Енциклопедія

КРАЇНИ СВІТУ І УКРАЇНА

Том 2

- Південно-Східна Європа
- Східна Європа
- Євразійські країни
- Південний Кавказ
- Центральна Азія

ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»

КРАЇНИ СВІТУ І УКРАЇНА

КРАЇНИ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

АЛБАНІЯ
БОЛГАРІЯ
БОСНІЯ І ГЕРЦЕҐОВИНА
КОСОВО
ПІВНІЧНА МАКЕДОНІЯ
СЕРБІЯ
СЛОВЕНІЯ
ХОРВАТІЯ
ЧОРНОГОРІЯ

КРАЇНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

БІЛОРУСЬ
МОЛДОВА
ПОЛЬЩА
РУМУНІЯ
СЛОВАЧЧИНА
УГОРЩИНА
ЧЕХІЯ

ЄВРАЗІЙСЬКІ КРАЇНИ

КАЗАХСТАН
РОСІЯ
ТУРЕЧЧИНА

КРАЇНИ ПІВДЕННОГО КАВКАЗУ

АЗЕРБАЙДЖАН
ВІРМЕНІЯ
ГРУЗІЯ

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

КИРГИЗСТАН
ТАДЖИКИСТАН
ТУРКМЕНІСТАН
УЗБЕКИСТАН

КРАЇНИ СВІТУ І УКРАЇНА

Енциклопедія

ТОМ
2

ПІВДЕННО-СХІДНА ЄВРОПА
СХІДНА ЄВРОПА
ЄВРАЗІЙСЬКІ КРАЇНИ
ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ
ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ

Науковий редактор 2-го тому
Бульвінський А. Г.

Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України»
(протокол № 6 від 18.09.2025 р.)

Київ
Видавництво «Фенікс»
2025

УДК 030:94(100)+323.2+327+330.34
К-77
https://doi.org/10.46869/2707-6776-978-617-8547-32-5

Редакційна колегія 2-го тому

Кудряченко А. І., доктор історичних наук (голова редколегії)
Ткаченко В. М., доктор історичних наук (заступник голови редколегії)
Бульвінський А. Г., кандидат історичних наук (відповідальний секретар)
Бурдяк В. І., доктор політичних наук
Держалюк М. С., доктор історичних наук
Дорошко М. С., доктор історичних наук
Зайцева З. І., доктор історичних наук
Кордун О. О., доктор філософії в галузі історії
Мартинов А. Ю., доктор історичних наук
Миклащук І. М., кандидат політичних наук
Погорєлова І. С., кандидат історичних наук
Ротар Н. Ю., доктор політичних наук
Солошенко В. В., кандидат історичних наук
Толстов С. В., кандидат історичних наук
Чекаленко Л. Д., доктор політичних наук

К-77 **Країни** світу і Україна : енциклопедія : в 5 т. / редкол. : А. І. Кудряченко (голова) та ін.; – ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. – .

ISBN 978-966-136-473-7

Т.2 : Південно-Східна Європа. Східна Європа. Євразійські країни. Південний Кавказ. Центральна Азія / науковий редактор 2-го тому А. Г. Бульвінський. – 2025. – 624 с.

ISBN 978-617-8547-32-5 (Т. 2)

Енциклопедія «Країни світу і Україна» – перший в Україні багатотомний систематизований звід знань про країни світу, який у деталізованому форматі подає універсальні та науково вивірені матеріали про історію країн упродовж всього історичного часу, їх політичну систему та особливості економічного зростання з другої половини XX ст. до сьогодення, історичні зв'язки з Україною в минулому та на сучасному етапі, об'єкти культурно-цивілізаційної спадщини та інші дані.

У другому томі подано 26 статей про країни Південно-Східної, Східної Європи, Євразії (Казахстан, Росію, Туреччину), країни Південного Кавказу та Центральної Азії.

Розрахована на широке коло читачів.

УДК 030:94(100)+323.2+327+330.34

ISBN 978-966-136-473-7
ISBN 978-617-8547-32-5 (Т. 2)

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України», 2025
© Видавництво «Фенікс», 2025

ПЕРЕДМОВА

Вихід друком другого тому енциклопедії «Країни світу і Україна» є продовженням фундаментального академічного видання, яке тематично розкриває широке коло проблем з історії становлення сучасних держав світу, еволюції державотворчих процесів, суспільно-політичних систем, особливостей їх соціально-економічного зростання, а також висвітлює історію розвитку взаємовідносин нашого народу і держави з сучасними країнами світу. На нинішньому етапі розвитку Україна, яка відносно недавно відновила свою державну незалежність, реалізує нагальні завдання щодо подолання історичних стереотипів та схем, міфів і концептуальних підходів націй, домінуючих у минулому щодо нашої країни. На місці свідомих чи несвідомих історичних викривлень та хибних уявлень має постати ґрунтовне академічне висвітлення поступу всіх держав, націй і народів світу, і в їх числі українського народу, в глобальному й локальному контекстах.

Підготовку та друк другого тому Енциклопедії дещо сповільнила повномасштабна російська агресія проти України, яка розпочалась 24 лютого 2022 р. Однак ці події лише підтвердили правильність задуму Інституту всесвітньої історії, який відповідає потребам дня – надати і українській, і світовій громадськості, експертним і політичним колам науково вивірені фундаментальні знання історії країн світу саме із засад української перспективи та бачення всесвітньої історії і місця в ній України.

Світ на наших очах зазнає глобальних трансформацій, і однією з таких змін є підвищення суб'єктності та посилення ролі України у сучасній системі міжнародних відносин. У цьому зв'язку імперативно зросла потреба мати систематизований виклад історичної ретроспективи вітчизняного буття та історії відносин України з іншими країнами і народами світу як для українських дипломатів, так і для наших міжнародних партнерів, які, на жаль, не є добре обізнаними з історією «українського питання» у міжнародній політиці минулого та сьогодення.

Повномасштабна воєнна агресія Росії проти України стала екзистенційним випробуванням для держави, її інститутів, для кожного українця й українки. Незважаючи на те, що минулі роки були найтяжчим для українського соціуму випробуванням, вони унаочнили неймовірну відвагу і стійкість українців, які стали на захист власної свободи та свого демократичного вибору.

Другий том виходить у часи, коли Україна завершує перехід від статусу країни-кандидата до фактичного початку переговорів про членство в Європейському Союзі. Тому ця праця виконує, зокрема, і місію закріплення на високому енциклопедично-науковому рівні історичної тяглості європейського цивілізаційного вибору України. Особливий характер новітніх системних змін та екзистенційних викликів українській державі і суспільству вимагає їх глибокого наукового осмислення, а також ґрунтовного аналізу всіх складових, пов'язаних з проблематикою оновлення міжнародних відносин та формування нової системи мирного устрою на континенті.

Саме тому підготовкою даного тому ми стверджуємо право українського народу на власну історичну пам'ять, голос у вирі світового поступу та суб'єктність у міжнародному просторі нині і в майбутньому.

При підготовці цього тому Енциклопедії за основу було взято поділ країн світу за географічними регіонами Статистичного відділу ООН[1]. Водночас, виходячи з українського історичного бачення реалій нашої частини світу, ми виокремили деякі додаткові ареали. Насамперед було виділено окрему групу країн – євразійські. Це країни, які і географічно, й історично, і геополітично, і культурно одночасно належать як до Європи, так і до Азії, – Казахстан, Росія та Туреччина. Намагатись їх однозначно приписати до якоїсь однієї частини світу нам здається методологічно уразливим підходом, який у реальному житті часто завдає конкретної шкоди міжнародним відносинам. Також у даному томі із Західної Азії було виділено окремий історично-географічний регіон – Південний Кавказ, а з Південної Європи – регіон Південно-Східна Європа, який охоплює країни Балкан.

Варто відзначити, що під час роботи над другим томом Енциклопедії Кабінет Міністрів України у 2019 р. своєю Постановою схвалив український правопис у новій редакції, норми якого почали діяти у повному обсязі у 2024 р., що дещо ускладнило роботу над цією книгою.

При передачі географічних назв у цьому томі ми керувались принципами єдності багатотомного видання[2], Державним реєстром географічних назв[3], Інструкціями та Правилами передачі українською мовою географічних назв і термінів[4], які у різні періоди схвалювались наказами

---

[1] Geographic Regions. URL: https://unstats.un.org/unsd/methodology/m49/

[2] ДСТУ 3017:2015. Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять. – Київ : ДП «УкрНДНЦ», 2016. – 38 с. – (Національний стандарт України). п. 4.10.2.

[3] Державний реєстр географічних назв. URL: https://land.gov.ua/derzhavnyi-reiestr-heohrafichnykh-nazv/

[4] Інструкція з передачі українською мовою географічних назв і термінів Польщі. Вид. 1. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, 2001; Інструкція з передачі українською мовою російських географічних назв і термінів. Вид. 1. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, 2001; Інструкція з передачі українською мовою географічних назв і термінів Румунії та Молдови. Вид. 1. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, 2001; Інструкція з передачі українською мовою географічних назв і термінів ФР Юґославії, Хорватії, Боснії і Герцеґовини. Вид. 1 / Затверджено наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від 16.11.2001, № 427. – К., 2001; Інструкція з передачі українською мовою географічних назв і термінів Словаччини. Вид. 1 – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, 2001; Правила унормування та передачі українською мовою географічних назв Словаччини (Затверджено: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України 26.04.2023, № 1019); Інструкція з передачі українською мовою географічних назв і термінів Туреччини (Затверджено наказом Державної служби геодезії, картографії та кадастру від 22.06.2007, № 59). – К., 2007; Інструкція з передачі українською мовою географічних назв і термінів Угорщини. Вид. 1. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, 2001; Інструкція з передачі українською мовою географічних назв і термінів Чехії. Вид. 1. – К.: Міністерство екології та природних ресурсів України, 2001; Правила передачі українською мовою географічних назв і термінів Албанії (Затверджено: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України 23.10.2013, № 624); Правила передачі українською мовою географічних назв і термінів Білорусі (Затверджено: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України 20.08.2014, № 308); Правила передачі українською мовою географічних назв і термінів Болгарії (Затверджено: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України 11.06.2014, № 221); Правила передачі українською мовою географічних назв і термінів Республіки Македонія (Затверджено: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України 20.08.2014, № 309); Правила передачі українською мовою географічних назв і термінів Словенії (Затверджено: Наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України 11.06.2014, № 222).

Міністерства екології та природних ресурсів України, Державної служби геодезії, картографії та кадастру, Міністерством аграрної політики та продовольства України відповідно до норм Закону України від 31.05.2005 р. «Про географічні назви» та концептуальними настановами нового українського правопису про те, що в українській мові і транскрибування, яке передає звукову форму іншомовного слова, і транслітерування, яке відтворює його графічну форму, і комбіноване застосування цих підходів, і орфографічна адаптація слова були й залишаються природними й легітимними способами поповнення національного лексикону[5].

Зміст цього тому покликаний слугувати інтелектуальним інструментом для широкого кола фахівців. Історики, політики, урядовці і дипломати знайдуть тут концентровану історію двосторонніх відносин України з іншими країнами, що полегшить не лише підготовку переговорних досьє, але й посилить відповідну аргументацію української сторони. Представників вітчизняних і зарубіжних ЗМІ Енциклопедія забезпечить науково вивіреними фактологічними даними з широкого кола відносин і ґрунтовним контекстом для аналітичних матеріалів. Студентам-міжнародникам Енциклопедія слугуватиме базовим текстом для країнознавчих і порівняльних студій.

Головним виконавцем та координатором робіт з підготовки Енциклопедії є Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». Основу авторського колективу складають фахівці Інституту з широким залученням до написання статей науковців з інститутів НАН України та провідних вітчизняних університетів.

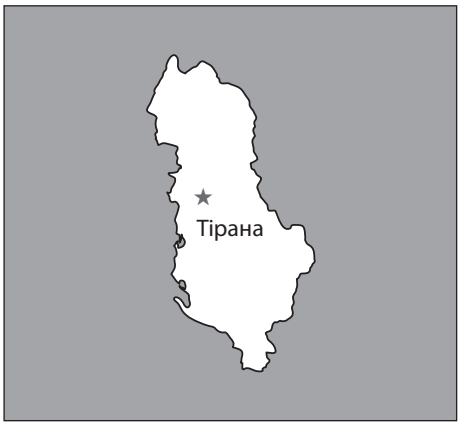
Редакція висловлює особливу вдячність представникам Сил оборони України, волонтерам і всім громадянам, які щодня захищають українську державу на фронті та в тилу. Саме завдяки їхній мужності, самопожертві та незламності стало можливим продовження системної наукової праці навіть в умовах повномасштабної війни.

З глибокою повагою цей том присвячується пам'яті колег-істориків, які загинули на фронті у боротьбі з російським агресором. Їхні імена, наукові праці та громадянський приклад залишаться назавжди частиною нашої професійної та національної пам'яті.

А. І. Кудряченко, голова редакційної колегії,
директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»

[5] Український правопис. – Київ: Наукова думка, 2019. – С. 10.

АЛБАНІЯ

Сучасна назва держави: Республіка Албанія (*алб.* Republika e Shqipërisë).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Грецький історик Полібій (201–120 до н. е.) у другій книзі своєї «Загальної історії» згадує про іллірійське місто під назвою Арбон на території сучасної Центральної Албанії. Там у 227 р. до н. е., під час походу римських військ, сховалися розбиті іллірійці.

Римський історик Пліній Старший (23/24–79 н. е.) у своїй «Природничій історії» згадує іллірійське плем'я на ім'я олбоненси (olbonenses). Про іллірійське плем'я албанів чи албаноїв (*грец.* Ἀλβανοί) та місто Албанополіс (*грец.* Ἀλβανόπολις) згадує у своїй роботі «Керівництво з географії» давньогрецький астроном і географ Клавдій Птолемей (87–165 н. е.). На думку деяких істориків, Албанополіс знаходився поблизу нинішнього албанського міста Круя.

Про албанців у часи Середньовіччя згадує візантійський історик Михайло Атталіат. У своїй «Історії», створеній у 1079–1080 рр., він пише, що албанці взяли участь у повстанні проти влади Візантії у 1041 р. Своєю чергою Анна Комніна (1083–1153) в історичному творі «Олексіади» пише, що після того як у 1081 р. військо норманів на чолі з Робертом Ґвіскардом висадилось на території нинішньої Албанії, «на Роберта обрушилися з усіх сторін так звані албанці».

Нинішня самоназва народу – шчіптар/шкіптар (shqiptar) та самоназва країни – Шчіптерія/Шкіперія (Shqipëri) закріпилися наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. Перша відома згадка на позначення людей, які говорять однією мовою (shqiptoj), зафіксована у книзі Meshari (1555).

Створення держави. Першим державним утворенням албанців було Князівство Арбер, засноване у 1190 р. в північній частині нинішньої Албанії албанським князем Прогоном (столиця Круя). Перша албанська за назвою держава – Королівство Албанія (зі столицею в Дурресі) – була заснована в 1272 р. Карлом I Анжуйським, який прийняв титул «король Албанії».

Незалежність: від Османської імперії з 28.11.1912 р.

Історичні назви держави: Князівство Арбер (1190–1255); Королівство Албанія

(1272–1332); Князівство Музакі (1335–1444); Князівство Валона (1346–1417); Князівство Албанія (1368–1443); Князівство Ґірокастра (1386–1418); Князівство Дукаджіні (1387–1444); Князівство Кастріоті (1389–1444); Князівство Аріаніті (1432–1444); Лежська ліга (1444–1479); Держава Албанія (1912–1914); Албанське князівство (1914–1920); Албанія (1920–1925); Республіка Албанія (1925–1928); Королівство Албанія (1928–1946); Народна Республіка Албанія (1946–1976); Народна Соціалістична Республіка Албанія (1976–1991); Республіка Албанія (з 1991).

Площа: 28,7 тис. км^2, що складає 4,76 % території України. 70 % території займають важкодоступні гори.

Населення: 2 млн 363 тис. осіб (на 01.01.2025, Інститут статистики Албанії).

Очікувана тривалість життя при народженні: 79,1 р. (чоловіки – 77,4; жінки – 80,9) (2022, Інститут статистики Албанії).

Етнічний склад населення: албанці – 91,04 %, греки – 0,98 % (2023, перепис).

Столиця: Тірана – 389 тис. осіб. **Найбільші міста:** Дуррес – 102 тис.; Ельбасан – 67 тис.; Вльора – 66 тис.; Камез – 62 тис.; Шкодер – 62 тис. (2023, перепис).

Державна мова, згідно зі ст.14. Конституції, албанська. Вона є рідною для 98,76 % населення (2011, перепис). В основу офіційної мови покладено тоскський діалект. Найстарішою збереженою писемною пам'яткою албанської мови є «Формула хрещення» єпископа Паля Енґели (1462). Перша друкована книга албанською мовою Meshari була надрукована у 1555 р. католицьким єпископом Ґйоном Бузуку (єдиний відомий екземпляр зберігається у бібліотеці Ватикану).

Релігійний склад населення: мусульмани – 56,7 %, католики – 10,03 %, православні – 6,75 %, бекташі – 2,09 %, невіруючі – 5,49 %, атеїсти – 2,5 %, 13,79 % – не відповіли на питання (2011, перепис). З 1967 до 1990 р. усі мечеті та церкви були закриті, релігійні обряди заборонені, а країна, згідно з Конституцією 1974 р., була проголошена першою атеїстичною державою в світі.

Державний устрій: парламентська республіка з 1990 р., республіка з 1946 р. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Кувенд (Збори). Вперше парламент (Національний конгрес) в Албанії був скликаний у 1920 р. З 1991 р. парламент функціонує безперервно.

Діюча Конституція затверджена на референдумі 22.11.1998 р. Перша Конституція Албанії була прийнята 07.03.1925 р.

Статус у відносинах з ЄС: 12.06.2006 р. Албанія підписала з ЄС Угоду про стабілізацію та асоціацію; 28.04.2009 р. подала заявку на членство в ЄС; з 24.06.2014 р. офіційний кандидат в члени ЄС; 17.04.2018 р. Європейська комісія рекомендувала Раді ЄС розпочати офіційні переговори про вступ Албанії до ЄС. Безвізовий режим з ЄС з 2010 р.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член Ради економічної взаємодопомоги (1949–1961/1987); член ООН (з 1955); співзасновник Організації Варшавського договору (1955–1968); член ОБСЄ (з 1991); співзасновник ОЧЕС (1992); член Ради Європи (з 1995); член Центральноєвропейської ініціативи (з 1995); член СОТ (з 2000); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (з 2007); член НАТО (з 2009).

Розмір ВВП на душу населення у 2022 р. (в поточних цінах), за даними Євростату, складав 6500 євро; за даними Світового банку – 6803 дол. США (114 місце в світі); за даними МВФ – 6658 дол. США (97 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

В античні часи на території нинішньої Албанії жили іллірійські племена. У 229 р. до н. е. римський сенат, стурбований розмахом іллірійського піратства, оголосив війну іллірійцям. Висадившись на Балканах, римляни завдали поразки іллірійській цариці Тевті та змусили її у 227 р. до н. е. визнати зверхність Римської республіки й виплачувати їй щорічну данину. У 168 р. до н. е. римляни остаточно завойовують територію Албанії. Коли у 395 р. н. е. Римська імперія розділилася на Східну і Західну, Албанія опинилася в складі Східної (Візантійської) імперії. Ймовірно, в цей же час албанська мова почала виділятися з іллірійської.

Падіння Римської імперії у V ст., руйнівні набіги аварів, гунів і ґотів, а також поява слов'ян у VI–VII ст., поклали край існуванню Іллірії. Багато іллірійців були асимільовані південними слов'янами, інші, які проживали в горах, зберегли свою етнічну самобутність. За однією з гіпотез, саме від них походять сучасні албанці. Албанію, розташовану на околиці Візантійської імперії, було нелегко захищати: у 840-х рр. болгарський хан Пресіан захоплює її центральні і південні райони та приєднує їх до Болгарії. Після падіння Першого Болгарського царства у 1019 р. Візантія повертає собі Албанію. У 1040–1041 та 1072 рр. на території сучасної Албанії спалахують повстання проти візантійської влади.

У 1081–1082 рр. нормани захоплюють Діррахій. Візантійці відвоювали це місто в 1083 р. за допомогою Венеції, яка за це отримала привілеї на торгівлю в албанських містах. Південні слов'яни також скористалися слабкістю візантійського впливу в Албанії. У 1180-х рр. сербський володар Стефан I Неманя захопив північну Албанію з м. Шкодер, а близько 1200 р. цар відновленого Другого Болгарського царства Калоян підкорив Східну Албанію.

Під цим слов'янським тиском албанці створюють своє перше державне утворення – Князівство Арбер зі столицею у м. Круя (1190–1255).

Після захоплення Константинополя у 1204 році під час Четвертого хрестового походу і тимчасового розпаду Візантійської імперії Албанія протягом майже двох століть була ареною боротьби, доки Османська імперія не встановила у ній свою владу. У 1204 р. Венеція висунула вимоги на всю центральну і південну Албанію, але здійснювала контроль тільки над ключовими портами, включаючи Діррахій. Внутрішні райони стали частиною заснованого у 1205 р. Михайлом I Комніним Дукою Епірського деспотату. У 1213 р. він виступив проти венеціанців і захопив Діррахій. Його наступник Феодор Ангел зазнає поразки у боротьбі з Болгарією. У 1230-х рр. Іван Асен II приєднує до Другого Болгарського царства більшу частину Албанії. Проте влада болгар над Албанією тривала недовго. За часів царя Константина I Асена Тиха (1257–1277) вони втратили контроль над територією Албанії.

У 1256 р. візантійці захопили Діррахій, але в 1257 р. змушені були поступитися ним королю Сицилії Манфреду, який також завоював Вльору й Берат і володів більшою частиною Албанії до своєї смерті в 1266 р. Західний вплив посилився при Карлі I Анжуйському, який у 1272 р. відвоював у деспотів Епіру Діррахій і більшу частину Албанії та заснував Королівство Албанія.

У 1342–1347 рр. уся територія Албанії була завойована сербським королем Стефаном Душаном і увійшла до складу Королівства Сербія. Після смерті Душана в 1355 р. імперія почала розпадатися. Серед феодалів і племінних вождів розгорнулася боротьба за владу в Албанії. Особливо великий вплив мав рід Балшів на півночі і рід Топія на півдні.

У другій половині XIV – першій половині XV ст. відбулася різка активізація державотворчої діяльності у середовищі етнічних албанців. У цей період на території нинішньої Албанії послідовно утворилась низка невеликих незалежних одне від одного князівств: Музакі, Валона, Албанія, Ґірокастра, Дукаджіні, Кастріоті, Аріаніті.

Завоювання Албанії турками розпочалось у 1385 р., коли князь Карл Топія, який вів боротьбу з князем Балшею II за Дуррес, запросив турків на допомогу. У результаті османські війська на Савровому полі розбили албанців Балші II.

Під тиском турецької загрози албанські князі наприкінці XIV ст. активізували співпрацю з венеціанцями, дарували їм привілеї у своїх землях і продали свої головні міста: Дуррес, Шкодер, Дрішті, Лежа та інші. Заволодівши в Албанії важливими позиціями, венеціанці піддали населення жорстокій експлуатації та почали сіяти ворожнечу між албанськими феодалами з метою перешкодити утворенню великих політичних об'єднань, які могли б становити небезпеку для їх володінь в Албанії.

У результаті кампаній 1394, 1397, 1415 і 1423 рр. Османська імперія завоювала центральні і південні райони країни, де було створено санджак Албанія. Більшість албанських князів стали васалами османів, погодились платити данину та посилати у військо султана допоміжні загони.

Посилення турецького панування, особливо підготовка до розподілу земель, стали причиною повстання албанців у 1432 р. на чолі з князями Андрієм Топія та Ґеорґом Аріаніті, яке було придушене лише у 1436 р.

Однак незабаром спалахнуло ще одне повстання на чолі з Ґеорґієм Кастріоті (1403–1468), більше відомим як Скандербеґ. Він був сином албанського князя, відданим у юні роки в заручники турецькому султану, служив у османській армії, прийняв мусульманство. Проте у 1443 р. Ґеорґій залишив турецьку армію, повернувся на батьківщину, зрікся мусульманства та підняв повстання проти влади османів.

У 1444 р. з ініціативи Скандербеґа більшість албанських князів об'єднались у конфедеративну Лежську лігу. Він створив невелику мобільну армію і розгорнув партизанську війну проти турків. У результаті в 1460 р. Скандербеґ добився укладення перемир'я з Туреччиною, а в 1462 р. – і миру. У 1463 р., сподіваючись на обіцяний Папою Римським хрестовий похід на турків, Скандербеґ розірвав мир і розпочав військові дії проти Османської імперії, але в результаті саботажу італійськими державами цієї ініціативи Ватикану залишився сам на сам проти загарбників. Після відновлення військових дій турки почали щороку, а іноді й двічі на рік, здійснювати напади на Албанію. Це були планомірні військові дії, розраховані на знищення сили противника, спустошення країни і деморалізацію населення. До своєї раптової смерті у 1468 р. Скандербеґ стримував наступ турків.

Після смерті Скандербеґа албанці за підтримки Венеції продовжили опір загарбникам. Врешті-решт у 1478 р., після майже десятилітньої облоги, оборонці Круї через голод були змушені здати фортецю султану. У 1479 р. Венеція вирішила припинити опір туркам в Албанії. За умовами мирного договору Венеція передавала туркам усі міста, якими вона володіла в Албанії, окрім Дурреса й Улціня. У результаті Шкодер, який героїчно захищали до самого кінця, був змушений також здатися, причому його захисники вибороли собі право вільно покинути місто зі зброєю та майном. Щоб не стати рабами турків, вони залишили місто і перебралися до Венеції. До кінця 1571 р. турки повністю витіснили венеціанців з території Албанії.

Під час турецького володарювання північна Албанія, з її непрохідними горами, близькістю до іноземних держав і войовничими племенами ґеґів, зберігала напівнезалежний режим. Ґеґи не допускали до своїх селищ турецьких чиновників і збирачів податків. У кожному племені внутрішньоклановi відносини регулювалися на зборах і радах старійшин.

З початку XVII ст. османська влада збільшила податки і побори на користь місцевих феодалів, що викликало заворушення серед албанських селян. У 1645 і 1649 рр. турецькі правителі придушили змови і бунти, організовані католицькими лідерами в прибережних містах під час війни з Венецією. Різні північні племена співпрацювали з австрійськими і венеціанськими військами під час кількох війн, що відбувалися між 1683 і 1739 рр., тому турки посилили тиск на албанських католиків, примушуючи їх прийняти мусульманство.

У XVIII ст. вплив Османської імперії послабився. На півночі і в центрі країни правив рід Бушаті. У 1757 р. албанський паша Мехмед Бушаті заснував напівнезалежний від турків Шкодерський пашалик. Шкодерський паша Кара-Махмуд Бушаті наприкінці XVIII ст. захопив Косово та більшу частину Чорногорії. На півдні Алі-паша Тепеленський створив у 1780-х – 1822 рр. з Янінського пашалика фактично автономну державу, лише номінально залежну від Стамбула.

Султан Махмуд II, що прагнув централізувати і зміцнити Османську державу, розгромив у 1820–1822 рр. війська Алі-паші та ліквідував Янінський пашалик. У 1830 р. турки, підступно заманивши ряд впливових албанських беїв у м. Монастир, просто перебили їх, а в 1831 р. взяли штурмом Шкодер і розпустили Шкодерський пашалик.

Реформи 1826–1856 рр., що затвердили регулярну виплату податків, заклик на військову службу в мирний час і призначення чиновників неалбанського походження, зустріли відсіч в Албанії. У 1833–1839, 1843–1844 та 1847 рр. в Албанії відбуваються антитурецькі повстання. Опір переріс у національний рух, що посилився після 1878 р.

Після російсько-турецької війни 1877–1878 рр. на Берлінському конгресі великі держави однією з умов мирного договору запропонували передачу Сербії і Чорногорії районів Північної Албанії. Побоювання, що територія Албанії може бути розділена між сусідніми державами, привели до створення делегатами від усіх албанських земель (здебільшого мусульманами) 10 червня 1878 р. Прізренської ліги (лідер Абдюль Фрашері). Досить швидко вона набула націоналістичного і незалежного характеру. Основною метою діяльності Ліги було збереження єдності всіх населених албанцями земель. На початку 1881 р. Лігою було створено тимчасовий уряд для албанських земель.

У 1881 р. турецькі війська придушили опір загонів Ліги. Деякі з її керівників були заарештовані, інших туркам вдалося схилити на свій бік. Проте активна протидія албанців привела до того, що до Чорногорії та Греції відійшло значно менше албанських територій, ніж це планувалось на Берлінському конгресі.

Після повалення султана Абдул-Гаміда II в липні 1908 р. з'явилися албанські політичні клуби, газети та школи. Однак політичні вимоги албанців відхилялися молодотурками, які прагнули зміцнити Туреччину, обкладаючи податками і військовою повинністю привілейовані національні меншини. Такий підхід обурив навіть албанських мусульман, і в 1912–1913 рр. північними районами країни прокотилися повстання. Щоб перешкодити розподілу Албанії між її сусідами внаслідок поразки Османської імперії у Першій Балканській війні, албанські лідери 28.11.1912 р.

проголосили незалежність країни і сформували тимчасовий уряд.

Найважчим завданням для Албанії було досягнення міжнародного визнання її суверенітету і кордонів, враховуючи протидію сусідніх Балканських держав. Так, Сербія сподівалася отримати вихід до Адріатичного моря, контролюючи Центральну Албанію, Чорногорія прагнула отримати Шкодер, а Греція хотіла приєднати райони Ґірокастра і Корча. Цих претендентів підтримали Франція і Росія. Однак Італія і Австро-Угорщина виступили проти, оскільки вважали за краще мати справу з незалежною Албанією, яка могла б зберегти рівновагу політичних сил в Адріатичному регіоні.

На Лондонській конференції за підсумками Балканської війни великими державами 20.12.1912 р. була визнана незалежність Албанії. Косовська рівнина, де проживало декілька сотень тисяч албанців, відійшла до Сербії. Великі держави гарантували нейтралітет Албанії, але фактично вони встановили протекторат, сформувавши поліцейські сили під керівництвом західноєвропейських офіцерів та цивільну й фінансову адміністрацію під контролем міжнародної комісії.

Керувати країною, за рішенням великих держав, повинен був німецький князь Вільгельм Від. Інтриги в уряді Віда призвели до громадянської війни, що почалася 21.05.1914 р. Перша світова війна поставила Албанію перед загрозою розколу. 03.09.1914 р. В. Від тікає з країни. Під час війни італійські, грецькі, чорногорські, сербські, австрійські та французькі війська окупували різні райони Албанії, а після війни знову виникли плани розподілу країни. Але Албанія отримала могутню підтримку з боку президента США В. Вільсона, який виступив проти угод, за якими Південна Албанія відходила б до Греції, район Шкодера – до Югославії, а Вльора – до Італії.

25.12.1918 р. на конгресі в Дурресі албанці сформували тимчасовий уряд, який призначив вибори до законодавчих зборів – Албанського Національного конгресу. Новий парламент зібрався у січні 1920 р. в Люшні. Він категорично відкинув будь-які домовленості великих держав щодо поділу країни та сформував уряд. Навесні уряд і парламент перебралися до Тірани, яку оголосили столицею Албанії.

Влітку 1920 р. внаслідок боїв з албанськими повстанцями італійські війська залишили Вльору, що прискорило міжнародне визнання незалежності Албанії. У листопаді Італія та Югославія відмовились від своїх претензій на албанські землі. 17.12.1920 р. Албанія, за підтримки Англії, була прийнята до Ліги Націй, за що албанський уряд надав Англо-персидській нафтовій компанії виключні права на розвідку та видобуток нафти. Однак питання про кордони залишалося відкритим. Лише на початку 1922 р. останні сербські війська були виведені з Албанії. До 1924 р. в Албанії залишався невеликий контингент грецької армії.

Налагодити політичну співпрацю між представниками різних регіональних, суспільних і релігійних кіл, що входили до Прогресивної і Народної партій, виявилося вкрай нелегким завданням. У Прогресивній партії, що відображала інтереси консервативної частини суспільства, тон задавали мусульманські землевласники. Народна партія представляла різнорідну коаліцію середнього класу, передусім православних лібералів на чолі з православним єпископом Дурреса Фаном Нолі і націоналістично налаштованих мусульманських чиновників та військових на чолі з полковником Ахмедом Зоґу.

На початку 1922 р. міністр внутрішніх справ А. Зоґу роззброїв племена в центрі і на півдні країни, придушив заколот на

півночі. 02.12.1922 р. він став прем'єр-міністром країни. Збереження в сільському господарстві країни елементів феодалізму (збір землевласниками десятини із селян) поставило її на межу продовольчого дефіциту навесні 1923 р. та спричинило селянські заворушення.

Діяльність уряду А. Зоґу викликала на півдні країни невдоволення лібералів, які вимагали проведення земельної реформи, на півночі – націоналістів та місцевих вождів, які охороняли традиційну автономію своїх районів. Вбивство у квітні 1924 р. лідера демократичної опозиції Авні Рустемі спричинило збройне повстання із центром у Вльорі, яке очолив Ф. Нолі. Повстанці, здебільшого селяни, досить швидко здолали опір урядових військ і 10.06.1924 р. зайняли Тірану. А. Зоґу з декількома сотнями прибічників втік у Югославію. Новий уряд очолив Ф. Нолі, який прагнув викоренити феодалізм та провести буржуазно-демократичні реформи. Нездатність уряду Ф. Нолі подолати опір землевласників для проведення аграрної реформи (наділення селян землею тощо) спричинила падіння його підтримки з боку селян. Водночас Албанія, через побоювання західних країн щодо поширення там ідей більшовизму, опинилась фактично у міжнародній ізоляції.

У грудні 1924 р., за фінансової і військової допомоги сербів, експедиційний корпус на чолі з А. Зоґу вторгся в Албанію і 24.12.1924 р. увійшов у Тірану. Таким чином буржуазно-демократична революція в Албанії зазнала поразки. Ф. Нолі і декільком сотням його прибічників довелося залишити країну.

У січні 1925 р. А. Зоґу очолив албанський уряд. Підконтрольні йому Національні збори проголосили 21.01.1925 р. Албанію республікою та обрали Зоґу президентом.

Розуміючи слабкість свого режиму, А. Зоґу пішов на зближення з Італією. У 1925 р. Албанія та Італія уклали договір про воєнну співпрацю; італійським компаніям були надані права на розробку родовищ корисних копалин; тоді ж було створено Національний банк Албанії, що перебував під італійським контролем і знаходився в Римі. У Римі було засноване Товариство з економічного розвитку Албанії, яке фінансувало будівництво доріг, мостів та інших суспільних об'єктів.

У 1926 р., після ослаблення становища Зоґу, внаслідок потужного повстання на півночі, Італія почала активно впливати на зовнішню політику Албанії. 27.11.1926 р. Італія та Албанія підписали Договір про дружбу і безпеку, а через рік – Договір про оборонний союз терміном на 20 років.

01.09.1928 р. новообрані Установчі збори оголосили Зоґу королем албанців, а 01.12.1928 р. проголошення Албанії «демократичною, парламентською і спадковою монархією» було закріплене в Конституції.

З огляду на вкрай низьку ефективність сільського господарства та початок масової еміграції сільського населення, парламент у 1930 р. врешті ухвалив закон про аграрну реформу, що передбачав вилучення у землевласників надлишків земель понад 100 га та продаж земель малоземельним і безземельним селянам (до 5 га на сім'ю). Однак реформа не змогла викоренити пережитки феодалізму на селі (безкоштовні відробітки, натуральні повинності селян тощо) до початку Другої світової війни.

Італія використовувала складне становище економіки Албанії для посилення у ній свого впливу через надання кредитів. Проте у 1932 р. Зоґу відхилив пропозицію про встановлення митного союзу з Італією і вислав багатьох італійських військових радників.

Важка економічна ситуація в країні та невдоволення політикою уряду спричинили повстання проти режиму Зоґу в м. Фієрі

в 1935 р. та у м. Дельвіна у 1937 р., організовані різними групами незадоволених офіцерів та землевласників. Після придушення повстань албанський уряд пішов на нові кабальні договори з Італією. В обмін на позики, Тірана у 1936 р. скасувала всі обмеження на ввіз у країну італійських товарів і почала беззастережно підтримувати на міжнародній арені італійський зовнішньополітичний курс.

У 1920–1930-х рр. Албанія не забезпечувала себе основними сільськогосподарськими продуктами, у галузі панувала ручна праця. Країна фактично стала сировинним придатком Італії. Основними експортними культурами були: тютюн, оливки, цитрусові, сир. З 1935 р. в Албанії розпочався промисловий видобуток нафти, яка у сирому вигляді постачалась на італійські нафтопереробні заводи. Розробка і видобуток бітуму, міді, хрому та інших кольорових металів перебували в руках італійських компаній на умовах концесії. Албанські підприємці контролювали лише розробку бурого вугілля, яке добувалось нерегулярно і без використання механізації.

Аншлюс Австрії Німеччиною 1938 р. підштовхнув Італію до окупації Албанії. У березні 1939 р. Рим запропонував Тірані новий договір про союз, який фактично передбачав встановлення італійського протекторату над Албанією (введення італійських військ, вільне користування аеродромами, портами, дорогами, відміна митних та валютних обмежень, призначення італійців секретарями в албанські міністерства тощо). Отримавши 05.04.1939 р. італійський ультиматум, король Зоґу не прийняв його, але й не закликав народ до опору, і невдовзі залишив країну. 07.04.1939 р. 40-тисячний італійський корпус розпочав вторгнення в Албанію, і до 10.04.1939 р. країна була окупована.

Юридично окупацію було оформлено у формі особистої унії Албанії та Італії на чолі з італійським королем Віктором Емануїлом III, за що 12.04.1939 р. проголосувала терміново скликана Конституційна асамблея. Тоді ж було сформовано маріонетковий албанський уряд на чолі з Шефкетом Верладжі (1939–1941). Згідно з новою Конституцією, главою держави був король Італії та Албанії, а місцеві органи влади повністю підпорядковувалися його наміснику.

Албанія була включена до автаркійної економічної системи фашистської Італії, збільшились обсяги вивозу стратегічної сировини. Станом на 1942 р. в країні вже діяло понад 360 італійських підприємств.

У 1940 р. албанська армія була включена до складу італійської й у жовтні її контингент взяв участь у кампанії Італії проти Греції. Уряд Ш. Верладжі навіть оголосив війну Греції. Як наслідок – Греція вважала себе у стані війни з Албанією до 1987 р. Поразки італо-албанських військ привели до перенесення воєнних дій на албанську територію та зайняття грецькими військами міст Корча і Ґірокастра у листопаді-грудні 1940 р. Лише після початку німецького вторгнення у Грецію її війська у квітні 1941 р. залишили територію Албанії.

Після захоплення Югославії і Греції «Державами осі» у 1941 р. Албанії були повернені область Косово і деякі райони Західної Македонії, що належали Югославії, а також округ Чамерія в північно-західній Греції.

З 1941 р. в Албанії розгорнувся рух Опору. 08.11.1941 р. була заснована Комуністична партія Албанії (КПА), секретарем якої став Енвер Ходжа (1941–1985). Комуністи організували партизанські загони і влітку 1942 р. розпочали збройну боротьбу проти італійців.

У вересні 1942 р. частина націоналістичних антиіталійських груп об'єдналися з комуністами і створили Національно-визвольний фронт, в якому домінуючі позиції зайняли комуністи. Наприкінці 1942 р. з'явилася й альтернативна

організація – Народний фронт, керована націоналістами. 17.11.1944 р. комуністи увійшли до Тірани. Загалом у боях проти італійських та німецьких загарбників загинуло 28 тис. албанців, у країні були зруйновані майже всі мости, нафтопромисли, копальні та рудники.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Узаконюючи своє правління, комуністи 02.12.1945 р. провели вибори до Установчих зборів, на яких контрольований ними Демократичний фронт Албанії, наступник Національно-визвольного фронту, здобув 93 % голосів виборців. 11.01.1946 р. Народні (Установчі) збори оголосили Албанію республікою та 14.03.1946 р. ухвалили її Конституцію, яка серед іншого визнавала державну, кооперативну та приватну власність. Уряд країни очолив Е. Ходжа (1946–1954). Першою уряд Народної Республіки Албанія у 1945 р. визнала Югославія, першою із західних країн – Франція. Однак США та Велика Британія тривалий час перешкоджали міжнародному визнанню нової албанської влади.

У 1946 р. КПА остаточно визначилась щодо соціалістичної моделі розвитку та радянської форми організації влади з урахуванням албанських умов. У 1946 р. була запроваджена система обов'язкового безкоштовного навчання дітей у державних початкових школах, з 1956 р. обов'язковою стала семирічна, а з другої половини 1970-х рр. – восьмирічна освіта. У 1972 р. була створена Албанська академія наук.

Для зміцнення оборони країни й економічного розвитку Албанії потрібна була фінансова і військова допомога. Цю функцію взяла на себе Югославія, прагнучи водночас спрямувати економічний розвиток Албанії у вигідному для себе руслі, зосередивши його на виробництві сільськогосподарської продукції та видобувних галузях промисловості. Упродовж 1946–1948 рр. до Албанії з Югославії прибуло понад 600 фахівців і військових радників, надходили обладнання і субсидії (у 1947 р. югославські кредити складали понад половину доходів державного бюджету Албанії). У 1947 р. було досягнуто угоди про створення митного союзу та обов'язкове узгодження народногосподарських планів, що ставило економіку Албанії під контроль Белґрада. Впродовж 1945–1948 рр. Албанія отримала озброєння на суму понад 700 млн динарів.

Водночас у 1947 р. в албанському політичному керівництві дискутувалось питання доцільності перетворення Албанії на сьому республіку югославської федерації та об'єднання албанської армії з югославською. Однак після погіршення радянсько-югославських відносин у 1948 р. орієнтовані на зближення з Югославією албанські діячі були виключені з КПА, відсторонені від посад та засуджені як «вороги народу» (К. Дзодзе був страчений). Тірана розірвала економічні угоди з Белґрадом та вислала з країни югославських радників. У відповідь Югославія в 1949 р. розірвала Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу з Албанією 1946 р. У листопаді 1950 р. між країнами були розірвані дипломатичні відносини (відновлені 1953).

На першому з'їзді КПА 1948 р. була сформульована програма соціалістичного будівництва, яка передбачала індустріалізацію та електрифікацію країни, колективізацію сільського господарства, культурну революцію. Також КПА була перейменована на Албанську партію праці (АПП).

У результаті цих подій югославський вплив змінився радянським, адже, як заявив у 1949 р. Е. Ходжа, будівництво основ соціалізму в Албанії без моральної, політичної та матеріальної допомоги СРСР неможливе.

У 1949 р. 37 % бюджету Албанії становили надходження від СРСР і його союзників. У 1954 р. Е. Ходжа поступився посадою прем'єр-міністра вихідцю з військових кіл Мехмеду Шеху (1954–1981), проте залишився першим секретарем ЦК АПП.

У середині 1950-х рр. Албанія отримала міжнародне визнання, у 1955 р. вона стала членом ООН та однією з країн-засновниць соціалістичного військового блоку ОВД. Однак рішення XX з'їзду КПРС у Москві 1956 р. щодо розвінчання культу особи Й. Сталіна спричинили серйозну внутрішньополітичну кризу в Албанії та ускладнення її відносин з іншими соціалістичними країнами.

Лідери АПП формально підтримали рішення XX з'їзду КПРС, однак публічний виступ частини комуністів за колегіальність рішень, проти політичних репресій, за підвищення соціальних видатків шляхом зменшення темпів індустріалізації та колективізації призвів до звинувачення їх у ревізіонізмі, шпигунстві на користь Югославії, арештів та розстрілу лідерів опозиційної течії (Д. Ндреу, Л. Ґеґа та ін.). Албанія виявилась єдиною соціалістичною країною Європи, яка демонстративно відмовилася керуватись настановами XX з'їзду КПРС. Відповідно, диктаторський режим Е. Ходжі лише зміцнився.

Після візиту Е. Ходжі до Китаю у 1956 р. значно збільшилася економічна допомога КНР Албанії (у 1955–1957 рр. товарообіг між країнами зріс у 6 разів). Восени 1960 р. Е. Ходжа на засіданні компартій у Москві виступив із критикою примирливої політики СРСР відносно Заходу, щодо культу особи Сталіна та ін. У відповідь М. Хрущов вирішив покарати албанське керівництво, відкликавши радянських спеціалістів, почавши затримувати раніше погоджене постачання, вимагати дострокового погашення раніше наданих кредитів, змусивши більшість соціалістичних країн обмежити економічне співробітництво з Албанією та відкликати своїх спеціалістів. Тірана, у свою чергу, змусила СРСР у 1961 р. залишити військово-морську базу у Вльорі.

Розкол між комуністами Албанії і СРСР стався після виступу М. Хрущова на XXII з'їзді КПРС у жовтні 1961 р. з персональною критикою албанського керівництва та відповідною персональною критикою з боку Е. Ходжі. У листопаді 1961 р. СРСР відкликав своє посольство з Тірани та змусив Албанію відкликати своє. Дипломатичні відносини Албанії і СРСР були розірвані. Ситуацією скористалась КНР, яка почала кредитувати розвиток албанської промисловості і направила до цієї країни своїх технічних спеціалістів і радників.

З 1961 р. Албанія припинила участь в організаціях радянського блоку (ОВД та РЕВ) і розпочала економічне й ідеологічне зближення з Китаєм, керуючись принципами «опори на власні сили» та «обложеної фортеці». Китайський досвід «культурної революції» в Албанії найяскравіше проявився у кампанії боротьби з релігією, в результаті чого у 1967 р. було зруйновано велику кількість мечетей і церков та заборонено сповідувати будь-яку релігію, а Албанія оголошена першою у світі атеїстичною країною. Для підтримки в суспільстві атмосфери «обложеної фортеці» розпочалось будівництво численних бункерів і дзотів для захисту країни від нападу ворогів.

Початок боротьби у сфері освіти і науки з інтелектуалізмом та надлишковими знаннями, оголошення досягнень сучасної науки буржуазною видумкою лише консервували і без того невисокий культурний рівень албанського народу.

У 1973–1975 рр. Албанією прокотилася хвиля репресій проти вищих державних і партійних чиновників, звинувачених у «поклонінні перед Заходом» у сфері культури, військовій змові, саботажі в економіці, у результаті чого

міністри оборони, промисловості, торгівлі, голова комітету з радіо і телебачення, голова держплану, начальник генштабу, ряд генералів були заарештовані, деякі розстріляні.

Загалом станом на 1970 р. Албанія підтримувала дипломатичні відносини з 48 державами (1960 – 24). У 1971 р. були відновлені дипломатичні відносини з Грецією. Поліпшення відносин між КНР і США з 1972 р. спричинило поступове охолодження відносин Албанії з Китаєм, яке завершилось у 1978 р. повним припиненням економічної та військової допомоги з боку КНР, яку Е. Ходжа звинуватив у ревізіонізмі через прихильність до ідеї багатоманітності форм соціалізму.

Албанія виявилась єдиною європейською державою, яка відмовилась брати участь у Нараді з безпеки і співробітництва в Європі та підписувати її Заключний акт 1975 р., трактуючи його як акт змови двох наддержав з метою узаконити свої зони впливу в Європі.

На цьому фоні АПП почала використовувати постулат про Албанію як єдину дійсно соціалістичну країну в світі. У Конституції 1976 р. було закріплене положення про те, що соціалізм в Албанії вже збудовано, а його подальший розвиток країна буде здійснювати, спираючись на власні сили. Соціалістичний характер країни було закріплено й у її новій назві – Народна Соціалістична Республіка Албанія, яка була проголошена державою диктатури пролетаріату. Конституційно заборонялась приватна власність, отримання кредитів від буржуазних і ревізіоністських держав, релігійні установи та організації, натомість громадяни проголошувались звільненими від сплати податків.

У 1980–1981 рр. протягом нетривалого часу спостерігалося покращання відносин з Югославією, однак їх охолодженню сприяли виступи албанських студентів проти сербського панування в югославській області Косово. У грудні 1981 р., напередодні розгляду свого питання на ЦК АПП, кінчає життя самогубством прем'єр-міністр М. Шеху, який бачив себе наступником Е. Ходжі. Після цього він був оголошений агентом імперіалізму, югославського ревізіонізму та радянського соціал-імперіалізму. Репресіям були піддані члени сім'ї та соратники М. Шеху.

Загалом в часи правління Е. Ходжі за офіційними судовими вироками було страчено близько 5 тис. «ворогів народу», а 50 тис. піддано депортації. Однак, за даними албанського Інституту вивчення злочинів комунізму та їх наслідків, страчено було 13 тис. осіб, 60 тис. стали політв'язнями, а 150 тис. були депортовані.

Після смерті Е. Ходжі (11.04.1985) першим секретарем АПП був обраний уродженець півночі Раміз Алія (1985–1991). Він поступово почав відходити від ізоляціоністської доктрини, відновлювати відносини з рядом ключових зарубіжних країн та виводити Албанію на загальноєвропейську арену. У 1987 р. було встановлено дипломатичні відносини з ФРН, а Греція оголосила про припинення стану війни з Албанією, який формально існував з 1940 р. З цього року також розпочалось звільнення з в'язниць, таборів та заслання колишніх «ворогів народу». Наприкінці 1990 р. Албанія відновила відносини з СРСР, а навесні 1991 р. – зі США.

У 1990 р. в країні було відновлено свободу віросповідання й дозволено громадянам безперешкодно отримувати закордонні паспорти, після чого розпочався процес масового переселення біженців з Албанії до Італії та Греції.

Великі зміни сталися в країні у грудні 1990 р. Під тиском демонстрацій студентів та викладачів Тіранського університету, підтриманих молоддю інших міст (загалом до 60 тис. осіб), ЦК АПП довелося дозволити

формування нових політичних партій. Першою 19.12.1990 р. була зареєстрована Демократична партія Албанії (ДПА), партія правоконсервативної орієнтації (лідер – С. Беріша). Після легалізації у 1990 р. в Албанії було зареєстровано понад 20 опозиційних партій. Країна перейшла до багатопартійної системи.

31.03.1991 р. в Албанії пройшли перші з 1923 р. вільні вибори. АПП пішла на них із програмою проведення корінних економічних реформ, поступового переходу до ринкової економіки, визнання всіх форм власності й кооперації, включення в загальноєвропейський процес та ін. За результатами виборів АПП здобула 169 із 250 місць у Народних зборах, а ДПА – 75 місць. При цьому за демократів здебільшого голосували міські виборці, а за комуністів – сільські. Р. Алія був обраний у парламенті президентом Албанії (1991–1992).

У квітні 1991 р. було скасовано соціалістичну Конституцію 1976 р. і прийнято перехідний Конституційний закон, який затверджував принципи правової держави, розподілу влади, політичний плюралізм, рівність усіх громадян перед законом, свободу особистості, багатопартійність виборів та право на приватну власність.

Після виборів у багатьох районах країни відбувались сутички між прихильниками змін та старих порядків, деякі демонстрації розганялись владою силою зброї. У червні 1991 р., в розпал економічного і політичного хаосу, уряд комуністів на чолі з Фатосом Нано (1991) був змушений піти у відставку. У 1991 р. АПП було перейменовано на Соціалістичну партію Албанії (СПА), керівництво очищене від прихильників Е. Ходжі. Її очолив Ф. Нано (1991–2005).

Важкий економічний стан країни змусив усі партії зійтись в одному: без залучення західного капіталу ні стабілізація, ні, тим більше, модернізація економіки неможлива, а тому необхідно інтегруватися в Європу. Швидка люмпенізація населення на фоні безробіття призвела до еміграції, створення мафіозних структур, поширення грабунків громадських закладів. 07.12.1991 р. уряд фактично увів військовий стан, доручивши армії охороняти склади, магазини, промислові і торгові центри, електростанції та інші об'єкти. Для підтримання ситуації в країні уряд Італії впродовж 1991–1992 рр. надавав Албанії продовольчу допомогу (програма «Пелікан»), а ОЕСР виділила 150 млн дол. термінової допомоги.

Важливим зовнішньополітичним кроком Албанії у 1991 р. стало визнання Республіки Косово як суверенної держави.

Новий виборчий закон 1992 р. скоротив кількість депутатів Кувенду з 250 до 140 і запровадив змішану систему виборів: 100 депутатів обирались по одномандатних виборчих округах, а 40 – на основі пропорційного представництва за партійними списками.

На виборах у березні 1992 р. ДПА перемогла, здобувши 92 із 140 місць у парламенті, тоді як соціалісти – лише 38. Президент Р. Алія пішов у відставку, а його посаду обійняв лідер демократів Салі Беріша (1992–1997). Албанці покладали великі надії на те, що країна стане на шлях демократії й економічного підйому. Однак замість довгоочікуваного добробуту багато мешканців країни втратили свої заощадження, вкладені до фінансових пірамід, а замість обіцяної демократії уряд «запропонував» жорстоку диктатуру. У 1994 р. були проведені арешти колишніх комуністів, включаючи Р. Алію, яких судили за скоєні в минулому злочини. Здійснювався суворий контроль над ЗМІ та діяльністю опозиціонерів.

Підсумки виборів 1996 р. були сфальсифіковані з метою утримати владу: ДПА отримала на них 122 місця із 140, СПА – 10.

Крах фінансових пірамід у січні 1997 р. поставив країну на грань громадянської війни. Від цих подій постраждало понад 300 тис. осіб, люди втратили близько 1,5 млрд дол. США і почали вимагати від уряду компенсувати їм втрати. Наприкінці лютого почалося повстання на півдні країни, де створювались «комітети порятунку», а в містах Вльора і Саранда населення захопило зброю з армійських складів. Введення в країні надзвичайного стану 02.03.1997 р. не змогло зупинити повстання. С. Беріша наказав відкрити армійські склади, щоб озброїти своїх прихильників, та віддав наказ зайняти бунтівні міста військам, але ті відмовилися відкривати вогонь. Державна влада почала розсипатися, повстанці встановили контроль над усіма південними містами країни.

За посередництва ОБСЄ десять основних політичних партій країни змогли домовитись про нормалізацію ситуації. Було створено уряд національного примирення на чолі з соціалістом Башкім Фіно (1997) та призначено нові вибори до парламенту. З метою упередження ескалації конфлікту новий уряд звернувся до західноєвропейських держав із проханням про військову інтервенцію. 28 березня Рада Безпеки ООН ухвалила рішення про направлення до Албанії 7-тисячного контингенту багатонаціональних сил під керівництвом Італії (Операція Alba). Ці сили залишалися в Албанії до 14.08.1997 р. За три місяці протистояння в країні було вбито, за різними оцінками, від 1,5 до 3,7 тис. осіб, викрадено з армійських складів понад 600 тис. одиниць стрілецької зброї. Велика частина цієї зброї потім виявилася в руках албанських сепаратистів у Косові й Метохії.

На парламентських виборах 1997 р. ДПА завоювала лише 24 місця. Перемогу здобули соціалісти, які отримали 53 % голосів і 101 місце у парламенті. У результаті президентом Албанії було обрано лідера СПА Реджепа Мейдані (1997–2002), а прем'єр-міністром Фатоса Нано.

Але новому уряду не вдалося стримати хвилю злочинності, яка наростала. Тим більше, що до неї додався перехід до насильницьких дій політиків. Після вбивства в Тірані у вересні 1998 р. депутата від ДПА прихильники С. Беріші вчинили спробу збройного державного перевороту та вбили високопоставленого чиновника-соціаліста. Фактично обидві партії перебували в стані війни, а країна була розколена: на півночі укріпилися демократи, а на півдні – соціалісти. У розпал цього протистояння Ф. Нано 02.10.1998 р. пішов з посади прем'єр-міністра, не бажаючи загострювати протистояння з С. Берішею, запропонувавши замість себе євросоціаліста Панделі Майко (1998–1999). Відновлення законності стало нелегким завданням для Майко і Мейдані, яким довелося прокладати шлях до демократичного розвитку країни.

Відхід з владних структур Беріші та Нано ознаменував кінець ери «демократичного романтизму» з властивими йому установками на прискорене впровадження ринку. На референдумі 22.11.1998 р. було вирішене питання про ухвалення нової Конституції «відповідно до європейських норм, але з урахуванням албанської специфіки».

Згідно з Конституцією 1998 р., особливістю функціонування політичної влади країни є те, що президент обирається таємним голосуванням, без обговорення, 3/5 членів парламенту на п'ятирічний термін. Після закінчення може бути обраний повторно ще на один термін. Президент є головою держави та верховним головнокомандувачем збройних сил. Він призначає прем'єр-міністра та членів кабінету міністрів, суддів Конституційного та Верховного судів, генерального прокурора (з подальшим затвердженням парламентом).

Прем'єр-міністр призначається президентом за пропозицією партій чи партійних коаліцій, що мають більшість місць у Кувенді, члени кабінету міністрів призначаються президентом за поданням прем'єр-міністра.

Парламент здійснює верховну владу від імені народу і є вищим органом законодавчої влади. Він приймає закони та поправки до Конституції, оголошує війну, ухвалює державний бюджет та економічні програми, ратифікує або скасовує міжнародні договори та угоди, обирає президента, затверджує призначення або відставку прем'єр-міністра (міністрів), затверджує членів Верховного суду, генерального прокурора та його заступників.

Радикалізація позиції косоварів у Косові, зокрема активізація дій Армії визволення Косова у 1997 р. та проведення Югославією військово-поліцейських операцій для відновлення контролю над Косовом шляхом витіснення албанців у 1998–1999 рр., привели до потоку біженців із Косова до Албанії та перетворення її північних районів у прифронтові.

Албанія підтримала військову операцію НАТО проти Югославії 1999 р., яка мала на меті змусити сербів припинити етнічні чистки у Косові. До країни ринув новий потік біженців з Косова, понад 400 тис. найбідніших косоварів без документів та грошей були розміщені у наметових містечках та бараках по всій Албанії. Розміщення біженців на півдні Албанії призвело до обмеження прав греків, які там проживали. Навесні 1999 р. стався розрив дипломатичних відносин з Югославією (відновлені у 2001), також загострились відносини з Грецією та Македонією.

Внутрішньополітична ситуація в країні загострювалась і через те, що значна західна допомога біженцям розкрадалась, на півночі та північному сході країни утворились фактично не контрольовані владою кримінальні анклави, а на півдні розквітнув бізнес із транзиту наркотиків та повій до країн Європи. Виступаючи на засіданні ГА ООН у вересні 1999 р., президент Р. Мейдані назвав головними хворобами албанського суспільства корупцію та злочинність.

На фоні косовської кризи уряд Албанії наприкінці 1998 р. ухвалив стратегію європейської та північноатлантичної інтеграції, оскільки цей курс підтримувався усіма основними політичним партіями країни.

Парламентські вибори 2001 р. відбувались на фоні ухвалення в ЄС рішення про початок переговорів щодо укладення Угоди про стабілізацію та асоціацію. СПА здобула 73 мандати, права коаліція на чолі з ДПА – 46.

Парламентські вибори 2005 р., за оцінками міжнародних спостерігачів, були в значній мірі вільними та справедливими. Проте зафіксовано і випадки шахрайства. Переконливу перемогу здобула ДПА на чолі з С. Берішею (56 місць) та її союзники, обіцяючи зменшити злочинність і корупцію, а також збільшити економічне зростання. Вони і сформували коаліційний правоцентристський уряд на чолі з С. Берішею (2005–2013).

2009 р. відбулися чергові парламентські вибори. Основна боротьба розгорнулась між Соціалістичною та Демократичною партіями, лідери яких обіцяли посилити боротьбу з бідністю та продовжити намагання країни вступити до ЄС. Перемогу на виборах знову виборола ДПА (68 місць), проте соціалісти отримали лише трохи менше – 65 місць. Для формування коаліції ДПА і Соціалістичний рух за інтеграцію (4 місця, лідер Ілір Мета) підписали коаліційну угоду, в результаті чого прем'єр-міністром Албанії знову став С. Беріша.

Відлуння цих виборів албанці відчули у січні–лютому 2011 р., коли у найбільших містах країни – Тірані, Корчі, Лежі і Валоні – пройшли акції протесту соціалістичної опозиції.

Вона не визнавала результатів парламентських виборів 2009 р., вимагала відставки уряду та проведення нових виборів до парламенту. Опозиція звинуватила владу в корумпованості та фальшуванні результатів волевиявлення народу. Опозиціонери вважали, що необхідно внести зміни до конституції країни, а саме: збільшити повноваження президента і його втручання у вирішення суперечностей між демократами і соціалістами.

На парламентських виборах 2013 р. було сформовано дві великих коаліції: Альянс за європейську Албанію на чолі з СПА та Альянс за зайнятість, процвітання та інтеграцію на чолі з ДПА. Переміг соціалістичний альянс, отримавши 83 місця (зокрема, СПА – 65, Соціалістичний рух за інтеграцію – 16). Демократична коаліція здобула 57 місць (зокрема ДПА – 50) і втратила владу. Прем'єр-міністром Албанії, за результатами виборів, став соціаліст Еді Рама, який у 2000–2011 рр. був мером Тірани.

Парламентським виборам 2017 р. передували: бойкот опозиційною ДПА роботи парламенту, мітинги з вимогами відставки уряду Е. Рами через корупцію влади та криміногенну ситуацію в країні, та навіть заклик з боку ДПА до бойкоту виборів через начебто їх неминучу фальсифікацію. Парламентські вибори 2017 р. підтвердили лідерство СПА, що отримала більшість місць у Кувенді – 74, ДПА отримала ще менше місць, ніж у 2013 р., – 43, Соціалістичний рух за інтеграцію – 19.

Албанія намагається нормалізувати стосунки з усіма великими країнами світу і сусідами на Балканах. Так, у 1993 р. з грецької території було вислано понад 30 тис. албанців. Тільки у 1996 р., після надання гарантій албанській меншині, відносини з Грецією нормалізувалися.

У травні 1992 р. було підписано угоду про торгівлю та співробітництво Албанії з Європейським Співтовариством терміном на 10 років, а в грудні 1992 р. Албанія звернулась до НАТО з проханням про вступ. У 2003 р. ЄС офіційно розпочав переговори з Албанією про підписання Угоди про стабілізацію та асоціацію. З 2005 р. рівень підтримки албанцями ідеї вступу до ЄС, за даними соціологічних досліджень, складав близько 90 %, оскільки громадяни вважали, що країна виграє від вступу. Наполегливо йдучи курсом інтеграції до ЄС та НАТО, Албанія у 2009 р. стала членом НАТО, а в 2014 р. отримала офіційний статус країни – кандидата в члени ЄС.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

За переписом населення 1945 р., в Албанії проживало 1,1 млн осіб (21,3 % – у містах і 78,7 % – в сільській місцевості).

Ще під час війни, у 1944–1945 рр., нова влада ухвалила рішення про конфіскацію власності всіх політичних емігрантів, державної власності Італії та Німеччини на території Албанії і націоналізацію власності італійських та албанських приватних компаній і банків, підконтрольних італійцям. На їх основі створювали державні підприємства у видобувній та обробній промисловості, в сільському господарстві, у внутрішній торгівлі. Станом на кінець 1946 р. державний сектор промисловості вже виробляв 84 % всієї продукції, було запроваджено монополію на зовнішню торгівлю.

Станом на 1945 р. 87 % селянських сімей або не мали землі, або володіли наділами до 3 га (межа, яка дозволяла сім'ї прожити з доходів свого господарства), проте більшість із них не мали навіть 3 га землі й були змушені орендувати землю, щоб прогодувати сім'ю, або у держави, або у багатих землевласників (беїв), або у заможних селян (ага).

Аграрна реформа 1945–1946 рр. ліквідовувала феодалізм на селі та наділяла селян

землею. Конфісковувались землі, на яких застосовувалась наймана праця; землю, городи, виноградники, оливкові насадження та сади заборонялось у будь-якій формі передавати іншим особам; селяни наділялись землею безкоштовно (5 га на сім'ю та по 0,5 га, якщо в сім'ї було понад 6 осіб), яка не могла бути поділена чи здана в оренду. Загалом на кінець 1946 р. повністю або частково було експропрійовано землі понад 19,5 тис. багатих землевласників; понад 70 тис. селян отримали 155 тис. га землі, 474 тис. оливкових дерев тощо. Однак аграрна реформа не змогла суттєво покращити життя селянства, яке практикувало примітивні методи ведення господарства.

Перші 13 сільськогосподарських кооперативів в Албанії були створені ще у 1945 р. на основі конфіскованих ферм італійських концесіонерів. З 1947 р. почали створювати МТС.

Курс на побудову соціалізму призвів до фактичної ліквідації системи приватної торгівлі (окрім базарної) на 1947 р. через конфіскацію товарів.

З 1950 р. в країні розроблялись п'ятирічні плани розвитку народного господарства. Перший план охоплював період 1951–1955 рр. і передбачав перетворення Албанії з відсталої аграрної країни на аграрно-індустріальну шляхом інтенсивної індустріалізації. Ці плани не враховували реальних можливостей економіки країни, однак дещо із запланованого було збудовано, зокрема ряд нових заводів (текстильний, цукровий, деревообробний, бавовняний та ін.).

У роки другої п'ятирічки (1956–1960) в Албанії було збудовано 53 промислових об'єкти, зокрема електростанція ім. К. Маркса, нафтопереробні заводи, ряд рудників та копалень. Більша частина обладнання для цих підприємств та машин для інших галузей була імпортована з СРСР, зокрема 90 % вантажівок, 80 % тракторів, 65 % сільгоспмашин тощо.

Економічний розвиток Албанії суттєво залежав від допомоги СРСР, КНР та інших країн соціалістичного табору. На ці ж країни припадав і основний потік експорту албанських товарів.

Із середини 1950-х рр. АПП вирішила прискорити процес колективізації сільського господарства країни. Станом на 1956 р. с/г кооперативи та державні господарства займали понад третину посівних площ, а на 1961 р. АПП звітувала про завершення колективізації (окрім деяких гірських районів), адже землі господарств соціалістичного сектору вже займали 85 % посівних площ і об'єднували 71,3 % сімей. Це дало певний економічний ефект: у 1957 р. в країні було скасовано карткову систему, однак Албанія залишалась залежною від імпорту зернових.

Після фактичного згортання торгівлі з СРСР упродовж 1961–1962 рр. та її суттєвого обмеження з рядом інших соціалістичних країн Тірана переорієнтувалась на отримання економічної допомоги з КНР. З 1963 р. в Албанію почали надходити китайські кредити, станом на 1965 р. товарообіг між країнами зріс майже в 10 разів, а частка китайських товарів упродовж 1960–1965 рр. зросла із 7 до 55 %, однак три чверті їх складали китайські товари в кредит.

Використання позаекономічних, адміністративних важелів дозволило економіці досягнути впродовж 1965–1970 рр. певних успіхів: зростання обсягів виробництва важкої промисловості вдвічі, видобутку нафти і вугілля – на понад 80 %, виробництва електроенергії – у 2,8 разу, що дозволило повністю електрифікувати села до 1970 р. У 1970–1975 рр. було збудовано 115 різних промислових та інфраструктурних об'єктів, однак китайці скоротили з програми кредитування

албанської індустріалізації найбільш вартісні підприємства. Станом на 1975 р. Албанія вперше за повоєнний час забезпечила свої потреби у продовольчому зерні власного виробництва.

За час активного співробітництва з Албанією КНР упродовж 1954–1975 рр. виділила Тірані кредитів на 3 млрд юанів (1,37 млрд руб.) економічної допомоги та майже вдвічі більше – військової допомоги. Тому припинення китайської економічної допомоги зменшило темпи економічного розвитку Албанії з другої половини 1970-х рр. Поступово пріоритетні позиції у зовнішньоторговельних зв'язках Албанії зайняла Югославія, незважаючи на ідеологічні суперечності.

Жорстка централізація економіки, зношеність матеріально-технічної бази, неможливість створення спільних підприємств та отримання зовнішніх кредитів, відсутність матеріальних стимулів для праці почали суттєво сповільнювати розвиток економіки Албанії.

До середини 1980-х рр. економіка Албанії розвивалась командно-адміністративними методами. На долю промислової продукції припадало близько половини валової вартості товарів та послуг в Албанії. Найважливіші галузі промисловості були пов'язані з видобутком і збагаченням хромових та мідних руд, перегоном нафти, виробництвом електроенергії, машин та ін. Наприкінці 1980-х рр. частка харчової та текстильної промисловості складала лише близько третини усієї промислової продукції країни.

Після смерті Е. Ходжі у 1985 р. нове керівництво Албанії на чолі з Р. Алією, намагаючись зблизитися з країнами Заходу, розпочало реформи неоліберального типу (наприклад, з 1989 р. заробітна плата в сільському господарстві почала встановлюватися залежно від результатів праці, сільгоспкооперативам надавалась більша економічна самостійність тощо). Проте дефіцит капіталовкладень, неефективне керівництво та політична нестабільність стали причиною економічного спаду 1990–1991 рр.

Після виборів 1991 р. уряд висунув програму реформ, яка включала перехід від командно-адміністративної економіки з централізованим контролем до ринкової економіки і приватного підприємництва. Ключові елементи включали в себе лібералізацію цін, зміцнення курсу національної валюти та стримування інфляції. Однак на кінець 1991 р. зовнішня заборгованість Албанії досягла 600 млн дол., виробництво впало на 50 %, а лібералізація цін привела до інфляції понад 100 % (у 1992 р. – 226 %).

Сподівання на зовнішню економічну допомогу привели до посилення споживацьких настроїв у суспільстві, підприємства не поспішали налагоджувати свою діяльність. У 1991–1992 рр. було проведено приватизацію більшої частини сільськогосподарського сектору та дрібних підприємств, у 1992–1995 рр. – середніх підприємств, з 1994 р. розпочалась приватизація великих підприємств. Однак політика повернення колективізованої землі її колишнім власникам наштовхнулась на складнощі, окрім того, у нових власників часто не було необхідних засобів для ефективного обробітку земель.

Загалом станом на 1995 р. 65 % сільського населення стали власниками оброблюваних ними земель, але без права їх продажу; на 1997 р. понад 75 % об'єктів сфери послуг перейшли у приватні руки; на кінець 1993 р. було приватизовано 98 % державного житла.

Фінансова допомога з боку США, Італії, Німеччини, МВФ та Світового банку дозволила Албанії покращити свої економічні показники. У 1993 р. ВВП країни зріс на 9,6 %, у 1994 р. – на 8,3 %, у 1995 р. – на 13,3 %. Стабілізувалась

албанська валюта – лек. Рівень інфляції під жорстким контролем МВФ знизився у 1995 р. до 6 % на рік.

Водночас методи здійснення приватизації відкрили великий простір для корупції, а безробіття офіційно перевищило 20 %. У 1992 р. рівень ВВП на душу населення знизився до 332 дол., і досягнув рівня 1989 р. (941 дол.) лише у 1999 р. Подальший розвиток економіки гальмувався через відсутність розвинутої інфраструктури та ефективної фінансової системи. Як наслідок – албанське суспільство зазнало на межі 1996–1997 рр. краху фінансових пірамід, що призвело до політичної нестабільності та падіння економіки (на кінець 1997 р. ВВП знизився на 8 %, інфляція зросла на 42 %).

Новий уряд, сформований у липні 1997 р., здійснив заходи з відновлення громадського порядку та економічної активності. Відбулось зростання ВВП: 1998 р. – 12,7 %, 2001 р. – 7,1 %, 2007 р. – 6,8 %, за допомогою монетаристської політики приборкано інфляцію (з 1999 р. – у межах 4 %). Але залишилися численні структурні проблеми: деяке зростання економіки ґрунтувалося в значній мірі на допомозі іноземних донорів та албанців, які проживають за межами держави, а також на будівельній галузі, що використовувалась для відмивання нелегальних прибутків.

У 1990-х рр. в Албанії почала стрімко змінюватись соціальна структура населення, відбувався перехід від сільського способу життя до міського (з неналагодженою інфраструктурою). Якщо до початку 1990-х рр. 2/3 населення Албанії проживало у сільській місцевості, то, отримавши можливість для міграції, значна кількість сільських жителів виїхала до міст (вже у 2008 р. чисельність сільського населення стала меншою за міське).

За оцінками ООН, Світового банку та ЄБРР, Албанія на межі 1990-х – 2000-х рр. була країною з одним із найвищих в Європі рівнів корупції. Через складну економічну ситуацію у 1990-х рр. країну в пошуках роботи покинуло понад 600 тис. албанців, більшість із яких виїхала до Греції (400 тис.) та Італії (150 тис.). Між переписами 2001 та 2011 рр. країну залишило ще близько 480 тис. осіб. Грошові перекази емігрантів на батьківщину складали суттєву допомогу економіці країни. У 1998 р. вони склали 452 млн дол. США, у 2002 р. – 606 млн.

Станом на початок XXI ст. в економічному розрізі Албанія належала до індустріально нерозвинених держав світу, тіньовий сектор економіки якої складав приблизно 50 % офіційного ВВП. Зростання економіки країни у 2010-х рр. уповільнилось до рівня 2,6 % ВВП у 2011 р., 1,4 % – у 2013 р., 1,9 % – у 2014 р. (дані Інституту статистики Албанії).

У структурі ВВП станом на 2016 р. переважають: сфера послуг (39,9 %), сільське господарство (18,4 %), промисловість (10,1 %), будівництво (7,3 %). Основними сільгоспкультурами є зернові, картопля, тютюн, соняшник, маслини, цитрусові, виноград. Добре розвинене гірське пасовищне тваринництво. Основними галузями промисловості є харчова, текстильна, гірничодобувна, нафтова, електротехнічна.

Країна володіє запасами нафти, газу, бітуму, лігнітів, нікелевої, хромової, алюмінієвої та мідної руди.

Нестача енергоресурсів та зношеність інфраструктури гальмують розвиток бізнесу Албанії та успіхи в залученні іноземного капіталу. За допомогою ЄС албанська економіка намагається покращити зношене автомобільне та залізничне сполучення, що суттєво впливає на стимулювання економічного зростання. На багатьох підприємствах зношена матеріально-технічна база, а фінансування для її відновлення і модернізації мізерне.

Приватизація великих та стратегічних підприємств упродовж 2000-х рр. відбувалася складно через малий попит, який уряд спробував підштовхнути, запустивши у 2006 р. програму продажу підприємств за символічну ціну в 1 євро. У 2010 р. албанський уряд оголосив про наміри провести приватизацію тих державних активів, які залишились, за винятком шкіл, лікарень та інших громадських споруд, загалом близько 1280 об'єктів. Внаслідок приватизації станом на 2010 р. 85 % ВВП країни вироблялось у приватному секторі (1990 – 24 %).

За даними Національного центру реєстрації суб'єктів господарювання Республіки Албанія, найбільшими компаніями Албанії (2013) за обсягом річного обороту є: нафтогазова Bankers Petroleum (484 млн євро), енергетична Kastrati Group (457 млн євро), електрична CEZ Shpërndarje (269 млн євро), Banka Kombëtare Tregtare (255 млн євро), енергетична KESH (209 млн євро), металургійна Kurum (176 млн євро).

Головним завданням керівництво країни вважає створення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій. Одним із прикладів є приватизація та продаж у 2004 р. австрійському Райффайзен банку за 124 млн дол. США найбільшого комерційного банку – Ощадного банку Албанії. Станом на 2012 р. 92 % акціонерних банківських капіталів Албанії належало іноземцям.

Прямі іноземні інвестиції у країну, за даними Євростату, в 1996 р. склали 72 млн євро, у 1998 р. – 40 млн, у 2001 р. – 231 млн, у 2010 р. – 793 млн, у 2014 р. – 869 млн. Загальна сума накопичених прямих іноземних інвестицій у 2014 р. склала 4,55 млрд євро. Вони спрямовуються в основному на індустріалізацію країни за допомогою найновітніших технологій та на розвиток телекомунікаційних послуг. Іноземні інвестиції сприяли утворенню нових робочих місць, збільшенню албанського експорту та загальному зростанню економіки. Головними інвесторами Албанії є Греція та Італія.

ВВП Албанії, за даними Євростату (в поточних цінах), у 2000 р. складав 3,8 млрд євро, у 2005 р. – 6,5 млрд, у 2008 р. – 8,8 млрд, у 2010 р. – 9 млрд, у 2012 р. – 9,6 млрд, у 2015 р. – 10,2 млрд, у 2016 р. – 10,7 млрд, у 2017 р. – 11,5 млрд, у 2018 р. – 12,7 млрд, у 2024 р. – 25 млрд євро.

Для країни характерний високий рівень безробіття, який, за даними Євростату, у 2000-х рр. почав знижуватись: у 2001 р. – 16,4 % населення, у 2005 р. – 14 %, у 2009 р. – 13,8 %, а в 2010-х рр. знову зростати: у 2015 р. – 17,1 %.

Зовнішньоторговельний оборот Албанії товарами і послугами (у поточних цінах), за даними Євростату, складав: у 2006 р. – 5,2 млрд євро (експорт – 1,8 млрд, імпорт – 3,4 млрд), у 2009 р. – 6,5 млрд, у 2010 р. – 6,9 млрд, у 2014 р. – 7,5 млрд, у 2016 р. – 8 млрд, у 2017 р. – 9 млрд, у 2024 р. – 19,8 млрд євро. (експорт – 9 млрд, імпорт – 10,8 млрд).

З 01.12.2006 р. діє угода про вільну торгівлю між ЄС та Албанією.

Основними статтями албанського експорту є взуття, асфальт, руда, сира нафта, овочі, фрукти, тютюн. Понад 50 % експорту йде в Італію. Основними імпортерами для Албанії є Італія та Греція. Країна імпортує в основному продовольство, машини і устаткування, текстиль, хімічну продукцію.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ АЛБАНІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Переселення албанців (арнаутів) до України почалося з середини XVIII ст., в період активної боротьби Російської та Османської імперій за південноукраїнські землі. Після закінчення російсько-турецької

війни 1768–1774 рр. відбулася найбільша хвиля еміграції албанців на українські землі. Основні райони еміграції – Єнікале, Керч, Таґанроґ.

У 1775 р. з емігрантів було утворене Албанське (Грецьке) військо, але власне албанці становили в ньому меншість порівняно з греками. У 1784 р. до Криму прибуло 2,3 тис. албанців із Молдови. Їх теж планували включити до Албанського війська, але вони не виявили особливої схильності до військової служби й були розселені в межах Таврійського півострова. Таким чином, албанці з'явилися в Україні не безпосередньо з Албанії, а є нащадками переселенців у Добруджу. Проіснувало Албанське (Грецьке) військо у різних формах до 1859 р.

У 1811 р. албанські та болгарські переселенці зі Східної Болгарії заснували село Каракурт поблизу м. Болград у Бессарабії (зараз – Одеська обл.). У 1861 р. частина жителів переїхала у Приазов'я, де на території нинішньої Запорізької обл. заснували села Таз (зараз – Дівненське), Джандран (зараз – Гамівка) й Тююшки (зараз – Георгіївка). Сьогодні основними районами проживання албанської меншини в Україні є ці чотири села в Запорізькій і Одеській областях.

УКРАЇНСЬКО-АЛБАНСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Республіка Албанія визнала незалежність України 04.01.1992 р. Дипломатичні відносини між двома країнами встановлено 13.01.1993 р.

4-5.06.1998 р. в м. Ялта під час проведення саміту ОЧЕС відбулась перша зустріч між президентом України Л. Кучмою та президентом Албанії Р. Мейдані.

Українсько-албанські відносини інтенсифікувалися на початку 2000-х рр., коли посилився балканський вектор зовнішньої політики України, особливо – у зв'язку з участю України у миротворчих операціях у даному регіоні. В цей час політичні контакти між Україною та Албанією з міжнародних організацій переходять у двосторонній формат. У серпні 1999 р. повноваження Посольства України в Грецькій Республіці були поширені на Республіку Албанія. Першим українським послом в Албанії (за сумісництвом) 11.01.2002 р. був призначений посол України в Грецькій Республіці Віктор Кальник.

Знаковою подією у двосторонніх відносинах став перший в історії українсько-албанських відносин офіційний візит до Республіки Албанія міністра закордонних справ України А. Зленка у квітні 2002 р. В центрі уваги проведених переговорів були питання розвитку всього спектру двостороннього співробітництва, насамперед у торговельно-економічній сфері, ситуація у Балканському регіоні, поглиблення двосторонньої співпраці у міжнародних організаціях.

Переговори завершилися підписанням українсько-албанської міжурядової Угоди про безвізовий режим перетину кордону для власників дипломатичних і службових паспортів і Протоколу про співробітництво між МЗС двох країн. У ході візиту були також парафовані міжурядові угоди про торговельно-економічне співробітництво та про сприяння і взаємний захист інвестицій, які згодом були підписані. Ці документи створили необхідне підґрунтя для розвитку торговельно-економічних зв'язків між двома країнами, а також стали черговим кроком у формуванні договірно-правової бази двосторонніх відносин.

У жовтні 2002 р. в Тірані, за участю представників МЗС України та Албанії, албанських парламентарів та ділових кіл, було відкрито Почесне консульство України в Албанії, що забезпечило представлення інтересів України безпосередньо в Тірані та налагодження

взаємовигідних ділових контактів між бізнесменами двох країн.

Прикладом успішної двосторонньої співпраці є відкриття у вересні 2003 р. в м. Порто-Романо нафтотерміналу албанської компанії RIRA S.A., будівництво якого здійснювалось за участю українських компаній, за українським проектом та технологіями.

З метою закріплення позитивної тенденції зростання взаємного товарообігу, а також надання нового імпульсу розвитку політичного діалогу на високому рівні, у травні 2003 р. Україну з офіційним візитом відвідав віце-прем'єр-міністр Республіки Албанія Ілір Мета. Під час його візиту було підписано ряд міжурядових та міжвідомчих угод.

Загалом чинна українсько-албанська договірно-правова база на 2018 р. нараховує 18 документів. У 2003 р. підписана, але не набула чинності, угода про співробітництво у боротьбі з організованою злочинністю.

У 2009–2011 рр. Албанія запровадила практику скасування віз для громадян України, які відвідують Албанію на термін не більш як 90 днів.

Зовнішньоторговельний оборот між двома країнами (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 57 млн дол. США (експорт – 56 млн, імпорт – 1 млн), у 2007 р. – 105 млн, у 2009 р. – 78 млн, у 2012 р. – 57 млн, у 2013 р. – 34 млн, у 2014 р. – 27 млн, у 2016 р. – 31 млн, у 2017 р. – 26 млн, у 2019 р. – 28 млн, у 2021 р. – 49,3 млн (експорт – 37,5 млн, імпорт – 11,8 млн).

Найбільші обсяги експорту товарів з України до Албанії традиційно становлять чорні метали, добрива та зернові культури, нафта та нафтопродукти. Серед товарів, що імпортуються з Албанії, традиційно домінує тютюнова сировина.

Станом на початок 2010-х рр. на ринку Албанії працює близько 30 українських компаній, одночасно на українському ринку працює близько 20 албанських компаній. Основною проблемою недостатньої ділової активності залишається небажання українських підприємств співпрацювати з албанськими підприємницькими структурами через «традиційний» імідж Албанії як фінансово неспроможної країни, а її підприємців – як таких, що не дотримуються норм ділової етики. Українські експортери вимагають більших гарантій щодо оплати за поставлену продукцію.

01.07.2011 р. президент України В. Янукович провів зустріч з головою албанського парламенту Йозефіною Топаллі, яка прибула до України. Сторони домовились про поглиблення співпраці у торговельно-економічній галузі. Албанська сторона закликала українських бізнесменів інвестувати в економіку країни (особливо в інфраструктуру, енергетику та гірничодобувну галузь).

В Албанії немає української діаспори, яка б традиційно брала участь у розбудові культурних зв'язків між двома країнами. Проте з ініціативи почесного консула України в Тірані Дж. Ріри при готелі «Одеса» (біля албансько-македонського кордону) в районі озера Охрід був створений Український культурний центр в Албанії.

В Україні проживає нечисленна албанська діаспора. За переписом 1970 р., в Україні налічувалося 3972 албанці, у 1979 р. – 3874, у 1989 р. – 3343. За даними перепису 2001 р., в Україні проживало 3308 албанців, із них в Одеській обл. – 1865 осіб, у Запорізькій – 892 особи.

Станом на 12.31.2024 р. в Албанії перебувало 9250 українських біженців від війни.

На сьогодні у селі Дівненське Запорізької обл. діє районне албанське культурно-просвітницьке товариство «Дарданія» (голова – Олена Канарова), а в краєзнавчому

музеї смт Приазовське є албанська експозиція з села Гамівка.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Албанії у 1992–2005 рр. були внесені: археологічний музей-заповідник Бутрінті (VI ст. до н. е.), розташований поблизу міста Саранда в області Вльора; історичні центри міст Берат і Ґірокастра, що розташовані в області Берат.

До шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО віднесла албанський народний ізополіфонічний спів.

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 2005 р. включила Бератський кодекс VI ст., який містить тексти Євангелія від Матвія і Євангелія від Марка грецькою мовою.

Електронні джерела:

Сайт Президента Республіки Албанія: https://president.al/

Сайт Уряду Албанії: https://www.kryeministria.al/

Сайт Парламенту Республіки Албанія: https://www.parlament.al/

Сайт Посольства України в Республіці Албанія: https://albania.mfa.gov.ua/

Сайт Посольства Республіки Албанія в Україні: https://ambasadat.gov.al/ukraine/

Сайт Інститут статистики Албанії: https://www.instat.gov.al/

Література:

Краткая история Албании: с древнейших времён до наших дней / под ред. *Г. Л. Арша.* – М., 1992. – 510 с.

Смирнова Н. Д. История Албании в XX веке. – М., 2003. – 430 с.

Драшкић С. Европа и албанско питање (1830–1921): прилози проучавању историје Албаније од почетка нац. препорода (1830) до Конф. амбасадора у Паризу (1921). – Београд, 2000. – 353 с.

Иванова Ю. В. Албанцы и их соседи. – М., 2006. – 363 с.

Бурдяк В. Трансформаційні зміни в Албанії на зламі століть // Історико-політичні проблеми сучасного світу. – 2015. – Т. 29–30. – С. 93–97.

Гуськова Е. Ю. Албанский фактор кризиса на Балканах: сб. науч. трудов. – М., 2003. – 92 с.

Искендеров П. А. «Великая Албания»: теория и практика // Вопросы истории. – 2012. – № 1. – С. 31–46.

De Waal C. Albania today: a portrait of post-communist turbulence. – London, 2005. – 268 p.

Документи та матеріали до історії приазовських албанців / упоряд. А. Бойко [та ін.]. – Запоріжжя, 2006. – 168 с.

Попов П. М. Албанія в російській та українській літературах XV–XX ст. (з історії міжнародних літературних зв'язків). – К., 1959. – 336 с.

О. М. Обметко

БОЛГАРІЯ

Сучасна назва держави: Республіка Болгарія (*болг.* Република България).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. У роботі Мовсеса Хоренаці «Історія Вірменії», написаній у 480-х рр., згадується, що «…у дні Аршака (127–114 до н. е.) виникли великі смути в ланцюгу великої Кавказької гори, в Країні булгар; багато з них, відокремившись, прийшли в нашу країну». Описуючи це, він посилається на сирійського історика Мар Абаса Катину, який жив у IV ст.

У давньоримському рукописі «Хронограф 354 року», відомому в копії V ст., міститься перша в європейській літературі згадка про булгар (*лат.* vulgares), які названі в переліку племен і народностей Причорномор'я та Прикаспію.

Перше достовірне повідомлення про появу болгар на Балканах міститься у хроніці Іоанна Антіохійського (перша половина VII ст.). У ній ідеться про те, що візантійський імператор Зенон у 479 р. запросив булгар для боротьби з остґотами, які спустошували Фракію. Візантійський історик Марцелінус Коміт (помер після 534) у своєму «Хроніконі» згадує вже про вторгнення булгар у Фракію в 499 р.

Вперше назва Болгарія була використана сирійським священником Константином із Апамеї у 681 р., під час виступу на Шостому Вселенському Соборі 09.08.681 р., при описі подій, пов'язаних із укладенням миру Візантії з болгарами: «…ми не будемо терпіти більше те, що терпіли у війні з Болгарією».

Створення держави. Першою державою болгар була Велика Булгарія, яку створив хан Кубрат (591/600–665/668), об'єднавши різні племена тюркомовних булгар. Вона існувала у 630–660-х рр. у причорноморських та азовських степах. Засновником першої Болгарської держави на Балканах у 681 р. став хан Аспарух (бл. 640–700/701), один із синів Кубрата.

Незалежність Болгарії вперше у 681 р. визнала Візантійська імперія. 22.09.1908 р. – Османська імперія.

Історичні назви держави: Велика Болгарія (Булгарія) (630-ті–668/671); Перше Болгарське царство (681–1018), у межах якого послідовно існували: Болгарське ханство (681–864/865), Князівство Болгарія (864/865–913) та Царство Болгарія (913–1018); Друге Болгарське царство (1185–1393); Відінське

деспотство (кін. XIII ст.–1323); Відінське царство (1363–1393); Добруджанське деспотство (1330-ті–1395); Дунайський вілает (1864–1878) та вілает Східна Румелія (1878–1908) у складі Османської імперії; Князівство Болгарія, васал Османської імперії (1878–1908); Царство Болгарія (1908–1946); Народна Республіка Болгарія (1946–1990); Республіка Болгарія (з 1990).

Площа: 110,9 тис. км^2, що складає 18,38 % території України.

Населення: 6 млн 437 тис. осіб (на 31.12.2024, Національний статистичний інститут Республіки Болгарія).

Очікувана тривалість життя при народженні: 75,9 р. (чоловіки – 72,3; жінки – 79,7) (2024, Євростат).

Етнічний склад населення: болгари – 85,7 %; турки – 8,51 %; роми – 4,47 % (2021, перепис).

Чисельність українців: 3239 осіб (2021, перепис).

Столиця: Софія – 1 млн 205 тис. осіб. **Найбільші міста:** Пловдів – 329 тис.; Варна – 319 тис.; Бурґас – 189 тис.; Русе – 121 тис.; Стара Заґора – 121 тис. (на 31.12.2024, Національний статистичний інститут).

Державна мова: болгарська, що є рідною для 85,2 % населення (серед тих, хто під час перепису 2011 р. самоідентифікувався з рідною мовою). Проте 753 тис. осіб відмовились відповісти на питання про рідну мову, тому серед загальної чисельності населення болгарська є рідною для 76,48 %.

Релігійний склад населення: православні – 62,8 %, мусульмани – 9,8 %, протестанти – 1,1 %, католики – 0,6 % (2021, перепис).

Державний устрій: парламентська республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** міністр-голова.

Вищий законодавчий орган: Народні збори. Парламент засновано в 1879 р. під назвою «Звичайні народні збори» (з 1950 р. – Народні збори).

Діюча Конституція прийнята Народними зборами 12.07.1991 р. Діє зі змінами, ухваленими у 2003, 2005, 2006, 2007 та 2015 рр. Перша Конституція Болгарії була ухвалена в 1879 р. і діяла до 1947 р.

Статус у відносинах з ЄС: член ЄС з 01.01. 2007 р.; член Шенґенської зони з 31.03.2024 р.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: співзасновник Ради економічної взаємодопомоги (1949–1991); співзасновник ОВД (1955–1991); член ООН (з 1955); член Ради Європи (з 1992); співзасновник ОЧЕС (1992); член ОБСЄ (з 1994); член Центральноєвропейської ініціативи (з 1995); член СОТ (з 1996); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (1999–2007); член НАТО (з 2004); співзасновник Бухарестської дев'ятки (2015); член Ініціативи трьох морів (з 2016).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними Євростату, складав 14660 євро (27 місце серед EU-27); за даними МВФ – 16087 дол. США (65 місце в світі); за даними Світового банку – 15797 дол. США (57 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

До V ст. до н. е. територія нинішньої Болгарії була повністю заселена племенами фракійців. Близько 450 р. до н. е. вождь фракійського племені одрісів Терес об'єднав більшу частину фракійців і створив Одріське царство, яке існувало як централізована держава до 360 р. до н. е. Потім через внутрішні чвари більша частина Фракії у 336 р. до н. е. потрапила під контроль Македонії, який тривав до підпорядкування останньої Риму в 168 р. до н. е. У 279 р. до н. е. Фракія зазнала вторгнення кельтів під керівництвом Керефрія. Вони зайняли частину країни й заснували царство

Тіліс. Їх вплив у Фракії зберігався до приходу римлян. З кінця II ст. до н. е. територію Болгарії почали завойовувати римляни. У 15 р. н. е. була створена римська провінція Мезія, а в 46 р. н. е. – провінція Фракія.

У перші століття нашої ери північна частина Болгарії зазнала вторгнень бастарнів (II ст.), ґотів (IV ст.), гунів (V ст.). Вони сильно спустошили країну, винищили або відтіснили в гори багато фракійців. У V ст. – першій половині VI ст. на територію Болгарії прийшли та заселили її слов'яни.

У V ст. на історичній сцені Європи з'явилось тюркське плем'я булгар. Перейшовши Дон, вони оселились у Приазов'ї та почали кочувати вздовж північного узбережжя Чорного моря. Серед них виділялися дві основні етнічні підгрупи: кутріґурі і утіґурі.

У 470-х рр. булгари з'явилися на Дунаї й стали тимчасовими союзниками Візантії у боротьбі з остґотами на Балканах. У першій половині VI ст. вторгнення булгар у Мезію та Фракію стають регулярними. У цей же час частина кутріґурів поселилась на Дунаї як федерати Візантії. У 550–630-х рр. вони перебували під зверхністю Аварського каганату. Східна гілка булгар – утіґурі – у 570-х рр. потрапила під зверхність Тюркського каганату.

Звільнившись від аварської та тюркської зверхності, болгари Північного Причорномор'я та Приазов'я у 630–660-х рр. створили племінну конфедерацію Велика Булгарія. Поразка від хазар у 670 р. змусила утіґурів на чолі з ханом Аспарухом вирушити на захід. У 680 р. вони перейшли Дунай. Розбивши візантійців у битві при Онгилі, булгари змогли підпорядкувати собі слов'янські племена Нижньої Мезії та створити державу на Дунаї. У 681 р. з Візантією було підписано договір, яким Константин IV визнавав існування Болгарської держави і погодився платити болгарам данину. Аспарух зміг розширити кордони ханства до Балканського хребта.

У другій половині VIII ст. в Болгарії загострилась внутрішньополітична ситуація. Вона зазнавала неодноразових військових поразок від Візантії. Лише за правління хана Кардама (777–803), який захопив землі у Фракії та Македонії й розгромив візантійців у 792 р., ситуація в Болгарії стабілізувалась.

У VIII–IX ст. відбувався процес змішування булгар з місцевими слов'янами. У X ст. процес формування нової слов'янської етнічної групи, за якою закріпилася назва «болгари», завершився.

Суттєве зростання могутності Болгарії розпочалося з часів правління хана Крума (803–814). Він видав перші болгарські закони та почав залучати до державного апарату слов'ян. Скориставшись ослабленням Аварського каганату, Крум до 805 р. заволодів його східною частиною, збільшивши болгарську територію удвічі. У 807 р. розпочалась важка війна з Візантією, під час якої болгари у 809 р. захопили візантійську фортецю Сердіка (Софія), а в битві при Вирбішському проході у 811 р. розбили візантійську армію та вбили імператора Нікіфора I. Штурму Константинополя болгарами у союзі зі слов'янами та аварами завадила лише раптова смерть хана.

Син Крума, хан Омуртаґ (814–831), підписав 30-річний мирний договір з Візантією, розширив межі держави до Срему, захопив міста Сірміум і Сінґідунум (Белґрад). Він ліквідував автономію слов'янських племен та ввів замість племінного поділу загальний територіально-адміністративний поділ на області на чолі з призначеними ханом комітами.

За часів хана Пресіана (836–852) Болгарія у війні з Візантією зайняла Македонію та Південну Албанію, отримавши доступ до Середземного моря.

У 864/865 рр. хан Борис I (852–889), прагнучи піднести міжнародний статус держави та ствердити свою владу серед християнського населення країни, прийняв християнство та титул князя. Повстання тюрко-болгарської знаті проти прийняття християнства було жорстоко придушене. Граючи на суперечностях Риму та Константинополя у питанні статусу Болгарської церкви, князь Борис добився на Соборі 879–880 рр. надання їй автокефалії.

Прийняття християнства посилило процеси асиміляції тюрко-болгар та зумовило культурне піднесення країни. Болгарські просвітителі Климент і Наум Охрідські переклали основні частини Біблії на староболгарську мову, заклали основи слов'янської літератури, створили перші книжні школи.

За Симеона (893–927) Перше Болгарське царство сягнуло вершин політичної могутності. Він прагнув об'єднати Болгарію і Візантію під своїм керівництвом, тому воював з нею в 894, 896, 904, 913 та в 920–924 рр. У результаті в 913 р. константинопольський патріарх визнав за Симеоном титул царя й імператора болгар. У 918/919 рр., після розгрому візантійців у битвах на р. Ахелой і при Катасіртах у 917 р., на помісному Соборі у Преславі статус Болгарської церкви було піднесено до патріархії. За однією з гіпотез, саме за царя Симеона у Преславській книжній школі було створено кирилицю.

За Симеона, у 897 р., Болгарія встановила контроль над Сербією, у 904 р. завоювала Північну Грецію та більшу частину Албанії, у 920–922 рр. – Центральну Грецію до Корінфу, а в 924 р. завоювала Сербію остаточно.

З часів правління сина Симеона Петра (927–970) розпочався занепад Болгарії. Хоча у 927 р. він уклав з Візантією мир, за яким було визнано його титул «цар болгар» та статус патріархії за Болгарською церквою. Проте зубожіння народу під час безперервних війн часів Симеона призвело до поширення у Болгарії руху богомилів, які, проповідуючи миролюбність та рівноправність, водночас закликали до непокори владі й засуджували спосіб життя знаті.

Невдоволення частини еліти та населення політикою примирення з Візантією спричинило ряд повстань проти влади Петра. У 930-х рр. сербський правитель Часлав Клонимирович підняв повстання та звільнив Рашку (Сербію) від влади болгар. З 934 р. на Болгарію розпочались регулярні напади угорців, а під час війн 967–971 рр. болгарські землі разом зі столицею на деякий час захопили війська київського князя Святослава. Врешті-решт у 970–971 рр. візантійський імператор Іоанн Цимісхій загарбав Болгарію, захопив у полон царя Бориса II, скасував патріархат та встановив контроль над східною частиною Болгарії.

Західні райони царства, якими керував воєначальник Самуїл, залишились незалежними. Ставши у 997 р. царем Болгарії, Самуїл (997–1014) зміг тривалий час протистояти Візантії. Він розбив візантійців у 986 р. в Іхтіманській ущелині, захопив їхні землі у Македонії, Фракії та Фессалії. Проте на початку XI ст. імператор Василь II розпочав планомірне захоплення Західної Болгарії. Найтрагічнішою подією цієї війни стала битва біля гори Беласіца у червні 1014 р., в якій болгари зазнали поразки, і 15 тис. полонених були за наказом Василя II осліплені.

Після загибелі у 1018 р. царя Івана Владіслава (1015–1018) більшість болгарської знаті, в обмін на збереження життя, статусу та власності, визнала владу Константинополя.

В XI–XII ст. у Болгарії було запроваджено візантійський військово-адміністративний (фемний) поділ, суттєво підвищились податки, імператор почав роздавати болгарські землі візантійській знаті, зросло монастирське землеволодіння. У 1040 та 1072 рр. через

посилення податкового тиску болгари піднімали повстання проти Візантії.

У 1185/1186 рр. на півночі Болгарії розпочалось третє велике повстання болгар. Його успіху сприяло ослаблення Візантії під ударами угорців, сербів і норманів та підтримка повстання богомилами, волохами і половцями. Повстання очолили брати-боляри Петро й Іван Асени. Вони домоглися незалежності Північної Болгарії та створення Другого Болгарського царства.

Ситуація в країні стабілізувалась після того як царем Болгарії став Калоян (1197–1207). Він зміг відвоювати у Візантії землі причорноморської Болгарії з Варною, землі у північній Македонії та Фракії й закріпити у боротьбі з угорцями за Болгарією Белґрадську і Бранічевську області. Калоян добився того, що у 1204 р. посланник Папи Інокентія III вінчав його на царство у Тирново з титулом «король Болгарії», а також визнання тирновського архієпископа «болгарським примасом». Унія з Римом тривала до 1235 р.

За часів правління Івана Асена II (1218–1241) під владою Болгарії перебували практично всі Балкани. У 1230 р. болгари розгромили армію правителя Епірської держави Феодора Ангела і фактично без бою зайняли Західну Фракію, Македонію, частину Фессалії та Албанії. Іван Асен II став іменувати себе «царем болгар і греків». У 1235 р. на церковному Соборі у Лампсаку була проголошена болгарська патріархія.

Наступні болгарські правителі не змогли зберегти цілісність держави і приборкати феодалів, що зміцнилися в деяких провінціях. Країна дуже страждала від монгольських набігів та усобиць. У 1299–1300 рр. правителем Болгарії став навіть Чака, син беклярбека Золотої Орди Ногая.

З 1345 р., за часів правління царя Івана-Александра (1331–1371), на Болгарію почали регулярно нападати турки. Після захоплення у 1364 р. османами Філіппополя він змушений був визнати верховну владу султана. У 1356 р. Болгарія фактично розділилась на два царства, оскільки Іван-Александр зробив свого сина Івана Шішмана офіційним співправителем, а інший син Іван Сраціміp почав правити Відінським царством як незалежний володар. Ще раніше фактично незалежним стало Добруджанське деспотство.

У 1365 р. угорський король Лайош I Великий захопив Відінське царство й розпочав насильницьке окатоличення болгар. Лише у 1369 р. Відін було звільнено від угорської окупації.

І. Шішман (1371–1395) активно боровся з навалою турків на Балкани, проте у 1375 р. був змушений визнати їх васалітет. У 1382 р. османи захопили Софію, у 1388 р. – Шумен, Сілістру, у 1389 р. – Варну, у 1393 р. – Тирново, і до 1395 р. окупували Тирновське царство та Добруджанське деспотство. У 1396 р. було підкорене й Відінське царство. Останнім болгарським царем у Відіні був Константин II Асен (1397–1422), який залишався правителем Відінського царства під васалітетом то турків, то угорців до 1422 р.

У 1444 р. поляки та угорці на чолі з королем Владиславом III Яґайлом здійснили хрестовий похід проти османів на територію Болгарії. Проте у битві під Варною 10.11.1444 р. хрестоносці зазнали жорстокої поразки.

Упродовж наступних п'яти століть Болгарія була позбавлена будь-яких політичних прав та зазнавала жорстокої феодальної експлуатації й національної дискримінації у складі османської провінції Румелія. Зокрема, болгари платили податок кров'ю (дітьми) та піддавались насильницькому навернення до ісламу. Турки змогли ісламізувати лише жителів Родопських гір у Фракії, яких після того почали називати помаками, але й вони

зберегли болгарську мову та багато традицій. Турки проводили політику переселення мусульман до Болгарії, тому вже в XVI ст. вони складали більшість у Софії, Відіні, Пловдіві, Нікополі.

Болгарська церква втратила самостійність і була підпорядкована Константинополю. Греки зайняли всі вищі церковні посади, богослужіння вели за канонами Грецької церкви; монастирі і школи стали центрами грецької освіти; було заборонено вживання кирилиці і болгарської мови.

Болгари неодноразово піднімали повстання проти турецької влади. У 1598 р. відбулось Перше Тирновське повстання, після придушення якого декілька десятків тисяч болгарських сімей втекли від переслідувань турків у Волощину. Наступ країн Священної ліги на Балканах підштовхнув болгар до низки антиосманських повстань. У 1686 р. спалахнуло Друге Тирновське повстання під керівництвом боярина Ростислава Стратимировича, у 1688 р. – повстання населення міста Чіпровці, у 1689 р. – повстання на чолі з лідером гайдуків Карпошем, однак усі вони були придушені.

У другій половині XVIII ст. розгортаються процеси болгарського національного відродження. Одним із його основоположників став Паїсій Хілендарскі, який в «Історії славено-болгарській про народ і царів» (1762) прикладами з болгарської історії прагнув розбудити національну самосвідомість співвітчизників.

Основні військові дії російсько-турецьких війн 1768–1774, 1806–1812 та 1828–1829 рр. на Балканах здебільшого відбувались на території Болгарії. Болгари активно підтримували російську армію, але сама Болгарія від цих війн нічого не здобула, лише посилилась болгарська еміграція за кордон, а селяни почали втікати із сіл у міста, оскільки наприкінці XVIII – на початку XIX ст. країну почали тероризувати банди кирджалі.

У другій третині XIX ст. у Північно-Західній Болгарії відбувається серія повстань, спрямованих проти місцевої османської адміністрації: у 1835–1838, 1841 рр. (Нішське), у 1850 р. (Відінське), а також у 1856 р.

Під тиском болгарського національно-визвольного руху турки були змушені у 1835 р. дозволити відкриття кількох початкових болгарських шкіл. Лише в 1870 р., після завзятої боротьби, рішенням османського уряду було засновано автономний Болгарський екзархат, який у 1872 р. проголосив свою автокефалію.

У 1860-х рр. розпочинається організований національно-визвольний революційний рух болгар. У 1869 р. в Бухаресті Васіл Левскі та Любен Каравелов заснували Болгарський революційний центральний комітет, який створив розгалужену мережу місцевих комітетів по всій Болгарії. У 1875 р. БРЦК організував Старозаґорське повстання, але турки його жорстоко придушили.

У 1876 р. в Румунії був створений новий БРЦК, який підготував Квітневе повстання проти османської влади, втім і його жорстоко придушили турецькі війська та загони башибузуків. Жорстоке придушення повстання, зокрема – різня в Батаку, викликало загальне обурення в Європі та стало одним із приводів для нової російсько-турецької війни 1877–1878 рр. У складі російської армії воювали загони болгарських ополченців. Основні бої відбулись у липні–грудні 1877 рр. на перевалі Шіпка та під час облоги Плевена.

Розгром турецької армії привів до підписання 03.03.1878 р. Сан-Стефанського мирного договору, за яким створювалось автономне князівство Болгарія у складі населених болгарами Мезії, Македонії та Фракії. Проте з ініціативи Англії та Австрії умови цього договору були переглянуті. Згідно з Берлінським

трактатом від 13.07.1878 р., територія Болгарії була розділена на три частини: землі від Дунаю до Балкан проголосили васально залежним від Туреччини Болгарським князівством, болгарські землі на південь від Балкан під назвою Східна Румелія залишили під владою турків як адміністративну автономію, а Македонію повернули туркам без будь-яких змін у статусі.

Новостворене Болгарське князівство було парламентською монархією з дуже ліберальною для тих часів ухваленою 22.02.1879 р. «Тирновською» Конституцією. 29.04.1879 р. на болгарський трон обрали принца Александра Батенберґа (1879–1886). Столицю країни перенесли в Софію. Турецьке чифлікське землеволодіння знищили. Оскільки болгарських поміщиків у країні майже не залишилося, то панівною формою земельної власності стала дрібна селянська власність.

Внаслідок народного повстання в Східній Румелії 18.09.1885 р. у Пловдіві оголосили її об'єднання з Болгарією. Підштовхувана Австрією, Сербія в листопаді 1885 р. оголосила Болгарії війну, але зазнала поразки. Бухарестський договір 03.03.1886 р. закріпив міжнародне визнання об'єднання Східної Румелії й Болгарії.

Під тиском Росії 07.09.1886 р. князь Александр зрікся престолу. Після тривалих переговорів князем Болгарії обрали австрійського ставленика принца Фердінанда I Сакскобурґґотського (1887–1918). Використавши окупацію Боснії і Герцеґовини Австро-Угорщиною, Фердінанд I оголошує 22.09.1908 р. повну незалежність Болгарії від Туреччини і стає царем.

Ослаблення влади турків на Балканах спонукало Болгарію, Сербію, Грецію і Чорногорію створити у 1912 р. Балканський союз та розпочати Першу Балканську війну (1912–1913) проти Туреччини. Турки зазнали поразки. За Лондонським мирним договором 1913 р., Болгарія отримала Фракію та частину Македонії.

Проте члени Балканського союзу виявились незадоволеними умовами миру. Болгарія, претендуючи на всю Македонію, 29.06.1913 р. розв'язала проти Сербії та Греції Другу Балканську війну. Вступ Туреччини і Румунії у війну проти Болгарії поставив країну в безвихідне становище. Софія програла війну, і, за Бухарестським мирним договором, 10.08.1913 р. майже вся Македонія була поділена між Сербією й Грецією, а Румунія отримала болгарську Південну Добруджу. За Константинопольським мирним договором 1913 р., Болгарія повернула туркам Адріанополь та частину Фракії.

У роки Першої світової війни і Антанта, і Центральні держави намагалися залучити Болгарію на свій бік. Але лише тверді обіцянки з боку Центральних держав щодо повернення Болгарії всіх земель, втрачених у війні 1913 р., схилили болгар до укладення союзу з ними. 14.10.1915 р. Болгарія вступила у Першу світову війну, напавши на Сербію. У взаємодії з австрійськими та німецькими військами болгари окупували значну територію Сербії, Македонії та Добруджу. Проте потужний наступ військ Антанти на Салонікському фронті у вересні 1918 р. привів до швидкого відступу болгарських військ, солдатських бунтів та створення Радомірської республіки, придушеної лише за допомогою німців. 29.09.1918 р., підписавши перемир'я з Антантою, Болгарія вийшла з війни.

03.10.1918 р. Фердінанд I зрікся престолу на користь свого сина Бориса III (1918–1943). Лідер Болгарської землеробської народної спілки Александр Стамболійскі очолив масовий селянський рух. Вибори парламенту принесли перемогу БЗНС і БРСДП. Ставши прем'єр-міністром країни, А. Стамболійскі 27.11.1919 р. підписав з Антантою Нейїський

мирний договір, за яким Болгарія віддала Західну Фракію з виходом до Егейського моря Греції, ряд західних районів – Югославії, та була змушена виплачувати величезні репарації.

Політика дотримання умов договору з Антантою на фоні вимог майже 500 тис. біженців повернути їм землі і майно, спроба встановлення режиму влади селянства як домінуючої верстви, прагнення БЗНС встановити однопартійну диктатуру посилили у правих колах невдоволення політикою Стамболійскі.

09.06.1923 р. прихильники повернення втрачених македонських земель за підтримки військових здійснили в країні переворот. Члени уряду та депутати парламенту від БЗНС були заарештовані. Новий уряд Александра Цанкова (1923–1926) розгорнув репресії проти представників лівих партій. У вересні 1923 р. болгарські комуністи організували повстання, але воно було жорстко придушене, а БКП та інші ліві партії й організації у 1924 р. – заборонені.

Озброєні загони ВМРО з баз, розташованих у горах Пірін, проникали до Югославії і Греції, що загострювало взаємини Болгарії з цими країнами. У жовтні 1925 р. грецькі війська зайняли кілька болгарських сіл у районі Піріну, загрожуючи війною. Болгарія звернулась по допомогу до Ліги Націй, яка змусила Грецію вивести війська і відшкодувати Болгарії заподіяні збитки.

У 1931 р. відбулись відносно вільні парламентські вибори. Переможці – коаліція партій Народного блоку – сформували декілька урядів, що діяли в умовах економічної кризи 1929 р. Майже 90 % експорту країни становили с/г продукти, а втрата зовнішніх ринків в умовах кризи призвела до зниження цін у два рази, скорочення с/г виробництва, збільшення безробіття та різкого зростання боргів країни. У 1932 р. уряду Ніколи Мушанова (1931–1934) вдалося домогтись відміни репарацій.

Прагнучи подолати економічну кризу в країні, 19.05.1934 р. політичні групи «Звено» (Кімон Ґеорґієв) і Таємний військовий союз (Дам'ян Велчєв) здійснили державний переворот, скинули уряд Н. Мушанова і встановили авторитарний режим (розпустили парламент, заборонили політичні партії, ввели сувору цензуру). Уряд К. Ґеорґієва обмежив місцеве самоврядування, сприяв розвитку кооперації, підтримував соціально вразливі верстви населення. У зовнішній політиці намагався нормалізувати взаємини з Югославією, Францією і Великобританією, встановив дипломатичні відносини з СРСР.

У 1935 р. цар Борис III відправив уряд К. Ґеорґієва у відставку і ввів особистий авторитарний режим за підтримки слухняних прем'єр-міністрів. Він прагнув легітимізувати режим, і з цією метою у 1938 і 1940 рр. у Болгарії провели контрольовані владою парламентські вибори, на яких до законодавчого органу потрапила невелика кількість опозиційних депутатів.

У березні 1938 р. Болгарія уклала таємну угоду з Німеччиною про кредити на постачання зброї. З початком Другої світової війни Болгарія проголосила нейтралітет. Проте після того як у вересні 1940 р. А. Гітлер домігся від Румунії повернення Болгарії Південної Добруджі, вона з 01.03.1941 р. офіційно приєдналась до блоку «Держав осі». Болгарські війська не брали участі у захопленні Югославії та Греції, але в квітні 1941 р., згідно з домовленостями, німці передали під контроль Софії грецьку Західну Фракію й югославську Вардарську Македонію.

Побоюючись зростання проросійських настроїв, цар Борис III постійно ухилявся від виконання вимоги А. Гітлера відправити болгарські частини на Східний фронт. Тож Болгарія фактично не брала участі у війні Німеччини проти СРСР. Військові поразки Німеччини

спонукали Бориса розірвати союз з нею, але 28.08.1943 р. він раптово помер. Керувати країною, за згодою німців, почала регентська рада від імені сина Бориса – Симеона II, якому було 6 років.

У 1942 р. антифашистські політичні сили Болгарії утворили коаліцію Вітчизняного фронту. Прагнучи вивести країну з війни без окупації радянськими військами, уряд Івана Баґрянова розпочав виведення болгарських окупаційних військ із Югославії, а 26.08.1944 р. проголосив повний нейтралітет Болгарії і вимогу про виведення німецьких військ з країни.

Уряд СРСР, прагнучи повного контролю над Болгарією, 5 вересня оголосив їй війну. 9 вересня лівий Вітчизняний фронт здійснює державний переворот. Сформований ним уряд К. Ґеорґієва розпочав воєнні дії проти Німеччини, репресії проти монархістів і підписав 28.10.1944 р. у Москві перемир'я з СРСР.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Члени Болгарської робітничої партії (комуністів) зайняли ключові пости в уряді Вітчизняного фронту і витіснили звідти у 1945–1946 рр. усіх своїх супротивників. За підсумками референдуму 08.09.1946 р., монархія була скасована, а Болгарія проголошена Народною Республікою.

На виборах до Великих народних зборів 1946 р. опозиційний блок на чолі з лідером БЗНС Ніколою Петковим, який виступав за створення демократичної парламентської республіки, набрав 28,3 % голосів. БРП(к) отримала 53,6 %, що принципово змінило розстановку сил. Сформований Ґеорґієм Дімітровим (у 1945 р. повернувся з СРСР) уряд повністю перебував під контролем комуністів.

У 1947 р. відбувались переговори про створення Балканської федерації комуністичних країн і була укладена угода про створення митного союзу, зняття прикордонних обмежень і заохочення культурних зв'язків болгарської Македонії та Македонії в складі ФНРЮ.

Паризький мирний договір 1947 р. визнав кордон Болгарії станом на 01.01.1941 р., тобто закріпив приєднання Південної Добруджі. Болгарія мала виплатити репарації – 45 млн дол. Греції і 25 млн дол. Югославії.

Підписання мирного договору розв'язало руки болгарським комуністам у боротьбі з опозицією. Була заборонена діяльність будь-яких партій, окрім БРП(к), БЗНС, БРСДП та Народного союзу «Звено», що входили до ВФ. Лідер опозиційної частини БЗНС Н. Петков був заарештований просто у приміщенні парламенту 23.09.1947 р. і невдовзі страчений. Інші керівники опозиції були ув'язнені. Всі партії, за винятком частини БЗНС, які висловили готовність до співпраці з комуністами, розпустили чи включили до складу БРП(к).

Комуністичні репресії призвели до розгортання у Болгарії збройного антикомуністичного спротиву, ґорянського руху, який тривав до 1956 р.

Ліквідувавши опозицію, Великі народні збори 04.12.1947 р. прийняли т. зв. «Димітровську» Конституцію та реорганізували політичну систему за зразком СРСР. Смерть Ґ. Димітрова в 1949 р., у розпал конфлікту між Й. Сталіним і Й. Тіто, спровокувала кризу в керівництві БКП. Спалахнув давно назрілий конфлікт між місцевими комуністами і тими, хто повернувся в 1944–1945 рр. із СРСР.

У цій боротьбі, за підтримки Й. Сталіна, переміг Вилко Червенков, який більшу частину життя провів у СРСР. У 1949 р. він, розправившись із суперниками, очолив БКП, а потім і уряд (1950–1956). Червенков вів нещадну

пропаганду за ізоляцію Болгарії від «згубного західного впливу» і «ворожого оточення», завершив проведення колективізації сільського господарства.

У 1951–1952 рр. з Болгарії до Туреччини було виселено майже 160 тис. турків. Щоб отримати підтримку Болгарської православної церкви у цій кампанії, в 1953 р. їй надали статус патріархату, втрачений у XIV ст. Після смерті Сталіна позиції Червенкова ослабли, і в березні 1954 р. його змістили з посади. Першим секретарем ЦК БКП був обраний Тодор Жівков (1954–1989). У зовнішній політиці він наслідував курс СРСР. У 1955 р. Болгарія стала членом ОВД, а в 1968 р. взяла участь у введенні військ ОВД до Чехословаччини.

У 1971 р. на референдумі була прийнята нова Конституція, яка узаконила економічне, політичне й ідеологічне повновладдя комуністів. На X з'їзді БКП (1971) наголосили на зростанні соціальної однорідності в період «розвиненого соціалізму» і розгорнули кампанію проти болгаромовних помаків, ромів і турків. Відбувалось закриття турецьких шкіл і мечетей, скорочення кількості турецьких видань тощо. Кампанія досягла апогею в 1984–1985 рр., коли всіх турків змусили прийняти болгарські імена. Після цієї кампанії та репресій режим потрапив у смугу глибокої економічної, політичної і моральної кризи. Міжнародний зовнішній борг Болгарії у 1990 р. досяг 10 млрд дол.

У 1988–1989 рр. у Болгарії виникли перші об'єднання дисидентів. Активно виступали проти влади й етнічні турки. Після масових демонстрацій навесні 1989 р. уряд відкрив кордон з Туреччиною, і до серпня майже 320 тис. турків залишили Болгарію. 10.11.1989 р. Т. Жівкова змістили з постів генерального секретаря ЦК БКП і голови Державної ради. Їх обійняв Петир Младенов. Після цих подій політична активність населення стрімко зросла.

Організована опозиція спромоглася нав'язати БКП проведення національного круглого столу (03.01–15.05.1990), внаслідок чого були прийняті рішення про демонтаж старої політичної системи: офіційна реєстрація політичних партій і організацій; ліквідація первинних організацій БКП на підприємствах; перші кроки щодо деполітизації армії і сил безпеки; виключення з Конституції ст. 1, яка гарантувала БКП провідну роль у суспільстві й державі. Етнічні турки отримали можливість відновити через суд свої мусульманські прізвища.

У квітні 1990 р. БКП була перейменована в Болгарську соціалістичну партію. У червні 1990 р. пройшли вибори до Великих народних зборів, на яких БСП здобула 211 з 400 місць, а Союз демократичних сил – 144 місця, решту місць – БЗНС і Рух за права та свободи (партія турецької меншини). Під тиском масових протестів БСП погодилась на обрання у парламенті президентом Болгарії лідера СДС Желю Желєва (1990–1997). У листопаді 1990 р., після масових демонстрацій і страйку, уряд Андрія Луканова подав у відставку. Коаліційний уряд з членів БСП і СДС насилу сформував Дімітир Попов (1990–1991).

12.07.1991 р. Великі народні збори прийняли нову Конституцію Болгарії, за якою парламентська більшість формує уряд. Після цього пройшли вибори до Народних зборів, на яких СДС отримав 110 із 240 місць, БСП – 106, РПС – 24 місця. Голову СДС Філіпа Дімітрова у грудні 1991 р. було призначено прем'єром. У січні 1992 р. на перших прямих президентських виборах переміг Ж. Желєв.

На президентських виборах 1996 р. переміг висуванець СДС Петир Стоянов (1997–2002), який отримав 65,7 % голосів. Лідери СДС вважали перемогу всенародним мандатом на проведення реформ і відразу ж оголосили про необхідність дострокових парламентських виборів.

На парламентських виборах 1997 р. більшість голосів (52,5 % – 137 місць) отримав блок Об'єднання демократичних сил (СДС, БЗНС і Демократична партія), БСП – 58, РПС – 19. На посаді прем'єра парламент затвердив лідера СДС Івана Костова (1997–2001). З метою стабілізації економіки уряд відразу ж уклав угоди з міжнародними фінансовими організаціями.

21.10.1997 р. було прийнято Закон про люстрацію, який посилив лінію на «повну декомунізацію країни», проголошену президентом П. Стояновим. У результаті майже 50 тис. колишніх членів БКП були позбавлені роботи з політичних мотивів. При Стоянові і Костові Болгарія зробила значні кроки в напрямку політичних змін. Зокрема, уклала низку угод з ЄС та НАТО.

Однак у XXI ст. Болгарія ввійшла зі значними економічними труднощами, протистоянням у парламенті щодо ставлення до військового втручання НАТО в Югославії, нестабільними відносинами з Росією. На виборах 2001 р. перемогла коаліція «Національний рух Симеона Другого», створена прихильниками колишнього царя Симеона II, що повернувся до країни. Використавши розчарування народу корупцією і бідністю, НРСД здобув 42 % голосів – 120 місць, обіцяючи відчутне економічне покращення для населення «впродовж 800 днів». Правоцентристське Об'єднання демократичних сил – 51 місце, лівоцентристська Коаліція за Болгарію на чолі з БСП – 48, РПС – 21.

У липні 2001 р. Симеон Сакскобурґґотський очолив уряд (2001–2005). У лютому 2002 р. уряд прийняв «Національну стратегію прискорення переговорів про вступ до ЄС». За його урядування Болгарія в основному виконала копенгаґенські критерії: сформувала діючу ринкову економіку; створила демократичну державу, яка гарантувала дотримання прав людини; в цілому узгодила національне законодавство з правом ЄС. Проте ряд невирішених економічних проблем не дозволив Болгарії приєднатись до ЄС у 2004 р., що суттєво підірвало довіру болгар до уряду. 25.04.2005 р. було підписано Договір про приєднання Болгарії до ЄС з 01.01.2007 р.

У січні 2002 р. П. Стоянова на посаді президента змінив лідер БСП Ґеорґій Пирванов, який переміг на виборах у листопаді 2001 р., а потім і в 2006 р., набравши 76 % голосів.

Під час парламентських виборів 2005 р. жодна з партій не здобула суттєвої переваги: Коаліція за Болгарію на чолі з БСП – 82 місця, НРСД – 53, РПС – 34, націоналісти із партії «Атака» – 21, ОДС – 20, Демократія за сильну Болгарію (ДСБ, нова партія колишнього лідера СДС І. Костова) – 17. Тому БСП, НРСД та РПС сформували коаліційний уряд на чолі з Серґеєм Станішевим (2005–2009), за прем'єрства якого відбувся вступ та перші кроки Болгарії до ЄС. Уряду С. Станішева опозиція неодноразово оголошувала вотум недовіри, мотивуючи це незадовільною ситуацією в сферах освіти та охорони здоров'я, а також несприятливими оцінками ситуації з корупцією й організованою злочинністю у моніторингових доповідях Єврокомісії.

На виборах 2009 р. перемогла створена у 2006 р. опозиційна партія «Громадяни за європейський розвиток Болгарії» – 117 місць, Коаліція за Болгарію на чолі з БСП – 40, РПС – 37, Атака – 21, праві з Синьої коаліції (СДС та ДСБ) – 15. Однопартійний уряд очолив лідер ГЄРБ Бойко Борісов (2009–2013).

ГЄРБ закріпив своє провідне положення у політичній системі Болгарії на президентських виборах 2011 р. Кандидат від ГЄРБ Росен Плевнелієв (2012–2017) переміг на них, набравши 52,5 % голосів.

У січні 2013 р. в Болгарії почались масові протести проти монополій та цін на

електроенергію й опалення, в результаті чого Б. Борісов подав у відставку. На виборах 2013 р. підтримка ГЄРБ зменшилась – 97 місць, а Коаліції за Болгарію на чолі з БСП зросла – 84 місця, РПС – 36, Атака – 23. У результаті новий уряд очолив соціаліст Пламен Орешарскі (2013–2014). Натомість протести невдоволених економічною ситуацією в Болгарії продовжились, що завершилося відставкою П. Орешарскі.

На виборах 2014 р. ГЄРБ отримав 84 місця, Коаліція за Болгарію на чолі з БСП – 39, РПС – 38, новостворена (2013) правоцентристська коаліція «Реформаторський блок» – 23, новостворений (2014) націоналістичний «Патріотичний фронт» – 19, новостворена (2014) популістська «Болгарія без цензури» – 15, Атака – 11. Болгарський уряд знову очолив лідер ГЄРБ Б. Борісов (2014–2016).

Президентські вибори 2016 р. виграв підтримуваний БСП незалежний кандидат Румен Радев, після чого уряд Б. Борісова пішов у відставку. На дострокових парламентських виборах 2017 р. перемогу знову отримав ГЄРБ, здобувши 95 місць; лівий блок БСП за Болгарію – 80; націоналістичний блок «Об'єднані патріоти» (Атака та колишні члени Патріотичного фронту) – 27, РПС – 26, новостворена (2016) популістська Воля – 12 місць. Союз ГЄРБ та Об'єднаних патріотів дозволив Б. Борісову втретє очолити болгарський уряд (2017).

Загалом у Болгарії сформовано досить ефективну модель парламентської республіки, з сильним парламентом, який: визначає напрями внутрішньої і зовнішньої політики; здійснює контроль за виконанням бюджету; обирає і звільняє прем'єр-міністра і, за його пропозицією, міністрів; створює, змінює і ліквідовує міністерства за поданням прем'єра; обирає і звільняє керівників Болгарського народного банку й інших установ; дає згоду на укладання договорів про державні позики; вирішує питання про оголошення війни й укладення миру тощо. Тож уряд може працювати лише після отримання довіри з боку Народних зборів, є відповідальним перед ними і підконтрольним їм.

З 1991 по 2009 р. у країні діяла пропорційна система парламентських виборів з чотиривідсотковим бар'єром. У 2009 р. пропорційна система була замінена змішаною (31 депутат обирається у мажоритарних округах, а 219 – за партійними списками). У 1990-х рр. двома ключовими партіями країни були ліва БСП та антикомуністичний СДС, який на початку 2000-х рр. почав втрачати свій вплив. Його місце основного опонента БСП на виборах 2001 та 2005 рр. зайняв НРСД. Після виборів 2009 р. місце основного конкурента БСП у політичній системі Болгарії зайняв ліберально-консервативний ГЄРБ.

Президент Болгарії не входить до системи органів виконавчої влади, зокрема, він не може за власною ініціативою поставити питання про відставку уряду. Він є головнокомандувачем збройних сил, підписує або накладає вето на рішення парламенту (але не більше, ніж три рази), має право розпустити парламент і призначити дострокові вибори з метою уникнення конституційної кризи влади. Президент є своєрідним арбітром у політичній системі та гарантом її стабільності.

Європейська інтеграція і прагнення Болгарії стати членом об'єднаної Європи стали вагомими чинниками трансформації суспільства, реформування і вдосконалення політичної й економічної систем держави.

Після розпаду соціалістичного блоку (закриття РЕВ та розпуску ОВД влітку 1991 р.) Болгарія звільняється від економічних та військових зобов'язань перед СРСР, припинивши 01.08.1991 р. дію Договору про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу від 1967 р.

Водночас ще у травні 1990 р. Болгарія уклала з ЄС Угоду про торгівлю та економічну співпрацю, а в грудні Народні збори прийняли рішення про вступ до ЄС. 01.02.1995 р. Болгарія стала асоційованим членом ЄС та розпочала широку співпрацю і зближення законодавства з правовим полем ЄС. У грудні 1995 р. Болгарія подала офіційну заявку на вступ до ЄС, 10.12.1999 р. стала офіційним кандидатом у члени ЄС, а в березні 2000 р. розпочались переговори про членство.

Передумовами успішних переговорів ЄС виставив прийняття програми закриття перших чотирьох реакторів АЕС «Козлодуй», які не відповідали європейським вимогам безпеки (здійснено у 2002 і 2006), та продовження економічних реформ.

Прискоренню переговорів заважала низка об'єктивних факторів. Так, у 2004 р. обсяг ВВП на душу населення за купівельною спроможністю складав лише 25 % від середнього по ЄС, у країни існувало багато бюрократичних перешкод для розвитку приватного сектору, значних масштабів набули тіньова економіка, рівень корупції тощо. Лише доклавши значних зусиль для вирішення цих проблем, країна змогла з 01.01.2007 р. стати членом ЄС.

Реальні кроки Болгарії щодо членства в НАТО було здійснено лише за президентства П. Стоянова, який категорично заявив, що приєднання до НАТО є питанням цивілізаційного вибору. У лютому 1997 р. болгарський уряд подав офіційну заявку на членство в НАТО, а в травні парламент ухвалив Заяву національної згоди, за якою пріоритетом країни було визначено приєднання до НАТО. Значну протидію цьому курсу Болгарії чинила Росія. На празькому саміті 2002 р. Болгарія отримала офіційне запрошення до НАТО, а в 2004 р. болгарський парламент ратифікував договір про приєднання Болгарії до НАТО.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

З 1944 р. в країні розпочались фундаментальні економічні й соціальні зміни. Була проведена націоналізація промисловості й банків, розпочалась індустріалізація економіки. До 1952 р. приватні промислові підприємства, які використовували найману працю, були ліквідовані. В аграрній сфері була проведена загальна централізація с/г виробництва. Більша частина землі стала власністю колективних господарств. У 1970 р., за рішенням партійних органів, державні та колективні сільські господарства були реорганізовані у великі підприємства – аграрно-промислові комплекси. У 1975 р. існувало 175 АПК з середньою площею кожного 24,5 тис. га і чисельністю зайнятих – 6 тис. осіб.

Курс на побудову соціалізму, з акцентами на розвитку промисловості, колективізації села і освіті громадян, урбанізував країну. Якщо в 1946 р. 75,3 % болгар жили в селах, то у 1985 р. у містах вже проживало 64,8 % населення.

Найважливішими корисними копалинами Болгарії є вугілля (лігніти), руди заліза, свинцю, цинку і міді. Головним районом видобутку вугілля є «Маріца-Ізток». Провідні підприємства кольорової металургії розташовані у Кирджалі, Средноґорії, Єлісейні і Пловдіві. Двома найбільшими промисловими підприємствами країни стали Кремиковський металургійний комбінат і Бурґаські нафтопереробний та нафтохімічний комбінати. Найвідомішими підприємствами електронної промисловості були заводи «Правец» та ІЗОТ, які випускали ЕОМ та комп'ютери. У 1970–1980-ті рр. понад половину електроенергії в країні виробляла запущена у 1974 р. АЕС «Козлодуй».

У 1948–1980 рр. середньорічні темпи зростання національного доходу становили 7,5 %. Але з 1970-х рр. у болгарській економіці

почали розвиватись кризові явища, спричинені низькою ефективністю виробництва, неконкурентоспроможністю продукції, надмірною експлуатацією власних природних джерел, величезними екологічними збитками, а також високою ресурсоємністю та залежністю промисловості від дешевої сировини та замовлень з СРСР. Так, у 1987 р. країна імпортувала 60 % споживаної енергії. Тому в 1981–1985 рр. середньорічні темпи зростання національного доходу знизились до 3,7 %, а в 1989 р. вперше було зафіксовано зниження національного доходу на 0,4 %.

Економічна реформа, розпочата наприкінці 1980-х рр., була спрямована на створення нової моделі управління економікою, стимулювання ринку, заохочення конкуренції. Але це не вберегло економічну систему Болгарії у 1989–1990 рр. від глибокої кризи в постачанні продуктами харчування. Адже в структурі економічного продукту НРБ у 1987 р. питома вага виробництва засобів виробництва у ВВП складала 68 %, а виробництва предметів споживання – 32 %.

Після 1990 р. Болгарія пережила масштабні зміни, за які заплатила величезну соціальну ціну. При переході до ринку політика й дії уряду були неефективними, тому економічна криза в країні глибшала. У 1991–1992 рр. внаслідок проведення шокових ринкових реформ, розриву господарських зв'язків підприємств різних секторів економіки та втрати зовнішніх ринків збуту в країні різко зросло безробіття. Найбільші скорочення відбулись у промисловості (430 тис. осіб), будівництві (134 тис. осіб), торгівлі та постачанні (50 тис. осіб).

На другому етапі трансформації в сфері зайнятості відбулася стабілізація: у 1993–1995 рр. безробіття скоротилося з 15,8 до 11,1 %. Число зайнятих у приватному секторі зросло з 336 тис. до 900 тис. осіб. Проте у 1997 р. через значну заборгованість та банкрутство частини держпідприємств безробіття знову зросло до рівня 16–17 %; 73 % болгар у цей час жили за межею соціального мінімуму. Їхні доходи з 1989 р. зменшилися на 66 %.

Формування нової моделі соціально-економічного розвитку в Болгарії супроводжувалась неочікуваними труднощами. В економіці домінували силові угруповання, які наживались за рахунок державних фірм, «приватизуючи» доходи й «націоналізуючи» витрати. Симбіоз низькоефективного функціонування економіки та її криміналізації став значною перешкодою при переході до ринку. Корупція охопила всі поверхи державного управління і створила живильне середовище для організованої злочинності, пограбування державної власності та розвитку тіньової економіки.

У результаті цих процесів країна в 1990–1997 рр. втратила 2/3 технологічного потенціалу. Запобігаючи відвертій соціальній кризі, уряд Жана Віденова (1995–1997) підтримував збиткові держпідприємства за рахунок активів банків, що знецінило національну валюту і привело до зростання інфляції на 3000 % у кінці 1996 р.

Після звільнення Ж. Віденова була прийнята Угода основних політичних сил (04.02.1997), згідно з якою в країні, за наполяганням МВФ, запровадили валютну раду – жорстку політику Нацбанку з управлінцями-болгарами і західними консультантами. Блокування рефінансування банків та дотацій державним фірмам майже миттєво зупинило інфляцію.

З 1997 р. розпочалося поступове і важке подолання економічної розрухи. Уряд І. Костова домігся стабілізації макроекономіки. У кінці 1998 р. рівень інфляції досяг 0,96 %. Ціни в країні стабілізувалися, а деякі, основні, навіть знизилися. Держава залишила за собою регулювання цін на обмежену кількість

товарів і послуг (ліки, електроенергія, центральне опалення), всі інші ціни почали формуватись за ринковим принципом – вільно.

Уряд Костова повів рішучу боротьбу проти організованої злочинності та доклав багато зусиль, щоб звільнити реформи від злочинного перерозподілу і пограбування економіки, сприяв появі конкурентоспроможних фірм. Протягом декількох років були заарештовані організатори фінансових пірамід та збанкрутілих банків, розпочато серйозну боротьбу з рекетом, розслідувано приватизаційні угоди найбільшої болгарської приватної фірми «Мультігруп» тощо.

У 1998 р., вперше з 1990 р., дохід бюджету зрівнявся з видатками і реально був перевиконаний. Цьому сприяли, по-перше, стабільна політична обстановка в Болгарії та суспільна підтримка реформ, а по-друге – покращення макроекономічної ситуації й економічне зростання. У 1998 р. ВВП зріс на 3,5 %, порівняно з 1997 р. Відносна частка приватного сектору ВВП зросла до 56,7 %.

У результаті проведення урядом прозорої і динамічної приватизації до бюджету надійшли значні кошти, зміцніла національна валюта, зменшилися відсоткові ставки за кредитами. У 1998–2000 рр. показники економічного розвитку Болгарії суттєво покращились. У 2000 р. зростання ВВП Болгарії було одним із найвищих у ЦСЄ і досягло 5,8 %, а інфляція склала 11 %.

До кінця 2000 р. приватизація в Болгарії увійшла в завершальну стадію: 51 % державної власності перейшов у приватні руки, майже 99 % с/г угідь були повернуті колишнім власникам. У банківському секторі 80 % активів перейшло у приватну власність.

З 2000 р. до країни пішли значні іноземні інвестиції, в першу чергу – в сферу енергетики. Компанія Entergy (США) почала реконструкцію і переоснащення енергетичного комплексу «Маріца-Ізток». У 2001 р. до неї приєднався другий енергетичний гігант AES (США), і загальна сума інвестицій досягла 1,4 млрд дол. Німецький концерн RWE створив спільне підприємство з державними ТЕС для їх оновлення. У 2009 р. до країни загалом надійшло 3,2 млрд євро прямих іноземних інвестицій, у 2010 р. – 1,3 млрд, у 2017 р. – 24,3 млрд євро.

Згідно з даними рейтингу «Делойт», серед 500 компаній Центрально-Східної Європи п'ять болгарських компаній отримали у 2015 р. доходи понад 1 млрд євро: Lukoil Neftochim (2,5 млрд євро, 51 місце), Aurubis (2,1 млрд, 65 місце), Lukoil Bulgaria (1,5 млрд, 108 місце), NEK (1,5 млрд, 110 місце), Chimimport (1 млрд, 200 місце).

Поступово Болгарія нарощувала темпи економічного зростання. Її ВВП, за даними Євростату, в поточних цінах у 2000 р. складав 14,4 млрд євро, у 2002 р. – 17,4 млрд, у 2007 р. – 32,4 млрд, у 2008 р. – 37,2 млрд, у 2010 р. – 38 млрд, у 2011 р. – 41,2 млрд, у 2013 р. – 42 млрд, у 2015 р. – 45,6 млрд, у 2018 р. – 56 млрд, у 2019 р. – 60,6 млрд, у 2024 р. – 104,7 млрд євро.

У країні було створено нову модель економічного зростання, орієнтовану не лише на кредити і споживання, а й на конкурентоспроможність і експорт. У 2011 р. в індустріальному секторі економіки країни було створено 31,2 % від ВВП, у секторі послуг, де працює найбільша кількість приватних фірм, – 63,2 %, у с/г – 5,6 %. Вагоме значення для економіки країни має туризм. Так, упродовж 2010–2014 рр. кількість туристів, які відвідали країну, зросла з 6 до 7,3 млн осіб, а надходження від туристів складали 3,6–4,1 млрд дол. США щороку.

За даними Євростату, зовнішньоторговельний оборот Болгарії товарами та послугами (в поточних цінах) у 2006 р. складав 30,4 млрд євро (експорт – 12,9 млрд, імпорт – 17,5 млрд), у 2008 р. – 46,4 млрд. У зв'язку зі

світовою фінансовою кризою у 2009 р. відбулось його суттєве падіння до 34,6 млрд євро. З 2010 р. обсяги болгарської зовнішньої торгівлі почали зростати і склали 39,4 млрд, у 2012 р. – 52,3 млрд, у 2014 р. – 56 млрд. З 2015 р. болгарський експорт вперше перевищив імпорт – 57,9 млрд (експорт – 29 млрд, імпорт – 28,9 млрд), у 2016 р. – 59,5 млрд, у 2017 р. – 66,1 млрд, у 2018 р. – 72,4 млрд, у 2019 р. – 75 млрд, у 2024 р. – 115,4 млрд (експорт – 59 млрд, імпорт – 56,4 млрд) євро.

Основними торговельними партнерами Болгарії, за даними болгарської статистики, у 2016 р. були: Німеччина, на яку припадало 13,3 % болгарського експорту та 13 % імпорту, Італія (9 та 7,9 % відповідно), Румунія (8,6 та 6,9 %), Туреччина (7,8 та 6,2 %), Греція (6,8 та 4,8 %).

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ БОЛГАРІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Історія України та Болгарії переплелася ще у V–VI ст., коли племінні групи тюрко-болгар кочували степовою територією сучасної України між Доном і пониззям Дунаю. За однією з історіографічних версій, знайдений у 1912 р. під Полтавою Перещепинський скарб міг бути пов'язаний із обрядом поховання кагана Кубрата. Також частина болгарських дослідників вважає, що Вознесенський скарб, знайдений у 1929 р. на території сучасного Запоріжжя, пов'язаний з похованням тут хана Аспаруха.

У договорі 944 р. великого київського князя Ігоря з Візантією згадуються «чорні болгари», які, очевидно, із приазовських степів загрожували кримським володінням Візантії. У 967–971 рр. великий київський князь Святослав здійснив декілька походів на Болгарію і навіть тимчасово встановив контроль над значною частиною її території.

Після хрещення Київської Русі на її терени прийшла церковнослов'янська (старобол-гарська) мова. Зокрема, найдавніша зі створених на території України книг – «Остромирове Євангеліє» – була переписана в Києві у 1056–1057 рр. дияконом Григорієм зі староболгарського оригіналу.

У 1187 р. на допомогу болгарам, які повстали проти Візантії, прийшли, як писав візантійський історик Нікіта Хоніат, «…ті, що походять з Вордони… гілка руських, народ, милий богу війни». Історики вважають, що йдеться про берладників, які вирушили на заклик галицького князя Ярослава Осмомисла.

Під час усобиці в Болгарії у 1210-х рр. до Галицько-Волинського князівства втікає болгарський царевич Іван II Асен. Як писав візантійський хроніст Ґеорґій Акрополіт, він «…прожив тут досить довго, і, зібравши кілька руських дружин, почав добиватися батьківської спадщини». У 1217 р. з їх допомогою Іван II Асен після семимісячної облоги бере болгарську столицю Тирново і стає царем.

Близько 1252 р. болгарський цар Михайло I Асен одружився з донькою бана сербської Мачви, колишнього галицького та луцького князя Ростислава Михайловича, Єлизаветою (*болг.* Анна). Ростислав Михайлович виступив союзником Болгарії у війні з Нікейською імперією та сприяв укладенню у 1255 р. невигідного Реґінського миру з нею. Після вбивства невдоволеними боярами Михайла I Асена у 1256 р. Ростислав Михайлович вирушив з військом до Болгарії й обложив її столицю Тирново. Бояри відмовились його впустити, проте видали дочку. Він встановив контроль над північно-західними її землями (Відін) і титулував себе царем Болгарії.

Неодноразово київський митрополичий престол посідали високоосвічені болгари: Кіпріян (1375–1406), Григорій Цамблак (1415–1420), Ісидор (1436–1458) та Григорій Болгарин (1458–1472). Болгарського походження був і київський митрополит у 1498–1501 рр.

Іосиф І Болгаринович. Саме митрополити-болгари, в силу історичних обставин, ставали лідерами литовсько-руського опору централізаторській та уніфікаційній політиці Москви.

У 1657 р. до гетьмана Богдана Хмельницького з пропозицією спільних дій проти турків приїжджав болгарський громадський діяч та богослов Петир Парчевіч, який намагався організувати антитурецьку коаліцію на підтримку повстання в Болгарії.

Переселення болгар на українські землі, яке розпочалося у першій половині XVIII ст. і тривало до 70-х років XIX ст., значною мірою було пов'язане з бажанням російської влади якнайшвидше заселити південноукраїнські степи, звідки були витіснені українські козаки.

Перші болгари у якості емігрантів прибули до України в 1724 р. Болгари були і серед першопоселенців створеної у 1752 р. військово-поселенської території Нова Сербія. Їх чисельність була настільки значною, що з них у 1759 р. були сформовані Болгарський та Македонський гусарські полки.

Перше значне організоване переселення болгар на південь України відноситься до часів російсько-турецької війни 1768–1774 рр. У 1774 р. близько 400 сімей із Сілістрії переселилися до слободи Маслова (згодом Ольшанка) Єлизаветинської провінції Новоросійської губ. Це перше болгарське село в Україні, яке існує до цих пір. Загалом у період з 1764 по 1800 р. до України переселилося близько 5 тис. болгар. Вони завезли сюди кілька нових с/г культур, зокрема, солодкий (болгарський) перець та баклажани.

У XVIII–XIX ст. чимало болгар навчалося в Київській Академії.

Найінтенсивніший період болгарської колонізації припадає на 1801–1812 рр. Тоді внаслідок російсько-турецьких війн болгарські втікачі оселилися на півдні від Одеси, біля Миколаєва й Феодосії. У 1821 р. болгарські переселенці в Ізмаїльському повіті заснували м. Болград. Останнє масове переселення болгар на південь України відбулося в 1830–1834 рр. У 1861–1862 рр. близько 30 тис. болгар переселилися із Бессарабії на Бердянщину і Мелітопольщину, де їм було виділено 214 тис. десятин землі.

Величезну роль у національному відродженні болгар відіграв українець Юрій Гуца (Венелін). У 1829 р. він видав книгу «Колишні і нинішні болгари…», яка суттєво вплинула на пробудження болгарської національної самосвідомості. У свою чергу, засновником Харківського університету (1805), який став першим осередком процесів українського національного відродження, був відомий громадський діяч і вчений, болгарин за походженням, Василь Каразін.

У м. Болград народилися та навчалися у Болградській гімназії прем'єр-міністр Болгарії у 1899 р. Дімітир Ґреков, військовий міністр Болгарії у 1886–1887 та 1907–1911 рр. Данаїл Ніколаєв. У 1859 р. в с. Кубей (зараз Червоноармійське Болградського р-ну) народився, а потім навчався у Болградській гімназії, перший ректор Софійського університету (з 1889) академік Александр Теодоров-Балан.

Значний вплив на розвиток болгарської літератури й поезії мала творчість Т. Шевченка, багато творів якого були перекладені на болгарську мову в XIX ст.

Видатний болгарський історик, засновник Болгарського наукового товариства (пізніше реорганізованого в Болгарську академію наук), Марін Дрінов понад тридцять років жив в Україні, у 1873–1906 рр. завідував кафедрою славістики Харківського університету.

Дійсними членами Наукового товариства ім. Шевченка у другій половині XIX – на початку XX ст. обиралися болгари: Міхаїл Арнаудов, Ґеоргі Бончев, Стефан Ватев, Крум Дрончілов,

Любомір Мілетіч, Стефан Петков, Стоян Романскі, Іван Шішманов та інші.

Як відзначав М. Драгоманов, під час війни 1877–1878 рр. за незалежність Болгарії «…у мобілізованій майбутній Дунайській армії, створеній на базі трьох округів – Київського, Одеського і Харківського, майже всі солдати – українці». Україна перетворилась і на головну базу спорядження воюючої армії, на її тиловий шпиталь. Десятки тисяч українців загинули за свободу Болгарії.

У 1889 р. на запрошення болгарського міністра освіти М. Драгоманов став професором кафедри загальної історії новоствореного першого ВНЗ незалежної Болгарії – Вищого училища (Софійського університету).

У 1897 р., за даними Всеросійського перепису населення, чисельність болгар у Бессарабській, Херсонській і Таврійській губ. складала 170 тис. осіб.

З Україною також тісно пов'язана доля видатного болгарського політичного діяча Александра Малінова, який у 1908–1931 рр. п'ять разів очолював болгарський уряд, а в 1931–1934 рр. – болгарський парламент. Він народився в Україні (с. Пандаклія, зараз Оріхівка, Болградського р-ну) у 1867 р., потім навчався у Болградській гімназії та в Київському університеті.

09.02.1918 р. Болгарія, разом з іншими Центральними державами, підписала мирний договір у Брест-Литовську, яким УНР була юридично визнана самостійною державою. Першим болгарським послом в Україні був професор Іван Шішманов (квітень 1918 – березень 1919), а першим українським послом у Болгарії – Олександр Шульгин (липень–грудень 1918). Українське посольство в Болгарії функціонувало до кінця 1920 р.

Після 1920 р. в Болгарії оселилося декілька тисяч українських емігрантів. Уже в 1921 р. в Софії було створено Клуб військовополонених українців, у 1931 р. – Українську бібліотеку, у 1933 р. у м. Відін – Український дім. У 1933 р. на конгресі в Софії 10 українських організацій об'єднались у Союз українських організацій у Болгарії. У 20–30-ті роки XX ст. в Болгарії виходили українські видання: «Украинско-български преглед», «Украинско слово», «Гуртуймося», «На сторожі», «Незалежність».

Видатним більшовицьким діячем радянської України був болгарин за походженням Християн Раковський (1873–1941), який у 1919–1923 рр. очолював уряд УСРР.

За переписом 1926 р., в УСРР проживало 223 тис. болгар. У 1924 р. в УСРР були створені болгарські національні райони – Романівський і Цареводаревський (Мелітопольський повіт). Понад 85 % населення цих районів були болгарами. У 1925 р. був створений третій болгарський район – в Одеській губ. з центром у с. Великий Буялик, а в 1927 р. – четвертий, Вільшанський, р-н у Першотравневому окрузі. У 1924–1939 рр. в цих районах болгарською мовою видавались газети, а також декілька журналів. Протягом 1924/1925 та 1925/1926 н. р. було відкрито 74 болгарських школи. До кінця десятиліття понад 90 % болгарських дітей навчалися рідною мовою.

З посиленням сталінського режиму в СРСР у 1938 р. болгарські школи в УРСР були реорганізовані на російські та українські, а в 1939 р. ліквідовані болгарські національні райони. У 1944 р., за рішенням радянського уряду, 12,4 тис. болгар були виселені з Криму до Сибіру та Середньої Азії.

У 1944–1950 рр. в Болгарії були ліквідовані українські організації та заарештовані їхні лідери як ворожі до радянської влади.

УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

05.12.1991 р. уряд Болгарії офіційно визнав Україну як незалежну державу, а вже

13.12.1991 р. між державами було встановлено дипломатичні відносини. 18.05.1993 р. перший посол України в Болгарії Олександр Воробйов вручив вірчі грамоти президенту Болгарії Ж. Желєву. Болгарське посольство в Києві діє з 1992 р.

Основою міждержавного співробітництва є Договір про дружбу й співробітництво між Україною і Республікою Болгарія від 05.10.1992 р. та укладена 27.11.2007 р. міжурядова угода про економічне співробітництво. Загалом договірно-правова база міждержавного співробітництва станом на 2017 р. включає 100 чинних документів.

Перший офіційний візит до Болгарії президента України Л. Кравчука відбувся у жовтні 1992 р. Важливим етапом двосторонніх відносин став перший офіційний візит до України президента Болгарії Ж. Желєва 08–10.12.1994 р. Надалі президент України Л. Кучма відвідував Болгарію з офіційним та державним візитами у 1998 та 2001 рр., а президент Болгарії П. Стоянов відвідував Україну з офіційним візитом у 1999 р.

Делегація Великих народних зборів Болгарії на чолі з їх головою Н. Тодоровим вперше відвідала, ще УРСР, у квітні 1991 р. Надалі з офіційними візитами Україну відвідували Б. Сендов (1995), О. Ґерджіков (2003), Ц. Цачева (2010). У 2004 р. з офіційним візитом Болгарію відвідав голова Верховної Ради України В. Литвин.

На рівні голів урядів у Болгарії з офіційним візитом вперше побував у липні 1996 р. прем'єр-міністр України П. Лазаренко, а потім В. Ющенко (2000). У жовтні 1997 р. відбувся перший офіційний візит до України голови болгарського уряду І. Костова, у 2004 р. Україну відвідував болгарський прем'єр С. Сакскобурґготський, у 2009 р. у контексті вирішення газової суперечки України з Росією – С. Станішев, у 2018 р. – Б. Борісов.

Візит президента Болгарії Ґ. Пирванова до України в 2003 р. сприяв зміцненню співробітництва в усіх сферах життєдіяльності держав. У Спільній заяві президентів двох країн Болгарія задекларувала свою підтримку України в реалізації курсу на приєднання до ЄС та НАТО. Болгарія була четвертою (з EU 28) країною – членом ЄС, яка ратифікувала Угоду про асоціацію у 2014 р. Подальшому зміцненню співробітництва між країнами сприяли офіційні візити президента Болгарії Р. Плевнелієва до України в липні 2015 р. та президента України П. Порошенка до Болгарії у червні 2016 р.

Болгарія є головним зовнішньоекономічним партнером України на Балканах. Якщо у 1991–1992 рр. обсяг взаємного товарообігу не перевищував суми у 80–100 млн дол. США, то у 2001 р. він, за даними Держстату України, виріс до 364 млн, а в 2008 р. сягнув 1,5 млрд. Проте світова фінансово-економічна криза негативно позначилася на обсягах українсько-болгарського товарообігу. У 2009 р. обсяги зовнішньої торгівлі між країнами скоротились до 597 млн дол. США. Проте вже у 2010 р. загальний обіг товарами та послугами між Україною і Болгарією склав 716 млн, у 2012 р. – 912 млн. Друга хвиля спаду двосторонньої торгівлі розпочалась після російської агресії проти України: у 2014 р. – 850 млн, у 2015 р. – 735 млн, у 2016 р. – 639 млн, у 2017 р. – 651 млн, у 2021 р. – 1 млрд 515 млн дол. США (експорт – 902 млн, імпорт – 613 млн).

Основними товарними групами українського експорту в Болгарію (2017) є чорні метали та вироби з них (69 %), залізничні локомотиви та їх частини (4 %), обладнання для АЕС (2,5 %), деревина і вироби з деревини (2,6 %). Переважну частину болгарського експорту в Україну складають: механічне обладнання, машини та механізми (25 %), лікарські засоби та фармацевтична продукція (18,5 %), пластмасові та пакувальні матеріали (6 %), папір та

картон (5,8 %), а також скло і вироби зі скла (5 %).

За даними Болгарського народного банку, станом на 01.01.2011 р. загальна сума українських інвестицій в економіку Болгарії складала 17,1 млн євро. У Болгарії станом на 2017 р. було зареєстровано близько 600 компаній з українським капіталом.

На території Болгарії реалізується ряд потужних спільних проектів: модернізація компресорних станцій «Кардам-2» та «Лозенец» українсько-болгарським СП «Евіфрусіч» (поставки обладнання сумським НВО ім. Фрунзе та запорізьким ВАТ «Мотор Січ»); модернізація систем безпеки 5 і 6 енергоблоків болгарської АЕС «Козлодуй», яку виконує компанія ЗАТ НВП «Радій» (м. Кіровоград). Поблизу м. Бурґас успішно працює великий металургійний комбінат «Промет Стіл», який належить компанії з українським капіталом «Метінвест».

Станом на 31.12.2017 р., в економіку України з Болгарії було інвестовано 40,5 млн дол. США. Найвідомішими болгарськими інвестиційними проектами в Україні є: спорудження компанією «Пріста Ойл» терміналу з перевалки, зберігання та додаткової обробки компонентів технічних масел в Одеському порту (2004); спорудження компанією «Каолін» АТ у м. Олешня (Чернігівська обл.) заводу з видобування та збагачення кварцового піску (2010); компанія «Софарма», яка є найбільшим експортером болгарської фармацевтичної продукції в Україну, інвестувала значні кошти у власне підприємство в м. Умань. Загалом в Україні станом на 2017 р. діяли 350 підприємств за участю болгарського капіталу та представництв болгарських компаній.

Болгарія є традиційною для українців країною туристичного відпочинку. За даними міністерства туризму Болгарії, у 2017 р. Болгарію відвідали 305 тис. українських туристів, а Україну – 24 тис. болгарських. Демонстрацією дружнього характеру українсько-болгарських відносин є забезпечення болгарською стороною у 2007–2011 рр. відпочинку на власному чорноморському узбережжі дітей з Житомирської обл., які постраждали від наслідків аварії на ЧАЕС.

Упродовж 1995–2013 рр. було підписано десять угод про співробітництво між областями України та Болгарії. З українського боку участь у міжрегіональному співробітництві беруть: Київська, Полтавська, Запорізька, Харківська, Луганська, Одеська, Миколаївська області та Крим. Також побратимські відносини з болгарськими містами мають: Київ, Харків, Одеса, Житомир, Запоріжжя, Луцьк, Рівне, Миколаїв, Чернігів, Кропивницький, Луганськ, Сімферополь, Суми, Тернопіль, Херсон, Хмельницький, Львів, Севастополь, Глухів, Шостка, Конотоп, Путивль, Білополе, Бердянськ, Миргород, Заліщики, Болград, Біла Церква.

Певні ускладнення, які існують у двосторонніх відносинах, пов'язані з угодами, підписаними ще за часів СРСР. Зокрема, щодо погашення Україною своєї частки заборгованості, за Ямбурзькою угодою (1986), відповідно до якої болгари збудували на території УРСР ряд об'єктів газової промисловості в обмін на постачання газу з СРСР, та компенсації витрат Болгарії під час будівництва Криворізького гірничозбагачувального комбінату окислених руд.

За даними перепису населення 2001 р., в Україні проживало 205 тис. болгар (перепис 1989 – 234 тис.). З них в Одеській обл. (в основному в Болградському, Ізмаїльському й Арцизькому районах) – 150 тис. осіб, у Запорізькій – 27,7 тис. осіб, у Миколаївській – 5,6 тис. осіб, у Донецькій – 4,8 тис. осіб. У Болградському р-ні болгари в 2001 р. складали 60,8 % населення. Болгарська меншина в Україні є найбільшою серед болгарських меншин у світі.

З 1987 р. в школах України викладається болгарська мова та література. Болгарська мова вивчається у 70 ЗНЗ різних типів. До прикладу, у 2010/2011 н. р. в Україні болгарською мовою навчалось 65 учнів. Болгарську мову вивчало 10148 учнів, факультативно – 785 учнів. Підготовка фахівців для шкіл з навчанням болгарською мовою та викладання болгарської мови і літератури здійснюється в Одеському національному, Південноукраїнському педагогічному, Ізмаїльському державному гуманітарному, Бердянському педагогічному університетах.

Для задоволення культурних потреб болгарської меншини у 1998 р. у м. Болград було відкрито Обласний науково-методичний центр болгарської культури. Болгарською мовою виходять газети: «Роден край» (з 1989), «Радолюбіє» (з 1996) та «Болгарско обозреніє» (з 2001). В Одесі (з 1990) та Сімферополі (з 1998) виходять місцеві радіо- та телепередачі болгарською мовою.

Культурно-мистецьке життя болгар представляють 107 самодіяльних художніх колективів. В Одесі у 1993 р. створено Асоціацію болгарських національно-культурних товариств і організацій України (зараз – Асоціація болгар України). У 2007 р. створено Конгрес болгар України.

За даними перепису населення 2021 р., у Болгарії проживало 3239 українців. Станом на 15.05.2025 р. до них додалось 60260 українських біженців від війни.

У Болгарії існує шість організацій українців: «Мати Україна» (Софія), «Черноморіє» (Варна), «Українська діаспора» (Варна), «Добруджа – Україна» (Добрич), «Україна» (Бургас), «Український дім» (Сілістра).

З 1995 р. у Софійському університеті працює відділення україністики. З жовтня 2002 р. при фундації «Мати Україна» функціонує недільна школа. З 1998 р. в Болгарії діє електронне видання українською мовою: «Украински вести / Болгарські вісті». У 2009 р. в Софії зусиллями української діаспори та Посольства України було встановлено пам'ятник Т. Шевченку.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Болгарії протягом 1979–1985 рр. було віднесено: Мадарського вершника (750–801); Боянську церкву біля Софії (XI–XIII ст.); Фракійську гробницю в Казанлику (IV ст. до н. е.); Іванівські скельні церкви (XIII–XVII ст.); Рильський монастир, оточений муром заввишки 24 м та завтовшки 2 м (X ст.); стару частину міста Несебр (VI ст. до н. е. – XIX ст.); Фракійську гробницю в Свештарах (III ст. до н. е.); Національний парк Пірін, біосферний заповідник Сребирна («ельдорадо» водоплавних птахів).

Крім того, до найважливіших надбань культурно-цивілізаційної спадщини державного рівня належать: собор Александра Невського, церкви Св. Софії, Св. Миколая, Св. Ґеорґія, Петки Самарджійської, Пасхи, мечеті Баня Баші та Чорна (церква Св. Сьомочисельників) у м. Софія; у м. Пловдів – античні форум та амфітеатр, мечеті Джумая й Імарет, церква Св. Марини, міський сад; у м. Варна – катакомби давньогрецької колонії Одесос, церква Св. Богородиці (XIX ст.), скельний монастир Аладжа, римські терми, Акваріум; у м. Бурґас – морський парк, Вірменська церква; у м. Балчік – літня резиденція королеви Марії, Ботанічний сад, Іконна галерея; у м. Шумен – найбільша в Болгарії мечеть Томбул, монумент на честь 1300-ліття Першого Болгарського царства, печера Маґура з 700 зразками наскельного живопису IV–I тис. до н. е.; Белоґрадчішкі скелі.

До болгарських шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства

ЮНЕСКО віднесла: «Бістрішките бабі» – багатоголосий спів, танці і обряди регіону Шоплук; нестинарство та обрядовий танок на розжареному вугіллі на свято святих Константина та Єлени у с. Булгари.

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 2011 р. включила Єнінський Апостол (фрагмент кириличного рукопису XI ст. староболгарською мовою).

Електронні джерела:

Сайт Президента Республіки Болгарія: https://www.president.bg/
Сайт Народних зборів Республіки Болгарія: www.parliament.bg
Сайт Уряду Республіки Болгарія: http://www.government.bg/
Сайт Національного статистичного інституту Республіки Болгарія: http://www.nsi.bg/index.php
Сайт «Украински вести»: http://www.ukrpressbg.com
Информационный портал болгар Украины: http://bg-ua.org/
Сайт Посольства Республіки Болгарія в Україні: https://www.mfa.bg/embassies/ukraine/2085
Сайт Посольства України в Болгарії: https://bulgaria.mfa.gov.ua/

Література:

Чорній В. П. Історія Болгарії. – Л., 2007. – 404 с.

История на България / В. Гюзелев, Д. Саздов, Л. Спасов, П. Павлов, И. Тютюнджиев, И. Лазаров, М. Палангурски. – София, 2000. – 546 с.

Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. *Е. Л. Валева.* – М., 2003. – 463 с.

Татоли Т. В. Авторитаризм в Болгарии в межвоенный период (1918–1939 гг.). – Луганск, 2010. – 374 с.

Грушецький Б. П. Механізм формування та основні напрямки зовнішньої політики Болгарії (1989–2013 рр.): автореф. дис. … канд. політ. наук. – Дніпропетровськ, 2014. – 20 с.

Бурдяк В. І. Республіка Болгарія на зламі епох: політична трансформація суспільства. Монографія. – Чернівці, 2004. – 520 с.

Мілова М. І. На шляху до парламентської демократії: болгарський варіант. – Одеса, 2005. – 328 с.

Шпик І. Болгарія і Південно-Західна Русь: релігійно-культурні відносини останньої чверті XIV – першої половини XVI ст. – Львів, 2014. – 235 с.

Мільчев В. І. Болгарські переселенці на півдні України. 1724–1800 рр. – К.; Запоріжжя, 2001. – 198 с.

Станкевич В. Л. Украина и болгарское национальное возрождение: дис. … канд. ист. наук. – Донецк, 1998. – 180 л.

Павленко В. В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. – К., 1995. – 224 с.

Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя. – К., 2018. – 269 с.

Украина – Болгария – Европейский Союз: современное состояние и перспективы: сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф. / [отв. ред. Савина Г. Г.]. – Херсон ; Варна, 2016. – Т. 1. – 358 с.; Т. 2. – 354 с.

Видатні болгари в історії України. – К., 2013. – 255 с.

Якімова А. Українці в Болгарії: філософія історичного буття. – Софія, 2011. – 104 с.

В. І. Бурдяк

БОСНІЯ І ГЕРЦЕҐОВИНА

Сучасна назва держави: Боснія і Герцеґовина (*босн. і хорв.* Bosna i Hercegovina, *серб.* Босна и Херцеговина).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Вперше назва Боснія у писемних джерелах згадується у трактаті візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (948–952). Тут Боснія («місцевість Босона»/χωρίον Βόσονα) згадана як окрема географічна та територіальна одиниця у складі сербських земель. Назва землі походить від назви річки Босна/Босона.

Назва «Герцеґовина» означає «Земля герцога» і вказує на Стефана Вукчіча Косача, останнього правителя Герцеґовини перед османським вторгненням. У документі, відправленому королю Німеччини Фрідріху III від 20.01.1448 р., він вперше називав себе «Герцог Святого Сави, володар Примор'я і Гуму, великий герцог Боснійського царства». Після османського завоювання за територіями, якими володів Стефан Вукчіч, закріпилась назва Герцеґовина. Вперше як географічний термін згадується в 1454 р. у листі бея боснійського санджаку Іса-беґа Ісаковича.

Назва «Боснія і Герцеґовина» стала загальновживаною з 1853 р.

Створення держави. Боснійське князівство було створене у 1082–1085 рр. як васально залежне від Дуклянського королівства утворення на чолі з князем Стефаном Воїславлевічем. Як окреме державне утворення сучасна БіГ була заснована у 1943 р.

Незалежність. Боснійське князівство стало незалежним від Угорщини у 1382 р., за часів правління Стефана Твртка I Котроманіча. Незалежність сучасної БіГ від Югославії проголошена 05.04.1992 р.

Історичні назви держави: Банат Боснія, васал Візантійської імперії, Королівства Угорщина та Королівства Хорватія (1154–1377); Королівство Боснія (1377–1463); Герцогство Герцеґовина (1448–1482); санджак Боснія у складі Османської імперії (1463–1580); Пашалик Боснія у складі Османської імперії (1580–1878); Пашалик Герцеґовина у складі Османської імперії (1833–1851); Боснія і Герцеґовина, кондомініум Австро-Угорської та Османської імперій (1878–1908); Боснія і Герцеґовина, колонія Австро-Угорської імперії (1908–1918); Федеративна Держава

Боснія і Герцеґовина (1945-1946) у складі Демократичної Федеративної Югославії; Народна Республіка Боснія і Герцеґовина у складі ФНРЮ (1946–1963); Соціалістична Республіка Боснія і Герцеґовина у складі СФРЮ (1963–1990); Республіка Боснія і Герцеґовина (1990–1996); Хорватська Республіка Герцеґ-Босна (1991–1994); Республіка Сербська у складі Боснії і Герцеґовини (з 1992); Боснія і Герцеґовина (з 1996).

Площа: 51,1 тис. км^2, що складає 8,48 % території України.

Населення: 3 млн 406 тис. осіб (на 01.01.2025, Євростат).

Очікувана тривалість життя при народженні: 74,8 р. (чоловіки – 72,6; жінки – 77,2) (2021, ВООЗ).

Етнічний склад населення: бошняки – 50,11 %, серби – 30,78 %, хорвати – 15,43 % (2013, перепис).

Чисельність українців: 2331 українець та 32 русини (2013, перепис).

Столиця: Сараєво – 348 тис. осіб. **Найбільші міста**: Баня-Лука (РС) – 135 тис. осіб; Тузла (ФБіГ) – 74 тис. осіб; Зениця (ФБіГ) – 70 тис. осіб; Мостар (ФБіГ) – 60 тис. осіб (2013, перепис).

Державна мова. З 1995 р. у БіГ функціонують три офіційні мови: боснійська, сербська та хорватська. З 1946 р. офіційними мовами БіГ були сербська і хорватська, з 1963 р. – сербохорватська. За даними перепису 2013 р., боснійська є рідною для 52,8 % населення, сербська – для 30,7 %, хорватська – для 14,5 %.

Релігійний склад населення: мусульмани – 50,1 %, православні – 30,7 %, католики – 15,1 % (2013, перепис).

Державний устрій: парламентська республіка. **Глава держави:** Президія – колективний вищий орган виконавчої влади, аналогічний посту глави держави із трьох осіб: бошняк, серб і хорват; головою Президії (президентом), за принципом ротації на строк 8 місяців, стає по черзі кожен із членів. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: двопалатна Парламентська скупщина, яка складається з Палати представників і Палати народів.

За османської влади у 1865 р. було створено Меджліс Боснійського вілаєту. За австрійської влади у 1910 р. було скликано Боснійський сабор (парламент).

Діюча Конституція була розроблена в ході мирних переговорів щодо боснійського врегулювання і прийнята 21.11.1995 р. як додаток до Дейтонських угод. Її підписали 14.12.1995 р. в Парижі президенти Боснії і Герцеґовини, Хорватії, Союзної Республіки Югославія та міжнародні посередники. У березні 2009 р. до Конституції вперше були внесені зміни, а в грудні Європейський суд з прав людини визнав їх такими, що порушують Європейську Конвенцію прав людини, оскільки до Конституції внесені положення про те, що лише етнічні бошняки, серби і хорвати можуть бути членами Президії країни і Верхньої палати парламенту.

Першу Конституцію Боснія і Герцеґовина отримала за австрійської влади у 1910 р.

Статус у відносинах з ЄС: 16.06.2008 р. підписано Угоду про стабілізацію та асоціацію між ЄС та БіГ (набула чинності 01.06.2015), а 20.09.2016 р. Рада ЄС прийняла заявку БіГ на членство в ЄС.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член ООН (з 1992); член ОБСЄ (з 1992); член Центральноєвропейської ініціативи (з 1992); член Ради Європи (з 2002); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (з 2007).

Розмір ВВП на душу населення (в поточних цінах) у 2023 р., за даними Світового банку – 8426 дол. США (92 місце в світі); за даними МВФ – 7857 дол. США (91 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Іллірійські племена були основними жителями країни аж до IV ст. до н. е., коли сюди з півночі переселилися кельти. У I ст. до н. е. нинішню територію БіГ зайняли римляни, і вона стала частиною великої провінції Іллірік. З 10 р. н. е., після поділу Іллірика, посавська частина сучасної БіГ опинилась у складі провінції Паннонія, а більшість території – у складі провінції Далмація. У IV ст. ця територія була надана для заселення ґотам.

Після розпаду Римської імперії територія сучасної БіГ відійшла до Східної Римської імперії. У VI–VII ст. н. е. слов'янські племена, в основному серби та частково хорвати, захопили територію сучасної БіГ. У руках Візантії залишились лише укріплені міста.

У X–XI ст. за територію Боснії розгорнулась боротьба між Хорватією, Сербією і Візантією. У часи правління сербського князя Властіміра (бл. 830–851) деякі східні землі Боснії були звільнені від візантійської залежності і включені до складу Сербії (Рашки). У свою чергу хорватський князь, а потім і король Томіслав I (910–928), зміг приєднати до Хорватії фактично всю БіГ по р. Дрін на сході. За часів правління сербського князя Часлава Клонимировича (933–950) більша частина Боснії увійшла до складу Сербії. У 968 р. король Хорватії Міхайло Крешімір II зміг повернути більшу частину Боснії. Після перемоги і підкорення Болгарії у 1018 р. візантійським імператором Василієм II Болгаробійцею територія Боснії перейшла під номінальну візантійську владу. Десь у 1082–1085 рр. король Дуклі Константін Бодін призначив Стефана Воїслава правителем (князем) Боснії як окремої васально залежної території. Боснія була під владою Королівства Дукля до початку XII ст.

В XI ст. територія сучасної БіГ була розділена між Діррахійською архієпископією під юрисдикцією Константинопольського патріархату та Сплітською архієпископією, з 1060 р. – під римською юрисдикцією. Пізніше це призвело до формування на території Боснії двох етнічних груп: боснійських сербів (православних) та боснійських хорватів (католиків).

З початку XII ст. почала зароджуватися боснійська державність та загострюватись боротьба за землі Боснії між Угорщиною та Візантією. У 1130-х рр. Боснія визнала угорську зверхність. Першим відомим баном Боснії був васал угорського короля Боріч (1154–1163). Здобувши перемогу у війні з Угорщиною, Візантія в 1167 р. знову приєднала до себе Боснію, якою, проте, управляли місцеві правителі. Близько 1180 р., за часів бана Куліна (1180–1204), Боснія звільнилася від влади Візантії, але перейшла у васальну залежність від Угорщини.

У XII ст. в Боснії почало активно поширюватись богомильство. У 1221 р. Папа Римський закликав правителів католицьких держав до хрестового походу проти богомильської Боснії. У 1234–1250 рр. Угорщина під прапором боротьби з єрессю здійснила декілька хрестових походів проти Боснії з метою зміцнити не тільки позиції католицизму на цих землях, а й свій вплив.

У другій половині XIII – першій половині XIV ст. північні райони БіГ перебували під безпосереднім контролем угорців, західні – хорватських магнатів, а східні – сербських правителів. Під владою боснійських банів перебувала лише центральна частина країни.

З часів правління бана Стефана II Котроманіча (1322–1353) Боснійська держава за підтримки Угорщини почала територіально розширюватись. Спочатку, в 1322 р., Стефан II звільнився від влади хорватських магнатів та відібрав у Сербії район Усори та Солі, посунувши кордон Боснії на півночі до р. Сава. До 1326 р. до Боснії була приєднана Гумська

земля (майбутня Герцеґовина) та хорватські землі між річками Неретва і Цетина, що дало країні вихід до Адріатичного моря.

У цей час почався економічний підйом Боснії, пов'язаний з розвитком рудної справи (видобуток срібла й поліметалів) і появою у країні колоністів-металургів («саксів»), які створювали нові міста, центри видобутку й обробки металів, ремесел і торгівлі (Дежевіце, Крешево, Оструженица, Сребреница, та ін.). Також Стефан II провів грошову реформу, запровадивши власну монету.

Економічний розквіт посилив політичні амбіції боснійського правлячого класу. За правління Твртка I Котроманіча (1353–1391) Боснія досягає вершини політичної могутності. У 1373 р., внаслідок усобиці сербських можновладців, Боснійська держава розширила свої кордони за річку Дрін, отримавши землі в Західній Сербії з містами Мілешево, Прієполє, Ґацко та ін. У результаті значна частина Рашки потрапила під владу Твртка.

Скориставшись тим, що сербський престол був вакантним, бан Твртко у 1377 р. коронувався із титулом «король Сербам, Боснії і Примор'ю» і створив об'єднане Сербо-Боснійське королівство. У 1382 р. він врешті позбувся васальної залежності від угорських королів, а в 1388–1390 рр. встановив контроль над Вузькою (Старою) Хорватією, над всім далматинським узбережжям (крім Задара та Дубровника), а також над островами Хвар, Брач і Корчула. У деяких документах, датованих 1390 р., з'явився новий титул Твртка: «король Рашки, Боснії, Далмації, Хорватії та Примор'я». Населення країни дуже зросло і стало багатонаціональним. За часів правління Твртка Боснія стала найбільшою і наймогутнішою балканською країною.

У серпні 1388 р. на території Боснії вперше з'явився великий османський загін, який був ущент розбитий боснійцями. У 1389 р. великий загін боснійців брав участь у битві на Косовому Полі на боці сербів.

Після смерті Твртка Боснійська держава через недостатній авторитет наступників, сепаратизм феодалів та зовнішні загрози почала занепадати. Однією з причин такого стану Боснійської середньовічної монархії було те, що в Боснії не склалися правові норми, які б юридично затвердили зв'язок між дарувальником землі та її отримувачем, які зобов'язали б останнього нести службу на користь дарувальника-сюзерена, як це було на Заході.

У 1393 р. під тиском Угорщини король Боснії Стефан Дабиша погодився на відновлення васальної залежності від неї, а невдовзі відмовився і від влади над хорватськими і далматинськими землями. Протягом 1398–1411 рр. угорський король Сіґізмунд здійснив ряд походів на Боснію, змусивши боснійських можновладців визнати свою зверхність.

У 1415 р. сталася подія, яка суттєво вплинула на подальшу долю Боснії. Один із найбільших боснійських феодалів Грвоє Вукчіч звернувся за допомогою до турків. Невдовзі османи перетворилися на вагомий зовнішній чинник, що впливав на внутрішньополітичну ситуацію в Боснії, дуже швидко відсунувши Угорщину на другий план. Частина боснійської еліти чекала від османів, які терпимо ставились до православ'я та богомильства, нового способу розв'язання релігійних проблем у порівнянні з католицькою нетерпимістю угорців.

За короля Твртка II (1421–1443) вдалося в більш скромних межах об'єднати країну, при цьому він, залишаючись турецьким данником, був змушений визнати себе і угорським васалом.

У 1448 р. боснійська держава зазнала ще однієї суттєвої територіальної втрати. У Гумі місцевий феодал Стефан Вукчіч відокремив

землі, які йому належали, від Боснії. Згодом на них поширилась назва «Герцеґовина».

Феодальна роздробленість і децентралізація привели до того, що у 1463 р. султан на чолі потужної армії вступив на територію Боснії. Похід тривав лише шість тижнів і завершився цілковитою перемогою турків, без жодної серйозної битви й практично без опору боснійців. Останнього боснійського короля Стефана Томашевіча, як і більшість боснійських можновладців, за наказом султана стратили. У всіх основних містах країни розмістилися османські загони. Боснія перестала існувати як самостійна держава. У 1482 р. турками була окупована й Герцеґовина. До 1528 р. під владою Туреччини перебувала вже вся територія БіГ.

Невдовзі після приходу турків чимало боснійських феодалів прийняли іслам, зберігши за собою внаслідок цього феодальні права, власність і привілеї. Однією із причин цього вважається досить значне поширення в країні богомильства. У результаті в БіГ вищі стани населення відокремилися від більшості простого люду, котрий залишився вірним християнству, й перетворилися на відданого провідника турецької політики.

Поступово боснійське мусульманське дворянство, зважаючи на віддаленість країни від імперського центру, домоглося високого ступеня самостійності, що призвело до посилення експлуатації населення в обсягах, більших аніж в інших частинах імперії. Процес ісламізації, підштовхуваний владою, згодом охопив інші верстви населення БіГ, які прагнули якнайкраще пристосовуватися до нових умов життя. Проте православне населення повставало проти османського гноблення. Так, у 1594 р. турки жорстоко придушили повстання християн у Герцеґовині.

Вже у XVI ст. Боснія перетворилася на територію, де роль самоідентифікації почало виконувати віросповідання. Поступово між мусульманами і християнами формувалися відмінності економічного, соціального і культурного плану. Боснійці-мусульмани жили зазвичай у містах (наприкінці XIX ст. у 40 із 47 міст БіГ вони складали абсолютну більшість), а боснійці-християни – в селах. Боснійське мусульманське селянство не залежало від поміщиків, а основним об'єктом феодальної експлуатації стали боснійці-християни.

Антитурецький опір у БіГ посилився після поразки турків під Віднем у 1683 р. У 1697 р. австрійські війська під командуванням принца Євгенія Савойського взяли Сараєво. Але, згідно з укладеним у 1699 р. Карловицьким миром, до Австрії відійшла лише північна частина земель Боснії, а Сараєво залишилося в Османській імперії.

У 1794 р. був затверджений вже існуючий звичай, за яким християни могли носити тільки чорний одяг без прикрас, не могли їздити верхи в місті, молоді заборонялося співати. Хоча турецька влада видавала закони про релігійну, особисту і майнову свободу християн, наприклад, у 1839 р., але вони через протидію мусульман рідко здійснювалися на практиці.

На рубежі XVIII–XIX ст. загострилась криза в Османській імперії. Унаслідок процесу ісламізації у 1807–1808 рр. серед боснійського населення, яке в цей час нараховувало 1 млн 251 тис. осіб, було 700 тис. християн та близько 250 тис. мусульман. Боснійці-мусульмани, у яких збереглася сербська мова, почали відстоювати свою етнічну індивідуальність, відмежовуючись як від слов'ян-християн, так і від інших мусульман. Для самоідентифікації вони часто вживали термін «бошняці» – бошняки.

Наприкінці XVIII ст. боснійські беґи почали демонструвати відкриту непокору центральній владі. У 1831 р. відбулось повстання боснійських мусульман під керівництвом Гусейна-беґа Ґрадашчевіча. Повстанці виступали

проти створення у БіГ замість яничарських загонів регулярного війська та вимагали надання Боснійському вілаєту самоврядування з правом обирати візира серед місцевої еліти при збереженні верховної влади султана. Сепаратистський рух боснійських мусульман Порта змогла приборкати лише у 1851 р., стративши значну частину місцевих аянів та беґів.

Натомість християни, які вважали себе сербами і хорватами, почали вимагати возз'єднання з Сербією чи з Хорватією. Так, у 1834, 1852–1853, 1857–1858 і 1861–1862 рр. у БіГ спалахували сербські антиосманські повстання під гаслами об'єднання із Сербією.

У червні 1875 р. у Герцеґовині вибухнуло велике антитурецьке повстання, викликане збільшенням податків та неврожаєм, яке до кінця року поширилося на всю територію БіГ. Економічні вимоги повсталих змінились на політичні. У 1876 р. Сербія і Чорногорія оголосили війну Туреччині, а в 1877 р. – Росія. Після закінчення військових дій, за Сан-Стефанським мирним договором 1878 р., за БіГ була визнана автономія, але, за рішенням Берлінського конгресу, того ж року вона була окупована Австро-Угорщиною, хоча формально залишалась частиною Османської імперії.

Австрійський намісник у БіГ барон Веніамін фон Калай, прагнучи реалізувати проект створення так званих австро-угорських Балкан, активно підтримав культивування духу боснійства як політичної та національної ідеології, подальше зближення місцевих мусульман і католиків, і водночас – поглиблення суперечностей між мусульманами та православними.

З метою перешкодити планам сербів щодо приєднання своїх районів до Князівства Сербія була проведена їх депортація і черезсмужне розселення з мусульманським і католицьким населенням, а на кордоні з Князівством Сербія поселені католики. За підтримки австро-угорської влади у БіГ посилилась пропаганда католицизму, який з 1908 по 1918 р. став офіційною релігією в краї.

Австро-угорські переписи населення показують наступне співвідношення конфесійного складу БіГ: у 1879 р. православних було 42,88 %, мусульман – 38,75 %, католиків – 18,08 %; у 1895 р. – 42,94 %, 34,99 % і 21,3 %; у 1910 р. – 43,49 %, 32,25 % і 22,87 % відповідно.

У 1908 р., після молодотурецької революції і повстання в Албанії, Відень, побоюючись підйому повстання в БіГ, законодавчо оформив її анексію, що викликало так звану Боснійську кризу, яка ледь не призвела до великої війни в Європі.

Під час австро-угорського панування в БіГ інтенсивно розвивалась економіка, з'явились банки, будувались залізниці, деревообробні заводи. У 1910 р. БіГ була дарована конституція, за якою разом з урядом краю скликався і парламент. Однак він був позбавлений законодавчого права та контролю над урядом.

У БіГ дедалі більшу підтримку дістають політичні партії та організації, які закликають до боротьби проти австрійської окупації. У Боснії починає активно нагнітатися сербський націоналізм – боснійські серби вимагають об'єднання з Сербією. 28.06.1914 р. члени сербської революційної молодіжної організації «Молода Боснія» вбивають у Сараєво ерцгерцога Франца Фердінанда та його дружину, що стало формальним приводом для початку Першої світової війни.

Після розпаду Австро-Угорщини у 1918 р. БіГ потрапила до складу Королівства сербів, хорватів і словенців. У 1928 р. селяни БіГ врешті були звільнені від феодальних повинностей та отримали у власність землі, за які колишнім поміщикам була виплачена грошова компенсація.

У 1929 р., згідно з новим адміністративним поділом королівства, територія БіГ була

розділена на чотири бановини. Боснійські мусульмани, об'єднавшись у Югославську мусульманську організацію, безуспішно боролись за надання автономії БіГ. Натомість у 1939 р. югославський прем'єр-міністр Д. Цветковіч досяг угоди з лідером хорватської опозиції В. Мачеком про створення автономної бановини Хорватія, до якої були включені й населені хорватами райони БіГ.

У роки Другої світової війни, коли Німеччина та її союзники окупували й поділили Королівство Югославія, БіГ стала частиною Незалежної держави Хорватія – сателіта німців, у якій діяв фашистський режим усташів. У період окупації хорватські усташі в БіГ переслідували і вбивали сербське населення, а сербські підпільні організації навпаки – вбивали мусульман.

За час Другої світової війни в БіГ загинуло 179 тис. осіб, країну залишило близько 200 тис. сербів, були знищені 92 православні храми, 94 мечеті та 21 католицький храм.

У листопаді 1943 р. Державна антифашистська рада народного звільнення БіГ установила кордони БіГ, визначивши її як неподільну цілісність рівноправних народів та громадян, які у ній живуть.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Після закінчення війни БіГ отримала статус республіки у складі Югославської федерації, але не за національною, а за історико-географічною ознакою. За переписом 1948 р., серби становили у БіГ 44 %, мусульмани – 30,758 %, хорвати – 23,9 %.

Термін «мусульманин» у СФРЮ на позначення не релігійної, а етнічної приналежності вперше з'явився під час перепису 1961 р. Тоді в анкетах жителі БіГ писали: «віросповідання – атеїст, національність – мусульманин». За переписом 1971 р., мусульмани отримали статус народності, а за Конституцією 1974 р. – статус нації.

До 1966 р. у керівних структурах переважали серби, які переслідували хорватських і мусульманських націоналістів, але згодом Й. Тіто почав опиратися лише на комуністів БіГ, незважаючи на їх національність, щоб звести нанівець амбіції як Сербії, так і Хорватії. Після смерті Тіто в 1980 р. почали зростати сербські претензії на Боснію, що започаткувало тривалу політичну кризу.

Важливою подією в історії БіГ стало проведення у Сараєві в лютому 1984 р. XIV Зимових Олімпійських ігор.

БіГ стала останньою республікою, що зважилася на вихід із СФРЮ. У результаті проведених у ній в листопаді 1990 р. багатопартійних парламентських виборів перемогу здобули представники трьох націоналістичних партій, Партії демократичної дії, за якою стояла основна маса мусульман-боснійців, Сербської демократичної партії і Хорватського демократичного співтовариства, які з метою усунення від влади комуністів утворили тимчасову коаліцію. У грудні 1990 р. головою Президії БіГ став бошняк Алія Ізетбеґовіч.

Коли у 1991 р. Словенія, а потім і Хорватія, оголосили про свою незалежність від СФРЮ, це викликало розкол у парламенті БіГ: хорватські і боснійські депутати виступали за вихід з СФРЮ, тоді як серби прагнули залишитись у складі Югославії.

14.10.1991 р. Скупщина БіГ за відсутності сербських депутатів ухвалила Меморандум про суверенітет БіГ. На знак протесту 80 депутатів сербів вийшли зі складу республіканської Скупщини й ініціювали проведення 9 листопада в сербських громадах плебісциту, під час якого понад 1 млн сербів висловилися за вихід зі складу Республіки БіГ.

Вже у вересні 1991 р. на території БіГ були проголошені Сербська АО Романія, Сербська

АО Семберія і Маєвица та Сербська АО Східна Герцеґовина, у листопаді – Сербська АО Північна Боснія, у січні 1992 р. – Сербська АО Бірач. У січні 1992 р. сербські лідери проголосили створення об'єднаної Республіки Сербської у складі БіГ, сформували республіканські органи: Скупщину, уряд та республіканську армію.

У свою чергу, в листопаді 1991 р. була створена автономна Хорватська співдружність, а згодом і республіка Герцеґ-Босна.

На загальнореспубліканському референдумі 29.02. і 01.03.1992 р. 63 % виборців проголосували за незалежність БіГ. Сербська громада референдум бойкотувала. Тоді ж, у березні 1992 р., БіГ проголосила незалежність.

06.04.1992 р. незалежність Республіки Боснія і Герцеґовина визнав ЄС, 7 квітня – США, слідом за цим Республіку БіГ почали визнавати й інші держави світу. Але в ніч з 7 на 8 квітня Скупщина сербського народу БіГ проголосила самостійність Республіки Сербської Боснії і Герцеґовини (РСБГ), яку відразу ж визнав офіційний Белґрад.

У березні 1992 р. у Східній і Північній Боснії відбулися перші серйозні військові сутички, які розпочала сербська сторона. В результаті швидкої ескалації конфлікту на початку квітня в Сараєві розпочалися повномасштабні бойові дії. Ситуація для БіГ ускладнювалась і тим, що серби та хорвати почали виступати за приєднання земель, де вони складали більшість, до Сербії та Хорватії відповідно.

Розпочалася кровопролитна Боснійська війна (1992–1995) «всіх проти всіх»: між Сербією і Чорногорією, з одного боку, Республікою БіГ – з другого та Республікою Хорватія – з третього. Дислоковані на території республіки частини Югославської народної армії (понад 100 тис. осіб), що складалися в основному з місцевих сербів, фактично в повному складі зі зброєю влилися до військових формувань РСБГ. Впродовж 1992 р. Армія Республіки Сербської встановила контроль над більшою частиною БіГ. Столиця БіГ Сараєво була у сербській облозі 3,5 року (з 06.04.1992 по 29.02.1996).

06.05.1992 р. президент РС Радован Караджич і президент ХРГБ Мате Бобан уклали угоду про припинення бойових дій між сербами і хорватами та спрямування зусиль на взяття територій, які контролював офіційний боснійський уряд. На той момент під контролем сербів перебувало вже 70 % території БіГ. Угода стала основною передумовою до початку в червні 1992 р. хорватсько-боснійського конфлікту.

Республіка БіГ фактично розкололася на три національно-територіальні утворення: мусульманське, сербське і хорватське. Втім, Республіка Герцеґ-Босна і Республіка Сербська залишились невизнаними державами. Президент Республіки БіГ А. Ізетбеґович і прем'єр Г. Сілайджіч постійно підкреслювали прагнення до створення в Боснії світської багатонаціональної держави, але за умов війни політичний курс боснійських лідерів став більш жорстким: було заборонено діяльність Сербської демократичної партії, створено боєздатну армію, чисельність якої на початку 1993 р. досягла 110 тис. осіб.

Світове співтовариство неодноразово намагалось зупинити війну в БіГ. З червня 1992 р. на території БіГ почали діяти миротворчі сили ООН – UNPROFOR. На початку 1993 р. співголови координаційного комітету Міжнародної конференції щодо колишньої Югославії С. Венс і Р. Оуен висунули план мирного врегулювання, що передбачав поділ республіки на 10 провінцій при максимальному врахуванні етнічного складу. План Венса–Оуена вимагав від сербів повернути деякі захоплені землі та відмовитися від утворення «держави в державі», але серби відкинули ці пропозиції.

Початок 1994 р. приніс ескалацію боснійської кризи, і США запропонували лідерам мусульман і хорватів провести переговори. Підписана в березні 1994 р. Вашинґтонська угода між боснійцями і хорватами привела до припинення збройного протистояння між ними і утворення мусульмано-хорватської Федерації Боснії і Герцеґовини. Одночасно ХРГБ припинила своє існування.

Втім, це не зняло військового протистояння. У липні президент БіГ А. Ізетбеґовіч і президент Хорватії Ф. Туджман підписали угоду про військовий союз двох республік. Очікуючи пом'якшення санкцій ООН, уряд СРЮ влітку 1994 р. оголосив про розрив політичних та економічних зв'язків із СРБГ і закриття спільних з нею кордонів. Натомість президент РС Р. Караджич видав декрет про запровадження режиму воєнної економіки й заявив про намір продовжувати війну до остаточної перемоги.

3 травня 1995 р. боснійські війська перейшли до широких наступальних дій у районі Сараєва й Біхача. Наступ був успішним і привів до того, що влітку 1995 р. війська ФБіГ контролювали майже 60 % території країни.

Після мінометного обстрілу ринку в Сараєві 28.08.1995 р. силами Армії РС 30 серпня Північноатлантичний альянс, за мандатом ООН, розпочав бомбардування позицій боснійських сербів. В операції, яка тривала до 15.09.1995 р., взяло участь близько 400 літаків. У липні 1995 р. відбувся один із найбільш масштабних військових злочинів цієї війни – збройними формуваннями боснійських сербів було розстріляно 8 тис. чоловіків-мусульман у м. Сребреница.

Масовані повітряні нальоти військ НАТО, розгортання в Боснії багатонаціональних сил «швидкого реагування» зрештою переконали сербських лідерів, що подальша війна за умов міжнародної ізоляції – марна, хоча воєнні дії тривали до 10.10.1995 р.

Врешті-решт під тиском США та міжнародних організацій 21 листопада на військовій базі Дейтон (США) лідери Сербії, Хорватії і мусульмано-хорватської федерації парафували угоду щодо припинення вогню у БіГ і схвалили план поділу її території між ФБіГ (51 %) і РС (49 %).

14.12.1995 р. в Парижі президенти БіГ А. Ізетбеґовіч, Сербії С. Милошевич і Хорватії Ф. Туджман підписали мирну угоду, яка поклала край війні, що забрала життя від 100 до 200 тис. осіб і зробила біженцями 800 тис. мусульман із Південної Боснії, Південної Герцеґовини і Крайни, 800 тис. сербів із Західної Герцеґовини, Середньої і Західної Боснії та близько 500 тис. хорватів із Центральної Боснії.

Вже з грудня 1995 р., в умовах широкомасштабної зовнішньої військової і політичної присутності, БіГ фактично перетворилася на міжнародний протекторат, який в особі ООН, ЄС, ОБСЄ й інших організацій забезпечував контингент стабілізаційних військ SFOR. Міжнародні органи представляє Високий представник у БіГ (призначається РБ ООН), що розпочав свою діяльність зі здійснення політичного контролю над державою з січня 1996 р. Те, що БіГ є міжнародним протекторатом, засвідчує і той факт, що її Конституція писалась у США і була додатком № 4 до Мирної угоди.

Високий представник стежить за виконанням Дейтонської мирної угоди. Він володіє винятковими повноваженнями, що дозволяють йому, зокрема, звільняти державних діячів, дії яких несуть загрозу миру і безпеці БіГ. Він також наділений правом скасовувати рішення боснійської влади і виносити свої власні. Першим у січні 1996 – червні 1997 рр. цю посаду обіймав колишній прем'єр-міністр Швеції Карл Більдт.

За роки війни економіка країни була зруйнована, рівень життя населення різко

знизився. Через етнічні чистки і вимушені масові переселення країна виявилась поділеною за національною ознакою.

Особливістю політичної системи БіГ є те, що державні органи засновані на принципі національного представництва, а сама країна є конфедерацією. Згідно з Конституцією БіГ, ухваленою після підписання Дейтонських угод, більшість влади делегована двом складовим частинам держави, що називаються ентитетами, – Федерації Боснії і Герцеґовини та Республіці Сербській. Вони мають власні конституції, які узгоджуються з Конституцією БіГ.

У ФБіГ законодавчу владу представляє Парламент ФБіГ, який поділяється на Палату представників та Палату народу, виконавчу – президент ФБіГ та два його заступники і Уряд ФБіГ. У РС законодавчу владу представляє Народна Скупщина РС та Рада народів, а виконавчу – президент РС та два його заступники і Уряд РС.

У 1999 р., за рішенням третейського суду БіГ, було утворено Округ Брчко – де-факто автономну область під міжнародним контролем навколо міста Брчко на північному сході БіГ, на яку не поширюється влада ні РС, ні ФБіГ. Реальна влада в окрузі зосереджена в руках керівника округу, який призначається Високим представником по БіГ.

Функцію колективного керівника всієї країни виконує Президія БіГ, яка складається з трьох членів: бошняка, хорвата та серба. Члени Президії обираються прямими виборами: на території ФБіГ – представники хорватів та бошняків, а на території РС – сербів. Термін їхнього мандата складає 4 роки. До компетенції Президії БіГ відносяться питання, пов'язані із представленням держави на міжнародній арені, здійсненням зовнішньої політики, призначенням послів, висуванням кандидатів на посаду прем'єр-міністра, поданням до парламенту пропозицій щодо бюджету тощо.

Представники етнічних меншин не мають права балотуватися ні на посаду президента, ні до парламенту. Таку можливість мають лише представники однієї з трьох основних етнічних груп: бошняки, серби і хорвати. Представники меншин виграли кілька процесів у Страсбурзькому суді, але скасування дискримінаційного закону поки що не відбулось.

Функцію уряду виконує Рада міністрів БіГ. Високий представник міжнародного товариства після загальних виборів у БіГ, які відбулися в жовтні 2002 р., ухвалив рішення про новий устрій Ради міністрів, згідно з яким Рада міністрів складається з 9 членів: Голови, двох його заступників, які одночасно виконують функцію міністрів, та ще шістьох міністрів. Мандат головуючого та членів Ради міністрів – 4 роки. Кожен міністр має свого заступника, крім того, введена посада секретаря міністерства. Розподіл цих функцій виконується за національним критерієм.

Президія БіГ призначає головуючого Ради міністрів, який приступає до виконання своїх обов'язків після того як Палата представників Парламентської скупщини БіГ підтвердить його призначення. Головуючий пропонує кандидатів на посади міністрів, а Палата представників їх затверджує.

До складу Скупщини БіГ входить 57 депутатів: до Палати представників – 42 депутати, які обираються прямим голосуванням (з них 28 – від ФБіГ, 14 – від РС), а до Палати народів – 15 депутатів (по 5 представників від кожної етнічної групи). Депутати від бошняків та хорватів до Палати народів обираються в національних делегаціях Палати представників парламенту БіГ, а сербських депутатів обирає парламент РС. Депутатів до представницьких органів влади обирають на 4 роки. У кожній палаті є своя керівна Колегія, яка складається з трьох осіб (серб, бошняк та хорват). Кожен

член Колегії обох палат перебуває на посаді Голови 8 місяців за ротаційним принципом.

Після Дейтона цілісність країни забезпечувалася виконанням угоди під контролем НАТО. З осені 1995 р. і до осені 2004 р. у БіГ було введено сили НАТО з підтримки миру – IFOR/SFOR, які на початковому етапі нараховували 60 тис. військових, потім їх чисельність поступово зменшилась до 7 тис.

Перші повоєнні вибори в БіГ відбулися 14.09.1996 р. Провідні позиції на них зайняли три правлячі націоналістичні партії. У мусульманській частині країни домінувала ПДД (А. Ізетбеґовіч), у хорватських кантонах – ХДС (К. Зубак). У Сербській Республіці перемогу здобули СДП (М. Країшнік). Ці три лідери і стали членами Президії БіГ. Першим головою Президії обрали А. Ізетбеґовіча, який набрав на виборах найбільшу кількість голосів. Ці ж партії завоювали більшість місць у парламентах ФБіГ і РС. Президентом РС замість звинуваченого Міжнародним трибуналом у воєнних злочинах Р. Караджича було обрано Б. Плавшич.

Вибори 1996 р. лише формально створили умови для політичної консолідації трьох народів у єдиній державі після трирічної війни. Насправді ж результати голосування підтвердили, що боснійські мусульмани, серби і хорвати не готові відмовитися від взаємних образ, претензій і націоналістичних прагнень.

Після проведення 12–13.09.1998 р. у БіГ парламентських виборів – під патронажем ОБСЄ і в присутності 3000 спостерігачів – владні позиції і в країні в цілому, і в її окремих частинах утримали політики, які представляли ті ж ПДД, ХДС та СДП.

Лідери, які займали посаду Головуючого Президента БіГ у 1998–2002 рр., мали різне бачення майбутнього країни. Так, А. Ізетбеґовіч ратував за «єдину мусульманську» Боснію, а Анте Єлавіч виступав за приєднання населеної хорватами частини країни до Хорватії. В цей же час у вересні 1998 р. президентом РС був обраний лідер націоналістично налаштованої Сербської радикальної партії Нікола Поплашен.

Щоб не допустити загострення ситуації у БіГ, Високий представник по БіГ Карлос Вестендорп на початку березня 1999 р. відправив Н. Поплашена у відставку. Аналогічно вчинив у березні 2001 р. і його наступник Вольфґанґ Петріч, коли хорвати здійснили спробу проголосити свою автономію – Тимчасове хорватське самоуправління. Він скасував своїм рішенням цю автономію та відсторонив від посади члена президії БіГ від хорватів А. Єлавіча.

У другій половині 2000-х рр. у БіГ посилилась боротьба між унітаристським та децентралізаторським підходами щодо подальшої трансформації країни.

Наприкінці вересня 2007 р. шість провідних хорватських партій країни підписали так звану Крешевську декларацію, в якій виступили за федералізацію БіГ за допомогою створення трьох національних федеральних одиниць при особливому статусі столиці – міста Сараєво.

Натомість ЄС послідовно проводить курс на централізацію країни, обґрунтовуючи це необхідністю створити в БіГ ефективну державу. Так, 28.12.2005 р. під міжнародним тиском парламент РС прийняв поправки до Конституції, згідно з якими функції міністерства оборони з республіканського рівня було передано на федеральний. У результаті армії РС та ФБіГ припинили свої існування і була створена армія БіГ.

Однак подальші ініціативи ЄС та США щодо змін до Конституції БіГ, спрямованих на посилення повноважень центральних органів, зустріли значний опір з боку бошняків та сербів. Спочатку, в квітні 2006 р., в Скупщині БіГ бошняки провалили так званий «Квітневий

пакет» конституційної реформи, вважаючи, що РС буде надано забагато повноважень. Потім боснійські серби у 2006–2007 рр. заблокували створення спільної поліції БіГ, перетворивши «поліцейську реформу» на низку безкінечних безрезультативних консультацій. Хоча у 2007 р. й було створено міністерства безпеки БіГ, проте сербам фактично вдалося зберегти власну поліцію та МВС, які вони розцінюють як важливі атрибути державності.

У РС централізаційні тенденції сприймаються як повзуча ерозія її державного статусу і викликають запеклий опір. Так, наприклад, у серпні 2006 р. глава уряду РС Мілорад Додік (2006–2010) заявив, що близько 90 % жителів республіки, згідно з соціологічними опитуваннями, виступають за проведення референдуму про вихід з БіГ у разі надання незалежності Косову. А 21.02.2008 р. парламент РС прийняв резолюцію, у якій наголосив, що поставить питання про вихід РС зі складу БіГ при спробах змінити її статус та повноваження проти її волі, або ж якщо влада БіГ захоче визнати незалежність Косова.

У 2009 р. провалились переговори на військовій базі НАТО, на аеродромі «Бутмір» під Сараєвом, на яких західні дипломати запропонували представникам семи провідних партій ФБіГ та РС погодити проект нових змін до Конституції БіГ без обговорення в цілому, обіцяючи швидке надання членства в НАТО та статус кандидата в члени ЄС для БіГ. Проте всі політичні партії Боснії відкинули цю пропозицію, виходячи зі своїх національних інтересів: представники боснійських мусульман вирішили, що пропозиції ведуть до остаточного розділу Боснії, хорвати залишилися незадоволені тим, що їх положення може серйозно погіршитися, а серби побачили в запропонованих змінах стратегію на створення централізованої держави. Після цього процес конституційних змін у Боснії завмер.

Пристрасті розпалилися знову після виступу у вересні 2010 р. члена Президії БіГ бошняка Г. Сілайджіча на ГА ООН, де він звинуватив владу РС в блокаді державних інститутів, перешкоджанні поверненню біженців, спробах перетворити території, де відбувалися звірства, етнічні чистки та геноцид, у власну вотчину і закликав провести в країні конституційну реформу з метою створення більш ефективної моделі управління. У відповідь прем'єр-міністр РС М. Додік заявив: «БіГ – неможлива держава, що існує у свідомості деяких іноземців, які вважають, що універсальні принципи застосовні до всіх ситуацій у світі».

03.10.2010 р. у БіГ пройшли чергові вибори до Палати представників БіГ, Народної скупщини РС, Палати представників ФБіГ, кантональних органів самоврядування та президентські вибори. У передвиборній кампанії основне місце зайняли націоналістичні гасла і боротьба між прихильниками більшої автономії складових частин БіГ і прихильниками централізації. Незважаючи на те, що голосування проходило в спокійній обстановці, в РС 10–13 % бюлетенів були оголошені недійсними. Ці вибори засвідчили, що і через 15 років після закінчення громадянської війни БіГ практично розділена на дві міні-держави.

На виборах 2014 р. 42 місця до Палати представників БіГ здобули представники 12 партій. Найбільше мандатів отримали ПДД – 10, Союз незалежних соціал-демократів президента Республіки Сербської М. Додіка (2010–2018) – 6, СДП – 5, створений у 2013 р. переважно хорватський Демократичний фронт – 5, ХДС – 4, створений у 2009 р. боснійський Союз за краще майбутнє БіГ – 4.

У своєму зовнішньополітичному курсі БіГ орієнтована на інтеграцію з ЄС та НАТО. Вихідною точкою цих відносин стала підписана у 1998 р. декларація про спеціальні відносини

між ЄС та БіГ. У грудні 2004 р., за рішенням РБ ООН, ЄС переймає від НАТО командування миротворчими силами у БіГ (EUFOR замінює SFOR). Станом на початок 2019 р. сили EUFOR у БіГ налічували 600 військовослужбовців.

У листопаді 2005 р. БіГ та ЄС розпочали переговори про підписання Угоди про стабілізацію та асоціацію, яка була підписана 16.06.2008 р. З 01.01.2008 р. набула чинності угода про реадмісію і полегшений візовий режим між ЄС і БіГ, а з грудня 2010 р. громадяни БіГ отримали право на безвізовий в'їзд до ЄС.

Розвиваючи відносини з НАТО, БіГ 14.12.2006 р. приєдналася до Програми НАТО «Партнерство заради миру» і стала членом Ради євроатлантичного партнерства. На відміну від хорватів та бошняків, до ідеї приєднання БіГ до НАТО основні політичні партії РС ставляться негативно. Однак у 2009 р. БіГ подала заявку на приєднання до Плану дій щодо членства, а вже 23.04.2010 р. отримала його, ставши офіційним кандидатом на приєднання до НАТО. 05.12.2018 р. Альянс схвалив активування Плану дій щодо членства БіГ у НАТО.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Частка БіГ у національному доході господарства СФРЮ складала 11,5 % (1967), а питома вага БіГ у союзному ВВП до моменту розпаду СФРЮ становила 13,4 %. Зростання обсягів промислового виробництва республіки впродовж 1945–1983 рр. у 22 рази, тобто прискорений економічний розвиток, ґрунтувалося на активному використанні природних ресурсів. На БіГ доводилося 85 % загальноюгославських запасів залізних руд, понад 40 % бокситів, близько 60 % азбесту, 100 % кам'яної солі, 25 % гідроенергетичного потенціалу СФРЮ.

Великі запаси бурого вугілля і лігніту (видобуток в районах: Тузла, Зениця, Какань, Бреза, Бановичі та ін.) та значний потенціал гідроенергії зробили БіГ важливою енергетичною базою соціалістичної Югославії. На БіГ припадало майже 99 % видобутку залізняку (копальні Вареш і Любія) і понад 50 % виробництва чорних металів (комбінат у Зениці, заводи в Іляші та Вареші), здійснювався видобуток бокситів (переважно на експорт), які служили базою для розвитку алюмінієвої промисловості. Заводи в Зениці і Лукавці виплавляли 100 % коксу в СФРЮ. Іншими відомими підприємствами БіГ часів СФРЮ були фабрика соди в Лукавці, електрохімічна фабрика в Яйці, фабрика азотних добрив у Гораждe та ін. З виробництва целюлози БіГ також займала перше місце в СФРЮ (фабрики в Приєдорі, Баня-Луці, Маґлаї і Дрварі).

У багатьох районах БіГ основним джерелом існування населення було тваринництво, переважно представлене повсюдним розведенням овець і кіз.

Громадянська війна 1992–1995 рр. завдала руйнівної шкоди господарському комплексу країни: було зруйновано 2 тис. км доріг, 70 мостів, усі залізниці, близько 3 тис. населених пунктів. Так чи інакше, постраждали дві третини всіх будівель, зокрема, було пошкоджено чи зруйновано близько 80 % підприємств легкої промисловості. Рівень безробіття сягнув найвищих показників після Другої світової війни. Загальний матеріальний збиток становив, за різними оцінками, від 20 до 80 млрд дол.

Після 1995 р. відчутна міжнародна допомога полегшила процес відновлення економіки, хоча наслідки міжетнічного конфлікту та війни були тяжкими. Завдяки міжнародній програмі реконструкції до початку 2010-х рр. була закінчена реконструкція майже всієї основної інфраструктури, великої кількості житлових об'єктів, створені умови для ділових інвестицій та розвитку економіки.

Упродовж 1995–1999 рр. 60 держав-донорів виділили БіГ 5,4 млрд дол. США на

відбудову економіки, а МВФ та Світовий банк станом на кінець 2001 р. надали 860 млн дол. кредитів. До 2001 р. найбільшим іноземним інвестором у БіГ була Словенія, яка на той час інвестувала 200 млн дол. та створила 3 тис. робочих місць. Найбільшими ж країнами-інвесторами в економіку БіГ за період 1994–2014 рр. були: Австрія – 1,2 млрд євро, Сербія – 1 млрд, Хорватія – 780 млн та Росія – 518 млн. При цьому російська компанія «Зарубежнефть» купила три найбільших нафтопереробних заводи (НПЗ Брод, Завод моторних мастил Модрича та «Нестро Петрол»).

ВВП країни в 1998 р. становив четверту частину довоєнного рівня, а промислове виробництво – 10–15 %. За оцінками МВФ, з 1996 по 2004 р. реальний ВВП БіГ зріс більш ніж у три рази. Однак точні дані про масштаб економіки, зростання ВВП, безробіття в країні за цей період відсутні, оскільки статистика не в змозі врахувати неформальний сектор економіки. За оцінками експертів ЄБРР, у 2004 р. на неформальний сектор економіки БіГ припадало близько 43 % усієї зайнятості.

Важливою галуззю економіки країни є сільське господарство. До основних культур відносяться: тютюн, цукрові буряки, кукурудза і пшениця. Район, що межує із Сербією, є великим виробником фруктів, особливо слив. У горах розвинене вівчарство. Важливим ресурсом є деревина гірських лісів. Однак станом на початок 2010-х рр. с/г, яке постраждало під час війни, забезпечувало країну продуктами харчування лише на 10 %, а близько 40 % населення жило на межі голоду.

За даними Агентства зі статистики БіГ, у 2016 р. структура виробництва доданої вартості економіки країни була наступною: торгівля, транспорт, зв'язок – 27,6 %, послуги – 23,1 %, промисловість – 22,6 %, фінанси – 14,6 %, сільське та лісове господарство – 7,5 %, будівництво – 4,6 %. При цьому 65,3 % ВВП БіГ виробляється у ФБіГ, 32,2 % – у РС та 2,5 % – в Окрузі Брчко. Провідними галузями промисловості сучасної БіГ є харчова, металургійна, хімічна, гірничо-видобувна та легка.

Обсяг ВВП БіГ, за даними Євростату (в поточних цінах), у 2008 р. складав 13 млрд євро, у 2009 р. – 12,6 млрд, у 2012 р. – 13,4 млрд, у 2014 р. – 13,9 млрд, у 2015 р. – 14,6 млрд, у 2017 р. – 16,2 млрд, у 2024 р. – 26,2 млрд.

До списку 500 найбільших компаній ЦСЄ, за підсумками 2015 р. (рейтинг Deloitte), належало дві боснійські компанії: ASA Prevent Group (423 місце, дохід 545 млн євро) та Elektroprivreda BiH (480 місце, дохід 488 млн євро).

В країні доволі висока незайнятість населення. Рівень безробіття, за даними Євростату, в 2005 р. складав 43 %, у 2007 р. – 29 %, у 2008 р. – 23,4 %, у 2010 р. – 27,3 %, у 2015 р. – 27,9 %, у 2017 р. – 20,7 %.

БіГ має стабільну та конвертовану валюту (конвертовану марку), яка повністю прив'язана до євро.

Обсяги зовнішньоторговельного обороту БіГ (товарами і послугами), за даними Євростату, складали: у 2007 р. – 9,6 млрд євро (експорт – 3,1 млрд, імпорт – 6,5 млрд), у 2008 р. – 11,2 млрд, у 2009 р. – 9,3 млрд, у 2010 р. – 10,5 млрд, у 2012 р. – 11,8 млрд, у 2014 р. – 12,6 млрд, у 2016 р. – 13,4 млрд, у 2024 р. – 26,1 млрд (експорт – 11,2 млрд, імпорт – 14,9 млрд).

Основними статтями експорту країни є метал, деревина, обладнання, хімічна продукція, текстильні вироби, імпорту – природний газ, нафта, вугілля, кокс, електроенергія, метал, руди та глинозем, а також промислові машини та обладнання, автомобілі. Найбільшими торговельними партнерами БіГ у 2016 р., за даними Агентства зі статистики БіГ, були Німеччина (15,7 % експорту та 12,4 % імпорту), Італія (12 % експорту та 11,7 % імпорту), Хорватія (10,4 % експорту та 10 % імпорту), Сербія

(8,7 % експорту та 11,3 % імпорту), Словенія (8,6 % експорту та 5,2 % імпорту).

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ БОСНІЇ І ГЕРЦЕҐОВИНИ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

У середині XIII ст. угорський король Бела IV із північно-східних областей Боснії Усора і Солі створює окремий банат і передає його у володіння своєму зятю, сину великого київського князя Михайла Всеволодовича, Ростиславу Михайловичу. Після смерті Ростислава Михайловича у 1262/1264 рр. баном Боснії до своєї смерті у 1266 р. був його син і внук Бели IV Михайло Ростиславич. Потім баном Боснії під угорською зверхністю став інший син Ростислава Михайловича – Бела Ростиславич (1266–1271/1272).

На початку XVIII ст. в Україні оселився дворянський рід Милорадовичів із Герцеґовини. Під час російсько-турецької війни 1711–1713 рр. брати Михайло, Гаврило і Олександр Милорадовичі вступили на службу в російську армію, за що отримали маєтки в Україні та досить швидко перетворились на український дворянський рід.

Так, гадяцькими козацькими полковниками були Михайло Милорадович (1715–1726) та Гаврило Милорадович (1727–1729). Останнім чернігівським полковником був Петро Милорадович (1762–1781). Його брат Андрій Милорадович був губернатором Чернігівського намісництва (1782–1796), а син Григорій Милорадович – губернатором Таврійської губернії (1802–1803).

Українці почали переселятись до Боснії після Берлінського конгресу 1878 р., коли Австро-Угорська імперія, розпочала активну політику заселення цих земель. Перші українські селяни з Галичини прибули сюди у 1890 р. Австрійський уряд надавав колоністам по 10 га лісу для розчистки та обробки. Потужна еміграційна хвиля привела до того, що вже на межі XIX–XX ст. в країні виникли значні українські поселення: Дуброва (265 родин), Дев'ятина (150 родин), Козарац (70 родин), Раковац Горішній (60 родин), Камениця (46 родин), Дитляк (40 родин), Гайова (36 родин) та інші. Загалом у Боснії тоді проживало понад 10 тис. українців, зокрема й 1,4 тис. осіб у Сараєві (1910).

Перша греко-католицька церква у краї була збудована впродовж 1901–1903 рр. у с. Дев'ятина, у 1912 р. розпочалось будівництво церков у м. Прнявор та с. Козарац, у 1914 р. – в с. Лішня. У 1907 р. у с. Насеобіна-Лішня було створено першу на Балканах хату-читальню. У 1908 р. у с. Камениця було збудовано монастир отців-студитів, який став духовним центром для боснійських українців, а в 1909 р. у м. Прнявор було засновано товариство «Просвіта», яке до 1914 р. мало свої філії у більшості еміграційних осередків Боснії.

Порівняно з місцевим населенням, українці володіли більш передовими методами обробітку землі: запровадили залізний плуг, продемонстрували переваги глибокої оранки. Принесли з собою раніше невідомі в Боснії культури: жито, гречку, картоплю, хміль, а ще – досвід садівництва, городництва, бджільництва. Від українців місцеве населення запозичило використання солом'яної січки для годівлі худоби, навчилось білити будівлі.

За переписом 1910 р., у БіГ чисельність греко-католиків складала 8 тис. осіб, за переписом 1948 р., чисельність українців та русинів складала 7883 особи, у 1961 р. – 6136 осіб, у 1971 р. – українців 5333 особи, русинів – 141 особа, у 1981 р. – українців 4502 особи, русинів – 111 осіб, у 1991 р. – українців 3929 осіб.

Після завершення Другої світової війни існування у складі армії Незалежної держави Хорватія Українського легіону стало причиною масових репресій щодо українців БіГ та їх чергової еміграції, головним чином

в Австралію (5 тис.) та Воєводіну (8 тис.). Тим не менше українська літературна мова викладалась як предмет у школах міст Прнявор і Баня-Лука, сіл Дев'ятина, Хорватчани, Насеобіна-Лішня та інших. У 1949 р. у с. Дев'ятина була відкрита українська школа.

У 1950–1970-х рр. у БіГ працювало сім українських товариств: ім. Т. Шевченка у Прняворі (з 1947), ім. І. Франка у Хорватчанах (з 1949), «Українець» у Дев'ятині, ім. Б. Лепкого в Лішні (з 1951), ім. Т. Шевченка у Баня-Луці (з 1966) та «Братство» у Тернянах. З 1966 р. на радіо Баня-Луки раз на тиждень почали виходити радіопередачі українською мовою, а протягом 1974–1991 рр. у БіГ з метою згуртування українців відбувались вечорниці під назвою «Український баль».

УКРАЇНСЬКО-БОСНІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

12.10.1992 р. Президія Верховної Ради України своєю постановою визнала державну незалежність БіГ. 20.12.1995 р. між двома країнами було встановлено дипломатичні відносини. У лютому 1997 р. першим послом України у БіГ (за сумісництвом) було призначено Анатолія Шостака. З 17.11.2004 р. у Сараєві функціонує відділення Посольства України в Республіці Хорватія та БіГ (за сумісництвом).

У 1992–1995 рр. у миротворчій місії ООН з врегулювання конфлікту в БіГ UNPROFOR брали активну участь українські миротворці загальною чисельністю 1200 осіб. Ядро українського миротворчого контингенту складали 240-й та 60-й окремі спеціальні батальйони Збройних Сил України.

Батальйони виконували завдання в зоні найбільш активних бойових дій у Сараєві та в зоні Біхача і мали завдання супроводу й охорони продовольчих конвоїв, евакуації хворих і поранених цивільних осіб, поновлення електро- та водопостачання, а також боротьби зі снайперами. У липні 1995 р. особливо відзначилась 2-га рота 240-го батальйону, яка під командуванням полковника Миколи Верхогляда не допустила знищення мирного населення сербськими силами, як це сталося у Сребрениці, й змогла забезпечити захист і евакуацію близько 5 тис. осіб мусульманського населення із зони Жепи. На честь українських миротворців перший трамвай у Сараєві, який пройшов відновленою колією, був розфарбований у жовто-блакитний колір.

У 1995–1999 рр. українські миротворці чисельністю у 400 осіб також брали участь у миротворчих місіях на території БіГ під командуванням НАТО – багатонаціональних силах IFOR та силах стабілізації SFOR.

Взаємини між Україною та БіГ розвиваються на договірно-правовій базі, яка налічує 9 чинних документів, що були підписані у 2002–2009 рр. Серед них ключове місце займають: Угода між Україною та БіГ про заохочення і взаємний захист інвестицій, Торговельна угода між Україною і БіГ, Угода між Урядом України та Урядом БіГ про повітряне сполучення.

Політичний діалог між країнами на найвищому рівні було започатковано у липні 1999 р., коли президент України Л. Кучма зустрівся з членами Президії БіГ під час перебування у м. Сараєво в рамках участі у Саміті Пакту стабільності для країн Південно-Східної Європи. На рівні прем'єр-міністрів перша зустріч відбулась 28–29.11.1997 р. Тоді прем'єр-міністр України В. Пустовойтенко у рамках участі в засіданні глав урядів країн – членів ЦЄІ у м. Сараєві зустрівся зі співголовою Ради Міністрів БіГ Г. Сілайджічем.

З 2008 р. діє Спільний українсько-боснійсько-герцеґовинський комітет із торговельно-економічної співпраці, перше засідання якого пройшло 23.06.2008 р. у Києві. 08.10.2008 р. у Києві відбувся українсько-боснійсько-герцеґовинський бізнес-форум.

Зовнішньоторговельний оборот між двома країнами, за даними Держстату України, у 2007 р. складав 85 млн дол. США (експорт – 78,6 млн, імпорт – 6,7 млн), у 2008 р. – 112 млн дол. США. Проте в результаті кризи у 2009 р. стався суттєвий обвал обсягів зовнішньої торгівлі – до 18,7 млн. У 2010 р. обсяги зовнішньоторговельного обороту між країнами дещо зросли – до 22,8 млн, у 2011 р. – 67 млн, у 2012 р. – 46 млн, у 2013 р. – 34 млн, у 2014 р. – 40 млн, у 2015 р. – 17 млн, у 2016 р. – 20 млн, у 2017 р. – 25 млн, у 2018 р. – 45 млн, у 2019 р. – 74 млн , у 2021 р. – 38,2 млн (експорт – 26,4 млн, імпорт – 11,8 млн).

Домінуючими статтями експорту з України до БіГ є чорні та кольорові метали, які у 2010 р. становили приблизно 95 % експорту, зокрема, прокат та вироби з чорних металів, мідь, алюміній та вироби з них тощо. У структурі імпорту з БіГ до України у 2010 р. переважала хімічна продукція (лікарські засоби, полімерні матеріали, пластмаси), яка становила 80 % всього імпорту.

Під час війни в БіГ у 1992 р. було підірвано церкву Преображення Господнього у Прняворі, збудовану українськими переселенцями 1912 р. (нині відбудована). Багато боснійських українців у 1990-х рр. виїхали до Канади.

У 2006 р. в країні була створена Координаційна рада українських товариств та об'єднань БіГ, до якої входить 7 культурно-освітніх товариств. З огляду на те, що більшість українців у БіГ походять з Тернопільщини, між Тернопільською ОДА та Координаційною радою українських товариств і організацій БіГ у 2008 р. підписано Меморандум про співпрацю. На Тернопільщині відбуваються щорічні «літні школи», які відвідують молоді представники української громади БіГ.

Помітною подією у сфері культурних взаємин стало відкриття з 2011/2012 н. р. класу з вивчення української мови в одній із основних шкіл м. Баня-Лука (РС), в якому виявило бажання навчатися 32 учні. Українська громада має щотижневу передачу «Коріння» українською мовою на радіо РС (30 хв.).

27.11.2011 р. набула чинності угода між Україною та БіГ про умови взаємних поїздок громадян, відповідно до якої передбачено безвізовий порядок в'їзду громадян обох країн, а також перебування терміном до 30 днів протягом 60 днів з дати першого в'їзду.

Станом на 31.12.2024р. у БіГ перебувало 270 українських біженців від війни.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в БіГ упродовж 2005–2016 рр. були включені: район Старого мосту в історичному центрі м. Мостар (1566–1567); міст Мехмеда-паші Соколовича у м. Вишеград (1571–1577) та 22 монументальних середньовічних надгробки – стечки XII–XVI ст.

Видатними об'єктами культурної спадщини БіГ є: у Сараєві – церква Святих Михаїла і Гавриїла (XV ст.), соборна церква Святої Богородиці (1863–1868), католицький Кафедральний собор (XVIII ст.), мечеті Царева джамія («Царська мечеть», XVI ст.), Беґова джамія (XV ст.), Алі-Паша-джамія (1560–1561), медресе Курсумлі (1537), вежа Башчаршія (XV ст.), торговий центр Бруса-Безістан, старий караван-сарай (XV ст.) на Моріка-Хан, турецька фортеця з 12 вежами; у м. Яйце – комплекс споруд мечеті Есма Султан (1753–1763), церква Святого Луки, каскад водоспадів і комплекс стародавніх водяних млинів на річці Пліва; у м. Мостар Мостарський університет та «Кривий міст»; поблизу Мостара у с. Почітель – фортеця Святого Стефана (XV ст.).

До шедеврів нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО в БіГ віднесено:

вишивку «Зміяньє» (зміянська вишивка); різьблення по дереву м. Коніц; збір трави іва на горі Озрен.

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 2017 р. включила: колекцію ісламських рукописів бібліотеки ім. Ґазі Гусрева-беґа в Сараєві (10585 рукописів, найстаріший скопійовано у 1105 р.); Сараєвський рукопис Гагади (близько 1350 р.), один із найвідоміших і найкрасивіших іврит-ських сефардських ілюстрованих рукописів Середньовіччя.

Електронні джерела:

Сайт Парламентської Скупщини БіГ: https://www.parlament.ba

Сайт Високого Представника в БіГ: http://www.ohr.int

Сайт Агентства зі статистики Боснії і Герцеґовини: http://www.bhas.ba/

Сайт Почесного консула Боснії і Герцеґовини в Україні: http://bhconsulate.org.ua

Сторінка Посольства України у Боснії і Герцеґовині: https://www.facebook.com/Ukr.in.BIH

Література:

Никитин С. А. Боснийское государство // История Югославии. – М., 1963. – Т. I. – С. 124–136.

Гончаренко А. В. Витоки боснійсько-герцеґовинського питання (60-ті рр. XV – перша половина 70-х рр. XIX ст.) // Історичні науки: Збірник наукових праць Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка. – Суми, 2007. – С. 13–24.

Писарев Ю. А. Восстание в Боснии и Герцеговине и европейские державы (1875–1878 гг.) // Новая и новейшая история. – 1976. – № 2. – С. 48–58.

Овчаренко О. І., Сухушина О. В. Джерела й наслідки Боснійської кризи (1908–1909 рр.) // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – 2009. – Вип. 160/161. – С. 180–194.

Война в Республике Боснии и Герцеговине // *Мартынова М. Ю.* Балканский кризис: народы и политика. – М., 1998. – С. 196–233.

Безрученко В. І. Політика міжнародного співтовариства по врегулюванню конфлікту в Боснії та Герцеґовині (1992–1995 рр.): автореф. дис. … канд. політ. наук. – К., 2006. – 19 с.

Калик М.-Ж. Крах боснийско-герцеговинского патриотизма // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе: в 3-х т. – М., 2010. – Т. 1. – С. 341–368.

Соколова Е. Н. Эволюция политических институтов в условиях регулирования этнополитического конфликта: на примере Боснии и Герцеговины с 1995 по 2003 год.: Автореф. дис. … канд. полит. наук. – М., 2008. – 26 с.

Багацький Є. В. Взаємодія внутрішніх та зовнішніх чинників повоєнної трансформації Боснії і Герцеґовини: дис. … канд. політ. наук. – Одеса, 2006. – 203 с.

Матеріали до історії українців у Боснії / упор. *о. Р. Мизь*. – Новий Сад, 2004. – Т. 1–5.

Рум'янцев О. Є. Галичина – Боснія – Воєводина. Українські переселенці з Галичини на території югославських народів в 1890–1990 рр. – К., 2008. – 256 с.

В. І. Бурдяк

КОСОВО

Сучасна назва держави: Республіка Косово (*алб.* Republika e Kosovës, *серб.* Република Косово). Згідно з Конституцією Республіки Сербія – Автономний край Косово і Метохія (*серб.* Аутономна покрајина Косово и Метохија, скороч. *серб.* Космет).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Згідно з албанським трактуванням, назва Косово походить від іллірійських слів Kas і Ava, що означає «рівнини» і «гори». За іншою версією, назва походить від сербського Косово Полє – назви центральної рівнини Косова, що буквально означає Поле Чорного дрозда (*серб.* кос (чорний дрізд) і ово – суфікс присвійних прикметників).

Історично назва краю пов'язана насамперед з географічним поняттям Косового Поля, на якому в 1389 р. відбулася знаменита битва. Широкого вжитку назва Косово в сучасному розумінні набуває лише наприкінці XIX ст., після створення у складі Османської імперії адміністративної одиниці Косовський вілает.

Створення держави. Республіка Косово проголошена 22.09.1991 р.

Незалежність проголошувалась декілька разів. 15.07.1990 р. від Соціалістичної Республіки Сербія, 19.10.1991 р. – від Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія. Остаточно незалежність від Республіки Сербія проголошена 17.02.2008 р.

Історичні назви держави: санджак Косово (1459–1689); Вілаєт Прізрен (1869–1877); Вілаєт Косово (1877–1912) у складі Османської імперії; Автономна область Косово і Метохія (1945–1963) у складі Народної Республіки Сербія (у складі ФНРЮ); Соціалістичний Автономний край Косово і Метохія (1963–1969); Соціалістичний Автономний край Косово (1969–1989); Автономний край Косово і Метохія (1989–1999) у складі Соціалістичної Республіки Сербія (у складі СФРЮ) / Республіки Сербія (у складі ФРЮ), паралельно називалась Республіка Косово (1991–2000); Косово (2000–2008) під протекторатом Організації Об'єднаних Націй; Республіка Косово (з 2008).

Площа: 10,88 тис. км^2, що складає 1,8 % території України.

Населення: 1 млн 786 тис. осіб (Євростат, на 01.01.2021).

Очікувана тривалість життя при народженні: 78,6 р. (чоловіки – 75,9; жінки – 81,6,) (2016, Євростат).

Етнічний склад населення: албанці – 91,7 %, серби – 2,3 %, роми – 2,1 %, боснійці – 1,7 %, турки – 1,2 % (2024, перепис).

Столиця: Приштина – 143 тис. осіб. **Найбільші міста:** Прізрен – 77 тис.; Ґнілане – 53 тис.; Феризай (Урошевац) – 48 тис.; Джяковица – 42 тис.; Печ – 41 тис. (2024, перепис).

Державна мова. Офіційними мовами, згідно з Конституцією 2008 р., є албанська і сербська, а службовими – турецька, боснійська і ромська.

Релігійний склад населення: мусульмани – 95,6 %, католики – 2,2 %, православні – 1,5 %, (2011, перепис). Іслам сповідує переважна більшість албанців, боснійців, горанців, турків і частина ромів. Перепис бойкотувався значною частиною сербів у Північному Косові. Згідно з даними опитування European Social Survey, мусульмани у Косові складають 88 %, католики – 5,8 %, православні – 2,9 %, нерелігійні – 2,9 % (2012).

Державний устрій: парламентсько-президентська республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Кувенд (Скупщина/Асамблея). Парламент створено Адміністрацією ООН у 2001 р. як орган самоуправління до остаточного визначення статусу Косова. Вперше парламент (Народна Скупщина) у Косові був створений у 1945 р.

Діюча Конституція прийнята 09.04.2008 р. З 15.05.2001 р. країна керувалась «Конституційними рамками для тимчасового самоврядування в Косові», затвердженими Спеціальним представником Генерального секретаря ООН Гансом Геккерупом.

Статус у відносинах з ЄС: з 2008 р. ЄС, згідно з рішенням РБ ООН, у рамках місії EULEX, фактично перебрав на себе функції протекторату над Косовом. 27.06.2015 р. підписано Угоду про стабілізацію та асоціацію між ЄС та Косовом (набула чинності 01.04.2016).

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (з 2007); член Всесвітнього банку (з 2009); член МВФ (з 2009).

Розмір ВВП на душу населення (в поточних цінах) у 2023 р., за даними ООН, складав 6157 дол. США (102 місце в світі); за даними МВФ – 5912 дол. США (101 місце в світі); за даними Світового банку – 5943 дол. США (91 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Між представниками сербської та албанської історичних шкіл точиться гостра суперечка про історичну належність географічного регіону Косово. Албанські історики вважають, що нинішні косовські албанці є нащадками племен іллірійського походження дарданів та албанів, які в давнину населяли територію краю, і в IX–XI ст. залишалися в більшості та чинили опір слов'янізації. Представники сербської історичної школи, обґрунтовуючи право Сербії на територію краю, апелюють до того, що ці землі ніколи не належали жодній албанській державі, а з XII ст. входили до середньовічної сербської держави.

У IV ст. в джерелах вперше згадуються дардани, які заснували на території нинішнього Косова Дарданське королівство (IV–I ст. до н. е.). З кінця I ст. до н. е. дардани були підкорені Римом, а територія Косова стала частиною римської провінції Мезія, з 86 р. н. е. – Верхня Мезія. Після адміністративної реформи імператора Діоклетіана (близько 296 р.) більша частина Косова увійшла до складу провінції Дарданія, а також до провінцій Превалітанія та Верхня Мезія.

Такий адміністративний поділ зберігався до VI ст. і за часів Візантійської імперії.

У VI–VII ст. відбувалась колонізація Косова слов'янським населенням, яке прийшло на Балкани з півночі у результаті великого переселення народів. У IX–XI ст. у західній частині Балкан виникає декілька невеликих сербських князівств.

З IX по XII ст. за територію Косова велася постійна боротьба між сусідніми державами – Візантією, Болгарією і двома сербськими князівствами: Рашкою (на північ від Косова) і Дуклею (приморські області). Наприкінці XII ст., за правління великого жупана Стефана Немані (1170–1196), відбулося різке зміцнення Рашки, наслідком чого стало приєднання Косова і формування на Балканах сильної сербської держави. З 1253 р. резиденцією митрополита Сербії і центром Сербської автокефальної архієпископії стало місто Печ у північному Косові. Поступово регіон Косова перетворився на релігійний, політичний і культурний центр Сербії. Тут було засновано багато монастирів і церков (серед яких монастирі Високі Дечани, Ґрачаница, Печська патріархія), а в містах Призрен і Приштина розмістилися палаци сербських королів.

Економічний і культурний розквіт Косова припадає на час правління сербського короля, а потім царя сербів і греків Стефана Душана (1331–1355). У 1336 р. Печський митрополит отримав статус патріарха. Однак після смерті Стефана Душана держава швидко розпалася. На території Косова утворилося кілька нестійких державних утворень місцевих феодалів. З кінця 50-х років XIV ст. на Балкани розпочалася інтенсивна експансія Османської імперії.

У битві на Косовому Полі 15.06.1389 р. війська сербського князя Лазаря Гребеляновича були розбиті військами турецького султана Мурада I, а країна визнала суверенітет турецького султана. У битві загинули проводирі обох воюючих сторін: турецький султан Мурад I і сербський князь Лазар Гребелянович. Битва на Косовому Полі стала символом сербської національної єдності і боротьби за незалежність. У Косовській битві проти османів разом із сербами воювали і албанські ополчення під командуванням Ґеорґи Балшича і Димитра Йоніми.

У жовтні 1448 р. на Косовому Полі відбулася ще одна битва між військами Османської імперії під проводом султана Мурада II і об'єднаними силами Угорщини та Волощини під командуванням угорського генерала Яноша Гуньяді. Ця армія хрестоносців йшла на допомогу правителю Албанії Скандербеґу, який чинив серйозний опір османам, але зазнала нищівної поразки на Косовому Полі від турків.

Остаточно територія Косова була завойована турками в 1455 р. У результаті цього завоювання край занепав, розпочалася масова міграція сербів із Косова. Місцева аристократія була витіснена мусульманами, в тому числі із числа слов'ян, які прийняли іслам. Активну протидію ісламізації чинила Православна церква на чолі із Печським патріархом, яка стала головним центром національного єднання сербів в XV–XVII ст.

У часи війни Священної ліги проти Османської імперії 1684–1699 рр. територія Косово за підтримки і сербського, і албанського місцевого населення у 1689 р. була визволена австрійськими військами. Однак у результаті турецького наступу в 1690 р. австрійці були витіснені з Косова. В результаті Косово, на заклик сербського патріарха Арсенія III, залишило 37 тис. сербських сімей, які переселилися за Дунай в Австрійську імперію. Інше, теж широкомасштабне, переселення сербів із Косова відбулося після австро-турецької війни 1737–1739 рр.

На звільнені сербами землі Косова почалося переселення албанського населення. Колонізація албанцями краю призвела до виникнення сербо-албанського протистояння, тим більше що через значне поширення ісламу серед албанського населення воно досить швидко сформувало правлячий прошарок у Косові. Також у краї розгорнулись процеси албанізації та ісламізації сербів, у результаті яких, зокрема, виникли етнічні групи горанців та арнауташів. Варто відзначити, що в албанській історіографії панівною є думка про автохтонне походження і постійне проживання албанців у Косові та Метохії.

У 1766 р. турками була ліквідована сербська Печська патріархія. Натомість у 1780-х–1831 рр. більша частина Косова, що належала до Шкодерського пашалика, стала частиною фактично незалежного албанського князівства, створеного Махмуд-пашею Бушатлією.

На цьому фоні серби, які боролись за незалежність від Османської імперії, починають активно осмислювати власну історію та формувати власні національні міфи. З початку XIX ст. Косово поступово починає утверджуватись у свідомості сербів як національний символ. У 1810–1820-ті рр. один із провідних діячів сербського національного відродження Вук Караджич формулює поняття Стара Сербія, невід'ємною частиною якого були і Косово, і Метохія, яке окреслювало території середньовічної сербської держави, що неодмінно мають бути частиною нової незалежної Сербії.

Косово та Метохія не увійшли до складу створеного у 1817 р. автономного Сербського князівства. Проте після визнання турками у 1829 р. його автономії, в 1830-х рр. у Косові виникає слабке національне життя сербів у вигляді відкриття світських шкіл, відновлення церков і монастирів. У 1840-х рр. цей рух отримує підтримку з боку Сербії: туди посилаються вчителі, в 1871 р. у Призрені відкривається сербська гімназія.

Паралельно Косово, у якому частка албанського населення до середини XIX ст. перевищила 50 %, стає одним із центрів албанського просвітництва і боротьби за об'єднання всіх заселених албанцями земель в єдине автономне утворення у складі Османської імперії. У 1866–1867 рр. у Косові відбулося велике повстання албанців проти османської влади.

Результати російсько-турецької війни 1877–1878 рр., зокрема поява на Балканах нових незалежних держав – Сербії, Чорногорії, Румунії, – виявились вирішальними для перетворення Косова на територію міжетнічного протистояння.

Інтенсивна пансербська агітація кінця XIX ст. (з 1886 р. на території європейської Туреччини почали відкриватись сербські консульства, а з 1893 р. Сербія отримала дозвіл відкривати сербські школи там, де місцеве населення визнавало себе сербами) та претензії на землі Косова з боку Сербії і Чорногорії, а також Болгарії, Греції і Австро-Угорщини, привели до активізації албанського визвольного руху. Національна мобілізація албанців відбувалась під керівництвом Призренської (1878), а пізніше – Албанської ліги в Пейї (1899), центром діяльності якої стало Косово. Своїм головним завданням вони оголосили опір спробам іноземних урядів посягнути на територіальну цілісність албанців.

Таким чином вже на першому етапі формування національної ідеології сербів та албанців Косово стає предметом взаємовиключних претензій. Зіткнення у Косові двох націоналізмів спричинило ескалацію етнічного протистояння після 1878 р. За даними сербських джерел, упродовж 1880–1912 рр. Косово під тиском албанців залишили близько 150 тис. сербів. У 1910 р., під час загальноалбанського повстання проти централізаторської політики

молодотурецького уряду, Косово зіграло роль об'єднувача для албанців Північної Албанії, Чорногорії та Македонії.

У результаті Балканських війн 1912–1913 рр., за Бухарестським мирним договором 1913 р., більша частина території Косова увійшла до складу Королівства Сербія. Тоді ж виникла незалежна Албанська держава. Той факт, що більше половини етнічних албанців проживало за межами Албанії, загострював албано-слов'янські протиріччя в регіоні. Під час Першої світової війни, у 1915–1918 рр., Косово перебувало під австро-албанською окупацією.

По завершенні Першої світової війни край увійшов до складу Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 – Югославія). Політика белґрадського уряду, який побоювався посилення впливу Італії в Албанії, щодо Косова полягала у спробах змінити у краю демографічне становище, яке тоді було на користь албанців (за переписом 1924 р., албанців у Косові було 64 % населення). Насамперед йшлося про заохочення переселення до Косова сербських і чорногорських селян та еміграції албанців.

Закони про колонізацію південних районів Югославії від 24.09.1920 і 11.06.1931 рр. гарантували переселенцям надання до 50 га землі, безкоштовний переїзд до місця поселення, звільнення від податків упродовж трьох років тощо.

До 1939 р. до Косова переселились 53,8 тис. колоністів із Чорногорії, Сербії, Герцеґовини. Уряд всіляко допомагав колоністам, будуючи будинки та викуповуючи чи віднімаючи землю в албанців. Слов'янські поселення з'явились там, де в 1913 р. не було жодного серба. Проте навіть така політика суттєво не змогла змінити етнічного співвідношення у Косові, в якому, за переписом 1939 р., албанці складали 65,6 %. Частина вигнаних зі своїх земель косовських албанців виїхала до Албанії та Туреччини, а частина пішла в гори і розгорнула партизанську боротьбу за приєднання Косова до Албанії.

В роки Другої світової війни більша частина Косова була включена до складу італійського протекторату Албанії. В період італійської окупації албанські збройні формування розгорнули боротьбу за вигнання сербів з території краю. У цей період у Косові було вбито 10–15 тис. сербів, 70–100 тис. вигнано з краю, зруйновано понад 20 церков. Натомість італійський уряд почав заселяти звільнені землі албанцями, яких у часи війни переїхало 75–100 тис. осіб. У листопаді 1944 р. територія Косова була звільнена від фашистів і знову увійшла до складу Югославії.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Встановлення влади югославських комуністів на території Косова і Метохії проходило дуже складно. Вже 02.12.1944 р. косовські албанці підняли збройне повстання проти входження Косова до Югославії. Воно тривало до 21.02.1945 р. Аби зняти напруження в країні, югославські комуністи були змушені піти на певні поступки албанцям.

У 1945 р. югославський уряд прийняв три постанови, що забороняли самовільне повернення до Космет (Косова і Метохії) вигнаних у часи війни сербських і чорногорських колоністів, які трактувались як експлуататорські елементи. У результаті 60 тис. сербів та чорногорців не змогли повернутись до своїх домівок у Космет, натомість 75 тис. албанців, переселених під час війни італійцями, були легалізовані. Крім того, до 1949 р. залишався відкритим албано-югославський кордон, що також сприяло імміграції до Косова албанців-мусульман. Крім того, югославська влада, «виправляючи несправедливість, завдану албанцям до війни», провела перерозподіл

землі у краї, забравши у сербів та передавши албанцям, за різними даними, від 15 до 25 тис. га землі.

За переписом 1948 р., частка албанців у Косметі складала 68,45 %, сербів – 23,62 %, чорногорців – 3,85 %.

Згідно з Конституцією ФНРЮ, у 1946 р. була створена автономна область Косово і Метохія (Космет) у складі Народної Республіки Сербія. Югославський лідер Й. Тіто, проводячи у 1944–1947 рр. лінію на об'єднання Югославії і Албанії у рамках Балканської федерації, заохочував переселення до Косова албанців, сподіваючись зробити проект югославо-албанської федерації прийнятним для Тірани.

Проте у 1950-х рр. політика влади щодо албанців дещо змінилась. Вона почала активно сприяти і підштовхувати албанців Косова до виїзду в Туреччину, оскільки остання погодилась прийняти на постійне проживання деяку кількість мусульман із Югославії. Проте Бріонський пленум ЦК СКЮ 1966 р. зупинив хвилю виселення до Туреччини, констатувавши, що у 1950-х рр. Косово захлиснула хвиля переслідувань албанського населення. Натомість у 1960-х рр. розпочався процес виїзду з Косова сербських колоністів, які не змогли пристосуватись до місцевих умов.

Фактично югославський комуністичний режим сприяв порушенню рівноваги між сербами і албанцями у Косові на користь останніх, що і привело до формування моноетнічного Косова.

Однак до середини 1960-х рр. у Косметі існувало політичне домінування сербів, яким належала більшість адміністративних і партійних посад та провідна роль у культурному й економічному житті. Таке домінування призводило до утисків албанців. Тому не дивно, що серед албанського населення поширювалося прагнення до самостійності. У 1966 р. по краю прокотилася хвиля албанських виступів під політичними гаслами. У 1974 р. в Югославії прийнята нова Конституція, яка розширила автономію Косова. Край отримав свого представника в складі Президії Югославії з правом вето, албанська мова стала однією з офіційних, відкрилася можливість створення албанських середніх і вищих навчальних закладів. Однак Косово і надалі залишалося автономним краєм у складі Сербії.

У 1981 р. в краї відбулися масові студентські маніфестації з вимогами надати Косову статус повноправної республіки в рамках Югославії. Після придушення відкритих виступів на початку 1980-х рр. албанські націоналісти почали проводити політику витіснення з краю представників інших національностей. У результаті реалізації цього курсу із Косова протягом 1981–1987 рр. виїхало 22,3 тис. сербів і чорногорців. Відтак сербо-албанське протистояння вийшло на новий рівень. У відповідь у 1986 р. був опублікований маніфест сербської інтелігенції із закликом провести «деалбанізацію» Косова.

Сербо-албанський конфлікт загострився після приходу до влади в Сербії у 1986 р. С. Милошевича, який, використовуючи націоналістичну риторику, зумів завоювати широку популярність серед сербського населення. Спочатку з його ініціативи у 1987 р. до Конституції Сербії були внесені поправки, які обмежували права автономії, потім у 1988 р. за сприяння Милошевича був створений Комітет захисту косовських сербів та чорногорців.

У 1989 р. в Сербії відбувся референдум, який затвердив нову Конституцію (вступила в силу 28.09.1990), що радикально обмежила автономію національних земель. Косовські албанці бойкотували референдум. Новий Основний закон встановив верховенство республіканських законів над крайовими на всій

території республіки. Косову була залишена лише територіальна і культурна автономія.

У відповідь албанці розпочали масові страйки, акції протесту. 15.07.1990 р. Скупщина Косова, у якій більшість складали албанські націоналісти, проголосила край самостійною республікою у складі СФРЮ. Зі створенням албанських напіввоєнних формувань в краї почалися акти саботажу, терору проти сербського населення та захоплення землі. В 1990 р. сербська влада відповіла на це розпуском представницьких органів Косова, введенням військ та впровадженням прямого правління. ЗМІ та навчальні заклади було взято під суворий контроль, проведено чистку кадрів, внаслідок якої багато албанців втратили свої робочі місця, що, за умови великого безробіття, лише загострило ситуацію у краї. З 1990 р. у Косові було скасоване викладання албанською мовою в усіх навчальних закладах (у 1994 відновлене у середніх школах).

У 1990 р. понад 400 тис. албанців переїхали до Македонії. За переписом населення 1991 р., який косовські албанці бойкотували, що знижує міру його достовірності, у Косові албанці складали 82 % населення (1,6 млн осіб), а серби – 10 % (195 тис. осіб). Варто відзначити, що з 1948 по 1991 р. чисельність албанців у краї зросла у 3,2 разу, в основному за рахунок високого рівня народжуваності.

У відповідь на дії сербського уряду албанці починають бойкотувати усі заходи Белґрада та під керівництвом створеної у 1989 р. професором Ібрагімом Руґова Демократичної ліги Косова утворюють власні паралельні суспільні структури: освітні, охорони здоров'я. 22.09.1991 р. на організованому ДЛК серед косовських албанців референдумі 99 % його учасників проголосували за створення власної держави. Єдиною країною, яка тоді визнала незалежність Косова, була Албанія (22.10.1991). У травні 1992 р. серед косовських албанців були проведені несанкціоновані вибори до парламенту Республіки Косово, а її президентом був обраний І. Руґова (1992–2000, 2002–2006).

Паралельно розпочалося створення збройних формувань косовських албанців під керівництвом польових командирів А. Яшарі, Х. Тачі, А. Чеку, Р. Харадіная та інших, які в 1996 р. були об'єднані в Армію визволення Косова. В краї розгорнулася партизанська війна, жертвами якої стали сотні мирних жителів, чиновників і військових Югославії. Спочатку боротьбу з сепаратистами вела тільки міліція, однак у 1998 р. у військові дії вступила югославська армія. Війна супроводжувалася масовими репресіями, етнічними чистками з обох сторін конфлікту.

З початку 1998 р. збройний конфлікт у Косові набув характеру інтенсивної партизанської війни. Від імені Контактної групи з колишньої Югославії (Великобританія, Італія, Росія, США, Франція та Німеччина) Сербії було запропоновано зовнішнє посередництво в переговорах з лідерами албанців. Проте на організованому в Сербії референдумі 24.04.1998 р. майже 95 % населення висловилися проти зовнішнього втручання у внутрішні справи країни. У відповідь на це Контактна група щодо колишньої Югославії запровадила санкції проти СРЮ.

Внаслідок зовнішнього тиску президент СРЮ С. Милошевич та президент самопроголошеної Республіки Косово І. Руґова погодилися на проведення регулярних консультацій з проблем врегулювання відносин, проте це не означало припинення військових дій. Лідери АВК оголосили про відмову виконувати наказ І. Руґови про припинення збройних нападів. Після того як АВК, що контролювала південно-західну частину провінції, зазнала значних поразок, 23.09.1998 р. РБ ООН ухвалила резолюцію № 1199, яка зобов'язала

Сербію припинити воєнні дії та вивести війська з Косова.

Протягом 1998 – початку 1999 рр. під тиском сербів з Косова виїхало 350–400 тис. албанців, крім того, ще близько 150 тис. албанців були переміщені сербськими силами безпеки всередині Косова.

Вбивство сербськими силами мирних жителів у с. Рачак, що сталося 15.01.1999 р. (серби наполягали, що вбитими були озброєні албанські бойовики), підштовхнуло НАТО втрутитись у конфлікт на стороні етнічних албанців Косова. Відмова Белґрада дозволити провести розслідування інциденту представникам Міжнародного трибуналу щодо колишньої Югославії привела до того, що з цього часу позиція країн – членів НАТО стає все більше лояльною до лідерів Косова.

28.01.1999 р. Контактна група знову висунула вимогу до обох сторін конфлікту почати мирні переговори та припинити кровопролиття. За основу переговорів пропонувалося взяти 10 принципів врегулювання, включаючи повагу до територіальної цілісності Сербії та надання Косову широкої автономії. Однак переговори між керівництвом Сербії та лідерами косовських албанців у Рамбуйє (Франція) 06.02–15.03.1999 р. зазнали фіаско. Попри згоду з більшістю пунктів, сербська делегація відмовилася підписати весь пакет угод, хоча після від'їзду сербів ці угоди демонстративно підписали албанські лідери.

«План Рамбуйє» передбачав укладення «проміжної» угоди терміном на 3 роки. Передбачалося розміщення в Косові 30 тис. солдатів НАТО для забезпечення демократичних виборів та безпеки, проведення в краї виборів парламенту і президента. Сербська поліція замінялася албанськими підрозділами. Наприкінці терміну дії угоди планувалося скликати міжнародну конференцію для визначення довгострокового статусу Косова. Фактично відокремлення Косова від СРЮ відкладалося на три роки. Відмова Сербії від виконання ультиматуму НАТО зробила зовнішнє втручання неминучим.

Повномасштабна воєнна операція проти Югославії «Союзна сила», що тривала 24.03–10.06.1999 р., отримала назву «гуманітарної інтервенції». Бомбардування території Югославії завершилося лише після підписання представниками армії СРЮ та НАТО договору про виведення з Косова військ і поліції СРЮ та розміщення міжнародних сил КФОР (Kosovo Force) під командуванням НАТО. 10.06.1999 р. Рада Безпеки ООН ухвалила резолюцію № 1244, що встановила міжнародно-правові рамки для «перехідного» статусу Косова та санкціонувала положення угоди про розміщення військ, яким було надано статус воєнного миротворчого контингенту.

Удари НАТО та спроби сербських сил безпеки покінчити з албанськими сепаратистами викликали виїзд з Косова близько 150 тис. албанців та до 50 тис. сербів. Після завершення операції до 500 тис. албанців повернулись до краю, а серби продовжили його залишати.

Введення контингенту КФОР загальною чисельністю на першому етапі близько 42 тис. осіб дозволило проконтролювати розведення протиборчих сторін (албанської АВК та сербських сил безпеки), повернення албанських біженців та виведення Косова з-під влади уряду СРЮ. Однак він не зміг завадити проведенню відплатних акцій албанців щодо сербів, у яких з червня 1999 р. до початку 2000 р., за даними сербської сторони, було вбито понад 1 тис. осіб, стільки ж зникло безвісти, спалено тисячі будинків та 50 церков і монастирів, вигнано понад 300 тис. осіб неалбанського населення.

У 2001 і 2004 рр. міжнародна адміністрація та тимчасові органи влади Косова провели два раунди виборів до провінційного

парламенту та місцевого самоврядування. В парламенті Косова було встановлено етнічні квоти (100 місць із 120 надавалось албанцям, а решта 20 були зарезервовані за меншинами, в т. ч. 10 – за сербами).

На парламентських виборах 2001 р. 45,7 % виборців проголосувало за Демократичну лігу Косова (Ібрагім Руґова), 25,7 % – за Демократичну партію Косова (Хашим Тачі, створена як політичне крило АВК),11,3 % – за коаліцію косовських сербів «Повратак» і 7,8 % – за радикальний Альянс за майбутнє Косова. Проте переважна більшість тих косовських сербів, які ще залишилися в краї, вибори ігнорувала. На виборах 2004 р. розстановка сил суттєво не змінилася. За ДЛК проголосувало 45,4 % виборців, за ДПК – 28,85 %, за АМК – 8,4 % і за ОРА – 6,2 %.

Попри присутність військ НАТО у краї, тривало насильство на етнічному ґрунті: спалення будинків, руйнування православних храмів і монастирів.

У жовтні 2005 р. РБ ООН висловилася за поновлення переговорів про статус Косова. В січні 2006 р. на засіданні Контактної групи щодо Косова на рівні міністрів закордонних справ було погоджено три основні принципи, за якими Косово не мало повертатися під управління Сербії, не підлягало територіальному розділенню й не мало бути приєднане до іншої держави.

На переговорах у Відні, що розпочалися 20.02.2006 р. між представниками влади Сербії та Косова, за посередництва спеціального представника Генерального секретаря ООН М. Ахтісаарі, сторони лише підтвердили свої позиції. Албанці наполягали на повній і беззаперечній незалежності, а Белґрад розраховував на підтвердженні хоча б формальної належності Косова до Сербії та наполягав на наданні косовським сербам самоврядування в місцях їх компактного проживання.

Вагомим фактором у переговорному процесі стала Конституція Сербії, прийнята на загальнонаціональному референдумі 28–29.10.2006 р. В її преамбулі міститься положення про те, що регіон Косово є невід'ємною територією Сербії.

Упродовж 2006–2007 рр. основна дискусія точилася довкола принципів політичного врегулювання та методів їх реалізації. З точки зору держав – членів НАТО та ЄС, основною передумовою вирішення конфлікту був шлях суверенізації. Передбачалося, що в ході формування демократичної політичної системи Косово буде функціонувати як держава під міжнародним протекторатом.

11.02.2007 р. колишній командувач АВК А. Чеку організував у Приштині збройну демонстрацію на підтримку негайного проголошення незалежності. Натомість тодішній прем'єр-міністр Сербії В. Коштуница пропонував надати Косову статус «контрольованої автономії», але ця пропозиція не влаштувала ані радикальних сербських політиків, ані албанців Косова.

17.11.2007 р. в Косові відбулись парламентські і муніципальні вибори. На парламентських виборах вперше було встановлено «виборчий бар'єр» на рівні 5 %. Перемогла ДПК – 34,3 % голосів, ДЛК набрала 22,6 %, АМК – 9,6 %. Сербська громада вибори бойкотувала. За результатами виборів уряд очолив лідер ДПК Хашим Тачі (2008–2014).

Невдовзі, 03.02.2008 р., у другому турі виборів президента Сербії демократ Б. Тадич переміг націоналіста Т. Ніколича. Відразу після інавгурації Б. Тадича 17.02.2008 р. парламент Косова проголосував за прийняття декларації про незалежність. На надзвичайній нараді з цього приводу міністри закордонних справ країн – членів ЄС констатували, що вирішення питання про визнання незалежності Косова є справою кожної країни. У результаті

незалежність Косова визнали 22 із 27 країн ЄС. Іспанія, Кіпр, Румунія, Греція, Словаччина виступили проти визнання незалежності Косова без згоди Сербії та відповідного рішення РБ ООН. Натомість США не лише визнали незалежність Косова 18.02.2008 р., а й на початку березня наклали вето на пропозицію Росії повернути Косово у статус-кво, передбачений положеннями резолюції РБ ООН № 1244.

09.04.2008 р. парламент Косова схвалив Конституцію, яка набрала чинності 15.06.2008 р. Країна була проголошена республікою із зафіксованими значними владними повноваженнями за президентом, який обирається на 5-річний термін з можливістю переобрання. Прем'єр-міністр, який обирається парламентом Косова, є главою уряду. Депутати однопалатного парламенту обираються на 4-річний термін. Албанську і сербську мови визнано офіційними. Конституцією Косова заборонено об'єднуватися з Албанією.

Після проголошення незалежності американські військові експерти приступили до навчання та озброєння армії Косова.

Один із перших міжнародних договорів у новому статусі Косово підписало з Албанією. Відвідавши албанську столицю Тірану наприкінці червня 2008 р., косовський прем'єр-міністр Х. Тачі підписав Договір про дружбу і співробітництво між Косовом та Албанією. Сторони домовилися налагодити контакти на всіх рівнях, надати одна одній режим найбільшого торговельного сприяння.

15.11.2009 р. в Косові відбулися перші місцеві вибори після проголошення незалежності. Вони вперше були проведені самостійно, без опіки Місії ООН у Косові чи місії ОБСЄ. Участь у них взяли 35 албанських, 23 сербських та 7 бошняцьких партій. Із 38 муніципалітетів Косова серби складають більшість у п'яти, і це дає їм можливість змагатися за обрання власних органів місцевого самоврядування в районах компактного проживання.

У муніципалітетах, які знаходяться на півночі краю і прилягають до адміністративного кордону із Сербією, місцеві серби проводять автономну політику від албанського Косова. У відповідь на одностороннє проголошення Приштиною незалежності 28.06.2008 р. вони сформували Сербську скупщину Косова. Новий парламент підтримали Сербія і Росія, а США, керівництво ЄС і влада Республіки Косово оголосили його нелегітимним. Відтак у Північному Косові загальні місцеві вибори не проводились. Натомість у трьох інших «сербських» муніципалітетах (Ґрачаница, Клокот і Ранілуг), що знаходяться в центральних і південних районах, серби взяли активну участь у виборах.

Наслідком проголошення незалежності Косова стало деяке скорочення та уточнення функцій Місії ООН. У листопаді 2008 р. РБ ООН схвалила запропонований Пан Ґі Муном компромісний план з шести пунктів, що передбачає розміщення в Косові місії ЄС (EULEX). За цим планом, місія ЄС поступово візьме на себе функції протекторату, включаючи контроль над основними секторами внутрішньої адміністрації. Албанська влада наполягала на тому, щоб EULEX діяв на підставі «Плану Ахтісаарі» та Конституції Косова, тобто на принципах визнання незалежності та суверенітету. Проте Сербія та Росія, які підтримали план Пан Ґі Муна, домоглися, аби мандат цієї місії не був пов'язаний з визначенням статусу Косова як незалежної держави, тому місія ЄС формально діє на підставі резолюції РБ ООН № 1244. Таким чином EULEX контролює албанські органи влади, скорочена місія ООН зберігає відповідальність за сербські анклави.

Окрім поліцейських підрозділів ООН, в краї також перебувають сили КФОР під контролем НАТО, які діють у контакті з Міжнародним

цивільним представником «в межах підтримки косовських інститутів».

Така хитка ситуація спричиняє сумніви в міцності досягнутих компромісів та викликає заперечення з боку владних структур косовських албанців, які вважають, що будь-які поступки і компроміси підривають суверенітет Косова та зберігають потенційну можливість висунення вимог про передачу Сербії території сербських анклавів.

18.03.2010 р. сили КФОР у Косові, незважаючи на опір Белґрада, передали повноваження з охорони Меморіального комплексу сербських героїв Косовської битви 1389 р. косовській поліції, що викликало спротив сербів.

У грудні 2010 р. в Косові відбулись дострокові парламентські вибори. Вони були призначені після того, як розпалася правляча коаліція ДПК і ДЛК, а парламент 02.11.2010 р. виніс вотум недовіри прем'єр-міністру Х. Тачі. За загальним списком ДПК набрала 33,5 %, ДЛК – 23,6 %, радикальний рух «Самовизначення», який виступає за об'єднання з Албанією, – 12,69 %, АМК – 11,04 %. Перемога ДПК забезпечила її лідеру Х. Тачі подальше перебування на посту прем'єр-міністра.

Важливим досягненням цих виборів була участь у них значної частини сербського населення в Центральному і Південному Косові. Водночас серби, які проживають у Північному Косові, навпаки, повністю бойкотували вибори, розраховуючи на те, що зможуть приєднатись до Сербії або хоча б досягти спеціального статусу поза контролем Приштини.

07.04.2011 р., за результатами голосування в парламенті Президентом Республіки Косово було обрано А. Ях'яґу (2011–2016). Вона стала наймолодшою жінкою (36 років) серед керівників держав світу на посаді президента.

У липні 2011 року відбулася сутичка між албанцями і косовськими сербами за контроль над двома переходами на кордоні краю з Сербією, який косовська влада розглядає як державний кордон. Фактично на стороні Косова виступили і сили КФОР. Конфлікту передували безуспішні переговори Приштини і Белґрада про митне регулювання.

14-15.02.2012 р. представники чотирьох сербських муніципалітетів на півночі Косова – Лепосавич, Звечан, Зубин Поток та Косовска Мітровіца – провели референдум щодо визнання владних інститутів у Приштині. На референдум було винесене єдине питання: «Чи визнаєте ви інституції так званої Республіки Косово?». Явка на референдумі склала 75,28 % (26725 осіб) жителів краю, які володіють правом голосу. Із них 99,74 % (26524 особи) відмовились визнати легітимність косовських органів влади.

Факт проведення референдуму викликав гостру критику як у Приштині, так і в Белґраді. Офіційні представники Приштини заявили, що референдум носить сепаратистський характер і є спробою територіального поділу Косова. Офіційний Белґрад теж назвав референдум на півночі Косова «шкідливим» для діалогу з Приштиною, що є головною умовою для інтеграції Сербії в ЄС. Натомість референдум підтримало чимало опозиційних сербських партій.

Певна нормалізація відносин між Косовом і Сербією відбулася після підписання у Брюсселі 19.04.2013 р. главами сербського та косовського урядів І. Дачичем та Х. Тачі угоди про статус сербських громад на півночі Косова. Вони повинні контролювати сферу економічного розвитку, освіти, медицини, міського та сільського господарства, натомість поліція та судові органи мають бути інтегровані в косовські і діяти за косовськими законами, однак очолюватись косовськими сербами. Крім того, Косово і Сербія домовились не перешкоджати процесу вступу одне одного до ЄС. Втім, Конституційний суд Косова

визнав неконституційними існуючі пропозиції щодо формування Асоціації сербських муніципалітетів у Косові.

На дострокових парламентських виборах 2014 р., які вперше відбулись на всій території Косова (Белґрад вперше закликав косовських сербів взяти участь у голосуванні, підтримавши партію Сербський список), ДПК підтримало 30,38 % виборців, ДЛК – 25,24 %, «Самовизначення» – 13,59 %, АМК – 9,54 %, новостворений у 2014 р. Сербський список – 5,22 %, Соціал-демократичну ініціативу – 5,15 %. Після тривалих переговорів ДПК та ДЛК сформували коаліцію, в результаті чого прем'єр-міністром було обрано лідера ДЛК І. Мустафу (2014–2017), а його заступником та міністром закордонних справ – Х. Тачі. У 2016 р. Х. Тачі було обрано президентом Косова.

Після того як парламент Косова 10.05.2017 р. висловив недовіру уряду І. Мустафи, президент Х. Тачі розпустив парламент. На дострокових виборах 2017 р. коаліція ДПК, АМК та Соціал-демократичної ініціативи отримала підтримку 33,74 % виборців, «Самовизначення» – 27,49 %, коаліція на чолі з ДЛК – 25,53 %, Сербський список – 6,12 %. Прем'єр-міністром Косова, за підтримки партій національних меншин, був обраний лідер ДПК, колишній начальник штабу АВК Р. Харадінай (2004–2005, з 2017). У грудні 2018 р. парламент проголосував за створення повноцінної армії на основі існуючих сил безпеки.

Незважаючи на значні етнічні протиріччя всередині країни, на міжнародній арені Косово поступово знаходить підтримку. Так, 08.10.2008 р. ГА ООН, з ініціативи Сербії, яка прагнула підтвердити свої права на Косово, звернулась до Міжнародного суду ООН щодо визначення законності одноосібного проголошення албанцями незалежності Косова. 22.07.2010 р. МС ООН виніс консультативне рішення, відповідно до якого «Декларація про незалежність Косова», прийнята тимчасовими органами самоуправління краю, не є порушенням норм міжнародного права.

Головною метою зовнішньополітичного курсу Приштини є приєднання до ЄС. У 2014 р. з Косовом було парафовано, а в 2015 р. підписано, Угоду про стабілізацію та асоціацію. ЄС пообіцяв виділити до 2020 р. 645,5 млн євро на проведення реформ. У січні 2016 р. Європарламент ратифікував Угоду про асоціацію Косова та ЄС, а у вересні 2018 р. схвалив початок переговорів про візову лібералізацію для жителів Косова. Для цього Кувенд ратифікував угоду 2015 р. про кордон із Чорногорією, проти чого активно виступали опозиційні партії, стверджуючи, що Косово втратить деякі території.

Станом на 2020 р. Республіка Косово не є членом ООН, проте її незалежність визнало 97 із 193 країн – членів ООН. 16 країн відкликали своє визнання.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У Косові зосереджені значні поклади природних копалин, які складають 58 % запасів вугілля, 52 % свинцево-цинкових руд, 100 % вісмуту, 50 % залізно-нікелевих руд колишньої Югославії. Однак, незважаючи на значні запаси природних ресурсів, цей край був найбільш економічно відсталою частиною СФРЮ. Адже видобуті рідкісні і кольорові метали та неметалічні мінерали вивозились із Косова у сирому вигляді або після первинної обробки. При цьому робочу силу на виробництвах становили албанці, а адміністрацію та з 1991 р. й інженерно-технічний персонал – виключно серби. Провідними підприємствами металургійної галузі Косова є свинцево-цинковий комбінат у Трепчі та залізо-нікелевий у Ґлоґоваці.

Середній рівень життя в краї був набагато нижчим від середньоюгославського. Якщо

в 1947 р. рівень розвитку трьох слаборозвинених республік країни – Боснії і Герцеґовини, Македонії і Чорногорії – був практично аналогічним із Косовом, то в 1980 р., за основними економічними показниками, рівень Косова був нижчим у 2,5 разу.

Післявоєнна орієнтація на прискорений індустріальний розвиток Югославії мало торкнулася Косова. Перенаселені сільські райони продовжували орієнтуватись на традиційні форми ведення господарства. Тому край зберігав замкненість, обумовлену економічними і етнокультурними особливостями.

На розвиток Автономного краю Косово протягом всього післявоєнного періоду виділялись значні кошти: з 1956 р. – Сербією, з 1957 р. – ФНРЮ, а з 1965 р. – федеральним Фондом кредитування прискореного розвитку слаборозвинених республік і автономних країв. У результаті з 1965 по 1985 р. темпи економічного розвитку Косова були найбільш високими в країні і складали 6,7 %. Однак у перерахунку на одну особу економічні показники Косова значно поступались іншим регіонам.

Проте більшість коштів, які Югославія вкладала в розвиток краю, поглинались демографічним приростом, за показниками якого Косово посідало перше місце в Європі. Відтак ефективність капіталовкладень в Косово була в два рази нижчою, ніж в середньому по країні. У 1981 р. сума збитків від нерентабельних підприємств становила 280 млрд динарів. У 1980 р. рівень безробіття в краї на 30 % перевищував середній показник по країні.

Якщо у 1952 р. ВВП Косова на душу населення становив 46,51 % від середнього рівня федерації, то у 1989 р. він знизився до 25,66 %. Як найбідніше територіальне утворення в рамках СФРЮ, Косово виявилось найбільш вразливим до економічних проблем, з якими стикався федеральний уряд.

Після розпаду СФРЮ в 1991 р. у регіоні Косова розпочалася економічна криза. На економіці Республіки Косово негативно позначилося етнічне протистояння албанців та сербів, воєнні дії, міжнародні санкції тощо.

Однак із припиненням військового протистояння в економіці Косова окреслився відчутний прогрес у переході до ринкової економіки і підтримки макроекономічної стабільності. У 2006 р., щоб допомогти інтеграції Косова до регіональних економічних структур, Місія ООН у справах тимчасової адміністрації в Косові від імені Косова підписала заявку на приєднання до Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі. У 2008 р. була досягнута домовленість із 37 країнами-донорами, які визнали незалежність Косова, про надання 1,9 млрд дол. на підтримку пріоритетних реформ. Однак світова економічна криза призвела до обмеження цієї допомоги. У червні 2009 р. Косово приєдналося до СБ і МВФ.

Економіка Косова після проголошення незалежності демонструє позитивну динаміку зростання ВВП. Його обсяг, за даними Євростату (у поточних цінах), складав: у 2001 р. – 1,6 млрд євро, у 2004 р. – 2,9 млрд, у 2008 р. – 3,8 млрд, у 2010 р. – 4,4 млрд, у 2012 р. – 5 млрд, у 2014 р. – 5,5 млрд, у 2015 р. – 5,8 млрд, у 2016 р. – 6 млрд, у 2024 р. – 10,3 млрд.

Незважаючи на низку позитивних змін, економіка країни сильно залежить від фінансової допомоги міжнародного співтовариства і діаспори. Масове безробіття, яке у 2001 р. складало 57,1 %, у 2006–2011 рр. – близько 45 % та понад 30 % у 2012–2017 рр. (Євростат), є причиною еміграції населення, тіньової зайнятості, контрабанди і наркоторгівлі.

За межею бідності у 2000-х рр. проживало понад 30 % населення. При цьому більшість населення мешкала у сільській місцевості. С/г угіддя складали 53 % загальної території

Косова, а ліси – 41 %. Більша частина сільськогосподарських угідь (80 %) була у приватній власності; індивідуальні домогосподарства вели на цій землі примітивне сільське господарство.

Провідними галузями економіки Косова є гірничодобувна промисловість, енергетика і телекомунікації. Завдяки міжнародній допомозі у Косові було здійснено приватизацію понад 50 % державних підприємств, причому понад 90 % із них – за собівартістю. Серйозною проблемою для розвитку економіки є моральне старіння промисловості, перебої з постачанням електроенергії.

Офіційна валюта Косова – євро, але в місцях, заселених сербами, в обігу сербський динар. Упродовж 2000–2010-х рр. у Косові закладено фундамент ринкової економіки, але країна, як і раніше, зазнає значних труднощів із створенням ефективних галузей економіки.

У Косові один із найнижчих в Європі показників співвідношення експорту й імпорту (2008 – у 3,5 разу), тобто значний дефіцит торговельного балансу. Більша частина цього дефіциту фінансується за рахунок міжнародної допомоги і грошових переказів від діаспори. Станом на 2017 р. дефіцит торговельного балансу відчутно поліпшився, однак країна все ще ввозила товарів і послуг в 1,9 разу більше, ніж експортувала.

Обсяги косовського зовнішньоторговельного обороту (товарами і послугами), за даними Євростату, складали: у 2008 р. – 2,7 млрд євро (експорт – 609 млн, імпорт – 2 млрд 107 млн), у 2009 р. – 2,8 млрд, у 2010 р. – 3,3 млрд, у 2012 р. – 3,9 млрд, у 2013 р. – 3,8 млрд, у 2015 р. 4,1 млрд, у 2016 р. – 4,5 млрд, у 2024 р. 11,7 млрд. (експорт – 4,3 млрд, імпорт – 7,4 млрд).

За підсумками 2017 р., на країни EU-28 припадало 24,9 % косовського експорту та 43,1 % імпорту. Основними зовнішньоторговельними партнерами Республіки Косово у 2017 р. були: Албанія, на частку якої припадало 15,9 % косовського експорту та 5 % імпорту, Сербія – 12,8 % експорту та 14,8 % імпорту, Македонія – 12,1 % експорту та 5,1 % імпорту, Німеччина – 5,3 % експорту та 12,4 % імпорту, також 13,9 % експорту припадало на Індію.

УКРАЇНСЬКО-КОСОВСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Від самого початку косовської кризи Україна зайняла активну позицію щодо її врегулювання і була готова направити до Косова військовий миротворчий контингент значної чисельності. Українські дипломатичні зусилля під час акції НАТО навесні 1999 р. сприяли припиненню бомбардувань і введенню багатонаціональних сил КФОР. Верховна Рада України в Заяві від 19.02.1999 р. звернулася до Ради Безпеки ООН, парламентів і урядів усього світу зробити все можливе, аби не допустити збройного конфлікту. Український парламент закликав обидві конфліктуючі сторони розпочати мирний діалог задля збереження спокою на Балканах і в усій Європі.

14.07.1999 р. президент України підписав указ про направлення миротворчого контингенту для участі у міжнародній акції в Косові під егідою ООН до 800 військовослужбовців ЗСУ. 16.07.1999 р. Верховна Рада України прийняла відповідний закон про схвалення цього указу й одночасно, піклуючись про безпеку українських миротворців, постановила, що виходить з того, щоб вони не брали участі в акціях, які будуть загрожувати їхньому життю.

Відповідно до домовленостей з міжнародними інституціями, до складу миротворчих сил України в Косові увійшли: 37-ма окрема спеціальна рота забезпечення чисельністю 108 осіб (17 бронетранспортерів, 14 автомобілів) і 14-й окремий вертолітний

загін. Передислокація українського контингенту загальною чисельністю 251 особа завершилась 10.12.1999 р. Український контингент входив до складу багатонаціональної бригади Falcon.

Українські миротворці, крім конвоювання колон і патрулювання гірських селищ, займалися перевезенням особового складу, гуманітарних вантажів, продовольства, супроводом транспорту, який перевозив мирне населення (перевезено близько 30 тис. сербів). Після ротації влітку 2000 р. українська частина українсько-польського батальйону УкрПолбат складала 267 осіб. У січні 2001 р. вітати українців з Різдвом і Новим роком до Косова прилітав президент України Л. Кучма.

Участь України у розв'язанні югославської кризи активізувалася весною 2001 р., коли Україна головувала в РБ ООН. 16.03.2001 р. РБ ООН під головуванням України провела відкрите офіційне засідання, присвячене становищу в Косові та навколо нього. Рада Безпеки ООН під головуванням України 21.03.2001 р. одноголосно ухвалила резолюцію, присвячену ситуації, що склалася в результаті збройних сутичок на кордоні між Македонією та Косовом. У ній були схвалені заходи македонського і югославського урядів, спрямовані на мирне врегулювання кризи та зміцнення засад багатоетнічного суспільства у цих країнах. РБ рішуче засудила акти насильства, скоєні албанськими екстремістами на території Македонії та на півдні Югославії, і висловила підтримку територіальної цілісності цих країн.

3 грудня 2002 р. 149 українських військовослужбовців виконували миротворчі завдання в складі інтернаціонального бельгійсько-люксембурзько-румунсько-українського батальйону (BELUKROKOS). 14.03.2008 р. українські військовослужбовці брали участь у силовому деблокуванні приміщення суду в м. Мітровіца. З 2010 р. українська частина УкрПолбату почала діяти як самостійний підрозділ (185 військовослужбовців). Станом на 2013 р. у Косові перебував український миротворчий контингент у складі 165 військовослужбовців, у 2015–2018 рр. – 40 військовослужбовців.

Україна чітко визначила свою позицію щодо незалежності Косова. 23.07.2010 р. МЗС України зробило офіційну заяву про те, що «не визнає незалежності Косова», оскільки вважає одностороннє проголошення Республікою Косово державної незалежності порушенням норм міжнародного права. У 2016 р. матч відбору до ЧС-2018 між Україною і Косовом було проведено на нейтральному полі через невизнання Україною Косова незалежною державою. Під час візиту до Сербії 03.07.2018 р. президент України П. Порошенко підтвердив, що Україна не визнає незалежності Косова.

За даними Агентства статистики Косова, український експорт у Косові в 2000–2010-х рр. коливався у межах 5–15 млн євро, складаючи у 2005–2006 рр. по 11,9 млн євро, у 2007 р. – 16,2 млн, у 2008 р. – 11,7 млн, у 2009 р. – 6,3 млн, у 2010 р. – 4,8 млн, у 2011 р. – 6,4 млн, у 2012 р. – 9,4 млн, у 2014 р. – 10,2 млн, у 2015 р. – 7,3 млн, у 2017 р. – 8,8 млн. Косовський експорт в Україну був епізодичний і в мінімальних обсягах: у 2005 р. – 4 тис. євро, у 2007 р. – 50 тис., у 2013 р. – 114 тис., у 2014 р. – 76 тис., у 2015 р. – 28 тис., у 2016 р. – 171 тис., у 2017 р. – 136 тис.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

У Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Косові з 2004–2006 рр. перебувають православні монастирі XIV ст. Високі Дечани, Ґрачаница, Печського патріархату та церква Богородиця Левішка.

Також важливими пам'ятками культурної спадщини Косова є: у Приштині – комплекс «Великий Хамам», Собор Христа Спасителя, парк Гермія, Гробниця Султана Мурада, розкопки м. Ульпіана; старий центр м. Прізрен.

Електронні джерела:

Сайт Президента Республіки Косово: http://www.president-ksgov.net

Сайт уряду Республіки Косово: https://kryeministri.rks-gov.net/

Сайт Асамблеї Республіки Косово: http://www.assembly-kosova.org/

Сайт Агентства статистики Косова: https://ask.rks-gov.net/

Література:

Маначинський О. Косово і Метохія: історичні перехрестя. – К., 2001. – 112 с.

Заросило В. О. Геополітичний конфлікт у Косово (історичний та правовий аспекти). – К., 2006. – 183 с.

Malcolm N. Kosovo: a Short History. – New York, 1999. – 492 p.

Коштуница В. Одбрана Косова. – Београд, 2008. – 257 с.

Секо Я. Витоки косовського конфлікту: вплив націоналізму // Україна–Європа–Світ. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2009. – Вип. 3. – С. 210–222.

Косово: международные аспекты кризиса / под ред. *Д. Тренина и Е. Степановой*. – М., 1999. – 309 с.

Шлапаченко Д. М. Внутрішні, регіональні та міжнародні фактори в еволюції Косовського конфлікту: автореф. дис. … канд. політ. наук. – К., 2010. – 49 с.

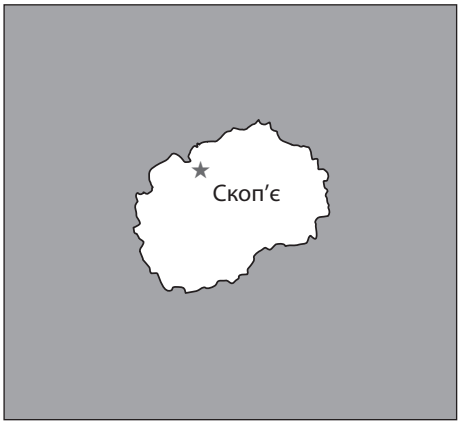
Павленко О. С. Позиція міжнародного співтовариства щодо самовизначення Косова (1990–2010-ті роки): автореф. дис. … канд. іст. наук. – Тернопіль, 2018. – 19 с.

Каменецький М. Косовська проблема від Маркса до Буша: Історичний аспект через призму емоційної відстороненості // Зовнішні справи. – 2008. – № 5–8.

Гахраманова Ш. Ш. Становлення державності Косово: історичні, дипломатичні та внутрішньополітичні аспекти (1981–2011 роки): автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2012. – 20 с.

І. М. Миклащук

ПІВНІЧНА МАКЕДОНІЯ

Сучасна назва держави: Республіка Північна Македонія (*македон*. Република Северна Македонија).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Вперше епонім Македонія згадується давньогрецьким поетом Гесіодом (VIII–VII ст. до н. е.) у творі «Каталог жінок», де говориться, що Македон (Μακεδών) був сином Фії, зачатим від Зевса. Ряд вчених вважає, що «Каталог жінок» був написаний послідовниками Гесіода у VII–VI ст. до н. е.

Про Македонію (Μακεδονία) як країну вперше писали давньогрецькі історики Геродот (484–424 до н. е.) у своїй «Історії» та Фукідід (бл. 460–396 до н. е.) в «Історії Пелопоннеської війни».

Створення держави. Давнє Македонське царство було створене у V ст. до н. е. Сучасна македонська держава була проголошена 02.08.1944 р. під час антифашистської національно-визвольної боротьби.

Незалежність Республіки Македонія від СФРЮ проголошена 08.09.1991 р.

Історичні назви держави: Македонське царство (V ст. – 146 до н. е.); Крушевська Республіка (1903); Вардарська бановина у складі Королівства Югославія (1929–1941); Незалежна республіка (держава) Македонія (1944); Демократична Федеративна Македонія (1944-1946) у складі Демократичної Федеративної Югославії; Народна Республіка Македонія у складі ФНРЮ (1946–1963); Соціалістична Республіка Македонія у складі СФРЮ (1963–1991); Республіка Македонія (1991–2019), паралельна назва Колишня Югославська Республіка Македонія (1993–2019); Республіка Північна Македонія (з 2019).

Площа: 25,7 тис. км^2, що складає 4,3 % території України. Територія сучасної македонської держави займає лише 35 % території історичної Македонії. Понад 50 % історичної Македонії перебуває у складі Греції, близько 10 % – у складі Болгарії.

Населення: 1 млн 824 тис. осіб (на 01.01.2024, Євростат).

Очікувана тривалість життя при народженні: 73,2 р. (чоловіки – 71,1; жінки – 75,5) (2021, Євростат).

Етнічний склад населення: македонці – 58,44 %, албанці – 24,3 %, турки – 3,86 %, роми – 2,53 %, серби – 1,3 % (2021, перепис).

Чисельність українців: 49 українців та 63 русини (2021, перепис).

Столиця: Скоп'є – 422 тис. осіб. **Найбільші міста:** Куманово – 75 тис.; Бітола – 69 тис.; Прілеп – 63 тис.; Тетово – 63 тис. осіб (2021, перепис).

Державна мова: македонська (з 1944). З 1995 р. другою офіційною мовою у ряді общин: є албанська (Тетово, Брвеніца, Врапчіште); турецька (Центар-Жупа, Пласніца); сербська (Чучер-Сандево); ромська (Шуто-Орізарі), арумунська (Крушево). Македонська є наймолодшою літературною слов'янською мовою (кодифікована лише у 1945 р., коли були схвалені македонські азбука та правопис).

Під час перепису 2021 р. 61,38 % населення заявили, що розмовляють македонською мовою, 24,34 % – албанською, 3,41 % – турецькою.

Релігійний склад населення: 64,7 % – православні, 33,3 % – мусульмани (2002, перепис).

Державний устрій: республіка (з 1946), парламентська республіка (з 1991). **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Собраніє. Парламент заснований і безперервно функціонує з 1946 р. У 1944–1946 рр. функції вищого законодавчого і представницького органу виконували Антифашистські збори з народного звільнення Македонії.

Діюча Конституція ухвалена 17.11.1991 р. (діє зі змінами 1992, 1998, 2001, 2003, 2005, 2009, 2011, 2019). Перша – Конституція Народної Республіки Македонія – прийнята 31.12.1946 р.

Статус у відносинах з ЄС: у березні 2004 р. країна подала заявку в члени ЄС, а в грудні 2005 р. отримала статус кандидата в члени ЄС. 24.03.2020 р. Рада ЄС схвалила початок переговорів про вступ Північної Македонії до ЄС.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член ООН (з 1993); член Центральноєвропейської ініціативи (з 1993); член ОБСЄ (з 1995); член Ради Європи (з 1995); член СОТ (з 2003); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (з 2006), член НАТО (з 2020).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними Євростату, склав 8020 євро; за даними МВФ – 7672 дол. США (87 місце в світі); за даними Світового банку – 8146 дол. США (82 місце в світі); за даними ООН – 8606 (84 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

У V–II ст. до н. е. на території регіону існувала держава, яка відома в історії під назвами Македонське царство або Стародавня Македонія. У ній проживало змішане населення з фракійців, іллірійців, македонців та греків.

На початку V ст. до н. е. Македонія і прилеглі до неї землі були підкорені перським царем Дарієм I, який, проте, допоміг македонському цареві Александру I (498–454 до н. е.) укріпити і розширити владу над місцевими племенами. Після поразки персів експансія Македонської держави продовжувалася, і цар Пердікка II (448–413 до н. е.) відчув себе досить сильним для того, щоб під час Пелопоннеської війни виступити союзником Спарти у війні з Афінами.

Тривала боротьба за владу, яку розв'язали македонські царі і яка поставила державу на межу розвалу, врешті завершилась перемогою Філіпа II (359–336 до н. е.). Він провів ряд реформ, спрямованих на зміцнення та централізацію держави. Зокрема, розпочав будівництво македонських міст та переселення до них сільського населення, розпочав будівництво великого флоту та створив регулярну армію з вільних македонських землеробів.

За Філіпа територія Македонії суттєво розширилася і включила Пангей, багатий золотими копальнями, Халкідіку, всі грецькі

міста-поліси на фракійському узбережжі Егейського моря, землі іллірійців на сході і пеонійців на півночі. Епір і Фессалія стали васалами Македонії. Після битви при Херонеї 338 р. до н. е. вся материкова Еллада, за винятком Спарти, визнала залежність від Македонії. Створивши загальногрецький союз, Філіп розпочав підготовку до війни з Персією, проте був підступно вбитий, залишивши своєму сину Александру сильну регулярну армію і міцну державу.

Син Філіпа Александр III Великий (356–323 до н. е.) за час свого правління та 11 років військових походів зумів значно розширити кордони Македонського царства, включивши до його складу не лише грецькі поліси, але й усю Перську імперію, Єгипет Ахеменідів і частково – Індію. Після смерті Александра величезна імперія була розділена між його воєначальниками.

У III ст. до н. е. Македонія зіштовхнулася з більш сильним супротивником – Римською республікою. У результаті трьох Македонських війн (215–205, 200–197 та 171–168 до н. е.) між Римом і Македонією за панування над Балканським регіоном Рим здобув повну перемогу і ліквідував Македонське царство. Вирішальна битва, у якій римські легіони на чолі з консулом Луцієм Емілієм Павлом, розбили македонську фалангу царя Персея, відбулась при Підні 22.06.168 р. до н. е.

У результаті Македонія була окупована та розграбована римлянами, а потім розділена на чотири самостійних союзи міст, яким заборонялось підтримувати політичні та економічні зв'язки з сусідами та які мали платити Риму щорічну данину. У 148 р. до н. е., після придушення антиримського повстання, Македонія була перетворена на римську провінцію.

Із 395 р. македонські землі входять до складу Візантійської імперії. Македонські міста прийняли християнство одними з перших серед міських громад Середземномор'я. До IV ст. Македонія була майже повністю охрещена. Під час Великого переселення народів на Македонію безперестанку здійснювали набіги ґоти, вандали і гуни.

З початку VI ст. на територію візантійської Македонії починають здійснювати набіги, а потім і переселятись, слов'яни з-за Дунаю. У другій половині VI – першій половині VII ст. Візантія фактично втратила контроль над більшою частиною територій Македонії.

За часів правління болгарського князя Симеона I Великого (893–927) Македонія була приєднана до Першого Болгарського царства. Із 990 по 1015 р. македонський Охрід стає столицею Західно-Болгарського царства. З 990 р. тут існує своя патріархія, а після остаточного розгрому Візантією Болгарії у 1018 р. та приєднання македонських територій – Охрідська архієпископія.

Приєднання до Візантії привело до суттєвого зростання податкового тягаря на македонських землях. У результаті на території Македонії та Болгарії у 1040–1041 та 1072–1073 рр. відбуваються великі антивізантійські повстання.

Після відновлення наприкінці XII ст. своєї незалежності Болгарія та Сербія почали експансію в напрямку Македонії. Уже в 1189 р. серби захопили Скоп'є, а в 1190-ті рр. болгарський боярин Добромир Хриз, піднявши повстання в районі Струміци, створив у південній частині сучасної Вардарської Македонії незалежне князівство. У 1202 р. Візантія розгромлює та ліквідовує це князівство. Проте наступного року армія царя Другого Болгарського царства Івана Калояна завойовує внутрішню Македонію. У свою чергу, під час Четвертого хрестового походу в 1204 р. Південна Македонія і Салоніки стають частиною новоствореної держави хрестоносців – Королівства Фессалонікійського на чолі з Боніфацієм Монферратським.

Протягом наступних десятиліть за володіння землями Македонії велися практично безперервні війни між Болгарією, Сербією, Фессалоніками, Епіром і Нікейською імперією.

У 1215 р. велика частина македонських земель була анексована Епірським деспотатом, однак у 1230 р. війська епірського деспота Феодора Ангела були розбиті армією болгарського царя Івана Асена II, що призвело до входження Македонії (крім Фессалонік) до складу Другого Болгарського царства.

У 1281 р. король Сербії Стефан Милутин зайняв усю Північну Македонію. У результаті війни з Візантією 1333–1334 рр. король Сербії Стефан Душан зміг приєднати до Сербії ще частину Македонії з містами Струміца, Прілеп та Охрід. Входження Македонії до складу Сербської держави було завершене, коли С. Душан, скориставшись громадянською війною у Візантії, протягом 1341–1348 рр. захопив усю Македонію, крім м. Фессалоніки.

У 1346 р. Скоп'є стало столицею нового Царства Сербії, а Стефан Душан був проголошений «царем сербів і греків». Після смерті С. Душана у 1355 р. його держава фактично розпалось і була розділена між десятком сербських князів.

Прагнучи зупинити рух османів на територію Македонії, брати Вукашин і Уґлеша Мрнявчевичі виступили проти турків, але були розбиті і загинули 26 вересня 1371 р. в Маріцькій битві з турками. До 1394 р. вся Македонія, за винятком деяких південних її частин, опинилася в руках турків.

Населення Македонії постійно виступало проти османського правління та ісламізації. Повстання проти османів відбувались у 1560-х, 1593–1606, 1683–1699 рр.

У XV–XVI ст. істотно змінюється етнічний склад населення країни. З Малої Азії на македонські землі переселяються турки, в містах виникають колонії євреїв, греки повертаються в міста. Частина слов'янського населення приймає іслам, утворивши етнічний прошарок торбешів. Після відступу австрійських військ з Македонії та Сербії в 1689 р. почався масовий вихід православного населення за Дунай і Саву. В результаті у Західну Македонію поступово стали переселятися албанці, які вже прийняли іслам.

У XVIII – першій половині XIX ст. політична влада в Македонії була зосереджена в руках місцевої албанської та турецької аристократії, тоді як економічна влада – в руках греків, євреїв і волохів.

Станом на початок XIX ст. більшість слов'янського населення Македонії не мала чіткої національної приналежності. Частина населення була під елліністичними впливами, частина – під впливом процесів болгарського національного відродження. На цьому фоні у 1860-х рр. починається поступове формування національної самосвідомості македонських слов'ян. Важливу роль у цьому відіграли монастирі в Осоґові і Леснові. Після 1860 р. слов'янський патріотизм охопив і світські освічені кола, особливо в Струзі й Охріді.

Вперше проблему окремої македонської національної ідентифікації підняв у своїй статті «Македонське питання» у 1871 р. болгарський публіцист П. Славенков. Він критикував ідею окремої македонської нації та окремої македонської мови (діалекту) як такі, що підривають єдність болгарського народу, оскільки вважав македонців болгарами, а тому не схвалював навчання дітей на македонському діалекті.

Новий поштовх для болгаризації македонського населення дало заснування в 1870 р. Болгарського екзархату. Це сприяло відкриттю болгарських шкіл у Македонії та переходу частини православного населення під юрисдикцію Болгарської церкви. У свою чергу, в 1868 р. сербська влада створила спеціаль-

ний комітет для розповсюдження сербської освіти в Косові та Македонії. Для протистояння болгарським впливам у Македонії у 1894 р. в Афінах було створене «Національне товариство», яке щедро фінансувало грецькі школи в Македонії.

За результатами російсько-турецької війни 1877–1878 рр., яка закінчилася підписанням Сан-Стефанського миру, майже вся Македонія (без м. Салоніки) мала бути включена до складу Болгарії. Проте після втручання Великобританії та Австрії умови миру в тому ж році були переглянуті на Берлінському конгресі, і Македонія залишилася в складі Туреччини.

Для посилення сербських впливів у Македонії сербський посол в Османській імперії С. Новакович пропонував використати ідею македонізму, трактуючи її таким чином, що слов'янське населення Македонії має окремий македонський діалект, що відрізняється і від сербської, і від болгарської мови, але є ближчим до сербської. Закріпленню цієї думки мав сприяти виданий у 1888 р. на македонському діалекті з великою домішкою сербізмів «Македонський буквар», який розповсюджувався безкоштовно. Однак через невелику популярність цього видання надалі великосербська пропаганда в краї здійснювалась в основному сербською мовою.

У 1893 р. двоє македонських вчителів Ґоце Делчев і Дам'ян Ґруєв заснували Внутрішню македонську революційну організацію. Члени ВМРО вважали, що Македонія може досягнути звільнення тільки в результаті внутрішньої революції, до якої необхідно залучити основну масу населення. Досить швидко вона набула значного впливу серед населення, створила бойові загони. Це була своєрідна форма болгарського регіонального патріотизму.

Спочатку ВМРО була вороже налаштована до екзархату і болгарських чиновників. Однак незабаром до її лав стали проникати болгарські агенти, і до 1902 р. ВМРО розпалася на дві ворожі фракції: праве крило виступало за приєднання до Болгарії, а ліве – за автономію Македонії в рамках Балканської федерації.

Нарощення сусідніми державами свого культурного впливу в Македонії підтверджується наявністю тут станом на 1900 р. 781 болгарської та 613 грецьких шкіл. Частина македонських слов'ян належала до Болгарського екзархату, інша частина до Константинопольського патріархату.

Перша книга македонською мовою – «За македонцките работи» (Про македонські проблеми) Крсте Місіркова – вийшла в Софії у 1903 р., однак одразу була знищена болгарською владою і до середини 1940-х рр. залишалась невідомою. У ній Місірков закликав османську владу визнати окрему македонську націю та пропонував здійснити кодифікацію македонської мови на основі діалектів центральної частини Македонії.

02.08.1903 р. з ініціативи членів ВМРО у південно-західній Македонії розпочалося Іллінденське повстання, лідер якого Нікола Карев проголосив у гірському місті Крушево соціалістичну республіку. Повстання продовжувалося два місяці і було придушене османами.

З початку XX ст. і до 1908 р. Болгарія, Сербія і Греція силами партизанських загонів з місцевих греків, сербів та болгар переходять до збройних дій на території Македонії одні проти одних, відстоюючи її незалежність від Туреччини, але виступаючи за приєднання її території до своїх держав. Досить швидко боротьба набула ознак міжетнічного конфлікту і поновлювалась у період Першої і Другої Балканських війн. Паралельно розвивався албанський національний рух, однією з головних вимог якого було об'єднання всіх населених албанцями земель в єдине автономне

утворення у складі імперії. Після молодотурецької революції 1908 р. албанська національна пропаганда у Македонії посилилась.

У 1912 р. Сербія, Болгарія, Греція і Чорногорія утворили військовий союз проти Туреччини, і в жовтні 1912 р. під гаслом звільнення Македонії від турецького гноблення розпочали Першу Балканську війну. Однак переможці не змогли домовитися про розподіл території Македонії після закінчення війни. Більше того, вони часто діяли щодо місцевого населення гірше, ніж турецькі башибузуки. Тому влітку 1913 р. між Болгарією, з одного боку, та Сербією, Грецією і Чорногорією – з іншого, розгорнулася Друга Балканська війна, у якій Болгарія досить швидко зазнала поразки.

За умовами Бухарестського мирного договору від 10.08.1913 р., Південна (Егейська) Македонія відійшла до Греції, Східна (Пірінська) Македонія залишилась у Болгарії, а Вардарська (Північна) Македонія відійшла до Сербії. Таким чином населення історичної Македонії опинилось розділене між трьома державами.

Щоб досягти реваншу, болгарський уряд під час Першої світової війни приєднався до центральноєвропейських держав і окупував Вардарську і частину Егейської Македонії. Після поразки Німеччини та її союзників Болгарія змушена була повернути окуповані області, а поділ Македонії на три частини був остаточно санкціонований міжнародними договорами.

У 1918 р. Вардарська Македонія в складі Сербії стала частиною Королівства сербів, хорватів і словенців. Сербська влада проводила у Македонії політику національного гноблення. Сама назва «Македонія» була викреслена з офіційного лексикону, проводилася насильницька сербізація. Опір великосербському гнобленню сприяв становленню македонської національної спільності. Створювалися македонські культурні організації, формувалася македонська літературна мова. За даними перепису 1931 р., у Вардарській Македонії проживало 68 % православних та 30 % мусульман.

ВМРО під керівництвом Тодора Александрова (1919–1924) та Івана Михайлова (1924–1934) боролась за створення незалежної єдиної Македонії. Вона базувалась у Пірінській Македонії, де контролювала все політичне життя. Партизанські загони (чети) ВМРО діяли у Вардарській та Егейській Македонії, регулярно здійснюючи напади на грецьких та югославських військових і урядовців. У 1923 р. бойовики ВМРО вбили прем'єр-міністра Болгарії А. Стамболійскі, що підтримував дружні відносини з Королівством СХС, а в 1934 р. – короля Югославії Александра I Караджорджевича. Після вбивства короля Болгарія у 1934 р. забороняє діяльність ВМРО на своїй території.

11.01.1934 р. була ухвалена спеціальна резолюція Комінтерну, в якій вперше в історії міжнародна організація дала рекомендації щодо визнання існування окремого македонського народу та македонської мови.

Після поразки Югославії в квітні 1941 р. у війні проти нацистської Німеччини західна частина Вардарської Македонії була формально приєднана до Албанії, а фактично – до Італії. Східну частину Вардарської Македонії і більшу частину грецької Македонії окупувала Болгарія. При цьому болгарська влада трактувала приєднання Вардарської Македонії як звільнення однієї з історичних областей Болгарії.

Підпільний рух Опору, в якому домінували комуністи, виник на всіх балканських землях. Однак центральні комітети югославської і болгарської комуністичних партій вступили в конфлікт, оскільки кожна з них домагалася контролю над рухом Опору в югославській Македонії.

02.08.1944 р. Антифашистські збори з народного звільнення Македонії проголосили македонську державність. Своєю чергою, 08.09.1944 р. ВМРО проголосила створення Незалежної держави Македонія, яка існувала до листопада, поки територію країни не залишили німецькі війська.

Після Другої світової війни в рамках реорганізації Югославії у ФНРЮ 30.01.1946 р. Вардарська Македонія стала самостійним суб'єктом у складі Югославії – Народною Республікою Македонією.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

До 1945 р. македонські слов'яни не мали власної державності, тому створення окремої республіки Македонія в складі федеративної Югославії було значним успіхом македонського національного руху. Якщо раніше македонці розглядалися як етнографічна група болгар, сербів, греків, а їхня мова – як діалект, то тепер вони були визнані окремою слов'янською македонською нацією зі своєю мовою і культурою й отримали можливість для подальшого національного становлення.

За переписом 1948 р., македонці складали 68,4 % населення країни, албанці – 17 %, турки – 8,3 %.

Першим македонським керівником повоєнного часу був Лазар Колішевскі, секретар ЦК Комуністичної партії Македонії (1943–1963). В квітні 1952 р. КПМ була перейменована на Союз комуністів Македонії.

У повоєнний час югославське керівництво прагнуло приєднання болгарської частини Македонії до її югославської частини. Болгарська влада, своєю чергою намагалась підірвати лояльність македонців до ФНРЮ, обіцяючи їм об'єднану суверенну Македонію. На цьому ґрунті у другій половині 1940-х рр. загострились югославсько-болгарські відносини. Також Югославія підтримувала Демократичну армію Греції у громадянській війні з монархістами, дозволяючи ДАГ використовувати територію Македонії для перегрупування та відновлення сил. Після поразки грецьких комуністів егейські македонці почали піддаватись у Греції гонінням, оскільки 15 тис. бійців ДАГ були македонцями.

До 1948 р. в горах Західної Македонії діяли албанські збройні загони, які прагнули залишити населені албанцями території у складі Албанії. 62,5 % албанців Македонії проживали у Тетовському районі (1953). Через високий рівень неграмотності албанського населення у 1945/1946 навчальному році в Македонії було відкрито 152 початкові та чотири середні школи з навчанням албанською мовою, у 1966/1967 н. р. було вже 256 таких початкових шкіл.

Упродовж 1951–1959 рр. із Македонії до Туреччини за сприяння влади виїхало 144 тис. мусульман, насамперед масово виїхали турки. На їх місце переселялись албанці та мусульмани з Сербії, БіГ та Чорногорії.

Ще у 1944 р. при Президії Антифашистських зборів народного визволення Македонії була створена ініціативна рада з організації Македонської православної церкви. Вона скликала 04.03.1945 р. у Скоп'є Перший церковно-народний собор, на якому було ухвалено рішення про відновлення Охрідської архієпископії у вигляді МПЦ. У жовтні 1958 р. в Охріді відбувся Другий церковно-народний собор, на якому було проголошено автономію МПЦ. Оскільки вона зберігала канонічну єдність з Сербською православною церквою, то була визнана сербським патріархом у 1959 р. Восени 1966 р. за підтримки влади МПЦ звернулась до сербського патріарха з проханням надати їй автокефальний статус, але отримала відмову Собору СПЦ. Тому в липні 1967 р. на скликаному в Охріді

Третьому церковно-народному соборі Синод МПЦ ухвалив рішення про проголошення автокефалії МПЦ. Сербська православна церква проголосила МПЦ розкольницькою організацією і порвала з нею всі літургійні та канонічні відносини.

Важлива роль у розвитку македонської національної ідентичності в соціалістичній Югославії відводилася гуманітарним дослідженням. Незабаром після закінчення війни у Македонії виникли власні наукові і культурні заклади: Університет Святих Кирила і Мефодія (1946), Союз письменників Македонії (1947), Інститут національної історії (1948), Інститут македонської мови (1953), Македонський народний театр (1954), Македонська академія наук і мистецтв (1967) та інші.

У новоствореній македонській державі почала активно впроваджуватись у всі сфери життя та розвиватись македонська літературна мова. Однією з ключових фігур у її створенні та кодифікації був Блаже Конескі, який одним із перших почав писати вірші македонською, у 1952 р. видав двотомну граматику македонської мови, у 1961–1966 рр. був редактором тритомного Словника македонської мови з сербохорватським тлумаченням. З кінця 1960-х почало працювати телебачення македонською мовою, у 1967 р. македонською було видано Новий Заповіт, а в 1990 р. – весь текст Біблії.

Македонські історики докладали значних зусиль для написання великої історії Македонії: вийшли двотомна «Історія македонського народу» (1960), «Розвиток державності македонського народу» (1966) та ряд інших робіт. У рамках полеміки з грецькими колегами вийшли книги: «Егейська Македонія у вітчизняній історії» (1951), «Грецька політика щодо Македонії у другій половині XIX і на початку XX ст.» (1973) та ін. Відповіддю на концепції болгарської історіографії про Македонію як історичну частину Болгарії та про те, що македонці – це не нація, а політична ідея, стали дослідження: «Коріння великоболгарського шовінізму щодо Соціалістичної Республіки Македонія» (1968), «Македонія як природне та економічне ціле» (1978) та ін. Сербська політика критикувалась у роботі «Колонізація Македонії в Старій Югославії» (1966). Важливим проектом культивування македонської національної ідентичності стало видання істориком Хрісто Андоновим-Полянським на македонській (1981) і російській (1984) мовах двотомного збірника документів з історії боротьби македонського народу за незалежність і створення македонської національної держави.

Важким ударом для Македонії став землетрус 16.07.1963 р., в результаті якого було зруйновано 85 % будинків та споруд у м. Скоп'є, загинуло понад 1 тис. осіб, 3,5 тис. були поранені і понад 200 тис. залишились без даху над головою. У відновленні міста взяли участь 82 країни світу.

Македонію не до кінця задовольняв її реальний статус у СФРЮ, тому в грудні 1966 р. вона звернулась до Конституційного суду Югославії щодо неповаги до македонської мови і невиконання конституційної норми про рівність мов. Крім того, на закритому засіданні VI пленуму ЦК СКМ 27.09.1966 р. ставилось питання про те, щоб не менше 30 % військових на території республіки були македонцями, та про розширення участі македонців у дипломатичній службі СФРЮ.

З кінця 1960-х рр. косовські албанці почали активно виступати за надання Косову статусу республіки та об'єднання Косова з Албанією. 22.12.1968 р. під впливом з Косова македонські албанці у Тетові організували демонстрацію та безлади, масові демонстрації албанців у Західній Македонії відбулись у 1988–1989 рр. Упродовж всього існування соціалістичної Македонії в республіці діяли

групи албанських націоналістів, які прагнули об'єднання з Албанією.

Зростання албанського націоналізму в Македонії змусило владу змінити Конституцію СРМ 1974 р., в якій Македонія визначалась як «держава македонського народу, албанської та турецької народності в ній». У редакції Конституції 1989 р. Македонія проголошувалась «національною державою македонського народу».

З посиленням кризових явищ в СФРЮ ЦК СКМ у 1989 р. взяв курс на реформу економічної системи на основі ринкових механізмів та на лібералізацію політичної системи на основі багатопартійності.

Перші багатопартійні вибори відбулися 11.11.1990 р. Їх виграла ВМРО-ДПМНЄ (ВМРО – Демократична партія за македонську національну єдність), яка вважала себе спадкоємцем старої ВМРО (38 мандатів із 120), але через ідеологічні суперечності з іншими партіями вона не змогла сформувати парламентську коаліцію й опинилась поза виконавчою владою. СКМ отримала 31 мандат. 27.01.1991 р. першим демократично обраним президентом Македонії став Кіро Ґліґоров (1991–1999).

25.01.1991 р. парламент одноголосно ухвалив Декларацію про суверенітет СРМ, надавши республіканським законам пріоритет над союзними. Однак упродовж 1991 р. македонські політики плекали надії на збереження югославської федерації у формі союзу незалежних держав. Після розпаду СФРЮ 96,4 % македонського населення на референдумі 08.09.1991 р. висловилося за незалежність і суверенітет Македонії. Навесні 1992 р. підрозділи Югославської народної армії залишили територію Македонії, забравши майже все озброєння та військове майно з території країни. Ця домовленість дозволила відділитись від СФРЮ мирним шляхом.

Згідно з прийнятою 17.11.1991 р. Конституцією, Македонія є парламентською республікою. Президент володіє представницькими функціями. Більш значну роль у політичній системі відіграє парламент: партія, яка одержала більшість на виборах або сформувала коаліцію більшості в парламенті, формує уряд. У парламент республіки один раз на 4 роки всенародно обирають від 120 депутатів.

05.09.1992 р. за ініціативою К. Ґліґорова було сформовано коаліційний уряд на чолі з лідером Соціал-демократичного союзу Македонії (спадкоємець СКМ) Бранком Црвенковскі (1992–1999). Новий уряд вжив термінових заходів для стабілізації ситуації в економіці.

Парламентські та президентські вибори 1994 р. опозиція (ВМРО-ДПМНЄ) бойкотувала. За таких умов успіх здобула правляча коаліція «Союз за Македонію» (соціал-демократи, ліберали і соціалісти), якій дісталося 95 мандатів. Коаліційний уряд сформували її представники спільно з Партією демократичного процвітання албанців, а прем'єр-міністром знову став Б. Црвенковскі. Президентом країни повторно був обраний К. Ґліґоров.

Внутрішньополітична ситуація в країні загострилася після замаху на президента 03.10.1995 р. Водночас активізувалася позапарламентська опозиція, посилилися суперечності в правлячій коаліції. У 1996 р. через розбіжності між СДСМ і Ліберальною партією стався розкол правлячої коаліції, і місце соціал-демократів, які залишили блок, зайняла ПДПА на чолі з А. Аліті.

Парламентські вибори 1998 р. принесли успіх опозиційній коаліції «За зміни». Найбільше мандатів (49) здобула ВМРО-ДПМНЄ. Завдяки долученню до неї Демократичної партії албанців лідер ВМРО-ДПМНЄ Любчо Ґеорґієвскі став прем'єр-міністром (1998–2002) країни. На виборах президента в 1999 р., які

розтягнулися на три тури, главою держави став представник ВМРО-ДПМНЄ Борис Трайковскі (52,9 %). Він зміг перемогти завдяки голосам албанців.

Незважаючи на проблеми зовнішнього характеру, керівництво Македонії зуміло забезпечити мирний розвиток країни в умовах політичних потрясінь і військових зіткнень у більшості колишніх югославських республік. У Македонії були проведені ринкові реформи, аналогічні до тих, які здійснювалися в інших постсоціалістичних державах.

Найбільш серйозною внутрішньополітичною проблемою в Македонії у 90-ті роки XX ст. стала небезпека конфліктів між слов'янською більшістю населення та албанською меншістю, яка історично населяла все західне прикордоння країни. У січні 1992 р. албанці провели референдум, на підставі результатів якого (99 % – за територіальну автономію) у квітні проголосили Автономну республіку Іліріда (македонський уряд не визнав).

За переписом населення 1994 р., македонці складали 66,5 % населення, албанці – 22,9 %, турки – 4 %, роми – 2,3 %, серби – 2 %. Однак багато албанців не брали участі у переписі, оскільки не мали македонського громадянства.

Перша серйозна конфронтація між державою і албанською меншиною сталася взимку 1994/1995 рр. Самочинне відкриття Албанського університету в Тетові призвело до заворушень та арештів деяких албанських активістів. Університет діяв як невизнаний владою до 2004 р., коли був фактично легалізований як Державний університет у Тетові з переважно албанською мовою викладання. Напруга в Західній Македонії спала після ухвалення у 1995 р. Закону про місцеве самоврядування, за яким в общинах, де представники певної національності складають понад 20 %, її мова вживається як друга офіційна, що зробило албанську офіційною мовою у трьох общинах країни.

Проте вжиті заходи остаточно не вирішили проблеми міжнаціональних відносин. Конфлікт спалахнув з новою силою у 1997 р. у Ґостіварі та інших містах, які підняли албанські прапори. Вимоги місцевих албанців надати їм більше прав вилилися в серйозну сутичку на етнічному ґрунті. Згуртуванню македонських албанців сприяли події у Косові, звідки у 1999 р. на македонську територію тимчасово переселилося 300 тис. біженців. У зв'язку з цим суттєво загострилась проблема ісламізації країни, оскільки частина біженців покинула організовані для них табори і розчинилася в середовищі албанської меншини. У 1999 р. в Македонії у превентивних цілях була збільшена чисельність миротворчих військ ООН, які перебували в країні з 1993 р.

У березні 2001 р. на північному заході країни почалися зіткнення між албанцями й урядовими військами. Албанські сепаратисти сформували так звану Армію національного визволення на чолі з А. Ахметі. Вони виступали під гаслами пропорційної участі албанців у всіх державних структурах, албанської автономії, об'єднання албанських земель у складі «Великої Албанії». Бойовики АНВ, чисельність яких складала до 5 тис. осіб, встановили контроль над рядом районів на півночі та заході країни, здійснили наступ на Скоп'є та навіть планували захоплення македонської столиці.

За таких умов македонське керівництво під тиском США у травні 2001 р. сформувало уряд «політичної єдності» за участі албанських партій. Проте воєнні дії не припинилися, і західні посередники запропонували план конституційного закріплення статусу албанців як державотворчої нації. Внесення такої зміни неминуче спричинило б федералізацію країни, що викликало масові протести в македонському середовищі.

Врешті-решт президент Македонії і лідери основних політичних партій у присутності західних посередників 13.08.2001 р. підписали Охрідську угоду про політичне розв'язання кризи. Згідно з домовленостями, 16.11.2001 р. парламент Македонії ухвалив 15 поправок до діючої Конституції. Усувалася згадка про македонців як титульну націю, албанській мові надавався офіційний статус у місцях компактного проживання албанців, албанці отримали рівні із македонцями права бути представленими в державних структурах, зокрема в силових відомствах.

Згідно з домовленостями, АНВ почала роззброєння та ліквідацію своїх структур. Це було здійснено за допомогою введеного 3,5-тисячного військового контингенту НАТО (перебував до 2003). Щоб досягти реального миру в країні, парламент Македонії провів амністію колишніх бойовиків АНВ.

Проте політична ситуація не стабілізувалася. На парламентських виборах 2002 р. найбільше голосів отримали опозиційний блок «Разом за Македонію» (59 мандатів), ВМРО-ДПМНЄ/ЛП (34 мандати) та албанська Демократична унія за інтеграцію (16 мандатів). Новий коаліційний уряд знову сформував Б. Црвенковскі, партія якого отримала більшість міністерських портфелів. Лідер албанської меншини А. Ахметі став заступником прем'єр-міністра.

У квітні 2004 р. відбулися дочасні вибори глави держави (президент Б. Трайковскі у лютому загинув в авіакатастрофі). Переможцем на них став Б. Црвенковскі (2004–2009).

У серпні 2004 р. парламент Республіки Македонія ратифікував Закон про децентралізацію, який став частиною реформ, передбачених Охрідською угодою, спрямований на посилення місцевої влади етнічних меншин. Він зменшив кількість адміністративних одиниць із 123 до 84, при цьому владу в 16 із них отримали етнічні албанці. Опозиція, вважаючи, що цей закон призведе до етнічного розколу країни, ініціювала проведення 07.11.2004 р. референдуму, який мав вирішити його долю. Однак референдум був визнаний недійсним, тому що в голосуванні взяло участь лише 26,2 % громадян країни.

Парламентські вибори 2006 р. зафіксували нову розстановку політичних сил у країні. Найбільшого успіху домоглася правоцентристська коаліція на чолі з ВМРО-ДПМНЄ, яка отримала 45 мандатів. На другому місці (32 мандати) виявилася коаліція «Разом за Македонію» на чолі з СДСМ. Парламентськими стали також коаліція на чолі з албанськими партіями Демократичний союз за інтеграцію та Партією демократичного процвітання (17 мандатів). Крім того, самостійно до парламенту пройшли: Демократична партія албанців (11 мандатів), ВМРО-Народна партія (6 мандатів), Нова соціал-демократична партія (6 мандатів) та декілька інших.

Ці вибори виявили розходження між албанськими політичними силами. Під час виборчої кампанії між ними були навіть збройні сутички. Обидві албанські партії, які пройшли до парламенту, заявили про свій пріоритет на право представництва інтересів албанської меншини.

За результатами виборів уряд Македонії очолив лідер ВМРО-ДПМНЄ Нікола Ґруєвскі (2006–2016).

У реалізації своєї зовнішньої політики Македонія зазнавала суттєвих перешкод з боку Греції. Так, через грецькі протести було відкладено вирішення питання щодо прийому Македонії до ЄС. У 2008 р. Греція на бухарестському саміті НАТО наклала вето на запрошення Македонії до НАТО, посилаючись на невирішене питання щодо назви країни. У свою чергу Македонія поскаржилася на

Грецію в Міжнародний суд ООН в Гаазі за порушення угоди 1995 р. 05.12.2011 р. Міжнародний суд ухвалив рішення, що Греція не має права блокувати членство Македонії в міжнародних організаціях.

На дострокових парламентських виборах 2008 р., які відбулись внаслідок дій Греції на Бухарестському саміті, виграла коаліція «За кращу Македонію» на чолі з ВМРО-ДПМНЄ – 63 мандати, «Сонце – Коаліція для Європи» (СДСМ, Нова соціал-демократична партія та ін.) – 27 мандатів, Демократичний союз за інтеграцію – 18 мандатів, Демократична партія албанців – 11. Між конкуруючими албанськими партіями під час виборів знову відбувались збройні сутички, через що в трьох виборчих округах у Західній Македонії проводилось повторне голосування.

У 2009 р. в другому турі президентських виборів перемогу здобув кандидат від ВМРО-ДПМНЄ Ґеорґе Іванов (2009–2019).

На дострокових парламентських виборах 2011 р., ініційованих СДСМ через корупційний скандал у владі та невирішену проблему з Грецією, перемогу знову отримала коаліція на чолі з ВМРО-ДПМНЄ – 56 мандатів, коаліція на чолі з СДСМ – 42 мандати, ДСІ – 15, ДПА – 8. На парламентських виборах 2014 р. коаліція на чолі з ВМРО-ДПМНЄ отримала 61 мандат, коаліція на чолі з СДСМ – 34 мандати, ДСІ – 19, ДПА – 7.

Дострокові парламентські вибори 2016 р. спровокувала політична криза, яка виникла через корупційний скандал за участі прем'єра Н. Ґруєвскі. У результаті коаліція на чолі з СДСМ (49 мандатів) майже наздогнала за рівнем підтримки коаліцію на чолі з ВМРО-ДПМНЄ (51 мандат), ДСІ отримав 10 мандатів, новостворена у 2014 р. албанська партія Рух Беса – 5 мандатів, новостворений у 2016 р. Албанський альянс – 3 мандати, ДПА – 2 мандати.

У 2017 р. прем'єр-міністром Македонії було обрано лідера СДСМ Зорана Заєва (2017–2020), який назвав вступ до ЄС та НАТО пріоритетом, заради якого він готовий піти на перейменування країни.

Першою незалежність Македонії визнала Болгарія 15.01.1992 р., однак вона не визнає існування окремої македонської нації та македонської мови, вважаючи її діалектом болгарської. Нормалізація македоно-болгарських відносин розпочалася з підписання у 1999 р. декларації, згідно з якою Скоп'є погодилось не висувати претензій щодо прав македонської меншини в Болгарії.

З часу появи незалежної Республіки Македонія у 1991 р. Греція активно виступила проти використання назви «Македонія», оскільки таку ж назву носить одна з грецьких провінцій, та проти зображення на державному прапорі Македонії Верґінської зірки (Сонця). Це затягнуло процес визнання Македонії на міжнародному рівні. Тільки в 1993 р. був досягнутий компроміс, і нова держава під назвою Колишня Югославська Республіка Македонія була прийнята в члени ООН. У 1994 р. Греція в односторонньому порядку запровадила економічне ембарго проти Македонії. У 1995 р. за посередництва США Македонія та Греція підписали договір про нормалізацію відносин, за яким Греція зняла економічне ембарго та вето на прийняття Македонії до Ради Європи, а Македонія внесла конституційні зміни, прибравши Верґінську зірку з державних символів. Однак питання про назву Македонії залишилось не вирішеним. Також Албанія лише після поступок Скоп'є у питанні албанської мови у 1995 р. зняла заперечення щодо вступу Македонії до ОБСЄ.

Лише у квітні 1996 р. було підписано договір про нормалізацію македонсько-югославських відносин, за яким Белґрад визнав

державну спадкоємність Республіки Македонія з 1944 р., а Скоп'є – державну спадкоємність СРЮ з 1918 р.

Війни, які розгорілись на території колишньої Югославії, підштовхнули парламент Македонії у 1993 р. просити про приєднання до НАТО. У 1995 р. Македонія приєдналась до програми НАТО «Партнерство заради миру», з 1999 р. надавала логістичну підтримку силам НАТО у Косові. У 2001 р. між Македонією та ЄС була підписана Угода про асоціацію та стабілізацію, у 2005 р. Македонія отримала статус держави – кандидата у члени ЄС. Навесні 2020 р. Рада ЄС схвалила початок переговорів про вступ Північної Македонії до ЄС, однак 17.11.2020 р. Болгарія заблокувала офіційний початок переговорів між Північною Македонією та ЄС через несприйняття окремих положень офіційного македонського історичного наративу.

17.06.2018 р. урядом З. Заєва була підписана греко-македонська угода про зміну назви країни на «Республіка Північна Македонія». На референдумі 30.09.2018 р. при низькій явці (36,9 %) 94,1 % македонців прийняли угоду з Грецією заради членства країни в ЄС та НАТО. На початку 2019 р. парламент Македонії схвалив правки до Конституції щодо зміни назви країни та ратифікував відповідний договір з Грецією. Після цього Афіни зняли свої застереження щодо приєднання Македонії до НАТО та ЄС. 04.02.2019 р. було підписано протокол про вступ Північної Македонії в НАТО.

У 2002 р. на протиставлення МПЦ, яку СПЦ не визнає, на території Македонії була створена Православна Охрідська архієпископія, яка з 2005 р. є автономною Церквою у складі СПЦ. Державною владою Македонії вона не визнана. У свою чергу, прагнучи канонічного визнання, Синод МПЦ 23.11.2017 р. проголосив БПЦ своєю «матір'ю-церквою».

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

До 1945 р. Македонія була слаборозвиненим сільськогосподарським регіоном. На промислових підприємствах працювало близько 1 % населення. Під час Другої світової війни майже вся промисловість була знищена.

Відтак після війни комуністичний режим почав проводити політику прискореної індустріалізації країни. Впродовж 1947–1965 рр. обсяги промислового виробництва в Македонії виросли у 8,4 разу. За період 1966–1990 рр. із союзного бюджету Македонія отримала близько 2,6 млрд дол. інвестицій та кредитів.

До здобуття незалежності Республіка Македонія спеціалізувалася на видобутку корисних копалин, головним чином свинцево-цинкової руди і хромітів, а також на кольоровій металургії. Розвивалися фармацевтична, текстильна, харчова і тютюнова промисловість, виробництво будівельних матеріалів.

Розрив сформованих господарських зв'язків негативно позначився на економіці незалежної республіки. Впродовж 1991–1993 рр. ВВП Македонії скоротився на 30 %, обсяг промислового виробництва впав на 50 %.

Першим успіхом стало приборкання інфляції. Якщо у 1993 р. вона сягала 230 %, то у 1995 р. – лише близько 10 %. Проте структурна перебудова економіки призвела до збільшення безробіття (з 19 % у 1991 до 28 % у 1995). Усе це створювало умови для процвітання «тіньової економіки», наявність якої частково знижувала важкі соціальні наслідки економічної кризи.

Важливим кроком на шляху реформування економіки на ринкових засадах став закон про реорганізацію державних підприємств, ухвалений влітку 1993 р. Тоді були приватизовані торговельні і с/г підприємства, страхові, фінансові, туристичні компанії, транспорт і засоби зв'язку.

На розвитку економіки у 1990-х рр. негативно позначилися: неможливість вести вільну торгівлю з колишніми югославськими республіками; санкції ООН проти Югославії 1992–1995 рр., які позбавили Македонію важливого торговельного партнера; ембарго, введене Грецією, що тривало 18 місяців, завдавало щомісячно втрат економіці на 50 млн дол.; відсутність сучасної інфраструктури. Поліпшення економічної ситуації Македонії намітилося лише в 1996 р., після зняття Грецією торгових санкцій та початку вільного пересування товарів через югославський кордон.

Міжетнічний конфлікт у 2001 р. пригальмував ріст економіки країни. Спаду економіки сприяло періодичне закриття кордонів, погіршення торговельних стосунків з іншими країнами, збільшення витрат з державного бюджету на держбезпеку і відмови інвесторів вкладати в країну з нестабільною політичною ситуацією.

Після розпаду Югославії Македонія суттєво втратила свій туристичний імідж. Так, якщо у 1986–1988 рр. до країни щорічно приїжджало понад 650 тис. іноземних туристів, то в 2008–2010 рр. їх було лише трохи більше 250 тис. щорічно. У 2013–2014 рр. щорічний потік туристів зріс до рівня 400–425 тис. осіб.

Македонія традиційно є країною з найбільшою в Європі часткою безробітних: у 1997 р. – 36 % населення, у 2002 р. – 31,9 %, у 2006 р. – 36,1 %, у 2009 р. – 32,2 %, у 2012 р. – 31 %. Лише у другій половині 2010-х рр. рівень безробіття в країні почав дещо знижуватись: у 2015 р. – 26,1 %, у 2016 р. – 23,7 %, у 2017 р. – 22,4 %.

З 2002 р. у Македонії поновилось економічне зростання на рівні 1,5 %. За період із 2003 по 2005 р. середній показник економічного зростання склав 3,8 %, за 2006–2008 рр. – 5,5 %.

Внаслідок світової фінансової кризи економічне зростання у 2009 р. знизилося до від'ємного значення, а на початку 2010-х рр. складало близько 3 %. ВВП Македонії (у поточних цінах), за даними Євростату, в 2000 р. складав 4 млрд євро, у 2005 р. – 5 млрд, у 2009 р. – 6,7 млрд, у 2010 р. – 7,1 млрд, у 2012 р. – 7,5 млрд, у 2014 р. – 8,5 млрд, у 2016 р. – 9,7 млрд, у 2018 р. – 10,7 млрд, у 2024 р. – 15,6 млрд.

Однією з найбільш розвинених промислових галузей Македонії є металообробка. У Скоп'є виробляється промислове, будівельне і с/г обладнання, автобуси і автомобільні кузови, в Охріді – автозапчастини і верстати, в м. Кочані – деталі автомобілів і тракторів, у Велесі – металообробні верстати, в м. Штіп – сільгоспмашини і побутові металовироби. Електротовари виробляються в м. Скоп'є (трансформатори), в Охріді (ізоляційні матеріали), в Прілепі (електромотори), в Бітолі (холодильники). Хімічна промисловість розвивається на базі вітчизняної сировини в містах: Скоп'є, Охрід, Струга, Куманово і Тетово.

У 2010 р. британська компанія Johnson Matthey відкрила в Скоп'є новий завод з виробництва каталізаторів контролю викидів та іншої хімічної продукції. Це найбільша компанія країни, дохід якої за 2015 р. склав 1,1 млрд євро (157 місце у рейтингу 500 найбільших компаній ЦСЄ «Делойт»).

Станом на 2017 р. Македонія посідала 10 місце в рейтингу Світового банку Doing Business за легкістю ведення бізнесу та друге місце за легкістю його відкриття.

Обсяг зовнішньої торгівлі Македонії (товарами і послугами), за даними Євростату, складав у 2006 р. – 5 млрд євро (експорт – 2 млрд 068 млн, імпорт – 2 млрд 996 млн), у 2008 р. – 7,5 млрд, у 2009 р. – 5,9 млрд, у 2010 р. – 6,9 млрд, у 2011–2013 рр. по 8,5 млрд, у 2014 р. – 9,6 млрд, у 2016 р. – 11,1 млрд, у 2017 р. – 12,4 млрд, у 2024 р. – 21,3 млрд євро

(експорт – 9 млрд 666 млн, імпорт – 11 млрд 698 млн).

Основними зовнішньоторговельними партнерами Македонії у 2015 р. були: Німеччина, на яку припадало 43,9 % македонського експорту та 12,6 % імпорту, Болгарія – 5,9 % експорту та 5,3 % імпорту, Сербія – 4,5 % експорту та 7,7 % імпорту, Косово – 4,3 % експорту, Італія – 4,1 % експорту та 6 % імпорту, Греція – 3,6 % експорту та 7,7 % імпорту.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ МАКЕДОНІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

У м. Охрід, у південно-західній частині Македонії, в 886 р. святитель Климент заснував «Охрідську глагольну книжевну школу», яка стала колискою слов'янської писемності. Звідти кирилична абетка і так звана «церковнослов'янська мова» поширилися й у Київській Русі.

У XVII– XVIII ст. духовенство південнослов'янських країн, зокрема й Македонії, відрядило багато обдарованої молоді на навчання до Києво-Могилянської академії.

Близько 1745 р. Македонію відвідав київський паломник-мандрівник, випускник Києво-Могилянської академії Василь Григорович-Барський.

У 1759 р. на півдні України з вихідців із Балкан був сформований поселенський Македонський гусарський полк (під цією назвою існував до 1763). У 1776 р. на території Катеринославської провінції з македонців та далматинців знову був сформований Македонський гусарський полк (під цією назвою існував до 1783). Очевидно, що від вихідців з Македонії походять і назви деяких населених пунктів в Україні: села Македонівка у Володарському районі Донецької обл. та в Лутугинському районі Луганської обл., а також село Македони в Миронівському районі Київської обл.

Збираючи пам'ятки слов'янської літератури, у 1845 р. Македонію відвідав уродженець Балти та випускник Харківського університету славіст Віктор Григорович (1815–1876), який за результатами своєї поїздки видав «Очерк путешествия по Европейской Турции» (1848).

У першій половині XX ст. внаслідок різних історичних подій на територію Македонії з України прибуває кілька десятків осіб. У перших післявоєнних переписах населення чисельність українців у Македонії обраховувалась разом з числом русинів і в 1953 р. складала 127 осіб, а в 1961 р. – 124 особи. В 1981 р. у Македонії було 68 українців і 23 русини, а в 1991 р. – 74 українці і 51 русин.

До русинів відносяться нащадки карпатських мігрантів, які переселились на територію Македонії в середині XVIII ст.

УКРАЇНСЬКО-МАКЕДОНСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Республіка Македонія визнала Україну 23.07.1993 р. Того ж дня Україна визнала державну незалежність Колишньої Югославської Республіки Македонія. 20.04.1995 р. між країнами були встановлені дипломатичні відносини. Причиною запізнілого визнання Україною незалежності та встановлення дипломатичних відносин з Македонією було прохання до Києва з боку Греції прислухатись до її позиції щодо Македонії.

Офіційні контакти були започатковані у травні 1996 р. візитом делегації України на чолі з міністром Кабінету Міністрів України В. Пустовойтенком.

Першим послом Македонії в Україні у грудні 1997 р. став Владо Блажевскі.

Під час офіційного візиту до України в березні 1998 р. делегації Республіки Македонія на чолі з міністром закордонних справ Блаґоєм Ханджіскі було досягнуто домовленості про визнання Україною цієї держави під

її конституційною назвою – Республіка Македонія.

У грудні 1998 р. відбувся офіційний візит президента України Л. Кучми до Республіки Македонія, в ході якого був підписаний Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Македонія. 30.06.1999 р. В'ячеслав Похвальський був призначений першим українським послом (за сумісництвом) у Республіці Македонія.

З 01.09 по 14.12.1999 р. для участі в операціях сил КФОР у Косові в Македонії (поблизу м. Петровац) був дислокований український миротворчий контингент чисельністю 250 військовослужбовців у складі 37-ї окремої механізованої роти та 14-го окремого вертолітного загону.

10–11.04.2000 р. відбувся офіційний візит в Україну прем'єр-міністра Республіки Македонія Любчо Ґеорґієвскі, в ході якого між Україною та Македонією були підписані договори про правову допомогу в цивільних справах та про співробітництво у сфері туризму.

21.07.2000 р. у Скоп'є розпочало діяльність Українське дипломатичне представництво в Республіці Македонія.

Під час візитів до України міністрів оборони Республіки Македонія Ніколо Клюсева та Любена Пауновскі 13.03. та 18.10.2000 р. були підписані угоди про військове та військово-технічне співробітництво.

У січні 2001 р. з робочим візитом у Македонії перебував прем'єр-міністр України В. Ющенко. За підсумками переговорів з прем'єр-міністром Л. Ґеорґієвскі було підписано Угоду про вільну торгівлю між Україною та Республікою Македонія.

У березні 2001 р. Україна як головуюча держава в РБ ООН виступила за збереження територіальної цілісності й суверенітету Македонії, підтримала політику македонського уряду з розв'язання міжетнічного конфлікту мирним шляхом. У схваленій резолюції № 1345 Рада Безпеки рішуче засудила терористичну діяльність, акти насильства, вчинені албанськими екстремістами в окремих районах Македонії та на півдні Сербії.

У 2001 р. активізувалася співпраця між країнами у військовій сфері. У квітні 2001 р. відбувся офіційний візит міністра оборони України О. Кузьмука до Республіки Македонія, а в липні 2001 р. в Україні перебував з офіційним візитом міністр оборони Македонії В. Бучковскі. В центрі уваги були питання співпраці у військовій і військово-технічній галузі між Україною і Республікою Македонія.

Завдяки допомозі України македонська армія змогла зупинити у 2001 р. наступ албанських бойовиків з Армії національного визволення. Тоді, не зважаючи на невдоволення ряду західних країн, Україна надала македонському уряду військову техніку, зокрема вертольоти Мі-8, Мі-24, літаки Су-25, танки Т-72, направляла інструкторський та технічний персонал. На Київському та Львівському бронетанкових заводах були відремонтовані македонські танки, подаровані Болгарією у 1999 р.

28.10.2001 р. у Форосі відбулися українсько-македонські переговори між президентом України Л. Кучмою і президентом Македонії Б. Трайковскі.

У листопаді 2001 р. першим українським послом з резиденцією у Македонії був призначений Павло Кір'яков. У жовтні 2002 р. відбувся офіційний візит у Македонію президента України Л. Кучми, який надав прискорення реалізації українсько-македонської Угоди про вільну торгівлю.

Президент Республіки Македонія Б. Црвенковскі відвідав Україну з візитами у 2005 (двічі, у грудні він взяв участь у Форумі демократичного вибору) та в 2010 рр., Г. Іванов – у 2014 р.

У 2004 р. Республіку Македонія з офіційним візитом відвідав прем'єр-міністр України В. Янукович. 2010 р. відбувся офіційний візит в Україну прем'єр-міністра Республіки Македонія Ніколи Ґруєвскі, під час якого було підписано Програму про співробітництво на 2010–2014 рр.

Станом на 2018 р. договірно-правова база відносин України з Республікою Македонія налічує 42 чинних документи, які охоплюють більшість сфер двостороннього співробітництва.

Ключовими документами є: Договір про дружбу і співробітництво між Україною та РМ (16.12.1998), Угода між Україною та РМ про вільну торгівлю (18.01.2001), міжурядові угоди про торгівлю та економічне співробітництво (03.06.1997), про сприяння та взаємний захист інвестицій (02.03.1998), про військово-технічне співробітництво (18.10.2000), про умови взаємних поїздок громадян (06.02.2010).

У 2010 р. Республіка Македонія запровадила безвізовий режим для короткострокових поїздок (до 90 днів) для громадян України. Україна запровадила аналогічний безвізовий режим для громадян Республіки Північна Македонія з 2018 р.

Ефективною формою співробітництва стали українсько-македонські бізнес-форуми, проведені у 2009 р. (Київ та Охрід), у 2010 р. (Київ), у 2016 р. (Скоп'є).

На початку 2000-х рр. Україна входила до п'ятірки основних зовнішньоторгових партнерів Македонії (6,6 % товарообміну). Однак надалі втратила свої позиції: 2010 р. – 15 місце, 2014 р. – 26 місце. За даними Держстату України, зовнішньоторговельний обіг товарами і послугами між Україною та Македонією склав у 2005 р. 45 млн дол. США (експорт – 36,3 млн, імпорт – 8,7 млн), у 2006 р. – 75,2 млн, у 2007 р. – 108,4 млн, у 2008 р. – 204 млн, у 2010 р. – 129,5 млн, у 2011 р. – 236,6 млн. Надалі відбувся суттєвий спад обсягів двосторонньої торгівлі: у 2012 р. – 42,8 млн, у 2013 р. 44 млн, у 2014 р. – 63,3 млн, у 2015 р. – 26 млн, у 2017 р. – 44,7 млн, у 2021 р. – 149 млн.

З 1996 р. 2/3 українського експорту в Македонію становлять чорні метали: у 2010 р. вони складали 93,4 % експорту товарів до Македонії, у 2014 р. – 78,2 %, у 2017 р. – 63,8 %. Основним імпортним товаром з Македонії є тютюн: 19,1 % у 2010 р., 30,7 % у 2014 р., 39,8 % у 2017 р.

У Києві відкрили свої торгові представництва ряд македонських фірм: «Алкалоїд», «Реплек», «МЗТ-пумпи», «Урбан-інвест», «Фокабо», «Медобіл», «Спеціальне обладнання Скоп'є» та інші. У 2005 р. македонська фірма «Граніт» виграла тендер і в 2005–2007 рр. здійснювала капітальний ремонт автодороги М-06 Київ–Чоп за проектом ЄБРР.

Станом на 01.01.2015 р. загальна сума прямих іноземних інвестицій із Македонії в економіку України склала 1,9 млн дол. США. Вони вкладені в 14 українських підприємств. У свою чергу, С. Тарута придбав одну з найбільших у Македонії будівельних компаній «Бетон», а група К. Жеваго «Фінанси і кредит» у 2006 р. – підприємство Skopski Legury, що є одним із найбільших у Європі виробників нікелю і хрому. Загалом з України до Республіки Македонія впродовж 1991–2017 рр. надійшло 32,4 млн дол. США прямих іноземних інвестицій.

У 2010–2011 рр. ТОВ «Львівські автобусні заводи» поставило для Скоп'є 80 міських автобусів марки А-183. ПАТ «Укргазпроект» у 2012 р. здійснив проектування 160 км магістрального газопроводу.

Станом на 2019 р. на македонському ринку були присутні такі українські компанії, як «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча», «Запоріжсталь», «Індустріальна

спілка Донбасу», «Азовсталь», ЛАЗ, «Укргазпроект».

Більшість етнічних українців у Македонії – це нащадки емігрантів з колишніх Російської й Австро-Угорської імперій та переселенці на Балкани першої половини XX ст. З часу перепису 2002 р. кількість українців, які постійно проживають в Македонії, зросла в основному за рахунок переселення українських жінок за місцем проживання їхніх чоловіків – громадян Македонії. Упродовж 2005–2017 рр. до Македонії з України емігрувало 329 осіб, а з Македонії до України – 31 особа.

Станом на 31.12.2024 р. у Північній Македонії також перебувало 20,7 тис. українських біженців від війни.

У Скоп'є офіційно зареєстровані дві громадські організації українців: Товариство македонсько-української дружби та співробітництва (з 1995) і Громада українців у Республіці Македонія ім. Лесі Українки (з 2003). Важливим досягненням діяльності Товариства є створення Македонсько-української Торговельно-промислової палати в Скоп'є, яка співпрацює з відповідною Палатою в Києві та зі спілками виробників України.

Найпоказовішими прикладами українсько-македонських культурних зв'язків є початок викладання македонської мови у Львівському національному університеті з вересня 2003 р. та встановлення погруддя Т. Шевченка авторства відомого македонського скульптора, академіка Томе Серафімовскі в центрі м. Скоп'є у травні 2009 р.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО у 1979 р. в Македонії було внесене місто Охрід із озером. Найвизначнішими пам'ятками у м. Охрід є: фортеця болгарського царя Самуїла (XI ст.), монастир Св. Пантелеймона (IX ст.), базиліка Св. Софії (XI ст.), церкви Св. Климента (XIII–XIV ст.), Св. Іоанна Богослова (XIV ст.), Св. Ніколи Шпитального (XIV ст.), Богородиці Шпитальної (XIV ст.). Охрідське озеро є найглибшим і найдавнішим озером на Балканах. Воно зберегло унікальну екосистему, що включає в себе більш ніж 200 ендемічних видів, які мають світове значення.

Іншими визначними пам'ятками у Скоп'є є: лазні паші Даута (нині Художня галерея), храм Спасителя (XVII ст.), караван-сарай, мечеті паші Мустафи, Мурада, Іси-беґа, міст через р. Вардар (XV ст.), фортеця (XIV ст., колишня резиденція сербського короля Душана) з Археологічним музеєм, поблизу – руїни античного м. Скупі (театр, терми, базиліка, некрополь); церква Св. Пантелеймона в Нерезі (1164 р.); у Бітолі – вежа з годинником, турецький критий ринок, турецькі лазні, собор Св. Димитрія, Історичний музей; неподалік – руїни давньоримського м. Гераклея. Пам'яткою природи є печера Слатінскі Ізвор із внутрішніми каналами, озерами, прірвами, залами зі сталактитами та сталагмітами тощо.

Електронні джерела:

Сайт Президента Республіки Північна Македонія: https://pretsedatel.mk/
Сайт Парламенту Республіки Північна Македонія: http://www.sobranie.mk/
Сайт Уряду Республіки Північна Македонія: http://www.vlada.mk/
Сайт Державного управління статистики Республіки Північна Македонія: http://www.stat.gov.mk/
Сайт Посольства України в Республіці Македонія: http://www.mfa.gov.ua/macedonia/

Література:

Историја на македонскиот народ / Институт за национална историја. – Скопје, 2000. – Т. 1. – 700 с.; 1998. – Т. 2. – 535 с.; 2003. – Т. 3. – 527 с.; 2000. – Т. 4. – 572 с.; 2003. – Т. 5. – 559 с.

Ристовски Б. Историја на македонската нација. – Скопје, 1999. – 739 с.

Струкова К. Л. Общественно-политическое развитие Македонии в 50–70-е гг. XIX века. – М., 2004. – 205 с.

Стрельчук Н. Македонія: нарис історії національно-визвольного руху (остання третина XIX ст. – початок XX ст.). – Чернівці, 1999. – 120 с.

Киселиновски С. Етничките промени во Македонија (1913–1995). – Скопје, 2000. – 136 с.

Усатенко О. О. Виникнення та суспільно-політичний розвиток Республіки Македонія (1991–2006 рр.): дис. … канд. іст. наук. – К., 2009. – 242 арк.

Колосков Е. А. Страна без названия: Внешнеполитический аспект становления македонского государства (1991–2001 гг.). – М., 2013. – 276 с.

Велњковиќ Д. Половина век економски развиток на Република Македонија. – Скопје, 1999. – 334 с.

Стрельчук Н. В. У пошуках стабільності: суспільно-політична модернізація македонського суспільства (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). – Чернівці, 2007. – 256 с.

Республіка Північна Македонія: погляд з України / За ред. *О. М. Маклюк, М. М. Бессонової, С. С. Черкасова, Г. М. Васильчука.* – Запоріжжя, 2023. – 278 с.

Рум'янцев О. Є. Українці у Македонії: статті та інтерв'ю. – К., 2010. – 114 с.

Українсько-македонський науковий збірник. – 2005. – № 1; 2006. – № 2; 2008. – № 3; 2009. – № 4.

І. М. Миклащук

СЕРБІЯ

Сучасна назва держави: Республіка Сербія (*серб.* Република Србија, Republika Srbija).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах: Найдавніша достовірна згадка про сербів у писемних джерелах, під назвою «урбії», міститься у франкській «Хроніці Фредеґара», написаній у Бурґундії близько 660 р. вульгаризованою латинською мовою (найдавніша збережена копія 715 р.). Там, у гл. 68, при описі подій 630 р. зазначається, що «Дерван, вождь племені урбіїв [*Urbiorum*], які походили зі слов'ян, підкорився франкському королівству зі своїми людьми». Тут ідеться про плем'я білих сербів, які проживали в області Полабія. Також вони згадуються як Vrbi (Urbi), Urborum.

Перша згадка топоніма «Сербія» на Балканах зустрічається у праці візантійця Никифора «Коротка історія», написаній, очевидно, до 806 р., де він пише про Сербію як окреме територіальне утворення слов'ян: «Сербія [*Serbia*] – це земля, розташована між Дріною і Моравою». У той же час візантійський історик Феофан Сповідник у своїй «Хронографії» (810–814) згадує про прихід сербів на Балкани за часів імператора Іраклія (610–641): «І серби [Σέρβοι], від початку слов'яни, згодом прийшли до Романії».

Згадка про сербів на Балканах міститься також у третій частині «Анналів королівства франків», завершених у 829 р., де під 822 р. йдеться про те, що князь Паннонської Хорватії Людевіт, «залишивши місто Сісцію, втік до сербів [*Sorabos*], народу, який, як кажуть, займає значну частину Далмації». Під цим же іменем «сорабів / Sorabos» в «Анналах» у 816 та 822 рр. згадуються і полабські/лужицькі серби.

Назва сербів як народу в писемних джерелах зустрічається в різних варіантах: Cervetiis (Servetiis), gentis (S)urbiorum, Suurbi, Sorabi, Soraborum, Sorabos, Sorabici, Sorabiet, Sarbin, Swrbjn, Servians, Sorbi, Sirbia, Sribia, Zirbia, Zribia, Suurbelant, Surbia, Serbulia/Sorbulia, Σέρβιοι, Σέρβλοι, Σράβινъ, Σράβλι.

У гл. 32: «Про сербів [Σέρβλων] і країну, в якій вони тепер живуть» трактату візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (948–952) описуються обставини осідання сербів на Балканах: «оскільки нинішня Сербія [Σερβλία], Паганія, так звана країна Захум'я, Травунія

і країна Конавле були під владою василевса ромеїв, а країни ці виявилися безлюдними через аварів… то василевс [*імператор Іраклій*] і оселив означених сербів [Σέρβλους] у цих країнах».

У «Повісті минулих літ» (редакція 1116, за Лаврентіївським списком 1377) у переліку слов'янських народів згадуються і серби («Сербь»). У сербських кириличних документах одна з перших згадок про сербів («Срблъин» / «Срблъина») міститься у грамоті боснійського бана Матея Нінослава 1232–1235 рр. до м. Дубровник.

З кінця XII ст. у латинських джерелах на позначення Сербії також починає використовуватись топонім «Рашка». Його перше відоме використання міститься у грамоті з Котора 1186 р., у якій Стефан Неманя титулується як «жупан Рашки [*Rascia*]». Відомі також варіанти: Rasscia, Rassia, Rasia, Raxia.

Створення держави. Князівство Сербія виникло у VIII ст. Сучасна Сербія поновила свій державний статус у 1815 р. як автономія у складі Османської імперії.

Незалежність. Вважається, що перша незалежна сербська держава, Князівство Сербія, було створене князем Вишеславом (бл. 780 – бл. 814). У 1217 р. Папа Римський Гонорій III надав великому жупану Сербії Стефану I Неманічу королівський титул, що стало міжнародним визнанням незалежності сербської держави. Сучасна Сербія виборола фактичну незалежність від Османської імперії з 1867 р., а повне міжнародне визнання – у 1878 р.

Історичні назви держави: Князівство Сербія (VIII ст.–969); Велике жупанство Сербія (1083/1091–1217); Королівство Сербія (1217–1346); Королівство Стефана Драгутина (Сремська земля) (1282–1324); Царство Сербія / Сербське царство / Сербська імперія (1346–1371); Князівство Моравська Сербія (1371–1402), з 1389 р. васал Османського султанату; Земля Бранковича / Вукова земля (1371–1412), з 1392 р. васал Османського султанату; Сербський деспотат (1402–1442, 1444–1459), васал Османського султанату; Сербське царство Йована Ненада (1526–1527); Князівство Сербія у складі Османської імперії, автономія з 1830 р. (1815–1878); Князівство Сербія (1878–1882); Королівство Сербія (1882–1918); Королівство Сербів, Хорватів і Словенців (1918–1929); Королівство Югославія (1929–1941); Федеративна Держава Сербія (1945–1946) у складі Демократичної Федеративної Югославії; Народна Республіка Сербія у складі ФНРЮ (1946–1963); Соціалістична Республіка Сербія у складі СФРЮ (1963–1990); Республіка Сербія у складі СФРЮ (1990–1992); Республіка Сербія у складі Союзної Республіки Югославія (1992–2003); Республіка Сербія у складі Державного Союзу Сербії і Чорногорії (2003–2006); Республіка Сербія (з 2006).

Площа: 88,3 тис. км^2, що становить сьому частину території України.

Населення: 6 млн 567 тис. осіб (на 31.12.2024, Статистичне управління Республіки Сербія).

Очікувана тривалість життя при народженні: 76,2 р. (чоловіки – 73,8; жінки – 78,6) (2023, Євростат).

Етнічний склад населення: серби – 80,64 %, угорці – 2,77 %, боснійці – 2,31 %, роми – 1,98 % (2022, перепис).

Чисельність українців: 3969 та 11483 русини (2022, перепис).

Столиця: Белґрад – 1 млн 198 тис. осіб. **Найбільші міста**: Нови Сад – 260 тис.; Ніш –179 тис.; Краґуєвац – 146 тис.; Суботиця – 89 тис. (2022, перепис).

Державна мова сербська. Сербська мова використовує паралельно кириличну та латинську абетки, однак саме кириличне письмо ст. 10 Конституції 2006 р. затверджене як офіційне. Офіційними регіональними мовами

у Сербії є: албанська, угорська, словацька, хорватська, румунська, русинська, болгарська, боснійська, чеська, македонська.

Найдавнішими збереженими пам'ятками сербської кириличної писемності є рукописне «Мирославове Євангеліє», написане 1180 р. дяком Григорієм для хумського князя Мирослава, та грамота боснійського бана Куліна від 29.08.1189 р. для м. Дубровник, з яким укладався мир, написана народною мовою босаницею.

Релігійний склад населення: православні – 81,1 %, мусульмани – 4,2 %, католики – 3,9 % (2022, перепис).

Державний устрій: парламентська республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Народна скупщина. У 1804–1858 рр. вищий законодавчий та представницький орган Сербії називався Народна скупщина; у 1858–1918 рр. – Сербська народна скупщина; у 1944 р. – Антифашистська скупщина народного визволення, у 1945–1963 рр. – Народна скупщина; у 1963–1991 рр. – Скупщина; з 1991 р. – Народна скупщина.

Діюча Конституція Сербії була схвалена на референдумі 29.10.2006 р. (діє зі змінами та доповненнями від 2022 р.).

Перша Конституція (Устав) Сербії була ухвалена Народною скупщиною Князівства Сербія 02.02.1835 р.

Статус у відносинах з ЄС: 29.04.2008 р. підписано Угоду про стабілізацію та асоціацію між ЄС та Сербією (діє з 01.09.2013). Безвізовий режим з ЄС – з 2009 р. 22.12.2009 р. Сербія офіційно подала заявку на членство в ЄС, 01.03.2012 р. отримала статус офіційного кандидата на членство в ЄС, 21.01.2014 р. розпочались офіційні переговори про вступ.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях і союзах: член ООН (з 2000); член ОБСЄ (з 2000); член Центральноєвропейської ініціативи (з 2000); член Ради Європи (з 2003); член ОЧЕС (з 2004); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (з 2007).

Розмір ВВП на душу населення: у 2023 р. (у поточних цінах), за даними Євростату, склав 11350 євро; за даними Світового банку – 12281 дол. США (93 місце у світі); за даними МВФ – 11301 дол. США (80 місце у світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Рештки давніх людей епохи палеоліту (Homo erectus чи Homo heidelbergensis) на території сучасної Республіки Сербії, знайдені у 2000 р. у печері Мала Баланица у Сичевській ущелині, датуються 525–397 тис. років тому. Неандертальці проживали на цій території вже 102 тис. років тому (печера Пештурина у громаді Нішка-Баня).

Однією з найбільш значних археологічних мезолітичних культур країни є культура Залізних Воріт (13000–5000 до н. е.), найвизначнішою пам'яткою якої є Лепенски Вир (7200–5500 до н. е.), розташований на правому березі р. Дунай у Джердапській ущелині.

Найвизначнішими неолітичними культурами на території сучасної Сербії були Старчевська культура (6200–4400 до н. е.), сформована переселенцями-землеробами з Анатолії на територіях мезолітичної культури Лепенски Вир, яку потім замінила Вінчанська культура (5500–3200 до н. е.), що вважається найбільш технологічно розвиненою доісторичною культурою в світі.

Найдавніша металургія міді в Європі походить з металургійного центру Плочник, де знайдено плавильні печі, залишки мідних руд та мідні інструменти, датовані 5500 р. до н. е. Сокира з Плочника вважається найдавнішим мідним знаряддям праці у Європі. Найстаріша олов'яна бронза, знайдена в світі, датована

бл. 4650 р. до н. е., також походить із Плочника. До культури Вінча належить 5,4 тис. знаків, вирізаних здебільшого на кераміці, які складають близько 200 варіантів нерозшифрованих піктограм (дунайське протописьмо / символи Вінча), які окремі лінгвісти вважають найдавнішою у світі формою протописемності.

У залізному віці територію сучасної Сербії займали індоєвропейські племена фракійців та іллірійців. У V–IV ст. до н. е. греки колонізували південь країни, а в IV ст. до н. е. на Балкани розпочали вторгнення кельти.

Внаслідок змішування кельтів з фракійцями та іллірійцями у III ст. до н. е. виникла племінна група скордисків, ядром проживання яких стала територія сучасної Сербії у районі злиття річок: Сава, Драва та Дунай. Тут близько 279 р. до н. е. утворилась племінна держава скордисків. Вони заснували Сінґідунум та Таурунум (зараз частини м. Белґрад). Впродовж II–I ст. до н. е. вони воювали з римлянами і були остаточно підкорені у 15 р. до н. е. та надалі романізовані.

У 75 р. до н. е. римляни завоювали територію сучасної центральної і південної Сербії, у 9 р. до н. е. – Срем, у 106 р. н. е. – Бачку і Банат. У Римській імперії сербські землі входили до складу провінцій Мезія (пізніше Верхня Мезія), Паннонія (пізніше Нижня Паннонія) і Дарданія. Римляни збудували тут до 20 міст та мережу доріг. Міста Сірмій (Сремска Митровица), Найсус (Ніш), Сінґідунум (Белґрад), Будалія (Мартинці), Фелікс Ромуліана були батьківщиною 17 римських імператорів, зокрема, Константина I Великого (306–337).

Після остаточного поділу Римської імперії у 395 р. територія сучасної Сербії стала частиною Східної Римської (Візантійської) імперії; у VI ст. на неї розпочали походи авари та слов'яни.

Власне серби прийшли на Балкани з Білої Сербії у Полабії між 626–629 і 632–640 рр. та зайняли території Сербії, Боснії, Паганії (Неретви), Захум'я, Травунії, Дуклі.

Перша сербська держава, Князівство Сербія, виникла, очевидно, у VIII ст. Її першим достовірно відомим на ім'я правителем був князь Вишеслав (780–814).

У IX ст. розпочинається низка сербсько-болгарських воєн. У ході війни 818–829 рр. болгари завоювали Срем та Сінґідунум, а в 924–927 рр. війська болгарського царя Симеона окупували всю Сербію. Часлав Клонимирович (933–943/960) зміг відродити незалежне Князівство Сербія, однак після його смерті Сербія розпалася на дрібніші князівства, які наприкінці X ст. захопив цар Болгарії Самуїл.

Серби прийняли християнство між 867 і 871 рр., під час правління князя Мутимира (850–891/892).

Після перемоги візантійців над болгарами та ліквідації у 1018 р. Царства Болгарія майже вся Сербія увійшла до феми Сірмій у складі Візантійської імперії. Однак після поразки візантійців у битві під Манцикертом від сельджуків у 1071 р., яка дестабілізувала імперію, Королівство Угорщина окупувало фему Сірмій.

Сербське приморське Королівство Дукля наприкінці правління Стефана Воїслава (1019–1044) звільнилось від влади Візантії та приєднало землі Травунії й Захум'я, а в часи Константіна Бодіна (1081–1101) – відвоювало у візантійців Сербію та Боснію, об'єднавши таким чином на нетривалий час майже всі сербські землі.

Приєднавши Сербію у 1083 р., Константін Бодін доручив керувати нею своєму вельможі Вукану (1083–1112). У 1091 р. Вукан приймає титул великого жупана та відновлює незалежність Сербії. Він здійснив три великі напади на візантійські землі в Косові та Македонії у 1093, 1094 та 1106 рр. За наступників Вукана Сербія знову стає васалом Візантії,

а на її території точиться низка угорсько-візантійських війн, насамперед у Сремі та в районі Белґрада.

Великий жупан Стефан Неманя (1166–1196) зумів об'єднати сербські землі (Рашку, Косово, Метохію, Зету, Травунію, Захум'я) та здобути незалежність від Візантійської імперії. Столицею сербської держави стало м. Рас.

Зміна геополітичної ситуації у регіоні, пов'язана з першим падінням Візантійської імперії у 1204 р., сприяла зміцненню позицій Сербії. Так, у 1217 р. Папа Гонорій III надав великому жупану Стефану II Неманічу (1196–1202, 1204–1228) королівський титул, що означало міжнародне визнання незалежності Сербської держави. У 1219 р. Неманічі отримали від константинопольського патріарха Мануїла I визнання автокефалії окремого Сербського архієпископства – було створено Сербську православну церкву (СПЦ), а її першим архієпископом став брат короля Святий Сава (1219–1233). У 1214 р. починають карбуватись перші сербські монети – перпери.

Важливим для Сербської церкви і держави документом конституційного характеру, який врегульовував церковні та суспільні відносини, стало «Законоправило Святого Сави» (1219). З часом територія, яка потрапила під юрисдикцію Сербського архієпископства, стала єдиним культурними утворенням з єдиним традиціями, вірою, обрядами та мовою богослужіння. А відмінності із сербами Боснії та приморських міст посилювались.

У 1202–1204 рр., за підтримки угорської армії, Вукан Неманіч тимчасово усунув від влади свого брата Стефана та сів на сербський престол. Наслідком цих подій стало те, що угорські королі почали вважати себе верховними правителями Сербії і використовували титул Seruiaeque Rex до 1918 р.

За правління короля Стефана Уроша I Великого (1243–1276) відбувається активний економічний розвиток країни. Зокрема, з його дозволу в Сербії почали селитися саксонські шахтарі, які втекли з Трансільванії від монголо-татарів. Вони започаткували масове будівництво копалень, де добували золото, срібло, свинець, олово та ін. (найвідоміші – Рудник, Трепча, Янево, Ново-Брдо). Також за Стефана Уроша I розпочалось регулярне карбування сербських монет – динарів.

Старший син Стефана Уроша I Стефан Драґутин створив на території Нижнього Срему (зараз Мачва) та Верхнього Срему (зараз Срем) ще одну сербську державу – Королівство Стефана Драґутина, яка у 1282–1324 рр. існувала спочатку як васальне королівство Угорщини, а згодом як незалежна держава.

Стефан Милутин (1282–1321) був одним із наймогутніших правителів середньовічної Сербії. У 1282–1283 рр. він завоював північну частину Македонії, зробивши Скоп'є своєю столицею.

Стефан Урош III (Стефан Дечански) (1322–1331) у 1324 р. приєднав до Королівства Сербія Бранічево і південну частину Мачви (інші частини колишнього Королівства Стефана Драґутина відійшли до Угорщини та Боснії), але втратив у 1326 р. область Хум на користь Боснії. Після розгрому болгарської армії в битві під Вельбуждом у 1330 р., в якій загинув болгарський цар Михайло Шишман, було приєднано м. Ніш, а Сербія стала наймогутнішою державою на Балканах.

За правління Стефана Душана (1331–1355) Сербія перетворилася на найбільшу державу Південно-Східної Європи. У 1332–1334 рр. серби завоювали і після миру з візантійцями приєднали міста Прілеп, Охрід, Струміца у нинішній Північній Македонії. Потім, у 1334–1335 рр., армія Стефана Душана зайняла територію на південь від річок Сава та Дунай, включно з м. Белґрад, звідки угорці відступили без бою. Однак у 1338 і 1345 рр. угорці

відвоювали частину земель на південь від річок Сава і Дунай, з містами Мачва, Белґрад і Ґолубац. Наступаючи на півдні, серби завоювали у 1342–1343 рр. Албанію, але без м. Дуррес (Драч), а в 1342–1345 рр. – грецьку Македонію, без м. Салоніки.

16.04.1346 р. Душан був коронований у м. Скоп'є як «імператор [*цар*] сербів і греків», що означало заснування Сербського царства / Сербської імперії (1346–1371). Щоб глава СПЦ міг провести імператорську коронацію, Жичське архієпископство, за участі болгарського патріарха Симеона, на Соборі 16.04.1346 р. було зведено до рангу Печського патріархату. На Соборі в Скоп'є 1349 р. було оприлюднено звід законів країни – Законник Стефана Душана.

Продовживши наступ на півдні, Душан у 1347 р. завоював Епір, а в 1348 р. – Фессалію.

За правління Уроша V (1355–1371) почався швидкий розпад Сербського царства через феодальні усобиці: вже у 1355 р. між ріками Струма і Вардар виникає автономний Вельбуждський деспотат (1355–1395); у 1359 р. – незалежне Царство Симеона Уроша у складі Фессалії, Епіру і Албанії; у 1365 р. на території сучасної Північної Македонії Вукашин Мрнявчевич засновує Прілепське королівство (1366–1395); з 1366 р. Балшичі у Зеті припиняють визнавати зверхність сербського царя, а Никола Алтоманович у 1367 р. на територіях від Рудника до Дубровника засновує свою державу.

Прагнучи зупинити просування османців Балканами, сербське військо на чолі з Вукашином Мрнявчевичем висувається у Західну Фракію, де у битві на р. Маріца 26.09.1371 р. зазнає розгромної поразки. Прілепський король та його брат гинуть у битві, а перед Османами відкривається шлях на Балкани.

Після смерті Уроша V у 1371 р. на території сучасної Республіки Сербія виникло три незалежні держави: Князівство Моравська Сербія Лазаря Гребеляновича (1371–1402), Земля Бранковича / Вукова земля (1371–1412), а Вельбуждський деспотат став незалежним (з 1373 – васал Османського султанату).

З 1381 р. Османи розпочали набіги на сербські землі. Вирішальна битва відбулася 15.06.1389 р. на Косовому Полі, поблизу сучасної Приштини, де об'єднане сербсько-боснійське військо на чолі з Лазарем Гребеляновичем та Вуком Бранковичем зійшлося з османцями. У запеклій битві обидві армії були майже знищені, загинули обидва командувачі – князь Лазар Гребелянович та султан Мурад I. Османці відступили, але після цієї битви серби, через важкі втрати, вже не мали сил протистояти османській експансії.

Новий князь Моравської Сербії Стефан Лазаревич (1389–1402) під тиском угорців з півночі визнав у 1389 р. васальну залежність від Османського султанату та брав активну участь на боці Османів у битвах при Ровіні (1395) з волохами, під Нікополем (1396) з хрестоносцями, при Ангорі (1402) з військами Тімура.

Після захоплення османцями у 1392 р. Скоп'я Вук Бранкович визнав сюзеренітет Османського султанату. Проте небажання виконувати васальні зобов'язання привело до окупації Землі Бранковича у 1396 р. Більшість його земель Порта передала Стефану Лазаревичу.

Після розгрому османської армії в Ангорській битві 1402 р. Стефан Лазаревич приймає від візантійського імператора титул деспота (1402–1427). У 1403 р. він визнає сюзеренітет угорського короля Сіґізмунда I Люксембурґа й отримує від нього Мачву та фортеці на Дунаї – Белґрад і Ґолубац. У 1405 р. Белґрад стає столицею Сербського деспотату.

У 1413 р. громадянська війна між синами султана Баєзіда I завершилась перемогою Мехмеда I Челебі, якого у вирішальній битві

при Чамурлі підтримав Стефан Лазаревич та визнав сюзеренітет Османів над Сербією.

Деспот Джурадж Бранкович (1427–1456) був змушений повернути угорцям Північну Мачву та Белґрад. У 1427 р. османи окуповують міста: Ґолубац, Ніш, Прешево, Вранє, у 1437 р. – Бранічево, у 1438 р. – Борча, Вишеслав, Ждрело, у 1439 р. – Смедерево (столиця з 1430) на Дунаї. Після взяття османцями у 1441 р. Ново-Брдо, а в 1441–1442 рр. боснійцями Зети, Сербський деспотат припинив своє існування. Його землі були приєднані до Османського султанату та Герцогства Святого Сави, а сам Джурадж Бранкович та частина сербів виїхали до Угорщини.

За умовами Сеґедського миру 15.08.1444 р. після хрестового походу угорсько-волосько-сербського війська проти османців 1443–1444 рр. Сербський деспотат було відновлено, але без Зети.

У 1454–1455 рр. османці знову завоювали Південну Сербію з містами Ново-Брдо, Крушевац, Приштина, Печ, Прізрен, Біхор, у 1458 р. – Вишеслав, Бела Стена, Ресава, Ґолубац. Останній сербський деспот, боснієць Стефан Томашевич 20.06.1459 р. здав султану Мехмеду II м. Смедерево та залишки Сербського деспотату навколо нього.

Продовжуючи наступ на північ, Османи у 1521 р. захопили належні Угорщині Шабац і Белґрад, а до 1552 р. – і територію всієї сучасної Воєводіни у межах Банату і Бачки. Після 1459 р. більшою частиною Срему в складі Королівства Угорщина, аж до його османського завоювання у 1536 р., керували сербські шляхтичі з титулом «деспот Сербії».

Також після поразки угорців у битві під Могачем у 1526 р. сербський командир на угорській службі Йован Ненад ненадовго заснував сербську державу у Воєводіні зі столицею у Суботиці – Сербське царство (1526–1527).

Окуповані Османами землі Сербії увійшли до Крушевацького (1455–1830), Прізренського (1455–1913), Вучитрнського (1459–1864), Смедеревського (1459–1817) та Сремського (1541–1699) санджаків Османської імперії. Північні регіони Воєводіни увійшли до складу Темешварського еялету та Сеґединського санджаку.

Османська окупація спричинила значну еміграцію сербів до Далмації, Славонії, Угорщини, Боснії, де біженці (ускоки) створювали військові поселення для захисту від османських набігів. Ці переселення привели до того, що різні частини сербського народу розвивались по-різному, зміцніла племінна соціальна організація сербів, а міста стали осередками ісламізації.

Внаслідок падіння сербської державності СПЦ після 1463 р. занепала, а її приходи перейшли до Охрідського архієпископства. Прагнучи зміцнити свою владу на сербських землях, Порта у 1557 р. дозволила відновити Печський патріархат (1557–1766). Це мало важливе значення для сербів, адже Церква підтримувала народні традиції, перешкоджала асиміляції сербів і сприяла національній консолідації.

Під час Великої турецької війни, у 1686 р., під контролем Габсбурґів було сформоване Сербське ополчення (1686–1704), яке брало активну участь у звільненні сербських земель, що були окуповані Габсбурзькою монархією (1686–1691): у 1688 р. – Белґрад, а в 1689 р. – більшу частину сучасної Республіки Сербія. У 1690 р. османці повернули втрачені території та відбили Белґрад. За умовами Карловицького договору 1699 р., до Габсбурзької монархії перейшли Бачка та частина Срему.

За австро-османської війни 1716–1718 рр. серби також масово приєдналися до військ Габсбурґів. За умовами Пожаревацького миру 21.07.1718 р., до Габсбурзької монархії було

приєднано завойовані: Белґрад, Банат, Нижній Срем, Посавина та Смедеревський санджак (згодом – Белґрадський пашалик). Сербські землі увійшли до новостворених провінцій – Королівство Сербія (1718–1739) та Темешварський Банат (1718–1778).

Однак, за підсумками австро-османської війни 1737–1739 рр., Габсбурзька монархія втратила всі території на південь від Сави та Дунаю. Вся територія Королівства Сербія повернулась до складу Османської імперії.

Повернення османської влади спричинило два великих переселення сербів на територію сучасних Угорщини та Хорватії, очолюваних сербськими патріархами Арсенієм III у 1690 та Арсенієм IV у 1739/1740 рр.

Після переселення 1690 р. почала зростати чисельність албанського населення у Косові та Метохії, а серби-втікачі оселились на північ від р. Сава та Дунай на Військовому кордоні з Османською імперією, частково у якості граничар. Серби під владою Габсбурґів отримали привілей на свободу віросповідання та проведення соборів для виборів глави Церкви. Після смерті Арсенія III було засновано автономну Карловицьку митрополію (1708–1848) з резиденцією у м. Карловці, яка спочатку була у підпорядкуванні Печської патріархії. Угорська влада наполегливо намагалась інкорпорувати заселені сербами території, тому особа карловицького митрополита мала велике значення для збереження сербської етнічної самобутності.

З часом чисельність граничар зросла до 120 тис. осіб (1796). Вони брали участь у багатьох війнах Габсбурґів, отримали можливість дослужитись до чинів полковника та генерала. Із середовища граничарського офіцерства формувалось нове сербське дворянство. Станом на 1791 р. на території Габсбурзької монархії проживало близько 650–680 тис. сербів.

Зростання антитурецького руху в Сербії у XVII–XVIII ст. змусило османську владу обмежити політичну діяльність православного духовенства та посилити економічний тиск на Церкву. З кінця 1730-х рр. на Печський патріарший престол почали призначати греків, які проводили політику еллінізації. У 1766 р. під тиском фанаріотів султан видав указ про ліквідацію Печської патріархії. У 1767 р. вона була підпорядкована Константинопольському патріарху. Після цього Карловицька митрополія стала автокефальною.

СПЦ докладала значних зусиль для поширення освіти серед населення. У Карловцях у 1791 р. було відкрито першу сербську гімназію, у 1810 р. – гімназію у м. Нови Сад. У 1765 р. Павле Юлінац опублікував першу історію сербського народу сербською мовою.

У ході австро-османської війни (1788–1791) було звільнено Белґрад та значну частину Центральної Сербії за участі Сербського вільного корпусу (5 тис. осіб). Однак війна завершилась відступом австрійських військ та переходом через Дунай 50 тис. сербських біженців.

У 1804 р. в Белґрадському пашалику почалося Перше сербське повстання (1804–1813) проти османського панування, очолюване Джорджем Петровичем (Караджордж). Повстанці вимагали обмеження селянських повинностей, вигнання яничарів і надання Сербії автономії у внутрішньому управлінні. Серби розгромили османців та захопили Белґрад (1806) і Шабац (1807). На вимогу Росії до Бухарестського мирного договору 1812 р. було включено ст. 8, яка зобов'язувала Османську імперію надати Сербії внутрішнє самоврядування.

У 1808 р. у Белґраді було засновано перший вищий навчальний заклад у країні – Велику школу, яка діяла до 1813 р.

Османська імперія поновила свою владу над Сербією у 1813 р. Проте вже у 1815 р.

під керівництвом Милоша Обреновича спалахнуло Друге сербське повстання. Туреччина під тиском Росії була змушена погодитись надати сербам право самостійно збирати податки, визнати найвищим судовим органом Народну канцелярію тощо. 06.11.1817 р. дворянство і духовенство проголосили М. Обреновича верховним князем Сербії (1817–1839).

Формально сербська автономія була визнана султанським указом 1830 р., який надав їй статус васального Князівства Сербія з власною армією, судом, поштою, а М. Обренович став його спадковим правителем. Під час його правління у Сербії почали вирощувати картоплю, цукровий буряк, тютюн, відродилось виноградарство. Сільське господарство загалом почало переходити від скотарства до землеробства. У 1826 р. в м. Шабац відкрилась перша лікарня, у 1838 р. у Белґраді було засновано перший вищий навчальний заклад Сербії, в якому викладання велося сербською мовою, – Ліцей Князівства Сербія (з 1863 – друга Велика школа, з 1905 – Белґрадський університет). У 1831 р., після переговорів з М. Обреновичем, константинопольський патріарх визнав автономію СПЦ.

Під тиском повстання Скупщина у 1835 р. ухвалила першу сербську конституцію – Стрітенський статут, що передбачав створення Державної ради, Народної скупщини та гарантував рівність громадян перед законом. Однак вона діяла менше місяця. У 1839 р. М. Обренович під тиском захисників конституції зрікся престолу.

Сербський лінгвіст Вук Караджич здійснив реформу сербської літературної мови, видавши в 1818 р. у Відні Сербський словник («Српски рјечник»), який містив понад 26 тис. слів сербської народної мови. У 1826 р. в угорському м. Пешт було засновано «Матицю сербську» – літературно-наукове і культурно-освітнє товариство Сербії (у 1864 р. перенесене в Нови Сад). 19.11.1841 р. у Белґраді було засновано Сербську академію наук і мистецтв.

Чисельність сербів, які станом на 1847 р. проживали в Австрійській імперії, складала 897 тис. осіб.

У 1842 р. в м. Нови Сад з'явився перший паровий ткацький верстат, у 1884 р. було запущено залізницю «Белґрад – Ніш», у 1855 р. в Князівстві Сербія з'явився телеграф, у 1883 р. – телефон.

У 1844 р. Ілія Гарашанін, прем'єр-міністр Сербії у 1852–1853 та 1861–1867 рр., у документі «Начертаніє» вперше сформулював стратегічну мету сербської зовнішньої політики – звільнення з-під іноземного панування та об'єднання всіх південнослов'янських народів у єдиній Сербській державі.

У ході угорської революції 1848–1849 рр. серби почали вимагати надання автономії, а після відмови – повстали. У м. Карловці було скликано скупщину сербів Австрійської імперії, яка 01–03.05.1848 р. проголосила утворення автономної Сербської Воєводіни на території Срему, Барані, Бачки, Банату і східної частини Воєнного кордону. Карловицький митрополит Йосиф Раячич був проголошений патріархом і обраний головою уряду. Таким чином СПЦ знову стала патріархатом. Бойові дії між сербами та угорцями тривали рік.

Після придушення угорської революції в 1849 р. у складі Австрійської імперії було утворено окрему провінцію – Сербська Воєводіна і Темешварський Банат з німецькою і сербською офіційними мовами, яка, однак, не включила районів Воєнного кордону, населених сербами. У 1860 р. сербська автономія у Воєводіні була ліквідована, а її землі повернуті до складу Королівства Угорщина. Після трансформації Австрійської імперії в Австро-Угорську в 1876 р. угорці активізували політику мадяризації сербів Транслейтанії.

Впродовж 1862–1867 рр. під тиском європейських країн Османи були змушені повністю вивести свої війська з Сербії.

На тлі антиосманських повстань у Болгарії, Герцеґовині та Боснії Сербія у 1876 р., уклавши військово-політичний союз із Чорногорією, оголосила війну Османській імперії, але зазнала поразки. У грудні 1877 р., з початком російсько-османської війни, Сербія знову виступила проти турків. Завдяки перемозі Російської імперії та успіхам сербських військ на Берлінському конгресі 1878 р. Князівство Сербія отримало незалежність і розширило свою територію на південному сході. Були приєднані міста: Ніш, Пирот, Лесковац, Вранє, Прокуплє з округами з населенням понад 300 тис. осіб.

Правитель Сербії у 1868–1889 рр. князь Милан Обренович у 1882 р. проголосив себе королем. Проте поразка Сербії у війні з Болгарією (1885–1886) підірвала його авторитет. Загострення внутрішнього становища змусило М. Обреновича схвалити у 1888 р. конституцію, яка встановлювала відповідальність уряду перед парламентом і декларувала основні права та свободи, а потім – і зректися престолу.

Особливістю економічного розвитку Сербії було повсюдне панування дрібного і середнього землеволодіння, закріплене «Законом про народний добробут» (1873), який встановив аграрний мінімум та перешкоджав концентрації земель у руках небагатьох.

У 1894 р. король Александр Обренович (1889–1903) скасував Конституцію 1888 р. і відновив Конституцію 1869 р., що закріплювала необмежені права монарха. У 1903 р. внаслідок офіцерської змови короля було вбито. Тимчасовий уряд, створений змовниками, скликав Скупщину, яка обрала на сербський престол Петра I Караджорджевича (1903–1921). Він відновив дію Конституції 1888 р.

На фоні все більшого ослаблення Порти у 1912 р. почалася Перша Балканська війна (1912–1913), у якій Сербія, Чорногорія, Болгарія та Греція виступили проти Османської імперії з метою ліквідації її влади на Балканах. Порта зазнала поразки. За Лондонським миром 1913 р., Сербії відійшла частина Новопазарського санджаку (розділеного із Чорногорією), Косово та Метохія. Македонія опинилася під окупацією військ Сербії, Болгарії та Греції.

Друга Балканська війна (29.06–10.08.1913) почалася між Болгарією та Сербією, Грецією, Румунією, Чорногорією й Османською імперією. Конфлікт був ініційований Болгарією через територіальні суперечності щодо Македонії. За Бухарестським миром 1913 р., Сербія отримала західну й центральну частину Македонії (Вардарську Македонію), але так і не здобула виходу до моря. За підсумками двох Балканських війн, територія Сербії майже подвоїлась, а населення збільшилося з 2,9 до 4,5 млн осіб.

28.06.1914 р. сербський націоналіст Гаврило Принцип убив у м. Сараєво австрійського ерцгерцога Франца Фердінанда. Це стало приводом для пред'явлення Белґраду ультиматуму. Після часткової відмови Сербії прийняти його умови Австро-Угорська імперія 28.07.1914 р. оголосила війну Королівству Сербія, що швидко переросла у Першу світову війну.

Станом на кінець 1914 р. серби змогли відбити наступ австро-угорців на свою територію та звільнити Белґрад. У жовтні 1915 р. на Сербію розпочався новий наступ військ Австро-Угорщини, Німеччини та Болгарії, і до кінця року країна була окупована. Сербська армія з тисячами біженців відступила в Албанію і в січні 1916 р. була евакуйована на о. Корфу. Навесні 1916 р. шість сербських дивізій було перекинуто на Салонікський фронт проти болгарської армії.

20.07.1917 р. сербський уряд, що перебував у вигнанні, підписав із Югославським комітетом (створеним 1915 у Лондоні хорватськими й сербськими політичними діячами, які емігрували з Австро-Угорщини) Корфську декларацію. У ній проголошувалося прагнення до створення після війни єдиної югославської держави на основі рівноправності сербів, хорватів і словенців.

15.09.1918 р. сербські, французькі та англійські дивізії Салонікського фронту прорвали фронт і розпочали наступ. На 01.11.1918 р. серби звільнили Белґрад та всю територію Королівства Сербія.

У Першій світовій війні Сербія, за даними сербської історіографії, втратила близько третини населення: 400 тис. військових та 845 тис. цивільних.

Після початку італійської інтервенції до Словенського і Хорватського Примор'я, Істрії та Далмації Народне віче у Заґребі 24.11.1918 р. ухвалило рішення про об'єднання проголошеної 29.10.1918 р. на австрійських землях Держави словенців, хорватів і сербів із Королівством Сербія; 25.11.1918 р. Велика народна скупщина у Нови Сад ухвалила аналогічне рішення щодо приєднання Воєводіни; 26.11.1918 р. Подгорицька скупщина схвалила об'єднання Чорногорії з Сербією.

01.12.1918 р. в Белґраді було проголошено створення Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС), до якого добровільно увійшли: Сербія (разом із Вардарською Македонією, більшість населення якої не вважали себе сербами), Хорватія, Словенія, БіГ, Воєводіна та Чорногорія. У результаті всі серби опинились в одній державі, що ще нещодавно вважалося неможливим.

Найвпливовішим сербським політиком кінця XIX – початку XX ст. був Никола Пашич, прем'єр-міністр Сербії та КСХС у 1891–1892, 1904–1905, 1906–1908, 1909–1911, 1912–1918, 1918, 1921–1924, 1924–1926 рр.

Після завершення Першої світової війни у КСХС загострилися суперечності щодо політичного устрою нової держави. Комуністична партія Югославії (КПЮ, з 1920) виступала за створення Югославської Соціалістичної Республіки, сербська Народна радикальна партія (НРП, з 1881) пропонувала унітарний устрій із жорсткою виконавчою владою, Хорватська народна селянська партія (ХНСП/ХСП, з 1904) наполягала на автономії Хорватії.

29.06.1921 р. Установчі збори ухвалили Видовданську конституцію, що проголосила КСХС спадковою конституційною монархією під владою сербської династії Караджорджевичів, у якій король зберігав значні законодавчі та виконавчі повноваження.

На момент створення КСХС православні єпархії на її території знаходились під різними юрисдикціями, тому 12.09.1920 р. за згодою Вселенської патріархії відбулось об'єднання усіх православних єпархій Сербії, Чорногорії та австро-угорських земель у єдину Сербську патріархію. Станом на 1931 р. православні складали лише 48,7 % населення країни.

Суперечності між сербськими великодержавниками та хорватськими самостійниками привели до того, що 20.06.1928 р. радикальний депутат від НРП П. Рачич у залі парламенту убив двох депутатів ХСП та смертельно поранив її лідера Стєпана Радіча.

У січні 1929 р., на тлі політичної кризи, король Александр I Караджорджевич (1921–1934) здійснив переворот, увівши режим абсолютної королівської влади: дію конституції було припинено, парламент розпущено, всі політичні партії заборонено. У межах реалізації курсу на формування єдиної югославської нації у жовтні 1929 р. країну було перейменовано на Королівство Югославія та поділено

на 9 бановин, названих не за національним, а за географічним принципом.

09.10.1934 р. король Александр I загинув під час замаху, організованого македонськими націоналістами із ВМРО. Після його загибелі королем було проголошено малолітнього Петра II (1934–1945). Прагнучи нормалізувати відносини з хорватами, Белґрад погодився на створення національної Хорватської бановини із Савської й Приморської та окремих районів сусідніх бановин і надання їй самостійності в адміністративних, освітніх, економічних та соціальних питаннях. Водночас у Сербії посилились націоналістичні настрої, не сумісні з ідеями югослов'янізму.

Прагнучи убезпечити своє міжнародне становище, КСХС / Югославія стала членом регіональних союзів: «Мала Антанта» (1920–1938), спрямована на стримування угорського та габсбурзького іредентизму, і «Балканська Антанта» (1934–1939), спрямована на стримування болгарського іредентизму.

У 1930-х рр. Белґрад намагався балансувати між великими державами. Однак коли станом на березень 1941 р. Югославія опинилась оточеною країнами – членами блоку «Держав осі» (Німеччина, Італія, Угорщина, Румунія та Болгарія), то 25.03.1941 р. і сама була вимушена приєднатися до нього. Але вже 27.03.1941 р., внаслідок військового перевороту, король Петро II отримав повноту влади, а уряд, що підписав Троїстий пакт, був усунений. 06.04.1941 р. німецькі війська вторглися в Югославію, а 17.04.1941 р. країна капітулювала. Король і уряд емігрували до Лондона.

Територія Югославії була окупована та поділена між Німеччиною, Італією, Угорщиною і Болгарією. На частині хорватських, сербських та боснійських територій було створено маріонеткову Незалежну державу Хорватія (1941–1945), яка розгорнула терор проти євреїв, сербів та ромів. У Сербії під контролем Третього Рейху був створений маріонетковий уряд національного порятунку (1941–1944) на чолі з югославським генералом Миланом Недичем.

Частина югославських військових не визнала капітуляції і перейшла до партизанського опору, сформувавши Югославські війська на батьківщині (четники) на чолі з полковником Драголюбом Михайловичем (1941–1946) чисельністю до 70 тис. бійців (1943). Четники вели боротьбу спочатку проти окупаційних військ, а з листопада 1941 р. – і проти червоних партизанів. За сучасними оцінками, у ході етнічних чисток упродовж війни четники вбили 50 тис. хорватів та мусульман.

У липні 1941 р. розгорнувся партизанський рух під проводом лідера КПЮ Йосипа Броза Тіто. У ході боротьби було створено регулярну Народно-визвольну армію Югославії (НВАЮ, 1941 – 81 тис., 1944 – 648 тис.).

У липні–листопаді 1941 р. югославські партизани тимчасово звільнили у західній частині Сербії територію з населенням у 300 тис. осіб та створили там Ужицьку Республіку. Це була перша звільнена територія в Європі під час Другої світової війни. Після поразки партизани відступили у Боснію, де в листопаді 1942 р. було створено Антифашистське віче народного визволення Югославії. На другій сесії 29-30.11.1943 р. в м. Яйце АВНВЮ було проголошене вищою законодавчою і виконавчою владою Югославії, а югославський емігрантський уряд був позбавлений права представляти Югославію.

Упродовж 1944–1945 рр. із СРСР НВАЮ було передано 125 тис. гвинтівок, 54 тис. автоматів і кулеметів, 5,5 тис. гармат та мінометів, 72 одиниці бронетехніки, 491 літак, боєприпаси. Також від західних союзників НВАЮ впродовж 1943–1945 рр. отримала 140–180 тис. гвинтівок, 13–18 тис. автоматів та кулеметів, понад 3 тис. гармат та мінометів, 107 танків, 61 літак, боєприпаси.

У липні 1944 р. партизани прорвались на територію Сербії, попри опір німців, четників та частин Недича, між якими не було згоди. Серйозного удару силам сербських націоналістів завдало звернення короля Петра II по британському радіо 12.09.1944 р. до всіх сербів, хорватів і словенців приєднатися до НВАЮ. 20.10.1944 р. НВАЮ спільно з частинами РСЧА, які 29.09.1944 р. увійшли на югославську територію (300 тис.), звільнила Белґрад. На рубежі 1944/1945 рр. радянські частини залишили Югославію, рушивши до Угорщини.

До середини травня 1945 р. НВАЮ звільнила всю територію Югославії. Впродовж 02.12.1944–21.02.1945 рр. тривало повстання косовських албанців проти входження Косова і Метохії до Югославії. У якості компромісу югославський комуністичний уряд заборонив 60 тис. сербів та чорногорців, вигнаних із краю під час війни, повернутися до Косова та легалізував 75 тис. албанців, переселених під час війни італійцями.

Сили Д. Михайловича були остаточно розгромлені у травні 1945 р. в горах Боснії, сам Дража заарештований та страчений у 1946 р. Окремі четницькі загони діяли в Югославії до 1952 р.

На виборах до Установчої скупщини у 1945 р. безальтернативно переміг Народний фронт Югославії під керівництвом КПЮ (за – 90 %). 29.11.1945 р. Скупщина проголосувала за ліквідацію монархії та проголосила Федеративну Народну Республіку Югославія (ФНРЮ).

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Конституція 1946 р. закріпила федеративний устрій ФНРЮ у складі шести республік: Сербія, Словенія, Хорватія, Боснія і Герцеґовина, Македонія та Чорногорія. Сербія у складі ФНРЮ називалась Народна Республіка Сербія (1946–1963). У її складі були автономний край Воєводіна та автономна область Косово і Метохія (з 1963 – автономний край).

Новим устроєм держави найбільше були невдоволені серби, адже НВАЮ до літа 1944 р. воювала в основному за межами Сербії, а в самій Сербії переважали прихильники великосербських сил (четники та монархісти), з якими воювала НВАЮ і які були невдоволені появою нових націй – чорногорців, македонців та боснійців, що раніше вважались частиною сербського народу.

Нову державу очолив маршал (з 1943) Й. Броз Тіто, спочатку як голова уряду ФНРЮ (1945–1953), а потім як президент ФНРЮ / СФРЮ (1953–1980). У країні запанувала однопартійна система на чолі з КПЮ (з 1952 – Союз комуністів Югославії, СКЮ), адже з 1947 р. фактично припинили свою діяльність усі інші політичні партії.

У 1948 р. розгорівся радянсько-югославський конфлікт, який обернувся вигнанням комуністичної Югославії з Комінформу та привів до фактичного розриву відносин між ФНРЮ і СРСР. Причинами розриву стало небажання Югославії ставати сателітом СРСР та плани Й. Броз Тіто поглинути Албанію і створити разом з Болгарією Балканську федерацію, на шляху до якої у 1947 р. було укладено югославсько-болгарський договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу. Й. Сталін боявся, що, у разі утворення Балканської федерації, радянський вплив на ці держави суттєво зменшиться. У 1949 р. Москва розірвала радянсько-югославський договір 1945 р. про дружбу, після чого це зробили й усі східноєвропейські соціалістичні країни.

У ці роки в Югославії було заарештовано 16 тис. «прихильників Москви», 5 тис. осіб емігрувало.

Внаслідок конфлікту з СРСР Югославія у 1949–1952 рр. обрала «власний шлях

соціалізму», ґрунтований на: неприєднанні у зовнішній політиці; децентралізації, дебюрократизації (чисельність працівників союзного апарату було скорочено на 40–60 %) і демократизації, включно з дозволом на вільні публічні дискусії щодо проблемних питань серед членів партії у внутрішній політиці; відмові від форсованих темпів індустріалізації, збереженні приватних господарств в аграрному секторі, передачі підприємств у руки трудових колективів, допущенні приватного підприємництва у сфері обслуговування та торгівлі в економіці.

Нова концепція побудови соціалізму «по-югославськи» була схвалена на VI з'їзді КПЮ у листопаді 1952 р. 3'їзд також ухвалив рішення про зміну ролі СКЮ, яка тепер мала відійти від оперативного керівництва адміністративно-господарською роботою, зосередившись на політико-ідейній.

Після згортання економічних відносин із СРСР Югославія у 1950-х рр. розширила політичні та торговельні зв'язки з країнами Заходу, отримала доступ до західних кредитів (від США з 1949).

У 1951 р. СРСР спільно з Угорщиною та Румунією планували напад на Югославію та анексію частини її територій. Тому 14.11.1951 р. Белґрад уклав зі США договір про військову допомогу, а 09.08.1954 р. з Грецією та Туреччиною – договір про союз, політичне співробітництво і взаємну допомогу (Балканський пакт). Також 05.10.1954 р. створена у 1947 р., за рішенням ООН, Вільна територія Трієст була поділена між Італією (200 км^2) та ФНРЮ (520 км^2).

Консолідації югославського режиму сприяла його соціалістична політика: запровадження виборчого права для жінок, поширення соціального і медичного страхування, безкоштовна шкільна освіта та ін. У 1950-х рр. розпочався процес масового переселення селян до міст, а також виїзд на заробітки до країн Заходу.

Радянсько-югославські відносини були нормалізовані після візиту до Белґрада М. Хрущова у 1955 р., коли було підписано Белґрадську декларацію про побудову двосторонніх відносин на засадах рівноправності та невтручання у внутрішні справи. Відмова ФНРЮ у 1958 р. формально повернутись до соціалістичного табору та визнати керівну роль СРСР у ньому спричинила новий конфлікт із Москвою.

Нова, позаблокова, ідеологія зовнішньої політики Югославії проявилась у тому, що вона стала одним із лідерів руху неприєднання, заснованого на конференції у Белґраді в 1961 р.

На початку 1960-х рр. сформувалось два погляди на майбутній розвиток Югославії. Словенія і Хорватія прагнули бути економічно та політично більш самостійними та відкидали ідею югославської нації, а Сербія відстоювала федерацію із сильною центральною владою. Ці позиції були уособлені в персонах словенця Е. Карделя, який виступав за децентралізацію Югославії, та серба А. Ранковича, який був за її централізацію. У 1961 р. частина словенських депутатів вперше не підтримала у союзній Скупщині план економічного розвитку на наступний рік.

У повоєнний період частка сербів у загальній чисельності населення Югославії зменшилась з 42,8 % у 1961 р. до 36,3 % у 1981 р. Югославами у 1981 р. себе вважали 5,44 % населення.

Зняття з посади у 1966 р. віце-президента СФРЮ А. Ранковича, звинуваченого у великосербському шовінізмі та централізмі, стало поворотним у долі Югославії, в якій запанувала тенденція зміцнення республік. У Сербії це сприйняли як усунення захисника інтересів сербського народу. Натомість з 1966 р.

у Словенії стали вимагати використання словенської мови в усіх державних органах та організаціях, у Хорватії – відокремлення хорватської мови від сербської, у Македонії – вести офіційну документацію македонською мовою та розширити представництво македонців на командних посадах у югославській армії й дипломатичній службі.

У 1967 р. «Матиця хорватська» схвалила «Декларацію про назву і становище хорватської літературної мови», яка була підтримана провідними хорватськими науковими інститутами та керівництвом республіки, з обґрунтуванням окремішності хорватської мови від сербської. Це зупинило політику просування єдиної сербохорватської літературної мови для сербів, хорватів та чорногорців, ініційовану Новосадською угодою в 1954 р., та започаткувало масовий національний рух хорватів («Хорватська весна»).

Згідно з новим Законом про народну оборону 1969 р., окрім загальноюгославської армії (ЮНА), виникли й республіканські системи ТРО.

У резолюції VI з'їзду СК Словенії 1968 р. з'явилось положення про прагнення республіки до суверенності, а на X пленумі ЦК СК Хорватії (1970) обговорювалось питання про самостійний економічний розвиток Хорватії та її суверенітет.

У Белґраді в червні 1968 р. відбулись студентські демонстрації за демократію та соціальну справедливість і проти «червоної буржуазії». У Любляні особливо потужними студентські демонстрації були у 1970–1971 рр.

На цьому фоні югославське керівництво публічно засудило вторгнення радянських військ до Чехословаччини в 1968 р. СК Сербії очолив М. Никезич (1969–1972), який був лібералом та мріяв про європеїзацію країни.

Посилення позицій республік у СФРЮ було закріплене рядом правок до Конституції. У 1971 р. республіка була визначена як «держава, заснована на суверенітеті народу», а для забезпечення рівного представництва всіх республік і автономних країв у вищому органі державної влади було засновано Президію СФРЮ (голови президії щороку змінювалися, представляючи всі республіки й автономні краї). У 1971 р. в переписі населення вперше з'явилась нова національність – мусульмани.

Побоюючись наростання самостійницького курсу, югославське керівництво у 1971–1972 рр. здійснило масові звільнення та/чи арешти політичних, культурних і студентських лідерів Хорватії, а «Матиця хорватська» була закрита (1971). Зі своїх посад у 1971 р. пішли голова СК Хорватії С. Дабчевіч-Кучар, глава уряду СР Хорватія Д. Харамія та ін. Потім, у результаті антиліберальної чистки 1972 р., свої пости втратили голова СК Сербії М. Никезич, глава уряду СР Словенія С. Кавчіч.

Загострення національних відносин привело до ухвалення у 1974 р. нової Конституції, яка послабила союзний централізм та перетворила країну на конфедерацію. Югославські керівники прагнули гармонізувати відносини між народами через децентралізацію, за одночасного посилення ролі СКЮ.

Конституція розширила повноваження республік (зокрема, надала право вето та право на відділення) та забезпечила автономним краям Воєводіні й Косову на федеральному рівні суб'єктність, фактично тотожну республікам, адже з 1974 р. і республіки, і автономні краї мали у складі Президії СФРЮ рівну кількість представників – по одному.

Ці рішення посилили перетворення республік та країв на самостійні державні утворення, сприяли завершенню процесів внутрішньої інтеграції для словенців, чорногорців, македонців, хорватів, появі боснійців (слов'ян-мусульман) як окремої нації. Сербська громадськість сприйняла конституційну

реформу як крок до федералізації Сербії, яка втрачала реальний вплив на Косово та Воєводіну.

Так, впродовж 1961–1980 рр. Косово залишили 42 % сербів і 63 % чорногорців, які там проживали. Восени 1968 р. у Косові та Македонії (Тетово) відбулись демонстрації албанців, які вимагали: надати краю статус республіки, об'єднати населені албанцями території в одну республіку, об'єднання з Албанією.

Смерть Тіто у 1980 р., поряд із конституційними нововведеннями, послабила основи «другої Югославії». Ще більше федерацію розхитали масові збройні сутички у Косові між албанцями, які вимагали виходу краю зі складу СФРЮ, та частинами ЮНА навесні 1981 р. Частка сербів та чорногорців під тиском албанців на 1981 р. скоротилась у краї до 13,2 %.

Останнім лідером соціалістичної Сербії був Слободан Милошевич, голова Президії ЦК Союзу комуністів Сербії у 1986–1989 рр., голова Президії Соціалістичної Республіки Сербія (1989–1991) та президент Сербії (1991–1997).

У 1987 р. він категорично виступив проти перспектив втрати Сербією Косова та фактично очолив національний рух сербів. Правки до сербської Конституції 1989 р. суттєво скоротили повноваження автономних країв (фактично – до стану 1963 р.), що викликало у Косові нові протести та привело до фактичного запровадження в краї надзвичайного стану. Особливо сербський націоналістичний дискурс посилився після відзначення у 1989 р. 600-річчя Косовської битви, на яке у Косові зібрався 1 млн сербів.

У січні 1990 р. розпався та припинив своє існування СКЮ. Союз комуністів Сербії після цього трансформувався у Соціалістичну партію Сербії (СПС). У 1990–1991 рр. у Словенії, Хорватії, БіГ та Македонії були ухвалені декларації про незалежність чи державний суверенітет і проведені багатопартійні вибори, що закріпило їх відокремлення від СФРЮ. 25.06.1991 р. Словенія та Хорватія проголосили незалежність.

Серби спробували силою зберегти у складі Югославії території з переважаючим сербським населенням в інших республіках, адже третина сербів проживала за межами Республіки Сербія. Зіткнення у Словенії (27.06–07.07.1991) завершилися виведенням частин ЮНА з республіки 29.07.1991 р.

Протягом осені 1990 – літа 1991 рр. сербська меншина Хорватії створила три сербські автономні області (Країна; Славонія, Бараня і Західний Срем; Західна Славонія), які 19.12.1991 р. об'єднуються у Республіку Сербська Країна, що 26.02.1992 р. проголосила незалежність від Хорватії (30 % території). Частини ЮНА до початку 1992 р. брали участь в бойових діях у Хорватії на боці сербів.

Перші санкції проти Югославії (ембарго на постачання озброєнь) були накладені РБ ООН 25.09.1991 р. (резолюція № 713).

Після проголошення 14.10.1991 р. суверенітету БіГ 09.01.1992 р. Скупщина сербського народу БіГ проголосила незалежність Республіки Сербської (РС). У квітні 1992 р. в БіГ розпочалися повномасштабні бойові дії, у яких на боці сербів до 12.05.1992 р. воювала ЮНА.

15.07.1990 р. Скупщина Косова проголосила край самостійною республікою у складі СФРЮ, а на референдумі серед косовських албанців 22.09.1991 р. 99 % його учасників проголосували за створення власної держави.

Після від'єднання інших республік Сербія та Чорногорія 27.04.1992 р. створили Союзну Республіку Югославію (СРЮ), територія якої складала 39,9 % території колишньої СФРЮ. За участь у боснійському конфлікті РБ ООН 30.05.1992 р. наклала економічні санкції на СРЮ (резолюція № 757). Режим санкцій був посилений резолюціями № 787 (16.11.1992) та № 820 (17.04.1993).

Парламентські вибори у Сербії 1990, 1992, 1993, 1997 рр. вигравала очолювана С. Милошевичем СПС.

Хорватська армія в ході двох наступів у травні та серпні 1995 р. ліквідувала Республіку Сербська Країна. Кількість сербських біженців із Хорватії впродовж 1991–1995 рр., за даними ОБСЄ та Amnesty International, склала 300 тис. осіб. Із них потім повернулось жити у Хорватію 55 тис. (2008). За офіційними сербськими даними, у 1996 р. на території Сербії перебувало 330 тис. сербських біженців з Хорватії та ще 100 тис. у Республіці Сербській (РС).

Війна у БіГ завершилась підписанням 14.12.1995 р. Дейтонських угод між Сербією, Хорватією та БіГ, відповідно до яких БіГ ставала конфедерацією у складі мусульмансько-боснійської Федерації БіГ (51 %) та РС (49 %). У ході цієї війни 600–800 тис. сербів із Західної Герцеґовини, Середньої і Західної Боснії стали біженцями. Більшість з них переїхала до РС, а 266 тис. – до Сербії (1996).

Після завершення військових дій у Хорватії та БіГ РБ ООН 22.11.1995 р. призупинила дію санкцій проти СРЮ (резолюції № 1021 та 1022). 01.10.1996 р. економічні санкції проти Югославії було скасовано.

У 1997 р. С. Милошевич виграв вибори президента Югославії, а президентом Сербії став інший представник СПС – Милан Милутинович (1997–2002).

Косовський сепаратизм був найбільшою проблемою Сербії у 1990-х рр. Після створення у 1996 р. Армії визволення Косова в краї розгорнулася партизанська війна. З метою придушення сепаратизму 28.02.1998 р. у Косово вступила югославська армія. Війна супроводжувалася масовими репресіями, етнічними чистками з обох сторін конфлікту, знищенням культурних цінностей. У відповідь на це ООН, США та ЄС у березні 1998 р. запровадили санкції проти СРЮ.

На переговорах між керівництвом Сербії та лідерами косовських албанців у Рамбуйє (Франція) 06.02–15.03.1999 р. серби відмовились підписувати угоду. Після відмови сербів вивести сили із Косова з бомбардування Белґрада розпочалась повномасштабна воєнна операція НАТО проти Югославії «Союзна сила», що тривала 24.03–10.06.1999 р. (було випущено 3 тис. крилатих ракет, скинуто 25 тис. тонн вибухівки). У результаті бомбардувань загинуло 1,5–2,6 тис. осіб, було пошкоджено чи знищено мости, 25 тис. будинків, 69 шкіл, 176 культурних пам'яток, 39 медичних закладів та ін. Матеріальні збитки були оцінені у 200 млрд дол. США.

Бомбардування Югославії завершилося лише після підписання 11.06.1999 р. Кумановської угоди про виведення з Косова військ і поліції СРЮ та розміщення міжнародних сил КФОР (Kosovo Force) під командуванням НАТО (40 тис.). Влада у Косові перейшла до албанців.

У ході Косовської війни, за різними оцінками, від 800 тис. до 1,1 млн косовських албанців стали біженцями, близько 770 тис. із яких станом на 2001 р. повернулись. Під час та після війни 250 тис. сербів, чорногорців та інших неалбанців залишили Косово. Станом на 2013 р. у Сербії перебувало 210 тис. переміщених осіб із Косова. Загалом із січня 1998 по грудень 2000 р. у Косові загинуло та зникло безвісти 10,4 тис. албанців, 2,2 тис. сербів та понад 500 представників інших національностей.

Фактична втрата Косова підірвала позиції правлячого режиму. На президентських виборах у СРЮ 24.11.2000 р. після загальнонародних акцій протесту («Бульдозерна революція») С. Милошевича переміг представник Демократичної опозиції Сербії (ДОС), лідер Демократичної партії Сербії (ДПС) Воїслав Коштуница (50,2 %). ДОС перемогла

і на парламентських федеральних виборах та сформувала коаліційний уряд.

На парламентських виборах у Сербії в 2000 р. також безальтернативно перемогла ДОС, яка здобула 176 мандатів із 250, СПС – 37, націоналістична Сербська радикальна партія (СРП) В. Шешеля – 23. Сербський уряд очолив лідер Демократичної партії (ДП) Зоран Джинджич (2001–2003). За його рішенням С. Милошевич у 2001 р. був виданий Міжнародному трибуналу для колишньої Югославії (помер у в'язниці МТКЮ 2006) в обмін на західну фінансову допомогу.

Видачею були обурені і сербська громадськість, і югославський президент Коштуница, однак після цього РБ ООН 10.09.2001 р. остаточно відмінила санкції проти СРЮ (резолюція № 1367). ЄС відмінив санкції у жовтні 2000 р.

У 2002 р. між Сербією і Чорногорією була укладена нова угода, внаслідок чого 04.02.2003 р. Югославія перетворилась на конфедеративний Державний союз Сербії і Чорногорії.

Через передачу сербських військових і політичних діячів МТКЮ З. Джинджич був застрелений у 2003 р. Після цього коаліція ДОС остаточно розпалась. На дострокових парламентських виборах 2003 р. перемогла СРП (82 мандати із 250), але не змогла сформувати уряд, і до влади прийшов коаліційний уряд меншості (ДПС, ліберальна Г17+, коаліція Сербський рух оновлення / «Нова Сербія») на чолі з В. Коштуницею (2004–2008).

Президентські вибори 2004 та 2008 рр. із мінімальною превагою у лідера СРП Томислава Николича виграв новий лідер ДП Борис Тадич (2004–2012).

03.06.2006 р. парламент Чорногорії проголосив незалежність країни, що одразу ж було визнано Белґрадом.

На парламентських виборах 2007 р. повторилась ситуація 2003 р., СРП також зайняла перше місце (81 мандат), а уряд (у складі представників ДПС, ДП, Г17+, «Нової Сербії») знову очолив В. Коштуница.

Одностороннє проголошення незалежності Косова 17.02.2008 р. та її визнання більшістю членів ЄС спричинило розкол коаліційного «демократичного» уряду. ДП та Г17+ наполягали на підписанні ратифікованої 01.11.2007 р. Угоди про стабілізацію та асоціацію з ЄС, а ДПС та «Нова Сербія» виступили за продовження євроінтеграції лише за умови збереження Косова у складі Сербії. Проте 29.04.2008 р. угода була підписана (набула чинності 01.09.2013).

На позачергових парламентських виборах 2008 р. коаліція «За європейську Сербію» на чолі з ДП та Г17+ посіла перше місце – 102 мандати, СРП – 78, ДПС – «Нова Сербія» – 30, блок на чолі з СПС – 20 мандатів.

Рухаючись шляхом євроінтеграції, уряд Сербії у 2008 р. схвалив Національну програму з інтеграції до ЄС, а 22.12.2009 р. країна подала офіційну заявку на членство в ЄС. 01.03.2012 р. Європейська Рада надала Сербії офіційний статус країни-кандидата на вступ до Євросоюзу.

Президентські вибори 2012 р. виграв лідер СРП Т. Николич (2012–2017), який, апелюючи до консервативних та націоналістичних цінностей, продовжив водночас курс на інтеграцію Сербії до ЄС.

На дострокових парламентських виборах 2014 р. переміг блок на чолі з Сербською прогресивною партією (СПП), створеною Т. Николичем після розколу СРП, – 158 мандатів, блок на чолі з СПС – 44 мандати, блок на чолі з ДП – 18. Новим прем'єр-міністром Сербії став лідер СПП Александр Вучич (2014–2017). На дострокових виборах 2016 р. також перемогла коаліція, очолювана лідером СПП А. Вучичем, – 131 мандат, коаліція на чолі з СПС – 29, СРП – 22.

У 2017 р. на фоні звинувачень у використанні адміністративного ресурсу А. Вучич був обраний президентом, у 2022 р. – повторно. Парламентські вибори 2020, 2022 та 2023 рр. також виграла коаліція на чолі з СПП А. Вучича. З його приходом до влади у країні посилились авторитарні тенденції.

Сербія не визнає незалежності Косова, однак з метою нормалізації відносин між країнами було укладено декілька угод (2013, Брюссель; 2020, Вашинґтон; 2023, Охрід). Це дозволило Сербії 21.01.2014 р. офіційно почати переговори про вступ до ЄС. До 2020 р. Сербія отримала 2,9 млрд євро допомоги за програмою IPA для країн-кандидатів на членство в ЄС.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Будуючи соціалізм, уряд КПЮ реалізовував політику націоналізації: майна колаборантів та іноземних капіталів (1945), приватних підприємств (1946). У ході аграрної реформи 1945–1948 рр. конфіскувались землі приватних власників понад 45 га, Церкви, банків, акціонерних товариств. Важливою частиною реформи було переселення селян із малоземельних гірських районів. Областю найбільшої аграрної колонізації стала Воєводіна, де на землі виселених німців було переселено 37,5 тис. сімей, 90 % яких складали серби і чорногорці. Загалом станом на 1961 р., 38,4 % населення Сербії були переселенцями.

Конфлікт між Югославією та СРСР привів до того, що у 1949 р. члени РЕВ припинили надання Югославії кредитів та постачання за раніше укладеними кредитними угодами, технічної допомоги, обмежили торгівлю з нею лише закупівлями деяких видів стратегічної сировини (режим торгової блокади). У результаті відбулось майже повне припинення економічних зв'язків між державами радянського блоку та Югославією, хоча до розриву саме на ці країни припадало 50 % зовнішньоторговельного обороту ФНРЮ.

Тим не менш реформи на селі КПЮ почала проводити за радянським сценарієм. У 1949 р. було ухвалене рішення про колективізацію через створення колективних трудових задруг (колгоспів). Результатом такої аграрної політики стало суттєве зростання імпорту зерна впродовж 1951–1955 рр. Держава фактично визнала економічну неефективність трудових задруг, дозволивши з 1953 р. вільний вихід із них, однак обмежила земельний максимум 35 га. Після цього чисельність задруг знизилась із 1259 (1953) до 147 (1961).

Упродовж 1949–1952 рр. країна відмовилась від побудови соціалізму сталінського зразка і почала реалізовувати політику «самоврядного соціалізму». У його основу лягло положення про те, що трудові колективи самі мають ухвалювати рішення про визначення частки прибутку, який іде на накопичення та на формування заробітку.

Вже у 1950 р. було ухвалено Закон про управління державними господарськими підприємствами з боку трудових колективів. Держава відмовилась від жорсткого планування, що привело до розширення важелів впливу республік на економіку і суспільне життя. Впродовж 1949–1951 рр. під управління республік перейшли всі ключові галузі господарства.

З 1955 р. югославський уряд зосередив свою увагу на зростанні рівня життя населення, тому інвестиції у промисловий сектор були знижені. Однак саме у 1957–1960 рр. щорічні темпи зростання виробництва у промисловості склали 14,1 %, а в с/г – 10,8 %, що було одними із найвищих на той час показників у світі та найвищими темпами промислового розвитку в історії соціалістичної Югославії.

Величезною проблемою Югославії були неспівмірні відрахування республік до федерального бюджету, що обурювало насамперед економічно розвинутіші Словенію та Хорватію. Так, у 1958 р. в бюджеті СФРЮ розміром 335 млрд динарів частка Словенії складала аж 125 млрд (37,2 %), притому що населення Словенії становило лише 8,6 % населення країни.

Так, у 1947–1965 рр., за рахунок перерозподілення інвестицій із більш розвинутих Словенії, Хорватії та Сербії, обсяг промислового виробництва Чорногорії збільшився у 21,7 разу, БіГ – у 8 разів, Македонії – у 8,4 разу, тоді як у Югославії загалом – у 6 разів.

У Сербії була досить розвинута автомобільна промисловість: так, з 1954 р. «Автомобілі Застава» у м. Краґуєвац почали випускати лінійку автомобілів за ліцензією Fiat, з 1980 р. – власний автомобіль Yugo; з 1953 р. Фабрика автомобілів Прибоj почала випускати вантажні автомобілі.

З метою виправлення наслідків екстенсивної моделі розвитку, неефективних капіталовкладень та структурних диспропорцій у 1965 р. в країні розпочались економічні реформи, спрямовані на подальший розвиток ринкових відносин, роздержавлення економіки, посилення ефективності господарювання. Результати реформ були неоднозначні, адже зросли ціни, посилилась інфляція та соціальна диференціація у суспільстві, особливо у слаборозвинутих республіках.

Після 1965 р. інвестиційна політика у ФНРЮ суттєво змінилась. Так, у 1971 р. інвестиції в основні засоби виробництва становили в Хорватії 23,7 %, у Словенії – 15,5 % від загальної суми капіталовкладень Югославії, натомість у Македонії – 6,1 %, а в Чорногорії – 3,6 %.

Сербія має значні сировинні ресурси – запаси мідної, свинцево-цинкової, залізної, хромової, марганцевої руди, кам'яного вугілля, лігніту, сурми, молібдену. Значними є гідроенергетичні ресурси республіки. Так, на Дунаї, на кордоні Румунії та Сербії, були збудовані найбільші ГЕС Югославії: «Залізні Ворота I» (1972) та «Залізні Ворота II» (1984).

З другої половини 1970-х рр. у країні почали наростати економічні труднощі. Через залучення іноземних кредитів, особливо республіками, зовнішній борг Югославії почав стрімко зростати: 1971 р. – 1,2 млрд дол., 1977 р. – 9,54 млрд, 1980 р. – 20 млрд. У 1980-ті рр. в країні посилилась інфляція (30 % у 1982, 80 % у 1985, 167 % у 1987) та почав падати рівень життя населення. Безробіття у ФНРЮ на кінець 1985 р. сягнуло 15 %. На кінець 1970-х рр. виникла проблема збиткових підприємств.

На цьому фоні у 1980-х рр. виникла концепція «національної економіки», відповідно до якої кожна республіка для свого забезпечення мала виробляти все сама. Посилилась економічна конкуренція між республіками та їх економічне відокремлення, загальноюгославський ринок почав розпадатись.

Суттєвий вплив на розвиток СРЮ здійснили економічні санкції ЄС та ООН, які діяли впродовж 1991–1995/1996 та 1998–2000/2001 рр. Прямі збитки від санкцій за перші три роки їх дії оцінюються у 45,1 млрд дол. США. Інфляція у 1992 р. склала 19810 %, а на січень 1994 р. – 313000000 %. Число безробітних у січні 1994 р. становило 760 тис. осіб. Було запроваджено нормований розподіл продуктів та предметів першої необхідності.

У 1990-х рр. економіка Сербії пережила серйозний спад через збройні конфлікти, санкції та бомбардування НАТО. У 1996–2001 рр. ВВП країни скоротився з 18,5 до 14,5 млрд євро, а промислове виробництво впало до 45 % від рівня 1990 р.

Після зміни режиму в 2000 р. та скасування санкцій у Сербії розпочалось швидке економічне зростання, зумовлене лібералізацією торгівлі, модернізацією податкового законодавства, запуском приватизації державних підприємств, залученням зовнішніх інвестицій.

Більшість прямих іноземних інвестицій у Сербію в 2000–2010-х рр. надійшла з ЄС: у 2003 р. бельгійська пивоварна корпорація Interbrew купила Apatinska pivara; у 2005 р. італійська банківська група Intesa Sanpaolo – Delta banka (75 % акцій за 278 млн євро); у 2006 р. Національний банк Греції – Vojvođanska banka (99,44 % за 385 млн євро); у 2022 р. сербський Telenor був викуплений чеською інвестиційною групою PPF. Загалом станом на 2025 р. із 19 комерційних банків Сербії лише п'ятьма володіли сербські акціонери.

Активну участь у приватизації сербських стратегічних підприємств взяли росіяни. У 2003 р. «Лукойл» придбав компанію зі зберігання та збуту нафтопродуктів «Беопетрол», яка контролює 20 % роздрібного ринку нафтопродуктів (79,5 % акцій), за 210 млн євро, а в 2009 р. «Газпром нафта» придбала Нафтна индустрија Србије (51 % акцій), яка виробляє 85 % нафтопродуктів у країні (два НПЗ) та контролює 70 % роздрібного ринку нафтопродуктів, за 400 млн євро. У 2004 р. УГМК купила виробника мідних труб Fabrika Bakarnih Cevi у м. Майданпек, у 2007 р. «Інтерфом СПБ» – компанію з виробництва пінополіуретану Vapeks у м. Чачак, «УМ-63 Скай Сервис» – завод з виробництва насосного обладнання «Ястребац» у м. Ніш.

Значною проблемою Сербії був високий рівень безробіття, який перевищував 20 % у 2005–2006, 2010–2013 рр., з 2020 р. опустився до 9–10 %.

ВВП Сербії, за даними Євростату, в поточних цінах почав зростати з 2002 р. – 18,1 млрд євро, до 2008 р. – 35,7 млрд. Після спаду, спричиненого світовою фінансовою кризою, ВВП відновив зростання: 2009 р. – 32,4 млрд, 2011 р. – 35,4 млрд. Надалі, до 2015 р., він коливався у районі 35,7 млрд, після чого зростання поновилось: 2016 р. – 36,7 млрд, 2019 р. – 46 млрд, 2022 р. – 60 млрд, 2023 р. – 68,8 млрд.

Структура сербської економіки за часткою у ВВП цілком відповідає сучасним світовим тенденціям: сфера послуг – 54,9 %, промисловість – 36,9 %, с/г – 8,2 % (2016).

Зовнішньоторговельний оборот Сербії товарами і послугами (у поточних цінах), за даними Євростату, у 1995 р. складав 3,5 млрд євро (експорт – 1,36 млрд, імпорт – 2,17 млрд), у 1998 р. – 8 млрд. Після відновлення санкцій та ударів НАТО він у 1999 р. впав до 5 млрд, після чого поновив своє зростання: у 2000 р. – 6,4 млрд, у 2005 р. – 16,2 млрд, у 2008 р. – 28 млрд. Після світової економічної кризи 2008 р. настав спад у зовнішній торгівлі: у 2009 р. – 21,4 млрд, потім пішло зростання: у 2010 р. – 24,2 млрд, у 2015 р. – 34,8 млрд, у 2019 р. – 51,5 млрд, у 2024 р. – 91,7 млрд (експорт – 43,3 млрд, імпорт – 48,4 млрд).

Основними торговими партнерами Сербії (2023) є: Німеччина (15 % експорту товарів та 13 % імпорту), Італія (6,18 % та 7,28 %), Китай (4 % та 12,2 %), БіГ (6,87 % та 2,78 %), Угорщина (5,45 % та 4,16 %), Румунія (5,04 % та 2,95 %).

Основними експортними товарами Сербії є: мідь, дріт/кабель, шини, електроенергія, енергетичне обладнання.

За даними рейтингу Coface CEE Top 500, найприбутковішими компаніями Республіки Сербія у 2022 р. були: Нафтна индустрија Србије (чистий прибуток – 797 млн євро), гірнича Serbia Zijin Mining (639 млн), гірнича Serbia Zijin Copper (300 млн), Telekom Srbija (114 млн), виробник шин Tigar Tyres (75 млн).

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СЕРБІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Перші контакти між українцями та сербами сягають часів Київської Русі. Так, син великого київського князя Михайла II Всеволодовича, колишній галицький (у 1237–1238) князь Ростислав Михайлович, зять угорського короля Бели IV, був призначений першим володарем Мачви – Dominus de Machou (1247/1254–1262). До його володінь входили також Белґрад і Браничево.

Сербсько-українські взаємини зміцнились через участь сербів в Українській національній революції 1648–1676 рр. Так, вже у реєстрі Війська Запорозького 1649 р. серед козаків було зафіксовано кількадесят сербських прізвищ. Козацькими полковниками були серби: Іван Юрійович Сербин, полковник брацлавський (1657–1658, 1663–1665); Іван Федорович Сербин, полковник лубенський (1671, 1672–1676); Войца (Вуїч) Сербин, полковник переяславський (1675–1676, 1679–1683), генеральний осавул (1687–1688); Іван Божич, полковник ніжинський (1742–1746) та чернігівський (1750–1762).

Вперше австрійські серби-граничари для поселення на українських прикордонних землях почали організовано прибувати до Києва у 1724 р. (177 військових). Із них було утворено Сербський гусарський полк на чолі з капітаном Йованом Албанезом, який у 1729 р. нараховував 347 військовослужбовців, переважно сербів та болгар. Однак полк фактично так і не був дислокований у визначеному м. Тор (Слов'янськ) через його постійне залучення до війн.

Для національного відродження сербів у XVIII–XIX ст. велику роль мала Києво-Печерська лавра та Києво-Могилянська академія. В останній упродовж 1721–1770-х рр. навчалось близько 40 сербів. Зокрема, у 1753–1756 рр. у КМА навчався Йован Раїч, який після повернення на батьківщину заснував на зразок КМА богословську школу в Карловцях і написав «Історію різних слов'янських народів, найпаче Болгар, Хорватів і Сербів», що понад сто років була основною книгою для південних слов'ян, які цікавилися своїм минулим. Також у 1756–1763 рр. у Києво-Печерській лаврі навчався Симеон Балтич, іконописець, засновник Ґомірської художньої школи, який творив у стилі українського бароко.

У 1733 р. митрополит Київський і Галицький Рафаїл Заборовський на прохання митрополита Белґрадсько-Карловицького Вікентія Йовановича відправив до Сербії шестеро випускників КМА для створення шкіл та роботи в них (повернулися 1738). Першими ректорами новозаснованого Слов'яно-латинського колегіуму в Сремских Карловцях стали українці Синесій Залуцький (1733–1736) та Мануїл Козачинський (1736). Навчання у ньому було організоване за зразком КМА, використовувались українські підручники та видані в Києві церковні книги. Подібні школи також були відкриті у містах: Белґрад, Нови Сад та ін.

М. Козачинський став автором і режисером першої сербської театральної п'єси «Трагедія сиреч печальная повість о смерті послєднєго царя сербського Уроша П'ятого і о падінні Сербського царства» (1734), яка поклала початок драматургії у Сербії.

Також у середині XVIII ст. київський живописець Василь Романович заснував іконописну школу в сербському монастирі Хопово.

У середині XVIII ст. із Закарпаття і Пряшівщини починається переселення русинів-українців у Бачку. У 1745 р. перші русини-українці оселились у м. Кула, в 1751 р. – 200 сімей у Крстурі, в 1763 р. – у Коцурі. За даними перепису 1787 р., у Крстурі проживав 2191 мешканець, а в Коцурі – 1615. Пізніше українці почали поселятися й у Сремі.

Друга хвиля переселення українців на територію сучасної Воєводіни розпочалась у 1785 р., коли на умовах несення військової служби сюди було поселено 7-8 тис. колишніх запорозьких козаків. Однак протримались вони тут недовго.

У середині XVIII ст. кількість сербів в Україні збільшилася, через їх еміграцію з Воєводіни. У 1751 р. до російського уряду звернувся полковник австрійської служби Іван Хорват з проханням дозволити йому та іншим сербам оселитися в Російській імперії. У відповідь на землях Запорозького Війська Низового (у межах нинішньої Кіровоградської обл.) було створено окрему військово-адміністративну одиницю – Нова Сербія (1752–1764) із центрами у Новомиргороді та Крилові, куди почали поселяти вихідців із Балкан, за умови їх військової служби. Однак станом на 1757 р. у Новій Сербії проживало лише 633 сербських переселенці (11,56 %), більшість була молдованами.

У 1752 р. до російського уряду звернулися сербські підполковники австрійської служби Йован Шевич та Райко Прерадович з проханням дозволити переселитись іншій групі сербів. У результаті в 1753 р. на території нинішньої Луганської обл. було засновано нову військово-адміністративну одиницю – Слов'яно-Сербію (1753–1764) із центром у м. Бахмут. Сюди поселялись переселенці з Балкан на умовах несення охоронної служби. Вихідці з Сербії перші провели розвідку й організували видобуток кам'яного вугілля та залізної руди по р. Лугань.

Поселені на півдні України серби вже в другому поколінні швидко асимілювалися з українським населенням. Перепис 1897 р. не зафіксував у Катеринославській губ. жодного сербськомовного жителя.

У 1846–1853 рр. у Київській духовній академії (КДА) навчався майбутній митрополит Белґрадський і архієпископ Сербський (1859–1881, 1889–1898) Михайло (Милоє Йованович). КДА також закінчили: майбутній ректор Великої белґрадської школи (з 1886) Пантелія Сречкович та майбутній міністр просвіти і церковних справ Сербії у 1875–1876, 1877–1879 та 1880-х рр. Алімпій Василєвич. Багато вихованців КДА були ієрархами СПЦ. Так, у 1889–1898 рр. усі без винятку єпископські кафедри в Сербії займали випускники КДА.

Сербські народні пісні українською мовою вперше були опубліковані у «Русалці Дністровій» (1837), потім А. Метлинським – «Думки і пісні та ще дещо» (1839), І. та Я. Головацькими – «Вінок русинам на обжинки» (1846, 1847), М. Старицьким – «Сербські народні думи і пісні» (1876) та ін. «Заповіт» Т. Шевченка вперше переклав сербською й опублікував у Сербії в 1868 р. Стоян Новакович.

Під час визвольної боротьби сербів проти турецьких поневолювачів (1875–1878) поруч із сербами боролося багато українців: член Київської Громади Василь Яновський, поет Іван Манжура, режисер Микола Садовський та ін.

У часи Першої світової війни, у 1915 р., на території України з колишніх військовополонених було набрано 35 тис. добровольців та створено дві сербські добровольчі дивізії, які згодом воювали у Добруджі та були перекинуті до Салонік, де увійшли до складу сербської армії.

У червні 1917 р. в Україні почала діяти масова революційна організація південних слов'ян, колишніх військовополонених австро-угорської армії – Югослов'янський революційний союз, очолюваний Максимом Чанком. До березня 1918 р. організація мала у своєму складі близько 20 тис. осіб.

Через проросійську орієнтацію сербів КСХС негативно ставилось до ідеї створення української незалежної держави.

Перебування в країні значної кількості українців спонукало уряд УНР відправити у лютому 1919 р. до Белґрада військово-санітарну місію на чолі з В. Вербенцем, яку серби не визнавали. Після прибуття до КСХС Д. Дорошенка вона трансформувалась у місію українського Червоного Хреста, яка діяла до жовтня 1919 р. й опікувалась транспортуванням українських полонених до України і допомогою біженцям. У жовтні–грудні 1919 р. у Белґраді діяла дипломатична місія ЗУНР на чолі з Грицем Микитеєм, у 1921 р. – дипломатична місія УНР на чолі з Максимом Славінським.

Після поразки Української революції (1917–1921) на території КСХС знайшли притулок понад 30 тис. українських емігрантів (1929 – 15 тис.). Варто відзначити, що місцева влада перешкоджала створенню та діяльності українських організацій на території Сербії. Проте у 1926 р. в Белґраді була заснована філія утвореного в 1922 р. у Заґребі Українського товариства «Просвіта», яка з 1928 р. стала центром УТП у КСХС. У 1932 р. югославська влада заборонила центральну організацію УТП в Белґраді. Також у 1928 р. була створена Українська громада в Белґраді, у 1929 р. – Українські громади у містах Смедерево та Велики Бечкерек, в 1930 р. – Українське художньо-драматичне товариство в Белґраді, у 1936 р. – Українська громада в Суботиці.

Українська еміграція в Югославії намагалась об'єднати громадські організації українців, для чого у 1928 р. був створений Союз українських організацій в Югославії (у 1938 не був перереєстрований владою та припинив існування).

Після ліквідації угорцями Карпатської України у березні 1939 р. на югославську територію дісталися сотні українських втікачів, зокрема, президент Карпатської України А. Волошин та ряд урядовців.

У часи Другої світової війни переважна більшість югославських українців прихильно ставилась до НДХ, через що зазнавала жорстоких переслідувань з боку і сербських четників, і червоних партизанів.

Війська 3-го і 2-го Українських фронтів, які у складі РСЧА брали участь в операціях зі звільнення Белґрада і Сербії від фашистської Німеччини, у 1944 р. на 65–70% складалися з українців.

Після завершення Другої світової війни, у 1945–1946 рр., до Воєводіни з Боснії було переселено декілька десятків українських сімей.

За даними перепису 1926 р., в УСРР / УРСР проживало 985 сербів, у 1979 р. – 644, у 1989 р. – 637.

Українсько-русинська громада Сербії поділена фактично на три частини: українців, русинів з українською свідомістю та русинів, які вважають себе окремою нацією.

Конституцією Сербії 1963 р. русини були визнані одним із семи меншинних народів у Сербії (ст. 82), Конституційний закон Воєводіни, який був прийнятий 21.02.1969 р., визнав русинську мову (але не українську) однією з п'яти офіційних мов краю (ст. 67).

У 1970 р. у Руському Крстурі було засновано гімназію з викладанням русинською мовою. З 1983 р. на філософському факультеті Новосадського університету функціонує кафедра русинської мови і літератури.

Українців як окремий народ у Югославії почали окремо обліковувати лише з перепису 1971 р. До того українці та русини обліковувались як один народ (1921 – 25615, 1948 – 22690). У 1971 р. в Сербії проживало 5643 українці, у 1991 р. – 5042.

У 1979 р. у м. Сремска Митровица (600 українців) було засновано фольклорний ансамбль «Коломийка»; у 1981 р. в м. Кула (1,5 тис. українців) – Культурно-мистецьке

українське товариство ім. Івана Сенюка; у 1990 р. в м. Врбас (1000 українців) – Культурно-просвітнє товариство «Карпати», яке відновило традицію української секції місцевого Будинку культури, що діяла у 1962–1974 рр.

УКРАЇНСЬКО-СЕРБСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Україна та Сербія (як Союзна Республіка Югославія) встановили дипломатичні відносини 15.04.1994 р., тобто лише через два роки після створення СРЮ. Така пауза з визнанням була обумовлена втручанням Белґрада у хорватське і боснійське протистояння та санкціями ООН. У 1995 р. в Белґраді було відкрито перше Посольство України в СРЮ. Першим українським послом України в СРЮ в 1996 р. став Вадим Примаченко, а першим послом СРЮ в Україні у 1996 р. – Гойко Дапчевич.

Перший договір між Україною та СРЮ – угоду про торгівлю та економічне співробітництво – було укладено в серпні 1995 р. Загалом упродовж 1992–2006 рр. між країнами було укладено 40 двосторонніх документів. Між Україною та Республікою Сербія з 2006 р. було укладено 27 двосторонніх угод.

Україна в особі тодішніх президента України Л. Кучми, прем'єр-міністра В. Пустовойтенка, а також спікера парламенту засудила бомбардування СРЮ з боку НАТО в березні 1999 р. Також, на відміну від більшості європейських країн, Україна не визнає незалежності Косова, вважаючи його частиною Сербії.

Політичний діалог між країнами почав активно розвиватися після того, як у 2000 р. В. Коштуница розпочав демократичні зміни в Югославії, змінивши С. Милошевича на посту президента СРЮ.

Республіку Сербія з робочими та офіційними візитами відвідували: президенти України Л. Кучма (2001), В. Ющенко (2009), В. Янукович (2013), П. Порошенко (2018), прем'єр-міністр України М. Азаров (2011). У свою чергу, Україну відвідували: президент Сербії і Чорногорії С. Маровић (2003), президенти Сербії Б. Тадич (2011), Т. Николич (2013), А. Вучич (2025), прем'єр-міністр СРЮ Д. Пешич (2001).

Важливою подією для двох країн стало запровадження з 08.12.2011 р. безвізового режиму для короткострокових поїздок громадян України і Сербії.

Найбільшими сербськими інвесторами в економіку України є компанії MK Group (м. Нови Сад) та Tarkett (м. Бачка Паланка). У 2005 р. Tarkett (виробництво синтетичних покриттів для підлог) створила у м. Калуш компанію Tarkett Vinisin, найбільшого виробника лінолеуму в Україні. MK Group з 2006 р. в особі дочірньої компанії «Агро Інвест Україна» успішно працює в Україні, обробляючи 40 тис. га землі. Компанія побудувала один з найбільших та найсучасніших елеваторів в Україні у м. Яготин Київської обл. на 113 тис. тонн.

Прикладом успішних українських інвестицій у Сербію є купівля у 2019 р. компанією МХП провідного виробника курятини і м'ясопереробки на Балканах – компанії Perutnina Ptuj. Станом на 2023 р. на території Сербії було зареєстровано 150 компаній з українською власністю.

Зовнішньоторговельний оборот між Україною і Сербією (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2010 р. складав 294 млн дол. США (експорт – 211 млн, імпорт – 83 млн), у 2011 р. – 407 млн, надалі пішов спад до 202 млн у 2015 р. Потім обсяги двосторонньої торгівлі почали зростати: 2016 р. – 276 млн, 2019 р. – 452 млн, надалі знову спад: 2020 р. – 319 млн, 2021 р. – 433 млн (експорт – 230 млн, імпорт – 203 млн).

Після початку російської агресії проти України у 2014 р. сербські добровольці воювали на боці росіян. За оцінками Посольства України в Сербії, станом на грудень 2018 р.

понад 300 сербів вирушили в ОРДЛО для участі у війні на боці «ЛНР» і «ДНР» проти України. У 2023 р. стало відомо про участь біля 200 сербів у ПВК «Вагнер» в боях проти ЗСУ. Сербська влада засудила низку своїх громадян за участь у російсько-українській війні.

Сербія не брала участі у голосуванні за резолюцію ГА ООН № 68/262 «Територіальна цілісність України» 27.03.2014 р. та голосувала «проти» проукраїнських резолюцій ГА ООН у 2014–2021 рр.

Після повномасштабного вторгнення Росії 24.02.2022 р. зовнішньополітичний курс Сербії характеризується подвійністю: з одного боку, Белґрад підтримує територіальну цілісність України, голосує за відповідні резолюції ООН і надає гуманітарну допомогу українським біженцям. З іншого боку, Сербія уникає запровадження санкцій проти Росії, зберігає з нею економічні та дипломатичні зв'язки.

Сербія підтримала резолюції ГА ООН «Агресія проти України» 02.03.2022 р. та «Гуманітарні наслідки агресії проти України» 24.03.2022 р., але не підтримала 26.04.2023 р. резолюцію, яка містила засудження російської агресії проти України.

Сербський інформаційний простір значною мірою перебуває під впливом російської пропаганди, що сприяє формуванню негативного образу України серед сербського суспільства.

У 2022–2024 рр. Сербія надала Україні підтримку на понад 50 млн євро. Попри офіційний нейтралітет, Белґрад, за даними західних медіа, таємно постачає Україні різні види боєприпасів через посередників. Станом на початок 2024 р. у Сербії було офіційно зареєстровано 7,5 тис. біженців з України, на квітень 2024 р. – 5,6 тис.

У межах культурної співпраці між країнами ще у 1991 р. у Белґраді було засноване Сербсько-українське товариство, першим головою якого став видатний сербський письменник Милорад Павич. У 2021 р. у м. Нови Сад було відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку.

За даними перепису населення 2002 р., 15626 громадян Сербії назвали себе русинами і 5354 – українцями; за даними перепису 2022 р. – 11483 – русинами і 3969 – українцями. Українська меншина проживає переважно у Воєводіні.

Станом на 31.12.2024 р. у Сербії також перебувало 10,7 тис. українських біженців від війни.

У 1989 р. було засноване Товариство української мови, літератури і культури Воєводіни (з 2001 – Товариство української мови, літератури і культури ім. Т. Шевченка «Просвіта»), яке з 1996 р. видає журнал «Українське слово».

З метою об'єднання української та русинської спільноти на просторах СФРЮ у 1990 р. ті сербські русини, які вважають себе частиною українського народу, а свою мову – діалектом української, заснували «Союз русинів і українців Сербії» (з 2008 – «Союз русинів-українців Сербії»), а русини, які вважають себе окремим народом з окремою мовою, – «Матицю Русинську» («Руска матка»).

У 2002 р. відбулося офіційне розділення громад українців та русинів. Русини заснували окрему Національну раду русинської національної меншини Республіки Сербія. Після цього, у 2003 р., українці, для координації культурно-просвітницької та громадської роботи, заснували Національну раду української національної меншини Республіки Сербія. Обидві громади отримують державне фінансування та є офіційними представниками своїх меншин.

Надалі, 04.11.2018 р., русини обрали Національну раду Русинської народної громади Сербії, а українці – Національну раду Української народної громади Сербії (голова – Микола Ляхович).

Важливу роль у збереженні української культури в сучасній Сербії відіграють регіональні: Культурно-мистецьке українське товариство ім. І. Сенюка з Кули, Культурно-просвітнє товариство «Карпати» з Врбасу, Товариство плекання української культури «Коломийка» з м. Сремска Митровица (з 1979/2003), Український культурний центр «Кобзар» з м. Нови Сад (з 2001) та Культурно-мистецьке товариство «Калина» з Інджиї (з 2005).

Невід'ємною частиною української культури в Сербії є щорічний фестиваль «Калина», що проводиться з 2003 р.

Після ратифікації Сербією у 2006 р. Європейської хартії регіональних або меншинних мов українська мова формально набула статусу регіональної мови.

На філологічному факультеті Белґрадського університету предмет «Українська мова та література» викладається з 1991/1992 н. р.; на кафедрі русинської мови та літератури філософського факультету Університету м. Нови Сад предмет «Українська мова» викладається з 1997 р. З 2002 р. працює кафедра україністики на філологічному факультеті Белґрадського університету (у 2014 українську мову вивчало 100 студентів).

Станом на 2020 р. українська мова факультативно викладається в 11 сербських середніх школах у містах: Нови Сад, Кула, Врбас, Сремска Митровица та в селищах Будісава і Крушчіч (Воєводіна). Регулярне навчання русинською мовою здійснюється у гімназії «Петро Козм'як» (м. Руський Крстур) та середніх школах м. Куцура і Джурджево, а факультативне навчання – у 35 школах 17 міст Воєводіни.

Українською мовою у Воєводіні з 2005 р. друкується щомісячна газета «Рідне слово» та дитячий журнал «Соловейко». Радіопрограми українською мовою транслюють регіональні радіостанції в містах: Нови Сад, Врбас, Кула, Інджия, Сремска Митровица.

У 2002 р. професор белґрадського університету Миодраг Сибинович видав сербською мовою «Антологію української поезії XVI–XX ст.», у якій подав 6500 рядків перекладених віршів 74 українських поетів.

В Україні, за даними перепису 2001 р., проживало 623 серби.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО у Сербії впродовж 1979–2016 рр. було віднесено: давнє місто Стари Рас і монастир Сопочани (X–XIII ст.); монастир Студеница (1190–1196); середньовічні пам'ятки в Косові: монастирі Високі Дечани та Ґрачаница, монастир Печського патріархату та церква Богородиця Левішка в м. Прізрен (XIII–XIV ст.); комплекс храмів та палаців імператора Ґалерія «Ґамзиґрад-Ромулияна» (III–IV ст.); середньовічні монументальні надгробки – стечки XII–XVI ст. на трьох некрополях у південно-західній Сербії.

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 2003–2023 рр. включила: Архів Ніколи Тесли; рукописне Мирославове Євангеліє 1180 р. (Національний музей Сербії); телеграму про оголошення Австро-Угорщиною війни Сербії 28.07.1914 р. (Архів Сербії); Архів 1-го саміту Руху неприєднання, який пройшов у м. Белґрад 01–06.09.1961 р. (Архів Сербії).

До нематеріального культурного спадку людства у Сербії ЮНЕСКО віднесла: свято Слава, присвячене святому – покровителю сім'ї; коло – сербський народний танець; спів сербських епічних поем під акомпанемент гусле; ручне гончарство в с. Злакуса; соціальні практики та знання, пов'язані з приготуванням і вживанням сливовиці; наївні живописні практики м. Ковачица.

Електронні джерела:

Сайт Парламенту Сербії: http://www.parlament.gov.rs/

Сайт Уряду Сербії: https://www.srbija.gov.rs/

Сайт Статистичного управління Республіки Сербія: https://www.stat.gov.rs/

Сайт Посольства України в Республіці Сербія: https://serbia.mfa.gov.ua/

Сайт Посольства Республіки Сербія в Україні: http://www.kiev.mfa.gov.rs/cir/index.php

Література:

Djokić D. A Concise History of Serbia. – Cambridge, 2023. – 542 p.

Pavlowitch S. K. Serbia: The History of an Idea. – London, 2002. – 312 c.

Чиркович С. История сербов. – М., 2009. – 448 с.

Gavrilović D. Istorija Srbije. – Novi Sad, 2011. – 512 с.

Blagojević M. Српска државност у средњем веку. – Београд, 2011. – 428 с.

Лысов А. А. Великие державы и Сербия: из истории международного положения Сербии в конце XVIII – 70-е годы XIX в. – Донецк, 2005. – 256 с.

Белов М. В. У истоков сербской национальной идеологии. Механизмы формирования и специфика развития (конец XVIII – середина 30-х гг. XIX века). – СПб., 2007. – 540 с.

Никифоров К. В. Сербия на Балканах. XX век. – М., 2012. – 176 с.

Radojković M. Srbija u modernom dobu: od kneževine do republike. – Beograd, 2019. – 450 с.

Ткачик О. О. Державно-політичний розвиток Сербії у 1992–2006 роках: дис. … канд. іст. наук. – Луцьк, 2013. – 229 арк.

Пащенко Є. Українсько-сербські зв'язки доби бароко XVII–XVIII ст. – Київ, 2017. – 307 с.

Колибанова К. В. Суспільні зв'язки України з Сербією і Чорногорією у XVIII ст. – К., 2004. – 176 с.

Рудяков П. Н. «В службу и вечное подданство…»: сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751–1764). – К., 2001. – 175 с.

Дмитрієв В. С. Серби в Україні (XVIII – початок XIX ст.): дис. … канд. іст. наук. – К., 2006. – 197 арк.

Павлюченко О. В. Серби та Чорногорці в Україні (XIX – початок XX ст.): біографічний словник. – К., 2009. – 178 с.

О. В. Кириченко

СЛОВЕНІЯ

Сучасна назва держави: Республіка Словенія (*словен.* Republika Slovenija).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. В «Історії ланґобардів», написаній Павлом Діаконом у 782–787 рр., згадується, що у 595 р. «герцог баварів Тассо… вторгся зі своєю армією в провінцію склабів (слов'ян) і, отримавши перемогу, повернувся у свою землю з величезною здобиччю», а згодом ланґобардський герцог Фріулі Рачіс (739–744) «вторгнувся в Карніолу (Крайну) – країну слов'ян, і разом зі своїми людьми вбив їх безліч, і спустошив все, що їм належало».

Вперше слово «Словенія» для позначення назви країни було використане словенським поетом і письменником Янезом Прімічем у листі до Валентина Водніка від 13.11.1810 р. Публічно назва «Словенія» вперше була вжита 4 вересня 1844 р., коли в газеті Novice словенський поет Йован Косескі опублікував вітальну оду Slovenija presvitlimu, premilostljivimu gospodu in cesarju Ferdinandu Pervimu («Словенія до пресвітлого, премилосердного пана та імператора Фердінанда Першого»).

Створення держави. У 595 р. вперше згадується про існування словенської держави – Provincia Sclaborum.

Незалежність Князівство Карантанія отримало в 658 р., після розпаду Держави Само. Незалежність сучасної Словенії від СФРЮ проголошена 25.06.1991 р.

Історичні назви держави: Князівство Карантанія (620-ті–820), Блатенське (Паннонське) князівство (839/846–874); Маркграфство Крайна (972–1335); Герцогство Велика Карантанія (976–1335); Крайнська марка (1335–1364); Герцогство Крайна (1364–1918) у складі Габсбурзької монархії; Іллірійські провінції у складі Французької імперії (1809–1813); Королівство Іллірія у складі Австрійської імперії (1813–1849); Держава словенців, хорватів і сербів (1918); Королівство сербів, хорватів і словенців (1918–1929); Дравська бановина у складі Королівства Югославія (1929–1939); Народна Республіка Словенія у складі ФНРЮ (1945–1963); Соціалістична Республіка Словенія у складі СФРЮ (1963–1990); Республіка Словенія (з 1990).

Площа: 20,2 тис. км^2, що складає 3,34 % території України.

Населення: 2 млн 130 тис. осіб (на 01.04.2025, Статистичне управління Республіки Словенія).

Очікувана тривалість життя при народженні: 82,3 р. (чоловіки – 79,7; жінки – 85) (2024, Євростат).

Етнічний склад населення: словенці – 83,1 %, серби – 2,0 %, хорвати – 1,8 %, боснійці –1,1 % (2002, перепис).

Чисельність українців: 470 українців та 40 русинів (2002, перепис).

Столиця: Любляна – 291 тис. осіб. **Найбільші міста**: Марібор – 97,5 тис.; Целє – 38 тис.; Крань – 38 тис.; Копер – 26,4 тис.; Веленє – 25,6 тис. (на 01.01.2025. Статистичне управління республіки Словенія).

Державна мова. Згідно з Конституцією, офіційною мовою у державі є словенська, рідна для 87,7 % (2002, перепис). У муніципалітетах з італійським та угорським населенням офіційними є також італійська та угорська мови.

Найдавнішою збереженою письмовою пам'яткою словенської мови є так звані «Фрайзінґські уривки» (*словен.* Brižinski spomeniki), написані між 972 і 1093 рр., скоріш за все – до 1000 р., словенською редакцією старослов'янської мови. Ці декілька молитов, знайдені у 1807 р. в Баварській державній бібліотеці Мюнхена у рукописі з м. Фрайзінґ, є найдавнішим слов'янським текстом, написаним латиницею. Перші книги словенською мовою (Катехізис та Абецедарій) були надруковані П. Трубаром у 1550 р.

Релігійний склад населення: католики – 57,8 %, атеїсти – 10,1 %, мусульмани – 2,4 %, православні – 2,3 % (2002, перепис). За даними Eurobarometer (2018), католики складають 73,4 %, православні – 3,7 %, мусульмани – 3,7 %, атеїсти та нерелігійні – 18,3 %.

Державний устрій: парламентська республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Державні збори (з 1992). Також існує Національна рада, яка не обирається населенням, але виконує функцію верхньої палати. У 2008 р. Конституційний суд Словенії визнав парламент країни неповнодвопалатним.

27.10.1946 р. була обрана Установча народна скупщина Народної Республіки Словенія, потім перейменована на Народну скупщину (1947–1963), та Скупщину (1963–1990) Соціалістичної Республіки Словенія.

Діюча Конституція прийнята 23.12.1991 р. за результатами плебісциту про суверенітет та незалежність Словенії. Діє зі змінами, ухваленими в 1997, 2000, 2003, 2004, 2006, 2013, 2016 рр. Першу словенську конституцію – Конституцію Народної Республіки Словенія – було прийнято у 1947 р. Частина істориків вважає першою словенською, тимчасовою, конституцією так звану «Жолґерову конституцію», розроблену групою словенських правників на чолі з І. Жолґером та схвалену національним урядом у Любляні 14.11.1918 р. під назвою «Постанова спільного уряду про тимчасову адміністрацію на території Національного уряду СХС в Любляні».

Статус у відносинах з ЄС: член ЄС з 01.05.2004 р.; член Єврозони з 01.01.2007 р.; член Шенґенської зони з 21.12.2007 р.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член ООН (з 1992); член ОБСЄ (з 1992); член Ради Європи (з 1993); член СОТ (з 1995); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (1996–2004); член НАТО (з 2004); член Організації економічного співробітництва та розвитку (з 2010).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними Євростату, складав 30200 євро (15 місце серед EU-27); за даними МВФ – 32350 дол. США (34 місце в світі); за даними Світового банку – 32163 дол. США (32 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

На території сучасної Словенії перші люди з'явилися 250 тисяч років тому. У X–III ст. до н. е. територію країни заселяли племена іллірійсько-кельтської гальштатської культури. У IV ст. до н. е. племена гальштатської культури були підкорені власне кельтами і злилися з ними в єдину етнічну спільноту. На території сучасних Австрії, Словенії та Баварії кельтське плем'я таврісків разом із іллірійським плем'ям норіків створили першу давню державу – Норік (Noricum).

У II ст. до н. е. на територію Словенії стали проникати римляни. Вони будували дороги, вздовж яких розвивалися перші міста, що збереглися до сьогодні: Емона (Любляна), Целє (Цельє), Поетовіо (Птуй), Кастра (Айдовщіна). Близько 15 р. до н. е. Норік був приєднаний до Риму на правах королівства. До початку IV ст. більша частина населення була романізована.

У V ст. під час своїх походів в Італію через територію Словенії проходили вестґоти, остґоти, гуни. У середині VI ст. більшою частиною території сучасної Словенії володіли ланґобарди, узбережжям – Візантійська імперія.

Після того як у 568 р. ланґобарди пішли в Італію, впродовж 580 – 590-х рр. слов'яни та авари з Прикарпаття, Моравії та Паннонії почали завойовувати територію нинішньої Словенії та переселятись туди. Після успішного повстання слов'ян проти Аварського каганату в 623–626 рр. слов'янські племена об'єдналися під управлінням короля Само з центром на території сьогоднішньої Чехії.

У племінний союз Само в 630-х рр. входила і слов'янська Марка Вінедорум (Карантанія) на території сьогоднішньої Карінтії на чолі з князем Валуком. У 658 р. конфедерація Само розпалась, і Карантанія стала незалежним слов'янським князівством, центром якого був Крнскі ґрад, розташований на північ від сучасного м. Клаґенфурт (Австрія).

У 745 р. карантанський князь Борут у боротьбі з аварами прийняв заступництво Баварії. У результаті Карантанія стала васальним князівством баварців. Вихований у Баварії християнином, князь Хотімір (752–769) почав проводити систематичну християнізацію карантанців. Після смерті князя язичники словенці у 769 р. в результаті повстання зуміли на деякий час вигнати з країни усіх християнських місіонерів. Однак до 784 р. країна була в цілому християнізована, при цьому німецькі місіонери з самого початку проповідували на слов'янській мові.

У 788 р. Карантанія разом з Баварією стали частиною Держави франків. Після походу франків 820 р. Карантанія та Карніола, які разом з іншими слов'янськими землями виступили проти панування франків, втратили залишки самоврядування, їхня знать була майже повністю знищена. Ці землі були надані франкським феодалам, а на території Словенії почала поширюватися франкська феодальна й адміністративна система та німецька колонізація. Зокрема землі нинішніх Верхньої Штірії та Верхньої Карінтії в Австрії до XII ст. були ґерманізовані.

З кінця 830-х до 874 р. нинішні словенські землі Прекмур'я та частина Нижньої Штірії стали частиною слов'янського Блатенського (Паннонського) князівства, створеного королем Східного Франкського королівства Людовіком II Німецьким для стримування просування Великої Моравії на південь. У 869 р., після повстання проти зверхності франків, князівство стало незалежним, а Папа Римський на прохання паннонського князя Коцела (861–874) висвятив проповідника Мефодія на єпископа (з 871 р. – архієпископа) паннонського та моравського для перекладу богословських книг та поширення християнства слов'янською мовою. У 874 р. франки ліквідували Паннонське князівство.

Наприкінці IX ст. Середньодунайську низовину заселили угорці. Вони вклинилися на словенську територію і відірвали її від решти західних слов'ян. Це сприяло тому, що слов'яни Карантанії і Карніоли почали розвиватися як самостійна нація словенців. Після перемоги над угорцями короля Східного Франкського королівства Оттона I в 955 р. територія Словенії була розділена на декілька прикордонних регіонів створеної у 962 р. Священної Римської імперії. Найважливішим з них була Карантанія, яка в 976 р. дістала статус Герцогства Велика Карантанія.

До XII ст. на словенській території склалося кілька стабільних територіально-політичних одиниць (провінцій або земель): Карінтія, Штірія, (в обох словенці становили дві третини населення, а третину – німці), Крайна, або маркграфство Карніола (переважно словенська), Ґоріца з Примор'ям (крім словенського, там було й італійське населення). До XIII ст. мовою феодального класу повсюди стала німецька, а великими феодалами на словенських землях були виключно німці.

У XII–XIV ст. в словенських землях відбувається економічне піднесення: селяни освоюють нові території, з'являютьсяся нові міста (Камнік, Крань, на місці колишнього римського укріплення – Любляна), пожвавлюється промисловість і торгівля в містах, що збереглися з римських часів (Трієст, Копер, Птуй). На базі видобутку та обробки природних копалин виникають і успішно розвиваються нові промислові центри: Железнік (залізо), Яворнік (залізо), Пліберк (свинець), Літія (свинець), Ідрія (ртуть).

Внаслідок вдалих династичних та дипломатичних рішень чеський король Отакар II Пржемислав станом на 1270 р. зміг консолідувати під своєю владою більшість словенських територій – Штірію, Карінтію та Крайну. Однак король Німеччини Рудольф I Габсбург оголосив Отакару війну та змусив у 1276 р. відмовитись від Штірії, Карінтії та Крайни. У XIV ст. більшість словенських територій були приєднані до володінь Габсбургів, панування яких на цих землях продовжилося до початку XX ст. У 1480-х рр. деякі з них були тимчасово приєднані до Угорщини, але потім знову повернулись під владу Габсбургів, де стали частиною Внутрішньої Австрії. На кінець XV ст. встановився етнічний кордон між словенцями та їх сусідами, який значною мірою зберігається до сьогодні.

Загалом економічний розвиток словенських земель в XI – першій половині XIV ст. йшов по висхідній лінії. У XV ст. становище словенських селян різко погіршилося: зросли феодальні повинності, став заборонятися перехід від одного поміщика до іншого. У 1478, 1515, 1573, 1635, 1713 рр. словенське селянство, невдоволене значним зростанням податкового тиску, піднімало великі повстання проти онімеченої аристократії. Першим адміністративним указом, перекладеним словенською мовою, став закон 1570 р. про сплати винного податку виробником. Водночас через територію Словенії у XIV–XVI ст. йшов основний торговий шлях із Німеччини, Угорщини та Хорватії до Італії, що збагачувало словенські міста.

Інтенсивні набіги турків (з 1408), які тривали до кінця XVI ст., погіршили ситуацію в Словенії, зокрема саме після спустошливого набігу 1476 р., який фактично не зустрів супротиву влади, розпочалось селянське повстання 1478 р., кероване Селянським союзом Карінтії. До 1508 р. в словенських землях загинуло від турків чи було забрано ними в полон близько 200 тис. осіб.

З 1520-х рр. у Словенії поширився протестантський рух, лідером якого став Пріможа Трубар. Щоб донести ідеї Реформації до городян і селян, протестанти стали проводити

богослужіння і видавати богослужбові книги словенською мовою. Так, П. Трубар у 1550 р. видає словенською мовою перші друковані книги – Катехізис та Абецедарій (Буквар), створивши словенську писемну мову, а в 1581 р. здійснює переклад словенською мовою Нового Завіту. У 1563 р. він стає главою словенської Протестантської церкви, вірними якої були здебільшого жителі міст та дворяни. Любляна, головне місто Крайни, стала оплотом протестантизму.

У 1563 р. в Любляні була відкрита протестантська школа. У 1575 р. протестант Янез Мандельц відкрив у Любляні першу в Словенії друкарню. У 1584 р. Юрій Далматін здійснює переклад словенською мовою усієї Біблії, а Адам Богоріч у 1584 р. укладає першу граматику словенської мови латинською мовою.

У першій половині XVII ст. Католицька церква за підтримціки Габсбурґів жорсткими методами придушила протестантський рух і знову перетворила Словенію на майже повністю католицьку країну. У 1598 р. Фердінандом II було заборонено у Внутрішній Австрії, до складу якої входили майже всі словенські землі, протестантське богослужіння. Згідно з указом 1599 р., усі, хто не повернеться до католицизму, мали продати майно і піти у вигнання. Усі протестантські церкви були повернуті католикам, усі протестантські школи закриті, усі словенські книги були піддані спаленню як видані протестантами.

Переміщення торговельних шляхів, відтік із країни міщан-протестантів і Тридцятирічна війна спричинили економічний занепад Словенії у першій половині XVII ст., але в XVIII ст. господарський розвиток знову активізується, розгортається національний просвітницький рух.

У 1600–1750 рр. навчання в початкових школах на території Словенії велося лише німецькою або італійською мовами, в єзуїтських колегіях – латинською. У 1693–1725 рр. діяла Академія діяльних люблянців, яка відкрила в 1701 р. у Любляні першу в країні загальнодоступну бібліотеку.

Початок словенського Відродження традиційно відраховується від виходу в світ у 1768 р. «Крайнської граматики» Марка Похліна. У 1777 р. на основі карінтійського наріччя Ожбальт Ґутсман видав свою словенську граматику, а в 1808 р. Єрней Копітар видав німецькою загальнословенську «Граматику слов'янської мови в Крайні, Карінтії і Штірії».

Валентин Воднік засновує і редагує першу словенську газету Lublanske novice od vših krajov cęliga svęjta (1797–1800) та пише перші художні вірші словенською. Перша п'єса на словенській мові (комедія «Старостина Мицько») була написана Антоном Лінгартом і вперше поставлена у Становому театрі Любляни 28.12.1789 р. У другій половині XVIII – першій половині XIX ст. в Карінтії та Крайні поширився рух селян-буковників, які самостійно перекладали з німецької твори, що їм сподобались, та поширювали їх у рукописних списках.

У часи правління імператора Йозефа II у 1782 р. в словенських землях було відмінено особисту залежність селян, здійснювалась політика переведення селянського землеволодіння з орендного на спадкове право.

За підсумком Війн Першої коаліції Австрія та Франція підписали Кампо-Формійський мир (1797), за умовами якого Австрія отримала територію Венеціанської республіки, зокрема й Істрію та Далмацію зі словенським населенням. У результаті всі словенці опинились у складі однієї держави.

Стимулом національного розвитку словенців стало створення Наполеоном Іллірійських провінцій (1809–1814) з центром у Любляні. Французи провели там низку реформ, які сприяли модернізації економіки (відмінили всі стани з їх привілеями, ліквідували цехи,

оголосили свободу торгівлі, встановили єдині податки), дозволили використовувати словенську мову для місцевого самоврядування, навчання у початковій школі було переведене на словенську мову (в 1810 закон не вступив у дію через відсутність вчителів, здатних викладати словенською) тощо.

Промисловий переворот розпочався в словенських землях у 1830-х рр. Перша парова машина була встановлена на цукровому заводі в Любляні у 1835 р. Найбільшим словенським містом першої половини XIX ст. був Трієст (у 1846 – 80 тис. жителів).

Перша словенська політична програма «Об'єднаної Словенії» з'явилася під час європейської «Весни народів» у квітні 1848 р. Її ухвалили словенські товариства Відня, Любляни та Ґраца. Основною ідеєю було об'єднання всіх земель, на яких проживають словенці (Крайни, Штірії, Примор'я, Карінтії), в єдину автономну провінцію у складі Габсбурзької монархії, що називається Словенія. Передбачалося створення власного представницького органу і введення словенської мови в школах та адміністративних установах.

У результаті революції 1848 р. словенське селянство, звільнене від кріпосної залежності та феодальних повинностей, отримало за викуп невеликі земельні наділи. На виплату викупних платежів давалося 20 років. Незабаром утворився численний клас вільних, але безземельних селян, які переселялися до міст.

У 1866 р., в результаті австро-італійської війни, Австрія була змушена поступитися Венеціанською/Фріульською Словенією Італії. У 1867 р. Габсбурзька монархія була трансформована в Австро-Угорську імперію. Більшість словенських земель увійшли власне до земель австрійської корони – Цислейтанії, а словенська територія Прекмур'я – до угорської корони – Транслейтанії.

У 1857 р. в Словенії була відкрита перша залізниця Любляна–Трієст. З кінця 1860-х рр. у словенських землях почали утворюватися акціонерні товариства, які станом на 1890-ті рр. перейшли під контроль іноземного капіталу. З 1872 р. у містах Словенії почали організовуватись ощадні каси, які швидко стали формою боротьби словенської буржуазії проти німецького капіталу. Паралельно формувався клас фабричних робітників, яких у 1890-х рр. нараховувалось до 50 тис. осіб.

З 1870-х рр. у словенських землях, як і в усіх габсбурзьких володіннях, настала глибока криза сільськогосподарського виробництва. Через великі борги та масове розорення селян зі словенських земель почалася масова еміграція: до середини 1890-х рр. виїхало понад 100 тис. осіб, головним чином – в Америку.

Словенська суспільна думка отримала свій розвиток завдяки активізації роботи місцевих ландтаґів, згідно з Конституцією 1867 р. Знову актуальною стає програма «Об'єднаної Словенії». В країні розпочалася боротьба серед політичних угруповань за місце в парламенті («младословенці», «старословенці»).

У 1864 р. в Любляні була заснована Словенська Матиця, основною заслугою якої стало видання художніх творів та підручників для шкіл словенською мовою, що сприяло поступовому введенню в них словенської мови у якості мови навчання та зростанню національної самосвідомості населення. У 1892 р. було відкрито Словенський національний театр.

Водночас після 1867 р. розпочалась реалізація жорсткої політики понімечення словенців, обіймання усіх важливих посад у словенських землях німцями, особливо у Штірії та Карінтії.

У 1890-ті рр. в Словенії утворилися перші політичні партії: клерикали в 1895 р. утворили Католицьку національну партію

(з 1905 – Словенська народна партія), ліберали у 1894 р. – Національно-прогресивну партію (з 1905 – Національно-прогресивна партія) та в 1896 р. утворилася Південнослов'янська соціал-демократична партія.

Наприкінці XIX ст. економічний розвиток Словенії пришвидшився. У 1894 р. відкрилась перша на словенських землях електростанція. Словенія вкрилася густою мережею залізниць. Перший великий словенський банк, Люблянський кредитний банк, був відкритий у 1900 р. Найбільшим економічним та транспортним центром словенських земель був Трієст.

Важким випробуванням для Словенії була Перша світова війна. З її початком розпочалися переслідування словенських національних діячів, багато з яких відмовилися брати участь в антисербській і антиросійській кампанії, що розгорнулася у пресі за вказівкою уряду. У 1915–1916 рр. італійська армія окупувала словенську Ґоріцу. Загалом за час Першої світової війни втрати серед словенців склали 35 тис. осіб.

З кінця 1916 р. у словенському суспільстві стали наростати антиавстрійські настрої. 30.05.1917 р. голова Південнослов'янського клубу Антон Корошец оголосив Травневу декларацію із закликом до об'єднання словенців, хорватів і сербів в самостійне державне утворення під габсбурзькою зверхністю. Цю вимогу підтримали представники усіх словенських, сербських, хорватських партій у рейхстазі. Головну ініціативу в русі за створення південнослов'янської держави взяли на себе словенці. 17-18.08.1918 р. у Любляні було створено Національну раду словенських земель та Істрії як надпартійний орган національного представництва, а 06.10.1918 р. у Заґребі було створене Народне віче словенців, хорватів та сербів як верховний орган південних слов'ян імперії. Головою обох цих інституцій став А. Корошец.

29.10.1918 р. Скупщина в Заґребі оголосила про утворення незалежної від Австро-Угорщини Держави словенців, хорватів і сербів. Одночасно серби вимагали об'єднання в загальну державу, тому 01.12.1918 р. делегація Народного віча вручила сербському принцу-регенту Александру звернення про бажання об'єднати Державу СХС з Королівством Сербії і Чорногорії. У той же день Александр оголосив про створення Королівства сербів, хорватів і словенців (1929–1941, Королівство Югославія).

Проте до складу Королівства увійшли не всі словенські землі: близько 30 % словенців опинилися в Італії та Австрії. Після Першої світової війни все Словенське Примор'я, яке, згідно з Рапалльським договором 1920 р., відійшло до Італії разом з 320 тис. словенців, окупували італійці (регіон Венеція-Джулія). За результатами плебісциту 1920 р., словенський регіон Південна Карінтія з понад 80 тис. словенського населення був приєднаний до Австрії. Водночас, згідно з Тріанонським мирним договором 1920 р., Угорщина відмовилась від Прекмур'я на користь Словенії. Таким чином, ідея об'єднання територій, на яких проживають словенці, не була реалізована.

Хоча Словенія і втратила вихід до моря разом зі своїм найбільшим торговим та діловим центром Трієстом, однак у Королівстві СХС вона була економічно найрозвинутішим регіоном. Станом на 1931 р. словенські землі складали лише 6,5 % території з 10 % населення (1,1 млн осіб), але давали 28 % югославської промислової продукції. Наприкінці 1930-х рр. третину словенської економіки контролював австрійський та чеський капітал.

У парламенті Королівства СХС словенці мали 40 депутатів з 419. На виборах 1920 р. в Словенії СНП отримала 32,27 % голосів, новостворена у 1919 р. Незалежна селянська партія – 20,8 %, ЮСДП – 18,67 %, Комуністична

партія Югославії – 10,29 %. Проти ухвалення централістської та ліберальної Видовданської конституції 28.06.1921 р. голосували СНП і ЮСДП, які виступали за національну автономію Словенії та федеральний устрій, за – словенські ліберали, які підтримували концепцію єдиного народу. На парламентських виборах 1923–1927 рр. СНП отримала 60 % голосів, а на місцевих виборах 1927 р. прийшла до влади у Люблянській та Маріборській областях.

Згідно з Видовданською конституцією, серби, хорвати і словенці оголошувались трьома племенами єдиного південнослов'янського народу. Усі 33 області королівства напряму підпорядковувались центральному уряду в Белґраді. Словенські землі входили до складу двох земель – люблянської та маріборської. Таким чином словенська нація в суто централізованому Королівстві Югославія не мала конституційної або правової автономії.

Однак умови для розвитку словенської культури у Королівстві СХС покращились: з листопада 1918 р. словенська стала мовою навчання в усіх школах краю та офіційною мовою установ. Через словенізацію освіти та утиски до 1920 р. близько 30 тис. німців емігрували зі Словенії. У 1919 р. були відкриті Люблянський університет та консерваторія, у 1938 р. – Національна бібліотека.

Після вбивства у парламенті сербським радикалом лідера Хорватської селянської партії С. Радіча король Александр спробував урегулювати кризу, призначивши прем'єр-міністром лідера СНП словенця А. Корошеця (28.07.1928–07.01.1929). Однак після відставки Корошеця в Югославії була встановлена монархічна диктатура, а конституція відмінена. Територія Королівства Югославія була розділена на дев'ять бановин. У складі Дравської бановини проживали майже всі словенці Югославії. Вони складали 94 % населення.

31.12.1932 р. СНП виступила зі Словенською декларацією, у якій фактично закликала до трансформації Югославії у конфедерацію народів. Під впливом словенських комуністів Комінтерн у 1934 р. рекомендував комуністичним партіям Югославії, Австрії та Італії заявити про визнання права словенського народу на самовизначення, що і відбулося у формі спільної декларації. У 1937 р. в складі КПЮ було створено Словенську комуністичну партію, яка ухвалила Чебинський маніфест про об'єднання всіх словенців у Вільній Словенії.

Під час Другої світової війни територія Словенії впродовж 6–12 квітня 1941 р. була зайнята німецькими та італійськими військами, які напали на Королівство Югославія, та розділена. До німецької окупаційної зони потрапили Верхня Крайна, частина Нижньої Крайни і Нижня Штірія, до угорської – Прекмур'я, до італійської – Внутрішня Крайна та більша частина Нижньої Крайни з Любляною (автономна Люблянська провінція у складі Королівства Італія). В італійській зоні окупації словенська мова залишилась мовою освіти та преси; у німецькій все було переведено на німецьку мову та взято курс на тотальну германізацію Верхньої Крайни і Нижньої Штірії; в угорській зоні відбувалась прискорена мадяризація словенців.

З перших же днів окупації словенські патріоти почали чинити опір загарбникам. Вже 27.04.1941 р. був створений підпільний Антиімперіалістичний (потім – Визвольний) фронт словенського народу, провідною силою якого стали комуністи. Напад Німеччини на СРСР став сигналом до початку організованої партизанської боротьби проти загарбників.

У німецькій та угорській окупаційних зонах організований партизанський рух було знищено до кінця 1942 р. Після капітуляції Італії у вересні 1943 р. німецькі війська зайняли

Люблянську провінцію. Визвольному фронту в Люблянській провінції, окрім німецьких частин, протистояли також частини створеної у вересні 1943 р. Словенської домобранської ліги (понад 10 тис. солдатів), перетвореної 21.01.1945 р. на Словенську національну армію.

Масовий характер опору привів до того, що частина словенської території контролювалася словенськими партизанами з 1943 р. 9 травня 1945 р. частини Національно-визвольної армії Югославії зайняли Любляну та повністю звільнили словенські землі.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

У 1945 р. Словенія стала республікою у складі Федеративної Народної Республіки Югославія зі своїм парламентом та урядом і широкими повноваженнями в галузі освіти, культури, науки, охорони здоров'я та комунальних питань.

У повоєнний час Словенія, за договором між ФНРЮ та Італією в 1947 р., отримала частину словенських територій у Примор'ї та Внутрішній Крайні, які були передані Італії після Першої світової війни. Однак Трієст, за угодою 1954 р., був залишений за Італією. Незмінність довоєнного кордону з Австрією була підтверджена договором 1955 р., відповідно, Югославії не вдалося приєднати землі Карінтії і Штірії, населені переважно словенцями. Вони залишалися за Австрією.

Перша пряма вимога словенців про незалежність була висунута в 1987 р. групою інтелектуалів і опублікована в № 57 журналу «Нова ревія» під назвою «Національна програма». Заклики до демократизації і опір централізованій політиці Югославії посилилися після арешту трьох журналістів політичного тижневика «Младина» і одного молодого військовослужбовця ЮНА, які повідомили про можливість застосування збройної сили проти Словенії з боку Белґрада «за певних умов».

Розширення прав центрального уряду правками до Конституції, ухваленими у листопаді 1988 р., посилило невдоволення словенської політичної еліти діями центру. У 1988–1989 рр. з'явилися перші опозиційні партії, які в травні 1989 р. висунули декларацію з вимогою утворення незалежної словенської держави. Важливо відзначити, що Союз комуністів Словенії на чолі з Міланом Кучаном (1986–1990) не влаштовував репресій проти опозиції, а навпаки підтримував її вимоги.

У вересні 1989 р. словенський парламент вніс поправки до Конституції, визначивши, що Словенія повинна сама розпоряджатися своїми ресурсами, зокрема – визначати, яку частку відраховувати до федерального бюджету, а також самостійно визначати курс міжнародної політики та регулювати діяльність органів безпеки. У квітні 1990 р. в Словенії пройшли перші демократичні багатопартійні вибори, на яких переміг блок об'єднаної опозиції – ДЕМОС (55 % голосів і більшість у парламенті).

02.07.1990 р. новообраний парламент прийняв Декларацію про державний суверенітет Словенії. На референдумі 23.12.1990 р. 88,5 % громадян проголосували за суверенну і незалежну Словенію. Ще напередодні референдуму парламент ухвалив рішення про те, що основною метою незалежності стане економічна та політична інтеграція з Європою, обґрунтувавши бажання незалежності різним рівнем економічного розвитку югославських республік та підкресливши, що Словенія за своїм економічним рівнем ближча до країн Європи, ніж до югославських союзних республік.

Хартію про самостійність і незалежність Словенії було проголошено 25.06.1991 р., а вранці 27.06.1991 р. молода держава зазнала збройної інтервенції ЮНА. Після Десятиденної війни 07.07.1991 р. за посередництва ЄС

була підписана Бріонська угода про мирне врегулювання югославської кризи, і 29.07.1991 р. частини ЮНА залишили Словенію. У листопаді був ухвалений закон про денаціоналізацію, а в грудні – нова Конституція та обраний президент країни. Ним став популярний у країні М. Кучан (1991–2002), який до того очолював парламент республіки і послідовно проводив курс на незалежність країни. Європейська Спільнота визнала незалежну Словенію в січні 1992 р.

Згідно з Конституцією, главою держави та головнокомандувачем збройних сил є президент Республіки Словенія. Президент обирається максимум на два послідовні п'ятирічні терміни шляхом прямого таємного голосування. Коли неможливо скликати засідання Державних зборів (у разі терміновості або війни), президент може видавати укази, що мають силу закону.

Парламент країни є однопалатним. У Державні збори обирається 90 депутатів строком на чотири роки: з них 88 – за пропорційною системою, а 2 місця – за мажоритарною системою для італійської й угорської громад. Особливістю політичної системи країни є можливість вносити законопроекти в Державні збори виборцями в кількості не менше 5 тис. осіб. Крім того, в країні існує дорадчий орган (Державна рада), у якому засідають 40 депутатів, обираних на п'ятирічний термін. Вони представляють важливі економічні, структурні й національні групи суспільства.

Прем'єр-міністра обирають Державні збори більшістю голосів усіх депутатів. Його кандидатуру для обговорення пропонує президент. Прем'єр-міністр пропонує кандидатури міністрів, яких призначають і звільняють з посади Державні збори.

Ліберальна демократія Словенії була домінуючою політичною партією країни з 1992 до 2004 р. (виграла підряд вибори 1992, 1996 та 2000 рр.). У цей період, крім 2000 р., прем'єр-міністрами країни були представники саме цієї партії. Найвідомішим серед них є Янез Дрновшек – голова президії СФРЮ у 1989–1990, прем'єр-міністр у 1992–2000, 2000–2002 та президент у 2002–2007 рр.

Вибори 2004 р. виграла Словенська демократична партія – 29 місць, ЛДС – 23, Соціал-демократи – 10, Нова Словенія–Християнська народна партія – 9, Словенська народна партія – 7, Демократична партія пенсіонерів Словенії – 4. Лідер СДП Янез Янша очолив уряд країни (2004–2008), однак на президентських виборах 2007 р. переміг представник лівоцентристських сил Даніло Тюрк (2007–2012).

На парламентських виборах у вересні 2008 р. перемогла опозиційна лівоцентристська коаліція на чолі з партією Соціал-демократи (спадкоємець Союзу комуністів Словенії), лідера яких Борута Пагора було обрано прем'єр-міністром (2008–2011). До Державних зборів у 2008 р. були обрані: лівоцентристська коаліція (Соціал-демократи – 29 місць, За правду – 9, ЛДС – 5, Демократична партія пенсіонерів Словенії – 7), СДП – 28, Словенська національна партія (лівонаціоналісти) – 5, Словенська народна партія (правоцентристи) та Партія словенської молоді (лівоцентристи) – 5.

Лівоцентристський уряд Пагора вже на початку своєї роботи зіштовхнувся зі зростанням економічної кризи. Запропонована урядом реформа пенсійної системи, що передбачала підвищення віку виходу на пенсію до 65 років, була відкинута громадянами на референдумі 05.05.2011 р. Через падіння суспільної підтримки Б. Пагор попросив парламент про вотум довіри, але 20.09.2011 р. парламент Словенії висловив вотум недовіри його урядові.

У 2011 р. відбулися дострокові парламентські вибори. На виборах несподівано перемогла створена напередодні виборів мером

Любляни Зораном Янковічем лівоцентристська партія Позитивна Словенія – 28 місць, СДП отримала 26 місць, Соціал-демократи – 10, заснований напередодні виборів ліберальний Громадянський список Ґреґора Віранта – 8, Демократична партія пенсіонерів Словенії – 6, Словенська народна партія – 6, Нова Словенія – ХНП – 4. ЛДС на цих виборах взагалі не потрапила до парламенту.

Парламент Словенії в ході таємного голосування не підтримав кандидатури З. Янковіча, яку президент Д. Тюрк запропонував на пост прем'єр-міністра як лідера партії-переможця виборів. Партії Словенії домовилися про створення правоцентристської коаліції на чолі з лідером СДП Я. Яншею, який і був затверджений на посаду прем'єр-міністра (2012–2013). Залишив посаду після звинувачень у корупції та був засуджений на два роки. Наступниця Янші на посаді глави уряду, лідер партії «Позитивна Словенія» Аленка Братушек (2012–2013) через суперництво за лідерство у партії подала у відставку з посади прем'єр-міністра.

Президентом Словенії у 2012 р. був обраний Б. Пагор.

Парламентські вибори 2014 р. виграла новостворена партія Мірослава Церара – 36 місць, СДП – 21, Демократична партія пенсіонерів Словенії – 10, коаліція Об'єднані ліві – 6, Соціал-демократи – 6, Нова Словенія–ХНП – 5, новостворений Альянс Аленки Братушек – 4. За результатами виборів уряд Словенії очолив М. Церар (2014–2018).

Вибори 2018 р. виграла СДП – 25 місць, новостворений Список Мар'яна Шареця – 13, Соціал-демократи – 10, Сучасна центристська партія (колишня партія Міра Церара) – 10, новостворена партія Ліві (спадкоємець Об'єднаних лівих) – 9, Нова Словенія – Християнські демократи – 7, партія Аленки Братушек – 5, Демократична партія пенсіонерів Словенії – 5, Словенська національна партія – 4.

Рішення приєднатися до ЄС було обумовлено геополітичним положенням країни, її культурно-історичною спадщиною, розвиненими зв'язками з країнами Західної Європи. Вже 10.06.1996 р. Словенія подала офіційну заявку на асоційоване членство. У 1998 р. уряд склав свій план дій під назвою «Стратегія Республіки Словенії відносно вступу до ЄС», який в основному був виконаний до 2002 р. У країні було реформовано податкову систему, фінансовий і комунальний сектор. 23.03.2003 р. під час референдуму 89,61 % мешканців країни висловилися за приєднання до ЄС.

01.05.2004 р. Словенія стала членом ЄС, а 29.03.2004 р. – членом НАТО. У 2004 р. країна перейшла з числа боржників Світового банку до числа його донорів.

Складною проблемою двосторонніх відносин незалежної Словенії стало питання встановлення морського кордону з Хорватією у Піранській затоці, оскільки від цього залежало, чи матиме Словенія вільний вихід до міжнародних вод. Після вступу Словенії до ЄС у 2004 р. вона використала новий статус для відстоювання своєї позиції, зокрема декілька разів (у 2008 та 2009 рр.) блокувала вступ Хорватії до ЄС. 29.06.2017 р. міжнародний арбітражний суд у Гаазі ухвалив остаточне рішення стосовно цієї суперечки, вирішивши, що Словенія повинна мати прямий вихід до міжнародних вод через коридор, який перетинає хорватські води. Хорватія це рішення не визнала.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Маючи гарну економічну базу, яка була закладена в часи Габсбурґів, Словенія була найбільш розвинутою та стабільною республікою Югославії. У грудні 1946 та квітні 1947 рр. були ухвалені закони про націоналізацію приватних магазинів, будівельних фірм, готелів, підприємств та банків.

Вже у 1945 р. було ліквідоване велике приватне та церковне землеволодіння. Земля передавалась тим, хто її сам обробляв. Станом на початок 1949 р. в Словенії було 235 тис. селянських господарств (98 % – приватні). У 1949–1953 рр. була спроба провести насильницьку колективізацію, від чого відмовились після погіршення відносин з СРСР.

У 1952 р. ВВП Словенії на душу населення становив 181,8 % від середнього рівня по Югославії.

У повоєнний час Словенії вдалося досягти високого рівня економічного розвитку завдяки підтримці робочої дисципліни, хорошій організації та підготовці високоосвічених кадрів. Республіка мала добре розвинену економіку: електроенергетика, чорна та кольорова металургія забезпечували понад 50 % національного доходу.

Після значного розширення прав союзних республік Конституцією 1974 р. почався розпад єдиного югославського економічного простору, а Словенія стала поступово виходити на тренд економічної самостійності.

У 1989 р. ВВП Словенії на душу населення зріс до 196,8 % від середнього рівня по Югославії.

У 1990 р., займаючи лише 7,9 % території країни та маючи менш ніж 10 % від загальної чисельності населення, вона виробляла 21,3 % ВВП країни і давала п'яту частину експорту Югославії. Це стимулювало ріст національної самосвідомості, що проявлялося не лише в економіці, але й у сфері культури.

У другій половині 1980-х рр. рівень ВВП у Словенії в реальному вираженні почав падати у зв'язку з кризою в економічній та політичній системах колишньої Югославії. Тенденція зниження посилилася з 1988 р. і досягла піку одразу після здобуття незалежності у 1991 р. Проте Словенія справилася з труднощами, ставши однією з країн колишнього соціалістичного табору, які найуспішніше розвивались у період переходу від соціалізму до ринкової економіки. Зокрема, вона стала однією з перших країн Центральної і Східної Європи, яка заснувала свою фондову біржу (1989). З 08.10.1991 р. в обіг було введено національну валюту толар.

У підході до перетворень в економіці словенська управлінська еліта виявила певну обережність, поєднавши підходи і «шокової терапії», і поступових змін у збалансовану модель соціально-економічної трансформації.

Програма приватизації була запущена у грудні 1992 р., з ухваленням відповідного закону про зміну форм власності підприємств, який передбачав рівну участь усіх робітників підприємств та інших громадян у придбанні акцій фірм, що приватизувалися, і право робітників-акціонерів не бути звільненими без їхньої згоди. Найбільш успішні підприємства виходили на відкритий продаж частини своїх акцій на Люблянській фондовій біржі, де покупцями могли бути також іноземці, участь яких у приватизаційних процесах суворо контролювалася державою. Приватизаційні процеси в країні не форсували, тому на 2001 р. приблизно 45 % економіки ще залишалося в руках держави.

У 1992 р. почав реалізовуватись закон про денаціоналізацію, відповідно до якого станом на 1997 р. було денаціоналізовано 23 тис. гектарів селянських земель, 69 тис. га лісів, 245 тис. м^2 житлової площі, 312 тис. м^2 нежитлової площі, 6 млн м^2 земель під забудовою.

У результаті словенські підприємства, які ще за часів СФРЮ успішно працювали на ринках, маючи висококваліфіковану робочу силу і широку господарську самостійність, змогли вижити в нових умовах глобалізації та посилення іноземної конкуренції. Опіку над долею великих збиткових підприємств, що потребували державних дотацій, взяли на себе

державний Фонд розвитку та Агенція з приватизації і реструктуризації. Варто відзначити, що приватизація ніколи не розглядалася в Словенії одним із головних джерел поповнення державного бюджету.

У результаті такого підходу уряду вдалося уникнути масового банкрутства підприємств, припинення сплати податків, стабілізувати рівень інфляції і темпи росту заробітної плати, стримати рівень безробіття. За короткий період Словенія змогла здолати втрату ринків колишньої Югославії та транспортну й комунікаційну кризу з Південно-Східною Європою. Її основні товарні потоки були перенаправлені на Євросоюз та інші дружні країни. Цьому сприяло підписання у квітні 1993 р. Договору про економічне співробітництво з ЄС, який розширив можливості доступу словенських товарів на ринки Західної Європи.

У монетарній сфері й зовнішній торгівлі реформи проводились шляхом так званої «шокової терапії». Масштабна лібералізація цін і зовнішньої торгівлі була проведена в найкоротші строки. Стабільність толара була забезпечена шляхом жорсткої «прив'язки» до німецької марки.

Крім того, уряд прийняв рішення, що бюджет повинен бути бездефіцитним, а позичання за кордоном мінімальними. Саме тому в 1990-х та 2000-х рр. у Словенії не було зростання зовнішньої заборгованості.

Вже у 1993 р. в країні було подолано трансформаційну депресію, а в 1998 р. Словенія перевищила економічні показники дореформених років.

Розвиткові промисловості сприяє наявність дешевої електроенергії. Каскади ГЕС на річках Драва, Сава й Соча, а також теплові електростанції, що працюють на місцевому вугіллі, повністю забезпечують потреби країни в електроенергії. Це дає можливість розвивати виплавку електросталі й алюмінію (в Кідрічево), прокат алюмінію (у Словенскій Бістріці), електрохімію (в Маріборі). Металургійний комбінат в Єсеніце і заводи у Равне й Шторе випускають високоякісний метал.

Найбільшим промисловим і транспортним центром країни є Любляна, де працюють машинобудівний, хімічний, текстильний комбінати, підприємства харчової, шкіряно-взуттєвої, деревообробної промисловості.

У жовтні 2005 р. рівень інфляції в Словенії вперше досяг критерію Маастріхта, знизився дефіцит державного бюджету. З 01.01.2007 р. країна приєдналась до Європейського монетарного союзу, ввівши в обіг замість толара євро. Рівень зареєстрованого безробіття впродовж 2000–2008 рр. знизився з 12 до 7 %.

Загалом можна сказати, що більшість економічних показників країни після приєднання до ЄС у 2004 р. не зазнали серйозних змін. Найпомітнішою зміною стало прийняття єдиної торгової політики ЄС, при якій були скасовані митні обмеження на швидкопсувну продукцію сільського господарства і продукти харчування, що ввозяться з країн ЄС.

Однією з найважливіших галузей словенської економіки є туризм. З 2000 до 2010 р. кількість туристів, які відвідали країну, зросла з 2 до 3 млн осіб.

За роки незалежності структура словенської економіки зазнала суттєвих змін. Так, більш ніж удвічі зменшилась частка сільського господарства – з 5,7 % у 1991 р. до 2,4 % у 2010 р., частка промисловості та будівництва скоротилася з 44 до 31 %, натомість з 50 до 67 % зросла питома вага сектору послуг.

Послідовне економічне зростання словенської економіки тривало до світової фінансової кризи 2008 р., яка призвела до спаду економічного розвитку та зростання зовнішнього боргу країни у 2009 р. Рівень безробіття, за даними Євростату, зріс із 4,4 % у 2008 р. до 10,1 % у 2013 р., потім почав зменшуватись

(2016 – 8 %). У 2012 р. було введено режим суворої економії, що спричинило зменшення виплати різних субсидій, доплат, виплат по безробіттю тощо. Рецесію було подолано лише у середині 2010-х рр.

Обсяг ВВП Словенії, за даними Євростату, в ринкових цінах у 1995 р. складав 16,3 млрд євро, у 2000 р. – 21,8 млрд, у 2005 р. – 29,1 млрд, у 2008 р. – 37,9 млрд, у 2009 р. – 36,2 млрд, у 2011 р. – 37 млрд, у 2013 р. – 36,4 млрд, у 2014 р. – 37,6 млрд, у 2016 р. – 40,3 млрд, у 2017 р. – 42,9 млрд, у 2019 р. – 48 млрд, у 2024 р. – 67,4 млрд

Словенія веде торгівлю в основному з країнами – членами ЄС (у 2010 р. частка експорту до ЄС-27 складала 71,7 %, а імпорту – 77,5 %). Основними статтями експорту є: автотранспортні засоби, електротехніка, апаратура і прилади, меблі й продукція медичної та фармацевтичної промисловості. Найбільшими компаніями-експортерами є Revoz (автозавод Рено-Кліо), Unior d.d., Gorenje, Krka, Lek тощо. Також важливу роль в експорті Словенії відіграє високоякісне м'ясо та м'ясні продукти, вино та пиво (Lasko, Union). Понад 80 % усього доходу країни від експорту товарів і послуг припадає на промисловість.

Згідно зі списком 500 найбільших компаній ЦСЄ за підсумками 2015 р. (рейтинг «Делойт»), найприбутковішими словенськими компаніями є: нафтова Petrol Group (30 місце, дохід 3,8 млрд євро), торгова Mercator Group (2,6 млрд), енергетична GEN-I Group (1,7 млрд), PS Mercator (1,4 млрд), машинобудівна Gorenje Group (1,2 млрд), HSE Group (1,2 млрд), фармацевтична Krka Group (1,1 млрд), Lek Group (1 млрд), автобудівна Revoz (1 млрд).

Оскільки в країні існує дефіцит власного виробництва рослинної олії, пшениці, цукру та свинини, то Словенія імпортує продукцію сільського господарства.

Обсяг прямих іноземних інвестицій у Словенію станом на кінець 2010 р. склав 10,7 млрд євро. У той же час Словенія є активним інвестором, вклавши за кордон станом на кінець 2010 р. 5,5 млрд євро прямих інвестицій.

Основними зовнішньоторговельними партнерами країни у 2010 р. були: Німеччина (19,8 % експорту та 18,4 % імпорту), Італія (12,2 та 17,8 % відповідно), Австрія (8,2 та 12,1 %), Франція (8,1 та 5,5 %), Хорватія (6,7 та 3,8 %).

Зовнішньоторговельний оборот Словенії (товарами і послугами), за даними Євростату, становив у 1995 р. 15,2 млрд євро (експорт – 7,4 млрд, імпорт – 7,8 млрд), у 2000 р. – 22,7 млрд, у 2005 р. – 35 млрд, у 2007 р. – 48 млрд, у 2008 р. – 51 млрд, у 2009 р. – 41 млрд, у 2010 р. – 46,3 млрд, у 2013 р. – 52,4 млрд, у 2015 р. – 56,8 млрд, у 2017 р. – 67,4 млрд, у 2018 р. – 73,5 млрд, у 2024 р. – 104,9 млрд (експорт – 54,5 млрд, імпорт – 50,4 млрд).

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СЛОВЕНІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

З 1772 р., коли Галичина та Буковина увійшли до складу Австрійської монархії, і до 1918 р. українці та словенці жили у складі однієї держави.

Наприкінці XVIII – XIX ст. у Львівському університеті працювало багато відомих словенських вчених. Зокрема, у 1784 р. помічником директора бібліотеки Львівського університету було призначено видатного діяча словенського просвітництва Мартіна Куральта, який провів велетенську роботу з систематизації книг із українських монастирів, що у цей час закривались, а їх книгозбірні передавалися Львівському університету. За його безпосередньої участі до 1787 р. було сформовано фонди університетської бібліотеки, й вона розпочала свою роботу. У 1801 р. М. Куральт став директором бібліотеки Львівського університету.

На прохання своїх колег із Любляни, Куральт вислав В. Водніку, який працював над укладенням граматики словенської мови, граматику М. Смотрицького (1619), на яку Воднік опирався, готуючи першу граматику словенською мовою (вийшла у 1811).

У 1784 р. до Львова прибув молодий словенський юрист Антонін Пфлеґер, який протягом 17 років викладав на юридичному факультеті Львівського університету. У 1823–1827 рр. викладачем гімназії у Львові був визначний словенський філолог та літературознавець, знавець 19 іноземних мов Матія Чоп. Навіть після повернення до Любляни він підтримував зв'язки з українським освітнім і церковним діячем, вченим-філологом Іваном Могильницьким.

З 1832 р. в Львівському університеті працював уродженець Карінтії Карломан Тангль, який у 1848 р. був обраний ректором університету.

Український історик, філолог, етнограф, фольклорист Юрій Венелін (Георгій Гуца) (1802–1839) був одним із перших науковців, який у своїй роботі «Давні і нинішні словени у політичному, народописному, історичному та релігійному їх відношенні до росіян» увів в наукову літературу назву «Словенія». Зокрема, у вступній частині книги Венелін наголошував: «Якби в нинішньому 1834 р. потрібно було назвати частину згаданих країн і саме іллірійське королівство по імені їх мешканців, то потрібно б назвати їх Словенією, Slowenenland, la Slovenie».

Важливою складовою культурних, а також політичних і соціальних процесів у Словенії в другій половині XIX ст. стає звернення поглядів культурної та політичної еліти у бік слов'янського світу. До України інтерес зростав особливо стрімко, що пояснювалося посиленою симпатією словенської спільноти до українців у зв'язку зі спільною політичною долею, значною зацікавленістю творчістю Т. Шевченка та інших українських поетів, українським фольклором тощо.

Починаючи з 50-60-х років XIX ст. на теренах Словенії з'являються переклади творів М. Вовчка, П. Куліша, М. Костомарова та інших українських письменників. Однак, безумовно, провідним українським взірцем для молодої генерації словенських поетів стає творчість Т. Шевченка.

Великий словенський мовознавець і славіст Франц Міклошіч у своїй відомій «Порівняльній граматиці слов'янських мов» (1856, кн. 3) наголошував на великій подібності і пов'язаності між словенською й українською мовами. Він чітко й рішуче заявив, що українська мова цілком самостійна, оригінальна і має глибоке коріння в далекому минулому. У 1883 р. Міклошіча було обрано почесним доктором Одеського університету.

У 1891 р. в Любляні словенський громадський і культурний діяч Янез Крек заснував гурток католицької творчої молоді, на якому навчав своїх молодих однодумців слов'янських мов, особливо чеської та української, орієнтував їх на народну поезію слов'янських народів. Учасники цього гуртка захоплювались історією козацької України, обирали собі козацькі прізвиська, наприклад, Я. Крек називав себе Остапом-запорожцем.

У 1899 р. Словенію відвідував український історик, філолог-славіст Костянтин Радченко. В його листах із Любляни є багато дуже цікавих спостережень і зауважень про становище в Словенії, про громадське життя словенців. Зокрема, Радченко засудив протиборство двох провідних буржуазних партій Словенії того часу – клерикалів (Словенська народна партія) і лібералів (Національно-прогресивна партія), які у боротьбі «з германізмом втрачають сили у безплідному двобої між собою і часом не гребують союзом з німцями».

На початку XX ст. у Любляні побував український літературознавець Петро Заболотський. Там він познайомився з Л. Єнко та багатьма іншими вченими, з якими потім продовжував листуватися.

У 1903 р., за результатами своєї поїздки Україною, словенський поет Антон Ашкерц написав вірші: «Український степ», «Тече Дніпро» й «Українська балада».

В роки Першої світової війни багато словенців, які входили до австро-угорської армії, опинилися на території України. Переважна більшість з них була захоплена в полон, або й просто здалася російській армії, не бажаючи воювати за інтереси Габсбурзької монархії.

Лютнева буржуазно-демократична революція, ліквідація самодержавства в Росії були сприйняті військовополоненими з ентузіазмом. З революцією вони пов'язували надію на швидке закінчення війни і повернення додому.

Однією з перших організацій південнослов'янських військовополонених на території Російської імперії був створений в Києві влітку 1917 р. Південнослов'янський революційний союз – національно-демократична організація, неоднорідна за своїм національним і соціальним складом і політичними поглядами. Вона охоплювала як революційно налаштованих солдатів, так і офіцерів, які розділяли погляди буржуазно-демократичного Південнослов'янського комітету в Лондоні, що боровся за створення буржуазно-демократичної Югославії.

У 1922–1923 рр. в Королівстві сербів, хорватів і словенців знаходилося понад 70 тис. біженців з Росії й України. Вони були розселені у більш ніж 300 колоній по всій країні, зокрема і в Словенії. Їх правове положення було сприятливішим, ніж в інших європейських країнах, оскільки з 1923 р. правлячі кола Королівства СХС проводили політику зрівняння в правах українських і російських біженців з підданими королівства. Незважаючи на це, велика частина емігрантів у першому поколінні виявилася майже не здатною до адаптації.

УКРАЇНСЬКО-СЛОВЕНСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Характерними рисами українсько-словенських відносин є стабільна підтримка Словенією демократичних перетворень в Україні та курсу України на європейську і євроатлантичну інтеграцію. Інтерес Словенії до України зумовлений насамперед економічними зв'язками між нашими країнами та значним позитивним сальдо словенської торгівлі з Україною. Наша країна також представляє інтерес для словенських інвестицій.

Скупщина Республіки Словенія визнала державну незалежність України 11.12.1991 р. Дипломатичні відносини між Україною та Республікою Словенія були встановлені 10.03.1992 р. Посольство України в Словенії розпочало свою діяльність у 2004 р. Першим послом України в Словенії (за сумісництвом) 14.03.1995 р. був призначений Дмитро Ткач. Посольство Республіки Словенія в Києві було засноване в квітні 2004 р. Першим постійним послом Словенії в Україні у вересні 2004 р. став Прімож Шеліґо.

У серпні 1996 р. між Урядом України та Урядом Республіки Словенія була підписана Угода про торговельно-економічне співробітництво, яка заклала юридичну базу двосторонніх економічних відносин. Загалом станом на 2019 р. українсько-словенська договірно-правова база складалася з 32 документів міждержавного та міжурядового характеру.

У березні 1999 р. відбувся офіційний візит президента України Л. Кучми до Республіки Словенія, під час якого було підписано декілька міжурядових угод, зокрема, про взаємне сприяння та захист інвестицій. У свою чергу,

в травні 1999 р. президент Республіки Словенія М. Кучан відвідав Україну з робочим візитом у рамках VI неформальної зустрічі президентів країн Центральної Європи (м. Львів).

01-02.12.2005 р. президент Словенії Я. Дрновшек відвідав Київ, де взяв участь у Форумі Спільноти демократичного вибору.

У 2008 р. відбувся робочий візит президента України В. Ющенка до Республіки Словенія. У рамках візиту була підписана Угода між Україною і Республікою Словенія про обмін і взаємну охорону інформації з обмеженим доступом та Угода про співробітництво у сфері розвитку між Кабінетом Міністрів України й Урядом Республіки Словенія.

Офіційні та робочі візити президентів Словенії до України також відбувались у 2011 р. (Д. Тюрк), 2014, 2017, 2018 рр. (Б. Пахор). У 2016 р. з офіційним візитом Словенію відвідав президент України П. Порошенко.

У 1997 р. прем'єр-міністр України В. Пустовойтенко вперше відвідав Словенію, взявши участь у щорічному саміті глав урядів країн-учасниць CEFTA, який відбувся в м. Порторож. У 1998 р. відбувся перший офіційний візит прем'єр-міністра Республіки Словенія Я. Дрновшека в Україну. У 2003 з офіційним візитом Словенію відвідав прем'єр-міністр України В. Янукович.

У червні 2007 р. під час офіційного візиту прем'єр-міністра Республіки Словенія Я. Янші в Україну відбувся українсько-словенський інвестиційний бізнес-форум, у якому взяли участь представники близько 70 провідних словенських компаній.

У листопаді 2018 р. відбувся візит голови Національної ради Словенії А. Ковшци до України, під час якого було проведено переговори з головою Верховної Ради України А. Парубієм.

Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Словенією впродовж 2000 – 2010-х рр. залишалось суттєво не збалансованим на користь Словенії. Обсяг зовнішньоторговельного обороту між країнами (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. склав 162 млн дол. США (експорт – 34,4 млн, імпорт – 127,5 млн), у 2006 р. – 323 млн, у 2007 р. – 595 млн, у 2008 р. – 274 млн, у 2009 р. – 207 млн, у 2012 р. – 290 млн, у 2013 р. – 341 млн, у 2014 р. – 253 млн, у 2015 р. – 172 млн, у 2017 р. – 229 млн, у 2018 р. – 253 млн, у 2021 р. – 402 млн дол. США (експорт – 102 млн, імпорт – 300 млн).

Окремою формою зовнішньоекономічного співробітництва двох країн є взаємне інвестування. Станом на 01.07.2019 р. в економіку України, за даними Держстату України, було залучено 21,9 млн дол. США інвестицій зі Словенії. В Україні зареєстровано 35 підприємств зі словенським капіталом.

Суттєві інвестиції в економіку України здійснювали фармацевтична компанія KRKA (засновник СП KRKA – Україна, що випускає ліки, вітаміни та косметичні товари), компанія «Інтерєвропа» (будівництво з 2007 р. логістичного центру та автомобільного терміналу у передмісті Києва, інвестиція) та «Іскрател» (засновник харківського СП «Моніс», що займається виготовленням телекомунікаційного обладнання). У Черкаській обл. на базі заводу «Аврора» словенською компанією «Геліос» була відкрита лінія з виробництва фарб. Компанія «Агромеханіка» здійснює виробництво словенських сільськогосподарських тракторів на підприємствах в Умані та Івано-Франківській обл. Компанія «Маріборська ливарня» реалізовує проект відкриття виробничої лінії в Україні (виробництво радіаторів у Чернігівській обл.).

З 2018 р. птахокомбінатом м. Птуй володіє українська ПАТ «Миронівський хлібопродукт» і планує суттєві інвестиції у виробництво.

Важливим кроком, що сприяв активізації українсько-словенського торговельно-економічного співробітництва, стало підписання у листопаді 2014 р. між ТПП України та Словенії Угоди про заснування Українсько-словенської ділової ради. У 2017 р. в Любляні і в 2019 р. у Києві відбулись Українсько-словенські бізнес-форуми.

Правову основу українсько-словенського культурно-гуманітарного співробітництва складають міжурядова Угода про співробітництво в галузі культури, науки та освіти від 12.05.1997 р. (набула чинності 23.03.2000 р.) і Протокол про співробітництво в галузі культури між міністерствами культури України і Словенії на 2007–2011 рр. від 27.06.2007 р.

Посольством України в Словенії разом з Товариством українців «Карпати» і Спілкою українських співвітчизників «Єдність» на регулярній основі проводяться культурно-мистецькі заходи, приурочені до визначних подій української історії.

Важливою культурно-мистецькою подією у двосторонніх відносинах стало відкриття у 2010 р. бронзового погруддя Тарасові Шевченку в мальовничому місті Штан'єль, де народився відомий словенський громадський діяч Йоже Абрам – перекладач «Кобзаря» словенською мовою.

З 2014 р. в оздоровчому комплексі «Дебелі Ртіч» на узбережжі Адріатичного моря, за підтримки МЗС Словенії та Червоного Хреста Словенії, реалізується програма психологічної реабілітації українських дітей, батьки яких загинули або були поранені в ході бойових дій на Сході України.

За даними Посольства України, у Словенії станом на 2015 р. проживало 2,5 тис. українців, які розселені по всій країні. Це і громадяни Словенії, і громадяни України, які мають дозвіл на тимчасове та постійне проживання у Словенії.

Станом на 30.04.2025 р. у Словенії також перебувало 11,9 тис. українських біженців від війни.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

У 1986–2017 рр. до Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Словенії були включені: Шкоцянські печери (висота найбільшої печери – 146 м); доісторичні житла в районі Альп (V–I тис. до н. е.); ртутні копальні Альмадена й Ідрії (XV–XX ст.); первісні букові ліси Карпат та інших регіонів Європи (букові праліси Крокар та Снєжнік-Ждроцлє).

Також видатними об'єктами культурно-цивілізаційної спадщини Словенії є: Любляна – місто музеїв та галерей; місто-музей Птуй (найстаріше місто Словенії); Марібор: готичний собор XII ст., будівля муніципалітету, побудованого в стилі епохи Відродження, і Маріборський замок XV ст.; Шкоф'єлокський замок; озеро Блед та Бледський замок (відомий з XI ст.); архітектура м. Піран; озеро Бохинь; Постойнські печери – друга за величиною система підземних печер у світі (у 1872 р. в печерах була прокладена перша в світі печерна залізна дорога для туристів); Кочевський праліс.

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО включила Супрасльський рукопис середини XI ст. (фрагмент з фондів Національної й університетської бібліотеки в Любляні).

До словенських шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО віднесла: найдавнішу збережену словенську п'єсу «Пристрасть Шкоф'я-Лока» (1715–1727); бобінне мереживо (вид мереживного текстилю); «Куранті від дверей до дверей» (святковий ритуальний танок на Масницю).

Електронні джерела:

Сайт Уряду Республіки Словенія: https://www.gov.si/drzavni-organi/vlada/

Сайт Президента Республіки Словенія: http://www.up-rs.si/

Сайт Державних зборів Республіки Словенія: https://www.dz-rs.si/

Сайт Статистичного управління Республіки Словенія: http://www.stat.si/

Сайт Посольства України в Республіці Словенія: https://slovenia.mfa.gov.ua/

Сайт Посольства Республіки Словенія у Києві: http://www.kiev.embassy.si/

Література:

История Словении / *Кирилина Л. А., Пилько Н. С., Чуркина И. В*. – СПб., 2011. – 480 с.

The land between: a history of Slovenia / ed. by *Oto Luthar.* – Frankfurt; Oxford, 2008. – 560 p.

Gow J., Carmichael C. Slovenia and the Slovenes: a small state in the new Europe. – London, 2000. – 282 p.

Кирилина Л. А. Словенцы и революция 1848–1849 гг. – М., 2000. – 159 с.

Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992 / *Neven Bora*… [et al.]. – Ljubljana, 2005. – 812 s.

Мальшина К. В. Тернистий шлях словенського державотворення (1918–1941). – К., 2018. – 552 с.

Puhar A. Slovenski avtoportret, 1918–1991. – Ljubljana, 1992. – 189 s.

The economic history of Slovenia (1750–1991) / *J. Fischer, Ž. Lazarević, J.Prinćić*. – Vrhnika, 1999. – 239 s.

Князев Ю. К. Экономический феномен Словении и его уроки: (Науч. доклад). – М., 2000. – 88 с.

Кріль М. Вихідці зі Словенії в навчальних закладах Львова наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Вип. 32. – Львів, 1997. – С. 71–81.

Канцедал Л. Д. Українсько-словенські літературні взаємини кінця XIX – початку XX ст. – К., 2005. – 176 с.

Н. Т. Якубенко

ХОРВАТІЯ

Сучасна назва держави: Республіка Хорватія (*хорв.* Republika Hrvatska).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах: вперше ім'я Хорват згадується у грецьких написах на двох мармурових дошках, знайдених у 1853 р. в м. Танаїс на Азовському морі російським археологом П. Леонтьєвим. Пам'ятки датуються 175–211 та 220 рр. н. е., коли Танаїс був під спільним сармато-грецьким контролем. Імена Χορούαθος, Χοροάθου, Χοροάθος належали чоловікам з верхівки Танаїсу, один з яких у 220 р. н. е. був архонтом міста.

У трактаті візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (948–952) історії хорватів присвячені 30 і 31 глави. Тут вони вперше згадуються під цим іменем на Балканах: «хорвати ж жили у той час за Багіварією… Один із родів, відокремившись від них, а саме – п'ять братів: Клука, Ловел, Косендціс, Мухло і Хорват та дві сестри: Туга і Вуга – разом з їх народом прийшли в Далмацію і виявили, що авари заволоділи цією землею. Тому кілька років вони воювали одні з одними – і здолали хорвати… З тих пір ця країна знаходиться під владою хорватів». Також у трактаті сказано, що хорвати переселялись на запрошення імператора Іраклія (610–641).

Перша згадка назви країни «Хорватія» була зроблена в указі хорватського князя Трпіміра (Trpimirova darovnica) від 04.03.852 р. (за іншою версією – 04.03.840), відомому з копії 1568 р. У цій пам'ятці країна називалась regnum Chroatorum (королівство Хорватія).

Створення держави. У VII ст. були створені перші хорватські князівства: Приморська Хорватія та Паннонська Хорватія. У 914–920 рр., за часів правління князя Приморської Хорватії Томіслава I, обидва князівства були об'єднані у єдину державу.

Незалежність. Князь Приморської Хорватії Бранімір (879–892) став першим князем хорватської держави, незалежної від франків та візантійців. 21.05.879 р. Папа Римський Іоанн VIII визнав Браніміра законним хорватським правителем, надавши йому титул Dux Chroatorum, що в ті часи означало визнання незалежної Хорватської держави. Незалежність сучасної Республіки Хорватія (від СФРЮ) була проголошена 25.06.1991 р.

Історичні назви держави: Князівство Паннонська Хорватія (VII ст. – 920); Князівство Приморська Хорватія (VII ст. – 925); Королівство Хорватія (925–1102); Королівство Хорватія в унії з Королівством Угорщина (1102–1526); Республіка Дубровник (1358–1808); Королівство Хорватія у складі Габсбурзької монархії та Австрійської імперії (1527–1868); Королівство Славонія у складі Габсбурзької монархії та Австрійської імперії (1744–1868); Іллірійські провінції у складі Французької імперії (1809–1813); Королівство Іллірія у складі Австрійської імперії (1816–1849); Королівство Далмація у складі Австрійської / Австро-Угорської імперії (1815–1918); Королівство Хорватії і Славонії у складі Австро-Угорської імперії (1868–1918); Держава Словенців, Хорватів і Сербів (1918), Королівство сербів, хорватів і словенців (1918–1929); Хорватська бановина у складі Королівства Югославія (1939–1941); Незалежна держава Хорватія (1941–1945); Федеративна Держава Хорватія (1945 -1946) у складі Демократичної Федеративної Югославії; Народна Республіка Хорватія у складі ФНРЮ (1946–1963); Соціалістична Республіка Хорватія у складі СФРЮ (1963–1990); Республіка Хорватія (з 1990).

Площа: 56594 км^2, що складає десяту частину території України.

Населення: 3 млн 874 тис. осіб (на 01.01.2025, Євростат).

Очікувана тривалість життя при народженні: 79,1 р. (чоловіки – 76,1; жінки – 82) (2024, Євростат).

Етнічний склад населення: хорвати – 91,6 %, серби – 3,2 % (2021, перепис).

Чисельність українців: 1950 українців та 1343 русинів (2021, перепис).

Столиця: Заґреб – 664 тис. осіб. **Найбільші міста:** Спліт – 150 тис.; Рієка – 108 тис.; Осієк – 76 тис.; Задар – 67 тис. (2021, перепис).

Державна мова: хорватська (згідно з Конституцією 1990). Вперше народна (хорватська) мова була проголошена офіційною у Королівстві Хорватія у 1847 р. Потім хорватська була офіційною мовою Королівства Хорватії і Славонії у 1868–1918 рр. Згідно з Конституцією 1947 р., офіційними мовами на території республіки були проголошені хорватська та сербська, 1963 р. – хорвато-сербська, 1974 р. – хорватська літературна мова.

Найдавнішими збереженими писемними пам'ятками хорватської мови є написи, зроблені глаголицею в XI ст. на Пломінській плиті, Валунській плиті та близько 1100 р. на Башчанській плиті. Найдавнішим хорватським текстом латиницею є задарський домініканський статут 1345 р. Першою друкованою книгою хорватською мовою був молитовник Misal po zakonu rimskoga dvora (1483).

Релігійний склад населення: католики – 83,04 %, православні – 3,35 %, мусульмани – 1,32 %, нерелігійні – 6,39 % (2021, перепис).

Державний устрій: парламентська республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Сабор. Перша згадка про засідання Славонського сабору відноситься до 1273 р. З 1558 р. парламент називався Сабором Королівства Хорватії і Славонії. З 1681 по 1918 р. – Сабором Королівства Хорватії, Далмації і Славонії.

Діюча Конституція прийнята 22.12.1990 р. Діє зі змінами, ухваленими у 1997, 2000, 2001, 2010 та 2013 рр. Першим документом конституційного рівня була Наґодба (1868), якою унормовувався статус Хорватії та Славонії у складі Королівства Угорщина. Перша власне хорватська конституція була ухвалена у 1947 р. – Конституція НРХ.

Статус у відносинах з ЄС: член ЄС з 01.07.2013 р.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член ООН та ОБСЄ (з 1992); член Ради Європи (з 1996); член СОТ (з 2000); спостерігач в ОЧЕС (з 2005); член НАТО (з 2009); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (2003–2013); співзасновник Ініціативи Трьох морів (2016).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними Євростату, – 20530 євро (23 місце серед EU-27); за даними МВФ – 20877 дол. США (51 місце в світі); за даними Світового банку – 21459 дол. США (49 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Першими мешканцями земель Хорватії в історичний період були племена іллірійців (істри, лібурни, яподи, далмати та вардеї), які дослідниками ототожнюються з племенами гальштатської археологічної культури (X–IV ст. до н. е.). Приблизно в IV–III ст. до н. е. континентальні землі сучасної Хорватії були колонізовані кельтськими племенами, а узбережжя Далмації і острови – греками. Вважається, що перша грецька колонія на далматинських островах (Ісса) була заснована на острові Віс у IV ст. до н. е.

У 220-х рр. до н. е. Рим розпочав завоювання території нинішньої Хорватії. Першими у 177 р. до н. е. були підкорені істри, у 135 р. до н. е. – вардеї. Підкорення яподів тривало зі 171 по 34 р. до н. е., лібурнів – з II ст. до н. е. до 9 р. до н. е., а далматів у результаті чотирьох війн – із 156 р. до н. е. до 9 р. н. е. На цих територіях були утворені дві римські провінції – Паннонія і Далмація.

Після падіння Західної Римської імперії у 476 р. Далмація, Істрія та Паннонія у 480-х рр. були завойовані остґотами та включені до складу їхнього королівства. У результаті війни з остґотами візантійці на правах спадкоємців Римської імперії у 535–536 рр. встановлюють повний контроль над Далмацією. Проте вже у 597 р. у Далмацію проникають авари, остаточно підкоривши її у 630 р. Перша згадка про вторгнення слов'ян у Далмацію відноситься до 600 р.

Власне хорвати потрапляють на Балкани у 20–30-х рр. VII ст. з Прикарпаття, де в VI ст. існувало значне слов'янське об'єднання – «Велика Хорватія», яке розпалось у другій половині VI – на початку VII ст. Зайняті хорватами території у Далмації на той час вже були заселені слов'янським населенням, підвладним аварським каганам, і самими аварами.

У VII ст. в протистоянні з Аварським каганатом утворюються перші хорватські князівства – Приморська Хорватія, потім Паннонська Хорватія. Після розгрому аварів у війні з франками в 791–796 рр. князь Паннонської Хорватії Войномір (791– бл. 810), який активно допомагав франкам, визнав їх сюзеренітет. На початку IX ст. князь Приморської Хорватії Вішеслав також був змушений визнати сюзеренітет короля франків та імператора Заходу Карла I Великого. У 812 р., після франко-візантійської війни, статус васала Франкської імперії за Приморською Хорватією визнав і Константинополь.

На початку IX ст. у м. Нін виникло самостійне хорватське єпископство.

У 827 р. болгари завоювали Паннонську (Посавську) Хорватію та поставали у 829 р. місцевого князя Ратіміра її новим правителем. Франки змогли повернути ці землі під свій контроль лише у 838–845 рр.

Приморська ж Хорватія за правління князя Трпіміра I (845–864) почала поступово звільнятись з-під франкського суверенітету. Трпімір проводив політику зміцнення Далмації і розширення своїх земель. Він завоював частину Боснії до річки Дрін а і більшість земель, що лежать в напрямку Паннонії.

Остаточне унезалежнення Приморської Хорватії від влади франків та візантійців відбулося за князя Браніміра (879–892), який 21.05.879 р. був визнаний Папою Римським Іоанном VIII законним правителем незалежної Хорватської держави.

У 896 р. угорці захопили Паннонію та поселилися в ній. Між 914 і 920 рр. князь Приморської Хорватії Томіслав I (910–928) розбиває угорську армію і об'єднує Приморську та Паннонську Хорватії в єдину державу.

У пошуках союзника у війнах з болгарами Візантія укладає з Хорватією договір, за умовами якого у 923 р. передає під контроль Томіслава торгові міста Далмації. У 925 р. Томіслав був коронований як король Хорватії, а Папа Римський Іоанн X визнає за ним титул Rex Chroatorum. За його правління Хорватія перетворюється на одну з наймогутніших держав на Балканах. При Томіславі держава була поділена на 11 жупаній (областей), почало поширюватись богослужіння слов'янською мовою.

Про використання першого слов'янського, глаголицького, письма у релігійних та світських текстах в Хорватії згадується у документах Сплітського собору 925 р. Богослужіння за глаголицьким обрядом у деяких місцевостях Хорватії існувало до 1960-х рр.

У 927 р. болгарська армія атакувала Хорватію, проте у Битві на боснійських пагорбах болгари були повністю розгромлені. Згідно з трактатом «Про управління імперією», хорватська армія в епоху Томіслава нараховувала 100 тис. піхоти і 60 тис. кавалерії. За спадкоємців Томіслава I міць хорватської держави суттєво ослабла, особливо під час міжусобиці, яка розгорілась наприкінці X ст.

За короля Петара Крешіміра IV (1058–1074) під сюзеренітет Хорватії у 1069 р. остаточно перейшло адріатичне узбережжя Далмації. Крешіміровіч також зміг мирно реінтегрувати до складу держави Славонію. За його правління середньовічна хорватська держава досягла своїх максимальних розмірів.

Після смерті в 1091 р. Стефана II, останнього короля з роду Трпіміровічів, який не залишив спадкоємців, претензії на трон Хорватії заявив угорський король Ласло I Святий, який був братом дружини передостаннього хорватського короля. Угорці в 1091 р. вторглись у Хорватію, без великих проблем зайняли Славонію, зробивши її центром Заґреб.

У 1093 р. хорватське дворянство, яке не бажало підкорятись угорцям, обирає королем Хорватії Петара Свачіча (1093–1097). Весь час свого правління він з перемінним успіхом воював з угорцями, проте в 1097 р. у битві на горі Ґвозд угорська армія врешті здобула повну і рішучу перемогу. Хорвати були розгромлені, а король Петар Свачіч загинув у битві.

У 1102 р. угорський король Коломан I Книжник уклав із хорватською знаттю договір і був офіційно коронований як король Хорватії та об'єднав її на правах особистої унії з Угорщиною. Після цього угорці мирно зайняли ряд міст (Задар, Спліт, Трогір) та островів (Крк, Осор, Раб) Далмації. Міста Далмації отримали широку автономію.

В угодах 1102 та 1105 рр. були погоджені умови перебування Хорватії під зверхністю Королівства Угорщина, які давали їй значну автономію. Зокрема, хорватська аристократія була звільнена від сплати податків, їй гарантувалась недоторканність власності, угорці зобов'язались не порушувати місцевих традицій та самоврядування, не заселяти хорватських земель (не поширювалося на Славонію). Спочатку Королівство Хорватія управлялося престолонаслідником з титулом герцога, а потім представником місцевої знаті, який носив титул бана – намісника короля. Одним із наймогутніших був бан Хорватії (1275–1312) та Боснії (1299–1312) Павао I Шубіч.

У перші 150 років існування союзу проводилися окремі коронації угорською короною в Угорщині та хорватською короною в Хорватії. З 1235 р. стала проводитися одночасна коронація угорською і хорватською коронами.

У 1260 р. територія Хорватії в складі Угорщини була поділена на дві бановини: хорватсько-далматинську, або просто хорватську (територіально входила і частина Боснії), та славонську, з кордоном у районі Ґвозда. Кожна з бановин мала свій сабор. Перше засідання Славонського сабору (у Заґребі) відбулось у 1273 р., Хорватського сабору – у 1351 р. З 1442 р. Славонський сабор направляв своїх послів у Державні збори Угорщини, Хорватський сабор не направляв. У Славонію почали активно переселятись угорські дворяни, що посилювало її соціально-економічний зв'язок з Угорщиною, але на південь від Ґвозда – ні.

У 1220–1230-х рр. вільними королівськими містами, насамперед вільними від влади магнатів та з власним самоуправлінням і судом, були оголошені Ґрадец (Заґреб), Вараждин, Вуковар, Петриня, Самобор.

У січні–березні 1242 р. територія Хорватії стала найзахіднішою точкою Західного походу монголів. Країна була спустошена. Монголи спалили Заґреб, але не змогли взяти фортеці Кліс і Троґір у Далмації й повернули назад.

З 1160-х рр. боротьбу з угорцями за далматинське узбережжя розпочала Республіка Венеція. Регіон неодноразово переходив із рук у руки, зокрема м. Задар скидало владу венеціанців у результаті повстань 1164, 1168, 1180, 1242, 1311, 1357 рр., поки у 1409 р. угорський король Ладіслав Неапольський не продав Венеції права на Далмацію. У результаті цих подій Приморська та Паннонська Хорватії опинились у складі різних держав, а центр хорватської державності перемістився на північ. Станом на XVI ст. у Далмації та Хорватії утвердилась самоідентифікація «хорвати», а в Склавонії – «слов'яни», або «савонці» (від р. Сава).

Після підкорення у 1463 р. Боснії турки розпочали регулярні напади на територію Хорватії, хоча перший напад відбувся ще у 1396 р. Велика битва між хорватськими та османськими військами відбулась 09.09.1493 р. під м. Крбава і закінчилася повним розгромом хорватського війська (загинув бан Мірко Деренчіч). Ця подія поклала початок періоду завоювання турками хорватських земель. Станом на 1520-ті рр. турки встановили контроль над більшою частиною материкової Далмації, Сремом, Славонією до Осієка, а непідконтрольна туркам територія Хорватії скоротилася до вузької смуги на кордоні земель Габсбурґів.

Після розгрому турками угорської армії у битві під Могачем у 1526 р. і загибелі короля Угорщини та Хорватії Людовіка II хорватська знать звернулась до ерцгерцога Австрії Фердінанда з проханням про допомогу та запропонувала йому хорватську корону. У 1527 р. Хорватський сабор в Цетінє обрав Фердінанда королем Хорватії за умови надання військової допомоги проти турків та збереження усіх прав і привілеїв Королівства Хорватія. Водночас Славонський сабор обрав королем Угорщини князя Трансільванії Яноша Запольяї.

Під час війни між Фердінандом і Запольяї за хорватські та угорські землі турки захопили області Ліка і Крбава у Південній Хорватії, а після падіння у 1537 р. фортеці Кліс – і всю Далмацію. Усі підкорені турками хорватські землі увійшли до складу Пашалику Боснія у складі Османської імперії.

У 1578 р. Габсбурґи ухвалили рішення створити вздовж кордону з контрольованими турками територіями так званий Військовій кордон під контролем Королівства Хорватія. Все чоловіче населення Військового

кордону було солдатами (граничарами), звільненими від сплати податків. Їх утримували великі сім'ї – задруги. Хорватський та Славонський Військові кордони існували до 1881 р.

Лише після битви біля м. Сісак 22.12.1593 р., коли війська Габсбурзької монархії, основу яких складали хорватські частини, повністю розгромили турецьку армію на чолі з боснійським бейлербеєм Хасан-пашею Предоєвічем, наступ османів на Хорватію припинився. Ця битва була першою великою поразкою турків на Балканах. Проте на той час під турецькою окупацією вже перебувало близько 4/5 хорватських територій, і лише 1/5 становило Королівство Хорватія у складі Габсбурзької монархії.

У XV ст. посилився процес натуралізації економіки. В 1514 р. хорватські селяни були остаточно закріпачені, у другій половині XV ст. грошові податки замінені натуральними. У XVII ст. основною формою експлуатації селян стала панщина. В 1573 та 1755 рр. у Хорватії відбулися великі селянські повстання. Якщо у Хорватії в XVII – першій половині XVIII ст. було до 10 тис. дворян, з яких понад 80 % не мали залежних селян, то у Славонії середнього і дрібного дворянства не було, лише велике, часто іноземне. Перелік повинностей селян було унормовано через видання урбаріїв для Славонії у 1737 та 1756 рр., для Хорватії – у 1755 та 1780 рр.

У результаті Кандійської війни 1645–1669 рр. Венеція отримала частину Далмації з містами: Задар, Шибеник, Спліт.

Під час кампанії проти турків 1664 р. угорсько-хорватська армія на чолі з баном Хорватії Ніколою Зрінським звільнила від турків значні території південної Угорщини та Славонії. Проте в результаті підписаного Габсбурґами Вашварського миру звільнені території були повернуті османам. Подібні дії Габсбурґів були розцінені угорським та хорватським дворянством як ганебні й спонукали хорватське дворянство на чолі з Петром Зрінським та Франом Крсто Франкопаном до організації невдалої антигабсбурзької змови у 1670 р., яка передбачала перехід під протекторат Туреччини при збереженні свободи і конституції.

Після розгрому турків під Віднем у 1683 р. австрійські, угорські та хорватські війська до 1687 р. звільнили більшу частину Угорщини, Славонії та Хорватії. У 1687 р. Леопольд I проголосив спадкове право династії Габсбурґів на престоли Угорщини та Хорватії. До 1699 р. була звільнена вся Славонія (крім частини Срема) та Хорватія до річок Уна і Сава, а також області Ліка і Крбава.

Згідно з Карловицьким миром 1699 р., ці землі відійшли Габсбурґам. Белґрадський мир 1739 р. закріпив звільнення більшої частини континентальної Хорватії і Славонії. Натомість протягом усього XVIII ст. Істрія і Далмація належали Республіці Венеція, а найпівденніша частина хорватських земель входила до складу Республіки Дубровник.

У XVIII ст. Габсбурґи розпочали системний наступ на автономні права Хорватії. Спочатку імператриця Марія-Терезія ліквідувала окремий бюджет Хорватії, потім, у 1767 р., заснувала в Угорщині й Хорватії королівські ради – особливий вид уряду, безпосередньо підлеглий монарху. У 1779 р. Марія-Терезія відмовилася скликати Хорватський сабор, ліквідувала Хорватську королівську раду і передала Хорватію під контроль угорського уряду. Після цього Хорватія стала розглядатися не як окреме королівство в складі імперії, а як угорська провінція. У 1791 р. парламент, скликаний Йозефом II, підтвердив особливий статус Хорватії в союзі з Угорщиною, передавши усі хорватські державні справи Будапешту. Наступні півстоліття ознаменувалися спробами Угорщини ввести угорську мову

в Хорватії, які наштовхувалися на рішучий опір хорватів.

Австрійська влада також перешкоджала розвитку хорватської промисловості, звільнивши у 1786 р. ввіз найважливіших австрійських товарів до Хорватії та Угорщини від мит, водночас обклавши вивіз товарів із цих країн до Австрії митом до 30 %. Ці заходи сповільнювали розвиток міст та капіталістичних відносин у Хорватії. Водночас у 1785 р. з реформою Йозефа II хорватські селяни отримали особисту свободу. У 1776 р. в Заґребі було засновано Королівську академію наук.

У середині XVIII ст. Хорватсько-славонський Військовий кордон у випадку повної мобілізації міг виставити армію в кількості 100 тис. солдатів. У 1754 р. було відмінено залишки автономії Військового кордону, почали суттєво зростати всілякі повинності, що привело до виступу граничар у 1755 р. Генеральне командування Військовим кордоном імператор Йозеф II у 1786 р. переніс до Заґреба.

У 1797 р., за умовами франко-австрійського миру, Габсбурзька монархія приєднала до імперії територію Далмації, яка входила до складу ліквідованої Наполеоном Республіки Венеція. Проте в ході наступних наполеонівських війн над Істрією і Далмацією у 1808 р. було встановлено контроль Франції. Разом з Республікою Дубровник у 1809 р. вона увійшла до складу Іллірійських провінцій наполеонівської Франції. Після поразки Наполеона в 1813 р. Далмація (разом із Дубровником) возз'єдналася з Хорватією і Славонією у складі Габсбурзької монархії, однак до 1918 р. в статусі королівства управлялась безпосередньо Віднем.

У 1830-х рр. в Хорватії і Славонії розгорнулись процеси національного відродження, багато в чому викликані спробами германізації і мадяризації хорватів. Окрім того, в Істрії та Далмації, де вся освіта велася італійською мовою, йшов процес італізації хорватів. Проблемою для єдності хорватського народу були й різні наріччя, які історично панували в різних регіонах: у Хорватії – кайкавське, у Славонії – штокавське, у Далмації та Істрії – чакавське, і як наслідок – відсутність унормованої літературної мови.

Організована національна боротьба розпочалася в 1830-х рр., коли Людевіт Ґай у 1830 р. опублікував «Коротку основу хорватсько-слов'янської орфографії», яка стала фундаментом хорватського правопису, а в 1835 р. випустив першу політичну газету хорватською мовою (спочатку кайкавським, потім штокавським наріччям) – Novine horvatske. У Далмації хорватське національне відродження розпочалося з видання Анте Кузманічем у 1844 р. журналу «Зора далматинска».

У 1830–1840-х рр. у Хорватії та Славонії виник культурно-політичний рух іллиризм. Ідеологи іллиризму вважали, що усі південні слов'яни є одним народом, який має об'єднатись у «Великій Іллірії». Деякий час вони навіть були готові відмовитись від національного імені «хорвати» на користь більш нейтрального етноніма «ілліри», щоб православні (серби) приєднались до них і разом дати опір угорському тиску. У 1845 р. Хорватський сабор висунув вимогу приєднання Далмації та створення хорватського уряду, незалежного від Угорщини, у 1847 р. увів хорватську мову замість латині в якості офіційної та висунув вимогу надати Хорватській церкві незалежність від Угорської.

У революційному 1848 р. Хорватський сабор 25.03.1848 р. висунув імператору Австрії тридцять вимог, зокрема: об'єднати всі хорватські провінції; відокремити їх від угорського королівства; створити відповідальний перед сабором уряд; ввести хорватську мову в установах, школі, армії, уряді; скасувати кріпосне право; надати громадянські права;

закріпити законодавчо рівність усіх націй; ввести загальне оподаткування.

Розраховуючи на виконання Габсбурґами цих вимог, хорвати під проводом бана Йосіпа Єлачіча (1848–1859), якому Хорватський сабор надав диктаторські повноваження, взяли активну участь у придушенні угорської революції та повстання у Відні восени 1848 р.

Згідно з Конституцією Австрійської імперії 1849 р., Хорватія була відділена від Угорщини. У 1852 р. в Заґребі було створене окреме архієпископство, що означало появу хорватського релігійного центру та незалежність Хорватської церкви від Угорської.

27.04.1848 р. Й. Єлачіч видав маніфест про скасування феодальних повинностей, а Сабором згодом був ухвалений аграрний закон. Імператорські патенти 1853 і 1857 рр. регулювали ліквідацію феодальних відносин у Хорватії та Славонії. Найбільшою проблемою було спільне використання лісів та пасовищ. Судові процеси на цю тему тягнулися до 1908 р.

З початку 1850-х рр. розпочинається процес свідомого виокремлення хорватів з маси слов'ян як окремого народу. Вперше ідею хорватизму сформулював Анте Старчевіч, послідовний прихильник хорватської державної незалежності від угорців та австрійців. Його виступ на засіданні Хорватського сабору 26.06.1861 р. з представленням програми наділення Хорватії правами широкої автономії у складі Австрійської імперії вважається часом заснування Хорватської партії права (ХПП). У хорватській пресі замість етноніма «ілліри» почав поширюватись етнонім «хорвати».

А. Старчевіч виступив проти підходу Вука Караджича, що спільна мова на основі штокавського наріччя означає єдність сербів та хорватів як одного народу. Старчевіч фактично заперечував існування сербів як окремого народу, зараховуючи їх до православних хорватів. Це була концептуальна відповідь Караджичу, який у своєму «Ковчежичі» (1849) назвав тих, хто розмовляє штокавським наріччям, «сербами римського закону».

Після проголошення у 1867 р. Австро-Угорської імперії Хорватія і Славонія стали частиною земель угорської корони (Транслейтанії), а Далмація й Істрія – австрійської (Цислейтанії). 24.09.1868 р. Хорватський сабор був змушений проголосувати за визнання дуалістичного характеру імперії та угоду з Угорщиною, яка закріпила обмежену автономію Хорватії. Зокрема, повна автономія Хорватії залишалась в адміністративних, освітніх, церковних і судових питаннях, залишався окремий хорватський уряд на чолі з баном, 45 % зібраних податків, хорватська мова визнавалась офіційною у Хорватії та Славонії. Водночас Хорватія направляла в угорський парламент своїх депутатів.

Однією з важливих ідейних концепцій хорватського національного руху став югославізм, суть якого зводилась до створення єдиної федеративної держави усіх південних слов'ян (ідеологи Йосип Штроссмаєр, Франьо Рачкі), а практичний вимір полягав у обґрунтуванні хорвато-сербського співробітництва у політичній боротьбі в Хорватії та за її межами.

Важливою подією суспільного життя Хорватії стало рішення сабору 1861 р. про заснування в Заґребі Академії наук. Почала діяти з 1866 р. під назвою Югослов'янська академія наук і мистецтв, оскільки її ідеологи планували перетворити Хорватію на центр югослов'янської культури.

Активізація політики мадяризації Хорватії у 1880-х рр. – початку XX ст., арешти хорватських політичних лідерів приводять до посилення національного руху серед хорватів. У 1903 р. відбувся значний антиугорський виступ, у 1913 р. – невдалий замах на поставленого угорцями бана Хорватії.

З 1880-х рр. посилилось загальне суперництво між хорватською і сербською національними ідеологіями та вплив хорватів і сербів на мусульман у БіГ зокрема. Частина хорватських політиків відстоювала історичне та природне право на возз'єднання БіГ з Хорватією у межах Австро-Угорської імперії.

Наприкінці 1914 – початку 1915 рр. кілька хорватських, сербських і словенських політичних лідерів, які перебували в еміграції, сформували у Лондоні Югослов'янський комітет. Його головною метою стало сприяння створенню єдиної федеративної держави південних слов'ян. Комітет очолював хорват Анте Трумбіч.

У 1915 р. Італія вступила в Першу світову війну на боці Антанти за умови передачі ряду австрійських територій, зокрема Істрії та Далмації.

У 1918 р. Австро-Угорщина внаслідок поразки в Першій світовій війні розпадається. У результаті хорватська Істрія, м. Задар та декілька островів відійшли до Італії. Основна частина території Хорватії, за рішенням Хорватського сабору 29.10.1918 р., стала частиною новоствореної Держави Словенців, Хорватів і Сербів. У Заґребі було створено верховний орган нової держави – Народне віче. В умовах кризи та селянських повстань 24.11.1918 р. Народне віче ухвалило декларацію про об'єднання із Сербією.

Не домігшись міжнародного визнання, Держава СХС 01.12.1918 р. об'єднується з Королівством Сербія у Королівство Сербів, Хорватів і Словенців.

Хорватія у Королівстві СХС, а потім і в Королівстві Югославія, втратила будь-яку автономію. Центральна, сербська, влада жорстоко переслідувала національно орієнтованих хорватських політиків і організації. У результаті серед хорватів виник сильний рух за реальну автономію та проти гегемонії сербів на чолі з лідером Хорватської селянської партії (ХСП створена 1904) Стєпаном Радічем. 20.06.1928 р. депутат парламенту сербський націоналіст Пуниша Рачич прямо в залі засідань югославського парламенту застрелив С. Радіча та ще двох хорватських депутатів.

Це політичне вбивство сприяло запровадженню в Югославії монархічної диктатури в січні 1929 р. та суттєвому погіршенню відносин між сербами і хорватами. У відповідь на ці події Анте Павелічем була створена націоналістична Хорватська революційна організація «Усташа» («Повстанець»), яка ставила своєю метою незалежність Хорватії, включаючи Боснію та ліквідацію Югославії. У 1934 р. усташі були причетні до вбивства короля Югославії Александра I Караджорджевича та ряду терористичних нападів на представників сербської адміністрації.

Через тривалу невирішеність аграрного питання у 1920-х рр. з Хорватії емігрувало в Америку 350 тис. осіб. Проте до 1930-х рр. найбільшим фінансовим центром Королівства СХС був Заґреб, а хорватська буржуазія – найбільш сильною в країні.

З метою пом'якшити гостроту «хорватського питання» 26.08.1939 р. югославський уряд Драґіші Цветковіча уклав угоду з керівником ХСП Владком Мачеком про надання Хорватії автономії. Згідно з цією угодою, була створена Хорватська бановина, у якій було зосереджене все хорватське населення Югославії, відновлено Сабор, право самостійно збирати податки.

Після окупації у квітні 1941 р. Німеччиною та Італією території Югославії на частині хорватських і боснійських земель під патронатом Німеччини та Італії було створено профашистську Незалежну державу Хорватія на чолі з А. Павелічем. У країні було розгорнуто терор проти євреїв, сербів та ромів.

Паралельно в Хорватії у червні 1941 р. виник антифашистський партизанський рух, що з 1943 р. координувався Земельним антифашистським віче народного визволення Хорватії, яке у травні 1944 р. проголосило себе вищим законодавчим та виконавчим органом Хорватії. У 1943–1945 рр. Хорватія була тереном запеклої боротьби між сербами і хорватами, комуністами й антикомуністами.

У травні 1945 р. сили партизанів, очолюваних комуністом Й. Б. Тіто, очистили Хорватію від фашистів. У 1945 р. Антифашистське віче було перетворене у Народний парламент Хорватії, що став національним парламентом Народної Республіки Хорватія, яка увійшла до складу ФНРЮ.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

У 1968–1971 рр. у Хорватії розгорнувся громадський рух «Хорватська весна», який ставив собі за мету розширення прав республіки у СФРЮ, а також проведення демократичних і економічних реформ.

Рух було започатковано після публікації у 1967 р. «Декларації про статус і назву хорватської стандартної мови», яку підписали впливові хорватські поети і лінгвісти, протестуючи проти нав'язування сербохорватській мові сербських норм. У листопаді 1971 р. в Заґребі пройшли демонстрації за участі 30 тис. студентів і гімназистів на підтримку національних вимог, розігнані комуністичною владою. Серед арештованих тоді студентів були майбутні президенти Хорватії Франьо Туджман та Стєпан Месіч. Рух користувався підтримкою і хорватських комуністичних керівників, тому Й. Тіто провів чистку в Союзі комуністів Хорватії та місцевих органах влади.

Однак у 1974 р. була ухвалена нова Конституція СФРЮ, яка істотно розширила автономію Хорватії та інших республік. Фактично «Хорватська весна» досягнула частини своїх цілей. Водночас у 1970-х рр. новою причиною невдоволення хорватів своїм становищем стало перерозподілення коштів Хорватії для економічної допомоги економічно відсталому Косову. Навіть лідери СКХ у 1970-х рр. вважали, що Хорватія спонсорує інші республіки, насамперед Сербію, а тому прагнули більшої самостійності для Хорватії.

Після смерті Й. Тіто (1980) у СФРЮ посилились відцентрові тенденції. Югославська державність все більше набувала рис конфедерації при послабленні зв'язків між республіками. Хорвати все менше хотіли жити у федерації. Будучи однією з найрозвинутіших республік СФРЮ, Хорватія у 1980-х рр. почала виступати за перегляд системи державного устрою.

Розпад комуністичних режимів у Східній Європі призвів у 1990 р. до ряду демократичних змін і в Хорватії. У травні 1990 р. тут були організовані перші після Другої світової війни вільні багатопартійні вибори, більшість голосів на яких здобула Хорватська демократична спілка на чолі з Ф. Туджманом, якого і було обрано президентом Хорватії (1990–1999). Нова Конституція була ухвалена в грудні 1990 р.

На референдумі в травні 1991 року 94% громадян Хорватії проголосували за суверенітет і незалежність держави Хорватія. 25.06.1991 р. Сабор Хорватії ухвалив Декларацію про проголошення незалежності і суверенітету республіки. Натомість сербська меншість Хорватії, не бажаючи залишати Югославію, протягом осені 1990 – літа 1991 рр. створила три Сербські автономні області (Країни; Славонії, Барані, й Західного Срему; Західної Славонії), що загрожувало руйнуванням територіальної єдності хорватської держави.

27.06.1991 р. Скупщина та уряд СФРЮ, визнавши незаконними рішення Словенії і Хорватії про незалежність, розпочали проти них

воєнну акцію за участі сил Югославської народної армії. Суперечності з Белґрадом, що не бажав втрачати контроль над федерацією, та відсутність пошуку компромісу між хорватською етнічною більшістю й сербською меншістю призвели до тривалої міжетнічної війни на території Хорватії. Значного міжнародного резонансу на першому етапі війни набули бомбардування Заґреба, облога, бомбардування та потужні обстріли Дубровника, Вуковара, Ґоспіча, Шибеника, Задара, Карловаца, Славонскі-Брода, Осієка, Вінковців силами ЮНА.

19.12.1991 р. усі три сербські автономні області Хорватії об'єдналися у Республіку Сербська Країна (30% території Хорватії), яка 26.02.1992 р. проголосила незалежність від Хорватії. Близько 250 тис. хорватів стали біженцями.

У цей же час, 15.01.1992 р., відбувається офіційне міжнародне визнання країнами – членами Європейського співтовариства незалежності Хорватії. Водночас у 1992 р. ЮНА після мирних переговорів між С. Милошевичем та Ф. Туджманом залишила хорватські території. З метою припинення кровопролиття і створення умов для активізації переговорного процесу в райони з сербським населенням, відповідно до рішення Ради Безпеки ООН від 21.02.1992 р., були направлені сили ООН з підтримання миру.

Станом на 1995 р. Хорватія створила 300-тисячну армію, 150 тис. воїнів якої брали участь у звільненні хорватських територій. Війна завершилась у серпні 1995 р., коли Хорватія в ході операції «Буря», що стала найбільшою наземною воєнною операцією в Європі з часів Другої світової війни, відновила свій суверенітет на більшій частині державної території. РСК припинила своє існування, до 200 тис. сербів залишили регіон. 12.11.1995 р. країнські серби підписали із Заґребом угоду про статус Східної Славонії, Барані і Західного Срему, які залишились під сербським контролем. Ці території погодились на реінтеграцію до складу Хорватії протягом двох років під контролем ООН. Матеріальні збитки від війни склали 27 млрд дол. США, загинуло до 10 тис. осіб.

У січні 1996 р. Рада Безпеки ООН заснувала Тимчасову адміністрацію ООН для Східної Славонії, Барані і Західного Срему задля забезпечення функціонування громадських служб, створення тимчасових поліцейських сил, повернення біженців, проведення демілітаризації цих районів, а потім організації там виборів.

15.01.1998 р. у Вуковарі відбулася офіційна церемонія передачі повноважень від ТАООНСС хорватській владі, що засвідчило повну реінтеграцію Хорватії.

Наслідками громадянської війни стали 10 тис. загиблих, 250 тис. біженців та 27 млрд дол. США збитків. Було завдано значного удару хорватській економіці. Крім того, частка сербського населення в Хорватії зменшилась. Хорватія з війни вийшла переможцем та досягла поставлених перед собою цілей.

Хорватія є унітарною державою. За Конституцією 1990 р., країна була президентською республікою з широкими повноваженнями президента. У воєнні часи президент став майже одноосібним керівником. Але у післявоєнний час, не зумівши ефективно розв'язати більшість економічних та соціальних проблем, Ф. Туджман і права партія Хорватська демократична спілка (ХДС), яка була правлячою в країні з 1990 по 2000 р., втратили підтримку населення.

Після парламентських і президентських виборів 2000 р. до влади прийшла коаліція на чолі з Соціал-демократичною партією Хорватії (колишнім СКХ) і Хорватською соціал-ліберальною партією. Президентом було обрано

С. Месіча (2000–2010). Новий уряд на чолі з лідером СДП Івіцею Рачаном (2000–2003) ініціював реформи, що були спрямовані на лібералізацію політичної та економічної системи країни. У грудні 2002 р. Сабор схвалив урядову програму вступу до ЄС, у лютому 2003 р. уряд схвалив національну програму вступу до ЄС.

Зміни до Конституції 2000 р. перетворили Хорватію з президентської на парламентську республіку, а парламент – з двопалатного на однопалатний. З березня 2001 р. припинила своє існування Палата жупаній (общин). Сьогодні вищим законодавчим органом є однопалатний Сабор, більша частина депутатів якого обирається за партійними списками, частина від меншин строком на 4 роки на основі пропорційного представництва.

Сабор затверджує хорватський уряд. Згода глави парламенту необхідна президенту країни для призначення голови уряду. Парламент вносить доповнення і зміни у текст Конституції, приймає закони, затверджує держбюджет, приймає рішення про війну і мир, про зміну меж, проведення виборів, референдумів, контролює роботу уряду та інших держустанов, зокрема спецслужб, оголошує амністію, затверджує доктрини національної безпеки і оборони країни тощо.

Згідно з діючою Конституцією, главою держави є президент, який обирається населенням строком на 5 років. Президент призначає і звільняє з посади голову уряду, його заступників і міністрів. Президент є верховним головнокомандувачем збройних сил.

Після 2000 р. було значно скорочено армію і створено умови для переходу від призову до контракту. Проведено реформу спецслужб, що значно зменшило їх вплив на політичне життя країни.

Курс І. Рачана на співробітництво з Міжнародним трибуналом щодо колишньої Югославії спровокував нестійкість правлячої коаліції та програш СДП на парламентських виборах 2003 р.

Вибори 2003 та 2007 рр. вигравала ХДС, а її лідер Іво Санадер призначався прем'єр-міністром Хорватії (2003–2009). Після раптової відставки Санадера з державного та партійного постів у липні 2009 р. прем'єр-міністром країни була призначена новий лідер ХДС Ядранка Косор (2009–2011).

На президентських виборах 2010 р. переміг кандидат від СДП Іво Йосіповіч, який і став президентом Хорватії.

На парламентські виборах 2011 р. правляча ХДС під керівництвом Я. Косор зазнала поразки, провівши до парламенту лише 45 депутатів. Лівоцентристська коаліція чотирьох партій під назвою «Кукуріку» на чолі з СДП перемогла на виборах, провівши до парламенту 80 депутатів. За підсумками виборів главою уряду став лідер СДП Зоран Міланович (2011–2016). Основним завданням нового уряду стало подальше зближення Хорватії з ЄС і вступ країни до союзу. Впродовж 2014–2016 рр. тривали протести ветеранів війни 1991–1995 рр., спричинені невирішеністю їхніх проблем.

На парламентських виборах 2015 р. дві основні протиборчі коаліції (Патріотична коаліція на чолі з ХДС та лівоцентристська коаліція «Хорватія росте» на чолі з СДП) отримали по 56 мандатів. Партія «Міст незалежних списків» – 19 мандатів. Президентом Хорватії у 2015 р. була обрана міністр європейської інтеграції у 2003–2005 рр. та міністр закордонних справ у 2005–2008 рр. Колінда Ґрабар-Кітаровіч (2015–2020).

Складнощі з формуванням коаліції у парламенті привели до саморозпуску Сабору та позачергових виборів 2016 р. Коаліція на чолі з ХДС отримала 59 мандатів, лівоцентристська Народна коаліція на чолі з СДП – 54, Міст незалежних списків – 13. За результатами виборів уряд країни очолив лідер ХДС Андрей

Пленковіч. На виборах 2020 р. коаліція на чолі з ХДС зміцнила свої позиції, здобувши 66 мандатів, Лівоцентристська коаліція «Рестарт» – 41, націоналістичний Вітчизняний рух – 16, Міст незалежних списків – 8.

29.10.2001 р. Хорватія підписала з ЄС Угоду про стабілізацію та асоціацію. 21.02.2003 р. країна офіційно звернулася до ЄС із заявкою щодо набуття членства в ЄС. Офіційний статус кандидата на членство в ЄС Хорватія отримала 18.06.2004 р. На засіданні Ради міністрів закордонних справ країн – членів ЄС 03.10.2005 р. було розпочато вступні переговори Хорватії з ЄС.

У рамках програм передвступної допомоги (CARDS, IPA, ISPA, PHARE, SAPARD) ЄС упродовж 2001–2009 рр. виділила Хорватії 952 млн євро. 01.12.2011 р. Європарламент схвалив вступ Хорватії до ЄС, а 09 грудня було підписано угоду про офіційний вступ Хорватії до ЄС з 01.07.2013 р.

22.01.2012 р. в Хорватії відбувся референдум щодо вступу країни до ЄС. Дві третини громадян, які взяли участь у референдумі (66,27 %), підтримали це рішення.

З часу проголошення незалежності у 1991 р. триває територіальний спір між Хорватією і Словенією щодо лінії морського кордону в Піранській затоці. Відмова хорватської сторони від домовленостей 2001 р. привела до того, що Словенія декілька разів у 2008 та 2009 рр. блокувала вступ Хорватії до ЄС, що затягнуло переговорний процес. 29.06.2017 р. міжнародний арбітражний суд у Гаазі ухвалив остаточне рішення стосовно цієї суперечки, вирішивши, що акваторія затоки має бути поділена між Хорватією і Словенією у пропорції 25 % на 75 %. Станом на 2020 р. Хорватія дане рішення не визнала.

У 2008–2009 рр. вперше в своїй історії Хорватія була обрана непостійним членом Ради Безпеки ООН.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У межах єдиної Югославії Хорватія займала друге місце після Словенії за рівнем розвитку промисловості та випуску продукції в розрахунку на душу населення. У 1952 р. ВВП Хорватії на душу населення складав 121,3 % від середнього рівня по Югославії, у 1989 р. – 126,2 %. Республіка спеціалізувалася на видобутку корисних копалин (нафта, вугілля, боксити), морських перевезеннях і туризмі.

З часу проголошення незалежності і до 1996 р. економіка країни фактично працювала як економіка воєнного часу, коли 40 % державних витрат ішло на оборону. Багатомільярдні збитки, завдані інфраструктурі та промисловим об'єктам під час війни, значно посилили вплив проблем перехідного періоду на економіку країни.

Восени 1993 р. країна розпочала реалізацію плану економічної стабілізації. В таких галузях, як туризм, видобуток корисних копалин, суднобудування, нафтопереробка, багато підприємств були приватизовані, за сприяння іноземних інвесторів на них почали здійснюватися програми реконструкції.

Здійснені оперативні антиінфляційні заходи дозволили у 1994 р. стабілізувати грошову систему. 30.05.1994 р. було введено нову національну валюту – куну. Вже на 1998 р. макроекономічні показники засвідчили ефективність здійснюваної валютної політики: конвертованість куни, низька інфляція та становлення цінової стабільності.

З 1997 р. в країні намітилось стійке зростання ВВП. У 2000–2007 рр. ВВП в середньому зростав на 4,6 % щорічно.

Тим не менш, у Хорватії зберігався високий рівень безробіття (1996 – 15,9 % працездатного населення, 1998 – 17,2 %, 2000 – 22 %), який спричинив виїзд на Захід десятків тисяч громадян у пошуках роботи.

Економічні відносини незалежної Хорватії було переорієнтовано на країни – члени ЄС, а питома вага країн Східної Європи в товарообігу скоротилася в 3-4 рази.

Важливе місце у розвитку хорватської економіки займає туристична галузь, активізація діяльності якої розпочалася з 2000 р. У 2005–2014 рр. країну щорічно відвідувало 10-11 млн туристів.

Хорватія є імпортером нафти, газу та електроенергії, хоч усе це виробляється в країні в недостатніх обсягах. Нафта у малих обсягах видобувається у Стружці, Бенічанцях, Шандровці та Джелетовцях. У Хорватії великі геологічні поклади вугілля (оцінюються у 27 млрд тонн), але 9/10 його складає низькосортне вугілля, тому більшість шахт було закрито, працюють лише окремі (в Істрії, поблизу Раша). Природний газ видобувається з 1956 р. (у районі Ліки, поблизу Ліповлянів, Заґреба та на острові Крк). 60 % попиту на газ країна задовольняє за рахунок власних газових родовищ. До кінця 2010 р. Хорватія закуповувала газ у Росії, проте з 01.01.2011 р. відмовилась від російського газу, підписавши договір з італійською газовою компанією ENI. До диверсифікації газових постачань Хорватію підштовхнула і газова криза січня 2009 р. між Україною та Росією, під час якої країна у січні отримала лише 15 % контрактних обсягів газу.

Електроенергетичний потенціал Хорватії складають гідро- та теплоелектростанції, які виробляють, відповідно, 60 і 40 % електроенергії в країні.

У 1980-х рр. Хорватія була одним із найбільших у світі суднобудівників. Великі верфі розташовані у містах Пула, Рієка, Трогір та Спліт. У 2000 р. держава розпочала реалізацію програми покращення ситуації у суднобудуванні.

Металургія та інженерна індустрія найбільше розвинуті у Заґребі, Славонські-Броді, Осієку, Б'єловарі; текстильна промисловість – у Заґребі та Хорватському Заґор'ї; хімічна – у Гірському Котарі та Ліці, в Заґребі, у районах Подравіни та Славонії. Важливою галуззю для країни є взуттєва промисловість. Найбільші взуттєві фабрики розташовані у містах: Заґреб, Карловац, Спліт та Копрівніца.

Згідно зі списком 500 найбільших компаній ЦСЄ, за підсумками 2015 р. (рейтинг «Делойт»), найприбутковішими хорватськими компаніями є: Agrokor (11 місце, дохід 6,4 млрд євро), нафтова INA (53 місце, 2,4 млрд євро), торгова Konzum (1,7 млрд євро), енергетична HEP (1,6 млрд євро), Roglić Group (1,2 млрд).

У Хорватії виділяється декілька сільськогосподарських районів. Середньодунайська рівнина спеціалізується на вирощуванні зернових (пшениця і кукурудза), соняшнику, цукрових буряків, картоплі, на садівництві й виноградарстві, а також на м'ясному тваринництві (велика рогата худоба, свині, птиця). Для узбережжя Адріатичного моря характерні типові середземноморські культури – цитрусові і оливки. Фруктові плантації розташовані у районах Борінчі, Купна. На віддалених далматських землях і там, де є пасовища, розвинуте вівчарство.

У структурі ВВП Хорватії на початку 2010-х рр. сільське господарство складало 8 %, промисловість – 35 %, сфера послуг – 57 % (зокрема туризм –24 %).

Розмір ВВП Хорватії у поточних цінах, за даними Євростату, склав у 1995 р. 17,3 млрд євро, у 2000 р. – 23,4 млрд, у 2005 р. – 36,4 млрд, у 2008 р. – 48 млрд. Криза 2008 р. призупинила економічне зростання і спричинила затяжну рецесію. У 2009–2010 рр. ВВП країни складав 45 млрд, у 2012–2014 рр. – 44–43 млрд, у 2016 р. – 46,6 млрд, у 2018 р. – 51,6 млрд, у 2024 р. – 85,9 млрд євро.

На початку 2000-х рр. рівень безробіття в Хорватії складав 15–16 %, потім він послідовно знижувався до рівня 8,6 % у 2008 р. Внаслідок кризи 2008 р. рівень безробіття в країні почав зростати: 2009 р. – 9,3 %, 2011 р. – 13,7 %, 2013 р. – 17,4 %. Надалі економічна ситуація дещо стабілізувалась і рівень безробіття знизився до 13,3 % у 2016 р.

Загальний обсяг зовнішнього боргу Хорватії на 01.01.2011 р. становив 45,7 млрд євро. Водночас обсяг прямих іноземних інвестицій у Хорватію станом на 01.01.2011 р. складав 34,1 млрд дол. США. Згідно з даними Народного банку, основними інвесторами є Австрія, Нідерланди, Німеччина, Угорщина та Люксембург. У свою чергу загальний обсяг прямих хорватських інвестицій станом на 01.01.2011 р. склав 4,1 млрд дол. США. Найбільше Хорватія інвестувала в Нідерланди, БіГ, Сербію, Сирію та Словенію.

Зовнішньоторговельний оборот Хорватії (товарами і послугами), за даними Євростату, становив у 1995 р. 11 млрд євро (експорт – 4,8 млрд, імпорт – 6,2 млрд), у 2000 р. – 17,6 млрд, у 2005 р. – 30 млрд, у 2008 р. – 40 млрд, у 2009 р. – 32 млрд, у 2011–2013 рр. – 35–36 млрд, у 2015 р. – 41 млрд, у 2017 р. – 49 млрд, у 2024 р. – 90 млрд (експорт – 43 млрд, імпорт – 47 млрд).

Основними торговельними партнерами країни є: Італія, на яку припадає 16,5 % зовнішньоторговельного обороту, Німеччина – 11,7 %, Словенія – 6,5 %, Росія – 6,4 %, БіГ – 6,2 % та Австрія – 4,9 % (2010).

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ХОРВАТІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Між Україною та Хорватією існують давні історичні зв'язки. У VIII–X ст. на території сучасних Закарпаття та Галичини існували хорватські племінні князівства, частина хорватського союзу Велика Хорватія. Хорватська топонімія, зокрема назви гір Перун, Перуни поблизу м. Спліт, свідчить про зв'язок прийшлих на територію сучасної Хорватії слов'янських племен з територією України.

Хорвати неодноразово згадуються у «Повісті минулих літ» серед племен Київської Русі. Так, наприклад, хорвати були серед тих, кого у 907 р. великий київський князь Олег взяв із собою у похід на Царгород, а в 993 р. великий князь київський Володимир, навпаки, ходив війною на хорватів. У XI ст. на землях племен колишніх карпатських, або білих, хорватів склалася Галицька Русь. Натомість князівства карпатських хорватів на території нинішнього Закарпаття у першій третині XI ст. були приєднані до Угорського королівства.

Один із представників гілки Мономаховичів князь Володимир-Дмитрій Мстиславич (1132–1171) у 1150 р. одружився з дочкою бана Хорватії Белуша. А в 1247 р. син великого київського князя Михайла II Всеволодовича, колишній галицький (у 1237–1238) князь Ростислав Михайлович, одружений із дочкою угорського короля Бели IV Анною, був призначений баном Славонії.

Венеційський посол у Польщі П'єтро Дуодо у своїй реляції за 1592 р. порівнює запорозьких козаків з хорватськими ускоками, як військові спільноти, які стоять на кордоні Європи з турецько-татарським світом. Першим послом Ватикану, і взагалі – одним із перших європейських послів, до Війська Запорозького став хорват Александр Комулович, який у 1593–1594 рр. за дорученням Папи Климента VIII прибув до України і вів переговори про участь козацьких військ у війні проти турків.

У свою чергу, хорватський поет і політичний діяч Іван Ґундуліч (1589–1638) в епічній поемі «Осман» оспівав героїзм козаків під проводом П. Сагайдачного у битві під Хотином.

У 1659 р. через Україну проїжджав відомий хорватський релігійний та культурний діяч Юрій Кріжаніч. За результатами своєї подорожі він написав два твори, що повністю стосуються України, – «Опис подорожі від Львова до Москви» та «Бесіду ко черкасам». У своїх творах Кріжаніч обґрунтовував думку, що історичною батьківщиною всіх слов'ян є терени сучасної України (Русі). Помер Кріжаніч у 1683 р. під Віднем під час оборони міста, в стані загону українських козаків. Фактично він став засновником хорватської україністики. М. Гоголь був першим українським письменником, чиї твори були перекладені і опубліковані у Хорватії («Ніс», 1848). Першим українським поетом, чиї твори були перекладені і опубліковані хорватською мовою, став Т. Шевченко («Розрита могила», 1863).

Вперше русини із Закарпаття на території нинішньої Республіки Хорватія (Вуковарсько-Сремська жупанія) поселяються в 1831 р. у с. Богдановці, у 1840 р. у с. Міклушевці та ще декількох селах регіону. Українці з Галичини почали переселятись у хорватську Славонію наприкінці XIX ст. (у 1894 до м. Липовляни прибувають перші українські переселенці). З індустріалізацією Хорватії після Першої, а особливо – після Другої світової війни, русини починають активно переселитись до міст, у першу чергу до Вуковара. За даними офіційних переписів населення, у 1900 р. в Хорватії було зафіксовано 2076 русинів, у 1910 р. – 5592 русини.

Хорватські вчені на початку XX ст. брали активну участь у роботі тодішньої фактичної української академії наук – НТШ. Протягом 1903–1928 рр. її дійсними членами стали філологи: В. Яґіч, Ф. Ілєшіч, Т. Маретіч, Б. Поповіч, М. Решетар, історик культури Ю. Шурміна, математик В. Варічак, палеонтолог Д. Ґорянович-Крамберґер та ін.

Наприкінці лютого 1921 р. консулом УНР у Заґребі було призначено Д. Лукіяновича, який розгорнув активну інформаційну діяльність у ЗМІ, організовував економічну допомогу українським емігрантам. У 1923 р. в Заґребі було створене Товариство «Просвіта» з філіями у Боснії, Славонії, Сремі.

У часи Другої світової війни частина українців Хорватії створила Український легіон при армії Незалежної держави Хорватія, а інша частина воювала у складі Народно-визвольної армії Югославії на чолі з Й. Тіто.

Повоєнні переписи населення зафіксували у Хорватії в 1948 р. – 6397, у 1953 р. – 5980, у 1961 р. – 6290 русинів та українців. Перепис 1971 р. зафіксував 3728 русинів та 2793 українців, перепис 1981 р. – 3321 русина та 2515 українців. Через асиміляційні процеси чисельність обох національних груп поступово зменшувалась.

У 1968 р. в Хорватії була створена і до сьогодні успішно діє найбільша і головна організація українців і русинів – Союз русинів і українців Республіки Хорватія.

У 1964 р. в Заґребському університеті було відкрито постійний лекторат (факультатив) української мови (перший лектор – професор Київського університету Алла Коваль), який з 1984 р. став щорічним (лектор Р. Тростинська). У 1979 р. А. Менац (Заґреб) і А. Коваль (Київ) спільно видали «Українсько-хорватський або сербський словник».

УРСР представляла СРСР на міжнародних ярмарках у Заґребі в 1961, 1974 та 1980 рр. У 1979 р. відбулися Дні української культури в Хорватії, а в 1980 р. – Дні хорватської культури в УРСР.

УКРАЇНСЬКО-ХОРВАТСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

05.12.1991 р. хорватський парламент визнав незалежність України, а 11.12.1991 р. Україна стала першою країною – членом ООН, яка визнала незалежність Республіки Хорва-

тія. На знак вдячності одна з великих вулиць Заґреба отримала назву Українська. Дипломатичні відносини між двома країнами були встановлені 18.02.1992 р. шляхом обміну нотами. Вже у грудні 1992 р. приступив до виконання своїх обов'язків перший посол Хорватії в Україні Онесін Цвітан.

03.03.1993 р. Верховна Рада України ухвалила постанову щодо відкриття Посольства України у Хорватії. У квітні 1995 р. першим послом України у Хорватії був призначений Анатолій Шостак.

Двосторонні зв'язки між країнами було започатковано ще у травні 1991 р., коли до Києва з офіційним візитом прибув перший президент тоді ще СРХ Ф. Туджман. Це був перший зарубіжний візит глави Хорватської держави. У часи незалежності обох держав перші офіційні візити на найвищому рівні відбулись у грудні 2001 р., коли Україну відвідав президент Хорватії С. Месіч (під час візиту було підписано Меморандум про лібералізацію взаємної торгівлі), та у жовтні 2002 р., коли Хорватію з візитом відвідав президент України Л. Кучма (24 жовтня було підписано базовий політичний Договір про дружбу і співробітництво між Україною та Республікою Хорватія).

Однією з важливих подій двостороннього діалогу стало підписання у листопаді 2005 р. Протоколу про взаємний доступ на ринки товарів та послуг у контексті завершення Україною переговорів щодо вступу до СОТ. Також у результаті наполегливої роботи в 2005 р. було лібералізовано візовий режим між країнами. У 2009–2011 рр. хорватською стороною було запроваджено безвізовий режим в'їзду для громадян України на період літнього туристичного сезону. Ці заходи сприяли значному збільшенню потоку українських туристів до Хорватії.

25.05.2009 р. було підписано Меморандум між МЗС України та Міністерством закордонних справ і європейської інтеграції Республіки Хорватія про співробітництво у сфері європейської інтеграції.

У 2016 р. відбувся офіційний візит прем'єр-міністра Хорватії А. Пленковіча до України, а в 2017 р. – офіційний візит прем'єр-міністра України В. Гройсмана до Хорватії.

З початком російської агресії проти України у 2014 р. Хорватія чітко підтримала Україну. Серед конкретних дій – організація відпочинку на хорватській Адріатиці військових та дітей з родин учасників АТО. У 2016 р. в Хорватії відпочило 700 дітей і 150 воїнів з України, у 2017 р. – 500 дітей і 100 воїнів, у 2018 р. – 250 дітей, у 2019 р. – 50 дітей.

Загалом станом на 2019 р. українсько-хорватська договірно-правова база складалася з 68 чинних документів.

Поштовхом для розвитку відносин у сфері культурно-освітньої співпраці стало запровадження вивчення хорватської мови і літератури на кафедрі слов'янських мов Київського національного університету ім. Т. Шевченка з 1995 р. З 1997 р. раніше існуючий лекторат з української мови було трансформовано у студії української мови і літератури в Заґребському університеті, де у 2001 р. було відкрито кафедру україністики (перший завідувач М. Попович).

У 2003 р. було підписано Програму культурного співробітництва між міністерствами культури України і Республіки Хорватія, а в 2004 р. – нову Угоду про співробітництво між КНУ ім. Т. Шевченка та Заґребським університетом.

31.05.2007 р. в рамках офіційного візиту президента України В. Ющенка до Хорватії було підписано Програму співробітництва в галузі освіти, науки і технологій на 2007–2009 рр. 12.11.2009 р. були підписані Угода та Протокол про наукове співробітництво між

Національною академією наук України і Хорватською академією наук і мистецтв.

Знаковими подіями у сфері культурних обмінів стали: презентація «Малої антології хорватської поезії» у перекладі українського поета Д. Павличка, яка пройшла 23.04.2008 р. у Заґребі, та гастролі у Хорватії Національного академічного українського народного хору імені Г. Верьовки у серпні 2008 р.

У 2011 р. в рамках офіційного візиту до Республіки Хорватія голови Верховної Ради України В. Литвина відбулося урочисте відкриття Шевченківської аудиторії в Заґребському університеті та пам'ятника І. Франку у м. Ліпік. У 2015 р. в м. Заґреб на вул. Українській було встановлено пам'ятник Т. Шевченку.

За даними офіційного перепису населення 1991 р., українці і русини (2494 українці та 3253 русини) проживали тоді в Хорватії переважно у Східній (Вуковар, Петровці, Міклушевці, Осієк, Вінковці, Пішкоревці, Жупаня, Раєво Село, Гуня), Середній (Славонський Брод, Каніжа, Шумече, Сібінь, Бебріна, Доні Андрієвці) та Західній (Ліповляни, Новска) Славонії, а також у Заґребі. У селах Петровці і Міклушевці русини становили більшість.

Проте війна, яка розгорнулась між хорватами й сербами у 1991–1995 рр., суттєво зачепила українсько-русинську громаду. Воєнні дії охопили територію, де проживало 80 % усіх русинів і українців Хорватії. Лише у Вуковарі за час облоги їх загинуло 132 особи, поранено 270, у сербські концентраційні табори ув'язнено понад 300 осіб. Війна завдала їм значних збитків: були зруйновані приміщення, дуже постраждали греко-католицькі церкви та монастирі. Навесні 1992 р. українці та русини Вуковара, Міклушевців та Петровців (тоді територія самопроголошеної Республіки Сербська Країна) потрапили під сербські етнічні чистки: 2,2 тис. осіб були насильно вигнані з власних домівок.

З квітня 1996 р. по січень 1998 р. українські миротворці чисельністю 511 осіб (вертольотчики, танкісти та інші) брали участь у місії ООН в Східній Славонії (ТАООНСС).

За даними перепису 2001 р., члени українсько-русинської громади мешкали переважно у містах: Вуковар, Осієк, Вінковці, Славонські Брод, та селах: Липовляни, Петровці, Міклушевці й навколо них.

Упродовж кількох останніх десятиліть під впливом процесів асиміляції, а також внаслідок розпорошеності розселення та військових конфліктів, відбувалось неухильне зменшення чисельності русинсько-української діаспори в Хорватії. За даними перепису населення 2011 р., чисельність українців у Хорватії скоротилась до 1878 осіб, русинів – до 1936 осіб.

Головною громадсько-просвітницькою організацією українсько-русинської діаспори тривалий час був Союз русинів і українців Хорватії (з 2014 – лише русинської). Проте на початку XXI ст. під впливом зміни хорватського законодавства про національні меншини в українсько-русинській громаді Хорватії виникли нові центральні організації української та русинської меншини. У 2002 р. було створене Товариство української культури, у 2005 р. – організація «Руснак», а в 2008 р. – Українська громада Республіки Хорватія, яка стала основною організацією українців. У результаті посилились тенденції на роз'єднання української та русинської громад.

Фінансування діяльності організацій української національної меншини в Хорватії здійснює держава. На щорічній основі проводяться літні школи для дітей з вивчення української і русинської мов. Станом на 2020 р. в Хорватії організовано вивчення українознавчих предметів у п'яти хорватських школах у Заґребі, Липовлянах, Петровцях, Каніжі і Шумечі, які відвідує понад

80 учнів. Видаються україномовні видання: часопис «Нова думка», дитячий журнал «Віночок», альманах «Думки з Дунаю». У 2002 р. було засноване друковане видання «Наша газета», яке виходить українською та хорватською мовами. У Заґребі, столиці Хорватії, з 1995 р. діє Центральна бібліотека русинів та українців з філіями в окремих регіонах.

Відповідно до хорватського Закону про права національних меншин, українці та русини мають право на політичне представництво в Хорватському парламенті. У 1992–2000 рр. українсько-русинську громаду в Саборі представляв М. Кіш (русин), у 2000–2004 рр. – Б. Гралюк (українець), у 2004–2007 рр. – Н. Мак (німець). У ході парламентських виборів 2007 р. депутатом Сабору від 12 нацменшин, в т. ч. української і русинської, було обрано Н. Мемеді, представника ромської національної меншини.

Україна і Хорватія вже багато років є стабільними партнерами в економіці й торгівлі. До кризи 2008 р. товарообіг між двома країнами стабільно збільшувався кожного року. У 2009 р. обсяги взаємної торгівлі між країнами суттєво впали, але в 2010–2011 рр. почали знову зростати.

Обсяг зовнішньоторговельного обороту між країнами (товарами і послугами), за даними Держстату, в 2005 р. склав 83 млн дол. США (експорт – 62 млн, імпорт – 21 млн), у 2006 р. – 121 млн, у 2008 р. – 266 млн, у 2009 р. – 72 млн, у 2012 – 126 млн, у 2013 р. – 92 млн, у 2015 р. – 47 млн, у 2017 р. – 72 млн, у 2018 р. – 125 млн, у 2021 р. – 131 млн (експорт – 53 млн, імпорт – 78 млн).

В Україні давно присутні провідні хорватські підприємства, що мають власні представництва та традиційних партнерів. Це, зокрема: компанія «Подравка» – один із лідерів Південно-Східної Європи у виробництві консервів, концентрованих супів, продукції переробної промисловості; корпорація «Пліва» – відома у Європі та світі фармацевтична компанія; компанія «Кончар» – виробник малої та великої побутової техніки, обігрівачів, котлів та ін.; підприємство «Хромос» – відомий в регіоні виробник лакофарбової продукції та ін.

Однак розвиток торговельно-економічного співробітництва між Україною і Хорватією має значний невикористаний потенціал, враховуючи зацікавленість хорватських підприємств у більш тісному співробітництві. Так, наприклад, компанія «Інститут будівництва Хорватії» взяла участь у конкурсі та отримала замовлення на роботи зі спорудження аеропорту в Донецьку в рамках підготовки до проведення в Україні фінальної частини Євро-2012. А в 2011 р. НЕК «Укренерго», за результатами міжнародного конкурсу, підписала контракти з хорватською компанією Dalekovod d.d. Zagreb на будівництво ліній електропередач напругою 330 кВ Дністровська ГАЕС – Бар та 750 кВ ХАЕС – ЧАЕС на підстанцію «Київська».

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Хорватії протягом 1979–2017 рр. були включені: старе місто Дубровника (з XII ст.); історичний центр м. Спліт і палац Діоклетіана (з III ст.); Національний парк Плітвіцькі озера; Євфразієва базиліка у м. Пореч (VI ст.); історичний центр м. Трогір (з XII ст.); Собор Святого Якова у Шибенику (1431); Старіґрадська рівнина на острові Хвар; монументальні середньовічні надгробки – стечки у Великій і Малій Црлівиці та Св. Барбарі (XII–XVI ст.); прадавні букові ліси в Національних парках Північний Велебіт та Пакленица; венеційські оборонні споруди в м. Задар та Шибеник XVI–XVII ст.

Також видатними об'єктами культурно-цивілізаційної спадщини Хорватії є: у м. Загреб – руїни міських укріплень (XIII–XVIII ст.), собор (XIII–XIX ст.), готична церква Св. Марка (XIV–XV ст.), церква Св. Катерини (1632), єпископський палац (XVIII–XIX ст.) із капелою Св. Стефана (XIII ст.), палац Єлачічів (XVIII–XIX ст.); у м. Пула – давньоримський Колізей (I ст. н. е., третій у світі за розмірами – на 23 тис. глядачів), храм імператора Авґуста (I ст. н. е.), давньоримський форум, церква Св. Миколая (XIII–XVIII ст.), собор Вознесіння Пресвятої Діви Марії (XV–XVII ст.), середньовічна фортеця Каштел; єпископський комплекс у м. Задар (з IX ст.); стара частина м. Осієк (з XVII ст.); архітектурний ансамбль м. Стон (з XV ст.); стара частина м. Вараждін (з XII ст.); замок Великий Табор (XII–XV ст.); місто і фортеця Мотовун (XII–XIII ст.); історичний центр м. Корчула (XV–XVI ст.).

Загалом у Хорватії збереглося близько сотні храмів та церков періоду хорватського королівства IX–XII ст. та п'ятдесят середньовічних фортець.

До хорватських шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО віднесла: щорічний карнавал дзвонарів Каставського р-ну; хорватські мережива; ходу «За Кріжень» на острові Хвар; веснянy ходу Льелье / Краліце (королеви) в Ґорянах; свято Святого Блеза, покровителя Дубровника; народний промисел дерев'яних іграшок у Хорватському Заґір'ї; двоголосий спів і музику на півострові Істрія; мистецтво випічки пряників у Північній Хорватії; лицарський турнір у м. Сінь – Сінська Алка; піснеспів «ойкання»; «Німе коло» – мовчазний хороводний танок у Далмації; клапу – традиційний акапельний спів у Далмації; пісню «Меджимурська попевка».

Електронні джерела:

Сайт Парламенту Хорватії: http://www.sabor.hr

Сайт Уряду Хорватії: http://www.vlada.hr

Сайт Хорватського бюро статистики: http://www.dzs.hr

Сайт Хорватського інформаційного агентства новин HINA: http://www.hina.hr

Сайт Посольства України в Республіці Хорватія: https://croatia.mfa.gov.ua/

Сайт Посольства Республіки Хорватія в Україні: https://mvep.gov.hr/ua/ua

Література:

Pavlicevic D. Povijest Hrvatske. – Zagreb, 2007. – 638 p.

Фрейдзон В. И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времён до образования республики (1991 г.). – СПб., 2001. – 298 с.

Бромлей Ю. В. Становление феодализма в Хорватии. К изучению процесса классообразования у славян. – М., 1964. – 405 с.

Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – СПб., 2006. – 208 с.

Смирнов И. Н. Очерк истории Хорватского государства до подчинения его угорской короне. – Казань, 1879. – 128 с.

Іванченко О. Г. Хорватські національно-політичні сили в Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців / Югославії (1918–1941 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2010. – 20 с.

Нагірний М. Становлення та розвиток Республіки Хорватія: державно-політичний аспект. – Нововолинськ, 2008. – 184 с.

Горопаха С. В. Інтеграція Республіки Хорватія в Європейський Союз (1992–2013 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2019. – 20 с.

Čičak-Chand R. Etničnost, nacija, identitet: Hrvatska i Europa. – Zagreb, 1998. – 314 s.

Paščenko J. Od Kijeva do Poljica: putovima prastarih migracija. – Zagreb, 2010. – 104 s.

Етногенеза хорватів і Україна: матеріали Міжнар. наук. конференції, 11-12 трав. 2011 р., Дрогобич – Трускавець. – Дрогобич, 2013. – 351 с.

Нагірний М. Хорватські русини та українці: суспільство, ідентичність, культура наприкінці XX століття. – Нововолинськ, 2012 . – 328 с.

Українці Хорватії: Матеріали і документи. Кн.1. – Загреб, 2002. – 230 с.

Хорватія – Україна: культурні зв'язки від Андріатики до Дніпра / упоряд. *Eugen Pascenko*. – Загреб, 1996. – 421 с.

Т. М. Ніколаєва

ЧОРНОГОРІЯ

Сучасна назва держави: Чорногорія (*чорног.* Crna Gora / Црна Гора).

Перша згадка про народ/країну у писемних джерелах. Найдавнішим писемним джерелом, де згадується перша чорногорська держава – Дукля / Діоклея (*грец.* Διόκλεια, *лат.* Doclea, *серб.* та *чорног.* Дукља), – є трактат візантійського імператора Константина VII Багрянородного «Про управління імперією» (948–952). У гл. 30 зазначено: «Діоклея лежить по сусідству з малими фортецями Діррахія… а з боку гір межує з Сербією», а в гл. 35 пояснюється: «Назва Діоклея походить від фортеці в цій країні, яку спорудив василевс Діоклетіан». У гл. 29, окремо від хорватів та сербів, згадуються діоклетіани (дукляни), які вважаються предками сучасних чорногорців: «Побудував той василевс Діоклетіан фортецю Діоклею, яка тепер перебуває у володінні діоклетіанів, через що й ім'я діоклетіани залишилося як назва жителів тієї країни».

Топонім «Чорна Гора» вперше, очевидно, згадується у праці арабського історика та географа Аль Масуді «Промивальні золота і копальні самоцвітів», яка була завершена близько 947 р.: «У слов'ян є будинки, які вони поважають… І [*є у них*] будинок, який створив один з їхніх царів на Чорній горі, яку оточують дивовижні води, що відзначаються різними кольорами та смаком, усі дуже корисні». Тут ідеться про збудовані Діоклетіаном споруди м. Діоклея.

Найдавніша відома письмова згадка про Чорногорію у латинській формі міститься в документі від 09.11.1053 р., яким Папа Римський Лев IX підтвердив право монастиря Святої Марії на Треміті на володіння, зокрема й на ecclesiam sancti Iohannis de Monte nigro. У посланні Папи Римського Урбана II від 02.06.1097 р. Чорногорія вперше згадується у формі Montem nigrum, а в посланні Папи Римського Анастасія IV від 09.03.1154 р. як Monte nigrum.

Перша документальна згадка про Чорногорію слов'янською мовою у кириличній формі фігурує в грамоті короля Стефана Уроша II Милютина 1296 р., наданій Вранійському монастиреві Св. Миколи Чудотворця на Скадарському озері: «И еште придах от Черне Горе от Арбанас Василља – са децом да јест такожде работник Светоме Николе, јакоже и више писани».

У венеціанських документах Чорногорія вперше була названа італійською мовою в оригінальній формі Cerna Gora у 1348 р., а в документах м. Дубровник 1379 р. як Cernagora. В італійських документах м. Котор Чорногорія згадується як Montenegro у 1397 р., Montenigro в 1443 р., Crna Gora у 1435 і 1458 рр. та Zernagora у 1472 р.

Згадка Cernagore у договорі деспота Сербії Джураджа Бранковича з Венецією 1435 р. є першою достовірною згадкою Чорногорії як певної широкої території – провінції. Перша відома документальна згадка назви Чорногорії як держави міститься у грамоті Івана Црноєвіча 1489 р., яку він підписав як «властеле од Црне Горе».

Створення держави. Політичним і культурним попередником сучасної Чорногорії вважається середньовічне князівство Дукля, відоме з середини X ст. У сучасних кордонах Чорногорія існує з 1945 р.

Незалежність проголошена 03.06.2006 р. за результатами референдуму 21.05.2006 р., який юридично закріпив розпад Державного Союзу Сербії і Чорногорії.

Історичні назви держави: Князівство Дукля (IX ст.–1077); Королівство Дукля (1077–1143); Князівство Зета (1143–1186), васал Візантійської імперії; Зета у складі Великого жупанства Сербія / Королівства Сербія / Царства Сербія (1186–1356); Князівство Зета (1356–1496); Республіка Чорногорія (1516/1697–1796) у складі Османської імперії; Республіка Чорногорія і Брда (1796–1852); Князівство Чорногорія (1852–1910); Королівство Чорногорія (1910–1918); Зетська бановина у складі Королівства Югославія (1929–1941); Губернаторство Чорногорія під протекторатом Італії (1941–1943); Федеративна Держава Чорногорія (1945) у складі Демократичної Федеративної Югославії; Народна Республіка Чорногорія у складі ФНРЮ (1946–1963); Соціалістична Республіка Чорногорія у складі СФРЮ (1963–1992); Республіка Чорногорія у складі Союзної Республіки Югославії (1992–2003); Республіка Чорногорія у складі Державного Союзу Сербії і Чорногорії (2003–2006); Чорногорія (з 2006).

Площа: 13,812 тис. км^2, що складає 2,29 % території України.

Населення: 633 тис. осіб (2023, перепис).

Очікувана тривалість життя при народженні: 77,6 р. (чоловіки – 75,1; жінки – 80,2) (2023, Євростат).

Етнічний склад населення: чорногорці – 41,1 %, серби – 32,9 %, босняки – 9,5 %, албанці – 5 % (2023, перепис).

Чисельність українців: 38,5 тис. осіб (31.06.2023, Статистичне управління Чорногорії).

Столиця: Подгориця (у 1952–1992 – Тітоґрад) – 173 тис. осіб. **Найбільші міста**: Нікшіч – 54,3 тис.; Будва – 20,1 тис.; Плєвля – 16,4 тис.; Бар – 15,8 тис.; Цетінє – 12,4 тис (на 31.10.2023, Статистичне управління Чорногорії).

Державна мова чорногорська (з 2007). Кирилична і латинська орфографія є рівноправними. З 1974 р. державною мовою була сербська (ієкавська форма), з 1963 р. – сербо-хорватська, з 1946 р. – сербська. Офіційно використовуються також сербська, боснійська, албанська і хорватська мови. Згідно з переписом 2011 р., 36,97 % населення Чорногорії розмовляє чорногорською, 42,88 % – сербською.

У 2017 р. Міжнародна організація зі стандартизації визнала чорногорську мову окремою від сербської.

Найдавнішим відомим літературно-художнім текстом південних слов'ян, пов'язаним з Чорногорією, є перекладений латиною зі слов'янської «Літопис попа Дуклянина» (або «Барський родослов») анонімного

католицького монаха XII ст. з Дуклі чи Бару, що дійшов до наших часів у списку XVII ст.

Релігійний склад населення: православні – 71,1 %, мусульмани – 19,99 %, католики – 3,27 %, нерелігійні / атеїсти – 2,29 % (2023, перепис).

Державний устрій: президентсько-парламентська республіка. Глава держави: президент. Глава уряду: прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: однопалатна Скупщина. Перший чорногорський парламент – Народна скупщина – був створений відповідно до Конституції Князівства Чорногорія у 1905 р., діяв до 1918 р. Парламент було відновлено у 1943 р. під назвою: Крайове антифашистське віче народного визволення Чорногорії і Которської затоки, з 1944 р. – Чорногорська антифашистська скупщина національного визволення (ЧАСНВ), з 1946 р. – Народна скупщина.

Діюча Конституція прийнята 19.10.2007 р. Діє зі змінами і доповненнями від 2013 р. Перша Конституція Чорногорії була прийнята 19.12.1905 р.

Статус у відносинах з ЄС: офіційний кандидат на вступ до ЄС з 17.12.2010 р.; переговори про вступ розпочалися 29.06.2012 р.; фактичний член Єврозони з червня 2002 р. як країна, що використовує євро в якості єдиного законного платіжного засобу; безвізовий режим з ЄС – із 2009 р.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член ООН (з 2006); член ОБСЄ (з 2006); член Центральноєвропейської ініціативи (з 2006); член Ради Європи (з 2007); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (з 2007); член СОТ (з 2012); член НАТО (з 2017).

Рівень ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними Євростату, склав 11340 євро; за даними Світового банку – 12016 дол. США (68 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

На території сучасної Чорногорії перші люди з'явилися ще за часів палеоліту. У печері-стоянці Червона скеля у районі м. Нікшіч знайдено 31 культурний шар. Найдавнішим артефактам, які підтверджують перебування тут неандертальців, близько 100 тис. років.

Найдавніші археологічні пам'ятники часів неоліту, бронзового і мідного віків знайдено на території Боки Которської (залишки керамічного посуду, 4000–3000 рр. до н. е.), кургану біля Тівата (1900–1800 рр. до н. е.), в печері Ліпці біля Рісана (наскельні малюнки, 1500–1200 рр. до н. е.) та ін.

У VI–V ст. до н. е. територію сучасної Чорногорії заселили іллірійці. Паралельно із цим чорногорське узбережжя починають колонізувати греки, які встановили стабільні торговельні зв'язки з іллірійцями та здійснювали на них культурний вплив. Перші грецькі міста – Будва та Колгініум (зараз – Улцинь) – були засновані у V ст. до н. е.

У 220-х рр. Рим розпочав завоювання Іллірії, яке завершилось аж після Великого іллірійського повстання (6–9 рр. н. е.). Землі Чорногорії увійшли до складу створеної у 10 р. н. е. римської провінції Далмація. Період римського правління характеризувався значними масштабами колонізації, романізації жителів, урбанізації захоплених територій, будівництвом доріг. Найбільшим було місто Доклея / Діоклея (Дукля). З римських військових таборів виросли міста: Подгориця, Нікшіч, Котор.

Після припинення існування Західної Римської імперії у 476 р. частина сучасної Чорногорії входила з 493 р. до Королівства остґотів, а з 535 р. – до Візантійської імперії.

Щодо походження чорногорців існують точки зору про них як субетнічну групу сербів (сербські горяни) та як окремий етнос, що веде своє походження від слов'янського

племені, яке у першій половині VII ст. заселило землі поблизу Скадарського озера в провінції Діоклея (Дукля) й отримало етнонім «дукляни» (доклеати, *лат.* Docleatae, *гр.* Δόκλεᾶται).

Під час нападу сарацинських піратів у 840 р. було зруйноване м. Котор, у 841 р. – спалене м. Будва.

З другої половини IX ст. територія Дуклі була частиною Візантійської імперії. У цей період дукляни прийняли християнство.

Візантійський намісник Діоклеї архонт Петріслав у 980-х рр. фактично став самостійним правителем Дуклі. У часи правління його сина Йована Владіміра (1000–1016) Князівство Дукля у 1010 р. було підкорене болгарським царем Самуїлом, а сам князь потрапив у полон. У полоні він одружується з донькою Самуїла та повертається правити Дуклею як васал болгар.

Візантія після перемоги над болгарами у 1014 р. та падіння у 1018 р. Царства Болгарія повернула собі контроль над Дуклею.

Стефан Воїслав (1019–1044) керував Дуклею як намісник Візантії, проте через значне збільшення податків підняв проти неї повстання у 1035 р., яке завершилось поразкою. Воїслава було відправлено як заручника до Константинополя, а керувати Дуклею взялися візантійці. Однак у 1038 р. Воїславу вдалось втекти й повернути владу в Дуклі. У 1040 та 1042 рр. його війська завдали нищівних поразок візантійському війську, що вдиралося до Дуклі. Перемоги над візантійцями дозволили Воїславу приєднати сусідні сербські князівства в Травунії та Захум'ї (зараз східна Герцеґовина та південна Далмація). Після цього Візантійська імперія залишає спроби повернути Князівство Дукля, що дало можливість зміцнити його самостійність. Приморські міста зберегли власне автономне управління.

Син Воїслава Міхайло (1050–1081) підтримував дружні стосунки з Візантією, формально визнавши її зверхність у 1052 р., що дозволило йому зміцнити своє князівство. Папа Римський Григорій VII на прохання князя Міхайла у 1077 р. дарував йому королівський титул, що стало міжнародним визнанням самостійності дуклянської держави.

За часів правління Константіна Бодіна (1081–1101) до складу Королівства Дукля були приєднані області Хум (зараз Герцеґовина), Рашка (зараз Сербія) та Боснія. Таким чином, на початок XII ст. дуклянська держава об'єднала майже всі сербські землі. Бодіну також вдалось домогтися визнання Папою Римським церковної самостійності своєї країни – у 1089 р. в м. Бар було засноване окреме архієпископство, яке керувало церковними справами всього королівства.

Однак це об'єднання носило тимчасовий характер і не привело до економічної та політичної консолідації об'єднаних земель. Незабаром після смерті Бодіна Сербія та Боснія знову стали незалежними державами. Численні й недовговічні наступні дуклянські правителі були зазвичай ставлениками Візантії або Рашки.

З середини XII ст. Дукля все частіше фігурує в історичних джерелах під назвою «Зета». У 1148 р. жупан Рашки Деса приєднує дві третини території Зети, окрім узбережжя в районі Котора, до своєї держави, однак у 1150 р. князь Зети Радослав (1143–1163) за допомогою візантійського війська вибиває сербів.

Великий жупан Сербії Стефан I Неманя (1168–1196) позбавив престолу князя Зети Міхайла III (1180–1186) і захопив у 1186 р. його володіння. Таким чином, з кінця XII ст. по 1356 р. чорногорські землі входили до складу Великого жупанства Сербія / Королівства Сербія / Царства Сербія як провінція.

З 1219 р. юрисдикція Сербської православної церкви (СПЦ) була поширена на Зету, де було створене окреме єпископство, що

стало основою для зближення Зети та Рашки. У 1346 р. Зетське єпископство отримало статус митрополії.

У 1242 р. на адріатичне узбережжя прорвалися монголи, передові загони яких спалили й розграбували міста: Котор, Будва, Бар та Свач.

Після смерті сербського царя і зетського князя Стефана Душана (1308–1355) Балша I (1356–1362) консолідував землі Нижньої Зети, включаючи Скадар, до Котора. Цю політику продовжили його сини, приєднавши у 1362 р. Верхню Зету та припинивши з 1366 р. визнавати зверхність сербського короля Стефана Уроша V, чим утвердили незалежність Князівства Зета. На деякий час господар Балша II навіть став князем Албанії (1382–1385). Црноєвічі оспорювали владу Балшичів над Зетою. Саме їхні землі з середини XIV ст. у венеціанських документах називались Чорногорією.

Під тиском турків Джурадж II Балшич (1385–1403) був змушений поступитись їм у 1392 р. албанськими містами Скадар та Дріваст, а потім, відбивши їх за допомогою венеціанців у 1395 р., передати Венеції в управління. У 1392–1396 рр. проти Джураджа II Балшича виступив Радіч Црноєвіч, який на деякий час зміг встановити контроль над частиною території Зети.

Правління господаря Балші III (1403–1421) пройшло у війнах із Республікою Венеція. У 1405 р. венеціанці захопили міста Улцинь, Бар і Будву, що змусило Балшу III визнати себе васалом Османської імперії. У 1412 р. він відвойовує м. Бар та отримує від венеціанців Улцинь і Будву. У ході другої війни Балша III завойовує м. Дріваст у 1419 р., а венеціанці у 1420 р. без бою займають міста Котор і Будву та з боєм – Луштіцу.

Напередодні своєї смерті Балша III, який не мав спадкоємця, заповів землі Зети своєму дядькові, сербському деспоту Стефану Лазаревичу. Одразу після смерті зетського господаря міста Дріваст, Улцинь і Бар у 1421 р. добровільно перейшли під владу Венеції. За договором від 12.08.1423 р. Республіка Венеція та Сербський деспотат розділили Зету: венеціанці отримали Нижню Зету з містами Скадар, Котор та Улцинь, а серби – Верхню Зету й приморські міста Дріваст, Бар (венеціанці повернули у 1443) та Будву (венеціанці міста сербам так і не передали).

У 1451 р. землі Верхньої Зети зміг об'єднати під своєю владою Стефан Црноєвіч (1451–1465), який був змушений лавірувати між сербами та венеціанцями, приймаючи сюзеренітет то одних, то інших. У 1455 р. турки вперше напали на чорногорські землі, а в 1459 р. під їх натиском впала остання сербська держава – Сербський деспотат. У 1478–1479 рр. турецькі війська захопили більшу частину території Зети. Господар Іван Црноєвіч (1465–1490) зміг у 1481 р. повернути контроль над Зетою, визнавши сюзеренітет султана. У 1482 р. він засновує нову столицю – Цетінє.

Господар Зети Джурадж IV Црноєвіч (1490–1496) заснував у м. Обод (1493, потім у м. Цетінє – 1494–1496) першу слов'янську друкарню на Балканах, у якій було надруковано кирилицею п'ять церковних книг, зокрема, перша кирилична друкована інкунабула – «Цетінський октоїх» (1493/1494).

У 1496 р. Чорногорія втратила свою незалежність та підпала під владу турків, у 1499 р. була офіційно включена до складу Скадарського санджака Османської імперії. Міста на узбережжі залишились з Венецією.

Гірська частина Чорногорії з умовною владою турків увійшла в історію під назвою «Стара Чорногорія». Її залежність від Порти зводилась до нерегулярної виплати населенням харачу – податку замість відбування військової повинності, який здебільшого збирався за допомогою каральних експедицій. У ній не було

міст, турецьких органів управління та військ, володінь турецьких феодалів, тут зберігалось внутрішнє самоврядуванням та широка автономія. Це була вкрай бідна та економічно найменш розвинута частина османських володінь на Балканах. Її населення на середину XVIII ст. оцінюється у 30–35 тис. осіб. Усі чорногорці були особисто вільними людьми.

У підосманській Чорногорії сформувалась особлива територіально-адміністративна структура: у кожній з п'яти нахій проживало декілька племен, які були адміністративно-територіальними одиницями. Нахії очолювали сердари, а племена – воєводи та князі (сільські старости). У кожному племені періодично скликались народні збори.

Вважається, що у 1516 р. митрополит Вавіла був обраний правителем Чорногорії на загальночорногорському зборі. Чорногорія з цього часу фактично стала республікою, якою керували старійшини племен та чорногорські митрополити, політичні і духовні лідери країни, а їх резиденція – Цетінський монастир – перетворилася на політичний центр країни. Найвищим органом влади у країні був Загальночорногорський збір.

Про те, що Чорногорія була республікою, а не монархією, у своєму листі до російського канцлера А. Бестужева-Рюміна 1753 р. прямо вказував чорногорський митрополит Василь Петрович, автор першої історії Чорногорії («История о Черной Горы», 1754), підкресливши, що після припинення правління династії Црноєвічів Чорногорія стала «республікою під володінням свого митрополита».

Під час Кандійської (Крітської) війни (1645–1669) венеціанців з турками, у 1648 р., Збір ухвалив рішення про прийняття протекторату Республіки Венеція, якщо вона допомагатиме у протистоянні туркам, однак через поразку Венеції у війні цей акт не мав реальних наслідків.

Антитурецький рух у Чорногорії посилився у часи війни «Священної ліги» з Туреччиною (1684–1699). Завдавши у 1688 р. поразки турецькій армії, яка увійшла в Чорногорію, Збір ухвалив рішення про визнання протекторату Венеції та попросив у неї війська на допомогу. Однак це не завадило туркам у 1692 р. знову вторгнутись у Чорногорію, оволодіти Цетінською долиною і зруйнувати Цетінський монастир. Після цього чорногорці були змушені визнати владу турецького уряду.

У 1697 р. на Загальночорногорському зборі єпископом і владикою краю було обрано Данила Нєґоша (1697–1735). Він став першим чорногорським правителем і православним митрополитом в одній особі.

За його правління розпочалася нова фаза антитурецького руху. У 1707–1712 рр. з ініціативи Данила відбулось очищення Чорногорії від потурчених чорногорців: одні були вбиті, інші перехрещені, дехто втік. У 1711 р. на заклик московського царя Петра I чорногорці розпочали військові дії проти Порти, які завершились каральним походом турків 1712 р. та новим руйнуванням Цетінського монастиря. Під час карального походу турків у 1714 р. 2 тис. чорногорців загинуло, 2–5 тис. забрано в рабство, зруйновані села, церкви та монастирі.

Єдиним союзником Чорногорії у боротьбі з турками було Російське царство, яке з 1715 р. почало виплачувати країні спеціальну грошову субсидію (1715 – 10 тис. руб., 1758 – 15 тис. руб.).

Через бідність земель у Чорногорії постійно відбувались напади одних племен на інші, значного поширення набув інститут кревної помсти. Данило I Петрович-Нєґош доклав значних зусиль для припинення міжплемінного розбрату. У 1713 р. ним було створено загальний для всієї Чорногорії судовий орган – «Суд владики Данила», який складався

з 12 племінних старійшин. З 1717 р. у Чорногорії став обиратися також і світський правитель – губернатор.

Союз із Венецією та спільні воєнні дії проти турків у 1717–1718 рр. мали сумні наслідки для Чорногорії, яка, згідно з умовами Пожаревацького мирного договору (1718), втратила вихід до Адріатичного моря, адже Османи передали Венеції чорногорські прибережні райони: Грбаль, Маіне, Побори та Браїчі.

Відмова Загальночорногорського збору в 1756 р. платити туркам харач привела до вторгнення турецьких військ, яке завершилося повною поразкою. Нове вторгнення відбулось у 1768 р.

Після ліквідації у 1766 р. Печського патріархату Чорногорська православна церква (ЧПЦ) стала фактично автокефальною, діючи незалежно від інших патріархатів.

У часи правління Чорногорією Стефаном Малим (1767–1773), який видавав себе за російського імператора Петра III, йому вдалося придушити усобиці серед чорногорських племен і кровну помсту, зокрема і через введення смертної кари за неї. У 1771 р. було створено перший постійно діючий суд племінних вождів, який ефективно вирішував міжплемінні суперечки без кровопролиття.

Величезний внесок у здобуття незалежності, об'єднання країни та встановлення правових основ сучасної держави зробив владика Петар I Петрович-Нєґош (1784–1830). У 1785 р. турки здійснили спустошливий напад на Чорногорію, обклавши народ харачем. Однак під час турецького походу 1796 р. на Брду чорногорське військо здобуло перемоги в битвах під Мартінічами (2–11.07.1796) та при Крусах (22.09.1796), після чого Чорногорія стала фактично незалежною державою, приєднавши до себе Білопавлічі і Піпері області Брда. У 1820 р., розбивши турків на р. Морача, Петар I приєднує округ Брда з територіями Ровча і Морача.

Територія Чорногорії на початку XIX ст. становила лише близько 1200 км^2 із населенням 60 тис. осіб, які проживали в 116 селах. Скотарство було основним заняттям населення.

За Кампо-Формійським миром 1797 р., до Австрії перейшли всі землі ліквідованої Республіки Венеція на чорногорському узбережжі (Бока Которська), а за Пресбурзьким миром 1805 р. – ці землі відійшли Французькій імперії. У 1806 р. за підтримки росіян, а в 1813 р. – англійців, чорногорці захоплюють Боку Которську, однак, згідно з Тільзітським миром 1807 р., вона повертається росіянами Франції, а згідно з російсько-австрійськими домовленостями 1814 р. – Австрії, хоча 29.10.1813 р. Збір ухвалив рішення про приєднання Боки Которської до Чорногорії.

У 1798 р. Збір прийняв розроблений Петаром I «Законник загальний чорногорський і брдський» (доповнений 1803), перші писані закони Чорногорії, які передбачили смертну кару за кровну помсту (ст.2), унормували покарання за злочини проти приватної власності та запровадження щорічного подвірного податку. У 1798 р. було створено вищий орган державної влади – уряд (кулук). Однак через постійні війни та відсутність фінансування запровадити регулярне судочинство та збір податків не вдалося.

За Петара II Петровича-Нєґоша (1830–1851) було подолано хаос у внутрішньому житті країни. У 1831 р. було створено вищий адміністративний і судовий орган країни – сенат Чорногорський і Брдський, який замінив Кулук; для дотримання правопорядку та виконання рішень суду – сформовано гвардію та перяників; з 1834 р. розпочалось регулярне збирання податків. Заколоти проти цих реформ були придушені силою. У 1834 р. у Цетінє

була відкрита перша в країні державна початкова школа. За Петара II було закладено основи централізованої держави з авторитарним режимом правління, який поглинув республіканський лад у Чорногорії. Все правління Петара II пройшло у постійних прикордонних сутичках з турками та албанцями.

Данило I Петрович-Нєґош (1851–1860) не захотів приймати чернецтво й 01.03.1852 р. Всечорногорський збір (скупщина) ухвалив рішення про проголошення Чорногорії світським князівством зі спадковою князівською владою та затвердив князем Данила I.

Для зміцнення фінансового становища країни він увів прибутковий податок, митні збори. Виступи проти сплати податків жорстоко карались. «Законник Данила I» (1855) декларував рівність усіх чорногорців перед законом, закріплював фактично самодержавну систему. Він був важливим інструментом для остаточного формування централізованої держави.

Прагнучи розширити межі держави, чорногорські князі під час повстань герцеґовинців у 1852 та 1862 рр. надавали їм військову підтримку та самі намагались зайняти підконтрольні туркам чорногорські території, що приводило до вторгнень турецької армії у Чорногорію, які були зупинені лише російсько-австрійським та російсько-французьким дипломатичним тиском.

Однак чорногорсько-турецький конфлікт 1858 р., який знову виник через підтримку чорногорцями антитурецького повстання у Герцеґовині, завершився розгромом турецької армії у битві при Ґраховаці 01.05.1858 р. об'єднаними силами чорногорців та герцеґовинців.

Внаслідок цієї перемоги було офіційно демарковано кордон Чорногорії з провінціями Османської імперії, територія Чорногорії розширилась на 1500 км^2 та склала 4400 км^2, а населення збільшилося до 125–130 тис. осіб. Чорногорія отримала Ґрахово, Рудіну, Ускоці, Нікшіцьку жупу, Тушіну, Ліпово, частини Дробнічів, Шаранців, Додоші, Васоєвічів, Кучі.

За правління Ніколи I Петровіча-Нєґоша (1860–1918) Чорногорія, знесилена боротьбою з турками, підписала в 1866 р. договір про об'єднання Сербії та Чорногорії. Нікола I був готовий зректися престолу, проте вбивство сербського князя Михайла III Обреновича у 1868 р. зірвало це об'єднання.

Чорногорці підтримали і повстання у Герцеґовині в 1875 р. У червні 1876 р. Чорногорія підписала із Сербією таємний договір про військовий союз, після чого Туреччині була оголошена війна. Чорногорці декілька разів розгромили турецькі війська у Герцеґовині та Албанії, однак після виходу Сербії з війни з турками у лютому 1877 р. та початку турецького вторгнення («9 кривавих днів» – 2–11.06.1877) лише відкриття Росією військових дій проти Порти у квітні 1877 р. врятувало ситуацію.

У березні 1878 р. був підписаний Сан-Стефанський мирний договір, яким була визнана незалежність Чорногорії. Згідно з остаточними рішеннями Берлінського конгресу 1878 р., територія Князівства Чорногорія збільшилася вдвічі. До неї відійшли: родючі землі Зети з містами Подгориця, Бар, Мркоєвічі, Улцинь, а також 70 км адріатичного узбережжя; землі Східної Герцеґовини з містами Нікшіч, Жабляк, Герцеґ-Нові; території Васоєвічі і Кучі з Брди.

Станом на початок XX ст. білопавлічі, піпері, братоножічі та ровчані стають невід'ємною частиною чорногорського етносу, а морачані, кучі й васоєвічі зберігають сербську ідентичність. Герцеґовинці також досить швидко приймають чорногорську ідентичність.

Після цих приєднань площа обробленої землі зросла майже удвічі, що зробило землеробство важливою галуззю сільського

господарства, поряд із скотарством. Частину земель мусульманських власників на новоприєднаних територіях отримали: князь, знать, безземельні та малоземельні чорногорські селяни. В останній чверті XIX ст. активізувався процес поділу племінних земель, насамперед придатних для землеробства, між конкретними власниками. Через нестачу родючих земель наприкінці XIX ст. щорічно 2–3 тис. чорногорців емігрувало до Америки.

Перша невелика фабрика була збудована в Чорногорії у 1888 р., перша парова машина почала застосовуватись на виробництві (млин) у 1903 р., перша залізниця (Вірпазар – Бар) запрацювала у 1909 р., у 1901 р. запрацював перший банк. У 1906 р. Чорногорія випустила власні монети – пари, і лише у 1909 р. запровадила національну валюту – перпер.

Реформуючи державну систему, Нікола I в 1879 р. скасував сенат і створив замість нього державну раду, яка мала законодавчі та наглядові функції, а також міністерство (уряд), підпорядковане державній раді, та верховний суд. Завдяки дипломатичним талантам Ніколи I сума щорічних субсидій Чорногорії з боку Росії зросла з 42 до 100 тис. руб. у 1889 р., до 500 тис. у 1902 р. та 600 тис. руб. у 1910 р. У 1903 р. була створена регулярна армія.

У 1905 р. в країні пройшли перші прямі вільні вибори Скупщини. Обраний парламент 19.12.1905 р. прийняв Конституцію, яка формально перетворила країну на спадкову конституційну монархію та визнала автокефалію ЧПЦ на державному рівні. Князь Нікола, як і раніше, здійснював законодавчу і виконавчу владу, особисто призначаючи уряд, який не був підзвітним Скупщині. У 1906 р. виникла перша політична партія Чорногорії – опозиційна Народна партія, яка зазнавала жорстких переслідувань з боку влади. У 1907 та 1909 рр. відбулись дві невдалі спроби заколоту проти монарха.

15.08.1910 р. на честь 50-річчя свого правління князь Нікола оголосив себе королем, а країну – Королівством Чорногорія. На той час, згідно з результатами перепису населення 1910 р., у Чорногорії мешкало 220 тис. осіб, рівень грамотності складав 3 %. Після поразки албанського повстання 1910 р. значна частина повстанців із сім'ями емігрувала до Чорногорії.

За результатами Першої Балканської війни (1912–1913), війни країн Балканського союзу проти Османської імперії, до складу Чорногорії увійшли: частина Новопазарського санджаку з містами Бієло Полє, Плєвля, Беране, а також Метохія з містами Печ, Джяковица, Істок зі значною кількістю мусульманського населення та райони біля Скадарського озера. Територія Чорногорії збільшилась до 14,2 тис. км^2, а населення – до 435 тис. осіб.

Після оголошення Австро-Угорською імперією війни Королівству Сербія 28.07.1914 р., яке розпочало Першу світову війну, Чорногорія вирішила підтримати сербів і 05.08.1914 р. оголосила війну Австро-Угорщині.

Після поразки сербської армії від австро-угорської восени 1915 р. остання на початку січня 1916 р. вторглась у Чорногорію й зайняла міста Ловчен і Цетінє. Не маючи можливості продовжувати боротьбу і не наважуючись підписати капітуляцію, король Нікола залишив країну, після чого деморалізовані чорногорці склали зброю, а країну окупувала Австро-Угорщина. Партизанську війну проти загарбників вели чорногорські партизани – коміти.

Заснований в еміграції у березні 1917 р. Чорногорський комітет національного об'єднання (ЧКНО) підтримав ідею створення після закінчення війни об'єднаного Королівства сербів, хорватів і словенців під проводом сербської династії Караджорджевичів, однак монархісти були проти цієї ідеї.

Восени 1918 р. почався контрнаступ військ Антанти, в результаті якого Сербія і Чорногорія були звільнені, й сербський уряд встановив у Чорногорії власний режим. У листопаді 1918 р. ЧКНО провів вибори до парламенту за виборчою процедурою, яка забезпечила перемогу просербських депутатів («бєлашів»). Новообрана Велика народна скупщина сербського народу Чорногорії (Подгорицька скупщина) 26.11.1918 р. ухвалила рішення про позбавлення влади короля Ніколи I на користь сербської династії Караджорджевичів та про об'єднання Чорногорії з Сербією.

Втрата чорногорської державності почала формувати лінію розмежування між сербами і чорногорцями.

01.12.1918 р. у Белґраді принц-регент Александр I Караджорджевич проголосив офіційне створення Королівства сербів, хорватів і словенців. Прибічники незалежності Чорногорії й екс-короля Ніколи I («зеленаші») на чолі з офіцером чорногорської армії Крсто Поповічем 07.01.1919 р. підняли повстання, прагнучи розірвати союз із Сербією. Однак зазнали поразки від більш чисельних та підтримуваних сербами «бєлашів», хоча партизанська війна з боку комітів-«зеленашів» тривала до 1929 р.

Під час перепису 1919 р. національність «чорногорець» була відсутня – вони вважались сербами. У 1920 р. ЧПЦ стала частиною СПЦ. З метою домогтися федералізації Югославії та надання Чорногорії автономії у 1925 р. була створена Чорногорська федералістська партія на чолі з Секулою Дрлевічем.

У 1929 р. Чорногорія була виділена в окрему провінцію створеного на основі КСХС Королівства Югославія під назвою «Зетська бановина». У цей період вона мала значно більшу територію, ніж сучасна Чорногорія, – 30741 км^2 та населення у 925 тис. осіб (1931). У 1930-х рр. свою політичну активність у Чорногорії значно посилила комуністична партія.

Після початку Другої світової війни та вторгнення 06.04.1941 р. до Югославії військ «Держав осі» і подальшої капітуляції Королівства Югославії 17.04.1941 р. Чорногорія була окупована Королівством Італія. Італійці відторгли від Чорногорії Которську затоку та деякі східні райони.

С. Дрлевіч заснував Тимчасовий адміністративний комітет Чорногорії / Чорногорську раду, яка прагнула відновлення Королівства Чорногорія та діяли як колабораціоністські органи фашистської Італії. 12.07.1941 р. на Саборі у Цетінє було проголошено рішення про відновлення Королівства Чорногорія, яке італійці планували зробити маріонетковою державою у складі Великої Італії. Однак повстання 13.07.1941 р., організоване соціалістами та комуністами, перекреслило ці плани. Б. Муссоліні 03.10.1941 р. створив лише Губернаторство Чорногорія під італійським протекторатом. Повстання, у якому брало участь до 30 тис. осіб, було придушене у грудні 1941 р.

Це призвело до громадянської війни в Чорногорії з рубежа 1941/1942 рр. між партизанами Народно-визвольної армії Югославії (НВАЮ) на чолі з генсеком КПЮ Йосипом Броз Тіто і сербсько-націоналістичним четницьким рухом (з січня 1941 р. – Югославська армія на батьківщині) на чолі з полковником Дражею Михайловичем. При цьому обидві сторони застосовували жорстокі репресії до місцевого населення, яке вважали нелояльним.

Окрім цього, і проти партизанів, і проти сербських четників воювали прихильники незалежності Чорногорії – чорногорські четники-колабораціоністи на чолі з генералом Блажо Джукановичем (1942–1943) та «зеленаші» на чолі з К. Поповичем (1942).

Станом на кінець весни 1942 р. четники у співпраці з італійцями вибили з Чорногорії партизанів НВАЮ. Однак у квітні 1943 р. частини НВАЮ прорвались на територію Чорногорії з Боснії.

Після капітуляції Італії у вересні 1943 р. третина території Чорногорії була окупована німецькими військами, а дві третини перебували під контролем партизанів НВАЮ. 15.11.1943 р. на контрольованій НВАЮ території почало функціонувати Крайове антифашистське віче народного визволення Чорногорії і Которської затоки (з 14.07.1944 р. – ЧАСНВ).

У грудні 1944 р. німецькі війська та четники пішли з Чорногорії і НВАЮ повністю взяла під контроль її територію. На сесії ЧАСНВ в Цетінє 15–17.04.1945 р. було створено Федеративну Державу Чорногорія й ухвалено рішення, що вона як рівноправна федеральна одиниця увійде до складу Демократичної Федеративної Югославії. У 1945 р. остаточно сформувалась сучасна територія Чорногорії: Метохія відійшла до Сербії, а до Чорногорії були приєднані приморські області – Бока Которська, Ґрбаль та Паштровічі.

Загальні втрати Чорногорії в Другій світовій війні склали понад 40 тис. осіб.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Згідно з Конституцією ФНРЮ від 31.01.1946 року, Чорногорія отримала назву Народна Республіка Чорногорія (НРЧ), а згідно з Конституцією 1963 р. – Соціалістична Республіка Чорногорія (СРЧ).

Особливістю чорногорської нації є подвійна чорногорсько-сербська ідентичність значної частини її членів. Це засвідчують результати переписів населення. Так, у 1948 р. чорногорцями назвали себе 90,7 % населення, сербами – лише 1,8 %, а в 2003 р., відповідно, 43,2 % та 32 %.

13.07.1946 р. столицею Чорногорії замість Цетінє стає Подгориця, перейменована у 1952 р. на честь Й. Тіто на Тітоґрад,

З 1948 р., коли серйозно погіршали стосунки ФНРЮ і СРСР, в ході боротьби з «прорадянськими елементами» Чорногорія, через свою історичну прихильність до Росії та її правителів, порівняно з іншими частинами Югославії, зазнала найбільших репресій. Було заарештовано понад 5 тис. чорногорців (що удвічі більше, ніж у Сербії, й у понад 20 разів більше, ніж у Словенії).

У 1973 р. було засновано Чорногорську академію наук і мистецтв.

Конституція 1974 р. істотно розширила повноваження союзних республік та автономних країв, зокрема й Чорногорії.

Після смерті у 1980 р. лідера Югославії Й. Тіто в СФРЮ посилились відцентрові тенденції. Масові мітинги протесту жителів Чорногорії (лютий 1989) призвели до відставки вищого керівництва республіки.

На перших багатопартійних виборах 1990 р. у Чорногорії, єдиній з югославських республік, переміг Союз комуністів Чорногорії (СКЧ), який здобув 83 місця із 125. Першим президентом Чорногорії було обрано просербськи орієнтованого комуніста Момір Булатовіча (1990–1998).

У 1991 р. за підтримки президента Сербії С. Милошевича прем'єр-міністром Чорногорії стає комуніст Міло Джукановіч (1991–1998, 2003–2006, 2008–2010, 2012–2016), на той час наймолодший глава уряду в Європі.

01.03.1992 р. у Чорногорії, населення якої тоді складало 616 тис. осіб, відбувся референдум щодо її політичного статусу. 95,94 % його учасників відкинули ідею відновлення незалежності й висловилися за союз із Сербією.

27.04.1992 р. було оголошено про створення нової спільної держави Сербії та Чорногорії – Союзної Республіки Югославія (СРЮ) – та прийнято Конституцію СРЮ, яка передбачала суверенність і самостійність Сербії й Чорногорії у складі СРЮ з єдиним економічним простором.

Столиці Чорногорії Тітоґраду в 1992 р. було повернуто назву Подгориця. У 1993 р. на народному соборі була проголошена незалежна від СПЦ Чорногорська православна церква.

Під час розпаду соціалістичної Югославії Чорногорія не стала ареною військових дій, однак у жовтні–грудні 1991 р. батальйон чорногорської територіальної оборони спільно з частинами ЮНА взяв участь в облозі хорватського м. Дубровник. Чорногорське керівництво розраховувало приєднати півострів Превлака.

У результаті цих подій країна зазнала значних моральних і матеріальних збитків. На Чорногорію поширювались міжнародні санкції, запроваджені ООН проти СРЮ 30.05.1992 р. (заборона на будь-які торгові та фінансові операції діяла до 01.10.1996), та економічні санкції Європейської економічної спільноти від 02.12.1991 р.

Під час Югославських війн 1991–2001 рр. на території Чорногорії знайшли притулок понад 100 тис. осіб з Боснії та Косова, що ускладнило соціально-економічне становище країни. У 1992 та 1994 рр. албанці Чорногорії заявляли про бажання отримати автономію в складі республіки, що було негативно сприйнято чорногорською владою.

Парламентські вибори 1992 та 1996 рр. впевнено виграла Демократична партія соціалістів (колишня СКЧ). Після того як М. Джукановіч на початку 1997 р., не бажаючи, щоб Чорногорія розплачувалась за геополітичні амбіції Сербії, переходить на позиції чорногорської незалежної державності та починає дистанціюватись від режиму С. Милошевича у Белґраді, Сербія організовує блокаду кордону з Чорногорією та припиняє торгові й фінансові відносини з нею.

У 1997 р. очолювана М. Джукановічем коаліція «За краще життя» на чолі з ДПС виграє парламентські вибори, а в 1998 р. сам М. Джукановіч виграє президентські вибори (1998–2002). М. Булатовіч, програвши президентські вибори, засновує просербську Соціалістичну народну партію (СНП) та очолює уряд СРЮ (1998–2000).

Підтриманий елітою та діловими колами республіки, М. Джукановіч у квітні 1998 р. взяв курс на модернізацію стосунків з Сербією і виступив за більшу економічну самостійність республіки та зміну характеру влади в Югославії.

Парламентські вибори 1998 р. виграє коаліція «Будемо жити краще – Міло Джукановіч» на чолі з ДПС – 42 мандати з 78, СНП – 29.

Ідеї самостійності Чорногорії зміцнюються після початку воєнних дій югославської армії у Косові в 1998 р., які Подгориця відмовилась підтримувати, і бомбардувань НАТО території Югославії у 1999 р., які зачепили й об'єкти на чорногорській території. У серпні 1999 р. чорногорський уряд публічно запропонував перетворити СРЮ в конфедерацію двох рівноправних партнерів.

У 1998 р., на противагу просербській Чорногорській академії наук і мистецтв, була заснована Дуклянська академія наук та мистецтв.

У відповідь парламент СРЮ 06.07.2000 р. проголосував поправки до Конституції СРЮ, якими фактично перетворював Чорногорію з однієї із двох рівноправних югославських республік на одну з 27 виборчих одиниць унітарної сербської держави.

Подгориця офіційно не визнала цього рішення, припинила участь у діяльності органів

союзної держави, фінансування федеральних органів, використання коштів союзного бюджету, повернула собі із компетенції союзної держави економічні, монетарні, фінансові, митні, зовнішньоторговельні та оборонні функції. Після цього федерація фактично припинила своє функціонування.

Однак через приблизну рівність прихильників незалежності та союзу із Сербією й тиск з боку ЄС чорногорська влада не наважилась на проголошення незалежності одразу. Натомість на заклик М. Джукановіча у 2000 р. 75 % виборців Чорногорії бойкотували вибори президента СРЮ і 80 % парламенту СРЮ.

У грудні 2000 р. уряд Чорногорії затверджує «Основи нових стосунків Чорногорії і Сербії», які передбачають трансформацію СРЮ у союз двох незалежних держав.

На фоні дискусій про шляхи подальшого розвитку країни відбулись парламентські вибори у 2001 р., які виграє блок «Перемога Чорногорії» на чолі з ДПС (36 мандатів із 77), коаліція «Разом за Югославію» на чолі з СНП отримує 33 мандати. У жовтні 2001 р. правляча ДПС оголошує досягнення незалежності Чорногорії своєю основною метою. Дострокові вибори 2002 р. також виграє «Список за Європейську Чорногорію» ДПС.

У березні 2002 р. Сербія та Чорногорія досягли домовленостей щодо продовження співробітництва у рамках нового конфедеративного союзу. 04.02.2003 р. федеральний парламент проголосив створення Державного Союзу Сербії і Чорногорії (СіЧ).

Після припинення існування Югославії новим президентом Республіки Чорногорія обирається Філіп Вуяновіч (2003–2018), який оголошує пріоритетами своєї зовнішньої політики вступ до ЄС та приєднання до НАТО, а М. Джукановіч вдруге обіймає посаду прем'єр-міністра Чорногорії (2003–2006) та продовжує вести активну політику на здобуття Чорногорією повної незалежності. Джукановіч та Вуяновіч проводять курс на незалежність Чорногорії, але так, щоб це не привело до внутрішніх конфліктів.

21.05.2006 р. у Чорногорії в ході референдуму про незалежність 55,5 % громадян висловилися за вихід республіки зі складу СіЧ. 03.06.2006 р. парламент Чорногорії ухвалив Рішення про проголошення незалежності та Декларацію про незалежність Республіки Чорногорія. 15.06.2006 р. уряд Сербії визнав Чорногорію як суверенну державу.

Проголошення незалежності актуалізує процеси вироблення окремої від сербської чорногорської національної ідентичності (відхід від уявлень, що чорногорці – «це кращі із сербів», а Чорногорія – це «сербська Спарта»), утвердження чорногорської культури, мови (2007 визнана державною) та Церкви.

Парламентські вибори 2006 р. виграє «Коаліція за європейську Чорногорію» на чолі з ДПС. 14.12.2006 р. Чорногорія приєднується до Програми НАТО «Партнерство заради миру», а 15.10.2007 р. підписує з ЄС Угоду про стабілізацію та асоціацію.

За третього прем'єрства М. Джукановіча (2008–2010) Чорногорія у грудні 2008 р. офіційно звертається до ЄС із заявкою щодо набуття членства, у 2009 р. досягає лібералізації візового режиму з ЄС. 04.12.2009 р. НАТО схвалює заявку Чорногорії на отримання Плану дій щодо членства в альянсі. 17.12.2010 р. ЄС надав Чорногорії офіційний статус кандидата на вступ до спільноти, у червні 2012 р. розпочався переговорний процес щодо приєднання.

У 2011 р. чорногорський парламент визнав входження Чорногорії до складу КСХС насильницькою анексією.

Перемогу на парламентських виборах 2012 р. знову здобуває коаліція на чолі з ДПС «Європейська Чорногорія».

Наміри Чорногорії приєднатися до НАТО (02.12.2015 отримала статус офіційного кандидата на вступ) викликали політичну кризу в країні. 16.09.2016 р. парламент Чорногорії 50 голосами з 81 ухвалив резолюцію про приєднання країни до НАТО. Опозиційні сили організували низку протестних акцій з вимогою відставки М. Джукановіча.

У день виборів до Скупщини Чорногорії, 16.10.2016 р., правоохоронними органами була попереджена спроба державного перевороту за участі громадян Сербії, Чорногорії і Росії, що мала на меті відсторонення від влади М. Джукановіча, блокування курсу на НАТО та встановлення в країні проросійської влади. На виборах перемогла ДПС, здобувши 36 мандатів з 81.

Попри всі перепони, у червні 2017 р. Чорногорія стала членом НАТО. М. Джукановіч, який подав у відставку з посади прем'єра після вступу країни до НАТО, переміг (за –53,9 %) на виборах президента Чорногорії (2018–2023) під гаслами привести країну до Євросоюзу.

Значну роль в перебігу політичних процесів у новітній історії Чорногорії відіграє домінуюча у релігійному житті країни СПЦ (заперечує існування окремої чорногорської нації) та її чорногорська філія – Чорногорсько-Приморська митрополія, якій протистоїть наразі невизнана у православному світі ЧПЦ з підтримкою від 10 % до 30 % чорногорців.

27.12.2019 р. парламент Чорногорії з ініціативи М. Джукановіча проголосував за закон «Про свободу віросповідання та переконань і правове становище релігійних громад», який передбачав передачу в державну власність усіх релігійних споруд, зведених до 1918 р., коли Чорногорія втратила незалежність, та вилучення з назв релігійних організацій назв інших країн, що викликало велике збурення серед прихильників СПЦ, оскільки загрожувало її монополії у Чорногорії.

У відповідь лідери СПЦ в Чорногорії організували у 2019–2020 рр. потужний рух проти «гонінь на церкву», який, за підтримки Белґрада і Москви, зміг привести до влади опозиційний до М. Джукановіча «уряд апостолів».

На парламентських виборах 2020 р. ДПС здобула найбільше – 30 мандатів, але не змогла сформувати більшість і перейшла в опозицію. До влади в країні прийшла коаліція трьох виборчих блоків: «За майбутнє Чорногорії» (27 мандатів), «Мир – це наша нація» (10 мандатів) та «Об'єднана реформістська дія» (4 мандати), 9/10 членів якої належали до просербських політичних сил, які йшли під гаслами скасування членства Чорногорії у НАТО, відкликання її визнання Косова, відмови від санкцій проти РФ та збереження домінуючого становища СПЦ.

Уряд очолив лідер просербського та проросійського блоку «За майбутнє Чорногорії» Здравко Кривокапич (2020–2022). На практиці нова влада вела загалом прозахідний курс, однак скасувала згаданий релігійний закон та фактично закрила розслідування справи щодо спроби державного перевороту 2016 р. Також у серпні 2022 р. прем'єр-міністр Чорногорії Д. Абазовіч (2022–2023) підписав угоду із СПЦ про врегулювання права власності на сотні монастирів та церков СПЦ у Чорногорії.

Через конфлікт між президентом М. Джукановічем та урядом парламент Чорногорії 02.11.2022 р. позбавив президента права пропонувати кандидатуру очільника уряду. У 2023 р. ці правки були скасовані Конституційним судом і Чорногорія залишилась президентсько-парламентською республікою.

На президентських виборах 2023 р. переміг Яков Милатович (за – 58,88 %), який підтримує збереження членства Чорногорії в НАТО, приєднання країни до ЄС та виступає

за налагодження відносин із Сербією. На парламентських виборах 2023 р. перемогу отримала створена у 2022 р. президентська ліберальна партія «Європа зараз!» (24 мандати), коаліція «Разом!» на чолі з ДПС – 21 мандат, коаліція «За майбутнє Чорногорії» – 13 мандатів. Чорногорський уряд очолив лідер «Європа зараз!» Мілойко Спаїч, який підтримав введення санкцій проти Росії та водночас виступає за тісніші відносини з Сербією.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Внаслідок Другої світової війни була знищена й без того слабка передвоєнна економіка Чорногорії, підірване с/г виробництво, зруйновані комунікації та житло. Поглиблювали ситуацію посуха і неврожай 1945 р.

Після входження до складу ФНРЮ Чорногорія переживала період швидкої урбанізації та індустріалізації. У республіці добували боксити, залізну руду, вугілля, сіль. Вирощували тютюн. Розвивався промисловий сектор, заснований на виробництві електроенергії, сталі, алюмінію, видобутку вугілля, на лісовій, деревообробній, текстильній та тютюновій промисловості.

Було збудовано металургійний комбінат у Нікшичі (1950), алюмінієвий комбінат в Подгориці (1969), машинобудівний завод у Которі та інші підприємства. У 1947–1965 рр. промислове виробництво Чорногорії зростає у 21,7 разу. У Которі було засновано велике морське пароплавство «Югоокеанія», судна якого мали загальний тоннаж 645 тис. тонн. Основною галуззю сільського господарства було гірсько-пасовищне тваринництво, зокрема вівчарство. З середини 1960-х рр. стала активно розвиватися туристична галузь Чорногорії.

Водночас Чорногорія залишалась однією з найменш розвинених в економічному плані югославських республік. Так, у 1975 р. населення республіки складало 2,6 % від населення СФРЮ, але на її долю припадало лише 1,8 % національного прибутку, 1,5 % валової промислової та 1,5 % с/г продукції Югославії.

Після розпаду Югославії промислове виробництво фактично повністю зупинилося. Запроваджені у травні 1992 р. санкції ООН стали причиною великої економічної та фінансової кризи в Чорногорії. У 1993 р. 2/3 населення країни жили за межею бідності. Гіперінфляція сягнула одного з найбільших в історії показників – 3 млн % у січні 1994 р. Фінансові втрати від санкцій ООН на економіку країни оцінюються в 6,39 млрд дол. США.

Завдяки вигідному географічному положенню (доступ до Адріатичного моря і зв'язок з Албанією через Скадарське озеро) на початку 90-х рр. XX ст. основним видом економічної діяльності у Чорногорії стає контрабанда товарів. Намагаючись виправити ситуацію, в 1996 р. керівництво Чорногорії створило офшорні зони, в яких було зареєстровано близько 500 банків.

В умовах гіперінфляції уряд республіки вирішує відмовитися від югославського динара, і з 02.11.1999 р. запроваджує одночасний обіг німецької марки і динара. З 01.01.2001 р. єдиною валютою країни стає німецька марка. У березні 2001 р. було створено Центральний банк Чорногорії, а з березня 2002 р. єдиним законним платіжним засобом у Чорногорії стає євро.

На середину 1996 р. у Чорногорії було приватизовано до 90 % державної власності, однак рівень життя чорногорців поліпшувався несуттєво.

Головним природним ресурсом країни є клімат, море, гори, екологічно чиста берегова смуга та лісові території, що створює умови для розвитку туризму. Тому після здобуття

незалежності у 2006 р. Чорногорія переорієнтувала економіку на туризм, намагаючись стати елітним курортним центром Європи, що мало сприяти її входженню до ЄС. На туризм припадає 25,5 % ВВП країни (2021) та близько 50 % надходжень до місцевих бюджетів. У 2007 р. країну відвідали 1,1 млн туристів, у 2019 р. – 2,6 млн.

Економічний розвиток Чорногорії суттєвим чином залежить від іноземних інвестицій. У 2006–2007 рр. країна пережила бум на ринку нерухомості за рахунок заможних іноземців. З 2008 р. Чорногорія почала отримувати більше іноземних інвестицій на душу населення, ніж будь-яка інша нація в Європі. Прямі іноземні інвестиції в Чорногорію у 2009 р. склали 910 млн євро, у 2020 р. – 529 млн, у 2022 р. – 1 млрд 151 млн, у 2023 р. – 857 млн євро.

Зовнішній борг Чорногорії має стабільну тенденцію до зростання і збільшився з 4,5 млрд дол. (2010) до 10,6 млрд дол. (2021).

Основними галузями економіки країни (2022) є: сфера послуг, включаючи туризм – 70,5 % ВВП, промисловість – 21,2 %, сільське господарство – 8,3 %. Провідними галузями промисловості Чорногорії є деревообробна, суднобудування, виробництво будівельних матеріалів і переробка тютюну. Країна спеціалізується також на вирощуванні кукурудзи, рибальстві і сироварінні.

За даними See News, найприбутковішими компаніями Чорногорії у 2021 р. були: енергетична Elektroprivreda Crne Gore (дохід – 392 млн євро), торгова мережа Voli (256 млн), торгова мережа Lakovic (166 млн), нафтова Jugopetrol (151 млн), будівельна Bemax (140 млн). Однак жодна з них не потрапила до SEE TOP 100 компаній Південно-Східної Європи.

ВВП Чорногорії в поточних цінах, за даними Відділу статистики ООН, у 1990 р. склав 2,1 млрд дол. США, у 1999 р. – 836 млн, у 2005 р. – 2,2 млрд, у 2008 р. 4,5 млрд, у 2015 р. – 4 млрд, у 2019 р. – 5,5 млрд, у 2022 р. – 6,2 млрд, у 2023 р. – 7,5 млрд.

З початку 2000-х рр. на економіку Чорногорії значний вплив отримали інвестиції російського бізнесу. Так, у 2005 р. 65 % акцій алюмінієвого комбінату в Подгориці, який забезпечував до 8 % ВВП та понад половину всіх офіційних експортних надходжень Чорногорії, придбав холдинг «Базовий елемент» російського олігарха О. Дерипаски.

За даними Відділу статистики ООН, зовнішньоторговельний оборот Чорногорії товарами і послугами (в поточних цінах) у 1990 р. складав 1 млрд 835 млн дол. США (експорт – 654 млн, імпорт – 1 млрд 181 млн), у 1993 р. – 701 млн, у 1994–1999 рр. обсяги зовнішньої торгівлі коливались у межах 721–725 млн, лише у 2001 р. вони сягнули 1 млрд 079 млн, у 2005 р. – 2 млрд 177 млн, у 2008 р. – 6 млрд 016 млн, після падіння та тривалої стагнації обсяги зовнішньої торгівлі повернулись на цей рівень аж у 2018 р. – 6 млрд 036 млн, у 2023 р. – 8 млрд 925 млн (експорт – 3 млрд 761 млн, імпорт – 5 млрд 164 млн).

Головними статтями чорногорського експорту в 2022 р. були: кольорові метали (24,5 %), електрика (24,3 %), дерево (6,2 %), металовмісні руди та металобрухт (6 %).

Найбільшими зовнішньоторговельними партнерами Чорногорії за експортом в 2022 р. були: Сербія (21,3 %), Швейцарія (15,4 %), Боснія та Герцеґовина (12,9 %); за імпортом – Сербія (17,36 %), КНР (9,33 %), Греція (8,34 %).

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЧОРНОГОРІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Основи українсько-чорногорських зв'язків було закладено в першій половині XVIII ст., коли перших вихідців з чорногорських земель було прийнято на навчання до Києво-Могилянської академії.

Цілеспрямоване поселення чорногорців-переселенців в Україні відбулось у другій половині 1750-х рр.: у 1756 р. в м. Остер було поселено 80 сербів та чорногорців, у 1758 р. до Нової Сербії та Слов'яносербії було направлено 705 чорногорців та сербів, які видавали себе за чорногорців. У 1815 р. до Одеси прибуло 85 чорногорців, які у 1817 р. були поселені в Одеському повіті Херсонської губ., де заснували с. Цетінє.

У XIX ст. чорногорці прибували до України також для навчання. Так, випускник Київської духовної академії (1863–1867) Мілан Костіч став у 1869 р. засновником і ректором першої вищої школи в Чорногорії – Цетінської духовної семінарії. У 1889 р. Київ відвідав князь Чорногорії Нікола I Петрович-Нєґош, де ознайомився з історичними пам'ятками та роботою учбових закладів міста, в яких навчалась чорногорська молодь.

У часи Української революції, у січні 1918 р., революційний Румчород надав місцевому чорногорському товариству на чолі з І. Ускоковічем право представляти інтереси чорногорських громадян, які мешкали в Одесі та околицях. У січні 1919 р. Рада народних міністрів УНР на прохання Київського чорногорського комітету з надання допомоги біженцям асигнувала кошти для евакуації біженців-чорногорців на батьківщину.

За даними перепису населення КСХС 1921 р., у Чорногорії проживало три русини (рутени-малороси) та 32 греко-католики, за даними перепису населення Югославії 1948 р. – 23 русини-українці, 1961 р. – 27 русинів-українців, 1971 р. – 38 русинів та 10 українців.

УКРАЇНСЬКО-ЧОРНОГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Україна визнала незалежність Чорногорії 15.06.2006 р. Дипломатичні відносини між країнами були встановлені 22.08.2006 р. З 2008 р. відкрите Посольство України в Чорногорії. Першим послом України у Чорногорії в 2008 р. була призначена Оксана Слюсаренко. Посольство Чорногорії в Україні було відкрите у 2015 р. Першим чорногорським послом у Києві став Любомір Мішуровіч.

Важливими подіями політичного діалогу на найвищому рівні стали: візит прем'єр-міністра України М. Азарова до Чорногорії у 2011 р.; візити до України прем'єр-міністрів Чорногорії М. Джукановіча (2013), Д. Абазовіча (2022).

Договірно-правова база двосторонніх відносин налічує 26 чинних угод. Ключові документи: Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Чорногорії про режим взаємних поїздок громадян (2010), яка передбачає безвізовий режим поїздок у межах 90 днів; Угода між Україною та Чорногорією про вільну торгівлю (2011, набула чинності 01.01.2013); Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Чорногорії про співробітництво в галузі туризму (2011).

У 2008–2011 рр. українсько-чорногорські відносини ускладнились через гальмування українською стороною процесу вступу Чорногорії до СОТ, оскільки Подгориця встановила високі тарифи на продукцію традиційного українського експорту – метал, вироби хімічної промисловості, аграрну. Це питання було врегульоване разом із підписанням між країнами угоди про вільну торгівлю.

Зовнішньоторговельний оборот між Україною і Чорногорією (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2008 р. складав 7,4 млн дол. США (експорт – 4,5 млн, імпорт – 2,9 млн), у 2012 р. – 25,9 млн, у 2015 р. – 13,2 млн, у 2017 р. – 20,7 млн, у 2018 р. – 16 млн, у 2019 р. – 27,1 млн, у 2020 р. – 15,4 млн, у 2021 р. – 51,3 млн (експорт – 8,7 млн, імпорт – 42,6 млн).

У 2011 р. в Подгориці було встановлено постамент українського поета Т. Шевченка авторства чорногорського скульптора Р. Радміловіча, а в 2013 р. у Києві – пам'ятник чорногорському просвітнику і поету Петару Нєґошу роботи чорногорського скульптора Д. Джуровіча.

У 2011 р. в Чорногорії мешкало біля 500 українців, у 2021 р. – 1600 осіб. Після повномасштабного вторгнення Росії в Україну Чорногорія посіла провідне місце в Європі щодо частки біженців з України стосовно місцевих жителів. Станом на червень 2023 р. – 38,5 тис. осіб (понад 6 % населення).

05.03.2014 р., після початку російської окупації Криму в лютому 2014 р., чорногорський уряд на чолі із М. Джукановічем заявив, що Чорногорія як кандидат на вступ до ЄС приєднується до позиції Ради ЄС, згідно з якою територіальній цілісності й суверенітету України ніщо не повинно загрожувати. Після анексії Криму Чорногорія навесні 2014 р. приєдналась до санкцій, які європейські країни ввели проти Росії. Подгориця послідовно підтримувала й впроваджувала всі санкції ЄС проти Російської Федерації та голосувала за резолюції ООН, які засуджують агресію РФ щодо України.

Після початку повномасштабної російської агресії 24.02.2022 р. Чорногорія впродовж 2022 р. відправила до України озброєння і техніку на суму близько 10 млн євро, що склало 11 % її військового бюджету. За результатами онлайн-переговорів Президента України В. Зеленського та прем'єр-міністра Чорногорії Д. Абазовіча 05.12.2022 р., Чорногорія стала третьою країною НАТО, після Бельгії та Чехії, яка підписала з Україною Спільну декларацію щодо євроатлантичної інтеграції України.

У 2023 р. новим предстоятелем ЧПЦ було обрано єпископа Отстрозько-Нікшіцького Бориса (Бойовича), який здобув богословську освіту в Київській православній богословській академії УПЦ (КП), а чернечий постриг і сан архимандрита отримав в УПЦ (КП) у Києві в 2016 р.

У 2022 р. в Чорногорії була створена Українська асоціація «Добра справа», яка має Українські центри в Подгориці, Будві, Герцеґ-Нові та Барі.

Угоди про співпрацю були підписані між Університетом Чорногорії та Київським національним університетом імені Тараса Шевченка (2009) й Національним університетом «Львівська політехніка» (2018).

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО у Чорногорії впродовж 1979–2017 рр. було віднесено: природний і культурно-історичний район Котор (II ст. до н. е.); національний парк Дурмітор; монументальні середньовічні надгробки Стечки (XII–XVI ст.); венеціанські оборонні споруди м. Котор XVI–XVII ст.

Також видатними об'єктами культурно-цивілізаційної спадщини Чорногорії є: руїни міста римських часів Доклея (I ст.); старе місто Бар (VI ст.); старе місто Улцинь; монастир Джурджеві Ступові з церквою 1170 р. поблизу Беране; монастир Морача (XIII ст.); Враннійський монастир Св. Миколи Чудотворця (1233) на острові посеред Скадарського озера; Цетінський монастир (1484); монастир Святої Трійці (кінець XVI ст.) біля м. Бієло Полє; Півський монастир (кінець XVI ст.) поруч з Плужіне; монастирський комплекс Челія Піперська (XVII ст.) біля Подгориці; православний монастир Острог (XVII ст.) біля Даніловґрада; національний парк Біоґрадска Ґора та ін.

До нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО віднесла культурну спадщину Бокельського флоту Котора: святкову репрезентацію пам'яті та культурної ідентичності.

Електронні джерела:

Сайт Парламенту Чорногорії: http://www.skupstina.me

Сайт Уряду Чорногорії: http://www.gov.me

Сайт Статистичного управління Чорногорії: http://www.monstat.org

Сайт Посольства України в Чорногорії: http://montenegro.mfa.gov.ua

Література:

Šístek F. Istorija Crne Gore. – Podgorica, 2022. – 804 s.

Stevenson F. S. A History of Montenegro. – Jarrold, 1914. – 214 p.

Андриашевич Ж. М., Растодер Ш. История Черногории с древнейших времен до 2006 года. – М., 2010. – 320 с.

Мустафін О. Чорногорія. Подорож історією. – К., 2022. – 184 с.

Бычков Ю. Е. Черногория. От прошлого к настоящему. – М., 2008. – 368 с.

Бакич Д. Черногория под управлением владык. – СПБ., 1878. – 70 с.

Аншаков Ю. П. Черногория – «горное соколиное гнездо» свободы на Балканах. Жизнь общества, становление государства, освободительная борьба, внешняя политика (1711–1860 гг.). – М., 2019. – 512 с.

Хлебникова В. Б. Черногория: Феномен национальной государственности. 1878–1916 гг. – М., 2016. – 239 с.

Stojanović Z. Foreign policy of Montenegro: history and contemporaneity. –Podgorica, 2019. – 334 s.

Morrison K. Montenegro: A Modern History. – I. B. Tauris, 2008. – 320 p.

Колибанова К. В. Суспільні зв'язки України з Сербією і Чорногорією у XVIII ст. – К., 2004. – 176 с.

Павлюченко О. В. Серби та Чорногорці в Україні (XIX – початок XX ст.): біографічний словник. – К., 2009. – 178 с.

Слюсаренко О. Україна – Чорногорія: соціально-економічне співробітництво. – К., 2012. – 152 с.

Фролов М. О. Українсько-чорногорські відносини: десятиріччя здобутків і подолання проблемних питань (2006–2016 рр.). // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2016. – Вип. 46. – С. 316–354.

Я. І. Фощан

БІЛОРУСЬ

Сучасна назва держави: Республіка Білорусь (*біл.:* Рэспубліка Беларусь).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Найдавнішим відомим документом, де у латинській формі Alba Ruscia була зафіксована назва «Біла Русь», але без точної локалізації, є анонімний трактат Incipiunt Descriptiones terrarum («Опис земель», 1255–1260) з Дублінського рукопису, де сказано, що «один з них [*місіонерів*], слухаючи брата Вейслана.., який проповідував у Білій Русі (Alba Ruscia), закликав його піти з ним до згаданих карелів». Упродовж XIII–XVI ст. термін «Біла Русь» / Alba Ruscia / Wiß Russen застосовувався як щодо власне білоруських земель, так і стосовно Північної Русі (Новгородської і Псковської земель), Ростовсько-Суздальської Русі та Великого князівства Московського.

Вперше термін «Біла Русь» щодо території Білорусі було застосовано у «Хроніці Янка з Чарнкова» (створена, ймовірно, у 1377–1384 рр., збереглась у списках середини XV ст.) під 1382 р., де Полоцьк іменується «фортецею Білої Русі» (Castro Albae Russiae, Polozk dicto).

У «Хроніці Констанцького собору», написаній Ульріхом Ріхенталем після 1420 р., також згадується «Біла Русь» (Wiß Russen). Зокрема в Аулендорфському списку: серед народів, які належать до німецької нації, серед інших згадані: …Lütower land, das ruschiß land, recht Russen, rot Russen, wiß Russen; das land und statt gross Noffgrott. У Констанцькому списку цей перелік подано так: …die herzoghthum ze Littow in Russenlanden – das sind vier hertzogthüm: Recht Russen, Rot Russen, Wiß Russen, Schmolentzgi.

Однак свідомо термін «Біла Русь» щодо білоруських земель Великого князівства Литовського вперше застосував польський хроніст Мартін Кромер у своїй праці «30 книг про походження та історію поляків» (1555), де писав: «Іван, московський князь, поневолив Великий Новгород, захопивши багато фортець і укріплень на кордоні з Руссю, яка називається Білою і знаходиться під владою великого князя литовського…».

У документах, створених на території Білорусі, назва «Біла Русь» уперше зустрічається в записі за 08.03.1585 р. в інвентарі францисканського монастиря Святої Марії

в Ашмянах, де згадується «имение Бортники в Белой Руси».

Сучасний варіант назви «Білорусія» одним словом вперше у документах зустрічається близько 1620 р. у донесенні ризького ратмана Бенедікта Гінце про порядок справляння мита на території ВКЛ у формі Weissreussland. У кириличному варіанті назва «Білорусія» вперше була, очевидно, використана в «Новом и полном географическом словаре Россійскаго государства» (1788, Ч. 1), де зазначалось: «Білорусія (Бълорусія), або Біла Росія, країна, приєднана до Росії під благополучним і славним царюванням Катерини II».

Вперше про білорусів як окремий народ, із вживанням відповідних етнонімів, написав у своїй «Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі» (1582) Мацей Стрийковський: «Московські і Білоруські [*Bieloruskie*] народи»; «Москва і всі Литовські Білорусичі [*Bielorussacy Litewscy*]» (Кн.4).

Першою людиною, яка самоідентифікувалась як білорус, є поет Соломон Рисінський. При вступі в Альтдорфський університет 02.12.1586 р. він вписався у метрику під іменем Solomo Pantherus Leucorussus (Leucorussus, грецькою «білорус»), а в листі до друга від 15.11.1588 р. назвав свою батьківщину Leucorossia (грецькою «Білорусія»).

Створення держави. Першим державним утворенням білорусів було сформоване у X ст. Полоцьке князівство. Перша власне білоруська держава – Білоруська Народна Республіка – була проголошена 09.03.1918 р.

Незалежність Білорусі (БНР) вперше була проголошена 25.03.1918 р. Третьою статутною грамотою. 25.08.1991 р. Верховна рада Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки проголосила незалежність країни (від СРСР).

Історичні назви держави: Полоцьке князівство (X ст. – 1392), певні періоди – у складі Київського князівства, з 1320-х – у складі ВКЛ; Турівське князівство (X ст. – 1330-ті), до середини XII ст. у складі Київського князівства; Пінське князівство (друга половина XII ст. – 1556), з 1330-х у складі ВКЛ; Слуцьке князівство (XII ст. – 1791) з 1330-х у складі ВКЛ; Білоруська Народна Республіка (1918–1919); Білоруська Соціалістична Радянська Республіка / Соціалістична Радянська Республіка Білорусі (1919) у складі РРФСР; Радянська Соціалістична Республіка Литви і Білорусі (1919–1920); Соціалістична Радянська Республіка Білорусь (1920–1927), з 1922 р. у складі СРСР; Білоруська Радянська Соціалістична Республіка (1927–1991) у складі СРСР; Республіка Білорусь (з 1991).

Площа: 207,6 тис. км^2, що становить 34,4 % території України.

Населення: 9 млн 109 тис. осіб (на 01.01.2025, Національний статистичний комітет РБ).

Очікувана тривалість життя при народженні: 74,5 р. (69,3 – чоловіки; 79,4 – жінки) (2019, Національний статистичний комітет РБ).

Етнічний склад населення: білоруси – 84,9 %, росіяни – 7,5 %, поляки – 3,1 %, українці – 1,7 % (2019, перепис).

Чисельність українців: 159,6 тис. осіб (2019, перепис).

Столиця: Мінськ – 1 млн 995 тис. осіб. **Найбільші міста:** Гомель – 502 тис.; Вітебськ – 359 тис.; Гродна – 359 тис.; Могилев – 353 тис.; Брест – 342 тис. (на 01.01.2023, Національний статистичний комітет РБ).

Державна мова білоруська (з 1990), рідна для 61,2% населення, але в побуті нею розмовляють менше 30 % (2019, перепис). Російська статус державної отримала у 1995 р., коли за це проголосувало 83,3 % населення на референдумі.

Вперше статус єдиної офіційної білоруська мова отримала 25.03.1918 р. відповідно до

Третьої статутної грамоти Ради БНР. Старобілоруська мова (в українській традиції – староукраїнська, у російській – західноруська) була однією з офіційних писемних мов ВКЛ з XIV ст. до 1696 р.

Релігійний склад населення: православні – 84 %, католики – 8,5 % (2016, Інформаційно-аналітичний центр при Адміністрації президента РБ).

Державний устрій: республіка (з 1918); президентська республіка (з 1994). **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Національні збори, які з 1996 р. складаються з двох палат – Ради Республіки та Палати представників. У 1938–1996 рр. вищим законодавчим органом Білорусі була Верховна рада, у 1919–1938 рр. – Загальнобілоруський з'їзд рад. Першим тимчасовим законодавчим органом держави у 1918 р. стала Рада БНР.

Діюча Конституція ухвалена 15.03.1994 р. (зміни вносились у 1995, 1996, 2004 і 2022). Першою білоруською конституцією стала Тимчасова Конституція БНР, ухвалена 11.10.1918 р.

Статус у відносинах з ЄС: 03.06.1995 р. була підписана Угода про партнерство і співробітництво між ЄС і Республікою Білорусь (не ратифікована усіма членами ЄС). Учасник Східного партнерства з 2009 р., угода про спрощення візового режиму з ЄС від 01.07.2020 р.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: співзасновник ООН (1945); співзасновник СНД (1991); член ОБСЄ (з 1992); член Організації договору колективної безпеки (з 1993); член Центральноєвропейської ініціативи (з 1996); співзасновник Співтовариства Білорусії і Росії / Союзної держави (1996); член Руху неприєднання (з 1998); співзасновник ЄврАзЕС (2001–2014); співзасновник Єдиного економічного простору (2012); співзасновник Євразійського економічного союзу (ЄАЕС, 2015); член (ШОС (з 2024).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними ООН, складав 7883 дол. США; за даними МВФ – 7477 дол. США (90 місце в світі); за даними Світового банку – 7829 дол. США (85 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Найдавніші людські поселення епохи палеоліту в Білорусі були виявлені на території Гомельської обл.: стоянки біля сіл Юравічи (існувала приблизно 26 тис. років тому) та Бердиж (24–23 тис. років тому). З наступом льодовика люди були змушені мігрувати на південь, і тільки приблизно в XIII тис. до н. е., з відступом льодовика, розпочалось повторне заселення території Білорусі.

Близько X тис. до н. е. територія Білорусі була заселена остаточно. Відомо понад 120 мезолітичних поселень. У цей період поряд з мисливством поширилися рибальство і збиральництво.

Початок неоліту на території Білорусі датується появою кераміки (кінець V тис. до н. е. на Поліссі й перша половина IV тис. до н. е. в центральних і північних районах). У період пізнього неоліту в басейні Двіни поширилось землеробство та скотарство. На території країни відомо не менше 700 неолітичних поселень (80 % належать до пізнього неоліту), які відносяться до верхньодніпровської, нарвської, німанської, дніпро-донецької, кулястих амфор археологічних культур. В основному неолітичні поселення відкритого неукріпленого типу розташовувалися вздовж берегів річок і озер, що пов'язано з великим значенням рибальства в господарському житті.

Оскільки на території Білорусі немає родовищ міді та олова, необхідних для отримання бронзи, бронзовий вік виділяється досить умовно.

Наявність родовищ залізної руди дозволила використовувати залізо для господарських потреб. Першою археологічною культурою, що познайомилася з виробництвом заліза, була милоградська (близько 700–150 до н. е.), яка вважається балтською. Вона займала територію Південної Білорусі. Милоградці мали культурні зв'язки зі скіфами, їх часто ототожнюють з неврами Геродота. Основними заняттями були землеробство і скотарство, була поширена металургія. Милоградську культуру на території Білорусі змінила праслов'янська зарубинецька культура (II ст. до н. е. – II ст. н. е.).

У середній та північній частинах Білорусі у V ст. до н. е. – V ст. н. е. жили племена археологічної культури шнурової кераміки.

Перші слов'яни прийшли на територію Білорусі з півдня приблизно в V–VI ст. До IX ст. більша частина балтського населення Білорусі була слов'янізована. З X ст. розпочалася слов'янізація Понімання, але балтське населення в цьому регіоні зберігалося ще кілька століть.

Упродовж VI–IX ст. відбувалося формування слов'янських союзів племен. Трьома основними літописними племенами на території Білорусі були кривичі-полочани, дреговичі і радимичі.

У VIII–IX ст. розвиток сільського господарства і ремесел сприяв формуванню феодальних відносин, розширенню торгівлі, виникненню міст. Полоцьк вперше згаданий у літописі під 862 р., Вітебськ – під 974 р. (947), Турів – під 980 р.

У X ст. сформувалися перші державні утворення на території Білорусі: у кривичів Полоцьке князівство, у дреговичів – Турівське князівство. Полоцьк називається серед руських міст, які отримали данину від візантійців у результаті походів київського князя Олега на Царгород у 907 та 911 рр.

Першим полоцьким князем був Роґволод (після 945–978), турівським – Тур (кінець X ст.). Обидва князівства були поставлені під контроль Київського князівства за правління київського князя Володимира Святославича. У 980 р. Володимир Святославич захопив Полоцьк, убив Роґволода і одружився з його донькою Рогнєдою.

Після невдалого замаху Рогнєди на його життя у 987 р. Володимир, за наполяганням бояр, відновив Полоцьке князівство. Він побудував місто Ізяславль (суч. Заславль), де і поселив Рогнєду з сином Ізяславом. Від нього пішла лінія полоцьких Ізяславичів, за якими була закріплена Полоцька земля.

Полоцьке князівство займало досить велику територію Північно-Західної Русі, розташовуючись у басейні р. Західна Двіна, верхів'ях р. Березіна і Німан. Близькість Дніпра і Західної Двіни забезпечувала зручне транспортування товарів з Чорного моря до Балтійського, що давало великі вигоди. У 1021 р., за умовами договору з великим київським князем Ярославом Мудрим, полоцький князь Брячислав Ізяславич (1001–1044) приєднав до свого князівства міста Вітебськ і Усвят.

Найбільший розквіт Полоцького князівства припав на правління Всеслава Брячиславича (1044–1101). У Прибалтиці він підпорядкував язичницькі племена лівів, земґалів, куршів, латґалів, селів і литовців, на півдні – землі північної групи дреговичів. У середині 1060-х рр. розпочав активну боротьбу з Києвом за гегемонію в Північно-Західній Русі. У 1065 р. Всеслав тримав у облозі Псков, у 1067 р. захопив і спустошив Новгород. Після повернення був розбитий 03.03.1067 р. Ярославичами у битві на р. Немига під Мінським, а місто було спалене. Захоплений Ярославичами, Всеслав був ув'язнений у Києві.

Після поразки Ярославичів від половців у битві на р. Альта в 1068 р. кияни звільнили

Всеслава і проголосили його великим князем. Коли Ізяслав Ярославич повернувся з польською допомогою, Всеслав утік до Полоцька (квітень 1069). Розпочалася тривала боротьба між Києвом і Полоцьком.

В XI–XII ст. виникає низка нових міст: Вавкависьк (вперше згадується в 1005 р.), Брест (1017), Мінськ (1067), Орша (1067), Лагойськ (1078), Друцьк (1078), Пінськ (1097), Барисав (1102), Слуцьк (1116), Гродна (1128), Гомель (1142), Мсціславль (1156). За правління Всеслава Брячиславича у Полоцьку проживало близько 10 тис. осіб.

Ще за життя Всеслав Брячиславич розділив Полоцьку землю між синами на шість уділів. Вони, у свою чергу, поділили полоцькі уділи між своїми дітьми. Таким чином утворилися Мінське, Вітебське, Друцьке, Ізяславське, Лагойське, Стрежевське і Городцовське князівства.

У 1119 р. великий київський князь Володимир Мономах приєднує Мінське князівство, у 1127 р. великий київський князь Мстислав Великий підкорює Полоцьку землю. У результаті усобиці після смерті Мстислава Великого стіл у Полоцьку посідає представник полоцької князівської династії. З другої половини XII ст. Полоцьке князівство поступово слабшає і все більше дробиться. Частина полоцьких міст на сході князівства відійшла до Смоленська, володіння Полоцька в низов'ях Західної Двіни на початку XIII ст. захоплюють хрестоносці.

Турівське князівство за князя Юрія Ярославича (1157–1167) вийшло з підпорядкування Києву, однак за правління його синів воно розпалося на уділи і втратило своє значення. Таким чином утворилися Пінське, Слуцьке, Клєцьке князівства.

У першій половині XIII ст. за західнобілоруські землі боролися литовські і галицько-волинські князі, під контролем яких перебувала Турівська земля.

У 1240-х рр. великий литовський князь Міндовґ приєднує Чорну Русь (Північно-Західну Білорусь) з містами: Навагрудак, Гродна, Слонім, Вавкависьк і Здітава до складу ВКЛ. Певний час столицею Міндовґа було м. Навагрудак. Після шестирічної війни Міндовґ у 1254 р., за мирною угодою з князем Данилом Галицьким, надав Чорну Русь із містами Навагрудак, Слонім і Вавкависьк у ленне володіння його сину Роману Даниловичу (1254–1258). У цей час Чорна Русь фактично була кондомініумом ВКЛ та Галицько-Волинського князівства.

Одночасно з Чорною Руссю під вплив литовських князів із середини XIII ст. починає потрапляти і Полоцьке князівство. У другій половині 1250-х – 1264 рр. полоцьким князем був племінник Міндовґа Товтівіл.

У рамках нового союзу між ВКЛ та Галицько-Волинським князівством холмський князь Шварно Данилович допоміг сину Міндовґа Войшелку посісти литовський трон (1264–1267). Войшелк зміг об'єднати разом з литовськими землями в одній державі Навагрудську, Вітебську, Полоцьку і Пінську землі. У цей період м. Навагрудак було резиденцією Шварна Даниловича як фактичного співправителя. У 1267 р. Войшелк передав Шварну владу над Литвою, а сам пішов до монастиря. По смерті Шварна у 1269 р. галицько-литовський союз розпався.

Новий великий литовський князь Тройден (1269–1282) розпочав використовувати новий інструмент утвердження на опанованих територіях – у районі Гродни та Слоніма почали розселяти балтів (прусів та ін.), які втікали від хрестоносців. Упродовж 1295–1328 рр. Гродненська земля зазнала 11 нападів Тевтонського ордену.

За великого князя литовського Вітеня у 1315 р. до ВКЛ була приєднана Брестська земля. Остаточно Брестська та Дрогичинська

землі були приєднані вже за великого князя литовського Вітовта в результаті походу 1324 р.

У результаті прохань князів Вітеня та Ґедиміна константинопольський патріарх у 1317 р. створив Литовську православну митрополію з центром у Навагрудку, яку очолив митрополит Феофіл (1317–1330).

На долю білоруських земель у ВКЛ значно вплинув перехід литовської знаті в кінці XIV ст. у католицизм. За умовами Кревської унії 1385 р., великий князь Яґайло погодився хрестити язичницьке населення Литви за католицьким обрядом та став королем об'єднаної держави. На території Білорусі почали активно створюватись католицькі приходи. До середини XVI ст. їх було вже до 260. У 1437 р. у ВКЛ була створена інквізиція, а з кінця XV ст. заборонено будівництво нових і ремонт старих православних храмів.

Після прийняття Городельського привілею 1413 р. знать ВКЛ католицького віросповідання одержала виняткове право на зайняття державних посад і була зрівняна у правах зі шляхтою Польського королівства. Натомість православні феодали втратили право обирати великого князя.

Невдоволення православних приниженням державного статусу ВКЛ вилилось у тривалу міжусобну війну (1389–1392) між Яґайлом та Вітовтом, який врешті, після угоди з Яґайлом, став великим князем литовським (1392–1430).

Створюючи централізовану державу, Вітовт ліквідував систему спадкового удільного землеволодіння, передаючи уділи спочатку під керівництво місцевих віч (підтверджуючи місцеві права), а потім своїм намісникам.

Білоруські хоругви входили до складу об'єднаного польсько-литовського війська у Ґрюнвальдській битві 15.07.1410 р., поразка у якій підірвала військову могутність Тевтонського ордену та зупинила його експансію на схід.

Виразником інтересів руської православної знаті став великий князь литовський Швідріґайло Ольґердович (1430–1432). Він зрівняв православних у деяких правах з католиками та пішов на розрив з Польщею, що призвело до громадянської війни 1432–1438 рр. У результаті заколоту в 1432 р. великим князем литовським був проголошений Жіґізмунд Кейстутович (1432–1440). Після цього у Полоцьку білоруські князі та бояри проголосили Швідріґайла князем Великого князівства Руського. Таким чином стався короткочасний розкол ВКЛ. Полоцькі, вітебські, смоленські та українські землі підтримували Швідріґайла, а литовські, чорноруські, мінська землі – Жіґізмунда.

Прагнучи отримати підтримку білоруської та української еліти, Жіґізмунд Кейстутович привілеєм 1434 р. зрівняв православних феодалів в економічних і політичних правах з католиками. Після розгрому руссько-лівонського війська Швідріґайла литовсько-польським у битві під Вількомиром 01.09.1435 р. Жіґізмунду присягнули Орша, Смоленськ, Вітебськ і Полоцьк, а Швідріґайло остаточно втратив контроль над білоруськими землями.

За правління Казімєжа IV (1440–1492) були підтверджені обласні земські грамоти, видані ще Вітовтом. На початку XVI ст. завершується процес централізації ВКЛ. На місці автономних князівств на території Білорусі були утворені воєводства, які поділялися на повіти.

На рубежі XV–XVI ст. кримські татари неодноразово здійснювали напади на білоруські землі ВКЛ: у 1497 р. на Мазирську землю, у 1499 р. – на Брест, у 1500 р. – на Турівську землю, у 1502 та 1503 рр. – на Слуцьк, Капиль, Нясвіж, Клєцьк, Навагрудак, у 1506 р. – на Клєцьк.

Наприкінці XV ст. розпочинається серія війн ВКЛ з Великим князівством Москов-

ським. У результаті війни 1500–1503 рр. ВКЛ втратило близько третини своєї території, включно з м. Гомель. Під час війни 1507–1508 рр. московські війська без штурму взяли Мазир та тримали в облозі Мсціславль, Мінськ, Оршу, Слуцьк, однак вони залишились у складі ВКЛ.

У ході війни 1512–1522 рр. московські війська після тривалої облоги взяли Смоленськ, без спротиву Мсціславль, Кри́чав, Дубровну (1514), тримали в облозі Вітебськ і Полоцьк. Після розгрому московського війська литовсько-руським у битві під Оршею 08.09.1514 р. Мсціславль, Кри́чав, Дубровна були повернуті. Згідно з умовами перемир'я 1522 р., смоленські землі залишились за Московською державою, однак вона відмовлялась від претензій на Полоцьк і Вітебськ. Під час війни 1534–1537 рр. московські війська спустошили околиці Мсціславля, Кри́чава, Радомля, Шклова, Орші, Дубровни, Вітебська. У свою чергу, 16.07.1535 р. литовсько-польське військо бере Гомель, який, за умовами перемир'я 1537 р., повернувся до ВКЛ.

Під час Лівонської війни (1558–1583) війська Івана IV Ґрозного у 1562 р. розорили Мсціславль, Шклов, Копись, Оршу, Вітебськ, у 1563 р. захопили Полоцьк. У пошуку підтримки ВКЛ звернулося до Польщі. У результаті Люблінської унії 1569 р. ВКЛ і Королівство Польське об'єдналися у федеративну державу – Річ Посполиту, в якій білоруські землі залишились у складі ВКЛ. Обраний у 1575 р. король Речі Посполитої Стефан Баторій зумів повернути Полоцьк та інші міста ВКЛ і переможно завершити війну з Московською державою.

У 1565–1566 рр. у ВКЛ була проведена адміністративно-територіальна реформа, в результаті якої білоруські землі увійшли до складу Брестського, Вітебського, Мінського, Мсціславльського, Навагрудського, Віленського і Троцького воєводств.

З кінця XIV ст. розпочався процес надання маґдебурзького права білоруським містам: Брест отримав у 1390 р., Слуцьк – у 1441 р., Мінськ – в 1499 р., Навагрудак – у 1511 р., Могилев – у 1577 р., Пінськ – у 1581 р., Вітебськ – у 1597 р.

В середині XVI ст. ВКЛ було охоплено процесом Реформації. Розвиток ренесансної культури на білоруських землях характеризувався появою друкарства (білоруський першодрукар Франциск Скорина), загальнодержавного законодавства (Литовські статути 1529, 1566, 1588) тощо.

До середини XVI ст. більшість шляхти низки земель перейшла у кальвінізм, оскільки вважала, що це убезпечить від втручання Церкви у світські справи. На початок XVII ст. на території Білорусі діяло 85 кальвіністських та 7 аріанських громад. Відомими діячами Реформації стали Шимон Будни, Василь Цяпінський, Миколай Радзивілл Чорний та інші. З кінця XVI ст. у Білорусі почали виникати православні братства у Бресті, Барисаві, Мінську, Мсціславлі, Полоцьку, Пінську, Орші, Слуцьку.

Брестська церковна унія 1596 р. підпорядкувала Православну церкву на території Речі Посполитої Папі Римському. Це викликало невдоволення місцевого православного населення і призвело до протистояння уніатів та православних, яке вилилось у низку повстань проти насадження унії (Мінське, 1616, Могилевське, 1618, Вітебське, 1623). Литовсько-білоруська аристократія в масі своїй полонізувалася, виник культурний, мовний та релігійний розрив між вищими і нижчими верствами суспільства.

На культурне життя Білорусі великий вплив справила контрреформація, провідником якої став орден єзуїтів, який з'явився у Білорусі з 1569 р. У заснованих ним колегіумах у Полоцьку, Нясвіжі, Мсціславлі, Вітебську,

Мінську, Орші, Могилеві могли навчатись усі охочі.

Соціально-економічний розвиток білоруських земель упродовж XVI–XVII ст. носив суперечливий характер, адже аграрна реформа, відома під назвою «волочна поміра», здійснювалась на основі організації фільварково-панщинного господарства, спрямованого на підвищення продуктивності виробництва, яке досягалось за рахунок збільшення селянських повинностей.

На білоруських землях фільварково-панщинні господарства були створені в першу чергу в басейнах річок Буґ, Німан та Західна Двіна. На землях Східної Білорусі цей процес затягнувся до середини XVII ст.

У XVII ст. Білорусь стала ареною бойових дій Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр., російсько-польської війни 1654–1667 рр., польсько-шведської війни 1655–1660 рр.

Станом на осінь 1655 р. майже вся територія Білорусі була зайнята московськими військами. Пінськ, Бабруйськ та інші міста були спалені. На вірність царю присягали не тільки православні селяни та міщани, але й католицька шляхта. На білоруських землях були поставлені московські військові залоги і царська адміністрація. Ще на початку воєнної кампанії, у травні 1654 р., цар Олексій Михайлович прийняв титул «государ, цар і великий князь всієї Великої і Малої і Білої Русі».

Грабунки і самоуправство московської адміністрації щодо селян, депортація міщан, позбавлення привілеїв шляхти викликали масовий опір з боку білоруського населення. Антимосковську боротьбу розгорнуло як шляхетське ополчення, так і селянські загони самооборони (шиші). Особливо завзятий опір проти окупації був у Барисавському, Мінському, Навагрудському і Вітебському повітах, Могилевському воєводстві.

З 1660 р. хід війни змінився на користь Речі Посполитої. Московські війська зазнали поразок у битві під Палонкою (28.06.1660) та в битві на річці Бася (24.09–10.10.1660). У жовтні 1661 р. військо воєводи І. Хованського було розбите в битві біля с. Кушліки, а в грудні капітулював російський гарнізон у Вільно. Після цього війна набула позиційного характеру, оскільки жодна зі сторін не мала ані сил, ані коштів для її подальшого ведення. У 1667 р. було підписано Андрусівське перемир'я, згідно з яким білоруські землі поверталися до складу ВКЛ.

За деякими підрахунками, впродовж 1648–1661 рр. Білорусь втратила понад 50% населення. Майже повністю були знищені Мсціславль, Вітебськ, Брест, Дубровна, Орша, Ляхавічи. Результатом війн, голоду та епідемій стало скорочення чисельності населення на території нинішньої Білорусі з 2,9 млн осіб в 1650 р. до 1,4 млн осіб в 1667 р.

З приходом шведських військ під час Північної війни (1700–1721) шляхта Речі Посполитої розкололася на два ворожі табори. Навколо Сапєґ об'єдналися прихильники шведського короля Карла XII, а навколо Вишневецьких і Оґінських – прихильники польського короля Авґуста II, які вступили в союз з Росією.

У 1705 р. російська армія зайняла Гродну, але в січні 1706 р. шведи блокували місто, що змусило росіян відступити. У 1706 р. шведи спалили Карелічі і Мір, розграбували Навагрудак, Слонім, Клєцьк, Слуцьк, Пінськ, Кобрин, захопили Ляхавічи й Нясвіж. У свою чергу, в 1708 р. російські війська спалили Мсціславль, Оршу, Дубровну, Вітебськ, Могилев. 03.07.1708 р. армія Карла XII під м. Головчин розбила російський корпус, зайняла Могилев, однак після поразок у боях під

с. Райовка та с. Лясная у вересні 1708 р. шведи пішли в Україну.

Підсумки Північної війни для білоруських земель мали трагічний характер. Населення скоротилося на 700 тис. осіб, усюди панували розруха, злидні і голод, почалася епідемія чуми.

Найбільшими селянськими повстаннями на території Білорусі у першій половині XVIII ст. стали Кри́чавське повстання 1740–1744 рр. та збройний виступ селян Мазирського повіту 1754 р.

Процеси економічного відновлення розпочалися з середини XVIII ст. Їх проявами стала поява мануфактурного виробництва. Перші мануфактури в Білорусі з'явилися у володіннях Анни Радзивілл, зокрема скляні мануфактури в Налібоках (1717/1722) та Уреччі (1732). Найбільшими мануфактурами були: Слуцька фабрика шовкових поясів (1751) та Нясвізька суконна фабрика (1752) М. Радзивілла; фаянсовий завод князя М. Оґінського в Целяханах (1779); залізообробний завод у маєтку Вишнево графа Й. Хрептовича (1790); суконна фабрика у м. Ружани Ф. Сапєґи (1790-ті) та ін.

У 1776 р. в м. Гродна почала видаватись польською мовою перша газета на території Білорусі – Gazeta Grodzieńska.

У результаті першого поділу Речі Посполитої 1772 р. територія Східної Білорусі з містами Полоцьк і Могилев відійшла до Російської імперії. За другим поділом Речі Посполитої Росія отримала центральну частину Білорусі з містами: Мінськ, Нясвіж, Слуцьк, Пінськ, Мазир.

У квітні 1794 р. західну частину Білорусі охопило повстання (близько 25 тис. учасників). Серед них були шляхтичі, духовенство, міщани, зустрічалися й косінери – селяни, озброєні косами. Однак до вересня 1794 р. повстання на території Білорусі було придушене російськими військами.

У 1795 р. Росія, Пруссія і Австрія підписали договір про остаточну ліквідацію Речі Посполитої. Російська імперія отримала землі Західної Білорусі.

Внаслідок поділів Речі Посполитої білоруські землі з населенням близько 3 млн осіб увійшли до складу Російської імперії.

Відповідно до адміністративної реформи 1796 р., на території Білорусі утворювалися три губернії: Білоруська (м. Вітебськ), Мінська (м. Мінськ) і Литовська (м. Вільно). У 1801–1802 рр. Білоруська губ. була розділена на Могилевську і Вітебську, Литовська губ. – на Гродненську і Віленську. Упродовж 1772–1801 рр. російським поміщикам у Білорусі було роздано понад 200 тис. ревізьких душ.

У ході російсько-французької війни 1812 р. армія імператора Франції Наполеона I досить швидко зайняла майже всю територію Білорусі. 01.07.1812 р. Наполеон I підписав декрет про відновлення ВКЛ в межах Мінської, Віленської, Гродненської губ. і Білостоцького округу. Було створено тимчасовий уряд, що складався з місцевої знаті і контролювався французькою адміністрацією.

Шляхта майже всюди сприймала французів як визволителів від російських загарбників, а селяни створювали в тилу французів партизанські загони, оскільки вони не лише не скасували кріпацтво, а й збільшили побори. Восени 1812 р. російські війська повернули Білорусь. Завершальний удар по французах було завдано під час їх переправи через р. Бярезіна 14–17.11.1812 р., неподалік Барисава, де французькі війська втратили 20–50 тис. осіб, після чого «Велика армія» фактично перестала існувати. Втрати білоруського населення у цій війні склали близько 1 млн осіб.

У першій половині XIX ст. Білорусь була аграрним регіоном з пануванням великого дворянського землеволодіння. Криза кріпосницького ладу в сільському господарстві

проявилась у різкому зниженні прибутковості поміщицьких і державних володінь (станом на 1859 р. 60 % кріпаків було заставлено поміщиками), в обезземеленні і зубожінні селянства, у зростанні соціальних конфліктів. У 1840-х рр. дохідними галузями сільського господарства на території Білорусі стало вирощування картоплі та цукрового буряка.

Головною організаційною формою суспільно-політичного руху в 1810–1840-х рр. були таємні гуртки, товариства та об'єднання. Вони існували у Віленському університеті, Свіслацькій гімназії і своєю політичною метою вважали відродження Речі Посполитої з автономним ВКЛ у її складі.

У листопаді 1830 р. в Варшаві розпочалося повстання з вимогами незалежності Речі Посполитої в кордонах 1772 р. У березні–квітні 1831 р. повстання поширилося на Північно-Західну та Західну Білорусь. Ядро повстанців складали: шляхта, учні, офіцери-поляки, католицьке й уніатське духовенство. У повстанні на території Білорусі та Литви брало участь близько 10 тис. осіб, діяло близько 30 повстанських загонів. Селяни та міщани не бажали воювати, тому що повстання не вирішувало їхніх соціальних проблем. У серпні 1831 р. повстання було придушене по всій Білорусі і Литві. У причетних до повстання шляхтичів конфісковували маєтки, осіб недворянського походження віддавали в солдати або засилали до Сибіру.

Поширення революційного руху на території Білорусі спрямувало курс російської політики на русифікацію життя білоруського суспільства. У 1831 р. в Могилевській і Вітебській губ. було скасовано дію Литовського статуту 1588 р. і впроваджено російське законодавство, у 1840 р. – у Мінській, Гродненській і Віленській губ. Викладання польською мовою було заборонено, розпочалося переведення освітніх закладів на російську мову. З офіційних документів почав зникати термін «Білорусь», натомість використовувалась назва «Північно-Західний край». 12.02.1839 р. у Полоцьку під тиском уряду був підписаний Акт про возз'єднання Православної і Уніатської церков, у результаті чого до Православної церкви було приєднано 1,5 млн віруючих.

У 1836–1838 рр., з ініціативи Ф. Савіча, при Віленській медичній академії діяло «Демократичне товариство», у статуті якого проголошувалися ідеї соціальної рівності, звільнення селян з кріпацтва із землею, право кожного народу на національну самостійність. У Пінську і Слуцьку діяли осередки «Співдружності польського народу». В 1846–1849 рр. у Вільно, Гродні, Ашмянах, Ліді, Мінську, Навагрудку, Слонімі діяли відділення «Союзу вільних братів», які мали за мету повалення самодержавства та здійснення демократичних перетворень у Польщі й Росії.

У середині XIX ст. в Білорусі продовжував діяти польський визвольний рух. У 1861 р. Кастусь Каліновський створив у Гродні нелегальну революційну організацію, яка у 1862–1863 рр. нелегально видавала першу газету сучасною білоруською мовою Mužyckaja prauda.

Повстання 1863–1864 рр. не мало всенародної підтримки у Білорусі, оскільки його лідери прагнули відновлення Речі Посполитої у кордонах до 1772 р. Повстанські загони в Білорусі та Литві, які складались в основному з дрібної шляхти, офіцерів, ремісників, студентів, гімназистів старших класів, станом на вересень 1863 р. були розгромлені російськими військами. 6 тис. повстанців загинуло в боях, 4,5 тис. було засуджено, 13 тис. вислано. Лідери повстання, зокрема й К. Каліновський, страчені.

Повстання 1863–1864 рр. внесло суттєві зміни в реалізацію селянської реформи 1861 р., яка скасовувала кріпацтво. Щоб

економічно покарати поміщиків за участь у повстанні в білоруських губерніях, було впроваджено обов'язковий викуп селянських наділів, а викупні платежі знижувалися на 20 %.

Реформи 1860–1870-х рр. на території Білорусі проводилися з низкою обмежень та відстрочок: були відсутні земства (до 1911); не існувало земських шкіл; мирові судді не обиралися, а призначалися міністром юстиції; окружні суди, судові палати, присяжні засідателі з'явилися тільки у 1882 р.

Наприкінці XIX ст. відбулась переорієнтація с/г Білорусі на молочне тваринництво, що спричинило появу близько 200 маслоробних та сироварних заводів. Характерною рисою промислового розвитку в другій половині XIX ст. було розширення дрібнотоварного виробництва і мануфактур, які займалися переробкою місцевої сировини: дерева, глини, шкіри, вовни, льону. Однак кустарні підприємства і мануфактури поступово витіснялися капіталістичними фабриками: в 1860 р. у Білорусі діяло 30 фабрично-заводських підприємств, в 1900 р. – 799, у 1913 р. – 1282. У 1862 р. першою через територію Білорусі пройшла Петербурзько-Варшавська залізниця.

У 1897 р. в містах проживало 648 тис. осіб, або 9,8 % від усієї чисельності населення білоруських губерній. Наприкінці XIX ст. найбільшими містами краю були Мінськ (91 тис.) і Вітебськ (66 тис.). Важливу роль у житті білоруських міст відігравали євреї, які становили абсолютну або відносну більшість практично у всіх містах і містечках Білорусі, зокрема 52 % населення Вітебська та Мінська.

У другій половині 1890-х рр. соціал-демократи західних губерній створили національні робітничі організації: Литовську соціал-демократичну партію, Партію польських соціалістів, Бунд – Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі і Росії. У 1898 р. в Мінську відбувся перший з'їзд Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Друга половина XIX ст. вважається часом, коли сформувалась сучасна білоруська нація, почалось відродження білоруської мови. Першим білоруським національним поетом вважається Францішек Багушевіч (1840–1900). Створене у 1906 р. книговидавниче товариство «Загляне сонце і в наше віконце» розпочало систематичне видання білоруською мовою популярних книг. Значний вплив на розвиток білоруської історичної науки справила видана в 1910 р. «Коротка історія Білорусі» Вацлава Ластовського. У 1910 р. виник перший білоруський професійний театр під керівництвом І. Буйніцького.

На рубежі XIX–XX ст. оформився білоруський національний рух. Взимку 1902/1903 рр. з національно-культурних гуртків Мінська, Вільнюса та Санкт-Петербурга сформувалася Білоруська революційна громада – перша білоруська політична партія. Її засновниками були брати Іван та Антон Луцкевічі. У 1907–1915 рр. лідери Білоруської соціалістичної громади зосередились на виданні легальної газети білоруською мовою «Наша Ніва». Програма БРГ/БСГ передбачала повалення самодержавства, створення російської демократичної республіки з територіальною автономією для Білорусі, ліквідацію приватної власності на землю, заміну капіталістичного ладу соціалістичним.

Під час російської революції 1905 р. політичні виступи охопили 56 міст і містечок Білорусі. В них взяло участь близько 100 тис. осіб. У 1905–1916 рр. на території Білорусі відбулось близько 2,7 тис. селянських виступів. У 1907–1914 рр. у Сибір, на «вільні землі», виїхали 335 тис. білоруських селян.

У роки Першої світової війни (1914–1918) Білорусь стала ареною бойових дій між військами Російської та Німецької імперій.

У жовтні 1915 р. фронт стабілізувався по лінії: Двінськ – Пастави – Смаргонь – Барановічи – Пінськ. Четверта частина території Білорусі з населенням понад 2 млн осіб опинилася під німецькою окупацією, понад 600 тис. білорусів, насамперед селян, були мобілізовані до російської армії та відправлені на фронт. Війна завдала значних збитків економіці та населенню Білорусі.

На окупованих білоруських територіях німецька влада проводила прихильну до білоруського національного руху політику. Білоруську мову проголосили рівноправною з польською, литовською та єврейською у школах краю. Почалося видання білоруською мовою газет, журналів. Керував цією роботою організований в 1915 р. у Вільнюсі Білоруський народний комітет на чолі з А. Луцкевічем.

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії у підконтрольних російській владі містах Білорусі оформилося понад 30 робітничих і солдатських рад. Відновила свою діяльність БСГ.

25–27.03.1917 р. на Першому з'їзді білоруських національних організацій у Мінську було обрано Білоруський національний комітет. З'їзд висловився за автономію Білорусі у складі федеративної демократичної російської республіки.

Після Жовтневого перевороту в Петрограді впродовж жовтня–листопада 1917 р. радянська влада була встановлена на всій території Білорусі, не окупованій Німеччиною.

Керівництво найбільш впливових білоруських партій і організацій не підтримало прихід до влади більшовиків. 05–18.12.1917 р. у Мінську відбувся Перший Загальнобілоруський з'їзд, який визнав право білоруського народу на самовизначення і демократичну форму правління. Більшовики оточили з'їзд, оголосили його розпущеним, а лідерів заарештували.

Стрімкий наступ німецьких військ змусив більшовиків відступити з Білорусі. 21.02.1918 р. виконком Ради Першого Загальнобілоруського з'їзду звернувся до народу Білорусі з Першою статутною грамотою, в якій оголосив себе тимчасовою владою, та про створення уряду – Народного секретаріату на чолі з Язепом Варонкою.

Згідно з Брестськими мирними договорами держав Четверного союзу з УНР та Радянською Росією від 09.02. та 03.03.1918 р., західна частина білоруських земель відходила Німеччині, південна – УНР, всі інші – Радянській Росії.

09.03.1918 р. виконком Ради прийняв Другу статутну грамоту, в якій: проголошувалася Білоруська Народна Республіка в межах розселення та чисельної переваги білорусів, демократичні свободи, рівність усіх мов Білорусі; скасовувалася приватна власність на землю, проголошувалася передача землі без викупу тим, хто на ній працює. 18.03.1918 р виконком Ради Першого Загальнобілоруського з'їзду було реорганізовано в Раду БНР.

25.03.1918 р. Рада БНР прийняла Третю статутну грамоту, якою проголошувалася незалежність БНР. Однак БНР не здійснювала своїх повноважень на території Білорусі, не мала власної армії, органів влади на місцях, фінансової та судової систем.

Поразка Німеччини та її союзників у Першій світовій війні і Листопадова революція 1918 р. в Німеччині дозволили уряду Радянської Росії розпочати наступ на Білорусь. До середини лютого 1919 р. майже вся її територія, окрім Гродненщини, була зайнята більшовиками.

У лютому 1918 р. в Петрограді було утворено Білоруський національний комісаріат при уряді РСФРР на чолі з О. Черв'яковим. 30.12.1918 р. у Смоленську відбувся І з'їзд КП(б)Білорусі, який затвердив склад

Тимчасового робітничо-селянського радянського уряду Білорусі. 01.01.1919 р. новостворений білоруський радянський уряд проголосив Соціалістичну Радянську Республіку Білорусі. У січні 1919 р. радянські органи влади переїхали зі Смоленська до Мінська.

02–03.02.1919 р. на Першому Загальнобілоруському з'їзді Рад було ухвалене рішення про об'єднання радянських республік Білорусі та Литви. Це була буферна держава, створена між Польщею та РСФРР задля уникнення війни між ними. Вітебська та Могилевська губ. були приєднані до РСФРР.

Наприкінці лютого 1919 р. війська Польщі розпочали наступ і зайняли Гродненщину, де перебувала Рада БНР. У вересні 1919 р. голова уряду БНР А. Луцкевіч погодився укласти унію Білорусі та Польщі за умови визнання польським Сеймом незалежності БНР. Але Ю. Пілсудський відкинув цю пропозицію. Впродовж 1919 р. поляки зайняли Брест, Пінськ, Слонім, Ліду, Мінськ, навесні 1920 р. – Мазир, Калінкавічи і Речицу.

У результаті контрнаступу частини РСЧА 11.07.1920 р. зайняли Мінськ, до серпня 1920 р. – всю територію Білорусі. 31.07.1920 р. в Мінську була прийнята «Декларація про проголошення незалежності СРРБ». Після поразки РСЧА під Варшавою Західна Білорусь була знову окупована Польщею. Згідно з Ризьким мирним договором 18.03.1921 р., до Польщі відійшла територія Західної Білорусі площею 112 тис. км^2 з населенням близько 4 млн осіб.

Дипломатичні місії БНР різного статусу деякий час працювали в Україні, Радянській Росії, Німеччині, Литві, Польщі, Латвії, Естонії, Данії, Фінляндії, однак жодна держава офіційно не визнала незалежність БНР.

Перша світова війна і боротьба за владу поставили Білорусь на грань економічної катастрофи. Промислове виробництво скоротилось майже в п'ять разів. Політика «воєнного комунізму» викликала невдоволення народу, що призвело до низки виступів проти радянської влади (Слуцьке повстання 1920 р. та ін.). Впровадження НЕПу в 1921–1922 рр. дозволило швидко ліквідувати товарний голод та використати капітал і досвід буржуазії, щоб створити умови для соціалістичного штурму.

14.12.1922 р. Четвертий Загальнобілоруський з'їзд Рад схвалив ідею утворення СРСР і приєднання до нього Білорусі. У 1924 р. до складу СРРБ було передано 15 повітів Вітебської, Гомельської та Смоленської губ., де більшість населення становили білоруси. У 1926 р. до СРРБ були приєднані Гомельський і Речицький повіти. В результаті укрупнення територія СРРБ збільшилася до 126 тис. км^2, а населення досягло майже 5 млн осіб.

У 1924 р. було проголошено політику білорусизації. У 1927/1928 н. р. у 89 % загальноосвітніх шкіл у БРСР навчання відбувалось білоруською мовою; станом на 1939 р. частка письменних зросла до 80 %; впроваджено обов'язкове навчання дітей з 8 до 11 років; частка білорусів у керівних органах зросла до понад 50 %. У 1920-ті рр. в БРСР плідно працювали письменники: Я. Купала, Я. Колас, Ц. Гартни (Д. Жилунович), З. Бядуля, а в Західній Білорусі – М. Танк. У 1921 р. в Мінську було відкрито Білоруський державний університет, у 1929 р. створено Білоруську академію наук. Наприкінці 1930-х рр. проведення політики білорусизації було згорнуто, а багатьох політичних і громадських діячів БРСР звинувачено в розпалюванні націоналізму і репресовано.

До кінця 1930 р. у Білорусі було повністю ліквідовано приватнокапіталістичний сектор в економіці. Процеси індустріалізації в БРСР мали ряд особливостей. По-перше, основна увага приділялася деревообробній, паперовій, шкіряній, швейній, взуттєвій і харчовій

промисловості. По-друге, через прикордонне розташування БРСР, нестачу сировини та кадрів капіталовкладення спрямовувались на розвиток не важкої промисловості, а енергетики, машинобудування і промисловості будівельних матеріалів. По-третє, частину коштів на потреби індустріалізації виділяв уряд СРСР, з інших республік завозилося промислове обладнання та сировина, спеціалісти і робітники.

За роки трьох перших п'ятирічок (1928–1941) було збудовано: БілДРЕС, «Гомсільмаш», Мінський радіозавод, Могилевські труболиварний і авторемонтний, Гомельський скляний і Кри́чавський цементний заводи, верстатобудівні заводи в Мінську, Вітебську і Гомелі, Оршанський льонокомбінат – загалом понад 1 тис. великих і середніх підприємств.

БРСР з аграрної окраїни колишньої Російської імперії перетворилася на республіку з розвиненою промисловістю: частка промислової продукції у загальному обсязі продукції народного господарства зросла з 24 % у 1928 р. до 80 % у 1940 р.

З 1929 р. у Білорусі почалася суцільна колективізація із застосуванням адміністративно-силових методів. У результаті тільки з січня по квітень 1930 р. в БРСР було зафіксовано 519 антирадянських селянських виступів. У 1935 р. в колгоспи було об'єднано 85,6 % селянських господарств. Під «розкуркулення» потрапило близько 250 тис. осіб, що усувало від виробництва найбільш ефективну частину селянства.

Політичні репресії 1930-х рр. вилилися в розправу над представниками білоруської науки, літератури і мистецтва, партійними та державними керівниками. Було репресовано: 26 академіків і 6 членів-кореспондентів БАН; понад 100 письменників; перші секретарі ЦК КП(б)Б М. Гікала, Д. Валковіч і В. Шаранговіч; голова РНК М. Голодід; голови ЦВК БРСР О. Черв'яков і М. Стакун; 34 з 64 членів ЦК КП(б)Б; 40 народних комісарів та їхніх заступників. Найвідомішим місцем масових розстрілів на території Білорусі є лісовий масив Курапати на околиці Мінська.

Західна Білорусь перетворилась на аграрний придаток промислових районів Польщі. Польська влада роздавала великі ділянки західнобілоруських земель осадникам; прагнула полонізувати білорусів. У 1938/1939 н. р. в Західній Білорусі не залишилося жодного білоруського навчального закладу.

У 1921–1925 рр. в Західній Білорусі розгорнулася партизанська війна проти польського панування. Уряд Польщі змушений був запровадити надзвичайний стан в краї. Репресіями і терором польській владі вдалося придушити партизанський рух на території Західної Білорусі.

У 1925–1927 рр. тут діяла Білоруська селянсько-робітнича громада (120 тис. членів), яка виступала за самовизначення Західної Білорусі, передачу землі селянам без викупу, ліквідацію осадництва, організацію шкіл з білоруською мовою викладання. Упродовж 1931–1933 рр. у Західній Білорусі відбулося понад 460 виступів білоруських селян, в яких брало участь 140–150 тис. осіб.

01.09.1939 р. з нападу Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. 17.09.1939 р. під приводом захисту населення Західної Білорусі та Західної України РСЧА вступила на території, визначені таємним протоколом до радянсько-німецького договору про ненапад від 23.08.1939 р. як зона впливу СРСР. До 25.09.1939 р. РСЧА зайняла Західну Білорусь. Німецькі війська, які встигли зайняти Брест та Білосток, залишили їх. У Бресті відбулася церемонія урочистої передачі міста радянській владі від німецької з військовим парадом.

28–30.10.1939 р. в Білостоці відбулися Народні збори, які прийняли Декларацію про

входження Західної Білорусі до складу БРСР та рішення про конфіскацію поміщицьких земель, націоналізацію банків і великої промисловості. 02.11.1939 р. Західна Білорусь була включена до складу СРСР та приєднана до БРСР. В результаті територія БРСР збільшилася зі 125,6 до 225,6 тис. км^2, а населення – з 5,6 до 10,3 млн осіб.

Після нападу Німеччини на СРСР 22.06.1941 територія Білорусі була зайнята німецькими військами до кінця серпня 1941 р. У Білостоцькому і Мінському котлах у полон потрапило 330 тис. бійців РСЧА. Затятий опір чинили захисники Брестської фортеці, міст Вітебськ, Могилев. На схід було евакуйовано 1,5 млн цивільного населення, понад 120 підприємств.

Білоруські землі були включені до складу Рейхскомісаріатів «Остланд» та «Україна», тилових районів групи армій «Центр» та округу Білосток під німецьким цивільним управлінням.

З дозволу німецької адміністрації на території Білорусі діяли білоруські національні організації, які співпрацювали з окупантами: Білоруська народна самопоміч, Білоруська рада довіри, Білоруська центральна рада (1943–1944, номінальний уряд).

Характерною особливістю радянського партизанського руху в Білорусі стало звільнення від окупантів значних територій і створення там партизанських зон. У 1943 р. під контролем партизанів перебувало до 60 % окупованої території Білорусі. У 1943–1944 рр. активно велась «рейкова війна» з метою зриву військових перевезень противника. Загальна кількість радянських партизанів досягала 373 тис. осіб, близько 45 тис. з них загинули.

У західних регіонах Білорусі одночасно з радянськими партизанами діяла польська Армія Крайова, яка боролася за відновлення Польщі в кордонах до вересня 1939 р. Польські партизани вели боротьбу на два фронти: проти гітлерівців і проти більшовиків.

Понад 1,3 млн мешканців Білорусі боролися з ворогом у складі РСЧА.

На території Білорусі проводилась політика знищення населення за расовими, національними, політичними мотивами. Зокрема, жертвами Голокосту на білоруських землях стали 600–800 тис. осіб. Тут діяло понад 260 таборів смерті, їх філій і відділень. Найбільшим був Трасцянецький табір смерті біля Мінська (знищено понад 200 тис. осіб).

За роки війни та окупації гітлерівці: зруйнували 209 міст; спалили 9,2 тис. білоруських сіл, зокрема 5295 сіл разом з усіма або частиною жителів; знищили 10,3 тис. промислових підприємств; вивезли до Німеччини близько 380 тис. остарбайтерів. Всього за роки окупації нацисти знищили в Білорусі понад 2,2 млн осіб.

Звільнення Білорусі розпочалося восени 1943 р. У 1944 р. РСЧА провела одну з найбільш масштабних в історії Другої світової війни Білоруську наступальну операцію «Багратіон» (23.06–29.08.1944). Наступ розпочався на фронті завширшки 700 км від Полоцька до Мазиря. 03.07.1944 р. від німців було звільнено Мінськ, а до кінця літа визволено всю територію Білорусі.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Наприкінці Другої світової війни права БРСР було формально розширено. У березні 1944 р. було організовано Народний комісаріат закордонних справ БРСР. Білорусь стала одним із співзасновників ООН. Її делегація 26.06.1945 р. підписала Статут ООН. Це відбулося через те, що СРСР хотів збільшити кількість контрольованих голосів в ООН.

У серпні 1945 р. до складу Польщі було включено території Білостоцької та частини Брестської і Гродненської областей.

До середини 1950-х рр. в західних регіонах Білорусі проти радянської влади збройно боролись: створена в 1944 р. Білоруська визвольна армія («Чорний Кіт») на чолі з Міхалом Вітушкою (близько 40 тис. учасників), Армія Крайова та загони УПА.

Після смерті Й. Сталіна упродовж 1956–1961 рр. були реабілітовані десятки тисяч мешканців республіки. Комуністичну партію Білорусі вперше у повоєнний час очолив етнічний білорус, учасник партизанського руху К. Мазурав (1956–1965).

У 1965–1980 рр. КПБ очолював один із організаторів партизанського руху Петро Машерав. З його іменем пов'язано багато досягнень у розвитку економіки, науки і культури республіки. Смерть П. Машерава у результаті автомобільної катастрофи стала трагедією для громадськості Білорусі. Надалі КПБ очолював Т. Кісельов (1980–1983), який до цього працював на посаді голови Ради міністрів БРСР (1959–1978), а потім М. Слюньков (1983–1987).

У повоєнний період в Білорусі посилилась політика русифікації, яка передбачала звуження сфери вживання білоруської мови в суспільному житті й заміну її російською, русифікацію самої білоруської мови. У 1958 р. в СРСР була проведена шкільна реформа, згідно з якою батьки отримали право вибору мови навчання і право визначати, чи потрібно їхнім дітям вивчати національну мову. У результаті в середині 1980-х рр. лише у 23,1 % шкіл і 19,3 % дошкільних установ навчання відбувалось білоруською мовою.

Дисидентський рух у Білорусі був менш активним, ніж у Росії, Україні та країнах Балтії. Найвідомішим білоруським дисидентом був публіцист і правозахисник Міхась Кукабака, який провів 17 років за ґратами і в психіатричній лікарні. Однак загалом у 1950–1980 рр. БРСР була чи не найбільш політично спокійною республікою на території СРСР, а її громадяни – найбільш лояльними до політики Москви.

Білорусь – одна з країн, які найбільше постраждали внаслідок аварії на ЧАЕС (1986). На Білорусь випало до 70 % викинутої радіації, 20 % її території є забрудненою, на ній проживає 2,2 млн осіб, 300 тис. стали переселенцями.

В 1986–1987 рр. у БРСР виникло 7 тис. неформальних об'єднань та клубів за інтересами. Після віднайдення жертв масових розстрілів в урочищі Курапати у 1988 р. утворилася громадська організація «Мартиролог Білорусі», яка вивчала період політичних репресій. 30.10.1988 р. у Білорусі відбувся перший, організований знизу, масовий мітинг пам'яті жертв сталінізму «Дзяди-88», жорстоко розігнаний міліцією. 24–25.06.1989 р. відбувся установчий з'їзд Білоруського народного фронту (БНФ, лідер – Зянон Пазьняк).

Останнім керівником ЦК КПБ був А. Малофеєв (1990–1991). На перших парламентських виборах на альтернативній основі в 1990 р. з 360 депутатів мандати здобули 26 представників БНФ, які утворили опозиційну фракцію, більшість представляла КПБ.

У січні 1990 р. був прийнятий закон «Про мови в Білоруській РСР», який надав білоруській мові статус державної. 27.07.1990 р. Верховна рада БРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет. 17.03.1991 р. на референдумі за збереження оновленого СРСР у Білорусі проголосувало 82,7 % виборців.

Після провалу в серпні 1991 р. путчу ГКЧП у Москві, який керівництво ЦК КПБ фактично повністю підтримало, 25.08.1991 р. Верховна рада БРСР надала Декларації про державний суверенітет БРСР силу конституційного закону. Головою Верховної ради було обрано С. Шушкевіча (1991–1994). У вересні 1991 р. державними символами Республіки Білорусь були проголошені герб «Пагоня»

і біло-червоно-білий прапор. Верховна рада тимчасово призупинила діяльність КПБ на території республіки і націоналізувала її майно.

08.12.1991 р. у Біловезькій Пущі, в урядовій резиденції Віскулі, керівники Росії, Білорусі та України Б. Єльцин, С. Шушкевіч та Л. Кравчук денонсували договір 1922 р. про утворення СРСР та проголосили створення Співдружності Незалежних Держав.

1991–1994 рр. увійшли в історію Білорусі як час жорсткої політичної боротьби у Верховній раді і в суспільстві в цілому з питань економічного життя, державного будівництва, відносин з Росією. Парламентська республіка породила фактичне двовладдя. Формально главою держави вважався голова Верховної ради С. Шушкевіч, але реальна влада зосереджувалася в Раді міністрів, яку очолював В'ячеслав Кебіч (1990–1994).

У 1992 р. Білорусь вивезла зі своєї території до Росії тактичну ядерну зброю, у 1996 р. – стратегічну ядерну зброю, ставши і де-факто, і де-юре без'ядерною державою.

15.03.1994 р. Верховна рада прийняла нову Конституцію, якою була введена президентська форма правління. На фоні масового невдоволення владою та патерналістських настроїв першим президентом Білорусі в 1994 р. був обраний директор радгоспу Олександр Лукашенко (за – 80,1 %).

У 1995–1996 рр. відбувалося протистояння між президентом та парламентом Білорусі і Конституційним судом Білорусі. На парламентських виборах 1995 р. Партія комуністів Білорусі отримала 44 мандати з 260, Аграрна партія – 34 мандати, безпартійні – 98. БНФ не провів жодного депутата.

Паралельно з виборами 1995 р. було проведено референдум, на якому білоруси підтримали пропозиції О. Лукашенка про надання російській мові рівного статусу з білоруською (за – 83,3 %), економічну інтеграцію з РФ (за – 83,3 %), встановлення нових державного прапора (червоно-зеленого) та герба, схожих на символи БРСР (за – 75,1 %).

24.11.1996 р. відбувся новий ініційований О. Лукашенком референдум, на якому білоруси висловились проти купівлі-продажу землі (82,88 %) та підтримали запропоновані О. Лукашенком зміни до Конституції, які надали президенту право призначати і звільняти з посади міністрів, генпрокурора, суддів і керівництво Нацбанку Білорусі (за – 83,73 %). Провідні країни Заходу, ОБСЄ, Рада Європи і ЄС офіційно не визнали результатів референдуму.

27.11.1996 р. О. Лукашенко видав указ про розпуск Верховної ради і створення двопалатних Національних зборів. Депутати розпущеної Верховної ради, не згодні з політикою Лукашенка, оголосили 21.07.1999 р. в. о. президента голову розпущеної Верховної ради Семена Шарецького, але невдовзі той змушений був емігрувати.

В основі політичної системи Білорусі з середини 1990-х рр. стоїть фігура президента О. Лукашенка. У 2004 р. на референдумі були внесені поправки до Конституції, що дозволили одній людині обиратися на посаду президента необмежену кількість разів (за – 87,97 %). О. Лукашенко переобирався на посаду президента Білорусі на президентських виборах 2001 (за – 75,65 %), 2006 (за – 82,97 %), 2010 (за – 79,65 %), 2015 (за – 83,47 %), 2020 (за – 80,1 %) та 2025 (за – 86,8%) рр. Спостерігачі від західних держав вважають, що всі вибори і референдуми, починаючи з 1995 р., проводяться з грубими порушеннями, тому їх результати не визнаються країнами ЄС і США.

Поправки, які були внесені до Конституції Білорусі в 1994 р. за результатами референдумів 1996 р. та 2004 р., створили інституціональні умови для утвердження домінуючого становища інституту президентства в політичній

системі країни та встановлення режиму особистої влади президента О. Лукашенка.

Важливим інститутом політичної системи Білорусі, який створює потужне психологічне поле єдності політичного класу, є Загальнобілоруські національні збори, які скликаються раз на п'ять років (з 1996). До їх складу входять біля 2500 делегатів: керівники і бізнесмени національного і обласного рівнів, найбільш відомі діячі культури, церковні ієрархи. Збори затверджують передвиборчу програму президента.

У Білорусі не сформувалися регіональні чи інші клани, оскільки у 1990-х рр. у країні була призупинена швидка приватизація і в груп впливу не виникло матеріального ресурсу у вигляді приватизованих підприємств.

Відповідно до редакції Конституції 1996 р., було сформовано Національні збори, що складаються з Палати представників (110 депутатів, які обираються за мажоритарною системою) і Ради Республіки (64 члени, 56 з яких обираються обласними радами, 8 призначаються президентом).

На парламентських виборах 2000, 2004, 2008, 2012, 2016, 2019, 2024 рр. перемагав т. зв. «список Лукашенка» з безпартійних кандидатів. З політичних партій перше місце на всіх цих виборах отримувала створена у 1996 р. лояльна до О. Лукашенка Комуністична партія Білорусі (3–11 мандатів), а в 2024 пропрезидентська партія «Біла Русь» (51 мандат).

Парламентські вибори 2004, 2008 рр. та президентські вибори 2006, 2010, 2020 рр. завершились масовими акціями протестів проти фальсифікацій, жорстоко розігнаними владою.

Протести після президентських виборів 09.08.2020 р., на яких оголосили про перемогу Лукашенка (за – 80,1 %), стали найбільш масовими та тривалими за всю історію Білорусі. Вони відбувались у всіх великих містах країни в формі багатотисячних маршів та страйків (взяли участь понад 20 великих промислових підприємств Білорусі, включаючи «Білоруськалій», БелАЗ, МАЗ, МТЗ та ін.) до початку 2021 р. Основними цілями протестів була відставка О. Лукашенка та проведення вільних і чесних виборів президента країни. У ході акцій протесту було вбито п'ять, затримано понад 26,5 тис. протестувальників. Над затриманими масово знущались та били.

Зовнішня політика Білорусі традиційно ґрунтується на багатовекторності – геополітичному маневруванні між російським та західним векторами розвитку.

Стратегічне партнерство, розвиток союзницьких відносин з РФ обумовлені географічною та культурно-історичною близькістю двох країн і народів, тісними кооперaційними зв'язками білоруських і російських компаній. З приходом до влади О. Лукашенка російський вектор з 1994 р. став домінуючим у зовнішній політиці Білорусі.

Правовою основою білорусько-російської інтеграції є низка двосторонніх угод: Договір про створення Співтовариства РБ і РФ від 02.04.1996 р.; Договір про Союз Білорусі та Росії від 02.04.1997 р.; Договір про створення Союзної держави Білорусі та Росії від 08.12.1999 р.

З 2000 р. на території Білорусі функціонує регіональне угруповання військ РБ та РФ, яке забезпечує функціонування спільної системи протиповітряної оборони.

Станом на кінець 2010-х рр. більшість інтеграційних планів щодо Союзної держави не були реалізовані, оскільки Лукашенко всілякo ухилявся від дій, які могли б поховати білоруський суверенітет, виторговуючи водночас у Росії впродовж тривалого часу економічні привілеї. Однак у 2019 р. відбулась активізація процесів інтеграції в межах даного проекту. 06.09.2019 р. прем'єр-міністри Білорусі та Росії

парафували програму інтеграції двох країн на основі принципу: «Дві країни – один ринок».

Білорусь бере активну участь в інтеграційних процесах на пострадянському просторі. Країна входить до складу СНД (штаб-квартира розташована в Мінську) та ОДКБ. 29.05.2014 р. президенти Білорусі, Казахстану і Росії підписали Договір про ЄАЕС.

У 1993 р. Білорусь подала заявку на вступ до Ради Європи, однак у січні 1997 р. розгляд цієї заявки було призупинено. У березні 1995 р. було підписано Угоду про партнерство і співробітництво між РБ та ЄС, яка не набрала чинності, через нератифікацію з боку низки країн – членів ЄС.

Наприкінці 1995 р. Білорусь також приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру». Індивідуальна програма партнерства була затверджена в 1997 р. Після приходу до влади О. Лукашенка Білорусь послідовно виступала проти розширення НАТО на Схід.

Для Білорусі ЄС – важливе джерело інвестиційних ресурсів і високих технологій, тому з боку білоруського керівництва декларуються прагнення до розвитку з ЄС стійкого й довгострокового співробітництва. У 1999 р. О. Лукашенко висунув концепцію створення «поясу добросусідства» навколо Білорусі, у 2010 р. сформулював концепцію зовнішньополітичного вибору Білорусі – рівна наближеність до Заходу і Сходу.

На відносини між Білоруссю та країнами Заходу значний вплив справляє ситуація з правами людини в країні. Через недотримання міжнародних виборчих стандартів і прав людини, придушення громадянського суспільства і демократичної опозиції ЄС запроваджував санкції проти посадових осіб та компаній Білорусі, заморожував практичну співпрацю в різних сферах у 1997, 2004, 2011 рр.

У лютому 2016 р. ЄС зняв санкції з ряду білоруських високопосадовців, у тому числі з О. Лукашенка. Було засновано Координаційну групу Білорусь – ЄС. Послаблення санкцій було пов'язане з активною підтримкою Лукашенком зусиль щодо врегулювання російсько-українського конфлікту на Донбасі та організацією переговорів у Мінську.

Результати президентських виборів 2020 р. визнали лише КНР, Туреччина, РФ та її союзники. Водночас країни ЄС, США, Канада де-факто не визнали результати виборів, а О. Лукашенка – легітимним президентом, та запровадили нові санкції за порушення прав людини в Білорусі. Після вторгнення російських військ в Україну з території Білорусі 24.02.2022 р. проти Білорусі та її керівників було запроваджено нові санкції.

Успішно розвиваються політичні та торговельно-економічні зв'язки між Білоруссю і КНР. Країни мають близькі погляди на проблеми розвитку світової цивілізації. Між Мінськом та Пекіном створені механізми регулярних обмінів візитами на найвищому та високому рівнях, функціонує Білорусько-китайський міжурядовий комітет зі співробітництва.

Білорусь підтримує тісні відносини з низкою країн Азії та Латинської Америки: Венесуела, В'єтнам, Індія, Індонезія, Іран, Куба, країни Перської затоки.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Активна повоєнна відбудова в Білорусі мала наслідком те, що більшість галузей промисловості (за винятком легкої і харчової) вже в 1950 р. перевершили довоєнний рівень о випуску продукції.

На селі була відновлена колгоспно-радгоспна система. Низька заробітна плата колгоспників зумовлювала слабку матеріальну зацікавленість селян у результатах своєї праці. Основним джерелом існування селян залишалося підсобне господарство, яке перебувало

під пресом жорсткої податкової системи. До 1974 р. селяни не мали паспортів і фактично не могли покинути своє село.

Упродовж 1950–1980-х рр. сформувалась нова галузева структура білоруської промисловості з акцентом на машинобудуванні, приладобудуванні, радіотехнічній, хімічній, нафтохімічній, паливно-енергетичній промисловості.

Зокрема, було збудовано: калійний комбінат в Салігорську (1963); нафтопереробні заводи в Полоцьку (1963, з 1992 – «Нафтан») та Мазирі (1975); Бярозівська ДРЕС (1961), Лукомська ДРЕС (1969), Мінські ТЕЦ-3 (1951) і ТЕЦ-4 (1977) тощо.

Економіка Білорусі розвивалася як складова частина єдиного народногосподарського комплексу СРСР. БРСР називали складальним цехом СРСР, тому до 80 % комплектуючих основні білоруські підприємства отримували з інших республік СРСР.

У 1970–1986 рр. загальні темпи промислового виробництва в БРСР зросли в 3,23 разу. В цей період було побудовано 186 промислових підприємств. Загалом на 1986 р. у Білорусі налічувалося 1490 промислових підприємств.

Сільське господарство БРСР було орієнтоване на розвиток м'ясного і молочного тваринництва, виробництва картоплі, льону, цукрових буряків.

За рівнем та обсягами виробництва і реалізації товарів народного споживання БРСР у 80-х рр. XX ст. посідала третє місце серед союзних республік та четверте в розрахунку на душу населення.

У середині 1980-х рр. Радянський Союз опинився в кризовому становищі через сповільнення темпів соціально-економічного розвитку, низьку якість багатьох видів продукції, нестачу високоякісних товарів на споживчому ринку. Відповіддю на це стала політика перебудови та перехід до ринкової економіки.

У жовтні 1990 р. Верховна рада БРСР схвалила розроблену урядом програму переходу до ринкової економіки, яка передбачала створення ринкових інститутів, приватизацію, демонополізацію, зміну системи державного регулювання економіки. У 1992 р. в країні була запроваджена власна грошова одиниця – білоруський рубель.

Економічні реформи 1991–1994 рр. дозволили перетворити систему державного управління економікою на систему, яка спиралася на ринкові регулятори. Для цього періоду були характерні: руйнування існуючих виробничо-економічних зв'язків; обвальний спад виробництва; катастрофічне падіння курсу білоруського рубля; нестача енергоресурсів; стрімке зростання цін; стрімке падіння рівня життя більшості населення; зростання безробіття.

За 1990–1995 рр. ВВП Білорусі скоротився на 38 %, виробництво промислової продукції – на 41 %, виробництво продукції сільського господарства – на 27 %, реальний рівень зарплати зменшився у 5 разів. За межею бідності опинилося понад 60 % населення.

На момент здобуття незалежності Білорусь була дуже залежною від постачань вуглеводнів з Росії, крім того, понад 58 % товарообігу припадало на Росію. Надалі, з 1995 по 2011 р., товарообіг між країнами зріс у сім разів (з 5,1 до 38,6 млрд дол. США).

У вересні 1994 р. Верховна рада Білорусі схвалила Програму невідкладних заходів для виходу з кризи, запропоновану О. Лукашенком, яка поєднувала монетарні важелі впливу з адміністративними методами управління. З 1996 р. економічна ситуація стала покращуватися. Затверджені Першими Загальнобілоруськими зборами «Основні напрями соціально-економічного розвитку Республіки Білорусь на 1996–2000 рр.», передбачали побудову моделі соціально орієнтованої ринкової економіки.

Загалом ця програма була виконана. На першому етапі її виконання були створені механізми стимулювання підприємницької діяльності, активізації розвитку малого і середнього бізнесу, умови для залучення приватного капіталу, зміцнено національну валюту і сповільнено темпи інфляції, подолано кризу неплатежів. Все це дало змогу зупинити падіння життєвого рівня населення. На другому етапі реалізації програми перетворень було стабілізовано щорічний приріст ВВП на рівні не нижче 5 %, розширено ринки збуту білоруської продукції, в першу чергу за рахунок покращення її якості, підвищено інноваційний розвиток пріоритетних галузей економіки. Результатом стало зростання життєвого рівня населення.

У Білорусі не було проведено великої приватизації. Держава зберегла майже всі основні промислові підприємства, створені в радянські часи, перетворивши їх у ВАТ з переважно державним капіталом. Збереглись і майже всі колгоспи, трансформовані у 2014 р. на господарчі товариства або комунальні унітарні підприємства. Держава відіграє провідну роль у процесі прямого інвестування в промисловість, с/г та інфраструктуру, використовуючи для цього спеціально створене ВАТ «Банк розвитку Білорусі».

З 2010 р. між Білоруссю, Росією та Казахстаном діє Митний союз з єдиним митним тарифом, з 2012 р. – спільний ринок під назвою «Єдиний економічний простір», у 2018 р. вступив у силу Митний кодекс ЄАЕС.

Досить висока рентабельність білоруських підприємств у 2000–2010-х рр. забезпечувалась преференціями, які Білорусь отримувала від Росії: низькими (у порівнянні зі світовими) цінами на природний газ та нафту, дешевими кредитами і субсидіями. За оцінками експертів, близько 15 % ВВП Білорусі у середині 2010-х рр. формувалось за рахунок дотацій з боку Росії. До кінця 2006 р. Білорусь могла закуповувати нафту в Росії за внутрішніми російськими цінами та експортувати її за світовими цінами.

Залежний від Росії стан білоруської економіки неодноразово виливався в економічні конфлікти: «нафтова» війна 2007 р., «молочні» війни 2009 та 2016-2017 рр., торгова війна 2014 р. У 2007 та 2011 рр. Білорусь була змушена продати «Газпрому» «Бєлтрансгаз» за 5 млрд дол., у результаті чого росіяни стали повними власниками білоруської газотранспортної системи. Після початку російської агресії проти України у 2014 р. Білорусь відновила режим прикордонної зони з РФ, який був скасований у 1995 р.; Росія відновила режим прикордонної зони з Білоруссю у 2017 р.

Структура економіки Білорусі характеризується домінуванням державної власності у виробничій, енергетичній, транспортній, добувній, будівельній, с/г і банківській сферах, а також незначною часткою приватного сектору. Держава регулює ціни на соціально значимі групи товарів. У роздрібній та оптовій торгівлі, у сфері послуг переважає приватний сектор. Наявність значного державного сектору дозволяє уряду підтримувати соціальні програми, оплачувати медицину й освіту, дотувати сільське господарство і ЖКГ, виділяти пільгові кредити на будівництво житла.

У порівнянні з іншими пострадянськими країнами білоруська соціально-економічна модель найбільшою мірою відповідає критеріям соціальної.

Найвідомішими білоруськими брендами є: Milavitsa, під брендом якої жіноча білизна продається у 500 фірмових магазинах 19 країн світу; Оршанський льонокомбінат (1930), один із найбільших у Європі виробників лляних тканин, який експортує свою продукцію у понад 50 країн світу; МАЗ (1944), який постачає вантажівки у понад 45 країн світу; МТЗ (1946),

який постачає трактори «Білорус» у понад 80 країн світу; БелАЗ (1948), який випускає кожен третій кар'єрний самоскид у світі; «Брестгазоапарат» (1950), виробник кухонних плит під маркою Gefest; виробник холодильників «Атлант» (1959); Білоруськалій (1963), який випускає п'яту частину калійних добрив у світі; Белшина (1968); виробник міського електротранспорту Белкомунмаш (1973); косметичний тандем «Беліта»-«Вітекс» (1988), який має понад 700 магазинів; МЗКТ (Volat) (1991); «Адані» (1991), яка постачає рентгенівську техніку у 65 країн світу, та ін.

Основний торговий партнер Білорусі – Росія. На її частку в 2019 р. припадало 41,5 % білоруського експорту та 55,8 % імпорту товарів. Також, за даними Національного статистичного комітету РБ, у 2019 р. до основних торгових партнерів Білорусі належали: КНР (9,6 % імпорту), Україна (4,3 % імпорту та 12,6 % експорту), Німеччина (4,5 % імпорту та 4 % експорту), Польща (3,4 % імпорту та 3,9 % експорту), Велика Британія (7 % експорту).

Білорусь є найбільш залежною від економічних взаємин з Росією країною СНД. Так, у 2010 р. на Росію припадало понад 90 % прямих іноземних інвестицій в Білорусь, у 2014 р. – понад 50 %. У 2018–2019 рр. на країни СНД припало 59,4 % зовнішнього товарообігу Білорусі.

Зовнішньоторговельний оборот Білорусі (товарами і послугами), за даними Відділу статистики ООН, складав у 1992 р. 20,8 млрд дол. США (експорт – 10,5 млрд, імпорт – 10,3 млрд), у 1995 р. – 14,3 млрд, у 2000 р. – 13,8 млрд. Далі розпочалося зростання: у 2005 р. – 35,9 млрд, у 2008 р. – 78,7 млрд. Світова фінансова криза призвела до скорочення зовнішньоторговельного обороту Білорусі до 55,2 млрд. Однак потім він почав швидко зростати до 100,5 млрд у 2012 р. Надалі знову спад до 59,7 млрд у 2016 р. У 2017 р. – 72,9 млрд, у 2018 р. – 83,6 млрд, у 2023 р. – 95,5 млрд (експорт – 48 млрд, імпорт – 47,5 млрд).

Розмір ВВП Білорусі у поточних цінах, за даними Відділу статистики ООН, складав: у 1992 р. 18,3 млрд дол. США, у 1997 р. – 14,5 млрд, у 2000 р. – 10,7 млрд, у 2005 р. – 31,2 млрд, у 2010 р. – 57,2 млрд, у 2014 р. – 78,8 млрд, у 2016 р. – 47,7 млрд, у 2019 р. – 63 млрд дол. США, у 2023 р. – 71,8 млрд.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ БІЛОРУСІ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Українців та білорусів з часів Раннього Середньовіччя єднає спільне історичне коріння. Український та білоруський народи формувалися і розвивалися в єдиному державному та культурному просторі, спочатку Київської Русі, ВКЛ і Речі Посполитої, потім – Російської імперії та Радянського Союзу.

Деякий час у X–XII ст. Полоцьке і Турівське князівства були підпорядковані Київському князівству, у XIII ст. під контролем Галицько-Волинського князівства перебувало Турівське князівство, а у співволодінні з ВКЛ – Чорна Русь. Також упродовж X–XVII ст. духовна влада Київської митрополії поширювалася на білоруські єпархії – Навагрудську, Полоцьку, Турово-Пінську, Берестейщина входила до складу Володимирсько-Берестейської єпархії, а Гомель і Чачерськ – до Чернігівської єпархії.

Білоруси брали активну участь у суспільно-політичному житті України. Так, білоруські шляхтичі М. Кричевський, Ф. Гаркуша, С. Мужиловський були полковниками в армії Б. Хмельницького.

З кінця XVI ст. Білорусь була об'єктом зацікавленості українського козацтва. Зокрема, повстання С. Наливайка 1594–1596 рр. поширилося на білоруські землі, де восени–взимку 1595 р. повстанці зайняли Петриків, Слуцьк, Могилев.

У 1648 р. гетьман Б. Хмельницький розіслав на територію Білорусі універсали до місцевого населення із закликами виступити проти магнатів і шляхти та направив у білоруські землі козацькі загони. На півдні білоруських земель розгорнувся широкий повстанський рух та масове покозачення населення. Влітку 1648 р. повстанці зайняли Гомель, Мазир, Лоєв, Речицу, Турав, Брагін, Чачерськ, Кобрин, Бабруйськ. Однак війська литовського польного гетьмана Я. Радзивілла впродовж осені 1648 – весни 1649 рр. взяли Пінськ, Турав, Речицу, Мазир, Бабруйськ, а 21.07.1649 р. розгромили козацьке військо під командуванням М. Кричевського під м. Лоєв.

Влітку 1651 р. козаки розгорнули новий наступ на землі Південної Білорусі, однак полк М. Небаби був розбитий військами Я. Радзивілла у бою під Ріпками 26.06.1651 р.

У 1654–1655 рр. українська козацька армія у взаємодії з росіянами провела Білоруську кампанію проти Речі Посполитої. У результаті козаки оволоділи значними територіями білоруського Подніпров'я та Посожжя, взяли Гомель, Речицу, Жлобін, Рагачов, Новий Бихав, Прапойськ, Горваль, разом з московськими військами – Мінськ та Вільно. Кампанія сприяла масовому покозаченню місцевого населення, започаткувала процес становлення на білоруських землях полково-сотенного устрою, козацького суду.

Б. Хмельницький всіляко заохочував перехід білоруської шляхти під свою протекцію та покозачення білоруського населення, прагнучи закріпити цей регіон за Українською козацькою державою. На землях Південно-Східної Білорусі було сформовано Білоруський (Чауський, Бихавський) полк Війська Запорозького, який очолив Іван Нечай (1656–1659).

Політика гетьманського уряду щодо Білорусі зустріла активну протидію з боку Московської держави, яка прагнула приєднати білоруські землі, а тому цар вимагав виведення козацьких залог з міст. З літа 1657 р. на території Білорусі розпочались українсько-російські збройні конфлікти, які з осені 1658 р. переросли у відкриту війну. 17.10.1659 р. гетьман Ю. Хмельницький, підписавши з росіянами Переяславські статті, відмовився від претензій на землі Південно-Східної Білорусі. Однак оборона козаками Старого Бихава тривала до 03.12.1659 р. Після взяття міста росіянами Білоруський полк припинив своє існування.

У квітні 1918 р. до Києва прибула спеціальна дипломатична місія БНР на чолі з А. Цвікевічем. На переговорах йшлося насамперед про спірні території на білорусько-українському порубіжжі, які після підписання 09.02.1918 р. Брестського договору з державами Четверного союзу та ухвалення 06.03.1918 р. закону про адміністративно-територіальний поділ України стали частиною УНР: Підляшшя (центр – м. Брест; Холмська губ. за Української Держави) та Дригавіцька земля (центр – м. Мазир; Поліський округ за Української Держави). Це суперечило положенням Третьої статутної грамоти БНР. Білоруська сторона не отримала фінансової допомоги з боку УНР та офіційного визнання незалежності БНР.

За Української Держави було надано фінансову допомогу Білоруській комісії у справах біженців; дозволено відкрити Білоруське торговельне представництво, яке очолив М. Довнар-Запольський. У травні 1918 р. були відкриті українські консульства в Мінську на чолі з А. Квасницьким та в Орші. У червні 1918 р. в Києві було засноване консульство БНР, яке очолив П. Тремповіч, а у серпні – в Одесі.

У вересні 1918 р. до Києва прибула білоруська делегація на чолі з А. Луцкевічем для обговорення планів створення українсько-

білоруського союзу, однак гетьманський уряд де-юре так і не визнав незалежності БНР.

Спільними трагедіями українського та білоруського народів стали Друга світова війна та Чорнобильська катастрофа 1986 р.

Південно-західна частина території Білорусі – Берестейщина (ряд районів сучасної Брестської обл.) є продовженням української етнічної території. За переписом 1897 р., більшість населення Берестейщини (407 тис.) були віднесені до українців.

У 1920-х рр. на Берестейщині діяло товариство «Просвіта», яке вело культурно-освітню роботу, зокрема, організовувало курси української мови, історії та географії. У 1939 р. в Бресті працювала українська бібліотека, а в сільській місцевості – 127 хат-читалень. Після входження Західної Білорусі до складу СРСР місцеве населення почало вважатися білорусами, а діяльність українських культурно-освітніх заходів було згорнуто.

У Поліському воєводстві Польщі, насамперед на Берестейщині, в міжвоєнний період діяла підпільна мережа ОУН, яка з початком Другої світової війни у вересні 1939 р. створила «Поліське лозове козацтво» (біля 500 членів), яке розпочало збройну боротьбу з польською владою. Зокрема, 22.09.1939 р. вони зайняли повітове м. Дрогичин.

Після приходу німецьких військ на Берестейщину в Бресті, Кобрині, Янові, Дрогичині, Пінську та Столині утворилися українські комітети, які добилися відкриття шкіл з українською мовою викладання історії та географії України.

3 жовтня 1942 р. на території Берестейщини діяли загони УПА. У 1953 р. поблизу Кобрина силами НКВС було розгромлено один з останніх підрозділів українських повстанців на території Білорусі.

Автохтонні українці також живуть у Гомельській обл. У 1926 р. в Комаринському і Наровлянському районах українці становили 16,2 % і 13,1 % населення. У 1927–1937 рр. тут існувало 6 українських національних сільрад.

Чисельність українців у БРСР складала: в 1959 р. – 133 тис. (1,6 % населення); у 1979 р. – 231 тис. (2,4 %); у 1989 р. – 291 тис. (2,8 %). Чисельність білорусів в УРСР складала: у 1959 р. – 291 тис. (0,7 %); у 1979 р. – 406 тис. (0,8 %); у 1989 р. – 440 тис. (0,8 %).

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

29.12.1990 р. між УРСР і БРСР був підписаний договір, у якому сторони визнавали одна одну суверенними державами, їх територіальну цілісність. 27.12.1991 р. між незалежними Україною і Білоруссю були встановлені дипломатичні відносини. Україна стала першою державою, з якою Республіка Білорусь встановила дипломатичні відносини. У червні 1992 р. було відкрито Посольство України в Республіці Білорусь (перший посол – Володимир Желіба, з березня 1992), у жовтні 1993 р. – Посольство Білорусі в Києві (перший посол – Віталь Курашик, з травня 1993).

Перший міждержавний візит відбувся в грудні 1992 р., коли до України прибув голова Ради міністрів Білорусі В. Кебіч. Під час цього візиту було підписано угоди про вільну торгівлю, безвізовий режим, співробітництво у військовій сфері, щодо врегулювання фінансових питань. Договір про вільну торгівлю Україна, з огляду на інтенсифікацію інтеграційних процесів між РБ та РФ, ратифікувала лише у 1999 р., а Білорусь – у 2006 р.

Перший візит глави українського уряду (В. Масола) до Білорусі відбувся у грудні 1994 р. Після білоруського референдуму 1996 р. Верховна Рада України впродовж 1996–1999 рр. офіційно не визнавала легітимності Національних зборів РБ.

Упродовж двох каденцій перебування на посаді президента України Л. Кучми (1994–2006) український та білоруський лідери зустрічалися 19 разів (перший візит О. Лукашенка до України відбувся у жовтні 1994 р.). Головним результатом першого офіційного візиту президента України Л. Кучми до Білорусі 13–15.07.1995 р. стало підписання Договору про дружбу, добросусідство та співробітництво (набув чинності у 1997).

12.05.1997 р., під час першого офіційного візиту О. Лукашенка до України, був підписаний Договір про державний кордон. Він був ратифікований Верховною Радою України 18.07.1997 р., в той час як білоруська сторона відтягувала його ратифікацію до 2010 р., пов'язуючи це з боргом українських підприємств перед білоруськими, який виник у 1992 р. Однак обмін ратифікаційними грамотами відбувся лише в ході візиту президента Білорусі до України у червні 2013 р.

Станом на 2020 р. договірно-правова база двосторонніх відносин нараховувала 219 двосторонніх документів.

Починаючи з 2005 р., у двосторонньому політичному діалозі з'явилася напруженість через побоювання офіційним Мінськом можливого «експорту» революційних технологій до Білорусі. У квітні 2005 р. Україна підтримала в ООН резолюцію про порушення прав людини в Білорусі.

У 2009 р. було інтенсифіковано політичний діалог на всіх рівнях. Зокрема, в січні 2009 р. у Чернігові відбулася зустріч В. Ющенка та О. Лукашенка. Під час офіційного візиту президента Білорусі до України 4–6.11.2009 р. було досягнуто домовленості про ратифікацію договору про правове оформлення українсько-білоруського державного кордону і вирішення питання з борговими зобов'язаннями України шляхом надання пільгових цін на українську електроенергію, що постачається до Білорусі.

Після Революції Гідності, анексії Криму та початку російсько-українського конфлікту на Донбасі у 2014 р. в Україні існували побоювання, що територія Білорусі може бути використана як плацдарм для воєнних операцій Росії проти України. Влада Білорусі, у свою чергу, побоювалася «експорту» революції з України.

З 2014 р. відносини між Україною та Білоруссю набули нового змісту в політичній площині: президент Білорусі надав гарантії щодо недопущення використання території Білорусі для проведення актів російської агресії проти України; Білорусь, незважаючи на союзницькі зобов'язання перед РФ у рамках Союзної держави, не визнала легітимності так званих референдумів на Донбасі та в Криму. Однак на рівні ГА ООН (27.03.2014 та ін.) білоруська делегація голосує проти українських резолюцій про територіальну цілісність.

За ініціативи української сторони у Мінську 31.07.2014 р. відбулася перша зустріч Тристоронньої контактної групи (Україна – Росія – ОБСЄ) з питань врегулювання ситуації на Південному Сході України. Зустрічі ТКГ у Мінську тривали до 2022 р.

Білоруські добровольці брали участь у боротьбі проти російської агресії в Україні з весни 2014 р. У Києві в 2016 р. відкрили Пам'ятник білорусам, загиблим за Україну. На ньому вказано імена Михайла Жизневського, який загинув під час подій Євромайдану (22.01.2014), а також Віталія Тіліженка й Алеся Черкашина – загиблих добровольців тактичної групи «Білорусь». Окремі білоруси брали участь у бойових діях на боці незаконних збройних формувань так званих ДНР-ЛНР.

21.07.2017 р. під час офіційного візиту О. Лукашенка до Києва було підписано низку міждержавних угод, зокрема: програма

співробітництва у сфері культури, угода про співробітництво у сфері міжнаціональних відносин, угода про наукове співробітництво між НАН України та НАН Білорусі. У 2018 р. в Гомелі відбувся перший форум регіонів України та Білорусі, на якому між українськими та білоруськими компаніями було підписано контрактів на суму понад 100 млн доларів США.

Особиста зустріч В. Зеленського та О. Лукашенка в Житомирі під час Другого форуму регіонів України та Республіки Білорусь у 2019 р. підтвердила спрямованість керівників держав до збереження добросусідських відносин. На форумі було укладено контракти на суму близько 500 млн дол. США.

Різні напрямки зовнішньополітичної активності є чи не найсуттєвішою перешкодою у відносинах між Україною і Білоруссю, оскільки Київ віддає перевагу інтеграції до ЄС, а Мінськ виступає за поглиблення інтеграції в ЄАЕС.

Пріоритетне місце в українсько-білоруських відносинах займають економічні взаємини. У 1996 р. розпочала свою роботу Міжурядова українсько-білоруська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва, засідання якої проходять на регулярній основі.

За даними Держкомстату України, серед торгових партнерів нашої держави Білорусь, за підсумками 2019 р., зайняла друге місце серед країн СНД та п'яте місце серед країн світу. Білорусь традиційно постачає до України трактори, сільгоспмашини, вироби з пластмас, калійні добрива тощо. З України Білорусь імпортує в основному чорні метали, хімічну продукцію, соняшникову олію, готові харчові продукти тощо.

Зовнішньоторговельний оборот між Україною і Білоруссю (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 1,9 млрд дол. США (експорт – 939 млн, імпорт – 964 млн), у 2008 р. – 5 млрд, у 2009 р. – 3 млрд, у 2012 р. – 7,5 млрд, у 2013 р. – 5,8 млрд, у 2015 р. – 3,5 млрд, у 2021 р. – 6,5 млрд дол. США (експорт – 1,6 млрд, імпорт – 4,9 млрд).

Республіка Білорусь станом на 31.12.2019 р. інвестувала в економіку України 59,2 млн дол. США; обсяг українських інвестицій в економіку Білорусі склав 3,6 млн дол. США.

У Білорусі діє 295 підприємств з українським капіталом. Станом на 2020 р. в Україні діяло 9 складальних виробництв білоруської техніки.

В умовах обмеження економічних зв'язків між Росією та Україною, у зв'язку з війною на Донбасі та анексією Криму, Білорусь у 2014-2021 рр. виконувала роль посередника, торговельного хабу для взаємозалежних підприємств Росії та України (передусім машинобудування).

Постійною була взаємодія України з Білоруссю в гуманітарній сфері, до чого спонукають історичні традиції, близькість культур, суміжність територій, проживання в Білорусі 160 тис. українців (2019), а в Україні 276 тис. білорусів, з яких 56 тис. назвали білоруську мову рідною (2001, перепис).

У 1990-х рр. на Берестейщині відновився рух за національно-культурне відродження українців Білорусі. У лютому 1990 р. в Бресті було засноване Українське громадсько-культурне об'єднання Брестської обл. «Берестейщина» з осередками у м. Брест, Брестському, Кам'янецькому, Дрогичинському, Кобринському, Жабінковському та Пінському районах. Під егідою об'єднання працював Український народний університет культури, виходили газети «Голос Берестейщини» (1991–1997) та «Берестейський край» (1996–1999). У 1999 р. товариству «Берестейщина» було відмовлено у перереєстрації.

Станом на 2020 р. в Білорусі діяли 16 громадських організацій українців, зокрема, з 1992 р. – Білоруське громадське об'єднання

українців «Ватра», виходить газета «Українець в Білорусі» (1992–1993, з 2001).

В Україні у 2000 р. було створено Всеукраїнський союз білорусів.

Україна брала активну участь у багатьох культурно-художніх заходах в Білорусі: міжнародний фестиваль мистецтв «Слов'янський базар» у Вітебську, театральний фестиваль «Біла вежа» у Бресті, музичний фестиваль «Магутны Божа» у Могильові, «Сожскі карагод» у Гомелі та ін. У 2001 р. було встановлено пам'ятник Т. Шевченку в Мінську, у 2002 р. – його бюст у Бресті.

У травні 1994 р. в Бресті розпочала роботу українська бібліотека, яка фактично виконує функції українського культурно-інформаційного центру. Українська мова вивчається в кількох школах Кобринського і Дрогичинського районів, а також у Білоруському державному університеті.

24.02.2022 р. територія Білорусі зі згоди білоруського керівництва стала одним із головних напрямків початку широкомасштабної російської агресії проти України.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Білорусі протягом 1979–2005 рр. було включено: масив незайманих лісів Біловезька Пуща; Мірський замок (XVI–XVII ст.); Нясвізький замок (XVI ст.); пункти геодезичної дуги Струве: «Тюпішки», «Лапати», «Осовніца», «Щекоцьк», «Ляскавічи» (1816–1855).

Також видатними пам'ятками культурної спадщини Білорусі є: Спасо-Преображенська церква (XII ст.) та Софійський собор у м. Полоцьк (XI ст., повна реконструкція в 1738–1750 рр.); церква Святих Бориса і Гліба у м. Гродна (XII ст.); Августовський канал (XIX ст.); культові об'єкти оборонного типу XVI – початку XVII ст. (церква Різдва Богородиці в с. Мураванка, церква Святого Михаїла в с. Синкавічи, костел Іоанна Хрестителя в с. Камаї); дерев'яні церкви Полісся: Свято-Микитська церква в с. Здзітава (1502) та Свято-Петро-Павлівська церква у м. Кобрин (XV ст.); Каменецька вежа (1271–1288); Свято-Микільський жіночий монастир у м. Могилев (XVII ст.); Гомельський палацово-парковий ансамбль (XVIII–XIX ст.); Брестська фортеця (1833–1842); Бярозинський біосферний заповідник.

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 2009 р. включила: Архіви Радзивіллів і Нясвізьку бібліотечну колекцію.

До шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства в Білорусі ЮНЕСКО віднесла: традиційний новорічний народний обхідний обряд і свято в с. Семежево Капильського р-ну Мінської обл. «Царі Коледи»; урочистості на честь вшанування Ікони Матері Божої Будславської (Будславський фест).

Електронні джерела:

Сайт Президента Республіки Білорусь: http://www.president.gov.by/

Сайт Ради Міністрів Республіки Білорусь: https://www.government.by/

Сайт Ради Республіки Національних зборів Республіки Білорусь: http://www.sovrep.gov.by/ru/

Сайт Палати представників Національних зборів Республіки Білорусь: http://www.house.gov.by/ru

Сайт Національного статистичного комітету Республіки Білорусь: https://www.belstat.gov.by/

Офіційний сайт Республіки Білорусь: https://www.belarus.by/en/

Сайт Посольства України в Республіці Білорусь: https://belarus.mfa.gov.ua/

Сайт Посольства Республіки Білорусь в Україні: http://ukraine.mfa.gov.by

Література:

Гісторыя Беларусі ў 6 т. / *М. Касцюк* (гал. рэд.). – Мінск, 2000. – Т. 1. – 351 с.; 2008. – Т. 2. – 688 с.; 2007. – Т. 3. – 344 с.; 2005. – Т. 4. – 519 с.; 2006. – Т. 5. – 613 с.

История белорусской государственности: в 5 т. / *А. А. Коваленя* (гл. ред.). – Минск, 2018. – Т. 1. – 597 с.; 2019. – Т. 2. – 413 с.

Чигринов П. Г. Белорусская история: научно-популярный очерк. – Минск, 2010. – 928 с.

Стром А. В. Политическая система Республики Беларусь: теория и практика. – Минск, 2010. – 232 с.

Улахович В. Е. Формирование основ внешней политики Республики Беларусь, 1991–2005 гг. – Минск, 2009. – 350 с.

Елизаров С. А., Нарижная Е. П., Неверова З. А., Юрис С. А. История Беларуси в контексте европейской цивилизации. – Минск, 2016. – 398 с.

Чернявская Ю. В. Белорусы: от «тутейшых» – к нации. – Минск, 2010. – 512 с.

Валіон О. П. Білорусь: соціально-економічні аспекти розвитку (кін. 80-х рр. ХХ – поч. ХХІ ст.). – Тернопіль, 2014. – 273 с.

Горобець В. М. Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998. – 97 с.

Гриценко Г. З. Білорусько-українські культурні зв'язки другої половини XIX – початку XX ст. – Львів, 2015. – 191 с.

Кукса А. Н. Взаимодействие национальных движений Белоруссии и Украины в 1917–1922 гг. – Минск, 2010. – 194 с.

Долженков О. О. Україна – Білорусь: Досвід політичної трансформації. – Одеса, 2003. – 264 с.

Юрчак Д. В. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений. – Витебск, 2012. – 280 с.

Василишин С. Ю. Українсько-білоруські відносини (1991–2014 рр.): дис… канд. іст. наук. – Тернопіль, 2019. – 298 с.

І. І. Богданович, Ю. В. Латиш

МОЛДОВА

Сучасна назва держави: Республіка Молдова (*молд.* Republica Moldova).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Александр Молдаович (Allexandro Moldaowicz) був серед осіб, які засвідчили грамоту галицько-волинського князя Юрія-Болеслава, видану в м. Львів 11.02.1334 р. Очевидно, він був вихідцем із civitas Moldaviae/Molde (м. Бая).

Країна чи земля Молдавська вперше згадується в акті угорського короля Людовіка від 20.03.1360 р. – terre nostre Moldauanae та 02.02.1365 р. – terra Moldvana. Титул dux Moldaviensis вперше згадується в акті Папської курії за 1370 р. – Laczko, dux moldaviensis (Лацко, господар молдавський). У найдавнішій збереженій грамоті молдавської канцелярії, виданій 01.05.1384 р., правитель країни Петру I Мушат іменується dux Terre Moldaviae (господар Землі Молдавської).

Перша згадка про молдован як народ міститься в Хроніці Іоанна Тирнавського (Кюкюлло) (1382) про те, що угорський король Людовік I (1342–1382) майже щорічно проводив «експедиції проти ворогів і повсталих, найчастіше – проти сербів і молдаван [*moldavos*]».

Створення держави. У 1350-х рр. була створена Молдавська марка Королівства Угорщина.

Незалежність Молдавського князівства було проголошено в 1359 р. Незалежність Республіки Молдова (від СРСР) проголошено 27.08.1991 р.

Історичні назви держави: Молдавське князівство (1359–1859/1861); Молдавська Демократична Республіка (1917–1918); Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка в складі УСРР (1924–1937); Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка в складі УРСР (1937–1940); Молдавська Радянська Соціалістична Республіка у складі СРСР (1940–1990); Радянська Соціалістична Республіка Молдова (1990-1991); Республіка Молдова (з 1991).

Також на території Молдови існує самопроголошена держава Придністровська Молдавська Радянська Соціалістична Республіка (1990–1991); Придністровська Молдавська Республіка (з 1991).

В турецьких джерелах Молдову називали також Богданія – за іменем першого правителя Богдана I, іноді – Кара-Іфлака.

У складі Османської імперії у 1489–1552 рр. був Протекторат Молдова, у складі Російської імперії молдовські території називались Бессарабською областю (1812–1873) та Бессарабською губернією (1873–1917), а в складі Королівства Румунія – Бессарабією (1918–1940, 1941–1944).

Площа: 33,8 тис. км^2, у 18,3 разу менша за територію України.

Населення: 2 млн 381 тис. осіб (на 01.01.2025, Євростат); населення ПМР – 465 тис. осіб (на 01.01.2021, Державна служба статистики ПМР).

Очікувана тривалість життя при народженні: 71,9 р. (чоловіки – 67,5; жінки – 76,4) (2023, Євростат).

Етнічний склад населення: молдовани – 76,7 %, румуни – 8 %, українці – 5,1 %, ґаґаузи – 4 %, росіяни – 3,4 %, болгари – 1,6 % (2024, перепис); у ПМР: росіяни – 33,37 %, молдовани – 33 %, українці – 26,7 % (на 31.12.2018, Державна служба статистики ПМР).

Чисельність українців: 123,5 тис. осіб. (2024, перепис); у ПМР – 124,2 тис. (на 31.12.2018, Державна служба статистики ПМР).

Столиця: Кишинів – 567 тис. осіб. **Найбільші міста:** Тирасполь (територія ПМР) – 130 тис.; Бєльці – 91 тис.; Бендери (територія ПМР) – 87 тис. (08.04.2024, перепис).

Державна мова. Молдовська стала офіційною мовою діловодства Молдавського князівства у XVII ст. Конституція АМСРР 1925 р. визнала молдовську, українську та російську мови найрозповсюдженішими та рівноправними в АМСРР. Офіційний статус молдовської мови в АМСРР (поряд із українською та російською) був закріплений постановою ЦВК та РНК АМСРР 1928 р. (публікація нормативних актів, ведення судочинства). Державною молдовська, на основі латинського алфавіту, була проголошена у 1989 р. За рішенням Конституційного суду Республіки Молдова від 05.12.2013 р., державною мовою визнано румунську.

В Автономному територіальному утворенні Ґаґаузія, на півдні Республіки Молдова, з 1998 р. офіційними мовами є молдовська, ґаґаузька та російська (мова законодавства, діловодства й освіти). У ПМР з 1990 р. державними є молдовська, російська та українська мови.

Релігійний склад населення: православні – 95 %, протестанти – 2,6% (2024, перепис).

Державний устрій: республіка (з 1918, з перервами). **Глава держави:** президент. **Глава уряду**: прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Парламент. Перший молдовський представницький і законодавчий орган – Стафул церій (Рада країни/краю) – було створено 21.11/04.12.1917 р. У 1937 р. на підставі Конституції УСРР було утворено Верховну раду Молдавської АРСР. Нинішній парламент постійно функціонує з 1944 р. (до 1992 – Верховна рада Республіки Молдова).

Діюча Конституція прийнята 29.07.1994 р. Діє зі змінами 1996, 2000, 2001, 2002, 2003, 2006, 2016 рр. Першою молдовською конституцією була Конституція Молдавського князівства – Органічний регламент, введений 13.01.1832 р. 23.04.1925 р. була прийнята Конституція Автономної Молдавської Соціалістичної Радянської Республіки в складі УСРР.

Статус у відносинах з ЄС: не є членом ЄС. 28.04.2014 р. було запроваджено безвізовий режим між Молдовою та ЄС. 27.06.2014 р. підписано Угоду про асоціацію між ЄС та Республікою Молдова (набула чинності 01.07.2016). 03.03.2022 р. Молдова подала заявку на членство в ЄС, 23.06.2022 р. країні було надано статус кандидата на вступ до ЄС, 14.12.2023 р. Рада ЄС вирішила розпочати переговори про вступ Молдови до ЄС.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член СНД (з 1991); член ООН (з 1992); член ОБСЄ (з 1992); співзасновник ОЧЕС (з 1992); член Ради Європи (з 1995); член Центральноєвропейської ініціативи (з 1996); співзасновник ГУАМ (1997); член СОТ (з 2001); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (з 2007).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними ООН, складав 5393 дол. США; за даними МВФ – 6411 дол. США (97 місце в світі); за даними Світового банку – 6650 дол. США (104 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Люди постійно жили на території Молдови з раннього палеоліту, понад 300 тис. років тому. Першою археологічною культурою, відомою на цій території, є буго-дністровська культура (VII–VI тис. до н. е.). В епоху енеоліту Молдова входила в ареал поширення трипільської культури (VI–III тис. до н. е.). Найвідомішою культурою бронзової доби на території Молдови була скотарська культура Ноуа (1300–1000 до н. е.). Їй на зміну в XI ст. до н. е. приходить культура фракійського гальштату. У VIII–VII ст. до н. е. посилюються сутички фракійців та кімерійців, які жили у степах на півдні та сході.

У IV–III ст. до н. е. територію сучасної Молдови заселяли фракійські племена ґетів, які вели торгівлю з грецькими містами Північно-Західного Причорномор'я, насамперед з Тірою. У III ст. на територію Молдови вторгається ґерманське плем'я бастарнів, яке, зайнявши територію, розселяється серед ґетського населення. За часів правління ґето-дакського короля Буребісти (82–44 до н. е.) територія Молдови стала частиною фракійської держави Дакія.

Після римського завоювання Дакії у 107 р. територія Молдови залишилась поза межами римських кордонів. У II ст. н. е. більшість її території населяють фракійські племена карпів, які консолідували навколо себе інші місцеві племена. Під тиском карпів та ґотів римляни у 270-х рр. залишають Дакію, відступивши за Дунай. У III–IV ст. на території Молдови, Румунії та України під впливом інтенсивних контактів з римлянами формується черняхівська культура, представлена різноетнічним населенням під політичним пануванням ґотів. Наприкінці IV ст. в регіон зі сходу приходять гуни, знищуючи черняхівські поселення та землеробське населення на території Молдови.

З кінця V до початку VII ст. спустошене межиріччя Дністра та Пруту заселяють слов'яни (в основному анти та на півночі – склавіни). На захід і південь від Пруту в V–VII ст. пеньківська культура антів у контакті з романізованим ґето-дакським населенням утворює своєрідну культуру Іпотешть–Киндешть–Чурел.

З регіональним розмежуванням слов'ян у IX ст. по Дністру розташовуються тиверці та уличі. До 940-х рр. тиверці увійшли до складу держави Київська Русь, у північній та центральній частині Молдови зафіксована велика кількість їхніх поселень. До середини XII ст. землі Північної Молдови були частиною Київської Русі.

Упродовж IX–XI ст. країна була зоною активної міграції та розселення угорців, печенігів, торків, половців. З другої половини XI ст. і до 1230-х рр. південна та центральна частина Молдови були під владою половців. Слов'янське населення знищувалось, ховалось у глухих лісах або втікало до Галицького князівства. Регіон занепадав.

Під час походу військ монгольського хана Батия в Центральну Європу 1241–1242 рр. територія Молдови зазнала значних спустошень. У другій половині XIII – першій половині

XIV ст. її південний та центральний регіони стали найзахіднішою частиною Улусу Джучі (Золотої Орди), окрім того, в останній третині XIII ст. вона була частиною незалежного Ногайського улусу. Для контролю територій, торгівлі та збору податків джучіди засновують тут декілька нових міст: Янгі-Шехр та місто поблизу сучасного с. Костешть.

З XII ст. в гірські та передгірські райони Східних Карпат починає проникати романомовний народ волохи, втікаючи з-під влади угорців. До середини XIV ст. тут було вже близько 800 волоських поселень. Паралельно північну та частково центральну частину території Молдови заселяли слов'яни з Галицької Русі. Умовним кордоном розселення слов'янського та волоського населення були Кодри. Під впливом тісних контактів зі слов'янським населенням, його поступової асиміляції, нових природних та політичних умов життя між Карпатами та Дністром починає формуватись нова романська етнічна спільнота – молдовани. Першопочатково це була невелика територія між Карпатами та річками Молдова і Сірет, де у 1330-х рр. фіксуються перші молдовські міста Бая та Сірет.

Близько 1345 р. влада над територією Молдови переходить від татарів до угорців, і вона стає Молдавською маркою Королівства Угорщина під керівництвом воєвод. Першим відомим правителем марки був марамурешський воєвода Драґош (з 1353).

У 1359 р. інший воєвода із Марамурешу Богдан I займає з волохами Молдавську марку й оголошує про створення незалежного від Королівства Угорщина Молдавського князівства. Боротьба молдован за незалежність від Угорщини завершилася визнанням угорським королем Молдавського князівства актом від 02.02.1365 р.

Ключову роль у процесі становлення молдовської державності відіграв господар Петру I Мушат (1375–1391). На початку 1380-х рр. він приєднує до Молдови Шипинську землю з містами Хотин, Цецино та Хмелів. З метою збереження цього надбання та убезпечення країни з боку Угорщини, Петру I у 1387 р. визнає над молдовською землею сюзеренітет короля Польщі Владислава II Яґайла, якому приносить васальну присягу. Таким чином Молдова здобуває собі союзника у протистоянні з угорцями. Господар Петру I починає систематичне карбування першої молдовської монети – гроша, а в 1387 р. сам призначає главу Церкви – єпископа. Це викликало різкий спротив константинопольського патріарха.

За його нащадків Романа I (1391–1394) і Стефана I (1394–1399) молдовська держава набуває свого максимального територіального зростання. За часів Романа південна частина території між Прутом і Дністром разом із фортецями Кілія і Четатя-Албе (Білгород-Дністровський) увійшла до складу Молдавського князівства. Роман титулував себе як «Великий самодержавний пан Іо Роман воєвода, володар землі Молдавської від планини до моря». У 1399 р. молдовські загони брали участь у битві з ординцями на річці Ворскла на стороні литовського князя Вітовта.

Соціально-економічного розквіту молдовська земля набуває за господаря Олександра Доброго (1400–1432). Він зумів вигідно скористатись географічним положенням Молдавського князівства, через яке проходили торгові шляхи, що зв'язують Причорномор'я та Центральну Європу. Привілеї, надані купецьким корпораціям Львова (1408) та інших значних міст Східної Європи, сприяли активізації транзитної торгівлі його володіннями і суттєво збільшили митні збори у державну скарбницю.

Молдовсько-польський альянс був підтверджений угодами 1402 та 1411 рр. У 1410 р.

молдовські загони беруть участь у Ґрюнвальдській битві на боці польсько-литовських військ. Олександр Добрий успішно відстоює незалежність молдовської землі в боротьбі із загарбниками. У 1420 р. молдовському господарю вдається відбити перше вторгнення турків-османів у його країну, а в 1429 і 1430 рр. – волосько-турецькі вторгнення. Він здійснює в країні адміністративну реформу, запровадивши систему повітів (цинутів), та добивається у 1401 р. визнання константинопольським патріархом єпископа Йосифа законним молдовським митрополитом з резиденцією в Сучаві.

Після смерті Олександра Доброго в 1432 р. у молдовській землі настає період смути та міжусобних війн, під час якого протягом 25 років на престолі змінюється 9 господарів. У цей час Молдова втрачає на користь Польщі Шипинську землю, а в 1456 р. вперше погоджується виплачувати щорічну данину (харач) Османській імперії у дві тис. золотих. Смутні часи завершуються, коли престол обіймає Стефан III Великий (1457–1504).

Отримавши у спадок розорену країну, Стефан III здійснює адміністративні реформи. Прагнучи послабити зрослу вагу молдовського боярства, він веде політику зі збільшення господарського домену, ревізуючи і викуповуючи боярські володіння, й надає землі вірним йому людям, незалежно від соціального становища, формуючи нову еліту. Стефан III зменшує компетенції боярської ради лише до законодавчих, а уряд починає формувати із призначених особисто господарем людей. Запроваджується система військово-адміністративних округів навколо основних фортець, котрі очолили так звані «пиркелаби» (військові губернатори) з дуже широкими повноваженнями.

У XV ст. молдовський торговий шлях став головною магістраллю, яка зв'язувала Центральну та Східну Європу з Північним Причорномор'ям і Левантом, що дозволяло Молдавському князівству багатіти на транзитній торгівлі. За часів Стефана Великого молдовські кораблі плавали до Венеції і Генуї, а населення країни складало близько 220 тис. осіб.

Стефан III досить успішно протистояв замахам сусідніх держав на молдовську незалежність, збираючи у воєнний час армію з 40 тис. воїнів і спираючись на оборонну систему з 9 фортець: Сучава, Нямц, Хотин, Четатя Албе, Нова фортеця (Роман), Сорока, Кілія, Старий Орхей, Кречуна. У 1461 р. він вторгається в Угорщину, відбиває угорські вторгнення 1467 р. (Битва при Баї). Прагнучи мати допомогу Угорщини проти ворогів, згідно з молдовсько-угорським договором 1475 р., Стефан III визнає сюзеренітет угорського короля.

У 1469, 1473, 1475 (Васлуйська битва) та 1476 рр. молдовани відбивають вторгнення турків, здійснені за підтримки Волощини. У війні 1484 р. проти Османської імперії Молдова втратила Кілію та Четатя Албе, а з ними – вихід до моря. У війнах 1485 та 1486 рр. молдовани декілька разів розбивали турків. Відповідно до мирного договору з турками 1489 р., Молдова залишилась незалежною, але була змушена виплачувати данину Османській імперії.

У 1490 р. Стефан III захопив Покуття. У 1497 р. польська армія вторглася в Молдову та тимчасово взяла в облогу Сучаву, однак під час відступу була розбита в битві біля Козмінського лісу 26.10.1497 р. У 1498 р. молдовські війська вторгаються на територію Галичини. Війна завершилась договором від 10.07.1499 р., згідно з яким польський король визнав молдовського господаря рівним собі. У 1502 р. Стефан III остаточно приєднує до Молдови Покуття.

Наступник Стефана Богдан III (1504–1517) ув'язується у війну проти Польщі, що спонукає

до початку війн проти Молдавського князівства Волощину і Османську імперію, а також спричиняє систематичні набіги татарів. Зрештою Богдан III змушений був у 1514 р. укласти з Османською імперією договір, за яким ставав данником султана.

За господаря Петру IV Рареша (1527–1538) Молдова в результаті походів у Трансільванію відбирає в Угорщини ряд територій. Прагнучи остаточно закріпити Покуття за Молдовою, Петру Рареш починає війну проти поляків, однак у битві при Обертині 1531 р. молдовська армія зазнає поразки, і Покуття повертається до Польщі. У 1538 р. внаслідок зради бояр Молдова остаточно стає васалом Османської імперії. Держава втрачає Буджак і Тягиню (Бендер), у Сучаві стає турецький гарнізон. Турки призначають свого господаря Стефана Лекусте. Після його вбивства боярами у 1540 р. Молдова стає ареною боротьби боярських угруповань, які підтримуються різними іноземними монархами.

Наприкінці XVI ст. зав'язується потужна боротьба за вплив на Молдову між Річчю Посполитою і Османською імперією, чиє протистояння і дозволило зберігати тривалий час суверенітет Молдови, але у цих подіях вона виступала об'єктом у міждержавних відносинах.

З кінця XVI ст. утверджується практика фактичної купівлі претендентами молдовського престолу, тому отримання господарства стає подібним до призначення чиновника. На вимогу турків столиця Молдавського князівства у 1564 р. була перенесена із добре захищеної Сучави до Ясс.

Перший серйозний виступ проти османської влади відбувся у 1574 р., коли Стамбул почав вимагати збільшення суми щорічної данини. Господар Івоня Лютий (1572–1574) завдає декілька поразок туркам та волохам (битва при Жіліште 24.04.1574), тимчасово приєднує Волоське князівство, але, зраджений боярами, гине.

У результаті серії козацьких та польських походів у Молдову польській владі у 1595 р. вдається посадити на молдовський престол Єремію Могилу (1596–1606, з перервами), який визнав васальну залежність від Польщі. Однак у 1600 р. Молдову займає волоський господар Міхай Хоробрий, який на нетривалий час об'єднує Волоське і Молдавське князівства. У тому ж році поляки відновлюють Єремію Могилу на молдовському престолі, а його брата Симеона Могилу ставлять на волоський престол (1600–1602, з перервою). Проте після поразки у 1616 р. молдовського господаря Олександра Могили від турків польський протекторат над країною припиняється. Подальша боротьба за контроль над Молдовою привела до Хотинської війни 1620–1621 рр. між Османською імперією та Річчю Посполитою. За результатами війни Молдова залишається під владою турків.

Василь Лупу (1634–1653) намагався встановити контроль Молдови над Волощиною, здійснивши туди декілька походів. За його правління почалось послідовне впровадження румунської мови у державне та релігійне життя: відкрита перша вища школа – Василіанська академія в Яссах (1640), перша молдовська типографія у Яссах (1641); державні документи почали готуватись румунською мовою; у 1646 р. був виданий румунською мовою перший кодекс законів «Правила Василя Лупу».

Період смут і протистояння в Молдові тривав до 1685 р., коли Османською імперією було відновлено стійкий протекторат над країною через поставлення господарем Константіна Кантеміра (1685–1693). 19.11.1710 р., під час російсько-турецької війни 1710–1713 рр., Стамбул призначає господарем Молдови Дмитра Кантеміра. Він, бажаючи позбавити країну від турецького гноблення, підписує

13.04.1711 р. в Луцьку таємну угоду з російським царем Петром I, згідно з якою Молдова погоджується прийняти російський сюзеренітет. Оскільки Прутський похід Петра I завершився поразкою, то Молдова надалі лишилась під османським протекторатом, але Росія отримала історичні підстави для претензій на встановлення над нею у подальшому свого протекторату.

Після 1711 р. турки починають самостійно призначати молдовських господарів, в основному – із греків-фанаріотів.

Так, під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр. російська армія, воюючи на території Молдови, взяла її столицю Ясси, але отримати контроль над нею через несприятливу міжнародну ситуацію не змогла. Військові дії наступної російсько-турецької війни 1768–1774 рр. також розгорталися здебільшого на території Молдови. За умовами Кючук-Кайнарджійського мирного договору 1774 р., Османська імперія тепер мала призначати чи змінювати господарів Молдови й Волощини лише за узгодженням із Російською імперією. У 1774 р., за угодою між Австрією й Османською імперією, від Молдови було від'єднано Буковину і передано Австрії.

Війна Російської імперії з Османською імперією у 1787–1791 рр. також відбувається на території Молдови. Крім того, проти Туреччини на території Молдови бойові дії веде й Австрія. Під час війни близько 10 тис. молдован вступили у добровільні волонтерські формування при російській армії. Згідно з Ясським мирним договором 09.01.1792 р., Російська імперія розширює свої кордони до р. Дністер, отримавши безпосередній кордон із Молдовою. Побоюючись переслідувань з боку влади Османської імперії, частина жителів залишає Молдавське князівство, більшість з них переселилась за Дністер. У Придністров'ї тоді були засновані міста Григоріополь (1792) і Тирасполь (1795).

За результатами російсько-османської війни 1806–1812 рр., Російська імперія включає до свого складу всю територію Молдавського князівства до р. Прут. Разом із територією Буджаку вона під назвою Бессарабія стає основою для Бессарабської області (1813–1873), а потім – Бессарабської губернії (1873–1917). Західна частина Молдавського князівства (за р. Прут) залишилась під турецькою владою. Надалі ці дві частини Молдавського князівства розвивались у різному державно-політичному, економічному та культурному середовищі.

На початку існування Бессарабської області російська влада враховувала місцеву специфіку, однак з 1828 р. молдовська мова вилучалася з офіційного вжитку в публічних установах (остаточно у 1842), а на початок 1870-х рр. – повністю вилучена зі шкільної освіти. Важливою тенденцією розвитку Бессарабії у складі Російської імперії стало зниження частки молдован у складі населення області з 78,2% у 1817 р. до 54,9% у 1859 р. та 47,6% (920 тис.) у 1897 р.

З початку XIX ст. на півдні Молдови починають селитися болгари та ґаґаузи, кількість яких на середину XIX ст. склала 60 тис. осіб.

У другій половині XIX ст. в Бессарабії суттєво зростає сільськогосподарське товарне виробництво: вирощування пшениці, кукурудзи, ячменю (з часу приєднання до Росії посівні площі під пшеницю зросли у 15 разів і давали до 2,2 млн тонн зернових); виноробство (у 1900 р. Бессарабія виробляла 7 млн відер вина).

У 1859 р. князем і Молдови (територія між Карпатами і р. Прут, яка не потрапила під російську владу), і Волощини обирається Александру Іон Куза, після чого 24.01.1859 р. було проголошено акт про об'єднання двох

князівств. У 1861 р. було створено спільний уряд для двох князівств. У січні 1862 р. Національні збори обох князівств ухвалили самоліквідацію й утворення єдиного парламенту та перенесення столиці до Бухареста. На практиці ж відбулось поглинення Волощиною Молдови. 03.04.1866 р. румунські війська розстріляли у Яссах демонстрацію, учасники якої вимагали повернення Молдавському князівству незалежності. Загинуло понад 300 молдован, молдовського митрополита Калініка Міклеску, який очолював ходу, було поранено.

Під впливом революції 1917 р. в Російській імперії у Молдові, за рішенням Військово-молдовського з'їзду, 21.11.1917 р. створюється краєвий представницький орган Сфатул церій, який 02.12.1917 р. проголошує Бессарабію Молдавською Демократичною Республікою у складі Російської демократичної федеративної республіки та утворює уряд (Раду генеральних директорів) на чолі з Пантелеймоном Єрханом. У грудні 1917 р. Сфатул церій запрошує Румунію ввести свої війська в Бессарабію для подолання хаосу та анархії в краї. Активний опір просуванню румунської армії чинили місцеві ради та військові частини, очолювані більшовиками.

24.01.1918 р. Сфатул церій проголосив незалежність МДР. Оскільки країна фактично була окупована румунськими військами, то Сфатул церій 27.03.1918 р. ухвалює рішення про приєднання Бессарабії до Румунії на засадах автономії. Навесні 1918 р. румунські війська починають масові реквізиції продовольства в Молдові.

У травні 1918 р. між Румунією і країнами Четверного союзу укладається Бухарестський мирний договір, за яким Німеччина і Австро-Угорщина погоджуються на анексію Румунією Бессарабії.

27.11.1918 р. під тиском Бухареста Сфатул церій відмовляється від автономії, проголосувавши за приєднання без будь-яких умов, а румунський король Фердінанд I видає указ про ліквідацію МДР. Проти румунської влади у 1919 р. вибухнуло два великих збройних повстання – Хотинське та Бендерське, у 1924 р. – Татарбунарське, жорстоко придушені румунськими військами.

Юридично «бессарабське» питання було вирішене на конференції послів країн Антанти. Між ними та Румунією 28.10.1920 р. був підписаний так званий Бессарабський (Паризький) протокол, яким було визнано суверенітет Румунії над територією Бессарабії.

На лівобережному Придністров'ї, територія якого не була анексована Румунією, збройна боротьба проти радянської влади тривала до 1923 р. У жовтні 1924 р. з молдовських територій на лівому березі Дністра у складі Української СРР було утворено Молдавську АСРР. Вона створювалась за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) як своєрідний плацдарм для повернення Бессарабії. За переписом 1926 р., в МАСРР молдовани складали 30,13 % населення, українці – 48,49 %, росіяни – 8,54 %. Під час голоду 1932–1933 рр. в МАСРР загинуло понад 20 тис. осіб. Опір колективізації було подолано, і на 1937 р. у колгоспах вже було об'єднано 96,6 % селян.

Після капітуляції Франції перед Німеччиною 22.06.1940 р. Румунія 28.06.1940 р. змушена була передати Бессарабію СРСР, реагуючи на ультиматум, висунутий до неї Москвою 26.06.1940 р.

У 1940 р. на основі приєднаних до складу СРСР територій Бессарабії та етнічних молдовських земель Молдавської АРСР було створено Молдавську РСР. Ухвалена в 1941 р. Конституція МРСР проголосила її соціалістичною державою робітників і селян.

Після нападу 22.06.1941 р. Німеччини та її союзників на СРСР на молдовському

напрямку діяли дві румунські та одна німецька армії. Бої на території Молдови тривали до 13.08.1941 р. З її території було евакуйовано близько 500 тис. жителів. Окуповані Румунією території МРСР у 1941–1944 рр. були розділені між губернаторствами Бессарабія та Трансністрія. Тут відбувались румунізація промисловості, торгівлі та землі, відвертий грабунок ресурсів. За час окупації було вбито близько 120 тис. жителів Молдови, 200 тис. померли від голоду та хвороб, до Румунії було вивезено обладнання більшості підприємств, підірвано 322 мости, вирубано 30 тис. га садів та виноградників тощо. Загальні збитки оцінювались у 16 млрд руб.

У ході Другої Ясько-Кишинівської операції (20–29.08.1944), яка проводилась силами 2-го і 3-го Українських фронтів, територія Молдови була звільнена від німецьких та румунських загарбників. У боях за звільнення Молдови було розгромлено 18 німецьких та 22 румунських дивізії, в полон потрапило 102 тис. румунських та 106 тис. німецьких солдатів.

Після звільнення території Молдови від румунської окупації Молдавську РСР було відновлено. За два повоєнних роки від епідемій та соціальних захворювань в Молдові загинуло 107 тис. осіб.

Договором від 1946 р. Румунія визнала кордон із СРСР, і Молдавська РСР отримала свій західний кордон по лінії радянсько-румунського кордону.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Після звільнення Молдови через нестачу місцевих кадрів, здатних працювати у радянській управлінській системі, більшість керівних кадрів від повітового та районного рівня і вище займали вихідці з інших республік. У 1940–1960 рр. на території МРСР застосовувались юридичні кодекси УРСР. З часом ситуація дещо вирівнялась, і в 1989 р. молдовани обіймали 80 % посад секретарів ЦК КПМ, 70 % секретарів міських та районних комітетів партії, 74 % голів місцевих рад, але лише 47 % серед керівників підприємств промисловості, с/г, будівництва, транспорту.

З 1988 р. в Молдавській РСР розгортається рух за запровадження молдовської мови і культури в усі сфери життя, надання молдовській мові державного статусу та переведення її на латинську графіку (Лист 66 літераторів).

Молдовські національно-демократичні сили об'єднуються навколо Народного фронту Молдови (з 1989), який прагне об'єднання з Румунією. Оскільки вагому частину населення республіки становили українці та росіяни, то подібну політику реалізувати було складно. У республіці розгортаються сепаратистські рухи, зокрема, на півдні республіки утворюється національний рух «Ґаґаузький народ», російськомовне населення об'єднується в Інтернаціональний рух Молдавії «Унітате-Єдність» (з 1989).

Одним із ключових конфліктних питань стало мовне питання. 31.08.1989 р. Верховна Рада МРСР доповнює Конституцію статтею про державний статус молдовської мови, а 01.09.1989 р. ухвалює закон «Про функціонування мов на території МРСР», згідно з яким єдиною державною мовою республіки стала молдовська на латинській графіці, а для всіх керівних працівників ставилась вимога володіння державною мовою. Проти цих рішень у Молдові страйкували 192 підприємства, основний контингент робітників яких складали росіяни та українці.

За результатами парламентських виборів 1990 р., головою Президії Верховної Ради МРСР було обрано секретаря ЦК КПМ Мірчу Снєґура. Уряд республіки очолив представник НФМ Мірча Друк (1990–1991).

У червні 1990 р., в зв'язку із публікацією Секретного протоколу до договору «Про ненапад» між СРСР і Німеччиною, Верховна рада МРСР визнає його таким, що втратив силу, а територію Молдови проголошує окупованими СРСР румунськими територіями. Водночас уряд М. Друка ініціював звільнення працівників, які не володіють державною мовою.

У відповідь на ці дії декілька районів півдня Молдови 19.08.1990 р. проголошують себе Ґаґаузькою республікою у складі СРСР, а лівобережні райони Дністра 02.09.1990 р. проголошують себе Придністровською Молдавською Республікою у складі СРСР. У жовтні 1990 р. владою Кишинева організовується похід добровольців з метою припинення сепаратистських дій ґаґаузів. Війська 14-ї радянської армії, дислокованої у Молдові, втрутились у події, начебто, аби не допустити розгортання громадянського конфлікту.

Протягом квітня 1990 – серпня 1991 рр. відбувається стрімка суверенізація Молдови. 27.04.1990 р. Верховна рада МРСР затверджує румунський триколор державним прапором, 03.09.1991 р. призначає президентом М. Снєґура (1990–1996, потім обраний на президентських виборах 1991), 27.08.1991 р. проголошує незалежність Молдови.

Після проголошення незалежності Молдови відносини між Кишиневом і ПМР загострюються через ряд гучних заяв прихильників об'єднання з Румунією та низку збройних сутичок (Дубоссари, Бендери та ін.). ПМР пропонувала РМ укласти федеративний договір, однак Молдова прагнула силою відновити свою владу над Придністров'ям. 19.06.1992 р. у м. Бендери входять регулярні частини молдовської армії та МВС за підтримки бронетехніки, у місті розгортаються бої. Придністровське ополчення, за підтримки 14-ї російської армії, вчиняє запеклий опір.

Угоду про припинення вогню було підписано у ході переговорів між президентом РФ Б. Єльциним і президентом Республіки Молдова М. Снєґуром за присутності президента самопроголошеної ПМР І. Смірнова (1991–2011) у Москві 21.07.1992 р.

Згодом за посередництва РФ та України між лідерами Республіки Молдова і ПМР 08.05.1997 р. було підписано Меморандум «Про підстави нормалізації взаємин між Республікою Молдова і Придністров'ям». Але реалізувати на практиці досягнутий компроміс не вдалося, оскільки між лідерами Молдови і ПМР виявились розбіжності у трактуванні змісту поняття «спільної держави».

В основі конфлікту в Молдові лежить суперечка між взаємовиключними поглядами на національну ідентичність титульного етносу, активна меншість якого здебільшого ідентифікує себе як румунів, заперечуючи існування окремої молдовської нації, а більшість сприймає себе як етнічних молдован.

З 1992 р. на території Молдови існує дві Православні церкви: відновлена Бессарабська митрополія у складі Румунської православної церкви (легалізована 2002) та Православна церква Молдови, якій Російська православна церква надала автономію.

Після подій червня–липня 1992 р. і початку економічної кризи внаслідок втрати традиційних ринків збуту в рамках колишнього СРСР внутрішньополітична ситуація в Республіці Молдова загострюється. У 1993 р. парламент республіки саморозпускається, а на дострокових виборах 1994 р. перемогу здобувають Аграрно-демократична партія Молдови (56 мандатів) і виборчий блок Соціалістичної партії Молдови (СПМ) та руху «Унітате-Єдність» (28 мандатів). Представники колишнього НФМ та об'єднання з Румунією пішли на вибори у складі Християнсько-демократичного народного фронту

(ХДНФ, 9 мандатів) і Блоку селян та інтелектуалів (11 мандатів).

З метою з'ясування державного курсу Молдови та припинення протистояння на національному ґрунті 06.03.1994 р., за ініціативи аграріїв, було проведено консультативний референдум, на якому 97,9 % громадян підтвердили, що прагнуть не приєднання до Румунії, а розвитку Молдови як незалежної держави. Після цього парламент Молдови у 1994 р., із застереженнями щодо військово-політичного співробітництва, ратифікував Угоду про створення СНД та Статут СНД, юридично оформивши членство Молдови у цій організації. Конституція РМ в 1994 р. наразилась на критику з боку румунського уряду (декларація від 01.08.1994) через «заперечення румунського характеру Республіки Молдова».

У 1994 р. вдалося мирним чином провести реінтеграцію Ґаґаузії, ухваливши 23.12.1994 р. закон, за яким ґаґаузам надавалось право на адміністративно-територіальне самоуправління, а ґаґаузька мова, поряд з молдовською і російською, визнавалась на території автономії офіційною.

На президентських виборах 1996 р. перемагає підтриманий лівими силами колишній перший секретар ЦК КПМ Петро Лучінський (1997–2001), який, однак, продовжив проєвропейський курс країни. У 1998 р. євроінтеграція була оголошена стратегічним пріоритетом країни.

Парламентські вибори 1998 р. виграє створена у 1993 р. Партія комуністів Республіки Молдова (ПКРМ) на чолі з Володимиром Ворониним (40 мандатів), однак, не створивши лівої більшості, залишається в опозиції. Друге місце займає правий блок «Демократична конвенція Молдови» у складі Партії відродження і згоди Молдови на чолі з М. Снєґуром, ХДНФ та ін. – 26 мандатів, Рух за демократичну і процвітаючу Молдову (з 2000 – ДПМ) – 24 мандати, Партія демократичних сил – 11 мандатів.

У 2000 р. ухвалюють зміни до Конституції про розширення повноважень уряду та вибори президента у парламенті – фактично про перехід до парламентської форми правління. На дострокових парламентських виборах 2001 р. ПКРМ отримує більшість у парламенті (71 мандат із 101), лівоцентристський виборчий «Альянс Браґіша» – 19 мандатів, ХДНП – 11. У результаті виборів комуністи отримали всю повноту влади в країні, закріпивши її вибором президентом Молдови свого лідера В. Вороніна (2001–2009).

За час його керівництва у Молдові стабілізується політична та соціально-економічна ситуація, розпочинається її вихід із тривалої кризи, країна стає членом СОТ та активно відновлює свої ринки збуту товарів на пострадянському просторі.

Прихід комуністів до влади на деякий час посилив російський чинник в житті Молдови. У 2001 р. поновлюється переговорний процес між РМ і ПМР. У 2003 р. під тиском західних країн В. Воронін в останній момент відмовляється підписати запропонований РФ Меморандум Козака, який передбачав вирішити придністровський конфлікт через перетворення Молдови на асиметричну федерацію, у якій ПМР та Ґаґаузія отримали б можливості блокувати небажані для автономії законопроекти, проголошення Молдови нейтральною країною, ліквідацію її збройних сил та введення російських військ у ПМР до 2020 р. у якості гарантії домовленостей.

На сьогодні ПМР залишається невизнаною у світі самопроголошеною державою, 97,1 % жителів якої на референдумі 2006 р. висловились за приєднання до Росії, і в якій станом на 2017 р. 45 % населення (213 тис. осіб) мають російське громадянство. Станом на 2015 р. кількість російських військових

на території ПМР становила понад 1 тис. осіб.

З 2005 р. провідною політичною партією ПМР є «Відновлення», яка представляє інтереси холдингу «Шериф». Президентом ПМР у 2011–2016 рр. був Євген Шевчук. «Шериф» боровся за владу в ПМР з президентами І. Смірновим та Є. Шевчуком, поки у 2016 р. президентом ПМР не став його представник В. Красносельський.

Прагнучи переобиратися президентом, В. Воронін у 2005 р. заявляє про однозначну орієнтацію на ЄС. 24.03.2005 р. парламент Молдови ухвалює декларацію, що «подальший розвиток РМ не може бути досягнуто ніяк інакше, окрім як проведенням послідовного і незворотного курсу на європейську інтеграцію».

На парламентських виборах 2005 р. ПКРМ знову отримує одноосібну більшість – 56 мандатів, «Демократична Молдова» на чолі з ДПМ – 34 мандати, ХДНП – 11. На виборах 2009 р. перемогу знову здобуває правляча ПКРМ. Прорумунська опозиція заявила, що результати виборів було сфальсифіковано, і 07.04.2009 р. у центрі Кишинева розпочався мітинг, який висунув вимогу перерахунку голосів. Того ж дня маніфестантами були захоплені й розгромлені приміщення парламенту і президента. Призначений Конституційним судом перерахунок голосів не змінив результату парламентських виборів. ПКРМ отримала одноосібну більшість у парламенті (60 місць), що давало комуністам можливість формувати уряд і обирати президента, але В. Воронін не мав права обиратися на посаду президента третій раз. Новообраний парламент із двох спроб не зміг обрати президента держави і, згідно з Конституцією, був розпущений.

На нових позачергових парламентських виборах 29.07.2009 р. правляча ПКРМ здобула 44,69 % голосів виборців (48 місць), Ліберально-демократична партія Молдови (ЛДПМ) – 18 місць, Ліберальна партія – 15 місць, ДПМ – 13 місць, альянс «Наша Молдова» – 7 місць. Опозиційні партії ЛДПМ, ДПМ, ЛП та «Наша Молдова» утворили коаліцію «За європейську інтеграцію». Прем'єр-міністром було обрано лідера ЛДПМ Влада Філата (2009–2013).

Наприкінці 2009 р. парламент знову двічі не зміг обрати президента, і 2010 р. відбуваються нові позачергові парламентські вибори. За їх результатами ПКРМ отримала 42 місця, ЛДПМ – 32, Демократична партія – 15, Ліберальна партія – 12 місць.

У січні 2010 р. Молдова розпочала з ЄС переговори про підписання угоди про асоційоване членство, 27.06.2014 р. підписала Угоду про асоціацію з ЄС, а з 28.04.2014 р. жителі Молдови отримали змогу перетинати кордон з ЄС без віз.

Відновлення з 2012 р. викладання у школах історії румунів та визнання у 2013 р. Конституційним судом Молдови румунської мови державною мовою Республіки Молдова відображало тенденцію посилення панрумунських настроїв у молдовському суспільстві, насамперед у містах. За даними перепису населення РМ, у 2014 р. молдовську мову назвали рідною 55,1 % (у 2004 – 60 %), румунську – 22,8 % (у 2004 – 16,5 %).

Обов'язки президента Молдови у 2009–2010 рр. виконував спікер парламенту, лідер Ліберальної партії, прихильник панрумунських позицій Міхай Ґімпу, у 2010–2012 рр. – лідер ДПМ Маріан Лупу. Затяжну кризу з виборами глави держави було подолано завдяки голосам трьох соціалістів, які дозволили обрати президентом Молдови Ніколає Тімофті (2012–2016).

Боротьба за владу між фактичним лідером ДПМ В. Плахотнюком та прем'єр-міністром

В. Філатом привела навесні 2013 р. до розпаду правлячої коаліції ЛДПМ, ДПМ, ЛПМ. Звинуваченому в корупції В. Філату парламент виніс вотум недовіри (арештований 2015, засуджений 2016).

На парламентських виборах 2014 р. основна боротьба розгорнулась між євро- (ЛДПМ, ДПМ, ЛПМ) та російськоорієнтованими (ПКРМ, ПСРМ) партіями. Партія соціалістів Республіки Молдова здобула 25 мандатів, ЛДПМ – 23, ПКРМ – 21, ДПМ – 19, ЛПМ – 13. У 2016 р. В. Плахотнюк офіційно очолює ДПМ, а главою уряду Молдови стає його близький соратник Павел Філіп (2016–2019).

На прямих президентських виборах 2016 р. основна боротьба розгорнулась між прихильниками інтеграції Молдови з ЄС та з РФ. Президентом було обрано лідера ПСРМ І. Додона, який виступав з проросійських позицій як прихильник федералізації Молдови і противник її інтеграції з ЄС та НАТО. Конституційний суд Молдови неодноразово в 2017–2018 рр. тимчасово відсторонював І. Додона від посади через відмову підписувати укази про урядові призначення та ухвалені парламентом закони.

Парламентські вибори 2019 р. проводились за введеною в 2017 р. змішаною виборчою системою. У результаті ПСРМ загалом здобула 35 мандатів, ДПМ – 30, альянс правоцентристських проєвропейських партій ACUM Platforma DA şi PAS – 26, політична партія «Шор» – 7. ПКРМ не здобула жодного мандата. Прагнучи відсторонити ДПМ В. Плахотнюка від влади, проєвропейський ACUM та проросійська ПСРМ створили коаліційний уряд на чолі з лідером ACUM Майєю Санду, парламент очолила лідер соціалістів Зінаїда Гречана.

12.11.2019 р. М. Санду була відсторонена від посади прем'єр-міністра через винесення парламентом вотуму недовіри уряду. У 2020 р. обрана президентом Республіки Молдова.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Після завершення окупації у 1944 р. Молдова опинилась у стані цілковитої розрухи. Було зруйновано майже 90 % промислових підприємств, знищено майно 353 колгоспів і 66 МТС, спалено 50 тис. житлових і господарських будівель тощо.

Від самого звільнення у Молдавській РСР відновлюється командно-адміністративна система управління, яка дала можливість швидкими темпами відбудовувати економіку. Молдова отримує значні грошові позички із союзного бюджету, промислове обладнання і паливно-мастильні матеріали, до республіки надсилається велика кількість кваліфікованих працівників з Росії, оскільки більшість молдовських фахівців евакуювались до Румунії.

У 1945–1947 рр. через тривалу посуху складається катастрофічна ситуація в сільському господарстві. В республіці спалахує голод (100 тис. загиблих). У той самий період в Молдові здійснюється колективізація сільського господарства. Селяни, отримавши у 1945 р. земельні наділи, вже у 1946 р. мали йти до колгоспів. Станом на кінець 1948 р. колгоспами була об'єднана п'ята частина селянства правобережної Молдови, заможні господарства обкладались високими податками. Піком політики колективізації в республіці стає 1949 р., коли здійснюється розкуркулення і виселення в Сибір заможних селян та членів їхніх сімей (35 тис. осіб). Політика залякування селянства дала результат: станом на кінець 1950 р. 97 % селянських господарств подали заяви на вступ до колгоспів.

До 1960-х рр. профіль аграрного виробництва в республіці було змінено. У рослинництві

почало домінувати вирощування пшениці й кукурудзи, натомість було скорочено вирощування традиційних картоплі й бобових. Також було розширено удвічі площі садів та виноградників. Таким чином Молдавська РСР займає свою товарну нішу у загальносоюзному господарському комплексі. Також вона здобуває потужні позиції у виробництві ряду груп товарів харчової промисловості (вина, коньяки), одягу і взуття, тютюнових виробів, консервів.

Станом на 1990 р. в МРСР працювало 213 підприємств харчової промисловості, в АПК республіки діяло 534 колгоспи, 400 радгоспів, 164 міжгосподарських підприємства, 13 НВО тощо. На початку 1980-х рр. 60 % продукції с/г проходило промислову обробку, зокрема, близько 4 млн тонн цукрового буряка, 2,6 млн тонн овочів і фруктів, 1,2–1,6 млн тонн винограду, 350 тис. тонн соняшника, 40–50 тис. тонн ефіроолійної сировини.

У 1960–1990 рр. розбудовуються такі високотехнологічні галузі, як електротехнічна, металообробна, машинобудування, точне приладобудування. Частка промисловості у валовому суспільному продукті за цей період зросла з 50,3 до 58,2 % (важкої промисловості – з 17,8 до 42,2 %, однак частка харчової промисловості скоротилася з 59,3 до 33,6 %). У 1990 р. в Молдові працювало 558 великих виробничих об'єднань, комбінатів та підприємств, тісно зв'язаних з підприємствами інших республік СРСР.

Активний розвиток електроенергетики дав можливість МРСР постачати електроенергію в УРСР і БРСР. У 1954 р. запускається в дію Дубоссарська ГЕС, а від запущеної в дію у 1964 р. Молдовської ДРЕС суттєво залежить енергопостачання Одеської обл. України.

Криза радянської системи управління економікою і розпад СРСР мали для економіки Молдови важкі наслідки, зважаючи на її глибоку кооперованість із господарськими комплексами інших республік. Молдовська економіка починає зазнавати відчутного тиску з боку дешевого контрабандного імпорту продовольства і виробів легкої промисловості, паралельно розпочинаються процеси деіндустріалізації економіки. Відбувається стрімка тінізація економіки, що мала наслідком тотальну корупцію і зубожіння населення країни. У 1989–1995 рр. Молдову залишило понад 100 тис. громадян, зокрема, значна кількість інженерів.

Після здобуття незалежності в Республіці Молдова у грошовому обігу перебували лише радянські рублі, які зазнавали значного інфляційного впливу. З 10.06.1992 р. Молдова запроваджує поряд із радянськими рублями молдовський купон за курсом 1:1. З 29.11.1993 р. молдовський купон було замінено на молдовський лей за курсом 1:1000.

У ПМР протягом 1992–1994 рр. в обігу були радянські рублі, позначені маркою із зображенням О. Суворова. 17.08.1994 р. ПМР запроваджує власну валюту – придністровський рубль, котрий не має коду ISO (не може котируватися відповідно до інших валют), але має неофіційний код PRB, який використовується деякими українськими, російськими і молдовськими банками при операціях із цією валютою.

У результаті утворення ПМР Молдова втратила цілісність господарського комплексу, що склався в республіці за радянського періоду. Це також створило значні проблеми з неможливістю забезпечити умови належного митного контролю експорту товарів та послуг із території ПМР і транзиту через її територію.

До середини 1990-х рр. відбулась приватизація майже всієї промисловості, проте з 2,3 тис. приватизованих підприємств лише 47 були продані за гроші. Однак адаптація промисловості до ринкових умов відбувалась

дуже складно, оскільки продукція багатьох великих підприємств, яка випускалась на замовлення СРСР, тепер виявилась непотрібною. Підприємства почали закриватись, кваліфіковані кадри звільнятись. Станом на 2001 р. обсяги випуску промислової продукції, у порівнянні з 1990 р., зменшились до 33,5 %, а ВВП країни загалом (у постійних цінах 1990) в 1990–1999 рр. скоротився на 66 %.

З метою стимулювати земельну реформу та перевести с/г Молдови на ринкові рейки у 1996 р. було знято мораторій на купівлю-продаж землі, йшов процес подрібнення земель колгоспів і радгоспів. Станом на початок 2000-х рр. у Молдові було створено понад 200 тис. дрібних фермерських господарств середнім розміром 2 га землі, приватизовано 60 % промислових підприємств.

Купівельна спроможність громадян у 1990–1995 рр. знизилася в 5–7 разів, понад 70 % громадян потрапили в категорію малозабезпечених (1999). Офіційне та приховане безробіття у 1995 р. скало понад 200 тис. осіб, у пошуках роботи молдовани почали мігрувати до РФ та інших країн (до 600 тис. осіб з кінця 1990-х до 2010-х).

На початок 2000-х рр. падіння промислового виробництва було зупинене, виплати заробітних плат бюджетникам та пенсій стали регулярними, розпочалось економічне зростання. Відчутий вклад у стабілізацію економіки зробили молдовські заробітчани за кордоном, які за 1999–2006 рр. лише офіційно переказали в Молдову близько 3,9 млрд дол. США, у 2013 р. – 1,6 млрд. За даними Світового банку, в 2014 р. частка грошових переказів з-за кордону складала 26 % ВВП країни. У 2001–2008 рр. ВВП зростав у середньому на 6 % у рік, кількість малозабезпечених громадян скоротилась до 26 % (2008). Однак у 2005 р. Світовий банк у своєму дослідженні назвав Молдову найбіднішою країною Європи.

Молдова має сприятливий клімат і хороші сільськогосподарські угіддя, але не має великих родовищ корисних копалин. Тому економіка суттєво залежить від сільського господарства, зокрема – від виробництва фруктів, овочів, вина і тютюну.

Із подоланням системної економічної кризи в країні на кінець 1990-х рр. економіка країни розвивається як типово аграрна. Домінує сільське господарство, переробна та легка промисловість. Вступ Молдови в 2001 р. до СОТ відкрив нові ринки збуту харчової продукції в Європі та дозволив залучити іноземні інвестиції в аграрний сектор економіки.

Потужного удару по економіці Молдови було завдано забороною ввезення на територію РФ у 2006 та 2013 рр. алкогольних напоїв, які становлять одну із провідних товарних позицій в експорті Молдови до РФ. Також після підписання Молдовою Угоди про асоціацію з ЄС Росія у 2014 р. заборонила поставки молдовської плодоовочевої продукції, що болісно вдарило по молдовській економіці, адже до РФ експортувалось близько 60 % яблук, 40 % столового винограду, 20 % помідорів тощо.

Зовнішня торгівля Молдови поступово переорієнтувалася з СНД і Росії на ЄС, частка країн EU-28 у молдовському експорті складала у 1997 р. 21 %, у 2004 р. – 41 %, у 2016 р. – 65 %, відповідно, частка країн СНД зменшилася з 70 % у 1997 р. до 51 % у 2004 р. та 20 % у 2016 р.

Основними зовнішньоторговельними партнерами Молдови, за даними Національного бюро статистики РМ, у 2017 р. були: Румунія (24,7 % експорту та 14,4 % імпорту), Росія (10,5 % експорту та 11,8 % імпорту), Італія (9,7 % експорту та 6,8 % імпорту), Німеччина (6,8 % експорту та 8 % імпорту), Туреччина (4,3 % експорту та 6,3 % імпорту), Україна (2,7 % експорту та 10,5 % імпорту).

За даними Відділу статистики ООН, зовнішньоторговельний оборот Молдови товарами

і послугами (у поточних цінах) у 2000 р. складав 1,6 млрд дол. США (експорт – 639 млн, імпорт – 986 млн), у 2005 р. – 4,2 млрд, у 2007 р. – 6,2 млрд, у 2008 р. – 11,6 млрд. Внаслідок світової економічної кризи 2008 р. зовнішня торгівля Республіки Молдова скоротилась майже наполовину й у 2009 р. склала 6 млрд дол. США. Надалі відбувалось її повільне зростання: у 2010 р. – 6,8 млрд, у 2012 р. – 9,2 млрд, у 2013 р. – 9,9 млрд, у 2014 р. – 9,5 млрд, у 2015 р. – 7,6 млрд, у 2016 р. – 7,7 млрд, у 2017 р. – 9,2 млрд, у 2018 р. – 9,8 млрд , у 2023 р. – 16 млрд дол. США (експорт – 5,9 млрд, імпорт – 10,1 млрд).

У 2010–2016 рр. відбулось відновлення економічного зростання (в середньому 4 % на рік).

Згідно з даними рейтингу TOP 100 See компаній Південно-Східної Європи міжнародної агенції ділових новин See News, у 2016 р. найбільш дохідними компаніями Молдови були – Moldovagaz (дохід 276 млн євро), Energocom (дохід 167 млн євро), Termoelectrica (дохід 118 млн євро), Orange Moldova (дохід 116 млн євро), Moldtelecom (дохід 109 млн євро).

ВВП Республіки Молдова, за даними Відділу статистики ООН, в поточних цінах у 2000 р. складав 1,5 млрд дол. США, у 2004 р. – 3,1 млрд, у 2006 р. – 4 млрд, у 2008 р. – 7,2 млрд, у 2009 р. – 6,5 млрд, у 2011 р. – 8,4 млрд, у 2014 р. – 9,5 млрд, у 2015 р. – 7,7 млрд, у 2016 р. – 8 млрд, у 2017 р. – 9,6 млрд, у 2019 – 11,9 млрд, у 2023 р. – 16,5 млрд дол. США.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ МОЛДОВИ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

У XII – на початку XIII ст. землі Північної Молдови перебували в межах Галицького та Галицько-Волинського князівств.

На півдні молдовських земель, між річками Дністер і Дунай, у місцевості під назвою Берладь, після невдалої спроби у 1145 р. відібрати у свого дядька (галицького князя Володимирка Володимировича) Галич переховувався його небіж Іван Ростиславич. У 1158 р. 6 тис. вихідців з Берладі, яка стала місцем проживання різних втікачів та шукачів пригод з руських земель, підтримали Івана Ростиславича у війні проти галицького князя Ярослава Володимировича.

Галицький князь Ярослав Осмомисл (1153–1187) поширив територію свого князівства до пониззя Дунаю.

Староукраїнська літературна мова була офіційною мовою Молдавського князівства (мовою офіційних документів) у XIV–XVII ст.

Із виникненням молдовської державності молдовські господарі прагнули поширити свій вплив і на окремі українські землі. Так, у 1380-х рр. Петру I Мушат утверджує владу Молдавського князівства над Шипинською землею (теперішня Чернівецька обл.), яка раніше перебувала у складі Галицько-Волинської держави. У результаті Буковина, як з XV ст. почала називатись ця земля, перебувала у складі Молдавського князівства до 1774 р.

Неодноразово молдовські господарі прагнули приєднати і українське Покуття, здійснюючи туди походи у 1394, 1491, 1498, 1502, 1531, 1538 рр. Влада над цією землею неодноразово переходила від поляків до молдован.

Великий похід західноукраїнськими землями у 1509 р. здійснив господар Богдан III. Під час цієї кампанії молдовські війська беруть в облогу Кам'янець, Галич та Львів.

У той час між Молдовою і західноукраїнськими землями активізуються торговельні зв'язки. Основним товаром зі Львова для Молдови тоді було сукно. Перша відома угода про продаж цієї мануфактури відбулась

у 1382 р. З метою стимулювання розвитку транзитної торгівлі зі Сходом через територію Молдови у XV ст. молдовські господарі надали купцям Львова відповідні привілеї у 1408, 1434, 1456, 1460 рр. та грамоти у 1456 і 1499 рр.

Першою дружиною господаря Стефана Великого була дочка київського князя Семена Олельковича Євдокія.

У другій половині XVI ст. в боротьбу за престол господаря і протистояння між боярськими угрупованнями починає втручатись українське козацтво. Влітку 1563 р. засновник Запорозької Січі кн. Д. Вишневецький на чолі чотирьохтисячного козацького загону здійснює похід до Молдавського князівства з метою оволодіти господарським троном. Проте Вишневецький потрапив у полон, був виданий туркам і страчений у Стамбулі.

У 1574 р. українські козаки на чолі з Яном Свєрчовським та отаманом Покотилом беруть участь у війні молдовського господаря Івонії Лютого проти турецького панування. Союзне молдовсько-козацьке військо декілька разів розбиває турецькі війська та бере штурмом контрольовані османами міста Бендери й Браїла.

У 1577–1578 рр. козаками здійснено серію походів до Молдови. Особливо значним був похід 1577 р., в результаті якого запорожці на нетривалий час посадили на престол молдовського господаря свого кошового Івана Підкову.

У 1594–1595 рр. українське козацтво під командуванням Северина Наливайка та Григорія Лободи здійснило серію походів до Молдови з метою послабити владу турків у цій країні. Певний час козаки контролювали більшу частину території князівства. Ці походи були результатом домовленостей Війська Запорозького з послами імператора Рудольфа II Е. Лясотою та Папи Римського О. Комуловичем, і в них козацтво вперше у своїй історії виступило як самостійний суб'єкт міжнародних відносин.

У 1600 р. українські козаки на чолі з Самійлом Кішкою беруть активну участь у спільному з поляками поході на допомогу молдовському воєводі І. Могилі. У результаті походу були розбиті війська волоського воєводи Міхая Хороброго, а брат Ієремії С. Могила став господарем Волощини. До династії Могил належав і син волоського та молдовського господаря Симеона П. Могила, митрополит Київський у 1633–1647 рр.

За допомоги П. Могили в м. Ясси при Трьохсвятительському монастирі у 1640 р. була відкрита Слов'яно-греко-латинська (Василіанська) академія, першими викладачами якої стали українські вчителі, а першим ректором – Софроній Почаський, колишній ректор Києво-Могилянської академії.

Молдавське князівство займало важливе місце у зовнішньополітичних планах гетьмана Б. Хмельницького. Цікаво, що вже у січні 1649 р. один із польських послів на переговорах з українським урядом В. М'ясковський доповідав у Варшаву, що Хмельницький «величається князем Русі та Молдавії».

Козацькі війська у 1650 та двічі у 1653 рр. здійснювали походи проти союзного Польщі Молдавського князівства. У результаті першого походу син Б. Хмельницького Тимофій одружився з дочкою молдовського господаря Василя Лупу Розандою. Обороняючи молдовську Сучаву від наступу польських, трансільванських та волоських військ, у 1653 р. Тимофій загинув.

У квітні 1681 р. молдовський господар Ґеорґе Дука був призначений турецьким султаном гетьманом Правобережної України (1681–1683). За його правління на Правобережжі були відновлені козацькі полки, відновлювались зруйновані війнами міста і села,

відбувалось заселення території вихідцями з Волині, Лівобережної України та Молдови. Останній похід козаків у Молдову, спільно з силами господаря Стефана Петричейку, відбувся в 1683–1684 рр. під проводом гетьмана Івана Куницького.

Після невдалої битви під Полтавою 08.07.1709 р. рештки військ шведського короля Карла XII та гетьмана І. Мазепи прибувають до м. Бендери, в околицях якого султан виділив для них резиденцію. У цій резиденції хворий гетьман 22.09.1709 р. помирає. 16.04.1710 р. у Бендерах гетьманом України було обрано Пилипа Орлика. Того ж дня між ним і генеральною старшиною були укладені «Пакти та Конституції законів і вольностей Війська Запорозького», які вважаються першою українською Конституцією.

У 1711 р. після поразки російсько-молдовських військ від турків, в Україні осідає близько 4 тис. прихильників Д. Кантеміра. Молдовські бояри та офіцери отримують від Петра I маєтки, в основному на території Слобожанщини. Сам Д. Кантемір також отримує будинок у Харкові.

У XVIII ст. на територію степової України відбувається переселення молдовського населення з Османської імперії. У 1741–1764 та 1769–1783 рр. тут був сформований та перебував військово-поселенський Молдавський гусарський полк. З утворенням Новоросійської губ. молдовани запрошуються на її зовнішні кордони для утворення поселень. Всього у другій половині XVIII ст. до України переселились близько 40 тис. молдован. За даними X ревізії, у 1857 р. в межах Херсонської та Катеринославської губ. проживало вже 126,6 тис. молдован.

У свою чергу українці, в основному козаки та їх нащадки, також переселялись на територію приєднаної до Росії Бессарабії. Так, у 1857 р. у Бессарабській губ. проживало 203 тис. українців, з них на території сучасної Молдови – 98 тис.

У XVIII–XIX ст. культурні зв'язки між Україною і Молдовою базувались здебільшого навколо Києво-Могилянської академії. Її найбільш відомими випускниками молдовського походження були Паїсій Величковський, Амфілохій Хотинський, Варфоломій Мазарян, Гавриїл Бенулеску-Бодоні.

На початку революції 1917 р. силами військових українців у Бессарабії була утворена Українська військова рада. У грудні 1917 р. для захисту інтересів України в Бессарабії був сформований Кишинівський комісаріат при молдовському Сфатул церії.

Протягом березня–квітня 1918 р. на земських зібраннях п'яти з восьми повітів Бессарабії – Аккерманського, Бендерського, Ізмаїльського, Сороцького і Хотинського – було ухвалене рішення про приєднання до України.

13.04.1918 р. на засіданні Малої Ради було прийнято «Заяву Румунському урядові», у якій засуджувалася анексія Бессарабії Румунією, а також не визнавалося рішення Сфатул церію про приєднання всього краю до складу королівства. Уряди Української Держави та УНР не визнавали анексії Бессарабії Румунією у 1918 р. і вважали її складовою України.

Під час повоєнної відбудови Україна надала значну допомогу Молдові. Зокрема, для відбудови Молдови на території України було створено 27 молдовських лісозаготівельних контор, кілька лісгоспів, які за 1945–1948 рр. поставили в Молдову понад 600 тис. $м^3$ лісу-кругляка.

Для Молдови, яка не мала власних енергоносіїв, дуже важливим було одержання з України вугілля. Для цього у 1946–1950 рр. Молдові була передана шахта «Молдаванка» біля ст. Лутугіно. У результаті, наприклад, у 1950 р. з України в Молдову було відвантажено 763 тис. тонн вугілля.

За переписом населення 1989 р., в Україні проживало 324 тис. молдован, в Молдові – 600 тис. українців.

УКРАЇНСЬКО-МОЛДОВСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Україна визнала незалежність Республіки Молдова 21.12.1991 р., а Молдова – незалежність України 24.12.1991 р. Дипломатичні відносини між країнами було встановлено 10.03.1992 р.

Розвиток офіційних міждержавних відносин між Молдовою та Україною почався з підписання 23.10.1992 р. президентами двох країн Договору про добросусідство, дружбу і співробітництво (ратифікований 1996).

Поглиблення економічних відносин між країнами привело до підписання сторонами 11.03.1997 р. Декларації про основні принципи створення Митного союзу між Україною та РМ. 23.10.1998 р. в Кишиневі було підписано Договір між Україною і РМ про економічне співробітництво на 1998–2007 рр. З 2001 р. між країнами діє безвізовий режим. У 1999 р. було підписано Угоду про єдиний порядок регулювання зовнішньоекономічних відносин, у 2003 р. – Угоду про вільну торгівлю, однак митного союзу не склалось, оскільки він передбачав інтеграцію економік держав в одну систему.

На 2019 рік договірно-правова база двосторонніх відносин налічувала понад 150 чинних міжнародних договорів та угод.

У 1997 р. Молдова розпочала у прикордонній зоні (в районі села Джурджулешти) будівництво нафтотерміналу, нафтопереробного заводу та порту, незважаючи на те, що не мала виходу до моря. Оскільки на той момент лінія державного кордону між країнами не була погоджена, то на прохання молдовської сторони, яка хотіла отримати вихід до моря, між Україною та Молдовою було досягнуто домовленості про обмін територіями.

18.08.1999 р. сторони підписали Договір про державний кордон та додатковий протокол до Договору щодо передачі у власність Україні ділянки автомобільної дороги Одеса–Рені в районі молдовського населеного пункту Паланка. Договір було ратифіковано парламентами обох країн 12.07.2001 р.

Відповідно до нього, молдовська сторона взяла на себе зобов'язання передати у власність України ділянку автомобільної дороги Одеса–Рені (довжиною 7,7 км, яка зв'язує південно-західну частину Одеської обл. з рештою України) в районі с. Паланка, а також земельну ділянку, по якій вона проходить. У відповідь українська сторона передала Молдові ділянку землі в районі с. Джурджулешти з 480 метрами узбережжя Дунаю. Це дало можливість Молдові отримати вихід до Чорного моря.

У результаті збудований Молдовою Джурджулештський порт з нафтовим та зерновим терміналами став серйозним конкурентом українських портів у Чорному морі. Проте молдовська сторона тривалий час фактично відмовлялась від виконання своїх зобов'язань щодо дороги у с. Паланка. Остаточно свої зобов'язання за договором 1999 р. молдовська сторона виконала лише 30.06.2011 р., підписавши нарешті усі необхідні документи стосовно земельної ділянки в районі с. Паланка, переданої у власність України.

Протягом 1990-х рр. у відносинах між Україною і Молдовою суттєву роль відігравала проблема митного контролю на придністровській ділянці кордону, оскільки влада Молдови була не в змозі здійснювати такий контроль зі своєї сторони. Придністровська ділянка кордону була місцем, через яке здійснювалось контрабандне завезення товарів як на територію України, так і до Молдови.

09.11.2001 р. в м. Вінниця відбулася робоча зустріч президента України Л. Кучми з президентом Молдови В. Ворониним, на якій Україна цілковито підтримала запровадження єдиних митних правил на всій ділянці молдовського кордону і координацію заходів з їх дотримання. Проте глибина молдовсько-придністровського конфлікту не давала можливості тоді врегулювати питання митного контролю на кордоні.

У 2005 р., за ініціативою президента України В. Ющенка і посередництвом України, була здійснена спроба врегулювання проблеми ПМР. План «7 кроків до демократії», який пропонував Придністров'ю розширену автономію, було представлено на саміті ГУАМ у Кишиневі 22.04.2005 р. Його суть зводилась до того, що із території ПМР мали бути повністю виведені російські війська, а також розпущені парамілітарні утворення невизнаної республіки. Далі мали відбутись місцеві вибори у Молдові та ПМР згідно з єдиними стандартами та за участі спостерігачів ОБСЄ, аби надалі продовжити врегулювання конфлікту із новою, демократично обраною владою. Потім мала відбутись широка демократизація Молдови з метою надання Придністров'ю можливості інтегруватись до її політичної системи і, водночас, політична система Молдови мала бути адаптованою до стандартів ЄС із перспективою вступу.

План виявився нездійсненним, оскільки не враховував значної залежності Придністров'я від транзиту контрабанди, криміналізації невизнаної республіки та небажання президента ПМР І. Смірнова втрачати необмежену владу.

3 березня 2006 р. Україна почала втілювати молдовсько-український договір про фактичне відновлення митної юрисдикції Молдови над придністровською ділянкою кордону, не пропускаючи вантажів з ПМР, які не пройшли митного оформлення на території Молдови, фактично – блокуючи контрабанду. Врешті-решт під тиском України, Молдови та ЄС Тирасполь 18 травня 2006 р. був змушений погодитись на легалізацію економічних структур Придністров'я центральною владою у Кишиневі.

Під час газового конфлікту із РФ 2006 р. Україною надавалась енергетична підтримка Молдові у формі покриття дефіциту газового балансу країни із запасів українських газових сховищ.

У 2011 р., задля протидії нелегальній міграції та злочинності й нівелювання дестабілізаційного впливу «сірої зони» – Придністров'я, урядами Молдови та України було укладено угоду про спільне патрулювання українсько-молдовського кордону.

Україна є одним із основних зовнішньоторговельних партнерів Молдови. З середини 1990-х рр. Україна займала третє місце, після Румунії та РФ, за питомою вагою у зовнішньоторговельному обігу Молдови (2010 – 11,4 %, 2017 – 7,9 %).

Зовнішньоторговельний оборот між двома країнами (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 812 млн дол. США (експорт – 713 млн, імпорт – 99 млн), у 2008 р. – 1 млрд 457 млн, у 2009 р. – 823 млн, у 2010 р. – 883 млн, у 2013 р. – 1 млрд 121 млн, у 2014 р. – 896 млн, у 2015 р. – 637 млн, у 2016 р. – 785 млн, у 2017 р. – 885 млн, у 2018 р. – 983 млн, у 2021 р. – 1 млрд 90 млн дол. США (експорт – 933 млн, імпорт – 157 млн).

Обсяг взаємних інвестицій між державами вкрай незначний. За даними Держстату України, на 31.12.2017 р. із Молдови до України надійшло 17,4 млн дол. США прямих інвестицій (на 31.12.2010 – 27,8 млн), а з України до Молдови – 6,9 млн (на 31.12.2010 – 15,2 млн).

Станом на 2011 р. на території України діяло 141 підприємство з молдовським капіталом, а в РМ було зареєстровано 623 підприємства з українським капіталом.

Науково-технічна співпраця між державами відбувається на основі Угоди про співробітництво в галузі освіти, науки та культури від 20.03.1999 р., Договору про співробітництво між НАН України та Академією наук Молдови від 1996 р.

Україна щороку виділяє певну кількість стипендій на вступ абітурієнтів із Молдови до українських ЗВО. У 2008 р. за цією програмою вступило 62 особи з РМ та 150 з ПМР. У 2014/2015 н. р. в українських ЗВО навчалось 498 студентів з Молдови. Також в Україні у 2014/2015 н. р. функціонувало 78 ЗНЗ із румунською мовою викладання (6,8 тис. учнів) та 5 ЗНЗ – з молдовською (2,9 тис. учнів). У свою чергу, в молдовських ЗВО у 2000/2001 н. р. навчалось 600 студентів з України, у 2010/2011 н. р. – 202, у 2018/2019 н. р. – 113.

У 2014 р. у Молдові (без ПМР) українська мова як предмет вивчалась у 52-х середніх навчальних закладах. У ПМР у 2017–2018 н. р. діяло три загальноосвітніх навчальних заклади з українською мовою викладання, у яких навчалось 456 учнів.

У Бєльцькому педагогічному університеті від 1994 р. функціонує кафедра української мови і літератури, яка готує вчителів. У Липканському педагогічному коледжі від 1993 р. здійснюється підготовка вихователів дитячих садків і вчителів української мови.

У 2010 р. в м. Бендери були відкриті пам'ятники І. Мазепі, І. Котляревському та на честь 300-річчя Конституції П. Орлика.

Загалом у Молдові є понад 300 населених пунктів, у яких українське населення становить більшість. Основна маса українського населення зосереджена в північних і східних регіонах республіки. У РМ чисельність українців у 2004 р. складала 282,4 тис. осіб (8,4 % населення), у 2014 р. – 181 тис. (6,5 % населення). На території ПМР чисельність українців у 2009 р. складала 150,5 тис. осіб (28,8 % населення), у 2014 р. – 144,2 тис., у 2017 р. – 125,2 тис. (26,7 % населення).

Станом на 31.05.2025 р. у Республіці Молдова також перебувало 131 490 українських біженців від війни.

Молдовська діаспора в Україні, за даними перепису населення 2001 р., складає 258,6 тис. осіб (0,5 %). Вона переважно зосереджена в Одеській, Чернівецькій Миколаївській та Кіровоградській областях. Молдовани складають в основному сільське населення і компактно проживають в етнічних селах.

У Республіці Молдова діють 11 українських громадських організацій. Найвпливовішими є Товариство «Просвіта» ім. Т. Г. Шевченка в Молдові і Союз українців Республіки Молдова. У ПМР діє 9 українських організацій. Найвпливовішими є Республіканська громадська організація «Укрпросвіта» ім. Т. Г. Шевченка та Спілка українців Придністров'я ім. О. М. Бута, якій підпорядковані районні товариства української культури.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Молдові у 2005 р. було включено пункт геодезичної дуги Струве у с. Рудь (1816–1855).

Також видатними об'єктами культурної спадщини Молдови є: Бендерська і Сорокська фортеці (1540-ві); історико-археологічний комплекс Старий Орхей (VI ст. до н. е. – XVI ст.); Успенська церква в м. Каушани (XVIII ст.); церква Успіння в Кепріанському монастирі (XVI–XIX ст.); скельний монастир біля с. Ципова (XVI ст.); Мазаракіївська церква (1752); церква

Константина і Єлени (1777); вірменська Церква Святої Богородиці (1804); Синадинівська церква (1891) в м. Кишинів; Кіцканський монастир (1864); монастирські комплекси Жабка, Хинку, Курки.

До шедеврів нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО в Молдові віднесено: колінди (колядки, виконувані чоловічими гуртами на Різдво), традиційні настінні килими, свято зустрічі весни Мерцішор.

Електронні джерела:

Сайт Парламенту Республіки Молдова: http://www.parlament.md/

Сайт Президента Республіки Молдова: http://www.presedinte.md/

Сайт Уряду Республіки Молдова: https://gov.md/ro

Сайт Національного бюро статистики Республіки Молдова: http://statistica.gov.md/index.php?l=ru

Сайт Посольства України в Республіці Молдова: https://moldova.mfa.gov.ua/

Сайт Посольства Республіки Молдова в Україні: https://ucraina.mfa.gov.md/en/content/ambassador

Сайт Ukrainians.md: https://ukrainians.md/

Література:

История Республики Молдова. С древнейших времён до наших дней. – Кишинёв, 2002. – 360 с.

Молдаване / отв. ред. *М. Н. Губогло, В. А. Дергачев.* – М., 2010. – 542 с.

Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма (От древнейших времен до начала XIX века). – Кишинев, 1964. – 440 с.

Царанов В. И. Проблемы истории Молдавии: исследования по истории советского общества. – Кишинев, 2007. – 401 с.

Путинцев И. С. Особенности внутриполитического развития Молдавии в постсоветский период (1991–2016 гг.): дис… канд. ист. наук. – М., 2018. – 325 с.

Мельничук Г. Л. Становлення та еволюція зовнішньої політики Республіки Молдова (1991–2005 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. – Чернівці, 2007. – 20 с.

Вишня І. А. Українсько-молдовські відносини у 1991–2014 рр.: автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2018. – 20 с.

Коцур В. В. Етнополітичний конфлікт у Придністров'ї у контексті українсько-молдовських міждержавних відносин. – К., 2013. – 271 с.

Стати В. Молдаване Украины: историко-географическое и этнодемогафическое исследование. – Одесса, 2009. – 534 с.

Тучинський В. А. Молдавани Півдня України з найдавніших часів до початку XX ст. – Вінниця, 2007. – 220 с.

Степанов В. П. Украинцы Республики Молдова: влияние этногосударственного законотворчества, госучреждений и ведомств, этнокультурной среды на сохранение и развитие идентичности: очерки транформационного периода (1989–2005 гг.). – Кишинев, 2007. – 713 с.

Українці Молдови. Історія і сучасність: наук. дослідж. і матеріали / авт.-уклад.: *Кожухар В. Г., Кожухар К. С.* – Кишинів, 2008. – 255 с.

П. В. Сацький

ПОЛЬЩА

Сучасна назва держави: Республіка Польща (*пол.* Rzeczpospolita Polska).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. У «Житії Св. Войцеха» Іоанна Канапаріуса, написаному близько 999–1001 рр., вперше вживається термін Palaniorum у згадці про польського князя Болєслава I – Bolizlauo Palaniorum duce. Назва країни Polania вперше згадується в одному з гімнів, написаному близько 1001 р. у Райхенау. Також відомі денарії Болєслава I, карбовані між 1000 і 1010 рр., з написом PRINCES POLONIE.

Створення держави пов'язане з діяльністю великопольського князя Мєшка I (960–992), який зміг об'єднати під своєю владою більшість польських земель. У 1025 р. першим польським королем став Болєслав I Хоробрий.

Незалежність: Польща як незалежна держава існувала з X ст. до 1795 р. Незалежність Другої Речі Посполитої було проголошено 11.11.1918 р.

Історичні назви держави: Князівство Польське (X ст.–1025, 1031–1076, 1079–1138); Королівство Польське (1025–1031, 1076–1079, 1295–1569); Велике князівство Краківське (1138–1295); Річ Посполита (1569–1795); Варшавське герцогство, васал Французької імперії (1807–1813); Царство Польське у складі Російської імперії (1815–1874); Велике князівство Познанське у складі Королівства Пруссія (1815–1848); Велике князівство Краківське у складі Австро-Угорської імперії (1846–1918); Польське королівство під протекцією Німецької імперії (1917–1918); Польська держава (1918); Друга Річ Посполита/Польська Республіка (1918–1939); Польська Республіка (1944–1952); Польська Народна Республіка (1952–1989); Республіка Польща (з 1989).

Площа: 312,6 тис. км^2, що дорівнює 50 % площі України.

Населення: 36 млн 497 тис. осіб (01.01.2025. Євростат).

Очікувана тривалість життя при народженні: 78,7 р. (чоловіки – 75; жінки – 82,5) (2024, Євростат). Середній вік населення – 41 рік (2018, ЦСО).

Етнічний склад населення: поляки – 98,84 %, сілезці – 1,57% (2021, перепис).

Чисельність українців: 82 440 осіб, лемків – 13 607 (2021, перепис).

Столиця: Варшава – 1 млн 861 тис. осіб. **Найбільші міста:** Краків – 806 тис.; Вроцлав – 673 тис.; Лодзь – 652 тис.; Познань – 538 тис.; Ґданьск – 487 тис.; Щецін – 389 тис; Люблін – 329 тис. (на 31.12.2023, ЦСО).

Державна мова: польська. Перше речення польською мовою було записане у хроніці «Книга генриковска» під 1270 р. Першими пам'ятками польської писемності є Свєнтокшиські проповіді, записані на пергаментних листах у складі кодексу (кін. XII – поч. XIV ст.), а також гімн Bogurodzica, відомий у записі 1407 р.

Релігійний склад населення: католики – 71,49 %, нерелігійні – 6,87% (2021, перепис).

Державний устрій: парламентсько-президентська республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Національні збори (з 1921), які складаються з верхньої (Сенат) і нижньої (Сейм) палат.

Вальні (загальні) сейми як вищі станово-представницькі інститути почали проводитись у Польщі з кінця XIV ст. У 1493 р. вальний сейм остаточно трансформувався у двопалатний парламент, а в 1505 р., відповідно до закону Nihil novi, сейм став вищим законодавчим органом країни.

Діюча Конституція прийнята Національними зборами 02.04.1997 р. і ухвалена на референдумі 25.05.1997 р. Діє з правками і доповненнями 2001, 2006 та 2009 рр. Перша польська Конституція під назвою «Урядовий закон» була прийнята 03.05.1791 р.

Статус у відносинах з ЄС: член ЄС з 01.05.2004 р.; член Шенґенської зони з 21.12.2007 р.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: співзасновник ООН (1945); співзасновник Ради економічної взаємодопомоги (1949–1991); співзасновник ОВД (1955–1991); співзасновник ОБСЄ (1973); член Ради Європи (з 1991); співзасновник Вишеградської групи (з 1991); співзасновник Веймарського трикутника (з 1991); член Центральноєвропейської ініціативи (з 1991); співзасновник Ради держав Балтійського моря (з 1992); співзасновник Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (1992–2004); співзасновник СОТ (1995); член ОЕСР (з 1996); асоційований член ЗЄС (1999–2011); член НАТО (з 1999); співзасновник Бухарестської дев'ятки (2015); співзасновник Ініціативи трьох морів (2016).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними Євростату, складав 19980 євро (25 місце серед EU–27); за даними МВФ – 22393 дол. США (45 місце в світі); за даними Світового банку – 22112 дол. США (47 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Найдавніші сліди проживання людини на польських землях (Верхня Сілезія) датуються приблизно 500 тис. р. до н. е. Великий вплив на розвиток польських земель справила лужицька культура (XIII–V ст. до н. е.), найвідомішою пам'яткою якої є городище Біскупін (Куявія).

У VI–II ст. до н. е. на більшості території Польщі запанувала поморська культура. З VI ст. до н. е. на півдні польських земель з'явилися скіфи, а в IV–I ст. до н. е. тут проживали кельти. З II ст. до н. е. поморську культуру замінила пшеворська (до IV ст. н. е.), яка мала слов'янський характер.

У I–IV ст. н. е. польські землі перебували в зоні впливів цивілізації Римської імперії, з якою існували активні торговельні зв'язки (Бурштиновий шлях). У 20-х рр. I ст. н. е. на півночі Польщі висадились племена ґерманського походження ґоти та ґепіди, які створили вельбарську культуру. У середині II ст. ґоти розпочали міграцію на територію України. У середині III ст. в тому ж напрямку пішли

й ґепіди. Наприкінці IV – на початку V ст. південна частина польських земель опиняється у складі Гунської держави.

Слов'янське населення на території Польщі до VII ст. згадується в писемних джерелах під іменем «венеди». Поступово слов'янські племена об'єднались у союзи племен: лендичі, слензяни, ополяни, вісляни, мазовшани, кашуби та інші, а балтські племена – у союзи прусів та ятвяґів.

Першим достовірно відомим правителем Польської (Полянської) держави є князь Мєшко I (960–992) з династії П'ястів, який об'єднав під своїм керівництвом Велику Польщу, Мазовію, Куявію, Помор'я, Любуську землю, Малу Польщу та Сілезію. У 965 р. Мєшко I одружився з дочкою чеського князя Болєслава I і, відповідно до шлюбної угоди, в 966 р. прийняв християнство.

У березні 1000 р. імператор Священної Римської імперії Оттон III під час зустрічі з князем Болєславом I Хоробрим (992–1025) у Ґнєзно визнав суверенність Польської держави. Утворення у 1000 р. Ґнєзненського архієпископства означало непідпорядкування Польщі владі імператора у цій сфері. Протягом 1002–1003 рр. Болєслав I приєднав до Польщі Лужиці і Мільско, а також Моравію й Словаччину. У війнах з імперією 1003–1018 рр. він відстоює свої завоювання. Згідно з Баутценським миром 1018 р., імператор поступився Польщі Лужицькою маркою та визнав владу польського князя над Моравією. 18.04.1025 р. Болєслав Хоробрий проголошує себе королем.

Мєшко II (1025–1034) під тиском сусідів був змушений у 1027 р. визнати приєднання Словаччини до Угорщини, а в 1031 р., під час нападу військ імперії та Київської Русі, Польща втратила Червєнські гради, Лужиці, Мільско та Моравію.

Послаблення князівської влади та важкі феодальні повинності призвели до великого язичницького повстання, яке тривало у 1030–1040-х рр., до втрати ряду земель, перенесення столиці зі зруйнованого Ґнєзно до Кракова.

За Болєслава II Сміливого (1058–1079) міжнародне становище Польщі зміцнилось. У 1075 р. Папа Римський дозволив відновити Ґнєзненське архієпископство, а в 1076 р. Болєслав II був коронований королем Польщі.

Після смерті Болєслава III Кривоустого (1102–1138) починається період феодальної розробленості. Виданий ним статут про престолонаслідування ділив країну між його синами. Фактично Польща дробилася на окремі князівства, які номінально підкорялися старшому в роді князю (принцепсу).

У 1146 та 1157 рр. васальну присягу німецьким імператорам змушений був приносити князь-принцепс Болєслав IV Кучерявий, а в 1184 р. – краківський князь Казімєж II.

З XIII ст. системний наступ на польські землі почали чинити німецькі феодали. У 1253 р. Бранденбурзьке маркграфство після неодноразових спроб врешті захопило Любуську землю. У 1228 р. мазовецький князь Конрад надав Тевтонському ордену в тимчасове користування рідкозаселену Хелмінську землю, розраховуючи на допомогу в підкоренні земель язичників-пруссів. З 1233 р. Орден розпочав підкорення прусських земель, а вже у 1234 р. фактично перетворився на самостійну державу під протекторатом Папи та імператора.

У 1241 р. зазнали татарської навали Мала Польща, Сілезія, Куявія, Сєрадзька і Ленчицька землі, а в 1259–1260 та 1287 рр. – знову Мала Польща. У 1262–1279 рр. відбуваються наїзди на Мазовію литовців, невдоволених підтримкою тевтонської експансії мазовецьким князем.

Створення нових міст протягом XIII–XVI ст. відбувалось майже виключно на основі німецького (маґдебурзького) міського права. Так, у XIII ст. відбулась правова локація

201 міста, у XIV ст. – 171, у XV ст. – 201, що значно прискорило розвиток ремесла і торгівлі.

Процес збирання роздроблених польських земель розпочав Пшемислав II, який у 1294 р. об'єднав Велику Польщу й Східне Помор'я. Коронований польською короною у 1300 р. король Чехії Вацлав II об'єднав під своєю владою Малу Польщу, Велику Польщу і Східне Помор'я, у ленній залежності від нього перебувала більшість польських князівств.

У 1306 р. краківським (польським) князем став Владислав I Локетек, який на час коронації у 1320 р. «королем всієї Польщі» (1320–1333) об'єднав під своєю владою Малу Польщу, Велику Польщу, Ленчицьку і Сєрадзьку землі, Бжесько-Куявське князівство. Проте у 1309 р. Східне Помор'я, а в 1332 р. – Куявія і Добжинська земля були захоплені Тевтонським орденом.

Казімєж III Великий (1333–1370) будував зовнішню політику, спираючись на дипломатію. У 1335 р. чеський король за грошову компенсацію зрікається претензій на польський трон. У свою чергу, Казімєж III у 1339 р. зрікається на користь Чехії прав на Сілезію та Плоцьке князівство. У 1343 р. Казімєж III укладає мир із Тевтонським орденом, за яким Польщі було повернено Куявію з Добжинською землею, а за Орденом залишалися Східне Помор'я, Хелмінська і Міхаловська землі. У 1351 р. Казімєж III інкорпорує Плоцьке князівство.

За Казімєжа III було здійснено кодифікацію польського права у вигляді двох статутів: Малопольського і Великопольського. За наказом короля були споруджені кам'яні мури у 30 містах, понад 50 нових кам'яних замків, встановлено обов'язкову військову службу лицарів, солтисів і війтів. У 1364 р. було засновано національний університет у Кракові, в 1367 р. – проведено грошову реформу та запроваджено замість маловартісних денаріїв гроші.

У 1385 р. було укладено Кревську унію, відповідно до якої через укладення шлюбу польської королеви Ядвіґи і литовського князя Яґайла Польща та Литва об'єднувались в єдину державу. Щоб шляхта визнала за його синами право на успадкування польського престолу, Владислав II Яґайло у 1425, 1430 та 1433 рр. видає привілеї, які встановлюють особисту недоторканність шляхти та надають їй судовий імунітет. У 1454 р. король Казімєж IV під тиском шляхти видав Нєшавські статути, які встановлювали необхідність згоди земських сеймиків на нововведення в державний устрій.

У XV ст. відбулося остаточне перетворення Польської держави за формою правління в станову монархію шляхетського (дворянського) типу.

Спільна з литовцями перемога над військами Тевтонського ордену в Ґрюндвальдській битві 15.07.1410 р. дозволила Польщі повернути Добжинську землю. За Торунським миром 1466 р., який завершив 13-річну війну з Орденом, до Польщі відійшли Східне Помор'я, Хелмінська і Міхаловська землі. Землі Ордену під назвою «Королівство Пруссія» увійшли до складу Польщі, яка отримала вільний доступ до Балтики. У 1529 р. було інкорпоровано Мазовію.

З XVI ст. в аграрних відносинах запанувала фільварково-панщинна система, яка базувалася на визискові безоплатної праці селян. Утвердженню цієї системи сприяло значне зростання попиту на с/г продукцію, переважно на зерно. Станом на 1600 р. у Польщі нараховувалось 645 міст.

01.07.1569 р. було затверджено Люблінську унію, що об'єднала Польщу і ВКЛ у Річ Посполиту, з територією у 815 тис. км^2. В об'єднаній державі спільно обиралась король та сейм, була спільна зовнішня політика, шляхта отримала право вільно набувати землі по всій території країни.

Окремими були печатка, герб, скарб, судочинство, адміністрація та військо, окремо карбувалась монета. У результаті об'єднання Польща отримала спільний кордон із Московією та Туреччиною.

Після смерті Сіґізмунда II Авґуста (1548–1572) припинилась династія Яґєллонів. Наступні польські королі обиралися за процедурою вільної елекції. Першим королем, обраним у результаті відкритого поіменного голосування шляхтичів, став у 1573 р. Генріх Валуа. Він видав «Генріхові артикули», які узаконили систему «шляхетської демократії»: усі польські королі лише обиратимуться; король не може без згоди сейму скликати посполите рушення, накладати нові податки і мита, а без погодження з сенатом – проводити зовнішню політику, вирішувати питання війни і миру. У разі недотримання цих артикулів шляхта і магнати мають право відмовляти королю в покорі. Усі наступні королі перед вступом на престол присягали виконувати ці артикули.

Вершиною реформаційних процесів у РП стало прийняття сеймом у 1573 р. Акта Варшавської конфедерації, який проголосив віротерпимість щодо всіх християнських віровизнань. Для боротьби з Реформацією в Польщі у 1564 р. розпочинає свою діяльність орден єзуїтів.

За результатами Лівонської війни, до РП у 1582 р. відійшла Лівонія. Курс Сіґізмунда III Вази (1587–1632) на посилення королівської влади та проведення контрреформаційної політики наштовхнувся на опір частини шляхти, який вилився у Сандомирський рокош 1606 р. Зазнавши поразки, шляхетський рух пішов на спад, а в державі почала зростати вага магнатів, які до середини XVII ст. сформували режим магнатської олігархії.

З початку XVII ст. розпочалось польсько-шведське протистояння за контроль над узбережжям Балтійського моря. За підсумками російсько-польської війни 1609–1618 рр., до РП відійшли смоленські, сіверські та чернігівські землі, а її територія зросла до 990 тис. км^2. Прагнучи відновити контроль над Молдовою, поляки розпочали війну з Османською імперією. Проте після поразки під Цецорою у 1620 р. вони ледве змогли відбити турецький наступ на РП під час Хотинської битви 1621 р.

Визвольна війна українського народу під проводом гетьмана Богдана Хмельницького поклала початок епосі занепаду РП, яка тривала до середини XVIII ст. Поразки від козаків у битвах під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями (1648), Зборовим (1649) змусили поляків погодитись на автономію земель Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств під владою Війська Запорозького. Перехід України під протекторат Московської держави у 1654 р. спричинив російсько-польську війну 1654–1667 рр.

У 1655 р. розпочалась польсько-шведська війна (Шведський потоп), під час якої шведські війська займають Познань, Варшаву і Краків. Литовська і польська шляхта й магнати почали присягати шведському королю Карлу X Ґуставу. Проте на заклик Яна-Казімєжа (1654–1668) проти шведських загарбників піднялись широкі народні маси. До літа 1657 р. більшість польських земель була звільнена, а, згідно з Олівським миром 1660 р., Швеція відмовилась від усіх територіальних надбань у Речі Посполитій.

Після невдалої спроби у 1663–1664 рр. поновити польську владу на Лівобережній Україні та на фоні дестабілізації ситуації в країні через рокош магната Єжи Любомирського у 1665–1666 рр. РП підписала з Московською державою у 1667 р. Андрусівське перемир'я, за яким втратила Лівобережну Україну та Смоленщину (її територія зменшилась на 247 тис. км^2).

У 1652 р. через застосування одним із шляхтичів liberum veto вперше було зірвано роботу Сейму. З цього часу і до 1764 р., коли вживання liberum veto було обмежене, багато сеймів було зірвано одним голосом. Це ускладнило нормальний хід політичного життя країни.

За результатами польсько-турецької війни 1672–1676 рр., до Османської імперії відійшло Поділля, а значна частина Правобережної України отримала статус володіння гетьмана Петра Дорошенка, залежного від Порти.

Король Ян III Собєський (1674–1696) однією із основних цілей своєї політики зробив повернення втрачених у війні з турками територій. Він очолив коаліцію військ християнських держав, яка завдала поразки туркам у битві під Віднем 1683 р. Прагнучи відвоювати Поділля та відновити вплив на Молдову, поляки у 1684–1694 рр. здійснили ряд безуспішних походів у Подунав'я.

Обрання у 1697 р. Фрідріха Авґуста I (Авґуста II) польським королем поклало початок персональній унії РП і Саксонії, яка проіснувала до 1763 р. За умовами Карловицького миру 1699 р., РП повернула собі територію Подільського воєводства і Правобережну Україну.

У 1700 р. Авґуст II розпочав війну проти Швеції, прагнучи утвердитись у Лівонії. Проте війна пішла вкрай невдало, і в 1702 р. шведи взяли Варшаву та Краків. У 1704 р. Авґуст II був детронізований, а королем обраний Станіслав Лещинський. Більшу частину території РП контролювали шведи. У країні почалась громадянська війна. Після поразки Карла XII під Полтавою у 1709 р. країна була очищена від шведів, а трон знову посів Авґуст II (1709–1733). У результаті війни країна зазнала величезних матеріальних та людських втрат.

За Авґуста III (1734–1763) продовжилось послаблення королівської влади та розвал політичного устрою країни. З 15 сеймів, скликаних у ці роки, через протистояння магнатських угруповань лише один зміг ухвалити рішення.

Друга половина XVII – перша половина XVIII ст. були часом тріумфу контрреформації: кількість кальвіністських храмів зменшилась увосьмеро – із 500 до 60, а всі православні єпархії на початку XVIII ст. стали уніатськими. У 1673 р. сейм позбавив некатоликів права отримання шляхетства, а в 1724 р. іновірці втратили право обиратися послами на сейм, займати земські уряди.

У 1764 р., за присутності російських військ у Варшаві, польським королем був обраний Станіслав Понятовський (1764–1795). Спроби провести реформи в країні наштовхнулись на опір з боку Пруссії та Росії, під патронатом якої у 1767 р. було скликано три опозиційні до короля конфедерації шляхти.

На захист РП від тиску Росії та проти поступок протестантам і православним виступила католицька шляхта, яка об'єдналась у Барську конфедерацію (1768). У країні розгорнулась громадянська війна. Король звернувся по допомогу до Росії. У 1768 р. царські та королівські війська придушили Коліївщину, а в 1772 р. завдали остаточної поразки конфедератам. Ці події започаткували розпад Польської держави. У 1772 р. відбувся перший поділ РП Пруссією, Росією та Австрією.

У 1788–1792 рр. діяв Чотирирічний сейм, який з ініціативи партії патріотів провів у країні ряд державно-політичних реформ, зокрема, 03.05.1791 р. було прийнято першу в Європі Конституцію. У відповідь консервативно налаштовані магнати, заручившись підтримкою Катерини II, створили у 1792 р. Торговицьку конфедерацію й оголосили війну реформам і королю. На їх заклик на територію Правобережної України увійшли російські війська. У 1793 р. відбувся другий розподіл РП – між Росією та Пруссією.

Національно-визвольне повстання 1794 р. проти режиму іноземної окупації, яке очолив генерал Тадеуш Косцюшко, було придушене російськими та прусськими військами. У 1795 р. відбувся остаточний поділ країни між Росією, Австрією та Пруссією і ліквідація РП як держави. У результаті трьох поділів 62 % території РП відійшло до Росії, 20 % до Пруссії та 18 % до Австрії.

У 1807 р., з ініціативи Наполеона, у прусській частині Польщі було створене Варшавське князівство. Правовий порядок у князівстві ґрунтувався на Кодексі Наполеона та затвердженій ним Конституції. Після поразки Наполеона росіяни у 1813 р. окупували Варшавське князівство.

Згідно з рішенням Віденського конгресу 1815 р., відбувся новий переділ польських територій між Росією, Австрією та Пруссією, в результаті чого утворились автономні Царство Польське, Велике князівство Познанське та Вільне місто Краків.

Польські національно-визвольні повстання 1830–1831 і 1863–1864 рр. були придушені російськими військами, краківське повстання 1846 р. – австрійськими, а познанське 1848 р. – прусськими. Упродовж XIX ст. прусський та російський уряди здійснювали політику культурного та економічного тиску на поляків, польські територіальні автономії були скасовані. Водночас у 1860-х рр. у підпорядкованих Австрії Малій Польщі та Галичині поляки отримали значну владу.

У 1892 р. була створена Польська соціалістична партія, у 1895 р. – селянська Народна партія, у 1897 р. – Демократично-національна партія (ендеки). Усі вони прагнули створення незалежної демократичної Польської республіки.

На початку Першої світової війни 1914–1918 рр. майже усі польські землі були окуповані німцями та австрійцями. 05.11.1916 р. від імені австрійського і німецького імператорів були проголошені маніфести про створення в майбутньому самостійного Польського королівства, яке підтримуватиме тісний зв'язок з обома державами. У 1917 р. були створені Регентська рада як вищий орган Польського королівства та уряд.

Під час війни 3 млн поляків опинились у складі російської, австро-угорської та німецької армій, 450 тис. із них загинули.

07.10.1918 р. Регентська рада видала Маніфест до польського народу, в якому проголосила утворення незалежної Польської держави, а 11.11.1918 р. передала владу в руки політичного і військового діяча Юзефа Пілсудського.

По завершенню Першої світової війни почалося збирання польських земель. Згідно з Версальським договором 1919 р., до Польщі від Німеччини відійшло Східне Помор'я без Ґданьска та майже вся Велика Польща. Після трьох сілезьких повстань (1919–1921) та референдуму у Верхній Сілезії 20.03.1921 р. до Польщі відійшла частина Сілезії з розвиненою промисловістю (Катовіце).

Військовий конфлікт між Польщею і Чехословаччиною щодо Цєшинської Сілезії був вирішений шляхом її поділу за рішенням конференції у Спа (1920). Перемога поляків у війні із ЗУНР в 1919 р. привела до встановлення польської влади у Східній Галичині. 21.04.1920 р. С. Петлюра від імені УНР підписав Варшавський договір, за яким кордон з Польщею встановлювався по р. Збруч.

Під час польсько-радянської війни 1920 р. об'єднані сили поляків та УНР змогли зайняти значні території Правобережної України з Києвом, проте потужний контрнаступ РСЧА поставив під загрозу Варшаву. Врешті-решт більшовиків було витіснено з Польщі, а фронт стабілізувався на лінії рік Двіна, Случ, Збруч. Відповідно до Ризького мирного

договору 18.03.1921 р., за Польщею залишились Західна Україна і Західна Білорусь, а 14.03.1923 р. Рада послів Ліги Націй ухвалила рішення про визнання східного кордону Польщі.

Конституція 1921 р. запровадила в країні парламентсько-президентську республіканську форму правління з двопалатним парламентом. Повноваження президента переважно охоплювали представницькі функції.

Країна перебувала у важкому економічному становищі. Гіперінфляція спричинила загальний страйк восени 1923 р. та оголошення у Польщі військового стану. У 1925 р. розгорнулась митна війна з Німеччиною, яка вважала Польщу штучним державним утворенням.

Використовуючи загальне невдоволення існуючою владою, прибічники Ю. Пілсудського 12–14.05.1926 р. під гаслом санації (оздоровлення стосунків у країні) здійснюють військовий переворот. Парламент легалізував переворот, обравши Ю. Пілсудського президентом, але той відмовився від посади. Для нього було спеціально створено посаду генерального інспектора Збройних сил. Усі ключові посади в країні зайняли пілсудчики.

З 1926 р. економічна ситуація в країні почала покращуватись. До 1928 р. виробництво промислової продукції зросло на 29 %, видобуток вугілля – на 30 %, а безробіття скоротилось у 3,7 разу. Прагнучи придушити опір опозиційних партій, пілсудчики у 1930 р. розпустили парламент.

На початку 1930-х років набрала розмаху економічна криза. Продукція промисловості в 1932 р. скоротилася, порівняно з 1929 р., до 54 %, натомість кількість безробітних зросла до 908 тис. у 1934 р.

У 1932–1933 рр. було ухвалено ряд законів, спрямованих на обмеження громадянських прав і свобод, а в 1934 р. у Березі Картузькій створено концтабір для противників режиму санації. Конституція 1935 р. встановила президентську форму правління з величезними повноваженнями президента.

Скориставшись підписанням Мюнхенського договору 1938 р., Польща поставила Чехословаччині ультиматум та домоглася згоди на приєднання Заолзької Сілезії. Водночас пропозиція Німеччини приєднатись до Антикомінтернівського пакту була відхилена. Доля Польщі була вирішена з підписанням таємного протоколу до Договору про ненапад між СРСР та Німеччиною від 23.08.1939 р, згідно з яким усі території на схід від лінії Нарва–Вісла–Сян визнавалися сферою інтересів СРСР, а на захід – Німеччини.

01.09.1939 р. нападом Німеччини на Польщу розпочалася Друга світова війна. 17.09.1939 р. РСЧА також перейшла радянсько-польський кордон. До початку жовтня польська армія була розгромлена, окремі частини відступили до Румунії, Угорщини та Литви, де були інтерновані.

Згідно з Договором про дружбу та кордони між СРСР та Німеччиною від 28.09.1939 р., відбувся четвертий поділ Польщі: 48,5 % території перейшло під владу Німеччини, а 50 % території – СРСР. Познанське, Поморське, Сілезьке, Лодзьке, частина Кєлєцького та Варшавського воєводств були приєднані до Третього Рейху, решта земель об'єднані у Генеральне губернаторство зі столицею в Кракові. Території на схід від річок Західний Буг і Сян були приєднані до УРСР і БРСР. Словаччина повернула Цєшинську область.

До 1941 р. із західних польських земель, які планувалося ґерманізувати, до Генерального губернаторства було депортовано 800 тис. поляків, до трьох млн поляків було записано німцями, десятки тисяч представників інтелігенції розстріляно. На польських землях було створено близько 200 концтаборів.

Польський уряд в еміграції очолив Владислав Сікорський (1939–1943). На окупованих польських територіях з 1939 р. діяла Армія Крайова (380 тис.), з 1940 р. – Батальйони хлопські (160 тис.), з 1942 р. – Національні збройні сили (70 тис.), з 1944 р. – Армія Людова (55 тис.). У 1940 р. в Франції була створена Польська армія (84 тис.), у 1941–1942 рр. в СРСР – Армія Андерса (67 тис.), а в 1943–1944 р. Перша польська армія (104 тис.).

Найбільшою операцією сил польського Опору стало організоване командуванням АК Варшавське повстання 01.08.–02.10.1944 р., яке мало на меті встановлення польської влади до приходу частин РСЧА. Під час придушення повстання гітлерівцями загинуло 200 тис. поляків, було знищено 80 % будинків.

На звільнених РСЧА польських землях влада передавалась підконтрольному Москві Польському комітету національного визволення, а особи, пов'язані з урядом в еміграції та АК, були заарештовані. Вже у 1944 р. розпочалась земельна реформа. Землі понад 50 га конфісковувались і передавались малоземельним селянам.

В часи Другої світової війни загинуло 6 млн польських громадян, із них поляків – 2,9 млн, євреїв – 2,7 млн.

Радянсько-польський кордон було встановлено по «лінії Керзона» з відхиленнями на 10–15 км. на схід. За рішенням Потсдамської конференції 1945 р. Польщі було передано землі на схід від рр. Одра і Ниса Лужицька (Померанія, Нижня Сілезія, частини Східної Пруссії та Бранденбурґу). До кінця 1947 р. 2,5 млн німців із цих земель були переселені до Німеччини. Водночас до Польщі повернулось 700 тис. поляків з Німеччини та в 1944–1948 рр., згідно з договором про обмін населенням з СРСР, 1,5 млн поляків і євреїв. За цим же договором, у 1944–1946 рр. із Польщі в СРСР було переселено 482 тис. українців, 36 тис. білорусів і 20 тис. литовців. З цього часу Польща стала фактично моноетнічною державою.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

У перші повоєнні роки свою легальну діяльність відновили ПСП, НП, Партія праці, Демократична партія. Основною опозиційною партією стала створена Станіславом Міколайчиком Польська народна партія (1945–1949). Проте провідні позиції в усіх органах держави зайняла Польська робітнича партія (1942–1948), діячі якої мали підтримку з СРСР і від командування РСЧА у Польщі. Впродовж 1945–1952 рр. збройний опір новій комуністичній владі чинила організація «Свобода і Незалежність» (до 80 тис. осіб).

На виборах 1947 р., за офіційними даними, переміг Блок демократичних партій на чолі з ПРП (80 % голосів), ПНП – 10 %. Проте, за даними опозиції, ПНП набрала 69 %, а Блок – лише 22 %. Під загрозою арешту частина лідерів ПНП залишила країну. У 1949 р. ПНП та НП злилися в Об'єднану народну партію, яка визнавала керівну роль комуністів. Реальна опозиція перестала існувати.

У 1948 р. відбулося злиття ПРП та ПСП у Польську об'єднану робітничу партію, яку очолив Болєслав Бєрут (1948–1956). Основним своїм завданням ПОРП проголосила побудову «фундаменту соціалізму» на засадах марксистсько-ленінського вчення, беручи за взірець СРСР.

Для посилення радянського впливу міністром оборони Польщі було призначено маршала СРСР К. Рокосовського (1949–1956), а на посади в польській армії 52 радянські генерали. Міністерство суспільної безпеки до 1954 р. керувалось вказівками радянських радників. За «шпигунство на користь Заходу» було засуджено близько 30 тис. опозиційних діячів.

Після смерті Й. Сталіна для зміцнення контролю над соціалістичним табором у 1955 р. на нараді у Варшаві був створений воєнно-політичний союз Організація Варшавського договору.

З розвінчанням культу Й. Сталіна в СРСР у 1956 р. рівень суспільного невдоволення існуючим комуністичним режимом у Польщі почав стрімко зростати. 28.06.1956 р. 100-тисячна робітнича демонстрація у Познані переросла в повстання, яке було придушене за допомогою танків.

Після цих подій ПОРП очолив Владислав Ґомулка (1956–1970). У країні розпочалась реабілітація осіб, засуджених за політичними мотивами, лібералізація політичного режиму. На виборах 1957–1976 рр. «Фронт єдності нації» (ПОРП, ОНП, ДП, профспілки та інші) отримував 98–99 % голосів.

Однак у 1968 і 1970 рр. країна пережила серйозні політичні кризи. У березні 1968 р. у Варшаві, Лодзі, Торуні, Познані, Кракові, Любліні та інших містах відбулись демонстрації студентів та науковців з вимогами поваги до громадянських прав і свобод, скасування цензури. У відповідь влада розгорнула репресії проти студентів, інтелігенції та євреїв. Рішення про підвищення цін на ряд продуктів харчування у грудні 1970 р. спричинило робітничі демонстрації та страйки на підприємствах Ґданьска, Ґдині, Сопота, Щеціна, Слупска, Ельблонґа, підпали будинків органів влади. Розстріли силами армії та поліції страйкарів спричинили поширення страйків і демонстрацій на близько 100 міст.

Під тиском цих подій відбулася зміна керівника ПОРП. Партію очолив Едвард Ґєрек (1970–1980). Рішення уряду про підвищення мінімальної зарплати, пенсій і соціальної допомоги привело до припинення страйків. Проте ці події суттєво підірвали авторитет ПОРП та скомпрометували ідеї соціалізму.

У 1970 р. врешті-решт було підписано Договір про основи нормалізації стосунків між ПНР і ФРН. Німеччина визнала кордон по Одрі–Нисі, що поклало край невизначеності питання територіальної цілісності Польщі.

Незважаючи на протести інтелігенції та Костелу, в 1976 р. Сейм ухвалив поправки до Конституції, згідно з якими Польща оголошувалася «соціалістичною державою», а ПОРП – «керівною політичною силою суспільства».

Ініціатива уряду щодо підвищення цін на основні продукти харчування у червні 1976 р. знову привела до робітничих страйків та демонстрацій протесту. В Урсусі, Радомі і Плоцку робітники перейшли до нападів на партійні комітети, будинки міліції та служби безпеки. Рух був жорстоко придушений, проте ці події запустили процес формування організованої опозиції: у 1976 р. створено Комітет захисту робітників, у 1978 р. – Комітет вільних професійних спілок.

Суттєве значення для Польщі мало обрання у 1978 р. новим Папою Римським краківського митрополита Кароля Войтили (Іоанн Павло II).

Запровадження з 01.07.1980 р. «комерційних» цін на м'ясні вироби спричинило стихійні страйки протесту, які охопили 750 підприємств і понад 700 тис. робітників. У серпні було створено Міжзаводський страйковий комітет, який очолив електрик із суднобудівного заводу ім. Леніна в Ґданьску Лєх Валенса. МСК вимагав створення незалежної профспілки, визнання права на страйк, забезпечення свободи слова і зборів, підвищення заробітної плати, збільшення пенсій тощо.

Влада була змушена піти на поступки. 31.08.1980 р. між МКС та урядом була підписана угода про порозуміння і припинення страйків. Усі основні вимоги страйкуючих були задоволені. На основі МКС було

створено незалежну профспілку «Солідарність» (до 9,5 млн членів), яку очолив Л. Валенса. Вона почала масовий друк позацензурної літератури та газет. Ці події створили в країні нову політичну ситуацію, оскільки утворився потужний, опертий на робітничі маси опозиційний рух, з яким не можна було не рахуватися.

На фоні погіршення економічної ситуації в країні та запровадження карткової системи першим секретарем ПОРП у 1981 р. було обрано генерала Войцєха Ярузельського. 12.12.1981 р. з метою порятунку соціалізму в Польщі було запроваджено режим воєнного стану (діяв до 22.07.1983). Арештувавши опозиційних активістів, конфіскувавши майно та приміщення «Солідарності», придушуючи силою страйки та маніфестації, влада взяла ситуацію в країні під контроль. «Солідарність» перейшла до громадянського опору владі та до нелегальної діяльності. Роль посередника між владою і опозицією виконував Костел.

Молоде покоління поляків не бачило перспектив для життя в Польщі, а тому в 1980–1986 рр. за кордон на постійне місце проживання або тимчасово в пошуках роботи виїхало понад 740 тис. поляків.

Під впливом курсу на «перебудову» соціалізму в СРСР у Польщі розпочалась лібералізація режиму. У 1986 р. було звільнено всіх політичних в'язнів. Проте у 1987 р. влада не здобула підтримки на референдумі щодо подальшого курсу розвитку країни. Прагнучи вийти із патової суспільної ситуації, влада пішла на офіційний діалог з опозицією. 06.02.–05.04.1989 р. відбувались засідання Круглого столу за участі лідерів правлячої коаліції на чолі з ПОРП, «Солідарності» та Костелу. Його результатом стало досягнення політичного порозуміння між владою і опозицією щодо поступового мирного демонтажу тоталітарного ладу. Ключовими політичними рішеннями були: проведення вільних виборів, запровадження Сейму й посади президента, легалізація «Солідарності», свобода слова, незалежне судівництво.

На парламентських виборах 1989 р. ПОРП із союзниками здобула 299 місць, а опозиційний Громадський комітет – 161. У Сенаті ГК отримав 99 місць із 100. Вибори визначили подальшу долю Польщі, оскільки продемонстрували негативне ставлення більшості населення до комуністичної влади. Президентом Польщі було обрано В. Ярузельського (1989–1990), а прем'єром представника «Солідарності» Тадеуша Мазовецького (1989–1991). З утворенням цього уряду розпочався процес демонтажу тоталітарного режиму і запровадження демократичного устрою.

У січні 1990 р. ПОРП було розпущено і створено партію Соціал-демократія Республіки Польща на чолі з Алєксандром Кваснєвським. ОНП у 1990 р. перетворилась на Польську народну партію. Протягом 1989–1990 рр. було створено 154 політичні партії.

У 1990 р. В. Ярузельський подав у відставку. Наступним президентом, обраним на загальних виборах, став Л. Валенса (1990–1995), який отримав 74,25 % голосів. На перших демократичних виборах 1991 р., які відбувалися за пропорційною системою, до Сейму пройшло 29 партій і блоків. Найбільше голосів здобули ліберальна Унія демократична (Т. Мазовецький) – 12,3 %, Союз демократичних лівих сил із СДРП в основі – 11,99 %, ПНП – 9,2 %. Вибори показали велику політичну диференціацію суспільства.

Відставка уряду Ганни Сухоцької (1992–1993) під тиском страйків робітників та маніфестацій селян спричинила розпуск Сейму та призначення позачергових виборів із 5 %-ним бар'єром для партій та 8 %-ним для коаліцій.

Передвиборча кампанія до Сейму 1993 р. відбувалася в умовах розчарування у «Солідарності», яка не добилася поліпшення умов життя людей, роздратованих приватизацією, посиленим соціальним розшаруванням, зростанням корупції та злочинності. За СДЛС проголосувало 20,4 %, за ПНП – 15,4 %, за УД – 10,6 %, за новостворену Унію праці – 7,28 %, за пропрезидентський Позапартійний блок підтримки реформ – 5,4 %. СДЛС та ПНП створили ліву коаліцію та сформували уряд на чолі з лідером ПНП Вальдемаром Павляком (1993–1995), що спричинило конфронтацію з президентом Л. Валенсою.

На президентських виборах 1995 і 2000 рр. перемагав А. Кваснєвський (1995–2005). На фоні посилення лівих сил відбулись об'єднавчі процеси у середовищі правих. У 1994 р. на базі УД було створено Унію свободи, у 1996 р. – блок Акція виборча «Солідарність» (АВС).

Затверджена на референдумі 1997 р. Конституція визначила Польщу як парламентсько-президентську республіку. Законодавча влада належить Національним зборам, які складаються з Сейму (460 послів) і Сенату (100 послів), котрі обираються за пропорційною системою на чотири роки. Сейм обирає голову Національного банку, дев'ять суддів Конституційного трибуналу, затверджує уряд за поданням президента тощо.

Виконавчу владу здійснюють президент і Рада міністрів. Вибори президента відбуваються у п'ятирічний період. Він має право накласти вето на постанови Сейму, яке може бути подолане 3/5 голосів, є головнокомандувачем збройних сил, призначає голову уряду і за його представленням – міністрів, проте урядові рішення президента вимагають обов'язкового підпису прем'єра.

На виборах 1997 р. до Сейму пройшли АВС – 33,8 % голосів, СДЛС – 27,1 %, УС – 13,37 %, ПНП – 7,31 %, Рух відбудови Польщі – 5,56 %. Права коаліція АВС/УС сформувала уряд на чолі з Єжи Бузеком (1997–2001).

У 1999 р. уряд Є. Бузека розпочав реалізацію реформ системи охорони здоров'я і пенсійного забезпечення, які полягали у передачі відповідальності щодо фінансування лікарень та виплат пенсій від держави до недержавних організацій (фондів). У результаті адміністративно-територіальної реформи з 01.01.1999 р. кількість воєводств було скорочено з 49 до 16.

Напередодні чергових парламентських виборів АВС почав розпадатись. У 2001 р. були створені правоцентристські Громадянська платформа (Дональд Туск) та Право і справедливість (Ярослав Качинський). На виборах 2001 р. перемогу здобула ліва коаліція СДЛС/УП – 41 %, ГП – 12,7 %, «Самооборона» – 10,2 %, ПіС – 9,5 %, ПНП – 8,98 %, традиціоналістська Ліга польських родин – 7,87 %. Главою уряду став лідер СДЛС Лєшек Міллер (2001–2004).

На виборах до Сейму 2005 р. перемогу здобули праві: ПіС – 26,99 %, ГП – 24,14 %, «Самооборона» – 11,41 %, СДЛС – 11,31 %, Ліга польських родин – 7,97 %, ПНП – 6,96 %. На президентських виборах 2005 р. переміг брат Я. Качинського Лєх Качинський (2005–2010).

Корупційний скандал і відставка з уряду Я. Качинського (2006–2007), лідера «Самооборони» Анджея Леппера привели до розпаду правлячої коаліції на чолі з ПіС та проведення дострокових парламентських виборів 2007 р., які виграла ГП – 41,51 %, ПіС – 32,11 %, блок «Ліві і демократи» на чолі з СДЛС – 13,15 %, ПНП – 8,91 %. Уряд країни очолив лідер ГП Дональд Туск (2007–2014).

Після трагічної загибелі Л. Качинського в авіакатастрофі під Смоленськом 10.04.2010 р. на дострокових президентських виборах переміг представник ГП Б. Коморовський – 53,01 % (2010–2015). Парламентські вибори 2011 р. знову виграла ГП – 39,18 %, ПіС – 29,89 %, новостворений Рух Палікота – 10,02 %, ПНП – 8,36 %,

СДЛС – 8,24 %. Вибори 2007 та 2011 рр. засвідчили падіння впливу лівих сил.

На президентських виборах 2015 р. перемагає член партії ПіС Анджей Дуда, а на парламентських виборах – ПіС на чолі з Я. Качинським, отримавши 37,58 % голосів, ГП – 24,09 %, новостворений панк-музикантом Павелом Кукізом популістичний рух Kukiz'15 – 8,81 %, новостворена ліберальна партія Сучасна – 7,6 %, ПНП – 5,13 %. Польський уряд очолила заступниця Я. Качинського у ПіС Беата Шидло (2015–2017).

Отримавши у 2015 р. більшість у законодавчій та виконавчій владі, націонал-консервативна ПіС ініціювала закони, які посилили вплив влади на судову систему та ЗМІ, розширили можливості поліції та спецслужб щодо стеження, заборонили пропаганду комунізму та дозволили провести декомунізацію топонімів, запровадили кримінальне переслідування за звинувачення польського народу у злочинах нацистів. Для опонування націоналістичній та євроскептичній політиці ПіС у 2019 р. було створено опозиційний альянс «Європейська коаліція» (ГП, Сучасна, ПНП, СДЛС, Зелені).

З початку 1990-х рр. усі політичні сили РП визнали євроатлантичну інтеграцію єдиною можливістю забезпечити економічну та військову безпеку країни. У новій оборонній доктрині РП 1992 р. було закріплено положення про прагнення вступити до НАТО, а в 1994 р. Польща узгодила індивідуальну програму «Партнерство заради миру» з НАТО. Авторитету Польщі додало і те, що у 1996–1997 рр. вона була обрана непостійним членом Ради Безпеки ООН. У 1999 р. розпочались офіційні переговори про вступ РП до ЄС.

12.03.1999 р. РП приєдналася до НАТО, 01.05.2004 р. – до ЄС, а 21.12.2007 р. – до Шенґенської зони. Варшава активно долучилася до розробки східного вектора зовнішньої політики ЄС, беручи участь в реалізації концепції «Ширша Європа – сусідство» (2003–2007) та ініційованій разом зі Швецією політиці Східного партнерства (2008).

Після агресії Росії проти України у 2014 р. на Варшавському саміті НАТО у 2016 р. було ухвалено рішення про розміщення у Польщі та країнах Балтії військових підрозділів країн Альянсу. З 2017 р. в Польщі на ротаційній основі дислокується американська бригада (3,5 тис.) та батальйон країн НАТО (1 тис.).

Здійснена в Польщі у 2017 р. судова реформа, яка поставила під сумнів принцип верховенства права, підштовхнула Європарламент у березні 2018 р. ухвалити рішення про підтримку санкції ЄС проти Польщі, а Європейську комісію – у липні 2018 р. запустити цю процедуру.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У 1946 р. розпочалась націоналізація банків, транспорту, великих і середніх промислових підприємств. До 1948 р. у власність держави перейшло 5870 підприємств, на яких працювало понад 70 % робітників. До 1949 р. держава встановила контроль над 93 % гуртової і 56 % роздрібної торгівлі.

Будівництво «основ соціалізму» в Польщі розпочалось із розбудови важкої промисловості. До 1953 р. з'явилися нові галузі: літако-, тракторо-, автомобіле-, суднобудування. Найбільшими новобудовами були: металургійний комбінат у Новій Гуті, фабрика вантажних автомобілів і автобусів у Стараховіце, фабрика легкових автомобілів у Варшаві, суднобудівний завод у Ґданьску, цементні підприємства в Ополє, хімічні підприємства в Кендзєжині.

З 1951 р. ПОРП розпочала кампанію колективізації с/г. Незважаючи на примус, селяни не йшли в кооперативи, проте стимул дбати про поліпшення стану господарств у них

суттєво зменшився. З 1957 р. влада Польщі відмовилась від курсу на прискорену колективізацію, було підвищено закупівельні ціни на продукцію села. У 1957 р. індивідуальним селянам належало 85,4 % земельних угідь, кооперативам – 1,2 %, держгоспам – 13,4 %.

У 1972 р. уряд скасував обов'язкові поставки с/г продукції селянами, на них було поширене безкоштовне медичне обслуговування, проте держава продовжувала політику пріоритетного фінансування колективних господарств. Уряд відкрив «зелене світло» для дрібної приватної ініціативи, якою скористалися ремісники та власники невеликих закладів.

Економіка ПНР розвивалася переважно за рахунок екстенсивних факторів. У 1963 р. почав діяти нафтопровід «Дружба», який постачав нафту з СРСР; для її переробки побудовано великий хімічний комбінат у м. Плоцк. У 1971–1972 рр. було розпочато будівництво металургійного комбінату «Гута Катовіце», в Ґданьску збудовано великий нафтопереробний комбінат.

Неефективна планова економіка погіршила економічну ситуацію в ПНР. З 1975 р. почалися тимчасові відключення електроструму в житлових масивах і на підприємствах. Зовнішній борг країни зріс до 23,8 млрд дол. у 1979 р. Після 1977 р. припинилося реальне зростання заробітної плати. У 1981 р. були запроваджені картки на м'ясо, масло, борошно, молоко, пральні засоби.

Введення економічних санкцій з боку США та ЄС у 1982 р. призвело до зростання зовнішнього боргу ПНР до 39 млрд дол. у 1987 р. Рівновага на споживчому ринку досягалася за рахунок підвищення цін і обмеження споживання (у 1982–1986 рр. ціни зросли на 70 %). Для стабілізації ситуації на ринку уряд з початку 1980-х рр. надав більше можливостей для розвитку приватного сектору в торгівлі й сфері послуг та індивідуальним селянам.

Уряд Мєчислава Раковського (1988–1989) зробив рішучий поворот у бік ринкової економіки. Були ухвалені закони про господарську діяльність з участю іноземного капіталу, про комерціалізацію держпідприємств тощо. У 1989 р. розпочали свою діяльність перші комерційні банки, було запроваджено вільний обіг валюти та вільні ціни на товари широкого вжитку. Проте постійна індексація зарплат почала розкручувати спіраль інфляції.

З 01.01.1990 р. уряд Т. Мазовецького розпочав реалізацію плану стабілізації економіки Л. Бальцеровіча («шокова терапія»), який передбачав замороження зарплати, припинення державних дотацій для підприємств, лібералізацію цін, девальвацію злотого, реформи банківської системи і податків, приватизацію державної власності, лібералізацію торгівлі тощо.

Внаслідок реалізації плану вдалося за півроку знизити інфляцію майже з 1000 до 6 %, розпочати приватизацію держпідприємств. Водночас замороження зарплати та збільшення податків спричинило численні страйки і демонстрації протесту. Безробіття наприкінці 1990 р. сягнуло 1 млн осіб (на кінець 1992 – 2,5 млн). Ситуацію стабілізовували кредити від МВФ та рішення Паризького клубу кредиторів скасувати 50 % польського зовнішнього боргу.

У 1992–1993 рр. країною прокотилась нова хвиля робітничих страйків (750 тис. осіб) та акцій протесту селян, активну роль у яких грали Селянська спілка «Самооборона» та НСПС «Солідарність».

З 1994 р. економічна ситуація в РП почала покращуватись. У 1994 р. Лондонський клуб кредиторів скасував 6,5 млрд дол. боргів Польщі, водночас закордонні інвестиції досягли у 1996 р. 5,2 млрд дол. У 1995 р. була проведена

деномінація злотого – 1:10000. Відбувся суттєвий спад страйкового руху: 1993 р. – 7443 страйки, 1994 р. – 429, 1995 р. – 42.

Головним змістом економічної трансформації стала приватизація держпідприємств. До 1998 р. було приватизовано 70 % їх загальної кількості. У результаті частка приватного сектору в продукції промисловості у 1998 р. склала 69,1 %, у будівництві – 93,7 %, у торгівлі – 95 %.

У 1990-х рр. відбулась переорієнтація польської зовнішньої торгівлі на ЄС. Станом на 1995 р. вже 70 % польського експорту йшло в країни ЄС, а 65 % імпорту в Польщу надходило з ЄС.

Проведені економічні реформи повернули польську економіку до ринкової моделі. Середній приріст ВВП Польщі за період 1992–2008 рр. склав майже 4,5 % (найнижчий був у 2001 – 1 %). Під час економічної кризи 2008 р. Польщі вдалося зберегти позитивну економічну динаміку завдяки успішній реалізації економічної політики у попередні роки. Так, ВВП Польщі зріс у 2007 р. на 6,8 %, у 2008 р. – на 5,1 %, у 2009 р. – на 1,7 %, у 2010 р. – на 3,8 %, у 2011 р. – на 4,3 %, у 2012 р. – на 2 %. Успішному подоланню кризи сприяли відносно невелика залежність РП від експорту, ухвалений пакет антикризових законів, спрямованих на підтримку польських фірм, та реалізація урядового «Плану стабільності і розвитку».

У структурі ВВП Польщі послуги складають 65 %, промисловість – 32 %, сільське і лісове господарство – 3 % (2011). Обсяг ВВП Польщі, за даними Євростату, в поточних цінах склав у 1995 р. 109 млрд євро, у 2000 р. – 186 млрд, у 2005 р. – 246 млрд, у 2008 р. – 366 млрд, у 2009 р. – 317 млрд, у 2010 р. – 361 млрд, у 2012 р. – 389 млрд, у 2014 р. – 411 млрд, у 2015 р. – 430 млрд, у 2016 р. – 426 млрд, у 2017 р. – 467 млрд, у 2019 р. – 527 млрд, у 2024 р. – 848 млрд.

У 2000-х рр. у Польщі стабільно зростало промислове виробництво: у 2006 р. – на 12,3 %, у 2007 р. – на 9,3 %, у 2010 р. – на 7,8 %, у 2011 р. – на 9,7 %. Незначне падіння було лише у кризовому 2009 р. (–3,8 %). Провідними секторами економіки РП є: машинобудування (одне з провідних місць у світі з виробництва риболовецьких суден, товарних і пасажирських вагонів, дорожних і будівельних машин, промислового обладнання), чорна і кольорова металургія, хімічна, нафтопереробна, коксохімічна, текстильна промисловість, виробництво фарфору, фаянсу, спорттоварів, продовольчих товарів і напоїв.

РП володіє найбільшими в Європі запасами міді та срібла. Гірничо-металургійний комбінат KGHM Polska Miedz є одним із найбільших польських підприємств та експортерів. У країні працює багато заводів провідних світових корпорацій: автомобільних – Fiat (Тихи), Opel (Ґлівіце), Volkswagen, MAN і Solaris (Познань), GM DAT (Варшава), Volvo (Вроцлав); побутової техніки – Whirlpool (Вроцлав), Electrolux (Сілезія і Нижня Сілезія), Bosch, Siemens та Indesit (Лодзь); електротехнічних – LG, Toshiba, Thomson і Sharp тощо. Загалом у Польщі працює понад 20 тис. фірм з іноземним капіталом.

У рамках програм допомоги в підготовці до членства в ЄС від PHARE, ISPA та SAPARD до Польщі впродовж 1990–2003 рр. надійшло 5,7 млрд євро. Упродовж 2004–2014 рр. сумарні надходження з європейського бюджету до Польщі з метою вирівнювання диспропорцій склали понад 82 млрд євро, що втричі перевищило суму внесків Польщі до бюджету ЄС. Завдяки цим коштам було створено 243 тис. малих підприємств, побудовано і модернізовано 2 тис. км автострад, 14 тис. км доріг місцевого значення, 2,3 тис. км залізничних колій, 36 тис. км каналізації, 12 тис км

водопроводів, понад 680 водоочисних споруд тощо.

Відповідно до списку 500 найбільших компаній ЦСЄ, за підсумками 2015 р. (рейтинг «Делойт»), найприбутковішими польськими компаніями є: нафтова PKN Orlen (1 місце, дохід 21,1 млрд євро), торгова Jeronimo Martins Polska (4 місце, дохід 9,3 млрд), нафтова PGNiG (5 місце, дохід 8,7 млрд), електрична PGE (10 місце, дохід 6,8 млрд), нафтова Lotos (5,4 млрд), торгова Eurocash (4,8 млрд), металургійна KGHM (4,7 млрд), енергетична Tauron (4,3 млрд), Lotos Paliwa (3,5 млрд), Fiat Chrysler Automobiles Poland (3,2 млрд).

Польща є інвестиційно привабливою країною. Впродовж 1993–2010 рр. у Польщу було вкладено 145,5 млрд дол. США прямих іноземних інвестицій. Станом на кінець 2016 р. – 185,9 млрд дол. США.

Значний прибуток РП дає туризм: у 2006 р. країну відвідало 15,7 млн туристів, у 2009 р. – 11,9 млн, у 2014 р. – 16 млн (надходження 10,9 млрд дол. США).

Запаси вугілля (43,3 млрд тонн) і лігніту (13,7 млрд тонн) є найбільшими в ЄС і складають основу ресурсу енергетики Польщі, де 95 % електроенергії виробляється на базі вугілля. Країна на 35 % забезпечує себе власним природним газом, 95 % нафти постачається з Росії.

З 1996 по 2006 р. обсяги експорту РП збільшились у 3,8 разу, а імпорту – майже в 3,6 разу. Зовнішньоторговельний оборот Польщі товарами і послугами (у поточних цінах), за даними Євростату, в 2007 р. складав 253 млрд євро (експорт – 121 млрд, імпорт – 132 млрд), у 2008 р. – 296 млрд, у 2009 р. – 238 млрд, у 2010 р. – 297 млрд, у 2012 р. – 348 млрд, у 2014 р. – 385 млрд, у 2016 р. – 428 млрд, у 2017 р. – 488 млрд, у 2018 р. – 532 млрд, у 2024 р. – 851 млрд (експорт – 442 млрд, імпорт – 409 млрд).

Ключовим зовнішньоторговельним партнером Польщі є ФРН. У 2011 р. на неї припало 26,23 % польського експорту та 22,28 % імпорту. Важливими торговельними партнерами РП є: Росія (4,52 % експорту та 12,14 % імпорту), Велика Британія (6,42 % експорту), Китай (8,65 % імпорту), Чехія (6,22 % експорту), Франція (6,15 % експорту), Італія (5,43 % експорту та 5,3 % імпорту). Третину польського товарного експорту складають товари з високою доданою вартістю.

Весь час до вступу Польщі в ЄС рівень безробіття в країні зростав: у 1997–1999 рр. він складав 11–13,4 %, у 2000–2002 рр. – 16–20 %. Після вступу Польщі до ЄС рівень безробіття в країні почав відчутно знижуватись (з 19 % у 2004 р. до 7 % у 2006 р.), проте світова фінансова криза спричинила його зростання до рівня 8–10 % у 2009–2013 рр. (2011 – 1,9 млн осіб).

У другій половині 2010-х рр. безробіття в Польщі почало стрімко спадати: у 2014 р. – 9 %, у 2016 р. – 6,2 %, у 2018 р. – 3,9 % (Євростат). Однією з причин цього падіння стала активна трудова еміграція поляків. Упродовж 2004–2015 рр. у більш розвинені країни ЄС виїхало близько 2 млн польських громадян: до Великої Британії – 720 тис. поляків, до ФРН – 655 тис., до Нідерландів – 112 тис., до Ірландії – 111 тис. (2015, ЦСО).

Загалом за межами Польщі проживає 18–20 млн поляків та осіб польського походження (найбільше – в США). Це одна з найбільших діаспор у світі. За кордоном працює понад 3 тис. установ та організацій польської діаспори.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ПОЛЬЩІ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Відносини між руськими та польськими землями були започатковані за часів великого київського князя Володимира Святославича, який у 981 р. приєднав до Київської Русі Червєньські гради та Надсяння. У 1013

та 1018 рр. Болєслав I здійснив походи на Русь на заклик свого зятя князя Святополка. У 1018 р. Болєслав I опанував Києвом та спробував утвердитись у ньому, але був вигнаний киянами.

Ярослав Мудрий видав свою сестру Добронегу-Марію за польського князя Казімєжа I, а той віддав свою сестру Гертруду заміж за Ярославового сина Ізяслава I, великого київського князя у 1054–1078 рр. Сини Добронеги Болєслав II та Владислав Герман були польськими королями/князями. У 1069 і 1077 рр. Болєслав II здійснював походи на Київ, повертаючи великокняжий престол своєму зятю Ізяславу.

Українсько-польські династичні зв'язки княжої доби були досить значними. Із дочками польських королів та князів були одружені: Ярослав Святополкович, Святослав Давидович, Мстислав Ізяславич, Всеволод Чермний, Василько Романович. Водночас дружинами польських королів та князів були, Вишеслава Святославна, Збислава Святополківна, Верхуслава Всеволодівна, Агафія Святославна, Агрипина Ростиславна, Переяслава Данилівна, Анастасія Олександрівна, Гремислава Інґварівна.

У 20–30-х рр. XIII ст. між краківськими і галицько-волинськими князями було укладено декілька союзницьких договорів, які діяли до смерті галицько-волинського князя Данила I Романовича у 1264 р. Відносини між Галицьким і Краківським князівствами зіпсувались після того, як Лев Данилович (1264–1301) почав активно домагатись краківського престолу. Водночас в останній третині XIII ст. встановились союзні відносини між Волинським і Мазовецьким князівствами. Після смерті князя Юрія-Болєслава розпочалася експансія Польщі на землі Галицько-Волинської Русі. У 1340 р. Казімєж III окупував Галицьку, в 1344 р. – Сяноцьку, а в 1349 р. – Холмську, Белзьку і Володимирську землі.

Польсько-литовський союз, оформлений Кревською унією 1386 р., дав полякам додаткові підстави для поширення своєї влади та колонізації території України. У 1430 р. провінцією Польського королівства стало Західне Поділля. Проти зближення з Польщею виступало багато литовських та руських князів. У ВКЛ в 1432–1438 рр. розгорілась війна проти польської влади.

З 1440 по 1569 р. більшість українських земель перебувала під владою польських королів, які водночас були і великими князями литовськими. Це відкрило українцям дорогу до Краківського університету, де лише протягом XV – першої половини XVI ст. навчалося майже 1,2 тис. вихідців з України. У Замойській Академії здобували освіту майбутні київські православні митрополити Петро Могила та Сильвестр Косов.

Внаслідок укладення у 1569 р. Люблінської унії до складу Польщі було інкорпоровано Волинь, Підляшшя, Поділля, Брацлавщину і Київщину та розпочалась міграція поляків на ці території. Посилення тиску католицизму привело до підписання у 1596 р. Берестейської унії та утворення Греко-католицької церкви. Перехід у католицтво частини української знаті призвів до загострення ситуації в країні.

В останній чверті XVI – першій половині XVII ст. важливе місце у внутрішньополітичному житті Речі Посполитої займало українське козацтво. Перше козацьке посольство було прийняте польським королем Стефаном Баторієм у 1576 р., а відправлене до Війська Запорозького – у 1578 р.

У сеймових постановах про козаків 1590, 1592, 1609, 1635 рр. по суті констатувалась неможливість для польського уряду повноцінно контролювати українські землі та запобігати війнам і дипломатичним контактам козаків із сусідніми державами. Водночас козаки відіграли вирішальну роль у перемозі

над турками під час Хотинської війни 1621 р. й були серед головних дійових осіб у протистоянні Польщі та Московського царства під час Лівонської війни 1558–1583 рр. і в російсько-польських війнах 1605–1618, 1632–1634 рр.

Протистоячи католицькому тиску та польсько-шляхетській експансії в Україні, козацтво піднімало повстання у 1594–1596, 1625, 1630, 1637, 1638 рр.

Національна революція українського народу 1648–1676 рр. та створення української держави на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким докорінно змінили ситуацію у РП, підірвавши її геополітичні позиції на Сході Європи. У 1648, 1655 рр. козацькі війська здійснювали походи на польські землі, а в 1657 р., спільно із союзниками, навіть зайняли Варшаву.

Спроба гетьмана Івана Виговського через укладення у 1658 р. Гадяцької угоди перетворити РП на федерацію трьох народів зазнала невдачі. Із укладенням Слободищенського трактату 1660 р. Гетьманщина розірвала союз із царем і відновила державний зв'язок з РП. Це спричинило розкол України і утворення двох гетьманатів. У боротьбі проти поширення польської влади на Правобережжі пройшло гетьманство П. Дорошенка (1665–1676). Козацьке самоврядування на Правобережжі було скасоване сеймом у 1699 р.

У XVIII ст. українці неодноразово піднімали антипольські повстання: 1702–1704 (С. Палій), 1734 (Верлан), 1730–1740-ві (О. Довбуш), 1750, 1768 рр. (М. Залізняк, І. Гонта).

Наприкінці XVIII ст. на Правобережній Україні поляки становили більшість правлячої верхівки. Польські національно-визвольні повстання 1830–1831 і 1863–1864 рр. не здобули значної підтримки серед українців, оскільки поляки прагнули поновлення РП у кордонах 1772 р. та були крупними землевласниками. В 1861 р. польським поміщикам на Правобережжі належало 89 % усієї приватновласницької землі.

У Галичині з 1869 р., за розпорядженням Відня, польська мова була запроваджена в адміністрації, судівництві й освіті; натомість на Правобережній Україні у 1860-х рр. польська мова була усунута із сфери публічного життя.

Чисельність поляків у населенні України в сучасних межах у 1795 р. складала 660 тис. осіб (6,2 %), а в 1858 р. – 835 тис. (4,9 %). Видатними польськими вченими та культурними діячами, які плідно працювали в Україні, були: історики Володимир Антонович та В'ячеслав Липинський, засновник медичного факультету в Одеському університеті Володимир Підвисоцький, перший ректор Київської консерваторії Володимир Пухальський та інші.

Поляки відігравали значну роль в економічному житті України. У 1917 р. польським землевласникам на Правобережжі належало 2,2 млн десятин землі, 37 цукрових заводів. У 1889 р., за активної участі польських капіталів та спеціалістів, розпочав роботу Дніпровський металургійний комбінат.

Поляки, які жили на українських землях у складі Російської й Австро-Угорської імперій, мали різне бачення перспектив українського та польського державотворення. Більшість поляків Наддніпрянщини сприймали ідею унезалежнення України. Натомість поляки Галичини та Західної Волині розглядали ці землі як «східні креси» майбутньої Польської держави, а тому не припускали думки про можливість створення тут держави українського народу.

Після Лютневої революції 1917 р. в Росії поляки створили Польський виконавчий комітет, який виступав від імені всього польського населення України. Створення Центральної Ради, у якій полякам було надано 20 місць, підтримали всі польські політичні сили на Наддніпрянщині, проте праві невдовзі

виступили проти намірів ЦР ліквідувати поміщицьке землеволодіння.

ЦР започаткувала широке відродження польських національно-культурних товариств, шкіл, бібліотек, вільне видання книг і періодики польською мовою. У січні 1918 р. в уряді УНР було створене окреме Міністерство польських справ. Прихильну до поляків політику проводив і уряд гетьмана П. Скоропадського. На початок 1918/1919 н. р. на території Української Держави діяло 998 початкових та 39 середніх польських шкіл.

У жовтні 1918 р. до Києва прибув перший посол Польщі Станіслав Ваньковіч. У 1919–1920 рр. послом УНР у Польщі був Андрій Лівицький. Після поразки УНР на території Польщі опинилось близько 35 тис. вихідців із Наддніпрянщини.

За умовами Ризького миру 1921 р. Польща визнала незалежність УСРР. Польське диппредставництво у Харкові діяло до 1924 р. Посольство УСРР у Польщі – до 1923 р. За домовленістю сторін станом на кінець 1923 р. до Польщі з України репатріювалось 123 тис. осіб, а до України – 65 тис.

Натомість створення 19.10.1918 р. ЗУНР наштовхнулось на рішучий польський спротив. З 01.11.1918 р. по 17.07.1919 р. тривала українсько-польська війна за контроль над Східною Галичиною, у якій поляки здобули перемогу. Прагнучи опанувати західноукраїнські землі, польська влада з 1919 р. почала реалізовувати політику асиміляції українців та колонізації земель. До 1929 р. 77 тисячам польських осадників та колоністів було надано 600 тис. га землі. Кількість українських шкіл скоротилася з 2351 в 1924 р. до 716 у 1930 р.

Українці бойкотували нову владу: у 1921 р. перепис населення та призов до армії, у 1922 р. – вибори до Сейму. У 1922 р. УВО провела акцію терору проти польських поселенців, солдатів та представників влади на місцях.

На землях Західної України, що увійшли до складу Польщі, за переписом 1931 р., проживало 8,9 млн осіб, зокрема 5,6 млн українців і 2,2 млн поляків.

На фоні погіршення соціально-економічного становища українців Польщі ОУН у 1930 р. провела в Галичині «протестну акцію», під час якої відбувались масові підпали маєтків польських власників, адміністративних будинків і диверсійні акції. У відповідь польська влада провела акцію «пацифікації», під час якої підрозділи поліції та армії були введені в більш ніж 800 сіл, заарештовано понад 2 тис. осіб, ліквідовані українські організації, спалено близько 500 будинків. Справа дійшла до того, що в 1932 р. Ліга Націй засудила дії польського уряду щодо українців.

Після приєднання до УРСР Галичини та Волині до червня 1941 р. у східні райони СРСР із цих територій було виселено 500 тис. поляків. У часи Другої світової війни між формуваннями УПА та АК відбувались неодноразові збройні сутички, спричинені різним баченням майбутнього західноукраїнських земель. На Холмщині у 1942 р., на Волині у 1943 р., в Галичині у 1944 р., в Закерзонні у 1945 р. польсько-український конфлікт набув міжетнічного характеру.

У 1947 р. польська влада провела операцію «Вісла» – примусову депортацію 150 тис. українців з Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини у західні та північні частини Польщі. Під час операції було вбито, заарештовано та ув'язнено близько 6 тис. членів українського руху опору. Політика комуністичної влади щодо українців була спрямована на їх повну асиміляцію.

До 1958 р. близько 20 тис. українців повернулися у східні воєводства. У 1956 р. виникло Українське суспільно-культурне товариство, почав виходити тижневик «Наше слово».

Проте у 1970-х рр. влада посилила тиск на українські організації й їхня діяльність завмерла.

Важливу роль у зламі традиційних стереотипів сприйняття поляками українців та їх національних прагнень відіграв паризький журнал «Культура» Єжи Ґедройца. На початку 1980-х рр. українська суспільно-культурна діяльність почала оживати. УСКТ мало в 1980 р. 181 регіональне відділення. У 1990 р. воно було перейменоване на Об'єднання українців Польщі. У 1990 р. Сенат Польщі засудив дії польської комуністичної влади щодо операції «Вісла».

За даними перепису 1926 р., в УСРР проживало 476,4 тис. поляків. У 1925 р., з метою доведення «переваг» радянської системи, на Житомирщині було створено Мархлевський польський національний район. Загалом в УСРР станом на 1934 р. було створено 170 польських сільрад. У 1921 р. було створено 196 польських шкіл. У 1924 р. їх було 247, у 1931 р. – 381.

У 1935 р. польський район був ліквідований, радянська влада почала реалізовувати курс на згортання польських культурно-освітніх інституцій. До 1938 р. в Україні залишилось 50 польських шкіл. У 1936 р. 30 тис. поляків з України було виселено до Казахстану, а протягом 1937–1938 рр. в Україні по «польській лінії» НКВС було заарештовано 56,5 тис. осіб.

У повоєнний час в УРСР проводилась політика неухильного зменшення кількості шкіл з польською мовою навчання: у 1945/1946 н. р. їх було 68, у 1953/1954 н. р. – 13, у 1975 н. р. – 1. Варто відзначити, що під тиском політики русифікації поляки в Україні здебільшого переходили на українську, а не на російську мову. Так, згідно з переписом 1959 р., серед поляків УРСР польська була рідною для 18,7 %, українська – для 68,3 %, російська – для 12,3 %.

Чисельність польського населення в Україні неухильно зменшувалась: 1959 р. – 363,3 тис., 1970 р. – 235,1 тис., 1979 р. – 258,3 тис., 1989 р. – 219,2 тис.

У 1988 р. було створено Культурно-освітнє товариство поляків в Україні, у 1990 р. – Спілка поляків України, у 1992 р. – Федерація польських товариств в Україні.

У вересні 1989 р. група демократичних польських парламентарів прибула до Києва на установчий з'їзд НРУ. Регулярні контакти представників демократичних сил України та Польщі започаткувала зустріч депутатів парламентів обох країн у травні 1990 р. в Яблонові поблизу Варшави. 13.10.1990 р. була підписана «Декларація про засади та основні напрями розвитку українсько-польських відносин».

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Восени 1991 р. уряди обох країн обмінялись офіційними представниками у ранзі повірених у справах. Від України був призначений Теодозій Старак, а від РП – Єжи Козакєвіч. 02.12.1991 р. Польща першою визнала державну незалежність України. 04.01.1992 р. між двома країнами були встановлені дипломатичні відносини. Польське посольство в Києві було відкрито 01.02.1992 р.

Перший офіційний візит президента України Л. Кравчука до РП, під час якого було підписано міждержавний Договір про добросусідство, дружні відносини і співробітництво, відбувся 18–19.05.1992 р. Для поглиблення двосторонніх зв'язків важливе значення мав офіційний візит в Україну президента РП Л. Валенси 24–25.05.1993 р., одним із результатів якого стало створення Консультаційного комітету президентів України і Польщі.

Після візитів президента України Л. Кучми до Варшави 25–27.06.1996 р. і президента

Польщі О. Кваснєвського до Києва 20–22.05.1997 р. та підписання 21.05.1997 р. спільної Заяви «До порозуміння і єднання» українсько-польські відносини вийшли на рівень стратегічного партнерства.

Започаткований процес примирення і зближення двох народів дозволив вивести конфлікти минулого за межі сучасної політики. Так, 11.07.2003 р. було вшановано жертв трагічних подій на Волині та відкрито Монумент примирення в с. Павлівка, 24.06.2005 р. відкрито Меморіал воїнів УГА та польських військових поховань на Личаківському цвинтарі у Львові, 13.05.2006 р. відкрито український меморіал в с. Павлокома (Надсяння). 06.06.2005 р. було підписано протокол про взаємне увічнення місць пам'яті у більш ніж 80 місцевостях з обох боків кордону. З метою уникнення політизації чутливих питань спільної історії та продовження процесу примирення у 2011 р. було започатковано Українсько-польський форум партнерства.

У своїй зовнішній політиці Польща виходить з того, що незалежна, сильна та дружна Україна має ключове стратегічне значення для польської безпеки. Після набуття членства в НАТО та ЄС Польща стала провідником євроатлантичних та європейських прагнень України у цих організаціях. Так, у Стратегії національної безпеки Польщі задекларовано підтримку євроатлантичних устремлінь України, а за польського головування в Раді ЄС (2011) була підготовлена Угода про асоціацію України з ЄС.

Поряд з беззастережною підтримкою України у боротьбі з російською агресією та її європейського курсу, у 2010-х рр. праві політичні сили РП актуалізували проблемні питання двосторонніх відносин, насамперед щодо оцінок подій українсько-польського протистояння на Волині. Постанова Сейму від 22.07.2016 р. про встановлення 11 липня Національним днем пам'яті жертв геноциду, здійсненого українськими націоналістами проти поляків, підігріла антиукраїнські настрої у Польщі й ускладнила процес примирення.

Між країнами діє ряд органів високого рівня: Міжурядова комісія з економічного співробітництва (з 1995), Постійна українсько-польська конференція з питань європейської інтеграції (з 1999), Парламентська асамблея України та Польщі (з 2003), Парламентська асамблея ВРУ, Сейму й Сенату Польщі та Сейму Литви (з 2005); Рада МЗС України та МЗС РП (з 2008), щорічний Економічний форум «Україна–Польща».

У 2012 р. Польща та Україна спільно та з великим успіхом забезпечили проведення Чемпіонату Європи з футболу.

Станом на 2020 р. договірно-правова основа двосторонніх відносин налічувала 144 чинних міждержавних, міжурядових та міжвідомчих договори.

Польща є найбільшим торговельним партнером України серед країн ЦСЄ та четвертим серед країн світу (2006–2018). Станом на 2018 р. Польща була другим у світі найбільшим ринком для українського експорту товарів (3,3 млрд дол. США, Держстат України), натомість Україна для Польщі є лише 15 ринком у світі для експорту польських товарів (5 млрд дол. США, Міністерство підприємництва і технологій РП).

Обсяги двосторонньої торгівлі товарами і послугами, за даними Держстату України, у 2001р. склали 1 млрд дол. США, у 2005 р. – 2,5 млрд, у 2008 р. – 6,9 млрд. Внаслідок світової фінансової кризи рівень двосторонньої торгівлі у 2009 р. зменшився до 3,5 млрд дол. США, а потім почав зростати: у 2010 р. – 4,8 млрд, у 2011 р. – 6,2 млрд, у 2013 р. – 7 млрд. Початок російської агресії проти України спричинив відчутне падіння обсягів

двосторонньої торгівлі з Польщею: у 2014 р. – 6 млрд, у 2015 р. – 4,6 млрд. Однак надалі обсяги двосторонньої торгівлі почали зростати: у 2016 р. – 5,2 млрд, у 2017 р. – 6,6 млрд, у 2018 р. – 7,4 млрд, у 2019 р. відбулося суттєве падіння обсягів двосторонньої торгівлі – до 2,8 млрд дол., у 2021 – вже 10,9 млрд (експорт – 5,7 млрд, імпорт – 5,2 млрд).

Обсяги прямих польських інвестицій в Україну, за даними Держстату України, станом на 2002 р. складали 98 млн дол. США, на 2012 р. – 862 млн, на 2018 р. – 594 млн. Обсяги прямих інвестицій з України в РП є на порядок меншими: на 2001 р. – 343 тис. дол. США, на 2005 р. – 21,3 млн, на 2012 р. – 51,5 млн, на 2017 р. – 48,7 млн. Станом на 31.12.2018 р. обсяг прямих українських інвестицій у РП знизився до 6,6 млн дол. США. Проте обсяг реальних українських інвестицій в РП на початок 2010-х рр. перевищував 1 млрд дол. США.

За підсумками 2018 р. (дані НБУ), українські працівники в Польщі перерахували до України 11,6 млрд дол. США.

Найвагомішими польськими інвестиціями в Україні є: фабрика будівельної кераміки «Церсаніт», фабрика паркету «Барлінек», меблева фабрика «Новий Стиль», фабрика упаковки «Кен-Пак», фабрика автозапчастин «Інтер-Ґроклін», підприємство з виробництва фарб «Снєжка-Україна», фабрика металообробки «Полімекс-Мостосталь», мережа книгарень «Буква», страхова компанія PZU Україна, ПАТ «Кредобанк» (99,5 % акцій – PKO Bank Polski SA) та «Ідея Банк» (93 % акцій – Getin Holding S.A.). Станом на 2014 р. в Україні діяло понад 1,2 тис. фірм із польським капіталом, в Польщі – понад 300 фірм з українським капіталом (2006).

Найбільшими українськими інвестиційними проектами в Польщі є: металургійний комбінат «Гута Ченстохова» (інвестор – «ІСД»), суднобудівельний завод «Сточнє Ґданьск» (інвестор – «ІСД», до 2018), «Гута Покуй» (інвестор – «Приват»), завод освітлювальних приладів «Геліос» (інвестор – «Іскра»), плодопереробні заводи T.B.Fruit Dwikozy (інвестор – компанія T.B.Fruit (торгівельна марка «Яблуневий дар»), Мазовецький сироварний завод Ostrowia (інвестор – Milkiland), ІТ-компанія Miratech, компанія Elfa, фірма Safe World Technologies (виробництво електронного обладнання в Краківській спеціальній економічній зоні у м. Затор).

Тривалий час особливе місце у відносинах Польщі й України посідала реалізація проекту нафтопроводу «Одеса–Броди–Плоцк–Ґданьск» для транспортування каспійської нафти до портів Балтійського моря, українська частина якого була збудована в 2001 р. У 2004 р. з метою отримання інвестицій для добудови нафтопроводу до польського міста Плоцк АТ «УкрТрансНафта» і PERN Przyjazn було створене СП «Сарматія», до якого в 2007 р. приєднались компанії Socar (Азербайджан), Georgian Oil and Gas Corporation (Грузія) та Klaipedos Nafta (Литва). Однак станом на кінець 2010-х рр. проект є замороженим.

Основним правовим інструментом міжрегіонального співробітництва є міжурядова угода від 24.05.1993 р. Практичним механізмом реалізації міжрегіональних проектів між Україною та РП є участь у діяльності єврорегіонів «Карпатський» (з 1993) та «Буґ» (з 1995). Станом на 2019 р. між країнами було підписано близько 450 угод про міжрегіональне співробітництво.

У 1996–2003 рр. між країнами діяв безвізовий режим. З 2005 р. Україна в односторонньому порядку запровадила безвізовий режим для громадян РП.

Співпраця у військовій сфері була започаткована підписанням 03.02.1993 р. Угоди про співпрацю між міністрами оборони обох

країн. Створений у 1996 р. польсько-український миротворчий батальйон (УкрПолбат) з 2000 р. виконує місію в рамках Мирних сил КФОР у Косові. У 2010 р. уряди України, Польщі та Литви підписали «Порозуміння про створення військової частини» – тристоронньої бригади ЛитПолУкрБриг.

Співробітництво в галузі освіти між Україною та РП ґрунтується на угоді між міністерствами освіти від 02.07.2001 р. Так, у 2010/2011 н. р. в Польщі навчалося 4,8 тис. студентів з України, у 2014/2015 н. р. – 23,3 тис., у 2017/2018 н. р. – 37,8 тис. Близько 100 ВНЗ України плідно співпрацюють з понад 200 навчальних закладів Польщі.

Значними подіями у культурному житті обох країн стали: вихід у 1999 р. на екрани фільму «Вогнем і мечем» (реж. Єжи Гоффман), проведення Року Польщі в Україні (2004) та Року України в Польщі (2005/2006).

Станом на кінець 1980-х рр., за оціночними даними ОУП, вважалося, що в Польщі проживає 250–500 тис. українців, проте, за результатами перепису 2002 р., українцями себе назвали 37 тис., лемками – 7 тис. осіб, при цьому перепис зафіксував 309 тис. осіб, народжених в Україні.

Впродовж 1992–2018 рр. з України в Польщу на постійне проживання офіційно емігрувало 19 тис. осіб, з Польщі в Україну – близько 450 осіб (ЦСО). У 2010-х рр. значно збільшився потік українських трудових мігрантів до РП. У 2017 р. 192 тис. українців мали офіційну ліцензію на роботу в Польщі (ЦСО), однак, за оцінками польських експертів, у Польщі в цей час постійно працювало близько 1,2 млн українців.

Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну 24.02.2022 р. у Польщу станом на вересень 2022 р. виїхало найбільше українських біженців від війни – 1 млн. 367 тис. осіб (Євростат). Станом на 13.05.2025 р. у Польщі перебувало 994,1 тис. українських біженців.

Основними організаціями українців Польщі є ОУП, Союз українців Підляшшя, Українське товариство у Любліні, Об'єднання лемків, Українське вчительське товариство, Союз українок Польщі. У 2011 р. ОУП було передано Український народний дім у Перемишлі. З 2006 р. при Посольстві України в РП функціонує Координаційна рада української меншини. Найбільшими культурними заходами української спільноти в Польщі є «Фестиваль української культури в Сопоті», «Молодіжний ярмарок» в Ґданьску, фестивалі «Підляська осінь», «Лемківська ватра», «Битівська ватра» та інші.

Станом на 2011 р. у п'яти загальноосвітніх навчальних закладах РП у населених пунктах Бартошице, Б'яли Бур, Ґурово-Ілавецкє, Лєґніца, Перемишль та у більш ніж 140 пунктах навчання рідної мови українську мову вивчало понад 3 тис. учнів. У 2017/2018 н. р. українська мова вивчалась у 94 ЗНЗ Польщі (1237 учнів), у 56 гімназіях (321 учень) та в 11 ліцеях (264 учні). Фахівців з української мови у Польщі готують п'ять ЗВО.

За даними перепису 2001 р., в Україні проживають 144 тис. поляків, 65 % з них мешкають у Житомирській, Хмельницькій, Львівській обл. і в м. Київ. Рідною мовою назвали польську 12,9 %, українську – 71 %, російську – 15,6 %. Поляки України об'єднані в 59 національно-культурних організацій. Упродовж 2008–2017 рр. 102 тис. громадян України отримали карту поляка, яка підтверджує належність до польського народу (2017, ЦСО).

У 2010/2011 н. р. в Україні функціонувало п'ять ЗНЗ з навчанням польською мовою (навчалось 1357 учнів), окрім того, як предмет її вивчали 8357 учнів, факультативно або в гуртках – 3529 учнів). У 2016/2017 н. р. у п'яти ЗНЗ з навчанням польською мовою навчалось 1785 учнів. Польська мова вивчається

також у культурно-освітніх центрах та 26 недільних школах (2007).

Підготовка вчителів та викладачів польської мови і літератури здійснюється в Київському, Львівському, Прикарпатському, Волинському, Східноукраїнському, Хмельницькому національному, Дрогобицькому педагогічному та Кам'янець-Подільському державному університетах. В Україні виходять польськомовні видання Gazeta Lwowska (з 1990), Radość Wiary (з 1991), Dziennik Kijowski (з 1993), Polacy Donbasu (з 2000) та інші.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Польщі протягом 1978–2019 рр. були включені: історичний центр м. Краків з Вавелем і дільницею Казімєж (XIV–XIX ст.); соляна шахта у м. Вєлічка (XIII–XX ст.); табори смерті Аушвіц-Біркенау (1940–1945); Біловезький національний парк; історичний центр м. Варшава (XIII–XX ст.); Старе місто в Замості (1582–XVII ст.); замок Тевтонського ордену в м. Мальборк (XIII–XIV ст.); середньовічне місто Торунь (XIII–XV ст.); монастирський архітектурно-парковий комплекс Кальварія-Зебжидовска (1605–1632); костели Миру в Явоже і Свідніці (1654–1657); дерев'яні церкви на півдні Малої Польщі у селах: Бінарова, Блізне, Дембно Подхаляньске, Хачув, Ліпніца Мурована, Сенкова (XIV–XVIII ст.); парк Мускау в м. Лєнкніца (1815–1844); Зала Століття у Вроцлаві (1911–1913); дерев'яні церкви польських Карпат у селах: Брунари, Квятонь, Овчари, Поврознік, Радруж, Смольнік, Тужаньск, Хотинець (XVII–XX ст.); рудник з видобутку свинцевих, срібних і цинкових руд з системою водовідливу в Тарновскіх Ґурах (XVI ст.); неолітичний рудник кременю в Кшемьонках.

Також видатними пам'ятками культурної та природної спадщини Польщі є Старе місто у Ґданьску (XIII–XVIII ст.); фортеця у м. Нідзіца (XIV–XVI ст.); замок у м. Баранув-Сандомирскі (1591–1606), палац у м. Ланьцут (XVII–XVIII ст.); Люблінський замок (XVI–XIX ст.); замок у м. Ґнєв (XIII–XIX ст.).

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 1999–2017 р. включила: рукопис праці Міколая Коперника «Про обертання небесних сфер» (1520) з Бібліотеки Яґєллонського університету; Супрасльський рукопис середини XI ст.; Акт Варшавської конфедерації 28.01.1573 р., який визначив основи релігійної терпимості; документи Архіву кн. Радзивіллів з фондів Головного архіву давніх актів; шедеври Фредеріка Шопена; Архів Рінґельблюма (Архіви Варшавського гетто); текст «Двадцять одна вимога» та інші документи страйкового комітету в Ґданьску, які привели до створення «Солідарності» у серпні 1980 р.; Архіви Едукаційної комісії; Архіви Інституту літератури в Парижі (1946–2000); Архів Бюро реконструкції Варшави; колекції XIX ст. Польського історико-літературного товариства / Польської бібліотеки в Парижі / Музею Адама Міцкевича; мирні договори, укладені з середини XV до кінця XVIII ст. між Королівством (або Республікою) Польща та Османською імперією (1,5 тис. документів Турецької секції Головного архіву давніх актів); «Книга генриковска» (XIII–XIV ст.); документи та бібліотека Чеських братів (XVI–XIX ст.); документи польської радіорозвідки часів Варшавської битви 1920 р.; рапорт Юрґена Штропа про придушення повстання у Варшавському гетто (1943); Акт Люблінської унії 1569 р.

До польських шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО віднесла Краківські різдвяні ясла.

Електронні джерела:

Офіційна сторінка Президента Республіки Польща: www.prezydent.pl

Сайт Сейму Республіки Польща: www.sejm.gov.pl

Сайт Республіки Польща: https://www.gov.pl/

Сайт Головного статистичного управління: https://stat.gov.pl/

Сайт Посольства України в Республіці Польща: https://poland.mfa.gov.ua/

Сайт Посольства Республіки Польща в Києві: https://www.gov.pl/web/ukraina-uk/embassy-kyiv

Література:

Зашкільняк Л. О., Крикун М. Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – 752 с.

Тищик Б. Й. Польща: історія державності і права (X – початок XXI ст.). – Л., 2012. – 512 с.

Pronobis W. Polska i świat w XX wieku. – Warszawa, 1996. – 478 s.

Алексієвець Л. М. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926. – Т., 2006. – 448 с.

Бочаров С. В. Шлях Польщі до Європейського Союзу. – Донецьк, 2011. – 270 с.

Зеленько Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. – К., 2003. – 216 с.

Головко О. Русь і Польща в міжнародному житті Європи (X – перша половина XIII ст.). – К., 2021. – 600 с.

Сінкевич Є. Г. Українсько-польські відносини (1918–2008). – Миколаїв, 2010. – 165 с.

Янків М. Д. Україна і Польща: стратегічне партнерство в системі геополітичних координат: політико-економічний та секторальний аналіз. – Л., 2011. – 399 с.

Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. – Харків, 2017. – 490 с.

Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. – Л., 2013. – 510 с.

Drozd R., Halczak B. Dzieje ukraincow w Polsce w latach 1921–1989. – Warszawa, 2010. – 237 s.

Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті. – К., 2007. – 508 с.

Мондзік М., Коженьовський М., Лятавєц К., Тарасюк Т. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832–1921 роках. – К., 2017. – 288 с.

Л. Д. Чекаленко, А. Г. Бульвінський

РУМУНІЯ

Сучасна назва держави: Румунія (*рум.* România).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах відноситься до X ст. Тоді у сербських джерелах уперше використали поняття «влахи». Так серби називали тих, хто розмовляв невідомою їм мовою.

Перше письмове повідомлення про волохів у східнослов'янських джерелах міститься на початку недатованої частини давньоруської «Повісті минулих літ»: «волохи напали на слов'ян, на дунайських, та осіли між них, і стали утискати їх». У датованій частині «Повісті» волохи вперше згадуються під 898 р.

В «Історії» візантійського хроніста та політичного діяча Нікіти Хоніата (бл.1155–1213) волохи вперше згадуються у часи правління імператора Мануїла Комніна (1143–1180). Тоді, у 1164 р., архонт Андронік Комнін, намагаючись втекти в Галицьку Русь, був схоплений «влахами» на кордоні. Хоніат також докладно описав боротьбу візантійського імператора Ісаака Ангела (1185–1195) з «варварами Емської гори, яких раніше називали мезійцями, а тепер кличуть волохами», яких він «надзвичайно налаштував проти себе» надмірними податками.

Етнонім «румуни» вперше зафіксував Франческо делла Валле, зазначивши у 1532 р., що жителі Волощини називають себе români – румунами.

Топонім «Румунія» відомий з листа боярина Някшу Лупу від червня 1521 р., де згадується Ţara Românească (Румунська земля). Назва «Румунія» (România) для позначення країни (Волощини та Молдови разом) вперше була використана у роботах історика Дімітрія Даніїла Філіппіда «Історія Румунії» та «Географія Румунії», опублікованих у 1816 р. грецькою мовою: Ιστορία της Ρουμουνίας (Istorie a României), Γεωγραφικόν της Ρουμουνίας (Geografie a României).

Створення держави: Волоське князівство було засноване на рубежі XIII–XIV ст. На початку 1859 р. на основі румуномовних Волоського та Молдавського князівств було створено конфедеративне Об'єднане князівство. У 1862 р. відбулася зміна офіційної назви держави на «Румунія» та остаточне злиття князівств у єдину державу.

Незалежність від Угорщини Волоське князівство вибороло після перемоги у битві при Посаді у 1330 р. Незалежність Румунії від

Османської імперії було проголошено Декларацією від 09.05.1877 р.

Історичні назви держави: Князівство Волощина (початок XIV ст. – 1862); Об'єднане Князівство Молдови та Волощини (1859–1861); Князівство Румунія (1861–1866); Румунія (1866–1881); Королівство Румунія (1881–1947); Народна Румунська Республіка (1948–1952); Румунська Народна Республіка (1952–1965); Соціалістична Республіка Румунія (1965–1989); Румунія (з 1989).

Площа: 237,5 тис. км^2, що у 2,5 разу менше за площу України.

Населення: 19 млн 036 тис. осіб (на 01.01.2025, Євростат).

Очікувана тривалість життя при народженні: 76,6 р. (чоловіки – 72,8; жінки – 80,4) (2024, Євростат).

Етнічний склад населення: румуни – 77,7 %, угорці – 5,3 %, роми – 3 %, не назвали етнічну приналежність –13% (2021, перепис).

Чисельність українців: 45835 осіб (2021, перепис).

Столиця: Бухарест – 1 млн 717 тис. осіб. **Найбільші міста:** Клуж-Напока – 286 тис.; Ясси – 272 тис.; Констанца – 264 тис.; Тімішоара – 251 тис.; Брашов – 237 тис.; Крайова – 234 тис. (2021, перепис).

Державна мова: румунська, рідна для 89,3% % населення (2021, перепис). Найстарішим збереженим документом, написаним румунською мовою (румунською кирилицею, яка використовувалась до 1860-х), є лист боярина Някшу Лупу від червня 1521 р. Перша книга румунською мовою – «Румунський катехізис» – надрукована в м. Сібіу в 1530 р.

Релігійний склад населення: православні – 73,86 %; протестанти – 5,61 %, римо-католики – 3,89 % (2022, перепис).

Державний устрій: республіка (з 30.12.1947). **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Парламент з двома палатами – Сенатом та Палатою депутатів. Парламент під назвою «Асамблея депутатів» засновано у 1862 р. на основі Народних зборів Волощини та Молдови, які існували, відповідно, з 1831 та з 1832 рр. У 1864 р. було створено другу палату під назвою Corpul ponderator (назва «Сенат» була закріплена у Конституції 1866). Згідно з Конституцією 1866 р., було створено двопалатний парламент – Національне представництво. У 1948–1989 рр. парламент був однопалатним і називався «Великі Національні збори». Конституцією 1991 р. закріплена назва «Парламент».

Діюча Конституція ухвалена 08.12.1991 р. Діє зі змінами, ухваленими у 2003 р.

Перша Конституція об'єднаної Румунії (умовна назва «Конституція Каролля I») була ухвалена в 1866 р. Перша Конституція Князівства Волощина – Органічний статут – була введена у 1831 р.

Статус у відносинах з ЄС: член ЄС з 01.01.2007 р.; член Шенґенської зони з 31.03.2024 р.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: співзасновник Ради економічної взаємодопомоги (1949–1991); співзасновник ОВД (1955–1991); член ООН (з 1955); співзасновник ОБСЄ (з 1973); член ОЧЕС (з 1992); член Ради Європи (з 1993); співзасновник СОТ (1995); член Центральноєвропейської ініціативи (з 1996); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (1997–2007); член НАТО (з 2004); співзасновник Бухарестської дев'ятки (2015); співзасновник Ініціативи трьох морів (2016).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними Євростату, складав 16870 євро (26 місце серед EU–27); за даними МВФ – 18413 дол. США (56 місце в світі); за даними Світового банку – 18419 дол. США (52 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

У бронзову добу на території сучасної Румунії розвивались археологічні культури: Кослоджень (XVI-XIII ст. до н. е., Добруджа, Мунтенія), яка відноситься до фракійської етнокультурної спільності та Нова (XV–XII ст. до н. е., Молдова, Трансільванія). У добу заліза на більшості території Румунії панувала фракійська культура Басараб (VIII–VII ст. до н. е.). З VII ст. до н. е. на прибережній території Румунії греки починають засновувати свої міста-колонії (Істрія, Томи–зараз Констанца), з VI ст. до н. е. у Південній Трансільванії, в долині р. Муреш, оселяються скіфи-агафірси (до V ст. до н. е.).

У IV ст. до н. е. з обох боків Дунаю проживали фракійські племена ґетів, які після походу Александра Великого 335 р. до н. е. на північ від Дунаю стали васалами Македонського царства. Однак за правління Дроміхета ґети звільняються від македонської влади після того як у 292 р. до н. е. він переміг та захопив у полон правителя Фракії Лісімаха й уклав із ним мир. З кінця IV ст. до н. е. у Трансільванії почали оселятися і кельти (проживали до II ст. до н. е). Близько 200 р. до н. е. на схід від р. Сірет оселились племена бастарнів.

Вперше територія проживання споріднених фракійських племен ґетів і даків була об'єднана в єдину потужну централізовану державу царем Дакії Буребістою (бл. 82–44 до н. е.). Після низки походів на Фракію та чорноморське узбережжя Дакійське царство (столиця – Сармізеґетуза) простягалося від Середнього Дунаю до Чорного моря і від Карпат до Балканських гір. Після смерті Буребісти царство розпалось на чотири частини.

З 29 р. до н. е. розпочались дако-римські війни, що, проте, не заважало розвитку економічних та культурних відносин. Після поразки від римлян цар Дакії Децебал (бл. 87–106 н. е.) у 89 р. визнав залежність Дакійського царства від Римської імперії. У результаті походів 101–102 та 105–106 рр., які очолював імператор Траян, Дакія була підкорена, а її землі увійшли до складу римських провінцій Нижня Мезія та новоствореної Дакії. Після війни 117–118 рр. з роксоланами та язиґами територія колишнього Дакійського царства була реорганізована у три провінції: Верхня, Нижня та Пороліська Дакії.

Після завоювання Дакії на ці землі пішов потужний потік колоністів з інших римських провінцій. Тут також почали осідати ветерани-легіонери. Відомо про близько 100 римських укріплених таборів на території римської Дакії, де постійно розташовувалось 35–40 тис. воїнів, та про 11 міст. З II ст. н. е. розпочалась активна романізація Дакії (поширення латини та греко-римської релігії).

Римляни залишили Дакію під тиском варварів близько 271 р., коли за наказом імператора Авреліана за Дунай були переведені легіони та частина провінціалів. Населена переважно ґетами, територія Добруджі як частина провінції Нижня Мезія залишалась у складі Римської, а потім і Візантійської імперії до початку VII ст. У Добруджі з IV ст. починає поширюватись християнство.

З початком епохи переселення народів у IV ст. в Мунтенії осідають вестґоти, які після поразки від Константина Великого у 332 р. стають римськими федератами. Саме в цей час тут розквітає спільна для територій України, Молдови та Румунії археологічна культура Черняхів – Синтана-де- Муреш (II–IV ст.).

Територія сучасної Румунії не потрапила у сферу безпосереднього впливу гунів, які у 376 р. прийшли у Східну Європу, однак з IV ст. у Трансільванії почало активно розселятися ґерманське плем'я ґепідів, чиє королівство існувало тут до середини VI ст. З приходом у регіон у 567–568 рр. аварів землі, раніше підконтрольні ґепідам, входять до

складу Аварського каганату. За їх панування з VI ст. у Трансільванії, Банаті, а потім і в Мунтенії, починають оселятись слов'янські племена склавінів. Під тиском нападів аварів та слов'ян у 614–626 рр. візантійський кордон по Дунаю впав, що уможливило масові переселення слов'ян на Балкани.

У VIII–IX ст. частина території Мунтенії увійшла до складу першого Болгарського царства, створеного на південь від Дунаю, який болгари перейшли у 680 р.

Масовий прихід у регіон слов'ян спричинив розрив зв'язку населення на північ від Дунаю (дако-римлян), яке говорило на балканській латині, з основним масивом вживання латинської мови, що, у свою чергу, привело до формування у VIII–IX ст. проторумунської мови. Десь до кінця XI ст. на північ від Дунаю романське населення асимілювало слов'янське, а на південь від Дунаю слов'янське асимілювало романське населення. У IX ст. на території колишньої Римської Дакії утворилось декілька регіональних князівств, очолюваних воєводами.

З кінця IX ст. угорські вожді починають захоплення Трансільванії, а з початку XI ст. – Банату, створивши тут окреме від Угорщини володіння. У X ст. Візантійська імперія, перемігши болгар, встановлює контроль над Добруджею, а печеніги – над рівнинними районами у межиріччі Сірету і Дунаю. З початку XII ст. контроль над рівнинними районами Румунії перейшов до половців (куманів). Водночас у підконтрольній угорцям частині Трансільванії з початку XII ст. починають оселятися німці (сакси). За підсумками війни з болгарами у 1232 р. до Королівства Угорщина були приєднані Олтенія та Северин.

Під час походу в Центральну Європу 1241–1242 рр. монгольські війська вторглись у Мунтенію, Олтенію та Трансільванію. Румуни та угорці в Трансільванії чинили затятий опір загарбникам, у результаті чого основні замки провінції були захоплені і зруйновані монголами. З метою прискорити відновлення регіону угорський король Бела IV у 1257 р. відродив Князівство Трансільванія як автономію у складі Угорщини, з 1272 р. – воєводство. У 1285 р. монголи здійснили новий великий похід на Трансільванію.

Воєводство Трансільванія зміцнилось за правління Ласло Кана (1294–1315), однак після його смерті Королівство Угорщина після серії зіткнень з трансільванським дворянством змогло на початку 1320-х рр. встановити контроль над територією воєводства.

Румунські воєводства в Мунтенії (Воєводство Миселава, потім Синеслава) та в Олтенії (Воєводство Літовоя) документально фіксуються з 1240-х рр. Ослаблення Улусу Джучі та Королівства Угорщина наприкінці XIII ст. сприяли процесу об'єднання на початку XIV ст. низки розрізнених воєводств від Карпат до Дунаю в одну державу зі столицею Кимпулунґ. Легендарна традиція приписує утворення Князівства Волощина з Мунтенії та Олтенії воєводі Раду Неґру. Першим достовірно відомим правителем Князівства Волощина, чи Румунської землі, був Басараб I (бл.1310–1352).

У 1324 р. між Волощиною та Угорщиною було укладено мирний договір, за умовами якого Басараб визнав васальну залежність від угорського короля. Похід угорського війська на Волощину 1330 р. закінчився його повним розгромом.

З самого початку заснування Волощини їй доводилося протистояти натиску Угорщини. Визнаючи себе формально васалом угорської корони, Басараб I проводив незалежну зовнішню політику, відстоюючи інтереси своєї країни в союзі з Болгарією. Ніколає Александру (1352–1364) у 1359 р. приймає титул «самодержавного господаря» та вступає в союз із Візантійською імперією, який було

закріплено перепідпорядкуванням місцевої Православної церкви від болгарського Тирновського патріархату Константинопольському патріарху та заснуванням у 1359 р. окремої Угро-Волоської митрополії, що мало важливе значення для консолідації держави.

За правління Владіслава I Влайку (1364–1377) Волощина почала карбувати свою монету, знову була змушена визнати сюзеренітет Угорщини (1366) й зазнала першого вторгнення турків (1369).

Посилення центральної влади у Волощині, досягнуте в XIV ст., дозволило князівству чинити опір численним зовнішнім ворогам, зокрема туркам-османам. Станом на 1400 р. у князівстві проживало близько 500 тис. жителів. У 1388 р. волоський господар Мірча I Старий (1386–1418) приєднав до Волощини Добруджу.

У 1391 р. османські війська вперше прийшли на територію Волощини. Під час походів 1394–1395 рр. волоські війська у двох битвах, відомих в історіографії під назвою «Битва при Ровіні», завдали туркам поразки. Однак після підкорення турками останнього болгарського Відінського царства, у 1396 р., Волощина отримала безпосередній кордон з османами через Дунай. Лише у 1417 р. під тиском переважаючих турецьких сил, які зайняли Волощину, Мірчі все ж довелося погодитися на сплату данини султанові як викупу за мир та збереження незалежності країни.

У 1444 р. волоські війська брали участь у битві під Варною проти турків на боці армії угорських та польських хрестоносців, очолюваних воєводою Трансільванії волохом Янку де Хунедоара (Янош Гуньяді).

При господарі Владі Цепеші (1456–1462), який централізував владу та реорганізував військо, Князівство Волощина у 1459 р. відмовилось виплачувати туркам данину. Взимку 1461/1462 рр. волохи переправились через Дунай і розбили турецькі війська, а під час карального походу турків у Волощину, у 1462 р., вони не змогли її зайняти через використання румунами тактики «спаленої землі». Опір, який вчинив Влад Цепеш туркам, запобіг прямому захопленню країни й дозволив воєводі Раду III (1462–1475) укласти з османами договір про визнання їхнього сюзеренітету і обов'язок платити щорічну данину.

У Трансільванії в складі Королівства Угорщина в XIV ст. проводилась цілеспрямована політика покатоличення румунської знаті. Ті, хто залишився у православ'ї, втрачали королівські підтвердження на свої землі і перетворювались на залежних. У 1410-х рр. турки розпочали напади і на Трансільванію.

Остаточно потрапивши в 1462 р. у васальну залежність від Османської імперії, Князівство Волощина перебувало у цьому статусі упродовж 300 років. Цей статус зумовив сплату щорічної данини в султанську скарбницю і дарів вищим сановникам Порти, участь волоських військ в османських походах, утримання османської армії під час її постоїв на території князівства, поставки робочої сили для будівництва укріплень та продовольства, встановлення з XVII ст. османської торгової монополії. На знак покори господарі посилали своїх синів і близьких родичів заручниками в Стамбул.

У часи турецького панування Князівство Волощина зберегло свою державність, релігійну та адміністративну автономію. За володарювання Раду IV Великого (1495–1508) та Няґоє Басараба (1512–1521) Волощина зберігала певний баланс у міжнародних відносинах із сусідами та продовжувала висхідний розвиток (відкриття у 1508 р. у Тирґовіште першої у Південно-Східній Європі друкарні та ін.).

Однак міжусобиці дозволили Порті посилити втручання у внутрішні справи Волощини. Першим господарем, призначеним

на престол турками, став син Раду Великого Мірча Чобану (1545–1554, 1558–1559). Воєвода Михня II Турок (1577–1583, 1585–1591) був мусульманином. Зрештою, на практиці посада господаря стала об'єктом купівлі-продажу, а тому господарі часто змінювалися на престолі. Так, воєвода Петр Черчел (1583–1585) купив посаду господаря за 1 млн 160 тис. золотників.

Характерною рисою зовнішньої політики Волощини в XVI–XVII ст. було лавірування між великими державами і використання їх суперництва у своїх політичних інтересах.

У Трансільванії, яка станом на середину XVI ст. змогла відстояти свою незалежність від зазіхань Габсбурґів, але з 1540-х рр. перебувала у васальній залежності від турків, більшість населення перейшло у протестантство, однак православна віра румунів не була офіційно визнана.

У перші роки П'ятнадцятилітньої війни (1593–1606) Дунайські князівства приєдналися до антиосманської коаліції. Волоський господар Міхай Хоробрий (1593–1601) з осені 1594 р. розпочав збройну боротьбу за визволення країни від влади турків. Скориставшись ситуацією, князь Трансільванії Жіґмонд Баторій нав'язав Волощині свій сюзеренітет. В обмін на військову допомогу проти турків Міхай Хоробрий погодився стати намісником Баторія у Волощині та виплачувати данину.

13–23.08.1595 р. Міхай Хоробрий здобув перемогу над численною османською армією, яка перейшла Дунай у битві біля с. Келуґерені. За допомогою молдовських, трансільванських та козацьких військ йому вдалося звільнити всю Волощину від турків, які були змушені піти на мир і визнати 1597 р. Міхая господарем Волощини. В обмін на фінансову підтримку для утримання війська Міхай у 1598 р. визнав сюзеренітет Ерцгерцогства Австрія. Далі у двох походах, 1599 і 1600 рр., він захопив Трансільванське і Молдавське князівства та підпорядкував їх, ставши у 1600 р. одноосібним правителем усіх трьох населених румунами князівств. Проте відсутність внутрішньої єдності між трьома князівствами привела до того, що незабаром Міхай втратив їх, був підступно убитий, і залежність Волощини від Порти відновилася.

Посилення впливу Габсбурґів на Трансільванію привело у 1603 р. до повстання на чолі з Мозешем Секеєм за підтримки турків, придушеного на прохання Відня волоським господарем Раду Щербаном (1602–1610). Однак вже 1604 р. Порта визнала князем Трансільванії Іштвана Бочкаї (1604–1606), який очолив антигабсбурзьке повстання. Трансільванія залишалась автономним князівством під сюзеренітетом Османської імперії. У 1610 р. трансільванський князь Ґабріель Баторій (1608–1613) вторгся у Волощину та оголосив себе волоським господарем, однак був розбитий волохами. Під час турецького карального походу за участі волоських та молдовських військ на Трансільванію 1613 р. Ґ. Баторій був убитий, а князем, за погодженням Порти, був обраний Ґабор Бетлен (1613–1629). У 1615 р. владу Ґ. Бетлена у Трансільванії визнав Відень.

Ґ. Бетлен провів ряд реформ: розширив соціальні основи влади, спираючись на незнатних людей та надаючи їм дворянство; розширив податкову базу держави; створив якісно озброєну постійну найману армію; проявляв толерантність до Православної церкви; дозволив дітям залежних селян відвідувати школи; для підготовки державних службовців заснував в Алба-Юлії Академічний колегіум.

У 1617 р. волоські, трансільванські та молдовські війська взяли участь у війні Османської імперії з Польщею. У 1617 р. Трансільванія підписує договір про союз із Молдовою, а в 1619 р. – з Волощиною. Після початку Тридцятилітньої війни Ґ. Бетлен з 1619 р., за згоди

Порти, під приводом підтримки чеських протестантів, неодноразово вів війни проти Габсбурґів, навіть тримаючи в облозі Відень (1619). Мирні договори з Віднем 1622, 1624, 1626 рр. підтвердили визнання Ґ. Бетлена князем Трансільванії в обмін на відмову від претензій на корону Угорщини.

У часи правління в Волощині Раду Міхні (1611–1616, 1620–1626) розпочався процес переселення до країни греків.

У 1632 р. господарем Волощини став Матей Басараб (1632–1654), якого Порта затвердила після згоди на збільшення щорічної данини з 45 до 130 тис. талерів. За час свого володарювання він заснував чи відновив понад 30 церков, створив і утримував наймане військо, видав у 1640 р. найдавніший збірник церковних та світських законів «Правила Церкви», а в 1652 р. перший кодекс писаних законів Волощини «Великі правила», заснував у Тирґовіште в 1640 р. Слов'янську школу, а в 1646 р. – Грецьку і латинську школу.

Волощина часів М. Басараба мала союзні відносини з Трансільванією (договори 1635, 1638, 1640, 1647, 1650, 1651). Відносини з Молдовою були ворожі після невдалих вторгнень 1635, 1637 та 1639 рр. війська молдовського господаря Василя Лупу (1634–1653) у Волощину з наміром здобути волоський стіл для свого сина та вторгнення волоських і трансільванських військ у Молдову в 1653 р., що привело до усунення від влади В. Лупу.

У боротьбі за владу між волоським і молдовським господарями М. Басарабом і В. Лупу Порта підтримувала останнього, оскільки перший зміцнював свою владу, спираючись на дрібне служиле дворянство, витісняючи з управління пов'язаних з Портою боярфанаріотів.

У Трансільванії за правління Дьєрдя II Ракоці (1648–1657, 1659–1660) у 1653 р. було укладено кодекс законів під назвою Approbatae constitutiones. Похід Дьєрдя II Ракоці на Польщу 1657 р. з метою зайняти польський трон, за підтримки шведів та Війська Запорозького, незважаючи на зайняття Кракова та Варшави, закінчився розгромом трансільванців під Чорним Островом поляками й татарами 22.07.1657 та усуненням Портою зі своїх посад трансільванського і союзних йому волоського й молдовського володарів. З 1658 р. данина з Трансільванії була збільшена до 40 тис. червінців.

На цьому закінчився період, під час якого впродовж першої половини XVII ст. здійснювались спроби об'єднати три населені румунами князівства у боротьбі з Османською імперією.

Тривалу боротьбу боярських родів за владу у Волощині врешті виграла сім'я Кантакузіно. Першим її представником на волоському престолі став Шербан Кантакузіно (1678–1688), правління якого характеризувалось непосильним податковим тягарем та величезною розкішшю господарського двору. Водночас він займався будівництвом доріг та мостів, сприяв виданню Біблії румунською мовою (1688), при ньому селяни почали вирощувати кукурудзу.

У 1683 р. волоський та молдовський господарі Шербан Кантакузіно і Ґеорґій Дука й трансільванський князь Міхай I Апафі (1661–1690) брали участь у турецькій облозі Відня, таємно допомагаючи обложеним. Після відбиття турків від Відня австрійські війська у 1685 р. увійшли в Трансільванію, у 1688 р. – на територію Волощини, а в 1689 р. захопили Бухарест. У серпні 1690 р. вони були розбиті спільними турецько-волосько-молдовськими військами у битві під Зернешть. Грамота імператора Священної Римської імперії Леопольда I від 04.12.1691 р. унормувала статус Трансільванії в Габсбурзькій монархії у якості автономного утворення за своїм

князем, законами, становими привілеями та конфесіями.

За умовами Карловицького миру 1699 р. Османська імперія відмовилась від сюзеренітету над Трансільванією на користь Габсбурзької монархії. Тепер кордон між ними проходив границями Князівства Волощина.

У 1698 р., бажаючи отримати рівні з офіційно визнаними конфесіями права, православне духовенство Трансільванії на Соборі 07.10.1698 р. проголосило єдність з Католицькою церквою. Проти унії виступили кальвіністи та католики, не бажаючи розширення прав православних. У 1701 р. Відень визнав румунську Греко-католицьку церкву, що означало рівність її духовенства з католицьким та рівні права вірних цієї Церкви з іншими станами Трансільванії.

Найвідомішим борцем за права румунського населення Трансільванії першої половини XVIII ст. був Інокентій Міку, греко-католицький єпископ Фаґараша в 1730–1751 рр. У 1784 р. в Трансільванії відбулось велике антикріпосницьке повстання румунських селян на чолі з Хорією, спрямоване проти дворянства, більшість якого в регіоні складали угорці. Одним із його наслідків стала відміна кріпацтва у Трансільванії у 1785 р. Вимоги румунського національного руху Трансільванії були представлені у спільному меморандумі 1792 р. греко-католицького та православного єпископів до сейму Трансільванії.

За результатами австро-турецької війни 1716–1718 рр. Габсбурзька монархія приєднала населені румунами провінції Банат та Олтенія (Західна Волощина). Олтенія була повернута до складу Волощини за умовами Белґрадського миру 1739 р.

Після страти господарів Константіна II Бринковяну (1714) та Штефана II Кантакузіно (1715) у Волощині розпочалась епоха правління греків-фанаріотів. Фанаріоти були інструментом проведення османської політики в регіоні без формальної відміни автономії Волощини, однак, впорядкувавши діяльність податкових, адміністративних та юридичних установ, вони провели й деякі реформи в дусі освіченого абсолютизму, спрямовані на зміцнення ролі держави в економічних процесах та збільшення платоспроможності селян. Зокрема, за правління Константіна III Маврокордата у Волощині у 1746 р. було скасоване кріпосне право.

У ході російсько-турецької війни 1768–1774 рр. російські війська в 1769 р. увійшли у Князівство Волощина і зайняли Бухарест. До кінця війни росіяни контролювали значну частину Волощини, а за умовами Кючук-Кайнарджійського миру 1774 р. за Росією було визнане право захисту і заступництва християн у Дунайських князівствах. У ході австро-турецької та російсько-турецької війни 1787–1791 рр. австрійці зайняли Волощину та Бухарест, однак, згідно з Сістовським мирним договором 1791 р., повернули ці території туркам. Ясський мирний договір 1792 р. зобов'язав Порту поважати права Волощини та Молдови.

З кінця XVIII ст. посилюється міжнародний інтерес до питання статусу Дунайських князівств. У 1792 р. російська імператриця запропонувала створити із Волощини та Молдови Дакійське королівство. У 1796 р. в князівствах були відкриті французькі консульства.

На початку російсько-турецької війни 1806–1812 рр. російська армія знову окупувала Волощину й контролювала її територію до кінця війни, однак, за умовами Бухарестського мирного договору 1812 р., повернула її туркам. Ці події посилили налаштованість волоської знаті на здобуття державної незалежності. Волоські добровольці брали участь у війнах з турками.

У січні 1821 р. в Олтенії розпочалась революція на чолі з Тудором Владіміреску. Розроблені лідерами повстання «Вимоги румунського народу» були спрямовані на ліквідацію адміністративного свавілля, зниження податків, створення національної армії тощо. Повстанці займають Бухарест і впродовж декількох місяців Т. Владіміреску керує Волощиною. Після вбивства Владіміреску 27.05.1821 р. союзниками-греками з організації «Етерія» турки змогли придушити повстання. Одним із наслідків повстання стала відмова Порти від практики призначення воєводами Дунайських князівств фанаріотів. В російсько-турецькому Аккерманському договорі 1826 р. вперше було зафіксовано статус дунайських князівств як самостійних політичних утворень.

Під час російсько-турецької війни 1828–1829 рр. Дунайські князівства були зайняті російськими окупаційними військами, які залишались там до 1834 р., а виконавчою владою князівств керували призначені російським імператором адміністратори.

За Адріанопольським мирним договором 1829 р., дивани (уряди) князівств отримали право обирати господарів із числа місцевих бояр пожиттєво; визнавалась повна свобода торгівлі Волощини та Молдови. Фактично у другій половині 1820-х рр. над Волощиною та Молдовою було встановлено режим кондомініуму у формі турецького сюзеренітету та російського протекторату. Саме у цей період був ухвалений перший нормативний акт Князівства Волощина конституційного характеру – Органічний статут (введений у дію з 01.07.1831), який передбачав запровадження режиму конституційної монархії, створення законодавчого органу (Народні збори), закріпив право Росії втручатись у внутрішні справи Волощини.

Після завершення російської окупації Порта, за погодженням з російською адміністрацією, призначила володарем Князівства Волощина Александра II Гіке (1834–1842), який залишив свою посаду після конфлікту з Народними зборами. Першим обраним господарем Волощини став Ґеорґій Бібеску (1843–1848), який зрікся престолу з початком революції 1848 р. У 1847 р. він уклав митний союз із Молдавським князівством.

Упродовж 1820–1849 рр. населення Волощини виросло з 1,7 до 2,5 млн осіб. У 1846/1847 н. р. тут діяло 2300 шкіл (48,5 тис. учнів). Населення австрійської Трансільванії у 1850 р. складалось на 59,4 % із румунів (1,1 млн), на 26 % із угорців (536 тис.), на 9,3 % з німців (192 тис.).

Під час революційних подій 1848 р. у Волощині турки та росіяни ввели в країну свої війська, які залишались до 1851 р. Трансільванія, всупереч позиції румунської більшості населення, у ході революції 1848 р. була включена до складу Угорщини. Румунські національні збори в м. Блаж у вересні 1848 р. відкинули це рішення й запропонували створити румунську національну автономію у складі Австрії, а в лютому 1849 р. депутати від Трансільванії, Банату та Буковини запропонували Відню об'єднати усіх румунів імперії. У ході війни румуни воювали на боці австрійської імператорської армії проти угорців.

У роки Кримської війни (1853–1856) територію князівств знову зайняли спочатку російські, а потім австрійські війська. За умовами Паризького миру, Дунайські князівства залишились під верховною владою Туреччини, але були поставлені під спільну опіку великих держав. У ході переговорів Франція запропонувала ідею об'єднання Дунайських князівств у єдину румунську державу. Росія, Сардінія та Пруссія підтримали цю ідею, Австрія і Туреччина – заперечували.

Більшість бояр, пов'язаних з торгівлею, та буржуазія були прихильниками національно-

го об'єднання, але при умові збереження поміщицького землеволодіння і напівкріпосницької експлуатації селян. Останній господар Молдавського князівства Ґріґоре Ґіка (1849–1853, 1854–1859) був активним прихильником об'єднання Дунайських князівств, здійснюючи дипломатичний зондаж цього питання у європейських столицях.

У жовтні 1857 р. в Бухаресті та Яссах відкрились два надзвичайні зібрання, які ухвалили рішення про об'єднання Молдови і Волощини під назвою «Румунія». У січні 1859 р. Народні збори у Яссах обрали господарем Молдови популярного в країні полковника Александру Йоана Кузу, прихильника буржуазних реформ, одного з лідерів революції 1848 р. У Волощині під тиском багатотисячного натовпу боярам також довелось 5 лютого обрати А. Кузу господарем. У результаті обидва князівства об'єднались під владою одного правителя, який розпочав свою діяльність з об'єднання збройних сил, адміністративних органів.

Австрія і Англія були проти утворення Румунської національної держави, але Франція і Росія підтримали об'єднання князівств. Туреччині довелось визнати Румунську державу, але вона все ще залишалась під верховною владою султана й платила йому данину.

У 1861 р. було створено спільний уряд для двох князівств. У січні 1862 р. Національні збори обох князівств ухвалили самоліквідацію, утворення єдиного парламенту та перенесення столиці до Бухареста.

Уряд Кузи провів у 1853 р. секуляризацію монастирських земель, у 1864 р. – аграрну реформу: панщину і натуральні повинності було скасовано, 500 тис. селянських сімей отримали 2 млн га землі та мали сплатити вартість землі впродовж 15 років. У 1860 р. було відкрито Ясський університет, у 1864 р. – Бухарестський університет.

У 1857 р. в Румунії у м. Плоєшть розпочався промисловий видобуток нафти, а Марином Мегедінцеану був збудований перший в Європі нафтопереробний завод, який розпочав виробництво нового освітлювального матеріалу – керосину.

Проте великі землевласники і буржуазія вважали навіть ці реформи дуже радикальними. Тому 11.02.1866 р. в результаті палацового перевороту румунські офіцери змусили Кузу зректися престолу і залишити країну. На румунський престол було зведено німецького принца Карла Гогенцоллерна-Зіґмарінґена (Кароль I, 1866–1914). Туреччина була змушена погодитись із цим вибором.

Остаточна інтеграція Румунії завершилась із ухваленням 30.06.1866 р. Конституції та запровадженням у 1867 р. єдиної грошової одиниці – лея. У 1879 р. була створена Румунська академія.

У 1875 р. виникла перша політична партія Румунії – Націонал-ліберальна партія (НЛП), у 1880 р. – Консервативна партія. На виборах до парламенту діяв майновий ценз, тому правом прямої участі у виборах Палати депутатів користувалось лише 1,3 % населення країни.

У Трансільванії після перетворення Австрійської імперії на Австро-Угорську в 1867 р. угорський уряд почав проводити активну політику на асиміляцію румунів.

Початок збройного конфлікту з Туреччиною навесні 1877 р. змусив румунський парламент 09.05.1877 р. проголосити повну незалежність Румунії від Османської імперії. У ході російсько-турецької війни 1877–1878 рр. російські війська у травні 1877 р. увійшли на територію союзної Румунії для боротьби з турками на Балканах. У боях на території Болгарії брало участь до 60 тис. румунських солдатів, а облогою Плевни російсько-румунськими військами командував Кароль I.

За Сан-Стефанським мирним договором 1878 р., Румунія отримала Добруджу, о. Зміїний, дельту Дунаю та визнання незалежності, підтверджене рішеннями Берлінського конгресу 1878 р. Велика Британія, Німеччина та Франція офіційно визнали незалежність Румунії у 1880 р.

14.03.1881 р. для зміцнення міжнародних позицій держави Румунія була проголошена королівством. У 1885 р. Константинопольська патріархія визнала автокефалію Румунської православної церкви. Підписавши 18.10.1883 р. таємні союзні договори з Австро-Угорщиною та Німеччиною, а в 1888 р. – з Італією, Румунія фактично приєдналася до Троїстого союзу. У 1892 та 1912 рр. договори поновлювались.

У 1913 р. обсяги зовнішньої торгівлі Румунії переважали показники Сербії, Болгарії та Греції, разом узяті. У 1901 р. в країні діяло 2 тис. промислових підприємств (1862 – 45), частка іноземного капіталу в румунській промисловості у 1915 р. складала понад 80 %. Упродовж 1860–1912 рр. чисельність населення країни зросла з 3,9 до 7,1 млн осіб. 80 % населення складали селяни.

У Першій Балканській війні 1912 р. Румунія зберегла нейтралітет, проте вступила у Другу Балканську війну на боці Сербії та Греції проти Болгарії, підтримуваної Австро-Угорщиною. За Бухарестським мирним договором 1913 р., Болгарія передала до складу Румунії Південну Добруджу. Ці події зумовили відхід Румунії від Троїстого союзу та пошук зовнішньополітичної стратегії, що забезпечила б звільнення румунів, які проживали на територіях, контрольованих Австро-Угорщиною.

У Першу світову війну Румунія вступила в серпні 1916 р. на боці Антанти, уклавши 04.08.1916 р. угоду, що гарантувала територіальну цілісність Румунії та визнавала її право на території Австро-Угорщини, населені румунами.

Бойові дії румунська армія розпочала із наступу в Трансільванії. Однак уже у листопаді три чверті території країни (Олтенія, Мунтенія, Бухарест, Добруджа) були окуповані австро-німецькими військами. Армія з резервістами відійшла в Молдову, уряд та парламент переїхали в Ясси. У 1917 р., після нових мобілізацій, була сформована армія до 700 тис. солдатів, яка у серпні 1917 р. змогла стримати німецький наступ у районі Мерешешті.

Після підписання 18.02.1918 р. урядом Радянської Росії з Центральними державами Брест-Литовського сепаратного миру Румунія 24.04.1918 р. була змушена підписати у Бухаресті мирний договір. За оцінками істориків, Румунія за часи війни втратила половину національного багатства, адже два роки була під окупацією. У боях загинуло 220 тис. солдатів.

У січні–березні 1918 р. Румунія, реалізуючи курс територіальної експансії, зайняла Бессарабію, у листопаді – Буковину, у грудні Трансільванію, Банат та Марамуреш. Формальними підставами для приєднання цих територій до Румунії були: рішення молдовського Сфатул церію від 27.03.1918 р., Народних зборів румунів Буковини від 14.10.1918 р., Національних зборів румунів Трансільванії, Банату та Угорщини від 18.11.1918 р. у м. Алба-Юлія.

У 1919 р. румунські війська брали участь у ліквідації радянської влади в Угорщині. Відповідно до Сен-Жерменського 1919 р., Нейїського 1919 р. та Тріанонського 1920 р. мирних договорів, за Румунією були закріплені Буковина, Південна Добруджа, Трансільванія і Банат. Паризький протокол 28.10.1920 р. визнав належність Бессарабії до Румунії. У результаті цих приєднань територія Румунії збільшилася з 138 до 295 тис. км^2, а населення – з 7,9

до 14,7 млн осіб. Станом на 1939 р. населення Румунії зросло до 19,9 млн осіб.

У 1921 р. Румунія разом із Чехословаччиною та Югославією створили Малу Антанту – союз для стримування угорського іредентизму, у 1934 р. – Балканську Антанту, в межах якої Румунія, Греція, Югославія та Туреччина взаємно гарантували недоторканність кордонів та ненапад одна на одну.

У 1918 р. було схвалено новий виборчий закон, що передбачав загальне виборче право для чоловіків; у 1919 р. – введено григоріанський календар; у 1921–1922 рр. – закони про аграрну реформу, згідно з якими частина поміщицьких земель за викуп передавалася селянам; у 1925 р. – окремим законом митрополита Волощини було зведено в сан патріарха Румунської православної церкви.

У листопаді 1919 р. відбулися перші в історії Румунії вибори на основі загального виборчого права. У березні 1923 р. було прийнято ліберальну Конституцію, яка проголошувала демократичні свободи.

Основними партіями Румунії міжвоєнного часу були НЛП та Націонал-цараністська партія, яка представляла інтереси селянства. Представники НЛП керували урядом у 1922–1926, 1927–1928, 1933–1937 рр., а представники Націонал-цараністської партії – у 1928–1931, 1932–1933 рр. У 1927 р. було засновано ультранаціоналістичний, антикомуністичний та антисемітський Легіон Михаїла Архангела (з 1930 – «Залізна гвардія», після вбивства у 1933 легіонерами ліберального прем'єр-міністра І. Дуки оголошена поза законом, але трансформувалась у 1935 в політичну партію «Все для вітчизни»).

У 1938 р. король Кароль II (1930–1940) здійснив державний переворот. Встановивши свою диктатуру, він запровадив антидемократичну конституцію, яка значно звужувала права і свободи громадян, посилювала права монарха. Існуючі партії та профспілки були розпущені. Для підтримки своєї політики король створив монопольну партію «Фронт національного відродження», членами якої мали бути всі державні службовці. У 1939 р., згідно з новим виборчим законом, право голосу було надано жінкам.

Після початку Другої світової війни зовнішньополітичне становище Румунії, яка оголосила про нейтралітет, ускладнилось. На ультимативну вимогу СРСР румунський уряд був змушений у червні 1940 р. повернути до складу УРСР Бессарабію і Північну Буковину. Згідно з рішенням Віденського арбітражу від 30.08.1940 р., до Угорщини відійшла Північна Трансільванія з населенням у 2,6 млн осіб, а за договором з Болгарією від 07.09.1940 р. останній було передано Південну Добруджу.

Територіальні втрати похитнули авторитет Кароля II, й у вересні 1940 р. на зміну королівській диктатурі в Румунії до влади прийшла орієнтована на Німеччину диктатура фашистського типу на чолі з генералом Іоном Антонеску (1940–1945). Одразу після призначення головою уряду Антонеску призупинив дію Конституції, розпустив парламент, змусив короля зректися трону та залишити країну. Новим королем став Міхай (1940–1947), однак країною керував «вождь держави» Антонеску. У жовтні, за погодженням з бухарестським урядом, до Румунії були введені німецькі війська, а 23 листопада Румунія приєдналась до «Держав осі». У 1941–1945 рр. режим Антонеску взяв участь у військових діях проти СРСР та окупував ряд регіонів України (Бессарабія, Північна Буковина, Трансністрія).

Щоб запобігти радянській окупації території Румунії, ліберали та цараністи пішли на угоду із соціалістами та комуністами й створили коаліцію, яка, за участі короля Міхая, 23.08.1944 р. здійснила арешт Антонеску та

повалила його режим. Новий уряд заявив про припинення військових дій проти країн антифашистської коаліції та прийняв радянські умови перемир'я. 24.08.1944 р. Румунія вступила у війну проти Німеччини та Угорщини, звільнюючи разом з радянськими військами Трансільванію та Чехословаччину. Згідно з умовами перемир'я з СРСР, рішення Віденського арбітражу про передачу Північної Трансільванії Угорщині було визнане недійсним, а Бессарабія та Північна Буковина залишалися за СРСР.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Після звільнення території Румунії від німецьких військ у вересні 1944 р. фактична влада в країні опинилася в руках Союзної контрольної комісії, яку очолювали представники СРСР. Вони надали всіляку підтримку Румунській комуністичній партії, поступово просуваючи її до влади. В країні була оголошена амністія політичним в'язням, відновлена Конституція 1923 р., стали легально діяти заборонені в минулому політичні партії.

У березні 1945 р. під тиском лівих було сформовано уряд Національно-демократичного фронту (входили комуністи, соціал-демократи та Фронт землеробів) на чолі з лідером Фронту землеробів Петру Ґроза (1945–1952). Це означало якісну зміну влади – була встановлена «революційно-демократична диктатура пролетаріату і селянства».

Напередодні виборів 1946 р. з ініціативи РКП було створено Блок демократичних партій (входили НДФ, групи цереністів і ліберальів), який виступив з єдиною політичною платформою, що включала вимоги демократичних перетворень. 11.07.1946 р. в Румунії було прийнято новий виборчий закон, за яким право голосу було надано жінкам і військовослужбовцям, а «фашисти» і «зрадники» позбавлялися виборчих прав. На виборах 19.11.1946 р. переміг Блок демократичних партій.

У 1947 р. СРСР підписав мирний договір з Румунією, згідно з яким контингент радянських військ залишався в Румунії до 1958 р. У сприятливих для себе умовах комуністичний режим посилив політичні переслідування, ряд партій були заборонені або саморозпустилися. У жовтні–листопаді 1947 р. пройшли судові процеси над цараністами, які були виключені з парламенту й уряду. До реорганізованого уряду увійшли комуністи, соціал-демократи і представники Фронту землеробів.

В умовах політичного тиску король Міхай змушений був 30.12.1947 р. зректися престолу й емігрувати, а Румунія була проголошена республікою.

У 1948 р. в країні було остаточно встановлено залежний від СРСР комуністичний режим. 21–23.02.1948 р. на спільному з'їзді відбулося об'єднання комуністів і соціал-демократів в єдину Румунську робітничу партію (РРП). Для закріплення диктатури пролетаріату 28.03.1948 р. були проведені вибори до Великих національних зборів, на яких РРП, Фронт землеробів, профспілки виступили у складі єдиного Фронту народної демократії і отримали 93 % голосів. За новою Конституцією 13.04.1948 р. Румунія проголошувалася державою трудящих міста і села, яка базується на державній (суспільній) власності.

Вся повнота влади в країні зосередилася в руках РРП. В країні розгорнувся політичний терор. У 1948 р. була ліквідована Румунська греко-католицька церква, яка мала 1,5 млн вірних.

Належачи до радянського блоку, Румунія в 1949 р. увійшла до Ради економічної взаємодопомоги, а в 1955 р. підписала Варшавський договір.

В умовах «десталінізації», яку з 1956 р. в СРСР здійснював М. Хрущов, румунське керівництво вважало за краще орієнтуватися на власний «шлях до соціалізму». У 1958 р. з країни були виведені радянські війська, а в 1964 р. лідер РРП Ґ. Ґеорґіу-Деж оголосив про те, що Румунія буде незалежною від СРСР у всіх питаннях, що стосуються її суверенітету.

Збройний антикомуністичний опір у Румунії тривав до 1960 р.

У березні 1965 р. лідером Румунії став новий перший секретар РРП (з липня 1965 р. – Румунської комуністичної партії) Ніколає Чаушеску. У 1974 р. він також обійняв посаду президента Румунії.

У серпні 1965 р. Румунія була проголошена соціалістичною республікою. З 1968 р. в країні був введений принцип, відповідно до якого партійні керівники всіх ланок повинні були одночасно очолювати відповідні органи державної влади.

Румунія часів Чаушеску прагнула мати нормальні відносини з країнами Заходу. Так, після перемоги Ізраїлю у Шестиденній війні 1967 р., Румунія, всупереч наполяганням Москви, відмовилась розривати дипломатичні відносини з ним, після чого, за підтримки США, міністр закордонних справ Румунії Корнеліу Менеску у вересні 1967 р. був обраний головою Генеральної Асамблеї ООН. У 1968 р. Н. Чаушеску публічно засудив радянське вторгнення у Чехословаччину, а в 1979 р. – в Афганістан. У 1971 р. країна стала членом ГАТТ, а в 1972 р. – членом МВФ, отримавши доступ до західної фінансової підтримки.

Початок революційних подій у державах ЦСЄ прискорив падіння комуністичного ладу і в Румунії. 15.12.1989 р. у м. Тімішоара (Банат) відбулися багатотисячні антиурядові демонстрації, які закінчилися смертю сотень демонстрантів. Хвиля протестів проти існуючого режиму охопила всю країну.

Після запеклих боїв між повсталим народом, на бік якого перейшли армійські підрозділи, і загонами політичної поліції 22.12.1989 р. демократична революція перемогла. Подружжя Чаушеску було заарештоване і, за вироком військового трибуналу, розстріляне. Влада в країні перейшла до сформованого під час повстання Фронту національного порятунку на чолі з опальним комуністичним діячем Іоном Ілієску, який став новим президентом Румунії (1990–1996). Уряд країни очолив Петре Роман (1989–1991). Компартія розпалась і перестала існувати.

Після вуличних демонстрацій 1990 р. 9 лютого було підписано угоду між радою ФНП та лідерами відновлених історичних партій – Націонал-царанистської, християнсько-демократичної, національно-ліберальної та соціал-демократичної, про створення спільними зусиллями нової державної структури – Тимчасової ради національної єдності (лютий–травень 1990). Завданням ТРНЄ було вироблення та прийняття закону-декрету про перші вільні вибори, який було ухвалено 14.05.1990 р. Проте після оголошення ФНП про наміри участі у виборах як політичної партії Румунію охопила хвиля страйків та демонстрацій протесту. 19–20.05.1990 р. в трансільванському м. Тирґу-Муреш спалахнув конфлікт, спровокований угорськими націоналістами, крім того, активізувалася політична конфронтація за віссю республіка – монархія, у центрі якої була ідея повернення румунського короля Міхая I.

Страйки, спричинені соціальною нестабільністю, не припинилися і після проведення парламентських виборів 20.05.1990 р, на яких 66,3 % голосів отримав ФНП. У червні–вересні 1991 р. в Бухаресті відбувалися численні масові маніфестації за участю шахтарів, які тричі приїжджали до столиці, що завершилися захопленням державних установ, відставкою уряду П. Романа й розколом всередині ФНП.

У червні 1992 р. від ФНП відокремилася група «Демократичний фронт національного порятунку» на чолі з І. Ілієску, яка отримала перемогу на парламентських виборах 1992 р., а її лідер – переобраний на президентських виборах (у другому турі Й. Ілієску отримав 65 % голосів виборців).

Згідно з Конституцією 1991 р., Румунія є парламентською республікою з багатопартійною системою та поділом гілок влади.

Президент Румунії обирається на прямих загальних виборах максимум на два п'ятирічних терміни. Президент призначає прем'єр-міністра, який очолює уряд, і який, зазвичай, є лідером партії, що має депутатську більшість. Парламент Румунії є двопалатним. Члени обох палат обираються на чотирирічний термін.

До 1996 р., коли посилилися антикомуністичні настрої в середині політичної еліти, на румунській політичній сцені домінували ліві та лівоцентристські сили. За результатами парламентських виборів 1996 р., на яких перемогу виборола Румунська демократична конвенція (122 мандати), а її лідер Еміль Константінеску став президентом (1996–2000), відбулася перша демократична зміна влади. СДП здобула на виборах 1996 р. 91 мандат.

Парламентські вибори 2000 р. ознаменували нову зміну влади – перемогу знову отримали представники лівого флангу на чолі з СДП (155 мандатів з 345), кандидат якої Й. Ілієску був обраний президентом Румунії (2000–2004). Націоналістична партія «Велика Румунія» зайняла друге місце – 84 мандати, Демократична партія (ДП) Траяна Басеску – 31 мандат, відроджена у 1989 р. НЛП – 30 мандатів.

Хоча перше місце на парламентських виборах 2004 р. формально зайняла лівоцентристська коаліція «Національний союз» у складі СДП та Партії гуманістів Румунії (132 мандати), однак уряд сформувала коаліція правих сил «Справедливість і правда» (НЛП та ДП) – 112 мандатів, до якої приєдналися Демократичний союз угорців Румунії (ДСУР, 22 мандати) та Партія гуманістів Румунії (Консервативна партія), яка залишила коаліцію з СДП. Кандидат від партії «Справедливість і правда» Т. Басеску був обраний президентом країни (2004–2014).

На парламентських виборах 2008 р. перемогла новосформована пропрезидентська правоцентристська Демократична ліберальна партія – 115 мандатів, коаліція СДП та Консервативної партії отримала 114 мандатів, НЛП – 65, ДСУР – 22.

На президентських виборах 2009 р., результати яких соціал-демократи назвали сфальсифікованими й оскаржували у Конституційному суді, Т. Басеску був переобраний президентом Румунії з мінімальним відривом (50,33 %). Т. Басеску був гарячим прихильником євроінтеграції та водночас ідеї Великої Румунії, для чого у 2005 р. висунув план щодо об'єднання Румунії та Молдови, публічно повторюючи цю ідею у 2010 та 2013 рр. Басеску двічі оголошувався імпічмент через порушення Конституції та двічі проводився референдум з цього питання у 2007 та 2012 рр.

До парламентських виборів 2012 р. СДП, НЛП та Консервативна партія створили опозиційний до президента Соціально-ліберальний союз. Його представник, голова СДП Віктор Понта був призначений головою уряду (2012–2015) ще до виборів, після того як внаслідок масових демонстрацій взимку 2012 р. проти заходів жорсткої економії, що проводились на вимогу МВФ, в обмін на фінансову допомогу, голова ДЛП та прем'єр-міністр Еміль Бок (2008–2012) пішов у відставку.

На виборах 2012 р. Соціально-ліберальний союз отримав абсолютну більшість – 273 мандати, Альянс «Права Румунія» на чолі з ДЛП – 56 мандатів, лівонаціоналістична Народна партія – 47 місць, ДСУР – 18 місць.

На виборах 2016 р. знову перемогла СДП – 154 місця, НЛП – 69, новостворений Союз порятунку Румунії – 30, ДСУР – 21, новостворений Альянс лібералів і демократів – 20, новостворена партія Народний рух Т. Басеску – 18.

На президентських виборах 2014 р. чинного прем'єр-міністра В. Понту переміг представник німецької національної меншини, лідер НЛП, мер м. Сібіу Клаус Йоганніс (54,43 % голосів). К. Йоганніс переміг і на президентських виборах 2019 р. (65,8 %).

Особливістю функціонування політичної влади в Румунії є надання права політичної суб'єктності етнонаціональним меншинам країни. Відповідно до Конституції та виборчого кодексу Румунії, законно створені організації громадян національних меншин, що не отримали на виборах принаймні одного мандата члена Палати депутатів або сенатора, мають право, відповідно до ст. 59, п. 2 Конституції, на отримання мандата члена Палати депутатів, якщо вони набрали в цілому по країні кількість голосів, що дорівнює не менше 10 % (до 2004 р. – 5 %) від середньої кількості законно отриманих голосів по країні за одного кандидата у члени Палати депутатів.

Після 1989 р. державна ідентичність Румунії вибудовувалася на основі двох напрямків зовнішньої політики: орієнтація на Захід та підкреслення центральноєвропейської ідентичності держави, яка має амбіцію стати регіональним лідером.

26.01.1994 р. Румунія приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру», а 22.06.1995 р. подала офіційну заявку на вступ до ЄС. Членом НАТО Румунія стала 2004 р., членом ЄС – у 2007 р.

Успішному просуванню Румунії шляхом євроінтеграції сприяв підписаний 16.09.1996 р. договір з Угорщиною про визнання непорушності спільного кордону, про відмову від взаємних територіальних претензій і гарантування прав етнічних меншин у своїх країнах. Підписання у 1997 р. договору з Україною про добросусідство було сприйнято румунською громадянською думкою як «капітуляція під час миру», а договір про кордон та співробітництво з Молдовою був підписаний лише 08.11.2010 р.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Одним із перших кроків повоєнного уряду НДФ П. Ґрози було проведення аграрної реформи. Ще з осені 1944 р. румунські селяни з допомогою створених за ініціативою комуністів та робітників бригад проводили розподіл поміщицьких земель. За законом від 22.03.1945 р., експропріації підлягали всі земельні володіння площею понад 50 га та інвентар. Безземельне селянство могло отримати за невеликий викуп до 5 га конфіскованої землі. У результаті реформи було конфісковано 1,47 млн га землі. Більша її частина (1,11 млн га) перейшла в руки 918 тис. безземельних і малоземельних селян, решта передавалася до державного земельного фонду. Королівські, монастирські і церковні володіння експропріації не підлягали. Поряд з аграрною реформою проводилися інші заходи: був введений восьмигодинний робочий день, встановлена система соціального страхування.

20.12.1946 р. парламент схвалив закон про націоналізацію Державного банку, була проведена грошова реформа. За законом від 11.06.1948 р., у Румунії націоналізувалися основні промислові підприємства, шахти, залізниці, банки і страхові компанії, вводилась монополія зовнішньої торгівлі. У 1949 р. промислове виробництво в Румунії досягло довоєнного рівня.

Після аграрної реформи 1945 р. сільське господарство Румунії залишалося дрібним і роздробленим, тому в березні 1949 р. РРП

висунула завдання здійснення виробничого кооперування селян. Опір селянства колективізації було подолано масовими судовими вироками. У 1959 р. була заборонена експлуатація чужої праці, здача землі в оренду, заохочувався вступ до кооперативів. У результаті проведеної роботи до 1962 р. 90 % селянських господарств було залучено до соціалістичного сектору виробництва.

Економіка соціалістичної Румунії розвивалася на основі державних п'ятирічних планів, які в якості основного завдання висували проведення індустріалізації і робили основний акцент на розвиток важкої промисловості. У другій половині 1960-х рр. було здійснено ряд заходів, які передбачали розширення фінансово-економічної самостійності підприємств і підвищення матеріальної зацікавленості працівників. Проте це ніяк не обмежило системи державного планування «зверху». Економічне зростання тривало протягом 1970-х. Серед знакових підприємств можна виділити засновану в 1967 р. за технічної підтримки французької компанії Renault автомобільну компанію Dacia, Compania Română de Petrol, національну залізничну компанію CFR.

На початку 1980-х економіка країни почала заглиблюватися у кризу – почала відчуватись нестача продуктів харчування, перебої з виробництвом електроенергії в результаті виснаження запасів нафти. Програми модернізації виробництва, підвищення якості та конкурентоспроможності румунської продукції провалилися. Кризових масштабів досягли структурні диспропорції в господарстві, недовантаження промислових потужностей досягло 30 %.

У 1977 р. Румунія пережила найбільш руйнівний у сучасній історії країни землетрус – Карпатський (Вранчський), у результаті якого загинуло понад 1,5 тис. осіб та було зруйновано 35 тис. будівель.

Румунія намагалася фінансувати свій розвиток за рахунок західних позик, і заборгованість перед Заходом швидко перевищила 10 млрд дол. (1981). Борги гасили коштом скорочення імпорту і форсування експорту товарів, у тому числі продовольства і предметів споживання. Прагнучи економічної незалежності, режим Чаушеску з 1982 р. приступив до прискореної виплати зовнішнього боргу за рахунок впровадження «жорсткої економії» і «затягування пасків». З 1983 р. в країні була введена карткова система. Рівень життя населення значно впав. Однак упродовж 1975–1989 рр. Румунія змогла виплатити з відсотками 21 млрд дол., погасивши свої борги.

У 1972 р. Н. Чаушеску розпочав «програму систематизації» (поновлена у 1988 р.), що полягала в ліквідації та укрупненні сіл і примусовому переселенні населення до міст з метою вивільнення площ для їх сільськогосподарського використання. Станом на кінець 1989 р. було ліквідовано 500 сіл.

У 1980-х рр. за наказом Н. Чаушеску в Бухаресті було збудовано Будинок Республіки, який став найбільшою цивільною адміністративною будівлею в Європі та найважчою адміністративною будівлею у світі. Для його побудови було знесено декілька кварталів старого центру міста (площа 330 тис. м^2, вага – понад 4 млн тонн).

З 1989 р. розпочалась ринкова перебудова економіки, результатом чого став довгостроковий спад виробництва і падіння рівня життя. У 1992 р. обсяг промислового виробництва скоротився порівняно з 1989 р. на 50 %. Уряд Ніколае Векерою призупинив падіння виробництва: у 1995 р. ріст виробництва становив 6 %, а рівень ВВП досяг 70 % рівня 1989 р.

У 1998 р. в Румунії було знову зафіксовано падіння економічних показників, а в 1999 р. вона опинилася у стані серйозної фінансової

кризи: ВВП знизився на 5 %, рівень офіційно зареєстрованих безробітних становив 1,3 млн осіб, а частка тіньової економіки оцінювалася у 20 % від реального виробництва.

У 2003 р. процес приватизації в Румунії завершився: в руках держави залишилися лише найбільш важливі в стратегічному відношенні об'єкти в машинобудуванні, оборонному комплексі, АЕС, мережі трубопроводів.

Отримуючи потужну фінансову підтримку від ЄС та міжнародних фінансових інституцій, Румунія у 2000-х рр. досягнула високих показників економічного зростання – в середньому 5 %. У жовтні 2008 р. румунська економіка була на підйомі – зростання ВВП становило 9,1 % (найвищий показник для країн ЄС), однак внаслідок світової фінансової кризи у 2009 р. ВВП країни скоротився на 7 %, на 70 % впав фондовий ринок. ЄС, ЄБРР та МВФ надали Румунії кредит у 20 млрд євро.

Посткомуністична трансформація змінила структуру економіки Румунії: упродовж 1990–2018 рр. у ВВП країни суттєво зменшилась частка сільського господарства (із 22 до 4,8 %) та промисловості (із 40,5 до 26,1 %), водночас зросла частка послуг (із 20 до 37,2 %), транспорту (із 5,8 до 12,9 %), торгівлі (із 6,1 до 13,1 %), частка будівництва суттєво не змінилась (5,6–6 %).

Вступ до ЄС 1 січня 2007 р. зробив економіку Румунії більш привабливою для іноземних інвестицій. Так, якщо у 1991–2004 рр. вона залучила 16,1 млрд дол. США прямих іноземних інвестицій, то лише за 2008 р. – 9,5 млрд євро (2018 – 5,26 млрд євро).

У промисловому секторі провідними галузями, які потребують докорінної модернізації, є: гірничодобувна, металургійна, нафтопереробна, машинобудівна, хімічна, харчова, текстильна, деревообробна.

У Румунії добуваються нафта та природний газ (на Трансільванському плато і біля підніжжя Карпат), золото, срібло, сіль, боксити, марганцева руда, вугілля.

Сільське господарство забезпечує 60 % потреб країни у продовольстві (2010). Внаслідок деколективізації сільського господарства понад 5 млн селян стали власниками 2/3 орних земель. Головною галуззю сільського господарства є рослинництво. У Румунії вирощують пшеницю, кукурудзу, жито, цукрові буряки, соняшник тощо, найпоширеніші фрукти – яблука та сливи, розвинене виноградарство. Тваринництво має другорядне значення.

Суттєву роль в економічному зростанні мають транспортні магістралі, особливо – Дунай, адже довжина його румунської ділянки складає 1075 км. Значення румунських річкових портів зростає у зв'язку зі створенням транс'європейської водної магістралі Рейн – Дунай. Головними дунайськими портами є: Ґалац, Браїла, Джурджу, чорноморським – Констанца.

Згідно зі списком 500 найбільших компаній ЦСЄ, за підсумками 2015 р. (рейтинг «Делойт»), найприбутковішими румунськими компаніями є: Automobile Dacia (25 місце, дохід 4,3 млрд євро), нафтова OMV Petrom (27 місце, дохід 4 млрд євро), нафтова Rompetrol Rafinare (2,5 млрд), торгова Kaufland Romania (2 млрд), British American Tobacco Romania (1,6 млрд), Electrica (1,2 млрд), нафтова Lukoil Romania (1,2 млрд), торгова Carrefour Romania (1,1 млрд), газова E.ON Energie Romania (1 млрд).

Зовнішньоторговельний оборот Румунії (товарами і послугами), за даними Євростату, становив у 1995 р. 16 млрд євро (експорт – 7,3 млрд, імпорт – 8,7 млрд), у 2000 р. – 19,7 млрд, у 2005 р. – 47 млрд, у 2008 р. – 95,5 млрд, у 2009 р. – 73 млрд, у 2010 р. – 89 млрд, у 2012 р. – 106 млрд, у 2015 р. – 132,5 млрд, у 2017 р. – 160 млрд, у 2019 р. – 187 млрд, у 2024 р. – 273 млрд (експорт – 125,9 млрд, імпорт – 147,1 млрд).

Румунія активно експортує продукти машинобудування, нафту, цемент, залізну руду, метали, пиломатеріали, трактори, кораблі, устаткування для нафтових свердловин, заводське обладнання, кукурудзу та інші продовольчі товари. Головними зовнішньоторговельними партнерами є Німеччина, Італія, Франція, Туреччина.

Значною проблемою для країни є проблема корупції. Так, за Індексом сприйняття корупції, який щорічно укладається Transparency International Румунія у 1997–2007 рр. займала стабільне останнє місце серед країн EU-27.

Розмір ВВП Румунії у поточних цінах, за даними Євростату, склав у 1995 р. 28,6 млрд євро, у 2000 р. – 40,6 млрд, у 2005 р. – 79 млрд, у 2008 р. – 146,5 млрд, у 2009 р. – 125 млрд, у 2012 р. – 133 млрд, у 2014 р. – 150,4 млрд, у 2015 р. – 160,3 млрд, у 2016 р. – 170,4 млрд, у 2017 р. – 188 млрд, у 2018 р. – 205 млрд, у 2024 р. – 354 млрд євро.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ РУМУНІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

В часи енеоліту на території України, Молдови та Румунії розвивалась археологічна культура Трипілля-Кукутень (5400–2750 до н. е.), одна з основних культур мідного віку в Європі.

З кінця XIV ст. українське купецтво почало активно займатися транзитною торгівлею через Волощину. Про розмах цієї торгівлі свідчать численні грамоти воєвод, які постійно регулювали сплату мита львівськими, руськими та подільськими купцями. Зокрема, відомі відповідні грамоти 1390 і 1409 рр. волоського воєводи Мірчі Старого та 1439 р. – воєводи Влада.

Україну та Румунію епохи Середньовіччя також поєднувало волоське право, яке з початку XIV ст. поширилось у Буковині, Галичині та на Закарпатті. Так, наприклад, перша згадка про волохів та волоське право на території Сяноцької землі датується 1340 р. Волоське право отримало значне поширення у гірських районах українських земель. Наприклад, у Сяноцькій землі станом на 1650 р. нараховувалось 158 поселень, заснованих на волоському праві.

Перші дипломатичні контакти між Військом Запорозьким та Князівством Волощина мали місце вже наприкінці XVI ст. Навесні 1594 р. у Волощину виїхало перше козацьке посольство з метою з'ясувати можливості спільних антитурецьких дій, а на початку 1595 р. господар Волощини Міхай Хоробрий прислав до козаків посла, прохаючи допомоги в боротьбі з турками, що і відбулось під час кампанії 1595 р.

У травні 1653 р. Т. Хмельницький з 8000 козаків узяв участь у спробі свого тестя молдовського воєводи В. Лупу захопити Волощину. Спочатку молдовсько-українське військо здобуло перемогу під Фокшанами 22 травня, але у вирішальній битві поблизу с. Фінта 27 травня зазнало поразки. Загинув Тиміш на території нинішньої Румунії у м. Сучава під час наступного походу в вересні 1653 р.

Інтегральною постаттю для української та румунської культур кінця XVI – середини XVII ст. є син волоського і молдовського воєводи Симеона митрополит Київський Петро Могила. У 1640 р. він направив за Дунай групу українських культурних діячів на чолі з Софронієм Почаським, які заснували у Ясах Слов'яно-греко-латинську колегію (згодом академію) та друкарню.

У румунських землях чималий вплив мали «Граматика слов'янська» Мелетія Смотрицького, видана румунською мовою у 1697 р., та «Лексикон словенороський» Памва Беринди, який п'ять разів перевидавався румунською мовою. У Києво-Могилянській академії навчалися визначні діячі Волощини:

Удріште Нестурел, реформатор молдовських шкіл Вартоломей Мазаряну, майбутній митрополит Київський (1799–1803) Гавриїл Банулеску-Бодоні та ін.

Окремі волохи займали високі посади у Війську Запорозькому. Так, у 1665 р. Родіон Дмитрашко-Райча привів із собою в Україну «товариство хоругв волоських» кількістю 500 осіб. Він брав активну участь у політичному житті козацької України, був у 1666 р. брацлавським, а потім, у 1666–1671, 1672–1674, 1687–1688 рр., переяславським полковником. Із волохів була і полковнича династія Танських: переяславський полковник Василь Танський (1726–1735), його брат, київський полковник Антон Танський (1712–1734), син Антона – київський полковник Михайло Танський (1734–1747) та інші.

У м. Ґалац у 1709 р. був перепохований гетьман України Іван Мазепа. 24.05.1742 р. у м. Ясси помер гетьман України (у вигнанні) Пилип Орлик. На території сучасного румунського повіту Тулча у 1775–1828 рр. була заснована й існувала Задунайська Січ.

Український ігумен Паїсій Величковський, переїхавши у 1779 р. до монастиря Нямцу, долучився до відновлення румунського монастирського життя та активізував культурну і видавничу діяльність.

У місті Ґура-Гумора Сучавського повіту в 1863 р. народилася, проживала і творила українська письменниця Ольга Кобилянська. У 1860–1866 рр. класик румунської літератури Міхай Емінеску навчався у Чернівецькій гімназії. У Чернівцях він написав і перший вірш. У 1878–1882 рр. етнограф Ф. Вовк перебував у Румунії, де досліджував українське поселення в Добруджі.

З початку XX ст. у Румунії почала активно поширюватись концепція об'єднання усіх «румунських історичних провінцій» в «унітарну національну румунську державу», причому українські землі північної частини Буковини і півдня Бессарабії розглядались як частина «Великої Румунії». У Першу світову війну Румунія вступила на боці Антанти лише після того, як договором від 17.08.1916 р. їй було обіцяно передання території аж до місця впадання р. Черемош у р. Прут (більша частина нинішньої Чернівецької обл.).

У часи відновлення української державності (1917–1921) з Румунією було досить швидко встановлено дипломатичні взаємини. Так, з початку грудня 1917 р. у Києві перебував дипломатичний представник Румунії генерал Константін Коанде, який на початку січня 1918 р. став офіційним представником Румунії при Генеральному секретаріаті УНР. У свою чергу, в січні 1918 р. з інформативною місією до Румунії був відправлений А. Галіп. Першим українським послом у Румунії в квітні 1918 р. став Микола Ґалаґан. Українське посольство діяло у Бухаресті до 1922 р.

Румунія, не бажаючи мати безпосереднього кордону з Радянською Росією, де-факто визнавала існування Української Держави, вступала з українськими урядами у господарсько-торговельні зв'язки та була готова поставляти зброю в обмін на господарські продукти. Зокрема, у жовтні 1918 р. з Українською Державою було підписано тимчасовий економічний договір.

Конфлікти з Румунією у цей період були спричинені окупацією румунським військом у січні–квітні 1918 р. Бессарабії, а в листопаді – Північної Буковини, яке відбулось, незважаючи на те, що більшість україномовного населення краю на Буковинському віче 3 листопада 1918 р. висловилося за возз'єднання із ЗУНР і злуку з «Великою Україною». У результаті приєднань 1918 р. з 18 млн жителів Румунії 1,2 млн становили українці. Ці приєднання не визнали і вважали анексією і УНР, і ЗУНР, і Українська Держава, і УСРР.

Українське населення не бажало миритися із соціальною і національною політикою окупаційного режиму. У січні 1919 р. на території Хотинського і Сороцького, а в вересні 1924 р. – Ізмаїльського й Аккерманського, повітів вибухали великі народні повстання проти румунської влади, які були жорстоко придушені румунською армією.

У квітні 1919 р. через територію вже румунської Бессарабії відбулась евакуація частин південного угруповання армії УНР, які відступали під натиском радянських військ до Галичини. Однак, порушивши попередні домовленості, румунська влада конфіскувала в українців понад 3 тис. вагонів з озброєнням, військовим спорядженням та продовольством, що суттєво ослабило боєздатність військ УНР. Хоча, загалом співчуваючи антибільшовицькій боротьбі УНР, уряд Румунії у серпні–жовтні 1919 р. постачав Директорії невеликі партії боєприпасів.

У повоєнний час на землях Буковини і Бессарабії румунська влада форсовано проводила політику примусової румунізації місцевого населення, чому сприяв введений на цих територіях військовий стан (1918–1928). Вже до 1927 р. було ліквідовано українське шкільництво (закрито понад 800 шкіл та гімназій з українською мовою викладання), закрито культурно-просвітницькі заклади та товариства, періодичні видання, церковну службу переведено виключно на румунську мову, вживання в громадських місцях української мови каралось, людей змушували румунізовувати свої імена та прізвища.

На території Румунії з 1919 р. існувала й українська еміграція, започаткована українськими вояками, які повертались додому з італійського полону, а в 1920–1921 рр. до них додались воїни Армії УНР, УГА, армії Н. Махна тощо. Ці військові були інтерновані румунською владою і до 1923 р. перебували у таборах для переміщених осіб. На 1929 р. організована українська еміграція у Румунії нараховувала 3 тис. осіб.

Після початку Другої світової війни режим І. Антонеску, реалізовуючи доктрину «Великої Румунії», окуповує і приєднує до складу королівства Бессарабію та Північну Буковину. Згідно з німецько-румунською угодою «Тетеряну-Хауффе» від 30.08.1941 р., Румунія отримує у своє управління українські землі між Дністром і Південним Бугом (у межах сучасних Одеської, Вінницької та Миколаївської обл.).

Економічне освоєння провінції Трансністрія Румунією звелося до масового вивозу сировини та сільськогосподарської продукції, устаткування та обладнання фабрик і заводів, творів мистецтва, культурних та історичних цінностей. Лише впродовж 1941–1942 рр. до Румунії та на потреби румунської і німецької армій з Трансністрії було відправлено понад 46,2 тис. вагонів зерна, 44,7 тис. вагонів фуражу, 18,7 тис. вагонів продовольства, 22,7 тис. вагонів овочів, понад 293 тис. голів худоби тощо.

Після перетворення Румунії на народну республіку становище українців покращилось. У 1948–1960 рр. в українських селах було відкрито 116 шкіл з українською мовою викладання, 4 українських ліцеї в містах Сіґету Мармацієй, Тулча, Сучава, Сірет, українські бібліотеки та клуби, почали друкувати книги українською мовою. Тоді в Румунії діяло 124 початкових і семирічних українських школи та 5 ліцеїв, на філологічному факультеті Бухарестського університету в 1952 р. було створене українське відділення.

Проте після висунення Н. Чаушеску в 1966 р. тези про Румунію як унітарну національну, а не багатонаціональну, державу було поновлення реалізації курсу на асиміляцію українського етносу. До кінця 1970-х рр. у Румунії повністю зникли українські навчальні

заклади. Лише після повалення комуністичного режиму в 1989 р. ситуація почала дещо виправлятись.

Згідно з румунськими переписами населення, кількість українців у Румунії складала в 1956 р. 60,4 тис., у 1977 р. – 54,5 тис. осіб.

Економічні відносини між УРСР та СРР розвивались достатньо інтенсивно. Так, у 1973 р. український експорт до Румунії становив 496 млн крб (8 % загальноукраїнського експорту), а імпорт із Румунії – 585 млн руб. (близько 20 % загальнорумунського експорту).

Українців, які компактно проживають у Румунії, можна умовно поділити на три групи: автохтони у північних регіонах країни (Південна Буковина і частково Мараморощина); нащадки запорозьких козаків, які після зруйнування Запорозької Січі у XVIII ст. осіли в Північній Добруджі; мешканці Східного Банату, куди у процесі трудової еміграції на початку XX ст. переселялись українці з Марамурешу, Закарпаття та Галичини.

УКРАЇНСЬКО-РУМУНСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Румунія визнала незалежність України 08.01.1992 р., а 01.02.1992 р. було встановлено дипломатичні відносини, після чого Генеральне консульство Румунії в Києві (функціонувало з 1971 р.) було трансформоване на Посольство.

Першим українським послом у Румуні став Леонтій Сандуляк (1992–1995), першим послом Румунії в Україні – Іон Бістреану (1993–1998).

Становлення двосторонніх відносин між Україною та Румунією відбувалося складно й суперечливо, оскільки на початковому етапі румунська сторона наполягала на тому, що східний кордон країни відсутній, оскільки був закріплений у договорі, підписаному Румунією у 1961 р. під тиском СРСР.

Румунський парламент 24.06.1991 р. ухвалив Декларацію щодо пакту Молотова-Ріббентропа, у якій стверджувалася приналежність Румунії Південної Бессарабії, округу Герца та Північної Буковини. У відповідь Верховна Рада УРСР у Заяві від 05.07.1991 р. розцінила такі дії Румунії як висування територіальних претензій до України.

28.11.1991 р. румунським парламентом була ухвалена Декларація про референдум в Україні, в якій містився заклик до парламентів та урядів інших країн у своїх актах про визнання незалежності України не поширювати їх на Північну Буковину, округи Герца та Хотин, а також південь Бессарабії.

У 1993 р. Румунія в односторонньому порядку денонсувала радянсько-румунську угоду 1961 р., що була юридичною основою лінії українсько-румунського кордону, а в 1996 р. – протокол 1948 р., який закріплював перехід острова Зміїний до складу СРСР.

Українська позиція у питанні про кордон спиралася на домовленості радянсько-румунського договору 1961 р. Румунія ж наполягала на внесенні до документа доповнень щодо зміни лінії проходження кордону по р. Дунай, в результаті чого до Румунії мали б відійти українські острови, та оспорювала лінію морського кордону.

Тривалі дискусії з питань кордону привели до того, що базовий Договір про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією був підписаний лише 02.06.1997 р. у м. Констанца під час першого офіційного візиту президента України Л. Кучми до Румунії. В цьому договорі була зафіксована непорушність існуючих кордонів між державами (ст. 2). Важливим фактором, який вплинув на це рішення було очікування румунською стороною на запрошення Румунії до Північноатлантичного альянсу на саміті у Мадріді в липні 1997 р.

Договір про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань був підписаний лише 17.06.2003 р., під час робочого візиту до України президента Румунії Й. Ілієску. Цьому суттєво посприяло також те, що у листопаді 2002 р. на Празькому саміті Румунія була запрошена вступити до НАТО і повинна була врегулювати усі територіальні питання з сусідами.

Президент Румунії Е. Константінеску вперше відвідав Україну з офіційним візитом у травні 1999, у 2002 та 2003 рр. – Й. Ілієску, у 2006 та 2008 рр. – Т. Басеску, у 2015 р. – К. Йоганніс. Українські президенти відвідували Румунію з візитами у 1997 р. (Л. Кучма), у 2005 та 2007 р. (двічі) (В. Ющенко), у 2016 р. (П. Порошенко).

Незважаючи на певні територіальні проблеми, Румунія послідовно підтримувала євроінтеграційний курс України. Вона першою з країн ЄС ратифікувала Угоду про асоціацію між Україною і ЄС у липні 2014 р. Також Бухарест не лише висловив категоричне неприйняття російської агресії проти України у 2014 р., але й виступив із низкою ініціатив, спрямованих на активізацію взаємодії з Україною і країнами східного флангу НАТО, та рішуче підтримав запровадження санкцій проти РФ.

Загалом протягом 1992–2019 рр. між Україною та Румунією були підписані і діють 62 двосторонніх угоди.

Обсяги двосторонньої торгівлі товарами і послугами між Україною і Румунією, за даними Держстату України, у 2005 р. склали 713 млн дол. США (експорт – 498 млн, імпорт – 215 млн), у 2006 р. – 1 млрд, у 2007 р. – 1,4 млрд, у 2008 р. – 1,9 млрд. Світова фінансова криза спричинила суттєвий спад обсягів двосторонньої торгівлі, до 844 млн у 2009 р., у 2010 р. – 1,4 млрд, у 2011 р. – 2,1 млрд. Надалі криза в Румунії 2012 р. та війна в Україні спричинили спад і певну стагнацію у двосторонній торгівлі: у 2012–2014 рр. – по 1,5 млрд, у 2015 р. – 940 млн, у 2017 р. – 1,4 млрд, у 2018 р. – 1,5 млрд, у 2019 р. – 1,8 млрд , у 2021 р. – 2,4 млрд (експорт – 1 млрд 668 млн, імпорт – 823 млн).

Основними статтями українського експорту до Румунії у 2018 р. були: чорні метали, електричні машини, руди, деревина та вироби з дерева, взуття, одяг. Основними статтями румунського експорту до України – електричні машини, зернові культури, засоби наземного транспорту, реактори ядерні, котли, машини, деревина і вироби з деревини, фармацевтична продукція, пластмаси, полімерні матеріали.

Рівень інвестиційного співробітництва між країнами є низьким. За даними Держстату України, станом на 01.01.2018 р. обсяг румунських інвестицій в економіку України становив 21,7 млн дол. США. За даними Міністерства з питань ділового середовища, торгівлі та підприємництва Румунії, станом на 01.01.2018 р. в Румунії було зареєстровано 714 спільних українсько-румунських підприємств, а обсяг прямих українських інвестицій становив 11,9 млн дол. США.

Із залученням прикордонних регіонів двох держав були створені та функціонують три єврорегіони: заснований у 1993 р. Польщею, Угорщиною, Словаччиною та Україною єврорегіон «Карпатський», до якого у 1997 р. приєднались прикордонні повіти Румунії; заснований у 1998 р. Україною, Румунією та Молдовою єврорегіон «Нижній Дунай»; створений у 2000 р. Румунією, Україною і Молдовою єврорегіон «Верхній Прут».

За даними перепису населення, в 1992 р. у Румунії проживало 65,4 тис. українців, у 2002 р. – 61 тис., у 2011 р. – 50,9 тис. Вони зосереджені переважно в повітах Марамуреш та Сату-Маре (на кордоні із Закарпаттям), Сучава та Ботошань (Південна Буковина), де є

автохтонним населенням, а також у повітах Тіміш та Караш Северін (Банат), Тульча та Ґалац (Добруджа). У 59 селах зазначених повітів українці складали понад 20 % від усього населення, у тому числі в 30 селах – від 20 до 49 %, у 13 селах – від 50 до 89 %, у 16 селах – понад 90 %. За альтернативними даними Союзу українців Румунії, українська громада країни налічує понад 200 тис. осіб.

Після початку російського повномасштабного вторгнення в Україну 24.02.2022 р. чисельність українських біженців від війни у Румунії постійно зростала і на 05.01.2025 р. складала 184,5 тис. осіб.

Станом на 2017 р. в Румунії відсутні заклади з виключно українською мовою викладання. Діє єдиний навчальний заклад, де частина предметів викладається українською мовою, – Педагогічний українській ліцей ім. Т. Шевченка в м. Сіґету Мармацією (172 учні, відновлений 1997); у 5 ЗНЗ є секції з викладанням частини предметів українською мовою. У 95 ЗНЗ українська мова викладається як іноземна. Вищу філологічну освіту українською мовою можна отримувати в Бухарестському, Клузькому та Сучавському університетах.

Організаційно українців Румунії об'єднують Союз українців Румунії (з 1990), Демократичний союз українців Румунії (з 1996) та Національний форум українців Румунії (з 2009).

За даними перепису населення 2001 р., румунська діаспора в Україні нараховує 151 тис. осіб. Місцями компактного проживання румунів в Україні є Чернівецька, Закарпатська та Одеська області. Зокрема, у Герцаївському районі Чернівецької обл. румуни складають 92,6 % населення, у Глибоцькому – 45 %, у Сторожинецькому – 37 %.

У 2010/2011 н. р. в Україні функціонувало 82 ЗНЗ з навчанням румунською мовою (загалом румунською мовою навчалося 18,8 тис. учнів), у 2016/2017 н. р. – 75 ЗНЗ з навчанням румунською мовою (16,1 тис. учнів).

Між державами добре розвинуте освітнє співробітництво. Зокрема, на різні ступені і форми навчання до ВНЗ Румунії вступили у 2004/2005 н. р. 87 кандидатів румунського походження з України, у 2010/2011 – 71. У 2010 р. на навчання до ВНЗ України вступило три українці – громадяни Румунії.

Помітними подіями українсько-румунського культурного співробітництва стали: встановлення у 1996 р. у с. Верхній Дунавець пам'ятника-обеліска козакам Задунайської Січі та відкриття 06.05.2004 р. у м. Ґалац пам'ятника гетьману І. Мазепі, виконаного на замовлення Міністерства культури і мистецтв Румунії скульптором Ґеорґе Тенасе.

Релігійні потреби українців Румунії представляють відновлені у 1996 р. Православний український вікаріат Румунської православної церкви (резиденція в м. Сіґету Мармацією, 52 тис. віруючих) та Генеральний вікаріат УГКЦ (резиденція у м. Радівці повіту Сучава, 6 тис. віруючих).

Одним із основних проблемних питань українсько-румунських відносин є питання відновлення Україною глибоководного судноходного ходу р. Дунай – Чорне море, яке розпочалось у 2004 р. Румунською стороною здійснюються активні спроби тиску на Україну з метою припинення реалізації проекту відновлення ГСХ Дунай – Чорне море та робіт у гирлі Бистре. Суть проблеми полягає у тому, що цей проект є альтернативою румунським судноплавним каналам і становить для них значну конкуренцію.

Також залишається проблемним і питання добудови Криворізького гірничозбагачувального комбінату окислених руд, збудованого на 66 %. Зважаючи на бюджетні труднощі, з 1999 р. Україна майже повністю припинила фінансування цього проекту. Румунія, яка

з 1985 р. брала участь у побудові КГЗКОР (доля у проекті – 28 %), у 2007 р. заявила, що втратила зацікавленість у його добудові і хоче повернути вкладені інвестиції, які Т. Басеску оцінив в 1 млрд дол. США.

Тривалий час Україна та Румунія вели переговори про розмежування шельфу і виняткових економічних зон у Чорному морі. Причиною суперечки став юридичний статус острова Зміїний (площа – 0,17 км^2), розташованого в Чорному морі на відстані 35 км від узбережжя України. Це питання загострилось, коли в 2001 р. українська компанія «Чорноморнафтогаз» виявила в 40 км від острова поклади нафти і газу.

Румунська сторона стверджувала, що Зміїний – не острів, а непридатна для життя скеля, яка не може мати власних територіальних вод. Український уряд був категорично не згодний з позицією Бухареста. Врешті-решт 16.09.2004 р. Міжнародний суд ООН в Гаазі, з ініціативи Румунії, прийняв до розгляду справу про розмежування континентального шельфу та виключних економічних зон між Румунією та Україною.

03.02.2009 р. Суд прийняв рішення, яким підтвердив українську приналежність острова та наявність 12-мильної смуги українських територіальних вод навколо нього, однак разом з тим вирішив, що Зміїний не є складовою частиною берегової лінії через свої малі розміри та віддаленість від берега, тому не повинен впливати на делімітацію. Відповідно до цього рішення, під контроль Румунії перейшло 75 % континентального шельфу та виключної економічної зони з 12,2 тис. км^2 спірної зони, хоча 21 з 25 розвіданих у спірній зоні родовищ вуглеводнів залишились в українській частині.

Ще однією проблемою міждержавних відносин є те, що у Чернівецькій обл. все більше жителів одержують паспорти Румунії. Відповідно, зростає кількість осіб з подвійним громадянством, що суперечить українському законодавству. За експертними оцінками, станом на середину 2010-х рр. таких громадян вже близько 40 тис.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО у Румунії протягом 1991–2017 рр. включені: дельта Дунаю; села з укріпленими церквами в Трансільванії (XIII–XVI ст.); монастир Горезу (1690); церкви Молдови у Сучавському повіті (XV–XVI ст.); історичний центр Сіґішоара (XIII–XVI ст.); дерев'яні церкви Мараморощини (XVII–XVIII ст.); дакійські укріплення в горах Ораштіє (I ст. до н. е. – I ст. н. е.); первісні букові ліси Карпат та інших регіонів Європи (Національні парки: Беушніца, Домоґлед – долина річок Черна, Козія; гори Лотру та Ціблеш; ліси в комунах Шинка та Стулпікань).

Також до видатних пам'яток Румунії належать: Національний парк Ретезат; архітектурний ансамбль м. Бухарест: церкви Куртя-Веке, Міхай-Воде, патріарша, Фундені-Доамней, Ставрополеос; у м. Алба-Юлія – давньоримські укріплення, собор Св. Михайла, капела Лацо; у м. Брашів – готична церква Св. Варфоломея, Чорна церква, ратуша; у м. Клуж-Напока – руїни міських укріплень із бастіонами та вежами, готична церква Св. Михаїла, замок Корвінів, монастир францісканців, колишня резиденція трансільванських князів палац Банфі; у м. Констанца – руїни давньогрецького м. Томи і давньоримського м. Константіани, візантійська базиліка; у м. Сібіу – руїни міських укріплень, готична церква Спіталулуй, ратуша, палац Брукенталя; у м. Сучава – замок Четатя де Скаун, церкви Св. Ґеорґія, Св. Дмитрія, Св. Іллі; у м. Тімішоара – замок Яноша Гуньяді; монастирі Козія, Нямц, Дялу; замки Бран, Гунедоара, Криш, Феґераш.

До румунських шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО віднесла: ліричну народну пісню дойна; ритуал «Келуш».

Електронні джерела:

Сайт Сенату Румунії: https://www.senat.ro/
Сайт Уряду Румунії: http://www.guv.ro/
Сайт Президента Румунії: http://presidency.ro/
Сайт Національного інституту статистики: http://www.insse.ro/
Сайт Посольства Румунії в Україні: https://kiev.mae.ro/ua
Сайт Посольства України в Румунії: https://romania.mfa.gov.ua/

Література:

История Румынии / координаторы *И. Болован, И.-А. Поп*. – М., 2005. – 680 с.

Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней / *Виноградов В. Н.* (отв. ред.). – М., 1987. – 536 с.

Піддубний І. А. Партії, парламент, король та уряд. Розвиток і взаємодія елементів політичної системи Румунії у 1918–1940 рр. – Чернівці, 2019. – 912 с.

Гавюк А. Т. Чорноморський вектор зовнішньої політики Румунії: автореф. дис. … канд. політ. наук. – Чернівці, 2015. – 20 с.

Шевченко М. О. Євроатлантична інтеграція у зовнішній політиці Румунії (1990–2007 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2010. – 20 с.

Румыния: истоки и современное состояние внешнеполитического позиционирования государства / под ред. *А. А. Куртова*. – М., 2013. – 101 с.

Кройтор В. К. Українське питання в політиці Румунії (1918–1927 рр.): дис. … канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2007. – 218 арк.

Новосьолов О. В. Політика Румунії щодо українських земель у період диктатури І. Антонеску (1940–1944 рр.): дис. … канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2008. – 217 арк.

Василова В. А. Становлення і розвиток українсько-румунських міждержавних відносин у 1991–2003 роках: автореф. дис. … канд. іст. наук. – Чернівці, 2010. – 19 с.

Куреляк В. Українці Румунської Мараморощини. – Л., 2001. – 184 с.

Рендюк Т. Г. Українці в Румунії та румуни в Україні: проблеми минулого та сучасне становище. – К., 2011. – 293 с.

Румунська та молдовська національні меншини в Україні: стан, тенденції та можливості співпраці: зб. наук.-експерт. матеріалів / за наук. ред. *Ю. А. Тищенко*. – К., 2019. – 111 с.

З. І. Зайцева, Н. Ю. Ротар

СЛОВАЧЧИНА

Сучасна назва держави: Словацька Республіка (*сл.* Slovenská republika), Словаччина (*сл.* Slovensko).

Перша згадка про народ / країну в писемних джерелах. Перша згадка про Словаччину як країну, заселену словаками, зустрічається під 1029 р. в «Угорсько-польській хроніці» (Chronicon Hungarico-Polonicum), створеній між 1234 і 1241 рр., де правитель князівства Нітра Емерік (Імре) Угорський був названий Henricus dux Sclavonie.

Перша відома письмова згадка про словаків як один з народів, що живе в Королівстві Угорщина, міститься у грамоті угорського короля Андраша II за 1233 р., де вони названі sclavi.

Перша письмова згадка про вживання нової форми етноніма словак / Slovak на території сучасної Словаччини походить з м. Бардєйов (1444) – Nicoulaus Cossibor hauptman, Nicolaus Czech et Slowak, stipendiarii supremi.

Перша згадка назви країни у формі Slovakia відноситься до 1585 р. – In Liptau, bei der Stadt Sankt Nikolaus in der Slovakia. Сучасна словацька форма назви країни Slovensko вперше задокументована у 1675 р. в запиті маєтку Броумов, адресованому губернатору в Угерске Градіштє.

Створення держави. Першим державним утворенням предків словаків вважається Нітранське князівство, яке виникло наприкінці VIII ст. У Новітній історії словацька держава вперше була проголошена в 1918 р.

Незалежність сучасної Словацької Республіки було здобуто після припинення існування Чеської і Словацької Федеративної Республіки з 01.01.1993 р.

Історичні назви держави: Нітранське князівство (790-ті–833); Східнословацька Республіка / Словацька Народна Республіка (1918); Словацька Радянська Республіка у складі Угорської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (1919); Словацька земля (край) у складі Чехословацької Республіки (1928–1938); Словацька Республіка (1939–1945); Словацька Соціалістична Республіка у складі Чехословацької Соціалістичної Республіки (1969–1990); Словацька Республіка у складі Чехословацької Федеративної Республіки (1990); Словацька Республіка у складі Чеської і Словацької Федеративної

Республіки (1990–1993); Словацька Республіка (з 1993).

Площа: 49,035 тис. км^2, що дорівнює 8,12 % території України.

Населення: 5 млн 419 тис. осіб (на 01.01.2025, Євростат).

Очікувана тривалість життя при народженні: 78,6 р. (чоловіки – 75,2; жінки – 81,9) (2024, Євростат).

Етнічний склад населення: словаки – 83,8 %, угорці – 7,8 %, роми – 1,2 % (2021, перепис).

Чисельність українців становить 9451 осіб, русинів – 23746 особи (2021, перепис).

Столиця: Братислава – 478 тис. осіб. **Найбільші міста:** Кошиці – 225 тис.; Пряшів – 82 тис.; Жиліна – 80 тис.; Нітра – 76 тис.; Банска Бистріца – 74 тис. (на 31.12.2023, Статистичне управління Словацької Республіки).

Державна мова словацька. Вперше статус державної – отримала у Словацькій Республіці (1939–1945). Статус єдиної державної мови словацька отримала у 1992 р. (ст. 6 Конституції Словацької Республіки). Словацьку вважають рідною 81,8 % населення країни (2021, перепис).

Регіональними мовами в Словаччині є: болгарська, чеська, хорватська, угорська, німецька, польська, ромська, русинська та українська, сербська, російська. З 2011 р. використання регіональних мов у офіційному спілкуванні дозволяється представникам національних меншин, які становлять щонайменше 15 % громадян конкретного населеного пункту.

Релігійний склад населення: римо-католики – 55,8 %, лютерани – 5,3 %, греко-католики – 4 %, кальвіністи – 1,6 %, атеїсти – 23,8 % (2021, перепис).

Державний устрій: парламентська республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Національна рада (з 01.10.1992). Словацька національна рада була першим представницьким і виконавчим органом словаків (нелегальним в умовах антифашистського опору) в 1943–1944 рр. та першим парламентом словаків у 1969–1992 рр.

Діюча Конституція ухвалена Національною радою 01.09.1992 р. Діє зі змінами 1998, 1999, 2001, 2004, 2005, 2006, 2010, 2011, 2012, 2014, 2015, 2017 рр.

Першу словацьку конституцію – Конституцію т. зв. Першої Словацької Республіки – було ухвалено 21.07.1939 р.

Статус у відносинах з ЄС: член ЄС з 01.05.2004 р.; член Шенґенської зони з 21.12.2007 р.; член Єврозони з 01.01.2009 р.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член ООН (з 1993); член Ради Європи (з 1993); член Вишеградської групи (з 1993); член Центральноєвропейської ініціативи (з 1993); член ОБСЄ (з 1993); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (1993–2004); співзасновник СОТ (з 1995); член Організації економічного співробітництва і розвитку (з 2000); член НАТО (з 2004); співзасновник Бухарестської дев'ятки (2015); член Ініціативи трьох морів (з 2016).

Розмір ВВП на душу населення: у 2023 р. (в поточних цінах), за даними Євростату, складав 22640 євро (20 місце серед EU-27); за даними МВФ – 24471 дол. США (43 місце в світі); за даними Світового банку – 24470 дол. США (39 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Людські поселення на території Словаччини з'явилися вже в період середнього палеоліту (250–40 тис. р. до н. е.), що засвідчують археологічні знахідки в долині р. Ваг (м. П'єштяни), біля міст Попрад та Шаля.

Зміна кліматичних умов і неолітична революція сприяли появі в Південно-Західній Словаччині в середині IV тис. до н. е. поселень представників культури Лендель, виникненню земляних оборонних споруд та соціальній диференціації. Водночас до початку III тис. до н. е. на сході Словаччини існували поселення носіїв культури Полгар.

Розширення людських поселень протягом першої половини III тис. до н. е. відбулося шляхом зайняття низинних і гірських регіонів Словаччини представниками баденської культури. Після відкриття на території Словаччини родовищ міді тут у II–I тис. до н. е. сформувались спеціалізовані центри виробництва бронзових знарядь праці і зброї (мадярівська культура та культура Отомань).

У VII–IV ст. до н. е. місцевим населенням було освоєне виробництво заліза, кольорових металів і виготовлення тканин (гальштатська культура, на заході Словаччини – календерберзька культура).

Близько 400 р. до н. е. до Дунайської низовини переселилися кельти. Кельтські племена боїв і таврисків, які з'явилися на території Словаччини в II ст. до н. е., розпочали будівництво великих укріплених поселень міського типу (оппідумів). Це зумовило розвиток ремісничого виробництва та налагодження торговельних зв'язків із середземноморським світом.

Упродовж 50 р. до н. е. – 15 р. н. е. територію Словаччини заселяли племена даків, яких згодом витіснили ґерманське плем'я квадів і сарматське плем'я язиґів. Надалі, у 20–50-х рр. н. е., словацькі землі входили до королівства маркоманів на чолі з Ваннієм, який підкорив квадів і язиґів.

Створення римлянами провінції Паннонія та прихід на словацькі землі ґерманців зумовили часті воєнні зіткнення упродовж I–IV ст. між квадами, сарматами та римлянами. Ці війни в 375 р. завершилися мирним договором і відступом римлян за Дунай, тобто з території нинішньої Словаччини.

У ході Великого переселення народів басейн р. Тиса й південно-західні словацькі землі з 423 р. були зайняті гунами. Після розгрому гунів у 454 р. територія Словаччини спочатку контролювалася остґотами, а в 60–70-х рр. V ст. – герулами, свевами та ґепідами.

Слов'янські племена з'явилися на території сучасної Словаччини на зламі V–VI ст., відтак Середнє Подунав'я стало регіоном співіснування ґерманців і слов'ян. Поразка ґепідів від ланґобардів призвела до домінування слов'янського елементу в Дунайській низовині впродовж кінця 60-х рр. VI – початку IX ст.

У VII ст. західна частина Словаччини входила до складу ранньофеодальної держави слов'ян – Держави Само (623–658). Упродовж останнього десятиліття VIII ст. – 833 р. у Південно-Західній Словаччині існувало Нітранське князівство, на теренах, що значною мірою збігаються з кордонами сучасної Словаччини.

Моравське та Нітранське князівства у 833 р. об'єдналися в державу Велика Моравія, пік розквіту якої припав на останню чверть IX ст. З метою позбавлення залежності від Східного Франкського королівства, за підтримки Папського престолу, в 880-х рр. було створено Нітранське єпископство. За правління князя Святополка (871–894) до Великої Моравії було приєднано Потисся та інші землі, а його держава стала однією з найбільших у Центрально-Східній Європі.

У 895–896 рр. угорські племена на чолі з князем Арпадом вдерлися у Паннонію. Їх напади у 902–906 рр. привели до падіння Великоморавської держави. До 907 р. вони закріпилися в регіоні, підкорили слов'ян, водночас перейнявши від них християнство, техніку обробітку с/г землі, й осіли в Паннонській низовині.

Протягом X – на початку XI ст. західна частина словацьких земель входила до складу Богемії та Польщі, після чого поступово була приєднана до угорської держави. З другої половини X до початку XII ст. південно-західні словацькі землі у форматі Нітранського удільного князівства становили третину Королівства Угорщина. Поступово Словаччина зазнавала мадяризації: в її південній частині селилися угорці; вищі прошарки населення мадяризувалися; разом з тим ослабли зв'язки з Чехією.

З середини XII ст. північно-східні території сучасної Словаччини були заселені німецькими переселенцями, що сприяло урбанізації й економічному розвитку цих земель. У ході монголо-татарської навали в 1241–1242 рр. було спустошено південно-західні словацькі землі, які згодом заселили русини з Галичини, Буковини та Подніпров'я.

У період піднесення Королівства Чехія за правління короля Пржемисла II Отакара чехи у 1271 р. забрали в угорців Братиславу, Пайштун, Девін та Нітру, однак до кінця 1270-х рр. вони повернулись під владу Угорщини. На Східну Словаччину поширювалася влада угорського магната Амодея із роду Аба, а західні та центральні регіони Словаччини контролювалися воєводою Матушем Чаком Тренчіанським.

Угорський шляхтич Матуш Чак був романтизований ідеологами словацького відродження як прообраз володаря єдиної Словаччини, а його володіння (т. зв. «Матушова земля») вважалися прототипом словацької держави. Його діяльність дозволила слов'янському населенню Угорщини довший час жити незалежно від угорського короля, що створило передумови для усвідомлення словацьким населенням своєї етнічної окремішності.

Протягом XIII ст. проходила колонізація гірських районів Словаччини, перехід до трипільної системи землеробства, розширення території видобутку руди (Банска Штіавніца, Банска Бистріца та Спіш), з'явилися нові міста – Кошиці, Пряшів. У XIV ст., з приходом до влади в Угорщині представників Анжуйської династії, Словаччина стає найбільш урбанізованою частиною королівства, а м. Кремніца – центром видобування золота та срібла.

Гуситські війни (1419–1434) спричинили погіршення економічного становища, скорочення чисельності населення Словаччини, відновлення влади магнатів. Упродовж 1440-х – 1462 рр. більша частина території Словаччини контролювалася полководцем та дипломатом Яном Їскрою з Брандиса.

Водночас у 1465 р. на території Словаччини відкрився перший в країні Істрополітанський університет у Братиславі.

Після поразки угорців від турків у битві під Могачем 1526 р. територія Словаччини у складі Королівства Угорщина потрапила під владу Австрійських Габсбургів. Сучасна Братислава (Пожонь, Прессбург) в 1536 р., у зв'язку з захопленням турками Буди, стала столицею Угорського королівства (до 1784).

Від 1540 р. Словаччина була тереном війн з турками. У 1543 р. архієпископ Естерґомський переїхав до Трнави, де перебував до 1820 р. У 1550-ті рр. турки зайняли південні словацькі райони. Упродовж 1554–1593 рр. під контролем османів перебувала частина комітатів: Гонт, Теков, Естерґом, Ґемер, Новоґрад; на базі фортеці Філяково існував окремий санджак.

У XVI ст. в Словаччині набула поширення Реформація у формі насамперед – лютеранства, менше – кальвінізму, анабаптизму. В другій половині XVI ст. у Словаччині з'являється книгодрукування. Перші постійні друкарні були відкриті в Бардєйові у 1577 р. і в Трнаві в 1578 р.

У XVII – на початку XVIII ст. словацькі землі стали ареною жорстокого воєнного

протиборства між Османською імперією і Габсбурзькою монархією (1660–1664, 1683–1699), Тридцятилітньої війни (1618–1648), епіцентром антигабсбурзьких виступів угорських магнатів і шляхти (1605, 1618–1622, 1643–1645, 1678, 1682–1685) та селянських повстань (1618, 1631–1632, 1648).

У ході військових дій змінювався етнічний склад населення Словаччини у зв'язку з міграціями хорватів, угорців, сербів, волохів, євреїв.

Період національного відродження словаків розпочався наприкінці XVIII ст., після запровадження на території Угорщини німецької мови як офіційної (1784), що викликало невдоволення місцевої інтелігенції. У 1784 р. вийшов перший у словацькій літературі роман авторства Й. Байзи, написаний мовою, яку сам автор створив на основі західнословацького діалекту; у 1787 р. теолог А. Бернолак кодифікував літературну мову та пропагував її поширення через видання «Словацького наукового товариства» (з 1792). Першу спробу системного викладу історії словаків було здійснено у творі Ю. Папанека «Історія слов'янського народу – про королівства та королів словаків» (1780).

Хоча відомі словацькі будителі Я. Коллар і П. Шафарик писали свої твори чеською мовою, проте питання щодо вживання словацької мови також обговорювалося серед просвітників. Так, Людовіт Штур став автором нового стандарту словацької літературної мови (1843), якою із незначними змінами послуговуються й донині. Він ініціював у 1845 р. вихід першого періодичного видання цією мовою – «Словацької народної газети» (Slovenskje národňje novini).

Під час угорської революції 1848–1849 рр. вперше були висловлені політичні вимоги словаків: програма «Вимоги словацького народу», зокрема – щодо використання рідної мови у державних установах, можливість обирати національний парламент на основі загального виборчого права.

На початку 1860-х рр. були розроблені програмні засади національного словацького руху: «Голос із Словаччини» (1860) та «Меморандум словацького народу» (1861), в яких були обґрунтовані рівноправ'я словаків із іншими народами в межах держави та ідея їх автономії у складі Угорщини. Культурно-просвітницька організація «Матиця Словацька» (1863–1875) перетворилася на центр розповсюдження культури й освіти рідною мовою.

У середині XIX ст. розпочався процес формування основних течій словацького національно-політичного руху, в центрі якого з вересня 1848 р. перебувала Словацька народна рада як перший політичний орган словаків.

В економічному плані впродовж другої половини XIX ст. словацькі землі залишалися аграрним регіоном з розвинутою переробною промисловістю. Тільки в 1890-х рр. селянство було звільнене від феодальних повинностей. Наприкінці XIX ст. зі східних та північних регіонів Словаччини розпочалася масова еміграція до США.

Період існування дуалістичної Австро-Угорської імперії (1867–1918) для словацьких територій, які входили до складу Королівства Угорщина, ознаменувався національними утисками. Угорську мову було проголошено єдиною державною мовою Транслейтанії. Словацькі депутати дуже рідко обиралися до парламенту Угорщини. Влада Угорщини у середині 1870-х рр. здійснила шкільну реформу, в ході якої на словацьких землях було заборонено діяльність словацьких гімназій і «Матиці Словацької», використання рідної мови в освітніх закладах, а з 1907 р. – і в початковій школі.

На початку XX ст. для Словаччини стало характерним аграрне перенаселення, що спричинило нову хвилю еміграції словаків.

В умовах політичного та культурного протистояння з угорською владою 26.05.1914 р. в Будапешті зібралися представники всіх словацьких організацій та створили Словацьку національну раду як найвищий представницький орган словаків.

Під час Першої світової війни словацькі громадсько-політичні діячі, а також лідери словацької еміграції в США, об'єднані навколо Словацької ліги, підтримали ідею створення єдиної держави чеського і словацького народів, відмовившись від мети здобуття автономії в складі Австро-Угорщини. 30.05.1918 р. у США, в Піттсбурзі, словацькі еміграційні діячі уклали договір з чеськими політиками на чолі з Т. Масариком про створення чесько-словацької держави на федеративних засадах, у якій Словаччина повинна мати власний представницький орган, адміністрацію, судову систему, офіційну мову.

Словацька національна рада 30.10.1918 р. проголосила остаточне відділення Словаччини від Угорщини, санкціонувавши вступ до Республіки Чехословацької (т. зв. «Мартінська декларація»). Попри зміст Піттсбурзької декларації, Чехословаччина була проголошена єдиною і неподільною республікою, в якій проживає чехословацький народ.

Частина словаків, які бажали зберегти тісні зв'язки з угорцями, у грудні 1918 р. проголосили Словацьку Народну Республіку з центром у м. Кошиці. Однак вона проіснувала менше трьох тижнів, поки її територія не була зайнята чехословацькими військами.

В умовах встановлення контролю ЧСР над всією територією Словаччини частина південних і східних земель була захоплена угорцями, де впродовж 16.06–07.07.1919 р. існувала Словацька Радянська Республіка зі столицею в Кошицях у складі УСФРР. Словацька Радянська Республіка припинила своє існування після зайняття цієї території армією Чехословаччини.

Питання словацької автономії стало однією з основних проблем розвитку Чехословаччини, оскільки її політичні лідери проводили централізаторську політику, майже не залучаючи словаків до політико-управлінських посад вищого рівня.

Прибічники ідеї розширення національних прав словаків, аж до формування територіальної автономії, були об'єднані навколо Словацької народної партії А. Глінки. Компроміс між центральною владою та автономістами було досягнуто в результаті адміністративного реформування Чехословацької Республіки в 1928 р., згідно з яким створювався окремий Словацький край із власною земською управою, що означало здобуття адміністративної автономії в рамках чехословацької держави.

Після того як за Мюнхенською угодою 30.09.1938 р. до Третього рейху відійшла Судетська область Чехословацької Республіки, Словаччина 07.10.1938 р. отримала політичну автономію у складі ЧСР. Її уряд очолив лідер Словацької народної партії Йозеф Тісо.

02.11.1938 р. Угорщина через міжнародний арбітраж у Відні домоглась права приєднати до себе південні частини Словаччини та Підкарпатську Україну.

14.03.1939 р., щоб уникнути угорської окупації, було проголошено незалежність Словаччини (т. зв. Перша Словацька Республіка) на чолі з прем'єр-міністром Й. Тісо (з 26.10.1939 – президент). 19.03.1939 р. була підписана «Угода про захисні відносини між Німецьким рейхом та Словацькою державою». Попри це, 23.03.1939 р. Словаччина була атакована угорцями, і в дводенному протистоянні втратила 1697 км^2 території в районі міст Стакчін – Собранце з населенням близько 70 тис. осіб. Результати окупації були

закріплені мирним договором з Угорщиною 04.04.1939 р.

21.07.1939 р. було ухвалено Конституцію Словацької Республіки, згідно з якою законодавчий орган обирався на п'ятирічний термін. Проте, в умовах війни, вибори так і не відбулись.

Утворена Словацька Республіка була де-факто маріонетковою державою Третього рейху, але формально була визнана Ватиканом, Великою Британією, Естонією, Італією, Іспанією, Литвою, Японією, СРСР, Румунією, Сальвадором, Угорщиною, Хорватією та Швейцарією. Як союзник Третього рейху, вона у 1940 р. приєдналась до Троїстого пакту та взяла участь у німецькому вторгненні до Польщі в 1939 р. та до СРСР у 1941 р., де словацькі війська діяли у складі групи армій «Південь».

Учасники громадсько-демократичного руху спротиву у Словаччині координували свої дії з чехословацьким урядом у вигнанні на чолі з колишнім президентом Чехословаччини Е. Бенешем, діяльність комуністичного підпілля координувалося з керівництвом СРСР. Із 1943 р. на території Словаччини було розгорнуто партизанський рух.

У грудні 1943 р. в якості представницького органу була сформована Словацька національна рада, яка об'єднувала в русі Опору комуністичні й некомуністичні сили і просувала ідею відродження чехословацької держави на основі рівноправного союзу між чехами та словаками. СНР підготувала збройне повстання проти режиму Й. Тісо, яке розпочалося 29.08.1944 р. в районі м. Банска Бистріца, однак було розгромлене німецькими військами (Словацьке національне повстання).

Упродовж жовтня 1944 – квітня 1945 рр. Словаччина була зайнята радянськими, румунськими та чехословацькими військами. У країні було знищено третину залізничних колій, половину мостів, 93 тис. будинків.

Словацька Республіка де-юре припинила своє існування 08.05.1945 р., у день капітуляції свого уряду перед американськими військами.

Погоджена з комуністами, нова програма чехословацького уряду була проголошена у м. Кошиці 05.05.1945 р. Німці та угорці, за виключенням антифашистів, позбавлялись майна та громадянства. Представники Словацької національної ради наполягали на повоєнному устрої країни в формі федерації.

Під час перших повоєнних виборів 1946 р. Словацька демократична партія (СлДП), здобула в СНР 63 місця із 100, Комуністична партія Словаччини – 31 місце, після чого комуністи почали застосовувати тактику насильства проти політичних опонентів. Зокрема, лідери СлДП були звинувачені в прагненні відокремити Словаччину від ЧСР. 20–25.02.1948 р., в результаті розпаду коаліційного уряду в Чехословаччині та фактичного державного перевороту, влада остаточно перейшла до Комуністичної партії.

На основі договору про обмін населенням між ЧСР та Угорщиною в 1946 р. до Угорщини зі Словаччини було виселено 74 тис. угорців, а до Словаччини з Угорщини – переселено 73 тис. словаків; окрім того, 44 тис. угорців було переселено до Чехії. Після 1948 р. угорцям були повернуті громадянські права.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

У період 1948–1968 рр. у Чехословаччині функціонувала тоталітарна політична система. Чехословацька Республіка (ЧСР), створена в 1948 р., на рівні закону проголошувалася єдиним державним утворенням, яке складається з м. Прага, 10 країв і 108 округів. Словаччина як територіальна складова цієї

держави була позбавлена державно-правового статусу.

У 1948 р. Комуністична партія Словаччини об'єдналась із КПЧ і надалі функціонувала як регіональна організація зі все меншою автономією. Окрім комуністичної, в країні також існували Партія свободи та Партія відродження, які виникли замість ліквідованої СлДП.

Конституція Чехословацької Соціалістичної Республіки (ЧССР) від 11.07.1960 р. позбавила Словацьку національну раду виконавчих повноважень, але вперше проголосила ЧССР «єдиною державою двох рівноправних народів – чехів та словаків». До 1968 р. Чехія не мала аналогічного до СНР органу.

Апогеєм авторитарного стилю правління стала політика першого секретаря ЦК КПЧ А. Новотного (1953–1968), яка характеризувалась порушенням громадянських прав, непослідовністю економічних реформ. Поступово ці процеси привели до оформлення громадсько-політичного руху, метою якого було реформування соціально-економічної системи й актуалізації питання щодо набуття словаками автономії.

Період політичної лібералізації в ЧССР у 1968 р. отримав назву «Празька весна». Її лідером вважався Александер Дубчек – перший словак, який очолив КПЧ (1968–1969). Навіть часткова демократизація політичного життя країни у цей час стала передумовою для започаткування процесів федералізації держави. «Празька весна» була перервана після фактичної окупації ЧССР військами п'ятьох держав – членів Організації Варшавського договору 21.08.1968 р.

Важливою зміною, яку принесла «Празька весна» Словаччині, стало ухвалення 27.10.1968 р. Конституційного закону, відповідно до якого ЧССР перетворювалася на федерацію двох республік. Чехословацький парламент набув статусу двопалатного (200 депутатів від ЧСР і 150 від ССР). Однак невдовзі повноваження словацьких парламенту та уряду знову були обмежені.

Період «нормалізації» комуністичної диктатури наприкінці 1960-х – у першій половині 1980-х рр. (масові чистки, цензура) був формально завершений у 1988 р., коли в країні розпочалися масові громадянські акції. Так, 25.03.1988 р. Католицька церква організувала в Братиславі мирну демонстрацію «із свічками», яку силою розігнала комуністична влада. У листопаді 1989 р. в Словаччині, майже одночасно з чеською частиною країни, розпочалися події «Оксамитової революції», які привели до падіння комуністичного режиму, обрання А. Дубчека головою Національних зборів у Празі (1989–1992). Визначальне місце в опозиції до КПЧС у Словаччині з 1989 р. займало політичне об'єднання «Громадськість проти насилля» (ГПН).

На парламентських виборах 1990 р. найбільшу кількість голосів у Словаччині набрали опозиційні ГПН (48 місць) і Християнсько-демократичний рух (31 місце). Закон про люстрацію 1991 р. заборонив на п'ять років обіймати високі державні посади функціонерам КПЧ.

Навесні 1991 р. прем'єр-міністр Словаччини Владімір Мечіар (1990–1991), один із засновників ГПН, подав у відставку та організував нову політичну силу «Рух за демократичну Словаччину», яка упродовж 1992–1998 рр. домінувала в парламенті. На парламентських виборах 1992 р. РЗДС отримав 74 місця зі 150, на виборах 1994 р. – 61 місце.

Наприкінці 1990 – протягом 1991 рр. між чеськими та словацькими політичними колами були проведені переговори щодо майбутнього державного устрою країни. 17.07.1992 р. Словацькою національною радою було прийнято Декларацію про державний суверенітет Словацької Республіки, а 01.09.1992 р. ухвалено Конституцію СР. Розподіл власності

між чеською та словацькою частиною держави було погоджено у пропорції 2:1.

25.11.1992 р. Федеральні збори ухвалили Конституційний закон про розпуск Чеської і Словацької Федеративної Республіки. З 01.01.1993 р. Словацька Республіка стала самостійною незалежною державою. Поділ майна та активів пройшов досить швидко і не спричинив якихось серйозних проблем для двосторонніх відносин.

Словаччина є парламентською республікою з досить широкими повноваженнями президента. Вищим органом законодавчої влади є Національна рада у складі 150 депутатів. Виконавчу владу поділяють президент, який з 1999 р. обирається на прямих всенародних виборах на 5 років, і уряд. Президент має право розпуску парламенту та право повертати закони, прийняті Національною радою, на повторне обговорення та голосування, є головнокомандувачем збройних сил, призначає та відкликає голову й членів уряду, суддів Конституційного суду. Дострокове припинення повноважень глави держави здійснюється шляхом референдуму.

У 1992–1998 рр. політичний розвиток Словаччини визначався коаліцією популістського РЗДС і націоналістичної Словацької національної партії (СНП). Він характеризувався призупиненням приватизаційних заходів в економіці, авторитарним характером урядування В. Мечіара (1993–1994, 1994–1998). Першим президентом Словаччини став кандидат від РЗДС Міхал Ковач (1993–1998).

На парламентських виборах 1998 р. правоцентристські партії, що перебували в опозиції до курсу В. Мечіара, здобули близько 2/3 голосів до Національної ради (Словацька демократична коаліція – 42 мандати, Демократична ліва партія – 23, Партія угорської коаліції – 15, Партія громадянського взаєморозуміння – 13), і сформували уряд Мікулаша Дзурінди (1998–2006), якому вдалося стабілізувати та демократизувати політико-інституційну систему країни. РЗДС на виборах 1998 р. здобув 43 мандати.

У 1999 р. на перших всенародних виборах президента СР переміг Рудольф Шустер (1999–2004), що сприяло прозахідному курсу країни. Новий уряд та президент прискорили динаміку євроінтеграції шляхом прийняття необхідного законодавства та інформування громадян про вигоди об'єднання з ЄС.

Попри те, що перше місце на парламентських виборах 2002 р. отримав РЗДС (35 місць), владу, однак, зберегла коаліція партій у складі новоствореного Словацького демократичного і християнського союзу (СДХС) М. Дзурінди – 28 мандатів, Партії угорської коаліції – 20 мандатів, Християнсько-демократичного руху – 15 мандатів та новоствореного Альянсу нових громадян – 15 мандатів. Вперше за результатами виборів 2002 р. в парламенті незалежної Словаччини 11 депутатських мандатів отримали представники Комуністичної партії Словаччини. Другий уряд на чолі з М. Дзуріндою (2002–2006) продовжив реалізацію курсу на євроінтеграцію.

На президентських виборах 2004 та 2009 рр. перемагав Іван Ґашпарович (2004–2014). За результатами парламентських виборів 2006 р., уряд сформувала коаліція «Напрям – соціальна демократія» (50 мандатів), СНП (20 мандатів), Народна партія – РЗДС (15 мандатів). СДХС – Демократична партія програла вибори, отримавши 31 мандат.

Уряд лідера лівоцентристської партії «Напрям – СД» Роберта Фіцо (2006–2010) дотримувався націонал-популістської риторики, елементів євроскептицизму, не уникнув зростання державного боргу та корупції. Це стало причиною перемоги на парламентських виборах 2010 р. правоцентристської коаліції, хоча «Напрям – СД» й отримав

найбільше депутатських мандатів – 62. Натомість СДХС–ДП отримала 28 мандатів, новостворена ліберальна партія «Свобода і солідарність» – 22, Християнсько-демократичний рух – 15, новостворена угорська партія «Міст» – 14.

Уряд Івети Радічової (2010–2011) пішов у відставку через небажання Національної ради СР затвердити план збільшення Європейського фонду фінансової стабільності.

У результаті дострокових виборів 2012 р. «Напрям – СД» виборов 83 місця із 150 у парламенті і сформував уперше з часів здобуття незалежності однопартійний уряд, який очолив Р. Фіцо (2012–2016). Урядова програма була спрямована на зміцнення становища Словаччини в ЄС та світі. У період другого прем'єрства Р. Фіцо відбулася стабілізація словацько-угорських відносин у площині міжетнічної сфери. Однак президентські вибори 2014 р. Р. Фіцо програв незалежному кандидату Андрею Кісці (2014–2019).

Корупційні скандали, протести медичних працівників і освітян з приводу необхідності реформування освітньої сфери та охорони здоров'я, активізація питання мігрантів призвели до втрати за результатами парламентських виборів 2016 р. «Напрямом – СД» більшості в парламенті, появи нових політичних акторів. Третій уряд Р. Фіцо (2016–2018) сформували «Напрям – СД» – 49 мандатів, СНП – 15, «Міст» – 11 та новостворена Словацька консервативна партія – 10. В опозиції опинились «Свобода і солідарність» – 21 мандат, «Звичайні люди та незалежні особистості» – 19 та ультраправа «Котлеба – Народна партія Наша Словаччина», яка вперше пройшла до парламенту, – 14 мандатів. Вперше з 1990 р. не був представлений у парламенті ХДР.

На тлі масових антикорупційних акцій протесту та протестів проти вбивства журналіста Яна Куцяка в 2018 р. уряд і прем'єр-міністр Р. Фіцо подали у відставку. Новий коаліційний уряд сформував однопартієць Р. Фіцо Петер Пеллеґріні (2018–2020).

У 2019 р. на президентських виборах у Словаччині перемогу уперше здобула жінка – Зузана Чапутова (за – 58,41 %). За результатами парламентських виборів 2020 р. відбулося фактичне перезавантаження влади. Урядову коаліцію сформували опозиційні партії: «Звичайні люди та незалежні особистості» – 53 мандати, популістська «Ми – родина» – 17, «Свобода і солідарність» – 13, «Для людей» – 12. «Напрям – СД» здобув 38 мандатів, ультраправа, проросійська «Котлебовці – Народна партія Наша Словаччина» – 17 мандатів. Новий уряд очолив лідер «Звичайних людей» Ігор Матович (2020–2021).

Основою зовнішньополітичного курсу Словаччини з часу здобуття незалежності стала інтеграція до європейських і євроатлантичних структур. Крім того, Словацька Республіка є активним членом Вишеградської групи у складі Чехії, Словаччини, Польщі та Угорщини (з 1993; з 1991 – у складі ЧСФР), створеної з метою активізації їх співробітництва в напрямку європейської інтеграції. Після розпаду Чехословаччини СР вступила до Ради Північноатлантичного співробітництва (1993), підписала Угоду про асоційоване членство в ЄС (1993) і приєдналася до програми «Партнерство заради миру» (1994).

Внутрішньополітичне становище Словаччини упродовж 1994–1998 рр. уповільнило набуття статусу повноправного члена ЄС і НАТО. Незважаючи на подання у 1995 р. В. Мечіаром офіційної заявки на вступ до ЄС, Європейською радою було відтерміновано початок переговорного процесу з СР через відсутність виконання політичних критеріїв приєднання.

На відміну від партнерів по Вишеградській четвірці, СР не увійшла до НАТО в 1999 р.

Модернізація армії СР стала пріоритетним завданням за прем'єрства М. Дзурінди в контексті євроатлантичного напрямку інтеграції. У квітні 2003 р. парламент схвалив рішення про приєднання СР до НАТО, а 29.03.2004 р. членами Альянсу було ратифіковано протоколи вступу.

Лібералізація економічної сфери й активізація дипломатичних відносин у 1998–1999 рр. сприяла початку переговорного процесу та входження СР до першої категорії кандидатів на вступ до ЄС. Упродовж 2000–2003 рр. було здійснено приватизаційні заходи, удосконалено податкову систему; СР стала учасником програм: PHARE, ISPA, PHARE SBC, SAPARD. Попри категоричну опозицію РЗДС та СНП, у 2001 р. парламент схвалив Європейську хартію регіональних мов, або мов меншин.

16.04.2003 р. було підписано Договір про вступ СР до ЄС, а 16–17.05.2003 р. відбувся референдум щодо вступу (за – 93,7 %). 01.05.2004 р. Словаччина стала членом ЄС. Зміцненню позиції СР в ЄС послугувало входження до Шенґенської зони (2007) та запровадження євро першою з членів «Вишеградської четвірки» (2009).

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У 1945 р. в Словаччині були націоналізовані великі підприємства, банки, зовнішня торгівля. На початок 1950-х рр. приватна власність фактично була ліквідована і в дрібному ремісничому виробництві. Однак колективізація сільського господарства йшла повільно. Станом на 1958 р. кооперативам і державним господарствам належало 66,6 % земель.

Економіка соціалістичної Словаччини розвивалася на основі планів (з 1949 р. – п'ятирічних). До Словаччини як регіону, наближеного до СРСР, почали переміщати виробництво озброєнь. У 1960 р. в Кошицях розпочалось будівництво найбільшого словацького підприємства – Східнословацького металургійного комбінату (запущений у 1966).

Однак у 1960-х рр. економічні показники зростання погіршилися, насамперед тому, що були вичерпані можливості екстенсивного розвитку. Економічна стагнація була однією з причин, які склали передумови «Оксамитової революції» 1989 р.

З початком системних трансформацій у ЧСФР були прийняті базові закони, які дозволили подальший розвиток економіки на ліберальних засадах: про Господарський кодекс, акціонерні товариства, приватне підприємництво та інші. На зламі 1980–1990-х рр. Словаччина набагато гостріше, ніж Чехія, пережила негативні наслідки соціально-економічних трансформацій, оскільки її підприємства були тісно пов'язані з економікою колишніх республік СРСР та мали, насамперед, військово-промисловий характер. Суттєву проблему складала неплатоспроможність багатьох підприємств, масове безробіття через скорочення промислового та с/г виробництва (1990 – 39,6 тис. безробітних, 1993 – 368 тис.).

На початку 1990-х рр. у Словаччині було проведено реституцію майна, конфіскованого і націоналізованого після лютого 1948 р. Власність, яка не могла бути повернута колишнім власникам, приватизовувалась.

З 1994 р. розпочалось зростання економіки, а інфляція у 1993 р. знизилась до 21,2 % (1991 – 61,2 %).

У період прем'єрства В. Мечіара характерною ознакою соціально-економічного розвитку Словаччини стало зростання зовнішнього боргу з 4,3 млрд дол. в 1994 р. до 11,9 млрд дол. у 1998 р. та непрозора приватизація. Водночас офіційна статистика СР не оприлюднювала реальних показників розвитку, що,

в поєднанні з критичним ставленням західних урядів та міжнародних організацій до політики В. Мечіара, не сприяло отриманню країною прямих позик.

Економічні реформи, започатковані урядом М. Дзурінди наприкінці 1998 р., мали наслідком досягнення макроекономічної рівноваги у 2000 р. та зростання основних показників до початку світової кризи 2008 р. Цьому сприяли, в першу чергу, приватизація більшості державних компаній, прийняття у 2003 р. нових законів про податок із доходів. Під час податкової реформи урядом М. Дзурінди було ліквідовано 21 податок з прямих доходів, що одразу позитивно позначилося на розвитку сфери послуг та призвело до зростання прямих іноземних інвестицій в економіку.

За показниками річного притоку іноземних інвестицій на душу населення Словаччина у 2000, 2002–2004, 2006, 2008 і 2011 рр. займала перше місце в Вишеградській четвірці.

Завдяки глибоким і всебічним економічним реформам Словаччина перетворилася на сучасну конкурентоспроможну європейську країну. Протягом 2004–2008 рр. вона продемонструвала найвищий рівень кумулятивного економічного зростання серед усіх країн ЄС з часу розпаду СРСР. У 1993 р. ВВП на душу населення у Словаччині був у півтора рази менший за чеський, однак у 2014 р. Словаччина за цим показником наздогнала свого сусіда. У 2004 р. ВВП на душу населення в Словаччині складав 57 % від загальноєвропейського, а в 2014 р. сягнув 76 %.

Низькі витрати на робочу силу і податкова реформа на початку XXI ст. стали притягувати закордонних інвесторів, передусім у галузі автомобільної промисловості. Світова економічна криза 2008 р. позначилася скороченням торговельного обороту країни, проте входження до зони євро в 2009 р. збалансувало ситуацію за рахунок збільшення обсягів іноземних інвестицій у сфери автомобільної промисловості та виготовлення електроніки.

Автомобільну галузь СР представляють підприємства Volkswagen Slovakia (м. Братислава, Ступава, Мартін, з 1991), Kia Motors Slovakia (м. Жиліна, з 2005), Stellantis Slovakia (м. Трнава, з 2003), Jaguar Land Rover (м. Нітра, з 2018). У 2000 р. в Словаччині було вироблено 182 тис. автомобілів, а в 2011 р. – 640 тис., основна частина яких була експортована. Станом на 2019 р. Словаччина є світовим лідером з виробництва автомобілів (1,1 млн од.) на душу населення.

Великими промисловими підприємствами Словаччини, що впливають на формування ВВП країни, є: U.S. Steel Košice (металургія), Slovnaft (нафтова промисловість), Samsung Electronics Slovakia і Sony Slovakia (електроніка), Whirlpool Slovakia (виробництво побутової техніки).

За даними рейтингу Coface CEE TOP 500, до найприбутковіших компаній Словаччини у 2019 р. увійшли: Volkswagen Slovakia (чистий прибуток 447 млн євро), газотранспортна Eustream (386 млн), Kia Motors Slovakia (319 млн), газова Slovenský plynárenský priemysel (221 млн), виробник шин Continental Matador Rubber (150 млн), Slovak Telekom (112 млн), мережа супермаркетів Lidl Slovenská Republika (112 млн), енергопостачальна Stredoslovenská distribučná (112 млн), мережа супермаркетів Tesco Stores (73 млн), PSA Peugeot Citroën Slovakia (65 млн).

Обсяг ВВП Словаччини, за даними Євростату, в поточних цінах, складав: у 1995 р. 15,3 млрд євро, у 2000 р. – 22,3 млрд, в 2006 р. – 45,6 млрд, в 2008 р. – 66 млрд, у 2011 р. – 71,4 млрд, в 2016 р. – 81 млрд, в 2017 р. – 84,4 млрд, в 2019 р. – 94 млрд, у 2024 р. – 130,2 млрд євро.

Упродовж 2010-х рр. покращувалися і показники зайнятості: якщо рівень безробіття на кінець 2002 р. становив 18,7 %, то у 2008 р. – вже лише 7,4 %. Під впливом світової економічної кризи рівень зріс до 14,4 % у 2010 р., але надалі зменшився до 5,8 % (2019).

Словаччина є розвиненою індустріальною державою, головними галузями промисловості якої є: хімічна, чорна і кольорова металургія, автомобілебудування, деревообробна, нафтопереробна, гірнича, будівельних матеріалів, харчова і текстильна. Проблемними аспектами економіки СР залишаються нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів, низький рівень конкурентоспроможності сільського господарства в умовах ЄС.

Для зовнішньоторговельного обороту СР характерна збалансованість показників. За даними Євростату, зовнішньоторговельний оборот Словаччини товарами і послугами (в поточних цінах) у 1995 р. складав 16,5 млрд євро (експорт – 8,2 млрд, імпорт – 8,3 млрд), в 2000 р. – 24,3 млрд, в 2005 р. – 58 млрд, у 2008 р. – 107 млрд, в 2009 р. – 87,3 млрд, в 2010 р. – 105,4 млрд, в 2014 р. – 135,9 млрд, в 2016 р. – 149,5 млрд, в 2019 р. – 173,1 млрд, в 2020 р. – 156,4 млрд , у 2024 р. – 222,9 млрд (експорт – 111,3 млрд, імпорт – 111,6 млрд).

За підсумками 2020 р., найбільшими зовнішньоторговельними партнерами Словаччини були: Німеччина (20 % імпорту та 22 % експорту), Чехія (18 % імпорту та 11 % експорту), Австрія (9 % імпорту), Польща (8 % експорту та 8 % імпорту), Франція (7 % експорту), Угорщина (7 % імпорту та 6 % експорту).

Основними експортними товарами зі Словаччини в 2020 р. були: автомобілі та запчастини (34 %); електричні машини та обладнання (17,7 %); котли, обладнання та механічні пристрої, їх частини (12,5 %) та ін.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ СЛОВАЧЧИНИ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

З доби Середньовіччя у центрі контактів українців і словаків перебувала територія Закарпаття, через яку проходили торговельні шляхи, що пов'язували українські землі зі словацькими, угорськими та чеськими. Західна територія нинішнього Закарпаття входила до складу Великої Моравії, а з X–XI ст. її населення поділяло історичну долю зі словаками в складі Королівства Угорщина. Десь з XI–XII ст. на території сучасної Східної Словаччини з'являються перші руські поселення, масово – із XIV ст.

Упродовж XVIII ст. значна частина греко-католицького духовенства Закарпаття навчалася в Трнавській богословській семінарії, де, зокрема, були надруковані «руською» мовою «Катехизис» (1698) і «Буквар» (1699). Для здобуття вищої освіти місцева українська інтелігенція виїжджала до навчальних закладів міст Кошиці та Братислава.

Важливим для самоусвідомлення русинів-українців Східної Словаччини стало створення в 1787 р. Кошицького греко-католицького вікаріату, а в 1816 р. – Пряшівської єпархії шляхом поділу Мукачівської. З часом Пряшів стає церковним та культурним центром діяльності русинів-українців Східної Словаччини.

Перша хвиля словаків (ліптаки – від назви с. Ліптовська Теплічка) приїхала на Закарпаття (с. Великий Березний) наприкінці XVIII ст. на заробітки під час будівництва залізниці.

Словацькі просвітники П. Шафарик, Л. Штур серед перших почали вивчати українську культуру та підкреслювати її самобутність ще у першій половині XIX ст., а поет Б. Носак-Незабудов здійснив перший словацький переклад з української мови «Думи про втечу трьох братів з Азова».

Під час Слов'янського конгресу в Празі (1848) словацькі делегати та українські

делегати із Закарпаття й Галичини підтримали ідею федералізації Габсбурзької монархії. Найбільш відомий політичний діяч Закарпаття XIX ст. А. Добрянський, який брав участь у засіданнях Конгресу, був одним із засновників і перших членів «Матиці Словацької» (1863).

У другій половині XIX ст. відбулася активізація зв'язків української та словацької інтелігенції. Orol Tatranský, Slovenské Pohľady, «Зоря галицька», «Діло» публікували матеріали словацьких і українських авторів про життя, культуру, історію українців-русинів Закарпаття, огляди української та словацької літератури.

На початку XX ст. були здійснені переклади творів Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника, Лесі України словацькою мовою. Водночас В. Гнатюк, І. Франко та С. Томашівський публікували публіцистичні матеріали про громадське життя на словацьких територіях, підкреслюючи подібність статусу словаків та русинів-українців у складі Австро-Угорщини. Особисто були знайомі з Л. Штуром і відвідували Словаччину О. Бодянський, І. Срезневський.

Станом на 1900 р. на сучасній території Закарпатської обл. України мешкало 12,7 тис. словаків і ще близько 4 тис. людей чесько-словацького походження – у Східній Галичині. Невелика кількість словаків проживала й на території українських губерній Російської імперії. Попри незначну кількість, українські чехи і словаки були дуже активною спільнотою, яка, зокрема, виступила з ініціативою створення у складі російської армії чеських збройних формувань.

У квітні 1916 р. в Києві відбувся З'їзд делегатів чесько-словацьких товариств у Росії, в якому брало участь понад 70 осіб, а 16.08.1916 р. – укладення «Пакту про принципи чесько-словацької акції», який з боку словаків підписав М. Штефанік.

У часи розпаду Австро-Угорської імперії 08.11.1918 р. у с. Стара Любовня (Східна Словаччина) була створена Руська народна рада, яка проголосила єдність русинів-українців Словаччини з іншими українцями та бажання Пряшівщини приєднатись до Української Держави, і лише у разі неможливості цього – до Чехословацької Республіки. Угорська влада, зі свого боку, створила Руську народну раду в Будапешті та проголосила автономію під офіційною назвою «Руська країна».

Після створення Чехословацької Республіки (1918) частина історичного Закарпаття, заселена переважно русинами-українцями, увійшла до складу словацької адміністративної частини новоствореної держави. У Східній Словаччині основну частку шкіл становили заклади Греко-католицької церкви, де навчалися на русинському діалекті. Перша державна школа з україномовними класами навчання в Чехословаччині виникла в Медзілаборце в 1931 р. Єдиною середньою школою була державна руська гімназія, створена в 1936 р. у Пряшеві.

У період існування Першої Словацької Республіки (1939–1944) щодо українського населення Пряшівщини здійснювалася політика тотального ословачення, що сприяло зростанню його симпатій до СРСР.

У 1945 р. було створено Українську національну раду Пряшівщини, проте в тогочасних умовах боротьба за культурно-національну автономію та легалізація діяльності організації не мали успіху.

У 1947 р. через територію Словаччини було здійснено рейд бійців УПА до американської зони окупації Німеччини, аби донести світу правду про визвольну боротьбу українців.

У післявоєнний період відносини між Словаччиною та Україною визначалися їх приналежністю до ЧССР і СРСР. У 1964 р. було

відкрито нафтопровід «Дружба», який постачав нафту до Чехословаччини; згодом Україна почала надавати й електроенергію через мережу «Мир». У 1960-х рр. УРСР брала участь в обладнанні Східнословацького металургійного комбінату в Кошицях; між цим містом та українським прикордонним Чопом було побудовано ширококолійну залізницю з метою ефективнішого довозу товарів з України.

Комуністична партія Словаччини першопочатково проводила сприятливу політику щодо збереження ідентичності русинів-українців Східної Словаччини: дозволялося існування українських шкіл та інших освітніх закладів, публікувалася література і преса українською мовою. Українська соціалістична культура популяризувалася в Словаччині та навпаки.

У 1947–1969 рр. у Словаччині було видано понад 100 книг української літератури в перекладах Ю. Кокавця, М. Крна, П. та М. Лічко, І. Руснака. Сформувалися центри україністики при Словацькій академії наук, Братиславському і Пряшівському університетах. У структурі останнього були створені кафедри української мови і літератури та дослідницький кабінет україністики.

Однак з 1960-х рр. у Словаччині намітилася тенденція до зменшення шкіл з українською мовою навчання: в 1966 / 67 н. р. – 5154, у 1990/91 н. р. – 908.

У Словаччині виходили газети «Пряшівщина» (1945–1951), «Нове життя» (1950 – до сьогодні), журнали «Колокольчик» / «Дзвіночок» (1946–1949), «Дружно вперед» (1951 – по даний час), літературно-мистецький та публіцистичний журнал «Дукля» (1953 – до сьогодні). У 1967 р. в м. Кошиці при Регіональній раді Союзу русинів-українців Словаччини було засновано самодіяльний молодіжний драматичний колектив «Думка», у 1985 р. – український народний аматорський хор «Карпати».

Українська культура популяризувалася в Словаччині шляхом гастролей колективів з УРСР, зокрема хору ім. Г. Верьовки, Капели бандуристів, Закарпатського народного хору, Київського театру ім. Івана Франка, а також щорічного турне по Словаччині Піддуклянського українського народного ансамблю та Українського народного театру (м. Пряшів). Окрім того, формою культурного співробітництва були Дні української культури у Словаччині, Дні словацької культури в Україні, діяльність філії українських письменників Спілки словацьких письменників.

Внаслідок ототожнення словацької культури з чеською в період соціалізму її популяризація майже не здійснювалася в Україні.

УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Чеська і Словацька Федеративна Республіка визнала незалежність України 08.12.1991 р. Україна стала першою державою світу, яка 23.12.1992 р. заявила про визнання незалежності Словаччини й офіційно визнала суверенітет Словацької Республіки зразу ж після розлучення останньої 01.01.1993 р. з Чехією.

30.01.1993 р. між Україною і СР встановлені дипломатичні відносини. Першим словацьким послом в Україні став Роберт Гаренчар. Після ліквідації ЧСФР повноваження посла України в СР продовжив Роман Лубківський.

У політичній сфері українсько-словацькі відносини пройшли ряд стадій: «байдужого сусідства» часів прем'єр-міністра В. Мечіара (1993–1998), проукраїнської політики за прем'єр-міністра М. Дзурінди (1998–2006), політики балансування між Україною та Росією за Р. Фіцо (2006–2010, 2012–2020).

Політичне співробітництво між Словаччиною та Україною на найвищому рівні було започатковане під час першого офіційного візиту президента Словаччини М. Ковача до

України, в ході якого 29.06.1993 р. було підписано Договір про добросусідство, дружні відносини та співробітництво між Україною та СР. З укладенням 26.08.1993 р. Угоди про торговельно-економічне та науково-технічне співробітництво визначалися принципи та пріоритети співробітництва в цих сферах. У 1994 р. сторони ратифікували договори про спільний державний кордон, про співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань.

Станом на 2020 р. у договірно-правовій базі України та Словаччини були чинними 117 двосторонніх документів.

Погіршення двостороннього діалогу в другій половині 1990-х рр. відбулося на тлі відсутності у 1996–1999 рр. словацького посла в Києві, суперництва на виборах Голови 52-ї сесії ГА ООН у 1998 р. та непостійного члена Ради безпеки ООН у 1999 р., запровадження СР візового режиму для громадян України та денонсації останньою міжурядової Угоди про передавання та приймання осіб через спільний державний кордон у 2000 р., конфлікту навколо проекту «Ямал II».

Подоланню наслідків цього етапу в двосторонніх відносинах сприяли офіційні візити до Словаччини прем'єр-міністра України В. Ющенка (2000), президента України Л. Кучми (2001, 2003), прем'єр-міністра України В. Януковича (2003), а також офіційні візити до України президента СР Р. Шустера (2002, 2003).

Ухвалення у СР в 2001 р. «Стратегії розвитку відносин з Україною» щодо співпраці в євроінтеграційному й євроатлантичному напрямках сприяло пожвавленню двосторонніх відносин. 21.03.2003 р. було підписано Протокол про взаємний доступ на ринки товарів та послуг між Україною та Словаччиною як передумову набуття Україною членства в СОТ. Упродовж 2005–2008 рр. тривало стратегічне планування співробітництва країн у контексті передачі СР досвіду євроінтеграції. Принципи двосторонніх відносин у цій сфері визначали «План допомоги Словацької Республіки Україні у виконанні Плану дій «Європейський Союз – Україна» та інші документи.

У 2004 р. Україну відвідали президент СР Р. Шустер та прем'єр-міністр Словаччини М. Дзурінда; у 2007 (двічі) і в 2009 рр. – прем'єр-міністр Р. Фіцо; у 2008, 2009, 2010 рр. – президент І. Ґашпаровіч; у 2010 р. – прем'єр-міністр М. Дзурінда. У 2005 р. Словаччину з візитом відвідав прем'єр-міністр України Ю. Єхануров; у 2007 р. – президент України В. Ющенко.

У зв'язку з російсько-українським газовим конфліктом на початку 2009 р., який зачепив і Словаччину, відбулося тимчасове охолодження українсько-словацьких відносин.

Водночас упродовж 2006–2009 рр. між дипломатичними представництвами й урядовими структурами України та Словаччини відбулася серія зустрічей щодо завершення будівництва Криворізького гірничо-збагачувального комбінату окислених руд (розпочатого ще в 1985 р.) й оцінки майна підприємства. Відкритим залишилося питання, ініційоване словацькою стороною в 2000 р., щодо повернення Україною коштів, які були вкладені СР у підтримку майна комбінату після зупинки будівництва в 1994 р.

У часи прем'єрства І. Радічової двосторонні відносини на офіційному рівні активізувалися. У 2011 р. Словаччину з візитом відвідали прем'єр-міністр України М. Азаров та президент України В. Янукович. У 2011 р. було підписано низку угод щодо регіонального співробітництва, угоду між міністерствами оборони України та Словаччини про співробітництво у військовій сфері, угоду про місцевий прикордонний рух, що передбачала збільшення терміну безперервного перебування громадян України та СР у прикордонних зонах.

Реверс через Словаччину природного газу після початку російської агресії проти

України у 2014 р. допоміг Україні диверсифікувати поставки енергоресурсів і зменшити залежність від Росії. Це рішення вдихнуло нову енергію у двосторонні відносини, знову привернуло увагу до використання словацького досвіду європейської та євроатлантичної інтеграції, збільшення енергоефективності. 02.09.2014 р., у рамках візиту до СР прем'єр-міністра України А. Яценюка, за участю прем'єр-міністра Словаччини Р. Фіцо та представника ЄК К. Борхардта, відбулося відкриття газопроводу «Вояни–Ужгород» і започаткування реверсу газу з Європи до України.

У 2014 р. президент України П. Порошенко відвідав Словаччину в рамках Саміту глав держав країн В-4+ФРН+Україна; у 2015 р. – прем'єр-міністр України А. Яценюк. У 2015 р. Україну відвідали прем'єр-міністр Словаччини Р. Фіцо та президент А. Кіска. 11.06.2017 р. у м. Ужгород відбулася зустріч президентів України та Словаччини П. Порошенка та А. Кіски під час символічної церемонії на словацько-українському кордоні з нагоди запровадження безвізового режиму між Україною та країнами Шенґенської зони.

Підтримка суверенітету, територіальної цілісності України та сприяння євроінтеграції стали ключовими питаннями двох візитів до України керівників МЗС країн – членів Вишеградської групи в 2014 р. Окрім того, СР підтримала ухвалення резолюції ГА ООН про територіальну цілісність України (2014) та є співавтором резолюції щодо порушення прав людини в Криму (2017).

СР систематично з 2014 р. організовує надання гуманітарної допомоги в східні регіони України, підтримку реабілітації українських військових. Помітною у цій сфері є діяльність і неурядових організацій «Україна–Словаччина SOS», «Українсько-словацька ініціатива», Словацька католицька благодійна організація та ін.

Словацький націоналізм оформився як проросійський через історичний досвід належності словацьких територій до Австро-Угорської імперії, коли Росія сприймалась як єдиний союзник словацького національного проекту. Тому для частини словацького політикуму близькою залишається російська призма сприйняття України. Так, спікер парламенту Словаччини А. Данко (СНП) та колишній прем'єр-міністр Р. Фіцо («Напрям – СД») виступали проти антиросійських санкцій. Натомість чітку проукраїнську політику проводив президент А. Кіска, який відкрито засуджував російську агресію проти України, підтримував антиросійські санкції та європейські прагнення України, взяв участь у Марші гідності в Києві з нагоди річниці Революції Гідності 22.02.2015 р. Такої ж позиції дотримується і президент З. Чапутова.

У 2019 р. відбувся візит до Словацької Республіки прем'єр-міністра України В. Гройсмана. 16.09.2019 р., в числі перших країн, новий президент СР З. Чапутова відвідала Україну з офіційним візитом. У 2020 р. пройшов офіційний візит президента України В. Зеленського до Словаччини. У 2021 р. відбувся офіційний візит прем'єр-міністра СР Е. Геґера до України. Під час другого візиту до України 23.08.2021 р. Е. Геґер взяв участь в інавгураційному саміті Кримської платформи та підтвердив невизнання незаконної анексії Криму з боку РФ, а також тверду підтримку Словацькою Республікою України в її дипломатичних зусиллях щодо відновлення суверенітету та територіальної цілісності.

Рівень економічної співпраці між Словаччиною та Україною не відповідає потенціалу обох країн.

Спільним інтересом України та Словаччини у 2010-х рр. було продовження транзиту російського газу до Західної Європи через їх території, що змусило дві країни виступати

спільним фронтом проти планів Росії – переорієнтувати транзит газу через Nord Stream 2. Проект реверсу природного газу зі Словаччини до України через газогін «Вояни – Ужгород» продемонстрував стратегічну важливість Словаччини у сфері енергетичної безпеки України, адже частка Словаччини в транзиті природного газу з Європи до України в 2018 р. становила 81,4 %.

Зовнішньоторговельний оборот між Україною і Словаччиною (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2002 р. складав 494 млн дол. США, у 2006 р. – 987 млн, у 2008 р. – 1 млрд 763 млн, у 2009 р. – 739 млн, у 2011 р. – 1 млрд 529 млн, у 2013 р. – 1 млрд 480 млн, у 2014 р. – 1 млрд 184 млн, у 2015 р. – 943 млн, у 2018 р. – 1 млрд 548 млн, у 2019 р. – 1 млрд 499 млн, у 2021 р. – 2 млрд дол. США (експорт – 1 млрд 45 млн, імпорт – 960 млн).

Станом на 01.01.2021 р. обсяг словацьких інвестицій в українську економіку становив 211 млн дол. США.

У Братиславі діють представництва ВАТ «Українське Дунайське пароплавство», ВАТ «Укртранснафта», «Аероміст-Харків» в Європі. В Україні працюють філії словацької компанії Chemosvit Group – ТОВ «Хемосвіт-Луцькхім», ТОВ «Словнафт – Україна ЛТД» у м. Івано-Франківськ.

Між країнами активно розвивається двостороння співпраця на міжрегіональному рівні. Станом на 2020 р. чинними є близько 50 угод про партнерські відносини 15 міст України та Словаччини. Також співробітництво узгоджене між 8 краями СР і 10 українськими областями. Транскордонне співробітництво відбувається у форматі діяльності Карпатського єврорегіону.

Українська національна меншина Словаччини належить до автохтонного населення країни, але вона є розділеною в питанні самоідентифікації. Юридичне розмежування української меншини в СР з 1991 р. на українців і русинів стало основною проблемою, яка впливає на розвиток української діаспори в Словаччині.

Частина етнографічної групи українців Словаччини, які називають себе русинами, позиціонується як окрема і відмінна від українців національна меншина – «русинська народність», або ж навіть «четверта східнослов'янська нація». Переважна більшість словацьких вчених розрізняє українців і русинів як окремі спільноти Словаччини, відносячи українців до національної (як таких, що мають власну державу), а русинів – до етнічної меншин. Така ситуація зумовлена низкою чинників: тривала відсутність сталих культурних зв'язків русинів з Україною; дисперсне проживання; міжнаціональні шлюби; політично вмотивовані зусилля ряду політиків та активістів Угорщини й Словаччини, спрямовані на дезінтеграцію єдиного українського етномовного простору; проблеми освіти; відсутність належної підтримки з боку України тощо.

Число українців, за переписом 2011 р., скоротилось (7430 осіб), порівняно з переписом 2001 р. (10841 особа) та 1991 р. (13300 осіб), що відбулося на тлі збільшення кількості русинів, яких у 1991 р. нараховувалось 17,2 тис. осіб, у 2001 р. – 24 тис., а в 2011 р. – 33 тис. До перепису населення 1991 р. обидві меншини зараховувалися до однієї з українцями етнічної спільноти – «русини-українці».

За даними перепису населення Словацької Республіки в 2011 р., русинську мову визнали рідною 55 тис. осіб. Русинська мова в Україні не має офіційного статусу, а в Словаччині визнана мовою національної меншини.

Основна кількість українців мешкає в Прящівському та Кошицькому краях, які до підписання Сен-Жерменського мирного договору 1919 р. були в складі історичного Закарпаття. На початку 2000-х рр. українці та русини

головним чином проживали в районах Медзілаборце, Гуменне та в містах Свіднік, Пряшів, Бардєйов, Кошиці, Стара Любовня. У 17 селах Пряшівщини 10-20 % населення складали українці.

Після початку російського повномасштабного вторгнення в Україну 24.02.2022 р. чисельність українських біженців від війни у Словаччині постійно зростала і на 25.05.2025 р. складала 144,1 тис. осіб.

Найчисельнішою організацією автохтонних українців у Словаччині є Союз русинів-українців Словацької Республіки (СРУСР, 4 тис. членів), яка відстоює національно-культурні й освітні права русинів-українців як представників єдиної національності. У СРУСР налагоджено комунікацію з органами виконавчої влади СР, за її ініціативою щороку проходять: найдавніший фестиваль української культури – Свято культури русинів-українців Словаччини (Свідник); Фестиваль фольклору русинів-українців Словаччини (Камйонка), огляди народних пісень «Маковицька струна» (Бардєйов, Пряшів); Фестиваль духовної пісні (Сніна) та ін.

У СР також діють Український музично-драматичний ансамбль ім. Т. Г. Шевченка, Спілка українських письменників Словаччини, Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка, Музей української культури в Свідніку (з 1964), а в 2013 р. у м. Пряшів було відкрито Центр української культури.

Протилежною в ідейному плані до СРУСР є організація русинської спільноти «Русинська оброда» – ініціатор І Світового конгресу русинів у Медзілаборце (1991).

Однією з перших громадських організацій, створених з метою збереження позитивного іміджу країн у контексті двосторонніх відносин, стало засноване за участі першого посла СР в Україні Р. Гаренчара й відомих представників науки та культури Словацько-українське товариство (2000). Центрами організації гуманітарної допомоги жителям східних областей України на рівні громадських організацій українців у Словаччині з 2014 р. стали Українсько-словацька ініціатива «USI разом» та SME SPOLU. Волонтерська діяльність останньої мала наслідком заснування благодійного фонду «Україна – Словаччина СОС».

Виняткову роль в освітньо-виховній діяльності українців у СР шляхом відзначення Шевченківських днів, організації літніх шкіл українознавства та пластових таборів відіграє Союз скаутів «Пласт».

У м. Кошиці діє українська та русинська редакція програм для національних меншин Словацького радіо.

Освітні потреби української громади станом на 2020 р. забезпечує мінімальна мережа дитячих садків, початкових і середніх шкіл з українською мовою навчання та вивченням української мови й літератури (всього 7 закладів), у тому числі Об'єднана школа-гімназія ім. Тараса Шевченка в м. Пряшів, українська недільна школа в Братиславі, гуртки з вивчення української мови у Свідніку та Кошицях, русинська школа в с. Кленово. Українська мова викладається в Інституті україністики філософського факультету Пряшівського університету.

З 2015 р. діє міжурядова угода про академічне взаємне визнання і еквівалентність документів про освіту, виданих в Україні та Словаччині, що стала першою домовленістю такого виду з країною – членом ЄС.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Словаччині у 1993–2021 рр. були включені: історичне місто шахтарів Банска Штіавніца та пам'ятки техніки в його

околицях (XII–XVIII ст.), де в 1627 р. вперше в гірничій промисловості було використано вибухові речовини; Левоча, замок Спішскі Град та пов'язані з ним пам'ятки культури (XI–XII ст.); музей народної архітектури – с. Влколінец (XVIII–XIX ст.); печери Словацького Карсту; місто-заповідник Бардєйов (XIII–XVIII ст.); букові праліси Карпат (заповідники Гавешова, Рожок, Стужіца, Вігорлат); дерев'яні церкви словацької частини Карпат у с. Гервартов, Тврдошін, Гронсек, Лештіни, Бодруджал, Руська Бистра, Ладомірова та м. Кежмарок (XVI–XVIII ст.); західний сегмент Дунайського лімесу Римської імперії (військові табори Челемантія та Ґерулата).

До світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 1997–2007 рр. включила: кодекси з бібліотеки Братиславського капітулу (XV ст.); колекцію ісламських рукописів Сафвета-бег Башагіча із фондів Університетської бібліотеки в Братиславі; карти та плани видобутку корисних копалин Головної Палати – Графської контори в м. Банска Штіавніца.

До шедеврів усного та нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО віднесла традиційний словацький духовий музичний інструмент фуяра та її музику; колективну вокально-інструментальну музику Терхови; дударську культуру; народний багатоголосий спів Горехроні; ремесло та мистецтво дротярства; процес набивання тканин та фарбування індиго – модротлач (спільно з іншими країнами); соколине полювання (спільно з іншими країнами); мистецтво театру ляльок (спільно з Чехією).

Електронні джерела:

Сайт Національної ради Словацької Республіки: https://www.nrsr.sk/
Сайт Президента Словаччини: https://www.prezident.sk/
Сайт Уряду Словацької Республіки: https://www.vlada.gov.sk/
Сайт Статистичного управління Словацької Республіки: https://slovak.statistics.sk/
Сайт Українці Словаччини: http://www.ukrajinci.sk/
Сайт Посольства Словацької Республіки в Україні: https://www.mzv.sk/kyjev
Сайт Посольства України в Словацькій Республіці: https://slovakia.mfa.gov.ua/

Література:

Юсип-Якимович Ю. В. Історія Словаччини. – Ужгород, 2009. – 288 с.

Кріль М. М. Історія Словаччини. – Львів, 2006. – 264 с.

Пугач Е. П. История Словакии. – Харьков, 2013. – 343 с.

История Словакии / пер. со словац. И. А. Богдановой, В. В. Марьиной; с анг. О. В. Хавановой. – М., 2003. – 435 с.

Slovakia in History / *Teich M., Kováč D., Brown M.* (eds.). – Cambridge, 2011. – 434 p.

Overcoming the old borders: Beyond the paradigm of Slovak national history / *Hudek A.* (ed.). – Bratislava, 2013. – 217 p.

Боровець І. Словацька держава 1939–1945 рр.: історична ґенеза та особливості розвитку. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 352 с.

Ключкович А. Ю. Перехід до демократії в Словаччині: динаміка та суперечності суспільно-політичних трансформацій. – Ужгород, 2019. – 414 с.

Сергієнко Т. С. Українсько-словацькі відносини: формування системи міждержавного співробітництва (90-ті роки XX – початок XXI ст). – Ужгород, 2012. – 274 с.

Філіна Т. В. Національно-культурний розвиток русинів-українців Східної Словаччини (друга половина XVIII – перша половина XX століття): автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2011. – 20 с.

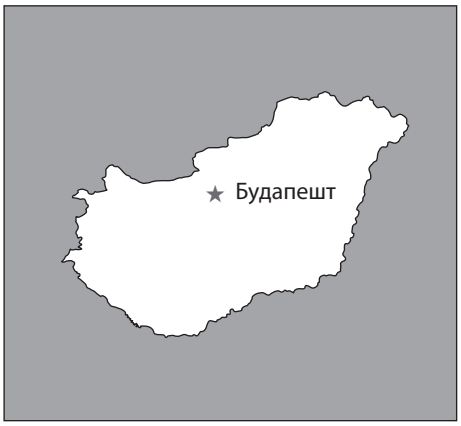
Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Братислава, 1990. – Кн.1: 1918–1938. – 341 с.; 1985. – Кн. 2: 1938–1948. – 353 с.

Васильченко М. А. Громадсько-політична та культурно-освітня діяльність українців у Східній Словаччині (1945–1992 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. – Л., 2009. – 20 с.

Алмашій В. В. Українці Словаччини: громадсько-культурне життя та процес національного самовизначення (1989–1995 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. – К., 2021. – 24 с.

С. І. Мітряєва, М. О. Лендьел, Л. Ю. Грицик

УГОРЩИНА

Сучасна назва держави: Угорщина (*угор.* Magyarország).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Найдавніша відома писемна згадка про угорців (Ουγγροι) міститься в грекомовній хроніці Георгія Амартола, створеній близько 842 р. (відома за Тверським (Троїцьким) списком XIV ст.), який розповідає про участь «Оугр» у болгаро-візантійській війні 836–837 рр. Наступна згадка етноніму «угри» у візантійських джерелах міститься у Хроніці Симеона Логофета (Продовжувач Георгія Амартола), завершеній між 948 і 963 рр., при описі подій тієї ж війни.

Латинською мовою етнонім Ungare вперше згадується в «Баварському географі», укладеному в Райхенау у 830–850-х або у 870-х рр., ще у часи перебування угорців десь у нижній течії Дніпра. У третій частині «Бертинських анналів», складеній архієпископом Гінкмаром Реймським у 861–882 рр. латинською мовою, під 862 р. згадуються угри (Ungri), які вперше напали на землі ґерманців.

Арабською мовою етнонім al-Maggariya (ал-Маджґарія) вперше згадується у географічній праці Абу Абдаллаха Джайхані «Книга шляхів і країн», створеній близько 900 р. або у 920-х рр. У праці арабського географа Ібн Руста «Книга дорогоцінних скарбів», написаній у 903–913 або у 930-х рр., окремий параграф присвячено мадярам (ал-Маджґарія/al-Maggariya/el-Modschgarijjah) у ті часи, коли вони жили в Ателькузі: «Між землею Печенігів і землею болгарських Есегель лежить перший із країв Мадярських… Земля їх велика; однією окраїною своєю прилягає вона до Румського [*Чорного*] моря, в яке впадають дві річки; одна з них більша за Джейґун [*Аму-Дар'ю*]; між цими двома річками і знаходиться місце-перебування Мадяр».

Після створення у 1001 р. Королівства Угорщина його офіційна назва латиною звучала як Regnum Ungarie або просто Ungaria. Починаючи з часів правління короля Бели III (1172–1196), перед етнонімом та назвою країни в офіційних латинських угорських документах, королівських печатках та монетах з'явилася буква «H» – Regnum Hungariae, Hungaria. В угоромовних документах назва країни писалась як Magyarország / Модьоропсаґ.

У найдавнішій угорській хроніці Gesta Hungarorum («Діяння угрів»), написаній

латиною Анонімом у 1196–1203 рр. (відома зі списку другої половини XIII ст.), автор пояснює, чому угорці «називаються мовою іноземців унграми, а рідною мовою – мадярами… Ця назва йде від замку Hungu [*Hungvár/Ungvár/Ужгород*], де довго жили сім правителів… Тому всі сусідні народи назвали Алмоша… вождем Хунгвару, а його воїнів – хунгварами».

Створення держави розпочалося з прибуттям у 895–896 рр. угорських племен у Паннонію та завершилось створенням централізованої ранньофеодальної держави за Іштвана I Святого (997–1038) після його коронації 01.01.1001 р. та проголошення Королівства Угорщина.

Незалежність. Незалежна угорська держава існувала з IX ст. до 1541 р. Після розпаду Австро-Угорської імперії 16.11.1918 р. була проголошена незалежна Угорська Народна Республіка.

Історичні назви держави: Велике Угорське князівство/Угорське князівство (895–1000); Королівство Угорщина (1001–1541); Східно-Угорське королівство (1526/1541–1570), васал Османської імперії; Князівство Трансільванія (1570–1711), васал Османської імперії; Королівська Угорщина у складі Габсбурзької монархії та Австрійської імперії (1526/1541–1867); Угорщина (1849); Королівство Угорщина (Транслейтанія) у складі Австро-Угорської імперії (1867–1918); Угорська Народна Республіка (1918–1919); Угорська Радянська Республіка/Соціалістична Федеративна Республіка Угорщина (1919); Угорське королівство (1920–1946); Угорська Республіка (1946–1949); Угорська Народна Республіка (1949–1989), Угорська Республіка (1989–2011); Угорщина (01.01.2012).

Площа: 93030 км^2, що складає 15,4 % території України.

Населення: 9 млн 539 тис. осіб (на 01.01.2025, Центральний статистичний офіс).

Очікувана тривалість життя при народженні: 77 р. (чоловіки – 73,8; жінки – 80,1) (2024, Євростат).

Етнічний склад населення: угорці – 85,6 %, роми – 3,2 %, німці – 1,9 % (2011, перепис).

Чисельність українців становить 24615 осіб, русинів – 7111 особи (2022, перепис). За даними перепису 2022 р. в Угорщині проживало 36 тис. громадян України.

Столиця: Будапешт – 1 млн 685 тис. осіб. **Найбільші міста:** Дебрецен – 202 тис.; Сеґед – 157 тис.; Мішкольц – 141 тис.; Печ – 139 тис.; Дьйор – 129 тис.; Ніредьгаза – 115 тис.; Кечкемийт – 108 тис. (на 01.01.2025, Центральний статистичний офіс).

Державна мова: угорська. У XI–XVIII ст. офіційною мовою на території Королівства Угорщина була латинська, з 1784 р. – німецька. У 1844 р. парламент Угорщини прийняв закон про державність угорської мови, але в 1851 р. офіційною мовою знову стала німецька. З 1867 р. державність угорської мови у Королівстві Угорщина відновилася.

Найдавнішим письмовим записом угорською мовою є фрагмент Установчого статуту Тіганського абатства (1055), що містить кілька угорських слів, серед яких feheruuaru rea meneh hodu utu rea («вгору військовою дорогою до Фегервара»). Найдавніший відомий твір угорською мовою «Надгробна проповідь і молитва» (Halotti beszéd és könyörgés) написаний латиницею та датується 1192–1195 рр. Він зберігся у складі манускрипту «Молитовний Кодекс». Першою друкованою книгою угорською мовою став переклад «Нового Завіту», виконаний Яношем Сільвестром, виданий у 1539 р.

Релігійний склад населення: римокатолики – 28,3 %, протестанти – 11,6 %,

греко-католики – 1,7 %, атеїсти – 1,5 %, невіруючі – 16,2 %, не відповіли на це питання – 40,1 % (2022 перепис).

Державний устрій: парламентська республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Орсаґдюлеш (Державні збори). Почав скликатись в Королівстві Угорщина з XI ст. (1057), з 1440-х рр. набув функцію вищого законодавчого органу королівства. З 1222 р. також називався Парламентом. У 1608–1918, 1927–1945 рр. функціонував як двопалатний парламент.

Діюча Конституція прийнята 11.04.2011 р. під назвою «Основний Закон Угорщини» (вступила в силу з 01.01.2012). Діє з правками 2013 р. Першою угорською конституцією є прийнята 02.04.1919 р. тимчасова Конституція Угорської Радянської Республіки.

Статус у відносинах з ЄС: член ЄС з 01.05.2004 р.; член Шенґенської зони, не є членом Єврозони.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член ООН (з 1955); співзасновник Ради економічної взаємодопомоги (1949–1991); співзасновник ОВД (1955–1991); співзасновник ОБСЄ (1973); співзасновник Центральноєвропейської ініціативи (1989); член Ради Європи (з 1990); співзасновник Вишеградської групи (1991); співзасновник Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (1992–2004); співзасновник СОТ (1995); член ОЕСР (з 1996); асоційований член ЗЄС (1999–2011); член НАТО (з 1999); співзасновник Бухарестської дев'ятки (2015); член Ініціативи трьох морів (з 2016).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними Євростату, складав 20560 євро (23 місце серед EU–27); за даними МВФ – 21075 дол. США (49 місце в світі); за даними Світового банку – 21459 дол. США (49 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Угорський етнос належить до фіно-угорської групи племен, які походять з Південно-Східного Уралу, – сучасний Ханти-Мансійський національний округ РФ. Найдавніша археологічна культура, з якою дослідники пов'язують угорські племена, це скотарська сарґатська культура, що існувала з VII–VI ст. до н. е. по IV–V ст. н. е. у лісостеповій зоні Зауралля та Західного Сибіру (від Уралу до Іртиша).

Міграція частини цих угрів у часи Великого переселення народів на захід від Уралу привела до створення кушнаренковської (кінець VI – середина VIII ст.) та караякупівської (середина VIII – середина IX ст.) культур, представники яких вели напівкочовий спосіб життя. Ареал цих культур є прабатьківщиною угорців, Magna Hungaria («Велика Угорщина») у Приураллі та на Південному Уралі у басейні р. Біла (зараз територія Башкортостану, частково Татарстану та Челябінської обл. РФ).

Інша частина угрів у 370-х рр. приєдналась чи була включена до Імперії гунів, ставши вагомою військовою потугою в її складі.

Писемні джерела першими фіксують проживання на території сучасної Угорщини фракійських племен даків (з V ст. до н. е.), потім, у IV–I ст. до н. е., кельтських племен скордисків та боїв.

З 9 р. н. е. до початку V ст. Задунав'я входило до складу Римської імперії як провінція Паннонія. У першій третині V ст. армія гунів, з угорцями у своєму складі, захопила Тисо-Дунайську низовину, а в 441 р. усю територію Паннонії. Після смерті правителя гунів Аттіли у 453 р. Імперія гунів швидко розпалася, й угорці, що її складали, залишили Паннонію.

У другій половині V – на початку VI ст. в Середньому Подунав'ї мешкали ґерманські племена вандалів, герулів, ґепідів, остґотів, ланґобардів та ін. У VI ст. територію Угорщини та навколишні землі займає Аварський

каганат (568–822), який впав під ударами франків та болгар на початку IX ст.

З рубежа VIII–IX ст. на території Угорщини починає розселятися слов'янське населення. У західній частині сучасної Угорщини, між річками Драва та Дунай, в районі Блатенського озера, князь Прібіна заснував слов'янське Блатенське (Паннонське) князівство (846–875).

На початку IX ст. угорці, об'єднавшись у союз семи племен Гетумогер, під тиском хакасів та булгар вирушили з Приуралля на захід. Прийшовши з-за Волги, вони оселилися у якості васалів на території Хозарського каганату. Місце їх проживання між річками Дон і Дніпро чи Сіверський Донець і Дніпро (причорноморські степи до кордону з лісостепом) відоме з візантійських джерел як Леведія. З 830-х рр. угорці починають проникати у регіон Тисо-Дунайської низовини. Вождями угорців тоді були Леведій (Елад?) (830–840-ві), потім Алмош (850-ті–895). Під ударом печенігів угорські племена у 850-х чи у 870-х рр. ідуть далі на захід, в Етелькез/Ателькузу, територію між річками, що впадають у Чорне море, у межиріччя Дніпра та Дунаю.

З кінця IX ст. угорці починають збройно виборювати право на землі Тисо-Дунайської низовини у Великоморавської держави, Болгарського царства та Східного Франкського королівств.

Вперше угорці на чолі з вождем Курсаном (?–904) атакували Велику Моравію у 892 р., перебуваючи у союзі з франками. У 894 р. угорці тимчасово зайняли територію Блатенського князівства та землі нинішньої Південної Угорщини, які належали Болгарському царству. У 894/895 рр. угорські вожді Курсан та Арпад (895–907) уклали угоду з візантійцями проти болгар, після чого спільним ударом розбили війська болгарського царя Симеона I.

Печеніги, уклавши союз з Симеоном I, у 895 р. змушують угорців перейти Карпати і в 895–896 рр. розселитись на обох берегах Тиси, Середнього Дунаю та Драви, розпочавши період «здобуття Батьківщини», який тривав до падіння Великоморавської держави у 902–906 рр. Розгром військ Східного Франкського королівства у 907 та 910 рр. остаточно закріпив контроль угорців над Тисо-Дунайською низовиною. Таким чином угорці стали останніми з кочовиків, що колонізували Центральну Європу.

Конфедерація угорських племен на час здобуття Батьківщини складалась із семи угорських етнічних груп (єну, кеси, кийр, кюртдьормот, медьєр, нєйк, тор'ян) та хозарського племені каварів. На нових землях кожне з племен посіло певну територію, якою керував племінний вождь. Найбільшим племенем було медьєр (мадяри), вожді яких з династії Арпадів був верховним князем (надьфейеделем) конфедерації.

У X–XII ст. відбувся поступовий перехід угорців від напівкочового способу життя до осілості та землеробства. Вожді напівкочових племен перетворились на земельних власників.

Надьфейеделем Ґеза (972–997) у 974 р. прийняв хрещення, однак продовжував вести спосіб життя язичника. У 983–991 рр. він зміг захопити і тимчасово володів Нижньою Австрією.

Син Ґези Іштван I, надьфейеделем з 997 р., який був коронований папським легатом 25.12.1000 чи 01.01.1001 р. титулом «апостольський король» (1001–1038), завершив формування угорської централізованої держави та провів примусову християнізацію країни, за що у 1083 р. був канонізований. Іштван провів адміністративну реформу, поділивши королівство на комітати, на чолі яких стали ішпани (жупани), що підпорядковувались

королю. У 1030 р. угорці відбивають спробу підкорити країну німецького імператора Конрада II, а в 1074 р. – Генріха IV.

У 1046 та 1061 рр. в Угорщині відбулись масові антифеодальні та антихристиянські повстання, придушені королівською владою.

У 1091 р., в часи правління Ласло I (1077–1095), угорці поступово встановили свою зверхність над Славонією та Хорватією. Калман I Книжник (1095–1116) завершив приєднання Хорватії на правах особистої унії, ставши у 1102 р. королем Хорватії; у 1105 р. він також захопив Далмацію. У 1099 р. Калман I спробував захопити Галичину, але зазнав нищівної поразки у битві на р. Вігор. Після смерті Калмана I міжусобна боротьба за владу розгорілася з новою силою, чому сприяла відсутність чіткого порядку наслідування престолу в Угорщині.

За правління Бели II (1131–1141) Угорщина до 1137 р. приєднала Боснію. У третій чверті XII ст. угорські королі відбили напади візантійського імператора Мануїла I Комніна (1150–1180) на свої володіння.

З метою отримання нових джерел доходів за межами Угорщини королі Бела III та Андраш II спробували підкорити Галицько-Волинське князівство, а Андраш II взяв участь у П'ятому хрестовому поході в 1217–1218 рр. Бела III (1172–1196) захопив у 1188–1190 рр. Галич та присвоїв собі титул «король Галича», а Андраш II (1205–1235) домігся визнання частиною галицького боярства свого сина Коломана в якості «короля Галича» у 1214–1221 рр., але врешті той був скинутий.

На середину XIII ст. територія Королівства Угорщина була майже у чотири рази більшою від сучасної Угорщини (Угорщина, Трансільванія, Словаччина, Хорватія, Славонія, Далмація, Воєводіна, Банат, Бургенланд, Закарпаття).

Станом на XIII ст. в країні суттєво зростає вплив духовенства та дворянства, які у 1222 та 1231 рр. добились видання Андрашем II двох Золотих булл, які обмежили королівську владу та закріпили низку привілеїв для себе. Іноземцям заборонялось мати земельну власність в Угорщині та обіймати високі посади на королівській службі. У разі порушення норм цих грамот дворянство отримувало законне право на спротив королю, а архієпископ Естерґомський – право відлучати короля та його нащадків від Церкви.

У березні 1241 р. в Угорщину вторгається монголо-татарське військо. 11.04.1241 р. угорське військо на чолі з королем Белою IV (1235–1270) дало бій монголам під Мохі на р. Шайо, але зазнало нищівної поразки. Бела IV був змушений втікати аж до Адріатичного моря. Країна була розорена, населення королівства скоротилося з 2-х до 1-го млн осіб. Після відходу монголо-татарів влітку 1242 р. почалась відбудова країни.

Видана Белою IV у 1267 р. Золота булла юридично унормувала статус дрібного та середнього дворянства як окремої групи феодалів, дозволивши їм брати участь у державній владі. Перший міський привілей в Угорщині отримало м. Дьйор (1271). Закон 1312–1314 рр. оформив єдиний правовий статус усіх угорських селян як залежних від феодалів людей, які для залишення маєтку мали отримати згоду пана.

На рубежі XIII–XIV ст. королівська влада в Угорщині ослабла, а влада магнатів (баронів) посилилась і вони почали діяти як фактично незалежні правителі. Королю Карлу Роберту (1308–1342) після тривалої боротьби з баронами вдалося відновити контроль королівської влади над більшою частиною Угорщини.

Важливою міжнародною подією стала зустріч у м. Вишеград в 1335 р. угорського короля Карла Роберта, чеського Яна Люксембурґа та польського Казімєжа III Великого, які уклали антигабсбурзький союз, що діяв і за

королювання Лайоша Великого (1342–1382). У 1352 р. між бездітним Казімєжем III та його племінником Лайошем була укладена угода, за якою Лайош Великий став польським королем (1370–1382). Його володіння простягались від Адріатичного до Балтійського моря.

Із середини XII ст. і до 1382 р., а також із 1393 р. бани Боснії визнавали васальну залежність від Угорщини.

У 1358 р. васальну залежність від Угорщини визнає сербський князь Лазар Гребелянович. Його син, князь/деспот Сербії Стефан Лазаревич у 1408 р. також визнає васальну залежність від Угорщини і, згідно з договором 1426 р., передає їй ряд фортець на Дунаї, включаючи Белґрад (був під угорською владою до 1521 р.).

У середині XIV ст. угорці здійснили два походи (1347–1348 та 1350–1352) на Неаполітанське королівство та вели війни з Венецією за далматинські міста. Згідно з Задарським миром 1358 р. та Туринським миром 1381 р., Венеція відмовилась від прав на Далмацію. Однак за результатами війн 1411–1413, 1418–1419 рр., Угорщина втрачає всі прибережні міста Далмації, окрім Дубровника.

У 1365 р. Лайош Великий тимчасово завойовує болгарське Відінське царство (до 1369), трансформувавши його у Северинський банат. За правління Лайоша Великого також було засновано перший угорський університет у м. Печ (1367).

Перше зіткнення угорських та турецьких військ відбулось у 1366 р. Однак лише після поразки сербів у битві з турками на Косовому Полі у 1389 р., османські загони починають напади на територію Королівства Угорщина.

Відповіддю на зростання феодального гноблення стали: селянське повстання у Трансільванії в 1437–1438 рр.; повстання секеїв 1506, 1519 рр.; селянська війна 1514 р. Після придушення селянської війни 1514 р. відбулось остаточне закріпачення селян.

Чисельність населення Королівства Угорщина наприкінці XV ст. складала 3,5-4 млн осіб. Станом на 1430-ті рр. понад 50% населених пунктів країни належали магнатам.

За Жиґмонда (Сіґізмунда) Люксембурґа (1387–1437) вплив магнатів та дворянства у державній владі суттєво зріс, король перестав бути самостійною фігурою в Угорщині. Після того як у 1440 р. магнати і дворянство виборолі привілей обирати короля, Угорщина перетворилась на станову монархію. Дворянство починає постійно брати участь у роботі Державних зборів з 1439 р. З 1453 Орсаґдюлеш почав затверджувати королівські рішення про збір податків, у 1474 р. – вперше видав декрет самостійно, без короля.

Наймогутнішим з угорських магнатів у середині XV ст. був Янош Гуньяді, князь Трансільванії (1440–1456) та регент королівства у 1446–1453 рр. Його син Матіаш Корвін, обраний королем (1464–1490), зміг здобути незалежність від магнатів, ліквідувати баронські ліги. Він створив постійне наймане королівське військо. За Матіаша Корвіна угорці у 1475 р. вибили турків із Молдавського князівства, у 1476 р. – з Волоського, у 1480 р. зайняли Сараєво у Боснії, впродовж 1468–1475 рр. – Моравію і Сілезію, у 1477 р. – Верхню Австрію, у 1480 р. – Нижню Австрію та Штірію, у 1485 р. – Відень. Однак після смерті Матіаша Корвіна Угорщина втратила більшість цих земель, а барони повернули свій вплив на державні справи.

У 1514 р. король Уласло II схвалив кодекс угорського права «Трипартитум», який діяв з 1517 по 1848 р. У 1521 р. магнати і дворяни рішеннями Орсаґдюлеша звільнили себе від обов'язкової явки у королівське військо.

29.08.1526 р. 25-тисячна угорська армія була розгромлена турками у битві під

Могачем, король Лайош II (1516–1526) загинув у битві. Територія Угорщини з 1541 р. була поділена на три частини, які потрапили під владу Османської імперії – Вілаєт Буда (1541–1686), новоствореного Східно-Угорського королівства – Трансільванія та Австрійських Габсбурґів – Королівська Угорщина зі столицею у 1536–1784 рр. у м. Пожонь (Пресбурґ, Братислава).

Рішення про закріпачення угорських селян 1514 р. було скасоване у 1530 р. під тиском магнатів, зацікавлених у можливості переводити селян на інше місце проживання. Але на початку та в середині XVII ст. рішеннями комітатських зборів феодалів кріпосне право утвердилось і в Королівській Угорщині, і в Князівстві Трансільванія.

З середини XVI ст. в Угорщині почав активно поширюватись протестантизм, насамперед серед дворянства та міщан. У 1564 р. Державні збори в Трансільванії зрівняли у правах лютеранство та вчення сакраментаріїв (реформаторів), а в 1568 р. визнали антитринітаризм; у 1567 р. на Соборі м. Дебрецен була створена Угорська кальвіністська церква (зараз – Угорська реформаторська церква).

Головними результатами діяльності протестантів була поява великої мережі шкіл та друкарень, видання у 1590 р. повного угорського перекладу Біблії, здійсненого Ґашпаром Каролі, що мало вирішальне значення для формування угорської літературної мови. Після того як на початку XVII ст. Габсбурґи почали реалізовувати в Угорщині контрреформаційну політику, більшість угорського дворянства зайняла антигабсбурзьку позицію. Перша друкарня, що друкувала книги угорською мовою, була створена в Шарварі у 1537 р.

Щоб захистити Королівську Угорщину від турецьких нападів, у середині XVI ст. на турецько-габсбурзькому кордоні в Угорщині була створена мережа прикордонних фортець з постійними гарнізонами. Територію між фортецями захищали загони гайдуків, які втекли із зайнятих османами земель.

Претензії Фердінанда I Габсбурґа на Трансільванію спричинили австро-турецьку війну у 1550-х рр., наслідком якої стало зайняття турками Банату й створення тут Темешварського вілаєту (1552–1718), а також відмова Габсбурґів від претензій на Трансільванію у 1556 р.

Сіґетварською битвою 06.08–08.09.1566 р. і взяттям турками м. Сіґетвар завершилась так звана Мала війна в Угорщині (1526–1566). Адріанопольським миром 1568 р. Габсбурзька імперія визнала турецькі завоювання та поділ Угорщини на три частини. За Шпайєрською угодою 1570 р. Янош II відмовився від титулу короля Угорщини на користь імператора Максиміліана II Габсбурґа та визнав васальну залежність Трансільванії від Угорщини, а той у свою чергу визнав за Яношем II титул князя Трансільванії. З цього часу на зміну Східно-Угорському королівству приходить Князівство Трансільванія (1570–1711).

Трансільванський князь Іштван Баторі (1571–1586) водночас був і обраним польським королем Стефаном Баторієм (1576–1586).

Військова допомога трансільванського князя Жіґмонда Баторі (1586–1599, 1601–1602) Волощині та Молдові проти турків привела до визнання Князівством Волощина та Молдавським князівством васальної залежності від Князівства Трансільванія у 1595 р. Проте надалі волоський господар Міхай Хоробрий у 1598 р. визнає васальну залежність від короля Угорщини (1572–1608) та імператора Рудольфа II, після чого за його підтримки і від його імені силою захоплює владу в Трансільванії (1599–1601). З 1602 р. у Трансільванії встановлюється пряма влада Габсбурґів.

У 1604 р. під керівництвом Іштвана Бочкаї, у 1605–1606 рр. князя Трансільванії, за підтримки турків, розпочинається антигабсбурзький визвольний рух. І. Бочкаї дарував дворянство 10 тис. гайдуків, які складали основну ударну силу його загонів. За умовами Віденського миру 23.06.1606 р., Габсбурґи визнали незалежність Князівства Трансільванія, свободу віросповідання для протестантів та приєднання до Трансільванії комітатів Уґоча, Береґ, Сатмар та фортеці Токай.

Війна між Габсбурзькою та Османською імперіями (1591–1606) завершилась Житваторокським миром, де османи зобов'язались утримуватись від набігів на Королівську Угорщину та звільнити угорських дворян турецьких вілаєтів від податків. Під час цієї війни турки завойовують ще деякі угорські території і створюють на них Еґерський (1596–1687), Канізький (1600–1686) та Варадський вілаєти (1661–1692).

Трансільванський князь Ґабор Бетлен (1613–1629) підтримав чеське повстання проти Габсбурґів, вступивши в Тридцятилітню війну (1618–1648) на боці антиавстрійської коаліції. Впродовж 1619–1620 рр., діючи разом із Чехією, він зайняв значну частину Королівської Угорщини та в 1620 р. коронувався угорським королем.

Після поразки чехів від австрійців під Білою Горою Трансільванія і Габсбурзька імперія уклали Нікольсбурзький мир 1621 р., за яким Бетлен відмовився від угорської корони, отримавши сім комітатів у Словаччині, на Закарпатті та в Північній Угорщині з містами: Кошиці, Токай, Мукачево, Ужгород. Після походів Ґ. Бетлена проти Габсбурґів у 1623 та 1626 рр. ці умови підтвердили Віденський договір 1624 р. і Третій Пресбурзький мир 1626 р.

Трансільванський князь Дєрдь II Ракоці (1648–1660), прагнучи стати польським королем, у червні 1657 р. у союзі зі Швецією, Молдовою, Волощиною та Військом Запорозьким займає Варшаву, але після втрати підтримки союзників зазнає поразки. Займаючи трон всупереч волі турків, він спровокував два турецьких походи проти Трансільванії у 1658 та 1660 рр., що стало початком занепаду трансільванської державності.

Після поразки антигабсбурзького виступу угорських феодалів 1670 р. на території Королівської Угорщини на постійній основі були розташовані імператорські наймані німецькі війська. У відповідь на це в 1672 р. у Верхній Угорщині (зараз Словаччина) відбулось велике повстання куруців (воїнів прикордонних фортець, селян та дрібних дворян), які після боїв з імператорським військом відступили у Трансільванію. У 1670-х рр. розпочалось примусове повернення у католицизм угорських протестантів.

Упродовж 1678–1682 рр. військо куруців під керівництвом магната Імре Текелі звільнило 13 комітатів Верхньої Угорщини, де він заснував Князівство Парціум у васальній залежності від Османської імперії. У 1683 р. військо І. Текелі допомагало туркам в облозі Відня. Після поразки турків імператор (1658–1705) та угорський король (1655–1705) Леопольд I оголосив амністію куруцам, а князівство І. Текелі припинило своє існування.

У ході Війни Священної ліги (1683–1699) війська Габсбурґів за активної підтримки куруців у 1683 р. звільнили від турків Естерґом, у 1686 р. – Буду, у 1694 р. – Дюлу. Трансільванія загалом була зайнята імператорськими військами у 1687 р. За умовами Карловицького миру 1699 р. під владу Габсбурґів переходили всі угорські території, окрім частини Темешварського вілаєту, яка залишалась за турками. Князівство Трансільванія номінально залишалось незалежним, але під прямим управлінням Відня.

Під тиском імператора Орсаґдюлеш у 1687 р. узаконив право наслідування угорської корони Габсбурґами та відмінив норму Золотої булли 1222 р. про «право спротиву». У 1696 р. на дрібне угорське дворянство було поширене оподаткування. У 1697 р. в Трансільванії вибухнуло селянське повстання.

Невдоволення селян феодальним гнобленням, а дворян – австрійським пануванням вилилось в національно-визвольну війну угорського народу 1703–1711 рр. на чолі з трансільванським князем Ференцом II Ракоці, підтриману словаками та закарпатськими українцями. Ракоці відновив незалежність Угорщини у 1704–1711 рр. Щоб мати боєздатне військо, він звільнив кріпосних селян, які вступили до нього, від виконання феодальних повинностей. Така армія куруців нараховувала 100 тис. бійців.

У 1705 р., з метою просування угорської незалежницької програми, була заснована перша угорська газета Mercurius Veridikus ex Hungaria. Перша газета угорською мовою Magyar Hirmondo почала виходити вже у 1780 р.

Суперечності між інтересами дворян та селян підірвали внутрішню єдність повсталих. Поразка угорців у війні спричинила: відновлення у 1714 р. кріпацтва для селян; переведення офіційного урядового діловодства та листування з угорської мови на латину у 1734 р.; анулювання у 1744 р. закону про обрання князя; припинення з 1761 р. скликання Державних зборів Трансільванії.

Спустілі угорські землі на півдні країни австрійський уряд з кінця XVII ст. почав заселяти німцями (Банат), сербами (Воєводіна). У Трансільванії зростала чисельність волохів, які втікали від османського панування. Ці процеси суттєво змінили етнічний склад населення угорських територій.

Під час війни за австрійський спадок (1740–1748) угорці врятували австрійську ерцгерцогиню Марію-Терезію, обравши її королевою Угорщини на Пресбурзькому сеймі 1741 р. та надавши їй угорські війська для війни за утримання володінь Габсбурґів.

Економічна політика австрійського уряду в другій половині XVIII ст. щодо Угорщини була спрямована на те, щоб перетворити її на аграрно-сировинний придаток Австрії та Чехії, обмежити самостійний вихід на зовнішні ринки та стримувати розвиток в ній мануфактурного виробництва. У результаті такої політики наприкінці 1770-х рр. 87 % угорських товарів вивозилось до Австрії, а 85 % товарів, які ввозились в Угорщину, були австрійського походження.

Селянські повстання та виступи в Угорщині 1735, 1753, 1755, 1765 рр. підштовхнули Марію-Терезію до здійснення селянської (урбаріальної) реформи 1767 р., яка чіткіше врегулювала феодальні повинності та обмежила панщину одним-двома днями на тиждень. Реформа світської освіти 1777 р. сприяла появі тисяч нових шкіл в Угорщині. Викладання у початкових школах велось рідною мовою «семи націй Угорщини» (угорською, німецькою, словацькою, русинською, хорватською, сербською та румунською). Патентом імператора Йозефа II в 1781 р. селяни Угорщини були проголошені особисто вільними людьми, а після низки селянських виступів ця норма у 1785 р. була поширена і на селян Трансільванії.

Прагнучи централізувати імперію, Йозеф II відмовився коронуватись угорською короною, перестав скликати Державні збори Угорщини, перевів у 1784 р. діловодство й листування державних та місцевих органів влади Угорщини і Трансільванії виключно на німецьку мову та ліквідував комітатську адміністративну систему королівства. Закон про

віротерпимість 1781 р. поклав край дискримінації протестантів в Угорщині та Трансільванії. У 1784 р. між ними було ліквідовано митні кордони.

Імператор Леопольд II, на відміну від свого брата, коронувався угорською короною у 1790 р., визнав конституцію королівства та його самостійність, відновив регулярні сесії Державних зборів, підтвердив свободу віросповідання для протестантів та православних, схвалив вивчення угорської мови у середніх та вищих навчальних закладах.

Державні збори з ініціативи графа Іштвана Сечені у 1825 р. ухвалили рішення про створення Угорської академії наук; у 1840 р. – про добровільний викуп повинностей кріпаками та про право вільно засновувати промислові підприємства; у 1844 р. – про запровадження угорської мови як державної.

Відстоюючи права угорської мови проти німецького мовного тиску, угорці з 1840-х рр. водночас почали проводити політику мадяризації слов'янського населення королівства. У 1846 р. була створена перша угорська політична партія – Консервативна, яка виступала за поступові реформи та союз із Австрією. У 1847 р. було створено Опозиційну партію на чолі з Лайошем Кошутом, яка виступала за буржуазні реформи та національну незалежність Угорщини.

Угорська революція (1848–1849) розпочалась 15.03.1848 р. з ініціативи «Молодої Угорщини» на чолі з угорським національним поетом Шандором Петефі. Революція стала рушієм: прогресивних буржуазних реформ (запровадження загального оподаткування тощо); ліквідації феодальних пережитків, зокрема, кріпацтва та десятини (закон 18.03.1848); об'єднання Трансільванії з Угорщиною (закон 30.05.1848).

Однак національні та мовні права неугорських народів, які проживали у королівстві, не були задоволені. Як наслідок, сербська скупщина у м. Сремскі Карловці проголосила створення автономної Воєводіни, а бан Хорватії Й. Єлачіч вимагав визнання рівноправ'я Хорватії та Угорщини. Захищаючи свої національні права, хорвати, серби та волохи виступили проти угорців на боці імперії.

У квітні 1849 р. війська імператора Франца Йозефа I (1848–1916) були вибиті з території королівства. 14.04.1849 р. Державні збори проголосили повну незалежність Угорщини та скинення династії Габсбурґів з угорського престолу. Правителем країни було обрано Л. Кошута. У червні 1849 р. російська та австрійська армії вторглися в Угорщину й упродовж двох місяців повалили її незалежність, хоча окремі угорські частини чинили опір до жовтня.

Після поновлення контролю над Угорщиною Габсбурґи у 1849 р. вивели з її складу Хорватію, Трансільванію та Сербську Воєводіну; у 1850 р. на Угорщину була поширена австрійська податкова система; у 1851 р. – знято останні митні перепони між Австрією та Угорщиною. Конституцією 1851 р. було запроваджено необмежений абсолютизм на всій території Угорщини. Податки з Угорщини в казну імперії у 1850-х рр. зросли у 10 разів.

Після проведення у 1853 р. аграрної реформи та ліквідації кріпосництва угорські селяни отримали у власність 11,5 млн хольдів землі. Однак до 60 % угорських селян залишались безземельними.

Програна австро-пруська війна 1866 р. остаточно підштовхнула Відень до примирення з угорцями та перетворення унітарної Австрійської імперії на дуалістичну Австро-Угорську. У 1867 р. угорська частина імперії отримала назву «Транслейтанія». Вона мала окремий уряд і парламент. Імператор Австрії схвалювався угорським парламентом як король Угорщини. Спільними були три

міністерства, які підпорядковувались лише імператору, – закордонних справ, оборони та фінансів. Угорська квота у спільних видатках складала 30%.

Першим прем'єр-міністром Угорщини у дуалістичній монархії став Дюла Андраші (1867–1871). Через його активну протидію у 1871 р. не було реалізовано ідею перетворення дуалістичної монархії на триалістичну за участі Чехії. До Угорщини поверталися усі раніше відібрані регіони. Лише хорвати у 1868 р. отримали обмежену автономію у складі Королівства Угорщина як «політична нація», усі інші національні меншини королівства перебували у безправному становищі.

У якості своєрідної поступки неугорським народам королівства у 1868 р. було схвалено т. зв. «закон про рівноправність національностей», який гарантував вживання національних мов у нижчих і середніх ланках адміністрації та судів, у школах, але не визнавав самого факту існування цих націй та їхніх прав на автономію. Проте вже з 1874 р. угорська влада почала систематично порушувати цей закон.

Процеси модернізації освіти були використані для мадяризації усіх народів королівства. У ході мадяризації шкільної освіти королівства впродовж 1880–1900 рр. кількість народних шкіл зі словацькою мовою викладання скоротилася з 1716 до 528, з німецькою мовою – з 867 до 383, з українською (русинською) мовою – з 393 до 93, із румунською мовою – з 2756 до 2157.

Протиріччя між угорською панівною нацією та всіма іншими поневоленими народами королівства стали нездоланними. Так, у 1895 р. відбувся конгрес національностей Угорщини, на якому серби, румуни та словаки відхилили ідею угорської національної держави і проголосили союз трьох народів у боротьбі за національно-територіальну автономію й демократичні свободи.

В дуальну епоху Угорщина перетворилася з аграрної на аграрно-промислову країну. Найуспішнішими галузями економіки Угорщини були харчова, переробна і легка промисловість, які стали конкурентоспроможними на європейських ринках. У 1896–1913 рр. Угорщина переживала період бурхливого промислового розвитку. З 1905 р. розпочалося виробництво легкових автомобілів власної конструкції, з 1912 р. – вантажних автомобілів, з 1913 р – літаків. Протяжність колій залізниці у королівстві зросла з 2,1 тис. км у 1866 р. до 22 тис. км у 1913 р. У 1873 р. в Угорщині було збудовано перший паровоз, а на 1896 р. їх чисельність сягнула 1 тис. Загальна кількість промислових підприємств зросла до 5,5 тис. У 1881 та 1890 рр. угорський парламент ухвалив протекціоністські закони для підтримки національної промисловості.

У 1873 р. столиця Угорщини, після об'єднання Пешта, Буди і Обуди, офіційно стала називатися Будапештом, на кінець XIX ст. у ньому проживало 700 тис. осіб. Під час святкування у 1896 р. тисячоліття угорської держави у Будапешті було запущено першу на континенті лінію метро.

У ході Першої світової війни (1914–1918), навесні 1915 р., бої з російською армією деякий час ішли на території Трансслейтанії (у Закарпатті), у серпні 1916 р. армія Румунії вторглась у Південну Трансільванію, але до жовтня румунські війська за допомогою німецької армії були вибиті з Трансільванії.

З Королівства Угорщина на фронт було відправлено 3,5 млн осіб, з них понад 660 тис. загинуло, 750 тис. отримали поранення, близько 700 тис. потрапили у полон. Під час війни масового характеру набула здача в полон солдатів неугорського походження.

Зазнавши поразки на фронтах, імператор Карл I (1916–1918) видав 16.10.1918 р. маніфест про перетворення монархії на союзну

федеративну державу, проте угорська еліта була проти такої трансформації. Упродовж 29-30.10.1918 р. про вихід зі складу Королівства Угорщина оголосили Хорватія та Словаччина. 03.11.1918 р. Австро-Угорщина, а 13.11.1918 р. – Угорщина капітулювали і вийшли з війни.

16.11.1918 р. була проголошена незалежна Угорська Народна Республіка. Її очолив прем'єр-міністр, а потім і президент Міхай Карої (1918–1919). Було ухвалено ряд законів буржуазно-демократичного характеру (про загальне виборче право тощо), але земельну реформу не було проведено. Румунські війська з 23.11.1918 р. почали займати Трансільванію, у грудні французькі війська зайняли Банат та м. Сеґед. 20.03.1919 р. країни Антанти поставили угорцям вимогу відвести свої війська із Трансільванії та Закарпаття (нота Вікса). Буржуазний уряд, не бажаючи робити територіальних поступок, але й не маючи можливості спертись на широкі народні маси, подає у відставку, а М. Карої доручає соціал-демократам формування уряду.

Ще 24.11.1918 р. угорські комуністи, які на чолі з Бела Куном прибули з Радянської Росії, створили Комуністичну партію Угорщини. 21.03.1919 р. СДПУ та КПУ об'єднуються в Соціалістичну партію Угорщини (СПУ), створюють спільний уряд на чолі з лідером соціалістів Шандором Гарбаї та проголошують Угорську Радянську Республіку. Перехід влади від буржуазного до радянського уряду відбувся мирним шляхом.

Соціалістичний уряд здійснив низку реформ: Церква була відділена від держави; запроваджено 8-годинний робочий день; розпочалась націоналізація підприємств і банків; відбулось вилучення земельних володінь площею понад 100 хольдів. За чотири тижні було націоналізовано 27 тис. промислових підприємств. Запроваджено безкоштовні середню та вишу освіту, медичне обслуговування.

16.04.1919 р. військову інтервенцію проти УРР розпочала Румунія, а 27.04.1919 р. – Чехословаччина. Для з'єднання з військами «червоної» Угорщини Радянська Росія підготувала війська для наступу на Бессарабію, Буковину та Галичину. Однак цей наступ було зірвано у травні 1919 р. антибільшовицькими повстаннями в Україні. До липня 1919 р. Угорська Червона Армія (до 280 тис. бійців) зайняла територію Словаччини, але на початку серпня зазнала поразки.

01.08.1919 р. уряд УРР подав у відставку. Усі основні соціалістичні реформи було скасовано. Румуни і чехи окупували на кілька місяців 80 % території Угорщини, у т. ч. й Будапешт. У 1919 р. від «червоного», а потім і «білого терору» загинули тисячі людей, 100 тис. осіб залишили країну.

13.02.1920 р. буржуазний уряд відновив монархічну форму правління в країні, а 01.03.1920 р. парламент обрав віце-адмірала Міклоша Горті тимчасовим регентом Угорщини. Уряд був підзвітним і відповідальним перед М. Горті.

Кордони Угорщини були визначені Тріанонським мирним договором від 04.06.1920 р., який значною мірою ігнорував етнічні межі угорської нації. Австрії було передано Бурґенланд, Чехословаччині – Словаччину і Закарпаття, Румунії – Трансільванію та Східний Банат, Королівству сербів, хорватів і словенців – Хорватію, Бачку та Західний Банат. Умови цього договору в Угорщині вважають вкрай несправедливими, адже її територія зменшилась утричі, з 283 до 93 тис. км^2, а населення скоротилося у 2,3 разу – з 18,3 до 7,9 млн осіб. На землях, що відійшли від Угорщини, залишилося проживати 3,3 млн угорців. Угорщина мала виплатити репарації у 200 млн золотих крон.

Соціально-економічне становище Угорщини у 1921 р. було важким: промислове виробництво складало лише 47 % довоєнного, урожайність основних с/г культур впала на 35 %, заробітна плата – на третину. У 1920-х рр. в Угорщині був найдовший робочий день та найнижча заробітна плата в Європі. Інфляція сягнула такого рівня, що під час грошової реформи 1927 р. 12,5 тис. крон обмінювались на 1 пенге. З 1925 р. в країні розпочалось промислове зростання, чому сприяли значні міжнародні запозичення та політика протекціонізму.

У 1925 р. угорський парламент ухвалив реакційний виборчий закон, який позбавив 70 % трудящих виборчих прав. Водночас, упродовж 1920–1930-х рр., в Угорщині функціонувала парламентська система, у парламенті були присутні опозиційні партії, а владні буржуазні партії реально конкурували між собою.

Під час світової економічної кризи 1929–1933 рр. в Угорщині зупинилось майже 700 підприємств, заробітна плата зменшилась на третину, чисельність безробітних сягнула 750–850 тис. осіб. З 1934 р. економічне становище Угорщини почало поступово покращуватись.

Фактична відміна режиму контролю за угорськими озброєннями у 1927 р. сприяла утвердженню реваншистського зовнішньополітичного курсу Угорщини. У 1927 р. Угорщина юридично оформила своє зближення з Італією (Договір про дружбу), у 1931 р. – з Австрією (Договір про дружбу), у 1934 р. – з Німеччиною (торговий договір).

За підтримки Італії та Німеччини Угорщина змогла ревізувати тріанонські кордони на свою користь та відновити Велику Угорщину. Так, за рішенням Віденського арбітражу 02.11.1938 р., Угорщина отримала південні райони Словаччини та південно-західні райони Закарпаття з населенням 1,1 млн осіб. У січні 1939 р. Угорщина приєдналась до Антикомінтернівського пакту й у березні 1939 р., за погодженням з Німеччиною, окупувала ще частину території Словаччини та Карпатську Україну, взявши участь у ліквідації Чехословаччини. Після цього, 17.03.1939 р., Угорщина заявила про вихід з Ліги Націй.

Віденський арбітраж 30.08.1940 р. ухвалив рішення про передачу Угорщині від Румунії Північної Трансільванії з населенням 2,5 млн осіб (з них 1 млн румунів). Після цього Угорщина 20.11.1940 р. офіційно приєдналась до Троїстого пакту, який сформував військовий союз «Держав осі». 11.04.1941 р. угорська армія, підтримуючи німецьку інтервенцію, увійшла в Югославію, вступивши у Другу світову війну на боці Третього рейху. У результаті до Угорщини були приєднані Сербська Бачка (Північна Воєводіна) і Сербський (Західний) Банат.

Передані до Угорщини території склали понад 77 тис. км^2 з населенням до 5 млн осіб. Перегляд кордонів на користь Угорщини мотивувався переважанням або присутністю угорського етносу на ревізованих землях.

З нападом Німеччини на СРСР Москва офіційно оголосила про визнання Чехословаччини та Югославії у їх попередніх кордонах, через що Угорщина розірвала 23.06.1941 р. дипломатичні відносини з СРСР та 27.06.1941 р. вступила у війну проти нього. У 1941 р. на Східному фронті воювала 45-тисячна угорська Карпатська армійська група, у 1942–1943 рр. 205-тисячна 2-га угорська армія, яка зазнала важкої поразки на р. Дон у січні 1943 р., у 1944 р. – 1-ша угорська армія (136 тис.). Також війська Угорщини несли окупаційну службу на території України і Білорусі.

Вже у 1943 р. Будапешт був готовий вийти з війни на умовах збереження за Угорщиною нових кордонів та окупації країни англо-американськими військами й активно шукав контактів з Лондоном та Вашинґтоном.

Щоб убезпечитись від цього, 19.03.1944 р. Берлін увів на територію Угорщини 11 дивізій вермахту. В умовах фактичної німецької окупації була заборонена діяльність усіх ліберальних та соціал-демократичних партій. У результаті масових депортацій з Угорщини було вивезено до 500 тис. євреїв, більшість з яких загинула.

У жовтні 1944 р. М. Горті здійснив спробу укласти перемир'я з СРСР, але цьому завадило небажання Москви визнавати Угорщину у кордонах 1938–1941 рр. Після організованого Берліном державного перевороту главою угорського уряду став лідер угорських націонал-соціалістів Ференц Салаші (1944–1945), під керівництвом якого Угорщина воювала до повного військового розгрому від РСЧА.

Паралельно у грудні 1944 р. Угорська комуністична партія (УКП), СПУ, Незалежна партія дрібних господарів (НПДГ) та Національно-селянська партія (НСП) створили Угорський національний фронт незалежності (УНФН). Тимчасовий національний уряд 28.12.1944 р. оголосив війну Німеччині, а 20.01.1945 р. підписав перемир'я з СРСР, Великою Британією та США, відмовившись від рішень віденських арбітражів. 13.02.1945 р. РСЧА повністю звільнила від німецьких військ Будапешт, а 04.04.1945 р. завершила опанування Угорщиною.

Воєнні дії на території Угорщини впродовж вересня 1944 – квітня 1945 рр. призвели до знищення 90 % промислових підприємств, 70 % залізничного транспорту, 40 % шляхів сполучень, третини техніки АПК. Близько 70 % житлового фонду столиці зазнали пошкоджень або були зруйновані. Контрибуція на користь СРСР, Чехословаччини та Югославії склала 300 млн дол. США. Людські втрати Угорщини у війні становили 830–950 тис. осіб, з них воєнні – 340–360 тис.; 900 тис. потрапили у полон.

Кордони Угорщини з сусідніми країнами після Другої світової війни були визначені країнами «Великої трійки» у Паризькому мирному договорі 10.02.1947 р. шляхом поновлення умов Тріанонського мирного договору 1920 р.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

У повоєнний час Угорщина опинилася в зоні впливу СРСР та впродовж 1945–1947 рр. розвивалася в умовах народно-демократичного устрою. На виборах до Національних зборів у 1945 р. перемогла НПДГ, яка отримала 57 % усіх голосів. Коаліційний уряд сформували партії УНФН. 01.02.1946 р. Угорщина була проголошена республікою. Першим президентом Угорщини став лідер НПДГ Золтан Тілді (1946–1948). На парламентських виборах 1947 р. лівий виборчий блок партій УНФН здобув перемогу, отримавши 60,9 % голосів, опозиційні буржуазні партії отримали 39,1 % голосів.

Після цих виборів у країні почав запроваджуватись режим диктатури пролетаріату та будівництво соціалізму на основі сталінської моделі. СДП була змушена об'єднатись із УКП в єдину Угорську партію трудящих (УПТ); УНФН було трансформовано в Угорський народний фронт у складі УПТ, НПДГ, НСП, профспілок та ряду масових громадських організацій; усі буржуазні партії на початок 1949 р. припинили свою діяльність.

Вибори 1949 р. закріпили ліквідацію в Угорщині багатопартійної системи та встановлення диктатури компартії, адже під тиском УПТ партії Угорського народного фронту пішли на вибори одним списком і отримали 95,6 % голосів.

Фактичним керівником країни упродовж 1948–1956 рр. був Матяш Ракоші, генеральний секретар УКП, а з 1948 р. – УПТ. В умовах одноосібної диктатури утвердження

соціалістичного устрою відбувалось волюнтаристськими методами. Плани індустріалізації не відповідали економічним можливостям країни, сільське господарство було перетворене на основне джерело прискореної індустріалізації, замість демократії в країні запанував тоталітаризм, порушення законності набуло нечуваних масштабів і тяжкості, наростала політична криза.

У червні 1953 р. Москва змусила М. Ракоші передати посаду прем'єр-міністра Імре Надю (1953–1955). Його програма передбачала формування оптимальнішої структури економіки країни, підвищення ролі легкої промисловості та сільського господарства, реформу апарату управління, органів поліції та державної безпеки. У 1953 р. було проголошено амністію політв'язням і покладено край масовим репресіям, ліквідовувалися примусові табори. Однак започаткована І. Надем системна десталінізація в Угорщині занепокоїла керівництво СРСР та угорських сталіністів, тому в 1955 р. він був звільнений з усіх посад та виключений з лав УПТ.

З 23.10.1956 р. в Угорщині розпочались масові мітинги за покращення становища трудящих, відновлення парламентської демократії, покарання винних у масових репресіях тощо. 28.10.1956 р. розпочалося масове національне повстання, у Будапешті розгорілися бої проти радянських військ. Упродовж 28–31.10.1956 р., за рішенням уряду І. Надя, усі партійні, державні, силові органи докорінно реформувалися. УПТ була розпущена, замість неї була створена Угорська соціалістична робітнича партія (УСРП); однопартійна система скасовувалась. 01.11.1956 р. угорський уряд заявив про вихід країни з ОВД та проголосив її нейтралітет.

Обрання Угорщиною демократичної моделі розвитку загрожувало її виходом з-під радянського впливу. Це підштовхнуло СРСР до збройної ліквідації нової влади Угорщини та приведення до влади більш лояльного до Москви Яноша Кадара, голови УСРП у 1956–1989 рр.

04.11.1956 р. розпочалася окупація території країни радянськими військами. Упродовж 4–11.11.1956 р. в Угорщині тривали бої між 50 тис. повстанців і 15 тис. нацгвардійців та радянськими військами (66 тис. військових та 4 тис. танків), але масовий опір в Угорщині було зламано, демократичний розвиток країни зупинено. Втрати з угорської сторони склали 2,6 тис. осіб вбитих та 19,2 тис. поранених. Втрати радянської сторони – 760 осіб вбитими і 1,5 тис. пораненими. Однак новітні дослідження свідчать, що кількість жертв була значно більшою. Країну залишило до 200 тис. осіб. До кінця 1961 р. було страчено до 240 осіб, ув'язнено понад 21 тис., інтерновано і депортовано 16–18 тис. осіб. Країна зазнала збитків на 20 млрд форинтів.

У середині 1960-х рр. Я. Кадар підтримав реформу «економічного механізму» в країні, яка передбачала: зниження ролі центрального планування та збільшення автономії підприємств і заводів у виробництві; реформу цінової системи та системи заробітної плати і розподілу прибутку.

У другій половині 1980-х рр. в Угорщині вибухнула загальнонаціональна криза, яка супроводжувалась зростанням заборгованості, інфляцією, скороченням реальних заробітків та зростанням недовіри населення до партійного керівництва. Спробу стабілізувати ситуацію здійснив уряд Кароя Ґроса (1987–1988). Зокрема, Угорщина у серпні 1988 р. встановила відносини з Європейським співтовариством і першою з країн РЕВ підписала з ним угоду про торговельну та економічну співпрацю. Однак це не дало очікуваного результату через низьку конкурентоспроможність угорських товарів.

Трансформаційні перетворення у постсоціалістичній Угорщині тривали упродовж 1988–2012 рр. і завершилися демонтажем соціалістичного устрою, запровадженням нового конституційно-правового ладу на засадах політичного плюралізму, рівності усіх форм власності, ринкової економіки, сталої демократії.

У 1988 р. УСРП проголосила курс на створення ринкової системи демократичного соціалізму, у 1989 р. відмовилась від однопартійної системи. У 1990 р. Угорщина підписала з СРСР договір про виведення радянських військ з території країни до липня 1991 р.

На парламентських виборах 1990 р. перемогли праві сили. Угорський демократичний форум (УДФ) отримав 164 мандати; Альянс вільних демократів (АВД) – 92, відновлена НПДГ – 44, трансформована з УСРП Угорська соціалістична партія (УСП) – 33, відновлена Християнсько-демократична народна партія (ХДНП) – 21, Альянс молодих демократів (Фідес) – 21.

За підсумками виборів, лідер УДФ Йожеф Анталл очолив новий угорський уряд (1990–1993). Президентом Угорщини було обрано представника АВД Арпада Гьонца (1990–2000). Уряд Анталла проводив курс на ринкову економіку, приватну власність, приватизацію. Реформи супроводжувалися зростанням безробіття, падінням рівня життя, девальвацією форинта, тому на наступних виборах УДФ зазнав болючої поразки.

На парламентських виборах 1994 р. до влади повернулась УСП – 209 мандатів, АВД – 69, УДФ – лише 38 мандатів, НПДГ – 26, ХДНП – 22, Фідес – 20. Після виборів уряд очолив лідер УСП Дюла Горн (1994–1998). Для стабілізації економічної ситуації в країні уряд Горна проводив у 1995–1996 рр. політику, яка включала девальвацію форинта, скорочення соціальних виплат, податок на імпорт. Хоча макроекономічні показники були стабілізовані, через падіння рівня реальної зарплати в країні УСП програла наступні вибори.

У 1995 та 1996 рр. Угорщина підписала зі Словаччиною та Румунією угоди про добросусідство, де було зафіксовано відсутність територіальних претензій між країнами. На референдумі 1997 р. 85 % угорців підтримали членство країни в НАТО. У 1991 р. було підписано Договір про асоціацію з Європейською спільнотою. 01.04.1994 р. Угорщина першою з країн ЦСЄ подала офіційну заявку на повноправне членство в ЄС.

Вибори 1998 р. виграв Фідес – 148 мандатів, УСП – 134, НПДГ – 48, АВД – 24, УДФ – 17, новостворена націоналістична Угорська партія справедливості та життя – 14. Правий коаліційний уряд очолив лідер Фідес Віктор Орбан (1998–2002). За його урядування було знижено інфляцію, скорочено дефіцит бюджету, Угорщина у 1999 р. вступила до НАТО. При цьому він прагнув знизити роль парламенту та посилити владу прем'єр-міністра.

На парламентських виборах 2002 р. до влади в Угорщині повернулись ліві сили. УСП отримала 178 мандатів, Фідес – 164, УДФ – 24, АВД – 19. За урядування коаліції соціалістів та вільних демократів угорці на референдумі 2003 р. проголосували за вступ до ЄС (83,76 % – за), що і відбулось 01.05.2004 р. На виборах 2006 р. коаліція УСП/АВД зберегла владу: УСП – 190 мандатів, АВД – 20, Фідес – 141, ХДНП – 23, УДФ – 11. У 2004–2009 рр. уряд очолював соціаліст Ференц Дюрчань, один з найбагатших людей країни. Приховування від суспільства реального стану економіки вилилось у 2006 р. в масові акції протесту.

На парламентських виборах 2010 р., які відбувались на фоні світової економічної кризи, до влади знову прийшов Фідес, здобувши абсолютну більшість – 262 мандати з 386; УСП – 59; націоналістичний «Рух за кращу

Угорщину» (Йоббік) – 47; зелена «Політика може бути іншою» – 16. На виборах 2014 та 2018 рр. перемогу знову отримав Фідес у коаліції з ХДНП, отримавши 133 мандати зі 199. У 2022 р. блок Фідес/ХДНП здобув 135 місць, опозиційна коаліція Йоббік/Демократична коаліція/Зелена партія Угорщини/УСП/Рух «Моментум»/«Діалог за Угорщину» – 57, ультраправа «Наша батьківщина» – 6.

За результатами виборів 2010–2022 рр., угорський уряд очолював В. Орбан. Четверо поспіль виграних парламентських виборів означають, що коаліція Фідес/ХДНП найкраще відображає сподівання угорської нації. За В. Орбана в Угорщині було здійснено централізацію влади; посилились авторитарні методи урядування; діаспора перетворилась на інструмент реалізації зовнішньої та внутрішньополітичної стратегії держави; посилено державний контроль над незалежними ЗМІ; знесено пам'ятники комуністичним лідерам. У 2014 р. Орбан заявив, що Угорщина не буде більше дотримуватися ідей ліберальної демократії, які не забезпечують сталого економічного розвитку та підвищення рівня життя в Угорщині, а будуватиме своє майбутнє на основі національних інтересів.

Прийняття у 2011 р. нової Конституції Угорщини, що вступила в силу з 01.01.2012 р., завершило трансформаційні процеси в країні, адже було змінено назву держави (із «Угорська республіка» на «Угорщина»), кількісний склад парламенту (з 386 на 199), виборче законодавство та принципи отримання громадянства (за правом крові). У новій Конституції було закріплено ряд відверто консервативних положень про те, що народ Угорщини об'єднують «Бог і християнство», що християнство є основною релігією угорців, що шлюб є «союзом чоловіка і жінки». Поправки до Конституції 2013 р. обмежили повноваження Конституційного суду країни.

З 2010 р. зовнішня політика Угорщини в сфері підтримки і захисту прав угорських спільнот у Румунії, Словаччині, Сербії та Україні набула наступального характеру. Її цілями є: досягнення автономії у різних формах; надання подвійного громадянства; формування культурно-освітньої системи усіх рівнів угорською мовою; фінансова підтримка підприємництва, працівників освіти, виховання, медицини; посилення зв'язків з Угорщиною. Парламент Угорщини у 2010 р. схвалив конституційний закон, яким визначено, що кожна частина угорської спільноти, яка потрапила до складу сусідніх з Угорщиною держав, складає єдину угорську націю.

Підтримка закордонних угорців набула вищого рівня з 2012 р., після надання їм права брати участь у парламентських виборах в Угорщині. Видача «Посвідчень закордонних угорців» (з 2002) посилила угороцентричні тенденції між Угорщиною та угорцями сусідніх держав. До 500 тис. закордонних угорців Трансільванії, Воєводіни та Закарпаття набули громадянства Угорщини, не виходячи з громадянства країни проживання. Проте пропозиції щодо забезпечення автономного статусу угорської меншини в Румунії (Трансільванія), Словаччині (Північний край), Сербії (Воєводіна) та Україні (Закарпаття), що постійно ініціюються Угорщиною, не сприймаються відповідними країнами.

18.06.2019 р. парламент Угорщини прийняв постанову з нагоди 100-ліття Тріанонського договору, в якій зазначено, що, відповідно до цього договору, територія історичної Угорщини була розчленована і третина угорської нації потрапила під владу чужих країн, що він спричинив комплекс проблем, які до нинішнього часу не вдалося вирішити.

З початку 2010-х рр. посилились розбіжності між Угорщиною та ЄС із цілого ряду

питань: моделі державного устрою Угорщини, яка ґрунтується на націоналістичних і християнських засадах, а не на ідеології мультикультуралізму та лібералізму; політико-правової системи, що тяжіє до авторитаризму; заборони одностатевих шлюбів; збереження національної валюти; відходу від солідарної позиції щодо прийому біженців з країн Південного Середземномор'я; відсутності законів про право на придбання с/г земель іноземними громадянами.

Під час європейської міграційної кризи 2015 р. угорський уряд збудував паркани на кордонах із Хорватією та Сербією для стримування потоку біженців із Близького Сходу і погоджувався прийняти на своїй території лише обмежену їх кількість. Претензії Угорщини до інституцій ЄС торкаються: формування бюджету та його використання членами спільноти; політики квотування обсягів постачань агропромислової продукції на ринки ЄС; повчального тону щодо основ демократії та удосконалення політико-правової системи; обмеженого доступу до іноземних інвестицій; відсутності дієвої підтримки з боку інституцій ЄС для покращення становища угорських спільнот у Румунії, Словаччині, Сербії, Україні.

Керівництво Угорщини, починаючи з 2014 р., і особливо – після початку повномасштабної війни РФ проти України 24.02.2022 р., чітко йде курсом невтручання у цю війну. Уряд Угорщини наголошує, що не має впливу на те, щоб припинити політику санкцій ЄС проти РФ, тому завжди голосує за їх запровадження, але постійно ветує ті їх положення, які є найбільш збитковими для економіки Угорщини. Через війну РФ проти України уряд В. Орбана 24.05.2022 р. запровадив в Угорщині режим надзвичайного стану, оскільки вона загрожує енергетичній та фінансовій безпеці Угорщини.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Аграрна реформа 1945 р. стала найуспішнішим перетворенням у післявоєнній Угорщині. За власниками залишались землі до 100 хольдів, конфісковані землі були передані селянам у приватну власність. Загальна площа конфіскованих земель складала 5,5 млн хольдів (34,6 % с/г земель країни). Ліквідація великого землеволодіння і формування середнього класу на селі відіграли ключову роль у стабілізації політичного та економічного життя.

У 1946 р. в обіг було введено нову грошову одиницю – форинт, проведено націоналізацію вугільних шахт та найбільших підприємств важкої промисловості. У 1947 р. було націоналізовано великі банки, у 1948 р. – усі підприємства з числом робітників понад 100 осіб, у 1949 р. – з числом робітників понад 10 осіб. Відповідно, з 1949 р. соціалістична форма власності стала домінувати над приватною.

Становище в країні загострилося у ході виконання планів першої п'ятирічки (1950–1954), під час якої головним джерелом фінансування індустріалізації стало сільське господарство. Обсяги оподаткування аграрного сектора упродовж 1949–1953 рр. виросли втричі і стягувалися виключно у примусовий спосіб. У результаті АПК не зміг забезпечувати продуктами харчування населення, а промисловість – сировиною, втративши провідні позиції в експорті. У 1951 р. в країні була запроваджена карткова система на ряд продовольчих та промислових товарів. Понад 2/3 населення перебувало на межі бідності або нижче від неї. Проте у роки першої п'ятирічки було збудовано 65 великих промислових підприємств.

Плани другої п'ятирічки про кооперування у 1956 р. 60 % дрібних сільських господарств викликали масове невдоволення

і протести по всій Угорщині. Сільське господарство лише в 1960 р. змогло перевершити показники 1938 р. На 1961 р. селяни-кооператори володіли 79,5 % орних земель країни, селяни-одноосібники – 4 %, 330 держгоспів – 14 %.

Станом на початок 1960-х рр. в Угорщині зберігався і приватний сектор економіки, здебільшого у сфері побутового обслуговування, в якому працювало 90 тис. приватних ремісників та торгівців.

Країна упродовж 1960–1970-х рр. перетворилася з аграрно-індустріальної на індустріально-аграрну державу. Національний дохід Угорщини наприкінці 1970-х рр. на 50 % забезпечувався за рахунок зовнішньої торгівлі.

З 1968 р. в Угорщині розпочалось реформування господарського механізму, суть якого полягала у спробі вмонтувати обмежений ринок у планову економіку, насамперед розширювалась сфера товарно-грошових відносин, підприємства отримували більше самостійності, зокрема – займатися експортом та імпортом. Станом на середину 1970-х рр. дві третини продукції в Угорщині продавались за ринковими цінами. У 1971 р. Угорщина запропонувала запровадити ринкові механізми у діяльність РЕВ, але не була підтримана.

Як результат реформ, на початку 1980-х рр. Угорщина за виробництвом автобусів вийшла на перше місце в світі (1985 – 13,2 тис.) і 80 % їх ішло на експорт (70 % в СРСР); за експортом лікарських препаратів Угорщина займала друге місце в світі (75 % в СРСР). В країні суттєво зросла кількість приватних підприємців, яких на 1986 р. нараховувалось майже 250 тис. (1975 – 84 тис).

СРСР відігравав роль донора щодо Угорщини, забезпечуючи до 80 % постачання енергоносіїв. Завдяки цьому у 1960–1980 рр. виробництво промислової продукції в країні зросло більш як утричі, сільського господарства – на 70 %, національний дохід збільшився у 5 разів, рівень життя покращився у 2,5 рази. У 1974 р. за радянським проектом було розпочато будівництво Пакшської АЕС. У 1982–1987 рр. було запущено чотири її реактори. АЕС дає майже половину електроенергії Угорщини.

Активне розширення торгівлі Угорщини з капіталістичними країнами з метою доступу до передових технологій знизило частку соціалістичних країн у зовнішньоторговельному балансі Угорщини з 69 % у 1964 р. до 55,2 % у 1980 р.

Світова нафтова криза 1973 р. вкрай негативно позначилася на угорській економіці й підштовхнула керівництво країни до значних іноземних запозичень. Станом на 1990 р. державний борг Угорщини досяг 25 млрд дол. США.

Першим важливим кроком на шляху до ринкової системи став закон 1988 р., який дозволяв створювати приватні підприємства з чисельністю працюючих до 500 осіб. Після розпуску в 1991 р. РЕВ і ОВД втрати Угорщини від різкого падіння торгівлі з країнами колишньої РЕВ у 1991–1992 рр. склали 3,5 млрд дол. США.

Завдяки тому, що у 1987–1997 рр. майже вся промисловість, енергетичний комплекс і банки Угорщини були продані іноземному капіталу, розпочалась активна модернізація традиційних галузей економіки, підвищилась конкурентоспроможність підприємств, пішло економічне зростання, що дозволило утримати мінімальний рівень соціального забезпечення в країні та погасити значну частину зовнішнього боргу.

З 2-х тис. значних підприємств на кінець 1998 р. залишилося не приватизованими лише 218. На їхньому місці з'явилося близько 78 тис. приватних підприємств, частка продукції яких у формуванні ВНП склала у 2001 р.

80 %. Частка підприємств, які збанкрутували, була незначною.

У 1990–2000-х рр. на угорському ринку з'явилася низка світових ТНК. Зокрема, у 1990–1994 рр. угорську електротехнічну компанію «Тунгсрам» придбала корпорація «Дженерал Електрик», вклавши 800 млн дол. США інвестицій, що забезпечило її високу конкурентоспроможність у світі. Завдяки купівлі у середині 1990-х рр. «Дженерал Моторс» (250 млн дол. США), «Фольксваген Ауді» (200 млн дол. США), «Судзукі» (180 млн дол. США), «Форд» (123 млн дол. США) машинобудівного комплексу «Раба» у м. Дьйор в Угорщині було створено легкове автомобілебудування. У 2015 р. автомобільна галузь давала 20 % промислового виробництва та 10 % експорту.

Загалом упродовж 1989–1998 рр. прямі іноземні інвестиції в економіку Угорщини склали 17,7 млрд дол. США. У 1998 р. частка закордонних інвестицій у статутному капіталі угорських підприємств сягнула 72,7 %.

У руках держави повністю або частково залишилися лише найважливіші підприємства: фармацевтичні «Хіноін» та «Гедеон Ріхтер», енергетична MVM, Пакшська АЕС, нафтогазова MOL, залізниці, судноплавна MAHART, авіакомпанія Malév, деякі підприємства хімічної й оборонної промисловості.

Приватизація АПК відбулася шляхом передачі орних земель, пасовищ та техніки членам с/г кооперативів. Понад 400 тис. нових власників отримали понад 1,5 млн га орної землі, з них близько 40 % колишніх членів не виходили з колективних господарств і продовжили працювати з ними на підрядних відносинах, а 12 % отримали в середньому по 5 га орної землі і зайнялися індивідуальним фермерством. В Угорщині іноземні громадяни не мають права купувати землі с/г призначення. Приватизація лісових масивів та водних ресурсів в країні цілковито заборонена.

Із вступом Угорщини до ЄС у 2004 р. його роль в економічному розвитку Угорщини стала вирішальною, адже на країни ЄС припадає 76 % угорського експорту та 70 % імпорту, понад 70 % інвестицій та виробничої кооперації.

Упродовж 2008–2010 рр. Угорщина пережила тяжку економічну кризу. Завдяки виділенню восени 2008 р. МВФ траншу з рекордною сумою у 20 млрд дол. США кризу було подолано, а обсяги зовнішнього боргу Угорщини зменшено. Станом на 2010 р. загальна сума прямих іноземних інвестицій в економіку Угорщини склала 68,5 млрд євро.

Прихід до влади уряду В. Орбана у 2010 р. сприяв оздоровленню економіки, відновленню зростання заробітних плат, зменшенню тарифів на комунальні послуги. Стабільне зростання економіки Угорщини у 2010–2020-х рр. зумовила її сучасна модель, основу якої складають такі галузі, як: переробна, агропромислова, машинобудування, легка, торговельна, будівельна, туризм, транспорт і логістика, інформаційні технології. Упродовж 2010–2019 рр. темпи економічного зростання Угорщини складали в середньому 5 % на рік, що перевищувало подібні показники усіх інших країн ЄС, крім Ірландії.

За даними рейтингу Coface CEE Top 500, найприбутковішими компаніями Угорщини у 2019 р. були: автомобілебудівна Denso Gyártó Magyarország (чистий прибуток 14 млрд 97 млн євро), електротехнічна Legrand Magyarország (836 млн), нафтогазова MOL (685 млн), фармацевтична Teva Gyógyszergyár (380 млн), Audi Hungaria (353 млн), Wizz Air (261 млн), електроенергетична MVM (181 млн), хімічна BorsodChem (168 млн), MOL Petrolkémia (147 млн), Gedeon Richter (146 млн).

Угорська економіка надзвичайно залежна від іноземних інвестицій, доля яких в

економіці країни на початку 2020-х складала понад 60 %.

ВВП Угорщини (у поточних цінах), за даними Євростату, в 1995 р. складав 35,4 млрд євро, у 2000 р. – 51,2 млрд, у 2005 р. – 91,1 млрд, у 2008 р. – 108,4 млрд. Внаслідок світової фінансової кризи рівень ВВП впав у 2009 р. до 94,6 млрд, і лише у 2015 р. було подолано докризовий рівень – 112,8 млрд, у 2017 р. – 127 млрд, у 2019 р. – 146,1 млрд, у 2020 р. – 136,6 млрд, у 2024 р. – 206 млрд євро.

Залежність від російських енергоносіїв, сировини та ядерного палива змушує Угорщину активно розвивати співпрацю з РФ у всіх цих сферах.

За даними Євростату, зовнішньоторговельний оборот Угорщини товарами і послугами (в поточних цінах) у 1995 р. складав 27,8 млрд євро (експорт – 13,9 млрд, імпорт – 13,9 млрд), у 2000 р. – 70,4 млрд, у 2008 р. – 171,5 млрд. Надалі, внаслідок світової фінансової кризи, обсяги двосторонньої торгівлі Угорщини суттєво зменшились – до 131 млрд у 2009 р. У 2013 р. – 168 млрд, і лише у 2014 р. вони перевершили показники 2008 р. – 178,9 млрд. У 2016 р. – 191,1 млрд, у 2018 р. – 222,1 млрд, у 2019 р. – 235,5 млрд, у 2024 р. – 301,8 млрд (експорт – 155,3 млрд, імпорт – 146,5 млрд).

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УГОРЩИНИ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

З часу перебування угорських племен в приазовських та причорноморських степах упродовж IX ст. та з їх прибуттям наприкінці століття у Тисо-Дунайську низовину угорці стали постійними сусідами Київської Русі.

Перша безпосередня згадка про українсько-угорські контакти «Повість минулих літ» відносить до 898 р., коли угорці стали під Києвом і в битві завдали поразки русичам. Київський князь та руська знать задобрили угорського вождя Алмоша даниною, щоб він не штурмував Києва. Уклавши після цього надійний мир із Руссю, угорці вирушили на захід.

У Галицькій землі угорці також зібрали велику данину і, пройшовши через Карпати, вийшли на Паннонську рівнину в районах Мукачева та Ужгорода. На Закарпатті тоді існували Земпленсько-Ужанське, Боржавське і Верхньотисянське слов'янські князівства. У 896 р. земпленсько-ужанський князь Любарець загинув, протистоячи угорському вторгненню.

Королівство Угорщина на початку XI ст. продовжило поширення своєї влади на Закарпатті, захопивши Боржавське князівство. Заселена руським населенням територія Верхнього Потисся зберігала у складі Угорщини певну територіальну автономію, утворивши удільне князівство Руська марка, правитель якої мав титул Dux Ruizorum («Князь Руси»). Першим цей титул носив син короля Іштвана I Емерик (загинув у 1031). Руська марка охоплювала Закарпаття і Пряшівщину – угорські комітати Унг (Уж), Боржава (Берег), Уґоча, Мараморош, Шарош, Земплін – та існувала до середини XIII ст. Остаточно комітатський державно-адміністративний поділ поширився по території Закарпаття у 80-х рр. XII ст.

Іштван I встановив дружні відносини з Київським князівством. Так, у «Повісті минулих літ» під 996 р. є повідомлення, що великий київський князь Володимир Святославич живе у мирі зі Стефаном (Іштваном) Угорським.

Зміцненню руško-угорських зв'язків у XI–XIII ст. сприяла як торгівля, так і династичне посвоячення Арпадів та Рюриковичів. Зокрема, дочка Володимира Святославича Прямислава Володимирівна (987/988–?) була видана заміж за двоюрідного брата угорського короля Іштвана I герцога Ласло Сара й народила двох угорських королів Андраша I (1046–1060) і Белу I (1060–1063). Угорські принци Андраш, Бела та Левенте, переслідувані Іштваном I,

залишили батьківщину й у 1034–1046 рр. жили в Києві при дворі великого київського князя Ярослава Мудрого. У 1046 р. донька Ярослава Мудрого Анастасія Ярославна була видана заміж за Андраша I, який того ж року посів угорський престол. Після смерті чоловіка вона допомагала синові Соломону I здобути престол (1063–1074).

З кінця XI ст. угорські правителі почали активно втручались у справи руських князівств. Волинський князь Ярослав Святополкович (1100–1118) у 1091 р. одружився з дочкою угорського короля Ласло I Святого. Цей король здійснив перший похід на землі Київської Русі у 1092 р. У 1099 р. угорське військо на чолі з Калманом I вторглось у Галицьку землю з метою її захоплення, але було розбите руськими князями та половцями поблизу Перемишля.

У 1104 р. донька великого київського князя Святополка Ізяславича Предслава Святополківна була видана заміж за герцога Алмоша, брата угорського короля Калмана I Книжника. Їх син Бела II був угорським королем у 1131–1141 рр.

Перемишльський та галицький князь Володимирко Володаревич (1128–1141/1146; 1141–1153) близько 1117 р. одружився з дочкою угорського короля Калмана I Книжника і вміло користувався угорською допомогою для створення сильного Галицького князівства.

Донька великого київського князя Володимира Мономаха Єфимія Володимирівна у 1112 р. була видана заміж за короля Угорщини Калмана I Книжника. Їхній син Борис жив і навчався в Києві, претендував на угорський престол, але поступився Ґезі II (1141–1162), який у 1146 р. одружився з Єфросинією Мстиславною, донькою великого київського князя Мстислава Володимировича. Цей шлюб сестри був потрібен волинському князю Ізяславу Мстиславичу для скріплення союзу з угорським королем Ґезою II. Єфросинія мала великий вплив на чоловіка і всю угорську політику середини XII ст. По смерті чоловіка залишилася регентшею. Бела III, намагаючись усунути матір від влади, спочатку ув'язнив її, а пізніше змусив стати черницею.

Волинський князь Ярослав Святополкович (1100–1118) після вигнання Володимиром Мономахом з Волині у 1118 р. знайшов прихисток в Угорщині та за допомогою угорських військ намагався повернути собі трон. У 1123 р. Іштван II з Ярославом Святополковичем ходив походом під Володимир. Бела II та Ґеза II також втручались у феодальні війни в Київській Русі, відправляючи загони на допомогу волинським та київським князям у 1139, 1144, 1148, 1150 (двічі), 1151 (двічі), 1152 рр.

Наприкінці XII ст. Королівство Угорщина почало поширення своєї влади на південні території Галицько-Волинської Русі, які перебували у складі Королівства Угорщина до середини XIII ст. Бела III для приєднання Галицько-Волинського князівства до своїх володінь відправляв у 1188, 1189, 1190, 1202 рр. на Галичину війська. Захопивши у 1188 р. Галич, Бела III проголошує себе у 1189 р. «королем Галича» та залишає намісником свого сина Андраша. Проте у 1190 р. галицькі бояри при допомозі поляків виганяють угорців з Галича.

Андраш II продовжив політику батька з опанування Галицько-Волинським князівством. Під час походів 1205, 1206, 1208, 1210, 1211, 1212, 1213, 1214, 1216, 1220 рр. він намагався встановити там свою владу, прийнявши у 1206 р. титул «короля Галичини та Волині» (Galiciae Lodomeriaeque). У 1211 р. він тимчасово посадив на галицький стіл малолітнього Данила Романовича, сина засновника Галицько-Волинського князівства Романа Мстиславича, який після смерті батька у 1205 р. деякий час жив при дворі угорського короля.

У 1214 р. Андраш II ділить із поляками Галицьку землю і робить королем Галича свого малолітнього сина Коломана (1214–1221), відповідно – Галицька земля потрапляє у васальну залежність від Угорщини. У 1218 та 1221 рр. угорські війська були розбиті новим галицьким князем Мстиславом Удатним та двічі вигнані з Галичини. Коломан у 1221 р. потрапляє у полон, звідки був випущений після укладення мирного договору, однією з умов якого було одруження доньки галицького князя з сином короля Андраша II Андрашем.

У черговий раз угорські війська були розбиті Мстиславом Удатним під час походу на Галицьку землю у 1226 р. Однак під тиском галицького боярства він у 1227 р. був змушений поступитись галицьким престолом своєму зятю королевичу Андрашу (Андрію Андрійовичу) (1227–1230, 1232–1233), а Галицька земля знову стає васальним володінням Угорщини. У 1230 р. Андраш був вигнаний з Галича володимирським князем Данилом Романовичем, а в 1233 р. помер під час повторної облоги.

Для поліпшення відносин з Угорщиною Данило Романович відвідав коронацію у 1235 р. нового угорського короля Бели IV у Секешфегерварі.

Галицький князь у 1237–1238 рр. Ростислав Михайлович близько 1244 р. одружився з донькою угорського короля Бели IV Анною та на чолі угорського війська у 1244 та 1245 рр. ходив на Галицько-Волинське князівство.

Після розгрому угорсько-польської армії у битві під Ярославом 17.08.1245 р. угорці припинили великомасштабні походи до Галичини. Укладення у 1246 р. Белою IV союзу з галицько-волинським князем Данилом Романовичем означало відмову Угорщини від претензій на верховну владу над Галицько-Волинським князівством. Мир було зміцнено шлюбом (1250/1251) доньки Бели IV Констанції з сином Данила Романовича Левом Даниловичем.

У 1280–1281 рр. галицький князь Лев Данилович (1264–1301) в результаті військового походу витісняє угорців із більшої частини Закарпаття, з м. Хуст та Свалява. Ці землі знову увійшли до складу Галицько-Волинського князівства у 1281–1321 рр. Лише у другій чверті XIV ст. Угорщина повторно відновлює свою владу на всьому Закарпатті.

Після смерті у 1340 р. останнього галицько-волинського князя Юрія II угорські війська здійснили похід на Галичину, а в 1370 р. галицькі землі стали володінням угорського короля Лайоша Великого, який став польським королем Людовіком Угорським (1370–1382). У 1372–1378 рр. намісником Людовіка у Руському королівстві в складі Королівства Угорщина був князь Владислав Опольський. Надалі, у 1378–1387 рр., Руське королівство напряму керувалось угорськими посадовцями Людовіка, який у цей період карбував у Львові срібні грошики з легендою: «+LODVICI : RVNGARIE (+ЛЮДОВІК : КОРОЛЬ УГОРЩИНИ)». У васальній залежності від Угорщини у 1380-х рр. перебувало і Подільське князівство, свідченням чого є, наприклад, подільські півгрошики типу «Смотрич» з гербовим щитом зі шістьма смугами Арпада та сімома ліліями династії Анжу.

Закарпаття відігравало важливу роль в угорських визвольних змаганнях. Так, під час антигабсбурзького повстання куруців на чолі з графом І. Текелі, гарнізон фортеці Паланок (м. Мукачево) капітулював останнім, витримавши облогу з грудня 1685 р. по січень 1688 р. Першим містом, зайнятим повстанцями під час національно-визвольної війни угорського народу 1703–1711 рр., стало м. Берегове, а останньою фортецею, яка припинила спротив, – м. Мукачево.

Українсько-угорські відносини у XVIII – на початку XX ст. обмежувалися зв'язками культурних діячів. Так, у 1745–1750 рр. у районах Токаю перебував Григорій Сковорода, де вивчав життя місцевих русинів та пропагував зміцнення православних традицій у їхньому житті, а в 1837 р. у Буді було видано український фольклорно-літературний альманах «Русалка Дністрова».

Прагнення угорців мадяризувати українців Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX ст., під виглядом формування єдиної політичної нації в Угорщині, стало поштовхом для національно-політичного і культурного руху, який отримав назву «русинське відродження». Він був однією із форм боротьби за національну незалежність українців.

З 1874 по 1902 р. кількість українських (руських) шкіл на території Королівства Угорщина зменшилась із 571 до 74. Станом на 1914 р. залишилось лише 34 змішані школи на Закарпатті, у яких українською викладалась лише «угро-руська» мова та релігія.

Наприкінці 1918 р. новопосталі Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка та Угорська Народна Республіка вступили у відносини між собою. Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині розпочала діяльність у лютому 1919 р. під керівництвом Миколи Ґалаґана (1919–1920) і завершила у травні 1924 р. Також упродовж грудня 1918 – грудня 1920 р. у Будапешті діяло дипломатичне представництво ЗО УНР (ЗУНР) на чолі з Ярославом Біберовичем. Угорський уряд надав місії УНР усі привілеї дипломатичного представництва, хоча саму УНР Угорщина юридично так і не визнала незалежною державою. У 1919 р. в Будапештському університеті почалось викладання української мови.

Спираючись на рішення першого Віденського арбітражу 1938 р., Угорщина у листопаді 1938 р. зайняла частину Закарпаття з містами: Ужгород, Мукачево та Берегове, а потім, у березні 1939 р., 150-тисячні угорські сили окупували й повалили проголошену 15.03.1939 р. незалежну державу Карпатська Україна зі столицею у м. Хуст. Угорська влада проводила на Закарпатті активну асиміляторську політику, намагаючись зробити з українського населення краю духовно близьких до мадярів «карпаторосів», сам етнонім «українці» було заборонено, всі українські організації розпускались. Близько 25 тис. українців були змушені залишити Закарпаття через угорські репресії. За переписом 1930 р. угорці становили 16 % населення Закарпаття.

Упродовж Другої світової війни угорські окупаційні війська на Закарпатті постійно складали 150–180 тис. осіб. Карпатська армійська група, а потім її частина (25-тисячний Мобільний корпус), упродовж червня–листопада 1941 р. брала участь у бойових діях на території Прикарпаття, Правобережної України та Донбасу. До серпня 1942 р. Будапешт наполягав на передачі до складу Угорщини Прикарпаття, але отримав відмову Берліна.

З вересня 1941 і до весни 1943 рр. 40 тис. солдатів Угорської окупаційної групи несли охоронну службу в Україні. У травні 1943 р. угорські окупаційні сили в Україні були переформовані в Угорську окупаційну армію (90 тис.). Ці сили мали пряму причетність до ряду каральних акцій, зокрема до знищення у березні 1943 р. 6,7 тис. місцевих жителів у м. Корюківка на Чернігівщині.

З березня 1943 р. розпочались регулярні військові сутички підрозділів УПА з угорськими окупаційними військами на Волині та Поліссі. Однак у жовтні між командуванням УПА та Угорської окупаційної армії було досягнуто угоду про взаємний ненапад, а в грудні представники ОУН на переговорах з начальником угорського генштабу в Будапешті підтвердили ці домовленості. Упродовж

квітня–липня 1944 р. Перша угорська армія зайняла передгір'я Карпат в межах Львівської та Івано-Франківської обл. і обороняла цю ділянку фронту. Відносини між УПА та угорськими військами, попри домовленості про ненапад на території Галичини, були конфліктними.

Після остаточного звільнення 28.10.1944 р. Закарпаття радянськими військами близько 30 тис. закарпатських угорців було репресовано.

Частка УРСР у радянському експорті до Угорщини в 60-80-х рр. XX ст. вугілля, коксу, залізної руди складала майже 100 %, електроенергії – 81 %, лісоматеріалів – 80 %, прокату чорних металів – 58 %. Значною також була частка УРСР в експорті до цієї країни с/г машин та промислового обладнання. Територією України до Угорщини постачались: електроенергія через систему «Мир» з 1963 р., нафта – нафтопроводом «Дружба» з 1962 р., природний газ – газопроводами «Долина – Ужгород – Державний кордон» (з 1975) та «Прогрес» (з 1986). У свою чергу, УРСР одержувала у масовому порядку автобуси «Ікарус», обладнання зв'язку, лікарські засоби, текстиль, взуття, племінну худобу і продукцію харчової промисловості.

У Будапештському університеті в 1961 р. було відкрито кафедру української мови. Кафедра угорської мови та літератури з 1963 р. працювала й в Ужгородському університеті.

Генеральне консульство Угорщини було відкрите в Києві у 1982 р.

У 1989 р. утворилося Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ), а в 1991 р. – Демократична спілка угорців України. ТУКЗ ще у 1989 р. висунула ідею про утворення Притисянського угорського автономного округу з центром у м. Берегове, яким мало бути охоплено до 72 % угорців Закарпаття із 4-х суміжних з Угорщиною районів.

01.12.1991 р., одночасно з Всеукраїнським референдумом про державну незалежність України, на місцевому референдумі, за рішенням Берегівської райради, 81,4 % жителів району проголосували за утворення угорського автономного округу. Закарпатська облрада цю ідею не підтримала, тому Верховна Рада України це питання не розглядала.

Чисельність угорців в УРСР, за даними переписів населення, складала у 1959 р. 149 тис., у 1989 р. – 163 тис. осіб. За даними перепису населення 1990 р., в Угорщині мешкало 674 особи україномовного населення (враховуючи русинів). Українська меншина в Угорщині – це переважно вихідці із Західної України, які переселилися до Угорщини у другій половині XX ст.

УКРАЇНСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Угорщина стала третьою країною світу, після Польщі та Канади, яка визнала незалежність України 03.12.1991 р. та у той же день першою встановила з нею дипломатичні відносини й першою відкрила своє посольство у Києві. Посольство України в Угорщині було відкрите 24.03.1992 р. Це було перше дипломатичне представництво України за кордоном.

Першим послом України в Угорщині став Дмитро Ткач (1992–1997). Першим послом Угорщини в Україні був Андраш Палді (1992).

Основоположними документами двосторонніх відносин є Декларація про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою по забезпеченню прав національних меншин від 31.05.1991 р. та Договір про основи добросусідства та співробітництва від 06.12.1991 р. Ці акти, разом із Законом про національні меншини в Україні від 25.06.1992 р. та визнанням Угорщиною, першою серед сусідніх країн, 26.11.2003 р. Голодомору 1932–1933 рр. в Україні геноцидом,

заклали сприятливі засади для двостороннього співробітництва.

Станом на 2021 р. між Україною та Угорщиною було підписано 137 двосторонніх документів.

Керівництво Угорщини визнає і підтримує територіальну цілісність України та недоторканність кордонів. Угорщина була однією з перших держав, що у 2014 р. ратифікувала Угоду про асоціацію між ЄС та Україною, а також підтримала безвізовий режим для громадян України для в'їзду до країн ЄС. Після відмови України від російського газу в 2015 р. Угорщина стала другим після Словаччини постачальником газу до України шляхом реверсу (2018 р. – 3,4 млрд м^3).

Між країнами існують постійні контакти на найвищому рівні. Зокрема, Україну з офіційними та робочими візитами відвідували президенти Угорщини: А. Ґенц (1990, 1996, 1999 (двічі), Ф. Мадл (2002), Л. Шойом (2008 (двічі), 2010), П. Шмітт (2010, 2011), Я. Адер (2016, 2021) і прем'єр-міністри Угорщини: Й. Анталл (1991, 1993), Д. Горн (1995), В. Орбан (2000, 2001), Ф. Дюрчань (2005, 2007), В. Орбан (2010, 2012, 2014, 2015).

Водночас Угорщину з офіційними та робочими візитами відвідували президенти України: Л. Кравчук (1993), Л. Кучма (1998), В. Ющенко (2006, 2007, 2009) і прем'єр-міністри України: В. Пустовойтенко (1997), А. Кінах (2001), В. Янукович (2007), М. Азаров (2013), В. Гройсман (2016).

Зовнішньоторговельний оборот між Україною та Угорщиною (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 1 млрд 514 млн дол. США (експорт – 817 млн, імпорт – 697 млн), у 2008 р. – 2 млрд 859 млн, у 2009 р. – 1 млрд 521 млн, у 2010 р. – 2 млрд 350 млн, у 2013 р. – 3 млрд 226 млн, у 2015 р. – 2 млрд 660 млн, у 2016 р. – 2 млрд, у 2018 р. – 3 млрд 148 млн, у 2020 р. – 2 млрд 922 млн, у 2021 р. – 3 млрд 493 млн дол. США (експорт – 1 млрд 880 млн, імпорт – 1 млрд 613 млн). Значний вплив на погіршення торговельних стосунків між Угорщиною та Україною справила збройна агресія РФ проти України 2014 р.

Територією України, через південну гілку нафтопроводу «Дружба», до Угорщини продовжує надходити російська нафта, у 2019 р. – 3,4 млн тонн. У 2021 р. Будапешт підписав новий довгостроковий контракт з російським «Газпромом» щодо постачання газу до Угорщини в обхід України.

Станом на 31.12.2017 р., за даними Держстату України, прямі угорські інвестиції в Україну склали 796 млн дол. США, а з України в Угорщину 17,5 млн дол. США.

В Україні діє 474 підприємства за участю угорського капіталу, з яких 281 – спільні (2015). Найбільшими угорськими інвестиційними проектами в Україні є: «ОТР Банк» (з 1998); представництво компанії «Гедеон Ріхтер» (з 1995); представництво компанії Egis Pharmaceuticals (з 1999); холдинг Pannonplast як співвласник «Інтерагропак» (з 1999); с/г підприємство «Баболна Україна» (з 1999); «Мастерпласт Україна» (з 2005); компанія з виробництва комбікормів «АБО-Мікс» з холдингової групи Szabolcs Gabona (з 2005 р.); завод ЗБК «3 Бетони», заснований компаніями KESZ, ASA, Ferrobeton (з 2004); компанія з виробництва трансмісійних елементів «Пауер Белт» (з 2007). Вагомі позиції на українському ринку авіаперевезень займає WIZZ Air Hungary.

На початку XXI ст. українці здійснили масштабні інвестиції в металургійну промисловість Угорщини. Компанія «Індустріальний союз Донбасу» придбала у 2003 р. металургійний комбінат «Дунаферр» у м. Дунауйварош, вартістю 500 млн дол. США, а в 2004 р. – металургійний завод DAM Steel у м. Мішкольц, друге за потужністю металургійне підприємство

Угорщини, за 7,9 млн дол. США. Але у 2009 р. ІСД свою частку власності (52 %) комбінату «Дунаферр» продав російському інвестору.

За даними перепису населення 2011 р., в Угорщині проживало 5633 українці та 3323 русини. Українці Угорщини не мають окремих освітніх установ рідною мовою, однак кафедри україністики діють у Будапештському (з 2002), Сеґедському (з 1997) університетах та Ніредьгазькому інституті (з 2018). Також у Будапешті, Ніредьгазі та Варполоті діють українські недільні школи.

Упродовж 2010-х рр. в Угорщині відчутно збільшилась кількість громадян України, які прибувають з метою працевлаштування. Дозвіл на проживання у 2017 р. мали 10,1 тис. осіб, у 2019 р. – 52,6 тис.

Угода 1997 р. про транскордонне співробітництво між Угорщиною та Україною була націлена на співробітництво між органами місцевого та регіонального самоврядування. У 2007 р. була підписана міжурядова угода про малий прикордонний рух, яка надала жителям прикордонних районів України право на багаторазовий в'їзд та безперервне перебування протягом трьох місяців у прикордонній зоні Угорщини.

Впродовж 1991–2011 рр. діяла змішана українсько-угорська Комісія з питань забезпечення прав національних меншин, яка провела 15 засідань. Її діяльність зупинилася після незгоди української сторони на фіксацію пункту про формування Притисянського угорського національного округу на Закарпатті. У 2021 р. сторони відновили консультації щодо можливості поновлення засідань цієї Комісії.

Станом на 2022 р. в Угорщині діє шість українських товариств, найстарішим з яких є Товариство української культури Угорщини (з 1991). З 1993 р. діє Товариство русинської культури.

Згідно з нормами Закону про права національних й етнічних меншин Угорщини 1993 р., до історичних національних меншин віднесено українців та русинів як окремі етноси. Державне самоврядування українців Угорщини (15 депутатів) вперше було обране українською спільнотою в 1998 р. З 2014 р. українська меншина отримала право мати свого представника (депутата або речника) при Державних зборах Угорщини. Першим речником української громади в угорському парламенті у 2014 р. була обрана Ярослава Хортяні.

У 2007 р. ДСУУ було засновано Центр української культури та документації в Угорщині, у 2018 р. – часопис «Український вісник».

Чисельність угорців в Україні, за даними перепису населення 2001 р., складала 156,5 тис. осіб; майже 95 % угорців назвали рідною мовою угорську. Абсолютна більшість українських угорців проживає на Закарпатті (151,5 тис.), де вони складають 12 % населення, зокрема, у Берегівському р-ні – 76,15 %, в Ужгородському – 33,36 %, у Виноградівському – 26,17 %, у Мукачівському – 12,69 %.

Першими пам'ятками української культури в Угорщині стали встановлені у 1998 р. пам'ятні дошки у Королівському замку Будапешта, на будинку колишньої типографії, де в 1838 р. було видано «Русалку Дністрову», та у м. Токай на честь перебування Г. Сковороди. У 2001 р. у Тігоні було відкрито пам'ятник королю Андрашу I та його дружині – українській княжні Анастасії.

Після підписання 10.07.2007 р. у Будапешті Українсько-угорської декларації «Спільна пам'ять заради майбутніх поколінь» було відкрито в Угорщині пам'ятник Т. Шевченку в Будапешті (2007); меморіальний знак жертвам Голодомору в Україні у м. Чимир (2010); пам'ятну дошку на будинку, де працювало Посольство УНР в Угорщині у 1919–1924 рр. (2017). Будапешт став першою європейською

столицею, де було відкрито пам'ятник жертвам Голодомору в Україні (2009).

В Україні було встановлено: на Верецькому перевалі пам'ятний знак на честь 1100-річчя переходу угорськими племенами Карпат (2008); у м. Брянка Луганської обл. пам'ятний знак військовополоненим та інтернованим громадянам Угорщини, які загинули у таборах НКВС на території України у 1944–1950 рр. (2008); пам'ятник Ш. Петефі у Києві (2010) та ін. Загалом в Україні встановлено понад 60 пам'ятників та пам'ятних знаків угорським політичним та культурним діячам.

Характерним для угорців України є те, що вони зберігають свої традиції, культуру, мову, підтримують тісні стосунки з Угорщиною. Під час відвідин Ужгорода у 1993 р. прем'єр-міністр Угорщини Й. Анталл виступав за індивідуальну та культурну автономію угорської меншини. Діючи в унісон з політикою Будапешта, угорська спільнота Закарпаття упродовж 1989–2010 рр. розробила понад десять проектів про утворення автономії.

Станом на 2010 р. на Закарпатті завершився процес масової видачі 165 тис. Посвідчень закордонного угорця, а з 2012 р. розпочалося масове надання угорського громадянства. Впродовж п'яти років до 120 тис. українських угорців отримали й громадянство Угорщини. Ця акція прискорила еміграцію місцевих угорців до Угорщини та інших країн ЄС. Лише упродовж 2001–2017 рр. із Закарпаття до Угорщини переселилося до 35 тис. осіб. Близько 10 тис. пенсіонерів стали отримувати угорську пенсію як громадяни Угорщини.

У 2012 р. угорська мова, за рішенням міськради та райради, набула статусу регіональної у м. Берегове та Берегівському р-ні. У 2016/2017 н. р. у 71-й загальноосвітній школі Закарпатської обл. навчання проводилось угорською мовою (161 тис. учнів). В Ужгородському національному університеті у 2008 р. було створено гуманітарно-природничий факультет з угорською мовою викладання. Угорською мовою у м. Берегове також навчаються студенти Закарпатського угорського інституту ім. Ф. Ракоці II та у філіях Будапештського ім. Сент Іштвана і Ніредьгазького педагогічних інститутів Угорщини.

Після початку збройної агресії Росії проти України В. Орбан у травні 2014 р. звернувся до української влади з вимогою надати етнічним угорцям, які мешкають на Закарпатті, автономію.

З прийняттям у 2017 р. нового Закону про освіту в Україні відносини між Будапештом та Києвом загострилися. Угорці вважають, що цей закон грубо порушує права угорської національної меншини, позбавляючи її можливості навчатися рідною мовою. Тому Угорщина з 2017 р. блокує рух України до ЄС та НАТО – до врахування Україною угорських претензій.

Невдоволення Угорщини викликало й схвалення у 2019 р. Закону про забезпечення функціонування української мови як державної. У 2020 р. всі рішення місцевих рад про функціонування регіональних мов на території Закарпаття були скасовані. Однак мовно-освітні претензії Угорщини не знайшли вагомої міжнародної підтримки з боку інституцій ОБСЄ та ЄС.

Суперечки між обома країнами торкалися й проведення адміністративно-територіальної реформи на Закарпатті у 2019–2020 рр. та формування виборчих округів. Угорська сторона наполягала, щоб Берегівський р-н було сформовано за етнічною ознакою, проте у новому Берегівському р-ні угорці стали меншістю (43 % населення).

Угорщина послідовно виступає за відновлення територіальної цілісності України: засудила незаконну окупацію Криму Росією, російську агресію на сході України у 2014 р. та

російський повномасштабний напад на Україну 24.02.2022 р.

Станом на 30.04.2025 р. в Угорщині перебувало 67,2 тис. українських біженців від війни.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Угорщині у 1987–2002 рр. були включені: у Будапешті – королівський замок Буда XIV–XVII ст. з церквою Матяша Корвіна XIV–XIX ст., проспект Андраші та Площа Героїв (кінець XIX ст.), площа Кошута і приміщення Парламенту (1884–1904), Цитадель на вершині гори Ґеллерт (1854), парк Варошліґет із замком Вайдагуньяд (1896–1908), Угорський державний оперний театр (1875–1884), базиліка Святого Іштвана (1851–1905); с. Голлокьо у горах Чергат, споруджене у XIII ст.; Національний парк Аґґтелек із системою печер Барадла-Доміца (спільно із Словаччиною); тисячолітній бенедиктинський монастир у Паннонгальмі та його природне середовище; Національний парк Гортобадь-Пуста; ранньохристиянський некрополь м. Печ (IV ст.); культурний ландшафт оз. Фертьо/Нойзідлерзее (спільно з Австрією); історичний культурний ландшафт виноробного району Токай.

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 2001–2015 рр. включила: зібрання Бібліотеки Корвіна (частина із 54 книг); патент 1926 р. Кальмана Тіганя на «Радіоскоп»; Tabula Hungariae – найраніша зі збережених друкованих мап Угорщини, створена до 1528 р.; твір угорського математика, творця неевклідової геометрії Яноша Бояї Appendix, scientiam spatii absolute veram exhibens (1832); Архіви Шандора Чома, засновника наукової тібетології, Бібліотеки Угорської академії наук; відкриття Земмельвейса, одного із засновників асептики; три документи Лоранда Етвеша, які стосуються його дослідження еквівалентності гравітаційної та інертної мас (1908, 1920-ті).

До угорських шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО віднесла: свято Бусо в м. Могач (карнавал на честь закінчення зими); соколине полювання (спільно з іншими країнами); процес набивання тканин та фарбування індиго – кекфестес (спільно з іншими країнами); вишивка підгрупи угорців матіо.

Електронні джерела:

Сайт Державних зборів Угорщини: https://www.parlament.hu/
Сайт Уряду Угорщини: https://www.kormany.hu/
Сайт Центрального статистичного офісу: https://www.ksh.hu/
Сайт Державного самоврядування українців Угорщини: https://ukrajinci.hu/language/uk/home/
Сайт Посольства України в Угорщині: https://hungary.mfa.gov.ua/
Сайт Посольства Угорщини в Києві: https://kijev.mfa.gov.hu/ukr

Література:

Контлер Л. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы. – М., 2002. – 656 с.

Fodor I. Magyarország története. – Budapest, 2009–2010. – 1–24 köt.

Исламов Т. М., Пушкаш А. И., Шушарин В. П. Краткая история Венгрии. С древнейших времен до наших дней. – М., 1991. – 608 с.

Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания. – М., 1997. – 512 с.

Лущай В. І. Угорська революція 1956 р. як наслідок загострення суспільно-політичних та соціально-економічних протиріч в Угорщині у 1949–1956 рр. – К., 2008. – 221 с.

Кіш Є. Б. Суспільно-політична трансформація в Угорщині. 1966–1990 рр.: дис. … канд. іст. наук. – Ужгород, 1998. – 199 арк.

Ткач Д. І. Сучасна Угорщина в контексті суспільних трансформацій. – К., 2004. – 467 с.

Держалюк М. С. Активізація діяльності Угорщини у регіоні на початку XXI ст.: причини і результати // Суспільно-політичні процеси. – 2019. Вип. 4(14). – 368 с.

Мадяр С. А. Угорці в Києві. Глави історії угорсько-українських відносин з IX століття до наших днів. – К., 2018. – 396 с.

Волощук М. М. Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицько-Волинським князівством (кінець XII–XIII ст.): дис. … канд. іст. наук. – Івано-Франківськ, 2005. – 231 арк.

Рамач Я. Ю. Історія русинів Південної Угорщини (1745–1918): дис. … д-ра іст. наук. – Ужгород, 1995. – 448 арк.

Офіцинський Р. А. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – К., 1997. – 243 с.

Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.): дис. … канд. іст. наук. – Ужгород, 2007. – 224 арк.

Угорсько-українське пограниччя: етнополітичні, мовні та релігійні критерії самоідентифікації населення / відп. ред. І. Патер. – Львів, 2020. – 348 с.

М. С. Держалюк

ЧЕХІЯ

Сучасна назва держави: Чехія (*чеськ.* Česko), Чеська Республіка (*чеськ.* Česká republika).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Першою історичною назвою країни була «Богемія», що походить від імені кельтських племен бої (boii). Про Богемію (Boihaemi) як географічне поняття вперше згадує римський історик Таціт у своїй праці «Про походження і місце проживання ґерманців», написаній близько 98 р. н. е.

У «Чеській хроніці» (Chronica Boemorum), написаній Козьмою Празьким у 1119–1125 рр., вперше згадується легендарний прабатько сучасних чехів Богемус, який привів свій народ на територію сучасної Чехії, давши йому батьківщину. Із вдячності люди вирішили: «Якщо твоє ім'я Богемус (Bohemus), то нехай і країна буде названа Богемією (Bohemia)». Також у хроніці використовуються терміни: terrae Bohemorum – Богемська земля, Bohemorum – богеми, Ducis Bohemorum – князь Богемії.

У першій історичній хроніці чеською мовою – «Далиміловій хроніці» (1310–1314) – Богемуса вже названо Чехом (Čech). Так само у «Великопольській хроніці», написаній наприкінці XIII ст. латинською мовою (відома у рукописах XV ст.), вже згадується не Богемус, а Чех (Czech) та «королівство… чехів, які є богемцями» (regna… Czechorum, qui & Bohemi).

У «Повісті минулих літ» (редакція 1116 р., за Лаврентіївським списком 1377 р.) чехи як слов'янський народ згадуються у різних словоформах: «и тѣхъ Словѣнъ разидошасѧ по землѣ, и прозвашасѧ имены своими, гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ, ѣко пришедше сѣдоша, на рѣцѣ имѧнемъ Марава, и прозвашасѧ Морава, а друзии Чеси нарекошас». Також у «Повісті» використовувались такі форми, як: «Чахи», «Чесі», «Щехи», «Чехы».

Вперше назва «Чехія» (Czechya) була вжита Вацлавом Гаєком у «Чеській хроніці» / Hájkova kronika (1541), написаній чеською мовою.

Назву Czechia на позначення чеської держави вперше послідовно використав чеський письменник Павло Странський у виданій в 1634 р. в Лейдені книзі Respublica Bojema. Він підкреслює, що Богемія – це регіон європейського світу, який itemque Czechia vocatur («також називають Чехією»), та що богеми «вважають за краще називатися чехами» (ipti

tamen Czechowe dici malunt), неодноразово згадує етнонім «чехи» (czechus, czechi).

Слово Česko є у назві книги 1553 р. Przeloziena Wohrada z Nemčiny na Česko. Вперше термін «Чехія» (Česko) českою мовою на позначення назви усіх чеських земель зафіксований у вступі до книги «Атлас Маріануса» (Atlas Marianus) Вільгельма Ґуміппенберґа, перекладеної Антоніном Фрозіном з латинської у 1704 р.

Назва «Богемія» на позначення чеських земель активно вживалась до початку XX ст. Назва Česko офіційно почала вживатись з 1918 р. як частина назви «Чехо-Словацька держава» (Česko-Slovenský stát). Проте як окрема коротка географічна назва всієї країни «Чехія» (Česko) офіційно вживається лише з 1993 р. Для неофіційної назви країни переважно використовується поняття «Чеські землі».

Створення держави. Першою державою чехів і моравців стало Моравське князівство, яке на початку 830-х рр. трансформувалось у Великоморавську державу. Її історичним спадкоємцем стало Чеське князівство зі столицею в Празі, яке виділилося зі складу Великоморавської держави у 895 р.

Незалежність від Австро-Угорської імперії – з 28.10.1918 р. Сучасна Чеська Республіка існує з 01.01.1993 р., після припинення існування федерації зі Словаччиною.

Історичні назви держави: Держава Само (623–658); Моравське князівство (перша третина IX ст.); Велика Моравія / Великоморавська держава (830–907); Чеське князівство (872–1086, 1092–1158, 1172–1198) та Королівство Богемія (Чехія) (1086–1092, 1158–1172, 1198–1806), з 1041 р. у складі Священної Римської імперії ґерманської нації; Землі Богемської (Чеської) корони, коронна земля у складі Габсбурзької монархії (1348–1804), Австрійської та Австро-Угорської імперії (1804–1918); Маркграфство Моравія у складі Королівства Богемія (Чехія) та Земель Богемської (Чеської) корони (1182–1918); Держава таборитів (1421–1434); Республіка Чехословацька / Чехо-Словацька держава (1918–1920); Чехословацька Республіка (1920–1938); Чехо-Словацька Республіка (1938–1939); Протекторат Богемія і Моравія у складі Німецької / Великонімецької імперії (1939–1945): Чехословацька Республіка (1945–1960); Чехословацька Соціалістична Республіка (1960–1990); Чеська Соціалістична Республіка у складі Чехословацької Соціалістичної Республіки (1969–1990); Чеська Республіка у складі Чехословацької Федеративної Республіки (1990); Чеська Республіка у складі Чеської і Словацької Федеративної Республіки (1990–1993); Чеська Республіка (з 01.01.1993).

Площа: 78,8 тис. км^2, що складає 13 % площі України.

Населення: 10 млн 909 тис. осіб (на 01.01.2025, Євростат).

Очікувана тривалість життя при народженні: 80,3 р. (чоловіки – 77,3; жінки – 83,2) (2024, Євростат).

Етнічний склад населення: чехи – 57,3 %, моравці – 3,4 %, словаки – 0,9 %, етнічно не ідентифіковано – 31,6 % (2021, перепис).

Чисельність українців складає близько 230 тис. осіб (78068 громадян Чехії та 150178 громадян України, (2021, перепис).

Столиця: Прага – 1 млн 398 тис. осіб. **Найбільші міста:** Брно – 403 тис.; Острава – 283 тис.; Плзень – 188 тис.; Ліберец –108 тис.; Оломоуц –103 тис. осіб (31.12.2024, Чеський статистичний офіс).

Державна мова: чеська з 1920 р. (під назвою чехословацька у 1920–1948; нарівні зі словацькою у 1968–1993). Офіційно визнаними (з 2004) мовами національних меншин є словацька, німецька, польська, білоруська, болгарська, в'єтнамська, грецька, ромська,

російська, русинська, сербська, хорватська, угорська, українська.

Вперше чеська мова стала офіційною у Чехії та Моравії у середині XV ст. під час гуситської революції.

Перший відомий запис зв'язної фрази чеською мовою було зроблено на початку XIII ст. (приписка до грамоти про заснування Літомержицького капітула 1057 р.). Найдавнішими літературними творами чеською мовою є «Кунгутіна пісня» (1264–1294) та «Островська пісня» (1260–1290). Першою книгою, надрукованою чеською мовою, була «Хроніка Троянська» (1468).

Релігійний склад населення: католики – 7 %, 47,7 % – нерелігійні, 30,1 % не відповіли на питання (2021, перепис).

Державний устрій: республіка (з 1918); парламентсько-президентська республіка (з 1992). **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** голова.

Вищий законодавчий орган: Парламент (з 01.01.1993), який складається з верхньої (Сенат, з 1996) і нижньої (Палата депутатів) палат. З 01.01.1969 р. до 31.12.1992 р. вищим законодавчим органом Чехії була Чеська національна рада, яка перетворилась на Палату депутатів з 01.01.1993 р.

Першим чеським представницьким та законодавчим органом у добу Новітньої історії став Чеський національний комітет, утворений 13.07.1918 р. Його замінили Революційні народні збори Чехословаччини, створені 14.11.1918 р. У 1920–1939 рр. діяли Національні збори Чехословацької Республіки.

З XII ст. і до 1918 р. вищим представницьким та законодавчим органом країни був Чеський земський сейм.

Діюча Конституція прийнята Чеською національною радою 16.12.1992 р. і набрала чинності з 01.01.1993 р. Діє зі змінами і доповненнями 1997, 1998, 2000, 2001, 2002, 2009, 2012, 2013 рр. Перша чеська конституція – Тимчасова конституція Республіки Чехословацької – була схвалена 13.11.1918 р.

Статус у відносинах з ЄС: член ЄС з 01.05.2004 р.; член Шенґенської зони з 21.12.2007 р.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член ООН (з 1993; ЧСР співзасновник, 1945); співзасновник Ради економічної взаємодопомоги (1949–1991); співзасновник ОВД (1955–1991); член ОБСЄ (з 1993; ЧССР співзасновник, 1973); член Центральноєвропейської ініціативи (з 1993; ЧСФР, з 1990); член Вишеградської групи (з 1993; ЧСФР з 1990); член Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі (1993–2004; ЧСФР співзасновник, 1992); член Ради Європи (з 1993); співзасновник СОТ (1995); член ОЕСР (з 1995); асоційований член ЗЄС (1999–2011); член НАТО (з 1999 р.); співзасновник Бухарестської дев'ятки (2015); член Ініціативи трьох морів (з 2016).

Розмір ВВП на душу населення: у 2019 р. (в поточних цінах), за даними Євростату, складав 20640 євро (19 місце серед EU–28); за даними МВФ – 23213 дол. США (36 місце в світі); за даними Світового банку – 23102 дол. США (41 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Вік найдавнішого артефакту на території Чехії, який свідчить про перебування тут людини, складає 800 тис. років (чоппер з Червоної Гори у Брно).

Велику роль в історії розвитку населення Чехії епохи бронзи відіграли племена унетицької (XXIV–XV ст. до н. е.) та лужицької (XIV–III ст. до н. е.) культур.

З V ст. до н. е. на території Чехії почали розселятись кельтські племена – бої та, ймовірно, вольки. Напад на землі Чехії близько 120 р. до н. е. ґерманських племен кімврів і тевтонів,

відбитий боями, підштовхнув їх до будівництва великих протоміст (оппідумів). Останній успішний військовий похід бої здійснили на початку I ст. до н. е. у Паннонію, захопивши територію до р. Тиса.

Після того як у 60 р. до н. е. військо даків розгромило боїв, частина їх вирушила до Ґалії, а частина залишилась жити у складі держави царя Дакії Буребісти.

Приблизно у 9–8 рр. до н. е. ґерманське плем'я маркоманів зайняло рівнину в центрі Чехії, а споріднені їм квади – Моравію, витіснивши звідти боїв. Вождь маркоманів Маробод проголосив себе володарем цих земель та визначив столицею м. Маробудуум (зараз Страконіце). Поява ґерманців призвела до економічного занепаду чеських земель: були знищені деякі кельтські оппідуми, припинилося товарне виробництво, карбування монет.

У 18–21 рр. н. е. римляни тимчасово завойовують маркоманську державу у Богемії та квадську державу у Моравії.

Наприкінці II ст. н. е. ґерманське населення сучасної Чехії (маркомани і квади) брало активну участь у першому великому наступі варварських племен на Римську імперію, який отримав назву Маркоманської війни (166–180). Внаслідок Маркоманської війни Південна Моравія на деякий час опинилась під римською владою. У 374 р. римляни здійснили останній похід на квадів.

На початку V ст. квади і маркомани приєднались до остґотів у їх походах на Італію. У першій половині VI ст. на територію Чехії прийшли ґерманські племена герулів, ланґобардів і тюрінґів. Південна частина сучасної Чехії увійшла до складу держави ланґобардів, західна – до складу держави тюрінґів.

Перша згадка про перебування слов'ян на землях Чехії відноситься до 512 р. Після того як у 568 р. ланґобарди пішли до Північної Італії, територія Чехії почала активніше заселятись слов'янами.

У VI–VII ст. Чехія була заселена слов'янськими племенами т. зв. празької культури, які прийшли з-за Карпат та з району басейну Вісли.

З 567 р. небезпечним сусідом чеських слов'ян стає Аварський каганат, який на початку VII ст. підпорядковує землі Південної Моравії. Повстання слов'ян проти влади аварів, яке очолив франкський купець Само, завершилось розгромом аварів та створенням у 623 р. на території сучасної Чехії першого раннього слов'янського надплемінного об'єднання державного типу – Держави Само. У часи розквіту до Держави Само входили землі Богемії, Моравії, Словаччини, Нижньої Австрії, Сілезії, лужицьких сербів, словенців та хорватів.

Слов'яни під командуванням Само розбивають у 631 р. війська франкського короля Дагоберта I, які вторглись у слов'янські землі, а в 632–636 рр. розпочинають власні походи у ґерманські землі, доходячи до Тюрінґії. Після смерті Само у 658 р. його держава розпалась.

За традицією, започаткованою Козьмою Празьким (1045–1125), вважається, що саме у 640-х рр. на свою нову батьківщину прибувають племена чехів, які, як вважається, належали до хорватської групи племен. Після розпаду Держави Само продовжили існувати слов'янські племінні князівства чехів і моравян. Першими легендарними чеськими князями були: Чех (Богемус), Крок, Пржемисл Орач.

Внаслідок походів короля франків Карла Великого на Чехію у 805–806 рр. чехи були підпорядковані його владі та зобов'язалися сплачувати данину, у 817 р. владу франків визнали моравани. Надалі у союзі з франками чехи й моравани завершили боротьбу з аварами.

На початку IX ст. на чеських землях існувало Моравське князівство, на території сучасної Словаччини – Нітранське князівство.

Правитель Моравського князівства Моймир I (830–846) розпочав об'єднання чеських і словацьких земель. Упродовж 830-х рр. він встановив контроль над Богемією та Нітранським князівством, потім над сербо-лужицькими землями. У результаті цього сформувалась Великоморавська держава (Велика Моравія), яка звільнилась від влади Франкської імперії у 830-х рр. У 831 р. Моймир організував хрещення мораван баварським єпископом.

Посилення централізації в державі привело до повстання племінної знаті, чим скористався король Східного Франкського королівства Людовік Німецький, який здійснив у 846 р. похід на Моравію, усунувши Моймира I від влади. Більшу частину правління князя Ростислава (846–870) східнофранкські правителі неодноразово ходили походами на Чехію і Моравію, прагнучи встановити над ними контроль.

У 863 р., у відповідь на прохання князя Ростислава, до Моравії з Візантії прибувають брати Кирило і Мефодій. Тут Кирило створив слов'янську абетку та переклав слов'янською мовою основні богослужебні тексти. Мефодій у 869 р. був висвячений Папою єпископом паннонсько-моравської архієпископії із завданням поширювати християнство серед слов'янських племен.

За правління Святополка (870–894), васала у 874–890 рр. Східного Франкського королівства, Велика Моравія стала однією з найбільших у Центрально-Східній Європі держав з населенням близько 1 млн осіб. За Святополка були приєднані Сілезія, Південна Польща, Полаб'я, Потисся. Прагнучи заручитись підтримкою Папи, Святополк після смерті Мефодія у 885 р. заборонив слов'янське богослужіння та видворив з країни священників, навчених слов'янській грамоті.

Останнім князем Великоморавської держави був Моймир II (894–906), за правління якого вона почала втрачати землі, аж поки не впала під ударами угорців у 906 р. Основні землі Великої Моравії були поділені між Чехією та Угорщиною.

Першим історичним чеським князем є Борживой I (872–892) з династії Пржемиславовичів. За правління Чеським князівством його сином Спитігнєвом I (894–915) Чехія у 895 р. відділилась від Великоморавського князівства та визнала васальну залежність від Східного Франкського королівства. Спитігнєв I погодився на підпорядкування Чехії церковній владі реґенсбурзького єпископа. За його правління Прага стала столицею Чехії. Чехи воювали з Великою Моравією до її падіння у 906 р.

Князь Вацлав (921–935), убитий братом Болеславом, сприяв християнізації чеських земель. Він був канонізований і став одним із головних чеських святих – «патроном Чехії», а саму Чехію з кінця X ст. чехи почали називати «землею Святого Вацлава».

Під час правління Болеслава I (935–967) до складу Чеського князівства увійшли Моравія, Західна Словаччина і польські землі, розташовані у верхів'ях Одри й Ельби. У 955 р. Болеслав I почав карбувати першу чеську монету – срібний денарій, встановив перший державний податок та земські повинності. Прага стає значним європейським торговим центром. При Болеславі II (967–999) до Чехії було приєднано Північно-Західну Словаччину та Сілезію, утворено Празьке єпископство (973), підпорядковане Майнцському архієпископству.

Після жорстокого знищення у 995 р. конкуруючого центру об'єднання чеських земель – м. Лібіце і династії Славниковичів – об'єднання чеських земель під владою династії Пржемисловичів було завершене. У 990-х рр. великопольський князь Мєшко I та його син Болеслав I Хоробрий повернули під

польський контроль землі у верхів'ях Одри й Ельби.

У 1041 р. за правління Бржетіслава I (1035–1055) Чехія змушена була визнати себе ленником німецького імператора Генріха III. Бржетіслав I остаточно ліквідував залишки родового ладу в Чехії, перетворивши племінних князів і родову знать на служилу аристократію. У 1055 р. він унормував принцип успадкування трону, запровадивши систему сеньйорату, при якому трон переходить до старшого у роді (брата монарха). Однак вона лише посилила феодальні усобиці.

За допомогу в боротьбі з німецькими князями імператор Генріх IV надав князю Вратиславу II (1061–1092) у 1086 р. титул короля, однак без права успадкування. У 1158 р. імператор Фрідріх I Барбаросса також надав князю Владіславу II (1140–1174) за допомогу в хрестовому поході королівський титул без права успадкування. Саме тоді виник сучасний герб Богемії (Чехії) – коронований срібний лев на червоному полі.

З середини XII ст. системного характеру набула німецька колонізація, яку підтримували чеські правителі, запрошуючи до країни німецьких селян, міщан та рудокопів. Орендованою землею німецькі колоністи здебільшого володіли на умовах спадкового права («німецьке право»). Німецькі міські поселення у Чехії жили за нюрнберзьким та маґдебурзьким правом, норми якого діяли до 1811 р. За участі німців були засновані Ческе Будєйовіце (1265), Кутна Гора (1289), Плзень (1295) та інші міста. Поступово склалася ситуація, коли усі більш-менш заможні міщани, купці й ремісники в Чехії були майже виключно німцями. Панівне становище німців у містах сприяло становленню чеської самосвідомості та виникненню антинімецьких настроїв.

В XI–XII ст. чеська держава переживала період політичної роздробленості. Користуючись внутрішніми заколотами у Чехії, імператор Фрідріх I у 1182 р. відокремлює від Богемії Моравію та перетворює її на окреме володіння – маркграфство. В 1189 р. чеський князь Конрад II, за допомогу шляхти в отриманні престолу, видав т. зв. «Статут Конрада», яким на законодавчому рівні закріпив усі володіння феодалів як спадкові. «Статут Конрада» був схвалений Чеським сеймом.

Державний статус Чехії зміцнився за Пржемисла I Отакара (1197–1230), коли вона з 1198 р. стала спадковим королівством. «Золотою буллою», виданою імператором Фрідріхом II у 1212 р., визнавались: неподільність чеської держави, перетворення Чехії із князівства у королівство, право місцевих феодалів обирати короля. Також Папа Римський надав у 1212 р. Пржемислу I право призначати празьких єпископів. Цими рішеннями фактично визнавалась державна самостійність Чехії. За Пржемисла I була змінена система успадкування престолу – запроваджено принцип примогенітури (первородства), при якому трон переходить до старшого сина.

На XIII–XIV ст. припадає період найвищого злету середньовічної чеської держави. За правління короля Пржемисла II Отакара (1253–1278) розпочався період чеської експансії. Ще у 1251 р. він був обраний герцогом Австрії, а згодом приєднав до Чехії Штірію (1261), Карінтію і Крайну (1269), Фріулі (1272), брав участь у поході Тевтонського ордену проти пруссів і литовців у 1255 р., був засновником фортеці Кеніґсберґ. Посилення Чехії привело до конфлікту з імператором Рудольфом Габсбурґом, який тривав упродовж 1273–1278 рр. Він завершився спочатку відмовою Пржемисла II у 1276 р. від прав на Австрію, Штірію, Карінтію, Крайну, Фріулі, а потім поразкою чеської армії від об'єднаних сил Священної Римської імперії та Угорщини у битві на Моравському

полі під Дюрнкрутом 25.08.1278 р. і загибеллю Пржемисла II.

За правління Вацлава II (1278/1283–1305) Чехія стає однією із наймогутніших держав Європи. Наприкінці XIII ст. на Кутній Горі розпочинається масове видобування срібла. У часи Вацлава II Чехія видобувала майже половину європейського срібла. У 1300 р. король починає карбувати нову чеську монету – празький грош, який у XIV–XV ст. у Центральній та Східній Європі виконував роль міжнародного платіжного засобу.

У зовнішньополітичній сфері Вацлав II продовжив експансіоністський курс. У 1291 р. він отримав Краківське князівство, у 1300 р. був обраний королем Польщі.

У 1306 р. припинилась чоловіча лінія династії Пржемисловичів, і після феодальної усобиці королем Чехії стає Йоганн I Люксембурзький (1310–1346), при якому до чеських земель були приєднані Верхня Лужиця та більша частина Сілезії. Вступаючи на престол, Йоганн I грамотою 1310 р. підтвердив права і вольності чеської шляхти.

Посилення Чехії в XIV ст. значною мірою пов'язане з правлінням сина Йоганна I Карла I (1346–1378), який з 1355 р. також був імператором Священної Римської імперії під іменем Карла IV. При ньому у Празі було засноване архієпископство (1344) та університет (1348). Празьке архієпископство підпорядковувалось напряму римській курії, тобто чеська Церква стала самостійною. Вважаючи Чехію основною базою своєї династії, він намагався зміцнити її і сприяв розвитку економіки і культури. Це був час, коли Чехія посідала провідне місце в Імперії, а Прага стала її столицею. У 1348 р. було офіційно закріплено поняття «Землі Чеської (Богемської) корони», до яких входили Чехія (Богемія), Моравія, Сілезія, Верхня і Нижня Лужиці. На XV ст. німці складали близько половини населення Земель Чеської корони.

«Золота булла» 1356 р. Карла IV поставила Королівство Чехія у привілейоване становище в Імперії. Чеський король визнавався першим курфюрстом; чеський престол у випадку припинення династій мав заміщати Чеський сейм, а не імператор; вирок чеського короля є остаточним і не може бути оскаржений перед імператором; іноземці не можуть купувати маєтності у Чехії.

Страта у 1415 р. Яна Гуса, популярного чеського проповідника та ректора Празького університету, який прагнув реформи Католицької церкви та суспільства, стала поштовхом до Гуситських війн (1419–1434). У «Чотирьох празьких статтях» (1420) гуситы виклали свої погляди щодо покращення Церкви та суспільства: рівність священнослужителів та віруючих на службі Божій; вільна проповідь Слова Божого; позбавлення Церкви земельних володінь та політичної влади; суворе покарання за «смертні гріхи». Радикальне крило гуситів називалось «таборити», помірковане – «чашники».

Видатними гуситськими полководцями були Ян Жижка та Прокоп Великий, під керівництвом яких гуситське військо відбило п'ять хрестових походів імперського війська у 1420, 1421–1422, 1426, 1427 та 1431 рр., а також здійснило походи на Сілезію, Саксонію, Баварію, Тюрінґію, Австрію, Угорщину, Тевтонський орден. Союзниками гуситів були ВКЛ та Польща. Після поразки в 1431 р. скликаний Папою Базельський собор у 1433 р. пішов на переговори та компроміс із чашниками, наслідком якого став союз поміркованих гуситів та богемських католиків. 30.05.1434 р. у битві під Ліпанами армія таборитів та «сиріток» була розгромлена армією чашників і католиків.

Угодами 1436 р. між чашниками та імператором Сіґізмундом I Люксембурґом і представниками Базельського собору гусизм було легалізовано. Вперше у своїй історії Католицька

церква була змушена визнати право єретиків сповідувати свою віру.

Важливим наслідком Гуситських війн стала загибель або втеча значної кількості німецького населення з території Чехії, що дозволило чеському етносу закріпити домінуюче становище в державі. Впродовж 1439–1452 рр. у Чехії не було короля. На місцях встановилася влада політичних союзів, що об'єднували шляхту і міста під керівництвом гетьманів. У 1452–1453 рр. чашник Їржі з Подєбрад був обраний знаттю правителем країни, а впродовж 1458–1471 рр. – чеським королем.

З метою отримати польську допомогу в боротьбі з Угорщиною гуситський сейм обирає чеським королем Владислава II Доброго (1471–1516), сина польського короля. Однак внаслідок чесько-угорської війни Моравія, Сілезія і Лужиці у 1478 р. переходять під владу Угорщини. Владислав II зміг повернути контроль над цими землями лише після того, як у 1490 р. був обраний угорським королем під іменем Уласло II.

У 1485 р. чеські католики і гусити-чашники уклали першу в Європі угоду про повну рівноправність обох конфесій – Кутногорський релігійний мир. Водночас з 1487 р. чеські селяни позбавлялися права переходу від своїх панів. У 1500 р. Чеський сейм ухвалив «Земський статут Владислава» – перший кодифікований звід законів в інтересах чеської шляхти, який обмежував права короля. Боротьба міст зі шляхтою за свої права завершилась укладенням на сеймі 1517 р. Святовацлавської угоди, якою шляхта визнала представництво міст у сеймі. Ці документи оформили перетворення Чехії на станову державу.

Після загибелі в Могацькій битві 1526 р. короля Чехії та Угорщини Людовіка II Яґеллончика на чеський престол було обрано австрійського ерцгерцога Фердінанда (1526–1564), що закріпило перехід чеських земель у володіння династії Габсбурґів та спричинило нову хвилю німецької колонізації. Після придушеного у 1547 р. виступу празьких міщан міста втратили свій голос у Чеському сеймі, а з другої половини XVI ст. у Чехії розпочалась контрреформація.

Рудольф II (1576–1612) був останнім Габсбурґом на чеському троні, який обрав Прагу своєю резиденцією. 09.07.1609 р. він підписав «Грамоту величності», якою урівняв чашників та чеських братів у правах з католиками.

Порушення Габсбурґами привілеїв чеських протестантів привели до «празької дефенстрації» 1618 р. та повстання чеських протестантських станів, з яких розпочалась перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна. Повстання завершилось розгромом чехів у битві біля Білої Гори поблизу Праги 08.11.1620 р., що позбавило Чехію політичної самостійності на три століття.

Чеські брати і кальвіністи були вигнані з країни; всі храми у 1624 р. були передані католикам; було конфісковано та передано католикам близько 50 % маєтків; більша частина чеських шляхетських родів була доведена до бідності або повного зубожіння; некатолики позбавлялись громадянських прав, їм заборонялось займатись ремеслами і промислами; Празький університет та усі школи передавались єзуїтам. З 1627 р. Чехія була проголошена спадковим володінням Габсбурзького дому, законодавча влада передавалась виключно королю; права чеського та моравського земських сеймів були суттєво обмежені; усіх некатоликів зобов'язали продати своє майно та виїхати з країни – близько 30 тис. сімей ремісників та чверть шляхти залишили країну.

Під час Тридцятилітньої війни чеські землі окуповували саксонці та шведи. У 1635 р. Лужиці перейшли до Саксонії. Чехія і Моравія зазнали величезних втрат від війни: населення

зменшилось на 1 млн осіб, понад 100 міст і 1,1 тис. сіл та 270 замків були спустошені. Загалом упродовж 1620–1640-х рр. чехи втратили свою інтелектуальну і політичну еліту. На спустошеній війною землі розпочалась нова хвиля німецької колонізації. З другої половини XVII ст. у Чехії кількісно почала переважати німецька шляхта, німці зайняли панівне положення в управлінні та економіці чеських земель, німецька мова стала мовою панівного класу.

У результаті трьох Сілезьких війн (1740–1763) між Пруссією і Габсбурґами останні втратили всю Сілезію, окрім Цєшинської, після чого німці втратили чисельну превагу над чехами у межах Земель Чеської корони.

У 1749 р. було ліквідовано залишки самостійності Чеської держави через створення загальних для австрійських та чеських земель адміністративних органів влади.

Після великого селянського повстання в Чехії у 1775 р. імператор Йозеф II 01.11.1781 р. видав закон про скасування особистої залежності селян. У 1781 р. імператор видав закон про віротерпимість, яким зрівняв у правах усіх віруючих.

З початку XIX ст. на чеських землях розпочалась промислова революція. У 1804 р. на суконній фабриці у Ліберці було застосовано першу парову машину. Станом на 1840 р. 60 % парових машин Австрійської імперії працювали у чеських землях. У 1825 р. в Празі було створено Чеський ощадний банк. Перші залізниці імперії проходили здебільшого чеськими землями (Лінц–Чеські Будейовиці, 1825–1832; Прага–Лани, 1828–1833).

У XVIII – першій половині XIX ст. під впливом ідей Просвітництва у Чехії розгорнувся широкий національно-культурний рух, який з 30–40-х рр. XIX ст. набув політичного та масового характеру. Спроба Йозефа II надати у 1781 р. німецькій мові статусу офіційної на чеських землях стала імпульсом для розвитку чеської мови та процесів національного відродження загалом. У 1786 р. Ф. Прохазка переклав і видав чеською мовою Новий Заповіт, у 1796 р. вийшов перший навчальний посібник вітчизняної історії чеською мовою – «Коротка історія Чехії з найдавніших часів до сучасності» Ф. Пелцла.

З початком «весни народів» у Празі на мітингу 11.03.1848 р. було ухвалено петицію до австрійського імператора і чеського короля Фердінанда I Габсбурґа з вимогами єдиного законодавчого сейму для чеських земель, рівності чеської і німецької мов в усіх сферах життя, свободи преси, зборів, ліквідації феодальних повинностей на селі тощо. Створений 10.04.1848 р. Національний комітет став фактичним урядом Чехії.

У 1840-х рр. чеські політичні діячі К. Гавлічек-Боровський, Ф. Палацький та ін. висунули концепцію австрославізму, який ставив за мету здобуття рівноправності й автономії слов'янських народів та перетворення Австрії на федерацію рівноправних народів в рамках монархії Габсбурґів. Ці ідеї були підтримані на Слов'янському з'їзді 02.06.1848 р. в Празі. Натомість німецька меншина Чехії прагнула приєднати чеські землі до Великої Німеччини. У 1848 р. вперше була обґрунтована ідея об'єднання земель Чехії, Моравії та Словаччини у межах єдиної адміністративної одиниці.

Повстання пражан 12–17.07.1848 р. було придушене імператорськими військами. Під тиском революції у 1848 р. в Австрійській імперії, зокрема і в чеських землях, було проведено аграрну реформу – селяни стали юридично повноправними людьми, скасовувалась панщина.

У 1860 р. була створена Національна партія (старочехи, Ф. Палацький та ін.), яка виступала за надання автономії чеським землям. У 1874 р. із Національної партії виділились

младочехи (Національна партія вільнодумних, К. Сладковський та ін.), які вимагали трансформації країни у триєдину австро-угро-чеську монархію. У 1878 р. утворилася Чехослов'янська соціал-демократична робітнича партія.

У 1865 р. Чеський сейм ухвалив закон про рівноправність чеської і німецької мов у Чехії, однак лише з 1880 р. було дозволено використовувати чеську мову поряд з німецькою у судочинстві, і лише з 1897 р. в адміністративних установах (скасовано імператором у тому ж році).

У 1880-х рр. розпочалась боротьба між чеськими та німецькими товариствами за вплив на школи, загалом посилилось політичне протистояння між чехами та німцями. У відповідь на посилення антиавстрійських настроїв та демонстрації в 1893–1895 рр. у Чехії було запроваджено військовий стан.

Напередодні Першої світової війни чеські землі були найбільш індустріально розвиненою частиною Австро-Угорської імперії. Маючи лише 10% території та 20% населення імперії, вони виробляли близько 70% усіх промислових товарів.

Перша світова війна сприймалась чехами як війна між німцями та слов'янами, а тому велика кількість мобілізованих чехів перейшла на бік країн Антанти. Чехословацькі легіони створювались у Росії, Франції та Італії. На кінець Першої світової війни Чехословацький корпус у складі російської армії нараховував 60 тис. бійців, Чехословацький італійський легіон у складі італійської армії – 25 тис., Чехословацька бригада у складі французької армії – 9,6 тис. Упродовж 1918–1920 рр. ці частини були репатрійовані до Чехословаччини й стали основою її армії.

Організація чеського національного руху була пов'язана передовсім з діяльністю нелегальної організації «Чеська мафія», яка виникла наприкінці 1914 р.

Програма створення незалежної держави була публічно висунута в 1915 р. колишнім депутатом австрійського Рейхстагу Томашем Масариком у меморандумі «Незалежна Богемія». 22.10.1915 р. була підписана Клівлендська угода між Чеським національним об'єднанням і Словацькою лігою про об'єднання чеського та словацького народів у федеративну державу з повною національною автономією Словаччини. 14.11.1915 р. у Парижі було створено керівний центр визвольного руху – Чеський закордонний комітет (з 1916 р. – Чехословацька національна рада на чолі з Т. Масариком). З 1917 р. вимоги створення самостійної чехословацької держави почали лунати публічно у самій Чехії.

Політичну доктрину нової держави – чехословакізм – остаточно сформулював Т. Масарик (юридично закріплена Конституцією 1920 р.).

Незалежність Чехословацької держави була проголошена Чехословацьким національним комітетом 28.10.1918 р., у день визнання Австро-Угорщиною поразки в Першій світовій війні. Австрійці без опору передали владу чехам. 30.10.1918 р. Словацька національна рада висловилась за приєднання Словаччини до чеських земель в єдиному державному утворенні. Ухвалена 13.11.1918 р. Тимчасова конституція проголосила республіканську форму правління. Першим президентом Чехословацької Республіки було обрано Т. Масарика (1918–1935).

Остаточно кордони Чехословацької Республіки були визначені Версальським (1919), Сен-Жерменським (1919) та Тріанонським (1920) договорами. Як одна з держав-наступниць Австро-Угорщини, ЧСР зобов'язалась виплатити частину її зовнішнього боргу в обсязі 16,9 млрд крон.

Спробу чеських німців восени 1918 р. створити незалежні провінції (Німецька Чехія,

Судетська область, Область Чеського Лісу і Німецька Південна Моравія) з наміром приєднати їх до Австрії уряд Чехословаччини припинив, увівши туди війська. У 1919 р. чеські війська були введені у Словаччину та на Закарпаття, які до того підпорядковувались угорській владі. У 1919 р. Чехословаччина також ввела свої війська і в Цєшинську Сілезію, через що виник конфлікт з Польщею. За рішенням міжнародної конференції в Спа 28.07.1920 р., більша її частина була передана Чехословаччині.

Побоюючись територіальних претензій з боку Угорщини, ЧСР разом із Румунією та Югославією сформували у 1920–1921 рр. військово-політичний союз Мала Антанта, поглиблений у 1926 р. договором про взаємну співпрацю у разі війни. В 1924 р. Чехословаччина уклала із Францією договір про погодження дій у питаннях безпеки, який вважався гарантією цілісності ЧСР.

Впродовж 1918–1919 рр. у Чехословаччині було реалізовано низку важливих реформ: скасовано дворянство; виборче право надано всім громадянам республіки, зокрема жінкам (1919); узаконено свободу слова і друку тощо; проведено аграрну реформу (1919); вперше в Європі було запроваджено 8-годинний робочий день (1918), державне страхування від безробіття (1918), страхування робітників у випадку хвороби (1919).

Згідно з переписом 1921 р., у ЧСР проживало 6,5 млн чехів, 3,1 млн німців, 2 млн 250 тис. словаків, 750 тис. угорців, 500 тис. українців та ін.

У 1920 р. була прийнята нова Конституція Чехословацької Республіки, яка передбачала автономію Підкарпатської Русі (Закарпаття). Однак ця норма була реалізована лише з ухваленням 22.01.1938 р. конституційного закону про автономію Словаччини і Підкарпатської Русі, після чого Чехословаччина перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців.

У грудні 1920 р. в Чехословаччині було придушено спробу комуністичного перевороту.

За економічними показниками і досягнутим рівнем життя ЧСР у 1920-х рр. входила до десятки найрозвинутіших країн світу. Світова економічна криза 1929–1933 рр. сприяла поширенню праворадикальних настроїв у прикордонних німецькомовних районах.

На президентських виборах 1935 р. президентом був обраний Е. Бенеш (1935–1938).

Аншлюс Німеччиною Австрії 12.03.1938 р. став своєрідним сигналом для активізації німецьких сепаратистів у чеських Судетах, чим скористалася гітлерівська Німеччина, підтримувана Угорщиною й Польщею.

На Мюнхенській конференції 30.09.1938 р. за участі глав держав Англії, Франції, Німеччини та Італії, без участі чехословацького представника, було прийнято рішення про розчленування території ЧСР. Німеччині передавались Судетська обл. та інші населені німцями райони Чехії, Польщі – Цєшинська обл., Угорщині – райони з угорською більшістю у Словаччині та Підкарпатській Русі. Відповідно до цього рішення Чехословаччина впродовж жовтня-листопада 1938 р. без бою втратила третину своєї території, 5 млн населення, потужні оборонні споруди на кордонах. Суспільство було деморалізоване.

14.03.1939 р. Словаччина, а 15.03.1939 р. – Карпатська Україна оголосили самостійність. 15.03.1939 р. німецькі війська зайняли територію Чехії та Моравії. ЧСР припинила своє існування, натомість було утворено Протекторат Богемія і Моравія у складі Третього рейху. Незалежна Словацька Республіка як союзник Третього рейху існувала до 1945 р., Карпатська Україна була окупована Угорщиною у березні 1939 р.

Чехи сформували два політичних центри визвольного руху: у Лондоні, де з 1940 р. перебував емігрантський чехословацький уряд Е. Бенеша, та у Москві, де перебувало керівництво Комуністичної партії Чехословаччини на чолі з Клементом Ґотвальдом.

У 1940 р. два чехословацькі полки брали участь у боях з німецькою армією на території Франції, потім близько 1 тис. чехословацьких льотчиків брали участь у «Битві за Англію» у 1940–1941 рр., у 1942 р. у складі РСЧА було сформовано 1-й окремий Чехословацький батальйон, який у 1943 р. переріс у бригаду, а в 1944 р. у 1-й Чехословацький армійський корпус під командуванням Людвіка Свободи. Основну частину бійців цих підрозділів становили українці / русини Закарпаття.

У грудні 1943 р. Е. Бенеш, уряд якого визнавали і Велика Британія, і США, і Франція, і СРСР, підписав радянсько-чехословацький договір про дружбу, взаємну допомогу і післявоєнне співробітництво. Упродовж квітня 1944 – квітня 1945 рр. РСЧА, за участі 1-го Чехословацького армійського корпусу, звільнила території домюнхенської ЧСР: Закарпаття, Словаччину та Моравію.

У березні 1945 р. до Москви прибув Е. Бенеш із більшістю емігрантського уряду і там було досягнуто політичного компромісу з КПЧ та сформовано спільний уряд, у якому ключові міністерства отримали комуністи.

Американська армія зайняла у квітні 1945 р. Західну Чехію по лінії Плзень–Ческе Будєйовіце, але далі не просувалася. 05.05.1945 р. Чеська національна рада підняла повстання у Празі. Залишки німецьких військ у місті були розгромлені танкістами РСЧА, які увійшли до Праги 09.05.1945 р.

При звільненні ЧСР загинуло 140 тис. воїнів РСЧА; під час окупації Чехії і Моравії загинуло близько 300 тис. чехословацьких громадян; 200 тис. судетських німців загинули, воюючи на боці Третього рейху, 15–30 тис. у процесі вигнання; до Німеччини та Австрії впродовж 1945–1947 рр. було депортовано 3,1 млн німців.

Відновлена Чехословацька Республіка на чолі з президентом Е. Бенешем (1945–1948) без суперечок погодилась на приєднання Підкарпатської Русі до СРСР, підписавши 29.06.1945 р. відповідний радянсько-чехословацький договір.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

У лютому 1948 р., використавши урядову кризу, популярна серед виборців КПЧ на чолі з тодішнім прем'єр-міністром К. Ґотвальдом (1946–1948) шляхом шантажу загальнонаціональним страйком, громадянською війною та вторгненням СРСР здобула владу в країні. К. Ґотовальд був головою КПЧ (1929–1953) та президентом Чехословаччини (1948–1953).

Прийшовши до влади, комуністи розпочали політичні репресії. Членства у КПЧ було позбавлено 150 тис. осіб; до середини 1950-х рр. через табори примусової праці пройшло 80 тис. осіб; у 1950 р. було ліквідовано усі монастирі; впродовж 1948–1950 рр. з армії було звільнено 4,8 тис. офіцерів; понад 200 людей було страчено, десятки тисяч опинилися у в'язниці, а близько 220–250 тис. членів опозиційних партій, представників чеської еліти, які часто були учасниками руху Опору проти нацизму, були позбавлені роботи і вимушено емігрували.

Особливістю політичної системи соціалістичної Чехословаччини, попри встановлення фактично монопартійного політичного режиму, було формальне збереження багатопартійності. У країні продовжували діяти християнські партії, ідеологія яких не суперечила програмним установкам КПЧ на побудову соціалізму. Впродовж 1945–1990 рр. у країні

існувало об'єднання політичних партій «Національний фронт Чехословаччини», до якого, окрім КПЧ, входило ще чотири політичних партії та близько 80 громадських організацій. На виборах Національний фронт висував єдиний список, тому значення інших партій було лише формальним.

За президентства Антоніна Запотоцького (1953–1957) Чехословаччина стала в 1955 р. одним із засновників Організації Варшавського договору, що означало військове підпорядкування її збройних сил Москві.

У 1960 р. парламент країни прийняв нову конституцію, в якій було закріплено курс «на перехід до комунізму», оскільки соціалістичне суспільство вважалось вже збудованим; закріплювалась нова назва держави – Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР); фіксувалась керівна роль КПЧ у суспільстві та державі.

Після свого обрання першим секретарем ЦК КПЧ (1968–1969) Александер Дубчек ініціював курс демократичних перетворень на оновлення соціалізму («соціалізм з людським обличчям»), відомий як «Празька весна». Він тривав упродовж 05.01–20.08.1968 р. і характеризувався скасуванням цензури у ЗМІ, демократизацією партійного життя, запровадженням елементів ринкового господарства.

20.08.1968 р. війська країн ОВД (СРСР, Польщі, Угорщини, НДР і Болгарії) загальною чисельністю до 500 тис. солдатів та 5 тис. танків і бронетранспортерів розпочали окупацію ЧССР. Чехословацька армія не чинила спротиву, однак різні форми спротиву окупації реалізовували чеські громадяни. Інтервенцію засудили всі конституційні органи ЧССР – Національні збори, президент Л. Свобода (1968–1975), уряд, а також надзвичайний з'їзд КПЧ. Керівники ЧССР були заарештовані і вивезені до Москви, де були змушені погодитись на капітуляцію. В ході вторгнення загинуло 108 і було поранено понад 500 громадян Чехословаччини.

16.10.1968 р. між урядами СРСР і ЧССР був підписаний договір про умови тимчасового перебування радянських військ на території ЧССР чисельністю до 130 тис. Радянська військова присутність зберігалася в Чехії до 1991 р. У 1969 р. студенти Ян Палах і Ян Зайіц з інтервалом у місяць вчинили у Празі самоспалення на знак протесту проти радянської окупації. До річниці початку окупації у великих містах країни пройшли масові демонстрації протесту, жорстоко розігнані владою.

ЧССР де-факто стала окупованою країною і частково втратила свій державний суверенітет. Наслідком вторгнення стало здійснення т. зв. політики «нормалізації»: чистки в КПЧ (у 1969 р. було виключено або самі вийшли 500 тис. осіб); повернення компартійної цензури; придушення громадянських свобод; діти громадян, яких вважали нелояльними до режиму, позбавлялися можливості отримати вищу освіту. Це спричинило еміграцію з країни політично активних громадян та інтелігенції (близько 100 тис. осіб).

Єдиною втіленою в життя реформою «Празької весни» стало перетворення з 01.01.1969 р. унітарної держави на федерацію двох рівноправних національних держав – Чеської Соціалістичної Республіки і Словацької Соціалістичної Республіки. Кожна з республік отримала свій уряд та національну раду. Найвищим органом політичної влади федерації проголошувалися Федеральні національні збори.

У 1969 р., за наполяганням СРСР, А. Дубчека на посту керівника КПЧ змінив Ґустав Гусак (1969–1987), президент ЧССР у 1975–1989 рр.

Зростання економіки у 1970-х рр., забезпечення владою високих життєвих стандартів значно послабило напруження у суспільстві, спричинило відмову більшості людей від

участі в громадському житті, перетворило їх на споживачів.

Придушений на початку 1970-х рр. рух комуністів-реформаторів замінив наприкінці 1970-х рр. рух дисидентів. 01.01.1977 р. 242 дисиденти (П. Когоут, В. Гавел, Я. Паточка, І. Гаєк та ін.) виступили з програмною заявою з гострою критикою порушення людських і громадянських прав у Чехословаччині, яка дістала назву «Хартія 77». У 1980-х рр. у Чехословаччині утворилося та діяло близько 30 опозиційних угруповань, спрямованих проти монопольної влади КПЧ та режиму «нормалізації», яким вдалося пробудити громадськість.

Відмова СРСР від політики зовнішнього диктату після приходу до влади М. Горбачова у 1985 р. на фоні падіння життєвого рівня населення ЧССР та неспроможності влади це виправити дискредитували КПЧ.

«Оксамитова революція» у Чехословаччині розпочалась 17.11.1989 р. з 25-тисячної демонстрації студентів, розігнаної поліцією. На фоні масових антиурядових виступів опозиційні сили 19.11.1989 р. утворили Громадянський форум на чолі з Вацлавом Гавелом, який поставив собі за мету відновлення демократії в країні. Під тиском масових демонстрацій (25.11.1989 р. – 800 тис.) у відставку подали голови парламенту, уряду та президент ЧССР. Комуністичний режим було повалено. У грудні 1989 р. парламент обрав президентом країни В. Гавела (1989–1992), головою Національних зборів – А. Дубчека (1989–1992).

Парламентські вибори 1990 р. закріпили перемогу демократичних сил у країні (Громадський форум – 68 місць, КПЧ – 23). Розпочались економічні реформи, автором яких був Вацлав Клаус (міністр фінансів у 1989–1992 та прем'єр-міністр у 1992–1998). Пріоритетами розвитку нової держави було визначено: перехід до ринкової економіки й підвищення її ефективності, забезпечення високого життєвого рівня й соціальної стабільності, зміцнення парламентської демократії.

У 1991 р. було ухвалено «Закон про люстрацію», що забороняв посідати провідні посади у державних установах особам, які в часи комуністичного правління були співробітниками партійних або силових органів.

Переможцем на парламентських виборах 1992 р. в Чехії стала демократична коаліція Громадянська демократична партія (ГДП) /Християнсько-демократична партія на чолі з В. Гавелом, яка здобула 48 місць зі 150.

Прагнення словаків до національної незалежності та полярні погляди політиків Чехії і Словаччини щодо майбутнього державно-правового устрою та курсу економічних реформ призвели до кризи чехословацької державності. 17.07.1992 р. словацький парламент проголосив декларацію про суверенітет. У листопаді 1992 р. було прийнято закон про поділ ЧСФР з 01.01.1993 р. на Чеську Республіку і Словацьку Республіку. Відповідно до кількості населення все федеральне майно поділялося в пропорції 2 до 1.

Ще 07.05.1990 р. між ЧССР та ЄС було підписано угоду про торгівлю та економічне співробітництво. У 1993 р. Чехія підписала з ЄС угоду про налагодження асоціації, а в 1996 р. звернулася з офіційним проханням про початок переговорів щодо вступу. У 1994 р. країна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру».

Згідно з Конституцією 1992 р., Чехія є парламентською республікою; президент обирається парламентом; виконавча влада здійснюється урядом, який призначається президентом і є відповідальним перед парламентом. 26.01.1993 р. першим президентом Чеської Республіки було обрано В. Гавела (1993–2003).

На парламентських виборах 1996 р. ГДП В. Клауса здобула 68 місць із 200 у Палаті

депутатів, ЧСДП М. Земана – 61 місце, Комуністична партія Чехії і Моравії (КПЧМ) – 18, Християнський демократичний союз – Чеська народна партія (ХДС–ЧНП) – 18, Республіканська партія – 18, Громадянський демократичний альянс (ГДА) – 13. У результаті політичних домовленостей В. Клаус сформував уряд на основі правоцентристської коаліції меншості, а соціаліст Мілош Земан очолив Палату депутатів.

У 1998 р. В. Гавела вдруге було обрано президентом Чехії, а на дострокових парламентських виборах 1998 р. перемогу виборола ЧСДП – 74 мандати, ГДП – 63, КПЧМ – 24, ХДС–ЧНП – 20, створений колишніми членами ГДП Союз свободи–Демократичний союз (СВДС) – 19. Оскільки обидві провідні партії не могли створити більшість, то вони домовились про незмінність курсу реформ та поділ посад: уряд Чехії очолив М. Земан (1998–2002), а В. Клаус став головою Палати депутатів. Ці домовленості громадськість сприйняла негативно.

У 2000 р. Палата депутатів парламенту, за ініціативою ЧСДП та ГДП, проголосувала за внесення змін до Конституції країни, якими скорочувалися повноваження президента республіки.

Визнанням успіхів економічних реформ та демократизації стало офіційне запрошення вступити до ЄС, яке Чехія отримала у 1997 р. У 1999 р. країна вступила до НАТО і стала асоційованим членом ЄС.

Певні ускладнення у процесі європейської інтеграції Чехії викликали вимоги судетських німців компенсувати їм майнові втрати у результаті депортації 1945 р. Вони не задовольнились німецько-чеською декларацією 1997 р. про те, що «минула несправедливість належить минулому», де Німеччина визнала свою відповідальність за Мюнхенську угоду 1938 р., а Чехія вибачилася за післявоєнні брутальні виселення судетських німців. Однак Чехія відмовилась вилучити зі свого законодавства «декрети Бенеша».

На парламентських виборах 2002 р. перемогу знову здобула ЧСДП – 70 мандатів, ГДП – 58, КПЧМ – 41, коаліція ХДС–ЧНП та ССДС – 22 та 9. Соціалісти залишились при владі й спрямували зусилля урядової коаліції на завершення процесу вступу Чехії до ЄС, подолання проявів негативних тенденцій в економіці й соціальній сфері.

Президентом Чехії у 2003 та 2008 рр. обирався В. Клаус (2003–2013).

На загальнонаціональному референдумі 2003 р. 75 % виборців проголосувало за входження країни до Євросоюзу з 01.05.2004 р.

Значною проблемою для Чехії у середині 2000-х рр. була проблема корупції. Зокрема, прем'єр-міністр соціаліст С. Ґросс (2004–2005) подав у відставку після звинувачень у володінні статками незрозумілого походження.

На парламентських виборах 2006 р. перемогла ГДП – 81 місце, ЧСДП – 74, КПЧМ – 26, ХДС–ЧНП – 13, Партія зелених – 6. Ліві і праві сили отримали по 100 голосів, що спричинило нестійкі позиції формованих урядів.

Чехія стала останньою країною, яка у 2009 р. ратифікувала Лісабонську угоду (Європейську Конституцію) 2007 р., після того як на саміті ЄС було гарантовано, що європейські судові інстанції не розглядатимуть майнових позовів судетських німців.

На парламентських виборах 2010 р. ЧСДП здобула 56 місць, ГДП – 53, новостворена колишніми членами ХДС – ЧНП ТОП-09 – 41, КПЧМ – 26, правоцентристські Справи громадські – 24. За результатами виборів була сформована коаліція на чолі з ГДП. Уряд П. Нечаса (2010–2013) підтвердив, що Чехія візьме участь у створенні спільної системи ПРО США і НАТО; водночас він призупинив рух Чехії до запровадження євро через його нестабільність.

Конституційні зміни 2012 р. запровадили прямі вибори президента громадянами на п'ять років, що посилило роль президента у політичній системі. На президентських виборах 2013 р. переміг М. Земан, апелюючи до популістських германофобських та антиісламістських тем. Попри його неоднозначні дії та заяви на посту президента, він був повторно обраний у 2018 р.

Дострокові парламентські вибори 2013 р., спричинені корупційними скандалами у провідних політичних партіях країни, виграла ЧСДП – 50 місць, партія мільярдера Андрея Бабіша «Акція незадоволених громадян 2011» (ANO 2011) несподівано зайняла друге місце – 47 місць, КПЧМ – 33, ТОП-09 – 26, ГДП – лише 16, ХДС–ЧНП – 14, правопопулістський «Світанок» – 14.

Сталий розвиток економіки дозволив уряду Б. Соботки (2014–2017) зосередитись на структурних реформах, зокрема, державної пенсійної системи, ринку праці, соціальної та податкової системи.

Міграційна криза в Європі спричинила у 2015 р. демонстрації у великих містах Чехії проти мігрантів.

Парламентські вибори 2017 р. потужно виграла ANO 2011 – 78 місць, ГДП – 25, Чеська піратська партія – 22, створена частиною членів «Світанку» партія «Свобода і пряма демократія» (СіПД) – 22, КПЧМ – 15, ЧСДП – 15, ХДС–ЧНП – 10, ТОП-09 – 7, орієнтована на регіональні проблеми «Старости і незалежні» – 6. Уряд Чехії з 2017 р. очолював А. Бабіш, який утворив коаліцію з соціалістами та комуністами. Впродовж 2018–2021 рр. велась громадська кампанія за відставку прем'єр-міністра А. Бабіша шляхом масових протестних акцій.

На парламентських виборах 2021 р. ANO 2011 отримала 72 місця, коаліція «Разом» (ГДП, ХДС–ЧНП та ТОП-09) – 71 місце, коаліція «Пірати» та «Старости» – 37, СіПД – 20. На цих виборах до парламенту вперше з 1990 р. не пройшли комуністи (КПЧМ) та з 1992 р. – соціалісти (ЧСДП).

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Соціалістичні перетворення у сільському господарстві ЧСР розпочалися з 1949 р., із ухвалення закону про єдині сільськогосподарські кооперативи; з 1952 р. почалось розкуркулення великих приватних господарств. Проте у країні зберігалася приватна власність на землю. Станом на 1959 р. у складі кооперативів було зібрано 87,4 % сільських господарств. У 1960 р. с/г виробництво сягнуло довоєнного рівня.

У рамках першого п'ятирічного плану 1949–1953 рр. у ЧСР було збудовано металургійний комбінат поблизу м. Острава (1951), 24 машинобудівні заводи, 2 шахти для добування бурого вугілля, 12 електростанцій. Частка СРСР у зовнішньоекономічних зв'язках на 1953 р. зросла до 80 %.

Конфіскаційна грошова реформа 1953 р. привела до демонстрацій протесту у Плзені і Празі.

У 1965 р. уряд ЧССР затвердив програму реформ, яка передбачала поєднання планових засад з елементами ринкової економіки при збереженні провідної ролі державної власності та розвитку самоуправління колективів підприємств.

З кінця 1950-х і до кінця 1960-х рр. Чехословаччина успішно розвивалася завдяки значному економічному капіталу, який мала до війни. За рівнем добробуту населення ЧСР значно випереджала інші країни соціалістичного табору.

П'ятирічка 1971–1975 рр. була найпродуктивнішою для економіки за весь комуністичний період і забезпечила підвищення

якості життя населення. Однак Чехословаччина втратила своє довоєнне місце в першій десятці індустріальних країн світу і знаходилася на 30 місці.

У 1989 р. ЧССР мала неефективну, в порівнянні з високорозвинутими країнами Заходу, структуру економіки, орієнтовану на потреби СРСР, з неадекватно високою часткою важкого машинобудування, військової промисловості та чорної металургії. Водночас серед посткомуністичних країн економіка Чехії була однією з найбільш розвинених. У 1990 р. 7 % ВВП ЧСРР вироблялось у приватному секторі.

Перехід до ринкової економіки у Чехословаччині розпочали із ухвалення у 1990 р. двох законів про реституцію, згідно з якими держава повертала або відшкодовувала громадянам та Церкві власність, націоналізовану після лютого 1948 р. Під час першої хвилі реституції колишнім власникам було повернено близько 100 тис. об'єктів нерухомого майна та засобів виробництва.

З 1990 р. розпочалося виконання програми радикальних економічних реформ у режимі «шокової терапії», розробленої В. Клаусом. У 1990–1992 рр. було скасовано централізоване регулювання більшості оптових і роздрібних цін, впроваджено свободу приватного підприємництва, ліквідовано державну монополію зовнішньої торгівлі тощо.

Вже навесні 1991 р. набрали чинності закони про роздержавлення та приватизацію, а також закон про землю, який передбачав повернення земельних угідь та майна, що перебувало в користуванні юридичних осіб або держави, громадянам ЧСФР або їх спадкоємцям. Упродовж року колишнім власникам було повернуто понад 20 тис. земельних ділянок та понад 70 тис. житлових будинків і споруд, приватизовано 20 тис. підприємств. Через програму малої приватизації у приватні руки перейшло 28 тис. об'єктів.

У 1993 р. було ухвалено закон про банкрутство, що дало змогу швидко припинити діяльність збиткових державних підприємств. Загалом на середину 1990-х рр. у Чехії було приватизовано понад 95 % державної власності.

Після розлучення зі Словаччиною Чехії дісталося 12 млрд дол. зовнішнього боргу та 450 млрд крон боргів країн третього світу й 100 млрд крон боргу Росії, які так і не були повернуті.

Під час переходу до ринкових відносин ВВП у 1990–1993 рр. скоротився на 60 %, зарплата – на 70 %. Великою проблемою для Чехії у першій половині 1990-х рр. стали фінансові піраміди та псевдокредитування приватизованих підприємств через банки, які привели до виведення за кордон коштів, рівних трьом річним бюджетам країни, та банкрутства низки банків.

Станом на 1995 р. країна подолала кризові явища. Розпочалось економічне зростання. На відміну від інших посткомуністичних країн, Чехії вдалося уникнути гіперінфляції та різкої девальвації національної валюти – інфляція складала лише 10 % на рік, рівень безробіття – 3,5 %. З 1995 р. чеська крона стала повністю конвертованою, а Чехія першою з-поміж колишніх соціалістичних країн була прийнята в ОЕСР.

Кризові явища у чеській економіці 1997–1998 рр. були багато в чому подолані шляхом нарощування експорту до країн ринкової економіки, перш за все – до Євросоюзу, зростання іноземних інвестицій та росту внутрішнього споживання.

Відкриття країни для притоку іноземного капіталу спричинило приплив іноземних інвестицій, за обсягом яких на душу населення Чехія є лідером серед країн ЦСЄ. Це допомогло у відносно короткий строк здійснити реструктуризацію і модернізацію промисловості.

Найбільшою мірою в Чехії представлений капітал з Німеччини. Так, упродовж 1993–2002 рр. німецькими підприємцями у чеську економіку було інвестовано 11,4 млрд євро (третина від усіх іноземних інвестицій). Найбільшим німецьким інвестором є автомобільний концерн «Фольксваген», який упродовж 1991–2000 рр. повністю викупив чеську автомобільну компанію «Шкода».

Вступ до ЄС у 2004 р. став потужним стимулом економічного зростання, яке значно прискорилось, досягнувши 6–7 % на рік. Чорна металургія і військова промисловість втратили свої попередні лідируючі позиції на користь електротехнічної та автомобільної промисловості. З 2004 р. експорт товарів із Чехії почав переважати імпорт. У 2015 р. економіка Чехії зростала найбільшими темпами в Європі.

У країні спостерігався один з найнижчих рівнів бідності, безробіття та нерівності доходів серед країн ОЕСР при ефективному перерозподілі доходів за допомогою податків та трансфертів. Упродовж 1990–2019 рр. ВВП на душу населення у Чехії зріс у шість разів і більш ніж у два рази перевищував середній рівень ВВП на душу населення в світі.

Внаслідок пандемії COVID-19, після років стабільного зростання, економіка Чехії у 2020 р. показала найбільше падіння з 1993 р. – мінус 5,6 % ВВП (країни Єврозони – мінус 6,8 %).

ВВП Чехії, за даними Євростату, в поточних цінах у 1995 р. складав 46 млрд євро, у 2000 р. – 67 млрд, у 2005 р. – 110 млрд, у 2008 р. – 162 млрд, у 2009 р. – 149 млрд, у 2012 р. – 162 млрд, у 2014 р. – 158 млрд, у 2015 р. – 169 млрд, у 2018 р. – 211 млрд, у 2019 р. – 225 млрд, у 2024 р. – 321 млрд.

Основними зовнішньоекономічними партнерами Чехії станом на 2019 р. були Німеччина, на яку припадав 31 % чеського експорту товарів та 24 % імпорту; Словаччина (7,56 % експорту та 4,38 % імпорту); Польща (6,02 % експорту та 7,63 % імпорту); Франція (5,13 % експорту та 3,09 % імпорту;, КНР (15,8 % імпорту).

Основними продуктами чеського експорту (2019) є автомобілі, локомотиви, трамваї, тролейбуси, електротехнічне обладнання, метал, тканини, продукція харчової промисловості, озброєння. Найбільше ввозиться в країну: сировина для промисловості, енергоносії (нафта та газ), машини та запчастини до них, комп'ютери та електроніка, хімікати.

За даними рейтингу Coface CEE Top 500, найприбутковішими компаніями Чехії у 2019 р. були: Škoda Auto (чистий прибуток 1 млрд 247 млн євро), газотранспортна GasNet (590 млн), енергетична ČEZ Group (684 млн), Hyundai Motor Manufacturing Czech (290 млн), ČEZ Distribuce (287 млн), телекомунікаційна T-Mobile Czech Republic (215 млн), телекомунікаційна O2 Czech Republic (210 млн), мережа супермаркетів Lidl Česká republika (192 млн), пивоварна Plzeňský Prazdroj (187 млн), Philip Morris ČR (158 млн).

За даними Євростату, зовнішньоторговельний оборот Чехії, товарами і послугами (в поточних цінах), у 1995 р. складав 38,3 млрд євро (експорт – 18,4 млрд, імпорт – 19,9 млрд), у 2000 р. – 65,6 млрд, у 2005 р. – 133,7 млрд, у 2008 р. – 200,4 млрд, у 2009 р. – 169 млрд, у 2012 р. – 238 млрд, у 2015 р. – 263 млрд, у 2019 р. – 319 млрд, у 2024 р. – 421,7 млрд євро (експорт – 220,9 млрд, імпорт – 200,8 млрд).

Серед усіх постсоціалістичних держав Чехія має одну з найстабільніших і найуспішніших економічних систем. Основу сучасної економіки Чехії складає високотехнологічна промисловість і потужний енергетичний комплекс, які продукують понад третину ВВП країни, а також стабільний фінансовий сектор. Понад 70 % великих підприємств ЧР належить повністю або частково ТНК та іноземним

фірмам. Виробництво с/г продукції становить приблизно 3 % від ВВП, при цьому практично повністю забезпечує потреби населення у продовольстві.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ЧЕХІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Чесько-українські зв'язки сягають часів Київської Русі. За даними В. Татіщева, у 992 р. до великого київського князя Володимира Святославича прибуло перше, відоме з джерел, посольство чеського князя.

У результаті походу Володимира Святославича в 981 р. у Червенські землі у нього з'являється дві дружини-«чехині» Малфріда і Адель, ймовірно, чеського походження. Онука Володимира Святославича Святослава (Сватава Польська) з 1062 р. була дружиною Вратислава II і, відповідно, княгинею Чехії, а з 1086 р. – першою королевою Чехії. Троє її синів (Борживой II, Владислав I та Собєслав I) були князями Чехії.

Досить тісними були контакти Чехії з Галицько-Волинським князівством. Галицький князь Данило Романович у союзі з поляками, литовцями та угорцями у 1253 р. вторгається у Чехію, прагнучи допомогти своєму сину Роману Даниловичу, герцогу Австрії, у боротьбі з чехами. Проте війна за австрійський спадок завершується перемогою чеського короля Пржемисла Отакара II. Він був одружений з донькою галицького князя Ростислава Михайловича Кунегундою (Кунгутою), яка була королевою Чехії у 1261–1278 рр. та регентом Чехії у 1283–1284 рр. при своєму малолітньому синові Вацлаві II.

За правління галицько-волинського князя Лева Даниловича Чеське королівство і Галицько-Волинське князівство були союзниками (підтверджено під час особистих зустрічей з Вацлавом II у 1289 та 1299 рр.). Під час коронації Вацлава II королівською короною у Празі в 1297 р. було присутнє і посольство з Галицько-Волинської держави.

У першому університеті на слов'янських землях – Карловому – навчалось багато студентів з українських та білоруських земель ВКЛ, тому в 1397 р. у Празі для них було засновано окремий гуртожиток. Також українці навчались в Оломоуцькому університеті, найвідомішим українським студентом якого був Варлаам Ясинський, ректор Києво-Могилянської Академії у 1667–1673 рр. та митрополит Київський у 1690–1707 рр.

За деякими даними, у XV ст. одним із війтів м. Львів був Альберт Чех Тучампський (Albertus dictus Czech de Tuczamp).

У чеському періоді Тридцятирічної війни, під час подій осені 1619 – осені 1620 рр., 15-тисячне військо у складі українських козаків та польських лісовчиків виступало на боці імператора Фердінанда II і брало участь у бойових діях проти чехів і трансільванців у Сілезії, Моравії та Угорщині. У 1620 р. козаки в складі імператорської армії взяли участь у розгромі чеського війська у вирішальній битві при Білій Горі поблизу Праги 08.11.1620 р.

Одним із найвідоміших діячів чеського походження, який залишив визначний слід в історії України, є гетьман Війська Запорозького (1710–1714), гетьман України в еміграції у 1714–1742 рр. Пилип Орлик, який у 1710 р. уклав і підписав «Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорозького» («Конституцію Пилипа Орлика»), першу українську конституцію.

Масове переселення чехів з володінь Габсбургів на територію України почалося в другій половині XVIII ст. Найбільше чехів переселилося до України в 1860-ті рр.: поселення чехів-колоністів утворилися на Волині, Поділлі, в Криму, у Львові. На початку 1870-х рр. на Волині було утворено чотири чеські волості:

Глинська, Дубенська, Луцька та Купічевська (ліквідовані у 1891 р.).

За переписом 1897 р., в українських губерніях Російської імперії мешкало 36 тис. чехів, з них три чверті (27,6 тис.) – у Волинській губ. Напередодні Першої світової війни в підросійській Україні проживало до 65 тис. чехів. Ще понад 14 тис. чехів проживало на території Західної України в Австро-Угорській імперії.

З другої половини XIX ст. провідні чеські й українські діячі почали виявляти великий інтерес до історії та культури обох народів. Українська тематика стала близькою для творчості найвідоміших чеських письменників: драма Й. Фріча «Мазепа», роман В. Бенеша-Тршебінського «Мартин Пушкар», поезії К. Гавлічка-Боровського. Пропагандистами кращих надбань чеської культури в Україні були представники «Руської трійці» – М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький.

Чеський етнограф Ф. Ржегорж присвятив більшу частину свого життя науковим дослідженням побуту й культури українців у Галичині. Одним із перших дослідників-археологів Празького граду був українець І. Борковський, який першим виділив празьку археологічну культуру (1939). А чех В. Хвойка, першовідкривач пам'яток трипільської культури (1896), став одним із засновників сучасної української археології.

Чеський архітектор Й. Главка у 1864–1882 рр. спроектував та збудував резиденцію греко-католицького єпископа в Чернівцях, яка у 2011 р. була внесена до Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО. Чеський славіст та мовознавець словацького походження П. Шафарик, був першим, хто науково визначив українську мову як самостійну («Слов'янські старожитності», 1837–1842). Т. Шевченко присвятив Шафарикові свою поему про Яна Гуса «Єретик», а в 1876 р. у Празі вийшло двотомне, найповніше на той час, видання Шевченкового «Кобзаря». І. Франко здійснив перший переклад на іншу мову поезії великого чеського поета К. Гавлічка-Боровського.

Чеські професори І. Лемох та А. Кунзек у 1844 р. посприяли у відкритті Львівської технічної академії – першого вищого технічного навчального закладу в Україні. Першим диригентом львівського симфонічного оркестру (1902) був чеський музикант Л. Челянський.

У Празі працював фундатор чеської медичної хімії, доктор медицини, видатний український хімік І. Горбачевський – декан медичного факультету Карлового університету (1889–1912, з перервами), ректор (1902–1903). Український фізик І. Пулюй саме під час роботи в Празі у 1896 р. провів фундаментальні дослідження природи та властивостей Х-променів (рентгенівських). З 1884 р. він працював професором фізики Німецької вищої технічної школи у Празі (нині – Чеський технічний університет), у 1888–1889 рр. був ректором, у 1902–1916 рр. очолював кафедру електротехніки.

Т. Масарик особисто знав М. Драгоманова, І. Франка, М. Грушевського та ін., перетинаючись з ними як у науковій, так і в суспільно-політичній сферах. Він підтримував україністику в Карловому університеті, був причетним до запрошення в університет багатьох українських вчених.

У 1888 р. в Києві було створене АТ «Київський машинобудівний і котельний завод Ґретера і Криванека (з 1922 – з-д «Більшовик»), директором якого став чеський підприємець Йосип Криванек, а інженерний і середньотехнічний склад був укомплектований вихідцями з Чехії.

Перша документально підтверджена згадка про заняття футболом у Києві датується 1900 р., коли на Шулявці чехи проводили футбольні тренування. Перша футбольна

команда у Києві «Південь» («Югъ», з 1904), складалася переважно з чехів.

У серпні 1914 р. в Києві з місцевих чехів був організований батальйон російської армії «Чеська дружина», який, поповнюючись волинськими чехами та полоненими військовослужбовцями австро-угорської армії, переріс у Чехословацький стрілецький полк, у 1916 р. – у Чехословацьку стрілецьку бригаду, а в 1917 р. – у Чехословацький корпус – національне добровольче військове з'єднання у складі російської армії. Відомим чеським діячем Києва у 1916–1918 рр. був чеський письменник-сатирик Ярослав Гашек.

Найвідоміший бій Чехословацької стрілецької бригади відбувся 19.06.1917 р. під м. Зборів, де чехи за один день відсунули лінію фронту на 4 км та взяли в полон понад 3 тис. солдатів австро-угорської армії.

Опікуючись Чехословацьким корпусом в Україні, у липні та листопаді 1917 – лютому 1918 рр., у Києві перебував Т. Масарик. Від імені Чехословацької національної ради, філія якої діяла і в Києві, Т. Масарик визнав проголошену Третім універсалом українську державу. Однак після підписання УНР з німцями і австрійцями 09.02.1918 р. Брестського мирного договору, яким визнавалась незалежність України, він анулював домовленості, заявивши, що «не згоден визнати самостійну Україну поза рамками Росії», що, проте, не вплинуло на прихильне ставлення до українських емігрантів у ЧСР. Частини Чехословацького корпусу залишили територію України у березні 1918 р., давши бій німецьким військам під Бахмачем.

У листопаді 1918 р. із чехів, які залишилися в Києві, була сформована Дніпровська дружина, що у грудні 1918 р. брала участь у повстанні Директорії УНР проти влади гетьмана П. Скоропадського, а в січні 1919 р. охороняла в Києві іноземні консульства.

ЧСР співробітничала і з ЗУНР, і з УНР, і з УСРР. У грудні 1918 р. президент ЗУНР Є. Петрушевич відвідав Прагу та мав переговори з президентом Чехословаччини Т. Масариком. У грудні 1918 р. ЧСР та ЗУНР обмінялись дипломатичними місіями, щоправда, без офіційного статусу (першим представником ЗУНР у Празі був Степан Смаль-Стоцький), а в травні 1919 р., під загрозою повного зайняття Галичини польськими військами, дипломати ЗУНР пропонували на Паризькій мирній конференції надати ЧСР мандат на зайняття території ЗУНР до вирішення питання про кордон між ЗУНР і Польщею. Українські представники також запропонували чехам ідею створення федерації ЧСР та ЗУНР, однак ці ініціативи не були підтримані Прагою. Дипломатична місія ЗУНР діяла у Празі до 1922 р.

Під тиском польських військ частини УГА в травні 1919 р. були змушені відступити на території чеського Закарпаття, після чого чеська влада їх використала у боях на угорському фронті, а потім 4 тис. бійців були інтерновані у табір в м. Німецьке Яблонне. Ще 1,1 тис. українських військових перебували у таборі в Ліберці. До весни 1923 р. частини УГА в таборах підтримували боєздатність, однак після визнання у березні 1923 р. Радою послів держав Антанти суверенітету Польщі над Галичиною табори до кінця 1923 р. були згорнуті.

На початок 1922 р. загальна кількість українських емігрантів у Чехословаччині становила близько 25 тис. осіб. Загальна ж кількість українців у Чехословаччині в 1921 р. складала близько 455 тис. З них у чеській частині, здебільшого на Підкарпатській Русі, проживало 370 тис.

У 1919–1923 рр. в Празі діяла дипломатична місія УНР на чолі з Михайлом Славинським. Однак де-юре Чехословаччина так і не визнала УНР.

Визнання Чехословаччиною УСРР дефакто відбулося у травні 1921 р., коли до Праги прибув Михайло Левицький (з листопада 1921 – голова репатріаційної місії УСРР), в березні до Харкова – тимчасовий голова чехословацької репатріаційної місії Вацлав Бенеш, а в серпні – торговельна місія на чолі з Йосипом Гірсою. 06.06.1922 р. у Празі був підписаний тимчасовий торговельний договір між УСРР і ЧСР, тоді ж було засновано й дипломатичне представництво ЧСР у Харкові (в 1923–1943 – відділення представництва ЧСР у Москві). У 1935–1938 рр. в Києві діяло Генеральне консульство ЧСР (відновлене 1958). Дипломатична місія УСРР діяла у ЧСР до кінця 1924 р.

Конституція Чехословацької Республіки 1920 р. передбачала автономію Підкарпатської Русі, однак ця норма не була реалізована до 1938 р. Водночас Чехословаччина сприяла соціально-економічному і культурно-національному піднесенню Закарпаття. Так, державні інвестиції на розвиток Підкарпатської Русі у 1919–1933 рр. становили близько 1,6 млрд крон, що сприяло значному пожвавленню економічного життя в краї. За ці кошти було збудовано тисячі кілометрів доріг та залізничних шляхів, аеропорт, сотні шкіл, житлових приміщень та будівель для різноманітних установ.

Лише 22.01.1938 р. був ухвалений конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі, після чого Чехословаччина перетворилася на федеративну державу чехів, словаків і карпатських українців. З жовтня 1938 р. прем'єр-міністр автономного краю А. Волошин дозволив офіційно уживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» назву «Карпатська Україна».

Чехословаччина була чи не єдиною країною світу, яка запропонувала біженцям з України допомогу на державному рівні та стала важливим центром українського політичного, наукового та літературного життя в еміграції.

З 1921 р. молоді біженці отримували допомогу на здобуття середньої та вищої освіти в ЧСР. У 1924 р. за цією програмою вищу освіту в ЧСР здобувало 1,8 тис. українських студентів. В 1920–1930-ті рр. в ЧСР була створена й успішно діяла низка українських наукових установ, навчальних закладів, організацій, об'єднань: Український вільний університет (з 1922, Прага), Українська господарська академія (з 1922, Подєбради), Український вищий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (з 1923, Прага), Український соціологічний інститут (з 1924), українська гімназія (з 1925, Прага/Ржевніце) Український технічно-господарський інститут (з 1932, Подєбради) та ін. У ЧСР виходило біля 100 українських періодичних видань.

З 1924 р. і до кінця життя у Празі жив видатний український поет Олександр Олесь. Найяскравішими представниками т. зв. Празької школи українських поетів були Олег Ольжич, Олена Теліга та Євген Маланюк.

Після встановлення дипломатичних відносин між ЧСР і СРСР у 1934 р. становище української діаспори погіршало, але до 1945 р. Чехословаччина залишалась найактивнішим осередком української еміграції в Європі.

За даними перепису населення 1926 р., на території УСРР проживало 15,9 тис. чехів, а на територіях, які відійшли до Польщі, – 30,9 тис. (перепис 1931). Станом на 1925 р. в УСРР функціонувало 19 початкових шкіл з викладанням чеською мовою, на території польської Волині у 1926 р. було 26 початкових чеських шкіл. У 1938 р. усі чеські школи в УРСР були закриті.

Бійці Чехословацької піхотної бригади у складі РСЧА брали участь у звільненні Києва у листопаді 1943 р. Протягом Другої світової

війни на території сучасної України загинуло 400 чесько-словацьких солдатів.

29.06.1945 р. в Москві було підписано угоду між ЧСР та СРСР, відповідно до якої Закарпатська Україна була включена до складу УРСР.

З приходом на територію ЧСР радянських військ у травні 1945 р. українське організоване життя в Чехословаччині припинилося. Усі українські установи, які залишалися, були ліквідовані як «буржуазно-націоналістичні», а більшість українських емігрантів виїхала на Захід.

У 1947 р. коло трьох сотень бійців УПА здійснили рейд територією Чехословаччини до американської зони окупації Німеччини, аби донести світу правду про визвольну боротьбу українців. До західних окупаційних зон в Німеччині та Австрії вдалось пробитись понад 80 бійцям УПА.

У 1951 р. був утворений Культурний союз українських трудящих Чехословаччини, який наприкінці 1960-х рр. об'єднував 7,5 тис. членів у 268 осередках. У 1968 р. в ЧССР був заснований Український культурно-освітній союз, членами якого стали 4 тис. українців (з 1990 р.– Союз русинів-українців Чехословаччини).

У Конституції ЧСР 1960 р. була норма про надання державою громадянам української національності всіх можливостей та ресурсів для навчання рідною мовою та для культурного розвитку.

06.11.1968 р. в Києві, на Хрещатику, на знак протесту, зокрема, проти агресії СРСР щодо Чехословаччини, вчинив акт самоспалення Василь Макух.

За даними перепису 1970 р., у Чехії проживало 9,7 тис. українців, у 1991 р. – 8,2 тис. українців та 1,9 тис. русинів. За переписом 1959 р., в Україні проживало 14,5 тис. чехів, у 1989 р. – 9122 чехи.

УКРАЇНСЬКО-ЧЕСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

08.12.1991 р. ЧСФР визнала незалежність України. Дипломатичні відносини між двома державами були встановлені 30.01.1992 р. Дипломатичні зв'язки між Україною і Чеською Республікою були встановлені 01.01.1993 р. Посольство України в Чехословаччині відкрилося в 1992 р. Першим послом незалежної України у Празі став Роман Лубківський. Першим чехословацьким послом в Україні з 1992 р. був Роберт Гаренчар, до того генеральний консул Чехословаччини в Києві. Першим послом Чеської Республіки в Україні у 1993 р. став Павел Маша.

Вперше президент України Л. Кучма відвідав з державним візитом Чехію у 1995 р. Під час візиту було підписано Договір про дружні відносини та співробітництво між Україною та Чехією. У ході візиту чеського президента В. Гавела до України у 1997 р. між країнами було підписано Угоду про співробітництво в галузі атомної енергетики і атомної промисловості й Угоду про співробітництво в боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом та незаконним обігом наркотиків і психотропних речовин.

Завдяки підтримці Чехії Україна в 1996 р. стала членом Центральноєвропейської ініціативи.

Зі вступом Чехії до ЄС у 2004 р. українсько-чеські відносини вийшли на якісно новий рівень. Україна отримала можливість запозичити чеський досвід євроінтеграції. З цією метою 15.04.2004 р. було укладено міжурядову Угоду про економічну, промислову та науково-технічну співпрацю.

Помаранчева революція і перемога демократичних сил в Україні сприяли подальшому зближенню між країнами. Під час офіційного візиту до України у 2005 р. президент Чехії В. Клаус вчергове заявив про підтримку євроінтеграційних прагнень Києва.

У 2006 р. відбувся робочий візит прем'єр-міністра України Ю. Єханурова до Чехії; у 2007, 2008, 2009 рр. – візити до України прем'єр-міністра ЧР М. Тополанека.

У 2009 р. президент України В. Ющенко двічі з візитами відвідував Чехію. У 2011 р. Чехію з офіційним візитом відвідав голова українського уряду М. Азаров, а в 2013 р. офіційний візит до України здійснив президент ЧР М. Земан. Однак проросійські погляди останнього не сприяли більш плідному діалогу між країнами після початку російської агресії у 2014 р.

Важливим імпульсом для поглиблення українсько-чеського торговельно-економічного співробітництва став офіційний візит до України президента Чехії А. Бабіша у 2019 р. в супроводі делегації чеських підприємців.

Договірно-правова база чесько-українських двосторонніх відносин станом на 2020 р. складає 58 документів. Перша двостороння угода між країнами про торговельно-економічні зв'язки та науково-технічне співробітництво була підписана ще між УРСР та ЧСФР 30.07.1991 р.

Проблемним питанням українсько-чеських відносин є борг України перед Чехією за «Ямбурзькими угодами» 1985 р. між СРСР та ЧССР. Обсяги українських зобов'язань перед чеською стороною за збудовані на території України об'єкти були узгоджені міжурядовою угодою 1997 р., однак станом на 2020 р. проблема не була вирішена через суттєву зміну вартості газу.

Найважливішими документами українсько-чеського гуманітарного співробітництва є: угода про наукове співробітництва між НАН України та Академією наук ЧР (2000); угода між міністерствами освіти про співробітництво в галузі освіти і науки (2003); угода між Міністерством культури і туризму України та Міністерством регіонального розвитку ЧР про співробітництво в галузі туризму (2006).

У Празі діє філія Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова. У 2009 р. цей університет став засновником Української гімназії в Празі, яка видає своїм випускникам атестати українського державного зразка.

Зовнішньоторговельний оборот між Україною і Чехією (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 1 млрд 10 млн дол. США (експорт – 398 млн, імпорт – 612 млн), у 2008 р. – 2 млрд 157 млн, у 2009 р. – 1 млрд 60 млн, у 2012 р. – 2 млрд 62 млн, у 2014 р. – 1 млрд 583 млн, у 2015 р. – 1 млрд 119 млн, у 2018 р. – 2 млрд 52 млн, у 2019 р. – 2 млрд 250 млн, у 2021 р. – 3 млрд 80 млн (експорт – 1 млрд 530 млн, імпорт – 1 млрд 550 млн).

З України Чехія імпортує передусім сировину: залізну руду, титанові руди, алюміній, хімікати, добрива, нафтопродукти, деревину. Натомість головну роль у чеському експорті до України відіграють високотехнологічні товари: комплектуючі до реакторів українських АЕС, автомобільна продукція, ліки, алюмінієва фольга, цигарковий папір, обладнання для електротехнічної промисловості, машинобудування, легкої промисловості.

Станом на 30.09.2020 р. обсяги чеських інвестицій в економіку України становили 183 млн дол. США. У 2020 р. в Україні діяло понад 200 компаній з чеським капіталом.

Знаковою чеською інвестицією в Україну став спільний запуск «Єврокар» та ŠKODA Auto у 2001 р. на Закарпатті заводу з виробництва автомобілів марки ŠKODA. У 2018 р. доля продажів автомобілів марки ŠKODA на українському ринку склала 8 %. Важливим напрямком співробітництва є постачання чеською компанією Škoda JS («Шкода-Ядерне машинобудування») високотехнологічного обладнання для українських АЕС. У 2005 р. Інститутом ядерних досліджень у Ржежі було реалізовано

проект, спрямований на посилення безпеки українських АЕС.

Важливу координаційну роль у сфері двосторонньої торговельно-економічної співпраці відіграє Українсько-чеська змішана комісія з економічного, промислового та науково-технічного співробітництва. Станом на початок 2021 р. відбулося вісім засідань.

Українська діаспора в Чехії, яка тривалий час складалася головним чином з громадян Чеської Республіки – нащадків українських емігрантів першої половини XX ст. у 1991 р. нараховувала близько 40 тис. осіб, у 2001 р. – понад 22 тис.

Нову хвилю українських мігрантів у Чехії з початку 1990-х рр. склали трудові мігранти. Кількість громадян України, які проживають у Чехії постійно, зростає: з 14,2 тис. у 1994 р., до 50,2 тис. у 2000 р., 124,2 тис. у 2010 р. та 165,3 тис. у 2020 р. Українці – найбільша етнічна меншина в Чехії.

Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну 24.02.2022 р. українська громада в Чехії поповнилась біженцями від війни, кількість яких у лютому 2023 р. сягнула 446,6 тис. осіб (на 25.05.2025 р. – 374,3 особи).

Українською діаспорою в Чехії створено до 20 громадських організацій. Дві найстарші українські організації Чехії – «Об'єднання українців в Чехії» (з 1990) та «Українська ініціатива в Чеській Республіці» (з 1994) представляють українську національну меншину в Раді уряду Чеської Республіки з питань національних меншин.

Діяльність українських організацій у Чехії зосереджується, в основному, на збереженні національної культури, традицій, пісень, танців, вивченні мови. У містах Прага, Брно та Градец-Кралове діють суботні українські школи. Також у містах: Прагп, Брно, Ліберец та Млада Болеслав діють греко-католицькі церкви, в яких служба ведеться українською мовою.

За фінансової підтримки чеського уряду до 2020 р. в Чехії видавалися україномовні часописи: «Пороги» (з 1993) та «Український журнал» (з 2005).

За даними перепису населення 2001 р., в Україні проживає 5917 представників чеської національності. У 1995 р. було створено спільну організацію українських чехів – Чеську національну раду України.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Чехії протягом 1992–2021 рр. були включені: історичний центр Праги, зокрема – фортеця Празький град, Староміська ратуша, Карлів міст, Собор Святого Віта, Вацлавська площа, Тинський храм, парк в Пругоницях; історичний центр Чеського Крумлова; історичний центр Тельча; паломницький костел Святого Яна Непомуцького на Зеленій Горі (1719–1726); історичний центр Кутної Гори з церквою Святої Варвари, Італійським двором, костелом Святого Якуба, Кам'яним домом та костелом Внебовзяття Діви Марії в Седлицях; культурний ландшафт Ледниці-Вальтиці; палац і сади у Кромержижі; історичне село Голашовиці (XVIII–XIX ст.) поблизу м. Ческе Будейовіце; Літомишльський замок у стилі ренесанс (1568–1581); барочна колона Пресвятої Трійці в Оломоуці (1716–1754); вілла Тугендгат у м. Брно (1929–1930); єврейський квартал і базиліка Святого Прокопа (XIII ст.) у м. Тршебич; гірницький регіон Рудні Гори; національний кінний завод в Кладрубах-над-Лабем; бальнеологічні курорти Карлові Вари, Маріанські Лазні та Франтішкові Лазні; Їзерскогорський буковий ліс поблизу Ліберця.

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 2007–2017 рр.

включила: зібрання середньовічних рукописів, що відносяться до чеської Реформації, зібрання російської, української та білоруської емігрантської періодики 1918–1945 рр., колекцію з 526 гравюр – університетських тез 1637–1754 рр. із фондів Національної бібліотеки Чеської Республіки; зібрання періодичних видань чеського та словацького самвидаву в 1948–1989 рр. з фондів Libri Prohibiti Library (Бібліотеки заборонених книг); архів композитора Леоша Яначека; карти італійського друкаря XVI ст. Джованні Франческо Камосіо; дагеротип Кинжварта 1839 р.

До чеських шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО віднесла: рекрутські танці «Словацько-Вербунк»; масляне ходіння по домівках і маски в районі Глінецко; фестиваль «Виїзд королів», що відзначається навесні у Моравській Словаччині; соколине полювання (спільно з іншими країнами).

Електронні джерела:

Сайт Уряду Республіки Чехія: https://www.vlada.cz/en/

Сайт Палати депутатів Чеської Республіки: https://www.psp.cz/sqw/hp.sqw

Сайт Сенату Чеської Республіки: https://www.senat.cz/

Сайт Чеського статистичного офісу: https://www.czso.cz/csu/czso/home

Сайт Посольство України в Чеській Республіці: https://czechia.mfa.gov.ua/

Сайт Посольства Чеської Республіки в Києві: https://www.mzv.cz/kiev/uk/index.html

Література:

Зінько Ю. А., Калитко С. Л., Кравчук О. М., Поп І. І. Нариси історії Чехії. – Вінниця, 2017. – 464 с.

Pánek J., Tůma O. A History of the Czech Lands. – Praha, 2019. – 650 p.

Лаптева Л. П. История Чехии периода феодализма (V – середина XVII в.). – М., 1993. – 160 с.

Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории. – М., 2005. – Кн. 1. – 453 с.; Кн. 2. – 558 с.

Бисага Ю. М. Перша Чехословацька республіка: держава, теорія, влада, право. – Ужгород, 1998. – 115 с.

Криза комуністичної системи в Чехословаччині: «Празька весна» 1968 року та утвердження режиму «нормалізації» / *Р. Постоловський* [та ін.]. – Рівне, 2018. – 239 с.

Федорчак Т. П. Політична трансформація Чеської Республіки: внутрішні та зовнішні виміри. – Івано-Франківськ, 2012. – 543 с.

Кузнєцова К. І. Євроінтеграційна політика Чеської Республіки: автореф. дис. … канд. політ. наук. – К., 2017. – 20 с.

Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині: автореф. дис. … д-ра іст. наук у формі наук. доповіді. – К., 1997. – 108 с.

Корсак Р. В. Українсько-чеське міждержавне співробітництво в 1991–2005 рр. – Ужгород, 2007. – 208 с.

Болдижар М. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. – Ужгород, 2002. – 240 с.

Мотрук С. Українська громада в Чехії: історія та сьогодення // Історичний журнал. – 2006. – № 5. – С.38–48.

Історія чехів в Україні [наук. керівник *Я. Вацулик*]. – К., 2013. – 598 с.

Волкова С. А. Чехи на півдні України (друга половина XIX – перша третина XX століття). – Сімферополь, 2006. – 160 с.

Шульга С. А. Чехи в Західній Волині: від оселення до реемігрaції. – Луцьк, 2018. – 471 с.

І. В. Ткаченко

КАЗАХСТАН

Сучасна назва держави: Республіка Казахстан (*каз.* Қазақстан Республикасы; Qazaqstan Respublikasy), Казахстан (*каз.* Қазақстан).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Вперше термін «казак/казах» (qazaq) був зафіксований в анонімному арабсько-кипчацькому словнику з Єгипту (рукопис 1245) і перекладений арабською як «вільний». Тобто першопочатково термін «казак/казах» був не етнонімом, а означав соціальний статус. Вдруге термін «казак/казах» згадується в латино-персько-половецькому словнику Codex Cumanicus (списки 1294/1295, 1303) у формі cosac.

Соціонім «казак/казах» перетворився на політонім і закріпився за групою тюрків, які в 1459–1460 рр. пішли з-під влади хана Узбецького улусу Абулхаїра на чолі з султанами-чингізидами Жанібек-ханом і Керей-ханом і рушили в бік Семиріччя, щоб там незалежно кочувати. У роботі «Та'ріх-і Рашіді» («Історія Рашіді») Мірзи Мухаммеда Хайдар Дулаті (1540-ві) термін «казах» вже використовується як етнонім: «Початок правління казахських султанів пішов з 870 року [*1465/1466*], а Аллах знає краще, і до 940 року [*1533/1534*] казахи мали повну владу над більшою частиною Узбекистану» (Кн. 1, Гл. 39); «Оскільки спочатку вони йшли від людей, віддалялися від них і деякий час бідували і поневірялися, то їх назвали казахами. Це ім'я закріпилося за ними» (Кн. 2, Гл. 33).

Інша назва казахів – «Алаш баласи», яка трактується або як «діти Алаша», казахського міфічного предка, або як похідне від загальноказахського бойового кличу-урану «Алаш».

Вперше топонім «Казахстан» на позначення території Казахського ханства згадується в персомовній роботі Зайн ад-Діна Васіфі «Бада'і ал-Вака'і» («Дивовижні події») (перша половина XVI ст.) у розповіді про спільний похід бухарського і моґульського ханів проти казахів: «…в день четвер двадцять шостого священного місяця мухаррама [*5 липня 1537*] з величезним військом, яке лякало гори та жахало море… рушили з берегів річки Сайрам в бік Казахстану».

Терміни «Қазақ жұрты» / «Қырғыз-Қазақ жұрты» («Казахська країна» / «Киргиз-казахська країна»), а також «Үш Алашты қазақ жұрты» / Үш Алашты жұрты / «Алаш жұрты»

(«Казахська країна трьох алашів» / «Країна трьох алашів» / «Країна алашів») та «Арка» («Степ») використовували у своїх листах до російських монархів та оренбурзької прикордонної адміністрації хан Молодшого жузу Абулхаїр (1718–1748) та інші казахські хани.

Створення держави. Казахське ханство було утворене в 1465 (1470) р.

Незалежність проголошена Верховною радою Республіки Казахстан 16 грудня 1991 р. (від СРСР).

Історичні назви держави: Казахське ханство (1465/1470–1847); ханство Кенесари (1841–1847); Алашська автономія (Алаш-Орда) (1917–1920); Киргизька Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі РСФРР (1920–1925); Казакська Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі РСФРР (1925–1936); Казахська Радянська Соціалістична Республіка (1936–1991); Республіка Казахстан (з 1991).

Площа: 2 млн 724,9 тис. км^2, в 4,5 разу більша від території України.

Населення: 20 млн 445 тис. осіб (на 01.10.2025, Бюро національної статистики).

Очікувана тривалість життя при народженні: 75,44 р. (чоловіки – 71,33; жінки – 79,42) (2024, Бюро національної статистики).

Етнічний склад населення: казахи – 71,3 %, росіяни – 14,6 %, узбеки – 3,3 %, українці – 1,8 %, уйгури – 1,5%, німці – 1,1 %, татари – 1,1 % (на 01.01.2025, Бюро національної статистики).

Чисельність українців: 371,8 тис. осіб (на 01.01.2025, Бюро національної статистики).

Столиця: Астана (є столицею з 1997, назва з 2022. Колишні назви – Акмола, Нур-Султан) – 1 млн 354 тис. осіб. Столиці Казахського ханства: Сузак, Сиґнак, Туркестан; Оренбурґ (1920–1925), Кизил-Орда (1925–1929), Алма-Ата (Алмати) (1929–1997). **Найбільші міста:** Алмати – 2 млн 162 тис.; Шимкент – 1 млн 192 тис.; Актобе – 560 тис.; Караґанди – 515 тис. (на 01.01.2023, Бюро національної статистики). Байконур, місто з особливим статусом, до 2050 р. орендоване Росією.

Державна мова: казахська (з 1989); російська, якою володіє 95 % населення, має статус мови міжнаціонального спілкування (згідно з Конституцією 1995, нарівні з казахською офіційно вживається російська). З XIV ст. і до 1920-х рр. казахський алфавіт був на основі арабської графіки, у 1929–1940 рр. – латинської графіки (яналіф), з 1940 р. – кириличної графіки. 20.02.2017 р. президент Н. Назарбаєв затвердив новий варіант казахського алфавіту на основі латинської графіки.

Релігійний склад населення: мусульмани – 69,3 %, християни – 17,19 %, невіруючі – 2,25 %, не відповіли – 11,01% (2021, перепис).

Державний устрій: президентська республіка з 1995 р. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Парламент (запроваджений Конституцією 1993), який з 1995 р. складається з Сенату (верхня палата) і Мажилісу (нижня палата). У 1994 р. відбулися перші вибори до Парламенту. Відтоді діє постійно. До цього існував однопалатний орган представницької влади – Верховна рада КазРСР (1937–1991), потім Верховна рада Республіки Казахстан (1991–1993).

З початку XVI ст. вищим представницьким і законодавчим органом Казахського ханства був Масліхат.

Діюча Конституція прийнята на референдумі 30.08.1995 р. (вступила в силу 05.09.1995). Діє зі змінами і доповненнями 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 рр. Перша Конституція незалежного Казахстану була прийнята Верховною радою 28.01.1993 р. Першою казахською конституцією була Конституція Казакської АРСР від 18.02.1926 р.

Статус у відносинах з ЄС: не є членом ЄС. 23.01.1995 р. підписана Угода про партнерство та співробітництво, а 21.12.2015 р. – Угода про розширене партнерство та співробітництво.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член СНД (1991); член ООН (1992); співзасновник ОДКБ (1992); член ОБСЄ (1992); член Організації економічного співробітництва (1992); співзасновник Центральноазійського союзу/Центральноазійського економічного співтовариства/ Центральноазійської співпраці (1994–2005); член Організації ісламського співробітництва (1995); співзасновник ЄврАзЕС (2001–2014); співзасновник Шанхайської організації співробітництва (2001); співзасновник Тюркської ради/Організації тюркських держав (2009); співзасновник Єдиного економічного простору (2012); співзасновник Євразійського економічного союзу (ЄАЕС, 2015); член СОТ (2015).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними МВФ, складав 12968 дол. США (69 місце в світі); за даними Світового банку – 13136 дол. США (63 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Люди жили на території Казахстану з часів палеоліту, а в період верхнього палеоліту, 40–12 тис. р. до н. е., вони заселили всю територію Казахстану. У III–II тис. до н. е. населення переходить до скотарства. В епоху бронзи ця територія була одним із перших і найбільших центрів виробництва даного металу (андроновська археологічна культура, XII–X ст. до н. е.).

У зв'язку зі змінами клімату в регіоні у VIII–VII ст. до н. е. населення казахських степів переходить на кочовий спосіб виробництва (кочове та напівкочове скотарство). Найвідомішими кочовими племенами Казахстану I тис. до н. е. були саки (збірна назва в античних джерелах групи іраномовних кочових і напівкочових племен I тис. до н. е. – перших століть н. е.), які у VI–III ст. до н. е. створили свою першу племінну державу з центром у Жетису (Семиріччя) в Південно-Східному Казахстані. У VI ст. до н. е. невдалі спроби підкорити массагетів здійснили перські царі Кір Великий та Дарій I. У 30-х рр. IV ст. до н. е. не вдалось підкорити массагетів і Александру Македонському.

В III ст. до н. е. на території Казахстану виникає дві держави кочовиків: Усунь (усунів) у Семиріччі та Канґюй/Канґли (канґарів) на півдні Казахстану. У II ст. до н. е. Усунь визнала залежність від Імперії Хунну, в I ст. стала союзником Китаю, потім потрапила під його вплив, однак у II ст. н. е. усуні відособились від Китаю. Наприкінці IV ст. н. е. під тиском жужанів усуні були змушені переселитися з рівнинного Семиріччя на Тянь-Шань.

Держава канґарів виникла у III ст. до н. е. на захід від земель усунів у середній течії Сирдар'ї в районі Канґха; їх основні кочів'я розташовувались у Центральному Казахстані. На захід від канґарів, до узбережжя Аральського та Каспійського морів, кочували сармато-аланські племена.

У I ст. н. е. під тиском китайців на територію Казахстану розпочинається масове переселення хуннських племен. Упродовж трьох століть хунну, алани і канґари кочували на території Казахстану, втрачаючи свою етнічну своєрідність, асимілювали з іншими місцевими кочовими племенами, в результаті чого утворився новий етнос – гуни. У IV ст. гуни пішли на захід, розпочавши «Велике переселення народів». У результаті цих процесів відбулось поширення тюркської мови та монголізація фізичного типу корінного населення. Тюркомовні народи користувалися власною, рунічною, системою письма.

У VI–XII ст. протоказахські тюркомовні племена вперше вийшли на історичну арену під власними іменами. Вони стали наступниками канґарів та гунів і створили на території сучасного Казахстану кілька державних утворень, які змінювали один одного аж до монгольської навали: каганати – Тюркський (552–656), Тюрґеський (699–756), Карлуцький (766–940), Кімацький (IX–X ст.); держави – Оґузів (IX–XI ст.), Караханідів (942–1210); ханства – Кара-киданське (1124–1212), Найманське (X – поч. XIII ст.), Кипчацьке (поч. XI ст. – 1219).

Першою ранньосередньовічною державою, що охоплювала територію практично всього нинішнього Казахстану, став Великий Тюркський каганат, створений у 552 р. іль-ханом Бумином після розгрому аварів. Упродовж 550-х рр. тюрки підкорили своїй владі величезні території від Алтаю до Аральського моря, у 560-х рр. – Соґд, у 570-х рр. – Північний Кавказ.

Через міжусобицю наприкінці VI ст. Великий Тюркський каганат розпався на Західнотюркський з ядром у Семиріччі та Східнотюркський каганати. Це ослабило державу, від якої відділились болгари, угри, хазари. Західний Казахстан увійшов до складу утвореного в 651 р. Хазарського каганату. У 656 р. Імперія Тан завоювала Західнотюркський каганат.

Непосильний податковий тиск китайців привів до скинення їх влади та створення у 699 р. Тюрґеського каганату на чолі з племенем тюрґешів. У 705 р. до південних кордонів тюрґешів підійшли араби, наступу яких тюрґеші тривалий час чинили успішний опір. Однак у 737 р. проти тюрґешів виступила Імперія Тан, і вони були змушені воювати на два фронти. Після перемоги над китайцями в 751 р. на р. Талас араби тимчасово зайняли Семиріччя. Однак занепад Тюрґеського каганату відбувся через тривалу ворожнечу між кара- і сари-тюрґешами, яка привела до того, що у 756 р. Семиріччя зайняло інше тюркське плем'я – карлуки.

Впродовж 790 – 830-х рр. карлуки зазнавали тяжких нападів та поразок з боку уйгурів. Лише у 840 р. їм вдалося звільнитись. У IX ст. серед карлуків почав поширюватись іслам.

Найбільш видатним вченим середньовічного Казахстану вважається Абу Насир аль-Фарабі (871/872–950/951) з м. Отрар, який став засновником середньовічної мусульманської філософії IX–XII ст., що спирається на авторитет Арістотеля – східного арістотелізму.

У 940 р. столицю карлуків зайняли війська Сатук Буґра-хана із роду Караханів, який був мусульманином. Він оголосив себе каганом усіх тюрків та заснував Державу Караханідів. З 960 р. іслам стає державною релігією, арабська графіка замінює тюркську. Важливе значення для економічного життя каганатів мав Великий шовковий шлях – караванний маршрут уздовж р. Сирдар'я. У 1040–1041 рр. держава розпадається на Західно- та Східнокараханідські ханства. У 30-х рр. XII ст. Семиріччя займають кидані.

Східний Казахстан після падіння Західнотюркського каганату в середині VII ст. займають кімаки, які створюють Кімацький каганат. Поступово їх владу визнає низка місцевих племен – канґари, кипчаки та ін., а територія розширюється на Центральний Казахстан, охоплюючи простори від р. Іртиш на сході до оз. Балхаш на півдні.

У X ст. в басейні середньої і нижньої течії р. Сирдар'я та в прилеглих степах Західного Казахстану утворюється Оґузька держава, яка припиняє своє існування у середині XI ст. Західні канґари, які не захотіли визнати влади оґузів, ідуть у степи Північного Кавказу та Північного Причорномор'я, де стають відомими як печеніги.

Політичними наступниками кімаків у степах Казахстану стали кипчаки, які

сформувались як етнос у Центральному та Східному Казахстані у VIII ст., і на початку XI ст. створили свою державу – Кипчацьке ханство. Вони витіснили оґузів з низов'їв Сирдар'ї і на середину XI ст. підпорядкували всю територію Казахстану, окрім Семиріччя. В XI ст. за їх іменем було названо історичний регіон Євразії – Дешт-і Кипчак (Кипчацький, або Половецький степ). До XII ст. основною мовою на всій території Казахстану стає кипчацька.

Упродовж 1200–1210-х рр. казахська частина Дешт-і Кипчак була завойована монголами й увійшла до складу Монгольської імперії. Міста Отрар та Сиґнак, які чинили запеклий спротив, були зруйновані.

Володіння старшого сина Чингісхана Джучі, які успадкував син Джучі Бату (Батий), – Великий улус, або Улус Джучі (1224–1502, в російській історіографії – Золота Орда), – вважається у Казахстані першою централізованою давньоказахською середньовічною державою. В Улусі Джучі закріпився оґузо-кипчацький варіант тюркської літературної мови.

Після 1242 р. Улус Джучі розділився на два крила: старше, праве (західне), і ліве (східне). Праве крило називалося Білою (Ак) Ордою і охоплювало територію від річки Урал до гирла Дунаю і Карпат, зокрема – землі Західного Казахстану. Ліве крило – Синя (Кок) Орда – займало землі Центрального Казахстану і долину Сирдар'ї. З 1266 р. Улус Джучі, більшість населення якого складали кипчаки, стає самостійною державою, в якій іслам проголошується державною релігією. На курултаї кочової знаті в 1269 р. на березі р. Талас було знайдено компроміс між кочовим та осілим населенням, що дозволило оживити міське життя в державі.

З початку XIV ст. на території Казахстану набуває поширення арабський алфавіт, який поступово замінює традиційну рунічну писемність, та уйгурський алфавіт, принесений монголами.

Володіння другого сина Чингісхана – Чаґатая – стало Чаґатайським улусом (1224–1346) у складі Семиріччя, Мавераннагру і Кашґарії, що приблизно відповідало території колишнього Кара-киданського ханства. На цих територіях поширився карлик-уйгурський (чаґатайський) варіант літературної тюркської мови.

Після розпаду Чаґатайського улусу на території Семиріччя та Кашґарії утворилась нова багатоетнічна держава – Моґулістан (1347–1462). Упродовж 1371–1404 рр. Моґулістан зазнавав руйнівних походів засновника Імперії Тімуридів еміра Тімура. Тривала міжусобна війна привела до посилення політичної роздробленості та розпаду Моґулістану.

Правління хана Тохтамиша (1379–1395) було останнім періодом, коли Улус Джучі був сильною централізованою державою, однак війна впродовж 1383–1395 рр. з еміром Тімуром привела до поразки, загострення міжусобиць та фактичного її розпаду.

У 30-40-х рр. XV ст. хану Абулхаїру (1428–1468) вдається об'єднати під своєю владою все ліве крило Улусу Джучі і створити на цих землях Узбецький улус (Узбецьке ханство), зробивши його столицею м. Сиґнак.

Паралельно на території нинішнього північно-західного Казахстану в 1440-х рр. як незалежна держава сформувалась Ноґайська Орда (Манґитський юрт, 1440–1634).

Таким чином, станом на першу половину XV ст. кипчацькі землі Казахстану були розділені між трьома державами: Узбецьким улусом, Моґулістаном та Ноґайською Ордою.

У 1459–1460 рр. султани-чингізиди Жанібек і Керей, через нездатність хана Абулхаїра організувати ефективний захист країни від зовнішньої агресії, разом із частиною родів,

які їх підтримали, відкочували у Семиріччя. Під час походу з наміром їх покарати у 1468 р. Абулхаїр помирає.

Внаслідок цих подій на території західного Семиріччя, Центрального Казахстану та середньої течії Сирдар'ї утворюється Казахське ханство (1465/1470–1847) на основі спільноти, відомої в письмових джерелах під назвою «узбек-казаки», або просто «казахи». Воно охоплює територію колишнього Узбецького улусу, крім присирдар'їнських міст. Його першим ханом став Керей (1465–1474).

Паралельно з Казахським ханством утворюється і Тюменське (Сибірське ханство) (1468–1598), до складу якого увійшов Північний Казахстан.

Упродовж 1480–1500-х рр. між казахами і узбеками на чолі з Мухаммедом Шейбані, який утвердився в Мавераннагрі, розгорається запекла боротьба за присирдар'їнські міста.

У сучасній казахській історіографії вважається, що до другої половини XV–XVI ст. в основному завершився процес формування казахського етносу та була сформована особлива кочова цивілізація з характерною для неї традиційною монархічною владою, базисом якої виступають роди та племена, що ведуть кочове скотарське господарство, а земля перебуває в общинній власності.

Свого розквіту Казахське ханство досягло за правління Касим-хана (1511–1518/1521), який увійшов в історію як «збирач казахських земель». У 1513 р. він закріпив за казахами присирдар'їнські міста, у 1519 р. – землі Ноґайської Орди у Західному Казахстані по р. Волґа, розбивши ноґаїв та захопивши її столицю Сарайчик. Число підданих Касим-хана, на думку дослідників, складало 1 млн осіб. За часів Касим-хана великий князь московський Василій III вступив у дипломатичні відносини з Казахським ханством.

Вищим органом законодавчої та представницької влади у Казахському ханстві був Масліхат – з'їзд султанів, представників громад. Він збирався раз на рік і вирішував важливі державні питання: укладення миру, оголошення війни, перерозподіл пасовищ, вибори хана. За Касим-хана був прийнятий перший в історії казахів кодекс законів «Касим ханнин каска жоли» («Світлий шлях Касим-хана»).

Боротьба, яка розгорнулася між казахськими султанами після смерті Касим-хана, привела до того, що впродовж 1521–1537 рр. манґити, за підтримки Бухари і Хорезму, розгромили казахів та встановили контроль над усією територією Казахстану. Прагнучи закріпити свою владу, манґити проголосили казахсько-манґитським ханом сина Касима Хакназара (1537–1580).

Хакназар зміг відновити колишню могутність Казахського ханства. У походах 1557, 1568, 1570, 1577 рр. він розгромив манґитів і заволодів усіма їх землями на схід від р. Жаїк (Урал). У 1579 р. він приєднав присирдар'їнські міста Туркестан (Яси) та Сауран з округами.

Тауєкел-хан (1586–1598) під час походу на Бухарське ханство в 1598 р. приєднує до Казахського ханства Ташкент, Сайрам та Андіжан з округами. Захоплений Самарканд був повернений бухарцям. Також Тауєкел-хан наприкінці XVI ст. на прохання каракалпаків виділяє їм землю в Центральному Казахстані та Приараллі.

Після розгрому в 1598 р. Сибірського ханства численні казахські роди, які жили у Західному Сибіру, відкочували на південь і прийняли підданство Єсім-хана. На початку XVII ст. більшість ноґайських родів також переселилися на територію Казахського ханства, на схід від р. Урал. Після ослаблення Сибірського ханства та Ноґайської Орди на початку XVII ст. із Джунґарії на захід, через Північний і Західний

Казахстан, почали просуватись племена ойратів (калмиків). У 1630-х рр. у межиріччі Волґи та Уралу, на території Ноґайської Орди, включаючи частину казахських територій на схід від р. Урал, утворилось залежне від Московської держави Калмицьке ханство. Таким чином, на початку XVII ст. Казахське ханство отримало безпосередній кордон із Московською державою.

Упродовж всього правління Єсім-хана (1598–1628) Бухарське ханство здійснювало неодноразові спроби захопити Ташкент, декілька разів тимчасово оволодіваючи ним (1607, 1612).

Під тиском сепаратистських тенденцій у державі Єсім-хан був змушений провести реформу політичної системи Казахського ханства, у результаті якої були обмежені політичні права чингізидів і розширені права громад та їх керівників біїв (беїв). Зокрема хан втратив право розпоряджатись всією територією ханства. Ці зміни були закріплені в «Єсім ханниң ескі жоли» («Стародавній шлях Єсім-хана»), прийнятому як доповнення до кодексу Касим-хана.

Замість улусної системи була запроваджена жузова, яка поділила територію ханства на три жузи, очолювані біями (беї). У Семиріччі знаходився Старший жуз, у Центральному Казахстані – Середній, у Західному, на землях східних улусів колишньої Ноґайської орди, – Молодший жуз. Назви жузів показували старшинство правлячих родів. Фактично Казахське ханство стало федерацією.

У 1635 р. ойрати утворили на території Східного Казахстану Джунґарське ханство, яке розпочало проти казахів тривалу війну за кочів'я. Незважаючи на перемоги в окремих битвах (1643, хан Жанґір), казахи до кінця XVII ст. поступово втратили кочів'я на сході та південному сході – по р. Іртиш, у передгір'ях Алатау та Тарбаґатаю, в Семиріччі.

У часи правління Тауке-хана (1680–1715) було укладено новий звід законів звичаєвого права казахів – «Жети Жарґи» («Сім постанов» або «Закони Тауке»).

Після поразки казахів від джунґарів у битві на р. Аяґоз у 1718 р. в умовах ослаблення центральної влади у жузах з'явились самостійні хани: у Молодшому жузі – Абулхаїр-хан (1718–1748), у Середньому жузі – Самеке-хан (1719–1734), у Старшому жузі – Жолбарис-хан (1720–1740).

Продовжуючи свою експансію, джунґари у 1723 р. вторглись у долину р. Талас та перебили там казахське населення; у 1724–1725 рр. захопили і зруйнували міста Туркестан і Ташкент.

Загроза національній незалежності змусила казахів об'єднатись. Об'єднане казахське військо у 1726 р. на березі р. Буланти завдає джунґарам важкої поразки. У 1729 р. в Аниракайській битві об'єднані сили казахів знову розбивають джунґарське військо. Проте після битви казахські еліти не змогли домовитись про об'єднання Казахського ханства та про спільного хана.

Як наслідок – казахи знову опинилися під ударом джунґарів, і хани стали шукати військового захисту в Росії, яка, готуючись до встановлення контролю над Казахстаном, почала будувати свої фортеці: у 1717 р. – Железінську, у 1719 р. – Семипалатинську, у 1720 р. – Усть-Каменоґорську. У 1731 р. російський протекторат прийняв Молодший жуз, згодом Середній і Старший (1734) жузи. Місто Оренбург, збудоване на прохання Абулхаїр-хана у 1735 р., стало центром царської адміністрації у процесі колонізації казахських степів.

Лише наприкінці 1730-х рр. був обраний новий верховний хан Казахського ханства – Абільмамбет (1739–1771). У результаті нового великого походу джунґарів на Казахстан у 1741 р. хан Абільмамбет був змушений

визнати залежність від них, оскільки Російська імперія не допомогла казахам у боротьбі з джунґарами.

У 1755 р. Імперія Цін розпочала окупацію Джунґарії, а в 1756 р. – вторгнення на територію Казахстану. Найбільших зусиль для протистояння китайській експансії на землі Середнього жузу в 1757 р. докладав Абилай-хан. Після розгрому Джунґарії китайцями казахи у 1760-х рр. почали активно займати багаті пасовища у передгір'ях Тарбаґатаю, вздовж річки Ілі. До кінця XVIII ст. частина казахів Середнього і Старшого жузів оселилась на цих територіях (Сіньцзян або Східний Туркестан) та прийняла китайське підданство.

Абилай-хану (1771–1781) вдалося об'єднати три жузи, які визнали його ханом Казахського ханства. Він зміг повернути на півдні міста: Сузак, Сайрам, Шимкент, Ташкент. Проте після його смерті ханство знову розпалося на жузи зі своїми ханами.

У 1784 р. до влади в Ташкенті приходить Юнусходжа, який з опорою на казахські племена створює окрему Ташкентську державу (1784–1808), до якої приєднує Шимкент, Сайрам, Туркестан, Карабулак, Сауран та інші території. Під контролем Ташкента опиняється значна частина території Старшого жузу. У результаті ряду війн Кокандське ханство впродовж 1799–1808 рр. приєднує територію Ташкентської держави.

Зміст колоніальної політики царизму в Казахстані складало військове, політичне та економічне «закріплення»: будівництво нових укріплених ліній, збільшення гарнізонів, створення козацьких поселень; обмеження традиційних прав казахів; масове захоплення кращих казахських земель; запровадження численних податків.

У 1786 р. російська влада здійснила невдалу спробу ліквідувати ханську владу в Молодшому жузі (реформа Ігельстрома) і перевести керування його територією на загальноімперські засади. У результаті конфлікту в Молодшому жузі понад 30 тис. казахів на чолі з ханом Букеєм відкочовують у межиріччя Уралу та Волґи, де, з дозволу імператора, засновують Букеївську орду (1801–1876), залежне казахське ханство у складі Російської імперії.

Практична інтеграція казахських земель до складу Російської імперії розпочалась після ухвалення нової системи управління Середнім («Статут про сибірських киргизів», 1822) та Молодшим («Статут про оренбурзьких киргизів», 1824) жузами. Середній жуз був розділений на сім частин, Молодший – на три. У 1824 р. росіяни ліквідовують ханську владу в Молодшому жузі (хан Шерґази був викликаний до Оренбурґа і залишений там на постійне проживання) та арештовують хана Середнього жузу Ґубайдуллу і відправляють на заслання. Для опанування казахським степом росіяни продовжують заснування фортець: Каркарали (1824), Кокшетау (1824), Акмола (1832), Кокпекті (1844), Турґай (1845) та ін.

Російська колоніальна політика, а також свавілля царських чиновників стали причиною цілого ряду національно-визвольних повстань. Серед них: участь казахів у повстанні Є. Пуґачова (1773–1775); повстання Сирима Датули в Молодшому жузі (1785–1797); повстання Жоламана Тленшіули в Молодшому жузі (1823–1825); повстання Саржана Касимули (1824–1836) в Середньому жузі; Ісатая Тайманули в Букеєвській орді (1836–1838).

Найтривалішим і найбільшим у XIX ст. національно-визвольним повстанням казахів був рух на чолі з Кенесари Касимули (1837–1847). Успіхи у протистоянні російській експансії привели до обрання Кенесари ханом усіх казахів (1841–1847) та відновлення Казахського ханства. Він провів ряд адміністративних і судових реформ, спрямованих на централізацію влади, упорядкував збір податків.

Було створене дисципліноване, добре навчене, мобільне кінне військо чисельністю до 20 тис. осіб. Однак війна на три фронти – проти росіян, кокандців та киргизів – закінчилась поразкою казахів. Кенесари загинув у бою поблизу Бішкека, після чого майже всі землі Казахстану опинилися під владою Росії.

Останнє велике антиросійське повстання у районі Приуралля очолили Есет-батир (Есета Котібарули) і Жанкожі Нурмухамедули (1853–1859).

Наприкінці 40-х – у першій половині 50-х рр. XIX ст. росіяни розпочали завоювання земель Старшого жузу в Семиріччі. У 1854 р. вони засновують укріплення Вєрний (з 1921 – Алма-Ата). Завоювання казахських територій Росією завершилось у ході війни з Кокандським ханством у 1864 р., коли росіяни оволоділи Туркестаном і Шимкентом. Казахстан остаточно перетворився на колонію Російської імперії.

Царська влада провела у 1867–1868 рр. реформи, внаслідок яких територія Казахстану увійшла до складу трьох генерал-губернаторств – Туркестанського, Оренбурзького та Західносибірського: на території Казахстану вводилися в дію право і суд Російської імперії; вся земля, яка надавалась у користування аульським громадам, оголошувалась власністю держави; збільшувались податки; у повітових містах відкривалися школи, медичні пункти та поштові відділення. Ці реформи викликали повстання у Молодшому жузі в 1867–1869 рр. та на півострові Манґістау в 1870 р., придушені російськими військами. Партизанські дії казахів тривали до 1874 р.

Згідно з реформою 1882 р., для казахських земель було утворене Степове генерал-губернаторство, до складу якого увійшли Акмолинська, Семипалатинська та Семирічинська області. Турґайська, Уральська та Сирдар'їнська області не стали його частинами.

Для більш ефективної колонізації Казахстану Росія у 1870-х рр. перейшла до масового заселення казахських степів російськими та українськими селянами. У результаті переселенської політики основні родючі землі отримали росіяни, а казахи були зігнані на малопридатні землі. За результатами перепису 1897 р., частка казахів у Казахстані скоротилась до 87,1 % (у 1911 – до 67,2 %), а кількість росіян та українців склала понад 530 тис. осіб (1911 – 1,5 млн). Крім того, у 1882–1884 рр. до Семиріччя з Китаю переселилось понад 450 тис. уйгурів.

З другої чверті XIX ст. через штучний дефіцит пасовищ кочове скотарство казахів почало переживати кризу. Водночас в останній третині XIX ст. російський капітал почав активно розвивати гірськорудну (мідну, срібно-свинцеву, вугільну, золоту), а також нафтову промисловість. Будівництво залізниць – 2,7 тис. верст за 1917 р. – сприяло вивезенню сировини та с/г продукції. Колоніальна політика перетворила Казахстан на ринок збуту і джерело сировини; казахські робітники не допускались до оволодіння спеціальностями, які вимагали високої кваліфікації.

Політика русифікації та переселень, вилучення земель та худоби, примушування до «добровільних пожертв», свавілля місцевої влади призвели до повстання 1916 р. проти російського колоніального гноблення. Поштовх до виступу дав указ від 25.06.1916. р. про мобілізацію усього казахського населення віком 18–43 роки на будівництво оборонних укріплень в районі діючої армії, адже до цього казахи були звільнені від служби в російській армії. На листопад 1916 р. кількість озброєних повстанців склала 50 тис. Для придушення повстання з фронту були зняті бойові частини. До 300 тис. казахів і киргизів перейшли до Китаю.

Після Лютневої революції в Росії (1917) активізувалося національне та суспільно-політичне життя в Казахстані. У липні 1917 р. в Оренбурзі відбувся I Всеказахський з'їзд, на якому, з метою звільнення народу від колоніального ярма, була утворена казахська національна партія «Алаш» на чолі з Аліханом Букейханом і Ахметом Байтурсинули. У грудні 1917 р. в Оренбурзі на II з'їзді проголосили автономію казахського народу в складі майбутньої Російської федерації, було утворено Народну раду (уряд) «Алаш-Орда». На початку 1920 р. Алашську автономію ліквідували більшовики.

У березні 1917 р. з метою консолідації тюрко-мусульманських народів та їх національного самовизначення на півдні Казахстану було утворено організацію «Шура-і-Ісламі» («Ісламська рада», М. Абдурашидханов, М. Шокай). У вересні 1917 р. з'їзд туркестанських і казахських мусульман сформував першу мусульманську партію «Іттіфак-аль-Муслімін» («Союз мусульман»), з метою створення Туркестанської автономії у складі Російської республіки. У листопаді–грудні 1917 р. на півдні Казахстану існувало двовладдя: було проголошено Радянську Туркестанську автономію та під керівництвом «Шура-і-Ісламі» – Туркестанську (Кокандську) автономію у складі Федеративної демократичної Російської республіки, до якої увійшли й південні області Казахстану – Семирічинська та Сирдар'їнська. Однак у лютому 1918 р. Коканд взяли більшовики, ліквідувавши автономію.

Кінець 1917 – березень 1918 рр. був періодом встановлення радянської влади у більшості міст Казахстану, однак вплив більшовиків не виходив за межі міст. До березня 1920 р. на території Казахстану тривала громадянська війна між силами «білих» та «червоних», у ході якої військові частини «Алаш-Орди» спочатку воювали проти більшовиків, а з весни 1919 р. визнали радянську владу і перейшли на її бік.

26.08.1920 р. Туркестанську автономію у складі РСФРР з центром в Оренбурзі реорганізували в Киргизьку Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в складі РСФРР. У 1924 р. у зв'язку національно-територіальним розмежуванням в Центральній Азії до складу КАРСР РСФРР включили Семирічинську та Сирдар'їнську області. У 1925 р. Киргизьку Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в складі РСФРР перейменували у Казакську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку у складі РСФРР. В 1936 р. Казакська АРСР стала Казахською Радянською Соціалістичною Республікою.

Революція та завоювання казахських територій більшовиками призвели до скорочення чисельності казахів з 4,6 млн у 1916 р. до 3,9 млн осіб у 1926 р. У 1922 р. в казахській організації РКП (б) частка казахів складала лише 6,3 %.

Політика розкуркулення і колективізації спричинила масовий голод 1931–1933 рр., що призвів до загибелі 2 млн казахів та близько 200 тис. українців. Така політика радянської влади наштовхнулася на запеклий опір народу. У 1929–1931 рр. в Казахстані відбулося понад 370 селянських бунтів і повстань. Після їх поразки за кордон відкочували понад 1 млн казахів. 400 тис. потім повернулись назад, а понад 600 тис. казахів назавжди залишилися в Китаї, Монголії та інших країнах.

У роки індустріалізації були побудовані великі підприємства кольорової металургії, хімічної, харчової промисловості, прокладені залізничні (Туркестано-Сибірська) і автомобільні дороги. Промисловість стала домінуючою галуззю економіки Казахстану (1939 – 58,9 %). У 1940 р. в КазРСР діяло 2580 великих підприємств. Індустріалізація здійснювалася командно-адміністративними методами

й вимагала величезних коштів, які перекачувалися з сільського господарства. Також для забезпечення робочих рук на підприємствах упродовж 1931–1940 рр. до Казахстану було привезено понад 550 тис. осіб. Окрім того, чисельність спецпоселенців («куркулів» та інших «ворогів народу») на 1937 р. склала 360 тис. осіб.

Загалом у часи Великого терору було репресовано понад 100 тис. казахстанців, 20 тис. з яких було розстріляно.

Частка корінного населення в КазРСР у радянський період швидко зменшувалась: 1926 р. – 57,1 %, 1939 р. – 38 %, 1959 р. – 30 % населення.

У 1931 р. радянська влада запровадила загальну обов'язкову семирічну освіту. Проводилася значна робота з ліквідації неграмотності серед населення, однак переведення казахської мови у 1929 р. з арабської на латинську графіку, а в 1940 р. – на кириличну, ускладнило цей процес. Станом на 1939 р. рівень грамотності досяг 76,3 % населення.

У 1928 р. в Алма-Аті було створено Казахський державний університет, 01.06.1946 р. – Академію наук КазРСР.

Під час Другої світової війни до Казахстану було евакуйовано 142 підприємства, установи культури, науки, освіти, здоров'я. Будувалися і нові підприємства: Текелійський свинцево-цинковий комбінат, Казахський металургійний завод, Актюбінський завод феросплавів та ін.

До армії мобілізували 1,2 млн казахстанців, з яких 601 тис. загинули. Було сформовано Трудові армії загальною чисельністю понад 700 тис. (500 тис. – спецпоселенці, 200 тис. – казахи). Напередодні та під час війни до Казахстану прибуло понад 530 тис. евакуйованих осіб. Також було насильно переселено німців (361 тис.), поляків (102 тис.), кримських татарів (180 тис.), корейців (180 тис.), чеченців, інгушів, балкарців, карачаєвців (507 тис.), турків-месхетинців (110 тис.).

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Тоталітарний режим перетворив Казахстан на суцільний табір переселенців, країну концтаборів. У 30–50-ті рр. XX ст. на території Казахстану було розміщено 11 таборів (950 відділень) ГУЛАГ ОГПУ/НКВС/МВС СРСР, зокрема один з найбільших виправно-трудових таборів поблизу м. Караганди (Карлаг) та Акмолинський табір дружин зрадників батьківщини (АЛЖИР). За роки репресій до Казахстану загалом було заслано понад 5 млн осіб з усього СРСР.

У 1949 р. на Семипалатинському полігоні випробували першу радянську атомну бомбу. До 1964 р. було здійснено 113 випробувальних ядерних вибухів в атмосфері, що призвело до забруднення територій Центрального і Східного Казахстану та значного зростання смертності серед місцевого населення. Всі дані суворо приховувались.

У 1955 р. розпочато будівництво полігона Байконур для випробувань ракет. У 1957 р. полігон став першим космодромом планети, звідки запустили перший штучний супутник Землі, а в 1961 р. – першого космонавта.

Незважаючи на пом'якшення радянського режиму за М. Хрущова, внаслідок чого у 1959–1963 рр. до Казахстану із КНР повернулось близько 200 тис. казахів та уйгурів, у серпні 1959 р. виступи незадоволених робітників у м. Теміртау були придушені за допомогою військ. У 1962 р. Узбекистану було передано три райони Південного Казахстану.

Упродовж 1960–1986 рр. (з невеликою перервою) першим секретарем ЦК Компартії Казахстану, і фактично керівником республіки, був Д. Кунаєв, якого підтримував Л. Брежнєв. За часів його правління було згорнуто

десталінізацію, процес реабілітації жертв репресій.

У повоєнний час активізувався процес русифікації Казахстану та асиміляції казахів. Станом на 1980 р. 95 % книжок і 70 % телепередач виходили російською мовою. У 1960–1970-х рр. вона стала мовою вищої освіти і науки в Казахстані, водночас скорочувалась мережа шкіл з казахською мовою викладання. На кінець 1970-х рр. третина казахів не знала рідної мови.

Проте казахська молодь організовувала концерти, лекції, намагаючись розбудити національну свідомість мас, зокрема, у 60-х рр. студентами-казахами були утворені неофіційні організації «Жас тулпар», «Жас казах», «Тайшубар». Після рішення ЦК КПРС створити німецьку автономну область у Казахстані 19.06.1979 р. молодь у Целіноґраді провела мітинги під гаслами: «Казахстан неподільний», «Ні – німецькій автономії».

У період перебудови суперечності в національних відносинах загострилися. В 1986 р. Д. Кунаєва зняли з посади першого секретаря ЦК Компартії Казахстану, призначивши росіянина Ґ. Колбіна (1986–1989), який не мав зв'язків з республікою. Це призвело до студентських заворушень 16–18.12.1986 р. в Алма-Аті, на яких молодь вимагала враховувати інтереси місцевого населення під час кадрових рішень. Це була перша демократична акція на національному ґрунті в СРСР. Виступи у казахських містах були жорстоко придушені, а учасники репресовані.

Події 1986 р. стали каталізатором демократизації політичного життя: посилюються антирадянські настрої, утворюються масові рухи (антиядерний рух «Невада–Семипалатинськ», 1989, історично-просвітницьке товариство «Әділет» – «Справедливість», 1989 та ін.). На противагу національно-демократичним організаціям утворюється рух «Єдність» (1990).

22.06.1989 р. першим секретарем ЦК Компартії Казахстану було призначено Нурсултана Назарбаєва (з 1984 р. був головою Ради міністрів КазРСР). У березні 1990 р. відбулися вибори до Верховної ради КазРСР, на яких КПК отримала 342 місця з 360. Утворюються перші політичні партії, що не були зареєстровані й діяли як опозиційні до КПРС (Соціал-демократична партія Казахстану, Національно-демократична партія «Желтоксан», Партія національної свободи «Алаш»). 24.04.1990 р. був запроваджений пост президента КазРСР, який у квітні 1990 р., за рішенням Верховної ради КазРСР, обійняв Н. Назарбаєв.

Процес дезінтеграції і рух за самостійність республік СРСР привів до прийняття 25.10.1990 р. Декларації про державний суверенітет КазРСР. Після невдалого серпневого путчу ГКЧП у Москві 1991 р. КПК розпустили. На всенародних виборах президента 01.12.1991 р. було обрано Н. Назарбаєва (1991–2019). 10.12.1991 р. КазРСР перейменовано у Республіку Казахстан, 16.12.1991 р. проголошено її незалежність. 21.12.1991 р. на нараді глав держав у Алма-Аті Казахстан приєднався до СНД.

28.01.1993 р. Верховна рада прийняла першу Конституцію, в якій парламент наділявся широкими повноваженнями. Парламентські вибори 1994 і 1995 рр. виграла Партія народної єдності Казахстану.

На референдумі 1995 р. була прийнята нова Конституція (підтримана 81,9 % населення), яка проголосила Казахстан президентською республікою з двопалатним парламентом; широкі функції і повноваження парламенту перейшли до президента. У 1995 р. створена Асамблея народів Казахстану як консультативно-дорадчий орган при президентові.

У 1995 р. на референдумі повноваження президента були подовжені до 2000 р.

В 1998 р. до Конституції були внесені зміни щодо продовження терміну президентства до 7 років та скасування обмеження балотуватися максимум двічі. У 1999 р. Назарбаєв був обраний президентом на семирічний термін (за – 79,78 %). У 2005 р. він втретє обраний президентом (за – 91,15 %). У 2007 р. до Конституції були внесені нові зміни, згідно з якими одна особа не може займати пост президента більше двох термінів поспіль, а термін президенства зменшений до 5 років, однак на Н. Назарбаєва не поширюється обмеження щодо термінів перебування на посаді у зв'язку із статусом Першого президента. 15.06.2010 р. за Назарбаєвим було офіційно закріплено статус Першого президента – Лідера нації (*каз.* Елбаси). На президентських виборах 2011 р. Н. Назарбаєв отримав 95,54 % голосів, на виборах 2015 р. – 97,75 %.

У березні 2017 р. Назарбаєв провів конституційну реформу з метою передачі окремих повноважень президента парламенту і уряду. У ст. 91 було закріплено положення, що статус Першого президента – Елбаси – є незмінним. Рада безпеки РК стала головним конституційним органом країни. У 2018 р. Конституційна рада визнала конституційним право Н. Назарбаєва очолювати Раду безпеки довічно.

Після цього 19.03.2019 р. Н. Назарбаєв підписав указ про складання повноважень, але зберіг стратегічні важелі влади в державі: він залишається пожиттєвим керівником Ради безпеки, очільником правлячої партії «Нур Отан» та членом Конституційної ради, що має повноваження Конституційного суду. Також у Назарбаєва є повноваження звертатися до народу Казахстану, держорганів і посадових осіб з ініціативами у найважливіших питаннях державного будівництва, внутрішньої та зовнішньої політики і безпеки, а також виступати перед парламентом і на засіданнях уряду при обговоренні важливих для країни питань. Прерогативою Назарбаєва також є те, що з ним узгоджуються ініціативи щодо основних напрямів державної політики.

Повноваження президента перейшли до голови Сенату Касима-Жомарта Токаєва. На дострокових президентських виборах 2019 р. К.-Ж. Токаєв здобув підтримку 70,96 % виборців.

Уряд Казахстану здійснює виконавчу владу, очолює систему виконавчих органів й керує їх діяльністю. Згідно зі змінами до Конституції від 09.03.2017 р., значна частина повноважень президента у соціально-економічній сфері була передана уряду.

Відповідно до Конституції, парламент є вищим представницьким органом РК, що здійснює законодавчу владу. З 1995 р. парламент складається з двох палат: Сенату і Мажилісу, які діють на постійній основі. Сенат утворюють депутати (по 2 особи від 14 областей, 2-х міст республіканського значення і столиці; 15 депутатів призначаються президентом – всього 49 місць). Обрання депутатів Сенату здійснюється на основі непрямого виборчого права. Половина обраних депутатів Сенату переобирається кожні 3 роки; термін повноважень – 6 років. Мажиліс складається зі 107 депутатів (98 обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права, 9 – Асамблеєю народу Казахстану). Термін повноважень депутатів Мажилісу – 5 років.

На виборах 1999 р. до Мажилісу перемогла новостворена пропрезидентська партія «Нур Отан» («Світло Вітчизни») – 23 місця з 77, Громадянська партія Казахстану – 13, КПК та Аграрна партія Казахстану – по 3. На виборах до Мажилісу 2004 р. «Нур Отан» отримала 42 місця з 77, блок АІСТ у складі Громадянської та Аграрної партій Казахстану – 11, «Асар» – 4, права партія ДПК «Ак жол» («Світлий шлях») – 1, Демократична партія – 1.

Після того як у 2006 р. до партії «Нур Отан», очолюваної Н. Назарбаєвим, влилися «Асар», Громадянська й Аграрна партії Казахстану, вона зайняла домінуюче положення у політичній системі та парламенті.

Відповідно до змін і доповнень, внесених до Конституції у 2007 р., Мажиліс складався зі 107 депутатів і формувався за новою схемою: 98 обиралися за партійними списками, 9 – від Асамблеї народу, також вводився 7 % прохідний бар'єр. На виборах 2007 р. 7 % бар'єр подолала лише НДП «Нур Отан», депутати якої зайняли всі 98 місць у Мажилісі.

На виборах 2012 р. до Мажилісу пройшли представники НДП «Нур Отан» – 83 депутати, ДПК «Ак жол» – 8, створеної у 2004 р. Комуністичної народної партії Казахстану – 7. КНПК зайняла нішу КПК, діяльність якої було призупинено судом у 2011 р. (2015 – ліквідована). Вибори 2016 р. фактично повторили результати попередніх: «Нур Отан» – 84 депутати, ДПК «Ак жол» – 7, КНПК – 7. Жодна з опозиційних партій не досягла прохідного бар'єра 7 %.

Згідно з міжнародними індексами розвитку, Казахстан є недемократичною країною. Відповідно до Democracy Index 2019 р., Казахстан зайняв 139 місце зі 167 країн (авторитарний режим); Press Freedom Index 2020 (157 місце зі 180 країн; складна ситуація зі свободою преси); Freedom in the World 2020 (не вільна за ступенем громадянських свобод та політичних прав). Згідно зі статусом Єлбаси, Н. Назарбаєв і члени його родини звільняються від кримінальної відповідальності. З 2000-х рр. у Казахстані блокуються мережеві ЗМІ, що критикують владу, закриті опозиційні ЗМІ.

З проголошенням незалежності у Казахстані відбулося значне зростання мусульманської громади та мечетей (1989 – 59, 1999 – понад 1000). За роки незалежності внаслідок високої народжуваності серед казахів та виїзду частини неказахського населення частка казахів зросла майже удвічі (1989 – 39,69 %, 2020 – 68,51 %).

Казахстан є регіональним лідером Центральної Азії. У 1994 р. президент Казахстану виступив ініціатором створення Євразійського союзу, а потім разом із Узбекистаном та Киргизстаном створив Центральноазійський союз. 10.01.1997 р. було підписано Договір про вічну дружбу між Казахстаном, Киргизстаном та Узбекистаном. Під впливом Росії, яка у 2004 р. стала членом ЦАС, країни-члени прийняли у 2005 р. рішення про входження ЦАС до ЄврАзЕС та ліквідацію ЦАС.

26.04.1996 р. Росія, Китай, Казахстан, Киргизстан та Таджикистан («Шанхайська п`ятірка») підписали Угоду про зміцнення довіри у військовій галузі в районі кордону, а 24.04.1997 р. – Угоду про взаємне скорочення збройних сил в районі кордону. 14.06.2001 р. на основі цього угруповання країн було створено Шанхайську організацію співробітництва.

Окрім ШОС, Казахстан різною мірою залучений і до інших інтеграційних об'єднань. З одного боку, в січні 2015 р. він став співзасновником ЄАЕС, а з іншого – у грудні 2015 р. уклав з ЄС Угоду про розширене партнерство та співробітництво (була ратифікована усіма країнами ЄС і набула чинності 01.03.2020). У 2017–2018 рр. Казахстан був непостійним членом РБ ООН. Після розпаду СРСР Казахстан відмовився від четвертого у світі ядерного потенціалу.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Після Другої світової війни для економіки Казахстану залишається характерною командно-адміністративна система (директивне управління, диктат центру, ігнорування інтересів республіки щодо розвитку

її соціальної сфери, підготовки національних кадрів).

У 1954 р., щоб ліквідувати в СРСР дефіцит хліба, ЦК КПРС прийняв рішення про освоєння цілинних і перелогових земель північних районів Казахстану. В результаті освоєння цілини у 1954–1960 рр. Казахстан перетворився на великий зерновий район (було розорано 25,5 млн га земель), однак екстенсивний метод господарювання призвів до швидкої ерозії ґрунтів (9 млн га), занепаду пасовищного господарства, збитків у тваринництві.

Зростання населення цілинних районів здійснювалось за рахунок міграції з Росії, України, Білорусі. За 1954–1962 рр. на освоєння цілини у КазРСР прибуло 2 млн осіб; для роботи у промисловості впродовж 1960–1975 рр. – 915 тис. осіб. Казахстан став багатонаціональною республікою, у якій титульна нація становила меншість. У 1962 р. казахи складали 29 % населення КазРСР, у 1989 р. – 39,7 %.

Економіка КазРСР мала сировинну спрямованість розвитку. Прискореними темпами розвивалася важка промисловість (кольорова та чорна металургія, машинобудування, паливна). У 1950-х рр. було розпочато будівництво ряду великих промислових підприємств, зокрема, Караґандинського металургійного та Соколовсько-Сарбайського гірничо-збагачувального комбінатів. Загалом упродовж 1950-х рр. було збудовано близько 700 нових підприємств, зокрема, Усть-Каменоґорський свинцево-цинковий комбінат. Проте поява потужної індустрії мало позначилася на добробуті населення, адже вона працювала на ВПК СРСР.

У 1960-ті рр. Казахстан давав 90 % союзного випуску жовтого фосфору, займав перше місце з видобутку хрому, третє – з видобутку вугілля, залізних, марганцевих руд.

У 1962–1968 рр. було введено в дію Караґандинську ГРЕС-2, а в 1960–1966 рр. – Бухтарминську ГЕС. Розвивалися нові галузі промисловості: виробництво титану, магнію, каучуку, поліетилену, підйомних кранів. Побудовані підприємства електротехнічного машинобудування: конденсаторний, трансформаторний та інші заводи. У 1965 р. першу нафту було отримано на родовищі Узень.

У часи п'ятої п'ятирічки (1966–1970) внаслідок реформи 1965 р. господарський комплекс КазРСР досяг найвищого індексу зростання: приріст валової продукції сільського господарства склав 28 %; у 1970 р. приріст промислової продукції – 70 %. До 1970 р. за госпрозрахунком працювало понад 80 % підприємств.

На початку 1970-х рр. відбувається згортання реформ, а нарощування економічного потенціалу здійснюється екстенсивним шляхом. У 1970–1985 рр. було введено близько тисячі нових промислових підприємств, цехів. Поблизу м. Шевченко побудована перша в світі атомна водоопріснююча установка. Однак переробна промисловість, виробництво товарів споживання залишалися у Казахстані слаборозвиненими. 60 % непродовольчих товарів надходило з інших республік.

На рубежі 70-80 рр. XX ст. кризові явища загострюються. У 1970–1975 рр. приріст промислової продукції становив 8,4 %, в 1980–1985 рр. – 3,8 %, а приріст національного доходу скоротився з 4,4 до 1,4 %. Близько 50 % промисловості Казахстану керувалось союзними міністерствами, що ігнорували інтереси республіки. Загострилися екологічні проблеми, пов'язані з шістьма полігонами, на яких проводились ядерні випробування, зі зниженням рівня Аралу на 13 м, що призвело до утворення пустелі, з забрудненням територій, куди приземлялися відпрацьовані ступені ракет після пуску з Байконура, та у місцях видобутку уранової руди.

У часи перебудови в Казахстані було створено близько 15 тис. кооперативів, у яких

працювало 220 тис. осіб (1991); з 1989 р. розпочалися масові страйки робітників.

Розпад СРСР призвів до згортання виробничих потужностей і зниження економічних показників. 1991–1996 рр. були періодом економічного занепаду Казахстану. ВВП Казахстану в поточних цінах, за даними Відділу статистики ООН, зменшився з 27,3 млрд дол. США у 1991 р. до 21 млрд у 1996 р.

У рамках курсу на перехід до ринкової економіки з 1993 р. відбувається приватизація держвласності та передача її у приватну власність. 15.11.1993 р. впроваджена національна валюта – тенге.

У 1995–1997 рр. реформи і приватизація дещо оживили економіку, почало розвиватися підприємництво, малий і середній бізнес, країна відкрилась для іноземного капіталу. Динаміка розвитку економіки була сповільнена світовою фінансовою кризою 1998 р., внаслідок якої ВВП Казахстану впав у 1999 р. до 16,8 млрд дол. США.

У 2000 р. розпочинається економічне зростання. ВВП Казахстану в поточних цінах, за даними Відділу статистики ООН, у 2000 р. склав 18,2 млрд дол. США, у 2005 р. – 57,1 млрд, у 2010 р. – 148 млрд, у 2013 р. – 236,6 млрд.

Вражаюче зростання базувалося здебільшого на розвідці й продажу сировини, зростанні цін на світових ринках на нафту, метали, зерно. У 2000 р. був створений Національний фонд для забезпечення стабільного розвитку. У 2002 р. ЄС і США визнали РК країною з ринкового економікою. Світова фінансова криза 2008 р. негативно вплинула на економіку РК. Багато підприємств збанкрутували, на межі банкрутства опинилися найбільші банки. Задля боротьби з кризою провели девальвацію тенге на 20 %. Ситуацію покращив видобуток нафтогазоконденсату на новому родовищі Кашаґан.

Станом на 2010-ті рр. в країні було сформовано клас підприємців: у 2011 р. діяло 748 тис. суб'єктів малого і середнього підприємництва, у 2017 р. – 1 млн 174 тис.

З 2014 р. темпи зростання ВВП країни почали знижуватись, що пов'язано з різким падінням цін на ринках сировини (особливо на нафтопродукти).

ВВП Казахстану в поточних цінах, за даними Відділу статистики ООН, у 2014 р. склав 221,4 млрд дол. США, у 2015 р. – 184,3 млрд, у 2016 р. – 137,2 млрд, у 2023 – 264,2 млрд. У 2015 р. Нацбанк оголосив про введення вільного курсу тенге.

Влада Казахстану змогла створити сприятливі умови для бізнесу. Так, згідно з Індексом простоти ведення бізнесу 2020, Казахстан займає 25 місце зі 190 країн світу, згідно з Індексом економічної свободи 2020, – 39 місце зі 180 країн.

Країна успішно проводить політику заохочення іноземних інвестицій (за допомогою надання преференцій, пільгового оподаткування, безкоштовного використання землі). У РК працюють 10 тис. компаній за участю іноземного капіталу (2016). За роки незалежності було залучено 200 млрд дол. зарубіжних інвестицій, зокрема прямі інвестиції з країн ЄС (1991–2014) склали 92,7 млрд дол.

Головною особливістю економіки Казахстану є повна забезпеченість країни всіма корисними копалинами (вугілля, нафта, газ, руда, боксити, дорогоцінні метали). РК займає перше місце в світі за розвіданими запасами цинку, вольфраму, бариту, друге – срібла, свинцю і хромітів, третє – міді й флюориту, четверте – молібдену, шосте – золота. Країна є лідером з виробництва урану.

Одним із основних джерел економічного зростання РК є видобуток і експорт корисних копалин. Країна володіє 1,8 % світових запасів нафти і належить до провідних

нафтовидобувних держав світу (найбагатші родовища – Карачаґанак, Тенґіз, Кашаґан). Нафтопереробні заводи знаходяться в Атирау і Павлодарі. Прибуток від продажу нафти становить 60 % держбюджету. У 1992 р. видобуток нафти становив 25,8 млн тонн, в 2018 р. – 87 млн тонн.

З середини 1990-х рр. із низкою іноземних компаній було укладено договори про розробку нафтових і газових родовищ. Близько 80 % нафти Казахстан продає до Європи, 75 %, транспортується через Росію. РК прагне диверсифікувати шляхи транспортування нафтогазових ресурсів, для чого було збудовано нові нафтопроводи: Каспійський трубопровідний консорціум (2001); Казахстансько-Китайський трубопровід (2005–2009); у 2006 р. Казахстан приєднався до проекту нафтопроводу Баку–Тбілісі–Джейхан (у 2008 р. почалось транспортування казахської нафти).

Окрім нафтопереробної галузі, провідними галузями промисловості є чорна й кольорова металургія, хімічна, машинобудівна, будівельна, легка, харчова. Сільське господарство є однією з ключових галузей економіки. РК входить до десятки світових експортерів зерна і борошна. Провідною галуззю є тваринництво (вівчарство, конярство, розведення великої рогатої худоби, верблюдів).

Казахстан бере участь у регіональних та глобальних економічних проектах: у китайському проекті «Новий шовковий шлях», який є транспортним коридором між КНР та Європою, з 2010 р. – у Митному союзі Білорусі, Казахстану і РФ.

Країна прагне рухатися в напрямку диверсифікації економіки та знизити залежність від видобувних галузей, світових цін на сировину. З цією метою у 2018 р. була прийнята програма «Цифровий Казахстан».

У Казахстані створюються нові галузі електроенергетики, машинобудування, авіабудування, будіндустрії (виробництво локомотивів, пасажирських, вантажних вагонів, силових агрегатів, автомобілів, с/г техніки). На території РК діють підприємства з випуску легкових авто марок: Lada, Chevrolet, GM, Skoda, SsangYong, JAC, Hyundai.

Найбільш прибутковими компаніями Казахстану, згідно з рейтингом «Сентрас Сек'юрітіз», у 2018 р. були: «Тенґізшевройл» (чистий прибуток 2 трлн 6 млрд тенге), «Востокцветмет» (860 млрд), НК «КазМунайГаз» (436 млрд), «Казцинк» (389 млрд), РД «КазМунайГаз» (300 млрд), «Народний банк» (281 млрд), НАК «Казатомпром» (279 млрд), «Азиатский газопровод» (209 млрд), «Манґистаумунайгаз» (201 млрд), ТНК «Казхром» (177 млрд), Аджип Карачаґанак (130 млрд), «СНПС – Актобемунайгаз» (125 млрд), «Озенмунайгаз» (122 млрд), «АрселорМіттал Теміртау (108 млрд), «КазТрансГаз» (108 млрд).

Відомими казахськими брендами є Lotus Organics (виробник органічних бактерій), Vino Bike (велопродукція), SAUMAL (марка кобилячого молока в порошку).

За даними Відділу статистики ООН, зовнішньоторговельний оборот Казахстану товарами і послугами (у поточних цінах) у 1991 р. складав 20 млрд дол. США, у 1995 р. – 17 млрд, у 2000 р. – 18 млрд, у 2005 р. – 56 млрд, у 2008 р. – 126 млрд, у 2009 р. – 87 млрд, у 2010 р. – 110 млрд, у 2013 р. – 155 млрд, у 2014 р. – 144 млрд, у 2016 р. – 83 млрд, у 2017 р. – 99 млрд, у 2019 р. – 116 млрд, у 2023 р. – 162,2 млрд (експорт – 90,3 млрд, імпорт – 71,9 млрд).

Головними покупцями казахстанської продукції є партнери по СНД (45,7 %, 2018). Основний обсяг імпорту до Казахстану йде з країн ЄС (50,9 %, 2018). Головними експортними товарами РК є продукція добувної, паливно-енергетичної, металургійної, хімічної

промисловості, зернової індустрії. Нафта складає 70 % експорту.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ КАЗАХСТАНУ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Південні кордони Київської Русі межували з Великим степом, заселеним тюркомовними кочівниками. Племена оґузів (торків) згадуються в давньоруських літописах у 985 р. як союзники князя Володимира під час походу на Волзьку Булгарію. Під тиском половців (кипчаків), частина торків наблизилася до кордонів Русі, що змусило переяславського князя Всеволода у 1055 р. йти «на торки війною і перемогти їх». Частина торків осіла на південних кордонах Русі й стала союзником руських князів. Вони охороняли кордони, перетворившись у середині XII ст. на союз Чорних клобуків.

У 1055 р. половці на чолі з ханом Блушем уклали мир з Руссю, а вже з 1061 р. «придоша половци первое на Руськую землю воєвати». В XI–XIII ст. відбувається серія русько-половецьких війн. У 1185 р. підготовлений новгород-сіверським князем Ігорем Святославичем похід на половців закінчився поразкою руських військ. Згодом половці й русичі виступили разом проти татаро-монгольської навали, зазнавши поразки у битві на р. Калка (1223). У XIII–XV ст. території України та Казахстану повністю або частково входили до складу Монгольської імперії, пізніше – до Улусу Джучі.

Першими достовірно відомими українцями на казахській землі вважаються учасники придушеного в 1768 р. гайдамацького повстання «Коліївщина», вислані до Північного Казахстану (Західного Сибіру) будувати Новоішимську лінію укріплень. Сюди ж була вислана й частина запорозьких козаків після зруйнування Запорозької Січі в 1775 р.

Понад 10 років (1847–1857) відбував на території Казахстану своє політичне заслання Т. Шевченко, де створив майже 450 творів. Як рядовий 5-го Оренбурзького батальйону першої бригади 23-ї піхотної дивізії, три роки він провів в Орській фортеці на р. Яїк, сім років – у Новопетровському укріпленні (нині Форт-Шевченко) на півострові Мангишлак. Шевченко – перший, хто в Російській імперії описував і змальовував побут, портрети, зразки живопису казахів. Казахи називали Шевченка «акин Таразі» – «поет Справедливості».

Масові хвилі переселень українців до Казахстану, які заклали тут фундамент української діаспори, припадають на кінець XIX – початок XX ст. Чисельність українців у Казахстані зросла зі 112 тис. у 1897 р. до 700 тис. у 1917 р., а питома вага у населенні Казахстану з 1,9 до 10,5 %, тобто – у 5 разів.

Відомим є ім'я висланого до Казахстану київського гімназиста Панаса Латути, одного з лідерів національно-визвольного руху казахського народу в 1916 р. на території Акмолинського Приіртишшя, який відкрив першу казахську приватну школу.

Згідно з даними перепису 1926 р., українців у Казахстані нараховувалось 860 тис. Переважна більшість їх осіла в Караґандинській, Східноказахстанській, Павлодарській, Кустанайській та Північноказахстанській областях. Територія Північного Казахстану від Оренбурґа на заході до Семипалатинська на сході, де українці становили більшість населення, отримала в історіографії назву «Сірий клин».

На початку 1930-х рр. у рамках політики коренізації у Казахстані на українську мову викладання було тимчасово переведено близько 400 шкіл.

У 1930–1940-х рр. переселення українців до Казахстану мало репресивно-депортаційний характер: розкуркулені селяни, спецпереселенці з числа репресованих українців і депортованих членів їхніх родин після

насильницького приєднання Західної України до СРСР в 1939 р.

У 1941 р. з України до Казахстану були евакуйовані заводи і десятки тисяч фахівців, 52 дитячих будинки. Київський театр ім. Франка працював у Семипалатинську; об'єднаний український університет – у Кизил-Орді; в Алма-Аті – Фізико-технічний інститут АН УРСР. Багато хто із цих евакуйованих залишився у Казахстані на постійне проживання.

Визволяли Україну в ході Другої світової війни понад 200 тис. казахстанців. З них понад 150 осіб отримали звання Героя Радянського Союзу.

В останні роки Другої світової війни та перші повоєнні роки табори й спецпоселення під Караґандою, Жезказґаном, Акмолою поповнювалися колишніми військовополоненими, а також в'язнями-українцями з числа представників ОУН–УПА.

У травні–червні 1954 р. Степлаг (Степовий табір) для політичних в'язнів у сел. Кенґір (нині в межах м. Жезказґан), понад 46 % ув'язнених якого складали українці, став місцем одного з найбільших в СРСР повстань в'язнів ГУЛАГу. Повстання, у якому взяли участь близько 8 тисяч в'язнів, було придушене із застосуванням танків – загинуло близько 700 осіб, з яких понад 230 українців.

У післявоєнні роки казахстанські металурги, шахтарі допомагали у відновленні українських виробничих потужностей; у Дніпродзержинську в 1958–1960 рр. здобув професію майбутній президент Казахстану Н. Назарбаєв.

Ще одна велика хвиля переселень українців до Казахстану була пов'язана з освоєнням цілинних і перелогових земель та будівництвом казахстанських гігантів промисловості. З цією метою впродовж 1954–1973 рр. до Казахстану в рамках організованих наборів було переселено з України 278 тис. осіб. Робітничі колективи ряду новостворених радгоспів у Кустанайській та Акмолинській обл. майже повністю складалися з українців. У 60–80 рр. XX ст. спостерігається тенденція обрусіння українців у Казахстані.

У ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС у 1986 р. брали участь 32 тис. казахстанців.

Загалом до 1991 р. двосторонні відносини мали неупорядкований характер і регулювалися союзними зв'язками та Москвою. 20.02.1991 р. був підписаний Договір про дружбу і співробітництво між УРСР і КазРСР.

Чисельність українців у Казахстані складала в 1939 р. 658 тис., у 1959 р. – 762 тис., у 1970 р. – 933 тис., у 1979 р. – 897 тис., у 1989 р. – 896 тис. осіб. Чисельність казахів в Україні складала у 1959 р. – 4,6 тис., у 1979 р. – 7,1 тис., у 1989 р. – 10,5 тис. осіб.

УКРАЇНСЬКО-КАЗАХСТАНСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

16.12.1991 р. Україна визнала Республіку Казахстан незалежною державою. Казахстан визнав Україну 23.12.1991 р. Дипломатичні відносини між країнами було встановлено 23.07.1992 р. У 1994 р. відкрито Посольство Казахстану в Україні і Посольство України в Казахстані (м. Алмати). У 2001 р. Посольство України переїхало до нової столиці – м. Астана. Першим послом України в Казахстані у 1994 р. був призначений Віктор Богатир, першим послом Казахстану в Україні – Юрій Клочков.

Договірно-правова база між країнами станом на 2020 р. нараховує 89 документів. Ключовими документами є: Договір про дружбу та співробітництво між Україною і РК від 20.01.1994 р. і «Дорожні карти» 2005, 2007, 2010, 2013, 2015 рр.

Перший візит президента Н. Назарбаєва до України відбувся 20.01.1994 р. Перший офіційний візит до Казахстану президент України Л. Кучма здійснив у вересні 1995 р. Нового

імпульсу співробітництву надали візити президента В. Ющенка до Астани у 2005 і 2008 рр.; у 1999, 2005, 2007 та 2010 рр. відбулися візити Н. Назарбаєва до Києва. Під час візиту Н. Назарбаєва у 1999 р. було підписано Договір про поглиблення економічного співробітництва на 1999–2009 рр., під час візитів 2005 і 2007 рр. підписувались Плани дій Україна–Казахстан. У 2010 р. В. Янукович тричі відвідував з візитами Казахстан. Важливою віхою розвитку двосторонніх відносин став робочий візит Н. Назарбаєва до України 22.12.2014 р. й офіційний візит президента України П. Порошенка до Астани (2015), підсумком якого стало підписання Плану дій РК і України на 2015–2017 рр. «Дорожня карта-5».

У Казахстані на рівні влади були негативно сприйняті події Революції Гідності 2013/2014 рр. У своїй офіційній заяві МЗС Казахстану від 03.03.2014 р. визначив події лютого 2014 р. як «незаконний державний переворот». Загалом керівництво Казахстану «з розумінням» поставилось до анексії Криму Росією (заява МЗС Казахстану від 18.03.2014) й уникає публічного визнання цього факту. Однак РК неодноразово надала офіційну гуманітарну допомогу для східних регіонів України.

Економічне співробітництво залишається одним із головних пріоритетів двосторонніх відносин. Для його реалізації в 1994 р. було підписано Угоду між урядами України і РК про вільну торгівлю й Протокол про вилучення з режиму вільної торгівлі від 29.12.1997 р. З 1996 р. працює спільна Міждержавна комісія з економічного співробітництва (у 2017 відбулось 13-те засідання). Між державами підписані угоди про співпрацю в галузях освоєння космосу (1994, 1997), розвитку нафтогазової промисловості (1996, 1997).

У 2000-х рр. щорічно 10 млн тонн казахстанської нафти експортувалося через транспортні системи України, близько 2 млн тонн постачалося на українські нафтопереробні заводи. Проте у лютому 2010 р. Казахстан припинив транспортування нафти територією України, що було викликано погіршенням відносин України і РФ у 2009 р.

Зовнішньоторговельний оборот між Україною і Казахстаном (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 885 млн дол. США (експорт – 689 млн, імпорт – 195 млн), у 2007 р. – 3,1 млрд, у 2008 р. – 5,1 млрд. Світова фінансова криза суттєво вплинула на зменшення обсягів двосторонньої торгівлі: у 2009 р. – 3,5 млрд, у 2010 р. – 2,1 млрд, у 2011 р. – 3,7 млрд, у 2012 р. – 4,1 млрд. У 2000-х рр. Казахстан і Україна були одними з основних торговельних партнерів.

З 2013 р. розпочалось зменшення обсягів зовнішньоторговельного обороту між країнами, зокрема скоротилися обсяги українського експорту внаслідок збільшення припливу товарів на ринок Казахстану з Білорусі та Росії. Негативним для українських експортерів стало введення Росією з 01.01.2016 р. обмежень щодо транзитних перевезень українських товарів територією РФ до Казахстану. У 2013 р. обсяг зовнішньоторговельного обороту між країнами склав 2,9 млрд дол. США, у 2014 р. – 1,5 млрд, у 2015 р. – 1,1 млрд, у 2016 р. – 928 млн, у 2017 р. – 782 млн, у 2018 р. – 929 млн, у 2021 р. – 1 млрд 365 млн (експорт – 491 млн, імпорт – 874 млн).

Основними статтями експорту до Казахстану в 2017 р. були: реактори ядерні, котли, машини – 14,3 %; готові продукти із зерна – 13,6 %; молоко та молочні продукти, яйця птиці, мед – 10,8 %; какао і продукти з нього – 6,1 %; м'ясо і субпродукти – 5,6 %; електричні машини – 5,4 %; фармацевтична продукція – 5,2 %.

Казахстан для України є важливим джерелом сировини для стратегічних об'єктів

у металургійній і паливно-енергетичній промисловості. У 2017 р. основні статті казахського імпорту до України складали: палива мінеральні, нафта і продукти її перегонки – 39,8 %; цинк і вироби з нього – 13,7 %; чорні метали – 12,1 %; добрива – 7,6 %; мідь і вироби з неї – 4,3 %.

Рівень прямих інвестицій між країнами невеликий. Станом на 01.10.2019 р. Казахстан інвестував в економіку України 36,5 млн дол. США, що становить 0,1 % у загальному обсязі прямих іноземних інвестицій в економіку України. Натомість Україна інвестувала в економіку Казахстану лише 0,9 млн дол. США, що становить 0,03 % від загального обсягу інвестицій з України.

Між країнами досить активно йде процес створення спільних підприємств. У 2016 р. в Казахстані функціонувало 400 казахстансько-українських підприємств (в Україні – 200); у 2017 р. – понад 800.

У 2015 р. було підписано угоду про співпрацю в авіаційній сфері, у 2016 р. – контракт щодо ремонту літаків Ан-26 для Казахстану. У 2017 р. Україна вийшла зі «Спільного українсько-казахстансько-російського підприємства з виробництва ядерного палива».

Важливими подіями культурно-гуманітарного співробітництва стали: обмін Днями культури у 1996 р. і Рік Казахстану в Україні (200 мистецьких і культурних заходів) та Рік України в Казахстані (120 заходів) у 2007–2008 рр. У 2011 р. з ініціативи українського посольства на базі Євразійського національного університету ім. Л. М. Ґумільова був створений Український центр науки і культури при Посольстві України.

Українська діаспора в Казахстані посідає четверте місце за чисельністю серед українських громад світу. У 1989 р. в Казахстані проживало 896 тис. українців (5,4 % населення республіки), у 1999 р. – 547 тис., у 2006 р. – 445 тис.; у 2009 р. – 333 тис. Впродовж 1989–1997 рр. з Казахстану виїхало понад 120 тис. українців. У сучасному Казахстані найбільша українська діаспора (25,93 % населення) проживає в Федорівському р-ні Костанайської обл.

Першим офіційно зареєстрованим у 1989 р. українським осередком у Казахстані став Національно-культурний центр в м. Алма-Ата. У 1992 р. утворилося Товариство української культури ім. Т. Г. Шевченка в м. Павлодар, у 1993 р. – в Семипалатинську, Акмолі, Караґанді, Кустанаї (Костанаї). У Казахстані офіційно зареєстровані і діють два загальнодержавних громадських об'єднання українців: Асоціація «Українці Казахстану» (з 1999) та «Рада українців Казахстану» (з 2005), а також 25 регіональних українських об'єднань.

З 1994 р. видається тижневик «Українські новини» – перше в світі видання української діаспори за допомоги та за рахунок коштів країни перебування. У містах Астана, Караґанди, Петропавловськ, Актюбінськ, Кустанай працюють українські недільні школи. У Павлодарі діє українське відділення Школи національного відродження ім. К. Даржумана, школа гри на бандурі, функціонує ансамбль бандуристів «Чарівні струни». При громадах є хорові колективи, працюють молодіжні творчі колективи. Українська мова та література вивчаються у столичному комплексі «Дитячий садок – школа – гімназія № 47», в недільних школах і українських класах при громадах.

Відомий український боксер Володимир Кличко народився в Казахстані (Семипалатинськ) та провів там своє дитинство. Українцями за походженням є перший прем'єр-міністр незалежного Казахстану С. Терещенко (1991–1994), двічі голова Нацбанку Казахстану Г. Марченко та ін.

У 2011 р. Казахстан надав допомогу Україні в розмірі 2 млн євро на будівництво захисних

споруд у Чорнобилі; в 2015 р. урядом РК надано фінансову допомогу для чорнобильського фонду «Укриття» і 1 млн євро у вигляді фінансової допомоги.

В Україні проживає 5526 казахів (2001, перепис). Діють дві казахські громадські організації: культурне товариство «Достик» («Дружба», м. Київ) і «Бірлік» («Єдність», м. Харків). У 2017 р. з ініціативи казахського посольства в Києві відкрито клуб з вивчення казахської мови на базі бібліотеки ім. Ж. Жабаєва. У 2012 р. у парку «Нивки» встановлено пам'ятник поетові Ж. Жабаєву; у 2005 р. – барельєф Н. Назарбаєву біля будівлі Кам'янського вищого професійного училища, в якому він навчався.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Казахстані протягом 2003–2016 рр. було включено: мавзолей Ходжі Ахмеда Ясаві у м. Туркестан (кінець XIV – початок XV ст.); петрогліфи археологічного ландшафту Тамґали; об'єкти Великого шовкового шляху в Чан'ань-Тянь-Шанському коридорі; Сариарка – Степи і озера Північного Казахстану; Західний Тянь-Шань.

Також видатними об'єктами культурно-цивілізаційної спадщини у Казахстані є: тюркське святилище Мерке; мегалітичні мавзолеї культури Беґази-Дандібай (XII–VIII ст. до н. е.); кургани з кам'яними хребтами культури Тасмола (VIII–III ст. до н. е.); понад 4 тис. петрогліфів на гірському хребті Ешкіолмеса; понад 3,5 тис. петрогліфів в ущелині Арпа-Узень в горах Каратау; місто петрогліфів Саускандик (XVIII до н. е. – III. ст. н. е.); палеолітичні стоянки та геоморфологічні об'єкти гірського масиву Каратау; археологічні розкопки оазису Отрар; культурний ландшафт Улитау; Державний історико-культурний заповідник-музей «Азірет-Султан» у м. Туркестан; мавзолей Карахана (XI ст.), архітектурний комплекс «Текторамас» у м. Тараз; «Золота людина» (золотий обладунок саксього вождя VI–V ст. до н. е. з кургану Іссик).

До шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства в Казахстані ЮНЕСКО віднесла: казахську національну боротьбу курес; традиційну інструментальну п'єсу кюй; традиційні весняні святкові обряди казахських конярів. Спільно з іншими країнами: соколине полювання; традиційні знання та навички з виготовлення юрт; культуру приготування хлібного коржа; свято Новруз; епос «Спадок діда Коркита»; традицію розповіді анекдотів про Ходжу Насреддіна; імпровізоване пісенне змагання двох акинів – айтиш; логічну настільну гру на дошці тогуз коргоол. Також 2008 р. був оголошений ЮНЕСКО роком 500-річного ювілею епосу «Киз-Жібек».

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 2003–2011 рр. включила: збірник рукописів центральноазійського суфійського поета XII ст. Ахмада Ібрагіма Ясаві та його учнів із зібрання Національної бібліотеки РК; аудіовізуальні документи заснованого у 1989 р. Міжнародного антиядерного руху «Невада–Семипалатинськ»; Архівні фонди Аральського моря 1965–1990 рр., що фіксують екологічну трагедію Аральського моря та спроби боротьби з нею.

Електронні джерела:

Сайт Парламенту Республіки Казахстан: http://www.parlam.kz/ru

Офіційний інформаційний ресурс Прем'єр-міністра Республіки Казахстан: https://primeminister.kz/ru

Офіційний сайт Президента Республіки Казахстан: http://www.akorda.kz

Сайт Бюро національної статистики http://stat.gov.kz

Сайт Посольства Республіки Казахстан в Україні: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa-kiev?lang=uk

Сайт Посольства України в Республіці Казахстан: http://kazakhstan.mfa.gov.ua

Література:

Аяган Б. Г. Современная история Казахстана. – Алматы, 2010. – 432 с.

Кузембайулы А., Абиль Е. А. История Казахстана. – Костанай, 2006. – 350 с.

Едилханова С. А. Казахско-джунгарские взаимоотношения в XVII–XVIII веках. – Алматы, 2005. – 162 с.

Сарсембаев М. А. Казахское ханство как суверенное государство средневековой эпохи. – Астана, 2015. – 342 с.

Васильев Д. В. Россия и Казахская степь: административная политика и статус окраины. XVIII – первая половина XIX века. – М., 2014. – 471 с.

Камерон С. Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана. – М., 2020. – 360 с.

Койгелдиев М. К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов. – Алматы, 2009. – 448 с.

Сактаганова З. Г. Экономическая модернизация Казахстана. 1946–1970 гг. – Караганда, 2017. – 365 с.

Бурханов К. Н., Султанов Б. Г., Аяган Б. Г. Современная политическая история Казахстана (1985–2006 гг.). – Алматы, 2006. – 264 с.

Колдыбаев С. А. Казахстан: нация и национальное самосознание. – Костанай, 2015. – 169 с.

Трансформация экономики Казахстана. – Астана, 2017. – 212 с.

Мендикулова Г. М. Казахская диаспора: история и современность. – Алматы, 2006. – 343 с.

Мазука Л. І. Формування української меншини в Казахстані (80-ті рр. XIX ст. – поч. 30-х рр. XX ст.): дис. … канд. іст. наук. – К., 1996. – 160 с.

Сергійчук В. Депортація українців до Казахстану. – Вишгород, 2017. – 286 с.

Полякова М. Є. Українсько-казахстанське співробітництво (1991–2014 рр.): автореф. дис. … канд. іст. наук. – Миколаїв, 2015. – 20 с.

І. С. Погорєлова

РОСІЯ

Сучасна назва держави: Росія (*рос.* Россия), Російська Федерація (*рос.* Российская Федерация).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Перша документально зафіксована згадка про народ «рос» (rhos) міститься у Бертинських анналах під 839 р. Тоді візантійський імператор Феофіл направив до франкського імператора Людовіка Благочестивого «тих самих, хто себе, тобто свій народ, називали Рос…». У «Баварському географі», створеному до 850 р., зафіксовано етнонім «руси» (Ruzzi).

У візантійських джерелах етнонім «русь» уперше згадується в «Житії св. Ґеорґія Амастрідського» (написане до 842, відоме у рукописі X ст.) у зв'язку з їх нападом на місто Амастріду в 830-х рр.: «Була навала варварів, русі, народу, як усі знають, найвищою мірою дикого…». У двох проповідях константинопольського патріарха Фотія, складених влітку 860 р., йдеться про нашестя росів (Ῥῶς) на пригороди Константинополя.

У східних джерелах руси вперше згадуються в праці арабського географа Ібн Хордадбега «Книга шляхів і країн», написаній у 860–870-х рр.: «Що стосується купців ар-Рус, то це один із різновидів слов'ян…».

У «Повісті минулих літ» (редакція 1116, за Лаврентіївським списком 1377) зазначено, що «в лето 6350 [*852*]… нача ся прозывати Руска земля».

Назва «Росія» (Ρωσία) вперше згадується у трактатах візантійського імператора Константина Багрянородного «Про церемонії візантійського двору» та «Про управління імперією» (948–952) як грецький аналог назви «Руська земля». Перша латиномовна згадка назви «Россия» зроблена єпископом Оттоном Фрейзінґенським у хроніці «Діяння імператора Фрідріха», де він навів лист візантійського імператора Іоанна II Комніна до ґерманського імператора Конрада III від 1143 р., у якому той рефлексував «щодо справи, яка сталася в Росії» (in Rossia), тобто у Галицькому князівстві.

Вперше російською мовою назва «Росия» була записана 24 квітня 1387 р. у Константинополі, коли митрополит київський Кіпріан закінчив переписувати Лістивицю Іоана Сінайського, про що залишив власноручний запис у рукописі. Перший відомий випадок вживання назви «Росиа» у документах російського

походження відноситься до 1435 р., коли було створено рукопис Церковного статуту (Єрусалимська редакція), у якому згадується про необхідність співати «Многая літа» «митрополиту Киевскому и всея Росиа». Лише з 1654 р. в офіційних документах у царському титулі замість слова «Руси» почало вживатись слово «Росии».

Нинішня назва «Россия» вперше почала вживатись у пам'ятках, створених в Україні. Так, на зворотному боці заголовної сторінки «Адельфотеса», надрукованого в типографії Львівського братства у 1591 р., у вірші на честь м. Львів, вперше було вжито словоформу «россійскій» (з двома «с»). Власне слово «Россия» вперше було вжите в книзі «Анфологіон», надрукованій у типографії Києво-Печерської лаври в 1619 р., де згадується про Антонія: «…пръвоначалника мнихом в России». Під впливом вихованців Києво-Могилянської колегії Московський Печатний двір з 1654 р. також почав дотримуватись напису «Россия», але лише після прийняття Петром I у 1721 р. титулу імператора «Всероссийского» написання «Россия» стало панівним.

Етнонім «росіяни» вперше було вжито письменником і публіцистом Максимом Греком у 1524 р. в післямові до перекладу Бесід Іоанна Златоуста на Євангеліє від Матвія, які він рекомендував прочитати «росианом».

Створення держави російська історіографія традиційно відраховує від 862 р., коли до Новгорода був закликаний княжити варяг Рюрик. Частина російських істориків вважає датою заснування давньоруської держави 882 р., коли князь Олег об'єднав під своєю владою землі Новгорода і Києва. Фактично ж створення сучасної Російської держави розпочалося з 1389 р., коли Московське князівство остаточно закріпило за собою великокняжий статус.

Незалежність від Києва Росія здобула за часів правління князя Андрія Юрійовича Боголюбського (1157–1174). У 1480 р. позбулася васальної залежності від Улусу Джучі (Золотої Орди), і з того часу існує як незалежна держава.

Історичні назви держави: Ростово-Суздальське князівство (1113–1157); Велике князівство Владимирське (1157–1389); Московське князівство (1263–1389); Велике князівство Московське (1389–1547); Російське царство, або Московська держава (1547–1721); Російська імперія (1721–1917); Російська республіка (1917); Російська держава (1918–1920); Російська радянська республіка (1917–1918); Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (1918–1936), з 1922 р. у складі СРСР; Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка (1936–1991); Союз Радянських Соціалістичних Республік (1922–1991); Російська Федерація (з 25.12.1991). Також історично використовувались назви Північно-Східна Русь (IX ст. – 1389) та Московія (XV–XVII ст.).

Площа: 17 млн 098 тис. км^2, більша за площу території України у 28,28 разу. Росія є територіально найбільшою країною світу.

Населення: 146 млн 119 тис. осіб (на 01.01.2025, Федеральна служба державної статистики).

Очікувана тривалість життя при народженні: 70,06 р. (чоловіки – 65,51; жінки – 74,51) (2021, ФСДС).

Етнічний склад населення: росіяни – 71,73 %, татари – 3,2 %, чеченці – 1,14 %, башкири – 1,07 %, не вказали своєї національності – 11,27 % (16,5 млн осіб) (2021, перепис).

Чисельність українців: 884 тис. осіб (2021, перепис), за переписом 2010 р. – 1 млн 928 тис., за переписом 2002 р. – 2 млн 943 тис.

Столиця: Москва – 13 млн 274 тис. осіб. **Найбільші міста:** Санкт-Петербург – 5 млн 653 тис.; Новосибірськ – 1 млн 637 тис.; Єкатерінбург – 1 млн 548 тис.; Казань – 1 млн

330 тис.; Красноярськ – 1 млн. 212 тис.; Нижній Новгород – 1 млн 198 тис.; Челябінськ – 1 млн 176 тис.; Уфа – 1 млн 166 тис.; Краснодар – 1 млн 155 тис.; Самара – 1 млн 154 тис.; Ростов-на-Дону – 1 млн 143 тис.; Омськ – 1 млн 101 тис. (на 01.01.2025, ФСДС).

Державна мова – російська. Також у суб'єктах РФ державними є: абазинська, адигейська, алтайська, балкарська, башкирська, бурятська, ерзянська, інгуська, кабардинська, калмицька, карачаївська, комі, марійська, мокшанська, ногайська, осетинська, татарська, тувинська, удмуртська, хакаська, черкеська, чеченська, чуваська, якутська і мови народів Дагестану.

Релігійний склад населення: православні – 74 %, мусульмани – 7 % (2012, Левада-Центр); православні – 64 %, мусульмани – 6 % (2013, ФОМ); православні – 79 %, мусульмани – 5 % (2013, РАН).

Державний устрій: республіка (з 1917); президентсько-парламентська республіка (з 1993). **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Федеральне зібрання (з 1993) складається з двох палат – Державної думи і Ради Федерації.

Перший російський станово-представницький орган – Земський собор – був скликаний у 1549 р. На нерегулярній основі земські собори скликались до 1684 р. У 1810–1917 рр. найвищим законодавчим органом Російської імперії була Державна рада. У 1905 р. в Росії засновано перший представницький законодавчий орган – Державну думу (ліквідована в 1917). Представницький орган парламентського типу – Верховну раду СРСР – було відновлено, згідно з Конституцією СРСР, у 1936 р. З 1938 р. почала діяти і Верховна рада РРФСР.

Діюча Конституція прийнята на референдумі 12.12.1993 р. Діє зі змінами, внесеними у 1996, 2001, 2003–2008, 2014, 2019, 2020 рр. Першу російську конституцію – Конституцію РСФРР – було прийнято 10.07.1918 р. Частина істориків вважає, що фактично першою російською конституцією можна вважати Основні державні закони Російської імперії у редакції від 23.04.1906 р.

Статус у відносинах з ЄС: 24.07.1994 р. укладено Угоду про партнерство і співпрацю між ЄС і РФ (вступила в дію 01.12.1997).

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: співзасновник ООН та один з п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН (1945, правонаступник СРСР з 1991); співзасновник ОБСЄ (1973, правонаступник СРСР з 1992); співзасновник СНД (1991); співзасновник ОДКБ (1992); співзасновник ОЧЕС (1992); співзасновник Співтовариства Білорусії і Росії /Союзної держави (1996); член РЄ (з 1996), член Великої вісімки (1997–2014); член АТЕС (з 1998); співзасновник ЄврАзЕС (2001–2014); співзасновник Шанхайської організації співробітництва (2001); співзасновник БРІКС (2006); член СОТ (2012); співзасновник Євразійського економічного союзу (2015).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними МВФ, складав 13006 дол. США (68 місце в світі); за даними Світового банку – 13817 дол. США (61 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

У період до початку формування Давньоруської держави територія сучасної РФ була досить етнічно строкатим регіоном Євразії. Її степовою зоною відбувався рух кочових племен різного походження, зокрема, гунів у IV ст., аварів у VI ст., булгар у VI–VII ст., угрів у IX ст., печенігів у X–XI ст., половців у XI–XIII ст., монголів у XIII ст.

Автохтонним населенням історичного ядра сучасної Росії у межиріччі Оки і Волги були угро-фінські племена: меря, весь,

мурома, мещора, чудь та ін. З X ст. території цих племен починають колонізуватися, а самі вони культурно асимілюватися слов'янами. Лише на північній та західній окраїнах сучасної Росії у часи раннього Середньовіччя (археологічно ідентифікуються з VI–VIII ст.) проживали слов'янські племена (союзи племен) ільменських словен (Новгородська земля, поблизу о. Ільмень), в'ятичів (верхня та середня течія р. Ока) та, частково, кривичів (південні кривичі – район Смоленська, північні кривичі – Псковська земля, район Ізборська).

У VI–VII ст. південні регіони сучасної Росії були частиною Тюркського, а потім Західно-тюркського каганату. Протягом другої половини VII–X ст. у степовій зоні Росії існував могутній Хозарський каганат. На рубежі VIII–IX ст. у Поволжі сформувалась Волзька Булгарія, яка відігравала ключову роль у торгівлі на Волзі (припинила своє існування у XIII ст.).

Російська історіографія початок державницької історії Росії відраховує від легендарного закликання ільменськими словенами, кривичами та фіно-угорським племенем чудь у 862 р. варязьких вождів Рюрика, Сінеуса і Трувора на княжіння в Ладоґу й Ізборськ та наступного заснування князівської династії Рюриковичів.

Племінний союз в'ятичів, найбільше серед інших слов'янських племен задіяний до етногенезу російського народу, з середини IX ст. і до першої половини X ст. платив данину Хозарському каганату. В'ятичі не входили до первісного складу Давньоруської держави, консолідованої Рюриковичами. Вони були приєднані в результаті серії походів київських князів – Святослава у 964, 966 рр. та Володимира Святославича у 981 та 982 рр. Під тиском походів київських князів в'ятичі стали активно просуватись на схід, колонізуючи Рязанську землю. Басейн р. Москва в'ятичі почали колонізувати у другій половині XI ст.

До першої половини XII ст. землі сучасної РФ були східною периферією Київської Русі зі слабопоширеним християнством. На землях кривичів та в'ятичів було створене Ростово-Суздальське князівство, яке згодом стало ядром Російської держави.

За часів правління Юрія Долгорукого (1113–1157) розпочинається політичне відособлення Ростово-Суздальського князівства від влади Києва. Могутність князівства у другій половині XII ст. зросла настільки, що суздальські князі Юрій Долгорукий та Андрій Боголюбський заволодівали Києвом у 1155 та 1169 рр.

У 1127 р. окремими незалежними князівствами стали Муромське, Рязанське, Смоленське, у 1136 р. фактично незалежною республікою стає Новгородська земля.

У 1237–1238 рр. Північно-Східна Русь (окрім Новгородської, Псковської та Смоленської земель) була розорена під час Західного походу монголів на чолі з ханом Бату. Було взято і зруйновано міста: Пронськ, Бєлґород-Рязанський, Воронеж, Дєдославль, Рязань, Ожськ, Ольґов, Переяслав-Рязанський, Борісов-Ґлєбов, Коломна, Москва, Владімір-на-Клязьмі, Суздаль, Переславль-Залєський, Твер, Торжок, Дмітров, Кснятин, Волок Ламський, Стародуб-на-Клязьмі, Ґородец, Кострома, Ростов, Уґліч, Козельськ. Під час походу 1239 р. татари взяли міста: Муром, Нижній Новгород, Ґороховец, Рильськ.

Одночасно з монгольським тиском зі сходу на Північно-Східну Русь із заходу почали наступати шведи та лицарі Лівонського ордену. У битвах на р. Нева (1240) та Чудському озері (1242) вони були розбиті новгородським князем Александром Ярославичем Невським.

У 1243 р. володимирський князь Ярослав Всеволодович отримав в Орді ярлик на велике княжіння. На користь Орди представники

хана – баскаки – почали збирати податки. Це було формальним актом визнання залежності Північно-Східної Русі від Монгольської імперії та Улусу Джучі.

Саме в цей період, у 1263 р., формується уділ Великого князівства Владімірського – Московське князівство. У XIII–XV ст. Московське князівство веде боротьбу за великокняжий ярлик, котрий надавав хан Улусу Джучі, із Тверським і Нижеґородсько-Суздальським князівствами. Востаннє ярлик на велике княжіння володимирське від темника Мамая отримав московський князь Дмитрій Іванович Донской у 1371 р.

У взаєминах із Улусом Джучі московські князі у залежності від обставин то використовують сили ординців для встановлення політичної гегемонії у Північно-Східній Русі (спільні походи на Твер у 1328, Смоленськ у 1340), то воюють проти них (Куликовська битва, 1380).

У 1382 р. хан Тохтамиш захоплює та розграбовує Москву, однак під час облоги Москви військами темника Едиґея у 1408 р. татари міста не беруть, задовольнившись відкупом. Лише після «великого стояння» на р. Уґра у 1480 р., коли татарські війська без бою відійшли, ВКМ здобуває політичну незалежність.

У 1425–1453 рр. у ВКМ розгортається міжусобна війна за владу, переможцем у якій виходить Василій II Темний, а в князівстві ліквідовується більшість дрібних уділів.

Упродовж XV–XVI ст. поступово зростає політична вага та територіальні надбання ВКМ: за Василія I (1389–1425) остаточно інтегровано Владимирське та Нижеґородсько-Суздальське князівства; за Василія II (1434–1462) у 1448 р. проголошено незалежність РПЦ; Іван III (1462–1505) після війн 1471 та 1477–1478 рр. приєднує Новгородську республіку, а в 1485 р. – Велике князівство Тверське; за Василія III (1505–1533) із приєднанням Псковської республіки (1510) та Великого князівства Рязанського (1521) було завершено об'єднання земель Північно-Східної Русі.

З часів Івана III основою великокнязівської влади поступово стає новий соціальний прошарок – поміщики, тобто служилі люди, які, перебуваючи на службі, отримували від князів наділ землі у користування. За Василія III почало формуватись державне чиновництво та були створені основні державні установи: представницько-дорадча боярська дума та накази як центральні урядові органи. З кінця XV ст. у ВКМ розпочинається закріпачення селян.

Ще перебуваючи у васальній залежності від Улусу Джучі, московські князі починають висловлювати претензії на всі землі колишньої Київської Русі. Першим московським князем, який прийняв титул «великий князь всієї Русі», був Іван Калита (1328–1341).

Новий політичний статус Московської держави було зафіксовано у 1547 р., коли Іван IV Ґрозний (1533–1584) прийняв царський титул. При ньому було проведено реформу суду та управління, розпочалося скликання земських соборів, розгорнуто терор проти боярської опозиції (введення опричнини у 1565–1572), відбулось юридичне закріпачення селян (1581). За Івана IV були підкорені Казанське (1552) та Астраханське (1556) ханства, після чого частина татарської знаті перейшла на службу до царя, розпочалось приєднання Сибірського ханства (1582), однак спроба здобути вихід до Балтійського моря під час Лівонської війни (1558–1583) зазнала невдачі.

Великим політичним досягненням Москви стає створення у 1589 р. Московського патріархату, що дало Московській державі право претендувати на домінуючі позиції в православному світі.

У 1598 р. припиняється династія Рюриковичів і до влади у Московській державі приходять боярські роди. Період 1598–1618 рр.

у російській історіографії традиційно називається Смутним часом, який характеризується кризою російської державності та тривалою іноземною інтервенцією.

У 1598 р. Земський собор обрав царем боярина Бориса Ґодунова (1598–1605). Ситуацію у Росії суттєво дестабілізували неврожаї та великий голод 1601–1603 рр. У державі розпочалися селянські повстання. Водночас з'являється самозванець Лжедмитрій I, який за підтримки поляків та українських козаків розпочинає боротьбу за московський престол. Схиливши на свій бік простий народ та частину московської еліти, він коронується царем Дмитрієм Івановичем (1605–1606). Новий цар розпочинає боротьбу з хабарництвом та зловживаннями при зборі податків, забороняє спадково записувати у холопи, дозволяє вільний в'їзд і виїзд із країни тощо, але гине в результаті боярської змови.

У часи царювання Василія Шуйського (1606–1610) розгортається селянсько-козацьке повстання під проводом Івана Болотнікова (1606–1607), потім з'являється підтримуваний поляками та козаками Лжедмитрій II (1607–1610). Значні території країни перебувають поза контролем центральної влади.

У 1609 р., скориставшись ситуацією, Польща розпочинає війну проти Росії (1609–1618), в ході якої боярський уряд у 1610 р. обирає королевича Владислава московським царем. У 1610 р. розпочинається шведська інтервенція та російсько-шведська війна 1614–1617 рр.

Смутний час закінчився з перемогою над поляками у 1612 р. народного ополчення на чолі з нижегородським старостою Кузьмою Мініним і князем Дмитрієм Пожарським та обранням у 1613 р. царем Михайла Федоровича (1613–1645), який започаткував царську династію Романових.

Згідно з підписаними Столбовим миром (1617) зі Швецією й Деулінським перемир'ям (1618) з Польщею, Московська держава втратила смоленські, чернігівські, новгород-сіверські, корельські та іжорські землі й вихід до Балтійського моря. Від прав на московський престол польський король Владислав IV відмовляється лише за умовами Поляновського мирного договору, підписаного за результатами Смоленської війни 1632–1634 рр.

За Михайла Федоровича до Росії були приєднані Південний Урал, Прибайкалля, Якутія.

Укладення військового союзу з Військом Запорозьким у січні 1654 р. та встановлення протекторату Московської держави над Україною створює для Олексія Михайловича (1645–1676) передумови для реалізації давнього прагнення об'єднати усі землі Київської Русі під владою Москви. В результаті російсько-польської війни 1654–1667 рр. та серії війн із Військом Запорозьким у 1658–1676 рр. Москва приєднує смоленські землі і Лівобережну Україну, а Запоріжжя потрапляє під спільний контроль Росії та Польщі. Ці територіальні надбання були закріплені Андрусівським перемир'ям у 1667 р. та Вічним миром з Річчю Посполитою у 1686 р.

Також упродовж всього правління Олексія Михайловича відбувались народні виступи: Соляний бунт у 1648 р., повстання в Новгороді та Пскові у 1650 р., Мідний бунт у 1662 р., повстання Степана Разіна на Поволжі у 1670–1671 рр. Одним із наслідків Соляного бунту стало прийняття у 1649 р. універсального кодексу кримінального та цивільного права Московської держави – Соборного уложення.

У 1654 р. за підтримки Олексія Михайловича московський патріарх Нікон провів церковну реформу в РПЦ, суть якої полягала в уніфікації обрядів і чинів згідно з практикою церков грецької традиції. Реформа призвела до церковного розколу та появи старообрядців (лідер – протопоп Аввакум).

У результаті російсько-турецьких війн 1677–1681 та 1686–1700 рр. до Росії відійшла частина узбережжя Азовського моря. Водночас у 1689 р. було укладено російсько-китайський (Нерченський) договір, який зафіксував кордон між країнами по р. Арґунь. У 1697 р. була приєднана Камчатка.

За Петра I (1682–1725) у Росії була проведена низка реформ, спрямованих на модернізацію країни та зміцнення самодержавної влади: для створення професійної армії була введена пожиттєва рекрутська повинність (1699, 1705); ліквідоване патріаршество та автономна від держави церковна юрисдикція, а церковна ієрархія підпорядкована царю через Святійший Синод (1721); запроваджена російська імперська система звань та чинів – Табель про ранги (1722); введена заборона дробити дворянські маєтки (1714); подвірне обкладання податками замінене подушним (1719); держава створила сприятливі умови для будівництва мануфактур та розвідування корисних копалин (особливого розвитку набуло на Уралі); створена Петербурзька академія наук (1724); введена обов'язкова освіта для дітей духовенства і дворян тощо.

Петро I першим з російських монархів відвідав з посольством (1697–1698) країни Західної та Центральної Європи: Курляндію, Бранденбург, Пруссію, Голландію, Англію, Австрію, Річ Посполиту. У результаті перемоги у Північній війні над Швецією у 1700–1721 рр. Росія здобуває вихід до Балтійського моря (приєднані Інґрія, частина Карелії, Естляндія, Ліфляндія), де засновується нова столиця (з 1714) – Санкт-Петербург, а Петро I приймає титул імператора.

Після смерті Петра I у Росії наступила династична криза та епоха палацових переворотів. У такий спосіб на престол зійшли: Катерина I (1725–1727), Єлизавета Петрівна (1741–1761), Катерина II (1762–1796), Олександр I (1801–1825).

У 1755 р., за правління Єлизавети Петрівни, було створено Московський університет. Петро III у 1762 р. видав Маніфест про вольності дворянства, згідно з яким дворяни звільнялись від обов'язкової державної та військової служби й отримували право вільно виїжджати за кордон. Жалувана грамота містам 1785 р. закріплювала основи міського самоврядування, а Жалувана грамота дворянству – дворянське самоуправління.

У 1764–1788 рр. у Росії була проведена секуляризаційна реформа, за якою усі церковні (монастирські) землі, раніше вільні від сплати державних податків, на яких проживало понад 910 тис. ревізьких душ, переходили у державну власність, а кількість монастирів скорочена (із 954 залишилось 387).

Загалом реформи Катерини II посилюють в Росії владу монарха і трансформують імперію в абсолютистську державу. Опорою самодержавної влади стає потужний дворянський стан.

У 1773–1775 рр. в Росії розгортається селянське повстання під проводом Ємельяна Пуґачова, причинами якого стали посилення кріпацтва (у 1767 селянам було заборонено навіть скаржитись на поміщиків) та наступ на права козаків. Повстання, підтримане башкирами, охопило значні території Поволжя та Південного Уралу, але було жорстоко придушене урядом.

У XVIII ст. Російська імперія здійснює активну європейську політику, беручи участь, зокрема, у Семилітній війні (1756–1763) в ході якої росіяни ставлять Пруссію на межу поразки та вступають у Берлін в 1760 р. Європейські позиції Росії суттєво посилюють поділи та ліквідацію Речі Посполитої, проведені спільно з Австрією та Пруссією (1772, 1793, 1795).

У результаті до Росії відійшли: Лівонія, Литва, Білорусія, Волинь та Поділля.

За підсумками російсько-турецької війни 1768–1774 рр., Росія встановила протекторат над Кримським ханством та отримала право торгового мореплавства у Чорному й Середземному морях. У 1783 р. Кримське ханство, Тамань і Кубань були приєднані до Росії, а над царством Картлі-Кахетія було встановлено протекторат. У ході російсько-турецької війни 1787–1791 рр. штурмом було взято Очаків (1788), Ізмаїл (1790), а Росія, згідно з умовами Ясського миру (1791), оволоділа усім Північним Причорномор'ям по р. Дністер.

У XVIII ст. Росія здійснює активну колонізацію територій степової зони Євразії. У 1731–1740 рр. казахські Молодший і Середній жузи приймають російський протекторат, у 1771 р. ліквідовано Калмицьке ханство, 1775 р. – Вольності Війська Запорозького низового. Продовжується експансія на Далекому Сході і в Північній Америці. У 1772 р. було засноване перше російське поселення на Алеутських островах, у 1784 р. – на Алясці.

У результаті успішної зовнішньої політики Росія в XVIII ст. отримує вихід до Балтійського і Чорного морів, до Тихого океану та стає однією з найбільших світових держав.

Потягом 1803–1813 рр. Росія приєднує Імеретійське царство, Меґрельське, Абхазьке та Ґурійське князівства, Ґянджське, Ширванське, Карабахське, Бакинське, Кубинське, Дербендське та Шекінське ханства. Входження цих територій до складу Росії було підтверджено Ґюлістанським миром 1813 р., який було підписано після закінчення російсько-перської війни 1804–1813 рр. За результатами російсько-перської війни 1826–1828 рр., до Росії були приєднані Єреванське та Нахчиванське ханства. У 1817–1864 рр. на Кавказі йшла запекла війна з горцями, якими керував імам Шаміль.

З кінця XVIII ст. Російська імперія бере активну участь у антинаполеонівських коаліціях та війнах в Європі: Італійський і Швейцарський походи Суворова (1799), битви під Аустерліцем (1805), під Ейлау (1807) та ін. Проте, за Тільзітським миром 1807 р., Олександр I був змушений визнати всі завоювання Наполеона в Європі. Водночас, за результатами російсько-шведської війни 1808–1809 рр., Росія приєднала Фінляндію, а за результатами російсько-турецької війни 1806–1812 рр. – Бессарабію.

У 1812 р. Франція розв'язала війну проти Росії, під час якої змогла зайняти Москву. Проте битви під Смоленськом, Бородіном, Тарутіном, Малоярославцем, Вязьмою, Красним, при Березині, масштабна партизанська війна, що розгорнулася в країні, повністю обезкровили та знищили наполеонівську Велику армію. Під час кампанії 1813–1814 рр. в Європі росіяни займають Варшаву, Берлін та Париж.

Рішення Віденського конгресу 1815 р., за якими до Росії відійшла значна частина польських земель (Царство Польське), перетворили її на одну з провідних країн у новій системі міжнародних відносин.

Суперечливість соціально-політичного устрою Росії у XIX ст. яскраво висвітив збройний виступ у 1825 р. групи дворян-декабристів, які прагнули ліквідувати самодержавство та скасувати кріпосне право.

За Миколи I (1825–1855) в Росії було проведено ряд економічних реформ: розпочато будівництво залізниць, перша з яких відкрита у 1837 р., значно зросла кількість заводів, створювались нові галузі промисловості (цукрова, бавовняна). Фактично був здійснений промисловий переворот.

За ініціативи Миколи I була розроблена концепція державної ідеології імперії, яка базувалась на трьох поняттях: православ'я, самодержавство, народництво. У цей період

Росією були жорстоко придушені: польське повстання 1830–1831 рр., повстання казахів у 1837–1847 рр. та, на прохання австрійців, у 1849 р. введені війська для придушення угорського повстання.

Проте технологічна відсталість країни спричинила поразку в Кримській війні 1853–1856 рр. проти Османської імперії, Франції та Англії. Згідно з Паризьким миром 1856 р., Росії було заборонено мати військовий флот на Чорному морі, вона втратила частину Бессарабії.

За Олександра II (1855–1881) було проведено ряд ліберальних реформ, спрямованих на трансформацію політичної системи Росії за європейським зразком (Великі реформи): у 1861 р. було скасоване кріпосне право; у 1860 р. створений Державний банк; у 1863 р. введена часткова автономія університетів; у 1864 р. запроваджені виборні земські установи для вирішення питань місцевого управління, змагальність у судовому процесі та суд присяжних; у 1870 р. запроваджене міське самоврядування (міські думи); у 1874 р. введена загальна військова повинність (окрім кочового населення імперії та деяких релігійних груп).

У сфері зовнішньої політики в другій половині XIX ст. був продовжений курс на територіальну експансію. У 1868 р. був встановлений російський протекторат над Бухарським еміратом, у 1873 р. завойоване Хівинське ханство, у 1876 р. – остаточно завойоване Кокандське ханство.

За результатами російсько-турецької війни 1877–1878 рр., Росія відновила контроль над Південною Бессарабією, приєднала Карс, Ардаган і Батумі на Південному Кавказі та суттєво підірвала вплив Туреччини на Балканах.

Реформаторська політика Олександра II викликала потужний опір з боку консервативних кіл поміщиків та чиновництва. Водночас почали виникати й народницькі революційні організації: «Земля і воля» (1861), «Народна розправа» (1869), «Чорний переділ», «Народна воля» (1879), які прагнули повалити існуючий режим та здійснити на практиці ідеали соціалізму. Після декількох невдалих замахів Олександр II у 1881 р. був убитий народовольцями.

З середини 1880-х рр. Росія повернулась до політики протекціонізму. У результаті за 1887–1897 рр. промислове виробництво в країні подвоїлось. Характерною рисою розвитку промисловості став високий ступінь її монополізації. У 1891 р. розпочалось будівництво Транссибірської залізничної магістралі довжиною 7 тис. км, яка у 1916 р. з'єднала Далекий Схід з європейською частиною країни.

Наприкінці XIX ст. Росія продовжила курс на територіальну експансію. У 1891–1895 рр. вона встановила контроль над Паміром.

У 1891–1893 рр. Росія і Франція уклали військово-політичний союз антинімецької спрямованості, який започаткував формування блоку Антанта. Як продовження цього курсу, в 1907 р. була укладена російсько-англійська угода.

За Миколи II (1894–1917) в Росії почали виникати політичні партії: у 1898 р. заснована РСДРП, у 1902 р. – Партія соціалістів-революціонерів (есерів), у 1905 р. – Партія конституційних демократів (кадетів) та ін.

Поразка Росії у війні з Японією (1904–1905), невирішеність земельного питання, суттєве погіршення економічного становища робітників призводять до революції 1905–1907 рр. Її наслідком стало створення російського парламенту – Державної думи (було чотири скликання Думи: 1905–1906, 1907, 1907–1912, 1912–1917), запровадження громадянських свобод, відміна викупних платежів, згідно з реформою 1861 р., вдосконалення селянського землекористування.

З метою створення міцного класу селян-фермерів та вирішення земельного питання главою російського уряду П. Столипіним у 1906–1910 рр. була проведена аграрна реформа (селяни отримали право вийти з общини та виділити свою землю у повну власність).

Росія вступила у Першу світову війну (1914–1918) 01.08.1914 р., коли їй оголосила війну Німеччина, а 06.08.1914 р. – Австро-Угорщина.

Найважливішими військовими операціями Росії у кампанії 1914 р. були: Східнопрусська, у якій німці відбили російський наступ на Берлін, та Галицька, у результаті якої було захоплено майже всю Східну Галичину і Північну Буковину. Проте в червні–вересні 1915 р. під тиском австро-німецьких військ російські війська відступають, залишаючи Польщу, Східну Галичину, Литву. У результаті здійснення 22.05–07.09.1916 р. Брусилівського прориву російські війська займають Волинь, Буковину і частину Східної Галичини.

За роки війни безповоротні військові втрати Росії склали 2,2 млн військових та понад 1 млн мирних жителів.

23.02.1917 р. у Петрограді відбувається революція, в результаті чого Державна дума бере на себе відповідальність за ситуацію в країні, формує Тимчасовий уряд. 02.03.1917 р. імператор Микола II зрікається престолу. Революція призводить до подальшого загострення соціальної й економічної ситуації. Відбувається падіння дисципліни в армії, втрачають свій вплив колишні органи влади і місцевого самоврядування. Паралельно явочним порядком відбувається становлення системи Рад.

Ескалація соціального і політичного протистояння, а також поразки російської армії на фронті обумовлюють переворот 25.10.1917 р., здійснений за ініціативи РСДРП(б). Другий Всеросійський з'їзд Рад проголошує Росію радянською республікою, створює робітничо-селянський уряд – Раду народних комісарів на чолі з В. Леніним (1917–1924), схвалює Декрет про мир, Декрет про землю (передача поміщицької землі селянам) та інші. 03.03.1918 р. Радянська Росія виходить із Першої світової війни, уклавши сепаратний мирний договір з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною.

Після розгону більшовиками Установчих зборів у січні 1918 р. в Росії розгорілась громадянська війна між «червоними» і Білим рухом, яка тривала до 1922 р., і перемогу в якій здобула Червона армія. Під час цієї війни загинуло близько 10 млн осіб, до 2 млн емігрувало.

З 1920 р. РКП(б)/ВКП(б) стала єдиною політичною партією в РСФСР, а з 1922 р. – і в СРСР.

Польща, Фінляндія, Литва, Латвія та Естонія вийшли зі складу Росії та змогли добитись визнання своєї незалежності з боку більшовиків, однак незалежність Азербайджану, Бухари й Хіви у 1920 р., України і Грузії – у 1921 р. та інших «національних окраїн» була ліквідована силою. Після перемоги більшовиків у громадянській війні РСФРР, УСРР, БСРР та ЗСФРР 29.12.1922 р. підписали Договір про створення СРСР.

Сутність сформованого радянською системою суспільно-політичного устрою полягала у пануванні однопартійної системи. Фактично ВКП(б)/КПРС здійснювала кадрове й ідеологічне забезпечення функціонування системи органів влади й управління держави та контролювала їх діяльність.

Радянська система фактично виключала таку суспільну інституцію, як місцеве самоврядування, оскільки представницькі органи місцевого рівня були конституційно закріплені як органи влади (ст. 3 Конституції СРСР, 1936). Тому як представницькі виборні органи, Ради водночас підлягали вертикальному

управлінню, що здійснювалось через органи правлячої партії.

РРФСР не мала в структурі КПРС власної (республіканської) партійної організації, тому Перший/Генеральний Секретар ЦК ВКП(б)/КПРС здійснював безпосередню координацію діяльності парторганізацій РРФСР, поєднуючи керівні функції як загальносоюзного, так і загальноросійського рівня.

Подібна система влади в державі призвела до формування командно-адміністративної системи управління всіма сферами суспільства та встановлення особистої диктатури Й. Сталіна, який з 1924 по 1953 р. був фактичним лідером держави.

Більшовицька ідеологія проголошувала побудову безкласового суспільства (комунізму), шлях до якого лежав через створення держави на засадах диктатури пролетаріату в союзі з найбіднішим селянством. Усі інші класи мали бути усунені з суспільної арени будь-якими методами. У соціальних перетвореннях більшовики виступали за запровадження колективних форм організації господарського життя.

З 1925 р. в СРСР починає реалізовуватись курс на індустріалізацію, здійснюваний, головним чином, за рахунок перекачування коштів із с/г та використання фактично неоплачуваної праці. Пріоритет надавався розвитку важкої промисловості та ВПК.

У 1920–1930-х рр. було збудовано ряд гігантських промислових об'єктів: металургійні заводи в Маґнітоґорську, Ліпецьку, Челябінську, Новокузнецьку, Норільську, Уралмаш, тракторні заводи у Сталінграді, Челябінську, Уралвагонзавод, ГАЗ, ЗІС, Біломоро-Балтійський канал та ін. У результаті промислове виробництво в СРСР у 1928–1937 рр. зросло в 2,5–3,5 разу. До 1940 р. було збудовано близько 9 тис. нових заводів, що дозволило суттєво знизити залежність від імпорту. Вже у 1936 р. Й. Сталін заявив, що соціалізм в СРСР «в основному» збудовано.

З 1929 р. масового характеру в СРСР набуває примусова колективізація сільського господарства та розкуркулення заможних селян (до 4 млн осіб), яких, відбираючи землю й власність, висилали у віддалені райони (близько 2,5 млн осіб). Держава активно бере на себе функції контролю культурного життя суспільства.

Водночас у країні розгортаються репресії та постійний пошук «ворогів народу». За оцінками «Меморіалу», загальна кількість громадян СРСР, які до 1956 р. зазнали репресій, сягає 38 млн осіб, і лише у часи Великого терору 1937–1938 рр. було розстріляно 650 тис. осіб.

У 1938 р. СРСР вступає у військовий конфлікт з Японією біля озера Хасан, а в 1939 р. – на р. Халхін-Гол. 23.08.1939 р. СРСР та Німеччина підписують Угоду про ненапад і таємний додатковий протокол, яким визначають сфери взаємних інтересів обох держав у Східній Європі та поділ Польщі між ними. 17.09.1939 р. РСЧА переходить радянсько-польський кордон і займає території західноукраїнських і західнобілоруських земель.

Фактично СРСР вступив у Другу світову війну, яка розпочалася з нападу Німеччини на Польщу 01.09.1939 р., у якості союзника Німеччини. Згідно з Договором про дружбу та кордони між СРСР та Німеччиною від 28.09.1939 р., території на схід від річок Західний Буг і Сян були приєднані до СРСР. З 30.11.1939 р. по 12.03.1940 р. СРСР веде війну проти Фінляндії, в результаті якої була захоплена і приєднана територія Карелії. У 1940 р., спираючись на домовленості з Берліном, СРСР окуповує та приєднує до складу СРСР у якості союзних республік Естонію, Латвію, Литву та Молдову.

22.06.1941 р. Німеччина разом зі своїми союзниками здійснює напад на СРСР – розпочинається «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 рр.»

За перших три тижні війни зі 170 радянських дивізій, які вступили в бій, 28 були розгромлені, а 70 втратили понад половину складу. РСЧА втратила за цей період 4 тис. бойових літаків, 11,7 тис. танків, 18,8 тис. гармат та мінометів.

Найзначнішими стратегічними операціями війни на території Росії були: Смоленська битва (10.07–10.09.1941) – зірвала «бліцкріг» на центральному напрямку; Ленінградська оборонна операція (10.07–30.09.1941) – зірвала спроби німців оволодіти Ленінградом; Тульська оборонна операція (25.10–05.12.1941) – зірвала спробу обійти Москву; Битва за Москву (30.09.1941–20.04.1942) – крах плану «Барбаросса», зупинення наступу на Москву, німці відкинуті на 100–200 км; бої на Ржевському виступі (07.01.1942–31.03.1943); Битва за Кавказ (25.07.1942–09.10.1943). Кардинального перелому в ході Другої світової війни було досягнуто після поразок німецьких військ у Сталінградській (17.07.1942–02.02.1943) та Курській битвах (05.07–23.08.1943).

У ході наступу на захід РСЧА у 1944–1945 рр. взяла під контроль території Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, частково Німеччини та Австрії. У повоєнний час залежні від СРСР країни Східної, Південно-Східної та Центральної Європи сформували так званий Східний блок, організаційно оформлений у військовий союз (Організація Варшавського договору) в 1955 р., – Польща, Чехословаччина, Румунія, Угорщина, Болгарія, НДР, Албанія (залишила в 1968).

Взяття РСЧА Берліна завершилось підписанням 07.05.1945 р. Акта про капітуляцію німецьких збройних сил. 09.08.1945 р. СРСР оголосив війну Японії, у ході якої оволодів Маньчжурією, о. Сахалін, Курільськими островами та частиною Кореї. 02.09.1945 р. було підписано Акт про капітуляцію Японії.

Безповоротні втрати цивільного населення РСФСР на окупованих територіях у часи війни склали 5,7 млн осіб; від голоду в Ленінграді померло 0,6 млн осіб; безповоротні військові втрати РСФСР склали 6,5 млн осіб. За даними Міноборони РФ (2015), безповоротні військові втрати СРСР у війні склали близько 12 млн осіб, загальні втрати – 26,6 млн осіб.

29.08.1949 р. СРСР провів випробування своєї атомної бомби, зруйнувавши ядерну монополію США.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Після смерті Йосифа Сталіна (1953) політична система країни суттєво трансформується: починається перехід від одноосібного до колегіального управління партією. Першим Секретарем ЦК КПРС і лідером країни стає Микита Хрущов (1953–1964). Він розпочинає серію реформ: скорочення збройних сил та військового виробництва; видача паспортів жителям сіл; зниження пенсійного віку; запровадження двох вихідних днів на тиждень та безоплатної вищої освіти для всіх верств населення тощо.

Своєю доповіддю на XX з'їзді КПРС (1956) із критикою культу особи Й. Сталіна та сталінських репресій М. Хрущов започаткував політику десталінізації. Після цього розпочався процес реабілітації репресованих, було послаблено цензуру, що сприяло появі творчого покоління шестидесятників.

Проте «відлига» мала свої межі: в СРСР було силою придушено декілька робітничих виступів, найжорстокіше – у 1962 р. в Новочеркаську; посилився тиск на релігійні об'єднання, переслідувань зазнали Б. Пастернак, Й. Бродський та ін.

У міжнародних відносинах «холодна війна» перейшла в фазу гонки озброєнь. У 1953 р. СРСР збройною силою придушив антирадянські виступи в НДР, у 1956 р. – в Угорщині.

Вимоги М. Хрущова щодо приєднання Західного Берліна до НДР спричинили Берлінську кризу 1961 р. та побудову Берлінського муру. Також СРСР надавав значну військову та економічну допомогу колишнім колоніям, зокрема Індії, Алжиру, Єгипту, Сирії, Ефіопії, В'єтнаму та ін.

30.10.1961 р. на Новій Землі СРСР підірвав найпотужніший в історії випробувань ядерний заряд – «цар-бомбу» (50 мегатонн). Кульмінацією радянсько-американського протистояння стає Карібська криза жовтня 1962 р. внаслідок розміщення на Кубі радянських ядерних ракет, що поставило світ на межу ядерної війни.

Суперечливий характер внутрішньої і зовнішньої політики М. Хрущова приводить до його відсторонення від влади в 1964 р.

У часи правління Леоніда Брежнєва (1964–1982), незважаючи на значне економічне зростання і покращення соціального становища громадян, наростають структурні кризові явища в економіці та застійні явища у суспільно-політичному житті країни. На середину 1970-х рр. очевидним стає технологічне відставання від країн Заходу.

З 1965 р. розгортає свою діяльність правозахисний дисидентський рух, першим гучним заходом якого стає мітинг протесту в Москві проти арешту письменників Ю. Даніеля та А. Синявського.

Глобальне протистояння СРСР зі США та НАТО підштовхує радянське керівництво до участі в численних збройних конфліктах. У 1968 р. радянські війська були введені в Чехословаччину з метою усунення наслідків «Празької весни». У 1973 р. СРСР підтримав арабські країни в протистоянні з Ізраїлем та США, що створило для Москви сприятливу кон'юнктуру на світовому ринку енергоносіїв завдяки їх здорожчанню. Кульмінацією провального зовнішньополітичного курсу СРСР стає введення військ до Афганістану в 1979 р.

Закостенілий ієрархізм КПРС призвів до наростання в ній клієнтсько-патронних відносин, кумівства, клановості та корупції. Відсутність змін у вищому керівництві партії призвела до стрімкого старіння партійної верхівки. У результаті протягом 1982–1985 рр. помирає три генеральних секретарі ЦК КПРС: Л. Брежнєв та його наступники – Юрій Андропов і Константин Черненко.

Обраний у 1985 р. новим генеральним секретарем Михайло Горбачов проголошує курс на перебудову в СРСР. Ініціюється політика прискореного впровадження у виробництво досягнень НТР. Запроваджуються принципи госпрозрахунку у виробництві та в оплаті праці. Проголошується політика гласності, яка полягає у стимулюванні критичного обговорення рішень партійних та управлінських органів. Згодом вона поширюється і на критичне обговорення радянського історичного минулого, що призводить до підриву суспільних позицій КПРС.

Політика перебудови у політичній сфері була спрямована на створення конкурентного середовища в публічній політиці, дозвіл на активну діяльність альтернативних і опозиційних до правлячої КПРС громадських організацій і політичних партій.

Потепління у відносинах зі США привело до підписання у 1987 р. Договору про ліквідацію ядерних ракет середньої і малої дальності. Упродовж травня 1988 – лютого 1989 рр. радянські війська були виведені з Афганістану, у червні 1989 р. М. Горбачов дав згоду канцлеру ФРН Г. Колю на об'єднання Німеччини, а в грудні 1989 р. М. Горбачов та президент США Д. Буш на Мальтійському саміті оголосили про закінчення «холодної війни».

У 1989 р. в СРСР вперше відбуваються вибори народних депутатів до Верховної ради

на альтернативній основі, але за квотним принципом. 87 % депутатських місць здобувають члени КПРС, а 13 % – позапартійні, значна кількість яких зайняла опозиційну до правлячої КПРС позицію, зокрема, А. Сахаров, Г. Попов та ін. 26.05.1990 р. було засновано першу альтернативну до КПРС політичну партію – Демократичну партію Росії на чолі з М. Травкіним. У липні 1990 р. була створена Комуністична партія РРФСР.

У 1990 р. відбуваються вибори депутатів до ВР РРФСР і місцевих рад, у результаті яких провідні позиції здобувають опозиційні до КПРС сили, а Головою ВР РРФСР стає Борис Єльцин, який вступає у протистояння з М. Горбачовим. Ухвалена 14.03.1990 р. нова редакція ст. 6 Конституції СРСР усувала монополію КПРС на владу.

Першим і єдиним президентом СРСР З'їзд народних депутатів СРСР 15.03.1990 р. обрав М. Горбачова. 12.06.1990 р. ВР РСФРР було прийнято Декларацію про державний суверенітет, чим започатковано процес суверенізації республік СРСР. 12.06.1991 р. в РРФСР відбулися вибори президента, на яких перемогу здобув Б. Єльцин – 57,3 %. Росія стала парламентсько-президентською республікою.

19–21.08.1991 р. у Москві частиною партійних і урядових керівників СРСР було здійснено спробу державного перевороту з метою усунення від влади М. Горбачова та згортання його політичного курсу. Після провалу діяльності Державного комітету з надзвичайного стану (*рос.* ГКЧП) 26.08.1991 р. указом Б. Єльцина заборонялася діяльність КПРС і в країні остаточно встановилася система політичного плюралізму.

Угодою про створення СНД (Біловезька угода) 08.12.1991 р. було констатовано, що «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування». ВР РСФСР ратифікувала її 12.12.1991 р.

У 1992–1993 рр. в Росії розгорнулося політичне протистояння між політичними силами, які очолювали Б. Єльцин та керівництво ВР РФ на чолі з Р. Хасбулатовим і віце-президентом РФ О. Руцьким. Кульмінацією кризи стало взаємне оголошення президентом та парламентом про припинення повноважень один одного та наступне збройне протистояння 3-4.10.1993 р. у центрі Москви та штурм вірними президенту військами Будинку Рад Росії.

Після цих подій у результаті всенародного голосування 12.12.1993 р. за нову Конституцію РФ перетворилась на президентську республіку з двопалатним парламентом. Конституція визначила статус суб'єктів РФ як держав з власною системою законодавства, конституційним ладом тощо, за умови відповідності Конституції РФ. У 1996 р. КС РФ визнав неконституційним обрання глав суб'єктів РФ законодавчими зібраннями, що існувало до того.

Упродовж літа й осені 1990 р. в РРФСР декларації про суверенітет ухвалили в Північній Осетії, Карелії, Комі, Татарстані, Удмуртії, Якутії-Саха, Бурятії, Башкирії, Калмикії, Марій Ел, Чувашії, Гірському Алтаї, Чечено-Інгушетії. 31.03.1992 р. усі республіки РФ, окрім Татарстану та Чечні, підписали федеративний договір, який розмежував повноваження між федеральними органами і органами влади суб'єктів РФ.

Проголошення 08.06.1991 р. незалежності Чечні загрожувало запустити процес дезінтеграції РФ. Прагнучи поновити контроль над республікою, російська влада розпочала Першу чеченську війну (1994–1996), у якій зазнала поразки та була змушена підписати 31.08.1996 р. Хасавюртські угоди, що ними фактично було передбачено самоврядний статус Чечні.

Друга половина 1990-х – 2000-ні рр. у Росії також характеризувалась регулярними

терактами та масовим захопленням заручників, найкривавіші з яких відбулись у Будьоновську (1995), Кізлярі (1995, 2010), Каспійську (1996, 2002), Махачкалі (1998, 2012), Владікавказі (1999, 2002, 2010), Буйнакську, Волґодонську (1999), Москві (1999, 2002, 2011), Тушіно (2003), Беслані, (2004), а також вибухи у московському метро 1996, 1998, 2001, 2004, 2010 рр. тощо.

На перших виборах до Державної думи (1993), які відбулись за змішаною виборчою системою, були обрані представники 13 партій і блоків та 130 незалежних депутатів. Націоналістична ЛДПР В. Жириновського і праволіберальний «Вибір Росії» (Є. Гайдар) здобули по 64 мандати, КПРФ (Г. Зюганов) – 42, Аграрна партія Росії – 37, соціал-ліберальне «Яблоко» (Г. Явлінський) – 27. Раду Федерації у 1993 р. було обрано за мажоритарною системою. З 1995 р. до неї входили за посадою, з 2000 р. – призначались/обирались вищими органами суб'єкта Федерації.

Вибори Державної думи у 1995 р. відбувались за змішаною системою, але із застосуванням 5 % бар'єру. Загалом було обрано представників 23 партій і блоків та 77 незалежних депутатів. КПРФ провела 157 депутатів, номенклатурно-центристський «Наш дім – Росія» (В. Черномирдін) – 55, ЛДПР – 51, «Яблоко» – 45, АПР – 20. Склад Думи показав, що жодна із політичних сил в РФ не має підтримки переважної частини суспільства.

На виборах до Державної думи 1999 р. КПРФ здобула 113 місць, орієнтований на В. Путіна блок «Єдність» – 73, блок «Вітчизна – Вся Росія» (Ю. Лужков, Є. Прімаков) – 66, ліберальний Союз правих сил (С. Кірієнко, Б. Нємцов) – 29, «Яблоко» – 20, ЛДПР – 17.

Президентські вибори 1996 р. у напруженій боротьбі з лідером КПРФ Ґ. Зюгановим виграв Б. Єльцин – 53,82 % голосів. 31.12.1999 р. Б. Єльцин подав у відставку за власним бажанням, призначивши в. о. президента главу уряду РФ В. Путіна. Це політичне рішення було підтверджене на президентських виборах 2000 р., на яких В. Путін набрав 52,9 %.

В. Путін спирався в Думі на підтримку партій «Єдність» та «Вітчизна – Вся Росія», які в 2001 р. об'єднались у партію «Єдина Росія». На виборах до Думи 2003 р. ЄР здобула 223 мандати, КПРФ – 52, націоналістичний блок «Родіна» – 37, ЛДПР – 36. СПС та «Яблоко» не подолали 5 % бар'єр.

До фракції ЄР увійшло 2/3 депутатів, що забезпечило політиці В. Путіна безумовну підтримку парламенту. Поновлена у 1999 р. війна у Чечні (Друга чеченська війна) тривала до 2009 р. і завершилася встановленням контролю над Чечнею. Татарстан підписав договір про розмежування повноважень з РФ лише у 2007 р., у 2017 р. договір не був продовжений.

Під тиском влади у 2000 р. з країни емігрували олігархи Б. Березовський та В. Ґусінський, у 2003 р. був заарештований М. Ходорковський (засуджений у 2005).

На президентських виборах 2004 р. безальтернативно перемагає В. Путін (71,3 % голосів). З 2004 р. було скасовано виборність голів суб'єктів РФ та передбачено їх затвердження законодавчим зібранням суб'єкта за поданням президента. Таким чином, президент РФ зміцнив власну вертикаль влади, зокрема, він отримав право розпускати законодавче зібрання суб'єкта у разі повторного відхилення ним запропонованої кандидатури голови суб'єкта РФ. Окрім того, у 2006 р. було законодавчо обмежено діяльність неурядових організацій.

Проти курсу В. Путіна на згортання демократії у 2005–2008 рр. у великих містах Росії відбувались «Марші незгодних».

Щоб завадити потраплянню до Державної думи опозиційних партій, вибори 2007 р.

проводились за пропорційною системою із 7 % бар'єром та забороною на участь блоків. У результаті ЄР отримала 315 мандатів, КПРФ – 57, ЛДПР – 40, а ліва провладна «Справедлива Росія» (С. Міронов) – 38.

Оскільки, згідно з Конституцією РФ, В. Путін не міг балотуватись на посаду президента третій раз підряд, то було проведено політичну рокіровку. Провладні партії за підтримки В. Путіна висунули кандидатом у президенти його давнього друга та соратника – Дмитрія Медведєва. На президентських виборах 2008 р. він здобуває перемогу (70,28 %) та вносить кандидатуру В. Путіна на посаду прем'єр-міністра РФ, а Державна дума її затверджує. Фактично прем'єр-міністр В. Путін (2008–2012) зберіг усю повноту влади в державі. Наприкінці 2008 р. до Конституції було внесено зміни щодо продовження повноважень президента до шести років, а Думи – до п'яти. У 2012 р. було повернуто прямі вибори глав регіонів.

Президентство Д. Медведєва супроводжувалось акціями протесту соціально-економічного характеру («Дні гніву» 2010–2011). За результатами виборів Державної думи 2011 р., її партійний склад не змінився: ЄР отримала 238 місць, КПРФ – 92, СР – 64, ЛДПР – 56. Після виборів у Росії проводились численні акції протесту проти фальсифікацій.

У 2012 р. відбулась зворотна владна рокіровка. На президентських виборах переміг В. Путін (63,6 %), а Держдума затвердила на посаді прем'єр-міністра РФ внесену Путіним кандидатуру Д. Медведєва.

З 2003 р. законодавча і виконавча влада в державі концентрується в руках партії «Єдина Росія», яка має абсолютну більшість у Федеральному зібранні та в уряді країни. Псевдоопозиційні КПРФ, СР та ЛДПР представлені в органах влади і місцевого самоврядування, але впливати на політичну ситуацію в державі вони не мають змоги.

Активною позапарламентською опозицією, яка бере участь у політичному житті держави шляхом акцій протесту, виступів у пресі тощо, були: Об'єднаний демократичний рух «Солідарність» (В. Буковський, Б. Нємцов), «Яблуко» (Ґ. Явлінський), «Об'єднаний громадянський фронт» (Ґ. Каспаров), РПР-Парнас (М. Касьянов), Народний альянс «Росія майбутнього» (О. Навальний) та ін. Б. Нємцова було вбито у Москві 27.02.2015 р.

Вибори до Державної думи 2016 р. пройшли за змішаною системою. За їх підсумками, ЄР зміцнила свої позиції, отримавши 343 місця, КПРФ – 42, ЛДПР – 39, СР – 23. Російські опозиціонери звинуватили владу в масових фальсифікаціях результатів виборів. На президентських виборах 2018 р. очікувано переміг В. Путін (76,69 % – за). Найбільш популярному опозиційному кандидату О. Навальному було відмовлено в реєстрації кандидатом.

Згідно зі звітом організації Freedom House, у 2018 р. Росія за рівнем політичних і громадянських свобод перебувала на 176 місці з 208 країн світу, а за індексом свободи преси, який готує Reporters Without Borders, – на 148 місці серед 180 країн.

Ключовими складовими російської зовнішньої політики є посилення економічного і гуманітарного впливу на пострадянському просторі при активному опорі розширенню НАТО на схід, а також зміцнення економічного і політичного впливу в Європі та АТР завдяки політиці енергетичної дипломатії. Йдучи цим курсом, РФ у серпні 2008 р. вступила у війну проти Грузії, підтримавши сепаратистські сили Південної Осетії та Абхазії й визнавши їх незалежність.

У лютому–березні 2014 р. Росія анексувала в України Крим та офіційно включила його до складу РФ 18.03.2014 р., а в квітні 2014 р. розпочала збройну агресію проти України на Донбасі з захоплення російськими

диверсійними загонами міст Слов'янськ та Краматорськ. На території Донбасу впродовж 2014–2022 рр. існували окупаційні маріонеткові режими, повністю підконтрольні Москві, визнані Україною терористичними організаціями, – «Донецька народна республіка» та «Луганська народна республіка».

Наслідком цих дій стало введення проти Росії у 2014 р. цілого ряду політичних та економічних санкцій з боку країн Заходу (індивідуальні санкції запровадили 25 країн, зокрема Україна, США, Велика Британія, ФРН, Канада, Австралія, Франція, Швейцарія, Японія; колективні – ЄС, НАТО, ОЕСР, G7, Рада країн Балтійського моря, Рада Європи, ЄБРР, ВБ). У вересні 2015 р. Росія розпочала військову операцію в Сирії з метою зберегти при владі президента Башара Асада.

У 2010-х рр. почали більш-менш ефективно працювати ініційовані Москвою інтеграційні інституції на пострадянському просторі. У 2010 р. почав функціонувати Митний союз Росії, Білорусі і Казахстану, в якому, фактично, домінує російська позиція. З 01.01.2015 р. він трансформувався в Євразійський економічний союз у складі Росії, Білорусі і Казахстану, до яких у 2015 р. приєднались Вірменія та Киргизстан.

Політика газової дипломатії Росії у відносинах з країнами Європи дозволила у 2000-х рр. російським капіталам (у першу чергу ВАТ «Газпром») проникнути в європейську економіку. Так, за підтримки ФРН, у 2011 р. почав працювати новозбудований газопровід «Північний потік».

У 1980 р. в Росії проводились літні Олімпійські ігри, у 2014 р. – зимові Олімпійські ігри, у 2018 р. – чемпіонат світу з футболу.

24.02.2022 р. Росія розпочала широкомасштабне вторгнення в Україну з території РФ, Білорусі та тимчасово окупованих територій Криму і Донбасу силами у 190 тис. солдатів. 30.09.2022 р. РФ оголосила про анексію територій Донецької, Луганської, Запорізької та Херсонської областей України.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

По закінченні Другої світової війни СРСР розпочинає відбудову народного господарства. Так, ВНП РРФСР у 1945 р. становив 90 % від показника 1940 р., а в 1950 р. – вже 170 %. У 1947 р. в СРСР проводиться конфіскаційна грошова реформа з метою вилучення з обігу надлишку грошей, які знецінились у часи війни. У 1949 р. з ініціативи Москви створюється міжнародна економічна організація соціалістичних країн – Рада економічної взаємодопомоги. У 1950-ті рр. економіка СРСР закріпилась на 2-му місці в світі, поступаючись лише США.

Протягом 1954–1964 рр. М. Хрущов здійснює системні економічні реформи, спрямовані на зменшення централізації управління економікою: запроваджується система раднаргоспів за територіальним принципом, вводиться система зв'язків між підприємствами, відбувається скорочення військового виробництва. У 1957 р. ліквідовуються МТС із примусовим викупом колгоспами сільгосптехніки, що мало на меті посилення технологічної та економічної самостійності колгоспів. У ході реформування збільшуються присадибні ділянки селян, зростають закупівельні ціни на с/г продукцію, здійснюється політика освоєння цілинних земель: у 1954–1963 рр. освоєно близько 42 млн га.

Активно розгортається космічна програма, в результаті якої 04.10.1957 р. було запущено перший штучний супутник Землі, а 12.04.1961 р. відбувається перший політ людини (Юрія Гагаріна) в космос. У 1959 р. розгортається масштабне житлове будівництво (до 1985 р. було збудовано 300 млн м^2

«хрущовок»). У 1961 р. проголошується курс на побудову комунізму за 20 років.

У 1965–1970 рр. відбувається нова реформа управління народним господарством, ініційована головою уряду СРСР О. Косигіним: ліквідовується система раднаргоспів та відновлюється галузеве управління економікою через міністерства; розширюється господарська самостійність підприємств; покращується система планування шляхом встановлення обліку і планів не за кількісними показниками, а за показником товарної реалізації; запроваджуються матеріальні стимули праці трудящих; у с/г в 1,5–2 рази збільшуються закупівельні ціни на продукцію тощо.

У результаті реформи до кінця 1960-х рр. відбувається відчутний підйом економіки. Так, обсяги матеріального виробництва в РРФСР у 1965–1968 рр. щорічно зростали на 7–9 %. Потім його темпи сповільнюються, оскільки ринок збуту продукції обмежується масштабами СРСР і РЕВ, а також частиною постколоніальних країн Африки і Азії.

У 1970–1980-х рр. СРСР розбудовує систему нафто- і газопроводів (160,4 тис. км магістральних газопроводів), а сприятлива цінова кон'юнктура на енергоносії дає йому можливість стати провідним постачальником енергоресурсів у країни Європи. Так, на 1980 р. у структурі експорту СРСР паливні ресурси становили 46,9 % (у 1981 – 50,2 %).

Найбільшими промислово-господарськими об'єктами, збудованими на території Росії у повоєнний час, були: Волґо-Донський судноплавний канал (1948–1952), Байкало-Амурська залізнична магістраль – 4287 км (1932–1958, 1972–1989), Куйбишевська (1950–1957), Волзька (1952–1961), Братська (1954–1967) та Саяно-Шушенська (1963–2000) ГЕС, ВАЗ (1966–1970), КАМАЗ (1969–1976), «Атоммаш» (1973–1978), магістральний газопровід Уренґой–Помари–Ужгород – 4451 км (1982–1984), 10 АЕС.

У 1986 р. відбувається падіння цін на нафту та інші енергоносії, що викликає кризові явища в СРСР. Очевидним стає технологічне відставання промисловості й АПК СРСР від провідних країн світу. Особливістю економіки пізнього СРСР був дефіцит товарів широкого споживання, проте до кінця існування СРСР радянська економіка і промисловість за валовими показниками займала друге місце в світі, поступаючись тільки США.

М. Горбачов з 1985 р. розгортає серію економічних реформ, у межах яких зменшується втручання партійних організацій у здійснення економічної політики, запроваджується госпрозрахунок на підприємствах, здійснюються заходи з прискорення впровадження у виробництво досягнень науки, дозволяється використання в економіці приватної господарської ініціативи: з 1988 р. дозволено створювати приватні компанії.

Проте здійснити економічний ривок без корінної перебудови існуючих соціально-економічних відносин не вдалося. Вже на початку 1990-х рр. соціально-економічна ситуація в країні погіршується. Так, якщо ціни на споживчі товари у 1988 р. зросли на 0,8 %, у 1990 р. – 6,8 %, то у 1991 р. – вже на 168 %. І вони ніяк не перекривались темпами зростання середньої заробітної плати.

Від 1992 р., після припинення існування СРСР, в Росії розгортаються ринкові реформи, котрі полягали у лібералізації підприємницької та зовнішньоекономічної діяльності, ціноутворення, в політиці приватизації тощо. Метою реформ було залучення в економіку іноземних інвестицій, пожвавлення ділової активності та задіяння ринкових методів господарювання. Але задумані реформи не були повною мірою реалізовані через відсутність належного правового забезпечення ринкових механізмів, політичної та валютної стабільності, ринкової

інфраструктури, проблеми у системі правопорядку.

У 1992 р. Росія вступає до МВФ і отримує перші запозичення. Водночас вона втрачає свої традиційні ринки збуту на постсоціалістичному та пострадянському просторі. Гіперінфляція у 1992 р. склала в РФ 2600 % і ліквідувала всі збереження громадян радянського періоду. Розпочались тривалі затримки із виплатою заробітної плати. За даними Світового банку, в 1995 р. частка бідних домашніх господарств склала в РФ 45,9 %. В економіці поширюються бартерні форми відносин, які у 1998 р. сягають понад 50 %. У першій половині 1990-х рр. галузі промисловості, що виробляли товари широкого вжитку, здебільшого руйнуються, не витримуючи конкуренції із товарами польського, китайського і турецького виробництва.

Штучне стримування інфляції та завищеного курсу рубля приводять у серпні 1998 р. до кризи, в результаті якої держава оголосила дефолт по внутрішніх зобов'язаннях. Це означало провал макроекономічної політики, яка проводилася з 1992 р.

З кінця 1990-х рр. країна поступово виходить із кризи. Формування курсу рубля стає ринковим, покращується платіжна дисципліна, скорочується кількість податків. З 1999 р. розпочинається стійке зростання промислового виробництва. Складається сприятлива кон'юнктура на світовому ринку енергоносіїв, що вкрай важливо для країни, яка володіє найбільшими запасами природного газу в світі і другими за розміром запасами нафти. Окрім цього, Росія займає перше місце в світі за запасами нікелю, друге – за запасами залізної руди та титану, з виробництва алюмінію та вольфраму.

Світова економічна криза 2008 р. спричинила обвал на фондовому ринку Росії, девальвацію рубля, зниження промислового виробництва, ВВП, доходів населення, а також зростання безробіття. Проте антикризові заходи уряду дозволили припинити економічний спад вже у 2009 р.

У 2013 р. спад російської економіки був підсилений падінням цін на нафту та західними санкціями. Загалом за 2014–2018 рр. втрати російської економіки від санкцій, за різними підрахунками, склали від 50 млрд дол. (В. Путін) до 800 млрд руб (експерти МГІМО).

Рівень бідності в Росії, за даними ФСДС, складав 33,5 % у 1992 р, 29 % у 2000 р., 12,5 % у 2010 р., 10,8 % у 2013 р., потім у 2015–2018 рр. він виріс до рівня 13 %.

Найбільшими російськими компаніями за обсягами прибутків у 2018 р., за даними рейтингу «РБК 500», були: «Газпром» – 1,4 млрд руб, «Сурґутнафтогаз» – 850 млрд, Сбербанк Росії – 833 млрд, «ЛУКОЙЛ» – 619 млрд, «Роснєфть» – 549 млрд, «Транснафта» – 224 млрд, «Татнафта» – 212 млрд, «Норільський нікель» – 189 млрд, ВТБ – 179 млрд, Холдинг Альфа-банк – 169 млрд, «Новатек» – 164 млрд, «Євраз» – 156 млрд, Група НЛМК – 140 млрд, «Сєвєрсталь» – 129 млрд, Ростех – 128 млрд руб.

Найбільшим працедавцем Росії є компанія «Російські залізниці», в якій працює близько 900 тис. працівників (2017).

За даними Світового банку, РФ у 2019 р. займала 11 місце за обсягом ВВП в світі. За даними Відділу статистики ООН, ВВП РФ (у поточних цінах) складав: у 1991 р. – 564 млрд дол. США, у 1995 р. – 402 млрд, у 1999 р. – 197 млрд, у 2004 р. – 596 млрд, у 2007 р. – 1 трлн 312 млрд, у 2010 р. – 1 трлн 539 млрд, у 2013 р. – 2 трлн 297 млрд. З 2014 р., внаслідок введення країнами Заходу санкцій та погіршення світової кон'юнктури на вуглеводні, обсяг російського ВВП почав знижуватись – 2 трлн 63 млрд, у 2015 р. – 1 трлн 366 млрд, у 2016 р. – 1 трлн 279 млрд. Надалі російська

економіка адаптувалась до нових умов, і ВВП з 2017 р. почав зростати – 1 трлн 577 млрд, у 2018 р. – 1 трлн 668 млрд, у 2023 р. – 2 трлн 8 млрд дол. США.

Нові пакети західних санкцій, введених проти Росії з 2022 р., призвели до втрат на рівні 5 % ВВП на рік, втрати європейського ринку нафти і газу, замороження в країнах ЄС 300 млрд євро резервів центрального банку Росії та понад 20 млрд євро активів росіян, які перебувають під санкціями.

Зовнішньоторговельний оборот РФ (товарами і послугами), за даними Відділу статистики ООН, у 1995 р. складав 220 млрд дол. США (експорт – 117 млрд, імпорт – 103 млрд), внаслідок фінансової кризи у 1998 р. обсяги російської зовнішньої торгівлі впали до 151 млрд, у 2000 р. – 177 млрд, у 2005 р. – 433 млрд, у 2008 р. – 887 млрд. Економічна криза спричинила зменшення обсягів зовнішньої торгівлі у 2009 р. до 592 млрд. Надалі відбулось зростання у 2010 р. до 768 млрд, у 2011 р. – 983 млрд, у 2012 р. – 1 трлн 41 млрд, у 2013 р. – 1 трлн 61 млрд. Агресія проти України у 2014 р. спричинила суттєве падіння обсягів російського зовнішньоторговельного обороту до 984 млрд, у 2015 р. – 673 млрд, у 2016 р. 594 млрд. Стабілізація цін на вуглеводні сприяла покращенню обсягів торгівлі: у 2017 р. – 737 млрд, у 2018 р. – 853 млрд, у 2023 р. – 843 млрд дол. США (експорт – 464 млрд, імпорт – 379 млрд).

Головними торговельними партнерами РФ, за даними ФСДС, у 2017 р. були КНР, на яку припадало 10,8 % російського експорту та 21,1 % імпорту, Німеччина – 7,2 та 10,6 % відповідно, Нідерланди – 9,9 та 1,7 %, Білорусь – 5,2 та 5,3 %, Туреччина – 5,2 та 1,5 %, Італія – 3,9 та 4,4 %.

Основною статтею російського експорту є сировина. Якщо у 1995 р., за даними ФСДС, експорт мінеральних продуктів складав 42,5 %, металів та дорогоцінного каміння – 26,7 %, деревини та целюлози – 5,6 % (разом експорт сировини складав 74,8 %), то у 2010 р. вже 68,5 %, 12,7 % та 2,4 % відповідно, а в 2013 р. – 71,5 %, 10,5 % та 2,1 % (разом 84,1 %). У 2017 р. експорт сировини складав понад 77 %.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ РОСІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

У IX–XI ст. землі РФ були частиною держави Київська Русь із центром у Києві. На Любецькому княжому з'їзді у 1097 р. єдина держава фактично перетворилась на конфедерацію напівнезалежних князівств, які часто ворогували між собою. У 1169 р. військо владимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського захопило та розграбувало Київ, що означало остаточне політичне відособлення та унезалежнення земель Північно-Східної Русі від свого історичного центру. Другу спробу встановити контроль над Києвом Боголюбський здійснив у 1173 р., проте його військо було розбите.

З часів Івана III у ВКМ офіційною стає концепція про патримоніальне право московських князів на всі землі Київської Русі. Між ВКМ та ВКЛ з ініціативи Москви розгортається серія війн: 1487–1494, 1500–1503, 1507–1508, 1512–1522, 1534–1537 рр., за результатами яких Москва приєднує Сіверські та Чернігівські землі. Цей курс було продовжено за Івана IV, посли якого у 1554 р. вимагали від великого князя литовського, щоб він «…уступив государю нашому государя нашого вотчину одвічну Київ і Волинь і Полоцьк і Вітебськ і інші міста руські з усім по старовині…».

У 1560-х рр. із Москви до України переїжджає російський першодрукар Іван Федоров. У 1564 р. він видав першу точно датовану російську книгу Апостол, а в 1581 р. – перше повне друковане видання всіх книг Святого

Письма церковнослов'янською мовою – Острозьку Біблію.

Українські козаки брали активну участь у війнах ВКЛ та Речі Посполитої проти Московської держави: у Лівонській війні, війнах часів Смути та Смоленській війні. У часи Смути запорозькі козаки послідовно підтримували самозванців Лжедмитрія I та Лжедмитрія II, ватажка повстанців І. Болотнікова. Крім цього, Військо Запорозьке активно долучилось до походів польського короля Сіґізмунда III під Смоленськ (1609–1611) та королевича Владислава на Москву (1617–1618). Особливо масштабним був похід 1618 р. на Москву 20-тисячного козацького війська на чолі з гетьманом П. Сагайдачним.

На початку 1654 р. гетьман Війська Запорозького Б. Хмельницький укладає в Переяславі угоду з Московською державою про військовий союз, а потім підписує Березневі статті, що узаконили стосунки номінального васалітету України щодо Московії. Ці статті стали основою для укладення нових статей з наступниками Б. Хмельницького: Переяславських статей 1659 і 1674 рр., Батуринських статей 1663 р., Московських статей 1665 і 1689 рр., Глухівських статей 1669 р., Конотопських статей 1672 р., Коломацьких статей 1687 р. У кожних наступних статтях умови перебування України в складі Московської держави погіршувались, проте усі статті гарантували певний суспільний статус для козацтва.

Гетьмани І. Виговський у 1658–1659 рр., І. Брюховецький та П. Дорошенко у 1668 р., І. Мазепа у 1709 р. відкрито виступали проти влади Московської держави над Україною. Однак, згідно з Андрусівським миром 1667 р. та «Вічним миром» 1686 р., Московська держава і Польща розділили територію України по Дніпру, а згідно з Бахчисарайським договором 1682 р., про поділ України Москва домовилася з Туреччиною та Кримським ханством.

Для керування українськими землями Москва створила Малоросійську колегію, яка діяла у 1722–1727 та 1764–1786 рр.

Протягом XVIII ст. українська автономія у складі Росії була ліквідована: у 1754 р. – митний кордон між Гетьманщиною і російськими землями; у 1764 р. – посада гетьмана; у 1765 р. – полковий адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини; у 1775 р. – Запорозька Січ; у 1782 р. – полковий адміністративно-територіальний устрій на Лівобережжі, українська скарбниця, генеральний військовий суд та інші установи.

Із 1730-х рр. Росія розпочала реалізацію політики переселення росіян на українські землі, яка посилилась після створення у 1764 р. Новоросійської губ. Водночас з кінця XVIII ст. розпочинається масове організоване переселення українців на територію Росії. Перша хвиля переселенців у 1792 р. пішла на Кубань.

Низка вихідців з України зробила значний внесок у розбудову освітньої та політичної системи Російської імперії. Так, за період з 1703 по 1761 р. з 20 ректорів московської Слов'яно-латинської академії 13 були українцями, а викладачами – переважно вихованці Києво-Могилянського колегіуму. Протягом 1702–1749 рр. вихідці з України заснували на території Росії 22 школи та семінарії. У 1721 р. з 11 членів Синоду 5 були українцями, зокрема й президент (С. Яворський) та віце-президент (Ф. Прокопович). К. Розумовський був президентом імператорської Академії наук (1746–1798), О. Безбородько – канцлером Російської імперії (1797–1799), В. Кочубей – головою Державної ради (1827–1834) та уряду (1827–1832) і т. п.

Водночас на засланні або в ув'язненні в Росії померли українські гетьмани: І. Самойлович (1690), П. Дорошенко (1698), Д. Многогрішний

(1703), П. Полуботок (1724), кошовий Запорозької Січі П. Калнишевський (1803).

Помітною фігурою у російсько-українському культурному співіснуванні був М. Гоголь, який зумів геніально представити в Російській імперії український характер і звичаї народу. Більшу частину свого життя провів у Росії Т. Шевченко, значний час у Росії жили Є. Гребінка та П. Куліш.

Щодо українців у Російській імперії проводилась цілеспрямована політика форсованої русифікації та асиміляції. Найвідомішими інструментами обмеження української культури й освіти були Валуєвський циркуляр 1863 р. та Емський указ 1876 р., що по суті поставили українську мову поза законом.

Наприкінці XIX ст. суттєво зросла кількість українців, які у пошуках кращої долі виїжджали у віддалені російські губернії. Протягом 1896–1913 рр. у східні райони Росії виїхало 1,6 млн українців. Натомість в Україні зросла частка росіян: на Лівобережжі до 13,3 % у 1897 р., на Півдні – до 30,7 % у 1917 р. У багатому на корисні копалини Донбасі російським урядом особливо чітко проводилась політика на витіснення українського етнічного елементу: на початок XX ст. 73,3 % робітників Донбасу були вихідцями з російських губерній.

Революційні події 1917–1921 рр. поставили на нову основу україно-російські відносини. Створення УНР наштовхнулось на ультиматум більшовицької РНК в Петрограді від 4(17).12.1917 р., яким радянська Росія фактично оголосила війну УНР. Однак за часів Української Держави, 12.06.1918 р., з РСФРР було укладено прелімінарний мирний договір, відповідно до якого на території Росії було утворено 32 українські консульські установи, а на території України – 7 російських консульських установ.

До 1921 р. відбулось три спроби встановлення в Україні більшовицької влади збройною силою, в результаті чого врешті-решт УНР була ліквідована. Проте більшовики усвідомлювали, що без оформлення державницької самореалізації українців, але у радянський спосіб, більшовизм не зможе оволодіти масами українського селянства. Тому в 1917 р. більшовиками була створена маріонеткова Українська Народна Республіка Рад, яка у 1919 р. проголосила свою формальну незалежність під назвою УСРР. 28.12.1920 р. між УСРР та РСФРР був укладений союзний договір, в якому визнавалася незалежність сторін. 30.12.1922 р. УСРР підписала договір про створення СРСР.

З 1923 р. більшовики почали реалізовувати політику українізації. Її мета полягала у зміцненні радянської влади в Україні шляхом поступок у питаннях запровадження української мови в школі, пресі, адміністрації. Політика українізації реалізовувалась і в місцях компактного проживання українців в РРФСР, зокрема в Кубанському окрузі, де у 1926 р. українці складали 61,5 % населення. З 1932 р. політика українізації була згорнута, розпочались широкомасштабні репресії проти національно свідомого українського елементу. Загальна кількість жертв репресій в Україні на 1957 р. сягнула майже 1 млн осіб.

Водночас на території власне Росії за період між 1926 і 1937 рр. чисельність українців зменшилась на 3 млн 860 тис. У 1939–1941 рр. у віддалені райони СРСР із Західної України було депортовано 250 тис. українців, а в 1944–1952 рр. – ще понад 200 тис. осіб. Одним із найбільш суперечливих питань україно-російських відносин є проблема штучного голоду в Україні 1932–1933 рр. під час якого померло близько 4 млн українців.

Спільне існування УСРР і РСФРР у складі СРСР характеризувалось тісним співробітництвом в усіх сферах суспільного життя обох республік, будівництвом спільного господарського комплексу союзної держави.

В Україні народились і тривалий час жили видатні російські поети та письменники: А. Ахматова, М. Булгаков, В. Катаєв, Ю. Олеша та інші. Серед визначних радянських воєначальників часів Другої світової війни було багато вихідців з України: маршали – С. Тимошенко, Р. Малиновський, І. Черняховський, П. Рибалко, генерали – К. Москаленко, А. Єременко та інші. Вихідцями з України були державні і партійні діячі СРСР повоєнного періоду: керівник СРСР та КПРС у 1964–1982 рр. Л. Брежнєв та голова Президії ВР СРСР у 1965–1977 рр. М. Підгорний.

Увесь повоєнний час Москва проводила політику «перемішування» слов'янського населення СРСР. У результаті в 1958–1989 рр. загальна чисельність українців у Росії за рахунок їх постійного припливу зросла з 3,3 до 4,3 млн осіб. Водночас протягом 1959–1989 рр. до України приїхало 3 млн росіян, а їх частка в населенні України зросла з 16,9 % (1959) до 22,1 % (1989).

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Фактичне визнання суверенітету України Росією відбулося з укладенням Договору між УРСР і РРФСР 19.11.1990 р. Де-юре взаємне визнання незалежності відбулося згідно з Алма-Атинською декларацією 21.12.1991 р. Дипломатичні відносини між країнами було встановлено 14.02.1992 р.

Першим послом України в РФ у березні 1992 р. був призначений Володимир Крижанівський (з 29.08.1991 – повноважний представник України в РФ). Першим послом РФ в Україні 14.02.1992 р. був призначений Леонід Смоляков (з 07.11.1991 – повноважний представник РФ в Україні).

Перший офіційний візит до України президента РРФСР Б. Єльцина відбувся 19.11.1990 р. Перший офіційний візит до Москви як керівник незалежної України голова ВР України Л. Кравчук здійснив 06.11.1991 р.

Ключовими договірно-правовими документами двосторонніх відносин є: Договір між УРСР та РРФСР від 19.11.1990 р.; Договір про дружбу, співробітництво і партнерство від 31.05.1997 р.; Угода про безвізові поїздки громадян України і РФ від 16.01.1997 р. та Протокол про внесення змін до цієї Угоди від 30.10.2004 р.; Угода з питань перебування Чорноморського флоту РФ на території України від 21.04.2010 р.; Угода про демаркацію українсько-російського державного кордону від 17.05.2010 р. Станом на 2012 р. з-понад 380 укладених договорів чинними були 316.

Незалежність України РФ де-факто визнала в ході зустрічі глав трьох республік СРСР у Біловезькій Пущі 07–09.12.1991 р. Ключовими темами політичного співробітництва між державами тоді були: розподіл майна і активів та виконання міжнародних угод колишнього СРСР з питань ядерного роззброєння, підтримання світової системи безпеки.

Найвищим форматом двостороннього співробітництва у 1996–2006 рр. була Змішана українсько-російська комісія зі співробітництва, а з 2005 р. – Українсько-Російська міждержавна комісія під головуванням президентів.

Протягом першої половини 1990-х рр. вагомою проблемою україно-російських відносин було питання ядерного роззброєння (Україні у спадок від СРСР залишилось 176 стаціонарних боєголовок МБР та 44 важких стратегічних бомбардувальники). Під загрозою опинитись у міжнародній ізоляції Україна домовляється з РФ про передачу їй ядерних зарядів в обмін на ядерне паливо для українських АЕС. 02.06.1996 р. останній ешелон з ядерною зброєю перетинає українсько-російський кордон.

На початку 1990-х рр. російська влада почала висувати Україні територіальні претензії. 09.07.1993 р. ВР РФ ухвалила рішення, що декларувало російський федеральний статус м. Севастополь. 20.07.1993 р. у відповідь на звернення України РБ ООН ухвалила заяву, якою було підтверджено територіальну цілісність України.

Не менш складним було питання належності та розподілу Чорноморського флоту колишнього СРСР. У 1992–1995 рр. ситуація навколо флоту неодноразово загострювалась. Доходило до прямих конфліктів. Питання вдалося розв'язати лише у 1997 р. з укладенням рамкових угод про статус та умови перебування ЧФ РФ на території України, про параметри поділу ЧФ, про взаємні розрахунки, пов'язані з поділом ЧФ та перебуванням ЧФ РФ на території України. Проте питання юридичної інвентаризації об'єктів та земель, якими користується ЧФ РФ в Україні, так і не було вирішене.

Тривалий час україно-російські двосторонні відносини розвивались через призму співробітництва України з НАТО, якому РФ послідовно протидіяла. Політична напруга між країнами у дев'яності роки суттєво зросла після створення з ініціативи України у 1997 р. міжнародної організації ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), яка прагнула забезпечити диверсифікацію джерел і шляхів постачання енергоресурсів до Європи.

Довго залишалось неврегульованим і питання українсько-російського кордону (2295 км). У 2003 р. двосторонні відносини ускладнилися через висловлення росіянами претензій на український острів Тузла у Керченській протоці. Конфлікт було врегульовано після укладення 24.12.2003 р. Договору «Про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки». У ході діалогу виявились розходження щодо принципу делімітації кордону: Україна наполягала на делімітації по дну протоки, а РФ – по поверхні води. У квітні 2004 р. парламентами обох країн було ратифіковано Договір про українсько-російський державний кордон від 28.01.2003 р.

Після обрання на посаду президента України В. Ющенка новими причинами напруження у відносинах між Україною та РФ стають задекларованe українською стороною прагнення вступу до НАТО та спроби повернути у своє користування навігаційну інфраструктуру в Криму, яку використовували частини ЧФ РФ. Стан напруженості у міждержавних відносинах зберігався до 2010 р. також через різне трактування сторонами ряду складних сторінок історії: Голодомору 1932–1933 рр., діяльності ОУН-УПА, історичних постатей І. Мазепи, С. Бандери, Р. Шухевича та ін.

Під час російсько-грузинського військового конфлікту в 2008 р. Україна підтримала позицію Тбілісі, який звинуватив РФ у військовому втручанні у внутрішньогрузинський конфлікт. Конфліктний характер двосторонніх відносин між Україною і РФ цього періоду виявився також в оголошенні низки політиків персонами нон-ґрата. Кульмінацією суперечливого характеру двосторонніх відносин стає звернення у 2009 р. Д. Медведєва до В. Ющенка, в якому останній був звинувачений у здійсненні політики, спрямованої на конфронтацію між державами.

Після перемоги В. Януковича на виборах 2010 р. відносини України з РФ пожвавилися. 21.04.2010 р. у Харкові було підписано угоду, згідно з якою термін оренди бази для ЧФ РФ у Севастополі було продовжено до 2042 р. в обмін на зниження ціни на газ. Як альтернативу транзиту природного газу в обхід України, РФ пропонує Києву свою участь у експлуатації української ГТС.

Економічні відносини між Україною і Росією мають яскраве політичне забарвлення через наполегливе бажання РФ залучити Україну до різного роду інтеграційних об'єднань, покликаних замінити неефективну СНД. У 2003 р. з ініціативи РФ було запущено проект Єдиного економічного простору. Угоду про формування ЄЕП ВРУ ратифікувала 20.04.2004 р. із застереженням. Проте у 2007–2008 рр. на участі України у формуванні ЄЕП було поставлено крапку, оскільки це вступало в суперечність зі стратегічним курсом країни на євроінтеграцію. За президентства В. Януковича ключовою темою у російсько-українських відносинах стало спонукання України до вступу в Митний союз ЄврАзЕС. Натомість 18.10.2011 р. Україна підписала Договір про створення ЗВТ у межах СНД (ратифікований ВРУ 30.07.2012).

Прагнучи перешкодити підписанню Угоди про асоціацію України з ЄС, Росія влітку 2013 р. розпочинає торговельну експортну блокаду України, спрямовану на обмеження українського експорту до РФ та країн Середньої Азії.

Переломними в українсько-російських відносинах стали події Революції Гідності (Євромайдан) у листопаді 2013 – лютому 2014 рр., які завершились втечею В. Януковича до Росії, початком російської інтервенції в Криму 20.02.2014 р. й російською збройною агресією на Донбасі в квітні 2014 р. Основним геополітичним наслідком Революції Гідності став вихід України із зони впливу Росії та відносне зменшення залежності від неї.

16.03.2014 р. в АРК та м. Севастополь під контролем російських військ відбулись нелегітимні референдуми про приєднання Криму до Росії, за що «проголосувало», відповідно, 96,77 та 96,6 % громадян. 17.03.2014 р. кримські сепаратисти проголосили незалежність Республіки Крим, 18.03.2014 р. її представники підписали Договір про входження Криму та м. Севастополь до складу Росії як суб'єктів федерації, а вже 21.03.2014 р. Рада Федерації ратифікувала Договір про прийняття Криму до складу Росії.

У результаті збройної агресії на сході України Росія окупувала частину території Луганської та Донецької обл., на яких були створені маріонеткові квазідержавні утворення, підконтрольні Москві – «ЛНР» та «ДНР». Загалом станом на 2021 р. окуповані Росією українські території Криму і Донбасу склали 44 тис. км^2 (7 % території України), що більше, ніж територія Данії, Нідерландів чи Швейцарії. 27.01.2015 р. Постановою Верховної Ради Україна офіційно визнала Росію державою-агресором.

У ході повномасштабного збройного вторгнення в Україну 24.02.2022 р. російська армія на початковому етапі змогла розширити зону окупованої української території до 125 тис. км^2 (20 % території України). Під час боїв 2022 р. Збройні Сили України повністю вибили ворога з Київської, Чернігівської, Сумської та Житомирської обл., майже всієї території Харківської та Миколаївської обл., частини території Херсонської, Донецької та Луганської обл.

За спільною оцінкою уряду України, Єврокомісії, Світового банку та ООН, прямі збитки України за рік повномасштабної війни склали 135 млрд дол. США, економічні збитки – 290 млрд дол. США.

Економічна співпраця між Україною й РФ мала свої особливості у різні періоди. Станом на 1991 р. між Україною та Росією існувала значна економічна взаємозалежність: до 80 % сукупного товарообігу України припадало тоді на РФ. Проте у 1990-х рр. через спад виробництва, невідпрацьовану систему розрахунків у легальній формі, порушення дисципліни поставок відбувся занепад у двосторонній економічній співпраці. Крім

того, країни дотримувались різних стратегій у торговельно-економічних взаєминах. Україна прагнула до поступового виходу з економічної залежності від Росії, але зі збереженням за собою російських ринків та кооперативних зв'язків з російськими підприємствами. Росія ж прагнула зберегти економічну залежність України й використовувала торговельно-економічні відносини як інструмент впливу на політичну позицію України.

Протягом 1994–2004 рр. російський капітал встановлює контроль над ключовими підприємствами у ряді сфер української економіки: нафтовій (Кременчуцький, Одеський, Лисичанський та Херсонський НПЗ), алюмінієвій (Миколаївський глиноземний завод, ЗАлК), залізорудній (Інгулецький ГЗК), автомобільній (ЛАЗ, КрАЗ, «Росава»), титановій, телекомунікаційно-комп'ютерній («Київстар», UMS/МТС, «Квазар-Мікро») тощо.

У 2000-х рр., внаслідок економічного піднесення та зростання обсягів виробництва в обох державах, в Україні збільшується попит на російську сировину (вуглеводні, кольорові метали тощо), а в РФ – на продукцію української хімічної промисловості, машинобудування, металообробки і сільського господарства. У цей період завершується становлення ринкового типу двосторонніх торгово-економічних відносин, а Україна поступово починає ліквідовувати надмірну економічну залежність від Росії.

Російський капітал активно проникав у банківську сферу України, зокрема: з 2000 р. – Альфа-Банк, з 2005 р. – ВТБ, з 2007 р. – «Сбербанк» Росії. На початок 2012 р. в руках дев'яти російських банків було зосереджено шосту частину активів, кредитних та інвестиційних ресурсів банківської системи України. Загалом станом на 2016 р., за даними МЕРТ України, понад 12,9 тис. російських юридичних осіб і 4,3 тис. ФОП вели бізнес на території України.

Українські ФПГ у 2000-х рр. також мали активи в РФ, зокрема, «Донецьксталь» – «Юрґінський машзавод» і вугільну компанію «Заречна»; «Приват» – «Москомприватбанк»; концерн «Укрросметал» – «Орелкомпресормаш»; холдинг «UMBH» – «Каменський машзавод».

Розвитку двосторонньої економічної співпраці між Україною і РФ тривалий час заважали регулярні торговельні «війни». Лише протягом 2005–2006 рр. уряд РФ ввів антидемпінгові мита на постачання з України карамелі та інших цукристих виробів, а також труб малого, середнього і великого діаметра. У 2006 р. Росія заборонила ввезення на територію РФ продукції тваринного походження з України, у 2012 р. – сирів. Причиною цих війн була висока конкурентність товарів українського аграрного сектору на російському ринку та бажання російської влади розчистити ринок для власних виробників.

Внаслідок газових війн 2006 та 2009 рр., під час яких РФ взимку перекривала постачання газу до України, та підписання газових угод у 2006, 2009 і 2010 рр. Україна опиняється в цілковитій залежності від Росії у питанні постачання природного газу. ВАТ «Газпром» став ключовим гравцем у розподілі газу на внутрішньому газовому ринку України.

У 2013 р. 90 % газу до України імпортувалося з Росії, однак після початку російської збройної агресії Україна з 26.11.2015 р. повністю припинила прямі закупівлі російського газу. З 2014 р. Україна припинила будь-яке військово-технічне співробітництво, а також співробітництво у військовій сфері та сфері безпеки з Російською Федерацією. 20.05.2015 р. Україна припинила дію угоди про військово-технічне співробітництво з Росією (укладена 1993), 21.03.2018 р. – угоди про

економічне співробітництво з Росією (укладена у 2011), 06.12.2018 р. – угоди про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією (укладена у 1997), 06.02.2019 р. – угоди про обмін правовою інформацією (укладена у 1995) та ряду інших.

Станом на 2021 р. Україною були накладені санкції на близько 2,6 тис. російських громадян та 1,1 тис. юридичних осіб. Також були введені обмеження в'їзду з території РФ на територію України російських громадян, з 2017 р. заблоковано ряд російських Інтернет-сервісів та ЗМІ на території України. РФ станом на 2021 р. наклала санкції на 850 українських громадян та понад 80 компаній.

Торговельні «війни» середини 2000-х рр. суттєво не впливали на загальний обсяг зовнішньоторговельного обороту товарами і послугами між Україною та РФ, який, за даними Держстату України, у 2005 р. склав 23,3 млрд дол. США (експорт – 10 млрд, імпорт – 13,3 млрд), у 2006 р. – 26,1 млрд, у 2007 р. – 33,6 млрд, у 2008 р. – 39,9 млрд. Під впливом світової економічної кризи у 2009 р. відбулось суттєве падіння обсягів зовнішньої торгівлі – до 25,8 млрд. Проте вже з 2010 р. обсяги двосторонньої торгівлі перевищили докризові – 41,5 млрд, у 2011 р. – 55,5 млрд. Однак з 2012 р. обсяги двосторонньої торгівлі знову почали стабільно зменшуватись – 51,4 млрд, у 2013 р. – 45 млрд. З початком російської агресії проти України двостороння торгівля зменшилася в три рази, у 2014 р. – до 26,9 млрд, у 2015 р. – до 16 млрд, у 2016 р. – до 12,3 млрд, у 2017 р. – 14,9 млрд, у 2018 р. – 15,5 млрд, у 2019 р. – 16,7 млрд, у 2021 р. – 11,6 млрд (експорт – 5,3 млрд, імпорт – 6,3 млрд).

За роки незалежності частка Росії у зовнішньоторговельному обороті України товарами і послугами поступово зменшувалась: у 1998 р. – 38,5 %, у 2008 р. – 23,3 %, у 2018 р. – 12,7 %.

Тривалий час РФ знаходилась на четвертому місці серед країн-інвесторів в українську економіку (після Кіпру, Німеччини та Нідерландів). За даними Держкомстату, станом на 01.01.2012 р. з РФ до України надійшло 3 млрд 594 млн дол. США прямих інвестицій, а з України до РФ – 236 млн. Для України це друга після Кіпру за обсягами вкладень країна світу. Однак станом на 01.01.2019 р. обсяг російських інвестицій в Україні скоротився до 598 млн дол. США (десяте місце), а з України до РФ до 118 млн.

Науково-технічне співробітництво та виробнича кооперація між країнами відбувалась у галузях ядерних, авіа-, космічних і нанотехнологій. З 1996 р. триває співпраця між українською компанією НАЕК «Енергоатом» і російською ВАТ «ТВЕЛ». У 2010 р. ВАТ «ТВЕЛ» та український держконцерн «Ядерне паливо» підписали угоду про будівництво на території України підприємства з виробництва ядерного палива. Спільно Україна і РФ вели роботу над створенням літаків АН-70 і АН-148. У космічній сфері сторони співпрацювали у рамках програм Sea Launch, Global Star, «Кронас-Фотон», а також здійснювали спільне виробництво ракетних носіїв «Зеніт».

У рамках міжрегіонального співробітництва між Україною і РФ створено чотири єврорегіони: «Слобожанщина» та «Дніпро» (2003), «Ярославна» (2007), «Донбас» (2010).

Міждержавне культурне співробітництво на початку 2010-х рр. відбувалось на основі «Програми співпраці між Міністерством культури РФ і Міністерством культури і туризму України» від 17.05.2010 р., яка передбачала встановлення режиму сприяння: культурний обмін між творчими спілками і колективами; організацію гастрольної діяльності виконавців, творчих колективів; участь українських фільмів у кінофестивалях в РФ, а російських на фестивалях в Україні; участь українських

театральних колективів у фестивалях в РФ, а російських в Україні; співпрацю між музеями, в організації виставкової діяльності, книжкових ярмарків тощо.

Однак після початку російської збройної агресії проти України ситуація кардинально змінилась. У 2015 р. в Україні був прийнятий закон, який забороняє «поширення і демонстрацію фільмів, що містять популяризацію або пропаганду органів держави-агресора». Також до України було заборонено в'їзд російським артистам, які підтримали анексію Криму та агресію на Донбасі.

В Україні діє російська державна організація «Росспівпраця» (створена 2008), орієнтована на просування та збереження російської мови і культури.

Правову основу україно-російської співпраці у сфері освіти становлять міжурядові угоди: «Про співробітництво в галузі культури, науки і освіти»; «Про науково-технічне співробітництво»; «Про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту і вчені звання» та інші. У 2004 р. було започатковано програму навчання українських абітурієнтів у російських ВНЗ. У 2005 р. Росією було виділено 150 стипендій для навчання українських студентів у РФ, у 2011 р. – 30 місць для студентів і 5 місць в аспірантурі.

Українська діаспора в Росії після розпаду СРСР внаслідок асиміляційних процесів суттєво зменшилась. За переписом, у 2002 р. в Росії проживало 2 млн 943 тис. українців, у 2010 р. – 1 млн 930 тис. , 2021 р. – лише 884 тис. Російська діаспора в Україні, за даними перепису 1989 р., нараховувала 11 млн 355 тис. осіб, у 2001 р. – 8 млн 334 тис. осіб (17,3 % населення України).

Після розпаду СРСР між Україною і РФ відбувався активний міграційний обмін. Так, у 1992–1997 рр. з України до РФ виїхало 162 тис. росіян, а з РФ до України за 1992–2000 рр. переїхало 407 тис. українців. У 2010-х рр. інтенсивність цих процесів суттєво спала.

Станом на 2010 р. у РФ діяло 107 українських організацій і культурних товариств (2002 – 76, 1992 – 28). Їх діяльність тривалий час координувалась Об'єднанням українців Росії (1993–2012) та федеральною національно-культурною автономією «Українці Росії» (1998–2010). Знаковими українськими установами в Росії були Бібліотека української літератури в Москві (існувала у 1920-х – 1938, поновила роботу в 1989, закрита у 2017, після неодноразових обшуків) та Національний культурний центр України у Москві (з 1998).

У другій половині 2000-х рр. посилилась протидія російської влади діяльності українських організацій. З 2006 р. було припинене бюджетне фінансування українських недільних шкіл/класів, що привело до їх закриття у м. Воронеж, Санкт-Петербург, Тюмень, Нєфтєюґанськ та ін. У 2008 р. в Москві було закрито Український освітній центр при середній школі № 124, який існував з 1995 р. Під приводом того, що ОУР та ФНКАУР ведуть політичну діяльність і поширюють негативну інформацію про Росію, у 2010–2012 рр. вони були ліквідовані у судовому порядку. У 2012 р. було зареєстровано нову ФУНКА.

Інформаційно найпотужнішим інтернет-ресурсом української діаспори в РФ є сайт «Кобза». Також у Тюмені, Петропавловську-Камчатському, Краснодарі, Самарі видаються двомовні неперіодичні часописи.

Ключовою проблемою української діаспори Росії залишається українська освіта. У 2008/2009 н. р. у РФ лише 205 учнів вивчали українську мову як окремий предмет і ще 100 учнів – факультативно. Загалом у РФ відсутні школи з українською мовою навчання. У Сурґуті, Тобольську, на Камчатці, в Татарстані та Башкирії діють українські недільні (суботні) школи/класи, які утримуються коштом

батьків учнів. У 9 ВНЗ РФ вивчається українська мова та література. У 2016/2017 н. р. українська мова в РФ вивчалась як предмет у 4-х загальноосвітніх навчальних закладах і в 2-х – факультативно.

Ситуація з навчанням російською мовою в Україні інша. Так, у 2010/2011 н. р. в Україні функціонувало 1149 загальноосвітніх навчальних закладів з навчанням російською мовою та 1373 – з навчанням українською і російською мовами. Загалом у них російською мовою навчалось 685 тис. учнів. Крім того, російську мову як предмет вивчали ще 1,2 млн учнів, а факультативно або в гуртках – 131 тис. учнів. Також у ВНЗ III-IV рівнів акредитації російською навчалось 235 тис. студентів. У 2016/2017 н. р. в Україні функціонував 581 загальноосвітній навчальний заклад з навчанням російською мовою (356 тис. учнів), також у ВНЗ III-IV рівнів акредитації російською мовою навчалось 26,7 тис. студентів.

В Україні діє ряд російських організацій культурно-просвітницького («Російська школа», Фонд підтримки російської культури України (Російський фонд), Асоціація вчителів російської мови та літератури України й ін.) і політичного («Союз Руського народу», «Всеукраїнське об'єднання руських співвітчизників», «Руська рада України» та ін.) напрямку та політичні партії, які позиціонують себе як російські: «Руський блок» (з 2001), «Русь» (з 1998), «Русь єдина» (з 2003), «Руська єдність» (2008–2014), «Союз» (з 1997).

Усі проросійські політичні партії та організації були заборонені в Україні у 2014–2022 рр. через російську збройну агресію.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Росії протягом 1990–2019 рр. було включено: історичний центр Санкт-Петербурга та пов'язаний з ним комплекс пам'яток (XVIII–XX ст.); архітектурний ансамбль погосту Кіжі (XVIII–XIX ст.); Московський кремль і Красна площа (XIII–XVII ст.); історичний центр Великого Новгорода (XI–XVII ст.); культурний та історичний ансамбль «Соловецькі острови» (XVI–XVII ст.); білокам'яні пам'ятки Владіміра і Суздаля та церква Бориса і Гліба в Кідекші (XII–XIII ст.); церква Вознесіння в Коломенському (XVI ст.); архітектурний ансамбль Троїце-Серґієвої лаври (XV–XVIII ст.); архітектурно-історичний комплекс м. Булгар (X–XV ст.); Успенський собор і монастир м. Свіяжськ (з XVI ст.); храми псковської архітектурної школи (XII–XVII ст.); історично-архітектурний комплекс «Казанський кремль» (XVI–XIX ст.); ансамбль Ферапонтового монастиря у Вологодській обл. (XV–XVII ст.); цитадель, старе місто і кріпосні споруди Дербенда (VI–XIX ст.); ансамбль Новодєвічого монастиря у Москві (XVI–XVII ст.); історичний центр міста Ярославль (XVI–XX ст.); геодезичну дугу Струве (тріангуляційні пункти на о. Гоґланд, XIX ст.); праліси Комі (Північний Урал); озеро Байкал – найглибше прісноводне озеро на Землі; вулкани Камчатки; Куршську косу у Калінінґрадській обл.; гірський хребет Сіхоте-Алінь; острів Врангеля; Золоті гори Алтаю; басейн озера Убсу-Нур; Західний Кавказ; плато Путорана у Красноярському краї; скельні утворення Лєнські стовпи; ландшафти Даурії.

Також до видатних об'єктів культурно-цивілізаційної спадщини Росії відносяться: монастирі та церкви м. Переславль-Залєський (XII–XVIII ст.); Іпатіївський і Богоявленський монастирі (XVI–XIX ст.) у м. Кострома; історичні споруди м. Іваново (XVII–XX ст.); Валаамський монастир (XVIII ст.); Ростовський кремль (XVI ст.); Астраханський кремль (XVI ст.); археологічний музей-заповідник Танаїс (III ст. до н. е. – V ст. н. е.); Псковський

кремль (XII–XVIII ст.); ансамбль споруд Уґлицького кремля (XV–XVIII ст.); архітектурно-парковий ансамбль Ізмайлово (XVII ст.).

До шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства в Росії ЮНЕСКО віднесла: культурний простір та усну творчість семейських (старовіри Забайкалля); якутський героїчний епос «Олонхо».

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 1997–2017 рр. включила: документи Архіву кн. Радзивіллів з фондів Бібліотеки РАН у м. Санкт-Петербург та Наукової бібліотеки МДУ; Супрасальський рукопис середини XI ст. (фрагмент) та Остромірово Євангеліє (1056–1057) з фондів РНБ у м. Санкт-Петербург; Архангельське Євангеліє 1092 р., Євангеліє Хитрово XIV ст., Слов'янські кириличні видання XV ст. (63 книги), колекцію газет початку XVIII – середини XX ст., зібрання карт Російської імперії XVIII ст., російські плакати кінця XIX – початку XX ст. з РДБ у м. Москва; санкт-петербурзьке зібрання історичних фонограм (1889–1955); особисту бібліотеку Льва Толстого і колекцію рукописів, фотографій та фільмів; Лаврентіївський літопис 1377 р. (найдавніший збережений список «Повісті минулих літ»); Соборне уложення 1649 р.; Альбом індійських та перських мініатюр XIV–XVIII ст. та зразки перської каліграфії з фондів Інституту східних рукописів РАН.

Електронні джерела:

Сайт президента Росії: http://kremlin.ru/

Інтернет-портал Уряду Російської Федерації: http://government.ru/

Сайт Державної думи Федерального зібрання РФ: http://www.duma.gov.ru

Сайт Ради Федерації Федерального зібрання РФ: http://www.council.gov.ru/

Сайт Федеральної служби державної статистики: https://rosstat.gov.ru/

Література:

Нариси історії Росії / За заг. ред. *О. О. Чубар'яна*. – К., 2007. – 800 с.

Российская империя от истоков до начала XIX века. Очерки социально-политической и экономической истории. – М., 2011. – 880 с.

История России XX – начала XXI века / *А. С. Барсенков, А. И. Вдовин, С. В. Воронкова*; под ред. *Л. В. Милова*. – М., 2006. – 960 с.

Власть и реформы. От самодержавия к Советской России */ Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин, В. М. Панеях*. – М., 2006. – 734 с.

Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Л., 2005. – 360 с.

Пихоя Р. Г. Советский Союз: история власти. 1945–1991. – Новосибирск, 2000. – 680 с.

Нарочницкая Н. А. Россия и русские в мировой истории. – М., 2005. – 534 с.

Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах. – К., 2004. – Т. 1. – 504 с., Т. 2. – 531 с., Т. 3. – 327 с.

Горобець В. «Волимо царя східного…» Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – 462 с.

Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX століття) / *В. Ф. Колесник, О. М. Надтока*. – К., 2002. – 163 с.

Козирєв В. К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII–XX століття). – Запоріжжя, 2002. – 374 с.

Сокирська В. Відносини між РСФРР і УСРР (1919–1929 рр.): адміністративно-територіальний та політико-економічний дискурс. – Умань, 2017. – 568 с.

Якубова Л. «Русский мир» в Україні: на краю прірви. – К, 2018. – 384 с.

Гай-Нижник П. П. Росія проти України (1990–2016 рр.): від політики шантажу і примусу до війни на поглинання та спроби знищення. – К., 2017. – 331 с.

Шип Н. А. Суспільно-політичне і духовне життя українців у складі Російської імперії (XIX ст.). – К., 2004. – 100 с.

Українська діаспора в Російській Федерації: історико-культурна спадщина / кер. авт. кол. *В. О. Горбик.* – К., 2011. – 275 с.

П. В. Сацький

ТУРЕЧЧИНА

Сучасна назва держави: Турецька Республіка (*тур.* Türkiye Cumhuriyeti), Туреччина (*тур.* Türkiye).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Етнонім тюрки [突厥, tūjué, тукює, тюгю, тюркюти] вперше згадується в китайській офіційній хроніці «Книга Вей» («Вей шу», гл. 101–102), укладеній китайським істориком Вей Шоу в 551–554 рр. Детальніше про тюрків ідеться в «Книзі Чжоу» («Чжоу шу», гл. 50) Лінху Дефена та «Книзі Суй» («Суй шу», гл. 84) Вея Чжена, завершених у 636 р., де сказано, що «Тюрки – це особливий рід хуннів… Вони склались зі змішання різних родів, які кочували в Пінлян [*західна частина Шеньсі*]… Коли Тхай-ву, імператор Царства Вей, знищив Цзюйкюя [*439*], то Ашина з 500 сім'ями втік до жужан, і, оселившись на південь від гір Кінчан [*Алтай*], добував залізо для жужан. Кін-чан схожі на шолом, а оскільки їхньою мовою шолом називається «тукює», то звідти вони і взяли назву свого народу». У цих же джерелах міститься й перша чітко датована інформація про тюрків: у 545 р. до тюркського правителя Бумина (Тумена) вперше прибуло китайське посольство від імператора Західної Вей Вень-ді.

Найдавнішими збереженими оригінальними джерелами з етнонімом «тюрк» (tu-rū-g) є знайдені в Монголії напис «Хюіс Толгой» на камені протомонгольською мовою, зроблений письмом брахмі орієнтовно у 595–603 рр., Бугутський напис на камені 581/582 р. соґдійською мовою – tr'wkt (тюрки) та карбовані в останній чверті VI – на початку VII ст. у Чачі монети Західно-Тюркського каганату з легендою соґдійською мовою: «Монета зроблена Тюрк-каганом» (pny 'krt twrk x'y'n), яка містить іншу форму написання етноніму «тюрк» – twrk (𐽲𐽼𐽰𐽺).

Про тюрків (τούρκος) повідомляється в «Історії» (580-ті) візантійського історика Менандра Протектора у розповіді про прибуття у 568 р. до Константинополя посольства від ябґу Тюркського каганату Істемі.

Етнонім «тюрки» (𐰉𐰇𐰛, *türük*) також зустрічається в давньотюркських орхонських рунічних написах першої третини VIII ст., зокрема на пам'ятниках на честь Кюль-теґіна, Більґе-кагана та Тоньюкука.

Тюрків, які в XI ст. прийшли в Західну Азію, тогочасні історики та хроністи називали оґузами, туркменами, оґуз-туркменами,

туркмен-оґузами, але з XIII ст. залишився лише етнонім «туркмен» (туркоман / туркуман / туркман), який у XV ст. був витіснений терміном «османли» («османці») – від імені Османа, засновника Османської імперії, який вживався до падіння імперії у 1922 р. В Османській імперії турками називали простолюдинів. Етнонім «турки» як офіційна назва всіх жителів Турецької Республіки був закріплений у Конституції 1924 р.

Топонім «Туркія» (*грец*. Τουρκία) вперше згадується у трактаті візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією» (948–952), але для позначення держави угорців. В «Історії Іспанії» («Перша загальна хроніка»), завершеній у 1284 р., топонім «Туркія» (*icn*. regno de Turquía) використовувався спочатку для позначення Парфянського царства, а потім, при описі битви правителя Валенсії Сіда Кампеадора у 1099 р. з маврами, для позначення держави тюрків у Північній Африці – estrella de los arqueros de Turquía (гл. 956).

Арабська назва Turkiyya (*араб*. تركيّة) у формі ad-Dawlat at-Turkiyya (*араб*. الدولة التركيّة, Держава турків, або Турецька держава) використовувалася як офіційна назва Мамелюцького султанату в часи правління його першої, тюркської, династії Бахрітів (1250–1382).

Вважається, що перша згадка назви Туреччини (*англ*. Turkye) як топоніма на позначення саме землі турків в Анатолії зустрічається у поемі Джеффрі Чосера «Книга герцогині» (1368).

Вперше офіційно топонім «Туреччина» у формі *Türkiye* був використаний на позначення Османської імперії в Олександропольському договорі 1920 р.

Створення держави. Історична попередниця сучасної Туреччини – Османська імперія – була створена у 1299 р. Османом I Ґазі. Сучасна Турецька Республіка була проголошена 29.10.1923 р.

Незалежність. Незалежна турецька османська державність, за різними даними, була проголошена у 1299 чи 1302 р. Незалежність Турецької Республіки була проголошена 23.04.1920 р. на першому засіданні Великих національних зборів Туреччини.

Історичні назви держави: Румський султанат / Анатолійська держава сельджуків (1077–1308); Османський бейлік (1299–1362); Османський султанат (1362–1453); Блискуча Османська Держава / Блискуча держава / Османська імперія / Оттоманська імперія / Порта / Блискуча Порта / Османська Порта (1453–1922); Турецька Республіка (з 1923).

Площа: 785350 км^2, що на 29 % більше за площу України. 97 % території Туреччини розташовано в Азії, 3 % – у Європі.

Населення складає 85,824 млн осіб (на 01.07.2025, Турецький інститут статистики).

Очікувана тривалість життя при народженні: 77,3 р. (чоловіки – 74,7; жінки – 80) (2023, Турецький інститут статистики).

Етнічний склад населення: турки – 78,7 %; курди – 16,6 %; заза – 1,9 %; араби – 0,4 % (2022, Bayetav та Konda Research & Consultancy).

Чисельність українців: 40483 українських громадян (на 31.12.2023, Турецький інститут статистики).

Столиця: Анкара – 5 млн 803 тис. осіб. **Найбільші міста:** Стамбул – 15 млн 655 тис.; Ізмір – 4 млн 479 тис.; Бурса – 3 млн 214 тис.; Антал'я – 2 млн 696 тис.; Кон'я – 2 млн 320 тис.; Адана – 2 млн 270 тис. (на 31.12.2023, Турецький статистичний інститут).

Державна мова: турецька, розмовляє близько 80 % населення країни. Турецька традиція та історіографія вважають, що вперше турецьку мову (староосманську, староанатолійську тюркську) проголосив офіційною державною мовою правитель бейліка Караманогуллари Мехмед-бей спеціальним фірманом у 1277 р. Турецька османська мова на основі

арабського алфавіту була офіційною та літературною мовою Османської імперії з часу її заснування. З 1928 р. на письмі використовується турецький варіант латиниці.

Найдавнішим датованим написом давньотюркською мовою є напис «Чойр», висічений рунічним письмом на кам'яній стелі в Монголії у 682–691 рр.

Релігійний склад населення: мусульмани-суніти – 87–69 %, мусульмани-алевіти – 12–30 % (2023, USCIRF); мусульмани-суніти – 71,4 %, мусульмани-алевіти – 3,1 %, агностики – 2,5 %, деїсти – 1,7 %, атеїсти – 1,5 % (2022, Turkish Faith and Religiosity Research).

Державний устрій: республіка (з 1923), з 2018 р. – президентська республіка. **Глава держави**: президент. **Глава уряду**: президент (з 2019), прем'єр-міністр (до 2019).

Вищий законодавчий орган: Великі національні збори (з 1920). У 1961–1982 рр. були двопалатними. Перший турецький парламент – двопалатний Меджліс умумі (Загальні збори) – був створений у 1876 р.

Діюча Конституція була ухвалена на референдумі 18.10.1982 р. Діє зі змінами і доповненнями 1987, 1993, 1995, 1999, 2001, 2002, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008, 2010, 2011, 2016, 2017 рр.

Перша турецька конституція була прийнята за Османської імперії у 1876 р., перша конституція власне Туреччини – у 1921 р.

Статус у відносинах з ЄС: з 1963 р. діє Угода про асоціацію Туреччини з Європейським економічним співтовариством, з 1995 р. – Митний союз між Європейським Союзом і Туреччиною. У 1987 р. Туреччина подала заявку на повноправне членство в ЄС, у 1999 р. отримала статус країни-кандидата, у 2005 р. Європейська рада схвалила початок переговорів про вступ.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: співзасновник ООН (1945); член Ради Європи (з 1949); член НАТО (з 1952); співзасновник ОЕСР (1961); співзасновник Організації ісламського співробітництва (1969); співзасновник ОБСЄ (1973); співзасновник Організації економічного співробітництва (1985); співзасновник ОЧЕС (1992); член СОТ (з 1995); співзасновник D-8 (Ісламська вісімка) (1996); співзасновник Тюркської ради / Організації тюркських держав (2009).

Розмір ВВП на душу населення: у 2023 р. (в поточних цінах), за даними ООН, складав 12814 дол. США (86 місце у світі); за даними МВФ – 13384 дол. США (65 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Найдавніші люди на території Туреччини перебували з часів раннього палеоліту, про що свідчать знайдені у 2014–2016 рр. у басейні р. Євфрат кам'яні знаряддя олдувайського типу, які датуються часом у 2 млн років тому.

Присутність давніх людей у Західній Анатолії фіксується знахідками кам'яних знарядь у відкладеннях р. Гедіз, датованих бл. 1,2 млн років тому та фрагмента черепа Homo erectus віком бл. 1,1 млн років тому з Коджабаша.

У печері Яримбургаз поблизу Стамбула бл. 400-600 тис. років тому проживали Homo erectus. Це найдавніше підтверджене місце проживання давньої людини в Туреччині та важливий доказ існування анатолійського транзитного коридору для ранніх людей між Африкою та Європою.

У печері Караїн поблизу Антал'ї присутність людей фіксується з бл. 500 тис. р. тому.

В неолітичну добу південно-східна частина Туреччини входила до регіону «Родючий півмісяць» на Близькому Сході, першого на Землі місця, де в ході «неолітичної революції» (приблизно X–VIII тис. до н. е.) відбувся перехід населення до осілого способу життя, зародилось землеробство та скотарство, були одомашнені перші рослини та тварини.

Поселення Караган-Тепе (9500–8000 до н. е.) ймовірно є найстаршим відомим людським поселенням, де виявлено 250 обелісків із зображенням тварин. У 2023 р. тут було знайдено найдавнішу з відомих у світі антропоморфних статуй заввишки 2,3 м. Комплекс споруд у поселенні Ґьобеклі-Тепе (9500–8000 до н. е.) вважається найдавнішим з нині відомих мегалітичних храмів у світі. Тут було знайдено найдавнішу в історії розфарбовану скульптуру – дикого кабана у натуральну величину. Статуя «людини з Урфи» (бл. 9000 до н. е.), знайдена у 1993 р. поблизу сучасного м. Шанлиурфа, вважається найдавнішою відомою натуралістичною скульптурою людини в натуральну величину (1,8 м) у світі.

На поселенні Чайоню-Тепесі (8630–6800 до н. е.), ймовірно, вперше були одомашнені свині. Також це одне з двох місць, де було вперше одомашнено велику рогату худобу (найдавніші залишки датовані 8200 р. до н. е.). Тут вперше в історії почали виготовляти металеві вироби (бусини, голки), шляхом кування самородної міді (з 8200–8000 до н. е.).

У поселеннях Невали-Чорі (8400–8100 до н. е.) та Джафер-Гьоюк (8900–7100) було знайдено найдавнішу одомашнену пшеницю однозернянку, яка бл. 8400 р. до н. е. була присутня вже у великих кількостях. Поселення Ашикли-Гьоюк (8400–7300 до н. е.) було одним із перших центрів одомашнення овець та кіз. Тут було зафіксовано перший відомий випадок такого хірургічного втручання, як трепанація.

Поселення Чатал-Гьоюк (7400–5600 до н. е.) є одним із найдавніших людських поселень міського типу, на якому в окремі періоди у 2-х тис. будинків проживало до 8 тис. осіб. Тут було високоорганізоване сільське господарство, торгівля та ремесла. Вже були одомашнені вівці, кози, пшениця (однозернянка та еммер), ячмінь, горох, сочевиця.

З початку III тис. до н. е. на середземноморському узбережжі сучасної Туреччини виникають перші міста-держави. Трою (*грец*. Іліон, *хетськ*. Вілуса) бл. 3000 р. до н. е. заснували місцеві жителі; мінойське поселення на місці Мілету існувало з бл. 2000 р. до н. е., як мікенська фортеця на узбережжі Малої Азії м. Мілет було засноване бл. 1450 р. до н. е.

Східна Анатолія входила до сфери впливу Аккадської імперії, створеної Сарґоном Давнім (Шаррукіном), який, за середньою хронологією стародавнього Близького Сходу, правив у 2334–2279 рр. до н. е., а за короткою хронологією – у 2270–2215 рр. до н. е.

Найдавніша з відомих держав на території Анатолії – Хатті (бл. 2500/2300–2000/1700 до н. е.) – була заснована місцевим населенням ще до появи індоєвропейців. Вона складалась із двох десятків міст-держав. Хатті займалися скотарством і видобутком металів, вперше в історії почали виготовляти предмети з заліза, отриманого сиродутним способом.

У III тис. до н. е. Анатолію почали поступово заселяти індоєвропейські племена. У XVIII ст. до н. е. держава хаттів була завойована індоєвропейським народом хети (несіти). У центрально-східній частині Туреччини хети сформували низку держав, включаючи царство Куссара (до 1750 до н. е.), царство Канеш, або Неша (бл. 1750–1650 до н. е.), та Хетську імперію з центром у Хаттусі (1650–1180 до н. е.).

Держава хетів досягнула вершини своєї могутності у XIV–XIII ст. до н. е., коли розширилась на більшу частину Анатолії та частини північного Леванту і Верхньої Месопотамії. У 1595 р. до н. е. хети захопили і пограбували Вавилон, у 1370 р. до н. е., розбивши війська хуритської держави Мітанні, приєднали Північну Сирію. Після битви при Кадеші 1274 р. до н. е., єгиптяни та хети, за договором 1259 р. до н. е., поділили між собою Сирію та

визнали один одного союзниками. Це перший документований міжнародний мирний договір, відомий історикам.

Паралельно з хетами інші прибулі індоєвропейці також створили свої держави. Лувійці – у регіоні, пізніше відомому як Кілікія, – Кіззуватна (XVI–XIV ст. до н. е.), а палайці – у Західній Анатолії конфедерацію держав Арцава (1700–1300 до н. е.). Обидві ці держави були підкорені хетами.

Хетська імперія розпалась під натиском «народів моря», які розпочали вторгнення у Малу Азію бл. 1200 р. до н. е. В Анатолії, розгромивши хетів та спаливши близько 1180 р. до н. е. їх столицю Хаттусу, розселились мушки, які прибули з Балкан.

Після падіння Хетської імперії у південно-східній частині сучасної Туреччини утворились неохетські (лувійсько-арамейські) царства (Каммaну / Мелід, Каркемиш, Табал та ін.), які існували до VIII ст. до н. е., коли були завойовані Ассирією. На території центрально-західної Анатолії, завойованій мушками (фрігійцями) виникло царство Фрігія (бл. 1200–675 до н. е.), а на території колишньої Арцави виникло царство Лідія (бл. 1200–547 до н. е.). У IX–VI ст. до н. е. в північно-східній Анатолії, з центром навколо озера Ван (море Наірі), виникла та існувала держава Урарту.

Цілком імовірно, що Троянська війна, яку Ератосфен датує 1194–1184 рр. до н. е., була частиною руху «народів моря». У XI–VI ст. до н. е. відбувається заселення греками анатолійського узбережжя Егейського моря. Тут з'являється близько тридцяти грецьких міст-колоній, найбільш відомими з яких були: Мілет, Ефес, Пріена, Колофон, Кіма, Смірна, Галікарнас та Кнід. Тут народились та творили видатні грецькі науковці й літератори: Фалес, Анаксімандр, Анаксімен, Геракліт, Гомер, Геродот.

Фрігійське царство розпалось під ударами кіммерійців у 696–675 рр. до н. е. Впродовж 660–620-х рр. кіммерійці здійснювали набіги на Лідію, але врешті були відбиті. Саме у Лідії у 650–640-х рр. до н. е., за царя Гіга, вперше в історії почали офіційно карбувати монети, статери з електрума. За царювання Креза (бл. 560–546 до н. е.) Лідія встановила контроль над усією Західною та Центральною Анатолією, окрім Лікії, однак у 546 р. до н. е. була переможена військами Кіра II Великого та приєднана до Імперії Ахеменідів.

Таким чином у VI–IV ст. до н. е. вся Анатолія вперше була об'єднана у межах однієї держави.

Між 334 і 330 рр. до н. е. македонський цар Александр Великий у кількох битвах переміг персів, що привело до знищення Імперії Ахеменідів і знаменувало початок т. зв. елліністичного періоду в історії Малої Азії. Після смерті Александра Македонського (323 до н. е.) та розпаду його імперії Анатолія перебувала у складі Царства Каппадокія (331 до н. е. – 17 н. е.), Айраратського царства (331–200 до н. е.), Імперії Селевкідів (312–63 до н. е.), Царства Птолемеїв (305–30 до н. е.), Царства Віфінія (297–74 до н. е.), Понтійського царства (281 до н. е. – 62 н. е.), Пергамського царства (283–133 до н. е.).

Ці елліністичні монархії поєднували в собі елементи східної деспотії та демократичного полісного ладу. Так, у Пергамі вперше почав використовуватися замість папірусу пергамент, а приклад функціонування Лікійського союзу (167 до н. е. – 43 н. е.) став одним із засад для розробки Конституції США 1787 р. як федеративної республіки.

Перемога Риму над Селевкідами у битві при Магнезії (190 до н. е.) дозволила проголосити свою незалежність низці вірменських царств у східній частині Анатолії: Софенському царству (331–94 до н. е.), Вірменському царству (Велика Вірменія) (189 до н. е. – 428 н. е.), Царству Коммагена

(163 до н. е. – 72 н. е.), Царству Осроена / Едеському царству (132 до н. е. – 214 н. е.).

У 133 р. до н. е. останній цар Пергамського царства Аттал III заповів своє царство Римській республіці. На основі його володінь у 129 р. до н. е. була створена римська провінція Азія, розпочавши процес поступового підпорядкування Анатолії римлянами. Очевидно, тоді ж Рим підпорядкував і Лікію (остаточно анексована і перетворена на провінцію у 43 р. н. е.). У 102 р. до н. е. Рим звоював Кілікію, а після розгрому Ґнеєм Помпеєм Великим кілікійських піратів у 63 р. перетворив її на римську провінцію.

Осередком опору римській експансії у Малій Азії стало Понтійське царство на чолі з царем Мітрідатом VI Євпатором. У ході Першої Мітрідатової війни (89–84 до н. е.) понтійці вигнали римлян з Малої Азії і Греції, розбивши їх у ряді битв. Під час цієї війни у 88 р. до н. е. відбулась т. зв. «Ефеська різня» – масове знищення римлян та італіків у низці міст Малої Азії (загинуло 80–150 тис. осіб). Третя Мітрідатова війна (74–63 до н. е.) розпочалась після того як бездітний цар Віфінії Нікомед IV у 75 р. до н. е. заповів свої володіння Риму, а понтійці, щоб перешкодити цьому, окупували її. Війна завершилась у 63 р. до н. е. смертю Мітрідата VI та перетворенням Віфінії і Понту на римську провінцію.

За царювання Тіґрана II Великого (95–55 до н. е.) до складу Великої Вірменії увійшли східні частини Анатолії: Софена, Осроена, Кордуена, Мігдонія, Кілікія, Коммагена, Каппадокія. Однак у результаті римського походу на чолі з Ґнеєм Помпеєм Тіґран II у 66 р. до н. е. відступив Риму всі території поза Великою Вірменією.

Після 86 р. до н. е. заселена кельтами Галатія потрапила в залежність від Риму і з 25 р. до н. е. стала провінцією з центром в м. Анкира (сучасна Анкара). До її складу також входили: Лікаонія, Пісидія і Фрігія. У 17 р. до н. е. залежна від Риму Каппадокія була перетворена на римську провінцію.

Таким чином до середини I ст. до н. е. Рим володів більшою частиною Малої Азії, перетворивши більшість елліністичних держав на свої провінції: Азія, Віфінія і Понт, Галатія, Лікія, Кілікія і Кіпр, Каппадокія.

З I ст. н. е. в Анатолії почало активно розповсюджуватись християнство. Саме в м. Антіохія (нині Антак'я) послідовники Ісуса вперше почали називатися християнами. З території Туреччини походять такі християнські святі, як апостол Павло, Микола Чудотворець та ін.

Історія території сучасної Туреччини також нерозривно пов'язана з історією Східної Римської (Візантійської) імперії, яка виникла у 286 р., коли імператор Діоклетіан поділив управління імперією між двома співправителями через практичну неможливість ефективно керувати віддаленими провінціями з Риму.

Імператор Константин I Великий зробив 11.05.330 р. офіційною столицею Римської імперії м. Візантій на березі протоки Босфор під іменем Новий Рим (Константинополь). У слов'ян місто відоме під назвою Царгород (місто царя/кесаря), у вікінгів – Міклагард (велике місто), у арабів – Румійят аль-Кубра (велике місто римлян).

Остаточний поділ Римської імперії на Східну та Західну відбувся у 395 р., після смерті імператора Феодосія I Великого. Основною територією Східної Римської імперії були Анатолія та Балкани.

За часів імператора Юстиніана I (527–565) Східна Римська імперія досягла своєї найбільшої могутності. Були завойовані: Північна Африка, Італія, Далмація, Південно-Східна Іспанія, Мальта, Сіцілія, Сардінія, Корсіка та Балеарські острови. За п'ять років (532–537)

був зведений собор Святої Софії – найбільший у світі християнський храм. Однак після смерті Юстиніана імперія увійшла до смуги занепаду і громадянських конфліктів.

З VII ст. грецька мова витіснила латинь у якості державної мови.

Історія тюрків в Анатолії сягає VI ст. н. е. Спершу у 530 р. Візантія поселила в околицях м. Трапезунд, рік Чорох та Верхній Євфрат тюркомовних булгар. Потім, у 577 та 620 рр., у Західній Вірменії поселили аварських воїнів. Аббасиди з 750 р. розселяли в регіонах, населених переважно вірменами, ісламізовані тюркські племена з Хорасану та Центральної Азії. Тюркомовні племена кипчаків (куманів), печенігів і оґузів, які прийшли на Балкани з Причорномор'я в IX–X ст., також були розселені в Анатолії.

З персько-візантійської війни 602–628 рр. Візантія вийшла сильно ослабленою, що дозволило арабам у ході арабо-візантійських війн 634–718 рр. завоювати: Сирію, Палестину, Верхню Месопотамію, Єгипет, Вірменію, Кіпр, Кріт, Маґріб (сучасні Лівія, Алжир, Туніс, Марокко). Таврські гори стали природним кордоном між Візантією і Халіфатом.

Лише імператору Леву III (717–741) у 718 р. вдалося завдати арабам дошкульної поразки під Константинополем і змусити припинити завоювання земель Візантії, а після перемоги у битві при Акроіноні в 740 р., Константинополь розпочав відвойовувати раніше втрачені землі.

З 726 до 843 р. у Візантії тривали громадянські війни між іконоборцями і прихильниками шанування ікон, найбільшою з яких було повстання Фоми Слов'янина (821–823). У 740 р. Константинополь був суттєво зруйнований великим землетрусом.

Контроль над своїми західними територіями Візантія почала поступово втрачати з VII ст.: до 624 р. вестґоти відвоювали Візантійську Іспанію; у 725 р. ланґобарди зайняли Корсіку, а в 751 р. – Равеннський екзархат в Італії; у другій половині IX ст. Візантія втратила Сардінію; у 870 р. араби завоювали Мальту, у 902 р. – Сіцілію, у 903 р. – Балеарські острови.

У 800 р. Візантійська імперія втрачає статус єдиного імперського спадкоємця Риму, адже Папа Римський Лев III коронував короля франків і ланґобардів Карла I Великого як імператора Священної Римської імперії.

Найгрізнішим ворогом Візантії на Балканах у IX–X ст. було Перше Болгарське царство. Болгари неодноразово брали Константинополь в облогу (813, 896, 913). За правління царя Симеона (893–927) вони захопили майже всі візантійські володіння на Балканах, за винятком Константинополя і Солуні (Фессалоніки). Однак врешті-решт візантійці змогли підкорити болгар: у 970–971 рр. завоювати і приєднати східну частину Болгарії, а в 1018 р. – і західну.

Упродовж IX–XI ст. походи на Візантійську імперію неодноразово здійснювали київські князі та їх сини: 860 р. – Аскольд, 907 р. – Олег, 941 та 944 рр. – Ігор, 970–971 рр. – Святослав Ігорович, 989 р. – Володимир Святославич, 1043 р. – Володимир Ярославич.

Внаслідок занепаду Арабського халіфату візантійцям у X ст. вдалося відвоювати Мелітену (934), Феодосіополь (949), Кріт (961), Кіпр (965), Антіохію (969), частину Сирії, Лівану та Палестини (975). На заході впродовж 876–898 рр. візантійці змогли витіснити сарацинів з Південної Італії, де було створено Італійський катепанат (упав під ударами норманів у 1071).

У 863–867 рр. стався перший розкол між константинопольською патріархією і папством. Остаточний офіційний розрив між Західною та Східною християнськими церквами відбувся у 1054 р.

У другій третині XI ст. оґузько-туркменські племена з Центральної Азії створюють

на західних кордонах Візантійської імперії замість занепалого Арабського халіфату потужну Сельджуцьку імперію (1037–1194). Її засновник Тогрул-бек (1037–1063) розпочав з 1042 р. регулярні спустошливі рейди на візантійські землі, які за двадцять років виснажили ресурси Східної Анатолії.

26.08.1071 р. візантійська армія під командуванням імператора Романа IV Діогена зазнала поразки від сельджуцького султана Алп-Арслана (1063–1072) в битві біля Манцикерта. Ця битва стала поворотним моментом у долі Близького Сходу, адже Візантія втратила контроль над вірменськими землями та сходом Малої Азії, а в країні розпочалася громадянська війна, що дозволило туркам-сельджукам впродовж наступних п'ятнадцяти років захопили більшу частину Анатолії. Вони поводились досить толерантно щодо християнського населення.

На відвойованих землях Сулейман ібн Куталмиш (1077–1086) засновує окрему державу – Румський султанат (1077–1308) зі столицею в м. Нікея (захоплена 1081), яка відіграла важливу роль в ісламізації та тюркізації Анатолії. У 1084 р. турки-сельджуки захопили Антіохію, у 1086 р. – Едесу.

Північніше Румського султанату утворилась держава Данішмендідів (1080–1178), яка певний час суперничала з Румом.

Під тиском турків-сельджуків посилюється міграція вірменів у район Кілікії, де виникає Кілікійське царство (1080–1375).

Після поразки 1071 р. Візантія так і не змогла оговтатись. Візантійський імператор Олексій I Комнін змушений був звернутися з проханням про допомогу до Папи Римського Урбана II, який у 1095 р. закликав до походу заради повернення християнам Гробу Господнього.

Армія Селянського хрестового походу, яка прибула в Анатолію, була розгромлена турками-сельджуками у битві поблизу Ціветота 21.10.1096 р., проте війська Першого хрестового походу (1096–1099) здобули у 1097 р. Нікею, у 1098 р. – Антіохію, у 1099 р. – Єрусалим.

Нікея, Західна і Центральна Анатолія були відібрані у сельджуків і повернуті до складу Візантійської імперії, на території ж інших візантійських земель хрестоносці створили свої держави: Едеське графство (1098–1150), Антіохійське князівство (1098–1268), Єрусалимське королівство (1099–1291) і Тріполійське графство (1102–1289).

У 1097 р. султан Килич-Арслан I (1092–1107) був змушений перенести столицю Румського султанату до м. Кон'я (Іконіум). Тричі розгромивши вщент війська хрестоносців у 1101 р., він назавжди закрив для них дорогу з Константинополя до Палестини через Малу Азію.

Першим імператорам династії Комнінів – Олексію I (1081–1118), Іоанну II (1118–1143) і Мануїлу I (1143–1180) – вдалося вивести імперію з глибокої кризи та відвоювати у сельджуків частину Малої Азії. Візантійський наступ розпочався з битви при Філомеліоні в 1116 р.

Проте битва при Міріокефалоні між арміями імператора Мануїла Комніна та султана Килич-Арслана II (1156–1192) 17.09.1176 р. закінчилась розгромом візантійської армії та припиненням спроб Візантії відвоювати Анатолію. Вона змінила баланс сил у регіоні на користь сельджуків.

Під впливом військових невдач в імперії загострилася внутрішньополітична боротьба, яка послабила Візантію. Війська Четвертого хрестового походу (1202–1204), використавши боротьбу Ангелів за візантійський трон після двох облог, 13.04.1204 р. взяли Константинополь штурмом та розграбували його.

Візантійська імперія розпалась. На її анатолійських землях хрестоносці заснували

Латинську імперію (1204–1261) зі столицею у Константинополі, а греки – Нікейську (1204–1261) і Трапезундську (1204–1461) імперії.

15.07.1261 р. володар Нікейської імперії Михаїл VIII Палеолог (1259–1282) захопив Константинополь і формально відновив Візантійську імперію у межах північно-західної частини Малої Азії, Македонії, Фракії, південної частини Пелопоннесу, однак це вже була лише регіональна держава. Її території були поступово анексовані османцями під час візантійсько-османських війн упродовж XIII–XV ст.

У 1230-х рр. лідер оґузького племені кайи Ертуґрул Ґазі (1231–1281) отримав від сельджуцького султана у володіння землі на р. Сакар'я, на кордоні з Нікейською імперією між Анкарою та Бурсою. У 1231 р. він зайняв візантійське м. Тебазіон, яке було перейменоване в Сьогют і стало першою столицею бейліку кайи.

Вторгнення монголів під орудою Хулагу-хана та внутрішні чвари спричинили подальше послаблення Румського султанату. У битві під Кьосе-дагом (1243) султан Гійас ад-Дін Кей-Хосров II (1237–1246) зазнав поразки від монголів та визнав свій васалітет від Монгольської імперії. Те саме зробили Трапезундська імперія та Кілікійське царство. Монгольське завоювання Анатолії, яке завершилося до 1255 р., започаткувало занепад султанату Рум. Східна частина Анатолії стала частиною монгольської Держави Хулагуїдів (Ільханат, 1258–1357). До 1307 р. Румський султанат фактично розпався на низку самостійних племінних об'єднань, наймогутнішими з яких були бейліки Караманідів (1250–1487) та Ґерміянідів (1300–1429).

У 1299 р. син Ертуґрула Осман Ґазі (1281–1324) проголосив свої володіння незалежною державою – Османським бейліком (1299–1362), що є загальноприйнятою точкою відліку історії Османської імперії. Осман у Бафейській битві 27.07.1302 р. розбив візантійську армію, що укріпило його авторитет серед оґузів Анатолії.

Османи прагнули підкорити світ «невірних», однак при цьому їх держава гарантувала збереження життя та власності християнам і євреям за умов їх покірності та сплати подушного податку, що дозволяло їм вільно відправляти свої релігійні культи та влаштовувати життя за власними релігійними законами. Таким чином османська держава формувалась як космополітичне утворення.

Формування сучасних турків як окремого етносу відбувалося з кінця XIII до першої половини XVI ст. на основі тюркських кочових племен (оґузів-туркменів), що переселилися із Середньої Азії та Персії, та місцевого малоазійського субстрату (греки, вірмени, араби, курди, грузини, слов'яни, албанці та ін.).

Як і Осман, його син Орхан (1324–1362) лояльно ставився до населення підкорених територій, залучав до управління грецьких військових та адміністраторів. У 1327 р. було викарбувано перші османські срібні монети (акче); у 1331 р. – засновано перший середній навчальний заклад османської держави медресе Ізнік, встановлено систему девширме – рекрутського набору хлопчиків-християн до елітного піхотного підрозділу – яничарського корпусу. Орхан завоював візантійські міста: Бурсу (1326), яку зробив столицею, Нікею (1331), Нікомедію (1337), у 1338 р. турки досягли Босфору. З 1345 р. османці розпочали регулярні напади на територію Болгарії.

Як найманці візантійського імператора у його війнах із сербами та болгарами, османці отримали у 1352 р. фортецю Цімпе на Ґалліпольському півострові в Європі. У 1354 р. Орхан захоплює м. Анкара у центральній частин Анатолії, а в 1361 р. м. Дідімотіхо у Фракії.

Мурад I (1362–1389) першим почав постійно вживати титул султан, відповідно –

Османський бейлік перетворився на Османський султанат (1362–1453). Він вторгся до Західної Фракії, де у 1362 р. захопив м. Адріанополь (Едірне), куди переніс свою столицю з Бурси (1363), а в 1364 р. – м. Філіппополь (Пловдів) та Борудж у Болгарії, після чого болгарський цар Іван-Александр був змушений визнати себе васалом султана. На базі своїх європейських завоювань Мурад I близько 1356 р. засновує першу османську провінцію в Європі – еялет Румелія.

Після перемоги у битві на р. Маріца 1371 р. османці підпорядковують Південну Сербію. Візантійський імператор Іоанн V Палеолог у 1373 р. був змушений визнати себе васалом султана і платити йому данину.

У битві під Плочником близько 1386 р. армія сербського князя Лазаря Гребеляновича розбиває османську армію, що стає їх першою серйозною поразкою на Балканах. Однак у 1382 р. османці беруть болгарське місто Софію, у 1388 р. – Шумен та Сілістру, а в 1389 р. – Варну.

У Косовській битві 15.06.1389 р. гинуть і Лазар Гребелянович, і Мурад I, а їх армії були фактично знищені та відступили. Це єдиний випадок в історії, коли османський султан загинув у битві, однак серби були так виснажені, що надалі не могли чинити серйозного спротиву османській експансії.

У 1390 р. сербський князь Стефан Лазаревич визнав себе васалом султана Баєзіда I (1389–1402), який у 1391 р. захопив останню візантійську територію в Малій Азії – Філадельфію – та блокував з усіх боків Константинополь (1391–1395). У 1393 р. османці беруть Тирново, після чого Друге Болгарське царство припиняє своє існування. До 1394 р. в руках османців опинилась і вся Македонія, вони проникають до Північної Греції.

Після перемоги над об'єднаним військом хрестоносців на чолі з угорським королем Сіґізмундом Люксембурґом у битві під Нікополем 25.09.1396 р. Баєзід підкорює Відінське царство, у результаті чого Болгарія остаточно втрачає свою незалежність, та пробує взяти Константинополь штурмом (1397).

Навесні 1402 р. вторгнення в Анатолію розпочали війська еміра Тімура. В битві при Анкарі 20.07.1402 р. війська Баєзіда I були розбиті, а сам султан потрапив у полон, де і помер. Після битви вся Мала Азія була захоплена військами Тімура, а Османський султанат тимчасово розпався. Ці події посилили процеси тюркізації та мусульманізації Фракії, куди пішов потік турецьких поселенців, та тимчасово врятували Візантійську імперію, адже Константинополь з кінця XIV ст. перебував в оточенні османських володінь.

Громадянська війна (Османське міжцарювання) між синами Баєзіда I 1402–1413 рр. завершилась перемогою Мехмеда I Челебі (1413–1421), який повернув більшість володінь свого батька та відновив владу у більшості анатолійських бейліків. У 1416 р. турецький флот вперше вів військові дії на морі, зазнавши поразки від Венеційської республіки неподалік Дарданелл.

У 1430–1440 рр. султан Мурад II (1421–1444, 1446–1451) відновив османську владу над Фессалоніками, Македонією і Косовом, що відкололися у часи міжцарювання. 10.11.1444 р. армія хрестоносців на чолі з трансільванським воєводою Яношем Гуньяді зазнала поразки від військ Мурада II у битві біля Варни, у 1448 р. султан знову розбив угорсько-волоські сили у другій битві на Косовому Полі. Після цього хрестоносці припинили спроби відвоювати у турків Балкани.

Імператор Іоанн VIII (1425–1448) у пошуках допомоги проти османської навали був змушений на Флорентійському церковному соборі підписати з Папою Римським Григорієм IV

унію про об'єднання Східної і Західної християнських церков під зверхністю Папи (1439). Але цей крок лише посилив дестабілізацію всередині імперії. Останній візантійський імператор Константин XI Палеолог (1449–1453) також був васалом Османів і володів фактично лише столицею.

Після облоги 05.04–29.05.1453 р. військами султана Мехмеда II (1444–1481) Константинополь був захоплений. Імператор Константин загинув у бою, місто було вщент пограбоване і зруйноване. Візантійська імперія перестала існувати, а Османський султанат перетворився на Османську імперію, більшість населення якої складали християни. Османські султани вважали себе спадкоємцями Східної Римської імперії і носили титул «кайзер-і Рум» (цезар Риму). З 1453 по 1623 рр. лише п'ять із 47 великих візирів були османцями, інші – албанцями, греками та вірменами.

У 1457–1458 рр. Константинополь став столицею Османської імперії під іменем Стамбул. Мехмед II дарував Константинопольському патріархату право самоврядування в обмін на визнання османської влади. З часом православна патріархія стала найбілішим землевласником в імперії. Більшість візантійців прийняла мусульманське панування та зберегла свою власність, частина перейшла в іслам.

Залишки Візантії – Морейський деспотат і Трапезундська імперія – були підкорені Османами у 1460 та 1461 рр. Останнім осередком візантійської державності було Князівство Феодоро на Кримському півострові, захоплене турками у 1475 р.

У 1456 р. Молдавське князівство вперше погоджується виплачувати щорічну данину Порті, у 1462 р. Князівство Волощина остаточно потрапляє у васальну залежність від імперії, у 1463 р. війська Мехмеда II завойовують Боснію, у 1478 р. васалом Османів стає Кримське ханство.

Падіння Константинополя у 1453 р. є однією з історичних дат, яка використовується істориками для позначення формального кінця Середньовіччя. Візантія зберегла античну та елліністичну культурну спадщину, поширила християнство грецького обряду на Балкани та Русь.

XV–XVI ст. були часом активної експансії Османської імперії. Вона взяла під свій контроль основні торговельні шляхи між Азією та Європою, що забезпечило їй тривале економічне зростання. Османська монополія на традиційні торгові шляхи в Азію підштовхнула європейців до пошуку нових маршрутів на Схід і відкрила епоху Великих географічних відкриттів XV–XVI ст.

За султана Баєзіда II (1481–1512) турки у 1482 р. окуповують Герцеґовину, а в результаті турецько-венеційської війни 1499–1503 рр. під контроль Порти перейшло все узбережжя Пелопоннесу. Під час цієї війни відбулась морська битва при Сапієнці 25.08.1499 р. – перша морська битва, виграна турками, і де вперше в історії на кораблях використовувались гармати.

У 1492 р. Баєзід II евакуював з Іспанії мусульман та близько 100–150 тис. сефардських євреїв, розселивши їх у Північній Африці та на Балканах.

Султан Селім I Грізний (1512–1520) проводив активну загарбницьку політику, майже удвічі збільшивши територію імперії. У 1514 р. він приєднав Сівас та Ерзурум і розгромив Сефевідський Іран, після чого у 1515–1517 рр. підкорив Південно-Східну Анатолію та Курдистан (Діярбакир, Мардін, Мосул).

У результаті османо-мамелюцької війни 1516–1517 рр. Селім I розгромив та знищив Мамелюцький султанат, приєднавши Сирію, Ліван, Палестину, Єгипет та Гіджаз. У 1516/1517 р. до імперії також було приєднано Алжир.

До Стамбула було перевезено священні реліквії пророка Мухаммеда (Магомета). Селім I у 1517 р. прийняв титул халіфа ісламу, захисника Мекки і Медіни. Після цих завоювань Османська імперія утвердилась як провідна країна ісламського світу, більшість її населення тепер складали не християни, а арабо-мусульмани.

Часи найбільшого розквіту Порти припали на правління Сулеймана I Законодавця (або Великого) (1520–1566), коли вона включала весь півострів Мала Азія, Балканський півострів, Близький Схід, Північну Африку, значну частину Південного Кавказу та Північного Причорномор'я загальною площею 5,2 млн км^2 із населенням 15 млн людей, контролювала Середземне та Червоне моря і Перську затоку.

У 1521 р. Сулейман I захопив м. Белґрад, а в битві під Могачем 29.08.1526 р. розгромив угорські війська. Після цього король новоствореного Східно-Угорського королівства (згодом – Трансільванія) Янош I Заполья у 1529 р. був вимушений визнати себе васалом турецького султана.

У 1529 р., з невдалої спроби турків здобути Відень, розпочалася низка австро-турецьких війн XVI–XVIII ст. Після взяття у 1541 р. угорської столиці Буди, у 1543 р. Естерґома, а в 1552 р. Темешвара османці оволоділи Південною і Центральною Угорщиною, де створили вілаєти Османської імперії: Буда (1541–1686) і Темешвар (1552–1716).

У війні із Сефевідською імперією (1514–1555) Сулейман у 1533 та 1548 рр. здобув Бітліс та Ван у Східній Анатолії, у 1534 р. – Багдад в Іраку. За умовами мирної угоди в Амас'ї 1555 р. до Порти відійшли: Курдистан, Ірак з Багдадом та частиною узбережжя Перської затоки, Західна Вірменія (Сівас, Ерзурум, Бітліс, Ван), Західна Грузія (Імеретія, Мінґрелія, Ґурія).

Після відвоювання у хрестоносців о. Родос у 1522 р. Османська імперія забезпечила собі майже повний контроль над Східним Середземномор'ям, а після взяття у 1551 р. Тріполі й підкорення Тріполітанії, у 1535 р. – Тунісу (остаточно у 1574) стала наймогутнішою морською силою в усьому Середземномор'ї.

Після смерті Сулеймана (1566) Порта вступила у період стагнації, причинами якої були: некомпетентність та корупція уряду, що сприяло зростанню сепаратизму в провінціях; економічний занепад, спричинений надмірними воєнними витратами, «революцією цін» внаслідок падіння вартості благородних металів та зміною торговельних шляхів; посилення орієнтації на норми й закони ісламу та його версій, які нелояльно ставляться до іноземців і досягнень науки.

Невдала облога Мальти у 1565 р. та розгром османського флоту в битві при Лепанто 07.10.1571 р., найбільшій морській битві XVI ст., засвідчили припинення османської експансії у Західне Середземномор'я та поділ Середземного моря на дві частини, східну з яких впевнено контролювали турки. Відвоювання турками о. Кіпр у Венеції в 1571 р. зміцнили цю диспозицію.

Поразки Порти у війнах проти Речі Посполитої (Хотинська битва 02–29.09.1621) та Габсбурзької монархії (битва під Сентґоттґардом 01.08.1664) призупинили спроби Османської імперії завоювати Європу.

На сході Османська і Сефевідська імперії продовжували боротьбу за Південний Кавказ та Месопотамію. Османсько-сефевідська війна 1578–1590 рр. завершилась Стамбульською угодою, відповідно до якої Грузія та більша частина Азербайджану відійшли до Порти. Однак у ході війни 1603–1618 рр. турки втратили завойовані у 1590 р. землі. Договори 1618 та 1639 рр. підтвердили умови

миру в Амас'ї 1555 р., сформувавши стабільний кордон між Сефевідською та Османською імперіями.

У третій чверті XVII ст., за правління імперією великими візирами з албанського роду Кепрюлю, було стабілізовано внутрішню та фінансову ситуацію в країні. Порті вдалося: відновити контроль над Трансільванією у результаті походів 1658 та 1660 рр.; захопити у ході Крітської (Кандійської) війни 1645–1669 рр. венеційську колонію о. Кріт після 21-річної облоги її столиці Кандії (1648–1669), однієї з найдовших облог в історії; приєднати у результаті польсько-османської війни 1672–1676 рр. українське Поділля, а також встановити кордон із Московською державою за результатами московсько-османської війни 1676–1681 рр. по р. Дніпро.

Однак у Великій турецькій війні 1683–1699 рр. між Османською імперією та Священною лігою війська Австрії, Речі Посполитої, Венеції та союзників розбили османську армію під Віднем (12.09.1683), при облозі та взятті Буди (1686), при Могачі (12.08.1687), при облозі та взятті Афін, у ході яких сильно постраждали Парфенон, Пропілеї та храм Афіни (1687), під Зентою (11.09.1697), а московити відібрали фортецю Азов (1696).

Карловицький мир 1699 р. став початком занепаду Османської імперії, адже вона втратила більшу частину Угорщини, Трансільванію, Славонію, частину Далмації, Морею (Пелопоннес), Поділля, Брацлавщину, Південну Київщину. Згідно з Константинопольським договором 1700 р., Московська держава отримала Приазов'я. З цього часу наступальна політика Османів у Європі змінилася оборонною.

За правління султана Ахмеда III (1703–1730) Порта у ході російсько-османської війни 1711–1713 рр. повернула собі Азов й отримала землі аж по ліву притоку Дніпра – р. Оріль, а за результатами війни з Венецією 1714–1718 рр. відвоювала Морею. Проте, за підсумками австрійсько-османської війни 1716–1718 рр., втратила Темешварський Банат, Олтенію, Північну Сербію з м. Белґрад.

У наступних російсько-османській 1735–1739 рр. та австрійсько-османській 1737–1739 рр. війнах Стамбул повернув Північну Сербію з м. Белґрад, прикордонну частину Північної Боснії та Олтенію, але був змушений поступитись Азовом і Запорожжям.

Нова російсько-османська війна 1768–1774 рр. завершилася поразкою Порти, яка була вимушена визнати незалежність Кримського ханства.

За султана Селіма III (1791–1807) була здійснена спроба провести військову реформу, що зустріла сильний опір з боку яничарів, які були на той час деструктивною для імперії силою, адже неодноразово вбивали чи скидали султанів: Мехмеда II (1446), Баєзіда II (1512), Османа II (1622), Мустафу I (1623), Ібрагіма I (1648), Мехмеда IV (1687), Мустафу II (1703), Ахмеда III (1730), Селіма III (1807). Врешті у 1826 р. султан Махмуд II (1808–1839) ліквідував яничарський корпус.

Криза Османської імперії досягла апогею на початку XIX ст. У 1805 р. албанець Мехмед Алі був проголошений шейхами правителем Єгипту. Хоча султан формально і визнав його пашею, але Порта фактично втратила владу над цією провінцією. На країни Балкан та Подунав'я вагомий вплив мали грецькі купці, священники та аристократи.

За підсумками російсько-османської війни 1806–1812 рр., Порта втратила східну частину Молдавського князівства (Пруто-Дністровське межиріччя), а війни 1828–1829 рр. – гирло Дунаю та східне узбережжя Чорного моря з містами Анапа, Поті, Ахалціхе та Ахалкалакі. У результаті трьох сербських повстань (1804–1813, 1814, 1815) Стамбул був змушений визнати внутрішню автономію сербів у межах

Белґрадського пашалика, а за умовами Адріанопольського мирного договору 1829 р. з Росією – автономію Сербії, Волощини, Молдови та незалежність Греції, яку остання виборола у війні з Османами в 1821–1829 рр. (Порта визнала незалежність у 1832 р.).

У 1830 р. Франція окупувала османський Алжир. Надалі, у ході османо-єгипетської війни 1831–1833 рр., яку ініціював хедив Єгипетського еялету Мехмед Алі, єгиптяни окупували Палестину та Сирію, декілька разів розбили османські війська, остаточно – у битві при Кон'ї 21.12.1832 р. Лише висадка російських військ в Анатолії, за угодою із султаном, завадила єгиптянам штурмувати Стамбул. У підсумку Алі домігся передачі під управління Єгипту еялетів: Дамаск, Тріполі, Алеппо, Сідон (Палестина), Адана (Кілікія), Кріт, Гіджаз (Джідда).

В османо-єгипетській війні (1839–1841) турецькі війська також були розбиті й лише через військове втручання європейських держав (англійська інтервенція в Ліван 1840 р.) єгиптяни були змушені залишити всі зайняті території та визнати верховну владу султана. Однак Стамбул визнав за Мехмедом Алі та його нащадками спадкове володіння Єгиптом та Суданом.

Сильним ударом по Османській імперії стала Кримська війна 1853–1856 рр., у ході якої російські війська захопили території Молдови, Волощини та область Карс у Північно-Східній Анатолії. Лише вступ у війну на боці турків Франції, Великої Британії та Сардінії вберіг Османів, адже, за Паризьким мирним договором, Порта повернула усі втрачені в ході війни території. Однак з 1854 р. турки почали брати у Франції та Великої Британії великі суми в кредит, що поставило Стамбул у фінансову залежність від європейських держав. Внутрішню ситуацію ускладнив переїзд до Османської імперії через війну близько 200 тис. кримських татарів та 500 тис. черкесів.

У період Танзимату (1839–1876) османський уряд провів низку модернізаційних реформ: у 1840 р. було відкрито перші поштові відділення, запроваджено Цивільний і Кримінальний кодекси за французьким зразком; у 1846 р. – створено Раду з питань освіти (у 1869 ухвалено Закон про народну освіту), запроваджено обов'язкову початкову освіту для дітей обох статей; у 1847 р. – встановлено першу телеграфну лінію; у 1848/1863 р. відкрито перший турецький заклад вищої освіти – Османський будинок науки; у 1851 р. засновано Товариство вчених, першу академію наук на Близькому Сході; у 1856/1863 р. англо-французькими концесіонерами було засновано Оттоманський банк, який виконував функції центрального банку імперії; у 1858 р. почала діяти залізнична лінія «Ізмір-Айдин», збудована британською залізничною компанією; у 1867 р. іноземцям було дозволено купувати землю в імперії; у 1876 р. – ухвалено першу Конституцію та створено перший парламент (діяли до 1878).

Реформи 1856 р. проголосили рівність підданих усіх конфесій, допустили немусульман до державної служби.

Реформи Танзимату дозволили створити досить сучасну армію та банківську систему, замінили релігійні закони на світське право, сприяли зростанню доходів бюджету, але суттєво не змінили малоефективну економіку країни, не вберегли імперію від фінансово-економічної залежності від європейських країн та від оголошення дефолту в 1875 р., не зупинили занепад імперії загалом.

Антиосманські повстання у Боснії та Герцеґовині (1875–1877) й Болгарії (1876) спровокували російсько-османську (1877–1878), сербсько-османську (1876–1877) та чорногорсько-османську (1876–1878) війни.

Їх загальним підсумком стали: визнання Портою незалежності Румунії, Сербії і Чорногорії та автономії Болгарії; втрата Південної Бессарабії, Карсу, Ардагану і Батумі на користь Росії; австро-угорська окупація вілаєту Боснія та санджаку Нови Пазар; передача Кіпру в оренду Великій Британії (1878) та окупація нею Єгипту (1882); передача Фессалії Греції (1881); анексія Францією Тунісу (1881); приєднання Східної Румелії до Болгарії (1885).

Період деспотичного правління султана Абдул-Гаміда II (1876–1909) характеризувався спробою зупинити занепад імперії впровадженням панісламістської ідеології, що привело до масових вбивств вірменів у 1894–1896 рр. (88–300 тис. осіб). Із втрачених Балкан до Стамбула й Анатолії переселилися тисячі мусульман, що змінило етнічну карту цих земель.

У 1881 р. в інтересах західних кредиторів було створено Адміністрацію оттоманського публічного боргу, яка отримала право збирати державні податки і мита та встановила контроль над фінансами імперії. Проте на 1914 р. борг Порти іноземним державам все ще складав 3,3 млрд лір. Окрім цього, було запроваджено режим капітуляцій – привілеїв, які отримували представники іноземних держав для ведення бізнесу.

03–23.07.1908 р. відбулось військове повстання турецьких націоналістичних революціонерів з організації «Єднання і прогрес» (з 1889). Після взяття молодотурками під контроль Македонії султан відновив дію конституції 1876 р., провів загальні вибори та скликав парламент. На фоні цих подій Австро-Угорщина у 1908 р. анексує БіГ, а Болгарія проголошує незалежність.

Після спроби контрперевороту в 1909 р. до влади прийшла партія «Єднання і прогрес». Офіційною державною ідеологією був проголошений османізм, спрямований на асиміляцію національних меншин. Після військового перевороту 1913 р. конституція та парламент практично втратили значення, а до влади в країні прийшов тріумвірат молодотурків: Ісмаїла Енвера, Мехмеда Талаата і Ахмеда Джемаля.

У 1912 р. Італія захопила османську Тріполітанію та Кіренаїку. У Першій Балканській війні 1912–1913 рр. Порта втратила Албанію, Македонію, Фракію, район Салонік. Проте у 1913 р. османцям вдалося відвоювати частину земель Болгарії в ході Другої Балканської війни.

Втрачаючи свою силу, Османська імперія спробувала заручитися підтримкою Німеччини і була втягнута у Першу світову війну (1914–1918). У 1917–1918 рр. країни – члени Антанти захопили близькосхідні володіння імперії.

У 1914–1922 рр. молодотурецькі, а потім кемалістські, правителі, прагнучи очистити Анатолію від національних меншин та підозрюючи їх у прихильності до ворогів держави, здійснили геноцид вірменів (600 тис. – 1,5 млн осіб), греків (300–900 тис.) та ассирійців (150–300 тис.).

Після капітуляції болгарських військ на Балканах Османська імперія 30.10.1918 р. була вимушена підписати з Антантою в особі Великої Британії Мудроське перемир'я, за яким фактично втратила суверенітет та була розчленована. Порта повинна була: розпустити армію; передати під контроль окупантів свої військові кораблі, морські порти, залізниці, продовольчі та паливні ресурси, системи зв'язку, банки, фабрики, родовища, контроль над Чорноморськими протоками. Турецькі гарнізони в Сирії, Месопотамії, Гіджазі, Асірі, Ємені, Тріполітанії та Кіренаїці мали здатися, а з Ірану, Кілікії та Південного Кавказу – бути виведені.

З 13.11.1918 по 04.10.1923 р. Стамбул, а також міста: Александретта, Антеп, Мараш, Урфу,

Ескішегір, Афйонкарагісар, Кютаг'я, Самсун, Трабзон, Мерсін, Адана, Зонґулдак, Антал'я, Кушадаси, Кон'я, Испарта, Бодрум, Мармаріс – були окуповані англо-франко-італійськими військами.

У січні 1919 р. Антанта відокремила від Османської імперії Вірменію, Сирію, Палестину, Аравію та Месопотамію, а 15.05.1919 р., за рішенням Паризької мирної конференції, грецькі війська зайняли м. Ізмір, потім, прагнучи створити «Велику Грецію» на двох континентах, – Адріанополь, Ушак, Бурсу, Бандирму.

10.08.1920 р. султанський уряд був вимушений підписати з країнами Антанти Севрський мирний договір, за яким країна була розділена: Константинополь та Зона Чорноморських проток передавались під міжнародне управління; Греція отримала Східну Фракію, Адріанополь, Ґалліпольський півострів, острови Егейського моря та район Смірни; Албанія – Північний Епір; Франція – Сирію і Ліван; Велика Британія – Палестину, Йорданію та Месопотамію (Ірак); Італія – Острови Додеканес; Туреччина відмовлялась від претензій на Кіпр, арабомовні провінції на Близькому Сході, у Північній Африці та на Аравійському півострові, визнавала незалежність Вірменії та Гіджазу; передбачалось створення незалежного Курдистану.

В умовах іноземної окупації виник турецький національний рух, який ставив за мету створення нової держави на національній основі. Лідером цих сил став бригадний генерал Алі Риза-оглу Мустафа, або Мустафа Кемаль. Війна за незалежність Туреччини тривала впродовж 1919–1922 рр.

28.01.1920 р. у Стамбулі кемалістська більшість новообраних Загальних зборів прийняла Національну обітницю, що декларувала незалежність турецької держави у кордонах, які населяла турецька національна більшість. 23.04.1920 р. в Анкарі було скликано перше засідання Великих національних зборів Туреччини, які сформували уряд ВНЗТ на чолі з Мустафою Кемалем (1920–1921). ВНЗТ відмовились ратифікувати Севрський мирний договір та налагодили відносини з Радянською Росією, яка надала озброєння, боєприпаси та золото.

У ході вірмено-турецької війни турки окупували більшість території Республіки Вірменія, окрім районів навколо Єревані та оз. Севан. За Олександропольським мирним договором 02.12.1920 р., до Туреччини відійшли Карська обл. і Сурмалінський повіт з горою Арарат; за Московським договором 16.03.1921 р. – західна частина Олександропольського повіту.

Ключовою подією у ході греко-турецької війни 1919–1922 рр. стала Сакарійська битва поблизу Анкари 22.08–13.09.1921 р., якою завершився грецький наступ вглиб Анатолії. Після запеклих боїв грецька армія відійшла від Анкари. У битві при Думлупінарі 26–30.08.1922 р. грецькі війська були розбиті та почали відступ з Малої Азії. У ході різанини та пожежі в Смірні 13–22.09.1922 р. загнуло 10–125 тис. греків та вірменів.

У 1923 р. відбувся примусовий греко-турецький обмін населенням: із Туреччини було вигнано 1,2 млн греків, а з Греції – 400 тис. мусульман. Ця акція завершила очистку Анатолії від грецького та вірменського населення.

Лозаннський мирний договір 24.07.1923 р. оформив розпад Османської імперії, міжнародне визнання нової турецької держави і встановив її сучасні кордони, окрім Александреттського санджака, який перебував під владою французів та Мосульського вілаєту під владою Великої Британії. У 1925 р. Ліга Націй закріпила територію Мосула за британською підмандатною територією Ірак, із чим турки були змушені погодитись у 1926 р. 02.09.1938 р. на території підман-

датної Франції Сирії утворилась Держава Гатай, яка 29.06.1939 р. була приєднана до Туреччини.

20.01.1921 р. ВНЗТ схвалили першу турецьку конституцію, яка проголосила принцип національного суверенітету, 01.11.1922 р. прийняли закон про скасування султанату, 29.10.1923 р. проголосили Туреччину республікою та запровадили пост президента. Першим президентом Турецької Республіки ВНЗТ обрали Мустафу Кемаля (1923–1938), який у 1934 р. отримав прізвище Ататюрк – батько турків. У 1923 р. столиця була перенесена до Анкари.

З метою становлення Турецької Республіки К. Ататюрком була проведена низка реформ, осердям яких став лаїцизм – позбавлення всеохоплюючого впливу на суспільство релігії і надання державі світського характеру.

У політичній сфері: створення у 1923 р. першої політичної партії в країні – Народної партії (з 1924 – Республікансько-народна) та встановлення однопартійної політичної системи (парламентські вибори 1923, 1927, 1931, 1935, 1939 рр. вигравала РНП – єдина партія, яка брала у них участь); скасування халіфату (03.03.1924).

У суспільній сфері: надання жінкам рівних з чоловіками прав, права обирати та бути обраними у муніципальні ради (1926–1934); заборона полігамії (1924); реформа головних уборів і одягу (1925); заборона на діяльність релігійних орденів (1925); запровадження прізвищ та скасування титулів і феодальних форм звертання (1934); запровадження європейської системи обчислення часу та календаря (1925), а також перехід до метричної системи мір (1933); відділення релігії від держави (1935).

У правовій сфері: скасування законів, що базуються на шаріаті (1924–1937); прийняття нового Цивільного кодексу й інших законів, які дозволили перейти на світську систему державного управління (1926).

У сфері освіти: запровадження світського навчання (1925), початкова освіта стала безкоштовною та обов'язковою; прийняття нового турецького алфавіту (латиниці на заміну арабського, 01.11.1928); упорядкування університетської освіти (1933).

Реалізуючи політику отуречення населення країни, національним меншинам було наказано публічно розмовляти лише турецькою мовою, нетурецькі топоніми були змінені, нетурецькі родини мали прийняти турецькі прізвища. Іноземна власність була націоналізована, а економічні привілеї для іноземців скасовані.

Політика секуляризації та тиск на національну ідентичність спричинили низку курдських повстань на сході країни у 1920–1930-х рр. Найпотужнішими з них були: повстання Бейтушебаба 1924 р.; повстання шейха Саїда 1925 р., яке привело до створення на три місяці Королівства Курдистан; Араратське повстання 1927–1931 рр., у ході якого було створено Араратську Курдську Республіку; Дерсімське повстання 1937–1938 рр. Усі повстання були жорстоко придушені та супроводжувались масовими вбивствами цивільних: 35–135 тис. Частина курдів була депортована у західні регіони країни.

В основі державної політики К. Ататюрка лежало шість принципів: республіканізм, націоналізм, народність, лаїцизм, етатизм і революційність, закріплених у конституціях 1924 та 1937 рр. Курс навздогінної модернізації у Туреччині реалізовувався згори через реформи та вестернізацію у поєднані з обмеженням демократії та створенням авторитарного режиму, чиї зусилля були спрямовані не на власне збереження, а на осучаснення країни.

У 1932 р. Туреччина вступила до Ліги Націй, у 1936 р. було ухвалено Конвенцію

Монтре, яка відновила суверенітет Туреччини над Чорноморськими протоками. На думку низки дослідників, саме передача Францією у червні 1939 р. Александреттського санджака Туреччині забезпечила її нейтралітет у Другій світовій війні.

Після Ататюрка президентом Туреччини став його близький соратник Ісмет Іньоню (1938–1950), який до того очолював турецький уряд (1923–1924, 1925–1937).

У часи Другої світові війни Туреччина займала позицію нейтралітету. 23.02.1945 р. вона формально оголосила війну Німеччині, але в бойових діях участі не брала, однак це забезпечило їй місце серед засновників ООН.

Претензії Москви на повернення СРСР територій, що відійшли Туреччині за Московським договором 1921 р. та стосовно контролю над Чорноморськими протоками, висловлені у 1945–1946 рр., призвели до вступу Туреччини в НАТО у 1952 р. У 1953 р. СРСР офіційно відмовився від територіальних претензій до Туреччини.

На території Туреччини відбулась низка історичних руйнівних землетрусів: в Антіохії у 115 р. – 260 тис. загиблих; в Антіохії у 526 р. – 250 тис.; в Кілікії у 1269 р. – 60 тис.; в Константинополі у 1509 р. – 10 тис.; в Амасьї і Чорумі у 1598 р. – 60 тис.; у Смірні в 1688 р. – 16 тис.; в Ерзінджані у 1784 р. – 5–10 тис.; в Ахорі у 1840 р. – 10 тис.; в Ерзурумі у 1859 р. – 15 тис.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

У повоєнний час в Туреччині відбувся перехід до багатопартійної системи. У 1946 р. виникла інша кемалістська партія – Демократична – та відбулись перші вільні загальні вибори (РНП – 395 мандатів, ДП – 64).

ДП виграла парламентські вибори 1950, 1954 і 1957 рр. та перебувала при владі з 1950 до 1960 р. ДП заснували колишні члени РНП, які виступали з більш ісламістських позицій та водночас прагнули лібералізації економіки, підтримували приватний сектор та приватизацію державних підприємств.

За урядування Аднана Мендереса (1950–1960) відбулось: повернення ісламу у повсякденне життя турків (будівництво нових мечетей та медресе тощо); наростання націоналістичних настроїв, які привели до Стамбульського погрому 1955 р. проти грецької меншини; дефолт країни у 1958 р.; обмеження свободи слова та зборів; низка замахів та убивств політичних опонентів.

Все це призвело до військового перевороту 27.05.1960 р., який очолив генерал Джемаль Ґюрсель (президент Туреччини, 1961–1966). Комітет національної єдності здійснив низку заходів з оздоровлення економіки, вирішення соціальних проблем та реформування зовнішньої політики країни – посилились зв'язки з країнами, що розвиваються, та європейськими країнами, послабилась залежність від США та НАТО. Туреччина подавала заявки про асоційоване членство до Європейського економічного співтовариства у 1959, 1961 та 1962 рр. 12.09.1963 р. була підписана Угода про асоціацію Туреччини з ЄЕС.

Домінуюче становище у політичному житті 1960–1970-х рр. займали РНП та Партія справедливості (ПС) – спадкоємець ДП, які мали приблизно однаковий вплив. Під час знаходження при владі ПС була зроблена спроба лібералізації економіки (зменшення державного контролю зовнішньої торгівлі, активне залучення іноземного капіталу).

Лідери РНП очолювали турецький уряд у 1961–1965 рр. (Ісмет Іньоню), у 1974, 1977, 1978–1979 рр. (Бюлент Еджевіт); лідер ПС Сулейман Демірель очолював уряд у 1965–1971, 1975–1977, 1977–1978, 1979–1980 рр.

На початку 1970-х рр. у країні знов загострились економічні проблеми, погіршилось

становище широких верств населення, що призвело до масових виступів. Тому в 1971 р. під тиском генералітету уряд було відправлено у відставку та здійснено низку заходів щодо «стабілізації положення» в країні. У конституцію 1961 р. були внесені доповнення і зміни, що значно обмежували свободи і права особистості. У 1973 р. військові дозволили провести вибори до ВНЗТ.

Становище в країні значно погіршилось у другій половині 1970-х рр. через спад економіки та хвилю політичного насильства у зв'язку з протистоянням лівих та правих політичних сил, яка розпочалась у 1968 р., сягнувши свого піку в 1976–1980 рр. За цей період було вчинено 5,3 тис. політичних вбивств.

Після приходу в 1974 р. на Кіпрі до влади сил, які прагнули возз'єднання з Грецією, на острів вторглися турецькі війська з метою захисту місцевих турків. Вони зайняли 37 % території Кіпру та провели етнічну чистку, що поділила острів на турецьку та грецьку частини.

Під загрозою переростання політичного хаосу в громадянську війну у 1980 р. відбувся черговий військовий переворот на чолі з начальником Генштабу Кенаном Евреном: парламент було розпущено, діяльність політичних партій призупинена, їх лідерам заборонено займатися політичною діяльністю 10 років. Влада перейшла до Ради національної безпеки країни.

Військові були при владі у Туреччині до 1983 р., коли дозволили провести парламентські вибори. На них, як і на виборах 1987 р., одноосібну перемогу отримала Партія вітчизни (ПВ) прихильника вільної ринкової економіки Турґута Озала, який і очолив новий уряд (1983–1989), а потім став президентом країни (1989–1993). Він прагнув зробити іслам союзником лібералізації й модернізації, запустивши процес «ісламського ренесансу» та реалізуючи політику, яка була синтезом неолібералізму та неоконсерватизму.

У зовнішній політиці, з одного боку, ставилася мета входження до ЄС та зберігався курс на зміцнення союзу зі США та НАТО, а з іншого – Туреччина почала підкреслювати приналежність до мусульманського світу.

Компроміс між Партією вітчизни та опозиційними партіями завершився проведенням у 1987 р. референдуму, який дозволив лідерам заборонених партій займатися політичною діяльністю.

У 1987 р. Туреччина подала заявку на повноправне членство в ЄС, з 1995 р. діє митний союз між ЄС і Туреччиною, у 1999 р. Туреччина отримала статус країни-кандидата, у 2005 р. Європейська рада схвалила початок переговорів про вступ.

В 1984 р. Робітнича партія Курдистану (РПК) оголосила війну турецькому уряду, прагнучи створити незалежну курдську державу (лідер – Абдулла Оджалан). Для цього було створено багатотисячну партизанську армію. Бойові дії з перервами тривали до 2013 р. У 1983–2008 рр. турецька армія провела 24 військові операції на території Іраку для придушення активності повстанців РПК у Південному Курдистані. Втрати курдських повстанців та цивільних упродовж 1984–2013 рр. склали 30–50 тис. осіб, було знищено 2,4–4 тис. курдських сіл, до 3 млн курдів переселились на захід Туреччини. Впродовж 2013–2015 рр. тривало курдсько-турецьке перемир'я.

Парламентські вибори 1991 р. виграла Партія істинного шляху (спадкоємиця ПС) прем'єр-міністра С. Демірeля (1990–1993) – 178 мандатів, ПВ – 115. Після отруєння Т. Озала С. Демірель був обраний президентом Туреччини (1993–2000). Станом на середину 1990-х рр. у країні виникла гостра соціально-політична

криза, зумовлена погіршенням стану економіки, відсутністю дієвої системи соціального захисту, курдською проблемою тощо.

Криза призвела до зростання популярності проісламських опозиційних сил. На виборах 1995 р. перемогу здобула Партія добробуту (ПД) на чолі з Неджметтіном Ербаканом, що стояла на ісламських позиціях (158 мандатів). ПВ отримала 132 мандати, Партія істинного шляху – 135. Невдовзі Н. Ербакан, батько «політичного ісламу», очолив уряд (1996–1997). Це привело до створення всередині країни двох політичних полюсів – проісламського і прозахідного, що не сприяло подоланню урядової кризи.

Загроза реісламізації країни на фоні призупинення приватизації державних підприємств, скорочення обсягів іноземних інвестицій, зростання інфляції (за 1995–1997 рр. вона збільшилась на 80 %) привели до «м'якого» військового перевороту 28.02.1997 р., в результаті чого уряд Н. Ербакана був змушений піти у відставку. У 1998 р. Конституційний суд Туреччини заборонив ПД, визнавши її винною в порушенні принципу відділення релігії від держави.

На дострокових парламентських виборах 1999 р. перемогу здобула Демократична ліва партія (ДЛП) – 136 мандатів, ультраправа Партія націоналістичного руху (ПНР) – 129, ісламістська Партія доброчесності, спадкоємець ПД – 111, ПВ – 86, Партія істинного шляху – 85.

Новий світський коаліційний уряд очолив лідер ДЛП Бюлент Еджевіт (1999–2002). У 2001 р. Конституційний суд Туреччини заборонив Партію доброчесності з тих самих причин, що і попередню ПД. Однак проісламські партії зберегли значний вплив у суспільстві.

Нестабільна політична ситуація в Туреччині на фоні масового безробіття спричинила виведення іноземними інвесторами своїх капіталів, а потім і фінансову кризу 2001 р. Тому на парламентських виборах 2002 р. безперечну перемогу отримала новостворена Абдуллагом Ґюлем та Реджепом Ердоганом національно-консервативна Партія справедливості і розвитку (ПСР) – 363 мандати із 550, кемалістська РНП – 178. В результаті сформувалась партійно-політична система з однією домінуючою партією.

Після приходу до влади ПСР продовжила здійснювати реформи, щоб відповідати вимогам ЄС, однак вона відмовилась від подальших змін у рамках культурної вестернізації. Відбувається посилення ісламської ідентичності населення країни, активний розвиток зв'язків з країнами Близького та Середнього Сходу, тюркськими пострадянськими країнами. У 2009 р. з ініціативи Анкари було створено Тюркську раду – перший в історії добровільний альянс тюркських держав.

Практична політика ПСР сприймається у Європі як відхід країни від західної орієнтації, принципів секуляризму і лаїцизму в розвитку держави.

А. Ґюль очолив уряд (2002–2003), а потім став першим проісламським президентом Туреччини (2007–2014). У 2003–2014 рр. турецький уряд очолював Р. Ердоган.

Усі подальші вибори також вигравала ПСР: 2007 р. – 341 мандат із 550 (РНП – 112, ПНР – 71); 2011 р. – 327 (РНП – 135, ПНР – 53); червень 2015 р. – 258 (РНП – 132, ПНР – 80, прокурдська Народно-демократична партія (НДП) – 80); листопад 2015 р. – 317 (РНП – 134, НДП – 59, ПНР – 40); 2018 р. – 295 (разом із ПНР у складі Народного альянсу – 344 із 600 місць, Альянс нації на чолі з РНП – 189, НДП – 67); 2023 р. – 268 (у складі Народного альянсу – 323, Альянс нації на чолі з РНП – 212, лівий Альянс праці і свободи – 65).

Упродовж 2000–2010-х рр. в країні посилилися авторитарні тенденції, спроби обмежити політичний вплив військових, зміцнити

позиції президента. На референдумі 2007 р. було ухвалено рішення про обрання президента шляхом всенародного голосування та дозвіл президенту балотуватися на другий термін. У 2010 р. парламент Туреччини обмежив військові суди у праві судити цивільних осіб, змінив процедури виборів та призначення суддів і прокурорів.

У 2013 р. турецький суд засудив декілька сотень військових, зокрема й колишнього начальника Генштабу армії генерала Ількера Башбуга за нібито підготовку до військового заколоту у 2003 р. з метою перешкодити ісламізації країни. У 2015 р. усі звинувачені були виправдані.

У 2014 р. на перших всенародних виборах президентом Туреччини було обрано Р. Ердогана (за – 51,79%). Він виграв і вибори 2018 (за – 52,59%) та 2023 рр. (за – 52,18%).

16.07.2016 р. групою армійських офіцерів була здійснена невдала спроба військового перевороту, в ході якого загинуло понад 300 осіб, біля 1,5 тис. були поранені. Після придушення путчу було звільнено з роботи близько 150 тис. осіб, включно з чиновниками, суддями, офіцерами, поліцейськими, вчителями, викладачами, 50 тис. арештовано, 4,1 тис. учасників подій було засуджено, понад 160 ЗМІ закрито. Після цих подій та чисток кемалістська військова еліта втратила лідируючі позиції у Туреччині.

Лідери провідних світових держав підтримали чинну владу Туреччини, однак арешти великої кількості представників демократичної опозиції та журналістів стали приводом для фактичного замороження з кінця 2016 р. переговорів про вступ Туреччини до ЄС через неготовність Європи до глибшої економічної та політичної інтеграції з Туреччиною.

Під приводом зміцнення влади після перевороту 2016 р. у 2017 р. було проведено конституційний референдум, який закріпив перехід від парламентської до президентської республіки. Було скасовано посаду прем'єр-міністра; уряд було підпорядковано президенту, який тепер виконував обов'язки і глави держави, і уряду з правом самому призначати міністрів, оголошувати надзвичайний стан та розпускати парламент; було ліквідовано військові суди.

У 2015 р. розпочалось нове турецьке вторгнення в Іракський Курдистан, а з 2016 р. відбулась низка вторгнень у Сирійський Курдистан, спрямованих проти бойовиків Ісламської держави та курдських збройних формувань з метою створення буферних зон безпеки на турецьких кордонах. У результаті Туреччина окупувала частину території Північної Сирії, а на турецькій території поновились напади курдських бойовиків. Врешті 12.05.2025 р., у рамках мирної ініціативи з Туреччиною, РПК заявила про припинення збройної боротьби проти Туреччини, роззброєння, саморозпуск та перехід до політичної боротьби.

З початку громадянської війни в Сирії у 2011 р. Туреччина станом на 2022 р. прийняла 3,7 млн сирійських біженців. Окрім цього, у 1980–1991 рр. до країни прибуло 1,5 млн іранських біженців, а в 1991 р. – 450 тис. іракських курдів.

У XX–XXI ст. в Туреччині відбулось ряд руйнівних землетрусів: в Ерзінджані у 1939 р. – 32,7 тис. загиблих; в Ізміті у 1999 р. – 18,3 тис.; в Каграманмараші та Ґазіантепі у 2023 р. – 53,5 тис.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Після закінчення Другої світової війни Туреччина реалізовувала курс державної індустріалізації, прагнучи забезпечити імпортозаміщення. Для цього за іноземні кредитні кошти закуповувались обладнання та технології. Також держава надавала

комплексну підтримку приватному сектору, що включало митний протекціонізм, низькі відпускні ціни на продукцію державних підприємств, податкові та кредитні пільги. Це дозволило приватному сектору вже у 1950-ті рр. зайняти провідні позиції в ряді галузей легкої й обробної промисловості та у сфері обслуговування.

Після 1950 р. країна зазнала економічного спаду. Зубожіння частини населення, інфляція, зростання цін та податків, відмова від заходів соціального захисту на тлі відкритого протегування закордонному капіталу викликали зростання напруження в турецькому суспільстві.

КНЄ, який прийшов до влади у 1960 р., здійснив ряд заходів з оздоровлення економіки: реорганізацію та зміцнення держсектору, оздоровлення фінансового стану шляхом зниження інфляції, збільшення податків на великий капітал, розгорнув боротьбу з корупцією тощо. Зокрема, у 1963 р. було запроваджене державне планування.

Об'єднання та координація зусиль державного і приватного секторів, залучення фінансових ресурсів і технічної допомоги з-за кордону дозволили Туреччині у 1970-ті рр. розпочати переведення економіки з екстенсивних на інтенсивні методи роботи.

Істотну роль в турецькій економіці відігравали державні підприємства, які займалися виробництвом й експортом сільгосппродукції та корисних копалин. Туреччина намагалась реалізувати стратегію наздоганяючого розвитку, здійснюючи широкомасштабну імпортозаміщуючу індустріалізацію. Імпорт у 1963–1979 рр. здійснювався лише через тяжку процедуру ліцензування. Податки та тарифи використовувались з метою захисту вітчизняної промисловості від іноземної конкуренції.

Однак ця економічна модель виявилась малоефективною. Наприкінці 1970-х рр. Туреччину охопила глибока соціально-економічна криза, яка обумовлювалась відсутністю серйозних структурних реформ та масовими виступами населення. Збільшення світових цін на нафту призвело до спаду виробництва і різкого погіршення платіжного балансу, який фінансувався за рахунок зовнішніх запозичень. Її ознаками були: різке падіння темпів зростання, девальвація ліри, тривала інфляція, значний рівень безробіття (1979 – 15 %), швидке зростання зовнішньої заборгованості, яка у 1980 р. сягнула 6,2 млрд дол. США (чверть річного ВВП країни).

Перехід на нову економічну стратегію відбувся за урядування Т. Озала (1983–1989), який почав реалізовувати програму структурних змін в економіці, ґрунтовану на законах вільного ринку, що включала лібералізацію економіки, заохочення експорту, скорочення ролі держсектору.

Реформи уряду Озала дозволили Туреччині у 1980–1990-х рр. подолати кризу платіжного балансу та досягти високих темпів зростання ВВП. У 1981–1993 рр. турецька економіка розвивалася зі щорічним приростом у 4,9 %, вийшовши за темпами зростання на друге місце в світі після Китаю.

У країну пішов значний потік прямих іноземних інвестицій, які на кінець 1995 р. становили 15,4 млрд дол. З 1986 р. почали реалізовуватись програми приватизації, які за 20 років принесли дохід у 27 млрд дол. США. Модернізація турецької економіки отримала новий розвиток через її більш повне включення у світову систему, що дозволило турецьким підприємцям освоїти нові ринки, оновити технічну й технологічну базу. Частка приватного сектору в промисловому виробництві у 1995 р. досягла 75,3 %.

У результаті проведених реформ Туреччині вдалося трансформувати свою економіку з моделі імпортозаміщення на

відкриту експортоорієнтовану економіку та віднайти свою нішу в міжнародному розподілі праці. Із аграрної країни Туреччина у 1970–1980 рр. перетворилась в аграрно-промислову, а в 1990-ті рр. – у промислово-аграрну.

Відбулося збільшення виробництва електроенергії, сталі, машин, будівельних матеріалів, побутової техніки, одягу, взуття. Туреччина перетворилася з імпортера в експортера сільгосппродукції, розпочала експортувати свої товари до країн Східної Європи та СНД.

Лібералізація економіки привела не лише до швидкого економічного розвитку, а й до зростання інфляції (1994 – 149,6 %), безробіття, знецінення турецької ліри. Надалі у результаті фінансової кризи 2000–2001 рр. національна валюта відносно долара знецінилась більш ніж удвічі, велика кількість банків збанкрутувала.

Після приходу до влади у 2002 р. ПСР почала реалізовувати політику, спрямовану на макроекономічне оздоровлення і стале зростання економіки. Нова влада запровадила плаваючий валютний курс, зняла обмеження на участь іноземного капіталу, забезпечила незалежність центрального банку, активізувала гармонізацію стандартів з ЄС, що дозволило залучити значні обсяги прямих іноземних інвестицій, зокрема у процесі приватизації, та збільшити участь Туреччини у глобальних ланцюгах постачання. За 2002–2012 рр. країна залучила 123,8 млрд дол. прямих інвестицій, що сприяло швидкому економічному зростанню, яке у 2003–2007 рр. становило у середньому майже 7 %, а державний борг скоротився з 74 % до 39 % ВВП.

За даними Відділу статистики ООН, зовнішньоторговельний оборот Туреччини товарами і послугами (в поточних цінах) у 1990 р. складав 49 млрд дол. США (експорт – 23,4 млрд, імпорт – 25,7 млрд), у 1995 р. – 79 млрд, у 2000 р. – 116 млрд, у 2005 р. – 234 млрд, у 2008 р. – 389 млрд, у 2009 р. – 304 млрд, у 2014 р. – 505 млрд, у 2016 р. – 420 млрд, у 2021 р. – 583 млрд, у 2023 р. – 741млрд (експорт – 357 млрд, імпорт – 384 млрд).

Станом на 2017 р. обсяг накопичених прямих іноземних інвестицій складав 182,7 млрд дол., 80 % яких надійшло з європейських країн.

Найбільшими зовнішньоторговельними партнерами Туреччини у 2023 р. були: Німеччина (8,24 % турецького експорту та 7,92 % імпорту), США (5,79 % експорту та 4,36 % імпорту), Росія (4,26 % експорту та 12,6 % імпорту), Китай (12,4 % імпорту), Італія (4,84 % експорту та 4,14 % імпорту).

Першою статтею турецького експорту є автомобілі марок Renault, Ford, Fiat, Hyundai, Toyota, Honda, Opel, Daimler, Isuzu і Man, яких, наприклад, у 2018 р. було випущено 1,5 млн одиниць (75 % – на експорт). Другою статтею експорту є автомобільні комплектуючі, третьою – одяг та аксесуари.

З 2002 по 2024 р. Туреччина розбудувала сильну економіку, має диверсифікований та потужний експортний сектор і місткий внутрішній ринок. Її економіка, одна з небагатьох у світі, яка продемонструвала зростання за підсумками «ковідного» 2020 р., однак залишається вразливою до зовнішніх шоків.

ВВП Туреччини в поточних цінах, за даними Відділу статистики ООН, у 1979 р. склав 126,3 млрд дол. США, у 1980 р. – 94,7 млрд, у 1984 р. – 82,6 млрд, у 1990 р. – 207,5 млрд, у 1993 р. – 248,5 млрд, у 1994 р. – 179,9 млрд, у 2000 р. – 274,2 млрд, у 2001 р. – 201,7 млрд, у 2008 р. – 770,4 млрд, у 2009 р. – 649,2 млрд, у 2013 р. – 957,7 млрд, у 2020 р. – 720,3 млрд, у 2022 р. – 907,1 млрд, у 2023 р. – 1 трлн 118 млрд.

За рейтингом Forbes Global 2000, найприбутковішими компаніями Туреччини у 2023 р. були: Koç Holding (прибуток – 4,48 млрд дол. США, 394 місце в світі), Turkish Airlines

(2,79 млрд), Sabanci Holding (2,64 млрд), Isbank (1,81 млрд), Akbank (1,36 млрд), Ford Otosan (1,19 млрд), VakifBank (607 млн), Sasa Polyester Sanayi (638 млн).

Територією Туреччини проходить низка важливих трубопроводів, які забезпечують її енергетичну незалежність. Це газопроводи: з Ірану – «Тебріз – Анкара» (з 2001); дном Чорного моря із Росії – «Голубий потік» (з 2003) та «Турецький потік» (з 2020); з Азербайджану – «Баку – Тбілісі – Ерзурум» (з 2007) та Трансанатолійський газопровід (з 2018), газопровід «Туреччина – Греція» для транзиту азербайджанського газу (з 2007), а також нафтопроводи з Іраку – «Кіркюк – Джейхан» (з 1970) та Азербайджану – «Баку – Тбілісі – Джейхан» (з 2006).

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТУРЕЧЧИНИ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Українсько-турецькі відносини сягають XV ст., коли османці у 1475 р. захопили на Кримському півострові генуезькі колонії (Кафу, Солдаю, Чембало, Воспоро й ін.) та Князівство Феодоро, у 1478 р. зробили васалом Кримське ханство, а в 1498 р. здійснили перший і надзвичайно спустошливий рейд на Галичину. Періодичні походи на українські землі тривали до XVIII ст., а значну частину захоплених полонених османці вивозили до Порти.

Витоки українсько-турецьких зовнішньополітичних контактів сягають осені 1553 р., коли український князь Дмитро Вишневецький їде до Стамбула, де зустрічається з султаном Сулейманом I Пишним.

Імовірно, українського походження була дружина Сулеймана I Гасекі Гюррем Султан (прибл. 1506–1558), відома європейцям як Роксолана, яка мала значний вплив на чоловіка й османську політику, сприяла сходженню на турецький престол свого сина Селіма II, відіграючи при ньому велику роль як валіде-султан.

Впродовж XVI–XVIII ст. козаки здійснювали періодичні напади на османські фортеці, збудовані на півдні українських земель: Тягиня (Бендери), Аккерман (Білгород), Кизикермен (Берислав), Шагін-Кермен (Мубарек-Кермен), Мустрик-Кермен (Тавань), Іслам-Кермен (Каховка), Гаджидер (Овідіополь), Кілія, Ізмаїл, Татарбунар, Озі (Очаків), Гаджибей (Одеса), Єні-Дунія, Кілбурун (Кінбурн), Перекоп, Томбасар (Дубоссари), Кайнарджа (Ягорлик).

Впродовж першої третини XVII ст. Військо Запорозьке здійснило низку походів в Анатолію (1614 – Трапезунд, Сіноп; 1615 – Стамбул; 1616 – Трапезунд, Сіноп; 1620 – Стамбул; 1621 – Стамбул (Єдікуле, Ґалата), Ризе; 1623 – Трапезунд, Стамбул; 1624 – Стамбул (двічі); 1625 – Трапезунд, Сіноп, Самсун; 1626 – Трапезунд; 1629 – Сизебола, Трапезунд; 1630 – Інебола; 1635 – протоку Босфор, 1640 – околиці Стамбула) та велику кількість походів у Румелію.

За оцінками сучасників, у 1610–1630-х рр. козаки неодноразово встановлювали оперативне панування на Чорному морі, змушуючи турецький флот переходити до оборонних дій. Так, битву османської ескадри з козацькими чайками поблизу Карахармана, біля узбережжя Добруджі, 06.08.1625 р. у Стамбулі, за свідченнями англійського посла Т. Роу, порівнювали за масштабом та значенням із битвою при Лепанто 1571 р.

У боях під Хотином у вересні 1621 р. 42-тисячне козацьке військо на чолі з гетьманом П. Сагайдачним у взаємодії з 35-тисячним польським військом завдало поразки османській армії, яка прагнула захопити Поділля і Галичину, та змусило Порту на півстоліття відкласти свої експансіоністські плани просування вглиб Європи на цьому напрямку.

Напередодні Української національної революції (1648–1676), восени 1647 р., Б. Хмельницький відправив до Бахчисарая і Стамбула козацьке посольство, яке заручилось турецькою і татарською підтримкою у майбутньому повстанні українців проти Речі Посполитої. Влітку 1648 р. між Османською імперією та гетьманом Війська Запорозького було укладено угоду сюзеренно-васального типу, а потім, у 1649 чи 1650 рр., договір про торговельні відносини на Чорному морі. Прагнучи отримати надійного союзника, гетьман Б. Хмельницький у березні 1651 р. оформив українсько-турецький військовий союз визнанням номінального васалітету від султана. Однак Генеральна рада влітку 1653 р. відмовилась схвалювати угоду про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії. Проте у 1655 р. Б. Хмельницький поновив визнавання номінального васалітету з боку султана.

11.03.1669 р. на Корсунській козацькій раді було ухвалене рішення про військово-політичний союз з Османською імперією у формі визнання сюзеренітету султана над Україною. Після того, у червні 1669 р., султан затвердив П. Дорошенка як українського гетьмана. Козацька старшина і Дорошенко сподівались за підтримки османців об'єднати всю Україну.

У польсько-османській війні 1672–1676 рр. війська П. Дорошенка воювали проти поляків у союзі з османцями. У результаті цієї війни до складу Османської імперії було включено частину території Західного Поділля з містами Кам'янець-Подільський, Сатанів, Жванець, Меджибіж, Бар, Язловець, Чортків та ін. (Кам'янецький / Подільський еялет, 1672–1699), а більша частина Правобережної України визнавалась турецькими володіннями – васальною українською державою під управлінням гетьмана.

У Бучацькому договорі, укладеному між Річчю Посполитою та Османською імперією 18.10.1672 р., вперше у міжнародних договорах було офіційно використано термін «Українська держава» (*тур*. Ukrayna memleketinin; *пол*. Ukrainskie Panstwo).

Надалі Порта продовжила боротьбу за Правобережну Україну (Московсько-османська війна, 1676–1681). У результаті двох турецьких походів, 1677 і 1678 рр. було взято і зруйновано м. Чигирин. За Бахчисарайським договором 1681 р., кордон між Московською державою і Османською імперією встановлювався по р. Дніпро.

Після зречення у 1676 р. П. Дорошенком султанського протекторату Мехмед IV призначив володарем підосманської Правобережної України «князя» Ю. Хмельницького (1677–1681), а після нього молдавського господаря Ґеорґе Дуку (1681–1683).

У складі армії Речі Посполитої, яка в 1683 р. рушила в Австрію та Угорщину проти османців воювало понад 12 тис. українських шляхтичів (разом із українськими міщанами та селянами – 15 тис.) та 3,5 тис. українських козаків. За оцінкою Т. Чухліба, більшу половину армії короля Яна III Собєського складали вихідці з українських земель. Безпосередньо у самій Віденській битві 12.09.1683 р. взяло участь 300 українських козаків у складі польської армії та кількасот – на боці Порти, у складі армії молдавського господаря.

За умовами Карловицького договору 1699 р., Порта відмовилась на користь Речі Посполитої від прав на територію «Поділля і України», а також на землі на північ від Дністра.

Після поразки Карла XII й І. Мазепи в 1709 р. під Полтавою Османська імперія на певний час стала місцем першої значної політичної еміграції з України. На її території у 1709–1714 та 1722–1742 рр. жив гетьман

Пилип Орлик. Під час московсько-османської війни 1710–1711 рр. він за підтримки Османів здійснив у 1711 р. невдалий похід на Правобережну Україну. Війна закінчилась Константинопольським мирним договором, за умовами якого територія Запорозької Січі перейшла під владу османців до 1739 р.

Українські козаки брати участь у війнах Російської та Османської імперій 1735–1739, 1768–1774, 1787–1791 рр., які завершились витісненням османців з півдня України. Після знищення росіянами Запорозької Січі (1775) близько 10 тис. запорожців подалися до Османської імперії, де заснували Задунайську Січ (проіснувала до 1828). Під час Кримської війни 1853–1856 рр. у складі турецької армії воювали козацькі сотні.

У 1890 р. А. Кримський видав книгу «Перекладі турецької народної творчості і турецьких пісень».

У роки Першої світової війни, в 1914–1918 рр., у Стамбулі діяла Спілка визволення України на чолі з М. Меленевським, Л. Цегельським та ін. Результатом її зусиль стала декларація міністра внутрішніх справ Османської імперії М. Талаата від 24.11.1914 р., яка оголосила про готовність турецького уряду допомогти Україні здобути незалежність.

Навесні 1917 р. у м. Трабзон виникла Українська громада, а у вересні УЦР призначила своїм представником у Трабзоні М. Свідерського із завданням провести українізацію військових частин царської армії. На вимогу турецької сторони українізовані частини були евакуйовані Україною в грудні 1917 – січні 1918 рр.

Українсько-турецькі дипломатичні відносини в XX ст. були започатковані, коли Османська імперія у Бресті 09.02.1918 р. підписала мирний договір з Україною, офіційно визнавши незалежність УНР і її кордони, та додатковий договір 12.02.1918 р., який урегульовував питання консульських і економічних відносин. Брестський договір у лютому 1918 р. був ратифікований Портою, а в березні 1918 р. – Україною.

Навесні 1918 р. у турецьких ЗМІ та політичних колах деякий час обговорювалось питання приєднання Криму та Одеси до Османської імперії.

Першим османським послом в Києві у вересні 1918 – лютому 1919 рр. був Ахмед Мухтар-бей Моллаоглу. Саме у приміщенні турецького посольства в Києві гетьман Павло Скоропадський 14.12.1918 р. підписав Акт зречення влади. Першим послом УНР в Османській імперії 17.03.1918 р. був призначений Микола Левицький. У 1918–1919 рр. в Туреччині перебувало 40 тис. українських біженців та 30 тис. військовополонених австрійської армії у французьких та англійських таборах. У 1921 р. до українського посольства звернулось 7 тис. осіб з врангелівської хвилі еміграції.

У 1921 р. УСРР також встановила дипломатичні відносини з турками, визнала уряд ВНЗ Туреччини. 02.01.1922 р., з ініціативи ВНЗ, був підписаний Договір про дружбу і братерство між УСРР і Туреччиною, за яким сторони визнали кордони одна одної, а Туреччина визнала УСРР незалежною й суверенною державою. Обидві країни ратифікували договір у березні 1922 р.

Після підписання договору між УСРР і Туреччиною посольство УНР у Стамбулі офіційно припинило свою діяльність, але фактично діяло до травня 1922 р. У вересні 1922 – серпні 1923 рр. в Анкарі діяло посольство УСРР. Представником уряду УНР в екзилі у Туреччині у 1929–1935 рр. був Володимир Мурський.

У 1928 р. було створено Українську громаду Туреччини, яку до кінця 1960-х рр. очолював Микола Забілло.

У червні 1930 р. в Стамбулі відбулась зустріч голови Ради міністрів УНР в екзилі В'ячеслава Прокоповича зі Вселенським патріархом Фотієм II, під час якої патріарх пообіцяв після відновлення державної незалежності України сприяти створенню Української автокефальної церкви.

За даними перепису населення 1979 р., в Україні проживало 257 турків, у 1989 р. – 262 турки.

УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Турецька Республіка визнала незалежність України 16.12.1991 р., а 03.02.1992 р. були встановлені дипломатичні відносини між країнами. Посольство Туреччини в Києві відкрилось у квітні 1992 р., а Посольство України в Анкарі – у січні 1993 р. Першим послом України у Туреччині став Ігор Турянський (1992–1997), а першим послом Турецької Республіки в Україні був Ґермен Аджар (1992–1997).

Станом на 2023 р. договірно-правова база українсько-турецьких відносин складала 138 укладених документів.

Базовим політичним документом є Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Туреччиною від 04.05.1992 р., підписаний під час візиту до Анкари президента України Л. Кравчука, а також Спільна декларація про створення Стратегічної ради високого рівня між Україною і Туреччиною від 25.01.2011 р., якою між сторонами встановлено стратегічне партнерство. На 10-му засіданні СРВР 03.02.2022 р. було підписано Угоду про вільну торгівлю (Туреччина ратифікувала у серпні 2024).

Динаміка контактів найвищого рівня між країнами є високою. Туреччину відвідували президенти України: Л. Кравчук (1992), Л. Кучма (1996, 2000, 2004), В. Ющенко (2005, 2008, 2009), В. Янукович (2011, 2012), П. Порошенко (2016 (двічі), 2019), В. Зеленський (2019, 2020, 2021, 2023, 2024, 2025). У свою чергу, Україну відвідували президенти Туреччини: Т. Озал (1991), С. Демірель (1994, 1998, 1999), А. Сезер (2000, 2003), Р. Ердоган (2020, лютий та серпень 2022).

Також Туреччину з візитами відвідували українські прем'єр-міністри: В. Янукович (2007), В. Гройсман (2018), Д. Шмигаль (2020, 2022), а Україну – турецькі прем'єр-міністри: М. Йилмаз (1998), Р. Ердоґан (2004, 2005, 2011), А. Давутоглу (2016).

05.01.2019 р. Вселенський патріарх Варфоломій у Стамбулі підписав Томос про автокефалію Православної Церкви України. У церемонії брали участь глава ПЦУ митрополит Епіфаній та президент України П. Порошенко.

Турецька Республіка виступає надійним прибічником курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграцію, займає послідовну позицію щодо підтримки територіальної цілісності і суверенітету України, засуджуючи і не визнаючи незаконні спроби анексії українських територій Росією з 2014 р.

Після початку повномасштабної війни РФ проти України 24.02.2022 р. Туреччина доклала багато зусиль, щоб привести сторони до переговорів. За її посередництва в Анталʼї та Стамбулі 10–30.03.2022 р. відбулось чотири раунди українсько-російських переговорів щодо умов припинення вогню та відведення російських військ. У ході зустрічі 29–30.03.2022 р. обговорювався проект угоди (так званого «Стамбульського комюніке») та можливість підписання Договору про гарантії безпеки для України. Переговори були припинені через неготовність Росії до діалогу (жоден з пунктів українських пропозицій не отримав згоди РФ), неприйнятність висунутих Москвою умов деескалації та появу інформації про російські воєнні злочини у Бучі, Ірпені та Бородянці.

У 2021–2024 рр. Туреччина постачала в Україну ударні БПЛА Bayraktar TB2, БТР Kirpi, РСЗВ TRLG-230, а в 2022–2023 рр. розпочала будівництво двох корветів типу Ada для ВМС ЗСУ: «Гетьман Іван Виговський» та «Гетьман Іван Мазепа».

Країна є учасником сформованої у 2022 р. Контактної групи з питань оборони України (формат «Рамштайн») для синхронізації та прискорення надання військової зброї Україні, щоб протистояти російському повномасштабному вторгненню.

Між Україною та Туреччиною активно розвиваються відносини у оборонно-промисловій сфері. Турецька оборонна корпорація Aselsan оснащує тепловізорами український ПТРК «Стугна-П» та постачає бойові модулі для броньованих автомобілів «Козак-2М» та БТР «Хорунжий».

У 2021 р. українська компанія «Мотор Січ» уклала контракт з Turkish Aerospace Industries на поставку двигунів для ударних гелікоптерів Atak-2 та багатоцільових T925. Двигуни українського виробництва також постачались для турецьких безпілотних літаків Bayraktar Kizilelma, Bayraktar Akinci та Anka-3.

У 2022 р. було підписано і ратифіковано Рамкову угоду про співпрацю у сфері високих технологій в авіаційній та космічній галузях, що дала змогу розпочати у 2024 р. будівництво в Україні заводу з виробництва турецьких БПЛА Bayraktar.

Завдяки Туреччині 22.07.2022 р. двома угодами (між РФ, ООН і Туреччиною та між Україною, ООН і Туреччиною) була започаткована Чорноморська зернова ініціатива, яка дозволила Україні відновити експорт зерна Чорним морем.

Під час обміну військовополоненими у вересні 2022 р. росіяни саме до Туреччини інтернували п'ятьох звільнених з полону українських командирів, які боронили «Азовсталь» та Маріуполь, – Д. Прокопенка, С. Паламаря, С. Волинського, О. Хоменка та Д. Шлегу (передані Україні за результатами візиту до Туреччини В. Зеленського 08.07.2023 р.).

Водночас Туреччина не солідаризувалася з Україною та країнами Заходу щодо санкцій проти російської економіки.

Впродовж 1992–2022 рр. турецькі бізнесмени відкрили в Україні 3592 компанії і на 31.12.2021 р. понад 92 % з них продовжували працювати на українському ринку (YouControl, 2022).

Впродовж 1991–2022 рр. турецькі компанії реалізували в Україні понад 200 інфраструктурних проектів на загальну суму понад 8 млрд дол. США. Найвідомішими прикладами є будівництво: компанією ENKA у 2006–2009 рр. стадіону «Донбас Арена»; компанією Dogus Insaat у 2008–2011 рр. терміналу D в міжнародному аеропорту «Бориспіль»; компанією Onur Group у 2004–2018 рр. ділянок автотрас: «Київ – Чоп», «Київ – Харків», «Київ – Знам'янка», «Київ – Одеса», мосту на р. Стрий, 1003 км автодоріг у Львівській обл., трамвайних ліній, ліній каналізації та водопостачання у м. Львів тощо.

За даними Турецько-української бізнес-асоціації, загальний обсяг турецьких інвестицій в Україну на 2023 р. складав понад 4,5 млрд дол. США.

Найбільшим турецьким інвестором в Україні є телекомунікаційна компанія Turkcell, яка у 2004 р., спільно з SCM створила компанію «Астеліт» (GSM-оператора life:)). У 2015–2023 рр. Turkcell була єдиним власником третього з операторів мобільного зв'язку України Lifecell. За 20 років турки вклали у Lifecell понад 3 млрд дол. інвестицій.

Onur Group впродовж 2004–2023 рр. інвестувала в українські проекти понад 500 млн дол. Компанія бере активну участь у відбудові зруйнованих війною інфраструктурних

об'єктів, зокрема, побудувала у 2023 р. новий міст через р. Ірпінь у с. Романівка. Енергетична компанія Guris у 2018–2019 р. побудувала та експлуатує Овідіопольську ВЕС в Одеській обл. потужністю 3,6 МВт. З 2006 р. в Україні працює турецький Creditwest Bank.

Водночас українська молочна компанія Terra Food відкрила у 2015 р. в м. Караман молочний завод; виробник обладнання для шахтарів Dezega відкрив у 2017 р. завод у м. Ізмір; розробник та виробник професійних охоронних систем Ajax Systems у 2022 р. відкрив завод у Стамбулі.

Туреччина є привабливою туристичною країною, яку в 2019 р. відвідало понад 3,3 млн українців.

Зовнішньоторговельний оборот між Україною і Туреччиною (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 2 млрд 826 млн дол. США (експорт – 2 млрд 125 млн, імпорт – 701 млн), у 2008 р. – 7 млрд, у 2009 р. на фоні світової фінансової кризи обсяги торгівлі впали до 3 млрд 422 млн, у 2010 р. – 4 млрд 703 млн, у 2012 р. обсяги зросли до 6 млрд 148 млн, а потім розпочався спад до 3 млрд 613 млн у 2016 р., з 2017 р. зростання двосторонньої торгівлі поновилось – 4 млрд 341 млн, у 2021 р. – 8 млрд 539 млн (експорт – 4 млрд 327 млн, імпорт – 4 млрд 212 млн).

Туреччина займала третє місце серед країн світу за обсягом українського експорту і четверте місце за обсягом товарообігу (2022).

На початок 2022 р. у Туреччині постійно чи тимчасово проживало 38 тис. українців. Після початку повномасштабної війни Російської Федерації проти України 24.02.2022 р. до Турецької Республіки в'їхала 181 тис. українських біженців. Станом на квітень 2024 р. у Туреччині їх залишилось близько 23 тис.

У Турецькій Республіці, за різними оцінками, проживає 0,5–1 млн кримських татарів, а загальна кількість кримських татарів, чиї предки іммігрували у країну із Криму, становить 4–6 млн осіб. Однак більшість із них асимілювалась і вважають себе не кримськими татарами, а турками кримського походження.

Важливе місце в українсько-турецьких взаєминах до анексії Росією Криму в 2014 р. займала проблема адаптації та облаштування кримських татарів, які повернулися на батьківщину після депортації**.** Туреччина активно допомагала у цій справі, зокрема, у будівництві та придбанні житла, забезпеченні питною водою маловодних районів, підтримці татарських шкіл в Криму тощо.

Станом на 2024 р. у 12 містах Туреччини діяло 20 українських громадських організацій. У 2017 р. при Посольстві України було створено Координаційну раду українських громад Туреччини, членами якої є голови українських і кримськотатарської громадських організацій.

З 2007 р. у м. Стамбул функціонує Міжнародний ліцей ім. Т. Шевченка, де навчальний процес здійснюється за державною програмою українських ЗОШ. Станом на 2024 р. діють українські суботні школи в містах: Анкара, Антал'я, Алан'я, Адана, Стамбул, Ізмір, Бурса, Кушадаси, Мармаріс, Мерсін та Кон'я.

На кафедрі слов'янських мов Стамбульського університету з 2018 р. функціонує спеціальність «українська мова та література». У 2009 р. в Анкарі вийшло перше видання «Кобзаря» Т. Шевченка турецькою мовою (переклад Ф. Арнаут).

За даними перепису населення 2001 р., в Україні проживало 8844 турки та 336 турків-месхетинців. Станом на 2022 р. – 25 тис. турецьких громадян та 8 тис. турків-месхетинців.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Туреччині протягом 1985–2023 рр. були віднесені: історичні райони Стамбула (V ст. до н. е. – XIX ст.); Національний парк Ґьореме та печерні поселення Каппадокії (IV ст.); велика мечеть і лікарня в м. Діврії (XIII ст.); м. Хаттуса (Хаттуша) – столиця Хетського царства (II тис. до н. е.); гробниця-святилище царя Антіоха I Коммагенського на вершині гори Немрут Даг (62 до н. е.); місто-курорт Ієрополіс і джерела Памуккале (II ст. до н. е.); столиця Лікії м. Ксанф і храм Летоон (VIII–VII ст. до н. е.); м. Сафранболу (XIII–XX ст.); археологічні пам'ятки Трої (XIII–XII ст. до н. е.); мечеть Селіміє у Едірне та її соціальний комплекс (1568–1574); неолітично-енеолітичне поселення в Чатал-Гьоюк (7400–5600 до н. е.); комплекс об'єктів м. Бурса і с. Джумаликизик часів народження Османської імперії (XIV ст.); м. Пергам та його багатошаровий культурний ландшафт (з III ст. до н. е.); м. Ефес (XVI ст. до н. е. – XIV ст.); фортеця Діярбакир та культурний ландшафт садів Гевселя (IV ст.); археологічна пам'ятка м. Ані (VII–XIII ст.); м. Афродісіас (III ст. до н. е.); храмовий комплекс Ґьобеклі-Тепе (9500–8000 до н. е.); городище Арслантепе (з VI тис. до н. е.), де були знайдені перші відомі мечі, що датуються XXXIII–XXXI ст. до н. е.; археологічний комплекс Гордіон, стародавня столиця Фрігії (XXIII–IV ст. до н. е.); дерев'яні гіпостильні мечеті середньовічної Анатолії (XIV–XV ст.).

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 2001–2017 рр. включила: Боґазкьойський архів – 25 тис. клинописних табличок хетів XVII–XIII ст. до н. е., державний архів Хетського царства з м. Хаттуса; рукописи Обсерваторії Канділлі та Інституту досліджень землетрусів; близько 600 рукописних копій творів Ібн Сіни від XI ст. з Бібліотеки рукописів Сулейманіє; «Книга подорожей» Евлії Челебі у 1640–1680 рр., найдовша та найповніша розповідь про подорожі в ісламській літературі, з Бібліотеки Музею палацу Топкапи та Бібліотеки рукописів Сулейманіє; староассирійський купецький архів Кюльтепе з 23,5 тис. табличок; «Збірник тюркських діалектів», перший енциклопедичний словник тюркської мови, підготовлений Махмудом аль-Кашґарі у 1072–1074 рр. (копія 1266 р. з оригіналу) з Бібліотеки рукописів Міллет; карта світу Пірі Реїса (1513) з Музею палацу Топкапи.

До шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства в Туреччині ЮНЕСКО віднесла: мистецтво оповідників – меддагів; церемонію «Мевлеві-Сема»; театр тіней Караґьоз; традицію народних співаків – ашиків; киркпинар, фестиваль обмазаних в олії борців; релігійний ритуал алевітів та бекташів – Джем; традиційні зустрічі согбет; культуру і традицію приготування кави по-турецьки; кешкек – традиційну турецьку обрядову страву; фестиваль традиційного турецького десерту месір маджуну; ебру, турецьке мистецтво виготовлення мармурового паперу; традиційне ремесло виготовлення чині – глазурованої плитки та кераміки; традиційна турецька стрільба з лука; Гюсн-і Гат, традиційна каліграфія в ісламському мистецтві Туреччини.

Спільно з іншими країнами: свято Навруз; іфтар – вечірній прийом їжі під час місяця Рамадан; культура приготування та переломлення хлібного коржа; народні легенди та музика героїчного епосу оґузів Діда Коркуда; традиційне виробництво шовку для ткацтва; тежип – мистецтво оформлення книг золотом; традиція розповідання анекдотів про Ходжу Насреддіна; культура чаювання; дерев'яний духовий інструмент мей; інкрустація перламутром.

Електронні джерела:

Сайт Президента Турецької Республіки: https://www.tccb.tr/

Сайт Великих національних зборів Туреччини: https://global.tbmm.gov.tr/

Сайт Турецького інституту статистики: https://www.tuik.gov.tr

Український портал Туреччини Ukr-Ayna: https://www.ukr-ayna.com/uk/

Сайт Посольства Турецької Республіки у Києві: https://kiev-emb.mfa.gov.tr/Mission

Сайт Посольства України у Турецькій Республіці: URL: http://turkey.mfa.gov.ua

Література:

Howard D. A. The History of Turkey. – Santa Barbara, 2016. – 283 p.

Новичев А. Д. История Турции: в 4-х т. – Ленинград, 1963. – Т. 1. – 314 с.; 1968. – Т. 2. – Ч. 1. – 292 с.; 1973. – Т. 3. – Ч. 2. – 222 с.; 1978. – Т.4. – Ч. 3. – 280 с.

Каэн К. Турция до османских султанов. Империя великих сельджуков, тюркское государство и правление монголов. 1071–1330. – М., 2021. – 416 с.

Іналджик Г. Османська імперія: класична доба 1300–1600. – К., 1998. – 287 с.

История Османского государства, общества и цивилизации: в 2 т. / ред. *Э. Ихсаноглу*. – М., 2006. – Т. 1. – 602 с.; Т 2. – 588 с.

Кинросс Л. Расцвет и упадок Османской империи. – М., 1999. – 696 с.

Кримський А. Історія Туреччини: звідки почалася Османська держава, як вона зростала й розвивалася і як досягла апогею своєї слави й могутності. – Київ–Львів, 1996. – 288 с.

Пророченко Н. О. Туреччина: історія, культура, географія. – К., 2005. – 230 с.

Киреев Н. Г. История Турции. XX век. – М., 2007. – 609 с.

Давутоглу А. Стратегічна глибина. Міжнародне становище Туреччини. – К., 2023. – 376 с.

Сергійчук Б., Сергійчук В. На межі двох світів. Українсько-турецькі відносини в середині XVI – на початку XXI ст. – К., 2012. – 319 с.

Україна – Туреччина: історія, політика, економіка, право, дипломатія, культура / упоряд. *В. Сергійчука* та *Н. Татаренко*. – К., 2015. – 549 с.

Чухліб Т. Козаки та Яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – К., 2020. – 446 с.

Торговельно-економічні відносини України та Турецької Республіки: євроінтеграційний контекст / *О. А. Довгаль, Р. С. Коваленко.* – Харків, 2020. – 203 с.

Н. І. Мхитарян

АЗЕРБАЙДЖАН

Сучасна назва держави: Азербайджан (*азерб.* Azərbaycan), Азербайджанська Республіка (*азерб.* Azərbaycan Respublikası).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах: У сирійській хроніці «Історія Карки де бет Селох», створеній у VI ст. н. е., очевидно, вперше згадується топонім «Азербайджан», причому у прив'язці до подій VIII ст. до н. е.: «Коли почався кінець царства Асур й ослабла влада ассирійська за вироком Божим, побудував фортечну стіну Арбак [*цар Мідії у 819–791 рр. до н. е.*], тобто Адурбад у царстві мідійців, яке за його іменем було названо землею Адорбайґан». Ця згадка відносилась до територій на південь від р. Аракс – Південного або Іранського Азербайджану.

Найдавнішою пам'яткою на території Північного або Кавказького Азербайджану, де згадується назва країни «Азербайджан», є так звані дербендські написи VI ст. н. е., зроблені середньоперською мовою (пехлеві) на північній стіні Дербендської фортеці, будівництво якої на тодішніх північних кордонах Сасанідської імперії було завершене в 568 р.: «Звідси і вгору зробив Даріуш, амаргар [*фінансовий контролер*] Адурбадаґана ('twrp'tkn/ Ādurbādagān)» (написи № 1–7, 10 та ін.).

Про Азербайджан (Ἀδραβιγάνων) неодноразово згадує візантійський історик Феофілакт Сімокатта (бл. 580–630) у своїй «Історії» (кн. IV), описуючи події за часів правління шахіншаха Хосрова II.

Найбільш рання з відомих арабських згадок назва «Азербайджан» (أذربيجان) прив'язана до часів халіфа Омара (634–644). Вона міститься у збірці хадисів «Сахіх аль-Бухарі», зібраних богословом Мухаммадом аль-Бухарі (810–870). В одному з хадисів ідеться про лист мусульман Омару про те, як вони розташувалися в Азербайджані, а халіф у відповідь наказував «нікому не завдавати шкоди, не чинити насильства в Азербайджані, оскільки ця країна сама прийняла іслам».

Арабський історик Ібн Хішам (VIII ст. – 833/834) у праці «Книга корон про хм'яритських царів» наводить діалог халіфа Муаві (661–680) з мандрівником аль-Джурхумі: «Іменем Всевишнього, що ти скажеш про Азербайджан?», – на що мандрівник відповідає халіфу: «Це тюркська земля. Вони з давніх-давен там зосередилися…» У «Книзі картини Землі»,

написаній у першій третині IX ст., перський математик, історик і географ Мухаммад аль-Хорезмі вказує обраховані ним географічні координати «Країни Азербайджан [آذربيجان]». Такою ж назвою (آذربيجان) цю країну називав і арабський астроном Ахмад аль-Ферґані у творі «Книга про небесні рухи та збірка знання про зірки», написаному між 833–861 рр.

Існує також версія, згідно з якою тюркський топонім «Азербайджан» походить від назви держави Атропатена (*грец.* Ἀτροπατήνη), яку вперше описав Страбон у своїй «Географії» (кн.11). Надалі ця назва ніби трансформувалась парфійською мовою на «Атурпаткан» (Āturpatkān), потім середньоперською на Āturpātākān та класичною перською на «Адербадаґан» (Āδarbāδāgān).

Термін «Азербайджан» вперше був використаний як офіційна назва держави у Декларації незалежності від 28.05.1918 р., коли була проголошена Азербайджанська Демократична Республіка.

Першою назвою країни, яка здебільшого співпадає з територією сучасної Республіки Азербайджан, була Албанія, про яку йдеться у роботі Страбона «Географія» (кн.11). Вперше про неї згадував Ератосфен (276–194 до н. е.).

Створення держави. У IV ст. до н. е. на історичних землях Азербайджану, на південь від р. Аракс виникла держава Атропатена, а на північ – Кавказька Албанія. У 861 р. на території сучасної Республіки Азербайджан виникла Держава Ширван (Держава Ширваншахів). Першою азербайджанською тюркською державою, яка об'єднала всі азербайджанські землі, стала Держава Саджідів (889–941).

Незалежність вперше було проголошено Національною радою Азербайджану 28.05.1918 р., коли було створено Азербайджанську Демократичну Республіку, першу республіку в мусульманському світі. 18.10.1991 р. Верховна рада Азербайджанської Республіки проголосила незалежність Азербайджану (від СРСР).

Історичні назви держави: Атропатена (323 до н. е. – 226); Кавказька Албанія (Албанське царство) (IV ст. до н. е. – 510); Ґірдіманська держава (630– 705); Держава Ширван (Держава Ширваншахів) (861–1538); Держава Саджідів (889–941); Держава Саларідів (941–981); Ґянджинський емірат (Держава Шеддадідів, 971–1075); Держава Ільдеґізідів (1136–1225); Шакінська держава (не пізніше 1384–1551); Кубинське ханство (1680–1810); Талишське ханство (1736–1826/1841); Ґянджинське ханство (1747–1804); Джавадське ханство (1747–1805); Бакинське ханство (1747–1806); Дербендське ханство (1747–1806); Шакінське ханство (1743–1819); Ширванське (Шамахінське) ханство (1747–1820); Карабахське ханство (1747–1822); Ленкоранське ханство (1747–1826); Нахчиванське ханство (1747–1828); Азербайджанська Демократична Республіка (1918–1920); Азадистан (1920) на території Іранського Азербайджану; Азербайджанська Соціалістична Радянська Республіка (1920–1936) у складі Федеративного Союзу Соціалістичних Радянських Республік Закавказзя (1922), потім у складі Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та в складі СРСР (1922–1936); Азербайджанська Радянська Соціалістична Республіка (1936–1991) у складі СРСР; Демократична Республіка Азербайджан на території Іранського Азербайджану (1945–1946); Азербайджанська Республіка (з 1991).

Площа: 86,6 тис. км^2, що складає 14,4 % території України.

Населення: 10 млн 225 тис. осіб (на 01.01.2025 р., Державний комітет статистики АР).

Очікувана тривалість життя при народженні: 76,9 р. (чоловіки –74,5; жінки – 79,2) (2024, Державний комітет статистики АР).

Етнічний склад населення: азербайджанці – 94,8 %, лезґіни – 1,7 %, талиші – 0,9 % (2019, перепис).

Чисельність українців: 13,9 тис. осіб (2019, перепис); за переписом 2009 р. – 21,5 тис.

Столиця: Баку – 12 млн 312 тис. осіб. **Найбільші міста:** Сумґаїт – 441 тис. осіб; Ґянджа – 301 тис.; Хирдалан – 216 тис.; Мінґачевір – 122 тис.; Маштаґа – 104 тис. (на 01.01.2025, Державний комітет статистики АР).

Державна мова: азербайджанська. Вперше азербайджанська мова набула статусу офіційної у Сефевідській державі в XVI–XVII ст., потім у Кубинському ханстві за Фаталіхана (1758–1789). Законом АДР про державну мову від 27.06.1918 р. азербайджанська мова була проголошена державною. Потім цей статус було підтверджено у 1956 р. шляхом доповнення Конституції АзРСР 1937 р. окремою статтею про державну мову, а потім Конституцією АзРСР 1978 р. і Конституцією АР 1995 р.

Релігійний склад населення: мусульмани-шиїти – 66,17 %, мусульмани-суніти – 29,98 %, православні – 2,15 %, нерелігійні – 2 % (2025, World Religion Database).

Державний устрій: республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Міллі меджліс (Національні збори, з 1994 р.). У 1921–1937 рр. вищим законодавчим органом Азербайджану був Всеазербайджанський з'їзд рад, у 1937–1991 рр. – Верховна рада, у 1991–1994 рр. – Національна рада.

Першим представницьким та законодавчим органом Азербайджану стала створена з колишніх депутатів Закавказького сейму 27.05.1918 р. Тимчасова національна рада. 19.11.1918 р. вона ухвалила закон про створення Парламенту АДР, який почав функціонувати 07.12.1918 р.

Діюча Конституція прийнята 12.11.1995 р. на референдумі. Діє зі змінами і доповненнями 2002 (референдум), 2009 (референдум), 2016 (референдум) рр. Першу азербайджанську конституцію – Конституцію Азербайджанської СРР – було прийнято 06.05.1921 р.

Статус у відносинах з ЄС: не є членом ЄС. 22.04.1996 р. підписана Угода про партнерство та співробітництво між ЄС та Азербайджаном (чинна з 1999). У 2004 р. Азербайджан був включений у Європейську політику сусідства ЄС, у 2009 р. – став учасником ініціативи «Східне партнерство».

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член Організації ісламського співробітництва (з 1991); член Організації економічного співробітництва (з 1992); член ООН (з 1992); член ОБСЄ (з 1992); співзасновник Організації чорноморського економічного співробітництва (1992); член СНД (з 1993); співзасновник ГУАМ (1997); член Ради Європи (з 2001); співзасновник Тюркської ради (2009); член Руху неприєднання (з 2011).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними ООН, складав 7012 дол. США; за даними МВФ – 7530 дол. США (89 місце в світі); за даними Світового банку – 7155 дол. США (90 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Найдавніше перебування людини на території Азербайджану відноситься до часів нижнього палеоліту. В Азиській печері було виявлено сліди найдавнішого у світі вогнища, вік якого 700 тис. років. У цій же печері було знайдено і кістки первісної людини, вік якої 350–400 тис. років, – азихантропа. Сліди проживання на території Азербайджану людей у часи середнього палеоліту знайдено в печерах Таґлар, Ґазма, Дамджили.

Петрогліфи на скелях у Ґобустані свідчать, що основним заняттям його жителів часів

мезоліту було мисливство і рибальство, що підтверджується знахідками значної кількості мікролітів у печерах Дамджили і Шуші.

Перехід від господарства, що привласнює, до господарства, що виробляє, стався в VII тис. до н. е. В Ґобустані були знайдені кам'яні мотики, зернотерки, жниварні ножі та зубчасті серпи. У VI тис. до н. е. відбувся перехід до осілого землеробсько-скотарського господарства. У IV тис. до н. е. на території Азербайджану розпочалась бронзова доба: первісні люди отримали бронзу зі сплаву міді та миш'яку і виробили необхідні їм знаряддя праці. У III тис. до н. е. мотичне землеробство почало змінюватися плужним, а відгінне скотарство відділилось від землеробства.

Наприкінці II тис. до н. е. в Азербайджані розпочалося виробництво заліза, засноване на техніці холодного кування. Завдяки наявності багатих рудних родовищ Азербайджан перетворюється на один із центрів тогочасної металургії.

У III тис. до н. е. у Південному Азербайджані виникли перші племінні союзи – кутіїв та луллубів. У XXIV ст. до н. е. в районі озера Урмія виникла Держава Куті. На початку XXII ст. до н. е. кутії захопили південь Месопотамії, розгромили державу Аккад і панували тут упродовж 2195–2104 рр. до н. е. Наприкінці XXII ст. до н. е. на півдні Месопотамії почався опір владі кутіїв, очолюваний правителем шумерського міста Урук Утугенґалем. Після поразки від урукців у 2109 р. кутії повернулись на рідні землі.

У другій половині III тис. до н. е. в районі озера Урмія також виникла Держава Луллубі, яка ворогувала з шумерами.

У IX ст. до н. е у Південному Азербайджані було створено державу Манна. Фактично вона була спадкоємицею державних утворень кутіїв, луллубів та турукків. Манна вела боротьбу зі своїми сусідами – з Ассирією та Урарту. За правління царя Іранзу (740–719 рр. до н. е.), який перебував у союзі з Ассирією, до Манни було приєднано ряд територій Урарту. Загалом майже всі землі Південного Азербайджану були у складі Манни.

Позбавившись від агресії з боку Урарту за підтримки Ассирії у VIII ст. до н. е., на початку VII ст. до н. е. Манна стала розширювати свою територію за рахунок ассирійських земель і захопила ряд її фортець. У війні 660–659 рр. до н. е. між маннеями та ассирійцями Манна зазнала поразки і була змушена відновити союз із Ассирією. У 590 р. до н. е. Манна була завойована Мідією.

Із VII ст. до н. е. на північ від р. Аракс, на території Кура-Араксинської рівнини, проживали саки і массагети. У часи правління Дарія I, наприкінці VI ст. до н. е., ці землі були захоплені та включені в одну із сатрапій Ахеменідської імперії.

У IV ст. до н. е. в південній і північній частинах території Азербайджану майже одночасно виникли дві держави: Атропатена й Албанське царство. Держава Атропатена охоплювала територію нинішнього Південного Азербайджану. Виникнення цієї держави було безпосередньо пов'язане з походом на Ахеменідську імперію Александра Македонського. Після падіння Ахеменідської держави у 330 р. до н. е. сатрапія Мала Мідія (Південний Азербайджан) перейшла під управління її правителя Атропата. У 321 р. до н. е., після розпаду імперії Александра Македонського, Атропатена стала незалежною державою. Державною релігією в Атропатені був зороастризм. У 20-х рр. н. е. Атропатена була захоплена Парфією.

Кавказька Албанія (Албанське царство) виникла у IV ст. до н. е. на території від нижньої течії Кури та Араксу до Головного Кавказького хребта та від узбережжя Каспійського моря до Іберії. За етнічними ознаками

племена Кавказької Албанії фахівці поділяють на тюркомовні, кавказомовні та іраномовні. Принаймні, з I ст. до н. е. Албанією керував один цар.

У 66–65 рр. до н. е. римська армія на чолі з Помпеєм здійснила два походи для підкорення Кавказької Албанії. Важкі перемоги римлян над албанським військом привели до формального визнання зверхності Риму. Фактично впродовж I ст. до н. е. – II ст. н. е. Албанія і Рим підтримували здебільшого дружні відносини.

Напади сарматсько-аланських племен з півночі в 34, 72–74 і 135–136 рр. завдали великого удару Албанії.

З I ст. н. е. в Кавказькій Албанії поширюється християнство, яке при царі Урнайрі I (313–371) стало державною релігією, але її прийняла лише частина населення. До 705 р. Албанська церква сама обирала своїх католикосів (голів Церкви). Вже на початку V ст. в Албанії існували школи для дітей. За правління Есуагена (424–444) було створено новий албанський алфавіт (аґванська абетка).

З 220-х рр. Атропатена, а з 262 р. й Албанія, у статусах провінції та васальної території були включені до складу Іранської держави (Сасанідської імперії). Переселенська, податкова та релігійна політика (нав'язування зороастризму), що проводилася Сасанідами, стала причиною двох великих повстань в Албанії у 450 та 457 рр. Повстання, очолюване албанським царем з династії Аршакідів Вачe II, було придушене Сасанідами у 463 р. лише після залучення гунів. Царська влада в Албанії була ліквідована. Країною почав правити іранський намісник.

Після перемоги антисасанідського повстання в Албанії та Іберії у 481–484 рр. Кавказька Албанія у 485 р. отримала право на внутрішнє самоврядування; переслідування християн припинилися; обсяг данини в сасанідську скарбницю був зменшений. Паралельно в Атропатені у 480-х рр. виник потужний народний рух маздакітів проти майнової та соціальної нерівності, жорстоко придушений шахіншахом у 529 р.

Останнім правителем Кавказької Албанії був Вачаґан III Благочестивий (487–510). Після його смерті Албанією впродовж 510–629 рр. керували іранські намісники – марзбани.

Після тривалої візантійсько-сасанідської війни 603–628 рр. Албанія потрапляє під контроль союзника Візантійської імперії – Хазарського каганату. У 630 р. династія Мігранідів відновлює державну незалежність Албанії, відомої в історіографії також під назвою Ґірдіманська держава.

У 630-х рр. розпочалися вторгнення арабських військ на територію спочатку Південного, а потім і Північного Азербайджану та поступове обкладання податками його територій. Щоб врятувати Албанію від розорення, князь Джаваншір (642–681) у 667 р. прийняв васальну залежність від Арабського халіфату, домігшись збереження внутрішньої незалежності країни. Однак у 705 р. Албанія втратила незалежність, країною почали правити арабські намісники – еміри.

Станом на 750 р. процес ісламізації зороастрійського населення Південного Азербайджану було завершено. Насильницька ісламізація населення Албанії розпочалася після страти у 704 р. арабами албанського католикоса, внаслідок чого Албанська церква була підпорядкована Вірменській апостольській церкві. Населення Кавказької Албанії, крім нагірної частини Карабаху, було змушене прийняти мусульманство. Для стимулювання переходу в іслам з немусульман поземельний податок – харадж – збирався у подвійному розмірі, немусульмани також платили джизію.

З метою закріплення на захоплених землях Азербайджану омеядські та аббасидські

халіфи до початку IX ст. здійснювали політику переселення арабів на найкращі азербайджанські землі. Однак арабізувати Азербайджан халіфам не вдалося. Вже до XII ст. осілі араби були асимільовані місцевим населенням.

Із середини VIII ст. в Азербайджані розпочались антиарабські повстання – 748, 752, 790-ті рр. У 808 р. відбулось повстання хуррамітів.

З 816 р. широкий визвольний рух проти арабського гноблення очолив видатний полководець Бабек, військо якого розгромило прислані регулярні арабські війська у 819, 822 (поблизу Барди), 824, 829 (битва в ущелині Хаштадсар), 830 (Хамаданська битва) та у 836 (поблизу гори Хаштадсар) рр., звільнивши від влади Халіфату всю територію Азербайджану. У другій Хамаданській битві, у 833 р., військо хуррамітів зазнало важкої поразки, в битві при м. Бадз військо Бабека було остаточно розбите, а сам полководець був підступно виданий арабам та страчений. Значні військові втрати у цій війні підірвали могутність Халіфату.

З часів енеоліту найбільш поширеним антропологічним типом на Північному та Південному Кавказі був каспійський (оґузький) антропологічний тип, відповідно, азербайджанська історична наука виходить із того, що тюрки є найдавнішими жителями Південного Кавказу. У джерелах згадується про проживання у регіоні з VI ст. до н. е. ряду тюркських племен – булгар, бунтюрків, албанів, кенгерів, гунів, оноґурів, суварів (сабірів). За даними арабських джерел, з часу перших вторгнень військ Халіфату на територію Азербайджану вони зіштовхнулись там із тюрками.

Незважаючи на важкість арабського панування в Азербайджані, утвердження ісламу дало потужний поштовх для об'єднання тюркських племен, які тут проживали, в єдиний азербайджанський народ. Окрім того, знаходження колишньої Атропатени й Албанії в складі однієї держави сприяло зміцненню господарських, побутових і культурних зв'язків серед населення Азербайджану.

Першою державою, яка виникла в Азербайджані внаслідок розпаду Аббасидського халіфату, стала Держава Ширван, незалежна з 861 р. Нею керувала династія Мазядідів, очільник якої прийняв титул ширваншаха. Впродовж X ст. ширваншахи приєднали Лайзан (917), Шамахі (918), Ґабалу (982), Берде (983), Шабран (984), Дербенд (988), Хурсан, Табасаран. Вже з IX ст. у Баку видобувалось багато нафти, яка використовувалась у військовій справі.

Першою тюркською мусульманською династією, яка правила на землях Азербайджану, були Саджіди. Вони досить швидко із халіфських намісників (валі, 889) стали фактично незалежними правителями. У часи правління Юсіфа (901–928) до складу його держави входили: Північний та Південний Азербайджан, Вірменія (з містами Двін та Ані) і Кахетія (з м. Тбілісі).

У 941 р. Саджідів змінила династія Саларідів, яка також змогла об'єднати на деякий час усі азербайджанські землі під своєю владою (ширваншахи платили данину). У 981 р. династія арабського походження Раввадіди усунула від влади Саларідів і правила землями Південного Азербайджану до 1071 р.

Північніше володінь Раввадідів в Арані у 971 р. була створена Держава Шеддадідів з центром у Ґянджі. Вона підпорядкувала собі Берде, Шамкір, Нахчиван, Дабіл та інші території. Після приходу до регіону сельджуків Шеддадіди в 1050-х рр. визнали їх сюзеренами, проте в 1075 р. сельджуки ліквідували владу Шеддадідів у Ґянджі, приєднавши провінцію Аран безпосередньо до своїх володінь.

Після підпорядкування в 1066 р. Держави Ширваншахів усі землі Азербайджану увійшли до складу Сельджуцької імперії. Однак уже наприкінці XI ст. ширваншахи правили країною самостійно. Після великого землетрусу 1192 р. столиця Ширвану була перенесена з Шамахі до Баку.

Прихід із сельджуками на територію Азербайджану великої хвилі тюркського населення прискорив етнічні процеси. Мовна тюркізація корінного населення країни призвела до консолідації азербайджанської народності, що завершилася в XII ст.

З 1118 р. територія Азербайджану опинилась у складі Іракського султанату, який відколовся від Сельджуцької імперії. У 1136 р. атабек Шамс ад-Дін Ільдеґіз отримав у володіння від султана Аран, потім його влада поширилась на Нахчиван та Південний Азербайджан. У залежності від Ільдеґіза опинилась і Держава Ширваншахів.

У 1120-х рр. грузинський цар Давид IV Будівничий здійснив спробу підкорення Ширвану, тимчасово окупувавши ряд його земель, включно з Шамахі. Грузинські війська до 1210-х рр. неодноразово вторгались на західні землі Азербайджану.

У X – на початку XIII ст. господарче та міське життя Азербайджану переживало розквіт. Основною галуззю сільського господарства було землеробство. Тут вирощували всі основні види зернових (пшениця, ячмінь, рис, просо та ін.), також різні технічні культури (бавовна, льон, шафран та ін.). Розвинутими галузями було садівництво та виноградарство. У Шакі, Ширвані, Берде шовківництво перетворилося на основний вид заняття населення. Відгінне скотарство також займало важливе місце в економіці країни.

У цей же період в Азербайджані видобували залізо, мідь, золото, срібло, свинець, ртуть, кам'яну сіль, кварц, нафту. Виробляли шовкові, вовняні, бавовняні та льняні тканини. Високоякісні шовкові тканини із Шамахі експортувалися, зокрема в Північну Італію та Францію. Дербенд та Баку були портовими містами, через які підтримувались торгові відносини з прикаспійськими країнами. Населення Ґянджі, Шамахі та Тебріза нараховувало понад 100 тис. осіб.

У цей період мав місце розквіт науки та культури Азербайджану, вершиною якого стала творчість поета Нізамі Ґянджеві (1141–1209). Омар Кафіаддін (1126–1199) був видатним лікарем, який у с. Мелхем, поблизу Шамахі, відкрив медичну медресе і першу в Азербайджані стаціонарну лікарню. Видатною пам'яткою архітектури є збудований в XI ст. Худаферинський п'ятнадцятипролітний міст через р. Аракс, який функціонує і понині.

Економічний і культурний підйом Азербайджану був перерваний монгольським нашестям у 1220–1222 та в 1231–1239 рр. Під час першої навали низка міст Азербайджану, включаючи Шамахі, була захоплена, пограбована, населення перебите. Встояли лише Ґянджа та Тебріз, які відкупилися контрибуцією. Після цього у 1223 р. на Північний Азербайджан напали кипчаки, а в 1225 р. – грузини.

У 1225 р. спочатку Південний Азербайджан, а потім і Аран, завоювало військо останнього хорезмшаха Джелал ад-Діна. У результаті цих подій припинила своє існування Держава Ільдеґізідів (Держава атабеків), а Ширван визнав васальну залежність.

Під час другого походу монголів, який розпочався у 1231 р. із захоплення Південного Азербайджану, а потім Арану і Ширвану, найбільше постраждала Ґянджа, яка у 1235 р. вчинила затятий опір завойовникам та була знищена. Криваві битви відбулись за Шамкір, Товуз, Баку, проте Держава Ширваншахів не змогла встояти. Із захопленням Дербенда в 1239 р. завоювання Азербайджану монголами

завершилося. По осілому землеробському населенню було завдано страшного удару, багато прикаспійських районів знелюдніли.

Третій похід монголів на територію Азербайджану відбувся у 1256 р. Після ліквідації у 1258 р. Аббасидського халіфату хан Хулагу створив п'ятий монгольський улус – Державу Хулагуїдів (Ільханат, 1258–1357), й Азербайджан став її центром. Держава Ширваншахів формально залишилась, але була повністю підпорядкована монголам. Населення було обкладене важкими податками та страждало від регулярних війн між улусами Хулагу і Джучі (1263, 1265, 1288–1290, 1335), який також претендував на азербайджанські землі.

Водночас у м. Мераґе в Південному Азербайджані у 1259 р. була відкрита найбільша для свого часу обсерваторія, яка була однією з найперших в історії спеціалізованих науково-дослідних астрономічних установ (працювала до середини XIV ст.).

Тюркські племена, що прийшли під час походів Хулагу-хана (джалаїри, джиґатаї, сукаїти, будати, татари, танґути, онґути й інші) збільшили чисельність тюркомовного населення в країні. Гірські райони Арану посилено пручалися тюркізації і стали притулком християнського населення. Поступово давня назва Аран замінилася на Карабах.

Після падіння держави Хулагуїдів Південний Азербайджан у 1359 р. захопили Джелаїріди, васальну залежність від яких в 1367 р. визнала і Держава Ширваншахів. Але Джелаїріди не змогли утвердитись в Азербайджані.

У 1385 р. хан Улусу Джучі Тохтамиш на чолі 100 тис. війська вторгся в Азербайджан з півночі, захопивши Дербенд, Ширван, Тебріз, Маранд, Нахчиван. Пограбувавши країну, він з 200 тис. полонених повернувся назад.

Упродовж останньої чверті XIV ст. в Азербайджані утверджував свою владу емір Тімур (Тамерлан), який здійснив на країну три походи: у 1386–1387, 1392 та 1399–1400 рр. Найдовше військам Тімура опір чинила фортеця Алінджа в Нахчивані, остаточно взята лише у 1400 р. Ширваншах Ібрагім I (1382–1417) зберіг свою державу, висловивши покірність Тімуру та ставши його союзником. В останній чверті XIV ст. північніше Ширвану виникла Шакінська держава.

Після смерті Тімура у 1405 р. відновлюється незалежність Держави Ширваншахів, а на південь від р. Аракс у 1410 р. утворюється нова тюркська держава Ґараґоюнлу (Бахарли) зі столицею в Тебрізі, очолювана оґузьким плем'ям. До складу держави, крім Азербайджану (без Ширвану), увійшли також Вірменія, Східна Анатолія, Арабський Ірак, Перський Ірак, Фарс.

Після поразки об'єднаного війська Ширвану, Шакі і Кахетії у битві на березі р. Кура у 1412 р. ширваншах був змушений визнати васальну залежність від Ґараґоюнлу. Через підтримку Ширваном Тімуридів війська Ґараґоюнлу в 1428 та 1434 рр. здійснили руйнівні походи на Ширван, але той зміг відбитися за підтримки Тімуридів.

У 1467 р. в битві поблизу м. Муш війська Ґараґоюнлу були розгромлені військами племінної конфедерації туркоманських племен Аґґоюнлу (Баяндурлу) зі Східної Анатолії. Після цього на місці держави Ґараґоюнлу у 1468 р. утворилася держава Аґґоюнлу, столицею якої також був Тебріз. Після перемоги над Тімуридами у 1469 р. до Аґґоюнлу було приєднано Хорасан.

Основною загрозою для держави Аґґоюнлу була Османська імперія. З метою забезпечення своєї армії вогнепальною зброєю та гарматами засновник держави Аґґоюнлу та її перший султан Узун Гасан (1453–1478) уклав союз проти Османів з Венецією. Розпочавши у 1472 р. війну з Османами, Узун Гасан так і не отримав допомоги від європейських

«союзників». Здобувши декілька перемог над турками, його армія 11.08.1473 р. зазнала жорстокої поразки у вирішальній битві у Терджані через технічну перевагу Османської імперії.

Війна з Туреччиною сильно послабила державу Аґґоюнлу, однак вона зірвала плани Османів з підкорення Азербайджану. В результаті походів 1474–1477 рр. до Аґґоюнлу була приєднана Східна Грузія з м. Тбілісі. На рубежі XV–XVI ст. Аґґоюнлу розпалася на дрібні володіння, що ворогували між собою.

Формування азербайджанського етносу значною мірою завершилося до кінця XV ст., але етнічний кордон між турками та азербайджанцями встановлюється лише у XVI ст. Низка дослідників відзначає прийняття шиїзму в XVI ст. під час правління Сефевідів як остаточний чинник формування азербайджанського народу.

Об'єднати під своїм верховенством всі азербайджанські землі вдалося онуку Узун Гасана, шахіншаху Ісмаїлу I (1501–1524), шейху шиїтського духовного ордену Сефевіе, який очолив союз тюркських племен (кизилбашів) та заснував Сефевідську державу (Сефевідську імперію) на чолі з тюркською династією. Їй перейшли усі територіальні завоювання Аґґоюнлу.

Азербайджанська історіографія трактує Сефевідську державу як централізовану азербайджанську державу із столицею в м. Тебріз у Південному Азербайджані. Політична влада у ній перебувала в руках тюркської азербайджанської знаті; військо складалося з ополчень найбільших азербайджанських племен; економічною опорою цієї держави були багаті азербайджанські області.

У 1500 р. Ісмаїл I розпочав кампанію із підкорення Ширвану, взявши у 1501 р. після довгої облоги та розграбувавши Баку. Після цього ширваншахи визнали васальну залежність від Сефевідів. Спроби звільнитись від неї спричинили походи кизилбашів на Ширван у 1506, 1509 рр. У 1538 р. Держава Ширваншахів була ліквідована.

Упродовж XVI ст. османські султани не полишали планів захоплення Азербайджану і всього Південного Кавказу. Султан Сулейман чотири рази здійснював походи в Азербайджан (1534, 1535, 1548, 1554), під час перших трьох з яких османські війська займали столицю держави Тебріз і жорстоко розоряли край.

Наприкінці XVI ст., з перенесенням столиці Сефевідів до м. Ісфаган, опорою шахської влади поступово стала перська знать, і держава, раніше керована азербайджанською династією, набула іранського характеру.

Упродовж XVI–XVIII ст. тривала низка війн між Османською та Сефевідською імперіями за панування на Південному Кавказі й у суміжних землях та за переважання шиїтської чи сунітської версії ісламу.

Османо-сефевідська війна (1578–1590) завершилась поразкою Сефевідів та переходом Грузії і більшої частини Азербайджану під владу турків. У ході наступної османо-сефевідської війни (1603–1639) Сефевади відвоювали Азербайджан та Східну Грузію, що було підтверджено договорами 1612, 1618 та 1639 рр.

На початку XVIII ст. Азербайджан переживав глибоку кризу через непомірні податки та самоуправство сефевідських беглербеків, поглиблену семилітньою засухою. У 1707–1709 рр. збройні повстання відбулись у Тебрізі, Ширвані та Джарі. Після антисефевідського повстання 1721 р. у Ширвані встановилась влада Гаджі Давуда.

Влітку 1722 р. свою експансію у прикаспійський регіон розпочала Росія. 23.08.1722 р. росіянам без бою здався Дербенд, 26.07.1723 р. штурмом було взято Баку. Ці російські завоювання були закріплені Петербурзьким договором 12.09.1723 р. Фактичний правитель Ширвану Гаджі Давуд звернувся за допомогою

до Османської імперії та визнав сюзеренітет султана.

Стамбульським договором від 27.06.1724 р. Росія та Туреччина розділили сфери впливу на Південному Кавказі. Грузія, Азербайджан та Єреван відходили Османам, прикаспійські райони, включно з Ленкоранню, Джавадом і Саляном – Росії. Також Росія визнавала протекторат Османів над Ширваном. Таким чином на більшій частині Азербайджану утвердилося турецьке правління, на решті – російське. За розпорядженням Петра I з 1724 р. розпочалось переселення на підконтрольні росіянам азербайджанські землі вірменів з території Османської імперії.

За умовами Керманшагського договору 1732 р., Шамахі, Ґянджа, Картлі, Кахетія та Іреван залишались у турків, а Південний Азербайджан повертався під владу персів. Надір-хан Афшар, регент при малолітньому шаху, а з 1736 р. – і шах, у війні проти османів у 1734 р. бере Шамахі, у 1735 р. – Ґянджу і Тбілісі. За договором із турками 1736 р., всі азербайджанські землі були повернуті Ірану.

Проте після смерті Надір-шаха у 1747 р. величезна імперія занепала. На території Північного і Південного Азербайджану утворилась низка незалежних феодальних держав: 21 ханство, 5 султанатів та 5 самостійних карабахських районів. Наймогутнішими з них були: Урмійське, Хойське, Тебрізьке, Карадаґське, Ардебільське ханства на півдні, Кубинське, Шакінське, Шамахінське, Карабахське, Бакинське, Ґянджинське, Іреванське, Ленкоранське ханства на півночі.

Лідери низки ханств намагались об'єднати азербайджанські землі під своєю владою, але без особливих успіхів. Найбільше для об'єднання країни зробив кубинський Фаталі-хан (1758–1789). За часи свого правління він зміг підпорядкувати Дербенд (1759), Баку (1767), Шамахі (1767–1768), Джавад (1768), Шакі (1785), Ленкорань (1785), Ґянджу (1788), але після смерті Фаталі-хана створена ним держава розпалась.

Землі Південного Азербайджану на кінець XVIII ст. були повернуті до складу Ірану, тепер вже Каджарського Ірану (Каджарської імперії). У 1795 р. іранський шахіншах Ага Мухаммад-хан Каджар здійснив похід у Північний Азербайджан та Східну Грузію з метою повернути контроль Ірану над ними, але досягти запланованого не зміг. У відповідь Росія відправила в 1796 р. свої війська в Азербайджан. Вони зайняли Дербенд, Ґубу, Баку, Шамахі, Салян, Ґянджу, однак після смерті імператриці Катерини II були відкликані навесні 1797 р.

Підпорядкування Росією азербайджанських земель розпочалося з 1801 р., коли до Російської імперії було приєднане Картлі-Кахетинське царство з азербайджанськими землями Ґазах, Борчалі та деякими іншими. Потім, у 1802 р,. Росія уклала договір з ханами Ґуби та Ленкорані про покровительство. Упродовж 1802–1804 рр. росіяни завоювали Джаро-Балакенські джамаати на північному заході Азербайджану, 03.01.1804 р. – взяли штурмом Ґянджу, ліквідувавши Ґянджинське ханство.

Після цього розпочалась російсько–іранська війна 1804–1813 рр., яка завершилася перемогою Росії. Спочатку під примусом російських військ Карабахське, Шакінське та Шамахінське ханства у 1805 р. перейшли у підданство Росії, прийняли російські гарнізони та зобов'язувались не проводити незалежної зовнішньої політики. Кубинське, Дербендське та Бакинське ханства були приєднані у 1806 р. після збройного опору, у 1812 р. іранська армія була вибита росіянами з території Карабахського та Ленкоранського ханств.

За умовами Ґюлістанського мирного договору 13.10.1813 р., територія всіх азербайджанських ханств на північ від р. Аракс –

Ґянджинського, Карабахського, Шамахінського, Шакінського, Кубинського, Бакинського, Дербендського, Ленкоранського, за винятком Нахчиванського та Іреванського ханств – перейшла до Росії.

Використовуючи методи тиску та шантажу, російська влада ліквідувала у 1819 р. Шакінське ханство, у 1820 р. – Шамахінське ханство, у 1822 р. – Карабахське ханство, у 1826 р. – Ленкоранське ханство.

На тлі масового антиросійського повстання проти російського окупаційного режиму в північноазербайджанських ханствах Іран розпочав нову війну проти Росії 1826–1828 рр., прагнучи відвоювати Північний Азербайджан. Контрнаступ російських військ завершився захопленням ними Південного Азербайджану. За умовами Туркманчайського мирного договору 10.02.1828 р., російські війська залишали територію на південь від р. Аракс, завойовані у 1827 р. Іреванське і Нахчиванське ханства приєднувались до Росії, а вірменам дозволялось вільно переселятися з Ірану до Росії. Аналогічна норма була й у російсько-турецькому Адріанопольському договорі 1829 р.

Власне після цих подій з'явилися політико-географічні поняття «Північний Азербайджан» та «Південний Азербайджан», а азербайджанський народ був розділений на дві частини.

Росія прагнула ослабити вплив тюркського чинника, створюючи собі соціальну опору в особі християнського населення. Для цього царський уряд упродовж 1828–1830 рр. переселив 40 тис. вірменів з Ірану та 84 тис. вірменів з Туреччини на територію колишніх Іреванського, Нахчиванського та Карабахського ханств. Їм було надано 200 тис. десятин землі. У результаті цієї політики на кінець XIX ст. вірмени стали етнічною більшістю на території колишніх Іреванського та Карабахського ханств.

У 1836 р. Росія ліквідувала незалежну Албанську церкву та підпорядкувала її Вірменській апостольській церкві, що посилювало вірменізацію християн-албанців.

Колоніальний режим, непосильні податки і система відкритого пограбування, встановлена Росією в мусульманських провінціях Південного Кавказу, призвели до повстань проти колоніального гноблення: у Джарі (1830, 1832), Ленкорані (1831), Ґубі (1837), Шакі (1838).

Після придушення цих повстань царський уряд у 1840 р. провів адміністративно-судову реформу, запровадивши у регіоні загальноімперську адміністративну та судову систему. З метою створення соціальної опори російської влади в регіоні у 1846 р. було підтверджено права беків (дворян) і аґаларів (князів) на приватну земельну власність. У 1847 р. російський уряд, видавши «Поселянські положення», офіційно врегулював та узаконив феодально залежні відносини між селянами та вищим мусульманським станом.

З приходом російської влади в Азербайджані розпочався перехід до великого фабрично-заводського виробництва. Вже у 1829 р. поблизу Шакі почала працювати велика державна Ханабадська шовкова мануфактура, у 1861 р. – велика шовкова фабрика. На кінець XIX ст. в Азербайджані працювало 450 підприємств з виробництва шовку, із них 60 великих фабрик. У 1882 р. у Нахчивані був збудований бавовноочисний завод; на початок XX ст. в Азербайджані працювало вже понад 100 бавовноочисних заводів, які виробляли 1,5-2 млн пудів очищеної бавовни.

У 1865 р. в Азербайджані з'явилося перше гірничорудне підприємство – мідеплавильний завод Братів Сіменс у с. Ґедебей. У 1879 р. між родовищами у Ґедебеї і Калакенду було збудовано першу на Південному Кавказі залізницю. У 1883 р. почала працювати залізниця

Баку–Тбілісі, яка зв'язала Азербайджан з Чорним морем (Батумі).

У 1850–1860-х рр. в Азербайджані виникла нафтова промисловість: у 1848 р. у селищі Бібі-Ейбат (зараз у межах м. Баку) була пробурена перша у світі нафтова свердловина. У 1859 р. у селищі Сурахані було відкрито перший керосиновий завод; у 1861 р. на о. Піраллаги – завод з виробництва парафіну; у 1863 р. – завод з переробки нафти.

Загалом економічний потенціал Азербайджану використовувався виключно для задоволення потреб російської промисловості у сировині.

На відміну від Росії, в Азербайджані не було прикріплення селян до землі, існували лише феодально залежні відносини. Тому земельна реформа 1870 р. ліквідувала феодальну залежність селян, проголосивши їх вільними, та закріпила селянські землі за ними у вічне користування. За погодженням з беками, селяни могли викупляти землю у приватну власність, але не більше 15 дес. на сім'ю і за цінами, в середньому вищими, ніж у Росії, у 7,7 разу. Тому до 1912 р. азербайджанські селяни викупили лише 2 тис. дес. землі.

З кінця 1870-х рр. розпочався приплив іноземного капіталу в нафтову промисловість Азербайджану. Якщо у 1873 р. в Баку функціонувало 12 нафтових компаній, то в 1899 р. – майже 140. З 1873 р. на нафтопромислах почали використовувати парові двигуни; у 1890 р. в Баку налічувалося 148 нафтопереробних заводів. Упродовж 1865–1901 рр. видобуток нафти в Баку збільшився у 1200 разів, а нафтова промисловість Азербайджану вийшла на перше місце в світі, отримавши в 1898 р. 489 млн пудів нафти. У 1901 р. в Азербайджані добувалась понад половина усієї нафти в світі – 672 млн пудів.

Однією з найвідоміших нафтових компаній було засноване у 1879 р. «Товариство нафтового виробництва братів Нобель». Саме на замовлення братів Нобель у 1878 р. було збудовано: перший в Російській імперії нафтопровід Балахани – Чорне місто (Баку); перший у світі самохідний нафтоналивний танкер «Зороастр»; перші у світі циліндричні резервуари-нафтосховища.

Впродовж 1859–1897 рр. населення Баку зросло з 12,2 до 112 тис.; населення Ґянджі у 1897 р. нараховувало понад 30 тис., Шуші, Нуха та Шамахі – понад 20 тис. осіб.

З останньої чверті XIX ст. розпочинається азербайджанське національне пробудження. У 1875 р. вийшла перша газета азербайджанською мовою – «Екінчі», а в 1890 р. газета «Кешкюль» вперше на своїх сторінках використала термін «азербайджанська нація».

Вкрай важкі умови життя та праці азербайджанських робітників привели до хвилі демонстрацій та страйків. Перша відкрита антиурядова демонстрація в Баку відбулась у 1902 р. У 1903 р. в Баку страйкувало до 50 тис. осіб. Страйк робітників Балаханських нафтових промислів у 1904 р. завершився підписанням першого в історії Російської імперії колективного договору між робітниками та працедавцями про умови праці.

Для приборкання азербайджанського революційно-демократичного та національного руху російська влада почала розпалювати національну ворожнечу, спиралась на політичні та військові організації вірменів Південного Кавказу. У лютому 1905 р. в Баку відбулось перше міжнаціональне вірменоазербайджанське зіткнення зі значними втратами з обох боків. Надалі криваві сутички відбувались також у Нахчивані, Шуші, Ерівані, Джебраїлі, Ґянджі, Тбілісі, Занґезурі та інших містах. За неповними даними, у 1905–1906 рр. було спалено та знищено понад 280 азербайджанських та вірменських сіл.

У 1904 р. в Азербайджані була створена перша в мусульманському світі партія соціал-демократичної спрямованості – «Хюммат». Першою азербайджанською національною партією стала створена в 1905 р. партія «Ґейрат». Вона першою висунула вимогу надання Азербайджану автономії. У 1911 р. було створено партію «Мусават», яка очолила національну боротьбу азербайджанців.

У часи Конституційної революції в Ірані 1905–1911 рр. владу у Південному Азербайджані з центром у Тебрізі в лютому 1907 р. взяв у свої руки Азербайджанський провінційний енджумен. Визвольний рух у Південному Азербайджані був придушений у грудні 1911 р. за допомогою російських військ.

Невдовзі після Лютневої революції 1917 р. в Росії, 06.03.1917 р., була створена Бакинська рада робітничих депутатів на чолі з С. Шаумяном, у складі якої не було азербайджанців. Після жовтневого державного перевороту в Петербурзі, 02.11.1917 р., в Баку була проголошена радянська влада.

Натомість з депутатів, обраних до Установчих зборів від Південного Кавказу, в Тбілісі 10.02.1918 р. було створено Закавказький сейм, який став найвищим органом влади на Південному Кавказі. Мусульманська фракція Сейму складалась із 44 депутатів. 22.04.1918 р. Сейм оголосив про створення Закавказької Демократичної Федеративної Республіки.

30.03.1918 р. під приводом боротьби з контрреволюцією збройні загони більшовиків та вірменської партії «Дашнакцутюн» влаштували в Баку масову розправу над мусульманським населенням, під час якої загинуло до 12 тис. азербайджанців. Упродовж березня–квітня 1918 р., за даними азербайджанської історіографії, також було повністю знищено 72 села Шамахінського повіту (18 тис. загиблих), 122 села Кубинського повіту (16 тис. загиблих), 115 сіл Занґезурзького повіту (10 тис. загиблих), у Ленкоранському повіті було вбито 3 тис. мусульман.

25.04.1918 р. було утворено Бакинський Раднарком, який здійснив націоналізацію нафтової промисловості, банків, Каспійського торгового флоту, видав декрет про конфіскацію земель беків і ханів.

27.05.1918 р. мусульманські депутати Закавказького сейму проголосили себе Тимчасовою національною радою Азербайджану. Її очолив Мамед Емін Расулзаде. 28.05.1918 р. на її засіданні у Тбілісі була прийнята Декларація незалежності та проголошена Азербайджанська Демократична Республіка, а також створений перший азербайджанський уряд на чолі з Фаталі-ханом Хойським (1918–1919). 3 червня 1918 р. столицею АДР стала Ґянджа.

АДР стала першою тюркською світською демократичною державою на мусульманському Сході. Офіційною доктриною її національно-державного розвитку став «азербайджанізм», тобто прагнення до прогресу на основі збереження приналежності до ісламської цивілізації і тюркської культурної та етнічної самобутності. АДР спиралася на принципи народовладдя і рівності людей, зокрема вперше на Сході жінкам в Азербайджані було надано виборче право.

Парламент АДР почав функціонувати 07.12.1918 р. Його головою став Алімардан бей Топчибашов (1918–1920). 22.09.1918 р. уряд АДР запровадив національну валюту; 30.09.1919 р. було створено Національний банк; 01.09.1919 р. – засновано Бакинський національний університет.

Для захисту території АДР власних сил було недостатньо, тому 04.06.1918 р. було укладено Батумський договір про надання Туреччиною військової допомоги АДР для відновлення її територіальної цілісності.

У червні 1918 р. турецькі війська увійшли на територію Північного Азербайджану,

а 25.07.1918 р. Бакинська рада запросила англійські війська у місто, після чого влада у Баку перейшла до Диктатури Центрокаспію. 15.09.1918 р. турецько-азербайджанські війська після боїв з радянськими та британськими силами звільнили Баку, яке стало столицею АДР. У місті відбулась розправа над вірменами, у якій, за різними даними, загинуло від 9 до 30 тис. осіб.

Влітку–восени 1918 р. вірменські сили здійснювали терор проти азербайджанського населення Нахчивані, Занґезура та Карабаху, який змусив понад 100 тис. тюрків-мусульман залишити ці землі.

Після капітуляції Османської імперії перед Антантою 30.10.1918 р. турецькі війська були виведені з Азербайджану, а 17.11.1918 р. в Баку знову був введений британський експедиційний корпус, який перебував в країні до літа 1919 р. 16.07.1919 р. Грузія й Азербайджан уклали оборонний союз, спрямований проти армії Білого руху на чолі з А. Денікіним. 01.11.1919 р. Іран, не бажаючи мати кордон з Росією, визнав незалежність Азербайджану, юридично – договором «Про мир і дружбу» від 20.03.1920 р. Верховна рада Паризької мирної конференції де-факто визнала АДР 11.01.1920 р.

На весну 1920 р., розбивши війська Денікіна, на північні кордони АДР вийшли частини РСЧА. Прагнучи ослабити Азербайджан, уряд РСФРР організував створення 12.02.1920 р. Комуністичної партії (більшовиків) Азербайджану та наступ вірменської армії у березні 1920 р. на Карабах, Ґазах та Нахчиван. І хоча станом на 26.04.1920 р. вірменський наступ було відбито, але це дозволило РСЧА розпочати вторгнення з півночі, й без бою 28.04.1920 р. зайняти Баку. АДР припинила своє існування.

Під час Першої світової війни Південний Азербайджан був окупований у 1915 р. російськими військами, у 1917–1920 рр. – англійськими. Навесні 1918 р. збройні загони «Дашнакцутюн» вчинили масову розправу над азербайджанськими тюрками в містах: Урмія, Хой, Сельмас, Тебріз, у результаті якої загинули десятки тисяч осіб.

Національно-визвольний рух у Південному Азербайджані очолив шейх Мухаммед Хіябані. Після перемоги збройного повстання в Тебрізі 07.04.1920 р. Азербайджан було перейменовано на Азадистан (Вільну країну). Після цього повстання відбулися у Хої, Ардебілі, Астарі, Мераґе, Агарі та Зенджані. Не бажаючи коритися внутрішній реакції та англійським завойовникам, 23.06.1920 р. азербайджанці сформували в Тебрізі національний уряд на чолі з М. Хіябані, який виступав за отримання автономії у складі майбутнього демократичного Ірану. У вересні 1920 р. Тебріз було взято іранськими військами, Хіябані вбито, а повстання потоплене в крові.

28.04.1920 р. Тимчасовий революційний комітет на чолі з Наріманом Нариманов проголосив Азербайджанську Соціалістичну Радянську Республіку та звернувся до уряду РРФСР з офіційним проханням негайно надати допомогу. Перший радянський уряд Азербайджану очолив Н. Нариманов (1920–1922). Долаючи збройний опір в Ґянджі, Карабаху, Заґаталі, Шемкірі, Ленкорані, до кінця червня 1920 р. РСЧА встановила контроль над більшою частиною території Азербайджану. 30.09.1920 р. АзРСР та РСФРР уклали договір про військово-економічний союз, який передавав під контроль Москви військові органи, народне господарство, зовнішню торгівлю, органи юстиції, залізничний транспорт, поштово-телеграфний зв'язок.

У липні–листопаді 1920 р. територія Нахчивану знаходилася під спільним контролем радянських та турецьких військ, які унеможливили захоплення цих земель

військами буржуазної Республіки Вірменія. 28.07.1920 р. було створено Нахчиванську Радянську Соціалістичну Республіку. Перебування Нахчивану у складі Азербайджану було закріплено за результатами опитування місцевого населення у січні 1921 р. (за – 90 %) та умовами радянсько-турецького Московського договору 16.03.1921 р.

У питанні приналежності «спірних» територій Радянська Росія підтримувала Вірменію та Грузію. У грудні 1920 р. між Радянською Росією та Вірменією був укладений договір, за яким Занґезур закріплювався за Вірменією, що перетворило Нахчиван на ексклав Азербайджану. У 1921 р. Грузії була передана центральна частина Борчалінського повіту. 07.06.1923 р. під тиском Москви Баку був змушений створити Автономну область Нагірного Карабаху з більшістю вірменського населення у складі Азербайджану (з 1936 р. – Нагірно-Карабахська автономна область (НКАО).

З літа 1920 р. в країні розпочався червоний терор: до серпня 1921 р. за політичним мотивами було розстріляно 48 тис. осіб, в основному інтелігенція; на кордоні з Вірменією було зруйновано 250 мусульманських сіл; у 1920 р. запроваджена насильницька продовольча розверстка, яка розоряла селян; 15.05.1920 р. були заборонені всі релігійні обряди та свята.

Радянська влада негайно розпочала кардинальну перебудову соціально-економічних відносин. За декретом про землю від 06.05.1920 р., всі панські та релігійні землі були передані селянам; упродовж 1920 р. націоналізовано всі нафтопромисли, банки, заводи, фабрики, Каспійський торговий флот.

06.05.1921 р. на І з'їзді Рад Азербайджану була прийнята перша Конституція Азербайджанської СРР. Діяльністю рад керувала КП(б)А, керівництво якою на всіх етапах здійснювалося з Москви.

12.03.1922 р. Азербайджан, Грузія і Вірменія підписали союзний договір та утворили Закавказьку Соціалістичну Федеративну Радянську Республіку (ЗСФРР), яка 30.12.1922 р. увійшла до складу СРСР. З 05.12.1936 р. Азербайджан увійшов до СРСР на правах союзної республіки.

У процесі формування нового соціально-економічного ладу економіка Азербайджану була значною мірою поставлена в залежність від центру. У 1926 р. була прийнята програма індустріалізації Азербайджану на п'ять років з акцентом на розвиток нафтової промисловості та завершення її технічної реконструкції. Станом на 1931 р. нафтова промисловість АзРСР забезпечувала понад 60 % всього видобутку нафти в СРСР.

За підсумками другої п'ятирічки (1933–1937), Азербайджан опинився на третьому місці в СРСР за обсягами капіталовкладень.

Насильницька колективізація була розпочата у 1929 р. Конфіскація всього рухомого майна населення, політика ліквідації куркульства як класу спричинила рух опору в Азербайджані. Особливо потужне повстання у 1930 р. відбулось у Шакінському р-ні. Воно було жорстоко придушене. Станом на 1937 р. 86,5 % селянських господарств були об'єднані в колгоспи.

У результаті репресій 1930-х рр. в Азербайджані, за різними даними, загинуло від 70 до 120 тис. осіб. Республікою тоді керував Мір Джафар Баґіров, перший секретар ЦК Компартії АзРСР (1933–1953).

Упродовж 1920–1930-х рр. в Азербайджані було закрито понад 2,8 тис. мечетей. Здійснений за ініціативою Москви перехід писемності спочатку з арабського алфавіту на латинський у 1922 р. (остаточно з 1929 р.), а потім на кирилицю у 1939 р., завдав відчутного удару культурі азербайджанського народу, оскільки віддаляв його від тюркомовної скарбниці

національно-культурної спадщини та мусульманського і східного світу загалом.

Водночас в Азербайджані була ліквідована неписьменність, створена широка мережа навчальних закладів різного рівня, установ охорони здоров'я. У 1923 р. була створена азербайджанська кіностудія, у 1926 р. азербайджанське радіо. Станом на початок 1940-х рр. в АзРСР вже діяли 16 вищих навчальних закладів та 18 театрів. 23.01.1945 р. була створена Академія наук Азербайджанської РСР.

На фронтах Другої світової війни у складі РСЧА воювали понад 600 тис. осіб, мобілізованих в Азербайджані. Зокрема було сформовано п'ять національних азербайджанських дивізій. Понад 100 тис. вихідців з Азербайджанської РСР за мужність і героїзм були нагороджені орденами і медалями СРСР, 128 із них було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, 400 тис. загинуло.

Бакинська нафта відіграла важливу роль у забезпеченні перемоги СРСР над фашизмом. Під час війни в АзРСР було розпочато виробництво високооктанового авіаційного бензину на основі нової технології, розробленої під керівництвом академіка Ю. Маммедалієва, та 36 різновидів мастил і 8 видів дизельного палива. В республіці вироблялося понад 130 видів зброї, зокрема – ракети «Катюша», кулемети «Шпагін», винищувачі «Як-3» та ін.

У 1941 р., за погодженням з Іраном, війська СРСР окупували північ країни (Південний Азербайджан). Після війни Москва намагалася реалізувати свої наміри щодо приєднання Іранського Азербайджану до СРСР. На Великих національних зборах Південного Азербайджану 12.12.1945 р. у Тебрізі був сформований Національний уряд на чолі з лідером Азербайджанської демократичної партії С. Пішеварі, що стало визначним проявом національного визвольного руху азербайджанського народу проти реакційного шахського режиму Ірану. Уряд Пішеварі провів низку реформ, зокрема – земельну та виборчу. 12.12.1946 р. демократичний устрій Південного Азербайджану було ліквідовано силами урядових іранських військ. До АзРСР виїхали понад 15 тис. осіб.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

У 1945 р. керівництво Вірменської РСР намагалось переконати Москву передати Нагірний Карабах Вірменії. М. Баґіров погодився на це, але без м. Шуша та за умови включення до складу АзРСР території Занґезура, де проживало азербайджанське населення. Після цього питання було зняте з порядку денного.

Повоєнне напруження між СРСР і Туреччиною та плани Москви щодо переселення закордонних вірменів до Вірменії стало причиною переселення у 1948–1956 рр. 100 тис. азербайджанців з Вірменської РСР в Кура-Араксинську низовину Азербайджану. У 1964 та 1977 рр. знову піднімалось питання передачі Нагірного Карабаху Вірменії.

Найвищим органом державної влади Азербайджанської РСР була її Верховна рада, а в період між сесіями – Президія Верховної ради АзРСР.

Роки правління першого секретаря ЦК Компартії АзРСР Імама Мустафаєва (1954–1959) вважаються початком національного пробудження в Азербайджані. У цей період, внаслідок активного припливу азербайджанської сільської молоді, було досягнуто чисельної переваги азербайджанців в інтернаціональному Баку. У 1956 р. Конституцію АзРСР було доповнено статтею про державний статус азербайджанської мови. Москва сприйняла це як прояв націоналізму. І. Мустафаєва було усунено з посади, а статтю вилучено з Конституції.

У 1969–1982 рр. першим секретарем ЦК Компартії АзРСР і керівником республіки був Гейдар Алієв. У 1978 р. в нову Конституцію АзРСР було повернуто статтю про державний статус азербайджанської мови.

У 1980-х рр. в Азербайджані, як і в цілому в СРСР, все більше брали гору екстенсивні засади розвитку, стали проявлятися застійні явища, масових масштабів набирало соціальне невдоволення, зростала напруженість у міжнаціональних відносинах.

У другій половині 1980-х рр. через Нагірний Карабах вибухнув конфлікт між Азербайджанською РСР і Вірменською РСР. У жовтні 1987 р. на мітингах у Єревані вперше публічно прозвучали вимоги передачі НКАО Вірменії. 20.02.1988 р. депутати вірменського походження Ради народних депутатів НКАО проголосували за приєднання області до Вірменської РСР, а 01.12.1989 р. Верховна рада Вірменської РСР ухвалила рішення про приєднання Нагірного Карабаху.

У серпні 1988 р. азербайджанська інтелігенція створила опозиційну партію – Народний фронт Азербайджану (НФА).

У січні 1988 р. в Баку з'явилися перші біженці-азербайджанці з Вірменської РСР. 22.02.1988 р. недалеко від с. Аскеран невідомі вбили двох азербайджанців, що були не згодні з діями вірменських депутатів НКАО. Натомість у азербайджанському м. Сумгаїт 26–29.02.1988 р. стався масовий вибух етнічного насильства проти вірменів. У 1988 р. з Вірменії було вигнано близько 230 тис. азербайджанців. До Баку прибула велика кількість азербайджанських біженців з Вірменії, які 13–15.01.1990 р. вчинили розправу над місцевими вірменами.

Радянське керівництво фактично підтримувало вірменську сторону. 19.01.1990 р. уряд СРСР ввів у АзРСР надзвичайний стан, війська вчинили жорстоку розправу над мирним населенням. Діям частин Радянської Армії чинився опір. У період з 20.01 по 11.02.1990 р. було вбито 36 військовослужбовців і 131 місцевого жителя, серед яких були жінки і діти.

18.05.1990 р. парламент Азербайджану обрав першого секретаря ЦК КПА Аяза Муталібова президентом Азербайджану.

Після серпневого заколоту 1991 р. в Москві Верховна рада Азербайджану 30.08.1991 р. ухвалила Декларацію «Про відновлення державної незалежності Азербайджанської Республіки», а 18.10.1991 р. – прийняла Конституційний акт «Про державну незалежність Азербайджанської Республіки», яким проголосила Азербайджанську Республіку спадкоємицею АДР 1918–1920 рр. Конституційний акт підтримало 95 % населення країни на всенародному референдумі 29.12.1991 р.

На виборах 08.09.1991 р. президентом Азербайджану було безальтернативно обрано А. Муталібова, оскільки опозиційні кандидати бойкотували вибори. 14.09.1991 р. Компартія Азербайджану була розпущена.

02.09.1991 р. була проголошена Нагірно-Карабахська Республіка, 23.11.1991 р. Верховна рада Азербайджану скасовує автономію Нагірного Карабаху, а 06.01.1992 р. НКР проголошує свою незалежність.

На тлі військового конфлікту з Вірменією через Нагірний Карабах, який переріс у затяжну війну з втратою територій, в Азербайджані різко загострилось внутрішнє протистояння.

Після взяття вірменськими військами 26.02.1992 р. азербайджанського м. Ходжали в Нагірному Карабасі, у ході якого загинуло 613 осіб, А. Муталібов під тиском опозиції подав у відставку. Із захопленням м. Шуша 08.05.1992 р. вірмени повністю окупували Нагірний Карабах, а після взяття м. Лачин 18.05.1992 р. утворився коридор для прямого зв'язку з територією Вірменії.

На парламентських виборах 1992 р. переміг керівник НФА Абульфаз Ельчібей (за – 59,4 %). Проте новому президенту не вдалося стабілізувати ситуацію в країні, хоча з її території і були виведені російські військові бази. Підкреслений акцент на ідеї тюркської солідарності не був конвертований в реальні політичні преференції з боку Туреччини.

Невдачі у ході військового протистояння з Вірменією і некомпетентність уряду викликали кризу влади та дезінтеграційні процеси. Так, полковник С. Гусейнов 04.06.1993 р. захопив м. Ґянджу й оголосив похід на Баку, а полковник А. Гумбатов 15.06.1993 р. – м. Ленкорань та проголосив 07.08.1993 р. Талиш-Муганську Автономну Республіку. Ситуація набула критичної межі, коли А. Ельчібей поїхав до рідного села в Нахчиван і відсторонився від влади.

У цій кризовій ситуації головою Міллі меджлісу 15.06.1993 р. було обрано Г. Алієва. Після того як на референдумі 29.08.1993 р. 98 % висловили недовіру президенту А. Ельчібею, на президентських виборах 1993 р. переміг Г. Алієв (за – 98,73 %). Йому довелося приймати непопулярні рішення стосовно військової агресії Вірменії, долати загрозу громадянської війни й економічну кризу, які призвели до паралічу державних інститутів Азербайджану, проводити виважені заходи щодо консолідації суспільства.

З метою послаблення тиску з боку Росії Азербайджан 24.09.1993 р. став членом СНД.

05.05.1994 р. представники Азербайджану, НКР і Вірменії підписали за посередництва Росії Бішкекський протокол про припинення вогню. У підсумку воєнної агресії 20 % азербайджанських земель – територія Нагірного Карабаху і прилеглих до нього семи районів – були окуповані Вірменією. У ході Першої Карабахської війни (1988–1994) 20 тис. азербайджанців було вбито, 100 тис. поранено, понад 700 тис. стали вимушеними переселенцями.

04.10.1994 р. була ліквідована спроба державного перевороту прихильників прем'єр-міністра Азербайджану С. Гусейнова (1993–1994), а 13–17.03.1995 р. – загону поліції спеціального призначення на чолі з Р. Джавадовим.

Запорукою консолідації й перетворень стали відхід від крайнього націоналізму НФА та розроблена Г. Алієвим концепція національної ідеї – азербайджанства, що означає збереження своєї національної приналежності, національно-духовних цінностей та збагачення їх шляхом інтеграції з загальнолюдськими цінностями.

Стратегічно важливим кроком для розвитку національної держави стало прийняття на всенародному референдумі 12.11.1995 р. Конституції АР. Згідно з Конституцією, законодавчу владу в країні здійснює Міллі меджліс (125 депутатів). У гілці виконавчої влади уряд підпорядковується і підзвітний президенту. Президент держави обирається на п'ятирічний термін (з 2016 – на семирічний). Специфічна риса азербайджанської конституційної моделі – системоутворююча роль президентства як центрального інституту владної конструкції.

Прийняття Конституції сприяло стабілізації суспільно-політичного процесу в Азербайджані та зміцненню політичної системи. У 1998 р. Г. Алієв був переобраний президентом Азербайджану на другий термін (за – 77,7 %).

Одним із важливих інструментів зміцнення владної вертикалі в республіці і концентрації політичної влади в руках Г. Алієва в 1993–2003 рр. став системний контроль над ЗМІ. За президентства Г. Алієва в країні посилився авторитаризм та сформувалась система «керованої демократії».

У 2001 р. в країні було завершено розпочатий у 1992 р. перехід азербайджанського письма на латинський алфавіт.

З середини 1990-х рр. правлячою партією Азербайджану є правоцентристський «Новий Азербайджан», який вигравав вибори у 1995/1996, 2000/2001, 2005/2006, 2010, 2015, 2020 рр. Основними опозиційними партіями Азербайджану є НФА та «Мусават».

На президентських виборах 2003 р. переміг син Г. Алієва Ільхам Алієв (за – 76,84 %). І. Алієв, приділивши більше уваги розвитку економічної сфери і певній лібералізації ринку, в усьому іншому продовжив курс батька.

Г. Алієв зміцнив зв'язки з Туреччиною і західними країнами, разом з тим зберігши співпрацю з Росією. У 1997 р. було підписано Договір про дружбу, співпрацю і взаємну безпеку між АР та РФ. Водночас у 1997 р. Азербайджан, Грузія, Україна та Молдова з метою налагодження транспортного коридору, поглиблення торгових відносин та ослаблення впливу Москви на пострадянському просторі, створили організацію ГУАМ.

Надалі І. Алієв був переобраний президентом у 2008 (за – 88,73 %), 2013 (за – 84,54 %), 2018 (за – 86,22 %) рр. За результатами конституційного референдуму, що відбувся в Азербайджані у 2016 р., в політичній системі введена посада першого віце-президента і двох віце-президентів Азербайджану.

Економічне зростання АР разом із розбудовою збройних сил стали дієвими чинниками повернення непідконтрольних територій. У результаті бойових дій 2016 р. було звільнено декілька сіл Тертерського, Джебраїльського і Ґоранбойського районів. Надалі, в результаті півторамісячної Другої Карабахської війни 2020 р., азербайджанська армія при політичній та військовій підтримці Туреччини завдала військової поразки Вірменії. За умовами мирної угоди 10.11.2020 р., підписаної Вірменією, Азербайджаном і Росією, під контроль Баку повертались Кельбаджарський, Аґдамський і Лачінський райони, а також південь Карабаху з м. Шуша.

У ході військової операції армії Азербайджану 19-20.09.2023 р. НКР капітулювала і припинила своє існування, а всі її землі були остаточно повернуті до складу Азербайджанської Республіки.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У післявоєнні десятиліття Азербайджан добивався значної динаміки соціально-економічного розвитку. Інтенсивно розвивалися основні галузі промисловості: нафтогазовидобувна, нафтогазопереробна, хімічна і нафтохімічна, машинобудування, чорна та кольорова металургія, видобуток залізної руди.

В АзРСР були побудовані нові промислові центри: Сумґаїт (хімічний завод – 1945, трубопрокатний завод – 1948, завод синтетичного каучуку – 1953, алюмінієвий завод – 1955), Мінґачевір (ГЕС – 1954), Дашкесан (гірничо-збагачувальний комбінат – 1954), газопровід «Баку–Тбілісі–Єреван».

У 1949 р. на зведеній у Каспійському морі платформі «Нафтові Камені» вперше в світі почали видобувати нафту з дна моря. У 1953 р. почав працювати новий промисловий гігант – Новобакинський нафтопереробний завод. У 1965 р. в Азербайджані було видобуто 21,5 млн тонн нафти. У 1960–1980-х рр. Азербайджан випускав 70 % нафтового обладнання в СРСР.

У 1970–1980 рр. в Азербайджані було відкрито понад 130 нових підприємств, не пов'язаних із нафтовим сектором, наприклад, у 1975 р. – завод кондиціонерів у Баку. В республіці отримало значне розширення виготовлення бавовняних, шовкових і вовняних тканин. АзРСР була однією з основних постачальниць в інші радянські республіки овочів

(особливо ранніх сортів), фруктів, винограду, чаю.

Найбільш швидкими темпами АзРСР розвивалася в 1970–1985 рр., коли було побудовано понад 200 промислових об'єктів. Фактично створювалися цілі нові галузі: електротехніка, радіоелектроніка, приладобудування, сільськогосподарське машинобудування тощо.

У 1980 р. об'єм випуску продукції промисловості в Азербайджані перевищив рівень 1940 р. у 8,3 разу, обсяг виробництва валової продукції сільського господарства зріс у 3,5 разу. Важливе значення для сільського господарства мало розширення площ зрошуваних земель, які в 1985 р. досягли понад 1,2 млн га.

Економіка Азербайджану розвивалася як частина економіки СРСР та була орієнтована значною мірою на співпрацю з союзними республіками. У 1989 р. на частку міжреспубліканського обміну Азербайджану припадало майже 94 % всього вивезення і 73 % всього ввезення продукції.

Кінець 1980 – початок 1990-х рр. стали важким випробуванням для соціально-економічного розвитку Азербайджану. Війна у Нагірному Карабасі, розрив міжреспубліканських господарських зв'язків внаслідок розпаду СРСР, втрата ринку сировини, ринку збуту продукції зумовили значне падіння виробництва та величезне соціальне напруження.

У 1992–1995 рр. середньорічні темпи зниження ВВП становили 19,3 %, а сумарний економічний спад досяг майже 60 % (оцінка МВФ); середньорічні темпи інфляції становили понад 1000 % (1994 – 1664 %). Неплатежі, бюджетний дефіцит стали звичайним явищем, валютні резерви держави були практично вичерпані. Безробіття, порівняно з 1990 р., збільшилося в шість разів. Понад 60 % жителів країни опинилися за межею бідності.

15.08.1992 р. в Азербайджані була введена в обіг національна валюта – манат, у 1994 р. юридичні та фізичні особи отримали право вільної торгівлі із закордонними країнами. Лише після підписання азербайджансько-вірменської угоди про припинення вогню у 1994 р. та стабілізації політичної обстановки, економічний спад був зупинений.

Ринкові перетворення в Азербайджані були спрямовані в основному на розвиток приватної ініціативи та інтеграцію країни у світову економіку через підписання нафтових контрактів, залучення іноземних інвестицій в економіку країни, приєднання її до стратегічних економічних проектів міжнародного значення. У 1996 р. відбувся перелом в динаміці основних макроекономічних показників та відновилося економічне зростання.

Структурні реформи в країні найбільш інтенсивно проводилися в 1995–1998 рр. У цей період було проведено вивільнення цін, уніфікований обмінний курс, відбулося скасування майже всіх обмежень на імпорт і експорт, завершена приватизація малих підприємств, роздрібної торгівлі, об'єктів громадського харчування і служб побуту. У найкоротші терміни була створена законодавча база ринкової економіки. Станом на 1997 р. було приватизовано 10,1 тис. малих державних підприємств.

Мірою здійснення програми реформ слугувало зниження до мінімуму інфляції (у 1995 – 85 %, у 1996 – 28 %, у подальші роки – 1-2 % на рік). Сумарне зростання ВВП країни протягом 1995–2001 рр. склало 40 %. При цьому активізувались зусилля, спрямовані на зниження безробіття й усунення кризи в галузях економіки, не пов'язаних з нафтою.

Важливим кроком на шляху економічних перетворень стало прийняття у 1996 р. закону про земельну реформу, що ввів приватну власність на землю для громадян країни.

Це створило правову базу для формування земельного ринку і нових економічних відносин на селі, було розформовано понад 1,3 тис. колгоспів та радгоспів і створено приблизно 35 тис. фермерських господарств.

Для підтримки реформ у сільському господарстві був прийнятий у 1999 р. закон про звільнення на п'ять років виробників с/г продукції від податків, про списання боргів з податків у бюджет і про продаж за пільговими цінами сільгоспвиробникам палива. Спад в аграрному секторі був подоланий у 1998 р., і з того часу виробництво відбувається за зростаючою динамікою.

У 1996 р. було розпочато приватизацію середніх і великих промислових підприємств. Для більш активного залучення в країну іноземних інвестицій Азербайджан здійснює політику «відкритих дверей». На початку 2000-х рр. в країні налічувалось вже понад 200 іноземних компаній. У 2003 р. частка приватних підприємств складала 57 % ВВП, у 2006 р. – 75,8 %.

Відновлення зростання економіки Азербайджану нерозривно пов'язане з освоєнням нафтових ресурсів на шельфі Каспійського моря за рахунок залучення масштабних іноземних інвестицій. У 1994 р. було укладено так званий «контракт століття» на 30 років про експлуатацію та пайовий розподіл продукції глибоководних родовищ Азері, Чіраґ і Ґюнешлі за участі 13 компаній із восьми країн світу. Передбачувані запаси нафти на цих родовищах складають 730 млн тонн. Згідно з контрактом, 80 % прибутку від продажу нафти отримує Азербайджан, 20 % – інвестиційні компанії. Надалі була підписана ще низка угод за участю 41 нафтової компанії з 19 країн світу.

Сумарний приплив прямих іноземних інвестицій в 1996–2000 рр. склав 3,3 млрд дол. США. В результаті стався підйом економіки за рахунок активного розвитку галузей, пов'язаних з нафтовою промисловістю, – будівництва, транспорту і зв'язку.

Для продажу нафти на європейських ринках було збудовано два нафтопроводи: Баку–Новоросійськ (РФ) (1997) і Баку–Супса (Грузія) (1999). У 2006 р. було запущено нафтопровід «Баку–Тбілісі–Джейхан» (Туреччина) довжиною близько 1760 км. Станом на кінець 2021 р. нафтопроводом було прокачано 500 млн тонн азербайджанської, туркменської, казахської і російської нафти.

Станом на 2021 р. прибуток від нафтогазового сектору складав близько 60 % ВВП Азербайджану. Ключовим оператором на ринку нафти в Азербайджані є державна компанія SOCAR. У 2019 р. її видобуток нафти становив 7,6 млн тонн.

Другим за величиною сектором азербайджанської економіки є сільське господарство. На с/г угіддя припадає 46 % від загальної площі країни (приблизно 4 млн га), при цьому половину з них займають пасовища. Тут вирощують зернові, технічні (бавовна, тютюн), субтропічні (гранат, чай, цитрусові, хурма) культури, виноград. Виробляється натуральний шовк.

За даними Відділу статистики ООН, зовнішньоторговельний оборот Азербайджану товарами і послугами (у поточних цінах) у 1991 р. складав 5,4 млрд дол. США (експорт – 2,8 млрд, імпорт – 2,5 млрд), у 1995 р. – 2,6 млрд у 2000 р. – 2.1 млрд, у 2005 р. – 15,3 млрд, у 2008 р. – 43,5 млрд, у 2009 р. – 33,1 млрд, у 2013 р. – 55,4 млрд, у 2016 р. – 34,1 млрд, у 2019 р. – 41,3 млрд , у 2023 р. – 60,6 млрд (експорт – 35,5 млрд, імпорт – 25 млрд).

У 2020 р. 87 % азербайджанського експорту товарів складали нафта та нафтопродукти; 2,56 % – фрукти і горіхи, 1,85 % – овочі. 30 % експорту товарів із Азербайджану в 2020 р. припадало на Італію, 18,9 % – на Туреччину, 5,16 % – на Росію; 18,2 % імпорту товарів

припадало на Росію, 14,5 % – на Туреччину, 13,1 % – на Китай, 5,92 % – на США, 5,43 % – на Німеччину.

Узагальнюючими показниками розвитку економіки Азербайджану за 1990–2020 рр., бачимо зростання ВВП країни у 7,4 разу та у понад 5 разів ВВП на душу населення.

ВВП Азербайджану в поточних цінах, за даними Відділу статистики ООН, у 1990 р. склав 6,5 млрд дол. США, у 1995 р. – 3,08 млрд, у 2000 р. – 5,2 млрд, у 2004 р. – 8,6 млрд, у 2006 р. – 20,9 млрд, у 2010 р. – 52,9 млрд, у 2014 р. – 75,2 млрд. У 2016 р. ВВП знизився до 37,8 млрд, потім почалось повільне зростання до 48 млрд. у 2019 р., 72,3 млрд у 2023 р.

УКРАЇНСЬКО-АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІ ВІДНОСИНИ ДО 1991 р.

Витоки відносин між українським та азербайджанським народами сягають часів Київської Русі, коли у X–XIII ст. країни з'єднував торговий шлях: Київ–Булгар–Волґа–Ітиль–Дербенд–Баку–Ґілян–Ардебіль–Тебріз. Окрім торгівлі, у 909–910, 913/914, 944/945, 987, 1030–1032 рр. руси здійснили військові походи на землі Азербайджану. У 913 р. вони пограбували околиці м. Баку, а в 944 р. – м. Барда.

До російсько-перської війни за Південний Кавказ 1796 р. росіянами було залучено козацьку флотилію та два піших козацьких полки на чолі з кошовим отаманом Антіном Головатим. У боях українські козаки участі не брали. Отаман помер під час походу в 1797 р. та був похований на острові Сарі (зараз Ленкоранський р-н).

У розвитку літературних взаємозв'язків українського та азербайджанського народів XIX ст. особливе місце належить М. Гулаку. Відбуваючи заслання, він жив у Ґянджі, досліджував творчість Нізамі Ґянджеві, перекладав на українську та інші мови з оригіналу твори М. Ахундова. Ним також було зібрано цінний матеріал про життя і творчість М. Ваґіфа, а також азербайджанський фольклор.

Перші групи українських мігрантів наприкінці XIX ст. оселилися на теренах Азербайджану у зв'язку з інтенсивним видобутком нафти.

Перше українське товариство в Азербайджані – товариство «Просвіта» ім. Т. Шевченка – було засноване у м. Баку в 1907 р. (діяло до 1920 р.). За ініціативи українців і за підтримки місцевої інтелігенції у 1907 р. в м. Заґатала був установлений бюст Т. Шевченка.

Після проголошення у травні 1918 р. незалежності АДР генеральним консулом у Баку в липні 1918 р. був призначений Олексій Кулинський. 10.10.1918 р. в Києві як орган національного самоврядування азербайджанців був створений Комісаріат Азербайджану в Україні на чолі з Джелілем Садиковим, який фактично виконував функції консула. 01.11.1918 р. Юсиф Везір (Чеменземінлі) був призначений першим послом АДР в Українській Державі, але не зміг добратися до Києва. У лютому 1919 р. до АДР прибула Особлива дипломатична місія УНР на чолі з Іваном Красковським.

На міжнародній арені азербайджансько-українська співпраця відобразилася у підписанні на Паризькій мирній конференції 17.06.1919 р. спільної ноти протесту проти визнання Верховною радою Антанти уряду О. Колчака єдиним законним урядом на всьому постімперському просторі.

Широкий спектр економічних та культурних відносин сформувався між українським та азербайджанським народами у радянський період. Свій внесок у розвиток Азербайджану здійснили українські інженери, котрі освоювали нафтові промисли в Каспійському морі, будували Сумґаїтський трубопрокатний комбінат, Ґянджинський алюмінієвий завод, Мінґачевірське водосховище, ГЕС, водоканали тощо.

Досить чисельною була група студентської молоді із АзРСР, яка навчалася у ВНЗ УРСР. У радянський період багато представників української інтелігенції жили і працювали в Баку. Зокрема, О. Багрій, професор Бакинського університету, який у співавторстві з Х. Зейналли уклав першу збірку азербайджанських казок «Азербайджанські й тюркські казки» (1935). У 1934 р. в Баку вийшло перше неповне видання «Кобзаря» у перекладі відомих поетів А. Джавада і М. Мушфіґа. У 1979 р. у м. Заґатала було встановлено барельєф Т. Шевченка.

В Азербайджані масовими тиражами видавалися перекладені азербайджанською мовою твори Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, П. Тичини, М. Рильського, О. Гончара, І. Драча та багатьох інших українських поетів і прозаїків. В Україні видавались твори Нізамі Ґянджеві, М. Фізулі, Дж. Маммедґулізаде, М. Ахундова, М. Джалала, Ю. Чеменземінлі, М. Гусейна, С. Вургуна, С. Рустама, Р. Рзи та інших.

За переписом населення 1989 р., в Україні проживало 36,9 тис. азербайджанців, в Азербайджані – 32,5 тис. українців.

УКРАЇНСЬКО-АЗЕРБАЙДЖАНСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Азербайджан визнав незалежність України 06.12.1991 р., 31.01.1992 р. було встановлено дипломатичні відносини між двома країнами. 05.05.1996 р. у Баку Україна відкрила своє Посольство в Азербайджані; Посольство Азербайджану в Україні було відкрите 12.03.1997 р. у Києві. Першим послом України в Азербайджанській Республіці був Борис Алексенко (1997–2004); першим послом АР в Україні був Назім Ібрагімов (1997–2001).

Чинна українсько-азербайджанська договірно-правова база станом на початок 2021 р. складає понад 140 міжнародних угод. Головними з них є Договір про дружбу та співробітництво від 09.12.1992 р. і Договір про дружбу, співробітництво та партнерство від 16.03.2000 р., що визначають основні напрями, форми та методи співробітництва між державами. Важливим політичним документом є Декларація про дружбу та стратегічне партнерство між Україною й Азербайджанською Республікою від 22.05.2008 р., що визначає рівень співробітництва між державами як стратегічний.

Україна та Азербайджан досягли повного взаєморозуміння з ключових питань двосторонніх взаємин: не існує жодних міждержавних проблем, натомість відносинам притаманна незмінна взаємопідтримка державного суверенітету та територіальної цілісності на міжнародній арені.

Україна послідовно підтримувала зміцнення армії Азербайджану, експортуючи зброю. Так, лише впродовж 2004–2010 рр. з України до АР було поставлено 45 танків Т-72, 102 БТР, 55 буксованих гаубиць Д-30, 54 самохідних гаубиць 2С1 «Гвоздика», 6 самохідних гаубиць 2С3 «Акація», 10 винищувачів МіГ-29, 12 вертольотів Мі-24 та інше озброєння.

Баку мав прихильність Києва під час звільнення Азербайджаном наприкінці 2020 р. окупованих територій Нагірного Карабаху та прилеглих районів.

Найвищим механізмом двосторонньої взаємодії є Рада Президентів України та Азербайджанської Республіки, створена у 2009 р. Президенти Азербайджану відвідували Україну в 1992 (А. Ельчибей), 1997, 1999 (Г. Алієв), 2004, 2005, 2006, 2008, 2010, 2011, 2013 (І. Алієв) роках ; президенти України у 1995, 1998, 2000 (Л. Кучма), 2006, 2007, 2008 (двічі), 2009 (В. Ющенко), 2011, 2012 (В. Янукович), 2016 (П. Порошенко), 2019, 2020 (В. Зеленський) роках.

В енергетичному балансі України азербайджанська нафта у 2020 р. складала 62 %

від загального обсягу імпортованої нафти. Основним споживачем азербайджанської нафти марки AzerLight в Україні з 2016 р. є Кременчуцький НПЗ. З 2011 р. здійснюється транспортування AzerLight територією України на ринки країн ЦСЄ з використанням нафтопровідних систем «Одеса – Броди» та «Дружба».

Станом на 2021 р. в Україні діяло 143 компанії з азербайджанським капіталом. З 2013 р. в Україні здійснюється масштабний інвестиційний проект розвитку української мережі АЗС компанії SOCAR Energy Ukraine. Станом на червень 2021 р. було інвестовано понад 300 млн дол. США, працюють 62 АЗС. У 2020 р. азербайджанська група компаній NEQSOL Holding придбала 100 % активів мобільного оператора Vodafone Україн» за 734 млн дол. США.

В АР станом на 2021 р. функціонує 212 компаній з українським капіталом. Наприклад, в Азербайджані діє торговельна мережа «Українські продукти» (10 торгових одиниць у м. Баку та 1 в м. Ґянджа).

Зовнішньоторговельний оборот між Україною й Азербайджаном (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 335 млн дол. США (експорт – 302 млн, імпорт – 33 млн), у 2010 р. – 1 млрд 600 млн дол. Це був найбільший за роки незалежності обсяг зовнішньоторговельного обороту між країнами. Надалі розпочався спад у двосторонній торгівлі, який у 2016 р. сягнув 321 млн дол. З 2017 р. імпорт з Азербайджану в Україну почав суттєво переважати експорт – оборот 806 млн (експорт – 384 млн, імпорт – 422 млн), у 2019 р. – 1 млрд 104 млн, у 2020 р. – 716 млн, у 2021 р. – 1 млрд 159 млн дол. США (експорт – 450 млн, імпорт – 709 млн).

У 2020 р. 47,3 % українського експорту до АР склала продукція АПК, хімічної промисловості – 15,2 %, деревообробної – 13,2 %, металургії – 13,0 %, машинобудування – 9,6 %; 90,5 % імпорту з Азербайджану складала продукція хімічної промисловості, АПК – 4,0 %.

Співпраця між двома країнами у сфері освіти регулюється на основі міжурядової угоди про взаємне визнання та еквівалентність документів про освіту та вчені звання 2000 р. Чисельність азербайджанських студентів у ВНЗ України у 2019 р. становила 6,2 тис. осіб, що є третім показником серед іноземних студентів в Україні.

З 1998 р. українську мову викладають у Бакинському слов'янському університеті. В Україні у рамках співпраці з БСУ Центри азербайджанської мови і культури були відкриті у Полтавському університеті економіки і торгівлі (2011) та Київському національному лінгвістичному університеті (2013), а на базі Міжрегіональної академії управління персоналом з 2000 р. функціонує Українсько-Азербайджанський інститут соціальних наук ім. Гейдара Алієва.

У лютому 2022 р. з нагоди 30-річчя встановлення дипломатичних двосторонніх відносин в КНУ імені Тараса Шевченка урочисто були відкриті барельєф Ю. Везіра та аудиторія його імені за сприяння Посольства Азербайджанської Республіки в Україні.

Важливим напрямом двостороннього співробітництва є налагодження міжрегіональних партнерських відносин. Станом на 2021 р. відповідні угоди про співробітництво підписали: м. Київ – м. Баку (1997); м. Черкаси – м. Сумґаїт (2003); м. Ірпінь – Ґарадагський район м. Баку (2003); м. Трускавець – м. Ґуба (2019); м. Одеса – м. Ґянджа (2019); Львівська ОДА – Нахчиванська АР (2020) та ін.

За переписом населення 2001 р., в Україні проживало 45,1 тис. азербайджанців, а в Азербайджані – 29 тис. українців (2009 – 21,5 тис.).

Після початку російського повномасштабного вторгнення в Україну 24.02.2022 р. українська громада Азербайджану поповнилась

5110 українськими біженцями від війни (станом на 31.12.2024).

У 1992 р. в Азербайджані було створено Українське відділення Республіканського товариства солідарності народів Азербайджану «Співдружність», на основі якого у 1997 р. була створена Українська громада ім. Т. Шевченка, у 1992 р. – Центр української культури ім. Лесі Українки у м. Сумґаїт, у 2012 р. – Український конгрес Азербайджану.

В Азербайджані, у м. Баку, встановлені пам'ятники Л. Українці (2006), Т. Шевченку (2008).

За сприяння Посольства України в Азербайджані у 2019 р. було відновлено українську недільну школу, що функціонує в приміщенні Українського культурно-освітнього центру при БСУ (заснована 2001). Українська громада ім. І. Франка діє у м. Сумґаїт, з 2019 р. у цьому місті розпочав роботу український культурно-освітній центр «Джерело» та недільна школа.

Найбільшою з українських організацій азербайджанців є Конгрес Азербайджанців України (1999). Практично кожна регіональна організація Конгресу має школу вихідного дня, де викладається азербайджанська мова та література, географія та історія, дітей знайомлять зі звичаями та традиціями азербайджанського народу. Також з 1990 р. у Києві існує Азербайджанський громадсько-культурний центр імені Ю. Чеменземінлі; з 1993 р. працює Азербайджанський культурний центр імені Н. Ґянджеві та «Азербайджанський дім» у Києві.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Азербайджані протягом 2000–2019 рр. були включені: Старе місто Баку з палацом Ширваншахів (XV ст.) і Дівочою вежею (XII ст.); історичний центр міста Шакі з ханським палацом (XVIII ст.); Культурний пейзаж наскельних малюнків Ґобустану з 6 тис. петрогліфів (VI–III тис. до н. е.).

До видатних об'єктів культурно-цивілізаційної та природної спадщини Азербайджану також відносяться: мавзолеї в Нахчивані (XII ст.); храм зороастрійців Атешґях (XVII ст.) на Апшеронському півострові; історичне місто Шуша (XVIII ст.); історичне місто Ордубад; Гірканський національний парк; захоронення зразків фауни і флори четвертинного періоду кірового озера Бінаґаді (190 тис. років тому); грязьові вулкани біля м. Льокбатан та м. Ґобустан; гора Бакинського ярусу; оборонні споруди на березі Каспію (V–XIV ст.).

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 2005–2017 рр. включила: колекцію 363-х середньовічних рукописів з медицини та аптечної справи Інституту рукописів Національної академії наук Азербайджану; рукописну копію 1572 р. збірки віршів Мухаммеда Фізулі «Діван».

До шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства в Азербайджані ЮНЕСКО віднесла: муґам (жанр азербайджанської традиційної музики); мистецтво азербайджанських ашуґів (співаків-поетів); традиційне мистецтво ткання азербайджанських килимів; майстерність виготовлення та мистецтво гри на тарі та кеманчі; човган (традиційна командна верхова гра); мистецтво виготовлення та носіння келаґаї (жіноча шовкова головна хустка); мідне виробництво в Лагічі; традиція приготування долми; яллі (кочарі, тензере) – колективні традиційні танці Нахчивану; Нар Байрамі (свято граната). Спільно з іншими країнами: свято Навруз; мистецтво мініатюри; культура приготування та переломлення хлібного коржа; народні легенди та музика героїчного епосу оґузів Діда Коркуда.

Електронні джерела:

Сайт Президента Азербайджанської Республіки: https://president.az/

Сайт Уряду Азербайджанської Республіки: https://nk.gov.az/az//

Сайт Міллі меджлісу Азербайджанської Республіки: https://meclis.gov.az/index.php?lang=az

Сайт Державного комітету статистики Азербайджанської Республіки: https://www.azstat.org/portal/

Сайт Посольства Азербайджанської Республіки в Україні: https://kiev.mfa.gov.az/ua

Сайт Посольства України в Азербайджанській Республіці: https://azerbaijan.mfa.gov.ua

Література:

История Азербайджана: С древнейших времён до 70-х гг. XIX в. – Баку, 2009. – 768 с.

История Азербайджана (с древнейших времён до первых десятилетий XXI в.) / под науч. ред. М. Абдуллаева. – Баку, 2016. – 452 с.

Ашурбейли С. Б. Государство Ширваншахов. – Баку, 1983. – 294 с.

Мустафаев Дж. М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – начало XIX в.). – Баку, 1989. – 128 с.

Гасанлы Д. История дипломатии Азербайджанской республики: в 3 т. – М., 2010. – Т.1 (1918–1920). – 574 с.; Т.2 (1920–1939). – 2013. – 720 с.

Гасанов А. Современные международные отношения и внешняя политика Азербайджана. – Баку, 2007. – 904 с.

Маммадов И. М. Армяно-азербайджанский конфликт: история, право, посредничество. – Тула, 2006. – 191 с.

Алиев Н. А. Нефть и нефтяной фактор в экономике Азербайджана в XXI веке. – Баку, 2010. – 244 с.

Денисенко А., Туркевич В., Шпаковськи Л. Лідер двох епох. Азербайджансько-українські відносини через призму життя і діяльності Гейдара Алієва. – К., 2013. – 323 с.

Кудряченко А. І., Солошенко В. В. Азербайджанська Республіка: засади успішних трансформаційних перетворень // Проблеми всесвітньої історії. – 2021. – №4(16). – С. 155–174.

Гасымлы М. Д., Купчик О. Р., Дамиров А. У. Украинско-азербайджанские политические отношения: история и современность. – К., 2014. – 152 с.

Ткач О. І., Крапівін О. А., Гадмалієв С. Б. Україна – Азербайджан: через довіру до партнерства. – Київ–Харків, 2012. – 245 с.

Жолонко Т. Українська діаспора Азербайджану та її внесок в азербайджанську культуру // Емінак. – 2018. – № 2 (22). – Т. 1. – С.103–107.

Алієва М. Утворення азербайджанської національної меншини в Україні та діяльність її національно-культурних товариств // Етнічна історія народів Європи. – 2005. – Вип.18. – С.115–119.

А. І. Кудряченко, В. В. Солошенко

ВІРМЕНІЯ

Сучасна назва держави: Вірменія (*вірм.* Հայաստան), Республіка Вірменія (*вірм.* Հայաստանի Հանրապետություն).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Топонім «Вірменія» як назву сатрапії Імперії Ахеменідів вперше зафіксовано на вирізьбленому за наказом перського царя Дарія I клинописному Бегістунському написі (521–520 до н. е.) як «Арміна» (𐎠𐎼𐎡𐎽𐎢) давньоперською та «Армінія» (𒁹𒀸𒅈𒁺𒅈𒀸) еламською.

Давньогрецькою етнонім «вірмени» у формі «арменії» (Ἀρμένιοι) згадується Гекатеєм Мілетським (бл. 550 – бл. 476 до н. е.) у його праці «Землеописи». Геродот (484–424 до н. е.) у своїй «Історії» згадує і «Арменію» (Ἀρμενία), і «арменіїв», Ксенофонт (бл. 430–355/354 до н. е.) у своєму «Анабазисі» – «Арменію» та «арменів».

Самі вірмени початково називали свою країну Hayk / «Гайк» (*вірм.* Հայք) від імені міфічного пращура вірменського народу. У Середньовіччі до цієї назви додався іранський суфікс «-стан» (земля), і країна стала називатися «Гайастан» (*вірм.* Հայաստան). Самоназва вірменів – hay.

Створення держави. Першим протодержавним утворенням вірменів вважається Арміна, яка виникла наприкінці VII ст. до н. е. Всі вірменські етнічні землі в межах однієї вірменської держави – Вірменського царства (Великої Вірменії) – було об'єднано Тіґраном II Великим (95–55 до н. е.).

Незалежність вірменської держави – Вірменського царства – вперше проголошено у 189 р. до н. е. Арташесом I. У сучасну епоху незалежність Вірменії була проголошена Вірменською національною радою 28.05.1918 р. Незалежність від СРСР було проголошено 23.09.1991 р. за підсумками референдуму 21.09.1991 р.

Історичні назви держави: Арміна (кінець VII – 550 до н. е.); Айраратське царство (331–200 до н. е.); Софенське (Цопкське) царство (331–94 до н. е.); Вірменське царство (Велика Вірменія) (189 до н. е. – 428 н. е.); Анійське (Ширакське) царство / Баґратідська Вірменія (885–1045); Васпураканське царство (908–1021); Карське царство (963–1064); Ташір-Дзораґетське (Лорійське) царство (978–1118); Сюнікське царство (987–1170); Держава Філарета Варажнуні (1071–1086); Кілікійське

вірменське князівство (1080–1198); Кілікійське вірменське царство (1198–1375); Республіка Вірменія (1918–1920); Республіка Гірська Вірменія (1921); Соціалістична Радянська Республіка Вірменія (1920–1936) у складі Федеративного Союзу Соціалістичних Радянських Республік Закавказзя (1922), потім у складі Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та в складі СРСР (1922–1936); Вірменська Радянська Соціалістична Республіка (1936–1990) у складі СРСР; Республіка Вірменія (з 1990).

Площа: 29,8 тис. км^2, що дорівнює 5 % території України.

Населення: 3 млн 076 тис. осіб (на 01.01.2025, Євростат).

Очікувана тривалість життя при народженні: 78,9 р. (чоловіки – 75,6; жінки – 82,2) (2023, Відділ статистики ООН).

Етнічний склад населення: вірмени – 98,1 %; єзиди - 1,1 % (2022, перепис).

Чисельність українців: 1005 (2022, перепис).

Столиця: Єреван (до 1936 – Ерівань, до 1828 – Іреван) – 1 млн 141 тис. осіб. **Найбільші міста:** Ґюмрі – 115 тис. осіб; Ванадзор – 78 тис.; Абовян – 50 тис.; Раздан – 49,5 тис. (на 01.01.2025, Статистичний комітет Республіки Вірменія).

Державна мова: вірменська. Давньовірменська мова (грабар) була проголошена державною царем Врамшапухом близько 404 р. н. е. Також була державною мовою у Кілікійському вірменському князівстві/царстві (XI–XIV ст.). У сучасну епоху вірменська мова набула статусу державної в 1919 р. Потім це було підтверджено у 1920 (Декрет Ревкому Вірменії), 1927 (Конституція СРРВ), 1937 та 1979 (Конституція ВРСР), 1990 (Декларація про незалежність), 1993 (Закон про мову), 1995 (Конституція Республіки Вірменія) рр.

Першу вірменську друковану книгу «Урбатаґірк» («П'ятнична книга») надрукував у Венеції у 1512 р. Акоп Мегапарт.

Релігійний склад населення: християни-монофізити (Вірменська апостольська церква, ВАЦ) – 95,2 %, інші християни – 1,8 %, єзиди – 0,5 % (2022, перепис). Вірменія є історично першою в світі християнською державою.

Державний устрій: республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Національні збори (з 1995). У 1937–1995 рр. вищим законодавчим органом Вірменії була Верховна рада, у 1922–1937 рр. – всевірменські з'їзди рад.

Першим загальновірменським законодавчим органом новітньої доби був Хорхурд Вірменської Республіки, який розпочав роботу 01.08.1918.

Діюча Конституція ухвалена на референдумі 05.07.1995 р. Діє зі змінами і доповненнями 2005 (референдум) та 2015 (референдум) рр.

Перша вірменська конституція, яка стосувалась території сучасної Вірменії, Конституція Соціалістичної Радянської Республіки Вірменія, була прийнята 02.02.1922 р. Першим Всевірменським з'їздом Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

Статус у відносинах з ЄС: не є членом ЄС. У 1996 р. підписана Угода про партнерство та співробітництво (чинна від 1999); у 2017 р. – Угода про всеохопне та розширене партнерство. Вірменія – учасник Європейської політики сусідства ЄС (з 2004), ініціативи «Східне партнерство» (з 2009).

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член СНД (з 1991); член ООН (з 1992), співзасновник ОДКБ (1992); співзасновник Організації Чорноморського

економічного співробітництва (1992); член ОБСЄ (з 1992); член Ради Європи (з 2001); член Євразійського економічного союзу (ЄАЕС; з 2015).

Розмір ВВП на душу населення: у 2023 р. (в поточних цінах), за даними ООН, складав 8228 дол. США (101 місце в світі); за даними МВФ – 8283 дол. США (82 місце в світі); за даними Світового банку – 8715 дол. США (78 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Вірменське нагір'я належить до областей найдавнішого розселення людини. На території Республіки Вірменія найдавнішими ранньопалеолітичними стоянками первісних людей є: Карахач (1,8 млн років тому), Куртан (1,5 млн – 800 тис. років тому), Мурадово, Сатані-Дар.

У період енеоліту на території Вірменії існувала землеробсько-скотарська Куро-аракська археологічна культура (друга пол. IV – кінець III тис. до н. е.), що взаємодіяла з культурами «Родючого півмісяця». У той же період на півночі Передньої Азії (Анатолія, Вірменське нагір'я, Верхнє Межиріччя) остаточно сформувався характерний вірменоїдний (передньоазійський) антропологічний тип.

У III–II тис. до н. е. на Вірменському нагір'ї виникають орне землеробство та садівництво, застосовуються примітивні способи зрошення землі.

Територія Вірменського нагір'я – один із ранніх центрів світової металургії. Від середини IV тис. до н. е. на території Вірменії розвивалися видобуток та обробка міді. У III тис. до н. е. в районі сучасного м. Мецамор вже існувало масштабне бронзоливарне виробництво, а від середини II тис. до н. е. – виробництво заліза, що дало новий поштовх розвитку продуктивних сил.

Згідно з Біблією, саме до Араратських гір пристав після Всесвітнього потопу ковчег прабатька Ноя (Бут. 8:4). Надалі майбутні вірменські землі увійшли до наділу Ноєвого сина Яфета – біблійного пращура північних і західних етносів («яфетідів»).

Національний епос відносить початок вірменської державності до III тис. до н. е., пов'язуючи її з діяльністю Ноєвого нащадка Гайка, легендарного прабатька вірменів.

У сучасній історіографії існують теорії як автохтонного (в межах Вірменського нагір'я), так і переселенського (із Балкан чи Анатолії) походження вірменів.

Найбільш значущим державним утворенням Вірменського нагір'я II тис. до н. е. була Хаяса (XV–XIII ст. до н. е.), яку прихильники автохтонної хаяської гіпотези вважають протовірменською державою.

Традиційно у вірменській історіографії вважається, що утворення вірменського народу розпочалося на межі II–I тис. до н. е. на Вірменському нагір'ї внаслідок поступового злиття індоєвропейських та неіндоєвропейських племен і завершилось у середині I тис. до н. е. В етногенезі вірменів значну роль відіграли хурити, урарти та лувійці.

Просуваючись на початку XII ст. до н. е. з історичної області Мелід-Мелітена у Східній Анатолії до південно-західних районів Вірменського нагір'я, на території, заселені хуритами, хеттами та лувійцями, протовірмени опиняються в орбіті впливу ранньоімперських держав Передньої Азії.

У 1115 р. до н. е. правитель Середньоассирійської держави Тіґлатпаласар I вперше зіштовхнувся з племенами мушкі (під цією назвою могли фігурувати протовірмени), 20-тисячне військо яких вдерлося до Ассирії з південно-західної частини Вірменського нагір'я.

Найдавніша достовірно відома держава на території Вірменії виникла у IX ст. до н. е.,

коли урарти у боротьбі з нападами ассирійських царів створили власну державу – Урарту (Біайнілі, країна Наірі), консолідувавши низку племен Вірменського нагір'я в районі озер Ван, Севан та басейні р. Аракс. Частина вірменських істориків вважає Урарту першою вірменською державою.

Від VIII ст. до н. е. держава Урарту стає суперником Ассирії та впливовою міжнародною потугою Стародавнього Сходу. Царі Арґішті I (786–764 до н. е.), Сардурі II (764–735 до н. е.) і Руса I (735–714 до н. е.) завоювали значні території на північ від р. Аракс (Араратську долину та ін.), де спорудили низку царських міст-фортець, зокрема у 782 р. до н. е. Еребуні в околицях нинішнього м. Єреван та Арґіштіхінілі у 776 р. до н. е. (згодом – Армавір).

Переселенська політика Урарту мала значний вплив на формування етнічної карти регіону. Значною мірою завдяки їй етнічні вірмени широко розселилися по всьому Вірменському нагір'ю та центру Південного Кавказу.

Тривалі війни з Ассирією ослабили Урарту, яка почала втрачати контроль над своїми територіями. Спочатку близько 652–624 рр. до н. е. територія Вірменського нагір'я потрапила під тимчасовий контроль скіфів, які прийшли з півночі, потім, у 585 р. до н. е., мідійці взяли штурмом останню урартську фортецю Тейшебаїні на околицях сучасного Єревана. Це створило сприятливі умови для завершення етнічної консолідації вірменських племен.

З VI ст. до н. е. царство у західній частині Вірменського нагір'я стає відомим у джерелах як Арміна. Арміна була завойована Мідією, у складі якої вона, однак, була не провінцією, а васальним царством, розташованим на колишніх урартських землях.

Близько 550 р. до н. е. вірмени та їхнє царство, як і решта мідійських володінь, були завойовані Імперією Ахеменідів, але зберегли широку автономію, власну династію та низку інших привілеїв.

Вірмени, поряд із багатьма іншими народами Перської імперії, у 522 р. до н. е. повстали проти Дарія I, однак уже наступного року повстання було придушене. Після цього васальне царство вірменів було ліквідоване та розділене між XIII і XVIII сатрапіями імперії. Втім, іранізована вірменська верхівка (як спадкові намісники-сатрапи) продовжувала брати участь в управлінні не лише землями колишнього царства, а й держави Ахеменідів загалом.

Вірменські контингенти було задіяно у багатьох воєнних кампаніях персів. Так, у 480 р. до н. е. вони разом із іншими перськими військами вдерлися до Греції, у 331 р. до н. е. у складі перського війська билися проти греко-македонців у вирішальній битві при Гавгамелах.

Після краху імперії Ахеменідів (331 до н. е.) на політичній карті Передньої Азії постають вірменські держави: Айраратське (у північно-східній частині Вірменського нагір'я, Велика Вірменія) та Софенське (південний захід нагір'я) царства, якими правили нащадки перших вірменських царів, згодом ахеменідських сатрапів, Оронтіди (Єрвандіди) та Мала Вірменія. Першою столицею Айраратського царства стало м. Армавір.

Приєднавши у 201 р. до н. е. Айраратське та Софенське царства, а також Коммагену та Малу Вірменію, цар наймогутнішої елліністичної держави Сходу – Імперії Селевкідів – Антіох III Великий об'єднав усі вірменські терени під своєю владою.

Після поразки Антіоха III у війні з Римом у 190 р. до н. е. колишній селевкідський стратег Великої Вірменії з еллінізованої вірменської знаті Арташес I (189–160 до н. е.) проголосив у 189 р. до н. е. незалежність Вірменського царства та став його царем. У 176 р. до н. е.

він на Араратській рівнині заснував нову столицю держави – м. Арташат (Артаксата). Невдовзі Велика Вірменія перетворилася на одну з провідних потуг усієї Передньої Азії.

Софена, Мала Вірменія та Коммагена після поразки Антіоха III також стали незалежними державами на чолі з представниками династії Єрвандідів.

Малу Вірменію наприкінці II ст. до н. е. успадкував правитель Понтійського царства Мітрідат VI Євпатор. Відтоді її історична доля нерідко складалася окремо від інших вірменських земель. Вона інтенсивніше еллінізується та романізується.

За царювання Тіґрана II Великого (95–55 до н. е.) в одній державі були об'єднані всі вірменські етнічні землі та завойовані значні території Передньої Азі, зокрема: Софена, Атропатенська Мідія, Осроена, Кордуена, Мігдонія, Адіабена (Ассирія), Сирія, Фінікія, Кілікія, Коммагена, Каппадокія.

Вірменське царство було типово еллініcтичною «клаптиковою» монархією, у якій було об'єднано різнорідні політичні одиниці. Мовою врядування з ахеменідських часів залишалася арамейська, однак давньовірменська (грабар), за даними Страбона, утвердилася як розмовна та ділова мова усіх жителів Великої Вірменії за правління Арташеса I.

До хрещення Вірменії її язичницький пантеон був синкретичний, включав урартських, перських та грецьких богів.

Тіґран II великої ваги надавав будівництву нових міст і заселенню їх ремісниками, зокрема шляхом примусових масових переселень представників переможених народів, насамперед – з Каппадокії та Кілікії, які з часом вірменізувались. Було створено значне професійне військо на етнічно вірменській основі (до 100 тис.) із залученням контингентів васалів та союзників (до 200 тис.).

Водночас, вірменські землі опиняються в епіцентрі суперництва Риму з еллініcтичним Понтійським та іранським Парфянським царствами.

У 69 р. до н. е. римський полководець Лукулл вдерся до Вірменського царства, переміг Тіґрана II, зруйнував його новозбудовану у 77 р. до н. е. столицю Тіґранакерт, однак у підсумку був витіснений вірменською армією. У ході римського походу на чолі з Ґнеєм Помпеєм Тіґран у 66 р. до н. е. був змушений укласти союз із Римом та відступити йому всі території поза Великою Вірменією.

За царя Арташеса II (30–20 до н. е.) римляни у 30 р. до н. е. були вибиті з території Вірменського царства, яке знову стало незалежним. Однак Арташес був убитий у результаті змови, а Вірменське царство знову потрапило під владу ставлеників Риму.

Суверенітет Великої Вірменії було почасти відновлено за підсумками 10-річної римо-парфянської війни (54–64). Вірменським царем і засновником нової династії Аршакідів став брат царя Парфії Вологеза I Трдат (Тірідат) I (52–58, 62–88). Компромісом із римлянами була згода на коронацію царів вірменів у Римі як правителів васальної держави. Трдат був коронований римським імператором Нероном у 66 р. Вагарш I (117–140) розбудовує нову столицю царства – Вагаршапат (Ечміадзін).

За Аршакідів у Вірменії замість еллініcтичних посилюються іранські культурні та державно-політичні традиції.

У I ст. н. е. римляни знову підпорядковують Малу Вірменію, створивши спочатку у 39 р. васальне царство, а потім включивши у 71 р. маловірменські землі до складу римської провінції Каппадокія.

Імперія Сасанідів, яка постала на місці Парфянського царства, розпочинає у 230 р. війну проти Вірменського царства на чолі

з Трдатом II (217–252). У 252 р. Сасаніди підпорядковують собі всю Велику Вірменію.

За підтримки римських легіонів у 286 р. на престол вступає Трдат III Великий (287–330). Спроба Сасанідів повернути Вірменію під час походу 297 р. завершується їх поразкою та підписанням у 298 р. Нісібіського мирного договору, за яким і Рим, і Сасаніди визнають незалежність Вірменії, що була віднесена до сфери інтересів Риму.

За Трдата III у Вірменії утверджується християнство. У 301 р. (за іншими даними у 314–315) Вірменія першою серед держав світу офіційно прийняла християнство як єдину державну релігію. Першим католикосом усіх вірменів був іранець за походженням Св. Григорій Просвітитель (252–326). Після хрещення жорстокий гонитель християн Трдат III став не менш жорстоким християнізатором, за наказом якого було знищено незліченну кількість храмів, статуй та писемних джерел, пов'язаних з язичництвом, а християнська церква стала одним із найбільших феодалів-землевласників.

Цар Хосров III у 335 р. збудував нову столицю Вірменського царства – м. Двін.

Основною політико-географічною одиницею Великої Вірменії був ашхар (*вірм*. «земля»). У IV ст. їх було п'ятнадцять: західні (Карін, Цопк-Софена, Аґдзнік), північні (Тайк, Ґуґарк), центральні (Туруберан, Айрарат, Васпуракан), південні (Мокк, Корчайк, Парскаайк-Норширакан) та східні (Утік, Арцах, Сюнік, Пайтакаран). Сучасна Республіка Вірменія розташовується на території ашхарів Айрарат, Сюнік, Ґуґарк і Утік.

За царювання Аршакідів управління конкретними територіями (гаварами) закріплювалося за представниками певних вельможних родів. Так поступово формувалися крупні феодальні володіння та землевласницька олігархія – нахарари та ішхани (князі). Станом на IV ст. керування основними сферами державного життя закріпилось за певними родами.

У протистоянні з царською владою частина нахарарських родів перейшла на бік персів під час перських походів на Вірменію в 364 та 368 рр. Перські війська захопили та зруйнували найбільші міста Вірменського царства. У 370–371 рр. цар Пап, за підтримки римлян, розбив перську армію та вигнав її з країни.

Постійні феодальні смути у Великій Вірменії призвели до того, що у 387 р. її було поділено між Римською імперією та Імперією Сасанідів. Останній відійшла більшість вірменських земель – 12 ашхарів повністю та східна половина ашхару Аґдзнік. Рим, окрім давно інкорпорованої Малої Вірменії, отримав ашхари: Карін, Софена та захід Аґдзніку.

Саме у цей період Месроп Маштоц за підтримки царя Врамшапуха та католикоса Саака Партева створив у 405–406 рр. вірменський алфавіт. До цього вірмени користувались писемними арамейською, грецькою, сирійською та перською мовами. До 435 р. Святий Саак та М. Маштоц з учнями закінчили переклад Біблії вірменською мовою.

Небажання нахарарів підпорядковуватись центральній вірменській владі призвело до того, що Сасаніди у 428 р. скасували царську владу Аршакідів у Східній (перській) Вірменії, утворивши тут намісництво на чолі з марзпаном. Східновірменські ашхари Арцах (нині Карабах) та Утік увійшли до складу Албанського марзпанства (територія сучасного Азербайджану).

Спроби сасанідської адміністрації нав'язати Вірменії зороастризм спричинили народно-визвольні війни, у яких вірмени двічі – під проводом Вардана Маміконяна (449–451) та Ваана Маміконяна (481–484) – відстояли право залишитись васальною християнською країною з широкою автономією. Марзпан не

міг втручатись до привілеїв нахарарів, які обіймали усі державні посади та мали власні армії. Судами та школами керувало вірменське духівництво.

У 491 р. Собор ВАЦ відкинув догмат Четвертого Вселенського (Халкідонского) собору 451 р. про об'єднання в особі Ісуса Христа двох єств – Бога та людини, залишившись вірними догмату про єдине єство Христа.

Церковні собори 506 та 554 рр. утвердили духовну неподільність вірменів, оформивши це в «Обітниці однодушності країни Вірменської», що проголошувала священну єдність усіх вірян ВАЦ на всій території їхнього проживання.

У Західній (Малій та Внутрішній / Високій) Вірменії імператор Юстиніан у 529 та 536 рр. позбавив нахарарів права мати власні війська, а вірменські землі – внутрішньої самостійності.

Повстання у Східній Вірменії в 571 р. призвело до двадцятирічної сасанідсько-візантійської війни, за результатами якої до Візантії у 591 р. відійшли вірменські ашхари Агдзнік, Тайк, Туруберан та більша частина Айрарату. Новий кордон між Візантією та Сасанідами пройшов через центр вірменських земель – оз. Ван. Наступна сасанідсько-візантійська війна (603–628) підтвердила лінію кордону 591 р.

У 640, 643, 650 рр. араби, які розгромили Імперію Сасанідів, здійснюють походи на Велику Вірменію. Спроби нахарарської знаті відродити вірменську державність завершились визнанням у 652 р. ішханом Теодоросом Рштуні верховної влади халіфа на умовах збереження внутрішньої автономії країни.

Не задовольнившись номінальним сюзеренітетом Вірменії, араби у 698 р. відновлюють наступ і в 703 р. перетворюють країну на провінцію Арабського Халіфату – намісництво (емірат) Армінія з центром у м. Двін. Західна Вірменія залишається під владою Візантії.

Для зміцнення свого тилу араби поєднують здирницьку податкову політику з розширенням привілеїв лояльної аристократії та духівництва, попутно розпалюючи суперництво між нахарарськими родами.

Тяжкий податковий і національний гніт був причиною низки великих, але безуспішних антиарабських повстань вірменів (747–750, 774–775).

Мусульманські племена починають оселятися на вірменських землях, придатних для випасу худоби, витісняючи вірменське населення у гористу місцевість та спонукаючи його переселятись до християнських країн – Візантії, Болгарії. Так, у 791 р. 12 тис. вірменів із Васпуракану перейшли візантійський кордон і були поселені у Понтійських горах, де заснували м. Гамшен.

Антиарабське повстання 850–855 рр. закінчилось тим, що ослаблий Халіфат призначає у 855 р. спарапетом Армінії очільника місцевої знаті Ашота зі зміцнілого ціною колаборації з арабами роду Баґратуні, а в 862 р. халіф визнає його князем князів Вірменії.

Розгром вірменами арабського війська в Битві сорока у 863 р. зробив владу Халіфату в Вірменії суто символічною. У 869 р. Ашот Баґратуні зібранням вірменських нахарарів був проголошений царем, а в 885 р. його царський титул визнано і Халіфатом, і Візантією.

З 908 р. арабські війська регулярно нападали та грабували Анійське (Ширакське) царство, аж поки у Севанській битві 921 р. не були розгромлені царем Ашотом II Залізним (914–928). Після цього Халіфат врешті змирився з незалежним статусом Вірменії. У 961 р. столицею Баґратідської Вірменії стає м. Ані.

Держава вірменських Баґратідів (885–1045) включала центральне Анійське та васальні Васпураканське, Карське (Ванандське), Сюнікське, Ташір-Дзораґетське (Лорійське) царства й низку князівств.

Сіючи розбрат серед вірменських феодальних володарів, візантійці поступово анексують менші вірменські державні утворення, у 1041 р. розпочинають підкорення Анійського царства і врешті у 1045 р. беруть Ані.

З візантійським пануванням пов'язаний початок масового розселення вірменів у Європі. В VI–XI ст. тисячі вірменських поселенців кількома хвилями потрапляють до Фракії, Македонії, Італії.

Деякі вірмени досягали найвищих щаблів влади в могутніх середньовічних державах. Так, імператорами Візантійської імперії були Лев V Вірменин (813–820) та Іоанн I Цимісхій (969–976).

Боротьба із феодальним гнобленням у середньовічній Вірменії часто набувала форми селянських антифеодальних рухів з релігійною основою. У Західній Вірменії це було павликіанство (VII–IX ст.), у Східній – тондракійство (X–XI ст.), прихильники яких заперечували Церкву з її обрядами та феодальними правами.

У 1047, 1048, 1054, 1064 рр. на територію Вірменії вдираються тюрко-оґузькі кочові племена сельджуків, грабуючи країну. Після вирішальної перемоги над візантійцями при Манцикерті у 1071 р. більшість вірменських земель опиняється у складі Румського (Сельджуцького) султанату (1077–1308).

Кочівники-сельджуки починають осідати у рівнинних частинах Вірменії, витісняючи звідти корінних жителів. Родючі поля перетворюються на пасовища, землеробство та садівництво значною мірою поступаються місцем кочовому скотарству, руйнується багато міст (Ані, Двін, Карін, Ван та ін.).

Борючись із сельджуками, цар Грузії Давид IV Будівничий у союзі з вірменською знаттю в 1124 р. узяв штурмом Ані і фактично створив спільну державу двох народів. За цариці Тамар об'єднані грузино-вірменські війська до 1207 р. поступово звільняють від влади сельджуків Північно-Східну Вірменію у межах колишніх Анійського, Ванандського, Сюнікського й Лорійського царств. Ці землі увійшли до складу Грузії й керувались вірменською князівською династією Захарянів.

Після навали тюрків-сельджуків авансценою вірменської історії стає південь Малої Азії та північ Межиріччя. Тут у 1071–1086 рр. постає вірменська держава Філарета Варажнуні, на територію якої масово мігрують вірмени з центральних районів Малої Азії. Він приєднує до своєї держави Марашу, Кесуну, Едесу, Антіохію та інші землі. Після захоплення сельджуками Антіохії у 1084 р. держава Варажнуні розпадається. Фактичним спадкоємцем держави Варажнуні стає Едеське князівство (1083–1098).

Найдовше існувало вірменське Кілікійське царство (1080–1375), засноване князем Рубеном, яке пішло на зближення із європейськими державами та державами хрестоносців. Так, військо царя Левона II (1187–1219) під час Третього хрестового походу бере участь в облозі Акри (1189–1191) та захопленні Кіпру (1191), а в 1198 р. Левон II приймає королівський титул від Папи Римського Целестина III.

Переселення вірменів у Кілікію почалося за часів царя Тіґрана II у I ст. до н. е., нові потужні хвилі вірменських переселенців були спричинені сельджуцьким та монгольським нашестями.

Близько 1184 р. Мхітар Ґош написав «Судебник» – перший кодекс законів Вірменії.

У Кілікії тривалий час перебував і центр ВАЦ – у фортеці Ромкла (1147–1292, з перервами) та в столиці царства м. Сіс у 1293–1441 рр.

Союз із монголами (1247, 1253) дозволив Кілікії перейти у контрнаступ проти мусульман: 50-тисячне вірменське військо допомагає

армії Хулагу-хана взяти Багдад (1258) та підкорити Сирію (1260).

Руйнівні походи військ єгипетських мамелюків 1266, 1321, 1323, 1335 рр. суттєво послабили сили Кілікійського царства. У 1359 р. мамелюки оволодівають Рівниною Кілікією, а в 1375 р. – Гірською Кілікією. Останній вірменський монарх Левон VI, викуплений у мамелюків кастільським королем Хуаном I, виїхав спочатку до Іспанії, потім до Франції, де і помер у Парижі в 1393 р.

Північно-Східна Вірменія разом із Грузією, до складу якої вона входила, була завойована монголами під час їх походу на Південний Кавказ у 1236 р., у 1242–1245 рр. монголи підкорюють західні та південні землі колишньої Великої Вірменії у Східній Анатолії, Месопотамії та Сирії. Усі завойовані землі були обкладені важкими податками. Антимонгольське повстання 1259–1261 рр. було потоплено у крові.

Зрештою Вірменія опиняється під владою монголо-тюркської Держави Хулагуїдів (Ільханат, 1258–1357). Вірменські землі зберегли відносну автономію у внутрішніх справах, але були зобов'язані мобілізовувати до монгольського війська дорослих чоловіків і сплачувати велику данину.

У цей період Нерсес Мшеці заснував в ашхарі Сюнік Ґладзорський університет (1280–1338).

Під час походу на Південний Кавказ у 1385 р. хан Улусу Джучі Тохтамиш спустошив Араратську долину і зруйнував чимало вірменських міст і сіл. У 1386, 1394, 1398, 1403 рр. вірменські землі грабували війська еміра Тімура (Тамерлана), що вкрай підірвало економіку Вірменії, викликало голод і знелюднення території.

Частина уцілілих вірменських ремісників та купців залишила батьківщину. У низці країн (Волощина, Польща, Україна, Італія, Сирія) ними були засновані вірменські торговельно-ремісничі колонії. Після смерті Тімура у 1405 р. і дезінтеграції його імперії землі Вірменії майже століття перебувають під владою тюркських держав Ґараґоюнлу (1410–1468) та Аґґоюнлу (1468–1502).

За панування Ґараґоюнлу, а потім і Сефевідської імперії (1501–1736), більша частина Східної Вірменії увійшла до складу беглербекства (намісництва) Чохур-Саад, яке включало вірменські ашхари Айрарат, Сюнік, Ґуґарк і Васпуракан.

Справжнім лихом для вірменського народу стало тривале протистояння між Османською та Сефевідською імперіями, у ході якого обидві держави використовували тактику «випаленої землі».

Османо-сефевідська війна 1532–1555 рр. завершилась поділом вірменських земель на дві частини: Західна Вірменія відійшла до Османської імперії, Східна Вірменія залишилась у складі Сефевідської імперії. За результатами османо-сефевідської війни 1578–1590 рр. до Османської імперії відійшли провінції Іреван (Чохур-Саад) та Карабах.

У ході османо-сефевідської війни (1603–1618) за наказом шаха Аббаса I у 1604 р. було зруйновано багато вірменських сіл і міст, щоб турки не мали продовольства, а вірменське населення (понад 200 тис.) силоміць переселялось до внутрішніх провінцій Персії. Це виселення поклало початок вірменській діаспорі на Сході (Індія, Бірма). Війна закінчилась поверненням провінцій Іреван та Карабах до складу Сефевідської держави.

Цей стан було підтверджено і Зухабським мирним договором 1639 р., за яким Східну Вірменію (від середньої течії Араксу і східніше) було закріплено за Персією, а Західну – за Османською імперією. Зухабський мир остаточно оформив поділ країни на дві частини, кордон між якими до сьогодні значною мірою відповідає

вірмено-турецькому міждержавному кордону (ділянка по р. Ахурян).

Іноземне панування та постійна агресія з боку Туреччини й Персії призвели до того, що у Грузії, Азербайджані, Ірані, Сирії, Індії, Росії, Україні, Болгарії, Румунії, Франції, Італії, Єгипті, Ефіопії формується чисельна діаспора (Спюрк).

Останнім осередком середньовічної вірменської державності було Хаченське князівство (у складі Сефевідської імперії), яке наприкінці XVI ст. розпадається на мелікства Хамси – Ґюлістан, Джраберд, Хачен, Варанда та Дізак.

Національно-визвольна війна, яка розпочалась у 1722 р. у Сюніку на чолі з князем Давид-Беком, призводить до розгрому перських, а потім і турецьких військ та створення в Капані незалежного вірменського князівства, яке у 1727 р. був змушений визнати перський шахіншах Тагмасп II. Через зраду в 1730 р. визвольний рух занепадає. Водночас у 1724–1731 рр. розгорнулась визвольна боротьба мелікств Хамси проти перської влади та турецької експансії.

Після смерті у 1747 р. засновника Імперії Афшаридів Надір-шаха на території колишнього Чохур-Саадського беглербекства утворюються тюркські Іреванське та Нахчиванське ханства (1747–1828). Селяни і турецької, і перської частин Вірменії платили до сорока видів важких податків і були вкрай безправними.

У другій половині XVIII ст. в області Лорі, яка була частиною Картлі-Кахетинского царства, поновилась розробка родовищ корисних копалин. Так, у 1763 р. тут було засновано Ахтальський завод, а в 1770 р. – Алавердинський та Шамлугський заводи, які виплавляли мідь, свинець, срібло та золото.

Перша у Вірменії друкарня була заснована в 1771 р. в Ечміадзіні з ініціативи католикоса Сімеона Єреванці. Перше вірменське періодичне видання – щотижневий журнал «Аздарар» («Вісник») – виходив друком у 1794–1796 рр. у вірменській громаді індійського м. Мадрас (редактор – Арутюн Шмавонян).

За підсумками російсько-перських війн 1804–1813 та 1826–1828 рр., Східна Вірменія була захоплена Росією, перетворившись спочатку на Вірменську обл. (1828–1840), а потім на Еріванську губ. (1849–1920) Російської імперії. Вірменське населення радо вітало російську армію й брало активну участь у боях на боці росіян.

У ході російсько-турецької війни 1828–1829 рр. російська армія займає також значні території Західної Вірменії, однак, за Адріанопольським мирним договором 1829 р., повертає ці землі туркам.

Для заселення знелюднених територій Східної Вірменії Росія проводить кампанію репатріації вірменів. У 1828 р. із Персії було переселено 40 тис. вірменів, у 1829–1830 рр. – 80 тис. вірменів із Туреччини. Поразка Росії у Кримській війні 1853–1856 рр. спричинила нову хвилю переселення вірменів із тимчасово зайнятої росіянами Західної Вірменії.

З метою зміцнення соціальної бази російської влади в регіоні цар у 1846 р. визнав спадковими землевласниками усіх меліків, ханів і беків.

Від середини XIX ст. у Східній Вірменії почала активно розвиватись міднорудна промисловість у Сюніку (Занґезурі). Капанське мідне родовище розроблялось із давніх часів, але його сучасна промислова розробка почалась у 1846 р., а робота мідноплавильного заводу – у 1850 р. У 1870 р. в Східній Вірменії працювало вже 8 мідноплавильних заводів. Станом на 1895 р. тут виплавлялось 42,3 тис. пудів міді, а в 1913 р. – 343 тис. пудів.

Іншою важливою галуззю промисловості Східної Вірменії було вино-коньячне

виробництво. У 1913 р. тут було вироблено 1,88 млн літрів вина та 480 тис. літрів коньяку.

У період реформ в Османській імперії вірменська національна інтелігенція у 1860 р. уклала звід правил вірменської релігійної громади під назвою «Національна конституція вірменів». Вона була ратифікована султанським урядом 17.03.1863 р. під назвою «Положення про вірменську націю» і діяла до 1896 р., потім – у 1908–1915 рр.

Однак важке соціальне та національне гноблення з боку османського уряду спричинило збройні виступи вірменів у містах Західної Вірменії: Ван та Зейтун у 1862 р., Муш – у 1863 р., Чарсанджак – у 1865 р.

У результаті російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Російська імперія приєднала частину земель Західної Вірменії, на яких утворила Карську область.

У відповідь на посилення переслідування вірменів у Західній Вірменії активізувався національно-визвольний рух. Об'єднання розділених імперськими кордонами вірменів в одну політичну цілісність домагаються перші загальновірменські партії: націонал-патріотична «Арменакан» (Ван, 1885), соціал-демократична «Гнчак» (Женева, 1887), Вірменська революційна федерація «Дашнакцутюн» (дашнаки; Тбілісі, 1890).

Зростання суспільно-політичної активності вірменів Османської імперії було загальмоване хвилею вірменських погромів у 1894–1896 рр., під час яких загинуло близько 300 тис. вірменів, та придушенням повстання вірменів у провінції Сасун в 1904 р.

Після молодотурецького перевороту 1908 р. Османська та Російська імперії спробували врегулювати становище вірменів у Туреччині, підписавши у 1914 р. Угоду з вірменських реформ, якою фактично передбачалося встановлення контролю європейських держав за управлінням турецькою частиною Вірменії. Втім, Перша світова війна (1914–1918) не дала шансу втілити ці домовленості.

Побоюючись активізації вірменського національного руху на території Південного Кавказу, царський уряд у 1903 р. конфіскував землі та інше дохідне майно ВАЦ, що спричинило масові протести вірменського населення, адже більшість вірменських шкіл утримувалась коштом саме ВАЦ. Під тиском революційних подій 1905 р. це рішення було скасоване.

У Російській імперії вірмени активно долучаються до революційного підпілля. Найвідомішим революціонером вірменського походження був А. Мікоян (1895–1978), член Політбюро ЦК КПРС у 1935–1966 рр., голова Ради міністрів СРСР у 1955–1964 рр.

Станом на початок Першої світової війни на теренах історичної Вірменії компактно мешкало 4 млн вірменів: 1,5 млн – в Росії, 2,5 млн – у Туреччині.

Після оголошення Росією війни Туреччині 20.10.1914 р. у складі російської армії воювало 10 тис. вірменських добровольців, які прагнули звільнити Західну Вірменію від османської влади. Окрім цих добровольців, у російській армії служило близько 200 тис. вірменів.

На фоні російських наступальних дій у Східній Анатолії в 1915–1916 рр. османська влада вирішила «очистити» східні терени та всю імперію від нелояльного вірменського населення шляхом фізичного знищення й насильницької депортації у пустельні райони Месопотамії та Сирії, що часто призводило до неминучої смерті.

У низці випадків вірменське населення зі зброєю в руках виступало проти турецької влади (1915 – оборона міст Ван, Муш, Сасун і гори Муса-Даґ).

Загалом унаслідок геноциду з боку османської влади у 1915–1916 рр. було знищено понад 1,5 млн і виселено понад 600 тис. вірменів.

У результаті в Західній Вірменії практично зникло вірменське населення. Близько 1 млн вірменів, яким вдалося врятуватись, поповнили лави діаспори.

У спільній Декларації 24.05.1915 р. держави Антанти (Велика Британія, Франція та Росія) вперше в історії кваліфікували масові вбивства вірменів як злочин проти людяності. На початок 2023 р. факт геноциду вірменів офіційно визнали 34 країни світу, зокрема й такі великі, як Росія, США, Франція, Німеччина, Італія, Канада, Бразилія, Аргентина, Мексика.

Реакцією вірменів на трагедію став політичний терор. Так, у ході операції «Немезіс» (1920–1922) були ліквідовані колишні прем'єр-міністр, міністри внутрішніх справ та ВМС Османської імперії, прем'єр-міністр, голова парламенту, міністр внутрішніх справ Азербайджанської Демократичної Республіки, які, на думу дашнаків, були відповідальні за масові вбивства вірменів.

Станом на кінець 1916 р. більша частина Східної Анатолії (Західної Вірменії) перебувала під контролем російських військ. Однак у ситуації розвалу Російської імперії та Кавказького фронту наприкінці 1917 р. турецька армія розпочала наступ і 24.03.1918 р. вийшла на кордони 1914 р., повернувши всі раніше втрачені землі Східної Анатолії. Близько 350 тис. вірменських біженців із Західної Вірменії прийшли на територію Південного Кавказу.

За Брестським миром 03.03.1918 р., Радянська Росія зобов'язувалась вивести війська з території Османської імперії й передати їй округи Ардаган, Батум та Карс з вірменським та грузинським населенням. Відмова грузинів та вірменів визнавати ці умови спричинила новий турецький наступ – вже на територію Південного Кавказу.

22.04.1918 р. Закавказький сейм проголосив на території російських закавказьких областей Закавказьку Демократичну Федеративну Республіку (ЗДФР), хоча вірменські представники у Сеймі активно відстоювали необхідність зберегти Закавказзя у складі Росії на правах автономії.

У боях під Сардарапатом, Каракілісом та Баш-Апараном 21–29.05.1918 р. вірменські війська зупинили турецький наступ. Паралельно з цим Грузія окуповує Лорі.

Після проголошення незалежних Грузинської Демократичної Республіки та Азербайджанської Демократичної Республіки та розпаду ЗДФР Вірменській національній раді не залишилось нічого іншого, як проголосити 28.05.1918 р. створення Республіки Вірменія.

Вірменський уряд мусив 04.06.1918 р. укласти важкий Батумський мирний договір із Османською імперією. Ним територія незалежної Вірменії обмежувалася 12 тис. км^2 навколо оз. Севан з населенням близько 320 тис. осіб, де перебувало також 200–260 тис. біженців.

Не погоджуючись із такими умовами договору, генерал Андранік Озанян впродовж другої половини 1918 р. на чолі загонів вірменських партизанів здійснював акції з витіснення мусульманського населення із Занґезуру та Карабаху, які супроводжувались масовими вбивствами мусульман, знищенням сотень сіл.

Після визнання Османською імперією 30.10.1918 р. поразки у Першій світовій війні турецькі війська були виведені з більшості земель Південного Кавказу. У лютому 1919 р. турецький уряд спробував нормалізувати відносини з Республікою Вірменія, запропонувавши автономію для Західної Вірменії у складі Туреччини. Однак вірменський парламент 28.05.1919 р. проголосив створення незалежної та об'єднаної Вірменії, заявивши про намір приєднати вірменські області Східної Анатолії. У липні 1919 р. вірменські війська вирушили

на Нахчиван, але були відбиті спільними діями турецьких та радянських військ.

У першій Республіці Вірменія (1918–1920) було створено управлінський апарат, дипломатичну службу, запроваджено суди присяжних, створено 25-тисячну армію. У червні 1919 р. було проведено перші у вірменській історії парламентські вибори на партійно-пропорційній основі: переконливу перемогу одержала партія «Дашнакцутюн» (72 місця з 80). У 1919 р. було засновано перший заклад вищої освіти – Єріванський державний університет.

Небажання вірменського буржуазного уряду проводити земельну реформу спричинило антиурядові виступи селян, насильницьке захоплення та поділ ними поміщицьких земель. У травні 1920 р. більшовики організували низку збройних акцій (Олександрополь, Карс та ін.) проти вірменського уряду, які були придушені урядовими військами.

За умовами Севрського мирного договору 10.08.1920 р., Туреччина визнавала Вірменію незалежною державою. Обидві держави погоджувались підкоритися арбітражу президента США В. Вільсона щодо кордонів. У листопаді 1920 р. Вільсон запропонував передати Вірменії західновірменські території площею 103,6 тис. км^2. Таким чином сукупна площа Вірменської держави перевищувала би 150 тис. км^2, але на той момент Вірменія була вже майже повністю окупована.

28.09.1920 р. розпочалась нова вірмено-турецька війна, у ході якої турки окупували більшість території Республіки Вірменія окрім районів навколо Єревані та оз. Севан. У Нахчивані проти «буржуазної» Вірменії воювали і частини РСЧА.

Війна закінчилась підписанням 02.12.1920 Олександропольського мирного договору, за яким до Туреччини відходили Карська обл. і Сурмалінський повіт з горою Арарат; райони Нахчивану, Шарур і Шахтахти оголошувалися під тимчасовим протекторатом Туреччини.

Паралельно із цим представники вірменського уряду 02.12.1920 р. підписали угоду з Радянською Росією про проголошення Вірменії соціалістичною республікою в обмін на захист від наступу турецької армії. 04.12.1920 р. частини РСЧА вступили в м. Єреван. Частиною угоди також було визнання Ревкомом Вірменії спірних Занґезуру, Карабаху і Нахчивану частиною Радянської Вірменії.

Одним із перших рішень вірменського радянського уряду був декрет Ревкому Вірменії від 28.12.1920 р. про націоналізацію землі та її справедливий розподіл серед селян. Наступними декретами націоналізовано води, ліси, надра, велику і середню промисловість, банки.

Масові репресії з боку радянської влади щодо представників вірменських буржуазних сил спричинили антирадянське повстання 13.02–22.04.1921 р., у ході якого дашнаки захопили Єреван та низку провінцій країни. Зазнавши поразки від РСЧА, вони відступили у Сюнік (Занґезур), де була проголошена Республіка Гірська Вірменія (26.04–13.07.1921) на чолі з Ґареґіном Нжде. Під натиском РСЧА повстанці були змушені відступити на територію Ірану.

Результатом придушення цього повстання стало також повернення зі складу Грузії до складу Вірменії області Лорі.

Проблему кордону було врегульовано Московським договором 16.03.1921 р. між Радянською Росією та Туреччиною, за яким у складі Туреччини залишались Карська обл., Сурмалінський повіт та західна частина Олександропольського повіту Єріванської губ. Нахчиванський та більша частина Шаруро-Даралаґезького повітів Єріванської губ. передавались до складу Азербайджану. Турки вийшли з більшої частини території

Олександропольського повіту, який залишився за Вірменією.

13.10.1921 р. Соціалістична Радянська Республіка Вірменія разом із соціалістичними Грузією та Азербайджаном підписали з Туреччиною Карський договір, який підтвердив положення Московського договору.

За умовами цих договорів територія Соціалістичної Радянської Республіки Вірменія включала: Еріванський, Ечміадзінський, Нор-Баязетський, Олександропольський та східну частину Шаруро-Даралаґезького повітів Еріванської губ.; частини Занґезурського та Казаського повітів Єлизаветпольської губ.; район Агбаба (Амасія) Карської обл.; частину Борчалінського повіту Тіфліської губ.

05.07.1921 р. Кавказьке бюро ЦК РКП[б] ухвалило рішення приєднати Нагірний Карабах до Азербайджану, враховуючи економічні зв'язки, та надати статусу «автономної області», враховуючи національний чинник.

У 1930-х рр. Ґ. Нжде сформулював концепцію вірменської національної ідеології – цегакронізм. Його метою є об'єднання вірменського народу на всій території, яку вони вважають своєю історичною батьківщиною, в рамках єдиної вірменської держави.

Соціалістична Вірменія 12.03.1922 р. стала частиною новоствореної Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки. 05.12.1936 р. Вірменія отримала статус союзної республіки у складі СРСР.

Станом на 1925 р. у Вірменії було відновлене с/г виробництво на рівні 1913 р., у 1928 р. – промислове виробництво (мідна промисловість лише у 1937 р.). Далі розпочалась соціалістична реконструкція народного господарства через повне одержавлення промисловості й суцільну колективізацію с/г.

У 1920–1930-х рр. у Вірменії було створено низку нових галузей промисловості: хімічну, машинобудівну, текстильну. Найбільшими новозбудованими підприємствами стали Єреванський комбінат синтетичного каучуку, Єреванський хімічний комбінат, Єреванський деревообробний комбінат, Кіроваканський хімічний комбінат, Алавердський хімічний комбінат, Алавердський завод сірчаної кислоти, Ленінаканська прядильна фабрика, Дзораґетська ГЕС (25,5 МВт), Канакерська ГЕС (100 МВт) тощо.

Станом на 1940 р. у Вірменії було колективізовано 98,3 % селянських господарств.

Радянська влада ліквідувала у Вірменії неписьменність. Станом на 1939 р. частка грамотного населення складала вже 91,9 % (1897 – 9,2 %). У 1940/1941 н. р. у республіці працювало вже 1155 шкіл з 326 тис. учнів. Водночас у Вірменії було закрито близько 800 церков.

Упродовж 1921–1936 рр. із закордонних вірменських громад до Радянської Вірменії репатріювалось 42 тис. осіб.

Під час Другої світової війни (1939–1945) до лав РСЧА було мобілізовано близько 320 тис. жителів Вірменської РСР (зокрема бл. 300 тис. етнічних вірменів), загалом по СРСР – 450 тис. вірменів. Було сформовано шість вірменських дивізій. 70 тис. вірменів було нагороджено орденами та медалями СРСР, 106 вірменів отримали звання Героя Радянського Союзу.

У воєнні та повоєнні роки чільними радянськими воєначальниками були: маршал авіації С. Худяков (А. Ханферянц, з 1944), маршал Радянського Союзу І. Баграмян (з 1955), адмірал флоту Радянського Союзу І. Ісаков (О. Тер-Ісаакян, з 1955), головний маршал бронетанкових військ А. Бабаджанян (з 1975), маршал інженерних військ С. Аганов (Оганян, з 1980).

Поряд із цим, у часи Другої світової війни у складі Вермахту воював Вірменський легіон (1942–1944) на чолі з Д. Канаяном («генерал

Дро»). Легіонери прагнули відродити незалежність Вірменії від СРСР.

Унаслідок війни населення Вірменської РСР скоротилося на 174 тис. осіб. Відтак діаспорі було запропоновано повернення на батьківщину задля відновлення її демографічного та трудового потенціалу. Впродовж 1946–1948 рр. до Вірменської РСР репатріювалось близько 90 тис. вірменів. Багато з них у 1949 р. були депортовані на Алтай як неблагонадійні, чимало у 1970-х виїхало за кордон.

У 1943 р. створено Академію наук Вірменської РСР.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Постсталінська доба у Радянській Вірменії характеризувалася певною лібералізацією суспільно-політичного життя. У порівняно вільній (на тлі більшості інших республік СРСР) атмосфері розвивалися культура та мистецтво, зв'язки із закордонною діаспорою.

Так, за рішенням уряду Вірменської РСР, упродовж 1962–1974 рр. було надруковано та відправлено 346 тис. підручників для 150 вірменських шкіл у 20 країнах світу; з 1961 по 1976 р. понад 400 закордонних вірменських учителів пройшли у Єревані курси підвищення кваліфікації; у 1960–1980 рр. вищу освіту у Вірменській РСР здобули понад 1000 закордонних вірменів.

Підйом патріотичної самосвідомості вилився, зокрема, у безпрецедентно масовий мітинг у Єревані 24.04.1965 р. з нагоди 50-ї річниці геноциду вірменів у Туреччині, на якому лунали вимоги звільнення Західної Вірменії. Посилаючись на суспільні настрої, керівництво Вірменської РСР на чолі з Я. Заробяном вирішило увічнити пам'ять жертв геноциду спеціальним меморіальним комплексом у Єревані (Ціцернакаберд, відкрито в 1967), який став місцем загальнонаціонального паломництва.

Домагаючись визнання геноциду проти вірменів, низку резонансних терористичних акцій проти турецьких посадовців і дипломатів по всьому світу в 1970–1980-х рр. здійснили: Вірменська таємна армія звільнення Вірменії (ASALA), Вірменська революційна армія (ARA) та Новий вірменський спротив (NAR).

У 1962–1973 рр. радянський уряд провів нову кампанію щодо репатріації вірменів, за результатами якої до Вірменської РСР переселилися 26,1 тис. зарубіжних вірменів.

Керівництво Вірменської РСР і вірмени-карабахці неодноразово (1945, 1963, 1977, 1983, 1987) звертались до Москви з вимогою приєднання Нагірно-Карабахської автономної області (НКАО) до Вірменії.

У 1988 р. загострився конфлікт Вірменії з Азербайджаном навколо Нагірного Карабаху (*вірм*. Арцах). 20.02.1988 р. облрада НКАО звернулася до Верховних рад Вірменської РСР, Азербайджанської РСР та СРСР з проханням про приєднання НКАО до Вірменської РСР. Після цього 27–29.02.1988 р. у м. Сумґаїт Азербайджанської РСР відбулися погроми вірменів.

15.06.1988 р. під тиском народу Верховна рада Вірменської РСР ухвалила постанову про приєднання НКАО до Вірменії, однак Президія Верховної ради СРСР відхилила це рішення. Після цього розпочались обопільні погроми вірменів та азербайджанців, у результаті яких до кінця 1988 р. із Азербайджану до Вірменії було виселено 300 тис. вірменів, а з Вірменії – 200 тис. азербайджанців.

07.12.1988 р. поблизу м. Спітак відбувся 9-бальний землетрус, унаслідок якого загинуло 25 тис. осіб, 30 тис. стали інвалідами, 500 тис. залишились без даху над головою.

01.12.1989 р. Верховна рада Вірменії ухвалила рішення про приєднання Карабаху до Вірменської РСР, однак Президія Верховної

ради СРСР оголосила це рішення недійсним. Обопільні напади вірменів та азербайджанців тривали. Влітку 1990 р. Азербайджан розпочав блокаду Вірменії.

Прагнення Вірменії до набуття повного державного суверенітету офіційно було висловлене 23.08.1990 р., коли Верховна рада Вірменії прийняла Декларацію про незалежність Вірменії. Парламент був сформований у результаті виборів 1990 р., на яких Комуністична партія Вірменії здобула 136 голосів, а Вірменський загальнонаціональний рух – 59.

Вірменія, поряд із Естонією, Латвією, Литвою, Молдовою та Грузією, бойкотувала референдум щодо збереження СРСР 17.03.1991 р.

02.09.1991 р. була проголошена Нагірно-Карабахська Республіка, а 06.01.1992 р. – її незалежність.

21.09.1991 р. відбувся всенародний референдум про вихід Республіки Вірменія зі складу СРСР (за – 94,99 %). За результатами референдуму, Верховна рада Вірменії 23.09.1991 р. проголосила Республіку Вірменія незалежною, самостійною державою.

У ході Першої Карабахської війни (1988–1994) між Вірменією та Азербайджаном вірмени окупували 92,5 % НКАО та значні суміжні площі Азербайджану (загалом до 14 % його конституційної території).

Опинившись унаслідок війни у фактичній блокаді з боку Азербайджану та Туреччини, Вірменія мусила спиратися на Росію. Вже 29.12.1991 р. нею був підписаний Договір про дружбу, співробітництво і безпеку. У 1992 р. Вірменія стала співзасновником військово-політичного блоку на чолі з Москвою – Договору про колективну безпеку (ДКБ). У 1995 р. Росія і Вірменія уклали угоду про розміщення російської військової бази у Ґюмрі.

У добу незалежності важливим партнером Єревана став Тегеран, адже саме з Ірану в розпал карабахського конфлікту до Вірменії надходили медикаменти, продовольство, пальне. Іран не має територіальних претензій до Вірменії, а існування вірменської діаспори завжди сприяло зміцненню зв'язків між цими країнами.

Конституція Вірменії 1995 р. визначала систему врядування із сильною президентською владою. Президент обирався на загальних виборах на 5-річний термін, призначав прем'єр-міністра і за його представленням – міністрів.

Першим президентом Вірменії став нащадок повоєнних репатріантів із сирійського Алеппо, один із лідерів національно-демократичного руху, Левон Тер-Петросян (1991–1998). На президентських виборах у 1991 р. він отримав 83 % голосів, у 1996 р. – 51,3 %.

З часом Л. Тер-Петросян втратив популярність, обстоюючи формальне збереження Карабаху в складі Азербайджану, в обмін на повну автономію регіону від Баку. Після того як запропонований Л. Тер-Петросяном план щодо врегулювання нагірно-карабахського конфлікту, який включав демілітаризацію зони конфлікту та повернення Азербайджану низки населених пунктів, не був підтриманий прем'єр-міністром Робертом Кочаряном (1997–1998), міністром оборони Вазґеном Саркісяном та міністром внутрішніх справ і національної безпеки Сержем Саргсяном, він 03.02.1998 р. подав у відставку зі своєї посади.

Парламентські вибори 1995 р. виграв Республіканський блок у складі Вірменського загальнонаціонального руху на чолі з Л. Тер-Петросяном, Демократичної ліберальної партії, Християнсько-демократичного союзу та Республіканської партії – 88 зі 190 місць; комуністи (КПВ) – 10, жіноча партія «Шамірам» – 8, незалежні кандидати – 72.

Президентські вибори 1998 р. виграв виходець із Карабаху, перший президент НКР у 1994–1997 рр. Р. Кочарян (за – 58,9 %). На виборах 2003 р. отримав 67,5 % голосів.

На парламентських виборах 1999 р. переміг блок «Єдність» у складі Народної партії Вірменії на чолі з Кареном Демірчяном (заснована 1998) та націоналістичної Республіканської партії Вірменії (РПВ, заснована 1990) – 62 мандати зі 131, КПВ – 10, «Дашнакцутюн» – 8, незалежні – 32.

Суспільно-політичне життя Вірменії наприкінці 1990-х рр. зазнавало дестабілізації, починаючи з відставки президента Л. Тер-Петросяна і захоплення 27.10.1999 р. групою озброєних осіб будівлі парламенту та вбивства у ній прем'єр-міністра В. Саркісяна (1999), спікера К. Демірчяна (1999) і ще шістьох провідних політиків.

На парламентських виборах 2003 р. перемогла РПВ – 33 мандати зі 131, «Країна закону» (заснована 1998) – 19, «Справедливість» (заснована 2003) – 14, «Дашнакцутюн» – 11, незалежні – 37. КПВ до парламенту не потрапила.

На виборах 2007 р. РПВ на чолі з С. Саргсяном покращила свій результат – 64 місця, проросійська «Процвітаюча Вірменія» (заснована 2004 бізнесменом Г. Царукяном) – 25 місць, «Дашнакцутюн» – 16, «Країна закону» – 8, ліберальна «Спадок» (заснована 2002) – 7.

Третім президентом Вірменії теж став виходець із Нагірного Карабаху С. Саргсян (2008–2018). На виборах 2008 р. він отримав 52,82 % голосів. Прихильники Л. Тер-Петросяна, який зайняв друге місце, отримавши на виборах 21,5 % голосів, протестуючи проти виборчих порушень, розпочали 20.02.2008 р. акції протесту, на які збиралось понад 100 тис. осіб. Силовий розгін мітингу відбувся 01.03.2008 р. (10 загиблих). Опозиційні партії не визнали результатів цих виборів. На президентських виборах 2013 р. С. Саргсян отримав 58,64 % голосів.

На парламентських виборах 2012 р. РПВ ще покращила свій результат – 69 мандатів зі 131, «Процвітаюча Вірменія» – 37, Вірменський національний конгрес (заснований Л. Тер-Петросяном у 2008 як спадкоємець Вірменського загальнонаціонального руху) – 7; «Країна закону» – 6, «Спадок» – 5, «Дашнакцутюн» – 5.

Восени 2013 р. президент Вірменії С. Саргсян під тиском Росії відмовився підписувати угоду про асоціацію з ЄС, заявивши, що Вірменія вступає до Митного союзу, який згодом трансформувався у Євразійський економічний союз, членом якого Вірменія стала з 02.01.2015 р.

Попри членство Вірменії в ЄАЕС та ОДКБ на чолі з Росією, Вірменія 24.11.2017 р. підписала Угоду про всеосяжне та розширене партнерство (УВРП) з ЄС, яка замінила дещо вужчу за змістом УПС 1996 р., але не містить положень про вільну торгівлю.

Відносини між Вірменією та ЄС розвиваються в рамках програми «Східне партнерство», реалізація якої розпочалася у 2009 р. та на підставі УВРП (набула чинності 01.03.2021).

Прагнучи продовжити своє правління, С. Саргсян організував у 2015 р. конституційний референдум, який перетворив Вірменію з президентсько-парламентської на парламентську республіку із суперпрем'єрською (канцлерською) системою врядування.

Згідно із затвердженими на референдумі 2015 р. конституційними змінами, глава держави став обиратися депутатами парламенту (вперше у 2018), а сам парламент – на пропорційній основі замість змішаної (вперше у 2017). Саме уряд на основі своєї програми тепер розробляв та здійснював внутрішню і зовнішню політику держави, загальне керівництво органами системи державного управління. Обраного парламентською більшістю кандидата президент призначає прем'єр-міністром. Віце-прем'єри і міністри призначаються президентом за поданням прем'єр-міністра.

Парламентські вибори 2017 р. знову виграла РПВ – 58 місць, Альянс Царукяна – 31, ліберальний блок «Елк» («Вихід», сформований у 2016) – 9; «Дашнакцутюн» – 7.

Завершивши свою каденцію на посаді президента, С. Саргсян 17.04.2018 р. був обраний у парламенті прем'єр-міністром Вірменії. Бажання Саргсяна залишитись при владі спричинило масові протести (Оксамитова революція 13.04.–08.05.2018), що змусило лідера РПВ 23.04.2018 р. подати у відставку, а парламент обрати новим прем'єр-міністром Нікола Пашиняна (з 08.05.2018).

Протистояння між новим главою уряду та опозиційно до нього налаштованим парламентом на чолі з РПВ призвело до дострокових парламентських виборів 2018 р. На виборах переміг очолюваний Н. Пашиняном альянс «Мій крок» – 88 місць із 132. «Процвітаюча Вірменія» – 26, ліберальна «Освічена Вірменія» (заснована 2015) – 18. Націоналістичні РПВ та «Дашнакцутюн» взагалі не потрапили до парламенту.

У Вірменії функціонує багатопартійна система: станом на 2020 р. офіційно було зареєстровано 84 загальнонаціональні політичні партії.

Згідно з Індексом демократії, за час правління Н. Пашиняна Вірменія відчутно покращила свої позиції у цій сфері, адже у 2008 р. зайняла 103 місце в світі, а в 2022 р. – 82.

У ході 44-денної Другої Карабахської (Арцахської) війни з Азербайджаном за Нагірний Карабах (27.09–10.11.2020) Вірменія зазнала поразки і втратила сім раніше окупованих азербайджанських районів навколо Нагірного Карабаху та частину Нагірного Карабаху з м. Шуша. За різними даними, у ході війни загинуло 2,3–5 тис. солдатів ЗС Республіки Вірменія та Армії оборони Арцаху.

Членство Вірменії в ОДКБ ніяк не допомогло країні під час війни з Азербайджаном, хоча Єреван офіційно і звертався до ОДКБ за допомогою. Ця ситуація послабила російський вплив у країні, сприяючи переорієнтації Вірменії на інші геополітичні центри – США, ЄС, Іран.

Поразка у війні спричинила нову політичну кризу в країні. Після підписання 10.11.2020 р. Угоди про припинення вогню в Нагірному Карабасі в Єревані розпочались масові протести (10.11.2020–25.04.2021) з вимогою відставки Н. Пашиняна, під час яких протестувальники займали будівлі парламенту та уряду. Звинувачений у програші Другої карабахської війни, Н. Пашинян мусив піти у відставку з посади прем'єр-міністра й оголосити позачергові парламентські вибори.

На виборах 2021 р. до парламенту пройшли лише три сили: владна партія Н. Пашиняна «Громадянський договір» (створена 2015), яка набрала 54 % голосів виборців (71 місце зі 107); опозиційний ліво-націоналістичний блок «Альянс Вірменія» екс-президента Р. Кочаряна (партії «Дашнакцутюн» та «Єдина Вірменія», створена у 2019) – 29 місць; правонаціоналістичний блок екс-президента С. Саргсяна «Маю честь» (РПВ та партія «Вітчизна», створена у 2020) – 7 місць.

У результаті «Громадянський договір» самостійно сформував парламентську більшість та уряд знову на чолі з Н. Пашиняном, що спричинило нову хвилю протестів проти нього (25.04.–19.06.2022).

У ході військової операції Азербайджану 19-20.09.2023 р. НКР капітулювала і припинила своє існування. Вірменська армія у події не втручалась. До Вірменії з Нагірного Карабаху виїхало 100 тис. біженців.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Виходячи з ресурсного профілю Вірменської РСР (надлишок робочої сили та

кваліфікованих кадрів на тлі обмеженості багатьох видів природних ресурсів), вірменська економіка в межах загальносоюзної вирізнялася поєднанням високотехнологічних, трудо- і наукомістких галузей виробництва (приладо- та верстатобудування, електротехніка, радіоелектроніка, хімпром, фармацевтика) із розвиненим товарним сільським господарством і переробкою його продукції (плодовоконсервна, винно-коньячна галузі, сироваріння тощо).

При цьому частка промисловості у валовому суспільному продукті Вірменської РСР упродовж радянського періоду невпинно зростала – до 67,2 % в 1976 р. Забезпечене випуском продукції з високою доданою вартістю економічне зростання створювало передумови для підвищення добробуту населення.

З метою посилення економічних спроможностей Вірменії у повоєнний час (електроенергія та зрошення) було збудовано шість ГЕС Севан-Разданського каскаду електростанцій з використанням вод оз. Севан, найпотужнішою з яких є Гюмушська / Арґельська ГЕС (1953, 224 МВт). На середину 1980-х рр. рівень води в оз. Севан упав на 18,5 м. Для додаткового поповнення озера водою у 1981 та 2003 рр. було запущено два тунелі з р. Арпа. Також на р. Воротан було збудовано каскад із трьох ГЕС, найпотужніша – Татевська ГЕС (1970, 157,2 МВт). Упродовж 1969–1977 рр. поблизу м. Мецамор була збудована Вірменська АЕС (2 блоки, 407,5 МВт).

Станом на 1975 р. площа зрошувальних земель у Вірменській РСР сягнула 297,8 тис. га.

Однак загальні вади радянської системи господарювання (бюрократизм, формалізм, недостатній зв'язок між попитом і пропозицією, наростання тінізації) спричинили посилення кризових явищ від початку 1980-х рр.

Економіка Вірменії, тісно інтегрована до загальносоюзної, після розпаду СРСР опинилася у тривалій системній кризі. Більша частина промислових підприємств перестала функціонувати, оскільки вони були пов'язані з обслуговуванням ВПК СРСР. Економіка Вірменії виявилася досить вразливою через особливості її географічного розташування і слабку природно-ресурсну базу (відсутність виходу до моря, нафти й газу, низька родючість ґрунтів).

Приватизація у Вірменії розпочалася з аграрного сектору. Впродовж 1991–1992 рр. майже 80 % с/г земель було передано селянам, створено 320 тис. індивідуальних та колективних селянських господарств.

Ваучерна приватизація у Вірменії не сприяла становленню промислово-інвестиційного капіталу, приходу ефективного інвестора, прискоривши розпорошення виробничого капіталу. Отримані від приватизації кошти здебільшого використовувались для розширення торговельно-посередницької діяльності та особистого збагачення нових господарів.

Зміцненню економічного суверенітету сприяв вихід Вірменії з рублевої зони: 22.11.1993 р. в обіг було введено національну грошову одиницю – драм.

Лише наприкінці 1990-х рр. вірменська економіка, завдяки створенню і розвиткові ринкової інфраструктури, аграрній реформі і залученню іноземних інвестицій, досягла макроекономічної стабільності. Зростання переривалося у зв'язку зі світовою фінансово-економічною кризою (2008), рецесією внаслідок пандемії COVID-19 та Другою Карабахською війною (2020).

ВВП Вірменії в поточних цінах, за даними Відділу статистики ООН, у 1990 р. склав 2,3 млрд дол. США, у 1993 р. – 1,1 млрд, у 2000 р. – 2 млрд, у 2005 р. – 5,2 млрд, у 2008 р. – 12,4 млрд, у 2009 р. – 9,2 млрд,

у 2014 р. – 11,6 млрд, у 2015 р. – 10,5 млрд, у 2019 р. – 13,6 млрд, у 2020 р. – 12,6 млрд, у 2023 р. – 24,2 млрд.

У 1991 р., через війну з Азербайджаном, газопостачання Вірменії було припинене. Наприкінці 1993 р., після будівництва нової гілки газопроводу, через Грузію починає відновлюватись газопостачання. У 1997 р. для відновлення газопостачання Вірменії було створено «ВірмРосгазпром» (з 2014 – 100 % власність ВАТ «Газпром»). З метою покращення газопостачання у 2007 р. було запущено 140-кілометровий газопровід «Іран–Вірменія» (у 2015 для покриття боргів останні 40 км газопроводу були передані «Газпрому»).

Вірменія впродовж 1990-2020-х рр. постачає до Ірану 1,3–1,5 млрд кВт·год електроенергії у рамках бартерної угоди: 1 кВт·год електроенергії за 3 м^3 газу.

Станом на початок XXI ст. у структурі ВВП Вірменії переважає аграрний сектор – 40 %, частка промисловості – 25 %, сектору послуг – 35 %. У сільському господарстві працює 55 % зайнятих, у сфері послуг – 25 %, у промисловості – 20 %. 75 % ВВП виробляється у приватному секторі.

Провідними галузями промисловості є: хімічна і нафтохімічна (мінеральні добрива, синтетичний каучук, шини), машинобудування (зокрема хімічне і нафтове), електротехнічна і радіоелектронна, приладо- і верстатобудування, чорна та кольорова металургія, текстильна, харчова.

На базі розробки міднорудних родовищ у Кафані, Каджарані, Аґараці та Ахталі працює мідеплавильний комбінат в Алаверді. Працює також Ванадзорський хімічний комплекс, до складу якого входять 25 підприємств.

Найбільшими вірменськими компаніями, за даними Комітету з держподатків, у 2020 р. були: «Ґранд Тобако» (сплатила до державного бюджету на 50,671 млрд драмів податків), «Газпром Вірменія» (45,5 млрд), Занґезурська мідно-молібденова компанія (41,6 млрд), гірничодобувна GeoProMining (23 млрд), «Інтернейшнл Масіс Табак» (18,7 млрд), паливна CPS Oil (17,9 млрд), паливна «Флеш» (16 млрд), Philip Morris Armenia (15,2 млрд), Japan Tobacco International (14,7 млрд), «МТС Вірменія» (13 млрд).

Під сільськогосподарські потреби обробляється лише 20 % площі країни, ще 25 % території зайнято пасовищами. Великі масиви орних земель є лише на Араратській рівнині, у долині р. Аракс, і на рівнинах поблизу оз. Севан. Основні с/г культури – баштанові, картопля, пшениця, виноград, плодові, ефіроолійні, цукровий буряк, бавовна, тютюн, чай. Тваринництво спеціалізується на молочно-м'ясному скотарстві – у гірських районах розводять овець.

За даними Відділу статистики ООН, зовнішньоторговельний оборот Вірменії товарами і послугами (у поточних цінах) у 1991 р. складав 2,1 млрд дол. США (експорт – 854 млн, імпорт – 1,2 млрд), у 1995 р. – 1,2 млрд, у 2000 р. – 1,5 млрд, у 2005 р. – 3,9 млрд, у 2008 р. – 7 млрд, у 2009 р. – 5,4 млрд, у 2010 р. – 6,7 млрд, у 2014 р. – 8,8 млрд, у 2015 р. – 7,5 млрд, у 2018 р. – 11,5 млрд, у 2019 р. – 13 млрд, у 2020 р. – 8,7 млрд, у 2023 р. – 28,5 млрд (експорт – 14,1 млрд, імпорт – 14,4 млрд).

Основними зовнішньоекономічними партнерами Республіки Вірменія є: Російська Федерація, на яку в 2022 р. припадало 44 % вірменського експорту та 30 % імпорту; ОАЕ (10 % експорту); Китай (6,96 % експорту та 15,3 % імпорту); Швейцарія (4,79 % експорту); Ірак (4,7 % експорту); Іран (2,09 % експорту та 6,93 % імпорту).

Основними товарами вірменського експорту в 2022 р. були: мідь, золото, алмази,

тютюн, алкогольні напої, феросплави, молібден. Основні товари імпорту – газ, нафта, автомобілі.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ВІРМЕНІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Територія сучасної України ще від XI ст. стала сферою вірменських міграційних рухів. Так, перша згадка про проживання вірменів у Києві міститься в Києво-Печерському патерику при описі подій 1080–1090-х рр. Існування ж власне вірменської колонії у Києві достовірно засвідчене у документах 1371–1378 рр. про Київське вірменське єпископство.

Уже в другій половині XII ст. вірменською мовою було перекладено один із найдавніших давньоруських агіографічних творів – «Житіє святих Бориса і Гліба», який вже у 1230-х рр. увійшов до вірменської книги «Четьї Мінеї».

У Криму вірменські колонії виникли в XI–XIII ст. у Кафі (Феодосія) і Солдайє (Судак), у XV ст. – Солхаті (Старий Крим) та Ґезлеві (Євпаторія), у XVI–XVIII ст. – у Карасубазарі (Білогірськ), Ак-Мечеті (Сімферополь), Інкермані (Севастополь), Ерменібазарі (Армянськ). У Західному Причорномор'ї вірменські колонії існували з XIV ст. – у Білгород-Дністровському (Аккерман), Кілії, Очакові, з XVII ст. – в Ізмаїлі.

Кількість вірменських переселенців у Центральній та Західній Україні зросла після падіння Кілікійського вірменського царства у XIV ст. Ще з XIII ст. вірменські колонії з'являються: у Львові (перша достовірна згадка відноситься до 1277); в XIV ст. – у Володимирі (перша згадка у 1364), в Луцьку (перша згадка у 1364), у Кам'янці-Подільському (перша згадка у 1390); у XV ст. – в Белзі, Кременці, Снятині; у XVI ст. – у Барі, Замості, Хотині, Острожці, Язловці; в XVII ст. – у Бережанах, Бучачі, Варяжі, Жванці, Підгайцях, Бродах, Дубровиці (Барку), Городенці, Дубні, Олеську, Золочеві, Станіславові, Студениці, Тисмениці, Умані; у XVIII ст. – у Кутах, Юзефгроді, Обертині, Могилеві, Рашкові, Тульчині.

Важливу роль у консолідації вірменських громад та збереженні національної самосвідомості відігравала ВАЦ, чиї релігійні центри на чолі з єпископами постали у XIV ст. в Києві та Львові. Найдавнішими пам'ятками вірменської церковної архітектури в Україні є монастир Сурб-Хач (з 1358) поблизу м. Старий Крим та Вірменський кафедральний собор Успіння Пресвятої Богородиці (з 1363) у м. Львів.

Усюди в місцях свого мешкання вірмени відігравали важливу роль у торгівлі, дипломатії, збройовій і ювелірній справах.

Важливим осередком вірменського життя в Україні був Львів. У 1356 р. польський король Казімєж III видав вірменській громаді привілей, яким гарантував збереження власного суду та адміністрації, які існували за часів Галицько-Волинського князівства (вірменський міський уряд було скасовано у 1469, суд – у 1784). У Вірменському кварталі м. Львів до сьогодні збереглись вірменські житлові будинки XVI ст.

У 1364 р. католикос Месроп заснував у Львові єпископство, якому підпорядковувалися парафії ВАЦ у Литві, Польщі та Молдові. У 1616–1618 рр. у Львові діяла вірменська друкарня. У 1630 р. львівський вірменський єпископ Нікол Торосович уклав унію з Римом, заснувавши Львівську архиєпархію Вірменської католицької церкви. Відтоді в Україні існують громади і ВАЦ, і ВКЦ. У 1664–1781 рр. у Львові діяла Папська вірменська колегія (з 1701 – Вірмено-українська колегія), що давала вищу освіту для духівництва.

Хімічний аналіз найвідомішої мінеральної води Трускавця – «Нафтусі» – вперше у 1835 р. зробив львівський фармацевт вірменського походження Теодор Торосевич.

У XVII ст. Польща почала вживати послідовні заходи щодо обмеження самоврядування

вірменських колоній на території України. З іншого боку, у 1660 р. московський цар Олексій Михайлович видав грамоту про виселення вірменів з Києва через підозри щодо їхніх стосунків з поляками. Загалом від другої половини XVII ст. вірменські громади в Центральній Україні почали занепадати.

У 1778 р. імператриця Катерина II виселила з Криму всіх християн, зокрема і вірменів (до 14 тис. осіб). Частина цих вірменів, вірмени-католики, заснувала у 1779 р. вірменську колонію у Катеринославі (у 1790 – репатріювались до Криму, до м. Карасубазар, де створили нову вірменську колонію зі своїм самоврядуванням).

Після зайняття у 1791 р. російськими військами території до Дністра та Дунаю із Аккермана, Каушан, Кілії, Ізмаїла було виселено близько 4 тис. вірменів. У 1792 р. їм дозволили заснувати власне місто – Григоріополь з власним магістратом, однак через погані умови життя вони втікали назад (у 1801 у місті залишилось 1,6 тис. жителів). У 1799 р. царська влада дозволила вірменам повертатись у Крим, де у 1808 р. у м. Старий Крим було засновано вірменську колонію з власним самоврядуванням.

У ході загальноімперської реформи міського самоврядування вірмени у 1869–1870 рр. були позбавлені права на власний суд та магістрати, що ліквідовувало наявні вірменські колонії.

Перший вагомий слід українців на території Вірменії відноситься до XVII ст. У 1635–1636 рр. кількатисячне військо запорожців наказного гетьмана Максима Гулака на запрошення османського султана Мурада IV успішно діяло проти війська Сефевідів, зокрема у боях за Іреван.

З метою посилення своїх позицій на Південному Кавказі російський царизм у 1858 р. переселив до Вірменії близько 150 українців, які заснували с. Миколаївка (зараз – Армакіц). У 1890-х рр. у селі збудували невелику дерев'яну церкву, у 1917 р. тут нараховувалось 523 жителі.

У XIX ст. найбільше вірменів в Україні проживало у містах Чернівці та Одеса (з 1830, переселенці з Аккермана та Григоріополя). Швидко зростала чисельність вірменської діаспори у Харкові (у 1866–1897 з 24 до 468 осіб).

З початком Першої світової війни, станом на 1915 р., в Маріуполі, Мелітополі, Сімферополі, Севастополі, Феодосії, Ялті, Карасубазарі, Євпаторії, Одесі та Аккермані були утворені Вірменські комітети, першочерговим завданням яких був збір коштів на потреби вірменських біженців на Південному Кавказі та формування вірменських добровольчих дружин для відправки на Кавказький фронт. Так, в Одесі, де тоді проживало 3 тис. вірменів, Вірменський комітет (1914–1918) був заснований професором Василем Таїрянцем (Таїровим). На кінець 1918 р. кількість вірменських біженців в Одесі склала 8 тис. осіб, більшість із них до кінця 1919 р. було евакуйовано до Вірменії.

Наприкінці грудня 1917 р. демобілізовані вірменські офіцери російської армії створили у Києві Вірменський комісаріат України, Молдови та Криму (ВКУ) як повноважний орган Вірменської національної ради. Його завдання полягало в забезпеченні та евакуації вірменів-військовиків на батьківщину. 16.06.1918 р. ВКУ було трансформовано на Комісаріат Вірменії при уряді Української Держави з повноваженнями представництва вірменського народу. 01.10.1918 р. вірменський уряд призначив першим послом в Україні Григорія Дзамоєва (1918–1919, Київ, Одеса).

У 1918–1920 рр. в Одесі працювало вірменське консульство.

Першим українським послом у Вірменії в 1918–1919 рр. був Володимир Гірченко, представник українського комісара на Закавказзі Г. Хименка. У серпні 1918 р. В. Гірченко організував у Ерівані з'їзд офіцерів-українців, які служили в межах території Вірменії.

У Радянській Україні в рамках політики коренізації станом на 1929–1930 н. р. було відкрито 10 вірменських шкіл, також 12 вірменських шкіл було в Криму. Станом на 1939 р. в УРСР вірменські школи залишились лише у Харкові та Одесі.

У Львові: діяли церковнопарафіяльна школа, гімназія, колегіум. Також у Львівському університеті в 1904–1941 рр. діяла кафедра вірменської мови.

Повторне виселення вірменів із Криму (9,6 тис. осіб) відбулось у 1944 р. за наказом Й. Сталіна за нібито співпрацю з німецькою окупаційною владою.

Комітет «Вільна Вірменія» брав участь у діяльності започаткованого ОУН(р) міжнародного антирадянського, антикомуністичного руху – Антибільшовицького блоку народів (1943–1996).

У повоєнний час фахівці з УРСР допомагали розбудовувати приладобудівну галузь Радянської Вірменії: брали участь у спорудженні Єреванського заводу фрезерних верстатів, Інструментального заводу в м. Лусаван (Чаренцаван), у впровадженні нових технологій на заводі «Алмаз» (Єреван) тощо.

Вірменська РСР надавала Україні допомогу в подоланні наслідків Чорнобильської катастрофи 1986 р.: серед ліквідаторів було 3 тис. представників Вірменської РСР; вірменські будівельники звели один із житлових мікрорайонів м. Славутич – Єреванський квартал.

Зі свого боку, УРСР взяла найактивнішу участь у відбудові Вірменії після руйнівного Спітакського землетрусу 1988 р.: протягом 1990–1991 рр. українські будівельники здали в експлуатацію 220 тис. м^2 житла (зокрема, три мікрорайони у м. Кіровакан), шкіл на 4092 учнівських місця, дитсадків на 1220 місць, поліклініку та клуб.

Більшість українців, які сьогодні проживають у Вірменії, прибули на її територію в післявоєнний період (1945–1990) для роботи на промислових підприємствах, у медичних та навчальних закладах (переважно жінки). За даними перепису 1989 р., у Вірменії проживало 8,3 тис. українців. Конфлікт навколо Нагірного Карабаху, важке економічне становище республіки спричинили виїзд українців (1998 – 3,5 тис.).

В Україні, за даними перепису, в 1926 р. проживало 10,6 тис. вірменів, у 1959 р. – 28 тис., у 1979 р. – 38,6 тис., у 1989 р. – 54,2 тис., зокрема, у Донецькій обл. – 10 тис., у Харківській – 8 тис., в Одеській – 5,2 тис., у Дніпропетровській – 5 тис., в м. Київ – 5,4 тис.

Знаковими культурними, науковими та громадськими діячами України вірменського походження є художник І. Айвазовський (О. Айвазян, 1817–1900), науковець-виноградар В. Таїров (В. Таїрянц, 1859–1938), кінорежисер С. Параджанов (1924–1990), кінорежисер Р. Балаян (1941).

Видатний внесок у розвиток вірменознавства зробив український вчений Я. Дашкевич (1926–2010) – автор праць «Вірменські колонії на Україні в джерелах і літературі XV–XIX ст.» (1962), «Розселення вірменів на Україні у XI–XVIII ст.» (1971), «Вірмено-кипчацька мова: Етапи історії» (1983).

УКРАЇНО-ВІРМЕНСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Після розпаду СРСР Вірменія визнала незалежність України 18.12.1991 р., дипломатичні стосунки між країнами було встановлено 25.12.1991 р.

Посольство Вірменії в Україні діє з січня 1993 р., Посольство України в Єревані було відкрите у вересні 1996 р. Першим послом України в Республіці Вірменія з 1996 р. був Олександр Божко, першим послом Республіки Вірменія в Україні у 1993 р. був призначений Грач Сілванян.

Базовим документом двосторонніх відносин є Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Республікою Вірменія від 14.05.1996 р. Станом на 2022 р. договірно-правова база двосторонніх відносин складається з 59 чинних міжнародних угод та ще 20 документів, що регулюють відносини і співпрацю між різними установами держав.

Розвиткові україно-вірменського партнерства слугували офіційні і робочі візити президентів: Л. Кучми – до Вірменії (1996, 2002), Л. Тер-Петросяна (1997), Р. Кочаряна (2001), С. Саргсяна (2011, 2012) – до України.

Проблемним аспектом двосторонніх відносин є питання визнання геноциду вірменів у Туреччині (1915), що в Україні здійснено лише на рівні окремих регіонів: Автономна Республіка Крим (2005), Полтавська, Черкаська (2015) та Запорізька (2017) обл. Водночас Вірменія станом на 2022 р. не визнала геноцидом Голодомору в Україні (1932–1933) і не засудила його офіційно.

Протягом 1992–1998 рр. до України прибуло 30,5 тис. вірменів. В Україні, за даними перепису, у 2001 р. проживало 99,8 тис. вірменів. За даними перепису населення 2001 р., у Вірменії проживало 1633 українці; перепису 2011 р. – 1176.

У 2001 р. була заснована «Спілка вірмен України», яка є найбільшою вірменською громадською організацією, що об'єднує вірменські громади усіх регіонів України. Станом на 2017 р. в Українській єпархії ВАЦ було 25 парафій, в Україні діяло 15 вірменських церков, 11 з них було побудовано після 1994 р.

Першою українською організацією у Вірменії стало засноване у вересні 1991 р. Українське культурне товариство «Червона калина» (пізніше – «Союз українців»). На сьогодні наймасовішою організацією української діаспори Вірменії є створена у 1995 р. Федерація українців Вірменії «Україна», яка має відділення у містах: Єреван, Ванадзор, Ґюмрі, Раздан, Іджеван та Севан. При Федерації функціонують ансамбль української пісні «Дніпро» (м. Єреван), вокальний ансамбль «Вербиченька» (м. Ванадзор), недільна школа (з 2017); за підтримки вірменської держави видається часопис «Славутич» (з 1997).

Згідно з угодою між міністерствами освіти двох країн, у 2001 р. було створено Єреванську філію Тернопільського національного економічного університету (з 2013 р. – Єреванський науково-навчальний інститут ТНЕУ). Станом на 2021 р. дипломи ТНЕУ отримали 785 випускників – громадян Вірменії.

Важливою подією культурного життя України та Вірменії стало святкування у 2008 р. 650-річчя вірменського монастирського комплексу Сурб-Хач в Криму, відреставрованого за кошти українського бюджету, в освяченні якого взяли участь католикос Гарегін II і президент Вірменії С. Саргсян.

У 2013 р. в Єревані було відкрито пам'ятник Т. Шевченку.

Одним із перших героїв Небесної Сотні під час Революції Гідності став Сергій Нігоян (1993–2014).

Після окупації Росією Криму в 2014 р. Вірменія 27.03.2014 р. голосувала проти резолюції ГА ООН № 68/262 «Територіальна цілісність України», яка визнавала незаконним кримський референдум 16.03.2014 р. Будучи партнером РФ по ЄАЕС та ОДКБ, Єреван, з одного боку, офіційно не визнав анексію українських територій, а з іншого – намагався уникнути прямого осуду дій Москви.

Під час 44-денної азербайджано-вірменської війни в Нагірному Карабасі у 2020 р. Україна висловила підтримку територіальної цілісності Азербайджану.

Після початку повномасштабного російського вторгнення в Україну 24.02.2022 р. у Вірменії опинилось 770 українських біженців від війни (на 31.12.2024).

Зовнішньоторговельний оборот між Україною та Вірменією (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 118 млн дол. США (український експорт – 103 млн, імпорт – 15 млн), у 2008 р. – 305 млн, у 2009 р. – 210 млн, у 2011 р. – 268 млн. Надалі обсяги зовнішньої торгівлі скорочувались до 2016 р. – 118 млн. Потім дещо стабілізувались: у 2018 р. – 177 млн, у 2021 р. – 176 млн (експорт – 143 млн, імпорт – 33 млн).

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО у Вірменії протягом 1996–2000 рр. включено: монастирі Агпат і Санаїн (X–XIII ст.) в області Лорі; монастир Ґегард (IV–XIII ст.) та верхів'я р. Азат в області Котайк; кафедральний собор (IV ст., один із найдавніших християнських соборів у світі) і церкви в Ечміадзіні (Св. Ґаяне VII ст., Св. Ріпсіме VII ст., Шоґакат V–XVII ст.); комплекс храму Звартноц (VII ст.).

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 1997–2011 рр. включила: колекцію старовинних рукописів архіву Матенадаран; фотодослідження зоряного неба Бюраканської астрофізичної обсерваторії за 1965–1980 рр. – Перший Бюраканський огляд.

До Списку нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО віднесла: дудук та музику, яка на ньому виконується; кам'яні хрести-хачкари, символіку та мистецтво їх створення; вірменський епос «Давид Сасунський»; хліб лаваш, традицію його виготовлення, значення та культурні прояви у Вірменії; традиційний груповий танець «Кочарі»; мистецтво вірменського письма; паломництво до монастиря Св. Тадея в Ірані.

Електронні джерела:

Сайт Президента Республіки Вірменія: https://www.president.am/ru/

Сайт Уряду Республіки Вірменія: https://www.gov.am/ru/

Сайт Національних зборів Республіки Вірменія: http://www.parliament.am/?lang=rus

Сайт Статистичного комітету Республіки Вірменія: https://armstat.am/ru/

Сайт Посольства Республіки Вірменія в Україні: https://ukraine.mfa.am/uk

Сайт Посольства України в Республіці Вірменія: https://armenia.mfa.gov.ua/

Вірменські новини в Україні: http://armembassy.com.ua/

Література:

История армянского народа: с древнейших времён до наших дней / *Г. Х. Саркисян, Т. Х. Акопян, А. Г. Абрамян* и др.; под ред. *М. Г. Нерсисяна*. – Ереван, 1980. – 460 с.

История Армении / *Г. А. Аветисян, Э. Л. Даниелян, А. А. Мелконян*. – Ереван, 1999. – 280 с.

Армяне / отв. ред. *Л. М. Варданян, Г. С. Саркисян, А. Е. Тер-Саркисянц*. – М., 2012. – 648 с.

Шагинян А. К. Армения и страны Южного Кавказа в условиях византийско-иранской и арабской власти. – Санкт-Петербург, 2011. – 512 с.

Гаюк И. Я. Армянская церковь как уникальный феномен христианского мира. – Л., 2005. – 228 с.

Маккарти Дж. Турки и армяне: Национализм и конфликт в Османской империи. – М., 2017. – 311 с.

Хачатрян А. Е. Республіка Вірменія в міжнародних відносинах 1918–1920 рр. : дис. … канд. іст. наук. – К., 2009. – 188 с.

Ваал Т., де. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. – Москва, 2014. – 391 с.

Республіка Вірменія // *Дорошко М. С.* Країнознавство. Країни СНД: Навчальний посібник. – К., 2007. – С. 151–169.

Дашкевич Я. Р. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть: збірник наукових праць. – Львів, 2012. – 1317 с.

Армяно-украинские исторические связи. Армяне в Украине // Из истории армяно-украинских, венгерских и молдавских отношений. Сборник статей и материалов / Составит.: *К. Хачатрян, О. Алексанян*. – Ереван, 2012. – С. 9–114.

Осіпян О. Л. Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV–XIX ст.: дис. … канд. іст. наук. – Донецьк, 1999. – 210 арк.

Давтян Д. А. Громадсько-політична діяльність вірмен Північного Причорномор'я (1778–1920 рр.): дис. … канд. іст. наук. – Одеса, 2017. – 236 арк.

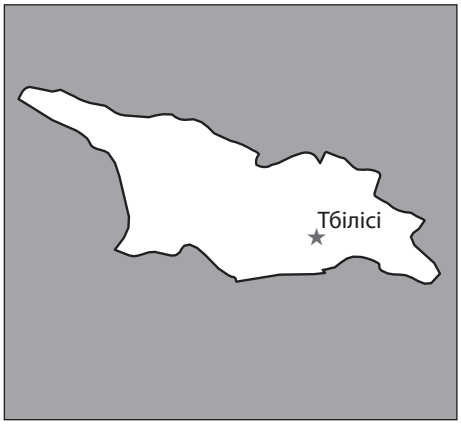
Пивоварська К. Б. Вірменська національна меншина в Україні у 20–30-ті роки XX століття: дис. … канд. іст. наук. – Полтава, 2003. – 184 арк.

Вірмени України [упоряд. *М. Чепіжко*]. – К., 2013. – 141 с.

П. Ф. Вознюк, М. С. Дорошко

ГРУЗІЯ

Сучасна назва держави: Грузія (*груз.* საქართველო).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Вперше у джерелах західна частина Грузії – Колхіда – згадується у формі «Кулха» (Qulḫa) в урартському клинописному написі часів царя Сардурі II, вибитому на Ванській скелі у м. Тушпа з описом походів приблизно 749 та 746 рр. до н. е.: «Виступив я [*в похід*] проти країни Кулха…» (написи 155 C, 155 D). Перша згадка Κολχίδα в європейських джерелах міститься в поемі Євмела Корінфського «Корінфіака» (друга половина VIII ст. до н. е.), де велетень Бріарей «відправився у землю Колхіди».

Антична назва східного регіону Грузії – Іберії – вперше фігурує у «Географії» грецького історика та географа Страбона, написаній між 44 і 23 рр. до н. е.: «І справді Іберія добре заселена у більшості випадків містами і поселеннями» (кн. XI).

Назва «Картлі» для позначення Східної Грузії вперше використовується у праці Леонті Мровелі «Житія картлійських царів», створеній у IX або XI ст.: «Відтепер же почнемо і розповімо про Картлі і племена її… Цей Картлос прийшов спочатку в місце, де Араґві впадає в Куру, і зійшов на ту гору… і дав тій горі ім'я своє – Картлі. І …називалася гора та Картлі, від чого і назвалася вся Картлі – Картлі».

Деякі дослідники вважають, що термін «Сакартвело» в розумінні всієї Грузії вперше використовується у праці грузинського історика Джуаншера Джуаншеріані «Житіє Вахтанґа Ґорґасала», написаній близько 800 р. або в XI ст.: «Тоді знову захопили греки межі Грузії [ՆՇ+ՇՒԳԴՊՊՔՁ]: Спері та приморські околиці Кларджеті»; «І щойно пройшов Глухий [*арабський полководець Марван*] Клісуру, яка була на той час рубежем між Грецією і Грузією [ՆՇ+ՇՒԳԴՊՊՔՁ], розгромив місто Апшілеті Цхумі» (Ч. II). У цій же праці на позначення усієї Грузії використовується і термін «Картлі»: «А цей цар Дачі почав забудовувати Картлі, бо були розорені всі землі грузинські, за винятком Кахетських, Кларджетських і Еґриських» (Ч. II).

Інші дослідники вважають, що термін «Сакартвело» як назва усієї Грузії вперше використовується в «Житії царя царів Давида» анонімного автора XII ст.: «Ґеорґі ж цар пішов, гнаний, через Аджарію в Абхазію.

А тим полкам, що йшли з такою повною здобиччю, зустрілися великі еміри… які йшли до Греції. Вони, побачивши таку безліч золота і багатства, яке мали, дізналися про втечу Ґеоргі і почули від них же: «Що йдете в Грецію? Ось країна Грузія, безлюдна і повна такого багатства»».

Перський варіант назви Грузії – Ґурджистан – згадується у «Географії» вірменського історика та географа Вардана Аревелці (Вардана Великого), написаній у 1240–1260-х рр.: «Ґурджистан – це є Картлі».

Латинізований етнонім Georgiens використовує французький хроніст Жак де Вітрі у своїй праці «Історія Єрусалиму», яка писалась десь у 1219–1225 рр.: «Грузини – поклонники Христа, за обрядом греків; вони живуть по сусідству з персами і відокремлені від землі обітованої довгою місцевістю». У листі Папи Гонорія III до цариці Русудан латиною від 12 травня 1224 р. вона титулується як regine Georgianorum («цариця грузинів»).

Назва Грузії у формі Giorges давньофранцузькою згадується в описі подорожей венеціанця Марка Поло «Книга чудес світу», записаних у 1298–1299 рр. У латиномовному світі в XIII ст. також використовувались форми Zeorzia, Jorgania, Giorginia. Назва Грузії у формі Georgia вперше зустрічається на італійській карті світу (Mappa mundi) П'єтро Весконте (1320).

Етнонім «грузини» у формах «гурзи/гурзії» у російських джерелах вперше згадується у подорожніх записках Ігнатія Смольнянина «Во Іерусалим хождение», складених, імовірно, у 1393–1395 рр. Інший російський мандрівник, Афанасій Нікітін, в своєму «Ходінні за три моря» (1468–1474) називає територію сучасної Грузії «Гурзыньской землею».

Створення держави. Першою давньогрузинською державою вважається Кулха (Колха), відома з середини VIII ст. до н. е. Об'єднана грузинська держава у складі земель Східної і Західної Грузії, Грузинське царство, була створена царем Баґратом III у 1001–1010 рр.

Незалежність Грузії у сучасну епоху була проголошена 26.05.1918 р. Верховна рада Грузії 09.04.1991 р. ухвалила Акт про відновлення державної незалежності Республіки Грузія.

Історичні назви держави: Кулха (Колха) (середина VIII – середина VII ст. до н. е.); Колхідське царство (VI–I ст. до н. е.); Іберійське (Картлійське) царство (рубіж IV–III ст. до н. е. – 580 н. е.); Лазьке царство / Еґрісі (II–VII ст.); Картлійське ерісмтаварство (586/588 – кінець VIII ст.); Тбіліський емірат (736–1122); Абхазьке царство / Царство Еґрісі-Абхазеті (778–1008); Кахетинське князівство (786–1010); Князівство Гереті (787–959); Князівство Тао-Кларджеті (813–888); Картвельське царство (888–1008); Грузинське царство (1008–1490); Кахетинсько-Геретське царство / Перше Кахетинське царство (1014–1104); Князівство Самцхе-Саатабаґо (1266–1625); Ґурійське князівство (1463–1829); Абхазьке князівство (1463–1864); Імеретинське царство (1463–1810); Князівство Сванетія (1463–1858); Кахетинське царство (1466–1762); Картлійське царство (1478/1484/1490–1762); Меґрельське князівство (1557–1867); Картлі-Кахетинське царство (1762–1801); Ґурійська республіка (1902–1906); Грузинська Демократична Республіка (1918–1921); Соціалістична Радянська Республіка Грузія (1921–1936) у складі Федеративного Союзу Соціалістичних Радянських Республік Закавказзя (1922), потім у складі Закавказької Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки та в складі СРСР (1922–1936); Грузинська Радянська Соціалістична Республіка (1936–1990) у складі СРСР; Республіка Грузія (1990–1995); Грузія / Сакартвело (з 1995).

Площа: 69,7 тис. км^2, що дорівнює 11,5 % території України.

Населення: 3 млн 704 тис. осіб (на 01.01.2025, Євростат).

Очікувана тривалість життя при народженні: 73,7 (чоловіки – 69,9; жінки – 77,5) (2023, Євростат).

Етнічний склад населення: грузини – 86,8 %; азербайджанці – 6,3 %; вірмени – 4,5 % (2014, перепис).

Чисельність українців: 6034 особи (2014, перепис).

Столиця: Тбілісі – 1 млн 285 тис. осіб. **Найбільші міста:** Батумі – 234 тис.; Кутаїсі – 161 тис.; Руставі – 132 тис. (на 14.11.2024, Національне управління статистики Грузії).

Державна мова: грузинська, з IX ст. у Картлі, Тао-Кларджеті, Кахеті, Гереті та Абхазії. Леонті Мровелі у «Житіях картлійських царів» наводить легенду про те, що грузинську мову державною зробив цар Іберії Фарнаваз I, який правив у III ст. до н. е.: «І цей Фарнаваз був першим царем у Картлі з племені Картлоса. Він поширив мову грузинську і більше вже не говорили в Картлі іншою мовою, крім грузинської. І створив він грузинську писемність…».

Принаймні з V ст. грузинська мова використовує власний алфавіт та має три системи письма: найдавніша – мрґвловані (асомтаврулі), нусхурі (цугурі), сьогодні використовується мхедрулі.

На сьогодні найдавнішими текстами грузинською мовою вважаються мозаїчні написи II та III, зроблені алфавітом асомтаврулі на підлозі грузинського монастиря святого Феодора Тірона поблизу м. Бір ель-Кут в Юдейській пустелі приблизно у 428–432 рр.: «І вихованців їхніх Бакура і Грі-Ормизда та дітей їхніх, Христос, помилуй, амінь»; «Святий Феодоре, помилуй Маруана і Бурзена, амінь». Найдавнішим текстом грузинською на території власне Грузії є напис на церкві Сіоні в м. Урбнісі, який датується першою половиною V ст.: «Господи Ісусе Христе, помилуй Костанті, батька Мікаеля, будівничого цієї церкви».

В історичній науці немає однозначності щодо датування написів, знайдених на городищі Некресі. Грузинський історик Л. Чілашвілі датував некреські написи, алфавітом мрґвловані висічені на каменях / надгробках / глечиках, дохристиянським періодом: напис № 2 (знайдений 1986) – IV–II ст. до н. е.; написи № 1 (1986) та № 3 (1987) – II–I ст. до н. е.; написи № 7 (1999): «[*Ця могила*] Азата Фарсмана. Ніхто не повинен до неї торкатися» та № 8 (1973): «Це …від Завакса [*Авана*], і ніхто не знищить його» – I-II ст. н. е.; напис № 6 (1996): «Бог Мітра, я поставив цей глечик для вина» – II-III ст. н. е.

Перша грузинська друкована книга «Грузинська абетка з молитвами» вийшла в Римі в 1629 р.

У сучасну епоху грузинська мова набула статусу державної в 1918 р., що було підтверджено Конституцією Грузинської Демократичної Республіки 1921 р., Конституціями СРРГ 1922, 1926 рр., Конституціями ГРСР 1937, 1979 рр. та Конституцією Грузії 1995 р.

Релігійний склад населення: православні – 83,41 %; мусульмани – 10,74 %; християни-монофізити (григоріани) – 3,9 % (2014, перепис). У ст. 8 Конституції Грузії зазначено, що «держава визнає виняткову роль Грузинської православної церкви в історії Грузії».

Державний устрій: республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: однопалатний Парламент (з 1992). У 1937–1992 рр. вищим законодавчим органом Грузії була Верховна рада, у 1922–1933 рр. – Всегрузинські з'їзди рад.

Першим грузинським парламентом була Національна рада, яка діяла у 1918–1919 рр. (з жовтня 1918 – Парламент), у 1919–1921 рр. – Установчі збори.

Діюча Конституція прийнята 24.08.1995 р., зміни і доповнення вносились у 1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012, 2013, 2017, 2018, 2020 рр. Перша грузинська Конституція була схвалена Установчими зборами 21.02.1921 р.

Статус у відносинах з ЄС: не є членом ЄС. 27.06.2014 р. підписано Угоду про асоціацію між ЄС та Грузією (набула чинності 01.07.2016). З 28.03.2017 р. набув чинності безвізовий режим між Грузією та ЄС, а з 14.12.2023 р. Грузія стала офіційним кандидатом на вступ до ЄС.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член ООН (з 1992); співзасновник Організації Чорноморського економічного співробітництва (1992); член ОБСЄ (з 1992); член СНД (1993–2008); член Ради Європи (з 1999); співзасновник ГУАМ (1997); член СОТ (з 2000).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними ООН, складав 9194 дол. США; за даними МВФ – 8165 дол. США (83 місце в світі); за даними Світового банку – 8120 дол. США (83 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Археологічні дані свідчать про те, що територія сучасної Грузії була заселена ще з часів палеоліту. Найдавніша людина, т. зв. Dmanisi hominins (дманіський гомінід) / Homo georgicus («Людина грузинська») / Homo erectus georgicus, була знайдена поблизу м. Дманісі в 1991 р. і проживала приблизно 1 млн 770 тис. років тому.

У період раннього неоліту на території Західної Грузії (поселення Даркветі IV, Анасеулі I, Холодний грот) була одомашнена велика (корова) і дрібна рогата худоба, свині, розпочалась культивація проса та жита. У пізньому неоліті виникає гончарство та виготовлення керамічних виробів.

У енеоліті на території Східної Грузії існувала шулавері-шомутепінська археологічна культура (VI–IV ст. до н. е.), представники якої: вирощували широкий спектр культурних рослин (пшеницю, ячмінь, овес, просо, сорго, сочевицю, горох, квасолю, культурний виноград, диню та ін.); розводили домашніх тварин (овець, кіз, корів, свиней). Вперше на Південному Кавказі вони почали зрошувати поля за допомогою системи каналів з р. Шулавері. На горі Ґадачілі, поблизу с. Імірі в районі Шулавері, були знайдені найдавніші докази одомашненого винограду, датовані початком VI тис. до н. е.

В епоху бронзи, у середині IV – першій половині III тис. до н. е., на території Східної Грузії, в областях Картлі та Кахеті, існувала куро-аракська (рання закавказька) археологічна культура. Її населення займалось землеробством та скотарством, мало характерну чорно- та сіролощену кераміку. Активний металургійний розвиток на пізньому етапі культури вилився у серійне виробництво бронзових серпів, сокир, наконечників списа, клинків кинджалів.

Вважається, що у III тис. до н. е. на території сучасної Грузії вже існувала загальнокартвельська мова та проживали грузинські племена.

Спадкоємцем куро-аракської стає тріалетійсько-ванадзорська археологічна культура (друга половина III – перша половина II тис. до н. е.), в якій розпочинається обробка дорогоцінних металів та для якої вже була характерна значна соціальна диференціація населення, про що свідчать великі курганні поховання вождів з високохудожніми виробами із золота та срібла.

У Західній Грузії розвивалась колхідська археологічна культура (друга половина II тис. – VII ст. до н. е.) з ядром у Південно-Західній Грузії. Для неї характерне високорозвинене

виробництво бронзи (колхідська сокира тощо) та мотичне землеробство лісової полоси. З початку I тис. до н. е. в гірських районах (Рача-Лечхумі) поширюється металевий посуд. У перші століття I тис. до н. е. колхідські племена починають масово використовувати залізо, насамперед для виробництва зброї, а потім і для господарських знарядь. Колхи вважаються пращурами меґрелів, лазів та сванів.

У Східній Грузії сформовані станом на середину II тис. до н. е. локальні археологічні культури епохи пізньої бронзи не зазнали суттєвих змін і в наступні періоди. Тобто племінні території цього регіону та їх етнічний склад зберігали стабільність до ранньофеодального часу, будучи частиною картвельської народності.

На думку мовознавців, у бронзову добу почався розпад племен загальнокартвельської мовної групи. Першою на початку II тис. до н. е. на північному заході Грузії відокремилася сванська мова. Потім, у залізну добу, у VIII ст. до н. е. відокремилася занська мова, на основі якої пізніше виникли меґрельська та лазька мови.

У XII–VIII ст. до н. е. Південно-Західна Грузія була під впливом державного утворення Діаоха (Діауха, Даіаена), яке у 1112 р. до н. е. стало васалом Ассирії, а в 845 р. до н. е. підтвердило цей статус. У VIII ст. до н. е. Діаоха була завойована Урарту, і з 760-х рр. до н. е. згадки про неї зникають.

З середини VIII ст. до н. е. північним сусідом Урарту стає держава Кулха (Колха) племінного союзу колхів, з якою пов'язаний давньогрецький міф про похід аргонавтів за Золотим руном до Колхіди і яку близько 746 р. до н. е. частково завоював урартський цар Сардурі II. У 20-х рр. VIII ст. до н. е. у Кулху з півночі вторглись кіммерійці, а в середині VII ст. до н. е. – скіфи, внаслідок чого держава Кулха припинила своє існування.

Частина кіммерійців та скіфів осіла на території Грузії (Тріалеті, Квемо-Картлі) та з часом була асимільована місцевим населенням.

Після падіння Урарту на початку VI ст. до н. е. його північні райони перейшли під контроль картвельського племінного об'єднання сасперів, які проживали на схід від колхів. Частина урартського населення була асимільована картвельським. Проте вже з середини VI ст. до н. е. територія Південної Грузії (землі сасперів, мосхів) була включена до складу Імперії Ахеменідів.

У VI ст. до н. е. на східному узбережжі Чорного моря, на північ від гирла р. Чорох, виникло Колхідське царство, яке на початковому етапі свого існування (кінець VI–V ст.) визнавало васалітет від Імперії Ахеменідів.

У VI ст. до н. е. на території Колхіди були засновані грецькі торговельні колонії Фасіс, Діоскурія, Гієнос, у IV ст. до н. е. – Пітіунт, які пов'язали колхів із грецьким світом. Про високий економічний рівень розвитку Колхідського царства свідчить карбування у VI–III ст. до н. е. срібних монет – «колхідок», які використовувались у міжнародній торгівлі.

Крах Імперії Ахеменідів після поразки від греків у 331 р. до н. е. та наступний швидкий розпад імперії Александра Македонського після 323 р. до н. е. створив сприятливі умови для утворення наприкінці IV – на початку III ст. до н. е. у Східній Грузії Іберійського (Картлійського) царства з центром у районі Мцхета. Його першим царем став Фарнаваз I (302–237, або 299–234, або 284–219 до н. е.), який очолив боротьбу проти влади греків.

Під натиском Великої та Малої Вірменії, які виникли на початку II ст. до н. е., до їх складу переходить ряд областей Картлійського царства на півдні (Ґоґарена, Хордзена) та деякі населені західногрузинськими племенами (санами, чанами, лазами) області Причорномор'я.

З III ст. до н. е. Колхідське царство, насамперед Аргветі, потрапляє у залежність від Картлійського, а на рубежі II–I ст. до н. е. понтійський цар Мітрідат VI Євпатор підкорює його, перетворивши на провінцію Понтійського царства.

У ході Третьої Мітрідатової війни римський полководець Ґней Помпей Великий у 65 р. до н. е. вторгся до Іберії та розбив війська царя Артага на р. Пелора (Араґві), після чого той змушений був визнати Картлійське царство васалом Риму. Вдруге римляни вторгались до Іберії у 36 р. до н. е., щоб залучити іберів до антипарфянського союзу.

З 65 р. до н. е. і Колхіда потрапляє під контроль Римської імперії, в її приморських містах розташовуються римські гарнізони. Надалі Колхіда знову стає частиною вже васального Риму Понтійського царства до його ліквідації у 63 р. н. е.

Водночас з I ст. до н. е. посилюється тиск гірських племен Північної Колхіди на її центральні рівнинні райони. У I ст. н. е. абазґи, саніґи та апшіли розселяються у прибережних районах Північної Колхіди, де утворюють свої «царства».

У II ст. в басейні річок Чорох та Ріоні утворюється сильне Лазьке царство (Еґрісі) у васальній залежності від Римської, а потім і Візантійської імперії. Станом на IV ст. н. е. воно підкорює, або робить васалами, сванів, апшілів, абазґів, саніґів на півночі та зідрітів на півдні й об'єднує всю Західну Грузію.

Картлійське царство посилює свою могутність за царя Фарсмана I (30–50-ті). Він за підтримки Риму здійснює у 35 р. н. е. спробу підпорядкувати своїй владі Велику Вірменію, через що у 54–50 рр. н. е. розгорілась Іберо-вірменська війна. На деякий час вірменським правителем стає брат Фарсмана I Мітрідат, але така зміна балансу сил у регіоні не влаштовувала парфян, які вторглись до Великої Вірменії, після чого Іберія втратила контроль над нею.

Картлійський цар Амазасп III (260–265), щоб уникнути вторгнення Сасанідів, визнав себе їхнім васалом. Так тривало до поразки Сасанідів від Риму та підписання у 298 р. Нісібіського мирного договору, за яким Іберія була віднесена до сфери інтересів Римської імперії.

Постійні контакти грузинських царств з Римом сприяли проникненню у Грузію християнства, яке стало державною релігією в Картлійському царстві з 326 р. (або не пізніше 337) Грузинська традиція пов'язує прийняття християнства з ім'ям Святої Ніно Каппадокійської, яка проповідувала в м. Мцхета та переконала хреститися іберійського царя Міріана III (290-ті–початок 360-х).

У 368 р. перські війська зайняли Картлі та обклали її даниною, а в 387 р. Сасаніди приєднали до Картлійського царства від'єднане від Великої Вірменії Ґуґаркське бдешхство, колишню Ґоґарену, згодом Нижню Картлі.

Цар Вахтанґ I Ґорґасалі (друга половина V ст.) включив до складу Картлійського царства область Гереті на сході. Завдяки його зусиллям Грузинська православна церква (ГПЦ) отримала у 460-х чи 484 р. главу Церкви у сані католикоса, що піднесло її статус до автокефальної. У 482–484 рр. він очолив повстання проти влади Сасанідів, однак зазнав поразки. Його наступник цар Дачі (522–534) переніс столицю Картлі з м. Мцхета до м. Тбілісі.

Прибережні міста Еґрісі у IV–V ст. були розвиненими ремісничими та торговими центрами. У IV ст. християнство стає тут державною релігією.

У 450-х рр., прагнучи позбавитись залежності від Візантії, повстання проти неї піднімає цар лазів Ґубаз. Невдача повстання послабила Еґрісі та привела до втрати контролю над Сванетією у третій чверті V ст.

Спроба нав'язати грузинам зороастризм приводить до антиперського повстання у Картлі в 523 р. У результаті Імперія Сасанідів повністю захоплює Картлійське царство, скасовує царську владу і ставить на чолі країни перського намісника – марзбана. Продовжуючи наступ на Грузію, перси у 528 р. вторгаються у Лазьке царство, але зазнають поразки від лазів та візантійців, які з 523 р. стають у країні гарнізонами. Згідно з умовами миру 532 р. між Візантією та Сасанідами, Лазьке царство залишається у сфері впливу Константинополя, а Картлійське царство під владою персів.

Спроба персів таки захопити Західну Грузію спричинила Лазьку війну між Персією та Візантією (542–562), яка завершилась для Сасанідів без успіхів. У 575 та 582 рр. візантійці вибили іранців зі Сванетії.

У 571 р. в Картлі спалахнуло антиперське повстання на чолі з Ґуарамом (Ґурґеном), якого грузинська знать (азнаурі) обрала ерісмтаваром («главою народу»). Цей титул замінив титул царя. У 586 р. він був призначений персами правителем Картлійського ерісмтаварства, васала Сасанідів. Тим часом за результатами сасанідсько-візантійської війни 572–591 рр. більша частина Картлі відійшла до Візантійської імперії. Проте через внутрішні негаразди у Візантії на початку VII ст. вся Східна Грузія знову перейшла під владу Імперії Сасанідів.

Війська Арабського халіфату вперше з'явилися на території Картлі у 642–643 рр., але були відбиті. Проте у 654–655 рр. араби без бою займають Картлі. Грузини визнали владу халіфа за умови збереження їх майна та віри, зобов'язались платити податки та виконувати військові повинності. У 687/688 р. візантійці завдали поразки арабам та на деякий час підпорядкували собі Картлі, однак у результаті походу 701–702 рр. араби повернули собі контроль над Східною Грузією, яка стала регіоном Джурзан (Ґурджан) у складі провінції Армінія. Дещо раніше, наприкінці VII ст., араби захопили Еґрісі та Абазґію.

У 709 р. на території Західної Грузії йшла арабо-візантійська війна, і станом на 30-ті рр. VIII ст. Візантія відновила контроль над Еґрісі та Абазґією. Після цього Східна і Західна Грузія у 735 р. зазнали значного розорення від арабських військ Марвана Глухого. На остаточно захопленій арабами грузинській території у 736 р. було створено Тбіліський емірат. Картлійський ерісмтавар з цього часу підпорядковувався еміру, а наприкінці VIII ст. ерісмтаварство було ліквідоване.

Паралельно у 627 та 764 рр. хазари брали штурмом та грабували Тбілісі, у 689 р. грабували Картлі.

Наприкінці VIII ст. на території колишнього Картлійського царства, окрім Тбіліського емірату, сформувалось три самостійні князівства: Кахеті / Цанареті / Санарія, Гереті / Ран і Тао-Кларджеті.

У Західній Грузії в VIII ст. утворюється Абхазьке князівство, правителі якого, за підтримки Візантії, спочатку об'єднують під своєю владою всі території колишнього Лазького царства, а потім князь Абхазії Леон II (767–778) проголошує себе царем (778–828) і в 780 р. – незалежність своєї держави від Візантійської імперії зі столицею у м. Кутаїсі (з 806). Наступним кроком у розриві з візантійськими впливами стало унезалежнення Західногрузинської церкви від Константинопольського патріархату на початку X ст.

У IX–X ст. розгортається боротьба грузинських держав за домінування в регіоні та водночас проти арабського панування і за об'єднання країни. У 853 р. війська Арабського халіфату захоплюють та спалюють Тбілісі за відмову еміра Сагака коритись владі халіфа. У 914 р. арабські війська знову вторгаються у Східну Грузію та плюндрують Шіда-Картлі

(Внутрішню Картлі), Кахеті і Тао-Кларджеті. З середини X ст. Тбіліський емірат стає незалежною державою і припиняє виплати данини халіфу.

Кахетинське князівство у складі Кахеті, Кухеті і Ґардабані було консолідоване наприкінці VIII ст. при мтавару Ґріґолу (787–827). Правителі Кахеті впродовж IX–X ст. вели боротьбу за контроль над Шіда-Картлі (розділена на початку IX ст. між Кахеті й Тао-Кларджеті) та Гереті.

Засновник незалежного Князівства Тао-Кларджеті у Південно-Західній Грузії Ашот I Баґратіоні (786–826) об'єднав у його складі Шавшеті, Кларджеті, Ніґалі, Аджара, Тао, Самцхе, Джавахеті, Артаані. У боротьбі за першість у Грузії цар Тао-Кларджеті Адарнасе II приймає у 888 р. титул «цар картвелів».

У 860-х рр. абхазький цар Ґеорґі I відбирає у Кахетинського князівства його частину Шіда-Картлі; у 904 р. абхазький цар Константин III повертає втрачену наприкінці IX ст. Шіда-Картлі, а в 915 р. займає частину Гереті; цар Ґеорґі II у 923–924 рр. повертає тимчасово зайняту картвельським царем Шіда-Картлі.

Об'єднати грузинські землі в одній державі зміг цар Еґрісі-Абхазеті Баґрат III (978–1014). У 975 р., за підтримки картвельського царя Давида III Куропалата, він був проголошений правителем Шіда-Картлі, де укріпився з 980 р. Північне Тао, Шавшеті, Кларджеті, Самцхе і Джавахеті він успадкував у 1008 р. від батька Гургена. У результаті приєднання за підсумками війни 1010 р. Кахеті та Гереті Баґрат III створив Грузинське царство й отримав титул «цар абхазів, картвелів, ранів і кахів».

Таким чином у складі держави Баґрата III було об'єднано більшість грузинських земель, окрім Тбіліського емірату та Південного Тао, яке після смерті Давида III Куропалата у 1001 р. відійшло до Візантії. Також південна частина Нижнього Картлі з кінця X ст. увійшла до складу вірменського Ташір-Дзораґетського царства.

Після смерті Баґрата III Квіріке III (1014–1037) відновлює незалежність Кахеті, приєднує Гереті і проголошує себе царем ранів і кахів.

У IX–X ст., паралельно з політичною консолідацією Сакартвело, завершився і процес формування єдиного грузинського народу (картвелів). На початку X ст. також завершився процес створення єдиної грузинської церковної ієрархії на чолі з мцхетським католикосом та переведення церковної служби у західногрузинських єпархіях з грецької на грузинську мову. Глава ГПЦ католикос Іоанн IV Окропірі (бл. 980–1001) першим починає носити титул католикоса-патріарха всієї Грузії.

У ході грузино-візантійської війни 1014–1023 рр. Грузія зазнала поразки та втратила землі: Кола, Ардахан і Джавахеті. Водночас у 1045 р. вірменська знать, щоб не потрапити під владу Візантії, передала Анійське царство грузинському царю Баґрату IV, однак це надбання було недовгим.

Перше вторгнення тюрко-оґузьких кочових племен сельджуків у Грузію відбулось у 1064 р. Надалі вони спустошували Грузію під час походів 1068, 1073, 1074 та 1080 рр., а потім щорічно. Згода на виплату данини (1083) не допомогла, адже кочівники зайняли родючі землі Південної та Східної Грузії під пасовища та оселились тут, що призвело до занепаду землеробства.

Цар Давид IV Будівничий (1073–1125), якому у спадок дісталась зруйнована, розорена та знелюднена країна, зумів об'єднати країну, розширити її кордони та відбити навалу сельджуків. Цьому суттєво допомогла зміна міжнародної ситуації, насамперед Перший хрестовий похід (1096–1099) та створення на території Леванту держав хрестоносців.

Давид IV припинив виплату сельджукам данини (1097); реорганізував державний апарат, створивши посаду канцлера / головного візира (мцігнобартухуцеси-чкондіделі), якому підпорядковувались вища судова установа, центральні державні відомства на чолі з візирами й церковна структура, та заснувавши державну раду – Дарбазі; організував поліцейський апарат – мстоварі; провів військову реформу, створивши особисту царську гвардію – монаспа та переселивши у 1118 р. до Внутрішньої Картлі 40 тис. сімей половців, кожна з яких була зобов'язана давати царю одного вершника.

Щоб зробити ГПЦ оплотом своєї влади, цар Давид скликає у 1103 р. церковний собор, що позбавляв кафедр священнослужителів, які купили свої посади за гроші й опирались посиленню царської влади в країні.

У 1104 р. Давид у битві біля Ерцухі розбиває війська Ґянджинського емірату і остаточно приєднує землі Кахетинсько-Геретського царства, у 1116 р. вибиває тюрків із Тао, а в 1118 р. приєднує Ташір-Дзораґетське (Лорійське) царство. У 1110-х рр. васалами Грузії стають осетини.

Після Дідґорської битви 12.08.1121 р., де значно чисельніша армія сельджуків була розгромлена, Давид Будівничий завершив приєднання земель Тбіліського емірату, зайнявши у 1122 р. Тбілісі та перенісши сюди столицю з Кутаїсі. Усі грузинські землі були об'єднані у складі однієї держави. Окрім того, до Грузії у 1124 р. було приєднано завойовану у тюрків Державу Ширван та Північну Вірменію з м. Ані.

За часів Давида Будівничого у Грузії було створено два великих освітніх центри: Ґелатська і Ікалтойська академії; для покращення торгівлі було розпочато систематичне будівництво доріг, мостів, постоялих дворів; проведено грошову реформу із заміною монет візантійського типу монетами східного типу та введенням в обіг мідних грошей за курсом срібних.

За царя Ґеорґі III грузини у боротьбі з сельджуками декілька разів тимчасово приєднували у 1161–1162 та 1173 рр. міста Ані та Двін.

Найбільшої могутності Грузія досягла у часи правління цариці Тамар (1184–1213) рр. Так, у 1195 р. в Шамкірській битві грузинське військо завдало жорстокої поразки військам атабека Держави Ільдеґізідів Абу-Бакра, після чого Шамкір та Ґянджа стали васалами Грузії, а в 1202 р. в битві при Басіані отримало блискучу перемогу над військами Румського султанату. Надалі Грузія знову приєднала Ані (1199), Двін (1203) та Карс (1204).

У 1204 р. грузинські війська займають область Понт з містами Трапезунд, Лімнія, Самсун, Сіноп, Гераклея та ін. Із завойованих областей було створено буферну Трапезундську імперію на чолі з племінником Тамари Олексієм I та вагомою часткою грузинського населення із лазів та чанів. У 1210 р. грузинське військо здійснює показовий здобитницький похід Північним Іраном, дійшовши до м. Ґорґан.

Розвитку сільського господарства сприяло будівництво в XI–XII ст. гідротехнічних споруд. Так, за цариці Тамар було збудовано Алазанський (119 км) та Самгорський зрошувальні канали, ряд водогонів. У середньовічній Грузії вирощували понад 400 сортів винограду.

Перші зіткнення грузинів з монголами відбулись у 1220–1221 рр. У 1225 р. на Грузію нападають війська останнього хорезмшаха Джелал ад-Діна, беруть штурмом Тбілісі (1226), займають і грабують Східну та Південну Грузію, знищуючи населення. П'ятирічна боротьба грузинів із хорезмшахом, ряд програних битв виснажили їхні сили, тому монголи впродовж 1235–1240 рр. без особливого

спротиву завоювали Східну та Південну Грузію. Цариця Русудан у 1242 р. визнала Грузію васалом Монгольської імперії. У Західній Грузії, яка не була завойована монголами силою, функціонувала грузинська влада, у Східній – монгольська.

У 1249 р. монголи затвердили для Грузії двох царів, що заклало основу для поділу держави на два царства. У 1266 р. ільхан монгольської Держави Хулагуїдів (1258–1357) підпорядкував мтавра Самцхе безпосередньо собі, фактично утворивши третю грузинську державу, у складі якої були об'єднані: Хеоба, Самцхе, Аджара, Шавшеті, Артаані, Кола, Карс, Кларджеті, Тао і Спері.

За даними монгольського перепису населення 1254 р., у Грузії проживало 5 млн осіб. Найбільшого розорення від монголів зазнала Східна Грузія, зокрема були повністю зруйновані міста Руставі, Уплісціхе, Хорнабуджі, Хунані, від непосильних податків селяни масово кидали свої господарства та ставали жебраками. У 1303 р. ільхан законом вперше заборонив грузинським селянам самовільно залишати землі, офіційно прикріпивши їх до землі.

У 1259, 1260–1261, 1297–1302 рр. грузинські царі піднімали повстання проти влади монголів. В останній третині XIII ст. на території Внутрішньої Картлі з дозволу ільханів почали селитися осетини, які спустилися з Кавказьких гір, у 1292 р. оволоділи м. Ґорі.

У 30-х рр. XIV ст. на фоні розпаду Держави Хулагуїдів цар Ґеорґі V Блискучий (1318–1346) зумів відродити єдину грузинську державу. У 1329 р. було приєднано Західну Грузію, а в 1334 р. – Князівство Самцхе. Остаточно Грузія звільнилась від влади монголів з 1357 р., коли припинила карбувати монети з ільханськими написами.

Ґеорґі V провів ряд успішних реформ. У Східній Грузії було розпочато карбування нових срібних монет – тетрі (ґіорґаулі), у Західній Грузії – кірманеулі; укладено «Розпорядок царського двору», який описував функції центральних адміністративних установ, права й обов'язки їх чиновників.

Під час восьми походів еміра Тімура (Тамерлана) 1386, 1387, 1394 (двічі), 1399, 1400, 1402 та 1403 рр. Грузія зазнала страшних спустошень, знелюдніла, але змогла відстояти державну цілісність і незалежність. Згідно з договором 1403 р., Грузія ставала васальною країною, а Тімур визнав її християнською державою.

Після цих подій посилились тенденції феодальної роздробленості, які на деякий час приборкав цар Олександр I Великий (1412–1442), зібравши землі країни разом.

Після взяття у 1453 р. турками Константинополя, у 1461 р. – Трапезунда, а в 1475 р. – генуезьких колоній та Князівства Феодоро у Криму Грузія опинилась в оточенні мусульманських країн, без торгових і культурних зв'язків із Західною Європою.

Спустошливі походи на Грузію військ тюркської держави Ґараґоюнлу в 1440 р. та держави Аґґоюнлу в 1473, 1474, 1477, 1486, 1487 рр. на фоні не подоланої попередньої економічної розрухи привели до суттєвого послаблення центральної царської влади, посилення феодальних усобиць, втрати контролю над областю Лорі (Сомхіті).

Часті міжусобні війни стали причиною розпаду єдиної Грузії у 1460-1480-х рр. на окремі держави: Князівство Самцхе-Саатабаґо, Імеретинське царство, Кахетинське царство, Картлійське царство, Ґурійське князівство, Абхазьке князівство, Князівство Сванетія.

З початку XVI ст. між Османською та Сефевідською імперіями розгорається боротьба за землі Південного Кавказу. Так, у ході османо-сефевідської війни 1514–1555 рр. у Картлі починають систематично вторгатися війська Сефевідів – походи кизилбашів 1518, 1520,

1541, 1545, 1547, 1551, 1554 рр., а в Імеретію турки – походи 1510, 1543, 1545 рр. Згідно з Амасійським договором між Османською та Сефевідською імперіями 1555 р., територія Грузії була розділена: до сфери впливу Османів відходила Західна Грузія (Імеретія, Меґрелія, Ґурія, західна частина Самцхе-Саатабаґо), до сфери впливу Сефевідів – Східна Грузія (Картлі, Кахетія та східна частина Самцхе-Саатабаґо).

Османо-сефевідська війна 1578–1590 рр. завершилась поразкою Сефевідів та переходом усієї Грузії під владу турків; у 1578 р. територія Самцхе-Саатабаґо (або Месхетія) була безпосередньо включена до складу Османської імперії, де було створено Ґурджистанський вілаєт (з 1628 – Ахалціхський), здійснювалась політика отуречення населення (поява турків-месхетинців).

У ході османо-сефевідської війни (1603–1639) Сефевіди підкорили Східну Грузію, спустошуючи Картлі і Кахеті під час походів 1605, 1614–1617 (100 тис. грузинів загинули, 200 тис. депортовано до Ірану), 1625 (двічі) рр., що було підтверджено договорами 1612, 1618 та 1639 рр. Кровопролитні Марткопська та Марабдинська битви 1625 р. змусили Сефевідів відмовитись від планів створити на території Східної Грузії кизилбашські ханства.

У результаті цих війн усі грузинські держави стали васалами або Османів, або Сефевідів, а серед їхніх князів і царів у XVI–XVII ст. розгорілась жорстка боротьба за владу. З 1633 р., з царювання Ростома, формою компромісу, який зберіг грузинську державність у Східній Грузії, стало призначення у Картлі царів-мусульман, затверджених іранськими шахами, але соціально-економічний уклад царств зберігся. У цей період багато грузинів займали високі посади, насамперед військові, в Імперії Сефевідів.

За царювання картлійського царя Вахтанґа VI (1703–1712, 1719–1724) були систематизовані грузинські закони («Дастурлумали», «Збірник законів Вахтанґа»), у 1708 р. у Тбілісі відкрито першу в Грузії друкарню.

Османська імперія у 1703 р. здійснила спробу прямого підкорення Західної Грузії: її війська зайняли Ґурію, Імереті та Меґрелію, і лише повстання у турецькій армії змусило турків залишити розорений край. У ході османо-сефевідської війни турки у 1723 р. займають все східне узбережжя Чорного моря з містами: Батумі, Ціхісдзірі, Анакопія, Чакві, Поті, Бічвінті, Сухумі, Кутаїсі, потім Тбілісі та всю Картлі, а в 1732 р. і Кахеті, проте іранський полководець Надір-хан Афшар у 1735 р. витісняє турків зі Східної Грузії та повертає контроль над регіоном Ірану.

У 1744 р. Надір-хан призначає царем Картлі Теймураза II (1744–1762), першого за понад століття картлійського царя-християнина, а царем Кахеті – його сина Іраклі II (1744–1762). Після смерті батька Іраклі II став царем об'єднаного Картлі-Кахетинського царства (1762–1798), його васалами були також Іреванське та Ґянджинське ханства. У цей період (1723, 1750–1752, 1754, 1755) посилились набіги горців із Дагестану. У 1748 р. Картлі та Кахеті в останній раз заплатили данину Ірану.

Спроба грузинів у союзі з росіянами звільнити Західну Грузію від влади турків нічим не завершилась, окрім того, що у 1769–1772 рр. російське військо вперше зайшло на територію Грузії.

У 1757, 1758, 1766, 1774 та 1780 рр. велике турецьке військо вторгалось в Імеретію та Ґурію, спустошуючи край. За Кючук-Кайнарджійським договором 1774 р. між Російською і Османською імперіями, Росія визнала суверенітет Туреччини над Західною Грузією за умови, що та відмовиться від данини людьми з боку Імеретинського царства.

У 1755 р. було створено перший державний навчальний заклад – семінарія у Тбілісі,

у 1774 р. Іраклі II організовує постійне грузинське військо «моріге».

Важке геополітичне становище змусило Іраклі II просити прийняти Грузію під заступництво Росії. За умовами підписаного 24.07.1783 р. Георгіївського трактату, Картлі-Кахетинське царство вступало під протекторат Російської імперії і позбавлялося самостійності у зовнішній політиці. Росія зобов'язувалася зберегти цілісність і внутрішню автономію грузинської держави та надавати їй військову допомогу. Проте росіяни не надали грузинам жодної допомоги під час спустошливого походу іранців 1795 р.

Натомість 18.12.1800 р. імператор Павло I підписав маніфест про приєднання Картлі-Кахетинського царства до Російської імперії, 12.09.1801 р. маніфестом імператора Олександра I царство було ліквідоване.

Надалі, у 1804 р., в російське підданство зі збереженням внутрішньої автономії були прийняті Меґрельське (ліквідоване 1857/1867) та Ґурійське князівства (ліквідоване 1829). У 1804 р. російські війська були введені в Імеретію, а цар Соломон II (1789–1810) був змушений прийняти російський протекторат. У 1810 р. Імеретинське царство було ліквідоване. Соломон II підняв повстання проти російської окупації, зазнав поразки і залишив країну.

Абхазьке князівство було приведене в російський протекторат у 1810 р. (ліквідоване 1864), князівство Сванетія – у 1833 р., Вільна Сванетія – у 1840 р., однак до кінця 1840-х рр. у краї не була присутня російська адміністрація (ліквідоване 1858).

За підсумками російсько-турецької війни 1828–1829 рр., у якій активну участь брало грузинське ополчення, Російська імперія відвоювала міста Ахалкалакі, Ахалціхе, Аспіндза, Поті з прилеглими районами Самцхе-Джавахеті. За результатами російсько-турецької війни 1877–1878 рр., Росія приєднала Аджарію з містами Батумі та Поті, Шавшеті, Кларджеті, Імерхеві, Кола, Артаані та Олтісі. Таким чином упродовж XIX ст. основні грузинські землі були об'єднані у складі Російської імперії, що активізувало процеси консолідації грузинського народу.

Колоніальна політика Росії викликала рішучий опір у середовищі грузинського суспільства: повстання в Картлі (1804), Кахеті (1812), Імереті та Ґурії (1819–1820), Ґурії (1841), Меґрелії (1857), Абхазії (1866). Для пришвидшення колонізації станом на 1845 р. кількість російських поселенців у Грузії сягнула 10 тис. осіб, кількість вірменських переселенців – понад 50 тис. (на 1831 р.). Водночас після 1829 р. із Самцхе-Джавахеті до Туреччини під тиском російської влади переселилось 70–75 тис. грузинських мусульман, а в 1877–1878 рр. із Аджарії – 30 тис.

Задля перетворення грузинського народу на невід'ємну частину російської держави у 1811 р. було скасовано Картлійський католикосат, в 1814 р. – Абхазький католикосат. Таким чином автокефалія ГПЦ була ліквідована, а вона підпорядкована РПЦ. У 1881 р. навчання у початкових класах усіх державних шкіл Грузії було переведено на російську мову, а в школах Меґрелії та Сванетії грузинська мова була заборонена навіть у якості допоміжного предмета.

У 1827 р. грузинські тавади та азнаури були зрівняні у правах з російськими дворянами. Кріпацтво у Східній Грузії було скасоване в 1864 р., в Імереті – у 1865 р., у Меґрелії – в 1867 р., в Абхазії – у 1870 р., у Сванетії – у 1871 р. Стан тимчасовозобов'язаних для грузинських селян тривав до 1912 р. Водночас упродовж 1908–1915 рр. до Грузії було переселено 66 тис. російських колоністів, які отримали найкращі землі.

В останній третині XIX ст. у Грузії почав формуватися капіталістичний устрій. У 1872 р.

було запущено залізничну лінію Тбілісі – Поті, у 1883 р. Баку – Тбілісі – Батумі, яка перетворила Батумі на морські ворота для експорту бакинської нафти. В кінці XIX ст. швидкого розвитку набула вугільна і марганцева промисловість (родовище марганцю в Чіатурі, 1879).

Провідне місце в сільському господарстві Грузії займали зернові культури: пшениця та ячмінь у Східній Грузії, кукурудза – у Західній. Найбільшим виноробним районом була Кахеті. Серед технічних культур переважав тютюн (Абхазія, Ґурія, Кахеті).

Рух за збереження національної самосвідомості грузинів, насамперед за збереження грузинської мови, у XIX ст. очолив Ілля Чавчавадзе (1837–1907). У 1893 р. організаційно оформились грузинські соціалісти на чолі з Ное Жорданія (1868–1953). У 1903 р. вони приєднались до РСДРП. Лідером більшовицької фракції став Йосип Джугашвілі (1878–1953). У 1904 р. була створена Партія грузинських соціалістів-федералістів, які вимагали автономії Грузії у межах демократичної Росії.

У ході революційних подій 1905 р. буржуазно-національні кола Грузії підняли питання грузинської автономії у складі Росії. Зокрема, на Гаазькій мирній конференції 1907 р. було представлено «Меморандум грузинського народу» з проханням сприяти наданню Грузії автономії.

Після Лютневої революції та Жовтневого перевороту 1917 р. в Росії у Грузії 20.11.1917 р. була створена Національна рада, провідну роль у якій відігравали поміркковані соціал-демократи – меншовики. Після розгону більшовиками Установчих зборів у Москві в січні 1918 р. та втрати надії на встановлення демократичного ладу в Росії 10(23).02.1918 р. у Тбілісі було скликано Закавказький сейм, який 22.04.1918 р. проголосив Закавказьку Демократичну Федеративну Республіку.

Отримавши, за Брестським миром 03.03.1918 р., від Росії частину грузинських земель, турки у квітні 1918 р. зайняли Ардаган, Батум, Озурґеті та Ахалціхе. Гострі зовнішньополітичні протиріччя між Грузією, Вірменією й Азербайджаном врешті-решт призвели до саморозпуску Закавказького сейму 26.05.1918 р. та проголошення незалежної Грузинської Демократичної Республіки (ГДР).

26.05.1918 р. Національна рада затвердила «Акт про незалежність Грузії» та перший грузинський уряд на чолі з меншовиком Н. Рамішвілі (1918), потім уряд очолював Н. Жорданія (1918–1921).

У 1917 р. була заснована Тбіліська консерваторія, у 1918 р. – Тбіліський державний університет, у 1919 р. – Державний банк та розпочато випуск власних грошей – грузинських рублів, у 1920 р. – Центральний науковий архів Грузії та Національна художня галерея.

Упродовж березня–липня 1918 р. йшла боротьба грузинських військ із силами абхазьких більшовиків та Національної ради Абхазії, які прагнули приєднатись до Росії. У результаті грузини зайняли Сухумі і Ґаґри, а в березні 1919 р. Абхазія увійшла до складу Грузії на правах автономії. Упродовж 1918–1920 рр. грузинські війська тричі придушували повстання у Внутрішній Грузії (Південній Осетії), які піднімались з метою увійти до складу Росії.

Зазнавши поразки у Першій світовій війні, Туреччина у жовтні 1918 р. залишила територію Аджарії, яка у 1918–1920 рр. перебувала під окупацією англійців. Однак лідери грузинських мусульман (Мемед Абашідзе та ін.) прагнули об'єднання Аджарії з Грузією, що і відбулося у липні 1920 р. У грудні 1918 р. відбулась трьохтижнева вірмено-грузинська війна за Борчалінський повіт, за результатами якої ГДР змогла зберегти лише північну

частину Лорі (у листопаді 1920 р. без бою повернули всю Лорі).

На загальних парламентських виборах у лютому 1919 р. повну перемогу отримала створена у 1918 р. Соціал-демократична партія Грузії (меншовиків), яка здобула 109 мандатів із 130.

У 1918 р. незалежність Грузії де-факто визнали Туреччина та Німеччина, у 1920 р. – Італія, Франція, Велика Британія, Радянська Росія, Аргентина, Японія, Бельгія, Австрія, Чехословаччина, Польща. Зокрема 12.01.1920 р. Верховна рада Паризької мирної конференції ухвалила рішення про визнання де-факто незалежності Грузії, а 27.01.1921 р. про визнання де-юре. Де-юре Грузію визнали незалежною державою Велика Британія, Франція, Італія, Німеччина, Радянська Росія, Туреччина, Мексика та ін.

07.05.1920 р. було укладено договір між Радянською Росією і ГДР, у якому Росія де-факто визнала незалежність Грузії та відмовилася від усіх своїх прав на неї. Першу спробу завоювати Грузію РСФРР здійснила у травні 1920 р., але на фоні укладеного договору тимчасово відступила.

Після завоювання Азербайджану та Вірменії, 12.02.1921 р., розпочався наступ РСЧА на Грузію, яка була остаточно завойована у березні 1921 р.

16.02.1921 р. більшовики проголошують створення Соціалістичної Радянської Республіки Грузія. 21.05.1921 р. СРРГ уклала договір з РСФРР про військово-господарський союз. У липні 1921 р. в складі Грузії була утворена АСРР Аджаристан (з 1936 – Аджарська АРСР). 04.03.1921 р. була створена Соціалістична Радянська Республіка Абхазія, яка 31.03.1921 р. проголосила свою незалежність, а 16.12.1921 р. об'єдналась із СРРГ на основі «союзного договору». У квітні 1922 р. в складі СРРГ була створена Автономна область Південної Осетії.

12.03.1922 р. СРРГ увійшла до складу Федеративного Союзу Соціалістичних Радянських Республік Закавказзя, який 13.12.1922 р. був перетворений в ЗСФРР. 30.12.1922 р. Грузія в складі ЗСФРР увійшла до складу СРСР. У 1936 р. Грузинська РСР стала самостійною союзною республікою в складі СРСР.

Згідно з нав'язаним Росією Карським договором, 13.10.1921 р. Грузія втратила на користь Туреччини свої історичні землі – Тао, Кларджеті, Ардаган – Артаані, Шавшеті, Колу, значна частина грузинського населення яких була виселена в Анатолію. Також у 1921 р. до складу Азербайджану було передано Закатальський р-н, а до складу Вірменії – Лоре і Ташір.

За ініціативи першого секретаря ЦК КП(б) Грузії Л. Берії (1931–1938) та за згодою генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна в 1931 р. було реалізовано рішення про зниження статусу Абхазії до автономної республіки у складі Грузії (з 1936 – Абхазька АРСР).

Грузини піднімали повстання з метою відновлення незалежності Грузії у 1921 (Сванетія, Рача-Лечхумі), 1922 (Кахеті, Пшаві Хевсуреті) та 1924 (Ґурія, Імереті, Меґрелія, Сванеті, Кахеті) рр.

Соціалістичні перетворення на першому етапі включали націоналізацію промислових підприємств. Радянська аграрна реформа у Грузії в 1920-х рр. буксувала, бо крупні землеволодіння були майже повністю ліквідовані ще за часів ГДР. Лише в 30-х рр. XX ст. була проведена суцільна колективізація с/г, в результаті якої на 1941 р. в колгоспи було об'єднано 94,1 % селянських господарств.

Після 1925 р., у рамках реалізації курсу на форсовану індустріалізацію, в Грузії почали будувати нові підприємства, наприклад, Зестафонський феромарганцевий завод (1933). Впродовж 1927–1938 рр. були запущені агрегати Земо-Авчальської ГЕС на р. Кура

(42,8 МВт), у 1933 р. Ріоні ГЕС (48 МВт), у 1937 р. Аджаріс-Цкальська ГЕС (16 МВт) та ін. Грузинська РСР стала першою в СРСР, де розпочалася електрифікація залізниці (1932).

У радянський період були засновані Тбіліська академія мистецтв (1922) та Академія наук Грузинської РСР (1941). У 1930–1934 рр. у Грузії було запроваджено загальну обов'язкову освіту.

В ході сталінських репресій у 20–30-х рр. XX ст. було страчено від 30 до 60 тис. осіб. У 1920-х рр. у Грузії було зачинено понад 1 тис. церков.

У роки Другої Світової війни з Грузії на фронт було мобілізовано, за різними оцінками, 560–700 тис. осіб, із яких загинуло 300 тис. 164-м вихідцям із Грузії було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. У 1941 р. на базі евакуйованих заводів із Таганрога та Севастополя був створений Тбіліський авіаційний завод, який випускав винищувачі ЛаГГ-3 і Як-3.

Поряд із цим, у часи Другої світової війни в складі Вермахту воював Грузинський легіон (1942–1945). Легіонери прагнули відродити незалежність Грузії.

У 1941 р. керівництво СРСР депортувало з Грузії 23,5 тис. німців; у 1944 р. – 92 тис. турків-месхетинців, курдів та хемшилів, 26 тис. представників інших національностей, яких підозрювали у симпатіях до Туреччини чи Німеччини; у 1949 р. – 30 тис. греків.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

У 1951 р. з ініціативи Й. Сталіна була розпочата т. зв. «меґрельська справа», спрямована проти тогочасного очільника НКВС СРСР Л. Берії, в ході якої було арештовано багато радянських та партійних діячів, вихідців із Меґрелії. Припинена зі смертю Й. Сталіна 05.03.1953 р.

Після виступу першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова 25.02.1956 р. на XX з'їзді КПРС з доповіддю «Про культ особи та його наслідки» антисталінська кампанія почала набувати ознак антигрузинської. У відповідь, 05.03.1956 р. в містах Тбілісі, Горі, Телаві, Кутаїсі, Батумі розпочалися масові мітинги протесту з вимогами припинити критикувати Сталіна та ображати грузинську націю. 09.03.1956 р. проти мітингувальників у Тбілісі армія застосувала силу, близько 150 осіб було вбито, що стало потужним поштовхом до посилення антирадянських настроїв серед грузинів.

У 1950–1960-х рр. у Грузії було створено декілька нелегальних організацій національно-патріотичного характеру – «Ґорґасліані», «Сігнагійська молодіжна гвардія», «Союз борців за свободу та незалежність Грузії».

«Епоха застою» (1965–1985) характеризувалась у Грузії, як і у всьому СРСР, явищами корупції, протекціонізму, засиллям бюрократії тощо. В республіці формується організована злочинність, яка, поряд з кримінальними елементами, об'єднує в собі представників тіньового сектору грузинської економіки (т. зв. «цеховиків») і вищого партійного та державного керівництва. У 1972 р. В. Мжаванадзе, який з 1953 р. обіймав посаду першого секретаря ЦК КП Грузії, був знятий з посади за звинуваченням у корупції. Його наступник Едуард Шеварднадзе (1972–1985) розпочав боротьбу з організованою злочинністю та тіньовою економікою в Грузії. За деякими даними, за п'ять перших років його перебування при владі було заарештовано понад 30 тис. осіб, а 40 тис. було звільнено зі своїх посад.

З середини 70-х рр. XX ст. в Грузії набирає дедалі більшого розвитку правозахисний рух. У 1976 р. була створена Грузинська Гельсінська група (голова – Звіад Ґамсахурдіа). У 1978 р. як підпільна політична організація виникає Республіканська партія Грузії, яка виступала за незалежну Грузію, дотримання прав людини та вільну ринкову економіку.

Відсутність у проекті нової Конституції Грузинської РСР 1978 р. статті про державний статус грузинської мови спричинила демонстрації та мітинги протесту в Тбілісі 12.04.1978 р., у яких брали участь студенти та учні старших класів середніх шкіл. Е. Шеварднадзе зумів переконати Москву піти на поступки та зберегти за грузинською мовою цей статус.

У період «перебудови» в СРСР у Грузії в 1988–1989 рр. виникають нові політичні партії та організації: Націонал-демократична партія Грузії, Партія національної незалежності Грузії, Народний фронт Грузії, відновлює свою діяльність Республіканська партія.

Першою серйозною успішною акцією опозиції стало голодування грузинської молоді перед Будинком уряду в листопаді 1988 р. з вимогами не вносити до Конституції СРСР правки, які обмежували права союзних республік. З цими вимогами погодилась президія Верховної ради Грузинської РСР, а потім і Москва.

У 1989 р. в Грузії почали набирати сили сепаратистські рухи. 18.03.1989 р. в с. Лихни відбувся багатотисячний мітинг, на якому ухвалили рішення про вихід Абхазії зі складу Грузії та приєднання її до Росії. Мітинг протесту біля Будинку уряду у Тбілісі, учасники якого вимагали скасування автономії Абхазії, 09.04.1989 р. був силою розігнаний військами СРСР («ніч саперних лопаток» – 19 загиблих, 2 тис. осіб отруїлися газом). Ці події викликали радикалізацію грузинського суспільства.

10.11.1989 р. обласна рада Південно-Осетинської автономної області проголосувала за перетворення на автономну республіку в складі ГРСР, а 21.09.1990 р. – за створення Південно-Осетинської Радянської Демократичної Республіки у складі СРСР. Після цього у грудні 1990 р. Верховна рада Грузії ліквідувала південно-осетинську автономію.

У березні 1990 р. було створено Національний форум, який взяв на себе керівництво національним рухом, але він незабаром розпався. Прихильники З. Ґамсахурдіа утворили блок «Круглий стіл – Вільна Грузія». Політичні сили, що залишилися в Національному форумі під керівництвом Г. Чантуріа та І. Церетелі, ухвалили рішення про скликання Національного конгресу у вересні 1990 р., який висунув вимоги про виведення з Грузії російських окупаційних військ, скасування органів радянської влади та відновлення незалежності Грузії. 09.03.1990 р. Верховна рада Грузії ухвалила постанову «Гарантії захисту державного суверенітету», в якій визнала введення радянських військ у Грузію у 1921 р. окупацією та фактичною анексією.

На перших вільних виборах до Верховної ради Грузинської РСР у 1990 р. більшість отримав блок «Круглий стіл – Вільна Грузія» (155 місць із 250), Комуністична партія Грузії – 64. Головою Верховної ради було обрано З. Ґамсахурдіа.

31.03.1991 р. на референдумі 89,9% громадян підтримали відновлення державної незалежності Грузії на підставі «Акту про незалежність Грузії» від 26.05.1918 р. Спираючись на результати референдуму, Верховна рада Республіки Грузія 09.04.1991 р. ухвалила Акт про відновлення державної незалежності Грузії. 14.04.1991 р. Верховна рада обрала президентом Республіки Грузія З. Ґамсахурдіа, який на всенародних президентських виборах 26.05.1991 р. отримав 86,52% голосів виборців.

Однак опозиція в особі Національного конгресу на чолі з І. Церетелі та Г. Чантуріа, який з осені 1990 р. виконував роль неофіційного парламенту, за підтримки воєнізованої націоналістичної організації «Мхедріоні» (Д. Іоселіані) та Національної гвардії (Т. Кітовані) відмовилася підпорядковуватися новому

президенту. У відповідь, З. Ґамсахурдіа запровадив в країні надзвичайний стан (24.09.1991), який не зупинив ескалацію конфлікту.

Збройний заколот опозиції на чолі з Д. Іоселіані та Т. Кітовані 22.12.1991–06.01.1992 рр. і бої у Тбілісі започаткували громадянську війну (1991–1993). 06.01.1992 р. озброєні сили опозиції беруть під контроль Тбілісі, а З. Ґамсахурдіа був змушений залишити територію Грузії. Створена опозицією Військова рада Республіки Грузія 02.01.1992 р. оголошує про усунення від влади З. Ґамсахурдіа та розпуск парламенту, і з 06.01.1992 р. відіграє роль колективного глави держави.

Не змігши стабілізувати ситуацію в країні, 10.03.1992 р. Військова рада створює Державну раду Республіки Грузія, яку очолює запрошений Е. Шеварднадзе, та саморозпускається. Після жовтневих парламентських виборів 1992 р. Державна рада була розпущена, а Е. Шеварднадзе 04.11.1992 р. обраний главою парламенту та на нову посаду глави Грузії (1992–1995).

Паралельно з цими подіями в національних автономіях на території Грузії посилюються сепаратистські тенденції. 21.12.1991 р. Верховна рада Південної Осетії проголошує незалежність Республіки Південна Осетія, а 19.01.1992 р. на незаконному референдумі 98 % його учасників підтримують незалежність Південної Осетії та її приєднання до Росії. 23.07.1992 р. Верховна рада Абхазії проголосила створення суверенної держави – Республіки Абхазія. У Південній Осетії (1991–1992) та Абхазії (1992–1993) розгораються воєнні дії, у ході яких сепаратизм осетинів та абхазів отримав від Москви військово-політичну та економічну підтримку.

Під час цих війн з Абхазії було вигнано 250 тис. грузинів, втрати з обох сторін склали 6,8 тис. Втрати обох сторін у Цхінвальському регіоні склали 1,1 тис. осіб. За даними Human Rights Watch, з регіону були вигнано 23 тис. грузинів та близько 100 тис. осетинів загалом із Грузії.

Конфлікти були «заморожені» у 1992 та 1994 рр. з підписанням угод про припинення вогню та зі згодою Тбілісі на введення російських «миротворців». Фактично, під виглядом «миротворчої місії», Росія окупувала території маріонеткових (квазідержавних) утворень «Республіка Абхазія» та «Республіка Південна Осетія». Прийнята парламентом Абхазії 26.11.1994 р. конституція проголосила республіку суверенною державою.

Центром підтримки З. Ґамсахурдії стали Меґрелія та Сванетія. Тут звіадистські збройні формування у березні 1992 р. зайняли міста: Зуґдіді, Сенакі, Хобі, Абаша та Поті, і повторно у червні–жовтні 1993 р. – міста: Галі, Зуґдіді, Сенакі, Абаша, Хобі, Мартвілі, Цаленджіха, Самтредіа, Ланчхуті та наступали на Кутаїсі. Повернувшись у Західну Грузію у вересні 1993 р., З. Ґамсахурдіа очолює тут звіадистський уряд. Упродовж жовтня-листопада 1993 р. урядові війська відбили усі зайняті звіадистами міста, а сам З. Ґамсахурдіа 31.12.1993 р. загинув при нез'ясованих обставинах.

Під тиском Москви Грузія була вимушена 03.12.1993 р. вступити до СНД, а в 1995 р. підписати угоду про російські воєнні бази в Грузії. Взявши курс на зближення з Росією, Е. Шеварднадзе в середині 90-х рр. XX ст. вдалося певним чином стабілізувати ситуацію в країні. Спроби військових переворотів 1998 та 2001 рр. зазнали невдачі. У 1999 р. Росія звинуватила Грузію у сприянні терористам, які створили свої бази в Панкійській ущелині, звідки переходили на територію сусідньої Чечні.

На президентських виборах 1995 р. переміг Е. Шеварднадзе (74,94 %), у 2000 р. – також (79,82 %). Парламентські вибори 1995 р. виграла президентська партія «Союз громадян

Грузії» (СГГ), яка отримала 108 мандатів із 235, НДП – 34, «Союз демократичного відродження Грузії» (СДВГ) лідера Аджарії А. Абашідзе – 31. На парламентських виборах 1999 р. СГГ отримав 131 мандат, Блок «Відродження Грузії» на чолі з СДВГ – 58, партія «Промисловість врятує Грузію» – 15.

Важке економічне становище в країні, корупція чиновників та спроби влади фальсифікувати парламентські вибори 2003 р. привели до масових мирних протестів упродовж листопада 2003 – січня 2004 рр. з вимогами перегляду результатів виборів, відомих як «Трояндова революція». Політична опозиція на чолі з Міхеілом Саакашвілі, Зурабом Жванією та Ніно Бурджанадзе не визнала результатів виборів.

23.11.2003 р. Е. Шеварднадзе подав у відставку. На дострокових президентських виборах 04.01.2004 р. новим президентом країни (2003–2013) було обрано М. Саакашвілі (96,24 % голосів). Аджарія ці вибори бойкотувала. Главою реформаторського уряду став З. Жванія (2004–2005). На парламентських виборах 2004 р. перемогла створена М. Саакашвілі у 2001 р. правоцентристська та проєвропейська партія «Єдиний національний рух» – 153 мандати з 235, блок «Права опозиція» у складі партій «Промисловість врятує Грузію» та «Нові праві» – 23 мандати, СГГ – 19, СДВГ – 6.

Після перемоги нова влада здійснила спробу відновити єдність Грузії. Насамперед – придушити сепаратизм в Аджарії на чолі з А. Абашідзе, який керував автономією з 1991 р. і наказав у квітні-травні 2004 р. підірвати мости через р. Чолокі, що зв'язували Аджарію з Грузією, перепідпорядкував собі військові частини ЗС Грузії в Аджарії та оголосив загальну мобілізацію. Прихильники єдності з Грузією проводили в Батумі масові мітинги, врешті А. Абашідзе 05.05.2004 р. втік до Росії, після чого Аджарська автономна республіка повністю повернулась у конституційне поле Грузії.

Спроби відновити суверенітет Грузії над Південною Осетією та Абхазією успіхом не увінчалися і призвели до суттєвого погіршення відносин з Росією. Однак вдалося домовитись про виведення у 2007 р. з території країни усіх російських воєнних баз, зокрема з м. Батумі.

У внутрішній політиці М. Саакашвілі відразу взяв курс на модернізацію країни. Його основна сутність полягала у дебюрократизації, лібералізації та приватизації. Зокрема, кількість міністерств скорочувалася з 18 до 13, кількість державних служб – з 52 до 34. Персонал у міністерствах був скорочений на 35 %, у громадському секторі – на 50 %. Державний апарат був оновлений і поставлений під більш жорсткий контроль, боротьба з корупцією набула національного розмаху.

У ході реформи правоохоронних органів упродовж 2004–2010 рр. загальна чисельність співробітників МВС Грузії скоротилася з 75 до 27 тисяч, при цьому середня зарплатня співробітників зросла у десять разів – з 20 до 200 доларів. Згідно з дослідженням IRI США, у 2010 р. рівень довіри до поліції склав 84 % (2003 – 5 %).

Однак суттєвого поліпшення соціально-економічного становища населення Грузії так і не відбулося. Провальними були реформи системи охорони здоров'я та трудового законодавства, які призвели до зростання смертності та безробіття, погіршивши соціально-економічну ситуацію в Грузії. Незадоволення в суспільстві викликала і концентрація в руках М. Саакашвілі значних владних повноважень. Все це привело до падіння рейтингу президента і правлячої партії «Єдиний національний рух».

У листопаді 2007 р. в Тбілісі розпочались мітинги опозиції з вимогами переходу до парламентської республіки, які завершились силовим розгоном та запровадженням надзвичайного стану. 24.11.2007 р. М. Саакашвілі оголосив про свою відставку з посади президента Грузії і про проведення дострокових президентських виборів. На виборах у січні 2008 р. М. Саакашвілі переміг (53,47 %). Одночасно з виборами відбувся референдум про вступ Грузії до НАТО (за – 72,5 %).

На дострокових парламентських виборах 2008 р. перемогу з великим відривом отримав «Єдиний національний рух» (119 зі 150 мандатів), блок «Об'єднана опозиція» у складі партій «Національний форум» та «Нові праві» – 17.

У своїй зовнішній політиці нове керівництво країни взяло курс на інтеграцію з країнами Заходу. 29.10.2004 р. Північноатлантичний альянс схвалив Індивідуальний план партнерства Грузії з НАТО, а 12.05.2006 р. парламент Грузії одноголосно підтримав постанову «Про інтеграцію Грузії в НАТО». У 2004 р. Грузія приєдналась до Європейської політики сусідства, а в 2010 р. стартували переговори представників ЄС і Грузії щодо укладення двосторонньої угоди про асоціацію.

Прагнення Москви усунути від влади у Грузії орієнтований на Захід уряд і нав'язати країні свою модель розвитку привело до російсько-грузинської війни 07–16.08.2008 р. Готуючись до анексії частини грузинської території, Росія впродовж 2000–2006 рр. надала російське громадянство 95 % населення Цхінвальського регіону та понад 80 % населення Абхазії.

Порушення 01.08.2008 р. угоди про припинення вогню 1992 р. підштовхнуло Грузію до спроби поновити контроль над Цхінвальським регіоном, що стала формальним приводом для відкритого збройного вторгнення російської армії на територію Грузії 07.08.2008 р. з Південної Осетії, а потім – і з Абхазії, за підтримки місцевих сепаратистів.

Російських бомбардувань зазнали понад 30 грузинських міст, зокрема Тбілісі та Кутаїсі. Росіяни захопили міста Ґорі, Зуґдіді, Поті та Сенакі. 10.08.2008 р. грузинська армія фактично припинила збройний опір, 12.08.2008 р. була укладена угода про припинення вогню, Грузія втратила контроль над Абхазією та Цхінвальським регіоном.

14.08.2008 р. грузинський парламент одноголосно проголосував за вихід країни з СНД, у свою чергу, 26.08.2008 р. президент РФ Д. Медвєдєв підписав укази про визнання незалежності «Республіки Абхазія» та «Республіки Південна Осетія». Росія вивела свої війська з території Грузії до 08.10.2008 р., але залишила їх у Південній Осетії та Абхазії. У 2011 р. Європарламент ухвалив резолюцію про визнання Абхазії та Південної Осетії окупованими грузинськими територіями.

Загалом жертвами війни стало близько 850 осіб, поранення отримали близько 2 тис. осіб. За даними ООН, в результаті війни біженцями з Цхінвальського регіону стало 30 тис. осетинів (до Росії) та 15 тис. грузинів (в інші регіони Грузії), а також понад 70 тис. грузинів, насамперед з району м. Ґорі. За оцінками грузинської влади, збитки Грузії від війни склали 2 млрд дол. США, збитки Південної Осетії місцевий уряд оцінив у 41 млрд руб.

Фактичний програш Грузії у російсько-грузинській війні 2008 р. підірвав довіру до М. Саакашвілі. На парламентських виборах 2012 р. перемогла опозиційна «Грузинська мрія» проросійського мільярдера Б. Іванішвілі, отримавши 83 мандати із 150 («Єдиний національний рух» – 67), а сам Б. Іванішвілі став прем'єр-міністром Грузії (2012–2013). У 2013 р. М. Саакашвілі підписав прийняті грузинським парламентом конституційні поправки про обмеження прав президента.

На парламентських виборах 2016 р. русофільська «Грузинська мрія» отримала домінуючу перемогу (115 мандатів зі 150), тепер опозиційний «Єдиний національний рух» – лише 27. Парламентські вибори 2020 р. «Грузинська мрія» також виграла – 89 мандатів, опозиційна коаліція «Сила в єдності» на чолі з «Єдиним національним рухом» – 36.

На президентських виборах 2013 р. перемогу, за підтримки «Грузинської мрії», здобув Ґеорґі Марґвелашвілі (2013–2018), який виступав за нормалізацію стосунків з Росією і вирішення конфлікту навколо Абхазії та Південної Осетії дипломатичним шляхом. Ухвалена у 2017 р. нова редакція Конституції суттєво обмежила права президента країни: республіка перетворилась із президентсько-парламентської у парламентсько-президентську.

На президентських виборах 2018 р. перемогла підтримувана «Грузинською мрією» прихильниця євроінтеграції Грузії Саломе Зурабішвілі (59,52 %).

Йдучи шляхом євроінтеграції, Тбілісі 27.06.2014 р. офіційно підписав Угоду про асоціацію Грузії з ЄС, яка включає поглиблену і всеосяжну зону вільної торгівлі (набула чинності 01.07.2016. Рада ЄС 27.02.2017 р. остаточно затвердила безвізовий режим для громадян Грузії. 03.03.2022 р. Грузія подала офіційну заявку на членство в ЄС, а 14.12.2023 р. Рада ЄС надала Грузії статус офіційного кандидата на вступ до Європейського Союзу.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Після Другої світової війни радянська влада продовжила розвиток у Грузії важкої промисловості. Були збудовані та запущені: Руставський металургійний завод (1947), Тбіліський локомотиворемонтний завод (1949), Кутаїський автомобільний завод (1951), Руставський азотно-туковий завод (1955), Чіатурська марганцева центральна фабрика (1962) та ін.

Провідними галузями промисловості Грузинської РСР були: харчосмакова (загальносоюзне значення мали: чайна, плодоконсервна, виноробна підгалузі, розлив мінеральних вод тощо), легка, машинобудування, хімічна, чорна і кольорова металургія.

Основними корисними копалинами Грузії є марганцеві й мідні руди та кам'яне вугілля. У копальнях Чіатури добувалась чверть марганцевих руд СРСР. Шахти Ткібулі і Ткварчелі у 1958 р. видобули 3 млн тонн вугілля (1990 – 956 тис. тонн). У 1975 р. на відкритому в Болніському р-ні родовищі міді та золота почав працювати Маднеульський ГЗК.

Понад половину електроенергії Грузії (53,3 % на 1990 р.) вироблялось на ГЕС, найпотужнішими з яких є: Інґурська ГЕС (1978, 1300 МВт), Перепадні ГЕС-I, -II, -III, -IV (1971, 220 МВт), Жінвальська ГЕС (1985, 130 МВт), Храмі ГЕС-I (1947, 113 МВт), Храмі ГЕС-II (1962, 110 МВт), Ладжанурська ГЕС (112 МВт, 1960).

Природний газ до Грузії почав постачатися у 1959 р. з Азербайджану, в 1963 р. – із Владикавказу. Станом на 1989 р. Грузія споживала 6 млрд $м^3$ газу.

У Грузії функціонували також численні приморські кліматичні (Ґаґра, Піцунда, Новий Афон, Кобулеті та ін.), бальнеологічні (Боржомі, Авадхара, Джава та ін.) та гірськокліматичні (Абастумані, Бакуріані, Бахмаро тощо) курорти.

У радянський час рівень життя в Грузії був значно вищим від загальносоюзного, зокрема через те, що вона отримувала високі доходи завдяки штучно піднятим для неї відпускним цінам на с/г продукцію.

Після розпаду СРСР в 1991 р. Грузія опинилася в стані затяжної економічної кризи. У 1993 р. ВВП країни впав до 30,73 % від рівня

1990 р., рівень річної інфляції у 1994 р. сягнув 7 840 %. Обсяг грузинського промислового виробництва в 1998 р. становив лише 16 % від рівня 1990 р. Частка промисловості у ВВП Грузії скоротилася в 1990–2005 рр. з 22,9 % до 12,1 %.

У зв'язку із закриттям заводів і скороченням промислового енергоспоживання та на фоні політичної нестабільності виробництво електроенергії у 1990–1995 рр. скоротилось на 50,3 %, споживання у 2,2 разу; у 2001 р. виробництво електроенергії впало до рівня 1967 р., суттєво погіршився технічний стан електростанцій. Споживання газу в 1990–2000 рр. скоротилось у 5,5 разу, у 1995–1996 рр. Тбілісі і більша частина країни взагалі залишились без газу. Видобуток вугілля майже припинився: у 2000 р. – 7,3 тис. тонн, у 2005 р. – 5,1 тис. тонн.

Упродовж 1990-х – на початку 2000-х рр. на тлі затяжної економічної кризи в країні дедалі більше зростали безробіття та бідність. У 2002 р. 52 % населення Грузії мали дохід, нижчий від прожиткового мінімуму. Грузія фактично існувала на іноземних кредитах та економічній допомозі різних країн, використання яких було неефективним. У період з 1990 по 2008 рік (до світової кризи 2008) Грузія отримала іноземної допомоги на рівні 4 млрд дол. США.

Суттєвим поштовхом для подальшого економічного зростання Грузії стали економічні реформи періоду президентства М. Саакашвілі (2004–2013), які зводились до трьох напрямків: 1) дебюрократизація (різке зниженням ролі чиновництва, запровадження радикально спрощених процедур звернення громадян до органів влади та суттєве зменшення кількості необхідних погоджень у будівництві); 2) лібералізація (зменшення кількості податків з 22 до 6, їх адміністрування було суттєво спрощене); 3) приватизація, в ході якої держава розпродала величезну частину своєї власності, що дозволило їй суттєво поповнити державний бюджет. Як результат, у рейтингу Doing Business Грузія піднялася із 100-го місця у 2006 р. на 9-те у 2013 р. та 6-те у 2019 р.

У березні 2005 р. була прийнята державна програма дерегуляції економіки. Вже у 2005 р. обсяг промислового виробництва, порівняно з 2004 р., зріс на 16,4 %. Основне зростання забезпечили харчова промисловість, видобуток марганцевих та мідних руд, виробництво металевих і неметалевих виробів.

Через відсутність у держави достатніх коштів на ремонт та модернізацію ряд ГЕС було приватизовано, зокрема, у 2003 р. російська компанія «ЕЭС России» придбала Тбіліську електророзподільну компанію «ТЕЛАСІ», енергоблоки № 9 і 10 Тбіліської ГРЕС, Храмі ГЕС-І і Храмі ГЕС-ІІ, якими з 1998–1999 рр. володіла американська компанія AES.

У 2005 р. російська компанія GeoProMining купила гірничодобувні «Маднеулі» та Quartzite, які у 2012 р. придбала Rich Metals Group за 120 млн дол. США (RMG Copper та RMG Gold). У 2006 р. Зестафонський завод феросплавів, «Чіатурмарганець» та Варціхе ГЕС за 112 млн дол. США купила Georgian Manganese – дочірня компанія британської Stemcor UK Limited.

У 2007 р. чеська компанія Energo-Pro за 132 млн дол. США придбала Ріонську, Аджаріс-Цкальську, Ладжанурську, Шаорську, Гуматську та Ткібульську ГЕС, у 2009 р. за 25 млн дол. США – Ортачальську ГЕС. Також у 2007 р. Земо-Авчальську ГЕС за 41 млн дол. США купила грузинська компанія GeoInCor; Жінвальську ГЕС разом із компанією водопостачання Тбілісі «Вода Тбілісі» та системою водопостачання м. Мцхета за 85 млн дол. США купила швейцарська компанія Multiplex Solutions.

Ще у 1999 р. норвезька компанія Greenoak Group придбала Батумський нафтовий термінал, а в 2006 р. – право на управління Батумським морським портом. Норвежці інвестували у термінал 200 млн дол. та збільшили його пропускну здатність з трьох до 15 млн тонн нафти на рік. У 2008 р. казахська державна компанія «КазМунайГаз» за 220 млн дол. США викупила права на термінал та порт.

До 2007 р. реальний ВВП зріс на 36 %. У доповіді Всесвітнього банку Doing Business 2007 р. Грузія посіла перше місце в світі за темпами реформ. В рейтингу економічної свободи фонду Heritage Foundation, за наслідками 2006 р., Грузія отримала 35-е місце зі статусом «майже вільна» замість «майже не вільна».

05.07.2011 р. грузинський парламент схвалив Органічний закон Грузії про економічну свободу, в якому були сформульовані основні економічні права і свободи громадян Грузії, а також встановлені кількісні та інституційні обмеження на можливості держави з втручання в економічне життя країни.

Упродовж 2006–2022 рр., за оцінкою Світового банку, частка населення Грузії, яка перебуває за національною межею бідності, скоротилась із 36,9 % до 15,6 %. Середня заробітна плата по країні впродовж 2004–2013 рр. зросла у 5 разів, зі 112 до 464 дол. США.

Прямі іноземні інвестиції в Грузію у 2021 р. склали 2,1 млрд дол. США, у 2022 р. – понад 2 млрд.

Найбільшими компаніями Грузії, за даними журналу Forbes, у 2022 р. за рівнем виручки були: нафтогазова Socar Energy Georgia (635 млн дол. США), фармацевтична Georgia Healthcare Group (360 млн), електроенергетична Energo-Pro Georgia (249 млн), Tegeta Motors (242 млн), PSP Pharma (232 млн), харчова Nikora (221 млн), Toyota Caucasus (190 млн), Aversi Pharma (186 млн), GDI (186 млн), гірничодобувна RMG Copper (185 млн).

Грузія імпортує майже 100 % споживаних нафтопродуктів (80 % з Азербайджану), але повністю забезпечує себе електроенергією. У 2016 р. в Грузії було запущено Дар'яльську ГЕС (108 МВт).

Упродовж 2006–2014 рр. кількість закордонних туристів, які відвідують Грузію протягом року, зросла майже вдесятеро – з 560 тис. до 5,5 млн осіб. Туризм дає 6 % ВВП та забезпечує роботою 10 % працездатного населення країни.

За даними Відділу статистики ООН, зовнішньоторговельний оборот Грузії товарами і послугами (у поточних цінах) в 1990 р. складав 7,6 млрд дол. США (експорт – 3,5 млрд, імпорт – 4 млрд); впродовж наступних років він знижувався, сягнувши у 1997 р. 1 млрд; надалі відбувалось поступове зростання: 2005 р. – 5,4 млрд, 2008 р. – 11 млрд; після падіння внаслідок світової фінансової кризи до 8,4 млрд у 2009 р. зростання продовжилось: 2010 р. – 10,1 млрд, 2014 р. – 17 млрд; у 2015–2016 рр. відбулось чергове падіння до рівня 14,7–14,6 млрд, а потім знову зростання до 20,7 млрд у 2019 р., потім знову падіння до 14,8 млрд у 2020 р. та зростання до 32,4 млрд у 2023 р.

Основними позиціями грузинського експорту в 2022 р. були: мідні руди та концентрати – 18,3 %, транспортні засоби – 16,2 %, феросплави – 8,2 %, азотні добрива – 5 %, вина – 4,5 %. Головними торговельними партнерами Грузії у 2022 р. були: Туреччина (14,7 % від зовнішнього торговельного обігу країни), РФ (13,1 %), КНР (9,8 %), Азербайджан (6,9 %), США (6,3 %) та Вірменія (6,3 %). З 2007 р. між Грузією і Туреччиною та Грузією і КНР діють зони вільної торгівлі.

Починаючи з моменту російського повномасштабного вторгнення в Україну 24.02.2022 р., Грузія очолила топ країн, де громадяни Росії, які втекли з власної країни, відкривали бізнес. З лютого 2022 по лютий

2023 р. вони зареєстрували в Грузії 17 тис. компаній (за 27 попередніх років – 7,7 тис.). У 2023 р. росіяни зареєстрували в Грузії 13 тис. нових компаній. Окрім того, громадяни Росії впродовж 2022 р. відкрили в Грузії майже 110 тис. банківських рахунків, на які переказали понад 2 млрд дол. США із 4,3 млрд закордонних переказів у Грузію загалом та придбали 15 тис. (2021 – 4 тис.) об'єктів нерухомості – здебільшого житлових квартир і будинків.

ВВП Грузії в поточних цінах, за даними Відділу статистики ООН, у 1990 р. склав 8,8 млрд дол. США, надалі він зменшувався до 2,7 млрд у 1994 р., потім почав зростати до 3,8 млрд у 1998 р., потім знову зменшився, і лише у 2003 р. сягнув 4,1 млрд. Надалі пішло стабільне зростання до 2008 р. – 13,4 млрд, у 2009 р. відбувся спад через світову фінансову кризу – 11,3 млрд, у 2014 р. – 17,6 млрд, надалі знову відбувся спад економіки, який потім поступово надолужувався, але показник ВВП 2014 р. було перевершено лише у 2021 р. – 18,6 млрд, у 2023 р. – 30,5 млрд дол. США.

На частку сектору послуг у структурі грузинської економіки у 2021 р. припадало 59,5 % ВВП, на промисловість – 21,37 %, на с/г – 6,47 %.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ГРУЗІЇ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Найбільш ранні відомості про грузинсько-українські зв'язки відносяться до XI ст. У «Києво-Печерському патерику» при описі подій, пов'язаних з розписом Собору Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської лаври у 1073–1078 рр., згадуються запрошені «обези». «Обези» – це давньоруська назва Грузії та грузинів, яка згадується, зокрема, у Київському літописі при описі одруження у 1154 р. київського князя Із'яслава Мстиславича з донькою грузинського царя Деметре I Русудан.

Під час одного із морських походів Чорним морем близько трьох тисяч запорозьких козаків, які припливли на 70 чайках, у 1647 р. захоплюють фортецю Ґоніо в гирлі р. Чорох (Аджарія), яка тоді була територією Османської імперії. Турки неодноразово штурмують фортецю і в нерівному бою більшість козаків гине, 200 потрапляє у полон.

У 1738 р. указом російської імператриці Анни Іоанівни грузинським дворянським емігрантам, з яких було сформовано грузинський гусарський ескадрон (потім полк), було надано у довічне володіння землі у Полтавському, Миргородському, Лубенському та Прилуцькому полках Війська Запорозького (на 1743 р. – 2,3 тис. селянських дворів, на 1764 р. – вже понад 5 тис. дворів). На кінець XVIII ст. на Лівобережній Україні осіло понад 150 грузинських родин. Найвідомішим серед них був Давіт Гурамішвілі, грузинський поет, який з 1760 р. оселився на Полтавщині, де мав два маєтки – у м. Миргород та у с. Зубівці. Там він закінчив свою книгу віршів під назвою «Давітіані».

Земельні надання грузинським дворянам були настільки масовими, що одним із пунктів «Прошения малороссийского шляхетства и старшин, вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году» було виселення грузинів з України.

За даними перепису 1897 р., в Одесі мешкало 188 грузинів, у Таврійській губ. – 266. У Криму найвідомішими та найвпливовішими грузинами були градоначальник Керчі у 1833–1850 рр. князь З. Херхеулідзе та градоначальник Ялти у 1906–1916 рр. І. Думбадзе.

Збірник вихідця із грузинського князівського роду Миколи Цертелєва «Опыт собрания старинных малороссийских песен» (Санкт-Петербург, 1819) став першим в історії збірником українського фольклору.

Перші українці в Грузії оселилися у 1853 р., коли до Боржомі переселилося 200 козацьких сімей з Полтавщини та Чернігівщини. За переписом 1897 р., в Грузії проживало понад 10 тис. українців.

Грузинською мовою перший переклад творів Т. Шевченка (поема «Наймичка») здійснив у 1877 р. Н. Ломоурі. Перший переклад поеми Ш. Руставелі українською мовою під назвою «Одягнений у барсове хутро» в 1884 р. здійснив О. Навроцький.

У Грузії (м. Телаві, Кутаїсі, Хоні) у 1909–1913 рр. жила та творила (тут написала поему «Бояриня», драму-феєрію «Лісова пісня», драму «Камінний господар») видатна українська письменниця та культурна діячка Леся Українка. Тут вона й померла через хворобу в м. Сурамі 19.07.1913 р.

Першим дипломатичним представником Грузії в Україні після революції 1917 р. у грудні 1917 – січні 1918 р. був І. Лордкіпанідзе, який виконував обов'язки військового комісара при уряді УНР. 13.01.1918 р. у Києві було створено Грузинський військовий комісаріат з метою формування в Україні грузинських військових підрозділів і передислокації їх на батьківщину, який уряд УНР визнавав повноважним органом Національної ради Грузії.

17.07.1918 р. грузинським урядом був призначений своїм представником при уряді Української Держави член Національної ради В. Тевзая. Він очолив відкрите у вересні 1918 р. у Києві Дипломатичне представництво Грузії. У вересні 1918 р. були відкриті грузинські консульства в Одесі та Харкові.

Загалом через Одесу на батьківщину повернулося до 10 тис. грузинських військових. Грузинське консульство в Одесі було закрите на вимогу денікінців у вересні 1919 р., а грузинське посольство відкликане через загострення військово-політичного становища на території України. Грузинське консульство у Харкові діяло до червня 1920 р.

05.12.1918 р. Українська Держава встановила офіційні дипломатичні відносини з Грузинською Демократичною Республікою. У цей день був підписаний «Договір між Українською Державою і Грузинською Республікою», який регулював загальні права громадян, консульські відносини, торгівлю, мореплавство, транзит, а 07.12.1918 р. – угоди про міжбанківські переказні операції та про обмін товарами між Українською Державою і Грузинською Демократичною Республікою.

Українські інтереси в Тбілісі у 1917–1918 рр. представляв український комісар на Кавказі Григорій Хименко. Українська Держава у листопаді 1918 р. заснувала консульства в Тбілісі та Батумі (почали діяти у лютому 1919), а за часів УНР 26.01.1919 р. І. Красковського було призначено головою Надзвичайної дипломатичної місії на Кавказі (у Тбілісі). Українське посольство діяло тут до 19.10.1920 р., коли Грузія під тиском РСФРР була змушена перервати дипломатичні відносини з УНР.

31.12.1920 р. у Москві було підписано загальний договір про мирне співробітництво між УСРР та Грузинською Демократичною Республікою.

У 1943 р. у складі УПА було створено Грузинський курінь, здебільшого із колишніх вояків Грузинського легіону.

У радянський період кількість українців у Грузинській РСР помітно зростає внаслідок залучення спеціалістів для роботи на промислових підприємствах (1926 – 14,3 тис., 1989 – 52,4 тис.). Аналогічна тенденція простежується і в Українській РСР, де кількість грузинів зростала до 11,6 тис. у 1959 р., 14,6 тис. у 1970 р. та 23,5 тис. у 1989 р.

УКРАЇНСЬКО-ГРУЗИНСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Грузія однією з перших визнала незалежність України 12.12.1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 22.07.1992 р. 05.04.1994 р. у Тбілісі було відкрите Посольство України в Грузії, а 19.08.1994 р. – Посольство Республіки Грузія у Києві. Першим українським послом у Грузії в 1994 р. став Анатолій Касьяненко, а першим грузинським послом в Україні Валерій Чечелашвілі.

Упродовж 1991–2021 рр. держави підписали загалом понад 500 спільних документів різних рівнів, з яких станом на 2021 р. є чинними 135 договорів. Найважливішими є: Договір про дружбу, співробітництво й взаємодопомогу між Україною та Республікою Грузія від 13.04.1993 р., підписаний під час офіційного візиту до України Е. Шеварднадзе, та Угода між Урядом України й Урядом Республіки Грузія про вільну торгівлю від 09.01.1995 р.

Під час війни в Абхазії президент України Л. Кравчук на прохання грузинського уряду направив у 1993 р. українські гелікоптери, які вивезли з регіону і врятували 7,6 тис. грузинів.

У 1996 р. була створена Спільна міжурядова українсько-грузинська комісія з питань економічного співробітництва. У жовтні 1997 р. Грузія та Україна стали ініціаторами створення регіонального об'єднання ГУАМ, куди також ввійшли Азербайджан та Молдова. Під час робочого візиту до Грузії президента України Л. Кучми був підписаний довгостроковий Договір між Україною та Грузією про економічне співробітництво на 1999–2008 рр.

Двосторонні відносини набули рівня стратегічного партнерства за часів президентства В. Ющенка, коли у березні 2005 р. під час державного візиту до України президента Грузії М. Саакашвілі було підписано «Декларацію про розвиток відносин стратегічного характеру між Україною й Грузією». У 2005/2006 р. проходив Рік Грузії в Україні, а в 2006/2007 р. – рік України в Грузії. Парламент Грузії 20.12.2005 р. визнав Голодомор геноцидом українського народу. У 2007 р. відбулося взаємне відкриття пам'ятників: Тарасу Шевченку в Тбілісі та Шота Руставелі у Києві.

Президент України В. Ющенко разом з президентами Естонії, Литви та Польщі і прем'єр-міністром Латвії 12.08.2008 р. прибув до Тбілісі і висловив підтримку грузинській стороні у розпал російсько-грузинської війни. Напередодні війни Україна поставила Грузії озброєнь на 65 млн дол. США у 2006 р., на 81 млн у 2007 р., на 50 млн у 2008 р. Це були танки, бронетранспортери, артилерійські системи, ЗРК, РСЗВ, літаки та ін.

З 2012 р. відносини між Україною й Грузією стали менш активними через зміну політичного керівництва і зближення між Тбілісі та Москвою.

На найвищому рівні між країнами відбувались активні контакти. Україну з офіційними чи робочими візитами відвідували глава Грузії Е. Шеварднадзе (1993), президенти Грузії: Е. Шеварднадзе (1997), М. Саакашвілі (2005, 2009, 2012), Ґ. Марґвелашвілі (2015, 2016 (двічі), С. Зурабішвілі (2019, 2021, 2022, 2023); Грузію відвідували президенти України: Л. Кучма (1995, 1999, 2000), В. Ющенко (2005, 2007, 2008), П. Порошенко (2017), В. Зеленський (2021).

Грузія засудила російську агресію проти України у 2014 р., не визнала результатів «кримського референдуму» й тимчасової окупації Росією території АР Крим і міста Севастополь, послідовно підтримувала на міжнародній арені суверенітет та територіальну цілісність України. Спільні інтереси та загрози для України та Грузії, спільний порядок денний відносин із НАТО і ЄС сприяють розвитку політичного діалогу між двома країнами.

У ході державного візиту до Грузії у 2017 р. президента України П. Порошенка було підписано «Декларацію про встановлення стратегічного партнерства між Україною та Грузією», у якій основними цілями співробітництва було визначено: відновлення територіальної цілісності в межах міжнародно визнаних кордонів; стійкий демократичний розвиток та економічне зростання; повна інтеграція в Європейський Союз і НАТО.

Важливого значення для поглиблення стратегічного партнерства набув офіційний візит прем'єр-міністра Грузії Ґ. Ґахаріа до України в 2019 р., у ході якого було підписано Положення про Українсько-грузинську стратегічну раду високого рівня з метою запуску стратегічного діалогу між країнами.

У 2021 р. відбувся робочий візит президента України В. Зеленського до Грузії, під час якого було підписано Декларацію «Асоційованого тріо» на рівні президентів України, Грузії, Молдови. 23.08.2021 р. прем'єр-міністр Грузії І. Ґарібашвілі взяв участь в інавгураційному саміті Кримської платформи, а 31.03.2023 р. президент Грузії С. Зурабішвілі – у «Бучанському саміті», учасники якого підписали декларацію про відповідальність Росії за злочини в Україні.

У 1996–2014 рр. українські інвестори вклали в Грузію 63 млн дол. США, грузинські в Україну – 14,7 млн дол. Однак після 2014 р. інвестиційна активність ослабла. Станом на 31.12.2021 р. загальний обсяг прямих інвестицій, які надійшли з Грузії до України, скоротився до 6,8 млн дол.

Станом на 2012 р. в Грузії нараховувалося близько 50 компаній з українським капіталом.

Найбільшою українською інвестицією у Грузію є купівля наприкінці 2006 р. групою «Приват» І. Коломойського та Г. Боголюбова 75 % Georgian Manganese Holdings, якому належать Зестафонський завод феросплавів, «Чіатурмарганець» та Варціхе ГЕС. Також у 2007 р. «ПриватБанк» за 25 млн дол. США придбав «ТАО Банк», який упродовж 2006–2014 рр. діяв у Грузії як «ТАО ПриватБанк». У 2010 р. група «Приват» купила 87 % акцій курорту «Ґудаурі» за 14,5 млн дол.

У 2007 р. Bank of Georgia придбав «Універсальний банк розвитку та партнерства» (з 2008 – «БГ Банк»).

Зовнішньоторговельний оборот між Україною й Грузією (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 286 млн дол. США (експорт – 234 млн, імпорт – 52 млн), у 2008 р. він сягнув 931 млн, під час світової фінансової кризи упав до 567 млн у 2009 р., надалі зростав до 819 млн у 2013 р. З 2014 р. розпочалося зниження обсягів торгівлі до 707 млн у 2014 р. та 516 млн у 2015 р. Потім обсяги почали потроху зростати: у 2016 р. – 528 млн, у 2019 р. – 694 млн, у 2021 р. – 741 млн дол. США (експорт – 483 млн, імпорт – 258 млн).

Після 1991 р. відбувся значний відтік українців із Грузії. Їх чисельність скоротилась до 7 тис. у 2002 р. та до 6 тис. у 2014 р.

За часи незалежності у Грузії було створено 14 українських громадських організацій. Першою та найбільш потужною з них є Асоціація українців – мешканців Грузії (з 1992, 2,4 тис. членів). При Асоціації працюють бібліотека, дитяча художня студія, хореографічний, вокальний, музичний, вокально-інструментальний гуртки, ансамблі, хор.

Вивчення в Грузії української мови, літератури, історії та географії здійснюється у трьох суботніх / недільних школах. Також українська мова і література з 1999 р. як предмет вивчається у Тбіліській публічній школі № 41 імені Михайла Грушевського.

З 2007 р. при Тбіліському державному університеті ім. І. Джавахішвілі діє Інститут українознавства, де вивчається українська мова та література. Натомість у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка

можна отримати освіту за спеціальностями: картвелологія, грузинська мова і література. Традицією для українців у Грузії є проведення урочистостей на вшанування пам'яті Лесі Українки. У 2006 р. їй було встановлено пам'ятник у Тбілісі, у 2010 р. в Телаві.

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р., в Україні проживало понад 34 тис. грузинів. За часів незалежності в Україні було створено 18 грузинських національно-культурних товариств. Найбільш потужною з них є заснована у 2002 р. Асоціація грузинів України «Іберелі» (м. Київ), при якій працює грузинська недільна школа, гурток грузинських танців і пісень.

Упродовж 2016–2021 рр. Грузія надавала Україні гуманітарну допомогу у вигляді відпочинку та реабілітації українських дітей і підлітків. Після російського повномасштабного вторгнення в Україну 24.02.2022 р. Грузія приєдналась до всіх міжнародних резолюцій на підтримку України. Станом на 31.12.2024 р. у Грузії перебувало 30 тис. біженців від війни з України. Грузія не надає військової допомоги Україні, але грузинські добровольці воюють на боці України: створений у 2014 р. Грузинський національний легіон став у 2016 р. першим офіційним підрозділом іноземців (близько 2,5 тис. осіб) у складі ЗСУ.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Грузії впродовж 1994–2021 рр. було включено: храм Джварі (586–605) та собор Свєтіцховелі (1010–1029) у м. Мцхеті; собор Баґрата (1003) і Ґелатський монастир Богородиці (1106–XIII ст.) поблизу м. Кутаїсі; регіон Верхньої Сванетії з житловими вежами (IX–XII ст.); колхідські дощові ліси і водно-болотні угіддя.

До видатних пам'яток культурної та природної спадщини Грузії також належать: кафедральний собор Алаверді (монастир і собор Святого Георгія, XI ст.) в Алазанській долині; фортеця Ананурі (XVI ст.); печерний монастирський комплекс Давид-Ґареджі (VI–IX ст.); археологічні пам'ятки Дманісі, найважливішою з яких є рештки Dmanisi hominins (1,85–1,77 млн років тому); церква Архангелів Михаїла та Гавриїла у фортеці Ґремі (1565–1577); церква Кветера (X ст.); собор Нікорцмінда (1010–1014, 1534); собор Самтавісі (1030); історичне високогірне с. Шатілі з середньовічними фортечними оселями; скельне місто Уплісцихе (IV ст. до н. е. – IV ст. н. е.) на березі р. Кура; стародавнє місто-храм Вані (VII-I ст. до н. е.) на березі р. Сулорі; печерний монастирський комплекс Вардзіа (XII–XIII ст.) та фортеця Хертвісі (X ст.–1354) в регіоні Месхеті.

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 2011–2017 рр. включила: колекцію грузинських візантійських рукописів з Грузинського національного центру рукописів; «Опис Грузинського королівства, звичаїв і канонів Грузії» («Історія царства Грузинського»), написаний царевичем Картлі Вахушті (1745); рукописні збірки поеми Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», написаної у XII ст. з колекцій Грузинського національного центру рукописів та Бодліанської бібліотеки Оксфордського університету; вісім найдавніших рукописів, що зберігаються в Національному архіві Грузії, датованих VIII–X ст.; Четвероєвангеліє-палімпсест (різні шари написані алфавітами асомтаврулі (IX ст.), нусхурі (XII–XIII ст.) та мхедрулі (XIII–XVIII ст.) з Національного архіву Грузії.

До Списку нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО віднесла: грузинський поліфонічний спів; стародавній грузинський метод виробництва вина в квеврі; живу культуру трьох систем писемності грузинського алфавіту; грузинську боротьбу чідаоба.

Електронні джерела:

Сайт Уряду Грузії: https://www.gov.ge/

Сайт Парламенту Грузії: https://parliament.ge/en

Сайт Національного управління статистики Грузії: https://geostat.ge/en

Сайт Посольства України в Грузії: https://georgia.mfa.gov.ua/

Сайт Посольства Грузії в Україні: https://ukraine.mfa.gov.ge/en

Література:

Киквидзе А., Ратиани П., Сургуладзе А. История Грузии. – Тбилиси, 1973. – 225 с.

Очерки истории Грузии : В 8 т. – Тбилиси, 1989. – Т. I. – 508 с.; 1988. – Т. II. – 579 с.; 2002. – Т. III. – 564 с.; 1990. – Т.V. – 614 с.

Рейфилд Д. Грузия. Перекресток империй. История длиной в три тысячи лет. – М., 2016. – 608 с.

Skinner P. Georgia: The Land Below the Caucasus, a Narrative History. – New York, London, Tbilisi, 2014. – 500 p.

Janelidze O. Essays from the History of Georgia: XIX–XXI Centuries. – Gori, 2021. – 368 p.

Муханов В. Грузинская Демократическая Республика: от первых дней независимости до советизации. – М., 2018. – 886 с.

Burkadze Z. Great Power Competition and the Path to Democracy: The Case of Georgia, 1991–2020. – Boydell & Brewer, 2022. – 202 p.

Буракова Л. Чому Грузії вдалося. – К., 2012. – 255 с.

Из истории украино-грузинских связей. – Тбилиси, 1968. – 254 с.; Киев, 1971. – 193 с.; Тбилиси, 1975. – 163 с.

Матяш І. Б. Українсько-грузинські дипломатичні відносини в 1919–1921 рр.: політичні завдання та організаційні форми // Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності. Зб. наук. праць. – К., 2018. – С. 38–64.

Панфілов О. Україна і Грузія – чому разом? – Харків, 2023. – 157 с.

Розсоха Л. Грузини в Україні. Шляхами Давида Гурамішвілі: В 2-х кн. – Миргород, 2005. – 488 с.

Музичко О. Є. Грузини в історії Південної України: спільне море та доля. – Одеса, 2016. – 279 с.

О. М. Цапко

КИРГИЗСТАН

Сучасна назва держави: Киргизстан (*кирг.* Кыргызстан), Киргизька Республіка (*кирг.* Кыргыз Республикасы).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Перша згадка про єнісейських киргизів під іменем «гегунь» / «гяньгун» (鬲昆) зустрічається в «Історичних записках» («Ши-цзі») Сіма Цяня, створених між 107 і 99 рр. до н. е. Описуючи події 201 р. до н. е., він повідомляє, що хунну на чолі з шаньюєм Маодунь «на півночі підкорили племена хуньюй, цюйше, діндін, гегунь і сіньлі» (Гл. 110). У праці китайського історика Бань Ґу «Історія ранньої династії Хань» («Ханьшу»), завершеній у 82 р. н. е., киргизи під іменем «цзяньгунь» / «гяньгунь» (堅昆) згадуються як володіння, яке у 49 р. до н. е. приєднав шаньюй держави хунну Чжичжі: «Чжичжі рушив уперед, напав на усунів і завдав їм поразки… Потім послав війська на захід, розбив цзяньгунів, а на півночі змусив здатися діндінів. [*Так Чжичжі*] приєднав до себе три володіння» (Гл. 94, ч. 2).

Етнонім «киргиз» неодноразово зустрічається в давньотюркських орхонських рунічних написах початку VIII ст., зокрема на Пам'ятнику на честь Кюль-теґіна та Пам'ятнику на честь Тоньюкука у формі 𐰴𐰍𐰇𐰼.

Перша згадка про киргизів у європейських письмових джерелах міститься в праці «Історія» візантійського історика Менандра Протектора, яку він почав писати з 582 р. У розповіді про подорож візантійського посла Земарха у 569 р. до Тюркського каганату сказано, що правитель західної частини каганату Істемі подарував послу полонянку: «Вона була із народу так званих херхисів [Χερχις]». Про киргизів («керкісів») згадується у звіті Гійома де Рубрука про його поїздку до монгольського хана Мунке у 1253–1255 рр. «Подорож у східні країни»: «На північ також немає жодного міста, а живе народ, що розводить худобу, на ім'я Керкіси».

Вперше киргизи як етнічна спільнота на території сучасного Киргизстану згадуються у роботі «Та'ріх-і Рашіді» («Історія Рашіді») Мірзи Мухаммеда Хайдар Дулаті (1540-ві) у розповіді про події між 1508 та 1511 рр.: «Мансур-хан змусив відкочувати в Чалиш і Турфан всіх, хто був у Моґулістані з киргизів та інших людей. Оскільки киргизи стали зачинателями всіх смут у Моґулістані, він

підступно перебив більшу частину їх. І лише невелика їх кількість втекла до Моґулістану».

У Російській імперії в XVIII – на початку XX ст. тяньшанських киргизів називали «алатай-киргизи», «бурути», «дикокам'яні киргизи» та «кара-киргизи».

Створення держави. Першою державою киргизів у Центральній Азії та Південному Сибіру став Киргизький каганат, який виник у середині VI ст. і пік могутності якого припав на 840–925 рр.

Незалежність Киргизької Республіки (від СРСР) проголошена 31.08.1991 р.

Історичні назви держави: Володіння Гегунь / Цзяньгунь (Киргиз) (III ст. до н. е. – III ст. н. е.); Володіння Цігу / Хегу (Киргиз) (III–V ст.); Держава єнісейських киргизів (552–693); Киргизький каганат (693–1207); Киргизький улус Мухаммед Киргиза (1508–1524); Киргизьке ханство Ормон-хана (1842–1854/1855); Кара-Киргизька автономна область у складі РСФРР (1924–1925); Киргизька автономна область у складі РСФРР (1925–1926); Киргизька Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі РСФРР (1926–1936); Киргизька Радянська Соціалістична Республіка (1936–1991) у складі СРСР; Республіка Киргизстан (1990–1993), Киргизька Республіка (з 1993).

Площа: 198,5 тис. км^2. Майже 90 % території країни знаходиться на висоті понад 1500 метрів над рівнем моря.

Населення: 7 млн 282 тис. осіб (на 01.01.2025. Національний статистичний комітет Киргизької Республіки).

Очікувана тривалість життя при народженні: 72,5 р. (чоловіки – 68,4; жінки – 76,6) (2024, Національний статистичний комітет Киргизької Республіки).

Етнічний склад населення: киргизи – 74,04 %, узбеки – 14,81 %, росіяни – 4,97 %, дунґани – 1,1 % (на 01.02.2023, Національний статистичний комітет Киргизької Республіки).

Чисельність українців: 8,4 тис. осіб (на 01.01.2022, Національний статистичний комітет Киргизької Республіки).

Столиця: Бішкек (до 1991 – Фрунзе, до 1926 – Пішпек) – 1,1 млн осіб. **Найбільші міста:** Ош – 333 тис.; Джалал-Абад – 125 тис.; Каракол – 85 тис. (на 01.01.2022, Національний статистичний комітет Киргизької Республіки).

Державна мова: киргизька (з 1989), російська – офіційна (з 2000). Вперше киргизька мова була визнана державною, поряд із російською, у 1929 р. Конституцією Киргизької Автономної Радянської Соціалістичної Республіки. У Конституції 1937 р. ця норма зникла.

Вперше тексти киргизькою мовою стали записувати у першій половині XIX ст. за допомогою арабської абетки. У 1923 р. вона була реформована Касимом Тинистановим і офіційно запроваджена в СРСР у 1924 р. У 1928 р. киргизька писемність була переведена на латинську абетку, а в 1941 р. – на кириличну графіку.

Першим відомим твором, написаним киргизькою мовою є рукописна поема акина Молдо Ніяза «Санаттар» («Категорії», 1896). Першим опублікованим твором киргизькою мовою, стала поема акина Молдо Килича «Зілзала» («Землетрус», 1911). 07.11.1924 р. вийшов друком перший номер газети киргизькою мовою «Еркін Тоо» («Вільні гори»).

Релігійний склад населення: мусульмани – 90 % (переважна більшість – суніти), християни – 7 % (православні 3 %) (2020, оцінка Державного департаменту США).

Державний устрій: президентська республіка. **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** голова Кабінету міністрів.

Вищий законодавчий орган: Жогорку Кенеш (з 1993, у 1995–2007 – двопалатний).

У 1928–1938 рр. вищим законодавчим органом Киргизстану був Всекиргизький з'їзд рад, у 1938–1993 рр. – Верховна рада.

Діюча Конституція прийнята на референдумі 11.04.2021 р.

Першою киргизькою конституцією була Конституція Киргизької Автономної Радянської Соціалістичної Республіки 1929 р.

Статус у відносинах з ЄС: не є членом ЄС. 09.02.1995 р. підписана Угода про партнерство та співробітництво з ЄС (вступила в силу у 1999).

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член СНД (з 1991); член ООН (з 1992); співзасновник ОДКБ (1992); член ОБСЄ (з 1992); член Організації економічного співробітництва (з 1992); член Організації ісламського співробітництва (з 1992); співзасновник Центральноазійського союзу/Центральноазійського економічного співтовариства/Центральноазійської співпраці (1994–2005); член СОТ (з 1998); співзасновник ЄврАзЕС (2001–2014); співзасновник Шанхайської організації співробітництва (2001); співзасновник Тюркської ради / Організації тюркських держав (2009); член Єдиного економічного простору (з 2015); член Євразійського економічного союзу (ЄАЕС, з 2015).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними ООН, складав 1977 дол. США; за даними МВФ – 1830 дол. США (152 місце в світі); за даними Світового банку – 1969 дол. США (144 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Перші сліди людської діяльності на території нинішнього Киргизстану зафіксовані в епоху раннього (нижнього) палеоліту. Найдавнішою пам'яткою цього періоду є кам'яне знаряддя, знайдене О. Окладніковим у 1953 р. в Центральному Тянь-Шані, на р. Он-Арча (300 тис. років тому).

VI–IV тис. до н. е. датуються малюнки людей і тварин у печері Ак-Чункур у високогірній Сари-Джазькій долині.

У період бронзи на території сучасного Киргизстану розвивалися дві культури. У Чуйській, Талаській долинах, на Іссик-Кулі та в Центральному Тянь-Шані утвердилася культура скотарсько-землеробських племен – андроновська культура (XVI–XII ст. до н. е.). Вважається, що андроновці першими навчилися робити сир і кумис. У східній частині Ферґанської долини виникли поселення стародавніх землеробів – чустська культура (XIV–VIII ст. до н. е.).

Першим народом, відомим під своїм іменем, який жив на Тянь-Шані та прилеглих територіях у VII–II ст. до н. е., були саки, іраномовні кочові та напівкочові племена, які вміли виготовляти зброю із заліза та вважались найкращими кіннотниками свого часу. З початку II ст. до н. е. саків почали витісняти юечжі (тохарі), з середини II ст. до н. е. – усуні.

Зайнявши близько 162 р. до н. е. Семиріччя, Джунґарію та Центральний Тянь-Шань, усуні створили тут свою державу зі столицею Чіґучен (Чіґу) на Іссик-Кулі. У 71 р. до н. е., в союзі з Імперією Хань, усуні завдають нищівної поразки хунну, які напали на усунську державу. У 3-му р. н. е. усуні підпадають під контроль Китаю.

З II ст. до н. е. через територію Киргизстану проходили три гілки Великого шовкового шляху: південна, ферґанська (через Ош) та північна (через Нузкет, Невакет, Суяб, Баласаґун).

Із II ст. до н. е. південна частина Киргизстану входила до складу держави Давань (Паркана) у Ферґанській долині. У 103–99 рр. до н. е. Давань відстояла незалежність у боротьбі з Імперією Хань, але наприкінці I ст. до н. е. увійшла до складу Кушанського царства, яке розпалось у III ст. З середини V ст. до середини VI ст. більшість території сучасного

Киргизстану була частиною Держави ефталітів.

Історичною батьківщиною киргизів є Східне Притяньшання. У 201 р. до н. е. киргизи (гегунь), які жили у Східному Тянь-Шані, на північ від хребта Боро-Хоро та на схід від пустелі Дзосотин-Елісун, були підкорені Імперією хунну, у 49 р. до н. е. киргизи були повторно підкорені хунну.

До V ст. киргизи, відомі з китайських джерел III–V ст. під назвою «хегу» («цігу»), продовжували проживати у Східному Притяньшанні у Східному Туркестані, вже як частина племінної конфедерації діндінів, де змішались із діндінами. У V ст. під тиском жужанів зі сходу киргизи мігрували на північ, у Мінусінську улоговину в верхній течії річок Єнісей та Абакан між Саянських гір, де до середини VI ст. жили як васали Жужанського каганату. У результаті змішання киргизів з місцевим населенням формується нова етнічна спільнота – єнісейські киргизи.

У середині VI ст. на Алтаї утворився Тюркський каганат (552–744). Ябґу каганату Істемі (552–576), рухаючись на захід, вже у 555 р. оволодів степовою зоною Центральної Азії, включно з Північним Киргизстаном. У 565 р. в союзі з Сасанідами тюрки розгромили Державу ефталітів та включили до складу Тюркського каганату Центральну Азію, включно з усією територією нинішнього Киргизстану.

У 603 р. Тюркський каганат поділився на Східний та Західний каганати. Столицею Західнотюркського каганату з 618 р. було м. Суяб (поблизу м. Токмок у сучасному Киргизстані). У часи перебування території Киргизстану в складі Західнотюркського каганату (603–704) відбулась етнічна та мовна тюркізація його населення, у жителів стали переважати монголоїдні риси. До цього часу на території Киргизстану проживало іраномовне населення європеоїдного типу.

У боротьбі з Імперією Тан у середині VIII ст. Західнотюркський каганат зазнав поразки, суттєво ослаб, потрапив під сильний вплив китайців та був повалений тюрґешами. У 704–746 рр. територія нинішнього Киргизстану була частиною Тюрґеського каганату (699–766) зі столицею у м. Суяб. Каганат весь час боровся проти арабської експансії з заходу, тюркської – з північного сходу та китайської з південного сходу.

У 746 р. Тюрґеський каганат впав під натиском карлуків, держава яких була союзом кочових племен. Однак ще впродовж 20 років карлуки вели боротьбу з оґузами за панування у регіоні. Карлуцький каганат остаточно запанував у Семиріччі та на Тянь-Шані у 766–940 рр., після відходу більшості оґузів у Приаралля. У 748 р. Чуйську долину з м. Суяб захоплюють китайські війська, а в 751 р. в Талаську долину вторгаються арабські війська. Тут у 751 р. відбувається Таласька битва між Аббасидським халіфатом та Імперією Тан. За підтримки карлуків араби розбивають китайську армію, що надовго припиняє китайську експансію в Центральну Азію та сприяє поширенню ісламу серед тюркських народів.

З середини VI ст. у Мінусінській улоговині в Південному Сибіру існувала держава єнісейських киргизів, яка визнавала сюзеренітет Тюркського каганату (550-ті–581), Телеського каганату (629–632), Імперії Тан (з 648 – під назвою «область Гянь-Гунь»). Держава єнісейських киргизів стала центром консолідації єнісейських киргизів та формування їхньої культури; тут у VII ст. виникло давньотюркське рунічне письмо («бітік»).

Невдалий похід східних тюрків проти єнісейських киргизів у 693 р. привів до визнання тюрками правителя киргизів Барсбеґа (693–711) каганом, тобто володарем незалежної держави. Барсбеґ загинув у боротьбі зі східними тюрками, а Киргизький каганат став

васалом Другого Східнотюркського каганату (682–744), який встановив контроль над Мінусінською улоговиною. Проте Киргизький каганат зберіг частину самостійності.

Після знищення коаліцією басмилів, уйгурів та карлуків Другого Тюркського каганату в 744 р. виникає Уйгурський каганат (744–840). З середини VIII ст. киргизи разом з карлуками розпочали боротьбу проти експансії уйгурів, але у 758 р. уйгури завоювали Киргизький каганат та змусили киргизького правителя відмовитись від титулу каган.

Упродовж 820–841 рр. киргизи вели війну з уйгурами за відновлення незалежності. У 840 р. киргизька армія в союзі з карлуками здолала військо Уйгурського каганату в битві при р. Орхон і захопила уйгурську столицю Орда-Балик. В результаті наступних походів Киргизький каганат суттєво розширив свої межі, ставши однією з наймогутніших держав регіону Центральної Азії. Він охоплював величезні території від Балхашу й Іртиша (Саяно-Алтай) – до Східного Забайкалля, більшу частину сучасної Монголії і Східного Туркестану (зараз Сіньцзян, КНР).

Період середини IX – першої чверті X ст. в історії Киргизького каганату отримав у російській та киргизькій історіографії назву «Киргизьке великодержавство».

Через виснаження людських ресурсів киргизи не зуміли втримати ці території. Під тиском зі сходу кочових монгольських племен киданів у першій чверті X ст. основна маса киргизів відкочувала на північ, в район Приртишшя – Саяни–Алтай, де впродовж IX–XIII ст. відбувався процес змішання єнісейських киргизів з кімаками, кипчаками та ґузами.

У 942–1141 рр. Киргизстан був частиною Держави Караханідів зі столицею у м. Баласаґун. При Караханідах на території Киргизстану почала поширюватись ісламська культура. У 960 р. іслам став державною релігією в країні, у X ст. починається будівництво мінаретів та мечетей. До цього населення сповідувало здебільшого тенгріанство, а також буддизм, зороастризм, маніхейство, несторіанство. У 1041–1042 рр. Держава Караханідів розпадається на два каганати. Територія Киргизстану стає частиною Східнокараханідського каганату.

Видатними діячами культури цього періоду, які народились у Киргизстані, були Юсуф Баласаґуні (бл.1017–бл.1077), автор першої відомої поеми тюркською мовою «Благодатне знання» («Кутадгу біліг») та Махмуд аль-Кашґарі (бл.1008–бл.1102), автор «Словника тюркських наріч» («Діван лугат ат-турк»), першого енциклопедичного словника-довідника тюркських мов.

У 1125 р. у Чуйську й Талаську долини приходять каракитаї та засновують у Центральній Азії свою державу – Каракитайське ханство (1125–1218) зі столицею у м. Баласаґун.

У 1207 р. єнісейські та алтайські киргизи без бою підкорились Монгольській імперії, яку почав створювати Чингісхан. Проте вже у 1218 р. киргизи повстали проти монголів, але зазнали поразки. У 1273–1293 рр. єнісейські киргизи тимчасово вибороли незалежність, однак у 1293 р. були розбиті армією Імперії Юань імператора Хубілая, а їх знать знищена.

У 1219 р. монгольське військо розпочало завоювання Центральної Азії та без опору зайняло Тянь-Шань, а тому ці території не зазнали руйнувань та грабунків. Територія Киргизстану входила до складу Чаґатайського улусу (1224/1227–1347) і Моґулістану (1347–1570), які управлялися представниками чингізидської династії. У 1354 р. іслам став державною релігією в Моґулістані.

Упродовж всього XIII ст. до Киргизстану переселялись кочові племена алтайських

народів та монголів, які захоплювали у місцевих жителів найкращі угіддя, що привело до занепаду тут осілого землеробського життя.

У 1371, 1375, 1376, 1377–1379, 1383, 1389, 1390 рр. на Моґулістан здійснив завойовницькі походи Тамерлан, великий емір Імперії Тімуридів, що суттєво спустошило територію Киргизстану. У 1420, 1425 рр. походи на Тянь-Шань здійснив онук Тімура Улуґбек. Проте встановити контроль над територією Киргизстану Тімуриди не змогли, окрім ферґанської його частини з містами Ош та Узґен. Після цих походів на змалолюднілі території Центрального Тянь-Шаню й Семиріччя з Алтаю та Джунґарії впродовж XV ст. поступово починають переселятись алтайські киргизи.

Наприкінці XV – початку XVI ст. на території сучасного Киргизстану з племен киргизів, інших тюрків та моґулів формується киргизька народність на Тянь-Шані, яка стала важливим чинником політичних процесів у регіоні. В адміністративно-військовому плані киргизи об'єднались у два крила: Праве крило (Північний Киргизстан) і Ліве крило (Південний Киргизстан). З середини XVIII ст. виник новий формат організації родоплемінних об'єднань киргизів – Північне коліно (Киргиз) та Південне коліно (Отуз-Огул).

Під тиском киргизів моґули до 1510 р. відходять у Східний Туркестан. Главою Правого крила киргизів у 1508–1533 рр. був Мухаммед Киргиз (Тагай-бій). Його володіння називали Киргизьким улусом. Під керівництвом Мухаммеда Киргиза об'єднані киргизи обох крил у союзі з казахами протистояли моґульській експансії з півдня (1517, 1521, 1524) та ходили походами на узбеків у Мавераннагр.

Укладений у 1524 р. військово-політичний союз киргизів і казахів фактично діяв упродовж XVI–XVII ст. та був спрямований проти Моґулістану і Бухарського ханства. До середини XVI ст. об'єднані сили киргизів і казахів змогли відбити зазіхання моґулів та узбеків на землі Киргизстану. У свою чергу киргизи регулярно брали участь у походах казахських ханів проти Бухарського ханства. У відповідь в 1636 р. бухарська армія вторглась у Киргизстан, спустошивши землі.

З першої третини XVII і до середини XVIII ст. киргизи протистояли ойратам (калмакам, джунґарам), які у 1635 р. створили потужне Джунґарське ханство й ходили походами на землі киргизів у 1633, 1643, 1652, 1681–1684, 1723, 1732, 1736–1738, 1747, 1749 рр. Киргизи разом з казахами та узбеками чинили збройний опір експансії. Під час цих походів ойрати встановили частковий контроль над Чуйською та Талаською долинами, Іссик-Кульською котловиною.

Після падіння Джунґарського ханства у 1758 р. під ударами Імперії Цін, цінські війська, переслідуючи ойратів, вторглись на територію Киргизстану. Після опанування Східним Туркестаном, який увійшов до складу Китаю під назвою Сіньцзян (Новий кордон), китайці у 1760 р. знову вторглись у Киргизстан, але були розбиті. Киргизи зберегли свою незалежність. Частина ойратів, уйгурів та киргизів переселилась у Киргизстан зі Східного Туркестану, втікаючи від цінської влади.

Після придушення антицінських повстань 1814 та 1816 рр. у Сіньцзяні багато киргизів перекочували на Тянь-Шань, а китайці ще раз спробували підкорити Центральний Тянь-Шань у 1820-х рр., але були розбиті.

Упродовж 1759–1786 рр. тривали військові зіткнення між киргизами і казахами та постійні набіги в обидва боки, які припинились лише під загрозою цінського вторгнення.

У 1760-х рр. узбецьке Кокандське ханство почало експансію на киргизькі землі. Впродовж 1762 (взяття міст Ош та Узґен) – 1821 рр. (взяття Кетмен-Тюбе) кокандці завоювали

Південний Киргизстан. З походу 1825 р., коли кокандці заснували фортецю Пішпек у центрі Чуйської долини, почалось завоювання Північного Киргизстану. Під час походу 1831 р. кокандці займають Іссик-Кульську котловину та споруджують ще ряд фортець, зокрема – Каракол, Кара-Балта, Токмок, завершивши підкорення Киргизстану.

У середині XIX ст. манап киргизького племені сарибагиш Ормон, здійснив спробу об'єднання північних киргизів та створення самостійного ханства. У 1842 р. родова знать проголосила Ормона ханом. У результаті конфлікту з манапом племені буґу Боромбаєм він потрапив у полон і був страчений у 1854/1855 р.

Відмова киргизьких манапів у 1845 р. підпорядковуватись казахському хану Кенесари у спільній боротьбі проти Російської імперії привела до спроби підкорити Північний Киргизстан, яка завершилась битвою між казахами та киргизами у лютому 1847 р. неподалік сучасного м. Токмок. Казахи були розбиті, Кенесари був схоплений і страчений.

Киргизька знать відігравала важливу роль у політичному житті Кокандського ханства, зокрема брала активну участь у заколотах, які призвели до зміни кокандських ханів у 1842, 1852, 1858, 1862, 1863 рр. Кожне киргизьке родоплемінне об'єднання мало своє військо. Киргизький народ неодноразово, у 1821, 1832, наприкінці 1830-х, 1842, 1845, 1847, 1848, 1850, 1854, 1857–1858, 1859, 1862, 1867, 1870, 1871 рр., піднімав повстання проти кокандського гноблення.

У часи панування кокандських ханів у киргизів склалась система державної (амляк), приватної (мілк), общинної (заміні джамаат) власності на землю та власності духовенства (вакф), а іслам цілеспрямовано насаджувався і став масовою релігією населення, особливо на півдні країни.

Перебуваючи під постійним тиском з боку Коканду та Китаю, киргизи (верховний манап киргизького племені сарибагиш Атаке-бій) у 1785 р. вперше звернулися до Російської імперії з проханням про дружбу і заступництво. У 1825 р. курултай киргизького племені буґу ухвалив рішення прийняти підданство Росії. Врешті у 1855 р. в Омську посольство Боромбая офіційно прийняло присягу про приєднання киргизького племені буґу до Росії.

З цього розпочалась експансія Росії на територію Киргизстану. У 1862 р. кокандські фортеці Пішпек та Токмок були взяті російськими військами, за активної підтримки киргизів, та зруйновані, Чуйська долина та Прииссиккулля приєднані до Росії. Впродовж 1862–1867 рр. основні киргизькі племена півночі країни принесли присягу на підданство Росії.

Повстання киргизів на чолі з Ісхак Хасаномуулу (Пулат-ханом) у 1873–1875 рр. привело до повалення влади кокандського Худояр-хана, взяття повстанцями Оша, Узґена, Коканда та інших міст. Повстання киргизів упродовж 1875–1876 рр. придушили російські війська, Пулат-хана було страчено, Кокандське ханство окуповане росіянами і 19.02.1876 р. ліквідоване, а Південний Киргизстан приєднаний до Російської імперії. Останніми у 1876 р. були завойовані киргизи Алаю.

До 1918 р. територія сучасного Киргизстану була поділена між Семиріченською, Сирдар'їнською, Ферґанською та Самаркандською областями Туркестанського краю. Імперська колоніальна політика в Центральній Азії полягала у поступовому обмеженні влади місцевої знаті (манапів, біїв), яка, тим не менш, у своїй масі вірно служила царизму. Було заборонено міжплемінні та міжродові війни, ліквідоване рабство.

З 60-х рр. XIX ст. у Північний Киргизстан, а з 90-х рр. XIX ст. – у Південний Киргизстан

стали переселятися російські та українські поселенці, які займали й використовували і так обмежені земельні та водні ресурси. Станом на початок XX ст. на киргизькій території вже було понад 100 російсько-українських поселень. Особливо постраждали від привласнення землі киргизи Семиріченської обл.

У 1913 р. зерновими культурами було зайнято 555 тис. га землі Киргизстану, тут вже працювало 32 підприємства.

Російська імперська політика не була спрямована на освіту місцевого населення; більшість киргизів залишалися неписьменними і здебільшого вели традиційне життя.

Намагання царату примусити киргизів до осілого способу життя, що підривало їх традиційний кочовий соціально-економічний уклад, антиісламська політика царизму та нова система поземельних податків, зокрема і щодо вакуфних земель, викликали спротив киргизів, який жорстоко придушувався російською армією. Киргизи брали активну участь в антиколоніальних виступах народів Центральної Азії у 1898 та 1916 рр.

Під час повстання 1916 р. загинуло щонайменше 2,2 тис. російських та українських переселенців і близько 16 тис. киргизів. Близько 330 тис. населення з території Киргизстану втекло у Китай. Після повстання частка корінних жителів у Північному Киргизстані зменшилась на 42 %.

Революція 1917 р. в Росії нічого не змінила у колоніальній політиці щодо киргизів. У 1917 р. із Китаю повернулось близько 70 тис. киргизьких біженців, однак Туркестанський комітет Тимчасового уряду заборонив їм повертатись на попередні місця проживання, а спрямував у гірські райони.

З березня 1917 р. в Киргизстані організовуються ради робітничих депутатів, керівники і члени яких складаються переважно з росіян. Місцеве населення майже не брало участі в діяльності цих рад, що засвідчує зовнішній характер встановлення радянської влади на території Киргизстану до середини 1918 р. Найбільш впливовою серед киргизів політичною організацією був революційно-демократичний союз «Букара», який висловлював інтереси киргизької бідноти.

Антирадянські виступи у Киргизстані відбувались у 1918 р. в Талаській долині та в Пішпекському повіті, у 1919 р. в Пржевальському повіті, Куршабській, Базар-Курґанській, Куґартській волостях, у 1920 р. в Наринському повіті. До 1923 р. антибільшовицький партизанський (басмацький) рух у Киргизстані в основному було придушено, однак останній відомий напад басмачів на відділ НКВС у Південному Киргизстані відбувся в 1942 р.

До 1921 р. з Китаю повернулось загалом близько 300 тис. киргизів та казахів, які втекли у 1916 р.

Територія нинішнього Киргизстану стала частиною створеної у 1918 р. Туркестанської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки у складі РСФРР. У 1921–1922 рр. групою киргизьких національних діячів (А. Сидиков, Ю. Абдрахманов, І. Арабаєв) було ініційовано створення Гірської Кара-Киргизької обл. на території Північного Киргизстану, але через родоплемінні суперечки в киргизьких елітах за прямою вказівкою Й. Сталіна цей процес було зупинено.

Проте невдовзі, 14.10.1924 р., в ході національно-територіального розмежування у Центральній Азії була утворена Кара-Киргизька автономна область у складі РСФРР, у якій киргизи складали 63,5 % населення. 01.02.1926 р. вона була перетворена на Киргизьку Автономну Радянську Соціалістичну Республіку, а 05.12.1936 р. – в окрему Киргизьку Радянську Соціалістичну Республіку (скорочена назва радянського часу – Киргизія). За даними перепису 1939 р., киргизи складали

51,7 % населення Киргизької РСР. Столицею киргизької автономії у грудні 1924 р. став Пішпек (у 1926–1991– Фрунзе).

Значну роль на початкових етапах радянського періоду історії Киргизстану відіграли голова Кара-Киргизького революційного комітету Іманали Айдарбеков (1924–1925) та перший голова Ради народних комісарів Юсуп Абдрахманов (1927–1933), розстріляні в ході репресій у 1938 р.

У результаті проведення у 1921–1922 рр. земельно-водної реформи в Північному Киргизстані та у 1927–1928 рр. в Південному Киргизстані було ліквідоване землекористування на основі патріархально-феодальних відносин, перерозподілено землі на користь безземельних чи малоземельних господарств, розпочато колективізацію сільського господарства.

У 1927 р. селянське населення Киргизстану проживало у 315 киргизьких аїлах, 94 російських селах, 19 узбецьких кишлаках та 27 змішаних селах. Вони мали 189,3 тис. господарств, з яких частка киргизьких дворів складала 76,6 %, російських – 10,9 %, узбецьких – 6,9 %. Великим бай-манапським та заможним селянським господарствам, які становили 6,8 % киргизьких господарств, належало більше половини поголів'я худоби республіки, тоді як 30 % дийкан взагалі не мали худоби. Під політику розкуркулення впродовж 1929–1933 рр. потрапило до 10 % господарств.

Важливою рисою радянізації Киргизстану було переведення кочових киргизів до осілого способу життя, яке набуло масового характеру з 1931 р. Впродовж 1931–1937 рр. внаслідок примусової політики радянської держави 78 тис. кочових і напівкочових киргизьких господарств були переведені на осілий спосіб життя. Всього впродовж 1918–1937 рр. осіло 142 тис. господарств, або 600 тис. осіб.

Станом на 1937 р. господарства осілого населення Киргизстану було об'єднано в 651 ТОЗ. Загалом у 1940 р. в складі колгоспів перебувало вже 183 тис. господарств (98,9 %), також працювало 36 радгоспів.

Наслідками колективізації стали масовий голод у сільських районах Киргизстану в 1932–1933 рр. та скорочення поголів'я худоби у кочових господарствах на 73 % впродовж 1928–1934 рр.

Для збільшення посівних площ у Киргизстані активно здійснювались іригаційні роботи, у результаті чого площа зрошувальних земель зросла з 519 тис. га у 1929 р. до 794 тис. га у 1941 р.

За роки першої п'ятирічки (1928–1932) у межах курсу на індустріалізацію в Киргизстані було збудовано і запущено 41 нове промислове підприємство, 11 електростанцій. На кінець другої п'ятирічки (1937) у Киргизстані вже діяло 168 великих промислових підприємств та 861 підприємство місцевого значення. У 1938–1940 рр. було збудовано ще 40 промислових підприємств. Проте станом на 1939 р. киргизи серед робітників республіки складали лише 18 %.

Радянська влада докладала великих зусиль для створення культурної інфраструктури в Киргизстані. У 1937 р. в республіці вже діяло 12 технікумів, 5 середніх медичних шкіл, 35 середніх шкіл, 203 неповних середніх школи та 1516 початкових шкіл. У 1932 р. було відкрито перший вищий навчальний заклад – Киргизький державний педагогічний інститут, у 1930 р. – Киргизький драматичний театр, у 1941 р. – «Фрунзенську студію кінохроніки», у 1954 р. – Академію наук Киргизької РСР. До 1926 р. рівень грамотності дорослого населення виріс до 16,5 % (1913 – 4,6 %), а в 1939 р. він сягнув 78,3 % серед сільського населення та 85,6 % серед міського населення.

У Киргизькій РСР всі важливі суспільно-політичні, економічні й культурні питання вирішувались згідно з директивами із центру.

Водночас у радянський період за доступ до адміністративних ресурсів та влади суперничали між собою представники найбільших північнокиргизьких племен, зокрема, сарибагиші, буґу, солто, саяк. У 1920–1940-х рр. близько 40 тис. киргизів стали жертвами репресій.

У Другій світовій війні взяли участь 360 тис. мешканців Киргизької РСР, з яких понад 80 тис. загинули на фронті. 74 особи були удостоєні звання Героя Радянського Союзу (зокрема 14 киргизів). Крім того, понад 36,6 тис. киргизстанців були мобілізовані на підприємства військової промисловості на Урал та Кузбас. У 1941–1942 рр. до Киргизстану було евакуйовано 38 великих підприємств та 150 тис. осіб із окупованих районів СРСР.

Киргизстан також став місцем висилки неблагонадійних. Загалом станом на 1944 р. у Киргизстані було вже понад 120 тис. спецпереселенців.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

У 1950-х рр. у Киргизькій РСР було здійснено спроби збільшити представництво киргизів у складі Комуністичної партії республіки і в державних органах. Зі збільшенням частки етнічних киргизів у партійних і державних органах і по мірі ослаблення тоталітарного режиму в республіці починають відроджуватись традиційні форми владних відносин, засновані на клановості і регіоналізації. Союзний центр до певної міри закривав очі на таку ситуацію, адже це відбувалося паралельно з процесами лінгвістичної та культурної русифікації.

Відомими радянськими керівниками Киргизстану були: Турабай Кулатов – голова Ради народних комісарів Киргизької РСР у 1938–1945 рр. та голова Президії Верховної ради Киргизької РСР у 1945–1978 рр.; Ісхак Раззаков – голова Ради міністрів Киргизької РСР у 1946–1950 рр. та перший секретар ЦК Компартії Киргизької РСР у 1950–1961 рр., за якого було запущено процес реабілітації 13 тис. репресованих «ворогів народу» і переведено із союзного у республіканське підпорядкування 225 великих підприємств та навчальних закладів; Турдакун Усубалієв – перший секретар ЦК Компартії Киргизької РСР у 1961–1985 рр.

Викладання киргизької мови в Киргизькій РСР було суттєво обмежене. У більшості вищих навчальних закладів викладання велось російською мовою, яка витіснила киргизьку із суспільного життя на другий план. Відтак російська мова стала основною для багатьох киргизів.

Загалом у 1989/1990 н. р. у Киргизькій РСР діяло 1779 загальноосвітніх шкіл, 118 профтехучилищ, 48 технікумів та 9 ВНЗ.

У 1978 р. було прийнято нову Конституцію Киргизької РСР, в якій проголошувалася побудова в країні «розвиненого соціалістичного суспільства». При цьому не було статті про державну мову.

У радянський час кардинально і не на користь киргизів змінився етнічний склад населення Киргизстану. У роки Другої світової війни та повоєнний час до республіки було насильно переселено чеченців, інгушів, балкарців, кримських татарів, а також переселялось багато українців, росіян, білорусів. Як наслідок, киргизи стали національною меншиною (1959 – 40,5 %, 1970 – 43,8 %, 1979 – 47,9 %). Лише у 1989 р. киргизи знову стали більшістю серед населення Киргизстану – 52,4 %. Росіяни тоді складали 21,5 % населення, узбеки – 12,9 %.

У 1980-х рр. стало зрозуміло, що законсервована система централізованого командно-адміністративного управління партійної номенклатури зжила себе, оскільки не сприяла прогресивному розвитку країни.

У травні-червні 1990 р. в містах Ош, Узґен та інших населених пунктах Ошської і Джалал-Абадської обл. на фоні безробіття та невирішеності житлової проблеми розгорівся міжнаціональний киргизсько-узбецький конфлікт, у ході якого протилежні етнічні групи стали звинувачувати одна одну своїх бідах та поневіряннях. За офіційними даними, в результаті нападів та погромів загинуло до 600 осіб з обох боків, за неофіційними – до 10 тис. Владі ледь вдалося втримати узбеків з Узбецької РСР від втручання у події в Киргизстані.

У 1990 р. сили опозиції об'єдналися в Демократичний рух Киргизстану. У жовтні 1990 р. Верховною радою республіки за підтримки коаліції опозиційних партій на пост президента Киргизької Республіки був обраний президент Академії наук Киргизької РСР Аскар Акаєв (1990–2005). 05.02.1991 р. столиці Киргизстану було повернуто історичну назву Бішкек. 31.08.1991 р. Верховна рада прийняла Декларацію про державну незалежність Республіки Киргизстан.

Киргизстан є єдиною країною у Центральній Азії з реальним конкурентним політичним середовищем. За 30-річну історію незалежності в Киргизстані змінилося шість президентів (з них троє – були скинуті у 2005, 2010 та 2020), понад 30 глав уряду.

Президентські вибори 1991 р. А. Акаєв виграв на безальтернативній основі (за – 95,33 %), у 1995 р. він виграв вибори в умовах конкуренції (за – 71,59 %), а в 2000 р. – усунувши основних конкурентів від виборів (за – 74,47 %).

Киргизький парламент Жогорку Кенеш у 1995–2007 рр. діяв у двопалатному форматі, з 2007 р. – в однопалатному, кількість депутатів за роки незалежності неодноразово змінювалась.

На парламентських виборах 1995 р. найбільше місць (67) здобули безпартійні кандидати, серед партій – створена у 1993 р. Соціал-демократична партія Киргизстану (СДПК) – 14. На виборах 2000 р. більшість місць також отримали безпартійні кандидати, виборчий блок Союз демократичних сил – 12 місць. На виборах 2005 р. безпартійні кандидати знову отримали більшість – 47 місць, серед партій найбільше отримала створена дочкою А. Акаєва партія «Алга, Киргизстан!» – 17 місць.

Влітку 1999 р. Киргизстан сколихнули Баткенські події, коли сотні бойовиків Ісламського руху Узбекистану спробували прорватися з Таджикистану через територію Киргизстану в Узбекистан, але були розбиті спільними зусиллями збройних сил Киргизстану та Узбекистану.

У 2001–2009 рр. у Киргизстані діяла американська авіабаза «Манас» для підтримки антитерористичної операції США в Афганістані, у 2009–2014 рр. – як центр транзитних перевезень.

Найбільш ісламізованим регіоном Киргизстану є південь. На півночі переважає народний іслам. У 1991 р. в Киргизстані було лише 39 мечетей, а в 2014 р. вже 1922. У Чуйській долині та м. Бішкек досить сильні позиції християнських конфесій, насамперед – РПЦ.

Ще в часи перебудови, з 1989 р., під тиском безробіття розпочалась масова міграція молодого сільського населення, насамперед з півдня Киргизстану, до м. Бішкек та в Чуйську долину. Вже на середину 1990-х рр. площа бішкекської самозабудови дорівнювала площі міста у 1989 р. У цих самозабудовах проживало близько 200 тис. осіб.

Після розвалу СРСР з Киргизстану в 1991–1996 рр. виїхало понад 300 тис. російськомовних жителів, серед яких було багато висококваліфікованих спеціалістів. Водночас із охопленого громадянською війною Таджикистану до Киргизстану впродовж 1995–1999 рр. переїхало 46 тис. киргизів. Окрім цього, на

південь Киргизстану регулярно переселяються узбеки і таджики. У 1999 р. киргизи вже складали 64,8 % населення республіки, у 2022 р. – 74,04 %.

З 2000-х рр. значно посилилась трудова міграція киргизів до Росії та Казахстану. Якщо в 2005 р. у РФ перебувало 16 тис. киргизьких трудових мігрантів, то у 2008 р. – вже 184 тис., а у 2010 р. – понад 300 тис. Водночас у Казахстані в 2010 р. перебувало близько 100 тис. киргизьких трудових мігрантів. Станом на 2014 р. понад 300 тис. киргизьких мігрантів у РФ отримали російське громадянство.

Перебуваючи у пошуках свого національного та державного коріння, у Киргизстані в 1995 р. відзначали 1000-ліття киргизького національного епосу «Манас», у 2000 р. – 3000-ліття Ошської оази, у 2003 р. – 2200-ліття киргизької державності.

У 2000 р. під тиском РФ Киргизстан встановив російську мову як офіційну. Освіта російською мовою є престижною у Киргизстані, а частка людей, які вільно володіють російською мовою, у часи незалежності зросла. У 2010-х рр. у Киргизстані російською мовою отримували середню освіту чверть дітей, вищу освіту – до 90 % студентів. 60 % державних документів ведуться російською мовою.

З 2005 р. Киргизстан перебуває у стані затяжної політичної турбулентності, що характеризується протистоянням кланів і боротьбою за ресурс влади на фоні важкої економічної ситуації. У часи незалежності традиційна родоплемінна структура країни та регіоналізм стали частиною політичної культури. Зрощування кланів з державною владою привело до перманентного протистояння півдня та півночі країни, традиційним способом зміни влади в країні стали масові протестні виступи.

За правління А. Акаєва усі важливі урядові посади займали представники північних політичних кланів. Відносний баланс інтересів еліт певний час зберігався, оскільки у 2000–2002 рр. посаду голови уряду займав представник півдня Курманбек Бакієв.

Жорстке протистояння кланових угруповань та порушення на парламентських виборах 2005 р., у результаті чого перемогу отримали прихильники президента А. Акаєва, привели до Тюльпанової революції у Киргизстані. Опозиція закликала громадян до протестів і 20-21.03.2005 р. вже контролювала м. Ош та Джалал-Абад і фактично весь південь Киргизстану. 24.03.2005 р. повсталі захопили штурмом президентський палац в Бішкеку. Акаєв разом із сім'єю вилетів до Росії, де підписав заяву про відставку з поста президента.

На президентських виборах 2005 р., визнаних більшістю країн світу чесними і прозорими, перемогу отримав один із лідерів Тюльпанової революції К. Бакієв (2005–2010) (за – 89 %). Для збереження балансу клановорегіональних інтересів головою уряду став представник півночі Фелікс Кулов (2005–2007).

Референдум 2007 р. схвалив поправки до Конституції, які суттєво розширили повноваження президента, надавши йому право призначати та зміщувати уряд, держслужбовців, членів Ради безпеки, суддів, прокурорів, керівників Національного банку та запровадив пропорційну виборчу систему.

К. Бакієв встановив жорсткий авторитарний режим, оточив себе вихідцями з південних регіонів Киргизстану, встановив контроль над економікою країни в інтересах своєї сім'ї. За президентства К. Бакієва, як і за А. Акаєва, відбулось зрощення сімейного клану з державним апаратом. У другій половині 2000-х рр. через бідність, безробіття, відсутність соціальної інфраструктури посилились процеси перетоку населення з півдня у центр та на північ країни, що, своєю чергою, призводить до зменшення киргизького

населення у прикордонних з Таджикистаном районах.

На дострокових парламентських виборах 2007 р. перемогла президентська партія «Ак жол» («Світлий шлях»), отримавши 71 місце з 90, СДПК – 11 місць, Партія комуністів Киргизстану – 8 місць.

У 2009 р. К. Бакієв був обраний на другий президентський термін (за – 76,12 %), однак на цих виборах були зафіксовані значні проблеми з проведенням голосування, включаючи фальсифікації.

Ідеї К. Бакієва передати президенту більшість повноважень уряду на фоні значного зростання тарифів на електроенергію та арешт лідерів опозиції привели до масових протестів 06-07.04.2010 р. У Бішкеку мітингувальники захопили основні адміністративні споруди (загинуло 86 осіб, поранено 1,5 тис.). К. Бакієв виїхав на південь країни, у рідний Джалал-Абад, і після перемовин з опозицією 15.04.2010 р. залишив територію Киргизстану. Він отримав політичний притулок у Білорусі, не зрікшись свого президентства.

08.04.2010 р. був створений Тимчасовий уряд Киргизстану на чолі з іншим лідером Тюльпанової революції Розою Отунбаєвою, яка стала і президентом Киргизстану перехідного періоду (2010–2011). 10–15.06.2010 р. в м. Ош, Ошській та Джалал-Абадській обл. відбулись міжнаціональні сутички між киргизами та узбеками, у результаті яких загинуло понад 400 осіб. Після цих подій міграція узбеків у Киргизстан фактично припинилась.

На референдумі 2010 р. була прийнята нова редакція Конституції Киргизстану, яка обмежила повноваження президента та перетворила Киргизстан на парламентську республіку.

Особливістю громадсько-політичної системи Киргизстану є наявність великої кількості неурядових і некомерційних громадських організацій. Станом на 2010 р. їх було близько 7 тис.

На парламентських виборах 2010 р. більшість місць отримала націоналістична партія «Ата Журт» («Вітчизна») – 28 місць, правляча СДПК – 26, проросійська «Ар Намис» («Гідність») – 25, ліберальна «Республіка» – 23, Соціалістична партія «Ата-Мекен» – 18.

Президентські вибори 2011 р. виграв представник півночі лідер СДПК Алмазбек Атамбаєв (2011–2017, за – 63,24 %). Згідно з новою Конституцією, він правив країною шість років, і тільки один термін, та не намагався продовжити свої повноваження. За його президентства країна перейшла від політики багатовекторності до політики євразійської інтеграції.

У 2012 р. він домовився про списання боргу Киргизстану перед Росією у розмірі 489 млн дол., погодившись на підписання у 2012 р. угоди про створення в Киргизстані Об'єднаної російської військової бази, яка включає: Авіаційну базу «Кант», 954-у випробувальну базу протичовнового озброєння ВМФ Росії, 338-й вузол зв'язку ВМФ (станція «Прометей») та сейсмічну станцію. У 2016–2017 рр. Росія списала Киргизстану ще боргів на 270 млн дол. США.

Також у 2014 р. ВАТ «Газпром» купив найбільшого національного оператора на ринку нафтопродуктів ДП «Киргизгаз» та створив на його основі «Газпром Киргизстан», ставши власником газотранспортної та газорозподільної систем Киргизстану, а ВАТ «Роснафта» купив провідного оператора на роздрібному та оптовому ринку нафтопродуктів – «Бішкекську нафтову компанію», зайнявши ключові позиції на киргизькому ринку нафтопродуктів; у 2015 р. Киргизстан приєднався до Євразійського економічного союзу, причому в рамках підготовки до вступу РФ виділила Киргизстану в 2014–2016 рр. 329 млн дол.

Парламентські вибори 2015 р. виграла СДПК, яка здобула 38 місць із 120, новостворена ліберальна партія «Республіка-Ата Журт» отримала 28 місць, партія «Киргизстан» – 18, «Онугуу-Прогрес» – 13, Соціалістична партія «Ата-Мекен» – 11.

На найконкурентніших в історії країни виборах 2017 р. президентом був обраний представник півдня Сооронбай Жеенбеков (2017–2020, за – 54,22 %). У січні 2018 р. сталась аварія на ТЕЦ м. Бішкек, залишивши більшу частину міста без тепла та електрики у сильні морози.

Атамбаєв звинуватив свого наступника Жеенбекова у клановості. У 2019 р. екс-президент А. Атамбаєв був заарештований і в 2020 р. засуджений зі звинуваченням у корупції.

Результатів парламентських виборів 2020 р. (пропрезидентська «Бірімдік» («Єдність») – 46 місць, ліберально-русофільська «Мекенім Киргизстан» («Моя Батьківщина – Киргизстан») – 45, «Киргизстан» – 16, націоналістична «Бутун Киргизстан» («Єдиний Киргизстан») – 13) опозиційні партії, які не увійшли до парламенту, не визнали та вивели 05–15.10.2020 р. людей на вулиці. 06.10.2020 р. протестувальники захопили резиденцію президента й уряду; було звільнено екпрезидента А. Атамбаєва та опозиційного політика Садира Жапарова, заарештованого у 2017 р., а ЦВК визнала результати виборів недійсними.

10.10.2020 р. депутати киргизького парламенту схвалили на посаду прем'єр-міністра кандидатуру С. Жапарова. 15.10.2020 р. президент С. Жеенбеков подав у відставку.

На позачергових виборах 2021 р. президентом було обрано представника півночі Садира Жапарова (за – 79,5 %). На двох референдумах 2021 р. громадяни схвалили перехід до президентської республіки та нову Конституцію, яка передбачає значне посилення президентських повноважень.

Відповідно до Конституції 2021 р., президент Киргизької Республіки є главою держави, найвищою посадовою особою, та очолює виконавчу владу. Президент обирається громадянами строком на 5 років і не більше двох термінів поспіль. Він визначає структуру та склад Кабінету Міністрів, головує на його засіданнях і несе персональну відповідальність за результати діяльності уряду. Президент визначає основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики держави, представляє Киргизстан у внутрішніх та міжнародних відносинах.

Жогорку Кенеш є найвищим представницьким органом, який складається з 90 депутатів та обирається терміном на п'ять років.

Кабінет міністрів Киргизької Республіки є найвищим органом виконавчої влади, підпорядкованим та підзвітним президенту. Голова уряду, його заступники, міністри та голови державних комітетів призначаються президентом за згодою парламенту.

Особливістю політичної системи є наявність у ній таких традиційних інститутів, як Народний курултай та суди аксакалів. Народний курултай – громадсько-представницькі збори, які мають дорадчий та наглядовий характер і дають рекомендації щодо напрямів суспільного розвитку. Суди аксакалів є аналогом третейських судів.

Світський характер держави закріплений у Конституції, відповідно до якої у Киргизькій Республіці жодна релігія не може бути встановлена як державна або обов'язкова, а релігія та всі релігійні культи відокремлені від держави.

Особливістю територіального устрою Киргизстану є наявність усередині киргизької території узбецьких та таджицьких ексклавів. Це Шахімарданський ексклав, Сохський район і с. Чон-Гара Узбекистану та села Ворух і Лолазор Таджикистану. Також киргизьке

с. Барак є киргизьким анклавом на території Узбекистану.

Основним імперативом зовнішньополітичного позиціонування Бішкека є стратегія відкритості до іноземних партнерів, яка закріплена на доктринальному рівні у Концепції національної безпеки (2001, 2009, 2012) та Концепції зовнішньої політики (1999, 2007, 2019). Така стратегія зумовлена хронічним дефіцитом власних ресурсів та критичною залежністю Киргизстану від зовнішньої допомоги.

До прикладу, у Киргизстані успішно функціонують і Киргизько-російський слов'янський університет (з 1992), і Американський університет у Центральній Азії (з 1993), і Киргизько-турецький університет «Манас» (з 1995).

Щоб закріпити із сусідніми тюркськими державами конструктивні відносини, взаємну повагу суверенітету та незалежності, 24.12.1996 р. у Ташкенті було підписано Договір про вічну дружбу між Киргизькою Республікою і Республікою Узбекистан, 10.01.1997 р. у Бішкеку був підписаний Договір про вічну дружбу між Республікою Казахстан, Киргизькою Республікою і Республікою Узбекистан, а 08.04.1997 р. в Алмати – Договір про вічну дружбу між Киргизькою Республікою і Республікою Казахстан.

На практиці зовнішня політика незалежного Киргизстану, основний зміст якої становить балансування між Росією, Китаєм і західними державами, має суперечливий і непослідовний характер. При цьому зберігається високий ступінь постколоніальної залежності країни від РФ в політичній, економічній та безпековій сферах.

Актуальною зовнішньополітичною проблемою для Киргизстану є питання кордонів. У 1998 р. Казахстан і Киргизстан офіційно заявили про відсутність між ними будь-яких суперечок із прикордонних питань. Територіальні спори з КНР було остаточно врегульовано у 2009 р., коли Китай поступився частиною піку Хан-Тенґрі, а Киргизстан поступився гірським районом Узенгі-Куш, розташованим на південь від Іссик-Кульської обл. Водночас залишаються неврегульованими територіальні суперечки з Узбекистаном і Таджикистаном.

Через боротьбу за ресурси та проблеми з демаркацією лінії кордону в 2014 та 2021 рр. були прикордонні збройні зіткнення, а в 2022 р. відбувся масштабний військовий прикордонний конфлікт між Киргизстаном і Таджикистаном. На спірних територіях знаходяться таджицькі села Ворух і Лолазор та киргизьке село Ак-Сай. Станом на 2021 р. з понад 900 км державного кордону між Киргизстаном та Таджикистаном спірні території становлять приблизно 30 % довжини кордону.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

У часи перебування в складі СРСР економіка Киргизстану з суто аграрної перетворилася на індустріально-аграрну і була вбудована в «єдиний народногосподарський комплекс» СРСР.

У повоєнний період у Киргизькій РСР продовжувалася індустріалізація. У 1946–1960 рр. в експлуатацію було введено 77 промислових підприємств, у 1961–1985 рр. ще близько 200 великих підприємств. Станом на 1980-ті рр. промисловість республіки була представлена 130 сучасними галузями, які давали половину національного доходу Киргизстану.

Суттєвими проблемами киргизької радянської промисловості були екстенсивний шлях її розвитку, нестача національних кадрів. Так, у 1990 р. частка киргизів серед промислових робітників складала лише 27 % і вони здебільшого були зайняті низькокваліфікованою роботою.

Провідними галузями промисловості Киргизької РСР були: гірничодобувна,

машинобудування, легка, харчова. Найбільшу роль Киргизстан у радянській економіці відігравав як видобувач сурми (перший постачальник у СРСР), золота, ртуті, свинцю, цинку, урану. Також Киргизстан був важливим постачальником шовку, бавовни, фруктів, овочів і меду.

Провідними підприємствами киргизької радянської промисловості були: Ошський шовковий комбінат (з 1928), Кадамжайський сурм'яний комбінат (з 1936), який давав до 10% світового виробництва сурми; Хайдаркенський ртутний комбінат (з 1941); Завод сільськогосподарських машин ім. Фрунзе (з 1941); Киргизавтомаш (з 1947); Тяжелектромаш (1958), Кантський цементно-шиферний комбінат (з 1964), Майлуу-Сайський електроламповий завод (з 1966); Ошський бавовняний комбінат (з 1967).

Зростання потреб республіки в електроенергії забезпечував Нарин-Сирдар'їнський каскад ГЕС, який складається із чотирьох гідроелектростанцій, введених в експлуатацію: у 1961–1962 рр. – Уч-Курґанської (175 МВт), у 1975–1976 рр. – Токтогульської (1260 МВт), у 1981–1982 рр. – Курпсайської (800 МВт), у 1985–1987 рр. – Таш-Кумирської (450 МВт).

У 1960–1970-ті рр. спостерігалося повільне зростання матеріального добробуту киргизів: покращилися житлові умови багатьох людей, зберігалася тенденція зростання заробітної плати. Водночас із 1970-х рр. у республіці наростав дефіцит споживчих товарів, а з ним – спекуляція, корупція, тіньова економіка.

Станом на початок 1986 р. у Киргизстані було 178 колгоспів (172 тис. дворів), 290 радгоспів (215 тис. працівників) та 89 міжгосподарських підприємств з обслуговування виробництва на селі. Понад половина з цих колгоспів та радгоспів була нерентабельна. АПК Киргизької РСР виробляв 52% валової продукції народного господарства, 40% національного доходу.

У радянський період Киргизька РСР значною мірою залежала від дотацій з інших республік. Зокрема, у 1980-х рр. Киргизстан щорічно отримував безоплатних субсидій із загальносоюзного бюджету майже 1 млрд руб.

До 1991 р. частка торгівлі з союзними республіками складала близько 85% зовнішньоторговельного обороту Киргизької РСР (на РРФСР припадало близько 40% всього обороту).

Оскільки у загальносоюзному комплексі народного господарства Киргизстан спеціалізувався на постачанні сировини та напівфабрикатів, а готову продукцію возив з інших радянських республік, то після проголошення незалежності, внаслідок колоніальної структури економіки Киргизької РСР, незалежний Киргизстан серйозно постраждав через втрату радянського ринку та порушення економічних зв'язків. Спад промислового виробництва у 1990–1996 рр. склав 63,7%.

Через залежність від міжнародних фінансових інституцій Киргизстан у 1990-х рр. впроваджував ліберальну економічну політику, будучи лідером серед інших країн Центральної Азії в галузі запровадження економічних свобод. У Киргизстані були реалізовані реформи, спрямовані на дерегуляцію економіки, приватизацію державної власності, роздержавлення колективних господарств, лібералізацію зовнішньоторговельної діяльності, створення земельного ринку.

У 1993 р. в обіг було введено національну валюту Киргизстану – соми. У 1994 р. МВФ поставив Киргизстан на четверте місце серед колишніх радянських республік (після трьох балтійських держав) за темпами економічних реформ та приватизації. У 1998 р. Киргизстан став першою країною СНД, яку прийняли до СОТ. Упродовж 1993–2000 рр. рівень інфляції

в країні був скорочений з 1363 % до 9,6 %. У 1996 р. розпочалось економічне зростання.

Внаслідок земельно-аграрної реформи у 1991–1998 рр. понад 90 % колгоспів та радгоспів перейшли у приватні руки. На їх базі було створено близько 55 тис. індивідуальних господарств, понад 3,5 тис. с/г кооперативів, понад 300 колективних селянських господарств, близько 60 акціонерних товариств та агрофірм. У 2000 р. земельні частки отримали 2,5 млн осіб (510 тис. сімей), тобто майже все сільське населення. Було введено приватну власність на землю, запущено механізм купівлі-продажу землі.

На 01.01.2005 р. держава передала до приватних рук 87,8 % об'єктів державної власності (на кінець 01.01.1997 – 68 %), зокрема, у промисловості – 95,9 %, у торгівлі та громадському харчуванні – 99,6 %, у сфері побутового обслуговування – 96,2 %, у будівництві – 79,7 %. У 2004 р. в країні функціонувало 8,6 тис. малих і середніх підприємств, 146,4 тис. індивідуальних підприємців та 259,7 тис. селянських (фермерських) господарств.

Станом на 2006 р. в країні діяло близько 1,2 тис. спільних підприємств і понад 70 іноземних, які виробляли 10,5 % промислової продукції та забезпечували 35 % імпорту й 24 % експорту.

Сучасний Киргизстан – індустріально-аграрна країна. Основними галузями промисловості є: гірнича (золото, рідкоземельні метали), с/г машинобудування, текстильна, харчова, цементна, виробництво холодильного обладнання, електродвигунів. Основна сільськогосподарська продукція: бавовна, м'ясо, молоко, вовна, картопля, цукровий буряк, кукурудза, пшениця, ячмінь, томати, цибуля, морква, ріпа, фрукти та ягоди.

Для економіки країни характерні суттєві регіональні диспропорції у розвитку. Так, станом на 2009 р. дві північні області (Чуйська та Іссик-Кульська) із семи та м. Бішкек давали 84,3 % промислового виробництва країни. Тут зосереджено 1447 промислових підприємств із 2092.

Попри здійснені реформи, Киргизстан залишається бідною країною, внутрішні ресурси економіки якої значною мірою спираються на аграрний сектор, чутливий до зміни клімату. Хоча рівень бідності в Киргизстані поступово знижується, у 2020 р. понад чверть населення все ще жила за національною межею бідності. Сільське господарство залишається основним роботодавцем в економіці (32 %), і як результат – 70 % найбідніших верств населення цілком залежать від сільського господарства. Малі та середні підприємства забезпечують 19 % зайнятості та 37 % ВВП.

У 2021 р. Киргизстан опинився на 80 зі 190 позиції в рейтингу Doing Business (2010 р. – 41 місце). За 30 років незалежності Киргизстан так і не вибрався із кола країн з розвиненою корупцією. В Індексі сприйняття корупції за 2021 р. Киргизстан займає 140 місце із 180.

За даними Світового банку, за 30 років незалежності економіка Киргизстану зросла приблизно вдвічі, у той же час ВВП Казахстану виріс у 7 разів, Таджикистану – у 6, Узбекистану – у 4.

За період незалежності економіка Киргизстану пережила серйозний спад у 1999 р. (258 дол. США на душу населення) та кілька підйомів із найвищою точкою у 2019 р. (1374 дол. США на душу населення). Лише у 2006 р. обсяг ВВП країни перевищив показники 1991 р. У період 2014–2019 рр. економіка Киргизстану демонструвала тенденції сталого розвитку із середнім щорічним темпом зростання ВВП від 4 % до 5 %. Однак через негативний вплив пандемії COVID-19 у 2020 р. падіння економіки склало 12 %.

ВВП Киргизстану (в поточних цінах), за даними Відділу статистики ООН, складав

у 1990 р. 2,6 млрд дол. США, у 1995 р. – 1,5 млрд, у 1996 р. – 1,8 млрд, у 2000 р. – 1,3 млрд, у 2006 р. – 2,8 млрд, у 2008 р. – 5,1 млрд, у 2010 р. – 4,7 млрд, у 2014 р. – 7,4 млрд, у 2016 р. – 6,8 млрд, у 2019 – 8,8 млрд, у 2023 р. – 13,9 млрд дол. США.

За роки незалежності суттєво змінилася і структура ВВП. Поряд із скороченням частки галузей товарного виробництва, в основному – промисловості (з 27,5 % у 1991 до 21,1 % у 2020) та сільського господарства (з 35,3 % у 1991 до 13,5 % у 2020), зросли частки галузей, що виробляють послуги, особливо торгівля (з 4,2 % у 1991 до 16,2 % у 2020), транспорт і зв'язок (з 3,7 % у 1991 до 5,7 % у 2020).

Ключовою особливістю економіки Киргизстану є вразливість перед зовнішніми загрозами через її залежність від експлуатації запущеної у 1997 р. золотої копальні «Кумтор», на яку в структурі економіки припадає 9,8 % ВВП, 20,8 % промислового виробництва та 42,4 % експорту (2019). Упродовж 2001–2013 рр. другим за величиною джерелом доходу до держбюджету були надходження від авіабази «Манас».

За даними Національного статистичного комітету, найбільш значимими для киргизької економіки у 2020 р. були такі компанії: золотодобувна «Кумтор Голд Компані» (відрахування у бюджет – 9,6 млрд сомів), золотодобувна «Алтинкен» (3,5 млрд), «НУР Телеком» (2 млрд), гірничодобувна «КАЗ Мінералс Бозимчак» (1,4 млрд), «Альфа Телеком» (1,1 млрд), золотодобувна Vertex Gold Company (923 млн), Киргизнафтогаз (817 млн), золотодобувна Киргизалтин (572 млн).

Суттєвим чинником для розвитку Киргизстану є високі темпи зростання населення, яке впродовж 1991–2022 рр. збільшилось з 4,4 до 7 млн осіб.

Економіка Киргизстану також залежна від грошових переказів близько 1 млн трудових мігрантів, на які у 2011–2015 рр. припадало 30–40 % ВВП. За даними Національного банку, у 2017–2021 рр. мігранти щорічно в середньому переказували на батьківщину 2,5 млрд дол. США (98 % – з Росії).

Нестача прямих іноземних інвестицій є однією з проблем киргизької економіки. За 2004–2019 рр. Росія інвестувала у Киргизстан 14,1 млрд дол., із них прямі інвестиції склали 1,3 млрд. Також упродовж 2011–2015 рр. Росія надала Киргизстану допомоги на 653 млн дол. Сукупні інвестиції КНР у Киргизстан на 2021 р. склали 4,6 млрд дол. США.

Основними торговими партнерами країни (на 2022) є: Росія (44 % експорту товарів та 23 % імпорту); Китай (2,78 % експорту та 42 % імпорту); Казахстан (20 % експорту та 7,78 % імпорту); Узбекистан (10,8 % експорту та 3,76 % імпорту). Основними киргизькими експортними товарами у 2022 р. були метали (золото, мідь), руди, мінеральне паливо, бавовна.

За даними Відділу статистики ООН, зовнішньоторговельний оборот Киргизстану товарами і послугами (у поточних цінах) у 1991 р. складав 1,7 млрд дол. США (експорт – 877 млн, імпорт – 909 млн), у 1995 р. – 1 млрд, у 2000 р. – 1,2 млрд, у 2005 р. – 2,3 млрд, у 2008 р. – 7,5 млрд, у 2009 р. – 6,2 млрд, у 2013 р. – 9,8 млрд, у 2016 р. – 7,2 млрд, у 2019 р. – 8,8 млрд, у 2020 р. – 6,4 млрд, у 2021 р. – 9,2 млрд, у 2023 р. – 19,6 млрд (експорт – 5,5 млрд, імпорт – 14,1 млрд).

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ КИРГИЗСТАНУ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Першим українцем на території Киргизстану був О. Яновський, член експедиції (1856–1857) П. Семенова-Тянь-Шанського.

Перші українські селяни-переселенці були розселені на території Киргизстану 1863 р., у м. Токмок – 76 сімей, у м. Пішпек – 50 сімей,

с. Кара-Булак – 10 сімей. Масове переселення українських селян до Киргизстану розпочалося у другій половині 1890-х рр. У 1897 р. на території Киргизстану проживало 12,6 тис. українців (1917 – 47,4 тис.), які, з одного боку, були знаряддям імперської колонізації Киргизстану, з іншого – сприяли прогресивним змінам у його економіці (впровадження нових технологій обробітку землі, знарядь праці, сучасних сортів рослин, поява нових галузей господарства).

Перепис 1926 р. зафіксував у Киргизстані 63,6 тис. українців, які становили 6,4 % всього населення тодішньої Киргизької АРСР. Українці зосереджувалися переважно у Бішкеку, Токмоку, Караколі, а також у долині річки Чу та в Іссик-Кульській улоговині. Чинник індустріалізації збільшив частку українців у 1939 р. до 137,3 тис. (9,4 % населення).

У 1931 р. наркомати освіти Української СРР та Киргизької АРСР уклали договір про сприяння українізації освіти для українців у Киргизстані, однак вже у 1933 р. Киргобком ВКП(б) визнав такі ідеї сприянням «куркульським та петлюрівським елементам» і згорнув заплановану співпрацю.

За браком умов для національно-культурного розвитку етнічна ідентичність українців втрачалася. Внаслідок цього частка осіб, які вважали українську мову своєю рідною, неухильно скорочувалась: якщо в 1926 р. вона становила 97,1 %, то в 1959 р. – вже 49,2 %, у 1989 р. – 34,1 %.

У роки Другої світової війни кількість переселенців-мігрантів з України зросла, адже Киргизстан прийняв десятки тисяч біженців із окупованих регіонів України. По закінченню Другої світової війни багато українців прибули до Киргизстану внаслідок розподілення після навчання у вищих навчальних закладах, примусового переселення, за комсомольськими путівками. Ці процеси тривали практично до кінця 80-х рр. XX ст. У 1989–1990-х рр. з Киргизстану емігрувало багато українців.

За даними переписів населення, чисельність українців у Киргизстані складала у 1959 р. – 137 тис., у 1979 р. – 109 тис., у 1989 р. – 108 тис. За даними перепису населення 1989 р., в Україні проживало 2297 киргизів.

Першим українським художнім твором, перекладеним киргизькою мовою, став «Кобзар» Тараса Шевченка (1939). Досі твори Шевченка займають перше місце серед перекладів киргизькою мовою. Першим перекладом киргизьких творів українською мовою став роман Тугельбая Сидикбекова «Люди наших днів» (1953). Найбільше, одинадцять, у радянський час українською було перекладено творів Чингіза Айтматова: від повісті «Джаміля» (1961) до роману «Плаха» (1988).

УКРАЇНСЬКО-КИРГИЗЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Киргизька Республіка визнала Україну як незалежну державу 20.12.1991 р. Дипломатичні відносини між двома країнами було встановлено 19.09.1992 р. Посольство Киргизької Республіки у Києві було відкрите в березні 1993 р., Посольство України у Бішкеку – в серпні 2000 р.

Договірно-правова база між країнами станом на 2021 р. складається з 48 діючих міждержавних та міжвідомчих договорів.

У 1996 р. в Україні перебував президент Киргизької Республіки А. Акаєв з офіційним візитом, під час якого 19.06.1996 р. було підписано базовий двосторонній документ – Договір про дружбу й співробітництво між Україною та Киргизькою Республікою (набрав чинність 24.12.2001). У 1997 і 2003 рр. відбулися офіційний і робочий візити Президента України Л. Кучми до Киргизької Республіки.

У 1993 р. відбувся перший візит до Киргизстану прем'єр-міністра України Л. Кучми,

у 2004 р. – візит В. Януковича. У 1997 р. Україну з візитом відвідав прем'єр-міністр Киргизстану А. Джумаґулов, у 2003 р. – М. Танаєв, у 2012 р. – Ж. Сатибалдієв.

У 2003 р. в Києві відбулося перше засідання Спільної міжурядової комісії зі співробітництва, яка окреслила основні напрямки співпраці двох держав.

Киргизстан був останньою країною, яка затримувала вступ України до СОТ, тривалий час не підписуючи двосторонній протокол про вільну торгівлю, необхідний для вступу України до СОТ. Ситуацію було врегульовано у листопаді 2007 р.

За даними Національного комітету статистики Киргизької Республіки, кількість українців становила: у 1999 р. – 50,4 тис., у 2004 р. – 35,4 тис., у 2009 р. – 21,9 тис., у 2019 р. – 10,6 тис. осіб. Переважна більшість з них (понад 80 %) мешкає в м. Бішкек та Чуйській обл.

Незважаючи на втрату переважною частиною українців Киргизстану своїх етнічних особливостей, спостерігається певна зацікавленість у відродженні української культури й мови. У Киргизькій Республіці діє Українське товариство Киргизької Республіки «Берегиня», засноване в 1993 р. На першому національному радіоканалі з 1998 р. виходить щотижнева радіопередача «Берегиня». Український народний ансамбль «Барвінок» (з 1991), а також творчі колективи «Зачарівна пісня» (с. Петропавлівка), «Червона калина» (с. Полтавка) здійснюють концертну діяльність у Киргизстані.

У Киргизстані розвиваються осередки українознавства, зокрема: у Центрі україністики Киргизько-Російського слов'янського університету з 2001 р. впроваджено вивчення української мови як другої іноземної; з 2002 р. функціонує Центр вивчення української мови та культури на базі Бішкекського гуманітарного університету; у 2009 р. відкрито Центр україністики в Киргизькому національному університеті ім. Ж. Баласагина; у середній школі № 48 м. Бішкек функціонують класи з вивченням української мови та літератури; у комплексі-гімназії с. Петрівка Чуйської обл. існує клас української мови.

З 2003 р. в Киргизстані видається українсько-киргизька газета «Інформаційний вісник».

За даними перепису населення 2001 р., в Україні проживало 1128 киргизів.

У 2017 р. в галереї «Триптих» м. Києва була проведена виставка киргизьких народних художників під назвою: «Кочівниця», присвячена 25-річчю встановлення дипломатичних відносин між Киргизькою Республікою та Україною. У 2018 р. в Киргизстані українською мовою було видано киргизький епос «Манас» (переклад В. Нарозя та М. Бондаренка).

Зовнішньоторговельний оборот між Україною і Киргизстаном (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 39 млн дол. США (експорт – 33 млн, імпорт – 6 млн), у 2008 р. – 97 млн, у 2010 р. – 85 млн, у 2011 р. – 123 млн, у 2013 р. – 160 млн. Після початку російської агресії проти України обсяги двосторонньої торгівлі почали падати, зокрема і через блокування росіянами транзиту товарів. У 2014 р. – 111 млн, у 2016 р. – 45 млн, у 2018 р. впали до 32 млн. З 2019 р. розпочалось незначне зростання – 42 млн, у 2021 р. – 57 млн дол. США (експорт – 53,8 млн, імпорт – 3,6 млн).

З часу відкритої фази російської агресії в Україні, з 2014 р., Киргизстан зайняв формально нейтральну позицію та виступив за врегулювання військового конфлікту між Росією й Україною політико-дипломатичними методами. Водночас Киргизстан у 2022 р. утримався при голосуванні за резолюції ООН: A/RES/ES-11/1, яка засуджує вторгнення РФ в Україну та вимагає повного виводу російських

військ; A/RES/ES-11/2, яка покладає відповідальність на Росію за гуманітарну кризу в Україні й закликає до негайного припинення вогню; A/RES/ES-11/4, яка вимагає від Росії скасувати рішення про анексію окупованих території Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей України.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО у Киргизстані протягом 2000–2016 рр. було включено: Чан'ань-Тянь-Шанський коридор Великого шовкового шляху з трьома середньовічними містами в Чуйській долині: Невакет, Суяб та Баласаґун; священну гору Сулайман-Тоо поблизу м. Ош; Західні гори Тянь-Шаню (Сари-Челецький, Беш-Аральський та Падишатинський державні заповідники).

Також до видатних об'єктів культурно-цивілізаційної та природної спадщини Киргизстану відносяться: понад 90 тис. петрогліфів у Саймалуу-Таші (III–I тис. до н. е.); історико-архітектурний комплекс Шах-Фазіль; вежа Бурана поблизу м. Токмок (XI ст.); мавзолеї Караханідів у м. Узґен (XII ст.); мавзолей Гумбез Манаса поблизу м. Талас (1334); ущелини Алтин-Арашан та Ала-Арча; озеро Іссик-Куль.

До шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства в Киргизстані ЮНЕСКО віднесла: епос «Манас», який містить понад 500 тис. віршованих рядків; мистецтво акинів – співців-імпровізаторів; кумис; кок-бору – традиційну гру на конях; традиційні вміння і навички виготовлення та носіння киргизького чоловічого головного убору ак-калпак; ала-кійіз і ширдак – мистецтво киргизьких традиційних повстяних килимів. Спільно з іншими країнами: свято Новруз; традиційні знання та навички з виготовлення юрт; культуру приготування хлібного коржа; соколине полювання; традицію розповіді анекдотів про Ходжу Насреддіна; імпровізоване пісенне змагання двох акинів – айтиш; логічну настільну гру на дошці тогуз-коргоол.

Електронні джерела:

Сайт Президента Киргизької Республіки: http://www.president.kg/ru
Сайт Уряду Киргизької Республіки: https://www.gov.kg/ru
Сайт Жогорку Кенеш Киргизької Республіки: http://kenesh.kg/ru
Сайт Національний статистичний комітет Киргизької Республіки: http://www.stat.kg/ru/
Сайт Посольство України в Киргизькій Республіці: https://kyrgyzstan.mfa.gov.ua/
Сайт Посольство Киргизької Республіки в Україні: https://mfa.gov.kg/kg/embassies/embassy?id=15

Література:

Бактыгулов Дж. С., Момбекова Ж. К. История кыргызов и Кыргызстана с древнейших времен до наших дней. – Бишкек, 2002. – 344 с.

Плоских В. М., Джунушалиев Д. Д., Абдырахманов Т. А. История кыргызов и Кыргызстана. – Бишкек, 2015. – 566 с.

Абрамзон С. М., Тавышалиев С. Т. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Фрунзе, 1990. – 478 с.

Бутанаев В. Я., Худяков Ю. С. История енисейских кыргызов. – Абакан, 2000. – 272 с.

Мокеев А. М. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. (Этапы этнической и политической истории кыргызского народа во второй половине IX – сер. XVIII вв.). – Бишкек, 2010. – 280 с.

Ибраимов О. История Кыргызского государства (постсоветский период). – Бишкек, 2015. – 447 с.

Фурман Д., Шерматова С. Киргизские циклы: Как рушатся режимы. – Бишкек, 2013. – 176 с.

Мамбетова Б. А. Современные кыргызско-украинские этнокультурные взаимосвязи (на материалах Кыргызстана): Автореф. канд ист наук. – Киев, 1993. – 18 с.

Украинцы в Кыргызстане: Статьи. Исследования. Материалы / Ред-сост. *Г. Н. Хлыпенко*. – Бишкек, 2003. – Вып. 1. – 216 с.; 2006. – Вып. 2. – 359 с.

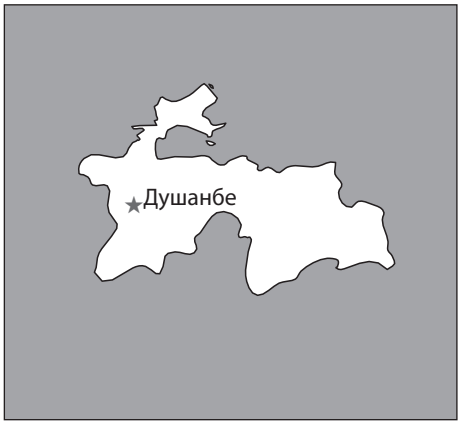
Хлыпенко Г. Н., Данильченко Г. Д., Батырбаева Ш. Дж., Шульга Е. П. Украинцы в Кыргызстане // Славянский мир в Кыргызстане / Отв. ред. акад. В. М. Плоских, проф. М. А. Рудов. – Бишкек, 2008. – С. 93–115.

Шульга Е. П. Украинцы Кыргызстана (этносоциальный облик). – М., 2013. – 134 с.

І. М. Миклащук, О. О. Кордун

ТАДЖИКИСТАН

Сучасна назва держави: Республіка Таджикистан (*тадж.* Ҷумҳурии Тоҷикистон).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Термін «тазики» для позначення окремої групи іраномовного населення Газневідської держави, відмінної від парсіян (персів) та тазіян (арабів), вперше було використано в «Історії Масуда» Абу-ль-Фадль Байхакі, написаній у 1058–1059 рр., під час опису подій 1035 та наступних років; «таджики» – у тюркомовній поемі Юсуфа Баласаґуні «Благодатне знання», написаній у 1068–1069 рр., де автор наголошує: «Так, книг у арабів, таджиків немало, / А нашою мовою ця – лише початок»; «тежик» – у розумінні «перс» – у «Словнику тюркських наріч» Махмуда аль-Кашґарі, складеному в 1072–1083 рр. арабською мовою.

Назва «Таджикистан» («країна таджиків») з'явилась у 1924 р. в результаті національно-територіального розмежування Середньої Азії і створення Таджицької АРСР.

Створення держави. Наср I та Ісмаїл Самані заснували державу Саманідів (875–999), яка у національній історіографії вважається першою таджицькою державою.

Незалежність: 09.09.1991 р. (від СРСР).

Історичні назви держави: Держава Саманідів (892–999/1005); Таджицька Автономна Радянська Соціалістична Республіка у складі Узбецької РСР (1924–1929); Таджицька Радянська Соціалістична Республіка у складі СРСР (1929–1991); Республіка Таджикистан (з 1991).

Площа: 143,1 тис. км^2 (93 % – гори), що дорівнює 20 % території України.

Населення: 10 млн 499 тис. осіб (на 01.01.2025, Агентство зі статистики при Президенті Республіки Таджикистан).

Очікувана тривалість життя при народженні: 76,9 р. (чоловіки – 74,2; жінки – 79,9) (2023, Відділ статистики ООН).

Етнічний склад населення: таджики (включно з памірськими народами) – 86,1 %, узбеки – 11,3 % (2020 , перепис).

Чисельність українців: 1090 осіб (2010, перепис).

Столиця: Душанбе **–** 1 млн 242 тис. осіб. **Найбільші міста:** Худжанд – 204 тис.; Бохтар (Курґан-Тюбе) – 131 тис.; Куляб – 110 тис. (на 01.01.2024, Агентство зі статистики при Президенті Республіки Таджикистан).

Державна мова: таджицька (з 1989). З 2011 р. російська офіційно визнана мовою міжнаціонального спілкування.

Релігійний склад населення: мусульмани-суніти – 87,86 %, мусульмани-шиїти – 9,72 %, агностики – 1,32 % (2025, World Religion Database).

Державний устрій: президентська республіка (з 1992). **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Маджлісі олі (Вищі збори), який з 1999 р. складається з верхньої палати Маджлісі міллі (Національна рада) та нижньої палати Маджлісі намояндагон (Палата представників).

Перший таджицький парламент – Верховна рада Таджицької Радянської Соціалістичної Республіки – був створений у 1929 р.

Діюча Конституція прийнята 06.11.1994 р. (діє з поправками 1999, 2003, 2016). Перша Конституція Таджицької АРСР була прийнята в 1929 р.

Статус у відносинах з ЄС: 01.01.2010 р. набула чинності Угода про партнерство та співробітництво з налагодження партнерських відносин між Республікою Таджикистан і ЄС, підписана в 2004 р.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член СНД (з 1991); член ООН (з 1992); член ОБСЄ (з 1992); співзасновник ОДКБ (з 1992); член Організації ісламського співробітництва (з 1992); член Організації економічного співробітництва (з 1992); співзасновник Центральноазійського економічного співтовариства / Центральноазійської співпраці (1998–2005); член ЄврАзЕС (2001–2014); співзасновник Шанхайської організації співробітництва (2001); член СОТ (2013).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (у поточних цінах), за даними МВФ, складав 1180 дол. США (166 місце в світі); за даними Світового банку – 1189 дол. США (161 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Першими державними утвореннями на території сучасного Таджикистану в VIII–VI ст. до н. е. були: Бактрія, яка включала центральні, південні і східні регіони країни, та Соґдіана (Соґд), до якої входили території на півночі Таджикистану. Населяли ці землі іраномовні соґдійці, бактрійці та саки, на основі яких згодом і сформувався таджицький народ.

У середині VI ст. до н. е. ця територія була завойована перським царем Кіром II Великим і ввійшла до складу Імперії Ахеменідів. Відтоді перськомовна культура закріпилася на території майбутнього Таджикистану.

У 329 р. до н. е. ця територія була завойована воїнами Александра Македонського. Заснований у VI ст. до н. е. царем Кіром Кірополь (зараз Худжанд) був узятий греко-македонянами після жорстокого штурму, в якому був поранений і цар Александр. Місто було перейменоване на Александрію Есхата (Крайня Александрія). Проти греко-македонських загарбників у 329–327 рр. до н. е. у Соґдіані та Бактрії розгорнулось велике повстання, яке очолював місцевий воєначальник Спітамен. Повстання македонянам вдалося придушити лише після проведення ряду вкрай жорстких каральних експедицій та переходу місцевої знаті на їхній бік.

Після розпаду Македонської імперії територія Таджикистану послідовно перебувала у складі еллініcтичних Імперії Селевкідів (кінець IV ст. до н. е. – середина III ст. до н. е.) та Греко-Бактрійського царства (середина III ст. до н. е. – кінець II ст. до н. е.), яке впало під тиском кочівників із Приаралля (юечжів) наприкінці II ст. до н. е.

Захоплення Бактрії однією з гілок юечжів – тохарами – призвело до її роздроблення та децентралізації. У I ст. до н. е. правитель однієї

з гілок юечжів – кушан Куджала Кадфіз – підпорядковує своїй владі інші володіння юечжів у Бактрії та засновує Кушанське царство, до складу якого увійшли землі сучасного Таджикистану. У III–IV ст. н. е. під ударами Сасанідів Кушанське царство розпадається, а більшість його земель переходить під контроль Імперії Сасанідів. У середині V ст. розгортається боротьба за контроль над регіоном між Сасанідами та ефталітами, у якій перемагають ефталіти. До середини VI ст. більша частина території Таджикистану перебувала у складі Держави ефталітів.

У 560–570-х рр. Держава ефталітів потрапила під подвійний удар Тюркського каганату з півночі й Імперії Сасанідів з півдня і заходу та була розгромлена. Північні області Таджикистану були завойовані тюрками, а південні – іранцями. На початку VII ст. вже вся територія Таджикистану перебувала під контролем тюрків. Іранці у ряді війн були витіснені звідси. У VII–VIII ст. тюркський елемент міцно входить до складу середньоазійського суспільства. Окрім традиційного зороастризму в цей період у Тохаристані поширення набувають також буддизм та маніхейство.

На час появи наприкінці VII ст. чергових завойовників – арабів – регіони сучасного Таджикистану в Тохаристані, Ферґані та Мавераннагрі були роздроблені на значну кількість самостійних і напівсамостійних володінь. У 713 р. араби беруть Худжанд, проте наступ арабів на державу Хутталян у межиріччі Вахшу і Пянджу в 725 р. був відбитий. Хутталян потрапив під контроль арабів лише після 737 р.

Незважаючи на запеклу боротьбу населення регіону впродовж 683–722 рр., араби завоювали Соґд, Ферґану, інші області Центральної Азії й принесли таджикам нову релігію – іслам. Араби відібрали у місцевого населення кращі землі, іригаційні споруди, обклали важкими податками міське та сільське населення. На тих, хто не хотів приймати іслам, накладався окремий податок – джизія.

У міру того як слабшав центральний уряд в Арабському халіфаті, фактична влада у Середній Азії переходила до рук регіональних династій. У 821–873 рр. це були Тахіріди, які формально були намісниками халіфа, але правили Хорасаном та Мавераннагром як незалежні володарі.

У 892 р. Ісмаїл Самані створює централізовану Державу Саманідів зі столицею у Бухарі, яка об'єднала землі Мавераннагру, а з 900 р. і Хорасану. Ряд земель сучасного Таджикистану, наприклад, Хутталян, де правила місцева династія, лише номінально входили до складу Держави Саманідів. Таджицька історіографія вважає Державу Саманідів першою державою таджиків, у межах якої завершилось формування таджицької народності. Перська мова (фарсі) у Державі Саманідів замінила арабську в якості офіційної. У цей період виникає класична таджицько-персидська література.

У 992–999 рр. ослаблена внутрішніми смутами Держава Саманідів була завойована і розділена тюркськими племенами Караханідської і Газневідської держав. У 1005 р. загинув Мунтасір, останній із династії Саманідів, який у Мавераннагрі боровся із Караханідами за відновлення держави. Південні райони Таджикистану стали на нетривалий час у кінці X – першій третині XI ст. частиною Держави Газневідів, однак більшість території Таджикистану стала частиною Караханідської держави, аж до приходу монголів у Центральну Азію в 1210-х рр. З кінця XII ст. області південного Таджикистану в Бадахшані та Верхньому Тохаристані увійшли до складу Держави Гурідів, які знищили Державу Газневідів.

У 1219–1220 рр. монголи Чингісхана вторглись у Мавераннагр та завоювали його. На території сучасного Таджикистану монголи з'явились у 1220 р. Запеклий опір завойовникам вчинили захисники Худжанду на чолі з Тімур-Маліком. Однак значна територія Таджикистану була включена до складу Монгольської імперії. Не завойованими монголами під час цього походу залишилися Бадахшан та деякі сусідні з ним гірські князівства Верхнього Тохарістану. Монгольське завоювання завдало важкого удару господарству регіону, яке почало відроджуватись в останній третині XIII ст.

У XIV–XV ст. Таджикистан перебував у складі величезної держави Тімура і його спадкоємців – Тімуридів.

На початку XVI ст. більша частина території Таджикистану перейшла від Тімуридів до складу новоствореної узбецької Держави Шейбанідів зі столицею у Самарканді (у 1533 столицю було перенесено в Бухару, і держава почала називатись Бухарським ханством). Політично ханство було класичною східною деспотією. Економічну основу влади складала державна власність на землю. Земля у користування дарувалася ханом і будь-коли могла бути відібрана.

Під впливом політичних (перехід території Таджикистану під стійку владу тюрків-узбеків) та релігійних (проголошення шиїзму офіційною релігією Сефевідського Ірану на початку XVI ст.) факторів таджицько-перський мовно-культурний простір було розірвано.

У 1740 р. до Мавераннагру вторгся іранський шах Надір, у результаті чого перськомовний Таджикистан на певний час став частиною Ірану. Лише після смерті у 1747 р. Надір-шаха Бухарське ханство (з 1753 – емірат) відновило свій вплив на таджицькі землі.

У XIX ст. таджики жили в основному в іншій узбецькій державі – в Кокандському ханстві, яке на початку століття приєднало таджицькі Істаравшан, Ходжент, Каратеґін і Дарваз (тимчасово). У 1820–1830-х рр. Гірський Бадахшан (Шуґнан, Вахан і Рошан), а також Куляб, Кобадіан та Курґан-Тюбе були тимчасово завойовані Кундузьким ханством. Потім Гірський Бадахшан перебував у номінальній залежності від Кокандського ханства.

Спадкові феодальні володіння у південно-східній частині сучасного Таджикистану з XVII ст. були незалежними та напівнезалежними утвореннями, над якими періодично намагались встановити контроль сусіди (Бухара, Коканд, Кундуз). Врешті Бухарський емірат у 1870–1880-х рр. підкорив Ґіссарське, Кулябське, Каратеґінське, Дарвазьке, Курґан-Тюбінське та інші бекства, які утворили Східну Бухару в складі емірату.

Особливості місцевого політичного життя полягали у повільному розпаді кланово-родинного суспільства, збройних, міжетнічних зіткненнях. Після приєднання до Бухарського емірату в бекствах Східної Бухари посилився вплив мусульманського права, з'явилась посада раїса – чиновника, який наглядав за дотриманням шаріату місцевим населенням. Серед іншого була сильно урізана свобода жінок. Їм було наказано закривати обличчя, чого раніше в регіоні не практикувалось. Поширилась практика видачі заміж без згоди та з раннього віку.

З другої половини XIX ст. політична ситуація у регіоні ускладнилася внаслідок посилення зовнішньої конкуренції у боротьбі за сфери впливу. Так, у 1863 р. російський імператор Олександр II затвердив програму експансії у Центральну Азію. Саме в цей час Громадянська війна у США (1861–1865) загострила проблему бавовни, яка вирощувалась у Центральній Азії, й інтерес до якої мали британці. До активізації середньоазійської політики Росію підштовхнула й невдача у Кримській війні.

Після поразок від російських військ Кокандське ханство та Бухарський емірат у 1868 р. визнали залежність від Росії, ставши її протекторатами. Варто відзначити, що мовою діловодства в цих державах була таджицька (перська). Прагнучи не ускладнювати відносини з Британією, Росія у 1873 р. визнає приналежність Вахану і Бадахшану до Афганістану. Натомість північна частина сучасного Таджикистану була остаточно приєднана до Росії після придушення антифеодального повстання 1873–1876 рр. у Кокандському ханстві.

Після ліквідації росіянами Кокандського ханства у 1876 р. його протекторати Шуґнан і Рошан фактично стають російськими територіями, однак афганський емір, прагнучи розширити свої території, у 1883 р. займає Шуґнан, Вахан і Рошан. Афганці були витиснуті російськими військами з таджицького Гірського Бадахшану за р. Пяндж лише у 1893 р. Згідно з договором про розмежування сфер впливу Британської та Російської імперій на Памірі від 1895 р., Шуґнан, Рошан і частина Вахану та Ішкашим були приєднані до Бухарського емірату, натомість частина Вахану за р. Пяндж залишилась за Еміратом Афганістан. І афганська, і бухарська влада упереджено ставилась до жителів Західного Паміру як до іновірців.

Незважаючи на формальний кордон наприкінці XIX – на початку XX ст., спостерігались масові переселення таджиків через кордон в обидва боки.

У 1907 р. було підписано російсько-англійську «Конвенцію щодо Персії, Афганістану та Тібету». Вона остаточно визнала землі Таджикистану належними до Російської імперії.

У ході приєднання Центральної Азії до Російської імперії північні райони сучасного Таджикистану опинились у складі Туркестанського генерал-губернаторства (Туркестанського краю). Вони входили до Зеравшанського округу (з 1887 р. – Самаркандська обл.), створеного зі східної частини Бухарського емірату та Ферґанської обл., на яку було перетворено ліквідоване Кокандське ханство. Натомість центральні й південні райони Таджикистану (Східна Бухара) залишались у складі Бухарського емірату до 1920 р.

У складі Російської імперії серед таджиків припинилися міжусобиці, почався процес розкладання феодального натурального господарства та розвиток елементів капіталістичних відносин. Таджики брали участь і в національно-визвольному русі. Найбільш значними були повстання в Ура-Тюбе (Істаравшан) у 1875 р. та в Ходжентському повіті в 1880 і 1916 рр. Приводом для повстання 1916 р. став царський указ про мобілізацію чоловіків на тилові роботи.

У 1912 р. в таджицькій газеті «Бухорои Шариф» («Священна Бухара», 1912, № 15), вперше у таджицькій публіцистиці було використане поняття «таджики» для позначення нації.

Після революції в Росії у жовтні 1917 р. радянська влада під керівництвом російських більшовиків на території сучасного Таджикистану вперше була проголошена 11.11.1917 р. у м. Ходжент. Радянізація північних районів Таджикистану тривала до жовтня 1918 р., а навесні 1919 р. більшовики взяли під свій контроль Західний та Східний Памір.

У 1917 р. в Бухарі оформилась орієнтована на буржуазні реформи младобухарська партія. У 1918 р. частина младобухарців створює Бухарську комуністичну партію, яка в 1922 р. влилась до складу РКП(б).

Навесні 1919 р. на території Північного Таджикистану розгорнулись бої між партизанськими загонами басмачів та частинами Червоної армії. Центром опору більшовикам у Північному Таджикистані стала Матчинська волость, яка була проголошена окремою державою – Матчинським бекством. Упродовж

осені 1919 – весни 1920 рр. владу в Гірському Бадахшані захопили білогвардійські та партизанські басмацькі сили. Після захоплення більшовиками м. Хороґ у червні 1920 р. до кінця року основні антибільшовицькі сили на Памірі були розбиті.

29 серпня 1920 р. Червона армія розпочала операцію із захоплення Бухарського еміратy. 2 вересня, після чотирьохденних артилерійських обстрілів та бомбардувань, Стара Бухара була взята штурмом. 9 жовтня 1920 р. було проголошено створення Бухарської народної радянської республіки. Її державною мовою 11.03.1921 р. було офіційно оголошено тюркську мову.

Після цього таджицькі території опинились у складі двох державних утворень – Туркестанської АРСР у складі РСФРР (1918–1924) і БНРР (1920–1924). Станом на 1924 р. у них проживало 1 млн 240 тис. таджиків.

Бухарський емір Саїд Алімхан відступив у Східну Бухару, зробивши своєю резиденцією Душанбе. Тут він намагався координувати дії усіх антирадянських сил у Центральній Азії. У лютому 1921 р. Ґіссарський експедиційний загін Червоної армії вступив на територію Східної Бухари. Під натиском більшовиків емір був змушений залишити Душанбе та втекти на територію Афганістану. До кінця квітня 1921 р. емірські війська були розбиті, а територія Східної Бухари зайнята Червоною армією. У 1921–1922 рр., втікаючи від більшовиків, близько 200–250 тис. таджиків перейшли на територію Афганістану.

У травні 1921 р. через більшовицькі реквізиції, грабунки та наругу над релігійними почуттями мусульман у Східній Бухарі спалахнуло масове повстання проти радянської влади. Наприкінці 1921 р. керівництво повсталими переходить до турка Енвер-паші. Тоді ж, у грудні 1921 р., розпочинається облога Душанбе. Після залишення міста частинами Червоної армії у лютому 1922 р. «бухарська мусульманська армія» на чолі з Енвер-пашею розростається до 10,6 тис. бійців.

У червні 1922 р. Бухарська група військ Червоної армії почала повторне завоювання Східної Бухари, 01.06.1922 р. були взяті Каратаґ та Кабадіан, 02.06.1922 р. – Курґан-Тюбе, 14.06.1922 р. – Душанбе, 17.07.1922 р. – Куляб. У грудні 1922 р. новий командуючий партизанським рухом Салім-паша бере в облогу Куляб, але в січні 1923 р. повстанці були відкинуті від міста. У боротьбі проти загонів Ібрагім-бека у 1923 р. Червона армія використовувала тактику «випаленої землі». У квітні 1923 р. було ліквідоване Матчинське бекство в Північному Таджикистані. Для остаточного завоювання Східної Бухари був сформований Каратеґінський експедиційний загін Червоної армії, який 19.07.1923 р. взяв центр Каратеґіна – Ґарм, а 12.08.1923 р. центр Дарвазу – Калайхум. Станом на кінець 1923 р. на території Східної Бухари були ліквідовані всі великі повстанські басмацькі загони, а радянська влада була відновлена. Верховну владу в регіоні у 1922–1924 рр. здійснювала Надзвичайна диктаторська комісія з питань Східної Бухари. Надзвичайний стан у Східній Бухарі було скасовано у травні 1924 р.

У 1921 р. між РСФРР і БНРР було підписано союзний договір, згідно з яким уряд РСФРР беззастережно визнавав повну самостійність і незалежність Бухарської республіки, проголошував непорушність державних кордонів між РСФРР і БНРР тощо. Однак, відповідно до підписаної 09.08.1922 р. у Москві економічної угоди, територія між РСФРР і БНРР проголошувались єдиною митною областю. Потім, за рішенням Середазбюро ЦК РКП(б), 20.03.1923 р. було припинено друк і обіг бухарських грошей та розпочалась їх заміна на гроші РСФРР. 19.09.1924 р., за рішенням 5-го

Всебухарського курултаю рад, БНРР увійшла до складу СРСР, а 27.10.1924 р. була ліквідована у результаті національно-державного розмежування в Центральній Азії.

В ході розмежування у складі Узбецької РСР у 1924 р. була створена Таджицька АРСР, до якої увійшли найменш розвинуті таджицькі території: Східна Бухара, райони Гірського Бадахшану та Східний Памір з населенням у 740 тис. осіб (604 тис. відійшло від БНРР та 136 тис. від Туркестанської АРСР). У січні 1925 р. до складу Таджицької АРСР була приєднана Памірська область, перейменована на Гірсько-Бадахшанську автономну область. Таким чином Таджикистан став гірською країною (93 % території – гори).

Утворення Таджицької АРСР сприяло пробудженню у таджицького народу національної самосвідомості, створило умови для формування таджицької нації. З лютого 1925 р. у Душанбе почав працювати уряд ТАРСР. Великою проблемою була нестача національних кадрів: так, у 1929 р. таджики складали лише 13,3 % серед працівників республіканського державного апарату та 22,2 % серед окружного.

У другій половині 1920-х рр. таджицька політична еліта розпочала боротьбу за окреме таджицьке державне утворення. У результаті навесні 1929 р. Узбекистан передав до складу ТАРСР Ходжентський округ з населенням у 250 тис. осіб, а 15.10.1929 р. Третій надзвичайний всетаджицький з'їзд Рад ухвалив Декларацію про перетворення Таджицької АРСР у Таджицьку РСР. Під час погодження питання про створення союзної республіки таджики наполягали на передачі до складу Таджикистану і міст Самарканд та Бухара, у яких таджицьке населення складало більшість. 05.12.1929 р. рішенням ЦВК СРСР, затвердженим VI з'їздом рад СРСР, Таджикистан було прийнято до складу СРСР.

Військово-політичний партизанський рух місцевого населення на чолі з Ібрагім-беком, учасники якого діяли під гаслами джихаду і прагнули вигнати більшовиків із регіону на території Південного Таджикистану, існував до 1931 р.

Упродовж 1930-х рр. вихідці з Ходжентського округу, розташованого у західній частині Ферґанської долини, які представляли культурно та економічно найбільш розвинутий регіон Таджикистану, досить швидко взяли під контроль владу в усьому Таджикистані. Вже на початку 1940-х рр. перші секретарі всіх партійних організацій Таджикистану були ходжентцями.

Внутрішня політика радянської влади зосереджувалася на боротьбі з ісламом та його традиціями. Послідовно проводилися заходи з поширення писемності. Прагнучи посилити народну освіту серед населення, радянська влада поступово розгортала мережу навчальних закладів. Станом на 1928/1929 н. р. у Таджикистані працювало 317 радянських шкіл (1924/1925 – 31) та 1677 старометодних релігійних шкіл (ліквідовані у 1929), у 1940/1941 н. р. – 2628 денних загальноосвітніх шкіл та 161 вечірня. Кількість учнів у школах Таджикистану на початку 1938 р., порівняно з 1914 р., збільшилася у 660 разів. У 1931 р. почав працювати перший вищий навчальний заклад у Таджикистані – Сталінабадський педагогічний інститут. У 1951 р. в Душанбе було засновано вищу наукову установу – Академію наук Таджицької РСР (першим президентом став основоположник таджицької радянської літератури Садріддін Айні).

Окрім таджицької, у школах обов'язково вивчалась і російська мова. У 1920–1930-х рр. була проведена двоступенева реформа таджицької писемності. До 1928 р. таджицька мова записувалась персидським алфавітом

на основі арабської графіки. У 1928 р. було введено латинську графіку, а в 1939 р. – алфавіт на основі кирилиці, який використовується до сьогодні.

Однак Таджикистан залишався радянською периферією та був найбільш депресивним регіоном СРСР. У роки Другої світової війни територія Таджикистану стала місцем евакуації із західних регіонів СРСР. Зокрема тут було розміщене обладнання 20 заводів і фабрик, серед яких Одеський та Полтавський маслозаводи, Сімферопольський та Феодосійський консервні заводи. У РСЧА було мобілізовано понад 200 тис. осіб та 40 тис. – на оборонні підприємства.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Після 1945 р. Таджикистан розвивався у рамках соціалістичного інтернаціоналізму. Впродовж 1950–1960-х рр. у республіці було побудовано значну кількість промислових об'єктів, однак «таджицький робітничий клас» формувався дуже повільно, Таджики серед робітників складали 10–15 %. Більшу частину працівників на промислових об'єктах республіки становили російськомовні громадяни СРСР, а серед кваліфікованої частини робітників та інженерно-технічних працівників вони становили абсолютну більшість. Таджицькі аули в умовах тотального наступу соціалізму продовжували жити своїм традиційним життям. Створена колгоспна система не дуже відрізнялася від вікових форм землекористування.

У радянський час в Таджикистані викристалізувались чотири етно-регіональні групи таджицького народу. Ходжентська етнорегіональна група, кулябська (на базі колишнього Кулябського бекства Східної Бухари), ґармська (на базі колишнього Каратеґінського бекства Східної Бухари, територіально розширена після примусової міграції частини жителів Каратеґінської долини в Курґан-Тюбінську обл.) та памірська (Гірський Бадахшан). Памірські таджики є ісмаїлітами (гілка шиїзму), а тому до них дещо упереджено ставились представники інших таджицьких етнічних груп, які є сунітами.

У повоєнний час панівного становища в державній системі країни набули вихідці з півночі. Крім того, російськомовні переселенці почали відігравати провідну роль в економіці, науці, освіті, системі охорони здоров'я. Усі перші секретарі ЦК Комуністичної партії Таджикистану (КПТ) цього періоду були вихідцями із Ленінабадської обл. (історичний Ходжент): Бободжан Ґафуров (1946–1956), Турсунбай Ульджабаєв (1956–1961), Джаббор Расулов (1961–1982), Рахмон Набієв (1982–1985), Каххор Махкамов (1985–1991).

Афганська війна суттєво посилила геостратегічне значення Таджикистану для СРСР. У 1979 р. він став тиловою базою для дій радянської армії в Афганістані. Крім того, на півночі Афганістану фактично проживало стільки ж таджиків, скільки їх було у власне Таджикистані. Побоювання Москви «проспати» поширення ісламізму в регіоні було одним із важливих мотивів вторгнення до Афганістану. Тим паче, що етнічний таджик Ахмад Шах Масуд у 1980-х рр. створив один із найбільш потужних загонів «моджахедів» в Афганістані.

У 1979 р. СРСР у горах Паміру почав будувати комплекс стеження за космічними об'єктами «Нурек» («Вікно»), введений в експлуатацію у 1999 р.

Будівництво значної кількості промислових підприємств у повоєнний час спричинило значний наплив до Таджикистану інонаціональних російськомовних кадрів робітників та службовців, при тому що у республіці був надлишок власної робочої сили. Російськомовні спеціалісти у першу чергу отримували

житло та престижну роботу, що поступово формувало соціальне та національне напруження.

З початком перебудови в СРСР таджицька інтелігенція виступила з вимогою про відродження національного статусу таджицької мови. Під тиском громадськості 22.07.1989 р. Верховна рада Таджицької РСР ухвалила Закон про мову, надавши таджицькій мові статус державної.

Процеси перебудови привели до виникнення у Таджикистані альтернативних до комуністичної політичних партій. У 1990 р. інтелігенцією було створено рух «Ростохез», рух «Лалі Бадахшан», потім Демократичну партію Таджикистану (ДПТ), а мусульманським духовенством – Партію ісламського відродження Таджикистану (ПІВТ).

У лютому 1990 р. в Душанбе відбулись масові заворушення на міжнаціональному ґрунті, які швидко переросли у вимоги відставки К. Махкамова, яку ЦК КПТ не прийняв. 30.11.1990 р. К. Махкамова було обрано першим президентом Таджикистану (1990–1991). Суспільне невдоволення було спровоковане погіршенням соціально-економічного становища населення у 1980-х – на початку 1990-х рр. (найнижчі в СРСР зарплати, бідність тощо).

Після провалу заколоту ДКНС у Москві 24.08.1991 р. Верховна рада Таджикистану прийняла «Декларацію про суверенітет Таджицької РСР», а К. Махкамов, який підтримав ДКНС, під тиском демонстрацій, організованих ДПТ, ПІВТ та «Ростохез», подав у відставку. 09.09.1991 р. Верховна рада Таджикистану проголосила незалежність республіки, ухваливши постанову «Про проголошення державної незалежності Республіки Таджикистан». На президентських виборах 24.11.1991 р. переміг Р. Набієв, проте опозиція звинуватила владу у фальсифікаціях.

Під час цих виборів фактично сформувалось дві протиборчі субетнічні коаліції: ходжентсько-кулябська, яка підтримувала уряд та каратеґінсько(ґармська)-памірська, яка підтримувала опозицію.

Досить швидко, 05.05.1992 р., акції громадської непокори і багатодобові мітинги у Душанбе переросли у збройні сутички між загонами опозиції й урядовими військами та у громадянську війну, яка тривала до 1997 р. Фактично громадянська війна йшла між прихильниками ісламського і світського розвитку країни. Основою Об'єднаної таджицької опозиції (ОТО) стала ПІВТ, до якої приєднались «Ростохез», «Лалі Бадахшан» та ДПТ. Їм протистояли сили проурядового Народного фронту.

У 1992 р. Таджикистан встановив офіційні відносини з Афганістаном, у якому в цей час до влади прийшли моджахеди на чолі з таджиками: президентом Б. Раббані, прем'єр-міністром А. Фарідом та міністром оборони А. Масудом. Громадянська війна у Таджикистані ускладнила двосторонні відносини, зокрема у зв'язку з неодноразовими переходами на таджицьку територію афганських моджахедів, які діяли на боці ОТО.

07.09.1992 р. президент Таджикистану Р. Набієв під тиском ісламістів був змушений залишити Душанбе та подати у відставку. У листопаді 1992 р. на засіданні парламенту Таджикистану в м. Худжанд в. о. президента було обрано кулябця Е. Рахмона.

Упродовж 1992–1993 рр. найбільш запеклі бої точилися в районах Кулябу та Курґан-Тюбе. Базою опозиційних сил стала територія Афганістану, де вони сформували таджицький уряд у вигнанні. З метою врегулювати двосторонні проблеми у 1993 р. Афганістан з офіційним візитом відвідав Е. Рахмон, а Таджикистан – президент Афганістану Б. Раббані (перший

офіційний візит до країни глави іноземної держави).

З часу проголошення незалежності зовнішньополітичним пріоритетом Таджикистану були відносини з країнами СНД, насамперед з Росією та країнами Центральної Азії. Базовими документами союзницьких таджицько-російських відносин є Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу від 25.05.1993 р. та наступний Договір про союзницькі відносини між РФ та РТ від 16.04.1999 р.

У 1990-х рр. 6,8 тис. солдатів 201-ї мотострілецької дивізії та 16 тис. російських прикордонників стали певним стабілізуючим чинником для збереження територіальної цілісності Таджикистану. Присутність російських військових частин та прикордонників в країні було юридично оформлено договорами у 1993 р., що посилило залежність Душанбе від Москви. Прикордонні війська РФ охороняли таджицько-афганський кордон упродовж 1992–2005 рр., а таджицько-китайський – у 1992–2001 рр.

Значною проблемою для Таджикистану тоді стали біженці, зокрема впродовж 1992 р. понад 80 тис. осіб втекли від війни на територію Афганістану, ще 195 тис. виїхали в країни СНД, близько 700 тис. стали вимушено переміщеними особами. Також із Таджикистану виїхала значна кількість спеціалістів народного господарства європейського походження, що загострило проблеми в економіці.

Після певної стабілізації ситуації на референдумі 06.11.1994 р. було прийнято нову Конституцію Республіки Таджикистан, а на виборах президентом обрано Е. Рахмона (58,2 % – за).

Конституція 1994 р. визначила державний лад Таджикистану як соціальної світської унітарної держави з президентською формою правління. Главою виконавчої влади (уряду) та держави є президент: призначає і звільняє прем'єр-міністра та інших членів уряду (укази про це затверджуються на спільному засіданні обох палат парламенту); створює і ліквідовує міністерства та державні комітети; є головнокомандувачем збройних сил; керує зовнішньою політикою; призначає і звільняє керівників ГБАО, областей, міст і районів (призначення затверджуються відповідними меджлісами народних депутатів); відміняє і призупиняє дію актів органів виконавчої влади у разі їх невідповідності Конституції; призначає і звільняє голову Національного банку та його заступників (укази про це затверджуються Маджлісі намояндагон); подає до Маджлісі міллі кандидатури для обрання та відкликання голови, заступників голови та суддів Конституційного, Верховного і Вищого економічного судів тощо. Прем'єр-міністр фактично не має власної компетенції і є, по суті, міністром без портфеля. Маджлісі олі також не має реальних важелів впливу на уряд.

На перших в історії незалежного Таджикистану парламентських виборах 1995 р. 113 мандатів зі 181 отримали незалежні кандидати, КПТ – 60 мандатів, Народна партія Таджикистану (з 1998 – Народно-демократична партія Таджикистану, лідер – Е. Рахмон) – 5 мандатів.

З квітня 1994 по червень 1997 р. між урядом Таджикистану та ОТО пройшло вісім раундів переговорів та декілька зустрічей між президентом Е. Рахмоном та керівником ОТО Абдуллою Нурі.

Важливу роль у досягненні таджицького примирення, окрім зусиль Росії та міжнародних інституцій, відіграла позиція лідерів Північного альянсу. Взявши влітку 1996 р. Кабул, таліби почали тіснити таджиків на півночі Афганістану. За цих воєнно-політичних

умов Б. Раббані та А. Масуд переконали помірко-ваних таджицьких ісламістів погодитися на компроміс з прихильниками ідеї світського Таджикистану.

Громадянська війна призвела до тяжких соціально-економічних, політичних і духовних наслідків для Таджикистану. За приблизними оцінками, війна забрала понад 150 тис. життів, залишила 55 тис. дітей сиротами. Економіка країни зазнала величезних втрат, які, за різними оцінками, становлять 7–10 млрд доларів.

Врешті-решт 27.06.1997 р. Е. Рахмон, А. Нурі та Спеціальний представник Генерального секретаря ООН з питань Таджикистану Ґерд Меррем підписали у Москві Загальну угоду щодо встановлення миру та національної злагоди в Таджикистані. Угода передбачала амністію усім ісламістам, які до 01.09.1997 р. складуть зброю, та гарантувала представництво ПІВТ в органах влади за умови визнання світського характеру держави. Водночас прихильники світського режиму дозволили існування поряд з державними школами ісламських середніх та ЗВО. Таким чином, після п'яти років громадянської війни ісламісти та світські політики досягли компромісу. Водночас це був і міжетнічний компроміс щодо поділу влади в Душанбе та на місцях.

На основі цієї угоди було сформовано Комісію з національного примирення, за час діяльності якої (діяла до квітня 2000 р.) були вирішені політичні, воєнні та інші проблеми, пов'язані зі встановленням миру. Зокрема, внесення змін та доповнень до Конституції Таджикистану в 1999 р. шляхом референдуму (створення двопалатного парламенту), репатріація біженців, надання 30 % місць в уряді представникам опозиції тощо.

Відповідно до нової редакції конституції, депутати Маджлісі олі Таджикистану обираються на 5 років. Три чверті членів (25 осіб) верхньої палати – Маджлісі міллі – обираються на спільних засіданнях усіх депутатів ГБАО, областей, м. Душанбе, міст і районів республіканського підпорядкування; четвертина членів (8 осіб) Маджлісі міллі призначає президент. Нижня палата парламенту – Маджлісі намояндагон – складається із 63 депутатів, які обираються шляхом таємного голосування на основі загального, рівного і прямого виборчого права: 22 депутати – за пропорційною системою, а 41 – на одномандатних округах.

У 1999 р. в країні пройшли президентські вибори, на яких Е. Рахмон набрав 96,9 % голосів. На парламентських виборах 2000 р. перемогла пропрезидентська НДПТ, яка в мажоритарних округах і за партійним списком отримала у нижній палаті 34 місця з 63, КПТ – 13 місць, ПІВТ – 2 місця, незалежні депутати отримали 10 місць.

У 1999 р. Росія і Таджикистан підписали угоду про статус російської військової бази на основі 201-ї мотострілкової дивізії та підтвердили намір спільної охорони таджицько-афганського кордону, який залишався головними воротами для транзиту наркотиків із Афганістану в Росію, а далі на Захід.

У 2000–2001 рр. таджицька влада підтримувала загони Північного альянсу на чолі з А. Масудом в Афганістані, оскільки існувала реальна загроза поширення впливу талібів, що загрожувало відновленням громадянської війни у Таджикистані.

Восени 2001 р. США розпочали антитерористичну операцію в Афганістані. Росія категорично заперечила проти американської військової присутності у Таджикистані, зокрема – у Бадахшані. Натомість головною умовою надання кредитів Таджикистану Вашинґтон назвав виведення російських прикордонників з таджицько-афганського кордону. Але тоді Душанбе на це не погодився.

У 2004 р. під час візиту президента РФ В. Путіна до Душанбе було підписано пакет таджицько-російських міждержавних договорів, згідно з якими Таджикистан погодився на безкоштовне розміщення на своїй території 201-ї військової бази РФ (дислокація у Душанбе, Кулябі, Курґан-Тюбе), передачу Росії в оренду на 49 років об'єкта «Вікно» та частки у будівництві Санґтудінської ГЕС в обмін на списання боргу перед РФ у розмірі близько 300 млн дол. США і російські інвестиції у таджицьку економіку.

Наприкінці 2004 р. розпочалося виведення російських прикордонників з таджицько-афганського кордону, наслідком чого стало збільшення наркотрафіку.

У 2003 р. в Таджикистані відбувся ще один конституційний референдум, за підсумками якого було встановлено два семирічні терміни для президента. Ці зміни дозволили Е. Рахмону балотуватись ще на два терміни.

На парламентських виборах 2005 р. НДПТ зміцнила свої позиції, здобувши 49 місць в нижній палаті парламенту, КПТ – 4 місця, ПІВТ – 2 місця. Ще 5 місць здобули безпартійні кандидати, прихильні до НДПТ. Опозиційні партії не визнали результатів голосування, звинувативши владу у фальсифікаціях.

На президентських виборах 2006 р. очікувано переміг Е. Рахмон (76,4 % голосів виборців). Опозиційні ДПТ, СДПТ та ПІВТ бойкотували ці вибори, оскільки не визнають поправок до конституції, які були внесені за підсумками референдуму 2003 р.

У жовтні 2009 та березні 2010 рр. таджицький парламент ухвалив Закон «Про державну мову» та зміни до нього, встановивши таджицьку мову єдиною для спілкування з органами державної влади й управління та виключив російську мову із діловодства.

На парламентських виборах 2010 р. перемогу черговий раз здобула НДПТ, отримавши 55 місць, ПІВТ, КПТ, Партія економічних реформ Таджикистану та Аграрна партія Таджикистану – по 2 місця. Попри офіційну багатопартійність, реальна влада в країні належить президентській НДПТ. Натомість ПІВТ поступово втрачає ідеологічну ідентичність, адже влада обережно, але послідовно, впроваджує у життя «ісламські цінності».

Президентські вибори 2013 р. знову виграв Е. Рахмон (83,9 %). На парламентських виборах 2015 р. пропрезидентська НДПТ здобула 51 місце, Аграрна партія – 3, Партія економічних реформ – 2, Соціалістична партія Таджикистану – 1 місце. ПІВТ не змогла подолати прохідний бар'єр, і невдовзі (2015) Верховний суд Республіки Таджикистан заборонив її діяльність, визнавши ПІВТ терористичною організацією.

З ініціативи Таджикистану 2003 рік ООН проголосила роком прісної води, а в Душанбе був проведений Міжнародний форум з прісної води.

У сфері зовнішніх відносин найскладнішими є таджицько-узбецькі взаємини, в основі яких лежить боротьба за контроль над водними ресурсами та історичні суперечки щодо приналежності територій. Так, у 2002 р. в результаті силової операції таджицької міліції над греблею Фархадської ГЕС було встановлено таджицький контроль. Не сприяли покращенню відносин між країнами ні вторгнення з території Узбекистану восени 1998 р. загону чисельністю 1,3 тис. бойовиків на чолі з полковником М. Гудойбердиєвим, який спробував захопити владу в Північному Таджикистані, ні прорив у 2000 р. із гірських районів Таджикистану в Узбекистан загонів Ісламського руху Узбекистану, ні численні мінні поля на кордоні, закладені узбеками у 1999–2001 рр. під приводом захисту від бандформувань.

На початку 2010 р. загострилася суперечка Таджикистану та Узбекистану щодо

будівництва Роґунської ГЕС. Узбекистан побоювався, що це будівництво може спричинити дефіцит води в країні, тому почав затримувати залізничні вантажі для будівництва ГЕС та офіційно звернувся до уряду Таджикистану з вимогою провести незалежну міжнародну експертизу будівництва ГЕС.

Після проголошення незалежності Таджикистану першою Посольство в Душанбе відкрила Ісламська Республіка Іран. Однак проблему в розвитку відносин у 1990-х рр. складала підтримка Іраном у ході громадянської війни сил ОТО, і лише з 2000 р. у таджицько-іранських відносинах почались позитивні зрушення. У липні 2006 р. Душанбе відвідав президент Ірану М. Ахмадінеджад, під час візиту якого обговорювалися питання ірансько-таджицького економічного співробітництва. Найбільш яскравим прикладом співробітництва стала участь Ірану у будівництві Санґтудінської ГЕС-2 і малих ГЕС на р. Зеравшан.

У 2013 р. Іран, Таджикистан і Афганістан домовилися про створення спільної організації з культурного співробітництва персомовних країн.

Важливим чинником відносин із КНР було невизнання Пекіном лінії кордону з СРСР станом на 1991 р., що вилилось у китайські претензії на ряд таджицьких територій на Памірі загальною площею понад 22 тис. км^2. Договорами про кордон від 1999, 2002 та 2011 рр. ця проблема була врегульована. Загалом КНР отримала 1,5 тис. км^2 спірних територій. З 2002 р. російські прикордонники припинили охорону таджицько-китайського кордону.

Одним із проблемних питань таджицько-киргизьких відносин є наявність спірних прикордонних територій, зокрема в р-ні р. Ісфара (анклав Ворух на киргизькій території). У ході процесу делімітації та демаркації кордону, який стартував у 2002 р., з 970 км спільного кордону було погоджено й описано 519 км, інші 450 км залишаються спірними, що неодноразово призводило до збройних прикордонних конфліктів (2014, 2019).

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

За часи перебування у складі СРСР Таджикистан став аграрно-промисловою країною.

Одним із найбільших аграрних економічних проектів у Таджикистані 1920–1930-х рр. стало освоєння Вахшської долини для вирощування бавовни. Для цього впродовж 1925–1929 рр. у Вахшську долину було переселено понад 8 тис. сімей із Ґарма, Куляба, Ура-Тюбе, Пенджакента і Ферґани та збудовано й запущено у 1933 р. Вахшський іригаційний канал. У 1929–1936 рр. в долину було переселено ще близько 15 тис. сімей, у 1945 р. – 5,5 тис. сімей, у 1946–1950 рр. – 13 тис. сімей, у 1963–1966 рр. – 3,4 тис. сімей. Методом народних будівництв через територію Таджикистану було збудовано Великий Ферґанський (1939), Північно-Ферґанський (1940) та Великий Ґіссарський (1941) канали. У результаті площа поливних земель в республіці зросла до 330 тис. га. У повоєнний час упродовж 1966–1984 рр. у сільськогосподарський обіг Таджикистану було введено значні обсяги зрошуваних та осушених земель, збудовано ряд водосховищ – Кайраккумське (Таджицьке море), Катта-Сайське, Мумінабадське, Сельбурунське, Нурекське – та інших іригаційних об'єктів, здійснено зрошення й освоєння Данґарінського, Дальверзинського, Самґарського, Аштського степів, таджицької частини Голодного степу.

З 1925 р. на полях республіки почали працювати перші тракторні загони та розпочалось створення колгоспів. У 1925 р. в Північному Таджикистані відбулась кампанія

конфіскації надлишків землі та інвентаря у байських господарствах (земельно-водна реформа), у результаті якої було ліквідовано 545 великих байських господарств та у 625 вилучено лишки землі. Ці землі були перерозподілені серед 2,7 тис. малоземельних і безземельних дехкан.

З огляду на виробничу специфіку республіки, першою в ній була створена бавовнообробна, шовкообробна та харчова промисловість. У 1930 р. запущено Курґан-Тюбінський та Кулябський бавовняні заводи. Станом на 1932 р. у Таджикистані працювало 9 збудованих чи реконструйованих бавовноочисних заводів. У 1938 р. були запущені найсучасніші в СРСР Мельниковський та Реґарський бавовноочисні заводи. У 1932 р. стали до роботи Ходжентський шовковий комбінат та Сталінабадська шовкомотальна фабрика. У 1933 р. була запущена перша фабрика швейної промисловості республіки – Сталінабадська. Першими підприємствами харчової промисловості стали: Канібадамський фруктоочисний завод (1928), Ходжентський консервний завод (1932), Курґан-Тюбінський маслозавод (1932) та ін.

Вкрай важливим для економічного розвитку памірських районів країни стало будівництво Памірського шляху (1931–1934), який з'єднав Гірський Бадахшан з Душанбе та киргизьким м. Ош.

Наявність у Таджикистані значних гідроенергетичних ресурсів зумовила початок розвитку в ній електроенергетики. У 1931 р. на р. Варзоб розпочалось будівництво Варзобської ГЕС (пуск у 1937) потужністю 7,5 МВт. Запущені у 1949 р. Нижньоварзобська ГЕС-2 та в 1952 р. – Нижньоварзобська ГЕС-3 створили каскад. Для електрифікації Північного Таджикистану велике значення мав запуск у 1956–1957 рр. на р. Сирдар'я Кайраккумської ГЕС потужністю 126 МВт.

Проте найбільш інтенсивний розвиток гідроенергетика отримала з 1960-х рр., з початком будівництва каскаду ГЕС на р. Вахш. У 1964 р. було запущено Головну ГЕС потужністю 240 МВт. У 1961 р. розпочалось будівництво найбільшої у Центральній Азії Нурекської ГЕС (2700 МВт). Введення її в експлуатацію у 1979 р. створило енергетичні потужності для виробництва алюмінію та хімічної промисловості. У 1976 р. розпочалось будівництво Роґунської ГЕС. У 1985–1986 рр. на р. Вахш було запущено Байпазінську ГЕС потужністю 600 МВт. Таким чином упродовж 1960–1985 рр. виробництво електроенергії в Таджикистані зросло у 15 разів, а з 1977 р. електроенергія почала постачатись в Узбекистан.

У 1930-х рр. розпочалась реконструкція Шурабського вугільного родовища (розробляється з 1882). У 1939 р. в Шурабі запрацювала перша в Таджикистані механізована вугільна шахта (№ 8). У 1930-х рр. в країні почала створюватись гірничорудна промисловість: у 1933 р. запрацювало Кансайське рудоуправління (видобуток та збагачення свинцево-цинкових руд); у 1938 р. – Такобрудбуд з видобутку флюориту; у 1940 р. Адрасманський поліметалічний комбінат (видобуток та збагачення вісмуту); 1941 р. почало розроблятись Чорух-Дайронське шеєлітове родовище (видобуток вольфраму); у 1950 р. – Алтин-Топканське свинцево-цинкове та Алмаликське мідне родовища.

З 1929 р. у Таджикистані розпочалась колективізація з усуспільненням засобів виробництва та земель. Станом на 1931 р. було створено 1,8 тис. колгоспів, які об'єднали 78 тис. господарств (36,6 % дехкан). На літо 1940 р. у колгоспах було об'єднано 98,7 % дехканських господарств та 100 % посівних площ. На 1950 р. було створено вже 2,6 тис. колгоспів. Надалі пішов процес їх укрупнення до 848 у 1952 р. та 353 у 1960 р.

Виходячи з інтересів СРСР, бавовна поступово стала монопольною галуззю сільського господарства Таджикистану, що привело до однобокого розвитку народного господарства.

Так, у 1928 р. валовий збір бавовни складав лише 38,6 тис. т, у 1938 р. – 183 тис. т, у 1950 р. – 288 тис. т, у 1965 р. – 609 тис. т, у 1980 р. – 1 млн т, причому в 1980-х рр. приріст виробництва відбувався лише за рахунок збільшення площ, а не врожайності, на бавовняних полях переважала ручна праця. Водночас за період довоєнних п'ятирічок Таджикистан із регіону, який до революції повністю забезпечував себе зерновими, став регіоном, який ввозить зернові.

Значними машинобудівними підприємствами радянського Таджикистану були: запущений у 1933 р. Душанбинський механічний завод (потім «Таджиктекстильмаш»); у 1945 р. завод «Трактородеталь» (потім «Таджикгідроагрегат); у 1959 р. – Душанбинський кабельний завод (потім «Таджиккабель»); у 1965 р. – Душанбинський завод побутових холодильників (холодильники «Памір»). Загалом у 1960–1985 рр. у Таджикистані було запущено понад 300 промислових підприємств. Головним промисловим об'єктом країни, збудованим у радянський час, став Таджицький алюмінієвий завод у м. Турсунзаде (1975, 517 тис. т первинного алюмінію на рік).

Загалом у радянський час була сформована сировинна спрямованість економіки Таджикистану, який розвивався як аграрно-сировинний придаток центральних областей СРСР. У загальносоюзному розподілі праці Таджикистан виділявся як один з найважливіших районів бавовництва, видобутку руд, кольорових і рідкісних металів, виробництва окремих видів продукції легкої та харчової промисловості.

У 1990 р. Таджикистан мав найнижчий рівень ВВП на душу населення в СРСР. Близько 47 % від загальних доходів уряду надходили з бюджету СРСР.

Успадкована від радянських часів структура економіки виявилась неконкурентоздатною у ринкових умовах. Крім того, на розвиток економіки незалежного Таджикистану вкрай негативно вплинула громадянська війна, яка затягнула проведення структурних реформ. У 1992 р. інфляція в країні складала понад 900 %, а в 1993 р. сягнула рекордних 2483 %. У 1996 р. обсяг ВВП країни в порівнянні з 1990 р. скоротився до 29,8 %. Рівень промислового виробництва у 1997 р. упав до рівня 32,7 % від показника 1989 р.

У 1995 р. уряд ухвалив програму економічних реформ на 1995–2000 рр., яку в 1998 р. змінила програма боротьби з бідністю та забезпечення економічного зростання 1998–2004 рр. У 2004 р. була ухвалена Національна стратегія розвитку на період до 2015 р. У 2016 р. її замінила Національна стратегія розвитку на період до 2030 р.

Припинення громадянської війни позитивно вплинуло на розвиток економіки. У 1997 р. було зафіксоване перше зростання рівня ВВП (на 1,7 % стосовно показників попереднього року), а за підсумками 1998 р. розпочалося зростання промислового виробництва (на 8 % до рівня попереднього року).

Політика реформ, яка почала проводитися з кінця 1990-х рр., забезпечила макроекономічну та фінансову стабілізацію, стабільне щорічне зростання національної економіки. Протягом 1998–2008 рр. щорічний приріст ВВП країни складав майже 8 %. У 2010 р. обсяг ВВП, порівняно з 1997 р., збільшився в 2,6 разу. Після падіння зростання ВВП у 2009 р. до рівня 3,9 % надалі зростання економіки поновилось (на 6,5 % у 2010 та 7,4 % у 2011).

З початку 1990-х рр. станом на 2009 р. в країні було приватизовано понад 10,7 тис. об'єктів державної власності, з яких 1,2 тис. середніх і великих об'єктів, але часто приватизація підприємств відбувалась без подальшої їх реструктуризації, а тому здебільшого виявилась економічно неефективною. Зайнятість у промисловості впала з 21 % працездатного населення у 1991 р. до 8 % у 2003 р. Приватизація малих і середніх об'єктів була в основному завершена у 2002 р. До 2005 р. у Таджикистані було приватизовано 232 тис. державних квартир.

У ринкових економічних умовах з 2,3 тис. промислових підприємств, які працювали в Таджикистані станом на 1991 р., у 2004 р. залишилось 1048 підприємств, з яких 28 % були державними, а 72 % недержавними. Кількість малих і середніх підприємців у Таджикистані станом на 2010 р. сягнула 130 тис.

Домінуючими галузями економіки Таджикистану є виробництво бавовни та алюмінієва промисловість. Виробництво алюмінію є основною галуззю промисловості. Завод Таджицької алюмінієвої компанії в Турсунзаде є одним із найбільших у світі. Він споживає майже 40 % усієї генерованої електроенергії та виробляє близько 300 тис. т алюмінію на рік, що дає половину експортних надходжень країни й майже половину промислового виробництва (2006 р. – 45,8 %).

У Таджикистані працюють три великих золотодобувних підприємства: таджицько-китайське СП «Зарафшон», державне «Таджицьке золото» та таджицько-канадське СП «Апрелевка». Загалом добувається близько 2,5 т золота на рік. У 2018 р. з метою погашення китайського кредиту, наданого на будівництво ТЕЦ «Душанбе-2», таджицький уряд надав китайській компанії TBEA право на розробку родовищ золота «Верхній Кумарґ» та «Східний Дуоба». Промисловий видобуток золота у Таджикистані ведеться з 1894 р.

У часи світової економічної кризи 2008–2009 рр. різко впав попит та ціни на ключові експортні сировинні ресурси Таджикистану – алюміній і бавовну-волокно. Як наслідок, у ці роки відбулося відчутне падіння промислового виробництва. У 2009 р. повністю простоювало близько 30 % підприємств.

Проблемами повноцінного використання багатих запасів корисних копалин країни та величезного потенціалу розвитку гідроенергетики є труднодоступність та нестача інвестицій.

Одним із стратегічних напрямків розвитку країни є забезпечення енергетичної незалежності і перетворення Таджикистану в експортера дешевої і екологічно чистої електроенергії. З метою забезпечення віддалених гірських районів електроенергією у 1990–2000-х рр. у Таджикистані було збудовано 189 малих ГЕС.

За роки незалежності з використанням іноземних інвестицій було збудовано і запущено ГЕС «Санґтуда-1» (2009, російські інвестиції) потужністю 670 МВт, відновлене будівництво ГЕС «Санґтуда-2» (іранські інвестиції, 180 млн дол) та Роґунської ГЕС (матиме найвищу в світі греблю – 335 м), заморожені на початку 1990-х рр. через нестачу коштів. Це дозволило вирішити ситуацію з дефіцитом електроенергії в країні у зимовий період та зміцнити енергетичну незалежність країни.

Сільське господарство є головним сектором економіки. Державна політика у цій сфері спрямована на збільшення продукції експортного призначення та забезпечення продовольчої безпеки країни, адже у 2001 р. через посуху та нестачу продовольства у Таджикистані постраждало близько 1 млн осіб. У 2010 р. було вироблено продукції у 2,8 разу більше, в порівнянні з 1997 р., однак

країна на 50 % споживає імпортовану пшеницю і борошно.

Аграрна реформа розпочалася у 1998 р. На кінець 2006 р. в країні з'явилося 29 тис. приватних фермерських (дехканських) господарств. У 2009 р. 94,1 % всієї продукції сільського господарства припадало на приватний сектор. У с/г було зайнято 67 % робочої сили країни.

Вкрай важливе значення для продовольчої безпеки країни мало виробництво зерна, яке у часи громадянської війни скоротилось до критичних 206 тис. т (1994) при потребі в 1,5 млн т. Станом на 2009 р. виробництво зерна вперше вийшло на рівень 1 млн т.

Особливе значення для Таджикистану має підвищення ефективності бавовняного сектору АПК, адже впродовж усіх 1990-х рр. його виробництво скорочувалось, сягнувши 313 тис. т у 1999 р., після чого розпочалось зростання. 85 % бавовни йде на експорт, у Таджикистані переробляється лише 15 %. Тому основний наголос у галузі робиться на переробку бавовни-сирцю усередині країни та експорт готової бавовняної продукції. З цією метою в країні активно будуються текстильні, прядильні, ткацькі і швейні фабрики. До кінця 2000-х рр. було створено 22 нових (приватизованих) підприємства з переробки бавовни-волокна. У Душанбе діє бавовняна біржа, де йде торгівля за участі іноземних фірм-покупців. Близько 80 % бавовни виробляється держгоспами і колгоспами.

Станом на 2011 р. 23,8 % ВВП країни формувалось у галузі с/г, 12,3 % – промисловості та 52,1 % у сфері послуг. ВВП країни у поточних цінах, за даними Відділу статистики ООН, складав у 2000 р. 860 млн дол. США, у 2005 р. – 2,3 млрд, у 2008 р. – 5,1 млрд, у 2010 р. – 5,6 млрд, у 2012 р. – 7,6 млрд, у 2014 р. – 9,2 млрд, у 2015 р. – 7,8 млрд, у 2016 р. – 6,9 млрд, у 2023 р. – 12 млрд.

Для Таджикистану характерним є скорочення частки міського населення з 37 % у 1970 р. до 26,5 % у 2010 р. та зростання частки сільського населення з 63 % у 1970 р. до 73,5 % у 2010 р.

Таджикистан є однією з найбідніших країн світу. Однак рівень бідності поступово знижується. За даними ООН, у 1990-х рр. нижче рівня бідності в країні проживало 80 % населення, у 2010 р. – 62 %; за даними національної статистики – 46,7 % у 2009 р. Водночас Таджикистан є країною з високим рівнем народжуваності, насамперед – у сільській місцевості, де є значні проблеми з працевлаштуванням. У 1995 р. населення країни складало 5,6 млн осіб, у 2018 р. – 9,1 млн.

З 1998 р. значна частина таджицьких чоловіків у пошуках більш оплачуваної роботи почала їхати до Казахстану та Росії. Така «трудова еміграція» стала водночас і потужним ударом по соціально-економічному життю Таджикистану, адже національна економіка втратила робочі руки й можливість для відносно швидкого відновлення. Гроші, які трудові мігранти переводять родинам, працюють на споживання, а не на відновлення економіки.

Так, у 2008 р. загальна кількість трудових мігрантів склала 720 тис. осіб. У попередні роки ця цифра сягала понад 1 млн осіб. Понад 93 % трудових мігрантів працюють у Росії, вносячи помітний внесок в економіку своєї рідної країни. І якщо в 2002 р. частка грошових переказів, спрямованих таджицькими мігрантами на батьківщину, складала 6,4 % ВВП країни (78 млн дол. США), то у 2008 р. вже 52,1 % (2,5 млрд дол. США), у 2014 р. – 42,7 % ВВП. У Таджикистані понад 80 % сімей регулярно отримують грошові перекази від своїх членів, які працюють у якості заробітчан за кордоном.

У 2000 р. в країні була введена нова грошова одиниця – сомон (названа на честь І. Самані), що дорівнює 1 тис. колишніх таджицьких рублів.

За даними Відділу статистики ООН, зовнішньоторговельний оборот Таджикистану товарами і послугами (у поточних цінах) у 2000 р. складав 1,6 млрд дол. США (експорт – 795 млн, імпорт – 862 млн), у 2005 р. – 2,9 млрд, у 2007 р. – 5,1 млрд, у 2008 р. – 5,7 млрд, у 2009 р. – 4,2 млрд, у 2010 – 4,8 млрд, у 2012 р. – 6,9 млрд, у 2014 р. – 6,4 млрд, у 2015 р. – 4,1 млрд, у 2016 р. – 3,9 млрд, у 2017 р, у 2023 р. – 8 млрд (експорт – 2 млрд 111 млн, імпорт – 5 млрд 948 млн).

Упродовж 1995–2015 рр. обсяги торгівлі з країнами СНД збільшилися з 729 млн до 2 млрд 45 млн дол. США, однак виключно за рахунок зростання ввезення товарів, адже імпорт товарів зріс за цей період у понад 4,2 разу, а експорт зменшився на 24 %. Натомість частка зовнішньоторговельного обороту Таджикистану з країнами СНД послідовно зменшувалась з 80,3 % у 1991 р. до 47,3 % у 2015 р.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТАДЖИКИСТАНУ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Українці в Таджикистані з'явилися за радянських часів. У 1926 р. їх було 1090 осіб. Найбільша кількість громадян УРСР опинилася у Таджикистані під час евакуації 1941 р. Після 1945 р. чимало фахівців з України працювали на господарських об'єктах Таджикистану.

За даними перепису населення у 1959 р., в Таджицькій РСР мешкало 27 тис. українців, у 1979 р. – 31,7 тис., переважно в Душанбе. За переписом 1989 р., у Таджикистані проживала 41 тис. українців.

15.12.1990 р. між Українською РСР та Таджицькою РСР було підписано міжурядову Угоду про економічне і культурне співробітництво на 1991–1995 рр.

УКРАЇНСЬКО-ТАДЖИЦЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

25.12.1991 р. Таджикистан визнав незалежність України. Дипломатичні відносини було встановлено 24.04.1992 р.

Першим послом Таджикистану в Україні (за сумісництвом) у 1994 р. був призначений Мухаббат Саїдов. Першим українським послом у Таджикистані (за сумісництвом) у 1995 р. став Володимир Сметанін.

3 лютого 1999 р. в Києві функціонує торгове представництво Республіки Таджикистан, а з грудня 2010 р. у Києві розпочало роботу Посольство Таджикистану в Україні.

На саміті країн СНД 22.01.1993 р. Україна висловилася за політичне врегулювання між сторонами конфлікту в Таджикистані. Українські військові спостерігачі у складі місії ОБСЄ стежили за припиненням вогню між конфліктуючими сторонами таджицької громадянської війни.

У лютому 1994 р. для налагодження співробітництва між країнами відбувся перший візит до Києва прем'єр-міністра Таджикистану Д. Карімова, а в липні 1999 р. – візит до України прем'єр-міністра Таджикистану Я. Азімова. Головною темою переговорів було бажання сторін вивести з глухого кута двосторонні економічні відносини, адже у 1994 р. торговельний обіг України з Таджикистаном становив лише 9,6 млн дол. США, у 1996 р. – 28,9 млн дол. США.

05–07.07.2001 р. відбувся візит до України президента Таджикистану Е. Рахмона, під час якого було підписано ряд угод, що стало справжнім політико-правовим проривом для українсько-таджицьких відносин. Зокрема, було підписано Договір про дружбу і співробітництво (ратифікований ВР України 22.02.2006) та 12 міжурядових угод, зокрема, й угоду про основні принципи та напрямки економічного

співробітництва (ратифікована ВР України 16.11.2005).

11.07.2002 р. Верховна Рада України ратифікувала угоди між Україною та Таджикистаном про вільну торгівлю та про спрощений режим зміни громадянства, підписані під час візиту в Україну Е. Рахмона.

З 2002 р. діє таджицько-українська комісія з питань економічного співробітництва (засідання 2003, 2005 та 2011).

08–10.04.2003 р. до Душанбе відбувся візит президента України Л. Кучми, під час якого були підписані угоди про довгострокове економічне співробітництво на 2003–2012 рр. (ратифікована ВР України 16 листопада 2005), про боротьбу з поширенням наркотиків та інші. Однак торговельно-економічні відносини України з Таджикистаном залишалися символічними.

15.05.2003 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду про уникнення подвійного оподаткування та попередження ухилянь від сплати податків, підписану Україною та Таджикистаном 07.09.2002 р. Також була ратифікована Угода про взаємний захист інвестицій.

Під час візиту до Душанбе 06.03.2008 р. президента України В. Ющенка було підписано 10 двосторонніх документів, зокрема – план дій на 2008–2009 рр., а під час візиту до Києва 04.12.2008 р. президента Таджикистану Е. Рахмона було підписано угоди про співробітництво у сфері агропромислового комплексу. Низку важливих документів було підписано і під час візитів Е. Рахмона до України в 2011 та 2012 рр.

Значна залежність Таджикистану від РФ проявилася під час голосувань в ООН у 2017 та 2018 рр. за внесені Україною резолюції щодо порушення Росією прав людини в АРК та м. Севастополь, коли Таджикистан синхронно з РФ проголосував проти цих документів.

Станом на 2017 р. договірно-правова база українсько-таджицьких відносин нараховувала 85 документів.

Українсько-таджицьке економічне співробітництво розвивається повільно. Це обумовлюється економічною слабкістю Таджикистану та значною присутністю Росії у ключових галузях економіки.

У 2000-х рр. у співпраці з українським ВАТ «Турбоатом» здійснювалась модернізація важкого обладнання Нурекської ГЕС. Прямі виробничі зв'язки з українськими промисловими підприємствами підтримує Таджицька алюмінієва компанія.

Зовнішньоторговельний оборот між двома країнами (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 60 млн дол. США (експорт – 54,5 млн, імпорт – 5,3 млн), у 2009 р. – 86 млн, у 2010 р. – 82 млн, у 2011 р. – 79 млн (у цьому році був найбільший імпорт з Таджикистану – на 13,4 млн), у 2012 р. – 120 млн (у цьому році був найбільший експорт до Таджикистану – на 109 млн). З 2013 р. обсяги таджицького імпорту в Україну поступово зменшувались. У 2013 р. зовнішньоторговельний оборот склав 71 млн, у 2016 р. – 34 млн, у 2018 р. – 48 млн, у 2021 р. – 24,8 млн(експорт – 23,2 млн, імпорт – 1,6 млн).

Основними статтями українського експорту до Таджикистану в 2017 р. були: цукор і кондитерські вироби (30,8 %), папір і картон (12,6 %), какао (10,3 %), фармацевтична продукція (5,7 %). Головними статтями імпорту з Таджикистану є їстівні плоди і горіхи (48,9 %), бавовна (30 %), насіння і плоди олійних рослин (12,8 %).

Внаслідок громадянської війни 1992–1997 рр. Таджикистан залишила більшість українців. За даними МЗС України, у 2011 р. в Таджикистані мешкало близько 3 тис. етнічних українців, переважно у Соґдійській області (міста Худжанд, Чкаловськ). Вони не мають

впливових структур самоорганізації та власних друкованих видань українською мовою. У 2001 р. фактично припинив свою діяльність Український рух відродження «Мрія», зареєстрований у 1996 р. як місцеве громадське об'єднання Соґдійської області Таджикистану (м. Худжанд).

Важливим напрямом співпраці в гуманітарній сфері стала допомога України Республіці Таджикистан під час стихійних лих, які достатньо часто виникають в цій гірській країні.

Згідно з угодою між міністерствами освіти України й Таджикистану, громадянам РТ щорічно виділяються державні квоти на навчання у ВНЗ України. У 2007–2011 рр. на навчання до України за рахунок державного бюджету України було направлено 35 студентів – громадян Таджикистану, у 2017–2019 рр. – по 20 студентів. У 2019 р. у 35 ВНЗ України навчалось близько 400 таджицьких студентів.

Чисельність таджицької діаспори в Україні, за переписом 2001 р., складає 45 тис. осіб.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Таджикистані протягом 2000–2013 рр. було включено: поселення IV–II тис. до н. е. Саразм із добре збереженими палацовими і культовими спорудами, громадськими та житловими будівлями, розташоване поблизу Пенджикента; Таджицький національний парк «Гори Паміру».

Також видатними об'єктами культурно-цивілізаційної спадщини у Таджикистані є: городище Тахті-Санґін (IV ст. до н. е.); мавзолей Амір Хамза Хазраті Подшох в кишлаку Чорку (X–XIX ст.); городище Байтудашта IV (VI–IV ст. до н. е.); палац правителя м. Хулбук (IX–XII ст.); мавзолей Ходжа Нашрона (XI–XII ст.); городище давнього міста Шахрістан (Кахкаха) (VI–IX ст.); Ґіссарська фортеця (XVII–XIX ст.) під Душанбе; Худжандська фортеця (VI–XVI ст.); мечеть Масджиди Джамі (XVI ст.) у Худжанді; городище давнього Пенджикента (V–VII ст.); мавзолей Мухаммада Башоро (XIV ст.); архітектурний комплекс Хазраті-Бобо (X–XIX ст.); медресе Кок-Гумбаз (XVI ст.) та історико-архітектурний комплекс «Хазраті Шох» (XVIII ст.) в Істаравшані; мавзолей Мір Саїда Алі Хамадоні (XIV–XVII ст.) в Кулябі; буддійський монастир Аджіна-Тепе (VI–VIII ст.) та мавзолей Ходжа Машад (XI–XII ст.) поблизу Курґан-Тюбе; археологічний комплекс Кофір-Кала поблизу Хороґа; Фанські гори із понад 30 озерами; високогірні озера Каракуль (380 км^2) та Сарез (80 км^2).

До таджицьких шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства ЮНЕСКО віднесла: музику шашмаком; мистецтво вишивання чакан; традиційну страву плов та її соціальний і культурний контекст. Спільно з іншими країнами: свято Новруз; традиція розповіді анекдотів про Ходжу Насреддіна.

Електронні джерела:

Сайт Президента Республіки Таджикистан: http://www.president.tj/

Сайт Маджлісі олі Республіки Таджикистан: https://majmilli.tj/

Централізований інтернет-ресурс з інформацією про державні послуги Таджикистану: https://egov.tj/

Сайт Міністерства іноземних справ Республіки Таджикистан: http://mfa.tj/

Сайт Агентства зі статистики при Президенті Республіки Таджикистан: https://egov.tj/site/statistics-tjk?lang=tg

Сайт Посольства Республіки Таджикистан в Україні: https://mfa.tj/uk/kiev
Сайт Посольства України в Республіці Таджикистан: https://tajikistan.mfa.gov.ua/ua

Література:

Гафуров Б. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая истории. – М., 1972. – 664 с.; Душанбе, 1989. – Т. 1. – 381 с., Т. 2. – 480 с.

История таджикского народа. – Душанбе, 1998. – Т. 1. – 751 с.; 1999. – Т. 2. – 791 с.; 2013. – Т. 3. – 580 с.; 2010. – Т. 4; 2004. – Т. 5. – 752 с.; 2011. – Т. 6. – 688 с.

Искандаров Б. И. Восточная Бухара и Памир во второй половине XIX в. – Душанбе, 1962. – Т. 1. – 356 с.; 1963. – Т. 2. – 352 с.

Бокиев О. Завоевание и присоединение Северного Таджикистана, Памира и Горного Бадахшана. – Душанбе, 1994. – 276 с.

Алимардонов, М. У. История образования Таджикской Советской Социалистической Республики: дис. … канд. ист. наук. – Душанбе, 2013. – 150 с.

Еськина О. К. История этнокультурных процессов в Таджикистане: Советский период: дис. … канд. ист. наук. – Душанбе, 2005. – 205 с.

Таджикистан в едином народнохозяйственном комплексе СССР / Отв. ред. *Р. К. Рахимов*. – Душанбе, 1988. – 341 с.

Бушков В. И., Микульский Д. В. «Таджикская революция» и гражданская война (1989–1994 гг.). – М., 1995. – 310 с.

Маликов К. К. Субэтнический конфликт в современном Таджикистане. – М., 2006. – 162 с.

Саидов З. Таджикистан: межгосударственные отношения в период становления внешней политики. – Душанбе, 2013. – 631 с.

Маликов М. Х. Энергетическая независимость Таджикистана: история, проблемы и перспективы. – Душанбе, 2013. – 392 с.

Бабаева Л. Я. Бедность и социальная политика государства в Республике Таджикистан. – Душанбе, 2008. – 233 с.

Бобохонов Р. С. Вопросы новой и новейшей истории Таджикистана. – М., 2016. – 538 с.

А. Ю. Мартинов

ТУРКМЕНІСТАН

Сучасна назва держави: Туркменістан (*туркм.* Türkmenistan).

Перша згадка про народ/країну у писемних джерелах. Етнонім туркмен/туркман/туркоман (trwkkm'n) вперше зустрічається у соґдійському документі початку VIII ст. (документ Б-1), знайденому в архіві соґдійського правителя Пенжикента Девештича у руїнах фортеці Калаі-Муґ на горі Муґ (Північний Таджикистан).

Цілком однозначно етнонім «туркмени» використовує Шамс ад-Дін аль-Мукаддасі (Аль-Макдісі) у своїй арабомовній роботі «Найкращий поділ для пізнання кліматів», укладеній близько 985 р., де один з параграфів називається «Гузи-туркмени на низинах Сир-Дар'ї».

У книзі Аль-Біруні «Мінералогія, або Книга зведень для пізнання коштовностей», написаній у 1038 р., подано трактування появи етноніму туркмени/туркмани: «За старих часів будь-який з тюрків-гузів, хто приймав іслам і змішувався з мусульманами, ставав тарджуманом (перекладачем) між тими й іншими, так що коли який-небудь гуз приймав іслам, гузи говорили: він став туркманом, а мусульмани говорили, що в їх число увійшов туркман, тобто схожий на тюрка».

Назва «Туркменістан» вперше згадується в укладеній Ду Ю в 766–801 рр. китайській енциклопедії «通典/Тундянь» («Комплексні установи») у якості однієї з назв Соґду в формі «T'ö-kti-möng / Те-ку-менґ».

Найдавніша згадка макротопоніма «Туркестан» міститься в паперовому документі соґдійською мовою 639 р. про продаж в рабство самаркандської дівчини, який був знайдений поблизу Турфана (Східний Туркестан): «…купив на базарі міста Чінанчканд в присутності народу… рабиню з дому Чав'як, народжену в Туркестані, на ім'я Авпач за 120 хороших дирхемів перського карбування». До цього ж часу відноситься й інформація з «Історії імператора Іраклія» вірменського історика Себеоса (поч. VII ст. – 661), який написав, що військо великого хакана «перейшло річку під назвою Вехрот [*Окс / Амудар'я*], яка бере початок в Туркестані», маючи на увазі землі Мавераннагру.

Назва «Туркестан» («Країна тюрків», *перс.*) неодноразово згадується у персомовній роботі Ґардізі «Перлина звісток», написаній

близько 1050 р., зокрема, вже під час опису Землі після всесвітнього потопу: «Оскільки область Туркестану була віддалена від населених земель, то їй дали назву Тюрк». Там само згадується й етнонім «туркмени» у тому ж розумінні, що і «тюрк»: «Коли емір Махмуд перейшов річку, емір Туса Абу-л-Харіс Арслан Джазіб прийшов до нього і сказав: «Навіщо ти привів цих туркменів у свою область? Це було помилкою». «Коли закінчився 418 [*1027*] р., люди Неси, Баверда і Ферави прийшли до палацу і скаржилися на неподобства з боку туркменів, на їх грабунки, які вони виробляли в тій країні».

Історик Газневідської держави Абу-ль-Фадль Байхакі у своїй персомовній «Історії Масуда», написаній у 1050-х рр., також використовує етнонім «туркмени» як синонім етноніма «тюрк».

Створення держави. У міфологізованій концепції туркменської історії, викладеній у книзі першого президента незалежного Туркменістану С. Ніязова «Рухнама» (2001), першими туркменськими державами названо Марґіану та Парфію.

Сучасна туркменська історіографія зараховує до перших туркменських держав Державу Ґектуркменів (Тюркський каганат, 552–603), Велику оґузтуркменську державу (Держава оґузьких ябґу, 766–1055), Сельджуцьку імперію (1037–1194), Кенеурґенчську державу (Держава Хорезмшахів, 1077–1231).

На території Туркменістану були столиці Парфянського царства (м. Ніса); Держави Тахірідів (м. Мерв); Сельджуцької імперії (м. Мерв); Держави Хорезмшахів (м. Урґенч / Кенеурґенч) та Хорезму (Хівинського ханства) (м. Урґенч / Кенеурґенч).

Перша власне туркменська національна держава була утворена 27.10.1924 р. під назвою: Туркменська Радянська Соціалістична Республіка.

Незалежність проголошено Верховною радою Туркменської РСР 27.10.1991 р. (від СРСР).

Історичні назви держави: Туркменська область Туркестанської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки у складі РРФСР (1921–1924); Туркменська автономна область Бухарської Народної Радянської Республіки (1923–1924); Туркменська автономна область Хорезмської Народної Радянської Республіки (1924); Туркменська Радянська Соціалістична Республіка (1924–1991); Туркменістан (з 1991).

Площа: 491,2 тис. км^2, що становить 81 % площі України. ¾ території країни займає пустеля Каракум.

Населення: 7 млн 57 тис. осіб (2022, перепис).

Очікувана тривалість життя при народженні: 82,3 р. (80,6 – чоловіки; 84 – жінки) (2023, Відділ статистки ООН).

Етнічний склад населення: туркмени – 86,7 %, узбеки – 9,1 %, росіяни – 1,6 % (2022, перепис).

Чисельність українців: 2566 осіб (2022, перепис).

Столиця: Ашгабат – 1 млн 30 тис. осіб. **Найбільші міста:** Туркменабад – 231 тис.; Дашоґуз – 201 тис., Мари – 167 тис., Балканабат – 123 тис. (2022, перепис).

Державна мова туркменська. Декларацією про утворення Туркменської Радянської Соціалістичної Республіки від 20.02.1925 р. туркменській мові, поряд з російською, декларативно було надано статус державної. Остаточно статус державної надано Законом Туркменської РСР «Про мову» від 24.05.1990 р.

З XIV ст. і до 1920-х рр. туркменська писемна мова використовувала арабську графіку, у 1928–1940 рр. – латинську графіку (яналіф), у 1940–1993 рр. – кириличну графіку.

У 1993 р. парламент схвалив указ президента про переведення туркменського алфавіту на латинську графіку. Формування туркменської літературної мови пов'язане з творчістю туркменського поета Махтумкулі (1724–1807).

Релігійний склад населення: мусульмани-суніти – 93,69 %, мусульмани-шиїти – 1,1 %, християни – 1,25 % (2025, World Religion Database).

Державний устрій: президентська республіка. **Глава держави** – президент. **Глава уряду** – голова Кабінету міністрів, яким є президент.

Вищий законодавчий орган: Міллі генгеш (Національна рада, двопалатний парламент, створений змінами до Конституції 2020), який складається з Халк маслахати (верхньої палати) та Меджлісу (нижньої палати). До того в країні існував однопалатний законодавчий орган – Меджліс (1992–2020), повноваження якого у 2003–2008 рр. були обмежені на користь Халк маслахати (Народної ради). Халк маслахати як вищий представницький орган діяв у країні в 1992–2008, 2017–2020 рр.

У 1991–1992 рр. вищий законодавчий орган мав назву Верховна рада Туркменістану, у 1938–1991 рр. – Верховна рада Туркменської РСР. У 1925-1938 рр. періодично скликались Всетуркменські з'їзди рад, які були вищими представницькими і державними органами Туркменської РСР.

Діюча Конституція Туркменістану прийнята 18.05.1992 р. (діє з поправками 1995, 1999, 2003, 2006, 2008, 2016, 2017, 2020). Перша туркменська конституція – Конституція Туркменської СРСР – була затверджена у 1927 р.

Статус у відносинах з ЄС: 25.05.1998 р. була підписана Угода про партнерство та налагодження співробітництва між Європейськими Спільнотами та їх державами-членами і Республікою Туркменістан. Станом на 2018 р. була ратифікована всіма членами ЄС, окрім самого ЄС.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: співзасновник СНД (1991, з 2005 – асоційований член); член ООН (1992); член ОБСЄ (з 1992); член Організації ісламського співробітництва (з 1992); член Організації економічного співробітництва (з 1992); член Руху неприєднання (1995).

Розмір ВВП на душу населення у 2023 р. (в поточних цінах), за даними ООН, складав 8132 дол. США; за даними МВФ – 12934 дол. США (70 місце в світі); за даними Світового банку – 9190 дол. США (76 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Перші мешканці з'явилися на території Туркменістану в часи мезоліту. Найдавніші поселення у Прикаспії датуються 10–12 тис. рр. до н. е.: гроти Джебел та Дам-Дам у гірському хребті Великий Балхан та печера Кайлю у Кубадаґському хребті. Мешканці цих поселень займалися мисливством, рибальством та збором дикорастучих злаків.

В неолітичну епоху, у VII–VI тис. до н. е., люди розселилися в усіх основних регіонах Туркменістану – передгір'ях Копетдаґу, в Каракумах, на Манґишлаці, вздовж річок Узбой та Амудар'я.

Південна, Прикопетдаґська, частина Туркменістану була північно-східною окраїною давніх хліборобських культур Близького Сходу, і тут раніше, ніж в інших частинах Центральної Азії, виникло хліборобство. Культурні види злакових (пшениця, ячмінь) відомі тут із VI тис., до н. е. Найдавніша хліборобська культура на території Туркменістану названа на честь неолітичного поселення Джейтун поблизу Ашгабата (VI–V тис. до н. е.).

Джейтунську культуру змінила енеолітична культура Аннау (V–II тис. до н. е.), носії якої вже освоїли мідноливарну справу та розвинули вирощування пшениці.

У 2300–1700 рр. до н. е. у басейні давньої дельти р. Мурґаб формується одна з цивілізацій доби бронзи (країна Марґіана/Моуру/Марґуш) з центрами у Ґонур-Депе, Намазґа-Тепе і Алтин-Депе, відома також як Бактрійсько-Марґіанський археологічний комплекс.

З III тис. до н. е. на території Південного Туркменістану існує традиція килимарства; у цей же період, очевидно, було виведено одну з найдавніших чистокровних порід верхових коней – ахалтекінський (туркменський) кінь.

До кінця I тис. до н. е. на півночі сучасного Туркменістану постійно, або регулярно, протікала річка Узбой (від Сарикамиської западини, яка наповнювалась водами Амудар'ї, до Каспійського моря), що сприяло розвитку скотарства у регіоні. Періоди маловоддя Узбою підштовхували кочівників північних степів до міграції на південь.

У VII–II ст. до н. е. на південь від Аральського моря жили іраномовні кочові народи, об'єднані етнонімом массагети; у Південно-Західному Туркменістані кочували дахи (західна група іраномовних племен саків). З V ст. до н. е. у Північному Туркменістані з'являється населення монголоїдного типу.

Хліборобські оази південного Туркменістану VII–VI ст. до н. е. перебували у складі різних держав: Марґіана (сучасний Східний Туркменістан) – у складі Бактрії; Парфія, включаючи Південний Туркменістан, і Гірканія (Південно-Західний Туркменістан) – у складі Мідії.

Після підкорення персами Кіра II Великого Мідії та Бактрії територія Туркменістану з середини VI ст. до н. е. входить у Державу Ахеменідів (Першу Перську імперію), з 329–327 рр. до н. е. до складу імперії Александра Македонського, а потім її наступниці – Держави Селевкідів (з 312 до н. е.).

За однією з вірогідних версій, саме на території Північного Туркменістану в битві з массагетами у 530 р. до н. е. загинув засновник Першої Перської імперії Кір Великий. За правління Александра Македонського Мерв був перейменований на Александрію Марґіанську, а навколо нього збудовано ще шість фортець. За Селевкідів Мерв стає Антіохією Марґіанською.

Першою державою з центром на території Туркменістану було Парфянське царство (250 до н. е. – 220-ті н. е.) зі столицею в м. Ніса. Військово-політичну основу Парфянського царства склали парни, одне з племен конфедерації дахів, які у 250 р. до н. е. захопили селевкідські сатрапії Парфія й Гірканія та заснували правлячу династію Парфянського царства – Аршакідів. Скориставшись ослабленням Держави Селевкідів, Аршакіди підкорили своєму впливу суміжні території Хорасану. Близько 115 р. до н. е. цар Парфії Мітрідат II Великий захоплює Мервську оазу та всю Марґіану.

Розбивши римські легіони у битві при Каррах у 53 р. до н. е., парфяни зупинили римську експансію на схід. Тисячі полонених римлян після битви під Каррами, розгрому римських гарнізонів у Сирії та Палестині у 40 р. до н. е. та невдалого парфянського походу Марка Антонія з 36 р. до н. е. були переселені у Марґіану.

З II ст. до н. е. Мерв стає кінцевим західним пунктом Великого шовкового шляху, куди привозили свої товари китайські купці. У другій половині I – першій половині VII ст. н. е. у Мерві існувала буддійська громада, яка мала свої культові споруди.

Окремою державою, поряд з Персією, Селевкідами та Парфією у IV ст. до н. е. – I ст. н. е., стає Хорезм. Наприкінці I ст. н. е. його землі,

вздовж Амудар'ї, входять до складу Кушанської імперії (I–IV ст. н. е.).

Анархія у Парфянському царстві призводить до влади нову династію та створення у 224 р. н. е. Імперії Сасанідів, частиною якої стає і територія Туркменістану. У середині V ст. територія Туркменістану була завойована союзом племен на чолі з ефталітами і була частиною Держави ефталітів. На початок VI ст. Сасаніди контролювали на території Туркменістану лише м. Ніса та Прикопетдаґське передгір'я.

У 560-х рр. Імперія Сасанідів та Тюркський каганат (552–603), у туркменській історіографії держава Ґектуркменів, спільними зусиллями розбили ефталітів, після чого, Сасаніди повернули територію Південного Туркменістану. При цьому ефталітське населення залишилось у прикаспійському Дехістані та у міжріччі Теджена і Мурґаба. З другої половини VI ст. тюрки почали поступово розселятись по території Туркменістану.

Розгромивши державу Сасанідів, араби у середині VII ст. почали підкорювати туркменські землі та включати їх до складу Арабського (Омеядського) халіфату. У першій половині 650-х рр. – Нісу, Мерв та Абівард. Останній сасанідський шах Єздигерд III загинув під Мервом у 651 р. У 670-х рр. – лівобережжя Амудар'ї з м. Амуль (Чарджуй) та Земм (Керкі). На початку VIII ст. – Хорезм та Дехістан.

Араби принесли в Туркменістан іслам, насаджуючи його насильно. До цього панівною релігією на території країни був зороастризм, невелика частина населення сповідувала християнство та буддизм.

У 747 р. населення Мервської оази на чолі з Абу Муслімом підняло повстання проти халіфату. У VIII ст. м. Мерв стає одним із центрів арабської книжної вченості. У 813–817 рр. при халіфі Мамуні Мерв став центром Аббасидського халіфату.

На півночі – північному сході Туркменістану продовжував існувати Хорезм, почергово визнаючи владу ефталітів, тюрків, Омеядів.

У IX ст. територія Південного Туркменістану перебувала у складі Держави Тахірідів (821–873), однією із столиць якої був Мерв, та Держави Саманідів (892–999). У 999–1040 рр. Південний Туркменістан став частиною Держави Газневідів. У 1017 р. Махмуд Газневі підкорив і Хорезм.

У VIII–IX ст. у північній частині території сучасного Туркменістану розселились народи, які входили до оґузької конфедерації (24 племені). Вони належали до монголоїдного типу, однак із часом він розмився, набувши європеоїдних рис. Основним заняттям оґузів у IX–X ст. було кочове скотарство. До цієї конфедерації увійшли і місцеві степові племена європеоїдного типу.

Після падіння Оґузької держави (Держава оґузьких ябґу, 766–1055) на р. Сирдар'я у середині XI ст. під ударами кипчаків та внаслідок відділення угруповання вождя оґузького племені киник Сельджука оґузи почали масово переселятись на територію сучасного Туркменістану, тюркізуючи та асимілюючи місцеве іраномовне населення.

В XI–XII ст. туркменські землі стали частиною Сельджуцької імперії (1037–1194). Важливу роль в етногенезі туркменів відіграла міграція оґузьких племен на чолі з Тоґрулбеком з династії Сельджукідів, з присирдар'їнських степів на захід.

У 1035 р. 10 тис. сельджуків як васали Газневідів оселились у Південному Туркменістані (Північному Хорасані) і за підтримки осілого населення регіону розпочали війну з Газневідами. У 1037 р. Тоґрул-бек проголосив себе султаном Хорасану (1037–1063). Після перемоги над газневідською армією у битві під Мервом (при Данданакані) 23–25.05.1040 р. сельджуки

встановили контроль над регіоном та почали подальшу експансію на захід і південь.

При Сельджукідах загального поширення набула ікта (умовне земельне володіння типу західноєвропейського феоду), яка стає спадковою, що сприяло становленню феодальної ієрархії. За часів правління сельджуцького султана Санджара (1118–1157) Мерв був одним із найбільших міст імперії. XI–XII ст. були часом значного економічного підйому Туркменістану.

У результаті походів сельджуків окремі племінні групи туркменів почали розселятися по Близькому Сходу, де вони створили декілька державних утворень. Найвідоміші – Кара-Коюнлу (1374–1468) та Ак-Коюнлу (1378–1503) на території сучасних Туреччини, Азербайджану, Іраку, Ірану.

Після смерті султана Санджара Держава Хорезмшахів (1077–1231) позбавляється васальної залежності від сельджуків і опановує територію Туркменістану. Столицею Хорезму в 1097–1212 рр. було місто Урґенч (Ґургандж) на півночі Туркменістану. Вся територія сучасного Туркменістану стала частиною Хорезму за правління хорезмшаха Ала ад-Дін Текеша (1172–1200), який приєднав Ахал, Мерв та Серахс.

На початку правління хорезмшаха Ала ад-Дін Мухаммеда II (1200–1220) війська Ґурідського султанату захоплюють туркменські міста Мерв, Абіверд, Серахс, Нісу та беруть у 1204 р. в облогу столицю Урґенч. За підтримки каракитаїв Мухаммед витісняє Ґурідів за межі Хорезму. Лише після розгрому каракитаїв у 1210 р. Мухаммеду вдається звільнитись від залежності щодо них.

У 1218 р. хорезмшах Мухаммед відхилив пропозицію Чингісхана про союз, після чого зміг відбити перший напад монголів. Однак у 1219 р. Держава Хорезмшахів, не наважившись на генеральну битву, зазнала нищівної монгольської навали, зокрема, були взяті штурмом і повністю зруйновані культурні центри країни – найбільше місто Хорасану Мерв у 1221 р. та, після семимісячної облоги, столиця Урґенч. Після цього територія Туркменістану стала частиною Монгольської імперії. Через непосильні податки й повинності та систематичні пограбування у регіоні розпочався занепад міст і землеробства.

Туркменістан надовго перетворюється на периферію сусідніх держав, Південний Туркменістан – Держави Хулагуїдів (Ільханат, 1256–1335), а Північний Туркменістан – Улусу Джучі, у 1225–1359 рр. Надалі туркменські землі (окрім північно-західних) після серії походів Тімура та його нащадків увійшли до складу Імперії Тімуридів (1370–1507).

У XIII–XIV ст. Балхани, Манґишлак, Узбой стають прихистком для втікачів від монгольських погромів та феодальних тягот. Окрім цього, у 1370-х рр. частина туркменів-салирів переселилась на територію Китаю (зараз це в основному провінція Цінхай).

У XIV–XVI ст. тут, у Західному та Північно-Західному Туркменістані, сформувався й існував наймогутніший на той час різноетнічний племінний союз на чолі з оґузьким племенем салирів.

Після розпаду Імперії Тімуридів під ударами узбеків на чолі з Мухаммедом Шейбані Хорасан і Хорезм на деякий час стали частиною узбецької держави Бухарське ханство (1500–1785; Бухарський емірат у 1785–1920 рр.). Упродовж всього XVI ст. Бухара вела запеклу боротьбу за ці землі з Сефевідським Іраном (Сефевідською імперією). Надалі бухарські війська двічі захоплювали територію майже всього Туркменістану в 1530-х та 1590-х рр., але були змушені відступати.

У ході цієї боротьби виникає інша узбецька держава – Хорезм (Хівинське ханство, 1511–1920), до складу якої входить уся територія

сучасного Туркменістану, окрім лівобережжя Амудар'ї з містами Чарджуй та Керкі, які залишаються за Бухарою. Першопочатково, у 1511–1598 рр., столицею Хівинського ханства було м. Урґенч, поки Амудар'я не відступила від міста і столицю не перенесли у м. Хіва.

У 1598–1601 рр. Південний Туркменістан з містами Мерв, Ніса був завойований шахом Аббасом і увійшов до складу Сефевідської імперії. Впродовж усього XVII ст. Бухара безуспішно намагалась опанувати Південним Туркменістаном.

Після того як наприкінці XVI ст. Амудар'я перестала наповнювати Сарикамиш, і р. Узбой у черговий раз перетворилась на низку солоних озер, салирський племінний союз розпався на п'ять крупних племен: салири, сарики, ерсаринці (ерсари), йомуди та текінці (теке).

Більшість туркменських племен із Манґишлаку, Балханських гір, Каракумів упродовж XVII–XVIII ст. почали масово переселятись в оази південного Туркменістану та на схід – у Хіву і Бухару. На півночі залишились лише йомуди, розселившись уздовж Каспійського моря, до кордонів Ірану. Відхід інших племен на південь посилив також плем'я човдурів. Окрім того, на рубежі XVII–XVIII ст. частина човдурів Манґишлаку під тиском калмиків та хівинців перейшла під російське підданство і переселилася на Північний Кавказ та у дельту р. Волґа (ставропольські та астраханські туркмени).

Салири у XVIII ст. переселились спочатку в Хівинське ханство, а потім у долину Амудар'ї в Бухарському ханстві. Частина з них далі перекочувала на південь у Серахську оазу. Сарики у XVII–XVIII ст. жили у Хівинському ханстві, з кінця XVIII ст. більшість їх осіла у Південно-Східному Туркменістані – у Пендинській та Іолотанській оазах. Ерсаринці з XVII ст. почали переселятись на лівобережжя Амудар'ї у межах Бухарського ханства та до Північного Афганістану, де й осіли.

Під час переселення на південь у XVIII ст. текінці, які зайняли Ахальську, Тедженську та Мурґабську (Мервську) оази, проявляли особливу активність в асиміляції, або витіснені слабших туркменських племен. Частина витіснених текінцями туркменських племен пішла ще південніше – в Іран, інші – на північ, у Хівинське ханство.

Процес переселення на південь і осідання там тривав до початку XIX ст. і привів до нового злиття північних степових племен з осілими хліборобськими племенами Північного Хорасану, що започаткувало формування туркменів як окремого народу. Окрім того, населення Південного Туркменістану активно поповнювалось вихідцями з Ірану та Афганістану.

З XVIII ст. розпочався масовий перехід туркменів до землеробства.

У цей період більшість туркменів жила родоплемінним устроєм та вела напівкочовий спосіб життя, поєднуючи заняття хліборобством на зрошуваних землях зі скотарством. Нерідко одна частина родини кочувала з худобою, а інша жила осіло, обробляючи землю і оберігаючи посіви. Хліборобством найчастіше займалися бідніші члени роду.

Суспільний лад туркменів цього періоду можна визначити як патріархально-феодальний, де провідна роль належала військово-феодальній знаті. Тривалий час у туркменських племенах зберігалося безліч архаїчних соціальних інститутів. Зокрема, до 80-х рр. XIX ст. в них існувало патріархальне рабство.

У 1740 р. більша частина території Туркменістану була захоплена іранським Надиршахом. За цих обставин частина туркменів, які не підкорилися, пішли на Манґишлак, у прикаспійські степи і в Хорезм. Переслідуючи туркменські племена, Надир-шах зустрічав

їх завзятий опір, і у відповідь жорстоко розправлявся з ними. Боротьба туркменів не припинялася аж до 1747 р., коли Надир-шаха було вбито і його держава швидко розпалася, а туркменські племена, які тимчасово пішли на північ, повернулися у Південний Туркменістан.

До кінця XVII ст. найпотужнішими туркменськими племенами були салири та ерсари, які проживали на півночі країни, однак з початку XVIII ст. першість переходить до текінців та йомудів. У 1760–1770-х рр. йомуди захопили владу у Хіві, однак у 1780-х рр. узбеки повертають собі контроль над Хівою. Туркмени також проживали у деяких районах сучасних Ірану й Афганістану.

У 1820–1830-х рр. більшість території Південного Туркменістану переходить під контроль Хіви, перси також роблять на ці землі неодноразові походи. У середині XIX ст. туркмени півдня повстають проти влади Хіви. У 1855 р. текінці розбивають війська хівинського хана під Серахсом, також у 1855–1856 рр. відбувається антифеодальне повстання туркменів Хорезму. У результаті цих подій Хіва втрачає владу над Південним Туркменістаном.

Водночас у 1850-х рр. перси активізують спроби встановити контроль над регіоном. У 1853 р. вони атакують Ахал, у 1856 р. захоплюють Мерв. Після розгрому в 1861 р. перської армії під Мервом текінці станом на 1880-ті рр. стають домінуючою політичною силою у Південному Туркменістані.

Друга половина XIX ст. стала новим періодом в історії Туркменістану і пов'язана вона була із приєднанням краю до Російської імперії.

Першими до складу Російської імперії потрапили туркмени Бухарського ханства після визнання останнім у 1868 р. васальної залежності від Росії. Початок завоювання Західного Туркменістану російськими військами припадає на 1869 р., коли загін російських військ висадився на узбережжі Каспійського моря та заклав на території йомудів укріплення – майбутнє м. Красноводськ.

Після захоплення російськими військами у 1873 р. Хівинського ханства розпочалися розправи над туркменським населенням та стихійні повстання у відповідь, найбільше – у 1876 р.

Особливо затятий опір російській армії чинили туркмени-теке. У 1879 р. вони розбили і змусили відступити російську армію під час першої спроби взяти штурмом фортецю текінців Ґьок-Тепе. Лише з другої спроби, після тривалої облоги та потужних артобстрілів, 12.01.1881 р. російські війська під командуванням генерала М. Скобелєва підкорили Ґьок-Тепе, а 18.01.1881 р. – аул Ашгабат.

01.01.1884 р. російське підданство добровільно прийняли мервські (марийські) текінці, за ними жителі Іолотанської та Тедженської оаз. Приєднання території Туркменістану до Росії завершилось у 1885 р., після встановлення росіянами контролю над Пендинською оазою (зараз м. Кушка) та підписання у Лондоні договору з Великобританією про демаркацію кордону з Афганістаном (1887).

З 1881 р. територія Туркменістану була включена до складу Російської імперії як Закаспійська область (у 1897–1917 рр. у складі Туркестанського генерал-губернаторства) з центром в Ашгабаті, що закріпило гегемонію текінців, оскільки центр керування краєм тепер був на їх території.

Після приєднання до Росії Туркменістан почав втягуватися в економічну систему російського капіталізму. Зокрема, у 1880–1885 рр. по території Туркменістану була проведена від м. Красноводська до м. Чарджоу Закаспійська залізниця. З 1890 р., за наказом російської адміністрації, у Мервському повіті почали

вирощувати американську бавовну; відновлювалися старі та будувалися нові іригаційні споруди.

Вздовж залізниці почали виникати міські поселення європейського типу, що згодом ставали містами, в яких в основному проживали вихідці з Росії, Кавказу та Ірану. У 1892 р. у м. Мари почали працювати два бавовноочисних заводи. Станом на 1914 р. у Закаспійській обл. їх вже було 15, а також 56 маслобійних, 9 миловарних заводів, 12 електростанцій. У 1913 р. в Закаспійській обл. добувалось 13 млн пудів нафти. У туркменській частині Бухарського емірату діяло 10 бавовноочисних заводів, у Хівинському ханстві – два.

У 1897 р. на території сучасного Туркменістану була відкрита перша російсько-туземна школа, яка давала початкову освіту; станом на 1911 р. таких шкіл було 11 (навчався 151 учень).

Входження Туркменістану до складу Росії привело до кардинальних змін соціального укладу життя туркменів. У Закаспійській області російська адміністрація спромоглася припинити міжусобні війни між племенами і напади з метою пограбування, було ліквідовано рабство. Туркмени перебували в царській Росії у статусі інородців, а їх родова знать не входила до лав російського дворянства. Відповідно, в регіоні не проводилась політика насадження православ'я та російської мови.

У нових соціально-економічних умовах общинну земельну власність, що раніше захищалася адатом, почала витісняти приватна власність. Родові старійшини і хани, які захоплювали общинні землі, ставали також фактичними розпорядниками води, що зрошувала ці землі. Таким чином на початок XX ст. у суспільному ладі туркменів, який залишався в основному патріархально-феодальним, з'явилися елементи капіталізму, особливо у південних Ашгабатському та Мервському повітах.

Радянська влада офіційно була проголошена на території Туркменістану 02(15)12.1917 р. на IV з'їзді Рад Закаспійської області. 30.04.1918 р. на V з'їзді Рад Туркестанського краю, що відбувся в Ташкенті, було утворено Туркестанську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (ТАРСР у складі РРФСР) до якої увійшла основна частина території Туркменістану (Закаспійська обл., з 1921 – Туркменська обл.).

Однак радянська влада тут проіснувала недовго. В липні 1918 р. білогвардійці та есери організували антибільшовицьке повстання й захопили владу в Туркменістані. 23.07.1918 р. есери проголосили утворення Закаспійської республіки, яку підтримували британські війська, що їх у серпні було введено до країни. Прибулі з Росії більшовицькі війська розбили це державне утворення і в липні 1919 р. зайняли Ашгабат, а в лютому 1920 р. – Красноводськ. Британські війська залишили Туркестан.

У листопаді 1919 р. РСЧА завоювала Хіву, у вересні 1920 р. – Бухару, де були утворені Хорезмська і Бухарська Народні Радянські Республіки. Третину їх населення становили туркмени.

У результаті національно-державного розмежування Середньої Азії з туркменських областей ТАРСР, ХНРР та БНРР 27.10.1924 р. була утворена Туркменська Радянська Соціалістична Республіка. У лютому 1925 р., водночас із І з'їздом Комуністичної партії Туркменістану, відбувся І Всетуркменський з'їзд Рад, що ухвалив постанову про добровільне входження Туркменської РСР до складу СРСР. 12.05.1925 р. Туркменська РСР ввійшла до складу СРСР.

Таким чином вперше була створена єдина туркменська національна держава, що стало

найважливішим чинником формування туркменської нації. Початок процесу формування загальнотуркменської свідомості відноситься до перших десятиліть XX ст. Про єдину туркменську націю можна говорити з 1940-х рр.

Станом на 1914 р. чисельність туркменів у кордонах сучасного Туркменістану оцінювалась у близько 640 тис. осіб; за даними перепису 1926/1927 р., складала 720 тис. Станом на 1989 р. чисельність туркменів в Туркменській РСР зросла до 2,6 млн, а частка у населенні республіки до 80 %.

У 1925–1927 рр. в Туркменістані радянська влада провела земельно-водну реформу, наділивши селян землею і водою, розпочала боротьбу з неписьменністю, а також секуляризацію, в результаті якої було закрито близько 500 мечетей. Усуспільнення земель, худоби, знарядь сільськогосподарської праці підірвало спосіб життя туркменів-кочівників, до яких на 1930 р. належало 30 % населення республіки.

Колективізація на початку 1930-х рр. спричинила збройний опір радянській владі з боку туркменських повстанців-моджахедів (басмачів), який активно тривав до середини 1930-х рр., а епізодично – до 1941 р. Сама колективізація супроводжувалась розширенням посівів основної експортної культури – бавовника. Станом на 1935 р. радянська влада змогла об'єднати у колгоспи понад 70 % усіх селянських господарств республіки і певною мірою змінити місцевий уклад життя.

До республіки спрямовувалися партійні і радянські кадри з європейської частини СРСР, а також вчителі, лікарі, інженери, представники інших спеціальностей. Радянській владі у сфері освіти вдалося досягти успіхів у підвищенні грамотності і рівня освіти широкого загалу населення Туркменістану.

Важливими кроками у розвитку культури Туркменістану стало створення студії художніх та документальних фільмів «Туркменфільм» (1926), Туркменського театру драми ім. Молланепеса (1929) і Туркменського театру опери та балету ім. Махтумкулі (1941).

У 1925 р. в Туркменській РСР діяло 74 промислових підприємства, у 1937 р. – 294. У 1933 р. поблизу Небітдаґа (зараз Балканабат) були відкриті потужні нафтові поклади.

Під час Другої світової війни Туркменська РСР забезпечила тилову підтримку радянських військових частин у Північному Ірані. На фронт були мобілізовані близько 300 тис. жителів Туркменської РСР, з яких 86 тис. не повернулися з війни. 78 вихідців із Туркменістану отримали звання Героя Радянського Союзу.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Після Другої світової війни Туркменістан розвивався у рамках СРСР та парадигми соціалістичного інтернаціоналізму, йому були притаманні характерні риси типової радянської республіки.

Найвищим законодавчим органом державної влади Туркменської РСР була однопалатна Верховна рада, депутати якої, після обов'язкового схвалення керівництвом Комуністичної партії Туркменії, обиралися на безальтернативній основі на 4 роки (з 1979 – на 5 років). Верховна рада не була постійно діючим органом, її депутати збиралися на сесії, які тривали по декілька днів 2-3 рази на рік. Для ведення повсякденної адміністративної роботи Верховна рада обирала Президію, яка номінально виконувала функції колективного очільника республіки. Найвищим розпорядчим і виконавчим органом державної влади була Рада міністрів республіки.

Стабільність радянської політичної системи в Туркменістані підтримувалася системою стримування і противаг стосовно існуючих тут етнорегіональних груп. Формуючи цю

систему, керівництво СРСР ставило за мету не дати місцевим регіональним групам вступити у відкритий конфлікт між собою і одночасно дозволити кожній з них поперемінно перебувати при владі, достатньо міцно утримувати владу. Фактично, цією політикою радянське керівництво сприяло збереженню етнорегіонального характеру політичної системи в Туркменістані.

Регіонально-кланові зв'язки в Туркменістані склалися історично і засновані були переважно на земляцькій єдності. Слід виділити п'ять великих локальних субетнічних кланових угруповань республіки, зокрема: народи теке (текінці), що переважають у центральній частині (у тому числі й Ашгабаті), йомуди (ємуди) – у західній, салири і сарики – у південних, прикордонних з Афганістаном районах, ерсари – вздовж середньої й верхньої течії Амудар'ї, і човдури – які населяють Дашоґузький і північ Лебапського велаятів.

До 1947 р. в республіці при владі в основному перебували представники столичної групи – текінців, оскільки столиця, м. Ашгабат, знаходиться на їхній історичній території. Однак першим секретарем Комуністичної партії Туркменістану завжди обиралася прислана з Москви людина, яка не належала до жодної з корінних етнічних груп.

Першим туркменом на посаді першого секретаря став представник текінського клану Шаджа Батиров (1947–1951). Надалі московське керівництво дотримувалось у Туркменістані практики заміни «керівних груп». Така система була реорганізованим варіантом традиційної азіатської державності, адаптованої для переходу її населення в режим осілого життя, що функціонувала в рамках радянської політичної системи.

Таким чином під наглядом Москви забезпечувалася більш-менш регулярна ротація кадрів. Так, у 1951–1958 рр. республікою керував алілі Сухан Бабаєв, його замінив представник марийських текінців Джума Караєв (1958–1960). У 1960–1969 рр. республікою керував представник йомудів Балиш Овезов, а після нього Мухамедназар Гапуров (1969–1985) – представник ерсарів.

У 1951 р. на базі Туркменського філіалу АН СРСР було створено Академію наук Туркменської РСР. Станом на 1991 р. кількість студентів у дев'яти ВНЗ республіки досягла 41,8 тис. осіб, хоча середня кількість студентів на 10 тис. осіб була однією із найнижчих у СРСР.

Будівництво значної кількості промислових підприємств у повоєнний час спричинило значний наплив до Туркменістану інонаціональних російськомовних кадрів робітників та службовців, при тому, що у республіці був надлишок власної робочої сили. Російськомовні спеціалісти, у порівнянні з місцевими, мали пріоритетне право на отримання житла та престижної роботи, що, в результаті, посилювало соціальне та національне напруження в туркменському суспільстві.

На початок 80-х рр. XX ст. в республіці склалася стійка владна система, що поєднувала в собі елементи переважно регіонально-етнічного управління в областях і єдиного республіканського керівництва на груповій основі. Лідери етнорелігійних спільнот, з одного боку, керували справами у «своїх» областях, з іншого – мали представників у республіканських органах влади.

Упродовж 1951–1985 рр. представники найбільшої етнорегіональної групи – текінців – не могли міцно закріпитися в партійному керівництві Туркменської РСР і на інших ключових номенклатурних посадах. Ситуація змінилася з появою Сапармурата Ніязова, який у березні 1985 р. був призначений на посаду голови Ради міністрів Туркменської РСР, у грудні 1985 р. очолив Компартію

Туркменістану, у січні 1990 р. був обраний головою Верховної ради республіки, а в жовтні 1990 р., в результаті проведених безальтернативних виборів, став її президентом (за – 98,3 %).

Наявністю механізму кланової ротації у владі пояснюється те, що в період горбачовської перебудови у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. сформований в середовищі туркменської інтелігенції рух за незалежність Туркменістану був менш численним та радикальним у порівнянні з національним рухами інших центральноазійських республік. У вересні 1989 р. він організаційно оформився під назвою «Агзибірлік» («Єдність», Н. Нурмамедов, Б. Гоклен, А. Вельсапар та ін.). Рух не мав яскраво вираженої антирадянської спрямованості і закликав до демократичних реформ та мовно-культурного відродження.

У березні 1991 р. на референдумі більшість населення Туркменської РСР проголосувала за збереження СРСР (за – 97,9 %, найвищий результат серед дев'яти республік, де референдум проводився), хоча ще в 1990 р. з ініціативи С. Ніязова Верховна рада республіки прийняла декларацію про державну самостійність Туркменістану. У серпні 1991 р. С. Ніязов спочатку підтримав дії ГКЧП, але після його поразки прискорив процес суверенізації Туркменістану. На референдумі 26.10.1991 р. більшість населення (за – 94,06 %) проголосувала за незалежність, після чого 27.10.1991 р. було прийнято Декларацію про державну незалежність Туркменістану.

18.05.1992 р. Верховна рада Туркменістану прийняла нову конституцію, що передбачала президентську форму правління. Очільником держави і виконавчої влади у Туркменістані є президент, який очолює і уряд країни. 21.06.1992 р. С. Ніязова було обрано президентом країни на безальтернативній основі (за – 99,5 %). На референдумі 1994 р. президентські повноваження С. Ніязова були продовжені, що призвело до скасування в Туркменістані чергових президентських виборів, запланованих на 1997 р.

До початку 1993 р. влада знищила майже всі залишки внутрішньої опозиції на чолі з «Агзибірлік». З 1992 р. її лідером став перший міністр закордонних справ Туркменістану А. Кулієв, який вийшов з уряду на знак протесту проти політики Ніязова та заснував у Москві Фонд «Туркменістан».

Дедалі більше насаджуваний культ особи С. Ніязова призвів до активізації протестного руху, який найбільше проявив себе у демонстрації, що пройшла в Ашгабаті в липні 1995 р., на якій лунали заклики до проведення в країні чергових президентських виборів. У відповідь влада заарештувала багатьох політичних опонентів С. Ніязова. Більшість з них були або засуджені, або зникли, або емігрували з країни.

На парламентських виборах 1994 р. усі 50 місць у Меджлісі зайняли представники правлячої Демократичної партії Туркменістану (ДПТ, спадкоємиця Комуністичної партії Туркменської РСР), єдиної зареєстрованої на той час партії у Туркменістані на чолі з С. Ніязовим.

У 1999 р. вищий представницький орган Туркменістану – Халк маслахати – прийняв конституційні поправки стосовно надання С. Ніязову президентських повноважень без обмеження термінів, що означало його довічне президентство. Відповідно – до смерті Ніязова президентські вибори в країні не проводились. У 2001 р. Гуманітарна асоціація туркменів світу запропонувала присвоїти першому президенту титул Бейік (Великий).

З перших років незалежності в Туркменістані почав формуватися культ особи С. Ніязова, якому Меджліс згодом офіційно присвоїв

титул Туркменбаші, що означає «батько всіх туркменів». Цей культ прийняв крайні форми: на честь президента на Туркменбаші були перейменовані місто Красноводськ, найвища вершина країни Айрібаба, місяць року (січень), вулиці, школи тощо. В Ашгабаті було побудовано гігантську позолочену статую С. Ніязова, а об'єктом культу стала написана ним і видана в 2001 р. «Рухнама» («Книга духу»).

Трактування історії туркменського народу в «Рухнамі» було спрямоване на прискорення процесу консолідації туркменів у єдину націю, усвідомлення ними своєї спільної національної ідентичності, хоча й носило явно тенденційний та заідеологізований характер. Зокрема, С. Ніязов у своїх публічних виступах ототожнював тюрків і туркменів, підкреслював, що туркмени за свою п'ятитисячолітню історію збудували понад сімдесят держав, що вони є прямими нащадками найдавніших світових цивілізацій, що вони тричі завойовували більшу частину світу.

У 2001 р. «Рухнама» була схвалена на спільному засіданні Державної ради старійшин Туркменістану, Халк маслахати і загальнонаціонального руху «Галкиниш» («Відродження») в якості «священної настільної книги народу», і з тих пір, по 2013 р. включно, її вивчали у всіх туркменських школах.

Президентство С. Ніязова ознаменувалось прийняттям низки неординарних рішень. У 1993 р. для населення було запроваджено безкоштовний газ, воду, електроенергію та сіль. У 1998 р. було ліквідовано Академію наук Туркменістану (відновлена в 2009). У 2001 р. було ліквідовано Туркменський театр опери і балету як чужий національним традиціям туркменського народу та запроваджено на державному рівні платню (калим) у розмірі 50 тис. дол. США для шлюбу з іноземцем. У 2002 р. – введено туркменський календар, у якому всі 12 місяців та всі 7 днів тижня були перейменовані (скасовано у 2008). У 2003 р. запроваджено систему прийому до ВНЗ лише за наявності дворічного трудового стажу, що привело до суттєвого зменшення кількості абітурієнтів та студентів. У 2004 р. було звільнено 15 тис. середніх та молодших медичних працівників. У 2006 р. були скасовані пенсії для колишніх колгоспників, інвалідів та деяких інших категорій населення.

В період правління Ніязова набула подальшого розвитку етно-регіональна система управління державою. Сам очільник держави спирався на підтримку клану теке, однак згодом, з метою уникнення монополії на владу в руках однієї етнорегіональної групи, він залучав до управління державою представників інших груп. Це привело до постійного протиборства текінців з найбільш сильними периферійними етнорегіональними групами йомудів і марийців.

На парламентських виборах 1999, 2004 рр. усі 50 місць безальтернативно здобула єдина легальна партія країни ДПТ, на виборах 2008 р. ДПТ отримала усі 125 місць.

З 1999 р. опозиції офіційно було заборонено брати участь у виборах, однак у 2001 р. в Туркменістані виник сплеск опозиційної активності, пов'язаний із переходом декількох урядовців в опозицію. Зокрема, посол Туркменістану в КНР Б. Шіхмурадов виступив з викривальними заявами, звинувачуючи режим Ніязова в нелегальній торгівлі зброєю, наркоторгівлі та контрабанді. Під час президентства С. Ніязова корупція практично була легалізована на всіх рівнях державного управління, оскільки відповідала наявному типу політичної культури населення, яке у своїй більшості її толерує.

Після цього 30.12.2002 р. було ухвалено закон «Про зраду Батьківщині», відповідно до якого участь кандидатів від опозиції

у виборах будь-якого рівня на території Туркменістану стала неможлива навіть теоретично, оскільки «сіяння сумнівів у внутрішній і зовнішній політиці президента Туркменістану Великого Сапармурата Туркменбаші» почала переслідуватись у кримінальному порядку.

Після смерті С. Ніязова у 2006 р. другим президентом Туркменістану став представник теке Ґурбанґули Бердимухамедов. На президентських виборах 2007 р. його кандидатуру підтримало 89,23 % виборців. Після приходу до влади Ґ. Бердимухамедова основна влада знову перейшла до текінців, які обіймають майже три чверті посад державних чиновників та складають 90 % силовиків. Правляча верхівка Туркменістану функціонує в рамках суворої ієрархії, де пріоритетними є особиста відданість президенту та спільність походження.

Новий президент поступово скасував більшість нововведень Туркменбаші і культ його особистості, проведено ряд реформ (шкільна і вища освіта повернулися до попередніх стандартів, принаймні в частині тривалості навчання; повернуто виплату пенсій; у 2013 р. було дозволено приватизувати житло тощо). Завдяки цим заходам авторитарний режим в Туркменістані був певною мірою лібералізований.

До 2012 р. у Туркменістані офіційно була однопартійна система. У 2012 р. в країні була офіційно зареєстрована друга політична партія – Партія промисловців і підприємців Туркменістану, як вважає ряд оглядачів, для імітації багатопартійної системи.

На перших формально багатопартійних парламентських виборах 2013 р. ДПТ отримала 47 місць із 125, ППТ – 14, Організація профспілок Туркменістану – 33, Союз жінок Туркменістану – 16, Молодіжна організація Туркменістану – 8, самовисуванці – 7. На парламентських виборах 2018 р. ДПТ отримала 55 місць, ППТ – 11, створена у 2014 р. Аграрна партія Туркменістану – 11, самовисуванці – 48.

Найважче новій владі було скасувати безкоштовні комунальні тарифи. Спочатку, з 2017 р., через нібито зростання доходів населення та необхідність збереження природних ресурсів країни, було встановлено ліміти на використання природного газу, електроенергії, води, на комунальні та автотранспортні послуги, все, що йшло понад ліміти, мало оплачуватись, а з 2019 р. безкоштовне надання населенню природного газу, води, електроенергії, солі скасовувалось, натомість на всі комунальні послуги вводились «пільгові ціни».

Однак і Ґ. Бердимухамедов, з метою закріплення за собою статусу нового батька нації, запровадив у 2008–2014 рр. безкоштовне надання власникам легкових автомобілів 120 л бензину на місяць.

У країні сформувався культ особи другого президента. У 2010 р. Ґ. Бердимухамедов отримав офіційний титул «Аркадаґ» (Покровитель), у 2015 р. в Ашгабаті було встановлено монумент «Аркадаґ» – прижиттєвий кінний пам'ятник Бердимухамедову.

На президентських виборах 2012 р. за Ґ. Бердимухамедова проголосувало 97,14 % виборців, у 2017 р. – 97,69 %.

Туркменістан є єдиною країною пострадянського простору, яка офіційно набула зовнішньополітичного статусу постійного нейтралітету. На прохання Туркменістану Генеральна Асамблея ООН 12.12.1995 р. ухвалила резолюцію «Постійний нейтралітет Туркменістану», після чого, у той же день, Халк маслахати ухвалює Конституційний закон «Про постійний нейтралітет Туркменістану». Відповідно, Туркменістан послідовно ухилявся від участі в усіх пострадянських та субрегіональних інтеграційних форматах: ЄврАзЕС,

ОДКБ, ШОС, ЄЕП, ЄАЕС. Фактично, пострадянський Туркменістан проводить ізоляціоністську політику.

У 1999 р. Туркменістан залишили останні російські прикордонники, які з початку 1990-х рр. охороняли кордон з Іраном та Афганістаном.

На початку 1990-х рр. за кордонами Туркменістану проживало (оціночно): в Ірані – 1,5–3 млн туркменів; в Афганістані – 1–2 млн; в Іраку – 1,2-3 млн; у Сирії – 1–3 млн; у Туреччині – 0,5 млн.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

В 1948 р. у Туркменістані відбувся руйнівний Ашгабатський землетрус, під час якого було повністю зруйновано понад 30 поселень і загинуло щонайменше 40 тис. осіб.

Протягом радянського періоду Туркменська РСР була джерелом сировини, насамперед бавовни й енергоносіїв. Розвиток її економіки як союзної республіки відбувався динамічно у 1950-ті рр. та бурхливо – протягом 1960–1970-х рр. Провідними галузями промисловості були: енергетика, газова, нафтова, хімічна та переробна.

У 1959 р. у центрі Каракумів було знайдено великі поклади нафти, у 1960-х – газу. З 1967 р. туркменський газ почав подаватись у центральні райони СРСР по газопроводу «Центральна Азія – Центр». У 1970 р. у Туркменістані вже добувалось 14,4 млн тонн нафти та 13 млрд м^3 газу (у 1990 р. – 87,8 млрд м^3, що становило 10,8 % загальносоюзного видобутку).

Нафтопереробна та нафтохімічна промисловість почала розвиватися після введення в експлуатацію Красноводського нафтопереробного заводу (1946–1950) та Челекенського заводу технічного вуглецю (1972).

Велике значення для розвитку сільського господарства Туркменістану має найбільший у світі Каракумський канал завдовжки 1,4 тис. км (через м. Мари, Ашгабат, аж до м. Балканабат на заході країни), який будувався впродовж 1954–1988 рр. і перерозподілив води Амудар'ї (щорічно 13 млрд м^3), що дозволило збільшити площу зрошувальних земель до 850 тис. га.

Землеробство в Туркменістані зосереджується в основному в оазах і передгір'ях. Серед галузей сільського господарства переважало бавовництво (тонковолокнистий бавовник). Валовий збір бавовни-сирцю в 1960–1980-х рр. збільшився з 0,36 до 1,3 млн тонн.

Розпад СРСР негативно вплинув на розвиток економіки країни. У 1994 р. інфляція перевищила 2400 %, а ВНП скоротився на 50 %. Тільки у 1995 р. уряд розпочав проведення поміркованих реформ з перебудови й розвитку економіки. У результаті рівень інфляції знизився до 100 % на рік, але спад економіки тільки уповільнився. На кінець XX ст. у республіці було проведено обмежену приватизацію, в основному у сфері послуг. Промисловість, сільське господарство, енергетичний сектор, транспорт і комунікації перебувають у державній власності.

Подальший економічний розвиток країни пов'язаний з освоєнням багатющих запасів корисних копалин, що мають важливе значення для світової економіки. Вуглеводневі запаси Туркменістану (враховуючи прилеглі до нього ділянки дна Каспійського моря) оцінюються 20,8 млрд тонн нафти і 50,3 трлн м^3 газу. Станом на 2018 р. країна добувала на рік 80 млрд м^3 газу.

У радянський період єдиним маршрутом постачання туркменського газу в Росію і Європу була трубопровідна система «Середня Азія – Центр». До світової економічної кризи 2008 р. Росія була основним покупцем туркменського природного газу. Тоді Туркменістан постачав до Росії близько 50 млрд м^3

природного газу на рік. Криза зменшила ці обсяги до 4 млрд м^3 у 2015 р.

Великі запаси вуглеводнів дозволили незалежному Туркменістану реалізувати багатоваріантну схему їх експорту на міжнародні ринки. Зокрема, китайська сторона фінансувала будівництво великого газогону «Туркменістан – Узбекистан – Казахстан – Китай». Перша нитка газопроводу «Туркменістан – Китай» запрацювала у грудні 2009 р., третя – у 2014 р. Згідно з 30-річним контрактом, укладеним у 2009 р., до КНР постачатиметься до 40 млрд м^3 щороку. Іншим реалізованим проектом є газогон до Ірану (дві гілки, збудовані у 1997 та 2010 рр. загальною потужністю 14–20 млрд м^3 газу).

З 2015 р. розпочалась реалізація проекту ТАПІ («Туркменістан – Афганістан – Пакистан – Індія»), фактично Трансафганського газопроводу від туркменського газового родовища «Галкиниш», через афганські міста Герат і Кандагар, і далі, до пакистансько-індійського кордону (проектна потужність 33 млрд м^3 газу). Також Туркменістан планує через Транскаспійський трубопровід постачати 30 млрд м^3 газу в країни ЄС, але реалізації цього проекту активно протидіє Росія. Переговори стосовно цього проекту в різних форматах ідуть з 1999 р.

Використовуючи свій статус одного з найбільш крупних експортерів енергоносіїв на світовий ринок, керівництво Туркменістану проводить «багатовекторну» зовнішню політику, яка дозволяє залучати в розвиток економіки країни значні інвестиції та кредити.

Станом на 2016 р. найбільшим кредитором Туркменістану є КНР, яка надала Ашгабату кредитів на суму понад 12,4 млрд дол. США. Особливостями китайського кредитування в економіку Туркменістану є те, що кредити освоюються китайськими ж компаніями та спрямовані виключно на реалізацію сировинних та інфраструктурних проектів, в яких зацікавлений Китай. Водночас ці кредити допомагають створювати інфраструктуру між Туркменістаном та КНР, оскільки в радянські часи цей регіон був ізольований від взаємодії з Китаєм та його транспортної системи.

КНР – єдина країна, яку туркмени допустили до розробки родовищ на суходолі. Так, у 2016 р. Китай отримав близько 30–35 млрд м^3 природного газу. За китайські кредити Туркменістан розплачується газом за зниженою ціною. Відмова Росії купувати туркменський газ із січня 2016 р. посилила залежність Туркменістану від Китаю.

На території Туркменістану, в затоці Кара-Боґаз-Ґол, розташовані найбільші у світі поклади солей морського типу, а в районі Гаурдака – великі запаси калійних солей.

З 1991 по 2001 р. в Туркменістані було побудовано понад 150 нових промислових підприємств, зокрема 20 текстильних. Якщо у 1991 р. лише 3 % бавовнику перероблялось у Туркменістані, то у 2000 р. – 30 %, а в 2010 р. вже понад 50 %.

У сільському господарстві Туркменістану найважливішим чинником його розвитку є водні ресурси. Серед сільськогосподарських культур панівною й надалі залишається бавовник, який дає щороку близько 15–20 % від експортних надходжень. Із зернових культур вирощується пшениця, ячмінь, рис і джугара; із баштанних і овочевих – дині, кавуни тощо.

Важливу роль також відіграє тваринництво – розведення каракульських овець, тонкорунних кіз, верблюдів і племінних коней.

Після проголошення незалежності Туркменістану колгоспи і радгоспи були перетворені на селянські об'єднання. Сільськогосподарську продукцію також створюють дайхани (фермери), підсобні господарства

підприємств і організацій, приватні товаровиробники та громадяни. Питома вага приватного сектору у випуску багатьох видів сільськогосподарської продукції перевищує 50 %. Однак сільське господарство в основному залишається в державному секторі економіки.

Розмір ВВП Туркменістану в поточних цінах, за даними Відділу статистики ООН, складав у 1990 р. – 3,07 млрд дол. США, у 1995 р. – 2,1 млрд, у 2000 р. – 4,9 млрд, у 2005 р. – 14,1 млрд, у 2010 р. – 22,5 млрд, у 2014 р. – 43,5 млрд, у 2015–2016 рр. – по 36 млрд, у 2018 р. – 40,7 млрд, у 2019 р. – 48,2 млрд, у 2023 р. – 59,8 млрд.

Зовнішньоторговий оборот Туркменістану (товарами і послугами), за даними Відділу статистики ООН, у 1991 р. складав 6,5 млрд дол. США (експорт – 3,3 млрд, імпорт – 3,2 млрд), у 1993 р. – 2,5 млрд, у 1995 р. – 6,2 млрд, у 2000 р. – 8,8 млрд, у 2005 р. – 16 млрд, у 2010 р. – 27,2 млрд, у 2014 р. – 51,4 млрд, у 2015–2016 рр. – по 42,6 млрд, у 2019 р. – 57,1 млрд, у 2023 р. – 70,8 млрд (експорт – 44,4 млрд, імпорт – 26,4 млрд).

У рейтингу Індекс економічної свободи Туркменістан займає 167 місце серед країн світу (2021), за Індексом сприйняття корупції – 165 місце (2020), за Індексом демократії – 162 місце (2020).

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ ТУРКМЕНІСТАНУ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Одним із перших українців, хто детально познайомився з культурою туркменів був великий український письменник і художник Тарас Шевченко. Під час заслання в 1850–1858 рр. у Новопетровському форті (Форт Александрівський), розташованому на півострові Манґишлак, він спілкувався з туркменами, робив записи про них у щоденнику, писав вірші й малював картини, присвячені історичним пам'яткам і традиціям туркменів.

Початок більш-менш регулярних українсько-туркменських зв'язків припадає на останню чверть XIX ст. Після приєднання території Туркменістану до Російської імперії перші українські поселенці осіли тут наприкінці 80-х рр. XIX ст. під час спорудження Закаспійської залізниці.

З метою освоєння Закаспійської області царський уряд почав переселяти туди селян з України. Так, у 1890-х рр. з'явилось с. Козельна поблизу Ашгабата, куди було переселено близько 200 українців із Харківської губ. Вони досить швидко пристосувалися до кліматичних умов і почали успішно займатись хліборобством, городництвом, садівництвом, навіть освоїли нову культуру – бавовник.

У 1892–1896 рр. на найпівденнішому форпості імперії – в районі Прикопетдаґського передгір'я, в долині Кушка (зараз м. Серхетабат) – з'являються українські селища Полтавка й Олексіївка. За спогадами сучасників, Полтавка початку XX ст. була типовим українським хутором з мазанками, солом'яними дахами, вишитими сорочками у жителів тощо. У Красноводському повіті були збудовані нові українські поселення: Олександрівське, Микільське, Петрівське й Аненківське. Станом на 1913 р. у Закаспійській обл. проживало 9 тис. українців.

У роки Другої світової війни Туркменська РСР прийняла з України тисячі біженців і евакуйовані промислові підприємства, культурні установи й організації, вищі навчальні заклади тощо. Зокрема до Туркменістану прибули: Харківський тракторний завод, Краматорський машинобудівний завод, металургійний комбінат і фабрика з Ворошиловграда, суднoремонтний завод з Одеси, Одеський державний університет, кіностудія Довженка. Після завершення війни частина українців залишилась жити у Туркменістані, зробивши значний внесок

у розвиток промисловості, науки та культури республіки.

Українці брали активну участь у відбудові м. Ашгабат після землетрусу 1948 р.

Згідно з даними перепису населення, у 1979 р. в Туркменістані проживало 37,1 тис. українців, у 1989 р. – 35,6 тис. В Україні, за переписом 1989 р., проживало 3399 туркменів.

УКРАЇНСЬКО-ТУРКМЕНСЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

Туркменістан визнав Україну як незалежну державу 20.12.1991 р. Дипломатичні відносини між Україною і Туркменістаном було встановлено 10.10.1992 р. У 1995 р. відкрилися посольства України і Туркменістану в столицях двох держав. Першим українським послом у Туркменістані був Вадим Чупрун (1995–2004). Першим послом Туркменістану в Україні був Алов Недірмамед (1995–1999).

Визначальними для розвитку українсько-туркменських відносин є: Договір про дружбу і співробітництво (1992); Угода про вільну торгівлю між Україною й Туркменістаном (1994); Угода про сприяння й взаємний захист інвестицій (1998); Угода про співробітництво й взаємодопомогу з питань дотримання податкового законодавства (2001); Угода про подальший розвиток міждержавних відносин (2002); Договір між Україною й Туркменістаном про довгострокове торговельно-економічне співробітництво (2011).

Станом на початок 2020 р. договірно-правова база українсько-туркменських відносин налічувала 138 підписаних документів міждержавного, міжурядового, міжвідомчого та міжрегіонального характеру.

Офіційні та державні візити президентів України до Туркменістану відбувались у 2011, 2013 (В. Янукович), 2015 (П. Порошенко) роках. За результатами переговорів П. Порошенка було підписано низку міждержавних угод у сфері сільського господарства, промисловості, туризму, освіти.

У 1998 р. було створено спільну Міжурядову українсько-туркменську комісію з питань економічного і культурно-гуманітарного співробітництва, у 2003 р. – Спільну міжурядову комісію з питань економічного співробітництва. Під час державного візиту президента Туркменістану Ґ. Бердимухамедова до України у березні 2012 р. була підписана міжурядова Угода про реорганізацію і перетворення її на Спільну міжурядову комісію з економічного й культурно-гуманітарного співробітництва.

Зовнішньоторговельний оборот між Україною і Туркменістаном (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 2,9 млрд дол. США (експорт – 295 млн, імпорт – 2,6 млрд), у 2008 р. – 6 млрд. Після припинення газового контракту обсяги взаємної торгівлі між країнами впали у 5,5 разу, до 1,1 млрд у 2009 р. У 2012 р. – 877 млн, у 2015 р. – 488 млн, у 2018 р. – 298 млн, у 2019 р. – 169 млн, у 2021 р. – 155 млн дол. США (експорт – 61 млн, імпорт – 94 млн).

Згідно з даними Держстату України, основними статтями експорту товарів до Туркменістану за 2019 р. були: чорні метали (11,1 %); вироби з чорних металів (22,4 %); залізничні локомотиви (9,5 %); фармацевтична продукція (8 %); цукор і кондитерські вироби (4,4 %); реактори ядерні, котли, машини (6,0 %); готові вироби з зерна (5,6 %); молоко та молочні продукти, яйця птиці, мед (4,0 %).

Основні статті імпорту товарів з Туркменістану за 2019 р.: палива мінеральні, нафта і продукти її перегонки (80,6 %); добрива (11,1 %); пластмаси, полімерні матеріали (3,2 %); бавовна (2,9 %).

Упродовж 1990-х і по 2006 р. Україна була одним з найбільших споживачів туркменського газу. У 2004 р. Україна отримала від

Туркменістану 29,2 млрд м^3 природного газу, у 2005 р. – 36 млрд м^3.

У 2000-х рр. українські будівельні компанії «Інтербудмонтаж», «Укразіабуд», «Сумське МНВО ім. Фрунзе», «Укртрансбуд», «Укргазпромбуд», «Нафтогазбуд», реалізовували у Туркменістані проекти будівництва транспортної, інженерно-комунікаційної, енергетичної інфраструктури (тунелі, компресорні станції тощо) на загальну суму близько 1 млрд дол. США.

З метою активізації співробітництва в науково-технічній сфері у 2011 р. було підписано Угоду про співробітництво між Національною академією наук України та Академією наук Туркменістану. Станом на 2019 р. у ЗВО України навчалося близько 4,5 тис. студентів з Туркменістану, у 2020 р. – 5,3 тис.

У 2002 р. в Києві було встановлено пам'ятник класику туркменської літератури Махтумкулі Фраґі.

З 2011 р. між Україною і Туркменістаном здійснюється обмін мистецькими делегаціями в рамках проведення Днів культури. У 2011 р. Туркменістан відвідали: Національний камерний оркестр народних інструментів, Київський академічний театр українського фольклору «Берегиня», група «Соколи» та вокальний секстет «Джазекс Бенд»; було організовано виставки художньої голограми «Золота скарбниця України» та творів художників Петриківського розпису «Петриківка – перлина України».

У 2012 р. в рамках Днів культури Туркменістану Україну відвідали художньо-хореографічний колектив «Серпай», оркестр «Алтин Асир», оперні та естрадні співаки, народні музиканти. У Києві були представлені експонати туркменського декоративно-прикладного мистецтва із фондів Головного національного музею Туркменістану.

У 2018 р. в Туркменістані було проведено Дні українських мультиплікаційних фільмів, Дні українського декоративно-прикладного мистецтва і вечір української народної та сучасної пісні. Ці заходи отримали значний розголос, транслювалися туркменським телебаченням та висвітлювалися в ЗМІ.

У 1998 р. Посольство України в Туркменістані створило Товариство дружби «Туркменістан – Україна», яке проводить культурно-просвітницькі акції.

За даними перепису 1995 р. у Туркменістані проживало 23064 українців, перепису 2010 р. – 11 тис.

За даними перепису 2001 р., в Україні проживало 3709 туркменів.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО у Туркменістані протягом 1999–2010 рр. було включено: Державний історико-культурний парк «Стародавній Мерв» (II тис. до н. е.); стародавнє місто Кенеурґенч (XI ст.); парфянські фортеці Ніси (III ст. до н. е.).

До видатних об'єктів культурно-цивілізаційної та природної спадщини Туркменістану також відносяться: м. Дехістан або Машад-Місріан (III ст. до н. е. – XIV ст. н. е.) з найдавнішою збереженою у Туркменістані мечеттю Машад-Ата; пустеля Каракум; газовий кратер Дарваза («Ворота пекла»), який горить з 1971 р.; плато Динозаврів поблизу с. Ходжапіль у горах Кугітангтау зі слідами ніг динозаврів; каньйон Янґі-Кала.

До шедеврів усного і нематеріального культурного спадку людства в Туркменістані ЮНЕСКО віднесла: епос «Герогли» (XVII ст.); обряд співу та танців Куштдепді; майстерність виготовлення дутарів і традиційне музичне виконавське мистецтво у поєднанні зі співом; традиційні туркменські килими. Спільно з іншими країнами: свято Новруз; традицію розповіді анекдотів про Ходжу Насреддіна.

Електронні джерела:

Офіційний веб-сайт «Туркменістан: Золотий вік»: https://turkmenistan.gov.tm/ru

Сайт Міністерства іноземних справ Туркменістану: https://www.mfa.gov.tm/ru

Сайт Державного комітету Туркменістану по статистиці: https://www.stat.gov.tm/

Сайт Посольство України в Туркменістані: https://turkmenistan.mfa.gov.ua/

Сайт Посольства Туркменістану в Україні: http://ukraine.tmembassy.gov.tm

Література:

Туркмены / отв. ред. *Н. А. Дубова*. – М., 2016. – 635 с.

История Туркменской ССР. – Ашхабад, 1957. – Т.1. Кн.1. – 495 с.; Т.1. Кн. 2. – 531 с.; Т. 2. – 718 с.

Юсупов Х. Страницы истории Туркменистана с древнейших времен до арабского завоевания. – М., 1997. – 183 с.

Джикиев А. Очерки происхождения и формирования туркменского народа в эпоху средневековья. – Ашхабад, 1991. – 336 с.

Агаджанов С. Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв. – Ашхабад, 1969. – 296 с.

Брегель Ю. Э. Хорезмские туркмены в XIX веке. – М., 1961. – 442 с.

Гапуров М. Г. Советский Туркменистан. – М.,1982. – 128 с.

Демидов С. М. Постсоветский Туркменистан. – М., 2002. – 222 с.

Бахтиєв Р. А. Політика нейтрального Туркменістану в контексті трансформаційних процесів пострадянського періоду: автореф. дис. … канд. політ. наук. – К., 2011. – 16 с.

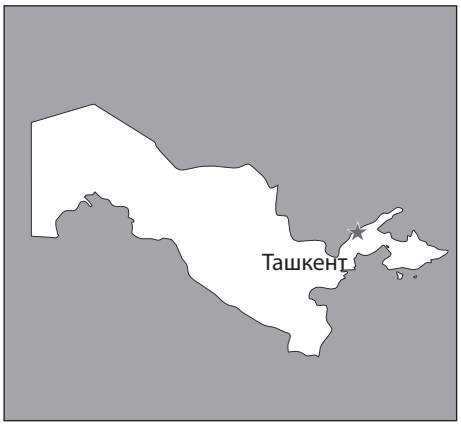
Жангожа Р., Метельова Т. Незалежний Туркменістан: демодернізація // Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору. – К., 2017. – С. 201–220.

Гундогдыев О. Туркмены и народы мира. – Ашхабад, 2012. – 287 с.

Аманмурадов Н. Туркменістан в геокультурному просторі Центральної Азії та його культурні зв`язки з Україною // Вісник національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2017. – № 4. – С. 48–51.

О. М. Цапко, Т. О. Метельова

УЗБЕКИСТАН

Сучасна назва держави: Республіка Узбекистан (*узб.* O‘zbekiston Respublikasi, Ўзбекистон Республикаси) та Узбекистан (*узб.* O‘zbekiston, Ўзбекистон).

Перша згадка про народ/країну в писемних джерелах. Вперше узбеки згадуються у «Вибраній історії», написаній перським істориком Гамдаллахом Казвіні у 1330–1344 рр., де він згадує «мамлакат-і узбек» (державу узбеків) і «улус-і узбек» (улус узбеків). Розповідаючи про похід в 1335 р. хана Узбека на Іран, він називає його військо узбецями.

Перський історик Нізам ад-Дін Шамі у «Книзі перемог» (1404) пише під 1377 р. про «область узбеків» в Мавераннагрі, а Урус-хана називає узбецьким ханом. Перський хроніст Муїн ад-Дін Натанзі у праці «Муїнівське скорочення історій» (1414) неодноразово згадує «узбецьку державу», яка потрапила під владу Тохтамиша та «Улус узбецький». Інший перський історик Шараф ад-Дін Алі Язді в написаній у 1419–1425 рр. «Книзі перемог», повідомляючи деталі походу еміра Тімура проти хана Тохтамиша 1395 р., згадує загін бахадур-узбеків, а розповідаючи про посольство 1397 р.від джучідського хана Тімур-Кутлука, називає прибулих послів узбеками.

Макроетнонім «узбек» почав широко застосовуватися до низки тюркських та монгольських кочових племен, які на чолі з Шейбані-ханом перекочували зі східної частини Дешт-і-Кипчак в Мавераннагр на межі XV–XVI ст.

Термін «Узбекія» згадується в «Уложеннях Тімура», укладених у часи його правління в 1370–1405 рр.

Топонім «Узбекистан» вперше, у розумінні степів на північ від Аральського моря, згадується у першій частині (дафтар I) праці Мірзи Мухаммед Хайдар Дулаті «Історія Рашида» (1545–1546): «Частина інших племен – калучі, булгачі та деякі інші пішли до Абу-л-Хайра в Узбекистан». Надалі Хайдар використовує термін «Узбекистан» і для позначення сучасної узбецької території: «Більша частина цих річок вливається в Кокча-Тенгіз [*Балхаш*], яке розташоване між Моґулістаном і Узбекистаном і розділяє їх».

Створення держави. У 1428 р. на території сучасного Казахстану було засноване Узбецьке ханство (Узбецька Орда, Узбець-

кий улус, «Держава кочових узбеків») – держава тюрків і монголів. У 1499–1507 рр. хан кочових узбеків Мухаммед Шейбані оволодів Мавераннагром і Хорезмом та заснував там у 1500 р. державу Шейбанідів, яка з середини XVI ст. почала називатись Бухарським ханством.

У сучасних кордонах Узбекистан існує з 1936 р., коли до складу Узбецької Радянської Соціалістичної Республіки увійшла Каракалпацька АРСР.

Незалежність Республіки Узбекистан була проголошена 31.08.1991 р.

Історичні назви держави. У давні часи різні частини території нинішнього Узбекистану називались Хорезмом (з VII ст. до н. е.), Бухарським та Самаркандським Соґдом (VIII ст. до н. е. – VII ст. н. е.), Північним Тохарістаном (V–XIII ст.), Уструшаною (V–IX ст.), Мавераннагром (VII–VIII ст.).

Держава Шейбанідів (1500–1599); Хівинське ханство / Хорезм (1511–1920), з 1873 р. – протекторат Російської імперії; Бухарське ханство (1599–1785); Кокандське ханство (1709–1876), з 1868 р. – протекторат Російської імперії; Бухарський емірат (1785–1922), з 1868 р. – протекторат Російської імперії; Туркестанська (Кокандська) автономія (1917–1918); Хорезмійська Народна Радянська Республіка (1920–1923); Хорезмська Соціалістична Радянська Республіка (1923–1924); Бухарська Народна Радянська Республіка (1920–1924); Бухарська Соціалістична Радянська Республіка (1924); Узбецька Радянська Соціалістична Республіка (УзРСР, 1924–1991), з 13.05.1925 р. у складі СРСР; Республіка Узбекистан (з 1991).

Площа: 448,924 тис. км^2, що дорівнює 74 % площі України.

Населення складає 37 млн 120 тис. осіб (на 29.06.2024, Агентство статистики при Президентові Республіки Узбекистан).

Очікувана тривалість життя при народженні: 73,8 р. (чоловіки – 71,7; жінки – 75,8) (на 01.01.2022, Агентство статистики при Президентові Республіки Узбекистан).

Етнічний склад населення: узбеки – 84,39 %, таджики – 4,91 %, казахи – 2,37 %, каракалпаки – 2,18 %, росіяни – 2,08 % (на 01.01.2021, оцінка Агентства статистики при Президентові Республіки Узбекистан).

Чисельність українців: 67,9 тис. осіб (на 01.01.2021, оцінка Агентства статистики при Президентові Республіки Узбекистан).

Столиця: Ташкент (з 1930) – 2 млн 956 тис. осіб. У 1925 р. столицею було м. Бухара, у 1925–1930 рр. – м. Самарканд. **Найбільші міста:** Наманґан – 678 тис., Самарканд – 573 тис., Андіжан – 468 тис., Нукус – 334 тис., Ферґана – 314 тис., Коканд – 303 тис., Карші – 289 тис., Бухара – 266 тис., Марґілан – 246 тис. (на 01.01.2023, Державний комітет Республіки Узбекистан зі статистики).

Державна мова: узбецька (з 1989). До 1920-х рр. узбецька мова називалась чаґатайською (з 1941 р. – староузбецькою). Тюркська чаґатайська мова отримала статус офіційної писемної мови в останній третині XIV ст., в часи правління еміра Тімура, й була такою в усіх наступних тюркських державах Мавераннагру і Хорезму. Статус узбецької як офіційної (але не державної) мови в Узбецькій РСР було поновлено Конституцією 1927 р.

До 1928 р. узбецька мова використовувала арабську графіку, у 1928–1940 рр. – латинську, у 1940–1993 рр. – кириличну, з 1993 р. – латинську.

На території Каракалпакстану статус державної з 1989 р. також має каракалпацька мова.

Релігійний склад населення: мусульмани-суніти – 93,89 %, християни – 1,17 % (православні – 0,71 %), агностики – 3,33 % (2025, World Religion Database).

Державний устрій: республіка (з 1920). **Глава держави:** президент. **Глава уряду:** прем'єр-міністр.

Вищий законодавчий орган: Олій мажліс (Верховні збори, з 1994). З 2005 р. – двопалатний (верхня палата – Сенат, нижня – Законодавча палата).

У 1921–1937 рр. вищим законодавчим органом Узбекистану був Всеузбецький з'їзд рад, у 1938–1994 рр. – Верховна рада. Перший представницький і законодавчий орган країни – Тимчасова народна рада Туркестанської автономії – був створений 27.11.1917 р. у Коканді на IV Всетуркестанському курултаї мусульман.

Діюча Конституція ухвалена на референдумі 30.04.2023 р. До того діяла Конституція 08.12.1992 р. зі змінами та доповненнями 2003, 2007, 2008, 2011, 2014, 2017, 2018, 2019, 2021 рр.

Першою узбецькою конституцією була прийнята 31.03.1927 р. Конституція Узбецької РСР.

Статус у відносинах з ЄС: не є членом ЄС. 21.06.1996 р. підписана Угода про партнерство та співробітництво (набула чинності 01.07.1999), а 11.07.2022 р. – Угода про розширене партнерство і співробітництво.

Статус в інших провідних міжнародних організаціях, союзах: член СНД (з 1991); член ООН (з 1992); співзасновник ОДКБ (1992–1999, 2006–2012); член ОБСЄ (з 1992); член Організації економічного співробітництва (з 1992); співзасновник Центральноазійського союзу / Центральноазійського економічного співтовариства / Центральноазійської співпраці (1994–2005); член Організації ісламського співробітництва (з 1995); член Організації за демократію та економічний розвиток ГУУАМ (1999–2005); співзасновник Шанхайської організації співробітництва (2001); член ЄврАзЕС (2006–2008); член Тюркської ради / Організації тюркських держав (з 2018).

Розмір ВВП на душу населення у 2023р. (в поточних цінах), за даними ООН, складав 2549 дол. США; за даними МВФ – 2509 дол. США (142 місце в світі); за даними Світового банку – 2496 дол. США (135 місце в світі).

КОРОТКА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ

Територія сучасного Узбекистану була заселена ще в ранньому палеоліті. Найдавніші люди (архантропи) жили тут на стоянці у печері Селенґур у Ферґанській долині та стоянці Кульбулак у Ташкентському оазисі поблизу м. Анґрен (700–500 тис. р. до н. е.). Homo erectus, чиї кістки були знайдені у гроті Селенґур, був сучасником синантропа і отримав назву ферґантроп.

У середньому палеоліті тут мешкали неандертальці: у гроті Тешік-Таш (Сурхандар'їнська обл.) було знайдено поховання дитини-неандертальця 8-9 років, 339 закінчених кам'яних знарядь праці серед майже 3-х тис. заготовок, залишки багать (100–40 тис. років до н. е.). Загалом на території Узбекистану відомо понад 50 стоянок мустьєрської епохи. Пізній палеоліт в Узбекистані представлений стоянками кроманьйонців (Бозсу-1, Бозсу-2 та ін.), мезоліт – більше ніж 100 стоянками та першими зразками мистецтва – наскельними малюнками / петрогліфами в урочищі Сармішсай (10 тис.), ущелині Зараутсай (200), урочищі Сійпанташ (Куруксай), поблизу с. Ходжикент та ін.

В епоху бронзи на території сучасного Узбекистану з'явилися перші селища осілих землеробів. Південний Узбекистан був частиною Бактрійсько-Марґіанського археологічного комплексу (цивілізація Окса). Найвідомішими його пам'ятками у Північній Бактрії (Сурхандар'їнська обл.) у другій половині II тис. до н. е. були протоміста Джаркутан та

Сополітена. Протодержава Джаркутан у Шерабадському оазисі мала чотири поселення, цитадель, палац, храм, некрополь. Основу її економіки становили іригаційне землеробство, спеціалізоване ремесло, торгівля.

Частина авторів дотримується думки про існування в VII–VI ст. до н. е. на території Узбекистану Давньобактрійського царства.

Перші протодержавні утворення у Соґдіані (Соґді) виникли вже в епоху заліза: городище / місто Коктепа (Зеравшанська долина поблизу Самарканду) у IX ст. до н. е.; городище / місто Афрасіаб (територія м. Самарканд) у VIII ст. до н. е.

З VII ст. до н. е. у джерелах відома історична область Хорезм, яка сформувалась на південь від Аральського моря, вздовж р. Амудар'я. У VII–VI ст. до н. е. на цій території виник потужний союз сако-массагетських племен, що контролював західну частину Центральної Азії і Хорасан.

Населення історико-культурних областей Бактрії, Соґдіани (Соґду), Хорезму, Чача (Шаша), Паркани (Ферґани) спілкувалося у I тис. до н. е. мовами іранської групи.

За однією з версій походження зороастризму, його батьківщиною є Хорезм, де, за різними оцінками, у XV–IX чи VII–VI ст. до н. е., ймовірно, почав проповідувати пророк Заратуштра та написав священні тексти «Авести».

У 540–530-х рр. до н. е. внаслідок завойовницьких походів перського царя Кіра II Великого більшість території Узбекистану (Соґд, Бактрія, Хорезм) на два століття входить до складу Держави Ахеменідів як сатрапії, однак тут збереглися традиційні суспільні інститути та система управління. Саки-тіґрахауда були підкорені персами лише в 494–493 рр. до н. е. Чач і Ферґана не увійшли до складу Першої Перської імперії.

Завоювавши Імперію Ахеменідів, у 329 р. до н. е. македонська армія на чолі з Александром Македонським переправилась через Амудар'ю та вступила на територію Узбекистану. У 329–327 рр. до н. е. Соґд та Бактрію охопило велике народне повстання проти греко-македонських завойовників, яке очолив соґдійський воєначальник Спітамен. Соґдійці, бактрійці і саки чинили завойовникам завзятий опір, завдавши македонській армії значних втрат. Декілька разів був поранений і сам Александр, тому цілий ряд міст Соґду та багато населення були знищені. Зближення з соґдійською та бактрійською знаттю дозволило Александру врешті подолати опір народу та завоювати Соґдіану в 327 р.

Демонструючи повагу до місцевих традицій, звичаїв та релігії, Александр проводив на захоплених землях політику еллінізації, залучаючи до управління місцеву знать та будуючи міста за грецьким зразком із грецькими гарнізонами. На території Узбекистану це Александрія Оксіанська на р. Амудар'я (городище Кампіртепа в районі м. Термез).

Натомість Хорезм, позбавившись панування Ахеменідів, зберіг незалежність під час греко-македонського вторгнення. У першій половині IV ст. до н. е. тут формується Хорезмійське царство.

Після розпаду імперії Александра Македонського, в 306 р. до н. е., південь Узбекистану стає частиною елліністичної Імперії Селевкідів. Близько 250 р. до н. е. бактрійський епарх Діодот відокремився від імперії й створив власну державу, відому як Греко-Бактрійське царство, до складу якої входили території Північної Бактрії та Соґду.

З III ст. до н. е. землі Ташкентського оазису та за течією Сирдар'ї стали основою держави Канґюй / Канґли / Канґха, яку заснували сакські племена на чолі з канками і яка була конфедерацією кочових і напівкочових племен. Канґюй мала потужну армію (до 120 тис. воїнів), одним із великих досягнень військового

мистецтва якої було застосування нового тактичного прийому: зімкненого строю одягнених у важкі панцирі вершників на захищених бронею конях. У II ст. до н. е. влада Канґюй поширювалась на Соґд і Чач.

Приблизно з III ст. до н. е. у Ферґані виникає держава Даюань (Давань, Паркан), яка була царством, утвореним на основі об'єднання міст та оазисів. Спроби китайців підкорити Даюань під час походів 104–101 рр. до н. е. зазнали невдачі через затятий опір місцевого населення. За даними китайських джерел, саме із Ферґани в цей період до Китаю прийшли люцерна, виноград, гранат, огірок, грецький горіх, інжир. У Даюані також розводили особливу породу бойових коней – аргамаків, добували золото, срібло, ртуть, залізо.

У 130-х рр. до н. е. Греко-Бактрійське царство впало під тиском юечжів (тохарів), які прийшли у Бактрію і заснували тут державу Велике юечжі, частиною якої стала Північна Бактрія (зараз Сурхандар'їнська обл.). З часом юечжійський рід Кушан зміцнюється та створює Кушанське царство (I–III ст. н. е.), яке було теократичною монархією. На півночі воно межувало з державою Канґюй по Ґіссарському хребту.

З II ст. до н. е. територією Ферґани та Соґду пройшов перший великий трансконтинентальний маршрут від Китаю до Європи – Великий шовковий шлях.

Упродовж середини IV – середини V ст. Центральний та Південний Узбекистан послідовно перебував під владою хіонітів (білі гуни) та кідаритів. У 450–480-х рр. ефталіти (алхони) завоювали Бактрію (Тохарістан), Чаґаніан, Соґд, Чач, Ферґану та створили Державу ефталітів. З узбецьких земель лише Хорезм зберігав незалежність від ефталітів.

При ефталітах із сільського населення починають виділятись великі землевласники – дехкани зі своїми укріпленими садибами, які з часом сформували клас феодалів. Саме в цей період, завдяки широкому освоєнню земель та іригаційному будівництву, завершується формування оазисів: Чаґаніан, Кеш (Шахрісабз), Нахшеб (Карші), Самарканд і Чач (Ташкент), значного розвитку набувають міста Кушонія, Намічкент (Бухара), Пайкенд, Термез, Варахша. У цій поліетнічній державі більшість населення сповідувало зороастризм, на півдні був поширений буддизм.

Держава ефталітів впала під спільними ударами тюрків та Сасанідів. Тюрки у 560/563–567 рр. завоювали усі території по Амудар'ю та включили їх до складу Тюркського каганату. Після поділу каганату в 603 р. узбецькі землі опинились у складі Західнотюркського каганату. Державні утворення на території Узбекистану (Соґд, Чач, Хорезм, Ферґана, Тохарістан), знаходячись під верховним сюзеренітетом каганату, зберігали певну незалежність у внутрішньому управлінні, продовжували карбувати власну монету. Прибулі тюрки почали осідати у регіоні, розпочинається синтез культури та мови з іраномовними соґдійцями. Найбільш поширеними видами писемності у каганаті були соґдійська та хорезмійська.

У 674 р. відбувся перший грабіжницький набіг арабів за р. Амудар'я, землі за якою араби називали «Мавераннагр». На початку VIII ст. арабський полководець Кутейба розпочав планомірне завоювання регіону: Пайкенд (706), Ромітан (707), Бухару (709), долину Кашкадар'ї (710) Хорезм (712), Самарканд (712), Ферґану і Шаш (713). Завойовники принесли з собою іслам і примусово навернули у нього жителів Мавераннагру. З метою колонізації регіону було переселено 50 тис. арабів. Арабська мова стала державною.

Хоча територія сучасного Узбекистану і стала частиною Арабського халіфату, однак соціальне і національне гноблення

спричинило тут низку антиарабських повстань: у 719–722 (Соґд), 728–729 (Самарканд, Бухара), 734–741 (Мавераннагр), 750 (Бухара), 775–783 (повстання Муканни, долина Кашкадар'ї, Соґд, Ферґана, Шаш), 806–810 рр. (Соґд).

За арабського панування у регіоні була знищена іригаційна мережа, незліченна кількість пам'яток культури доарабського часу, принесена рання форма феодального землеволодіння – ікта (умовне надання знаті землі або інших майнових об'єктів за державну / військову службу, яке з часом стало пожиттєвим).

З 821 р. арабські намісники Хорасану та Мавераннагру почали відокремлення від Халіфату, заснувавши власну династію і Державу Тахірідів (821–873). Тахіріди доклали значних зусиль для покращення водопостачання с/г земель, будували нові зрошувальні канали.

Після падіння Тахірідів емір Самарканду Наср I створив у 875 р. в Мавераннагрі Державу Саманідів (875–999). Могутньою централізованою державою зі столицею у Бухарі вона стала за правління його брата Ісмаїла Самані (892–907), який у 900 р. встановив свою владу і в Хорасані. При Саманідах була запроваджена централізована система державного та місцевого управління через спеціальні відомства (дивани); пожалування ікта стали спадковими володіннями, що створило клас спадкових феодалів. Високопробні саманідські срібні дирхеми виступали засобом міжнародної торгівлі.

Протягом 990–999 рр. Мавераннагр було завойовано тюрками-караханідами й приєднано до Держави Караханідів, ядро якої складали племена карлуків, чіґілів та яґма. У 1040–1041 рр. Держава Караханідів розпадається на Західно- та Східнокараханідські ханства. Західнокараханідське ханство зі столицею у Самарканді на чолі з Ібрагімом ібн Насром (1040–1068) сформувалось на території Мавераннагру, Ферґана належала до Східнокараханідського ханства. При Караханідах змінюється статус дехкан: із прошарку заможних землевласників вони поступово стають просто селянами. Розпочинаються процеси культурної та мовної асиміляції новими масами прийшлих тюрків місцевого населення.

У 1017 р. Держава Газневідів захоплює і приєднує Хорезм (1017–1040), після чого до середини XII ст. Хорезм був у складі Сельджуцької імперії. З 1072 р. сельджуки починають напади на Мавераннагр і в 1089 р. беруть Бухару й Самарканд та підпорядковують Західнокараханідське ханство, зробивши його васалом Сельджуцької імперії.

Монгольський народ каракитаї зі сходу вторгається у Ферґану та розбиває караханідське військо поблизу Ходжента у 1037 р., а в 1141 р. поблизу Самарканду – сельджуцько-караханідське військо. Захопивши таким чином Ферґану та центральну частину Мавераннагру, вони роблять Караханідів васалами Каракитайського ханства (1125–1218). Хорезм також потрапляє у васальну залежність від каракитаїв.

У XII ст. Західнокараханідське ханство було поділене на феодальні уділи, влада в яких передавалась у спадок. На території Мавераннагру формується тюркомовна народність, яка з часом отримала назву «узбеки».

На межі XII–XIII ст. територія Мавераннагру поступово переходить під владу Держави Хорезмшахів (1077/1097–1231). Хорезмшах Ала ад-Дін Текеш (1172–1200) звільнив Хорезм з-під влади каракитаїв, а його наступник Мухаммед II розбиває у 1210 р. каракитаїв і відбирає у них Бухару (1206), Самарканд (1212) та Ферґану. У цей час армія хорезмшаха нараховувала 400 тис. вершників. Караханідський хан та правителі уділів були вбиті.

Мавераннагр та Хорезм дали світові ряд видатних учених. Зокрема, математика Аль-Хорезмі (бл. 788 – бл. 850), який вперше представив алгебру як самостійну науку

й завдяки якому індійська десяткова позиційна система числення, за допомогою якої можна записати будь-яке число, використовуючи 9 цифр і нуль, та індійські (потім арабські) цифри набули світового поширення.

Астроном Аль-Ферґані (797/798–861/865) виправив розраховані Птолемеєм показники окружності та нахилу осі Землі, встановив наявність на Сонці плям, математично вирахував найдовший і найкоротший день у році.

Ібн Сіна (Авіценна) (980–1037) – автор книги «Канон лікарської науки», яка була основним підручником для вивчення медицини на Сході та Заході впродовж шести століть.

Аль-Біруні (973–1048) написав перший спеціалізований трактат з тригонометрії, дав перші в історії фізичні константи мінералів, обґрунтував однакову природу Сонця і зірок, обрахував радіус, величину поверхні та об'єм Землі, першим висловив думку про обертання Землі навколо Сонця, дослідив системи літочислення усіх відомих на той час народів та склав таблицю всесвітньо-історичних подій від найдавніших часів до 1030 р.

Ісламський богослов Мухаммад аль-Бухарі (810–870) уклав перший із шести і найбільш достовірний канонічний сунітський збірник хадісів «Сахіх аль-Бухарі».

На початку 1220 р. на територію Мавераннагру вторгається монгольська армія кагана Чингісхана і почергово бере штурмом Бухару, Самарканд, Бенакент, Нахшеб (Карші), Термез. У 1221 р. Держава Хорезмшахів фактично припинила своє існування, а її територія стала частиною Монгольської імперії. Більшість міст були зруйновані, а їх населення знищене чи продане в рабство. Монгольське завоювання супроводжувалося занепадом місцевої культури та господарства.

Після смерті Чингісхана у 1227 р. Хорезм увійшов до Улусу Джучі, а Мавераннагр до Чаґатайського улусу (1227–1347). Місцеве населення було обкладене важкими податками, які віддавались на відкуп, що викликало низку повстань (наймасштабніше у Бухарі в 1238 р.), які були жорстоко придушені.

З 1266 р. Чаґатайський улус став незалежною державою, розпочався процес тюркізації монголів та їх перехід до осілого способу життя. У 1271 та 1321 рр. були проведені грошові реформи: спочатку у 16 містах Мавераннагру розпочалось карбування повноцінних срібних монет – дирхемів, потім в обіг було введено єдину грошову одиницю – срібний динар, що сприяло певному відновленню економіки.

Боротьба між прихильниками осілого та кочового способу життя серед еліти чаґатайської держави привела до фактичного розпаду улусу на півтора десятка ворогуючих між собою володінь.

Об'єднувачем цих земель став емір Кеша Тімур (Тамерлан, 1370–1405) з тюркізованого монгольського племені барласів, який у 1366 р. захопив Самарканд, а в 1370 р. був обраний «верховним еміром Турану» та продовжувачем держави Чаґатая на курултаї командирів війська та місцевої знаті.

Завойовницька політика Тімура привела до створення величезної централізованої держави – Імперії Тімуридів (1370–1507) зі столицею у Самарканді. У результаті походів 1372–1388 рр. було приєднано Хорезм, 1381–1397 рр. – Іран, 1386–1403 рр. – Південний Кавказ, 1398–1399 рр. – Північну Індію. Під час походів 1400–1402 рр. війська Тімура розбивають армії єгипетського та османського султанів і займають більшу частину Сирії й Туреччини.

Відбивши напад хана Тохтамиша на Мавераннагр у 1388 р., армія Тімура у походах 1391 і 1394–1395 рр. двічі вщент розбила його війська та зруйнувала його торгові міста: Урґенч, Азов, Сарай, чим закрила північну гілку Великого шовкового шляху,

переспрямувавши караванну торгівлю через Мавераннагр, назавжди підірвавши могутність Улусу Джучі.

У роки правління Тімура розширились посівні площі, будувались нові іригаційні системи, караван-сараї та дороги, до Мавераннагру із завойованих країн перевозились полонені майстри та ремісники, до великих міст переселялися найкращі архітектори, які створили низку шедеврів середньовічної архітектури. Діяли принципи законності та мусульманського права. Документи владних установ Імперії Тімуридів готувались перською і чаґатайською мовами.

Після смерті Тімура Мавераннагром правив (з 1411 – повновладно) його онук Улуґбек (1409–1449), один із видатних вчених та просвітників свого часу. Кордони його держави майже співпадали з кордонами нинішнього Узбекистану. У 1420–1428 рр. поблизу Самарканду було збудовано одну із найзначніших обсерваторій Середньовіччя – обсерваторію Улуґбека. Із середини XV ст. в Імперії Тімуридів розгорілись феодальні смути, на кінець століття держава розпалась на Хорасан і Мавераннагр.

На рубежі XV–XVI ст. на території Мавераннагру з Дешт-і-Кипчаку з'явились нові завойовники – кочові тюркські племена на чолі з ханом Мухаммедом Шейбані (1500–1510), які принесли у регіон назву «узбек».

У XV ст. тюркомовна народність, що склалася у Мавераннагрі, почала іменуватися чаґатайськими тюрками, а з XVI ст. тут розпочинає формуватись власне узбецька народність.

Упродовж 1499–1508 рр. кочові узбеки розгромили Тімуридів та заволоділи Мавераннагром, Ферґаною, Хорезмом, Ґіссаром, Хорасаном, Астрабадом, Гурґаном. Після розгрому військ Бабура у 1512 р., який спробував відновити владу Тімуридів, на колишніх землях Імперії Тімуридів утвердилася Держава Шейбанідів (1500–1599). Однак поділена на уділи, вона швидко втратила централізацію, оскільки узбецькі еміри та султани постійно воювали між собою, прагнучи розширити кордони своїх уділів.

Першим унезалежнився Хорезм, правити яким місцева знать запросила Ільбарс-хана (1511–1518), який підпорядкував міста Урґенч, Хіва і Хазарасп. Так виникло незалежне Хівинське ханство / Хорезм (1511–1920). Його першою столицею було м. Урґенч / Кенеурґенч, а з 1556/1598 р. – Хіва.

Лише Абдулла-хан II (1557–1598), зробивши своєю столицею Бухару, після серії походів, на 1582 р. зміг знову об'єднати землі Шейбанідів у Мавераннагрі та Ташкенті, на 1588 р. приєднав Хорасан, а на 1595 р. – Хорезм.

У 1599 р. до влади у Бухарському ханстві (1599–1785) прийшла династія Аштарханідів / Джанідів (1599–1753/1785). У цей час відновлює свою незалежність Хівинське ханство, Хорасаном оволодіває Сефевідський Іран, а Ташкентом – Казахське ханство.

У 1612–1613 рр. Джаніди відвойовують у казахів Ташкент, однак у другій половині XVII ст. Бухарське ханство почало потерпати від набігів хівинців, які у 1662 та 1681 рр. штурмували Бухару, а в 1685 р. зайняли Самарканд. Сепаратистські тенденції у ханстві намагався побороти Убайдулла-хан (1702–1711), але був убитий. Після цього правителі Самарканду, Ферґани, Ташкента, Балха та Бадахшана стали повністю незалежними.

На території Ферґани, яка була компактним та економічно самостійним регіоном, Шахрух-бій заснував незалежне Кокандське ханство (1709–1876).

Під час походу на Мавераннагр у 1740 р. іранський Надір-шах Афшара без бою бере Бухару та перетворює Бухарське ханство на васальне володіння Ірану. Хівинське ханство чинило війську Надір-шаха збройний спротив,

тому зазнало значних руйнувань під час завоювання іранцями.

Після смерті Надір-шаха у 1747 р. до влади у Бухарі приходить Мангітська династія (1753–1920), а держава стає Бухарським еміратом (1785–1920). У Хорезмі до влади приходить династія Кунґратів (1763/1804–1920).

На території сучасних Узбекистану та Казахстану виникає Ташкентська держава (1784–1808), яку після декількох походів у 1808 р. завойовують війська Алім-хана (1798–1809) та приєднують до Кокандського ханства. Алімхан для подолання феодальної роздробленості створив велике наймане військо, ядро якого складали горці-таджики. Він приєднав казахські міста: Шимкент, Туркестан, Сайрам. До 1821 р. кокандці завершують завоювання земель сучасного Південного Киргизстану з містами: Ош, Узґен, Кетмен-Тюбе. З походу 1825 р., коли у Чуйській долині була заснована фортеця Пішпек, кокандці до 1831 р. займають Іссик-Кульську котловину, завершивши завоювання сучасного Північного Киргизстану. У 1834 р. кокандські війська підкорили Каратеґін, Куляб та Дарваз у Таджикистані.

Усі три узбецькі ханства страждали від феодальних усобиць всередині та періодичних війн за контроль над територіями, а тому в XIX ст. стали на шлях посилення центральної державної влади. Зокрема бухарський емір Насрулла (1826–1860) для боротьби з феодальною роздробленістю створив регулярне військо «сарбазів», озброїв армію сучасною артилерією, зміг у 1842 р. тимчасово захопити Коканд та Ташкент. У 1865 р. бухарці повторно займають Коканд, знову ненадовго. Хівинське ханство зміцніло за правління Мухаммад Рахіма I Кунґрата (1806–1825), який збільшив державні доходи шляхом упорядкування справляння податків і митних зборів.

Основою економіки всіх узбецьких ханств було поливне землеробство, тому з середини XVIII ст. в усіх ханствах розпочинається відновлення та розширення іригаційних систем.

У середині XIX ст. Російська імперія розпочала завоювання узбецьких земель, здійснивши низку військових походів проти Кокандського, Хівинського ханств і Бухарського емірату. У 1865 р. російські війська штурмом беруть м. Ташкент, у 1866 р. – Ходжент, у 1875 р. займають Коканд, Марґілан, Ош, беруть штурмом Наманґан та Андіжан. Таким чином у результаті двох російсько-кокандських війн 1850–1868 та 1875–1876 рр. Кокандське ханство було завойоване і ліквідоване.

Підкорення Бухарського емірату почалося з поразки його армії в Ірджарській битві 08.05.1866 р., взяття росіянами у 1866 р. штурмом міст: Джізак, Ура-Тюбе, Янгі-Курґан, у 1868 р. – Самарканд, Катта-Курґан та Урґут, і завершилось розгромом бухарської армії у битві на Зерабулацьких висотах 02.06.1868 р. У 1873 р. російська армія оволодіває м. Хіва.

За результатами цих завоювань до Російської імперії були приєднані: створена у 1865 р. Туркестанська обл. (з 1867 р. – Сирдар'їнська обл.) з центром у м. Ташкент; створений у 1868 р. Зарафшанський округ (з 1887 р. – Самаркандська обл.) з центром у м. Самарканд; створений у 1874 р. Амудар'їнський відділ з центром у Петро-Александровську (Турткуль); створена у 1876 р. Ферґанська обл. з центром у м. Новий Марґілан. Всі ці землі входили до складу Туркестанського генерал-губернаторства (1867–1917).

Бухарський емірат (1868–1917) та Хівинське ханство (1873–1917) стають протекторатами Російської імперії. Їм були нав'язані договори, які закріплювали їх політичну та економічну залежність від Російської імперії. Вони передбачали: відмову від зовнішньополітичних контактів з третіми країнами, вільну торгівлю, скасування рабства, призначення російських представників для нагляду

за місцевою адміністрацією, виплату значної контрибуції (Бухара – 0,5 млн руб., Хіва – 2,2 млн руб.).

Туркестанське генерал-губернаторство надавало пріоритетну увагу вирощуванню бавовни для потреб російської промисловості у межиріччі Амудар'ї та Сирдар'ї і в Ферґанській долині. Впродовж 1889–1911 рр. посівні площі бавовнику в регіоні збільшилися у сім разів. Ферґанська долина постачала 85 % усієї бавовни в імперії. Водночас різко скоротилися площі під зернові та кормові культури, що спричинило зростання залежності узбецьких земель від зовнішніх харчових поставок.

За час від завоювання Центральної Азії до Першої світової війни у регіоні було збудовано понад 570 промислових підприємств, які у своїй масі обслуговували вивіз продукції у центральні райони імперії (бавовноочисні, шовкомотальні тощо). Цій меті слугували й нові залізничні лінії: Красноводськ – Самарканд (з 1888) та Оренбург – Ташкент (з 1905).

Міграційна політика імперії сприяла переселенню до Сирдар'їнської, Самаркандської та Ферґанської обл. російських селян, які наділялися землею й мали створити базу підтримки колоніального режиму. Станом на 1910 р. на територіях сучасного Узбекистану виникло 124 російських селища, де проживало 70 тис. росіян. Разом із міським населенням кількість росіян складала понад 200 тис. осіб.

На межі XIX–XX ст. у середовищі місцевої інтелігенції та ісламського духовенства почав формуватися рух джадідів, що базувався на пантюркістських і панісламських ідеях. Його головною метою було подолання відсталості Туркестану та залучення населення до досягнень світової цивілізації, науки і техніки шляхом реформування консервативної системи освіти (поява новометодних шкіл) та створення національної періодичної преси для просвітництва мас.

Найбільші антиколоніальні повстання на території Узбекистану відбулись: у 1892 р. («холерний бунт», Ташкент); 1898 р. (вимоги відновлення ханства, Андіжан); у 1916 р. (проти мобілізації мусульманського населення для виконання тилових робіт у прифронтових районах, Ходжент, Ташкент, Коканд, Андіжан, Марґілан, Наманґан, Джізак, Катта-Курґан та 54 сільських волості). У 1916 р. царській владі вдалося мобілізувати 123 тис. осіб.

Після перемоги у Росії Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. у Туркестані відбувалися два паралельних політичних процеси: створення Рад робітничих і солдатських депутатів, які представляли здебільшого європейське населення, і поширення в середовищі корінного населення мусульманських суспільно-політичних організацій, а саме заснованої з ініціативи джадідів «Шурої Ісламія» (Ісламської ради) та створеної кадімістами – прибічниками побудови громадського життя на законах шаріату – «Шурої Улема» (Ради духовенства).

Конфлікт між радянським і мусульманським рухами остаточно оформився у листопаді 1917 р., після жовтневого перевороту в Петрограді. 01.11.1917 р. Ташкентська рада солдатських і робітничих депутатів захопила владу в адміністративному центрі Туркестану. Пропозицію III Всетуркестанського курултаю мусульман, на якому переважали представники «Шурої Улема», до III Туркестанського крайового з'їзду рад про створення коаліційного уряду було відкинуто. У сформованому з'їздом рад крайовому органі влади – Раді народних комісарів Туркестану на чолі з Ф. Колєсовим (1917–1918) – не було жодного представника мусульман.

27.11.1917 р. у Коканді на IV надзвичайному Всетуркестанському курултаї мусульман, на якому домінували представники «Шурої Ісламія», Туркестан було проголошено

територіальною автономією «в єднанні з федеративною демократичною російською республікою». Туркестанська автономія проіснувала з 28.11.1917 р. по 09 (22).02.1918 р. і була знищена більшовицькими військами. При штурмі Коканда загинуло до 3-х тис. містян.

30.04.1918 р. V Туркестанський крайовий з'їзд рад проголосив створення Туркестанської (Автономної) Радянської Республіки (з 1920 р. – Туркестанська (Автономна) Соціалістична Радянська Республіка, ТАСРР) у складі Російської Соціалістичної Радянської Федерації (1918–1924) на території колишнього Туркестанського краю. Вона повністю контролювалась більшовиками, які на початку 1918 р. розпочали націоналізацію заводів, родовищ, нафтових свердловин, банків, залізниці тощо (на кінець 1920 р. у Туркестані було націоналізовано 1075 промислових підприємств).

Політика «воєнного комунізму», насамперед продрозверстка, яка розпочалась у 1919 р. і зводилась до вилучення у селян продовольства та інших ресурсів, привела до того, що на кінець 1920 р. у Ферґанській долині голодувало до 40 % населення.

Уряд РСФРР визнав незалежність Бухарського емірату та Хівинського ханства, однак вже у березні 1918 р. більшовики зробили спробу повалити владу бухарського хана, здійснивши невдалий похід за підтримки младобухарців (гілка джадідів). 22.12.1919 р. РСЧА розпочала вторгнення та планомірне зайняття території Хівинського ханства, яке змусило хана 02.02.1920 р. зректися престолу. Проголошену 25.04.1920 р. незалежність Хорезмійської Народної Радянської Республіки РСФРР формально визнала союзним договором від 13.09.1920 р. Першим головою уряду ХНРР став младохівинець Палванніяз Юсупов (1920–1921).

Бухарське ханство за підтримки младобухарців та бухарських комуністів було завойоване Червоною армією та ліквідоване 02.09.1920 р. після сильних бомбардувань та штурму Бухари. Замість нього 08.10.1920 р. була проголошена Бухарська Народна Радянська Республіка, незалежність якої РСФРР формально визнала договором про дружбу і взаємодопомогу від 04.03.1921 р. Уряди БНРР та ХНРР мали обмежені повноваження й не могли проводити самостійну політику.

Для спротиву владі більшовиків у Туркестані оформився озброєний народний повстанський рух за незалежність («басмачі»), у загонах якого на осінь 1918 р. у Ферґанській долині нараховувалось 52 тис. бійців (на осінь 1919 р. – до 70 тис.). Його першими командирами були Катта Ерґаш-курбаші (1918–1919) та Мадамін-бек (1919–1920). РСЧА змогла остаточно витиснути повстанців з Ферґанської долини у гори лише у середині 1923 р. На території Узбекистану збройний опір більшовикам діяв до кінця 1920-х рр.

У 1924 р. з метою боротьби з ідеями пантюркізму, зокрема бажання створити Середньоазійську Федерацію, в ході національно-державного розмежування в Центральній Азії Хорезмська СРР, Бухарська СРР і ТАСРР були розформовані та відбулось переформування радянських республік за національною ознакою. До складу створеної 27.10.1924 р. Узбецької Радянської Соціалістичної Республіки було включено більшу частину ХСРР та БухСРР, а також Самаркандську обл., більшу частину Ферґанської обл. та Ташкентський повіт Сирдар'їнської обл. ТАСРР. Першою столицею УзРСР була Бухара, потім Самарканд, а з 1930 р. – Ташкент. За переписом 1926 р., чисельність населення складала 4,6 млн осіб (узбеки – 74,2 %). Зі створенням Узбецької РСР розпочалась консолідація узбецького етносу.

У 1924–1929 рр. у складі Узбекистану перебувала Таджицька АРСР, а з 1936 р. до УзРСР

була приєднана Каракалпацька АРСР, котра раніше входила до складу РСФРР.

Основним напрямком промислового розвитку УзРСР була жорстка експлуатація с/г і природних ресурсів в інтересах потреб центральних регіонів СРСР. Тому основний акцент в індустріалізації було зроблено на розвиток бавовноочисної, шовкової, текстильної, фруктоконсервної, гірничої, кам'яно-вугільної, нафтової галузей промисловості, на с/г машинобудуванні, виробництві добрив та енергетиці. У 1932 р. в Узбецькій РСР виробляли майже 90 % бавовни-волокна, 54 % цементу, 56 % рослинної олії, 42 % шовку-сирцю в СРСР. Станом на середину 1930-х рр. 90 % узбецьких підприємств були підприємствами союзного підпорядкування.

За роки трьох перших п'ятирічок (1928–1942) в Узбекистані було побудовано 515 різноманітних промислових підприємств («Ташсільмаш», Ташкентський текстильний комбінат, Чірчіцький електрохімічний комбінат тощо), 49 ГЕС, відкрито багатющі родовища сірки, озокеритів, міді, вольфраму, молібдену. На базі крупних промислових підприємств виникли нові міста – Чірчік (1935), Янґіюль (1934).

У сільському господарстві внаслідок проведення водно-земельної реформи в 1925–1929 рр. було ліквідовано 45 тис. крупних індивідуальних господарств, а їх землі були передані безземельним та малоземельним дехканам. Станом на кінець 1932 р. в УзРСР було загалом завершено примусову колективізацію сільського господарства (81,2 % господарств; 1939 – 99,2 %) – на базі 800 тис. дехканських господарств було створено 9734 колгоспи і 94 радгоспи. Виробництво необхідної СРСР бавовни у 1941 р. сягнуло 1,6 млн тонн. Під час колективізації 60 тис. осіб було визнано куркулями та піддано репресіям.

Методом народного будівництва в Узбекистані було збудовано Великий Ферґанський (1939), Північно-Ферґанський (1940), Південно-Ферґанський (1940), Ташкентський (1940–1941), Кизкеткенський (1926–1935) канали, що дозволило збільшити площу зрошувальних земель на 200 тис. га.

Радянська влада докладала значних зусиль для боротьби з неграмотністю. Станом на 1939 р. рівень грамотності населення Узбецької РСР сягнув 79 %. У 1940 р. в республіці працювало понад 5,5 тис. загальноосвітніх шкіл усіх видів, у яких навчалося близько 1,3 млн дітей. У 1918 р. в Ташкенті було відкрито перший у регіоні заклад вищої освіти – Туркестанський народний університет.

Більшість представників руху джадідів, які пішли на службу в радянські органи, зокрема Файзулла Ходжаєв (голова Ради народних назірів БНРР/БСРР та голова Ради народних комісарів УзРСР у 1925–1937 рр.), були репресовані під час сталінських чисток. Лише у роки Великого терору, у 1937–1939 рр., в Узбекистані за політичними мотивами було засуджено 43 тис. осіб, із них 6,9 тис. розстріляно.

В роки Другої світової війни до РСЧА було мобілізовано близько 22 % населення Узбецької РСР (1 млн 433 тис. осіб), тут було сформовано 14 національних формувань (9 стрілецьких бригад та 5 кінних дивізій). Воєнні втрати Узбекистану становили: 263 тис. загиблих, 133 тис. зниклих без вісті, понад 60 тис. скалічених. Звання Героя Радянського Союзу отримали 338 узбекистанців, 75 з них – узбеки.

До Узбекистану були евакуйовані понад 100 заводів і фабрик та близько 1 млн осіб, зокрема 200 тис. дітей-сиріт. У 1941–1945 рр. в Узбекистані було збудовано 280 нових промислових підприємств, цілий ряд ГЕС, через відкриття нових родовищ видобуток нафти зріс у 4 рази. У роки війни в Узбекистані з'явились нові галузі промисловості: авіабудування (у 1942 р. у м Ташкент почав працювати евакуйований із м. Хімки

авіазавод), верстатобудування, чорна та кольорова металургія й нова галузь сільського господарства – буряківництво.

У 1943 р. було створено Академію наук Узбецької РСР.

Під час сталінських депортацій народів, в Узбекистан було переселено 175 тис. чеченців, 157 тис. інгушів, 150 тис. кримських татарів, 45 тис. турків-месхетинців, 30 тис. греків, 4,5 тис. балкарців.

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА КРАЇНИ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст. ДО СЬОГОДЕННЯ

Політична влада в Узбецькій РСР монопольно формувалася комуністичною партією. Її очолював перший секретар ЦК республіканської компартії, який фактично призначався з Москви. У 1959–1983 рр. першим секретарем ЦК компартії Узбекистану був Шараф Рашідов.

Роки його керівництва характеризувалися прискоренням соціально-економічного розвитку Узбекистану, зростанням випуску продукції великих промислових підприємств (Ташкентського авіаційного заводу, Ташкентського тракторного заводу, «Ташсільмашу»), розвитком видобутку золота та кольорових металів, поширенням механізації робіт у сільському господарстві.

Ташкент був відбудований і реконструйований після землетрусу 1966 р. У районі нововідкритих родовищ золота та урану утворились нові міста: Навої у 1958 р., Зарафшан у 1972 р., Учкудук у 1978 р., в результаті освоєння Голодного степу – Янґієр у 1957 р.

Ш. Рашідов був ініціатором проведення в Ташкенті міжнародних кінофестивалів і зустрічей письменників Азії та Африки, інших міжнародних заходів. Він зумів поставити під контроль суперечності між представниками узбецьких регіональних угруповань. Водночас йому закидали патерналізм, корупцію, використання кримінальних методів усунення конкурентів.

У 1983–1989 рр. правоохоронні органи СРСР розслідували т. зв. «бавовняну справу», пов'язану зі штучним завищенням обсягів звітності зі збору бавовни та виявленням корупційних практик у діяльності чиновників. 4 тис. осіб були заарештовані, 62 – засуджені, зокрема, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану І. Усмонходжаєв (1984–1988), голова уряду Узбецької РСР у 1971–1984 рр. Н. Худойбердієв, чотири колишні секретарі ЦК Компартії Узбекистану, вісім секретарів обкомів Компартії та ін.

У 1989 р. у Ферґанській долині розгорівся міжетнічний конфлікт між узбеками і турками-месхетинцями, який вилився у масові погроми турків-месхетинців, у результаті чого, за офіційними даними, загинуло 103 особи, 16,2 тис. турків-месхетинців були вигнані з Ферґанської обл., а загалом із Узбекистану – близько 100 тис.

У 1989 р. Узбекистан очолив Іслам Карімов, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану (1989–1991), який 24.03.1990 р. був обраний Верховною радою президентом Узбецької РСР (1990–1991), першим серед лідерів союзних республік.

В умовах прискорення суспільно-політичних процесів у 1988–1990 рр. в країні виникла низка опозиційних політичних партій та організацій: «Бірлік» («Єдність»), Демократична партія «Ерк» («Воля»), Демократичний рух Узбекистану, Партія ісламського відродження та ін.

На перших демократичних виборах в історії Узбекистану 1990 р. Компартія Узбецької РСР отримала 456 мандатів, «Бірлік» – 40.

21.10.1989 р. Верховна рада УзРСР ухвалила Закон «Про державну мову», узбецьку, 20.06.1990 р. – «Декларацію про суверенітет», а після невдалого заколоту ДКНС (ГКЧП)

у Москві 31.08.1991 р. проголосила незалежність Республіки Узбекистан. На референдумі 29.12.1991 р. 98,26 % населення схвалили проголошення незалежності.

У країні відбулось інтенсивне відродження ісламу. Кількість мечетей зросла з 300 у 1989 р. до понад 2000 у 1992 р. У грудні 1991 р. представники руху «Адолат» («Справедливість») захопили у м. Наманґан облвиконком і вимагали запровадити закони шаріату та оголосити Узбекистан ісламською державою. І. Карімов у відповідь твердо виступив за збереження Узбекистану світською державою.

Ісламська партія відродження, яка фактично діяла в країні у 1990–1996 рр., була заборонена як партія релігійного спрямування. Ціла низка інших, сформованих на початку 1990-х рр., ісламістських партій та угруповань згодом були визнані екстремістськими й заборонені в Узбекистані.

Згідно з Конституцією Узбекистану 1992 р., у її складі є суверенна Республіка Каракалпакстан, яка має право виходу зі складу Республіки Узбекистан на підставі загального референдуму народу Каракалпакстану. 09.01.1993 р. був укладений міждержавний договір про входження Республіки Каракалпакстан до складу Республіки Узбекистан строком на 20 років.

Президент Узбекистану, згідно з Конституцією 1992 р., був і главою держави, і главою виконавчої влади (до 2007).

Початок економічних реформ в Узбекистані призвів до різкого стрибка цін, що викликало бурхливу негативну реакцію у суспільстві. В січні 1992 р. у Ташкенті почалися студентські демонстрації, які були розігнані правоохоронними органами. Влітку 1992 р. націонал-демократична опозиція провела низку антиурядових демонстрацій. У відповідь на це партії «Бірлік» та «Ерк» зазнали утисків, не змогли пройти процедуру перереєстрації і були відсторонені від участі у виборах. Їх лідери емігрували.

У 1996 р. організаційно оформився Ісламський рух Узбекистану (Т. Юлдашев), представники якого виступали за насильницький шлях створення шаріатської держави. З метою упередження виникнення підпільних релігійних осередків, у 1998 р. уряд Узбекистану заборонив будівництво нових мечетей в м. Андіжан та наказав перереєструвати наявні. У відповідь на це ІРУ 16.02.1999 р. влаштував серію терористичних актів у м. Ташкент, після чого владою було заарештовано та ув'язнено тисячі підозрюваних. У 2000–2001 рр. бойовики ІРУ двічі вторгалися в Сурхандар'їнську обл. Узбекистану й Баткенську обл. Киргизстану. В 2001 р. виникла реальна загроза розгортання широкомасштабних партизанських дій радикальних ісламістів проти Узбекистану. Для зменшення загрози вторгнення бойовиків узбеки з 1999 р. почали мінувати гірські ділянки кордону з Таджикистаном та будувати прикордонний паркан із Киргизстаном.

Згодом, під час бойових дій на афганській території, ІРУ зазнав великих втрат, на початку 2000-х перемістився у Пакистан, у 2003 р. змінив свою назву на «Ісламський рух Туркестану», а в 2014 р. приєднався до ІДІЛ.

У першій половині 2000-х рр. епізодичні теракти та заворушення траплялися в різних містах країни. Найбільший резонанс викликали масові заворушення у м. Андіжан 12–14.05.2005 р. під час судового процесу над місцевими підприємцями, яких звинувачували в участі у забороненій ісламській організації «Акрамійя». Для придушення повстання було залучено армію.

За офіційними даними, під час заворушень загинуло 187 осіб (за даними західних правозахисників – понад 800 осіб). США та ЄС звинуватили узбецьку владу в «нерозбірливому застосуванні сили» та ввели у жовтні 2005 р.

санкції проти Узбекистану. 23.11.2005 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка засудила дії уряду Узбекистану за політичні репресії в Андіжані.

Упродовж 1991–2016 рр. Іслам Карімов залишався незмінним президентом Узбекистану, здобувши перемогу на президентських виборах 1991 (87,1 %), 2000 (91,95 %), 2007 (90,76 %) і 2015 (90,39 %) рр.

У березні 1995 р. його повноваження були продовжені на наступні п'ять років без виборів – на підставі національного референдуму. У 2002 р., за рішенням референдуму, термін владних повноважень вже обраного президента був продовжений з 5 до 7 років, однак у 2011 р. положення про 5-річний термін повноважень президента було відновлено.

Президентство І. Карімова було авторитарним правлінням, яке характеризувалось збереженням світського характеру держави, побудовою жорсткої вертикалі влади з опорою на силові структури, обмеженням впливу радикальних течій політичного ісламу, репресіями проти опозиційних рухів, придушенням терористичної діяльності радикальних угруповань.

Водночас суттєва увага приділялася підвищенню життєвого рівня населення, заохоченню дрібного бізнесу, збільшенню зайнятості. На початку 2000-х рр. був проголошений курс на прискорення індустріалізації, включно зі створенням нових галузей виробництва в автомобілебудуванні, мікроелектроніці та виробництві побутової техніки. Створена сучасна транспортна та інженерно-комунікаційна інфраструктура.

З метою забезпечення рівноваги між регіональними угрупованнями адміністративної еліти І. Карімов провадив курс на поступове зменшення ролі кланових зв'язків у владних структурах. Кадрова політика передбачала підготовку кваліфікованих фахівців і ротацію державних чиновників.

В Узбекистані створена багатопартійна система нормативно регульованої конкуренції. У політичному житті беруть участь 5 партій, діяльність яких не спрямована на повалення політичного устрою.

На парламентських виборах 1994/1995, 1999 рр. найбільше голосів серед партій отримала спадкоємиця Компартії Узбецької РСР, заснована у 1991 р. Народно-демократична партія Узбекистану. На перших виборах у двопалатний парламент у 2004/2005 рр. перемогла пропрезидентська Ліберально-демократична партія Узбекистану (з 2003) – 41 місце, НДПУ – 33; на виборах 2009/2010 рр. ЛДПУ отримала 53 місця, НДПУ – 32, правонаціоналістична «Міллій тікланіш» («Національне відродження», з 1995) – 31; 2014/2015 рр. – ЛДПУ – 52, «Міллій тікланіш» – 36, НДПУ – 27.

Згідно зі змінами до Конституції 2003 р., головувати на засіданнях уряду, керувати його діяльністю та підписувати його рішення став прем'єр-міністр, а не президент; змінами 2007 р. із повноважень президента Узбекистану було вилучено норму про те, що він є головою виконавчої влади; змінами 2011 р. – у президента забране право формування апарату виконавчої влади. Натомість були розширені повноваження парламенту, де партія-переможець виборів чи коаліція партій отримали змогу висувати кандидатуру прем'єр-міністра.

Зовнішньополітичний курс Узбекистану має послідовний багатовекторний характер, який визначається міркуваннями узгодження національних інтересів з ключовими світовими центрами сили.

27.05.1994 р. Ташкент приєднався до програми НАТО «Партнерство заради миру». 21.06.1996 р. Узбекистан і ЄС підписали угоду «Про партнерство та співробітництво», а в 1999 р. Узбекистан відмовився від подальшої участі в Договорі про колективну безпеку на чолі з Росією, оскільки він не сприяв

вирішенню конфліктів Узбекистану з його сусідами у питанні демаркації кордонів.

Щоб закріпити із сусідніми тюркськими державами конструктивні відносини, взаємну повагу суверенітету та незалежності, 24.12.1996 р. у Ташкенті було підписано Договір про вічну дружбу між Киргизстаном та Узбекистаном, 10.01.1997 р. – Договір про вічну дружбу між Казахстаном, Киргизстаном та Узбекистаном. Спроба регіональної інтеграції була оформлена створенням у 2002 р. Центральноазійської співпраці у складі Казахстану, Узбекистану, Киргизстану та Таджикистану. Однак після запрошення, з ініціативи І. Карімова, Росії приєднатись до організації у 2004 р., вона втратила своє значення і в 2005 р. об'єдналась із ЄврАзЕС.

Натомість 21.07.2022 р. президенти Узбекистану, Казахстану і Киргизстану підписали Договір про дружбу, добросусідство і співробітництво з метою розвитку Центральної Азії.

Після початку американської військової операції в Афганістані на узбецькій авіабазі Карші-Ханабад у 2001–2005 рр. розташовувалась американська військова база. Однак після запровадження Вашинґтоном санкцій проти Узбекистану у 2005 р. база була закрита.

Після ухвалення на квітневому саміті ГУАМ 2005 р. декларації «В ім'я демократії, стабільності і розвитку» та спільної заяви «Створюючи демократію від Балтики до Чорного моря» Узбекистан припинив свою участь в ній через «істотну зміну спочатку оголошених цілей і завдань організації».

Натомість Ташкент відновив у 2006 р. членство в ОДКБ (утворена на базі ДКБ у 2002 р.), а аеродром у Ханабаді в 2006–2012 рр. використовувала військова авіація Росії. У 2006 р. Узбекистан вступив до ЄврАзЕС, але вже у 2008 р. призупинив своє членство й у 2009 р. західні санкції проти країни були зняті.

У 2009 р. Ташкент уклав угоду з НАТО про транзит невоєнних вантажів для підтримки операції ISAF в Афганістані. Надалі, в 2012 р., Узбекистан призупинив своє членство в ОДКБ, у 2014 р. в Ташкенті було відкрито регіональне представництво НАТО, розпочалось постачання американської зброї Узбекистану.

Необхідність збереження торгових позицій на ринках Росії та інших країн СНД зумовила приєднання Узбекистану у 2013 р. до Договору про зону вільної торгівлі СНД. У тому ж році Узбекистан та КНР підписали Договір про дружбу і співробітництво.

Після смерті І. Карімова президентом у 2016 р. було обрано представника ЛДПУ, прем'єр-міністра (2003–2016) Шавката Мірзійоєва (за – 88,61 %); на виборах 2021 р. – 80,31 %, 2023 р. – 87,05 %. Конституційний референдум 2023 р. «обнулив» два його перші президентські строки та збільшив президентський термін до 7 років.

У перші роки правління Ш. Мірзійоєва було проведено ряд реформ, спрямованих на лібералізацію економіки та певну демократизацію суспільно-політичного життя.

За Ш. Мірзійоєва Узбекистан у зовнішній політиці дотримується принципу військового неприєднання (позаблоковості) та доклав значних зусиль для врегулювання прикордонних і економічних суперечностей зі своїми сусідами.

Зокрема, Узбекистан завершив делімітацію державного кордону з Казахстаном у 2002 р., демаркацію – у 2023 р.; з Киргизстаном кордон було делімітовано та демарковано у 2023 р. Згідно з договором, Киргизстан віддає 4485 га землі під Кемпір-Абадським водосховищем Узбекистану. Натомість отримує 19 тис. га в інших місцях. Проблему ускладнювала наявність узбецьких анклавів Сох і Шахімардан у Киргизстані та киргизького анклаву Барак в Узбекистані; з Таджикистаном у 2018–2019 рр.

відбулось розмінування ділянок спільного кордону, відміна запровадженого у 2001 р. візового режиму та завершення делімітації кордону. За угодою 2018 р., ГЕС «Фархад» переходить у власність Узбекистану, а Фархадська гребля залишається у розпорядженні Таджикистану; з Туркменістаном кордони було частково делімітовано у 2000 р., переговори про демаркацію кордону тривають з 2019 р.

Попри покращення стану свободи слова, лібералізацію умов роботи ЗМІ та розблокування більшості іноземних інформаційних сайтів, правління Ш. Мірзійоєва залишається персоналістською автократією.

Наміри влади прибрати з Конституції Узбекистану норми про суверенітет Республіки Каракалпакстан та її право на вихід зі складу країни спричинили масові демонстрації 1-2.07.2022 р. у містах Каракалпакстану, які були придушені з застосуванням військ і поліції (21 загиблий). Лідери протестних виступів були заарештовані й ув'язнені. Однак норми, проти виключення яких протестували каракалпаки, залишились в остаточній редакції Конституції 2023 р.

На парламентських виборах 2019/2020 рр. три перших місця зайняли ті ж політичні сили, що і раніше: ЛДПУ – 52, «Міллій тікланіш» – 36, НДПУ – 27; на виборах 2024 р. – ЛДПУ – 64, «Міллій тікланіш» – 29, СДПУ «Адолат» – 21, НДПУ – 20. На всі парламентські вибори в Узбекистані не були допущені справді опозиційні партії, оскільки вони не могли офіційно зареєструватись.

ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XX ст.

Після Другої світової війни в Узбецькій РСР продовжився курс на індустріалізацію. Найбільшими збудованими промисловими підприємствами повоєнного часу були: Алмаликський ГМК (1949), який видобуває та переробляє руди благородних і кольорових металів; Ташкентський агрегатний завод с/г машинобудування (1955); Навоїйський ГМК з виробництва золота та урану (1958); Ферґанський завод азотних добрив (1958); Ферґанський НПЗ (1959); Навоїйський хімічний комбінат (1964); Джізакський завод пластмасових труб (1972).

До 1985 р. в УзРСР працювало понад 1500 великих підприємств різних типів. Випуск промислової продукції впродовж 1940–1985 рр. збільшився у 21 раз, а виробництво електроенергії – внаслідок будівництва сучасних електростанцій великих потужностей – у 100 разів.

Видобуток і вивезення золота, урану, кольорових металів, газу здійснювалися без погодження та контролю з боку керівних органів Узбецької РСР. Однак освоєння нових газових родовищ та будівництво газогонів дозволило впродовж 1959–1965 рр. газифікувати 37 міст та 71 районний центр.

У 1949 р. розпочалось освоєння узбецького Голодного степу.

УзРСР була головним в СРСР ареалом вирощування бавовни-сирцю, валовий збір якої за 1946–1985 рр. зріс у 5,5 разу. Проте підприємства бавовноочисної промисловості Узбекистану здійснювали лише первинну обробку бавовни-сирцю. Її переробка в кінцевий продукт здійснювалася текстильними підприємствами РФ. Стрімке підвищення частки посівів бавовнику привело до скорочення посівів продовольчих культур (зернових, овочів, цукрового буряка). Так, станом на 1987 р. посівні площі під бавовником зросли до 2,1 млн га, а під зерновими скоротились до 700 тис. га (1986).

Монокультурна спеціалізація Узбекистану спричинила не лише однобокий розвиток сільського господарства, а й загострення екологічних проблем через масове застосування

високотоксичних отрутохімікатів та штучне зрошення, що призводило до виснаження ґрунтів та обміління Аральського моря. Натомість площа зрошувальних земель упродовж 1950–1986 рр. зросла з 2,2 до 4,1 млн га.

Станом на 1989 р., за оцінками Світового банку, 43,6 % населення УзРСР жили нижче рівня бідності. На початок 1991 р. у республіці нараховувався 1 млн безробітних.

До середини 1980-х рр. Узбекистан виробляв 2/3 бавовни, 60 % шовку, 1/3 каракулю, 1/4 золота в СРСР. Через колоніальний характер економіки 80 % сировини вивозили за межі республіки без переробки.

Після здобуття незалежності Узбекистан зіткнувся з низкою труднощів, пов'язаних з переходом до ринкової економіки та інтеграцією до світової економічної системи. З одного боку, Узбекистан мав великі людські та природні ресурси. З іншого, попри розвиток сучасних галузей промисловості, збільшення обсягу ВВП значно відставало від темпів зростання населення.

В основі «узбецької моделі» реорганізації економіки в перехідний період лежить сформульований І. Карімовим ключовий принцип: держава є головним реформатором.

Економічна стратегія влади виключала застосування методів «шокової терапії» й надавала перевагу проведенню «поетапних реформ» із широким використанням державних методів регулювання економіки. До кінця 1990-х рр. такий підхід забезпечував нижчий, ніж в інших країнах СНД, спад виробництва. Проте не вберіг країну від різкого стрибка цін та економічного спаду, спричиненого розірванням економічних ланок.

В Узбекистані дуже високий рівень народжуваності. Впродовж 1989–2024 рр. населення країни зросло в 1,8 разу: з 19,8 до 37,1 млн осіб. Швидке зростання населення є однією з головних причин хронічного безробіття, яке у 1990–2010-х рр. сягало 20–30 % працездатного населення.

На першому етапі приватизації, у 1992–1993 рр., були приватизовані чи акціоновані малі підприємства. У 1994–1995 рр. розпочалось акціонування великих і середніх підприємств. З 01.07.1994 р. в Узбекистані була впроваджена національна грошова одиниця – сум.

За президентства І. Карімова уряд Узбекистану покладався на збереження у державній власності більшості промислових підприємств і банків. У фінансовій сфері проводилася політика валютних обмежень і контролю. В економічній – політика імпортозаміщення і протекціонізму. У сфері зовнішньої торгівлі широко використовувалось обмеження імпорту.

Одне з першочергових завдань економічної трансформації країни полягало в структурній перебудові економіки шляхом заохочення розвитку приватного підприємництва. Це дало певні результати. Частка приватного сектора в економіці швидко зросла – з 20 % (1994) до більш ніж 40 % (1997). У 2015 р. частка малого бізнесу та приватного підприємництва у ВВП країни зросла до 56,7 %, а частка зайнятих у малому та приватному підприємництві людей, у загальній чисельності зайнятих в економіці, збільшилась до 77,0 %.

У 2001 р. Узбекистан першим з колишніх радянських республік досяг рівня ВВП 1989 р.

Упродовж 1989–1992 рр. понад 2,5 млн сімей або вперше отримали земельні наділи, або розширили свої особисті підсобні господарства. Їх загальна площа склала понад 500 тис. га. Ці землі на рубежі 1980–1990-х рр. давали до 25 % валового продукту у с/г.

Економічні зміни в аграрному секторі супроводжувалися зміцненням фермерських господарств. Станом на 01.01.2008 р. їх працювало в країні вже 217 тис. (5,7 млн га земель у користуванні, 1,6 млн працівників).

У 2008 р. було взято курс на заміщення виробництва бавовни (2006 – зібрано 3,6 млн тонн бавовни-сирцю, з якого вироблено 1,1 млн тонн бавовняного волокна) зерновими культурами. Ці заходи були пов'язані з висиханням Аральського моря, яке розпочалось на початку 1960-х рр. внаслідок забору води з основних живильних річок Амудар'ї та Сирдар'ї з метою зрошення. Зараз більшу частину колишнього моря займає нова пустеля Аралкум площею 38 тис. км^2.

Упродовж 1990–2010-х рр. Узбекистан відновив свою хлібну незалежність. Так, якщо у 1990 р. в країні вирощувалось 800 тис. тонн зерна, а 5 млн тонн завозилось, то у 2015 р. Узбекистан самостійно виробляв 7 млн тонн зерна і став його експортером.

Орні землі складають близько 10 % території країни, ще близько 50 % території може використовуватися як пасовища. Продаж с/г земель у власність в Узбекистані заборонено, заохочується довгострокова оренда.

З 1990-х рр. Узбекистан у кооперації з іноземними партнерами почав розвивати автомобілебудування. У 1993 р. з південнокорейською Daewoo було створено компанію UzDaewooAuto для виробництва легкових автомобілів марки Daewoo, в м. Асака у 1996 р. запрацював завод зі збирання автомобілів. У 1993 р. з німецькою Daimler-Benz AG – спільне підприємство зі складання великовантажних автомобілів марки Mercedes Benz у м. Дустлік (перші автомобілі з 1994 р.). У 1996 р. з турецькою Koç Holding у м. Самарканд було збудовано автомобільний завод із випуску автобусів та вантажних автомобілів (перші автомобілі з 1999 р.).

Згідно з договором з американською General Motors, у 2007 р. було запущено Ташкентський автомобільний завод і розпочато випуск автомобілів марки Chevrolet. У 2009 р., згідно з договором з німецькою MAN, на околиці Самарканду було засновано автопідприємство з випуску вантажівок та спецтехніки, з 2012 р. запрацював власний автозавод.

Глобальна фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. засвідчила вразливість економіки Узбекистану від зовнішніх факторів через переважно сировинний характер експорту, надмірну залежність від імпорту товарів з високою доданою вартістю, слабкий внутрішній попит.

Президент Ш. Мірзійоєв започаткував програму ліберальних економічних реформ. Зокрема, було проведено: лібералізацію валютного ринку (запровадження вільної внутрішньої валютної конвертації, зниження офіційного курсу національної валюти до рівня ринкового, скорочення обов'язкового обсягу продажу іноземної валюти експортерами); спрощення умов ведення бізнесу, податкове стимулювання експорту, скасування експортних монополій; податкову реформу (скорочення ставок ПДВ, податків на прибуток компаній і доходи фізичних осіб); збільшення частки локалізації виробництва автомобілів, надання пріоритету розвитку текстильної промисловості, фармацевтики, виробництва будівельних матеріалів, плодоовочевої продукції і туризму.

З 2008 р. в Узбекистані з метою залучення іноземних інвестицій почалося створення безмитних спеціальних економічних зон з пільговим режимом оподаткування. За І. Каримова було створено 3 таких зони, за Ш. Мірзійоєва – ще 18.

Станом на кінець 2010-х рр. більшість великих підприємств і банків Узбекистану залишаються у власності держави (близько 50 % від усіх виробничих активів країни і понад 80 % банківського сектору).

За даними Агентства з управління державними активами, у 2022 р. найбільш

прибутковими державними компаніями Узбекистану були: Навоїйський ГМК – 15,39 трлн сумів; Алмаликський ГМК – 6,67 трлн сумів; Національний банк Узбекистану – 2,41 трлн сумів; «Навоїуран» – 2,08 трлн сумів; «Навоїазот» – 1,33 трлн сумів; Узметкомбінат – 1,16 трлн сумів; «Іпотекабанк» – 1,16 трлн сумів; «Узбекнафтогаз» – 1,09 трлн сумів.

Станом на 2022 р. частка населення за межею бідності скоротилася до 14 %. Безробітні виїздять на роботу до РФ, Казахстану та інших країн. У 2019 р. в Росії перебувало близько 2 млн узбецьких трудових мігрантів, у 2021 р. – близько 3 млн, у 2022 р. – 1,5 млн, а загалом за кордоном – 2,3 млн. Сума річних переказів узбецьких трудових мігрантів зросла з 5 млрд дол. США у 2000-х рр. до 16,9 млрд у 2022 р. Загалом грошові перекази трудових мігрантів становлять 21 % ВВП країни (2022, Світовий банк).

Узбекистан посідає 4 місце в світі за запасами золота і 7 – за його видобутком, 3 місце за експортом та 6 за виробництвом бавовни, 7 місце за запасами урану, 10 – за запасами міді, 14 місце за обсягом видобутку природного газу. Також у країні розробляються поклади свинцю, цинку, ренію, молібдену, фосфатів, каоліну.

У 1995 р. Узбекистан досяг нафтової незалежності, видобувши 7 млн тонн нафти і газового конденсату (1991 – 1 млн тонн). Пік видобутку природного газу в Узбекистані припав на 2008 р. – 68,3 млрд м^3. У 2012 р. в країні було видобуто 3,8 млн тонн вугілля, 3,7 млн тонн нафти, 63 млрд м^3 природного газу. В 2023 р. власний видобуток газу знизився до 46,7 млрд м^3, а нафти – до 787 тис. тонн (2022).

З 2012 р. Узбекистан постачає газ до КНР (2013 – 6 млрд м^3, 2022 – 4,07 млрд м^3). До РФ у 2012 р. було поставлено 8,7 млрд м^3, у 2019 р. – 4,9 млрд м^3 газу. Однак через падіння власного газовидобутку з 2023 р. Узбекистан розпочав імпорт природного газу з РФ (1,2 млрд м^3). Близько чверті видобутку газу в країні контролює російська компанія «Лукойл».

У 1997 р. було запущено Бухарський НПЗ, у 2021 р. в Кашкадар'їнській обл. було відкрито завод Uzbekistan GTL з потужністю переробки 3,6 млрд м^3 природного газу на рік.

Енергосистема Узбекистану залишається в державній власності, що стримує залучення іноземних інвестицій.

З 1991 р. в Узбекистані відбулися стрімкі зміни в структурі економіки. Станом на 2017 р. частка сільського господарства у ВВП зменшилася з 37 % до 19,2 %, сектор послуг забезпечував 47,3 %, промисловість – 33,5 % ВВП.

ВВП Узбекистану (в поточних цінах), за даними Відділу статистики ООН, у 1991 р. склав 18,1 млрд дол. США, у 1994 р. – 15,9 млрд, у 2000 р. – 20,5 млрд, у 2002 р. – 11,7 млрд, у 2008 р. – 36,5 млрд, у 2016 р. – 86,1 млрд, у 2020 р. – 60,2 млрд, у 2023 р. – 90,8 млрд дол. США.

Основними зовнішньоторговельними партнерами Узбекистану в 2021 р. (сукупний товарообіг, у доларах США) були: РФ – 7,5 млрд; КНР – 6,9 млрд; Казахстан – 3,9 млрд; Туреччина – 3,4 млрд; Південна Корея – 1,9 млрд; Киргизстан – 952 млн; Туркменістан – 881 млн; ФРН – 800 млн; Україна – 704 млн; Афганістан – 680 млн.

Головними товарами узбецького експорту в 2022 р. були дорогоцінні метали та каміні (28 %, 4,31 млрд дол. США, із них золото – 4,11 млрд), бавовна (10,5 %, 1,6 млрд), нафта (7,95 %, 1,21 млрд), мідь (7,25 %, 1,1 млрд), одяг, трикотаж (5,47 %), горіхи і фрукти (4,04 %), овочі (3,12 %), добрива (2,7 %), пластмаси та вироби з них (2,68 %).

За даними Відділу статистики ООН, зовнішньоторговельний оборот Узбекистану товарами і послугами (в поточних цінах) у 1990 р. складав 11,1 млрд дол. США (експорт –

4,4 млрд, імпорт – 6,7 млрд), у 1994 р. – 4,8 млрд, у 2000 р. – 7,1 млрд, у 2006 р. – 11,1 млрд, у 2013 р. – 31 млрд, у 2016 р. – 25,1 млрд, у 2018 р. – 37,6 млрд, у 2023 р. – 65,4 млрд.

Обсяг освоєних іноземних інвестицій в економіку Узбекистану станом на 2020 р. становив близько 10 млрд дол. США. У 2022 р. Узбекистан залучив рекордні 2,5 млрд дол. США прямих іноземних інвестицій, а в 2023 р. освоїв 22 млрд дол. США іноземних інвестицій.

На початку 2020 р. в Узбекистані працювало 1652 підприємства з китайськими інвестиціями, на початок 2016 р. – 926 підприємств за участю російського капіталу, понад 900 – з капіталом країн ЄС, 230 – з казахським капіталом.

За роки незалежності в країні за допомогою закордонних інвестицій та технологій були створені нові галузі промисловості: автомобілебудування, нафтогазохімія, нафтогазове машинобудування, промисловість сучасних будівельних матеріалів, залізничне машинобудування, побутова електроніка, фармацевтика та ін.

Суттєва проблема для розвитку Узбекистану полягає у зростаючому дефіциті водних ресурсів, які становлять 50-60 км^3 на рік, з яких тільки 12,2 км^3 формується на території Узбекистану. Решта надходить з гірських масивів Тянь-Шаню і Паміру, тобто з Киргизстану і Таджикистану.

Подальше зростання населення Узбекистану спричинятиме збільшення потреб у воді. Кліматичні зміни та висихання Аральського моря належать до найважливіших проблем Узбекистану.

ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ УЗБЕКИСТАНУ З УКРАЇНОЮ ДО 1991 р.

Початок історичних зв'язків України з Узбекистаном передусім асоціюється з Т. Шевченком, який, перебуваючи на засланні, в 1848–1849 рр. брав участь у експедиції, яка досліджувала північну частину Каракалпакстану та узбережжя Аральського моря.

Українські селяни-переселенці почали з'являтись на території сучасного Узбекистану у 1880-х рр., розміщуючись компактними групами в Сирдар'їнській області, Ферґанській долині та «Голодному степу». В 1897 р. українські поселення з'явилися в Самаркандській області. Місцеве населення вчилось у новоприбулих вирощування ряду нових с/г культур.

З кінця XIX ст. українські твори входили до репертуару місцевих аматорських театрів. Так, Ташкентське «Товариство любителів сценічного мистецтва» ставило п'єсу І. Котляревського «Наталка-Полтавка» (1882), а випускники Самаркандського міського училища – драму Т. Шевченка «Назар Стодоля» (1892).

До 1917 р. на території нинішнього Узбекистану утворилися великі українські громади, діяли школи з українською мовою викладання. У березні 1917 р. в Ташкенті було організовано Співтовариство українців Туркестану з філіалами в Самарканді та Андіжані. Після встановлення радянської влади, у 1920 р., це товариство було заборонене.

21.11.1920 р. відбулося відкриття пам'ятника Т. Шевченку в Ташкенті. У 1922 р. було надруковано буквар («Читанку») для першого і другого років навчання в українських школах. На початку 1930-х рр. в Узбецькій РСР функціонувало 40 українських шкіл.

У період Другої світової війни до Узбекистану було евакуйовано низку українських промислових підприємств (Сумський компресорний завод, Дніпропетровський карборундовий завод, Харківський верстатобудівельний завод, Харківський завод підйомних кранів, Київський електротехнічний завод «Транссигнал», Київський завод «Кінап» та ін.), науково-дослідницьких та вищих навчальних закладів.

В Узбекистані під час війни діяло понад тридцять українських театральних, музичних груп та колективів, зокрема Київський академічний театр ім. І. Франка.

Сприяючи повоєнній індустріалізації Узбекистану, місцевих спеціалістів готували українські залізничники, металурги, шахтарі. Українські фахівці брали участь у спорудженні залізничної магістралі Чарджоу – Кунґрад, Навоїйського ГМК та багатьох інших стратегічних об'єктів.

Близько 2,6 тис. українських інженерів та будівельників упродовж кількох років брали участь у відновленні Ташкента, зруйнованого землетрусом у 1966 р. УРСР виділила фінансові та матеріальні ресурси для побудови 160 тис. м^2 житла та об'єктів культурно-побутової інфраструктури.

Протягом XX ст. кількість українців в Узбекистані зростала. Перепис 1926 р. зафіксував 25,8 тис. українців, у 1939 р. – 73,8 тис. В процесі індустріалізації до Узбекистану прибували великі групи українських робітників і спеціалістів для роботи на новозбудованих підприємствах. З 1959 по 1970 р. чисельність українців в Узбекистані зросла з 87,9 тис. до 111,7 тис. та 153,2 тис. осіб у 1989 р. Більше половини українців проживало у Ташкенті (60,0 тис.) та в столичній області (26,6 тис.). 49,2 % українців Узбекистану вважали своєю рідною мовою українську.

Водночас, за даними переписів населення, в УРСР проживало у 1959 р. 8,4 тис. узбеків, у 1970 р. – 10,5 тис., у 1989 р. – 20,3 тис.

УКРАЇНСЬКО-УЗБЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ З 1991 р.

28.10.1991 р. Узбекистан визнав незалежність України. Дипломатичні відносини були встановлені 25.08.1992 р. З 1993 р. у Ташкенті діє Посольство України. З 1995 р. в Україні функціонує Посольство Узбекистану. Першим українським послом в Узбекистані був Володимир Сметанін (1993–1999). У 1995–1998 рр. Узбекистан в Україні представляв Алішер Агзамходжаєв у статусі тимчасового повіреного у справах. Першим узбецьким послом в Україні у 1998 р. став Шамансур Шахалілов.

Президент Узбекистану І. Карімов відвідував Україну з офіційними та робочими візитами у 1992, 1994, 1998, 1999 (двічі) рр.; Президент України Л. Кучма відвідував Узбекистан у 1995, 2000, 2002, 2003 рр. Узбекистан відвідували прем'єр-міністри України Л. Кучма (1993), В. Янукович (2007), Україну відвідував прем'єр-міністр Узбекистану Ш. Мірзійоєв (2007).

Договірно-правова база відносин між Україною та Республікою Узбекистан станом на 2021 р. складається зі 149 укладених документів, з яких 28 припинили дію.

Відносини між двома незалежними державами були започатковані Договором про основи міждержавних відносин України і Республіки Узбекистан від 28.10.1991 р.

Важливими двосторонніми договорами також є: підписаний під час першого візиту І. Карімова до України 25.08.1992 р. Договір про основи міждержавних відносин, дружбу та співробітництво між Україною та Узбекистаном; Угода між Урядом України та Урядом Республіки Узбекистан про вільну торгівлю від 29.12.1994 р.; підписаний під час візиту до Узбекистану Л. Кучми Договір про поглиблення економічної інтеграції між Україною та Республікою Узбекистан від 20.06.1995 р.; підписаний під час державного візиту І. Карімова до України Договір між Україною й Республікою Узбекистан про дружбу і подальше поглиблення всебічного співробітництва від 19.02.1998 р., за яким Узбекистан був визнаний стратегічним партнером України.

Згідно з двостороннім протоколом від 28.03.1997 р., Спільна українсько-узбецька

комісія зі всебічного співробітництва була визначена основним двостороннім органом високого рівня. Регулярно діяла до 2007 р.

Зниження рівня урядових відносин було зумовлене політичною нестабільністю, розбіжностями між керівництвом двох країн, загостренням російсько-українських відносин, блокуванням Росією транзитних маршрутів товарних поставок між Україною та Узбекистаном.

Містами-побратимами є: з 1998 р. Київ та Ташкент і Дніпро та Ташкент, з 2000 р. – Львів та Самарканд, з 2021 р. – Хмельницький і Наманґан.

Зовнішньоторговельний оборот між Україною й Узбекистаном (товарами і послугами), за даними Держстату України, у 2005 р. складав 364 млн дол. США (експорт – 156 млн, імпорт – 208 млн), у 2008 р. – 2 млрд 730 млн, у 2009 р. – 2 млрд 60 млн, у 2010 р. – 326 млн, у 2011 р. – 1 млрд 23 млн, у 2013 р. – 470 млн, у 2016 р. – 223 млн, у 2018 р. – 429 млн, у 2021 р. – 737 млн, у 2022 р. – 307 млн (експорт – 228 млн, імпорт – 79 млн).

У 2021 р. основними статтями узбецького експорту до України були: текстильна продукція, азотні добрива, необроблений цинк, плодоовочева продукція, полімери етилену, калійні добрива, легкові автомобілі – 929 штук. Основними статтями українського експорту були: залізні напівфабрикати і плоский прокат із заліза, ліки, м'ясо, кондитерські вироби, рослинна олія, шоколад та продукти з какао, цукор. У 2018 р. Узбекистан був найбільшим імпортером українського цукру.

Станом на 31.12.2023 р. інвестиції з Узбекистану до України становили 7,3 млн дол. США, а з України до Узбекистану – 3,5 млн дол. США.

У 2017 р. в Узбекистані діяло 60 підприємств за участю українського капіталу, зокрема 5 – зі 100 % представництвом бізнесу України. Українські компанії «Сумське НВО ім. Фрунзе», «Мотор Січ», «Смоли», «Запоріжтрансформатор», «Сентравес», «ICG», «Європейський страховий альянс», агрофірма «Обрій» та багато інших співпрацюють з узбецькими в нафтогазовому секторі, енергетиці, машинобудуванні, агропромисловому комплексі. У 2021 р. фармацевтична компанія «Фармак» (Київ) посіла п'яте місце на фармринку Узбекистану з часткою 2,3 %. Також у 2017 р. в Україні працювало 35 спільних підприємств за участю узбецького капіталу.

Після початку повномасштабного вторгнення військ РФ в Україну 24.02.2022 р. уряд Узбекистану виявляє вкрай стриману позицію щодо оцінок цих подій. При цьому представник Узбекистану утримався при голосуванні трьох резолюцій ГА ООН, які засуджували агресію РФ проти України (24.03.2022, 12.10.2022, 14.11.2022).

Після проголошення незалежності Узбекистану, не змігши адаптуватися до нових умов, упродовж 1992–1996 рр. в Україну прибуло 93,8 тис. осіб, у зворотному напрямку виїхало 13,2 тис.

За даними узбецької статистики, в країні у 2000 р. мешкало 104,7 тис. українців, у 2007 р. – 86,8 тис. (та 40 тис. кримських татарів), у 2020 р. – 67,9 тис. Серед найбільш активних представників української громади в Узбекистані слід відзначити народну артистку Узбекистану та заслужену артистку України З. Соловей, професора Державної консерваторії Узбекистану І. Галущенко, доктора с/г наук З. Новицького – визнаного експерта з питань протидії наслідкам висихання Аральського моря.

У 2001 р. в середній школі-ліцеї № 110 ім. Т. Г. Шевченка (м. Ташкент), збудованій після землетрусу 1966 р. українськими будівельниками, було відкрито факультативний клас з вивчення української мови і літератури та

українську недільну школу. У 2002 р. в столиці Узбекистану було відкрито пам'ятник Тарасу Шевченку. Пам'ятник Кобзарю встановлено також у м. Зарафшан.

Першим в Узбекистані розпочав свою діяльність Український культурний центр «Батьківщина» (Ташкент, з 1993), потім Янґіюльський міський український культурний центр «Надія» (м. Янґіюль, з 1999), Республіканський український культурний центр «Славутич» (м. Ташкент, з 2001) з відділеннями у м. Ташкент, Алмалик, Нукус та Навої. При РУКЦ «Славутич» функціонують фольклорно-музичні колективи «Черемшина» та «Лаванда», у 2019 р. було відкрито Українську недільну школу «Промінь» ім. Лесі Українки із вивчення української мови, літератури, культури та звичаїв.

В Україні, згідно з даними перепису, у 2001 р. проживало 12,3 тис. узбеків, функціонують: Київське товариство узбецької культури (з 1989; з 2004 – Київське обласне узбецьке товариство «Узбекистан»), Київське узбецьке культурно-економічне товариство «Дустлик» (з 2002), «Узбецький національний центр «Навруз» у м. Харків. У 2016 р. в Києві відбулась презентація перекладу українською мовою поеми А. Навої «Фархад і Ширін».

У ЗВО України в 2017 р. навчалось понад 2100 студентів з Узбекистану.

ОБ'ЄКТИ КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ СПАДЩИНИ

До Списку об'єктів Світової спадщини ЮНЕСКО в Узбекистані протягом 1990–2023 рр. були включені: Ічан-Кала – оточений потужними стінами історичний центр м. Хіва (XIV ст.) з мавзолеями Саїда Аллауддіна (1303) та Пахлаван-Махмуда (1664–1913), фортецею Куня-Арк (XVII ст.) та ін.; історичний центр м. Бухара (X–XVII ст.) з цитаделлю Арк (XVII–поч. XX ст.), міськими стінами (XV ст.), воротами Таліпач (XV ст.), мавзолєм Саманідів (IX–X ст.), архітектурними комплексами: Лябі-хауз (XVI–XVII ст.), Поїй-Калян (XII–XVI ст.), Чор-Бакр (XVI–XX ст.), Ходжа-Гаукушан (XVI ст.), Халіфа Худойдод (XVIII ст.), Ходжа-Зайнутдін (XV ст.), Боло-хауз (1712–1917), Бухарським зінданом (XVIII ст.) та ін.; історичний центр м. Шахрісабз (XIV–XV ст.) з руїнами палацу Тімура Ак-Сарай (1380–1404), меморіальним комплексом Дорут-Тіловат та ін.; м. Самарканд (XIV–XV ст.) з архітектурними ансамблями: Реґістан (1415–1660), Шахі Зінда (XIV–XV ст.), Абді Бірун (1630-ті), Абді Дарун (XII–XX ст.), Ходжа Ахрар (XV–XX ст.), мавзолеями Ґур-Емір (1403–1404), Бібі-Ханим (1390–1400-ті) та ін.; Західний Тянь-Шань; Зарафшан – Каракумський коридор – ключова ділянка Шовкового шляху II ст. до н. е. – XVI ст.; Холодні пустелі Турану.

Також видатними об'єктами культурно-цивілізаційної спадщини Узбекистану є: історико-архітектурні ансамблі Хазрет Імам (XIV ст.), Шейхантаур (XIV–XX ст.), мавзолей Занґі Ата (XIV–XIX ст.) та ін. у м. Ташкент; мавзолей Ходжа-Маґґіз (XVIII ст.), архітектурний комплекс Пір-Сіддік (XVIII ст.) у м. Марґілан; мавзолей Аль-Хакім ат-Термезі (IX–XV ст.), меморіальний комплекс Султан-Саадат (XV–XVII ст.) та ін. у м. Термез.

До шедеврів нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО віднесла: традиційний піснеспів катта ашула; культурний простір Байсунського району; мистецтво дотепності аскія; традицію і культуру приготування плову; практику Марґіланського центру ремісництва з виготовлення атласу та адрасу традиційним способом; хорезмський танець лазґі; мистецтво бахші. Спільно з іншими країнами: музику шашмаком; свято Новруз; мистецтво мініатюри.

До об'єктів світової документальної спадщини «Пам'ять світу» ЮНЕСКО у 1997–2017 рр. включила: Коран Усмана (Османа)

VII–IX ст. – найдавнішу з існуючих письмових версій Корану; колекцію рукописів Інституту сходознавства ім. Аль-Біруні Академії наук Узбекистану; Архів канцелярії хівинських ханів із фондів Центрального державного архіву Республіки Узбекистан.

Електронні джерела:

Сайт Президента Республіки Узбекистан: https://president.uz/uz

Урядовий портал Республіки Узбекистан: https://gov.uz/

Сайт Сенату Олій мажліса Республіки Узбекистан: https://senat.uz/

Сайт Законодавчої палати Олій мажліса Республіки Узбекистан: https://parliament.gov.uz/

Сайт Агентство статистики при Президентові Республіки Узбекистан: http://www.stat.uz

Сайт Посольства України в Республіці Узбекистан: https://uzbekistan.mfa.gov.ua

Сайт Посольства Республіки Узбекистан в Україні: http://uzbekistan.org.ua/ua/

Сайт Національної інформаційної агенції Узбекистану: http://www.uza.uz/ru/

Література:

История Узбекской ССР: в 4-х т. / глав. ред. коллегия: *Р. Х. Аминова* и др. – Ташкент, 1967. – Т. 1. – 772 с.; 1968. – Т. 2. – 662 с.; 1967. – Т. 3. – 707 с.; 1968. – Т. 4. – 583 с.

Аскаров А. История происхождения узбекского народа. – Ташкент, 2018. – 683 с.

История государственности Узбекистана. В 3-х т. / Отв. ред *Э. В. Ртвеладзе, Д. А. Алимова*. – Ташкент, 2009. – Т. 1: Вторая половина II тыс. до н. э. – III в. н. э. – 560 с.

Кобзева О. П. История Узбекистана (с древнейших времен до IX в.). – Ташкент, 2004.

История Узбекистана. Эпоха Амира Темура и Темуридов / Отв. ред.: *Э. В. Ртвеладзе, Д. А. Алимова*. – Ташкент, 2017. – 568 с.

История Узбекистана (XVI – перв. половина XIX в.) / Под ред. *Алимовой Д. А.* – Ташкент, 2012. – 775 с.

Бекмаханова Н. Е. Присоединение Центральной Азии к Российской империи в XVIII–XIX в. – М.; СПБ, 2015. – 240 с.

Абдурахимова Н. А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – первой четверти XX в. – Ташкент, 1999. – 160 с.

Ишанходжаева З. Р. Узбекистан в период колониализма и советского тоталитаризма. – Ташкент, 2018. – 264 с.

Новейшая история Узбекистана (1991–2016 гг.) / Под ред. д. и. н., проф. *М. Л. Рахимова*. – Ташкент, 2019. – 440 с.

Назаров Р. Р. Этнополитические процессы и межэтнические отношения в Республике Узбекистан (конец XX – начало XXI в.). – Ташкент, 2016. – 244 с.

Этнический атлас Узбекистана / отв. ред. *А. Ильхамов*. – Ташкент, 2002. – 452 с.

Украина – Узбекистан. Мосты дружбы / сост. *В. В. Болгов*. – К., 2007. – 64 с.; Украина – Узбекистан: мосты дружбы и сотрудничества / ред. *А. Гашенко*. – К., 2008. – 64 с.

Дудник О. Українсько-узбецькі стосунки: історія і сучасність // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 64–74.

С. В. Толстов, Я. І. Фощан

ЗМІСТ

Передмова 5

Країни Південно-Східної Європи

Албанія 8
Болгарія 30
Боснія і Герцеґовина 52
Косово 70
Північна Македонія 86
Сербія 105
Словенія 133
Хорватія 152
Чорногорія 173

Країни Східної Європи

Білорусь 192
Молдова 220
Польща 242
Румунія 267
Словаччина 293
Угорщина 314
Чехія 344

Євразійські країни

Казахстан 370
Росія 393
Туреччина 424

Країни Південного Кавказу

Азербайджан 455
Вірменія 481
Грузія 507

Країни Центральної Азії

Киргизстан 535
Таджикистан 557
Туркменістан 578
Узбекистан 598

ДОВІДКОВЕ ВИДАННЯ

КРАЇНИ СВІТУ І УКРАЇНА

Енциклопедія

ТОМ 2

ПІВДЕННО-СХІДНА ЄВРОПА
СХІДНА ЄВРОПА
ЄВРАЗІЙСЬКІ КРАЇНИ
ПІВДЕННИЙ КАВКАЗ
ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ

Науковий редактор 2-го тому
Андрій Бульвінський

Редактор-коректор
Емілія Патола

Дизайн
Антоніна Гуменюк

Верстка
Наталія Патола

Формат 70×100/16. Ум. друк. арк. 51.
Наклад 500 примірників. Зам. № 25-237.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта
видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК за № 271 від 07.12.2000 р.